УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7 ТОМ 8 ТОМ 9 ТОМ 10 ТОМ 11 КН. 1

А - ВОРОНА

ВОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛІ

ГЕРДЛИ - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

КАНТАТА - КУЛИКИ

КУЛИКІВ - МІКРОКАЛМАТ

МІКРОКАЛІЙ - ОЛЕУМ

ОЛЕФІНИ - ПОПЛІН

ПОПЛУЖНЕ - САЛУЇН

САЛЮТ - СТОГОВІЗ

СТОДОЛА - ФІТОГЕОГРАФІЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ

11

КНИГА ПЕРША

СТОДОЛА — ФІТОГЕОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1984

92
У45

Е $\frac{00101-003}{М222(04)84}$ 001—84 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1984 р.

С

СТОДО́ЛА — старовинна господарська споруда. Див. *Клуня*.

СТО́ДОЛА (Stodola) Аурель (10.V 1859, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 25.XII 1942, Цюріх) — словацький інженер і вчений-теплотехнік. Закінчив Будапештський політех. ін-т (1878) і Вищу тех. школу (1881) у Цюріху. У 1883—84 слухав лекції у Берлінському й Паризькому ун-тах, Вищій тех. школі у Берліні. У 1884—92 працював на машинобуд. з-дах, 1892—1929 — професор Вищої тех. школи у Цюріху. Осн. праці — з термодинамічної й аерогідродинамічної теорії та розрахунку парових і газових турбін, а також теорій автом. регулювання та циркуляції у відцентрових компресорах.

СТО́ДОЛА (Stodola) Іван (10.III 1888, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 26.III 1977, П'єштяні) — словацький драматург, народний письменник ЧССР (з 1968). Закінчив Будапештський ун-т. За фахом лікар. Зробив значний внесок у розвиток охорони здоров'я Словаччини. Літературну діяльність почав 1925. Популярність здобув п'єсою «Наш пан міністр» (1927), у якій критикував тогочасне суспільство. Автор соціально-побутових комедій «Остання симфонія» (1930), «Йожко Пучік та його кар'єра» (1931) та ін., багатьох істор. п'єс, з яких найвідоміша — трагедія «Король Сватоплук» (1931), де проголошувалися ідеї єдності й братерства трудящих. У п'єсі «Банкірський дім Кувіч і компанія» (1936), створеній після подорожі С. до США, змальовано тяжке життя словаків-емігрантів. П'єси «Коли ювіляр плаче» (1940), «Мурашня і цвіркуни» (1943) — соціально-критичного спрямування. Темі Словац. нац. повстання 1944 присвятив драми «Поет і смерть» (1946), «Де було, там було» (1948), «Загули гори» (1974). Книги «Наш дядечко Аурел» (1963), «Було, як було» (1965), «Похмурі часи, похмурий дім» (1969), «З кожного ріжка потрошку» (1972) — автобіограф. характеру. Деякі з п'єс екранізовано.

Тв.: Рос. перекл.— Чай у пана сенатора. М., 1958. *Г. М. Сиваченко.*

СТОЖА́РИ — рос. нар. назва сузір'я *Плеяди*.

СТОЇЦИ́ЗМ [від грец. στοά — портик (зокрема в Афінах, де була школа т. з. стоїків)] — філос. напрям епохи *еллінізму*. В історії С. розрізняють три періоди: Давня Стоя (4—3 ст. до н. е.; *Зенон* з Кітіона, Клеанф Ассоський, Хрісіпп Солський), Середня Стоя (2—1 ст. до н. е.; Боет Сідонський, Панецій Родоський та Посідоній), Нова Стоя (1—2 ст. н. е.; Л. А. *Сенека*, *Епіктет*, Марк *Аврелій* та ін.). Ранньому С. були властиві елементи матеріалізму та діалектики. Пізніше С. еволюціонував у напрямі *неоплатонізму*. Стоїки вперше здійснили поділ філософії на *логіку*, фізику й *етику*. Логіка, яку стоїки поділяли на *риторику* й *діалектику*, мала вчити правильно будувати і вживати «слова» і «речення», тобто *поняття* і *судження*. Фізика С. бере початок від матеріалістичної космології *Геракліта* Ефеського. Першооснову всього існуючого С. вбачав у творчому вогні, який ототожнювався з *субстанцією*, *матерією* взагалі. В гносеології стоїки обстоювали *сенсуалізм*, причинну зумовленість подій розуміли в дусі *фаталізму* й *телеології*, що великою мірою позначилося на їхньому етичному вченні. В етиці стоїки висунули на перший план поняття обов'язку і вважали найвищим благом доброчесність — життя, згідне з природою. Консервативна етика С., що вимагала примирення з дійсністю, відіграла значну роль у виникненні ідеології *християнства*.

СТОЙКО́ВИЧ Опанас Іванович (1764—1832) — вітчизняний природознавець. Н. у м. Рума (Сербія). Навчався в Едінбурзі, Сегедській і Пресбурзькій академіях вищих наук, Геттінгенському та Тюбінгенському ун-тах. У 1804 приїхав до Росії. Член Рос. АН. Був професором фізики Харків. ун-ту, 1807, 1811—13 обирався його ректором. Популяризатор природничих знань. На формування світогляду С. певний вплив мав І. *Кант*. Прихильник *деїзму*, проте в поглядах С. на природу переважав *стихійний матеріалізм* з елементами діалектики. Осн. праці: «Про повітряне каміння та його походження» (1807), «Система фізики» (1813) та ін.

СТОКГО́ЛЬМ — столиця Швеції, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на берегах та островах прот. Норстрем, що сполучає оз. Меларен з зат. Сальтшен Балтійського м. Значний мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, два аеропорти — Арланда (міжнародний) та Бромма (внутр. лінії), автопоромом сполучений з м. Турку (Фінляндія). 640 тис. ж. (1982, в адм. межах). Разом з невеликими містами-супутниками (Сульна, Сундбюберг, Накка та ін.) утворює агломерацію Великого С. з нас. 1350 тис. ж. (1982). С. засн. 1252, в серед. 13 ст. дістав права міста. В кін. 14 ст. С. захопила Данія. В 15 — на поч. 16 ст. С.— центр визвольної боротьби шведів проти дат. панування. Після остаточного визволення Швеції (1523) С. став основним політ. і екон. центром країни. В С. не раз бував В. І. Ленін. В 1906 тут проходив *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП*. У 1950 і 1975 в С. прийнято *Стокгольмські відозви*, спрямовані на заборону атомної зброї і припинення гонки озброєнь. У 1958 в місті відбувся *Стокгольмський всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво*, 1967 — Всесвітня конференція миролюбних сил по В'єтнаму, 1969 — Конференція з надзвичайних дій на захист В'єтнаму та ін. В липні 1982 в С. стартував Марш миру-82 миролюбних сил Європи. Провідні галузі економіки — машинобудування та металообробка (електронне, точне і трансп., виробн. устаткування для гірничої, харч. і хім. пром-сті, компресорів, конторських машин, холодильників тощо). Значна поліграф. пром-сть. Хім., фарм., текст., швейні, шкіряно-взут., харч. підприємства. У С. розташовані правління найбільших банків Швеції, гол. пром. концернів і торг. компаній. Тут працюють ун-т (засн. 1877), Королівська вища тех. школа, Каролінський мед.-хірургіч-

Стокгольм. Ратуша. Архітектор Р. Естберг. 1911—23.

Стокгольм. Лицарський дім. Архітектори С. де ла Валле, Ж. де ла Валле, Ю. Вінкбонс. 1641—74. Фрагмент фасаду.

ний ін-т, вищі лісова, комерційна, вет. і муз. школи, школа мистецтв, Драм. ін-т, Держ. драм. школа та школа танцю, Швед. академія цирку та ін. Серед наук. установ — Королівська швед. АН, Інженерна академія, Королівські академії — лісова і с.-г., літератури, історії і старожитностей, красних мистецтв, муз. та ін. Найбільші б-ки: Королівська (читачем її був В. І. Ленін), Стокгольмська міська, Стокгольмського ун-ту. Музеї:

Стокгольм. Королівський палац. Архітектор Н. Тессін Молодший та ін. 1697—1760. Північний фасад.

Нац., сучас. мистецтва, етногр., Північний, міста С., істор., природничої історії, Нац. мор. та ін. Численні театри, у т. ч. Швед. королівська опера, Королівський драматичний театр. Обсерваторія. Метрополітен (1973).

Істор. центром С. є о. Стаден (Старе місто з Королівським палацом), сполучений мостами з ін. районами міста. Серед пам'яток середньовічної архітектури — романо-готичні церкви Сторчюрка і Ріддаргольмсчюрка (обидві — 13 ст.). Серед пам'яток, яким властиві елементи пізнього ренесансу і *бароккo,* — церква Тюскачюрка (бл. 1640, арх. Х. Я. Крістлер). Зразками зрілого швед. бароккo є палац Дротнінггольм, поблизу С. (1662—70-і рр., арх. Н. Тессін Старший) і Королівський палац (1697—1760, арх. Н. Тессін Молодший та ін.). Ін. споруди — біржа в стилі класицизму (1767—76, арх. К. Ю. Крунстедт, Е. Пальмстедт), ратуша в стилі нац. романтизму (1911—23, арх. Р. Естберг). З 50-х рр. 20 ст. здійснюється ген. план забудови С., в основі якого лежить принцип напівавтономних районів, розділених зеленими зонами (Веллінгбю, Фарста). Під час реконструкції центр. частини С. споруджено висотні адміністративні будинки (1956—62, арх. С. Бакстрем, Л. Рейніус), науковий дослідний центр «Веннер-Грен» (1959 — 61. арх. С. Ліндстрем) та ін.

Стокгольм. Вид частини міста.

СТОКГО́ЛЬМСЬКИЙ ВСЕСВІ́ТНІЙ КОНГРЕ́С ЗА РОЗЗБРО́ЄННЯ І МІЖНАРО́ДНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО — міжнар. форум представників миролюбних сил, скликаний з ініціативи *Всесвітньої Ради Миру*. Відбувався 16—22. VII 1958 у Стокгольмі. В ньому взяло участь понад 1200 делегатів з 78 країн, а також представники міжнар. демократичних орг-цій. Гол. метою Конгресу було зміцнення міжнар. довір'я і міжнар. співробітництва, зміцнення миру між народами. Конгрес прийняв Декларацію про роззброєння, спрямовану проти випробувань атомної і ядерної зброї і загрози атомної війни; Звернення до народів про становище на Бл. і Серед. Сході, що засудило агресію США і Великобританії проти араб. д-в; Резолюцію проти амер. агресії в Лівані; Відозву до народів і урядів за роззброєння і міжнар. співробітництво та ряд ін. документів. Конгрес сприяв об'єднанню миролюбних сил у боротьбі проти загрози війни, накреслив шляхи дальшого зміцнення міжнар. співробітництва. *Г. С. Ігошкін.*

СТОКГО́ЛЬМСЬКІ ВІДО́ЗВИ. 1) Відозва Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, прийнята на 3-й сесії к-ту 19.III 1950 в Стокгольмі. Вимагала безумовної заборони атомної зброї, встановлення міжнар. контролю за виконанням цього рішення і оголошення воєнним злочинцем того уряду, який першим застосує її проти будь-якої д-ви. На підтримку С. в. виступили *Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна демократична федерація жінок* та ін. міжнар. демократичні організації. С. в. підписало бл. 600 млн. чол. з 80 країн (у т. ч. в СРСР — все дорослe населення). 2) Відозва до всіх миролюбних сил світу, прийнята 31.V—2.VI 1975 в Стокгольмі на сесії Президії *Всесвітньої Ради Миру,* що відзначила 25-річчя С. в. 1950. Відозва містить звернення до всіх урядів, громадських рухів і міжнар. організацій, що виступають за мир і прогрес, об'єднати зусилля у боротьбі за заг. і повне *роззброєння*. Це звернення, відоме як нова С. в., дістало широку підтримку миролюбних прогресивних сил, його підтримало понад 700 млн. чол. *Г. С. Ігошкін.*

СТОКО́ВСЬКИЙ (Stokowski) Леопольд Станіслав Антонін (18.IV 1882, Лондон — 13.IX 1977, Гемпшір, Англія) — амер. диригент. За походженням поляк. Муз. освіту здобув у Королівському муз. коледжі в Лондоні, вдосконалював майстерність у Парижі, Мюнхені й Берліні. З 1905 оселився у США (до 1908 — церк. органіст, 1909—12 — керівник симф. оркестру в Цінціннаті). У 1912—36 очолював Філадельфійський симф. оркестр. Керував багатьма ін. оркестрами США, зокрема Всеамериканським молодіжним (1940—42; був його засновником), Нью-Йоркським філармонічним (1949—50). В 1962 створив Американський симф. оркестр (Нью-Йорк; керував до 1973), 1970—77 — диригент Лондонського симф. оркестру. В репертуарі С. переважали твори композиторів 20 ст., зокрема І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, М. Мясковського, А. Хачатуряна. Гастролював у СРСР (1958, Москва, Ленінград, Київ). Знімався в кіно («Велика радіопередача», 1937; «Сто чоловіків і одна дівчина», 1939; «Карнегі-холл» 1948). Автор симф. та органних творів.

Те.: Рос. перекл.— Музыка для всех. М., 1963. *І. Д. Гамкало.*

СТО́КОЛОС (Bromus) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Понад 100 видів, поширений переважно в помірних зонах земної кулі (в тропіках — у горах). В СРСР 44 види, в т. ч. на Україні — бл. 20. Деякі С.— цінні *кормові трави*; з них найбільше значення має С. безостий (B. inermis) — багаторічний кореневищний злак до 150 см заввишки, з добре облисненими пагонами. Листки широкі, довгі. Насіння сплющене, завдовжки 1 — 1,2 см. С. впроваджено в культуру; добре росте на чорноземах, некислих опідзолених легких грунтах і на заплавах. Посіви С. безостого використовують 4—7 років. Урожай сіна — 22—135 ц/га, зеленої маси — 120—650 ц/га. С. покрівельний (B. tectorum), С. неплідний (B. sterilis) і С. мадрідський (B. madritensis)— бур'яни полів, садів. Заходи боротьби: лущення стерні, глибока зяблева оранка, обробка посівів *гербіцидами*.

СТОК-ОН-ТРЕНТ — місто в центр. частині Великобританії, в графстві Стаффордшір. Порт на р. Трент, залізнична станція, вузол автошляхів. 256 тис. ж. (1976). Гол. центр старовинного «гончарського району» країни з розвинутим сучас. фарфоро-фаянсовим і керамічним виробництвом. Підприємства металург., маш.-буд., хім. промисловості. Видобування вугілля. Поблизу міста, у містечку Кіл — університет.

СТОКРО́ТКИ, маргаритка (Bellis) — рід трав'янистих багаторічних або однорічних рослин род. *складноцвітих*. 10 (за ін. джерелами, 15) видів, поширений в Європі, Малій Азії, Сірії і Пн. Америці. В СРСР—2 види, в т. ч. на Україні — 1: С. багаторічна (B. perennis)— рослина заввишки 5—15 см з прикореневою розеткою листків. Суцвіття—кошик на невисокому квітконосі. В кошиках крайові квітки — язичкові, маточкові, білі, рожеві або червонуваті; серединні — трубчасті, двостатеві, жовті. Росте на вологих луках, в лісах, культивують по всій Україні як декоративну рослину.

СТОКС (Stokes) Джордж Габріель (13.VIII 1819, Скрін, графство Сліго, Ірландія — 1.II 1903, Кембрідж) — англ. фізик і математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851) та його президент (1885—90). Закінчив Кембріджський ун-т (1841), з 1849 — професор цього ж ун-ту. Наук. праці — з оптики, гідродинаміки та матем. фізики. Досліджував хвильові процеси в різних середовищах. В оптиці вивчав *Ньютона кільця*, аберацію, інтерференцію й поляризацію світ-

ла, люмінесценцію. Зокрема, встановив (1852), що довжина хвилі фотолюмінесценції більша довжини хвилі збуджуючого світла (правило Стокса). В гідродинаміці розробив теорію руху в'язкої рідини (рівняння Нав'є — Стокса, закон Стокса). На його честь названо одиницю кінематичної в'язкості. У математиці С. встановив зв'язок між інтегралами по поверхні й по кривій (Див. *Стокса формула*).

СТОКС, Ст, St—одиниця кінематичної *в'язкості* в *СГС системі одиниць*. Дорівнює кінематичній в'язкості, при якій динамічна в'язкість середовища з густиною 1 г/см³ дорівнює 1 пз (див. *Пуаз*). С. пов'язаний з одиницею кінематичної в'язкості в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) м²/с співвідношенням 1 Ст = 10^{-4} м²/с. Названо ім'ям Дж. Г. *Стокса*.

СТО́КСА ФО́РМУЛА — формула зв'язку між *криволінійним інтегралом* вздовж замкнутого контура C і *поверхневим інтегралом* по поверхні S, обмеженій цим контуром. Має вигляд:

$$\int_C P\,dx + Q\,dy + R\,dz =$$

$$= \iint_S \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right) dx\,dy +$$

$$+ \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right) dy\,dz +$$

$$+ \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right) dz\,dx,$$

або (у векторній формі)

$$\int_C \vec{V} \cdot d\vec{r} = \iint_S \vec{n} \cdot \operatorname{rot} \vec{V}\,ds.$$

де $\vec{V} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}$, $d\vec{r}$ — елемент контура C, ds — елемент поверхні S, $\vec{r}$ — одиничний вектор зовн. *нормалі* до цієї поверхні. Запровадив цю формулу 1854 Дж. Г. *Стокс*. Про фіз. зміст С. ф. див. *Поля теорія*.

СТОЛБО́ВСЬКИЙ МИР 1617 — мирний договір між Росією і Швецією, укладений 27.II (9.III) в с. Столбово поблизу Тіхвіна. За умовами С. м. Швеція повернула Рос. д-ві пн.-зх. рос. землі з Новгородом, Старою Руссою та ін. містами, захоплені під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. За Швецією залишалася Іжора з містами Івангород, Ям, Копор'є, Орєшек і м. Корела (Кексгольм) з повітом; Росія виявилася відрізаною від Балтійського м. Рос. уряд зобов'язався виплатити Швеції 20 тис. крб. В екон. статтях визначалися умови ведення торгівлі між обома країнами. Кордони, встановлені за С. м., було змінено внаслідок *Північної війни 1700—21* після укладення *Ніштадтського мирного договору 1721*.

СТО́ЛЕРМАН Самуїл Олександрович [9 (21).XII 1874, м. Кяхта, тепер Бурят. АРСР — 22.XII 1949, Київ] — рад. диригент, засл. арт. Груз. РСР (з 1924), нар. арт. УРСР (з 1937). Муз. діяльність почав у Іркутську. В 1905 вивчав диригування під керівництвом В. Сафонова в Москві і працював у оперній трупі Моск. нар. будинку, пізніше — у Красноярську, Пермі, Владивостоці та ін. У 1919—27 — диригент оперних театрів Тбілісі та Баку; 1927—44 — гол. диригент Одеського, 1944—49 — Київ. театрів опери та балету. Під керівництвом С. вперше прозвучали опери «Оповідь про Шота Руставелі» Д. Аракішвілі (1919), «Кето і Коте» (1919) та «Лейла» (1922) В. Долідзе, «Підступна Дареджан» М. Баланчивадзе (1926), всі — у Тбілісі; «Аршин мал алан» У. Гаджибекова (1926, Баку); «Розлом» В. Фемеліді (1929), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Алмаст» О. Спендіарова (1930, укр. мовою), «Яблуневий полон» О. Чишка (1931), «Трагедійна ніч» К. Данькевича (1935), всі — в Одесі. *І. Д. Гамкало.*

СТОЛЄ́ТОВ Всеволод Миколайович [н. 20.XII 1906 (2.I 1907), с. Леоново, тепер Пєтушинського р-ну Влад. обл.] — рос. рад. педагог і державний діяч, акад. АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1931). З 1940 — вчений секретар, а пізніше — заст. директора Ін-ту генетики АН СРСР. У 1948—50 — директор Моск. с.-г. академії імені К. А. Тімірязєва; 1951—52 — міністр вищої освіти СРСР, 1959—72 — міністр вищої і серед. спец. освіти РРФСР. С.— доктор біол. наук, професор (з 1948); у 1959—81 — зав. кафедрою генетики Моск. ун-ту; в 1971—81 — президент АПН СРСР. Автор багатьох праць з питань генетики й селекції, педагогіки й орг-ції середньої й вищої школи. С.— голова Президії Рад. т-ва по культур. зв'язках з співвітчизниками за кордоном, член Рад. к-ту захисту миру та ін. громад. орг-цій. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Д. Ярмаченко.*

СТОЛЄ́ТОВ Олександр Григорович [29.VII (10.VIII) 1839, Владимир — 15 (27).V 1896, Москва] — рос. фізик. Закінчив Моск. ун-т (1860) і був залишений у ньому для підготовки до професорського звання. У 1862—66 удосконалював свої знання в Берліні, Гейдельберзі (у Г. Р. *Кірхгофа*) та Геттінгені. З 1866 викладав у Моск. ун-ті (з 1873 — професор). Осн. наук. праці С. присвячені проблемам електрики й магнетизму. Вивчаючи магн. властивості заліза (1872), С. показав, що крива залежності магн. сприйнятливості від напруженості магн. поля має максимум, що було важливо для *електротехніки*. Досліджуючи (1888—89) явище зовн. *фотоефекту*, відкрив закон залежності сили фототоку від інтенсивності світла (закон Столєтова). Розроблена ним електр. схема стала прообразом сучас. *фотоелемента*. Зробив значний внесок у теорію газового розряду, досліджував критичний стан речовин та ін. Заснував фіз. лабораторію у Моск. ун-ті. Автор філос. нарисів, в яких виступав як матеріаліст.

СТОЛИ́ПІН Петро Аркадійович [2 (14).IV 1862, Дрезден, тепер НДР — 5 (18).IX 1911, Київ] — держ. діяч царської Росії. Син генерала. Після закінчення Петерб. ун-ту з 1884 — на держ. службі. В 1902 — губернатор Гродненської, 1903—06 — Саратовської губерній. З 1906 — міністр внутр. справ і голова Ради міністрів. Керував придушенням *революції 1905—07 в Росії*, організатор *третьочервневого перевороту 1907*. Політика С. визначала урядовий курс у період реакції 1907—10 («столипінська реакція»). Посилив політику нац. гніту, зокрема щодо укр. народу. З метою зміцнення куркульства як соціальної опори царського самодержавства на селі провів агр. реформу (див. *Столипінська аграрна реформа*). Вбитий есером, агентом охранки.

СТОЛИ́ПІНСЬКА АГРА́РНА РЕФО́РМА — бурж. реформа селянського надільного землеволодіння в Росії, спрямована на зміцнення *куркульства* як соціальної підпори царизму на селі. Названа за прізвищем тодішнього глави царського уряду П. А. *Столипіна*, який був ініціатором реформи і керував проведенням її. Поразка *революції 1905—07 в Росії* дала можливість царизму і поміщикам приступити до ліквідації деяких пережитків кріпосництва шляхом реформ при збереженні поміщицького землеволодіння. Гол. змістом С. а. р. було руйнування сел. *общини* і насадження приватної зем. власності. Реформа почалася з царського указу від 9 (22).XI 1906, за яким селянам надавалося право закріпити зем. наділ в особисту власність, вийти з общини, об'єднати свої зем. ділянки в одну — *хутір* чи відруб, або продати цю землю. 14 (27).VI 1910 зем. указ набув чинності закону. 29.V (11.VI) 1911 було прийнято закон про землеустрій, що встановлював порядок роботи землевпорядних комісій, створених ще за указом 1906. Проведення С. а. р. припинено постановою *Тимчасового уряду* від 28.VI (11.VII) 1917.

Від часу виходу указу і до поч. 1915 по всій Росії з общини виділилося понад 2 млн. дворів, що становило 22,1% всіх общинників. На Україні (крім Лівобережної, де цей процент становив 20,5) процес виділення з общини йшов швидше, бо тут був вищий рівень розвитку капіталізму в с. г. Так, у Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях двори, виділені з общини, становили 45,6%, на Правобережжі — 48,6%. Протягом 1907—11 на Україні вийшло на хутори й відруби понад 226 тис. г-в, які мали 1800 тис. дес. землі. Сел. біднота, одержавши наділ у власність, продавала його за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалася. По всій Росії продали свої наділи 1260 тис. власників найбідніших г-в, у т. ч. в укр. губерніях — 263 тис. (24%). Цей процес поглибив класове розшарування на селі. Проведенню С. а. р. сприяв *Селянський поземельний банк*, що допомагав насамперед поміщикам продавати на вигідних для них умовах землю заможній верхівці села.

Складовою частиною С. а. р. була переселенська політика. Царизм, переселяючи селян-бідняків з внутрішніх районів Росії до Сибіру, Серед. Азії тощо, сподівався створити в центр. районах міцні кур-

О. Г. Столєтов.

Стоколос безостий. Загальний вигляд рослини і колосок.

Стокротка багаторічна.

О. В. Столипін.

кульські г-ва, ліквідувати тут загрозу сел. виступів. Кількість переселенців за 1906—16 становила 3 млн. чол. Особливо багато їх вирушило з України: до Сибіру 1906—12 переселилося бл. 1 млн. чол., з них понад третина — вихідці з Полтавщини й Чернігівщини. Найчастіше вони осідали в Томській губ. і Акмолінській обл. Освоєння нових земель виявилося не під силу розореному селянству. Понад 548 тис. переселенців (18%) повернулося назад. На 1911 бл. 70% їх повернулося на Україну. Реформа сприяла розвиткові капіталізму в с. г., однак цей розвиток гальмувався пережитками кріпосництва: великим поміщицьким землеволодінням, сел. малоземеллям і безземеллям, орендою, відробітками. С. а. р. ще більше загострила класові суперечності на селі, в результаті чого посилилася боротьба селян проти поміщиків і куркулів. Протягом 1908—10 відбулося 11 293 сел. виступи. Рішучий опір чинили селяни виходу на хутори й відруби (див., зокрема, *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*). С. а. р. не привела до корінних соціально-екон. зрушень і не змогла відвернути назрівання нової бурж.-демократичної революції в Росії. Внаслідок С. а. р. куркульство економічно, а після Лютн. революції 1917 і політично відшарувалося від *селянства* і стало складовою частиною класу рос. *буржуазії*.

Літ.: Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963; Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. М., 1973; Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська реформа. «Український історичний журнал», 1980, № 11.

А. З. Барабой.

СТОЛИ́ЦЯ — головне місто держави, її адм.-політ. центр. Як правило, С. є й провідним екон., торг., фінанс. і культур. центром країни. В С. перебувають найвищі органи держ. влади і держ. управління, найвищі судові, військ., адм., наук. та ін. установи.

СТОЛІ́ТНИК — народна назва кількох довголітніх рослин, що цвітуть один раз у житті (*агава*) або з перервою в кілька років (*алое, опунція* тощо) в оранжерейних та кімнатних умовах.

СТОЛІ́ТНЯ ВІЙНА́ 1337—1453 — війна між Англією і Францією за Гієнь (з 1259 — англ. володіння), Нормандію, Анжу (втрачені англійцями в 13 ст.), Фландрію. Приводом до війни стали претензії англ. короля Едуарда III (онука франц. короля *Філіппа IV*) на франц. престол після смерті 1328 Карла IV (останнього представника *Капетінгів*) та коронування Філіппа VI (з роду *Валуа*). Англія здобула перемоги в битвах біля Слейса (1340), Кресі (1346), Пуатьє (1356). Франц. король Іоанн II Добрий потрапив у полон. Поразка франц. військ, екон. розруха, збільшення податків викликали у Франції нар. повстання (див. *Паризьке повстання 1357—58, Жакерія*). Франц. уряд змушений був укласти договір 1360, який закріпив за Англією значну частину франц. території. В 70-х рр. 14 ст. англ. війська майже повністю було вигнано з Фландрії. Проте після перемоги біля *Азенкура* (1415) англійці в союзі з Бургундією захопили Пн. Франції. В 1428 англ. війська обложили Орлеан. На війну проти загарбників піднявся весь франц. народ. Нар. опір очолила *Жанна д'Арк*. Із закінченням облоги Орлеана (1429) почався перелом у ході війни. Франц. армія здобула ряд перемог. В 1429 в Реймсі було коронувано франц. короля Карла VII (проголосив себе королем 1422). В 1436 англійців вигнали з Парижа, 1441 — з Шампані, 1450— з Мена та Нормандії, 1453 — з Гієні. 19.X 1453 англ. військо капітулювало біля Бордо. Англія утримала на тер. Франції лише Кале (до 1558).

СТОЛМАКО́ВА Ганна Іванівна [н. 28.VIII (10.IX) 1912, станція Гришине, тепер м. Красноармійськ Донецької обл.] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч. науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчила (1933) Дніпропетр. мед. ін-т. В 1944—63 С. працювала у Львів. мед. ін-ті. Доктор мед. наук (з 1954), професор (з 1955). В 1961—71 — директор Львів. н.-д. ін-ту епідеміології та мікробіології. З 1971 — зав. кафедрою гігієни харчування Львів. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню питань етіології, патогенезу, епідеміології і профілактики стафілококових харчових інтоксикацій та захворювань ендемічним зобом, харчування сільського населення та промислових робітників; дослідженню ролі вітамінів, мікроелементів у раціональному і профілактичному харчуванні. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

СТОЛО́ВІ ГО́РИ — гори з плескатими платоподібними вершинами і стрімкими, урвистими, іноді східчастими схилами. Верхні частини С. г. складаються звичайно з стійких до процесів руйнування гірських порід. Ділянки суходолу, рельєф яких визначається переважанням С. г., наз. столовими країнами (напр., *Тургайське плато, Устюрт*). С. г. утворюються внаслідок тектонічних порушень та ерозійної (див. *Ерозія* в геології) діяльності в столових країнах та в областях поширення лавових покривів (див. *Лава*).

СТОЛО́Н [від лат. stolo (stolonis) — кореневий паросток] — 1) Бічний тонкий *пагін* з довгими *міжвузлями* і недорозвиненими *листками*. Служить для *вегетативного розмноження*. 2) Виріст тіла у багатоклітинних *колоніальних організмів* (напр., у деяких кишковопорожнинних, моховаток, покривників тощо), що служить для розмноження шляхом *пупкування*.

СТО́ЛПЕР Олександр Борисович [30.VII (12.VIII) 1907, Двінськ, тепер Даугавпілс — 15.I 1979, Москва] — рос. рад. кінорежисер і кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1977). В 1923—27 навчався в кіномайстерні Л. *Кулешова* у Москві. З 1927 працював у сценарній майстерні, брав участь у написанні сценарію фільму «Путівка в життя» (1931). В 1938 закінчив ВДІК. Поставив фільми за однойменними творами К. Симонова: «Хлопець з нашого міста» (1942), «Жди мене» (1943), обидва — спільно з Б. Івановим, «Дні і ночі» (1945), «Живі і мертві» (1964); за романом К. Симонова «Солдатами не народжуються»—«Відплата» (1969). Серед ін. фільмів — «Повість про справжню людину» (1948, за однойменним романом Б. Полевого), «Важке щастя» (1958, за однойменним твором Ю. Нагібіна). Автор сценаріїв ряду своїх фільмів. З 1965 викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

СТОЛЯРЕ́НКО Петро Кузьмич (н. 13.VII 1925, Керч) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Навчався в студії образотворчого мистецтва при Феодосійській картинній галереї ім. І. К. Айвазовського у М. Барсамова. Твори: «Туманний ранок» (1955), «Весняне вікно» (1960), «За владу Рад» (1966—67), «Рядові революції» (1967—70), «Минуле й майбутнє» (1970), «Сніданок» (1971), «Вода прийшла» (1972), «Мітрідат-гора. Реквієм» (1977), «Йшли солдати» (1979), «Іван та Мар'я» (1980—81), «Таврія» (1982).

П. К. Столяренко. Рядові революції. 1967—70.

СТОЛЯ́РНІ ВИ́РОБИ — вироби, виготовлені повністю або переважно з *деревини* та ін. *деревинних матеріалів*. До С. в. належать віконні блоки, двері, столярні перегородки та ін. буд. вироби, меблі, шлюпки, яхти, деталі автомоб. кузовів, вагонів, машин тощо. Осн. елементами С. в. є бруски (суцільні, клеєні), дошки і плити, що їх складають за допомогою столярних з'єднань (в'язок, болтів, цвяхів тощо) у складальні одиниці — щити, рамки або коробки (див. також *Столярні роботи*). За конструктивною ознакою розрізняють С. в. однобрускові, каркасні (багатобрускові), каркасно-обшивні (каркасно-панельні) та безкаркасні (панельно-щитові). С. в. просочують *антипіренами, антисептичними засобами*, облицьовують *шпоном*. Якість С. в. значною мірою залежить від *текстури деревини* і технології *обробки деревини*. Крім деревинних матеріалів, для виготовлення С. в. застосовують метали, полімерні матеріали, скло, гуму тощо.

СТОЛЯ́РНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням *столярних виробів*. Від *теслярських робіт* відрізняються точнішою і ретельнішою *обробкою деревини* та ін. деревинних матеріалів, кращим опорядже-

ням виробів. Розрізняють С. р. білодеревні (з використанням деревини хвойних і м'яких листяних порід) і червонодеревні (з застосуванням деревини твердих листяних декоративних порід або облицюванням деталей *шпоном*). Ручні С. р. (напр., в індивідуальному буд-ві, при ремонті) виконують на столярних верстаках, користуючись *столярно-теслярським інструментом*. Ці роботи полягають у розмічуванні деталей, випилюванні й струганні заготовок, створенні в них пазів, шпунтів, шипів і гнізд, довбанні й свердлінні отворів, циклюванні, шліфуванні, полірування та лакуванні деталей, склеюванні, облицьовуванні їх, складанні й опоряджуванні виробів. У столярно-механічному виробн. застосовують *деревообробні верстати*, об'єднувані в автоматизовані *потокові лінії*. У масовому буд-ві за умов розвинутого централізованого виготовлення столярних виробів на деревообробних комбінатах С. р. зводяться в основному до *монтажу* конструктивних елементів, остаточної обробки їх, врізування й навішування замків та ін. деталей різного призначення, встановлення погонажних виробів (напр., поручнів). У *повнозбірному будівництві* практично всі С. р. виконуються на домобудівних комбінатах.

СТОЛЯ́РНО-ТЕСЛЯ́РСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — ручний або *механізований інструмент* для обробки деревини та ін. деревинних матеріалів при *столярних роботах* і *теслярських роботах*. Буває вимірювально-розмічальний, різальний і допоміжний. До вимірювально-розмічального С.-т. і. належать *лінійки, нутроміри, шаблони*, рулетки, ватерпаси, вийски, косинці, скоби, рейсмуси та ін. (див. також *Міри довжини, Міри кутові, Розмічальний інструмент*). Для точніших вимірювань застосовують *глибиноміри, калібри, мікрометри, штангенциркулі*. Різальним С.- т. і. є *долота, пилки, свердла*, сокири, стамески, бурави, коловороти, дрелі, рубанки, напилки тощо. Допоміжним С.-т. і. служать *мітчики*, молотки, кліщі, плоскогубці, викрутки, рашпілі, точила та ін. Див. також *Будівельний інструмент*.

СТОЛЯРО́В Микола Георгійович (н. 22.V 1922, Казань) — рад. військ. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був льотчиком штурмового авіаполку, потім командиром ланки, заст. командира і командиром авіаескадрильї, штурманом гвард. авіаполку. Учасник боїв на Калінін., Ворон., Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Відзначився в битві за Дніпро 1943 і Корсунь-Шевченківській операції 1944. Всього здійснив понад 180 бойових вильотів. У 1954 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1956 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТОЛЯРО́В Яків Васильович [28.X (9.XI) 1878, Москва — 3.XII 1945, Харків) — укр. рад. вчений у галузі прикладної механіки та залізобетонних конструкцій, доктор тех. наук (з 1938). Закінчив (1902) Харківський технологічний (тепер політехнічний) інститут. З 1904 викладав у цьому ж вузі, потім у Харків. інженерно-будівельному ін-ті та Ін-ті інженерів народного господарства (тепер Харків. інженерно-економічний ін-т), з 1912 — професор. Осн. праці — в галузі буд. механіки, опору матеріалів, теорії машин, теорії залізобетону. С.— один з творців теорії розрахунку залізобетону за руйнуючими зусиллями.

СТОЛЯ́РСЬКИЙ Петро Соломонович [18 (30).XI 1871, Липовець, тепер селище міськ. типу Вінн. обл.— 29.IV 1944, Свердловськ] — укр. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Гри на скрипці навчався спочатку під керівництвом батька, потім у С. Барцевича (Варшава). В 1900 закінчив Одес. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва. У 1898—1919 — скрипаль в оркестрі Одес. оперного театру. В 1911 відкрив власну муз. школу. З 1920 викладав у Одес. консерваторії (з 1923 — професор). Один з основоположників рад. скрипкової школи. У 1933 за його ініціативою в Одесі було відкрито першу в СРСР муз. школу-десятирічку (згодом їй присвоєно ім'я С.). Серед учнів С.— Д. *Ойстрах*.

СТО́ЛЬНИК — двірський, згодом придворний чин-посада в Рос. державі 13—17 ст. Спочатку прислуговував князям (царям) під час урочистих трапез, супроводив їх у поїздках. Згодом С. призначали на воєводські, посольські та ін. посади.

СТОМАТИ́Т [від грец. στόμα (στόματος) — рот] — запалення слизової оболонки ротової порожнини. С. у л ю д и н и може виникати як самостійне захворювання, а може бути *симптомом* ін. захворювань (кору, скарлатини, грипу, *кандидамікозу* та ін.). В тих випадках, коли захворювання уражає лише язик, воно зветься глосит, ясна — гінгівіт, піднебіння — палатиніт, губи — хейліт. Розвиткові С. сприяють загострення хронічних захворювань внутр. органів, нервової системи, порушення *обміну речовин*, недостатність *вітамінів* в їжі, порушення функцій залоз внутр. секреції. Куріння, вживання міцних спиртних напоїв, гарячої або дуже холодної їжі тощо може спричинювати С. Іноді С. виникає при підвищеній чутливості до деяких лікарських речовин. Існують різні форми С., однак всі вони мають заг. ознаки: почервоніння і набряк слизової оболонки ротової порожнини, біль, збільшення підщелепних лімфатичних вузлів. Перебіг С. може бути гострим, коли запалення розвивається раптово, відрізняється сильною болісністю, і хронічним — в'ялий, тривалий, з невеликою болісністю. Розрізняють катаральний С. (запальний процес без порушення цілості слизової оболонки), афтозний (на фоні катарального запалення спостерігаються поверхневі дефекти слизової оболонки), виразковий (запальний процес з ділянками порушення глибоких шарів слизової оболонки). Крім того, С. поділяються на травматичні (спричинюються механічними, фіз. або хім. ушкодженнями ротової порожнини), симптоматичні (як результат різних захворювань), інфекційні (внаслідок інфекційних захворювань), специфічні (внаслідок *туберкульозу, сифілісу*, лепри). П р о ф і л а к т и к а і л і к у в а н н я С.: періодичне оздоровлення ротової порожнини, усунення чинників, що викликають С.; полоскання содовим розчином або борною к-тою (залежно від pH ротового середовища), кератопластичні препарати, зокрема обліпихова олія та ін., фізіотерапія.

У т в а р и н С. виникає внаслідок мех., терміч. і хім. діяння (первинний С.) та при деяких інфекційних хворобах — ящурі, стахіботріотоксикозі та ін. (вторинний С.). Хвора на С. тварина відмовляється від корму, у неї слинотеча, ушкоджена слизова оболонка та неприємний запах з рота. Л і к у в а н н я: зрошення слизової оболонки рота дезинфікуючими та в'яжучими засобами. При вторинному С.— специфічне лікування залежно від хвороби.

С. І. Дорошенко (С. у людини).

СТОМАТОЛО́ГІЇ ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. в Одесі 1928. Складається (1982) з 6 відділів і 5 лабораторій, стаціонара і консультативної поліклініки. Ін-т розробляє проблеми стоматологічної допомоги в республіці і форми її організації; нових засобів профілактики й лікування пародонтозу; рецептів зубних паст, еліксирів; зуботехнічних матеріалів; природжених незарощувань обличчя; вдосконалення виготовлення зубних протезів. Ін-т видає міжвідомчий збірник «Хирургическая и ортопедическая стоматология» (з 1978).

Г. Н. Варава.

СТОМАТОЛО́ГІЯ [від грец. στόμα (στόματος) — рот і λόγος — вчення] — галузь *медицини*, що вивчає хвороби зубів та ін. органів порожнини рота і суміжних з нею ділянок обличчя і шиї. Осн. завданнями С. є вивчення *етіології* і *патогенезу* стоматологічних захворювань, розробка діагностичних методів, лікування і профілактики. Зуболікування виникло ще у далекому минулому, про це свідчать пам'ятки культури старод. Індії, Вавілона, Китаю, а також праці *Гіппократа*, Цельса, *Галена* та ін. Формування зуболікування на науковій основі почалося лише у 18 ст. і пов'язане з першими працями франц. хірурга П. Фошара. Перші стоматологічні школи було створено в Америці (1839), Англії (1857), Франції та Швейцарії (1881). В Росії зуболікування як науково-медична спеціальність починає розвиватися на поч. 19 ст. (в 1809 було усього 18 зубних лікарів). Першою працею з зуболікування була книга А. Соболєва «Дантистика, або зубне мистецтво лікування зубних хвороб в застосуванні до дитячої гігієни» (1829). В Росії школу для вивчення «зуболікарського мистец-

М. Г. Столяров.

П. С. Столярський.

З. Ф. Стомма.

гва» було відкрито вперше в Петербурзі (1881), згодом у Москві, Одесі, Києві. В 1885 вийшов перший рос. журн. «Зубоврачебный вестник», а 1899 — «Одонтологическое обозрение». Як важлива галузь медицини, вітчизн. С. почала своє становлення лише у роки Рад. влади. При Народному комісаріаті охорони здоров'я РРФСР було створено (1917) зуболікувальну підсекцію, яку очолював відомий громадський діяч, зубний лікар П. Г. Дауге. В 1921 у Москві було відкрито Держ. ін-т зуболікування, 1927 — аналогічний ін-т у Ленінграді, потім у 30-х рр. 20 ст. було створено зуболікарські школи і стоматологічні ін-ти в ін. містах. Наприкінці 30-х рр. 20 ст. було організовано кафедри терапевтичної, хірургічної і ортопедичної стоматології, що послужило поштовхом до диференціації С. на три галузі. Терапевтична С. розробляє питання лікування зубів і тканин, що містяться навколо зубів (див. *Пародонтоз*), слизової оболонки порожнини рота і губ, захворювання язика. Ортопедична С.— питання усунення деформацій і ліквідації дефектів зубних рядів, щелеп і обличчя за допомогою протетичних заходів (виготовлення зубних *протезів*, ортодонтичних апаратів, ектопротезів тощо). Хірургічна С. розробляє питання лікування запальних і пухлинних процесів, деформацій і дефектів щелепно-лицьової ділянки, які потребують хірургічного втручання. У зв'язку з специфікою порожнини рота і жувального апарату дітей згодом в самостійний розділ відокремилася дитяча С. Значних успіхів досягла С. в роки Великої Вітчизн. війни— 85,1% поранених у щелепно-лицьову ділянку були повернені у лави Радянської Армії. Велике значення для розвитку С. в Радянському Союзі мали дальші заходи щодо поліпшення стоматологічної допомоги населенню, зокрема створення 1962 у Москві Центрального науково-дослідного інституту стоматології. В СРСР діють (1983) два н.-д. стоматологічні інститути (Москва, Одеса), два стоматологічні ін-ти (Полтава, Ленінград), 34 стомат. факультети мед. вузів. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили вітчизн. вчені П. Г. Дауге, О. О. Лімберг, І. Г. Лукомський, М. О. Астахов, Д. А. Ентін, І. М. Оксман, В. Ю. Курляндський, О. І. Євдокимов, Д. А. Калвеліс, О. І. Рибаков та ін., зокрема укр. вчені — Ю. М. *Гофунг*, М. Б. Фабрикант, І. О. Новик, Ю. І. Бернадський, А. І. Бетельман, М. Ф. Данилевський, С. І. Криштаб, О. І. Марченко, В. С. Коваленко, В. І. Кулаженко, З. С. Василенко та ін. В СРСР створено чітку систему подання населенню кваліфікованої стоматологічної допомоги, систему підготовки спеціалістів різного стоматологіч. профілю, систему планування, організації і проведення наукових досліджень в галузі С. Характерною рисою вітчизн. С., як і всієї рад. охорони здоров'я, є її профілактична спрямованість.

Літ.: Троянский Г. Н. История развития советской ортопедической стоматологии. М., 1975; Марченко О. І., Філіпчик Й. С. Стоматологічна допомога сільському населенню. К., 1981.

С. І. Дорошенко, А. М. Заверна.

СТО́ММА Здислав Францович [н. 4(17).VIII 1907, Мінськ] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1963. З 1929 після закінчення драм. студії працював у театрах Мінська і Києва. З 1940 — актор Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Биковський («Павлинка» Купали), Левон Чмих («Лявониха на орбіті» Макайонка), Каравкін («Ворота безсмертя» Крапиви), Бєлогуров («Тепленьке місце» О. Островського), Довгоносик («В степах України» Корнійчука), Глап'є («Тисяча франків винагороди» за Гюго) та ін. З 1949 знімається в кіно («Костянтин Заслонов», «Я, Франциск Скорина» та ін.). Нагороджений 2 орденами, медалями.

СТО́НГЕНДЖ — одна з найбільших *мегалітичних споруд*; міститься у Великобританії біля м. Солсбері. Складається з трьох збудованих на одному й тому самому місці споруд, що датуються: перша — 1900—1700 до н. е., друга — 1700—1550 до н. е., третя — 1500—1400 до н. е. Перша споруда складається з круглого земляного валу і рову діаметром 97,5 м. Друга — з двох концентричних кіл каменів (38 пар), вертикально поставлених всередині давнього валу. До нього веде земляна дорога. Третя споруда складається з вертикально вкопаних у землю тесаних каменів заввишки бл. 8,5 м, масою бл. 28 т і кам'яних плит, які лежать на них, що створює замкнуте коло діаметром 30 м. Всередині цього кола містяться 5 трилітів (2 камені, вкриті зверху кам'яною плитою), що оточують т. з. олтарний камінь, який лежить горизонтально. С.— давній храм, що, можливо, пов'язаний з культом сонця і символізує небесне коло. Деякі дослідники (Дж. Хокінс, Дж. Уайт) вважають, що С. був також давньою астрономічною обсерваторією. Іл. див. т. 5, с. 537.

Літ.: Хокинс Дж., Уайт Дж. Разгадка тайны Стоунхенджа. Пер. с англ. М., 1973.

СТОНО́ГИ, мокриці (Oniscoidea) — підряд *рівноногих ракоподібних*. Довж. 1—50 мм. Органи дихання (зябра, у деяких видів — псевдотрахеї) розміщені в черевних ніжках. За допомогою зябер С. дихають киснем, розчиненим у тонкому шарі вологи, що збирається на зябрових пелюстках; за допомогою псевдотрахей С. використовують атмосферне повітря. Живуть С. у вологих місцях: під камінням, мохом, в лісовій підстилці тощо. Живляться рослинними рештками. Роздільностатеві, розвиток без перетворення. 7 родин, бл. 1000 видів, поширених на всіх материках; на Україні — 17 видів, з них найпоширеніші стонога звичайна (Oniscus asellus), мокриця льохова (Porcellio scaber). Деякі види беруть участь у *грунтоутворювальному процесі*. У ставковому рибництві С. використовують як корм для риб. Окремі види пошкоджують с.-г. рослини.

СТОПА́ в анатомії — частина нижньої *кінцівки*. Скелет С. складається з передплесна, плесна і кісток пальців. Точками опори С. є п'ятковий бугор і головки кісток плесна. Кістки С. сполучаються між собою *суглобами*. У людини С. виконує функції органа опори та ресорного апарату, що пом'якшує навантаження на кістково-суглобний апарат кінцівок, *таза*, *хребта* і охороняє *головний мозок*, а також усі порожнинні органи від різких поштовхів. Кровопостачання С. здійснюється тильною артерією С. Іннервується С. найдовшими гілками поперекового і крижового сплетень (див. *Сплетення нервові*). Аномалії С.: скостеніння, додаткові кістки, відсутність С., справжній гігантизм. Деформації С.: *плоскостопість*, *клишоногість*, кінська стопа тощо. Ушкодження С.: вивихи, переломи тощо.

СТОПА́ у віршуванні — умовна одиниця, за допомогою якої вимірюється віршовий розмір античного і силабо-тонічного віршування. В античному віршуванні — це група складів, один із яких довгий, у силабо-тонічному — поєднання одного наголошеного і одного, двох або трьох ненаголошених складів. Залежно від кількості складів розрізняють С. двоскладові (*ямб* і *хорей*), трискладові (*дактиль*, *амфібрахій* і *анапест*) та чотирискладові — *пеони*.

СТОПА́НІ Олександр Митрофанович [парт. псевдонім — Ланге; 9 (21).X 1871, с. Усольє, тепер м. Усольє-Сибірське Іркут. обл. — 23.X 1932, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї лікаря. Навчався в Казан. ун-ті. Учасник проведеної В. І. Леніним Псков. наради 1900 по створенню газ. «*Искра*», агент цієї газети. Один з організаторів II з'їзду РСДРП (1903), його делегат. Після з'їзду — більшовик. Вів парт. роботу в Казані, Ярославлі, Пскові, Баку, Костромі. Не раз зазнавав арештів. Учасник революції 1905—07 і Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — член Колегії Наркомпраці, в Червоній Армії. З 1922 — член Верховного Суду РРФСР, 1924—29 — прокурор РРФСР. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

«СТОРІ́НКИ З ЩОДЕ́ННИКА» — стаття В. І. Леніна, в якій він продовжив розробку теорії соціалістичної *культурної революції* як складової частини *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Продиктована В. І. Леніним на поч. січня, надрукована в газ. «Правда» 4.I 1923. Укр. мовою вперше опублікована 1924 (журн. «Нова Громада», № 22). У статті накреслено програму і намічено конкретні заходи щодо підвищення освітнього і культур. рівня трудящих на основі завоювань пролет. революції, ліквідації неписьменності, комуністичного виховання вчителів і залучення їх до розв'язання цих завдань, піднесення ролі нар. вчителя «на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» (Пов-

не зібр. тв., т. 45, с. 348). В статті В. І. Ленін розкрив якісно новий зміст відносин між містом і селом в умовах Рад. влади, роль робітників як провідників комуністичних ідей на селі, вказав на необхідність здійснення ними культурно-шефської роботи серед селян. Стаття зробила великий вплив на становлення нар. освіти і соціалістичної культури в країні. Сформульовані в ній ідеї є важливим внеском у теорію наук. комунізму.

А. Ф. Денисов.

СТО́РНО (італ. storno — переведення рахунку) — спосіб виправлення помилок у *бухгалтерському обліку*, допущених при записах госп. операцій. С. грунтується на правилі, за яким суми, записані в рахунку червоним чорнилом, вираховують з підсумків обороту. Виходячи з цього правила, операцію, оформлену неправильною проводкою, записують другий раз такою самою проводкою, але червоним чорнилом («червоне С.»), що є погашенням помилково записаних сум. Потім складають третю, правильну, проводку, яку записують звичайним чорнилом.

СТОРОЖЕ́НКО Микола Ілліч [10 (22).V 1836, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 12(25).I 1906, Москва] — рос. історик л-ри, член-кор. Петерб. АН (з 1899). Навчався в 1-й чоловічій гімназії у Києві. Закінчив Моск. ун-т (1860). Друкуватися почав 1859. Належав до *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Дослідник історії зх.-європ. л-р, знавець творчості У. Шекспіра («Спроби вивчення Шекспіра», 1902, та ін.). Автор праці про життя і творчість Т. Шевченка — «Нові матеріали для біографії Шевченка» (1893—1900), нарису «Геніальний бідолаха» (1897), статей «Перші чотири роки заслання Шевченка. 1847—1851» (1888), «Дві записні книжки Шевченка» (1908) та ін., розвідок з історії України.

Тв.: Новые материалы для биографии Шевченко. «Киевская старина», 1893, № 3; 1898, № 3; 1900, № 9; Из области литературы. М., 1902; У к р. п е р е к л.— Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку. Львів, 1905.

СТОРОЖЕ́НКО Олекса Петрович [12 (24).XI 1805, с. Лисогори, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — 6(18).XI 1874, хутір Горішин побл. Бреста] — укр. письменник. Походив з давнього козацько-старшинського роду. Навчався в Харків. пансіоні для дворянських дітей (1821—23). Служив у війську (1824—50), згодом (до 1868) — чиновником при різних генерал-губернаторствах. Писати почав рос. мовою. У 50-х рр. друкувався в «Северной пчеле» і «Библиотеке для чтения», де були опубліковані його «Оповідання з селянського побуту малоросіян» і роман-хроніка «Брати-близнята». З появою журн. «*Основа*» почав писати укр. мовою. В 1863 опублікував у Петербурзі «Українські оповідання» в 2-х томах. У 1879 в Одесі вийшла незакінчена повість «Марко Проклятий». С. відтворював переважно етнограф. прикмети селян. побуту, розробляв казкові, анекдотичні й легендарні мотиви. Окремі твори на істор. теми позначені ідеалізацією патріархальної давнини. В деяких оповіданнях висміював бюрократизм і сваволю панства («Вуси», «Голка»).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1957.

В. Я. Герасименко.

СТОРОЖИНЕ́ЦЬ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Сереті (прит. Дунаю). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1448. У 15 ст. перебував у складі *Молдавського князівства*, на поч. 16 ст. потрапив під владу Туреччини. В 1774 в складі Пн. Буковини загарбаний Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі С. на поч. 19 ст. брали участь у русі *опришків*, у 40-х рр. 19 ст.— в сел. русі під проводом Л. *Кобилиці*. В 1918 С. окупувала королівська Румунія. В 1926 в С. створено підпільний повітовий к-т Компартії Румунії. В 1940 С. при возз'єднанні Пн. Буковини ввійшов до складу УРСР. З того самого року С.— місто. У місті — лісокомбінат, сироробний, винобродний, хлібний і цегельний з-ди, лукомеліоративна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Лісовий технікум, 5 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, лікарня. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Пам'ятка природи — Сторожинецький дендропарк (закладено 1912, пл. 8,3 га). В С. народилася укр. лікар С. Д. *Окуневська-Морачевська*, деякий час жив польс. і укр. рад. хімік В. Д. *Морачевський*. Тут бували письменниці Н. І. *Кобринська*, О. Ю. *Кобилянська*, письменники В. С. *Стефаник*, Ю. А. *Федькович*.

СТОРОЖИНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,2 тис. км². Нас. 87,6 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сторожинець*. Східна частина району лежить у Передкарпатті, зх.— в межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: глини, вапняки, гравій, пісок, мармур. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Сірет* з прит. Малий Серет та ін. Грунти дерново-підзолисті та бурі лісові. Ліси (бук, граб, дуб, сосна) займають 54 тис. га. У межах району — Лунківський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — сторожинецькі лісокомбінат, сироробний, винобродний та хлібний з-ди, Красноїльський деревообр. комбінат, Буденецький з-д мінеральної води. Комбінат побутового обслуговування (Сторожинець) та 12 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, жита, ячменю, вівса), льону-довгунця, картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1983 становила 46,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 26,0 тис. га, луки і пасовища — 19,9 тис. га. У С. р.— 20 колгоспів, міжколг. об'єднання по переробці с.-г. продукції, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сторожинець, Красноїльськ, Великий Кучурів та Чудей. Автомоб. шляхів — 367 км (усі з твердим покриттям). У С. р.— лісовий технікум, 65 заг.-осв., 2 муз., 2 спорт. та художня школи; 76 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії (в смт Красноїльську, в с. Старій Жадові та в с. Клинівці). 19 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 54 кіноустановки, 56 б-к. Пам'ятки архітектури — церква у с. Костинцях (1785), Михайлівська церква у с. Старій Жадові (1806), обидві — дерев'яні. У С. р. видається газ. «Радянське село» (з 1945).

В. О. Яценко.

СТОРОЖОВА́ МОГИ́ЛА — курган 2-ї пол. 3-го тис. до н. е. поблизу с. Старих Кодаків Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1949. При розкопках відкрито одне основне і 2 впускні поховання ямного типу зі скорченими і посипаними червоною фарбою кістяками. В одному з поховань вперше на тер. України виявлено залишки двоколісної гарби. Пам'ятка належить до *ямної культури*.

СТОРОНА́ в п р а в і — у цивільному праві громадянин чи *юридична особа*, у якої виник матеріально-правовий спір з ін. особою, що його повинен розв'язати суд (арбітраж). *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 10 ЦПК УРСР) визначають, що С. є *позивач* і *відповідач*, які користуються рівними процесуальними правами і можливостями здійснення їх. Принцип рівноправності С. у процесі є виявом конституційного принципу рівності громадян перед законом. Права С. розвиваються і конкретно визначаються стосовно до кожної *процесуальної стадії*. Зокрема, позивач вправі протягом усього часу розгляду справи по суті змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову. С. можуть закінчити справу *мировою угодою*, доручити ведення справи своїм представникам тощо.

СТО́РОНИ ГОРИЗО́НТУ — чотири головні точки горизонту: *північ*, *південь*, *схід* і *захід*. Іноді С. г. наз. також відповідні чверті горизонту.

СТО́РТИНГ (норв. storting, від stor — великий і ting — народні збори) — парламент Норвегії. Складається з двох палат — *лагтингу* (*верхня палата*) й *одельстингу* (*нижня палата*). Обира-

О. М. Стопані.

О. П. Стороженко.

В. М. Сторчак.

ється населенням у складі 155 депутатів на 4 роки.

СТОРЧА́К Віталій Михайлович (н. 15.VII 1931, с. Радивонівка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1958. Вчений-агроном. У 1955 закінчив Херсонський с.-г. ін-т ім. О. Д. Цюрупи. З 1960 — голова колгоспу «Степовий» Новотроїцького р-ну Херсон. обл. Очолюваний С. колгосп перетворився на зразкове високорентабельне г-во. Делегат XXV—XXVI з'їздів Компартії України, член її ЦК з 1976. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 11.

М. С. Авраменко.

Людмил Стоянов.

І. Ф. Стравінський.

СТОТИ́НКА — розмінна монета Народної Республіки Болгарії, дорівнює $^1/_{100}$ *лева*.

СТОХАСТИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С (від грец. στοχαστικός — здогадливий, проникливий) — те саме, що й *випадковий процес*.

СТОХІ́Д — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 188 км, площа басейну 3125 км². Тече Поліською низовиною. Живлення мішане, переважно снігове. Замерзає в кінці листопада — на початку грудня, скресає на початку березня. Частково використовують як водоприймач осушувальних систем.

СТОШ (Ствош; Stosz, Stwocz) Віт (бл. 1455—1533) — польс. та нім. скульптор і живописець. Див. *Ф. Штос*.

СТОЮ́НІН Володимир Якович [16(28).XII 1826, Петербург — 4 (16).XI 1888, там же] — рос. педагог, методист-словесник, історик літератури. Закінчив Петерб. ун-т (1850), викладав словесність у гімназії. Виступав проти станової системи виховання, за єдність навчання й виховання. Був активним прихильником жіночої освіти. Одним з перших висунув принцип критичного вивчення л-ри в школі й принцип історизму в методиці літ. аналізу. Склав новий тип навч. посібника для вчителів, що включав методику, теорію та конкретний аналіз худож. творів. Свої погляди з питань педагогіки й методики викладання л-ри відобразив у працях «Розвиток педагогічних ідей у Росії в XVIII столітті» (1857—58), «Наша сім'я і її історичні долі» (1884), «Про викладання російської літератури» (1864), «Посібник для історичного вивчення кращих творів російської літератури» (1869). С.— автор ряду праць з історії рос. літератури.

СТОЯ́Н Юрій Григорович (н. 19.X 1935, м. Ромни, тепер Сум. обл.) — укр. рад. математик, доктор тех. наук (з 1971). Член КПРС з 1978. Закінчив Харків. авіаційний ін-т (1958). Працював у наук. закладах і вузах Харкова (з 1972 — професор). З 1972 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР (Харків). Осн. наук. напрями присвячено розробці матем. методів геом. проектування, зокрема теорії розміщення геом. об'єктів довільної форми і фізичної природи. Ці дослідження пов'язані з геометрією, обчислювальною математикою і математичним програмуванням. Державна премія УРСР, 1980.

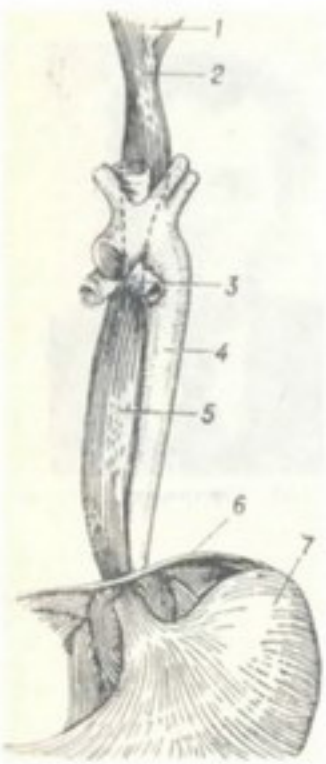

Стравохід:
1 — глотка; *2* — звуження стравоходу в його початковій частині; *3* — розгалуження трахеї на бронхи; *4* — аорта; *5* — стравохід; *6* — діафрагма; *7* — шлунок.

СТОЯ́НКА в археології — поселення людей часів *кам'яної доби*. На місці С. до нашого часу лишився т. з. *культурний шар*. Палеолітичні С. розташовані здебільшого в балках або на високих берегах річок, придатних для полювання. За часів *мезоліту* і *неоліту* С. містилися на низьких берегах річок, дюнах і островах, зручних для рибальства. Місцем розташування деяких палеолітичних і мезолітичних С. були природні печери. Археол. матеріали з С. становлять важливе джерело для вивчення історії первісного суспільства.

СТОЯ́НОВ Андрій Миколайович (1830—1907) — укр. історик права, фахівець з історії іноземних законодавств. У 1853 закінчив Харків. ун-т. З 1863 — доцент, з 1869 — професор, 1876—86 — декан юрид. ф-ту цього ун-ту. Автор ряду праць, зокрема «Нарисів історії і догматики міжнародного права» (1875).

СТОЯ́НОВ Веселин (7.IV 1902, Шумен — 29.VI 1969, Софія) — болг. композитор, піаніст, педагог, нар. арт. НРБ (з 1962), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1969). Член Болг. комуністичної партії. Закінчив Держ. муз. академію в Софії (1926), Академію музики і сценічного мистецтва у Відні (1930). З 1937 — викладач (з 1945 — професор) Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. консерваторія; 1943—45 та 1956—62 — її ректор) у Софії. Твори: опери — «Жіноче царство» (1935), «Саламбо» (1940), «Хитрий Петро» (1952); симфонічна, вокально-симф. (у т. ч. «Балада про наречену», 1968; присвячено боротьбі проти фашизму), камерно-інструментальна музика, масові пісні.

СТОЯ́НОВ Захарій [Захарій Стоянов Джедев; 1850 (за іншими даними, 1851), с. Медвен, тепер Сливенського округу — 2.IX 1889, Париж, похований в Русе, тепер НРБ] — болгарський політичний діяч і письменник. Один з організаторів Старозагорського 1875 і Квітневого 1876 повстань у Болгарії. Брав участь у заснуванні прогресивних газет «Работник» (1881) і «Борба» (1885). Літ. діяльність почав 1880. Писав гострополемічні фейлетони, нариси, статті, пов'язані з політ. боротьбою. Поділяв погляди болг. революціонерів Х. Ботева, В. Левського, Л. Каравелова. Після 1885 перейшов на позиції ліберальної буржуазії. Автор худож. біографій В. Левського, Л. Каравелова, Х. Ботева, Хаджі Димитра, Стефана Караджі та ін. Найвизначніший твір С.— «Записки про болгарські повстання» (т. 1—3, 1884—92) — історичний документ про Старозагорське і Квітневе повстання.

Тв.: Рос. перекл.— Записки о болгарских восстаниях, т. 1—2. М., 1978.

О. Д. *Кетков.*

СТОЯ́НОВ Людмил [справж. ім'я та прізв.— Георгій Стоянов Златарев; 6.II 1888 (за ін. даними — 1886), с. Ковачевиця, тепер Благоєвград. округу — 11.IV 1973, Софія] — болг. письменник і громад. діяч, академік Болг. АН (з 1946), Герой Соц. Праці НРБ (1963), нар. діяч культури Болгарії (з 1963). Член Болг. компартії з 1944. На ранніх творах позначився вплив символізму. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції й піднесення революц. руху в Болгарії поступово переходить до соціальних тем (збірки віршів «Праматір», 1925; «Свята святих», 1926; повість «Срібне весілля полковника Матова», 1933). В повісті «Холера» (1935) реалістично змалював жахи 2-ї балканської війни 1913 й пробудження революц. свідомості мас. Істор. повість «Мехмед Сінап» (1936) — про повстання селян проти Османської імперії у 18 ст. Був головою Спілки письменників (1946—49), директором Ін-ту л-ри Болг. АН (1949—59), обирався депутатом Нар. зборів. У романі «Світанок» (1945) зображено боротьбу народу проти фашизму. Зб. віршів «За залізною завісою» (1953) присвячена темі захисту миру. В багатьох поезіях оспівав болг.-рад. дружбу (цикл віршів «Великий день», 1944—50, тощо). Був активним борцем за мир, учасником міжнар. конгресів на захист миру і культури (Париж, 1935; Мадрід, 1937). Не раз бував у Рад. Союзі, на Україні. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, І. Тургенєва, В. Маяковського, Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. За пропаганду рос. та укр. класичних і рад. л-р нагороджений рад. орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1952; Світанок. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Избранная проза. М., 1970.

Літ.: Павлов Т. Людмил Стоянов. В кн.: Павлов Т. Питання теорії та історії літератури. К., 1959; Марков Д. Людмил Стоянов. В кн.: Сучасні болгарські письменники. К., 1962; Захаржевская В. А. Людмил Стоянов. От символизма к социалистическому реализму. К., 1982; Лихачёва Л. П. Людмил Стоянов. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

О. Д. *Кетков.*

СТОЯНО́ВСЬКИЙ Степан Васильович (н. 6.I 1922, с. Кобиловолоки, тепер с. Жовтневе Теребовлянського району Тернопільської обл.) — укр. рад. вчений в галузі фізіології с.-г. тварин, доктор біол. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. В 1950 закінчив Львів. зооветеринарний ін-т (вет. ф-т), де почав працювати асистентом, з 1968 завідує кафедрою фізіології с.-г. тварин. З 1965 — ректор ін-ту. Наукові праці присвячені особливостям обміну речовин і енергії у різних вікових і продуктивних груп с.-г. тварин та фізіологічним основам технології виробництва молока і м'яса. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

СТОЯ́ЧІ ХВИ́ЛІ — вільні *гармонічні коливання*, що виникають в системі з розподіленими параметрами внаслідок *інтерференції хвиль*, які поширюються в протилежних напрямах. Для довільної обмеженої області середовища

існує необмежений дискретний набір С. х., що відрізняються власними частотами і характерним розташуванням в у з л і в (точок, ліній або поверхонь, в яких *амплітуда* коливань, *звуковий тиск* та ін. величини, що характеризують С. х., дорівнюють нулю) та п у ч н о с т е й (точок, ліній або поверхонь, в яких значення цих величин є максимальними; мал.). В необмеженій області С. х. виникає на довільній частоті і характеризується зміщенням площин вузлів і пучностей із зміною частоти хвилі. Різні ділянки С. х. коливаються синфазно або протифазно (див. *Фаза*). На відміну від *біжучих хвиль* С. х. не переносять *енергію*.

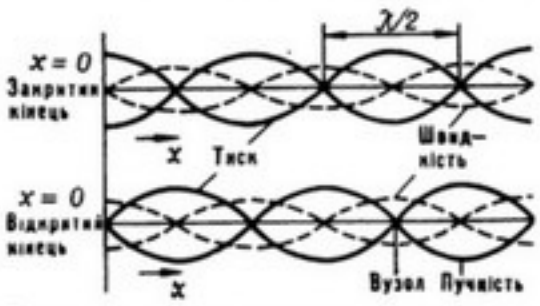

Розподіл звукового тиску і швидкостей у стоячій хвилі при відкритому і закритому кінці труби (λ — довжина хвилі).

СТРАБО́Н (Στράβων; 64 або 63 до н. е., м. Амасія, тепер м. Амасья, Туреччина — 23 або 24 н. е.) — давньогрец. географ та історик. На основі вивчення грец. джерел і власних спостережень під час мандрувань по Греції, Малій Азії, Італії та Єгипту написав працю «География» (бл. 7 до н. е., 17 книг). У праці С. зібрано геогр. відомості того часу про країни Зх. і Центр. Європи, Малої Азії, Пн. і Сх. Причорномор'я. Поряд з геогр. відомостями подано багато істор., етногр. і побутових фактів, зокрема (книги 11—14) про розселення племен на Кримському п-ові та в пониззі Дніпра, про г-во і побут *скіфів, роксоланів*, про будівництво, побут, г-во, історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я, про історію і г-во *Боспорської держави*. С. є також автором «Історичних записок», які не дійшли до нашого часу.

Тв.: Рос. перекл.— География. Л., 1964.

СТРАВІ́НСЬКИЙ Ігор Федорович [5 (17).VI 1882, Оранієнбаум, тепер м. Ломоносов Ленінгр. обл.— 6.IV 1971, Нью-Йорк, похований у Венеції] — рос. композитор і диригент. Син Ф. Г. *Стравінського*. Муз. освіту здобував під керівництвом М. Римського-Корсакова. З 1914 жив за кордоном — у Швейцарії (1914—20), Франції (1920—40), США (1940—71). Творчість С. суперечлива. Вона відбиває складність особистості композитора, змінність його естетичних і громадянських позицій, пошуки нових форм і жанрів музики, а також нових засобів муз. виразності. С. цікавився рос. фольклором, використовував засоби архаїчної пісенності. Вдавався до колористичних прийомів імпресіоністів, джазових ритмів та інтонацій. Створив новий тип вистави: в балет ввів спів, музичну дію пояснював декламацією. Широта фантазії, новаторство оркестровки, винахідливість звукового колориту притаманні балетам «Жар-птица» (1910), «Петрушка» (1911), «Весна священна» (1914), хореографічній кантаті «Весіллячко» (1914—23), опері «Соловей» (1913). Для творів неокласичного періоду (тривав понад 30 років) характерне використання прийомів і засобів музики *бароко*, старовинної контрапунктичної техніки, мелодики італ. *бельканто* і водночас оригінальне і сучасне звучання. Балети — «Пульчинелла» (1920), «Поцілунок феї», «Аполлон Мусагет» (обидва — 1928), «Орфей» (1947); опера-буфа «Мавра» (1922), опера-ораторія «Цар Едіп» (1927), мелодрама «Персефона» (1934), опера «Пригоди гульвіси» (1951); концерти — для фортепіано і духових інструментів (1924), для скрипки з оркестром (1931), для 2 фортепіано (1935), камерний концерт «Дамбартон-Окс» (1938), «Симфонія псалмів» (1930), «Симфонія у трьох рухах» (1945). У 50—60-х рр. С. застосовував *додекафонію*. Автор балету «Агон» (1957), творів для солістів, хору й оркестру — «Священний спів» (1956), «Плач пророка Ієремії» (1958), «Заупокійний спів» (1966); хореографічних пантомім та ін. творів. У 1962 гастролював як диригент в СРСР (концерти в Москві та Ленінграді).

Тв.: Хроника моей жизни. Л., 1963; Диалоги. Воспоминания. Размышления. Комментарии. Л., 1971; Статьи и материалы. М., 1973.

Літ.: Друскин М. Игорь Стравинский. Личность. Творчество. Взгляды. Л., 1982. *В. С. Мурза.*

СТРАВІ́НСЬКИЙ Федір Гнатович [8 (20).VI 1843, с. Новий Двір, тепер Воложин. р-ну Мін. обл. — 21.XI (4.XII) 1902, Петербург] — рос. співак (бас). У 1869 закінчив Ніжинський юрид. ліцей, 1873 — Петерб. консерваторію. В 1873—76 співав у Київ. рос. опері, з 1876 — соліст Маріїнського театру (Петербург). Перший виконавець партій Світлійшого («Черевички» Чайковського), Голови, Панаса («Майська ніч», «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Скули («Князь Ігор» Бородіна) та ін. Кращі образи, створені С.: Фарлаф («Руслан і Людмила» Глинки), Мефістофель («Мефістофель» Бойто), Генріх Птахолов («Лоенгрін» Вагнера). Відомий і як камерний співак. Брав участь у концертах М. Лисенка в Петербурзі.

Тв.: Статьи, письма, воспоминания. Л., 1972.

Літ.: Богданов-Березовский В. Федор Стравинский. М.—Л., 1951. *В. С. Мурза.*

СТРАВОХІ́Д — орган *травної системи*, що виконує функцію механічного проведення твердої або рідкої їжі з *ротової порожнини* в *шлунок*. У *безхребетних* С. починається від ротового отвору (у багатоніжок і ракоподібних) або глотки (у павукоподібних і комах) і тягнеться у одних тварин до початку середньої кишки (у голкошкірих) або залозистого шлунка, у інших — до жуйного шлунка (у мечохвостів, ракоподібних, комах). У деяких плоских і кільчастих червів С. являє собою розширену трубку, з'єднану з середньою кишкою. Серед молюсків С. добре розвинений у черевоногих і головоногих (у багатьох з них утворює *зоб*). У земноводних і вищих *хребетних* С. з'єднується із шлунком. У птахів С. досягає значної довжини і перед входом у шлунок утворює зоб. Довжина С. залежить від протяжності шийного і грудного відділів *тулуба*, у зв'язку з чим С. ссавців поділяють на шийний, грудний (найбільший) і черевний (найменший) відділи. У л ю д и н и С.— злегка сплюснута спереду назад циліндрична трубка (див. мал.) завдовжки 25—30 і завширшки бл. 3 см. Стінка С. складається з слизової (з підслизовою основою), м'язової і сполучнотканинної оболонок. Природні звуження С.: при переході порожнини глотки в С.; на місці перехрещення С. з лівим бронхом та дугою грудної аорти; над стравохідним отвором в діафрагмі. Фізіологічні звуження С., які виявляються рентгеноскопічно: в частині перехрещення С. з грудною аортою і в місці його переходу в шлунок. Пересування їжі по С. іде в результаті хвилеподібних рухів м'язів С. і в силу тяжіння харчової грудки. Іннервується С. симпатичними, блукаючими, спинномозковими нервами. Розрізняють захворювання С.: *атрезії, кісти, грижі* тощо.

Ф. Г. Стравінський.

СТРАДІВА́РІ (Страдіваріус; Stradivari, Stradivarius) Антоніо [ймовірно, 1643 (або 1648, 1649), Кремона — 18.XII 1737, там же]— італ. скрипковий майстер. Учень Н. *Аматі*. Бл. 1667 відкрив у Кремоні свою скрипкову майстерню, 1704 створив скрипку власної моделі. Найкращі інструменти (скрипки, альти, віолончелі — їх збереглося понад 1 тис.), які відзначалися досконалістю форм, силою і красою звучання, виготовив 1704—25. У Держ. колекції унікальних муз. інструментів у Москві є скрипки, альт і віолончель роботи С. (їх видають для концертних виступів видатним рад. виконавцям). Учнями С. були його сини Франческо (1671—1743) і Омобоно (1679—1742), а також К. Бергонці.

М. Д. Стражеско.

СТРАДО́НІЦЕ — городище (82 га) біля с. Страдоніце поблизу м. Бероун у Чехословаччині. В кін. 1-го тис. до н. е.— на поч. н. е. С.— значний племінний і торг.-ремісничий центр *кельтів*. Зберігся мур, що оточував давнє поселення. Після того, як 1877 тут було знайдено скарб з 200 золотих монет, провадилися неодноразові розкопки городища. Знайдено залишки ливарного, ковальського, гончарного, ювелірного та ін. виробництв, рим. і кельтські монети. Населення, крім ремесла й торгівлі, займалося також землеробством і скотарством.

СТРАЖЕ́СКО Микола Дмитрович [17(29).XII 1876, Одеса — 27.VI 1932, Київ] — укр. рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1934), академік АН СРСР (з 1943), дійсний член АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899) і залишився працювати на кафедрі спеціальної патології і терапії під керівництвом В. П. *Образцова*. В 1901 С. працював в клініках Парижа, Берліна, Мюнхе-

Пам'ятник М. Д. Стражеску в Києві. Скульптор І. П. Шаповал, архітектор І. Г. Шемсединов. Бронза, граніт. 1977.

Стрєсбур. Собор Нотр-Дам. 11—16 ст.

на; в 1902—04 — в лабораторії І. П. *Павлова* в Петербурзі, де захистив докторську дисертацію «До фізіології кишок». У 1905 повернувся до Києва. У 1907 — професор Київ. жіночого мед. ін-ту; з 1919 — Новоросійського ун-ту в Одесі; з 1922 — Київ. мед. ін-ту. З 1936 С. очолював Укр. н.-д. ін-т клінічної медицини, який він заснував 1936 (1952 ін-ту присвоєно його ім'я, тепер *Кардіології український науково-дослідний інститут* імені акад. М. Д. Стражеска). С. описав (1906) «гарматний тон» (т. з. феномен С.) при порушенні діяльності серця. Разом з Образцовим уперше в світі (1909) описав клініч. ознаки тромбозу вінцевих артерій серця, що зробило діагностику інфаркту міокарда доступною практичним лікарям. З 1917 почала формуватися наукова школа С., для якої стало характерним творче поєднання клінічних та експериментальних досліджень. Розробив (1924) метод фізичної діагностики захворювань органів черевної порожнини. Довів (1934) гіпотезу стрептококової етіології ревматизму. Найзначніші праці С. і його учнів присвячені вивченню проблем грудної жаби, інфаркту міокарда, ревматизму, сепсису, серцевої недостатності, гіпертонічної хвороби, захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, крові тощо. С. багато зробив для формування функціонального напряму вітчизн. *кардіології*. Брав участь у роботі наук. т-в терапевтів і керівних органів охорони здоров'я. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві С. споруджено пам'ятник (1977).

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1957. *М. К. Фуркало.*

СТРА́ЗДАС Антанас [27.II (9.III) 1760, с. Астравас, тепер с. Маргенай Рокішкського р-ну Лит. РСР — 11(23).IV 1833, Камаяй, тепер Рокішкського району] — литовський поет. Опублікував збірку віршів «Пісні світські та духовні» (1814), в яких засуджував соціальну несправедливість, проголошував ідею рівності людей, оспівував працю селян і природу. Багато віршів С. стали нар. піснями. *В. Ванагас.*

СТРАЙК (англ. strike) — одна з основних форм *класової боротьби* пролетаріату капіталістичних країн. Полягає в колективній відмові продовжувати роботу до задоволення висунутих страйкуючими вимог. За метою розрізняють екон. і політ. С. (останні є найвищою формою страйкового руху). Форми С.: повне або часткове припинення роботи на різний період часу на підприємстві, в місті, регіоні або в усій країні, уповільнення темпу роботи підприємства, відмова від роботи з присутністю на робочих місцях (*італійський страйк*) та ін. Буржуазія бореться із С., використовуючи *антиробітниче законодавство, локаути, штрейкбрехерство,* збройну силу тощо.

Перші С. у 16—18 ст. мали екон. характер, відзначалися стихійністю й неорганізованістю. З розвитком класової боротьби пролетаріату в ході С. усе частіше висувалися й політ. вимоги. Політ. С. нерідко переростали в *збройні повстання*. С. сприяли розвиткові класової свідомості пролетаріату, широкому розповсюдженню ідей соціалізму, виникненню профспілок і політ. партій робітн. класу, що почали керувати страйковою боротьбою. В 19 ст. робітн. клас ряду країн добився легалізації права на С. З утворенням міжнар. пролет. орг-цій розвинулися різноманітні форми інтернац. солідарності робітників різних країн зі страйкуючими. Масового характеру страйковий рух набув в епоху імперіалізму.

Перші С. в Росії 18 — поч. 19 ст. мали характер бунтів. Після *селянської реформи 1861* й зміцнення капіталістичних відносин кількість С. у Росії зросла, змінився їхній зміст. С. стали організованішими, екон. вимоги доповнювалися й замінювалися політичними. Найзначнішими були *Морозовський страйк 1885*, *«Обуховська оборона» 1901*, *Ростовський страйк 1902*, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, *Іваново-Вознесенські страйки* 1898, 1905, 1915 та ін. Під час *революції 1905—07 в Росії* пролетаріат уперше в історії вдався до заг. політ. С. в масштабі всієї країни (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). Хвиля С. прокотилася по країні на знак протесту проти *Ленського розстрілу* 1912. Під антивоєн. лозунгами пройшли масові *липневі політичні страйки 1914*. Активну участь у загальнорос. страйк. русі брав робітн. клас України. В 1861—94 тут відбулося 149 С. (*Юзівські страйки 1875 і 1887* та ін.), 1895—1900—96 С. У 1905 на Україні С. було охоплено 500 тис. чол. (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*, *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905* та ін.). Значного розмаху С. набули в період нового революц. піднесення й 1-ї світ. війни (див. *Квітнево-травневі політичні страйки 1912*, *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*, *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916* та ін.). Велику роль у боротьбі укр. народу проти австро-нім. окупантів відіграв *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції широкого розмаху і масовості набули виступи робітн. класу в капіталістичних країнах. У 1919—39 там відбулося 177,4 тис. С., у яких брало участь 80,8 млн. чол. Після 2-ї світ. війни у зв'язку з поглибленням заг. кризи капіталізму зросли масовість і політ. спрямованість С. проти держ.-монополістичного капіталізму, реакц. політики бурж. урядів, *мілітаризму*, расової дискримінації. Поряд з робітниками до С. стали часто вдаватися й ін. верстви трудящих — селяни, ремісники, службовці, інтелігенція. В 1946—60 у капіталістичних країнах відбулося 2744 тис. С. за участю бл. 228 млн. чол. Великого поширення набули С. в масштабах пром. р-нів або всієї країни за участю мільйонів трудящих. У 1960—71 у С. брало участь 494 млн. чол. Зростання екон. труднощів у капіталістичних країнах, збільшення кількості безробітних, посилення наступу правлячих кіл на права трудящих викликали у 70-х рр. дальше загострення класових суперечностей. Липе в США, Великобританії, Франції, ФРН, Канаді та Японії 1971—75 страйкувало 82 млн. чол., 1976—80 — близько 90 млн. чол. Характерними рисами С. 70 — поч. 80-х рр. були висування страйкуючими соціально-екон. вимог, зростаюча масовість на основі єдності дій широких верств трудящих у нац. і навіть міжнар. масштабах, злиття виступів трудящих з загальнодемократичними рухами на захист миру, проти тероризму, за права молоді й жінок та ін. Зростання страйкового руху, революц. практика свідчать, що С. залишаються могутньою зброєю робітн. класу і всіх трудящих у боротьбі за свої права, демократію і соціальний прогрес. Див. також *Загальний страйк*.

Літ.: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Про страйки; т. 19. Про статистику страйків у Росії; т. 21. Економічний і політичний страйк; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Международное рабочее движение, в. 1—6. Справочник. М., 1971—80; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1 — 6. М., 1976—81. *А. Ф. Вовчик.*

СТРАЙК СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1937 — масові виступи робітників і селян під керівництвом зх.-укр. і польс. комуністів 15—25.VIII на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення реакційного уряду Ридз-Смігли. Страйкарі вимагали зміни конституції і виборчого закону, розпуску реакційного сейму і сенату, повної демократизації Польщі, зміни зовн. політики, справедливого розподілу суспільного добра, права на хліб і працю для всіх, повернення політ. емігрантів, знищення концтабору *Берези-Картузької* тощо. Страйк охопив всю Зх. Україну. В ряді сіл сталися збройні сутички селян з поліцією і жандармами. В Бродівському, Чортківському, Дрогобицькому, Яворівському, Ярославському, Дубнівському та ін. повітах ці сутички 18—25.VIII перейшли в справжні бої, внаслідок яких були вбиті й поранені. По всій Волині відбулися сидячі страйки. Після придушення страйку польський уряд провів масові арешти.

СТРАСБУ́Р, Страсбург — місто на Сх. Франції, адм. ц. департаменту Нижній Рейн, істор. столиця Ельзасу. Розташований на р. Ілль та каналах Рейн — Рона, Рейн — Марна. Вузол з-ць і автошляхів, великий річковий порт, аеропорт. 257,3 тис. ж. (1975). Значний торг.-пром. центр країни. Найрозвинутіше машинобудування (зокрема, автомобіле- і верстатобудування, електротех., річкове суднобудування, виробн. залізнич. устаткування). Нафтопереробна, хім. (зокрема, гумова), деревообр., шкіряна, бавовняна, швейна, харч. (борошномельна, м'ясна, консервна, пивоварна) пром-сть. Центр

с.-г. району, ринок вина, хмелю, тютюну. Ун-т (з 17 ст.; в ньому, зокрема, вчилися К. Г. *Розумовський*, О. Ф. *Шафонський*, Н. М. *Амбодик-Максимович*, М. М. *Тереховський*). Консерваторія. Музеї: археол., декоративного та красних мистецтв, «Евр Нотр-Дам» (ельзаська скульптура і живопис). Архіт. пам'ятки 11 — 20 ст. Серед них собор Нотр-Дам (11—16 ст.), єпископський палац (1722—28, арх. А. Лагардель), ратуша (1730—36, арх. Ж. Массоль), палац Роанов (1730—42, арх. Ж. Массоль), житл. забудова (14—17 ст.) та ін. Виник на місці кельтського поселення до н. е.

СТРА́СБУРГЕР (Strasburger) Едвард (1.II 1844, Варшава — 19.V 1912, Бонн) — нім. ботанік, за походженням поляк, член Польської АН у Кракові (з 1888). Навчався у Варшаві, Бонні, Ієні. Доцент Варшавського (1867—69), професор Ієнського (1869—80) і Боннського (1880—1911) ун-тів. Осн. праці з питань цитології, анатомії і ембріології рослин. Вперше описав розвиток типового *зародкового мішка*. Вивчав процеси *запліднення, мітоз* тощо. Підтвердив генетичний зв'язок між папоротеподібними і насінними рослинами. Співавтор підручника з ботаніки, що витримав багато видань (останнє в 1971) та був перекладений різними мовами, у т. ч. і російською (Учебник ботаники, 1894).

СТРАТЕ́Г (грец. στρατηγός, від στρατός — військо та ἄγω— веду) — в давньогрец. *полісах* з кін. 6 до серед. 1 ст. до н. е. воєначальник, наділений широкими воєнними і політ. повноваженнями. С. очолювали воєнно-політ. союзи (Фессалійський, Епірський, Етолійський, Акарнанський, Ахейський, Аркадський). У Пн. Причорномор'ї колегії С. відомі в *Ольвії* та *Херсонесі*. В сучас. значенні С.— полководець, керівник великих воєнних операцій.

СТРАТЕ́ГІЯ воєнна (грец. στρατηγία) — складова частина *воєнного мистецтва*, його найвища галузь, яка охоплює теорію і практику підготовки країни та *збройних сил* до *війни*, планування і ведення війни та стратегічних операцій. Теорія С. вивчає закономірності і стратегічний характер війни, способи її ведення. Як галузь практичної діяльності С. з'ясовує питання, пов'язані з визначенням у конкретних умовах війни стратегічних завдань збройних сил і необхідних для їхнього виконання сил і засобів; розробляє та здійснює заходи щодо підготовки збройних сил, *театрів воєнних дій*, економіки і населення країни до війни; планує війни та стратегічні операції; організовує розгортання збройних сил і керівництво ними при веденні операцій стратегічного масштабу, а також вивчає можливості ймовірного противника по веденню війни і стратегічних операцій. С. тісно пов'язана з *політикою*, випливає з неї і обслуговує її. В свою чергу, вона здійснює зворотний вплив на політику. Теоретичні висновки С. використовує політичне керівництво при визначенні мети війни і способів її досягнення, а також у практичному розв'язанні завдань військ. будівництва, підготовки та ведення війни. С. прямо залежить від рівня розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин. Вона тісно пов'язана з воєнною доктриною д-ви (див. *Доктрина воєнна*), керується її положеннями у розв'язанні практичних завдань. Разом з тим при формуванні воєнної доктрини використовуються висновки С., як і *воєнної науки* в цілому. С. єдина для всіх видів збройних сил даної країни. Вона відіграє провідну роль щодо ін. складових частин воєнного мистецтва — оперативного мистецтва і *тактики*; водночас вона спирається на них і використовує їхні досягнення для розв'язання стратегічних завдань. Рад. С. відображає політику КПРС і Рад. уряду в питаннях оборони країни, вона докорінно відрізняється від бурж. С., що є виразом агресивної політики імперіалістичних держав. Див. також *Операція військова*.

Літ.: Енгельс Ф. Стратегія війни. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; Военная стратегия. М., 1968.

М. М. Кир'ян.

СТРАТЕ́ГІЯ І ТА́КТИКА марксистсько-ленінських партій — наука і мистецтво політ. керівництва робітн. класом і всіма трудящими в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, побудову соціалізму і комунізму; складова частина *наукового комунізму*. Теор. основою С. і т. братніх компартій є *марксизм-ленінізм*. Підвалини С. і т. революц. пролетарської партії заклали К. Маркс і Ф. Енгельс уже в «*Маніфесті Комуністичної партії*». Струнке вчення про С. і т. пролет. партії нового типу створив В. І. Ленін, який вимагав будувати С. і т. з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів, розстановки класових сил як усередині країни, так і на міжнар. арені. Стратегія партії виходить з наявності усталених, стабільних факторів сусп. розвитку, властивих певному істор. етапові. Вона визначає основну політ. лінію партії, гол. мету на даному етапі, осн. засоби її досягнення. Тактика підпорядкована стратегії, спрямована на розв'язання поточних завдань порівняно короткого періоду. Вона вимагає від партії володіння всіма формами *класової боротьби* і сторонами сусп. діяльності, різноманітними формами роботи в масах. Єдність С. і т.— необхідна умова ефективності політики партії. Заг. завдання С. і т. комуністів усього світу — побудова соціалізму і комунізму. Проте С. і т. марксистсько-ленінських партій залежать від конкретно-істор. умов тієї чи ін. країни. На сучас. етапі С. і т. КПРС, визначена XXVI з'їздом партії, Листопадовим (1982) і Червневим (1983) пленумами ЦК КПРС, спрямована на вдосконалення розвинутого соціалізму і дальше просування до комунізму; С. і т. марксистсько-ленінських партій ін. країн *соціалістичної співдружності* — на будівництво *розвинутого соціалістичного суспільства*. С. і т. правлячих партій країн соціалістичної співдружності підпорядкована завданням зміцнення *світової системи соціалізму*, підтримки антиімперіалістичної боротьби народів світу, відвернення нової світ. війни. С. і т. комуністичних і робітн. партій розвинутих капіталістичних країн визначається завданнями ліквідації монополістичного капіталізму, здійснення глибоких демократичних перетворень, що мають підвести робітн. клас і всіх трудящих до *соціалістичної революції*; компартій країн, що розвиваються,—завданнями завершення нац.-визвольних революцій, ліквідації *неоколоніалізму*, залишків феодалізму і підведення трудящих у кінцевому підсумку до соціалістич. революції. С. і т. *міжнародного комуністичного руху* вироблена на нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Вона спрямована на злиття в єдиний потік боротьби проти імперіалізму, за мир зусиль народів соціалістичних країн, революц. руху пролетаріату в капіталістичному світі, нац.-визвольних і загальнодемократичних рухів сучасності.

О. О. Валуйський.

СТРАТИГРАФІ́ЧНА ШКАЛА́ — шкала, яка показує послідовність утворення і супідрядність стратиграфічних підрозділів осадочних, вулканогенних і метаморфічних гірських порід *земної кори*, що відбивають етапи геол. розвитку Землі. Виділяють заг. (міжнародну), єдині, регіональні та місцеві С. ш. Загальна (міжнародна) С. ш. включає стратиграфічні підрозділи глобального поширення, встановлені на біостратиграфічній (див. *Біостратиграфія*) основі: еонотеми, *групи, системи геологічні, відділи, яруси, зони*. Єдині С. ш. включають ці ж підрозділи, що можуть мати як глобальне, так і обмежене поширення на досить великих ділянках земної кулі (Пн. Америка, Зх. Європа, окрема країна). Регіональні С. ш. об'єднують стратиграфічні підрозділи — *горизонти* і лони (провінціальні зони), виділені в межах окремих палеобіогеогр. областей чи провінцій. Місцеві С. ш. відбивають послідовність, ранг і підпорядкування місц. стратиграфічних підрозділів — комплексів, *серій* і *світ*, виділених на підставі літолого-стратиграфічного розчленування гірських порід у межах структурно-фаціального (див. *Фація*) району або його частини. Див. також *Стратиграфія, Геохронологія*.

Ю. В. Тесленко.

СТРАТИГРА́ФІЯ (від лат. stratum — настил, верства і грец. γράφω — пишу) — галузь геології, що вивчає послідовність утворення і залягання верств гірських порід, їхній геол. вік, взаємозв'язок та поширення у *земній корі*. Гол. завдання С.— розчленування товщ гірських порід певних ділянок земної кулі на еонотеми, *групи, системи геологічні, відділи, серії, яруси, світи, горизонти, зони* та зіставлення їх з породами ін. ділянок; створення для всієї земної кулі заг. (міжнародної) *стратигра-*

СТРАТИГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНА

П. Я. Страутманіс.

фічної шкали. Детальне розчленування гірських порід і зіставлення стратиграфічних підрозділів дає змогу робити висновки про геол. історію та геол. будову досліджуваних ділянок, складати геол. карти, проводити розшуки і розвідку *корисних копалин.* Відносний геол. вік фанерозойських (див. *Фанерозой*) та протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) порід, які містять палеонтологічні рештки (див. *Палеонтологія*), визначають на підставі біостратиграфічного методу (див. *Біостратиграфія*) та методу *спорово-пилкового аналізу.* В давніших за геол. віком породах органічні рештки трапляються дуже рідко, тому провідне значення при стратиграфічному розчленуванні цих порід належить методові ізотопного аналізу (див. *Геохронологія*). При зіставленні *осадочних гірських порід,* які не містять палеонтологічних решток, і вулканогенних товщ, а також при стратиграфічному розчленуванні *керну* користуються літологічним (див. *Літологія*) і геохім. (див. *Геохімія*) методами, *геофізичними методами розвідки* й *геофізичними методами дослідження свердловин,* враховують також дані палеомагн. (див. *Палеомагнетизм*) досліджень. Окремі питання С. розробив у серед. 17 ст. дат. природодослідник Н. Стено (1638—86), який встановив закон послідовності нашарування гірських порід. Основи її заклали в серед. 18 ст. нім. учені І. Леман і Г. Фюксель та рос. учений М. В. Ломоносов. Подальший розвиток С. пов'язаний з працями англ. геологів Р. *Мурчісона* і А. Седжвіка (1785—1873), франц. геолога А. Броньяра (1770—1847) і палеонтологів Ж. *Кюв'є* та А. д'Орбіньї (1802—57), і рос. геологів Д. І. *Соколова,* П. М. Язикова (1798—1851) та ін. Великий внесок у розроблення заг. стратиграфічної шкали зробили рад. геологи М. І. *Андрусов,* А. Д. *Архангельський,* О. П. *Карпінський,* Д. В. *Наливкін,* В. В. *Меннер,* палеоботанік А. М. *Криштофович* та ін. Розвиток С. на Україні пов'язаний з працями М. О. *Соколова,* Д. М. *Соболєва,* Б. С. *Чернишова,* М. М. *Клюшникова* та ін. У республіці стратиграфічні дослідження проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, Міністерство геології УРСР, відповідні кафедри ун-тів та ін. установи. У Рад. Союзі всі стратиграфічні роботи координує Міжвідомчий стратиграфічний к-т (створений 1954), на Україні — Укр. регіональна міжвідомча стратиграфічна комісія.

Літ.: Леонов Г. П. Основы стратиграфии, т. 1—2. М., 1973—74; Веселов А. А. Методы стратиграфических исследований. Днепропетровск, 1975; Стратиграфическая классификация. Л., 1980; Халфин Л. Л. Теоретические вопросы стратиграфии. Новосибирск, 1980; Жинью М. Стратиграфическая геология. Пер. с франц. М., 1952.

А. М. Муліка.

СТРАТИГРА́ФІЯ АРХЕОЛОГІ́ЧНА — порядок залягання *культурних шарів* і поховань щодо геологічних відкладів та один до одного. Встановлення С. має важливе значення для визначення відносної та абсолютної хронології археол. пам'яток. С. встановлюється за часом геологічних відкладів, в яких залягає пам'ятка, за точно датованими предметами в культур. шарі (монети тощо), на підставі ботанічних, хім. та ін. аналізів, зіставлення фауністичних решток, знарядь праці й побутових виробів тощо. Особливо важливе значення має С. при дослідженні місць поселень з потужним культур. шаром, що відкладався протягом тривалого часу. Правильне визначення С. залишків давніх комплексів у культур. шарі дає можливість повно й достовірно відтворити історію досліджуваного об'єкта на різних етапах його існування.

СТРАТИФІКА́ЦІЯ НАСІ́ННЯ (від лат. stratum — настил, шар і facio — роблю) — прийом передпосівної підготовки насіння, переважно деревних і кущових рослин, для підвищення його схожості (див. *Схожість насіння*) і прискорення проростання. Насіння перемішують з вологим піском чи подрібненим торфом і протягом певного часу витримують при зниженій т-рі (для більшості деревних порід від 1 до 5°) і вільному доступі повітря. В процесі стратифікації, яка триває один або кілька місяців, насіння періодично зволожують.

І. Б. Чорний.

СТРАТОНА́ВТ [від *страто(сфера)* і грец. ναύτης — мореплавець] — спеціально підготовлена людина, яка на *стратостаті* здійснює політ у стратосферу. Першими С. були бельг. дослідники О. *Піккар* і П. Кіпфер, які досягли (1931) висоти 15781 м (час польоту — 16 год). В СРСР вперше піднялись (1933) у стратосферу (на висоту 19 тис. м) стратонавти Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірнбаум. Вони перебували в польоті 8 год 20 хв. В наступні роки польоти С. відбулись в СРСР, США, Бельгії.

СТРАТОПА́УЗА (від лат. stratum — настил, шар і грец. παῦσις — припинення) — перехідний шар атмосфери між *стратосферою* і *мезосферою* на вис. бл. 50 км. Т-ра досягає бл. 273 К. Підвищення т-ри у верхній частині стратосфери і в С. зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації озоном.

СТРАТОСТА́Т — *аеростат* великого об'єму (до 105 тис. м³), яким *стратонавти* піднімаються у *стратосферу*; один із засобів *повітроплавання.* На відміну від звичайного аеростата має герметичну *гондолу* регенераційного типу (для екіпажу, устаткування, що забезпечує його життєдіяльність, *баласту*) і кулясту оболонку більших (до 60 м) розмірів. В разі потреби С. обладнують апаратурою для наук. або ін. цілей. Об'єм перших С., на яких піднімались бельг. дослідники О. *Піккар* і П. Кіпфер (27.V 1931) та О. Піккар і М. Козінс (12.VIII 1932), становив по 14,3 тис. м³. В СРСР першими були стратостати об'ємом 25 тис. м³ — «СССР-1» (екіпаж Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов, Е. К. Бірнбаум), що піднявся в повітря (на висоту 19 тис. м) 30.IX 1933, і «Осоавиахим-1» (екіпаж П. Ф. Федосєєнко, А. Б. Васенко, І. Д. Усискін), що досяг нижніх шарів стратосфери (22 тис. м) 30.I 1934. З С. вивчають повітряні течії, космічну радіацію, виконують тренувальні стрибки з парашутом тощо.

Страус.

СТРАТОСФЕ́РА (від лат. stratum — настил, шар і грец. σφαῖρα — куля) — шар *атмосфери* між *тропосферою* і *мезосферою.* Лежить на вис. від 8—18 км до 50 км. У перехідному шарі — *тропопаузі* й нижній С. т-ра залишається сталою (як правило, над помірними широтами), з вис. 25 км починає зростати (переважно над низькими широтами), досягаючи у *стратопаузі* 273 К. Зростання температури зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації у шарі озоносфери, що має підвищену концентрацію озону (на вис. 23—25 км). У С. зосереджено до 20% маси атмосфери. Відносний склад осн. газів (азоту, кисню, аргону) практично не змінюється. Вміст водяної пари незначний. *Хмарність* майже відсутня, інколи на вис. 22—27 км утворюються перламутрові *хмари.* У межах С. тиск, густина і тертя з висотою зменшуються, тому тут спостерігаються постійні вітри (переважно сх. напряму), швидкість яких у верх. С. досягає 100—150 м/с і більше, а також *струминні течії.* Дослідження процесів, що відбуваються у С., мають велике наук. і практичне значення, зокрема для розвитку висотної авіації й ракетної техніки.

Г. П. Дубинський.

СТРАТОСФЕ́РНА АСТРОНОМІ́ЧНА СТА́НЦІЯ (САС) — піднята у *стратосферу* за допомогою *стратостата* станція, устаткована науковими інструментами. Дає змогу значно послабити шкідливий вплив *тропосфери* на астр. спостереження. Астр. апаратура САС звичайно має 1 або 2 спарених *телескопи,* устаткованих фотокамерами, спектрографами, спектрофотометрами, *болометрами,* лічильниками рентгенівського та γ-випромінювання (див. *Лічильники ядерного випромінювання*). Керують її польотом за допомогою радіосигналів, що їх передають з наземних командних пунктів та з самої САС. Є 4 типи САС: для спостерігання в інфрачервоному промінні; для спостерігання в ультрафіолетовому промінні; для спостерігання сонячної корони; для вивчення тонкої структури Сонця, планет, квазарів та ін. небесних об'єктів.

Перші польоти САС здійснено 1951 — 59 під керівництвом франц. астронома А. Дольфюса (н. 1924). Спостерігалась сонячна грануляція з розділенням (див. *Роздільна здатність*), близьким до 0,6″. Значно ефективнішими були польоти САС «Стратоскоп 1», виконані 1959 групою Прінстонської обсерваторії. Уперше вдалось одержати знімки Сонця з розділенням бл. 0,35″. При польотах 1970—73 рад. САС досягнуто розділення 0,24″. Ці польоти істотно змінили уявлення про структуру фотосфери Сонця. Пізніше було одержано важливі результати, що стосуються

інфрачервоних спектрів зір та структури галактик.
Великі САС піднімаються на висоту 20—30 км; малі САС, призначені для спостерігання жорсткого рентгенівського та γ-випромінювання,— до 40 км. *В. О. Крат.*

СТРАТОТИ́П (від лат. stratum — настил, верства і грец. τύπος — форма, зразок, тип) — конкретний геол. розріз, який є типовим для певного стратиграфічного підрозділу і прийнятий за еталон при стратиграфічних співставленнях (див. *Стратиграфія*). Характеризує повний обсяг підрозділу, його найтиповіші особливості, межі та взаємозв'язок з підрозділами, між якими він залягає. Кожний стратиграфічний підрозділ може мати лише один С. Його обов'язково виділяють для *ярусів* і *зон* заг. *стратиграфічної шкали, горизонтів* і лон (провінціальних зон) регіональних шкал та *світ* місцевих шкал. *Ю. В. Тесленко.*

СТРА́УС (Struthio) — рід птахів ряду страусоподібних надряду *безкільових птахів* (за ін. систематикою — надряду новопіднебінних). Єдиний сучасний представник роду — С. африканський (S. camelus) — найбільший сучасний птах: вис. тіла до 2,75 м, маса — до 100 кг. Оперення самця яскраво-чорне з білими маховими та рульовими перами, що виконують роль прикрашувальних пер, самки — коричнювато-буре. Поширений в степах і напівпустелях Африки й Аравійського п-ова. Тримаються С. невеликими групами. Живляться рослинами. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Яйця відкладають у спільне гніздо 2—5 самок (кожна до 10 шт.); насиджують самець і самки протягом 6—7 тижнів. *Виводкові птахи.* Статевозрілими стають у 3—4 роки. Полювання на С. заради м'яса та красивого пір'я призвело до різкого зменшення їх чисельності. На Пд. Африки С. розводять на спец. фермах. В УРСР акліматизований в Асканії-Новій. Викопні С. відомі на Україні (міоцен, пліоцен), в Забайкаллі, Казахстані, Монголії, Китаї, Індії.

СТРА́УТМАН (Страутманіс) Івар Арвідович (н. 19.VII 1932, Рига) — латис. радянський архітектор. У 1950—56 навчався в Латвійському університеті в Ризі. В 1965—67 — головний художник Риги. Роботи: тенісні стадіони в Ризі та Лієлупі, кемпінг (усі — 1961), кафе в м. Юрмалі (1969), меморіальний ансамбль пам'яті жертв фашист. терору в Саласпілсі (1961—67, у співавторстві), планування і забудова житл. району Кенгарагс у Ризі (1961—71, у співавт.). З 1966 викладає в Ризькому політех. ін-ті та Латв. АМ. Ленінська премія, 1970.

СТРАУТМА́НІС Петро Якубович (н. 24.IV 1919, тепер Басська сільрада Кулдигського р-ну Латв. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1954). З 1937 працював по найму у куркулів. У 1940 вступив до КСМ Латвії. Після відновлення Рад. влади в Латвії (липень 1940) — зав. відділом Талсенського повіткому комсомолу. Учасник Великої Вітчизн. війни (1941—43 — в Червоній Армії, 1943—44 — командир партизан. загону на окупованій території Латв. РСР). З 1944 — інструктор Валкського повіткому партії, редактор повіт. газети. В 1950—60 — перший секретар Апського райкому партії, зав. відділом ЦК КП Латвії, міністр радгоспів Латв. РСР. У 1960—65 — секретар ЦК КП Латвії. В 1965—74 — перший заст. Голови Ради Міністрів Латв. РСР. З 1974 — Голова Президії Верховної Ради Латв. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

СТРА́ХОВ Адольф Йосипович [справж. прізв. — Браславський; 6 (18).X 1896, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 3.I 1979, Харків] — укр. рад. скульптор і графік, нар. художник УРСР (з 1943). В 1915 закінчив Одеське художнє уч-ще, де навчався у Й. Мормоне. В перші пожовтневі роки виконав сатиричні малюнки для газет «Звезда», «Донецкий коммунист», «Селянська правда»; автор обеліска на братській могилі Героїв революції з панно-діорамою «Один боєць упав — мільйон іде на зміну» (1919), тріумфальної арки на честь 1-ї Кінної армії з панно «Червона кіннота не знає перепон» (1920), створив серію плакатів «Абетка революції» (1921). У 1922—25 працював переважно у галузі книжкової графіки: малюнки обкладинок до «Ленінської бібліотеки» (1922), книги Дж. Ріда «Десять днів, що потрясли світ» (1923), збірника «Ленін» (1926), творів Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, Л. Толстого та ін. Автор плакатів: «В. Ульянов (Ленін)» (1924), «Паризька комуна — славний передвісник Жовтня», «Назустріч світовому Жовтню» (1925), «8 Березня — день розкріпачення жінки» (1926), «Батьківщина моя— комсомол» (1928), «Не здамо справи Леніна» (1929), «Перетворимо старий Донбас на новий, механізований» (1930), «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки» (1931), «Дніпрельстан збудовано» (1932), «Реальність наших планів — це ми з вами» (1933), «Смерть фашизму!» (1941). Автор погруддя Т. Шевченка (1933), пам'ятників М. Глинці в Запоріжжі (1955), С. М. Кірову в Макіївці (1959), В. І. Леніну в Анжеро-Судженську (Кемер. обл., 1960), Новочеркаську (1961), Приморську (Запоріз. обл., 1976), смт Новоархангельську (Кіровогр. обл., 1977), Джанкої (Крим. обл., 1978), Амвросіївці (Донец. обл., 1980). Іл. див. на окремому аркуші, т. 10, с. 256 — 257 та до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385.

Літ.: Раєвський С. Плакат А. Страхова. К., 1936; Раєвський С. Комплект плакатів «Азбука революции» А. Страхова. К., 1967. *Л. В. Владич.*

СТРА́ХОВ Микола Михайлович [2 (15).IV 1900, м. Болхов, тепер Орлов. обл. РРФСР — 13.VII 1978, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Моск. ун-т (1928). З 1934 працював у Геол. ін-ті АН СРСР. У 1954—66— голова Комісії по осадочних породах при АН СРСР, 1963—69 — гол. редактор журн. «Литология и полезные ископаемые». С.— один з основоположників *літології*. На підставі порівняльно-літологічного методу реконструював давні умови осадконагромадження; встановив особливості еволюції осадочного породоутворення, обгрунтував закономірності рудоутворення в геол. історії Землі. Розробив основи теорії *літогенезу*. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР, 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1961.

Ю. Я. Соловйов.

СТРА́ХОВ Тимофій Данилович [23.I (4.II) 1890, с. Лучки, тепер Прохоровського р-ну Бєлг. обл.— 11.X 1960, Харків] — укр. рад. міколог і фітопатолог. Чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1955), почесний член ВАСГНІЛ (з 1956). В 1916 закінчив Харків. ун-т. З 1913 працював на Харків. с.-г. дослідній станції; 1930—32 — в Укр. н.-д. ін-ті захисту рослин; 1949—56 — в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР. Одночасно викладав у Харків. с.-г. ін-ті та з 1921 — в Харків. ун-ті (з 1928 — професор). С. запропонував (1923) теорію патологіч. процесу в рослин, за якою хвороба — складна взаємодія хворої рослини, збудника хвороби та умов існування; розробляв агротехнічні і хімічні заходи, спрямовані на підвищення імунітету рослин проти захворювань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

«СТРАХОВА́ КАМПА́НІЯ» — політична кампанія в Росії 1912—14 по створенню кас для хворих і виборах представників від робітників до губерн. страхових органів і Всеросійської страхової ради на основі страхових законів від 23.VI (6.VII) 1912. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* викрила антинародну суть цих законів (фактично вони поширювалися лише на 20% робітників Росії), висунула вимоги про введення держ. страхування на всі випадки втрати працездатності і безробіття та визначила завдання партії в «С. к.». Більшовики використали «С. к.» для розгортання революц. пропаганди в масах і згуртування їх навколо РСДРП. Вони добивалися перетворення кас для хворих на опорні легальні пункти партії. Велику роль у «С. к.» відіграли газ. «*Правда*» і журн. «*Вопросы страхования*». Більшовики перемогли на виборах робітн. груп Всерос. страхової ради і ряду губернських страхових установ (зокрема, Катеринослава, Харкова). «С. к.» стала важливим етапом у боротьбі більшовиків за згуртування пролетаріату навколо РСДРП.

Б. А. Шарафутдінов.

СТРАХОВИ́Й ФОНД — грошовий фонд, кошти якого йдуть на заміщення збитків і виплату інших грошових сум під час стихійного лиха, нещасних випадків тощо. В СРСР — резерв матері-

А. Й. Страхов.

М. М. Страхов.

А. Й. Страхов. Плакат «8 Березня — день розкріпачення жінки». 1926.

Г. М. Стреквлов.

В. О. Стрельцов.

А. П. Страшнов. Готель «Україна» в Донецьку. 1961.

альних і грош. ресурсів, що його утворюють у плановому порядку для забезпечення безперервності процесу розширеного відтворення, для планомірного пропорційного розвитку всіх галузей нар. господарства, на випадок стихійного лиха та для подання матеріальної допомоги трудящим при втраті працездатності, їхнім сім'ям тощо. С. ф. перебуває у віданні респ. органів держ. *страхування*.

«СТРАХОПУ́Д» — ілюстрований сатирично-гумористичний журнал «москвофільського» напряму (див. «*Москвофіли*»). Виходив 1863—1905 з перервами. В 1863—68 «С.» видавався у Відні двічі на місяць (редагував Й. *Лівчак*). І. Франко позитивно оцінював журнал цього періоду. З 1872 «С.» виходив у Львові. В 1886—1905 видавав і редагував його один з ідеологів галицького реакц. «москвофільства» О. Мончаловський. Друкувався журнал «язичієм».

СТРАХУВА́ННЯ державне — система заходів, що здійснюється державою з метою створення грошового (страхового) фонду, призначеного для покриття збитків від стихійного лиха, нещасних випадків тощо. Страховий фонд складається з внесків окремих орг-цій і громадян — страхувальників. Він витрачається на відшкодування збитків, завданих застрахованому *майну*, а також на матеріальне забезпечення громадян у разі настання страхового випадку — обумовленої законом або договором події страхування (напр., втрати застрахованим працездатності). Страхування К. Маркс вважав екон. необхідністю суспільства, оскільки реальне сусп. виробництво потребує коштів для усунення наслідків надзвичайних збитків, спричинених випадковостями і силами природи (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 24, с. 184). Держ. С. в СРСР є одним із засобів охорони *соціалістичної власності* та майнових і особистих інтересів населення. Його основи закладено *націоналізацією* страхової справи. Вперше в історії С. стало державною монополією. Страхові операції в СРСР здійснюють тільки спеціально уповноважені на те держ. органи: Гол. управління держ. страхування СРСР (Держстрах СРСР) і Гол. управління держ. С. в союзних республіках. Страхові орг-ції союзних республік складаються з крайових, обл., міських управлінь і страхових районних (міських) інспекцій. Здійснення страхових операцій у зовнішньоторг. обігу, в галузі мор. страхування тощо покладено на Індержстрах (Управління іноземного страхування СРСР), яке є рад. акціонерним т-вом. Держстрах і Індержстрах входять у систему М-ва фінансів СРСР. Учасниками держ. С. є страхова орг-ція — страхувач (орган Держстраху СРСР або Індержстрах) і страхувальник. У страхуванні може брати участь і *третя особа*. За *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* держ. С. здійснюється у формі обов'язкового страхування і добровільного страхування. Обов'язкове і добровільне держ. С. залежно від об'єкта страхування може бути майновим (напр., хатнього майна) і особистим (життя, працездатності). В особистому держ. С. може бути ще один учасник — застрахована особа, якій (або її спадкоємцям) при певній події Держстрах має виплатити страхову суму. Обов'язковому особистому держ. С. підлягають пасажири всіх видів транспорту, крім залізничного, приміського сполучення, внутріобл. маршрутів автомобільного транспорту. Осн. видами обов'язкового майнового державного С. є державне обов'язкове страхування майна колгоспів, радгоспів та ін. держ. с.-г. підприємств, будівель і худоби, що перебувають в особистій власності громадян. Додатково до обов'язкового держ. С. громадяни можуть страхувати належні їм будівлі і худобу за добровільним майновим страхуванням. Видами добровільного особистого страхування є: мішане страхування життя (на випадок втрати працездатності, смерті страхувальника); страхування дітей, при якому правом на одержання страхової суми користується особа при досягненні нею 18 років; шлюбне (весільне) держ. С., де Держстрах зобов'язується виплатити страхову суму, сплачену раніше батьками та ін. особами юнакові або дівчині при вступі у *шлюб*. Страхові суми по всіх видах держ. С. виплачуються страхувальникам незалежно від сум, що належать їм по держ. *соціальному страхуванню*.

Літ.: Государственное страхование в СССР. М., 1980; Гражданский кодекс Украинско ССР. Научно-практический комментарий. К., 1981.

Н. П. Лещенко.

«СТРАШНИЙ СУД» — за релігійними уявленнями, «божий суд» над людьми, що нібито відбудеться після «кінця світу». В результаті «С. с.» «праведники» дістануть блаженство в *раю*, а «грішники» будуть засуджені на муки в *пеклі*. Догмати про «С. с.» набули поширення в монотеїстичних релігіях (*християнстві*, *ісламі*, *іудаїзмі*), а також у ряді ін. реліг. систем і сект. Психологічний вплив міфа про «С. с.» на віруючих використовується духівництвом для зміцнення позицій релігії.

СТРАШНО́В Альвіан Платонович (н. 13.VIII 1914, Ярославль) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). У 1938 закінчив Ленінгр. ін-т комунального будівництва. Працював у Москві, з 1946 — в Донецьку. Осн. споруди в Донецьку: телецентр (1954—55, у співавт.), планування й забудова Калінінського житлового масиву (1959—65, у співавт. з С. Кузнецовим), готель «Україна», планетарій (обидва — 1961), навч. корпус Донец. політехн. ін-ту, комплекс будівель н.-д. ін-ту чорної металургії (обидва — 1966—68, у співавт.), навч. корпус центральних курсів підвищення кваліфікації М-ва вугільної пром-сті (1970), проектний ін-т «Дондіпрооргшахтобуд» (1977) та ін.

СТРЕ́ВЕЛС (Streuvels) Стейн (справж. ім'я та прізв. — Франк Латер; 3.X 1871, Хеле, поблизу м. Кортрейка — 15.VIII 1969, Інгойгем, поблизу м. Кортрейка) — бельг. письменник. Писав фламанд. мовою. Походив з селян. родини. Почав друкуватися 1895. Відіграв важливу роль у піднесенні бельг. л-ри. Розробляв головним чином селян. тему. В романах «По дорогах» (1902), «Любовні гнізда» (1903), «Лляне поле» (1907), зб. оповідань «Наймити» (1926) реалістично показав тяжке життя селян Фландрії. В автобіогр. повісті «Хеле» (1942) відтворив картини свого дитинства.

Тв.: Рос. перекл.— Батрак. Л., 1929; Обездоленные. М., 1929.

Д. С. Наливайко.

СТРЕЙТС-СЕ́ТЛМЕНТС — у 1826—1946 колонія Великобританії в Пд.-Сх. Азії. Спочатку включала о. Пінанг, пров. Уелслі на п-ові Малакка, о. Сінгапур і м. Малакку. Пізніше до складу С.-с. ввійшли тер. князівств Нанінг (п-ів Малакка), о. Лабуан, Кокосові о-ви і о. Крістмас (Різдва). Адм. ц. колонії спочатку був Джорджтаун (на о. Пінанг), а з 1832 — Сінгапур. До 1867 С.-с. входив до складу Брит. Індії, 1867 став колонією брит. корони. Тепер о. Пінанг, п-ів Малакка, о. Лабуан входять до д-ви Малайзії, Сінгапур — республіка, а Кокосові о-ви і о. Різдва перебувають під управлінням Австралії.

СТРЕ́ЙЧІ (Strachey) Джон (21.X 1901, Гілфорд — 15.VII 1963, Лондон) — англ. економіст і держ. діяч; один з теоретиків лейборизму й концепції «*демократичного соціалізму*». Освіту здобув в Оксфордському ун-ті. В 1946—50 — міністр продовольства, 1950—51 — військ. міністр Великобританії. Доводив, що в умовах сучас. капіталізму закон додаткової вартості та заг. закон капіталістичного нагромадження нібито втратив силу. Висував проекти ряду реформ, спрямованих на трансформацію капіталізму, перетворення його на «*загального добробуту державу*». Прихильник поглядів Дж. М. *Кейнса*. С. виступав проти екон. вчення К. Маркса.

СТРЕКА́ЛОВ Геннадій Михайлович (н. 28.X 1940, м. Митищі Моск. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1980). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. вищого тех. училища ім. Баумана (1965) працював у конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1973. Разом з Л. Д. *Кизимом* (див. т. 12, Додаток) і О. Г. *Макаровим* здійснив політ (27.XI—10.XII 1980) на космічному трансп. кораблі «Союз Т-3». Під час польоту проведено випробування бортових систем і елементів конструкції корабля в різних режимах автономного польоту і в складі орбітального комплексу «Салют-6» — «Союз Т-3» — «Прогресс-11», перевірено бортові системи станції «Салют-6», виконано ряд складних ремонтно-профілактичних робіт, а також проведено експерименти з космічного матеріалознавства, мед.-біол. дослідження і тех. експерименти. Разом з В. Г. *Титовим* і О. О. *Серебровим* як борт-інженер 20 — 22.IV 1983 здійснив політ на кораблі «Союз Т-8». Нагороджений двома орденами Леніна.

СТРЕ́ЛЕР (Strehler) Джорджо (н. 14.VIII 1921, Трієст) — італ. режисер. В 1940 закінчив у Мілані Академію аматорів драм. мистецтва. Був актором у різних драм. трупах. У 1941 почав режисерську діяльність. У 1947 організував і очолив разом з П. Грассі перший в Італії стаціонарний драм. театр «Пікколо-театро» (Мілан). У 1968—72 керував власною трупою, 1972 повернувся в «Пікколо-театро». Серед драм. вистав — «Сьогодні ми імпровізуємо» Л. Піранделло, «Слуга двом панам» К. Гольдоні, «Вишневий сад» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Швейк у другій світовій війні» Б. Брехта, «Коріолан» У. Шекспіра. Поставив опери «Травіата» Дж. Верді, «Таємний шлюб» Д. Чімарози (обидві — в театрі «*Ла Скала*», Мілан).

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКА Олександра Іванівна [6.XI (19.XI) 1905, Одеса — 2.III 1980, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельної механіки, доктор тех. наук (з 1959), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчила (1932) Київ. інженерно-будівельний ін-т, 1934—41 викладала у ньому. У 1933—80 працювала в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці стосуються розрахунку металевих конструкцій при пластичних деформаціях, теоретичних і експериментальних досліджень тонкостінних стрижнів і рам за границею пружності, вивчення пружно-пластичного стану пластин і пологих оболонок при поперечному навантаженні.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Києві та Чернігові. Виконав гравюри з портретами гетьмана П. Дорошенка, М. Лаговського, митрополита Варлаама Ясинського (1707), оформив видання «Алфавіт зібраний, рифмами складений» І. Максимовича (1705).

І. Стрельбицький. Животворне джерело. Гравюра на міді. 18 ст.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Самсон Іванович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар кін. 18 — 1-ї третини 19 ст. Працював у Києві. Твори: два великі свічники для ікон (1801), срібні царські врата у Миколаївській церкві Києво-Печерської лаври (1802), свічник (1803), срібна шата для ікони Успенського собору (1823), срібний німб для «чудотворної» ікони Києво-Печерської лаври (1829, разом із своїм сином Олександром, майстром брильянтових справ). З творів С. збереглися лише потир (келих; Київ. істор. музей) і велике срібне блюдо.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Федір (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. Працював у Почаєві. Автор гравюр «Апостоли Петро і Павло несуть модель Почаївської церкви», «Йов Почаївський», великої титульної сторінки до Почаївської біблії (1798).

СТРЕЛЬЦО́В Василь Омелянович (н. 27.XII 1921, с. Мар'ївка, тепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.) — організатор с.-г. виробництва, агроном-економіст, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—64 — на відповідальній роботі в Синельниківському та Павлоградському (Дніпроп. обл.) районах, в Дніпропетровському обкомі Компартії України. З січня 1965 — перший секретар Верхньодніпровського райкому Компартії України на Дніпропетровщині. Делегат XXIV — XXV з'їздів КПРС, а також XXII, XXIII і XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7 — 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

А. А. Сороколіт.

СТРЕ́ЛЬЧЕНКО Іван Іванович (н. 26.XII 1932, с. Рибальче, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1978). Член КПРС з 1959. У вуг. пром-сті почав працювати з 1955 на шахті «Трудівська» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» прохідником, робітником очисного вибою, машиністом та механіком-машиністом вуг. комбайна, машиністом гірничих виймальних машин; з 1976 — нач. дільниці по видобуванню вугілля. В 1977 без відриву від виробництва закінчив Донецький політех. ін-т. У 1969 бригада, очолювана С., встановила респ. рекорд по видобутку вугілля, видавши за місяць 60,7 тис. т вугілля, 1971 — світовий рекорд, видобувши за 31 робочий день 170 тис. т. У 1977—78, 1980—82 колектив дільниці на чолі з С. видавав понад 1 млн. т вугілля щорічно з однієї лави. Делегат XXIII—XXVI з'їздів КПРС, делегат XXII—XXVI з'їздів Компартії України. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

О. Г. Кандала.

СТРЕ́ПЕТ (Otis tetrax) — птах ряду *дрофоподібних*. Довж. до 50 см, маса до 1 кг. Оперення на спині сірувате з пісочно-вохристим малюнком, черево — біле, у самців в шлюбний період на шиї з'являються поперечні чорні та білі смуги («ошийник»). Живе на відкритих ландшафтах перелогів з невеликим травостоєм. Гніздиться окремими парами. Кладка з 3—4 яєць у квітні. Насиджує самка протягом 3 тижнів. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться переважно комахами. Поширений в степах і напівпустелях Євразії, Пн.-Зх. Африки. В СРСР — в степах Європ. частини і Зх. Сибіру; на Україні — спорадично (невеликими ділянками) біля узбережжя Чорного і Азовського морів, у деяких місцях заповідних степів. Взятий під охорону; включений до *Червоних книг* СРСР і Української РСР. Викопні рештки відомі з антропогену.

СТРЕ́ПЕТОВА Поліна (Пелагея) Антипівна [4(?).X 1850, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 4 (17).X 1903, Петербург] — рос. актриса. Сценічну діяльність почала 1865 в Рибінську. Грала в театрах багатьох міст Росії. В 1873 — актриса Загальнодоступного театру в Москві, не раз виступала в керованому О. Островським Артистичному гуртку, 1880 грала в Пушкінському театрі (Москва), 1881—90 і 1899—1900 — актриса петерб. Олександринського театру. в 1890—99 — гастролювала в провінц. театрах. Серед ролей — Катерина, Марія Андріївна, Кручиніна («Гроза», «Бідна наречена», «Без вини винуваті» О. Островського), Лизавета («Гірка доля» Писемського), Анна Петрівна («Іванов» Чехова), Донька Мельника («Русалка» Пушкіна), Беатріче («Багато галасу даремно» Шекспіра). В 1878 брала участь у виставах Київського міського театру (другого). Творчість С. мала громадян. спрямування, розкривала трагізм становища жінки в тогочасному суспільстві.

Тв.: Воспоминания и письма. М.—Л., 1934.

Літ.: Беньяш Р. М. Пелагея Стрепетова. Л., 1967.

І. І. Стрельченко.

П. А. Стрепетова.

СТРЕПТОКО́К (Streptococcus) — рід *бактерій* з родини Streptococcaceae (за міжнародною класифікацією, 1974). Клітини С. мають кулясту форму 0,6—1 мкм в діаметрі, не утворюють *спор*, нерухомі, грампозитивні (див. *Грама метод*), клітини деяких видів мають слизові капсули. Розмножуються шляхом *поділу* паралельними перетинками, внаслідок чого утворюються ланцюжки (звідси й назва, від грец. στρεπτός — ланцюжок та *коки*). Іноді розміщені попарно. Факультативні *анаероби*. На твердих *поживних середовищах* утворюють невеликі, округлі, з рівним краєм, гладенькі, матові *колонії мікроорганізмів*, на рідких — пластівчастий осад. Серед С. є непатогенні і патогенні (див. *Патогенність*) види. До непатогенних належать S. lactis, S. cremoris (див. *Молочнокислі бактерії*), що є збудниками типового *молочнокислого бродіння*. Патогенні С. були вперше виявлені Т. *Більротом* (1874), виділені з гною та описані нім. вченим Ф. Розенбахом (1884). Патогенні С., зокрема S. pyogenes, виділяють ендотоксини (див. *Токсини*), спричинюють *сепсис*, гнійні *запалення* (менінгіт, остеомієліт, отит та ін.), ангіни, ендокардит, скарлатину; S. pneumoniae — пневмонію та ін. *Ентерокок* (S. faecalis), що живе в кишечнику людини та теп-

Стрепет.

В. Г. Стржельчик.

локровних тварин, поряд з кишковою паличкою є показником фекального забруднення води.

А. П. Дем'яненко.

СТРЕПТОМІЦИ́Н — *антибіотик* широкого спектра дії, що утворюється деякими видами *актиноміцетів* (стрептоміцетів), зокрема Streptomyces griseus. Вперше С. виділив 1944 амер. вчений С. Я. Ваксман. С. являє собою гігроскопічний порошок білого кольору, гіркий на смак, легко розчинний у воді. В мед. практиці застосовують С. сульфат і С. хлоркальцієвий комплекс, гол. чин. у вигляді внутрішньом'язових ін'єкцій, для лікування туберкульозу, пневмонії, плевриту, ендокардиту, гонореї, бруцельозу тощо. Вживається лише за призначенням лікаря.

СТРЕС (англ. stress, букв.— тиск, напруження) — неспецифічна реакція організму на дію подразників. Термін С. вперше запропонував канад. вчений Г. Сельє (1936) для позначення однотипної реакції, що виникає в організмі при дії на нього різноманітних подразників. При сильних подразненнях (холод, дія патогенних мікробів тощо) ця реакція проявляється рядом змін в організмі, що є однаковими незалежно від фіз., хім. та ін. характеристик подразників, тобто неспецифічними для того чи ін. подразника. Найтиповіші з цих змін: посилена секреція гормонів кори надниркових залоз — *кортикостероїдів*, зменшення органів лімфатичної системи та утворення виразок шлунково-кишкового тракту. Сукупність цих реакцій є проявом загального *адаптаційного синдрому*. Організм спочатку пристосовується (адаптується) до діїбудь-якого подразника«взагалі», а на фоні заг. стресорної реакції виникають специфічні, притаманні лише для даного подразника зміни в організмі, що можуть проявлятися пізніше, ніж неспецифічні. Особливе значення для перебігу С. мають кортикостероїди, секреція яких посилюється вже через кілька хвилин після подразнення. Впливаючи на *обмін речовин*, вони підвищують життєздатність організму. Розвиток стресорної реакції залежить від сили і тривалості дії подразника. При сильних і довготриючих подразненнях може наставати виснаження надниркових залоз, тоді організм гине. Тварини з видаленими надниркових залозами не здатні пристосовуватися до стресових умов. Оскільки вперше закономірності С. були виявлені і вивчені на прикладах С., викликаного сильними подразненнями, концепція С. була сприйнята як теорія, що вивчає явища «напруження» в організмі, тобто його реакцію на сильні, надзвичайні подразники. Пізніше Сельє та ін. вчені встановили, що С.— це більш загальне явище, головною характеристикою якого є неспецифічна реакція. Як правило, вона виникає у відповідь на незвичні для організму подразнення. Проте С. не обов'язково супроводжується негативними для організму явищами, як, напр., утворення виразок. Більше того, розрізняють еустрес (корисний С.) та дистрес (поганий, шкідливий С.). Стимулювання загальних захисних сил організму корисне тоді, коли воно не пов'язане з подразненнями, що перевищують захисні можливості організму. В стресових ситуаціях для людини особливе значення має не лише фізична чи психологічна характеристика подразника, але й стан самого організму, в т. ч. психологічна настроєність людини. Відомо, що переживання складних стресових ситуацій закінчується сприятливо у людей цілеспрямованих, активно настроєних на досягнення певної мети.

Біологічне значення С. полягає в тому, щоб заздалегідь підготувати організм для пристосування його до незвичних умов. Ця реакція забезпечується значною мірою гормонами кори надниркових залоз, секреція яких регулюється нервово-гуморальними механізмами (див. *Нейроендокринологія*, *Нейро-гуморальна регуляція*).

Літ.: Сельє Г. Концепция стресса как мы её представляем в 1976 году. В кн.: Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. *К. І. Несен.*

СТРЕС у г е о л о г і ї — орієнтований у певному напрямі однобічний тиск у верхніх шарах *земної кори*, зумовлений тектонічними рухами. Під діянням С. відбуваються деформації гірських порід (див. *Складчастість гірських порід*) з виникнення *кліважу* й *сланцюватості* та *динамометаморфізм*, утворюються т. з. стресмінерали (мусковіт, хлорит, альбіт, глаукофан, жадеїт, дистен та ін.). За орієнтуванням осей складок і кристалічних форм мінералів визначають напрям стресу.

СТРЄЛЕ́ЦЬКИЙ Микола Станіславович [2 (14).IX 1885, фортеця Осовець Бєлостоцького воєводства, тепер ПНР — 15.II 1967, Москва] — рад. вчений у галузі буд. конструкцій і мостобудування, чл.-кор. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив (1911) Петерб. ін-т інженерів шляхів. З 1915 викладав (з 1918 — професор) і вів наук. роботу в Моск. вищому тех. училищі (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана), з 1933 — у Моск. інженерно-буд. ін-ті ім. В. В. Куйбишева. Осн. праці — з теорії міцності споруд і конструкцій. Під керівництвом С. розроблено теор. основи розрахунку конструкцій за граничними станами. С. розробив основи типізації трансп. і пром. споруд, автор проектів металевих залізнич. мостів через Волгу, Дніпро, канал ім. Москви та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРЄЛКО Володимир Васильович (23.IX 1937, Любеч, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1974). Після закінчення (1959) Київ. ун-ту працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1979—зав. відділом в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. напрям наук. досліджень — розробка нових селективних (вибіркових) неорганічних та вуглецевих сорбентів, нових технологій виділення, розділення та очищення речовин з використанням сорбційних методів. Створив високоякісні некапсульовані вуглецеві гемосорбенти та ентеросорбенти, які широко використовуються для очищення крові і лімфи людей з тяжкими захворюваннями та отруєннями. Держ. премія СРСР, 1979.

СТРЄЛКО́В Ілля Іванович [28. VII (9.VIII) 1898, станиця Архангельська, тепер Тихорецького р-ну Краснодар. краю — 23.II 1954, Харків] — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1917. Закінчив (1925) Харків. технологічний ін-т. У 1921—24 — секретар Раднаркому УРСР, 1924—30 — вчений секретар голови Раднаркому УРСР; 1928—38 — вчений секретар, заступник голови Комітету хімізації при Раднаркомі УРСР. Одночасно 1925—41 викладав в ін-тах Харкова. У 1933—39 — директор Харків. хім.-технологічного ін-ту (з 1949 — політехнічний ін-т). У 1941—44 перебував у лавах Радянської Армії. З 1944 до 1954 — директор Харків. технологічного ін-ту буд. матеріалів і зав. кафедрою. Осн. наук. праці присвячені термохімії, хім. термодинаміці органічних сполук й історії вітчизн. хімії. Запропонував простий спосіб наближеного розрахунку ентропії органічних сполук у твердому й рідкому станах. Нагороджений орденом Леніна.

СТРЄЛЬЦО́В Олег Анатолійович (н. 21.I 1921, Кисловодськ) — укр. рад. фізикохімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1972). Член КПРС з 1947. Закінчив Свердловський ун-т (1942). У 1945—71 працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР ім. Л. В. Писаржевського, з 1971 завідує кафедрою в Укр. с.-г. академії (Київ). Дослідження присвячені кінетиці гетерогенних каталітичних процесів, з'ясуванню природи й механізму формування активної поверхні каталізаторів. Держ. премія УРСР, 1979.

СТРЖЄЛЬЧИК Владислав Гнатович (н. 31.I 1921, Петроград) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (1974). В 1940 почав творчу діяльність у ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, 1947 при цьому театрі закінчив школу-студію (педагог—Б. *Бабочкін*). Серед ролей: в театрі — Ганя («Ідіот» за Достоєвським), Циганов («Варвари» М. Горького), Він («Четвертий» Симонова), Князь («Ханума» Цагарелі), Грегорі Соломон («Ціна» Міллера); в кіно (знімається з 1941) — Наполеон («Війна і мир», 1966), Микола Рубінштейн («Чайковський», 1972), Валецький («Блокада», 1977), Туполєв («Поема про крила», 1979) та ін. В 1959 — 66 викладав у Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії ім. О. Островського. В 1966 — 69 — в Ін-ті культури, з 1970 — 73 на ф-ті муз. режисури Ленінгр. консерваторії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

Літ.: Забозлаева Т. Б. Владислав Стржельчик. Л., 1979.

СТРИБКИ́ У ВО́ДУ — вид спорту, що включає стрибки з *трампліна* (1 і 3 м) та вишки (5; 7,5 і 10 м) з різними обертаннями тіла й закінчується вертикальним входом у воду головою чи ногами. Розрізняють С. у в.: за вихідним положенням — з передньої і задньої сто-

Стрибог. Скульптура роботи С. Т. Коненкова. Дерево з інкрустацією. 1910. ДТГ у Москві.

йок, стойки на руках; за напрямом обертань — вперед і назад, з гвинтами; за складністю, тобто коефіцієнтом складності (кількістю та складністю обертань). Як вид спорту С. у в. виникли в серед. 19 ст. в Німеччині. В 1890 відбулися перші міжнар. змагання. Перший чемпіонат Європи проведено 1926, світу — 1973. У програму Олімпійських ігор С. у в. включені 1904 (для жінок — 1912). В Росії вперше змагання з С. у в. відбулися 1913 (Київ), перший чемпіонат СРСР — 1923. В 1952 засновано всесоюзну Федерацію С. у в. (раніше секція у складі Федерації плавання).

СТРИБО́Г — один із головних поганських богів у східнослов'ян. міфології, бог вітру, бурі й негоди. Найдавніша згадка про С. є в «*Повісті временних літ*». Київ. літописець *Нестор* записав, що великий князь Володимир Святославич поставив поза своїм теремним двором кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. У «*Слові о полку Ігоревім*» вітри поетично наз. «стрибожими внуками». Ім'я С. відбилося в топоніміці України.

СТРИБО́К — див. *Поступовість і стрибок*.

СТРИБУНИ́, мулові стрибуни (Periophthalmidae) — родина риб ряду окунеподібних. Довж. тіла до 27 см, забарвлення сіро-буре або піщане з темними плямочками. Поширені в тропічних широтах Атлантичного, Індійського і Тихого ок. Живуть у прибережних солонуватих водах або в гирлах річок. Дихання зяброве. Можуть також засвоювати кисень з атмосфери за допомогою спец. надзябрового органа та через шкіру, тому С. здатні кілька годин залишатися без води на осушеній літоралі або в мангрових лісах, вилазити на виступаючі з води частини дерев, утримуючись на них за допомогою черевної присоски. Пересуваються стрибками або плазуючи. Живляться тваринною їжею. Ікру відкладають в нірки у грунті, де й ховаються від небезпеки. З роди з 10—12 видами, з яких найбільш відомий стрибун муловий звичайний (Periophthalmus koelreuteri). М'ясо С. їстівне.

СТРИВІ́ГОР, Стрв'яж — ліва притока Дністра. Бере початок у *Бескидах*, у межах Польщі, далі тече тер. Львів. обл. УРСР. Довж. 94 км, площа бас. 926 км². Має гірський характер. Частково використовують для тех. водопостачання.

СТРИГА́ЛЬНИЙ АГРЕГА́Т — комплект стригальних машинок для *стриження сільськогосподарських тварин*, зокрема овець, яким обладнують стригальні пункти. Пром-сть СРСР випускає електричні і механічні С. а. марок ЭСА-12Г, ЭСА-1Д, КТО-24, АСТ-3б та ін., що розраховані на ферми з різним поголів'ям овець, а тому мають неоднакову кількість стригальних машинок і обладнаних місць для стригалів. До складу С. а. входять стригальні машинки, двигуни для їх приводу в рух та ін. технологічне обладнання. Агрегати розміщують на пересувних або стаціонарних стригальних пунктах. С. а. ЭСА-12Г (мал.) призначений для г-ва з поголів'ям до 10 000 овець. Цей агрегат пересувний, його можна використовувати як на постійних, так і на тимчасових стригальних пунктах або безпосередньо на пасовищах.

СТРИГУ́Н Федір Миколайович (н. 1.XI 1939, с. Томашівка, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1961 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (педагог В. *Неллі*) працював у Запоріз. укр. музично-драм. театрі ім. М. Щорса, з 1965 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед ролей — Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Іван Барильченко («Суєта» І. Карпенка-Карого), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Богдан Хмельницький (однойменна п'єса Корнійчука), Микола Садовський («Марія Заньковецька» Рябокляча), Гаврюша («Гаряче серце» О. Островського), Річард III («Річард III» Шекспіра). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СТРИГУ́ЧИЙ ЛИША́Й — інфекційне захворювання шкіри та її придатків (волосся, нігтів), яке спричинюється грибами роду Microsporum. Те саме, що й *мікроспорія*.

СТРИЖ, серпокрилець (Apus) — рід птахів род. стрижових ряду стрижоподібних, або довгокрилих. С.— невеликі за розміром темного забарвлення птахи (довж. тіла до 22 см, маса 40—110 г) з дуже довгими крилами і короткими ногами. Цівка оперена, усі 4 пальці спрямовані вперед. Голова злегка плеската, дзьоб короткий, розріз рота широкий. Гніздяться у високих будівлях, щілинах скель, в дуплах, печерах тощо. Кладку з 2—3 яєць насиджують самець і самка протягом 18—21 діб. Живляться комахами, яких ловлять у повітрі. 10 видів, поширених в Євразії, Африці, Америці. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — 2: С. чорний (A. apus) — по всій території, С. білочеревий (A. melba) — в Криму. Викопні рештки відомі починаючи з верхнього олігоцену.

СТРИ́ЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — зрізування волосяного покриву тварин з метою одержання *вовни* (з овець, кіз, верблюдів), догляду за шкірою, лікування, посилення тепловіддачі, з декоративною метою (собак) тощо.

В сільському господарстві найбільш поширене стриження овець. Напівтонкорунних і *тонкорунних овець* стрижуть раз на рік (весною, як потепліє), *грубововнних овець* і напівгрубововних — двічі на рік (у травні і вересні), а в гірськокарпатських районах — раз на рік (травень). Ягнят вперше стрижуть у віці 5—6 міс. (в червні — липні). На період стриження овець організовують спец. стригальні пункти, обладнані *стригальними агрегатами* з електричними машинками. Вручну стригаль за робочий день обстригає 20—25 овець, а при механізованому стриженні — до 150 овець і тоді вовна зрізується рівніше й ближче до шкіри, що збільшує настриг. В негоду обстрижених овець тримають перші 10—12 днів у приміщеннях, а в спеку — у затінку.

СТРИЖНЕ́ВА МАШИ́НА — машина, на якій виготовляють ливарні стрижні (складові частини *ливарних форм*) ущільненням *стрижневої суміші* в стрижневій скриньці; засіб *ливарного виробництва*. За способом ущільнення суміші розрізняють *піскодувні машини, піскострільні машини, піскомети*, машини пресові (вібропресові, пресово-струсні), струсні та мундштукові. Конструкція піскометів, пресових і струсних С. м. майже не відрізняється від конструкції відповідних *формувальних машин*. Осн. частиною пресових С. м. є пресовий механізм з пневмо- або гідроприводом. На таких машинах виготовляють дрібні і середні розміром стрижні у відкритих або рознімних скриньках. На струсних С. м. суміш ущільнюється при струшуванні: робочий стіл з скринькою, заповненою сумішшю, підіймається поршнем пневмодвигуна, після чого падає, вдаряючись об станину. За допомогою таких машин виготовляють середні і великі за розміром стрижні у відкритих скриньках. На мундштукових С. м. (робочий орган—мундштук) одержують стрижні нескладного профілю і сталого перерізу. При виході з мундштука стрижні розрізають на частини потрібної довжини. С. м. використовують у серійному і масовому виробництві.

СТРИЖНЕ́ВА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — геометрично незмінювана несуча конструкція (*рама, ферма* тощо), складена з прямих або криволінійних стрижнів, з'єднаних між собою у вузли жорсткими, шарнірними або мішаними в'язями. Розрізняють С. с.: плоскі (див. *Плоска система* в будівельній механіці) і просторові (див. *Просторова система* в будівельній механіці); статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*). Створення ефективних і економічних С. с. пов'язане з вдосконаленням методів їхнього розрахунку, зокрема з використанням методів, що враховують особливості матеріалу конструкцій поза границею *пружності*. При роз-

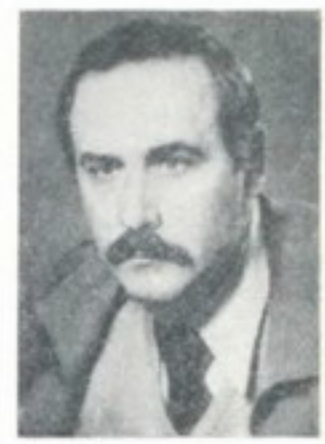

Ф. М. Стригун.

Стригальний агрегат на 36 машинок: *1* — електростанція; *2* — точильний апарат; *3* — стіл стригаля; *4* — електродвигун підвісного типу; *5* — брус для підвішування електродвигунів; *6* — силова й освітлювальна електромережі; *7* — гнучкий вал; *8* — стригальна машинка.

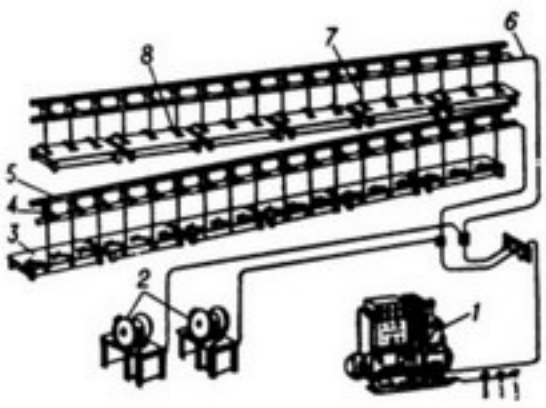

Стрибун муловий звичайний.

Стриж чорний.

Річка Стрий.

рахунках за ускладненими схемами використовують ЕОМ.

Г. В. Ісаханов.

СТРИЖНЕ́ВІ СУ́МІШІ — суміші, з яких вручну або на *стрижневих машинах* виготовляють ливарні стрижні — частини *ливарних форм*. С. с. складаються звичайно з кварцового піску, зв'язуючих речовин (напр., карбамідно-фуранової смоли) і різних добавок (хромомагнезиту, графіту тощо). Відзначаються пластичністю, міцністю, газопроникністю, вогнетривкістю, гігроскопічністю. У рідких самотверднучих С. с. висока текучість (досягається введенням поверхнево-активних речовин), що дає змогу заливати їх у стрижневу скриньку, де суміші тверднуть на повітрі без додаткового ущільнення.

СТРИЙ — річка у Львів. обл. УРСР, права прит. *Дністра*. Довж. 232 км, площа бас. 3055 км². Бере початок на пн.-зх. схилах *Верховинського Вододільного хребта*, у нижній течії перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають паводки. Використовують для тех. і побутового водопостачання. ГЕС. З метою регулювання водного режиму на С. споруджують (1983) водосховище об'ємом 200 млн. м³. На С.— міста *Стрий, Жидачів*.

СТРИЙ — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, райцентр. Розташований у Передкарпатті, на р. Стрий (притока Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 58 тис. ж. (1983).

Уперше згадується 1385, коли тер. Галичини була під владою польс. феодалів. У 1460 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1891 в С. відбулося перше віче жінок Галичини, яким керували письменниці Н. І. *Кобринська* і Є. І. *Ярошинська*. В 1919 С. окупувала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в С. почав діяти підпільний к-т, з 1924 — окружком КПЗУ. В 1923, 1926, 1927, 1936 в місті відбулися страйки і демонстрації (див. *Стрийський розстріл 1926*). У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті розвинута маш.-буд. і металообр., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Машинобудування і металообробка представлені виробничим об'єднанням по випуску ковальсько-пресового устаткування; з-дами: вагонорем., «Металіст», авторем., «Темара» львів. виробничого об'єднання «Кінескоп» та ін. Підприємства легкої пром-сті: з-д хромових шкір львів. шкіряного об'єднання «Світанок», ф-ки — суконна, взут. львів. виробничого об'єднання «Прогрес» та швейна дрогобицького швейного об'єднання «Зоря»; харчової — макаронна ф-ка, хлібний та хлібопродуктів комбінати. З-ди: металевих і залізобетонних конструкцій та склоробний; меблевий комбінат, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. Технікум механізації та електрифікації с. г., 4 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична та спорт. школи, 7 мед. установ, 25 будинків культури і клубів, 2 кінотеатри; музеї: краєзнавчий та В. І. Леніна. У С. народився і похований укр. композитор О. Й. *Нижанківський*. У місті жили і поховані укр. письменник О. Х. *Бобикевич*, укр. актор В. А. *Коссак*. У С. не раз бували укр. письменники І. Я. Франко, М. Л. *Устиянович*.

СТРИЙКО́ВСЬКИЙ (Stryjkowski) Мацей (бл. 1547, Стрийков, тепер ПНР — 1582) — польс. історик і поет. У 1570 закінчив Краків. академію. Служив у війську, пізніше перебував на дипломатичній службі. Автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572, надрукована вперше 1582 в Кенігсбергу). На «Хроніку» С. як на істор. джерело посилалися С. *Величко* і Г. *Грабянка*.

СТРИЙСЬКИЙ ПАРК у Львові — пам'ятка *садово-паркового мистецтва*. Закладено 1887 (садівник А. Рерінг). Пл. понад 60 га. Більша частина території С. п. розпланована в пейзажному стилі, є елементи регулярної забудови. Складається з трьох частин: нижньої, верхньої і дитячого сектора. Нижній партер — найстаріша паркова частина. У ній містяться просторі газони з екзотичними декоративними деревами і чагарниками. Верхня частина парку — густий лісовий масив, що межує з широкою липовою алеєю. Тер. дит. сектора засаджено 1950 — 53. Тут діє дит. залізниця. У С. п. більше 200 видів і форм дерев та чагарників. Кольорова гама паркових пейзажів збагачується квітниками, які утворюють самостійні архіт.-худож. комплекси — жоржинарій, розарій, альпінарій. На тер. С. п. розташовані будинок садівника (19 ст.), пам'ятник Я. Килінському — соратнику Т. Костюшка (19 ст., скульптори Ю. Марковський, Г. Кузневич); арка гол. входу (1952, арх. Т. Швецько-Вінецький).

Літ.: Кучерявий В. П. Стрийський парк. Львів, 1976. *О. В. Замостьян.*

СТРИЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1983). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Стрий*. С. р. розташований у Передкарпатті. Корисні копалини: щебінь, пісковики, горючі сланці, природний газ. Річки — *Стрий*, Колодниця, Свіча (притоки Дністра).

Ґрунти дерново-підзолисті, дернові й лучні глеюваті та глейові. Ліси (бук, граб, ялина, смерека, дуб) займають 7,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства у районі: заводи технічного вуглецю (смт Дашава), металевих і залізобетонних конструкцій (с. Дуліби), молочний (с. Слобідка), спиртовий (с. Яблунівка); Стрийський лісгоспзаг. Районний комбінат побутового обслуговування (Стрий) та 18 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол., землеробство льонарського напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 43,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 15,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, льон-довгунець, цукр. буряки, картопля, овочеві та кормові. Скотарство, вівчарство, птахівництво. В С. р.— 14 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжгосп. тепличко-овочевий комбінат (с. Станків), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія.

Залізнич. вузол Стрий, залізничні станції — Ходовичі та Любинці. Автомоб. шляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 363 км. У районі — 44 загальноосвітні та музична школи; 58 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Нива» (с. Лисовичі). Палац культури, 14 будинків культури, 50 клубів, 59 кіноустановок, 66 б-к, меморіальний музей укр. рад. фольклориста-музикознавця Ф. М. *Колесси* на його батьківщині в с. Піщанах С. р. (кол. с. Татарське). Пам'ятки архітектури: Миколаївська церква та дзвіниця у с. Стрілкові (17 ст.), Святодухівська церква та дзвіниця (поч. 19 ст.) — всі дерев'яні. Парк (1892) у с. Підгірцях. У с. Ходовичах народився укр. літературознавець О. М. *Колесса*. У С. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

С. В. Павлів.

СТРИ́ЙСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1926, «Кривава середа» — розправа польс. буржуазного уряду з безробітними м. Стрия. 31.III бл. 2 тис. безробітних під проводом комуністів вийшли на демонстрацію із співом «Інтернаціоналу», під лозунгами «Хочемо хліба і праці!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!». До демонстрантів приєдналася частина інтелігенції. Поліція відкрила вогонь. Було вбито 13, тяжко поранено кілька десятків чоловік. Багатьох демонстрантів заарештовано. С. р. викликав масове обурення трудящих Зх. України і Польщі. В ряді міст пройшли страйки протесту. 2.IV відбувся похорон жертв С. р., який перетворився на могутню політ. демонстрацію за участю 5 тис. чоловік. На похорон прибули робітн. делегації зі Львова, Борислава, Дрогобича, Калуша, Стебника та ін. міст, а також представники польс. гірників. Демонстрація проходила під лозунгами боротьби за робітн.-сел. уряд у Польщі, за возз'єднання Зх. України з УРСР. С. р. викликав дальше пожвавлення революц. руху на Зх. Україні.

СТРИ́ЙСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Діяв як пересувний 1944—59, база була у м. Стрий Львів.

обл. Основу трупи становили актори київ. театрів під худож. керівництвом І. *Сагатовського* та К. *Лучицької*. В 1948 вона поповнилася акторами кол. Самбірського пересувного театру. В складі трупи працювали: режисери К. Лучицька, М. Хороманський; художник В. *Борисовець*; хореограф В. Швець; хормейстер І. Покос; актори — С. *Коваль*, Є. Хорошун та ін. Серед вистав — «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «В степах України» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова. Театр гастролював у Молд. РСР і РРФСР.

П. К. Медведик.

СТРИ́ЙСЬКО-САНСЬКА ВЕРХОВИ́НА — низькогірна область у *Карпатах Українських*, на Пд. Львів. області. Лежить між *Верховинським Вододільним хребтом* і *Бескидами*, у верхів'ї річок Стрию та Сану. Для рельєфу С.-С. в. характерне чергування низькогірних хребтів (вис. 700—1200 м) з м'якими обрисами й пологими схилами та широких поздовжніх долин (Боринська, Турківська та ін.). Бл. 35% території займають ліси, переважно хвойно-широколистяні (ялина, ялиця, бук, явір, дуб). Нижні схили гір і долини розорані. С.-С. в. густо заселена.

М. М. Койнов.

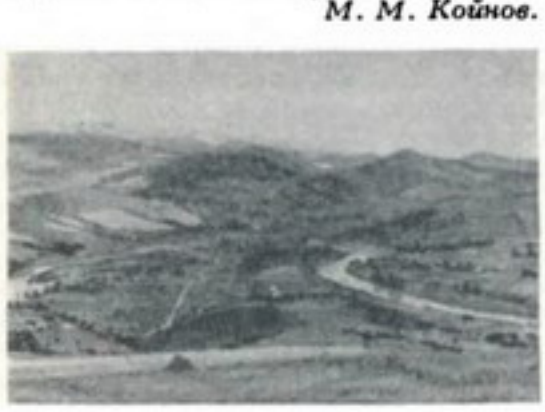

Стрийсько-Санська верховина.

СТРИ́МБА — гора у пд. частині *Привододільних Горган*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. до 1719 м. Складена з пісковиків і сланців. На схилах — хвойні ліси та гірські луки, у привершинній частині їх — кам'яні осипища та ділянки *полонин*. Трапляються поодинокі осередки снігових лавин.

М. М. Койнов.

СТРИ́НГЕР (англ. stringer, від string — прив'язувати, закріплювати) — поздовжній елемент конструкції корпуса (каркаса) судна чи вагона, крила або корпуса (фюзеляжа) літального апарата тощо. Являє собою звичайно металевий або дерев'яний плоский брус. Надає конструкції жорсткості й міцності. До стрингерів, з'єднаних з *нервюрами*, *шпангоутами* або ін. поперечними елементами конструкції, кріплять (зварюванням, клепанням, склеюванням) обшивку.

СТРИ́ПА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 147 км, площа бас. 1610 км². Тече Подільською височиною у вузькій глибокій долині, русло звивисте. С. використовують для тех. водопостачання і зрошування. Споруджено водосховище, є ставки. На С.— міста *Збориів* і *Бучач*.

СТРИ́ПСЬКИЙ Гіядор Миколайович (псевдоніми — Я. Біленький, Ядор; 7.III 1875, с. Шелестове, тепер у складі смт Кольчиного Мукачівського району Закарпатської області — 9.III 1946, Будапешт) — угор. та укр. філолог, поет і перекладач. Член Рум. АН з 1913. Писав угор., словац., рум., укр. мовами. З 1910 — працівник Нац. музею у Будапешті. В 1916 видавав угор. мовою двотижневик «Україна». Осн. праці: «Православно-грецькі культурні сліди поміж мадярами Арпадової доби» (1913), «Етнографічний опис Угорської Русі», «Найстаріший румунський друк латинкою» (1911, у співавт.), «Чим ми завдячуємо російській літературі» (вид. 1949). Переклав угор. мовою «Слово о полку Ігоревім», окремі твори Т. Шевченка (в т. ч. вперше — «Заповіт»), І. Франка, М. Коцюбинського, вивчав давнє письменство Закарпаття («Старша руська письменність на Угорщині», 1907; «З старшої письменності Угорської Русі», 1914, та ін.). Зібрав значний топонімічний матеріал («Межові назви Підкарпатської Русі», 1924), видавав «Пам'ятки русько-української мови і літератури» (1919). Писав також вірші укр. мовою. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

О. В. Мишанич.

СТРИХНІ́Н — лікарський препарат, який збуджує *центральну нервову систему*, зокрема посилює рефлекторні функції *спинного мозку*. С.— *алкалоїд* насіння *чилібухи*. В мед. практиці застосовують всередину (в пілюлях) або підшкірно (в розчинах) азотнокислу сіль: С. нітрат — безбарвну кристалічну речовину дуже гірку на смак, погано розчинну у холодній (1 : 90) і добре у гарячій (1 : 5) воді. Вживають також екстракт та настойку блювотного горіха. Терапевтичні дози С. стимулюють органи чуттів (загострюють зір, смак, слух, тактильне чуття), збуджують дихальний та судиноруховий центри, тонізують м'язи серця та скелетні тощо. Великі дози С. викликають тетанічні судороги.

СТРІЙ — встановлене статутом шикування військовослужбовців, підрозділів і частин для їхніх сумісних дій. С. має фланги, фронт, тильний бік, ширину та глибину. Основу С. становлять шеренги — військовослужбовці шикуються один біля одного на одній лінії, колони — стають один за одним. Військовослужбовці, частини, машини шикуються в С. на встановлених інтервалах і дистанціях. С. бувають розгорнуті — підрозділи розміщуються на одній лінії по фронту, похідні — підрозділи шикуються в колони, розчленовані (розсипні) — підрозділи розміщуються по фронту і в глибину. Існують також С. кораблів — кільватер, пеленг, фронт, уступ, клин та ін.; С. літаків — клин, колона, ромб, пеленг, змійка, фронт.

СТРІЙ у м у з и ц і — 1) Співвідношення *ступенів* звукової системи за висотою, виражене в математичних величинах. Найдавніший С. піфагорів (приписуваний піфагорійцям; див. *Піфагореїзм*); за переказами, вперше застосований при настроюванні ліри *Орфея*. В 16 ст. італійські теоретики запропонували т. з. чистий С. Обидва ці С. були незамкненими, тобто не мали енгармонійно рівних звуків, що ускладнювало настроювання муз. інструментів з фіксованим звукорядом (*орган* тощо). Розвиток ладотональної системи зумовив застосування нерівномірно-темперованого 12-звукового С. (16 ст.), згодом — рівномірно-темперованого (17 ст.), який з 18 ст. утвердився в європ. музиці. В цьому С. *октава* складається з 12 однакових *півтонів*, чим досягається замкненість С., тим самим і енгармонізм, який відкриває необмежені можливості для модулювання (див. *Модуляція* в музиці) і транспонування (див *Транспозиція* в музиці). У нар.-пісенній творчості використовується т. з. вільний мелодичний С. Він включає значно більше ніж 12 *інтервалів* і не піддається рівномірній *темперації*. 2) Частота настроювання еталона висоти — *камертона* і відповідно висота звучання співочого голосу, муз. інструмента, хору, оркестру. 3) *Звукоряд* будь-якого муз. інструмента.

Літ.: Барановский П. П., Юценич Е. Е. Звуковысотный анализ свободного мелодического строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964.

М. К. Боровик.

СТРІЛЕ́ЦЬ — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі 1,8 і 2,0 візуальної *зоряної величини*. В С. міститься точка зимового *сонцестояння* і центр *Галактики*. В ньому розташовано багато кульових *зоряних скупчень*, одне з яких видиме неозброєним оком. С. видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР наприкінці весни та влітку (найкраще — в червні й липні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СТРІЛЕ́ЦЬКА ЗБРО́Я — ствольна *зброя* для стрільби кулями або іншими уражаючими елементами. Розрізняють С. з. малого (до 6,5 мм), нормального (6,5—9 мм) та великого (від 9 до 14,5 мм) калібру. За призначенням поділяється на бойову, пристрілювальну, навчальну, спортивну, мисливську, а за способом утримання та управління — на *револьвери*, *пістолети*, пістолети-кулемети, автомати, *гвинтівки*, снайперські гвинтівки, *карабіни*, *кулемети* (ручні, станкові, єдині). За ступенем автоматизації розрізняють неавтоматичну, самозарядну, автоматичну, залежно від джерела енергії метання — вогнепальну, пневматичну, механічну та електричну; за конструкцією ствола — нарізну, гладкоствольну; за кількістю стволів — одноствольну, двоствольну і багатоствольну.

Літ.: Болотин Д. Н. Советское стрелковое оружие за 50 лет. Л., 1967.

СТРІЛЕ́ЦЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1698 — повстання 4 московських стрілецьких полків (бл. 4 тис. чол.), викликане посиленням кріпосницького гніту, тяжкою службою, утисками і зловживаннями місцевої адміністрації і стрілецького на-

Стрийський парк у Львові.

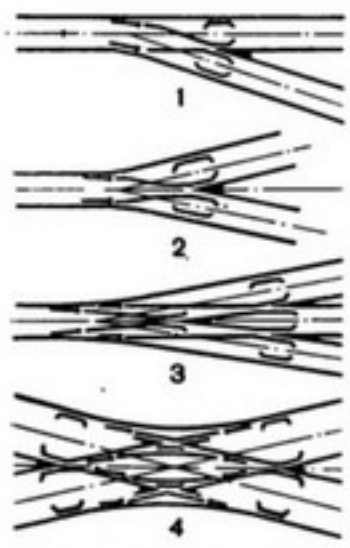

Стрілкові переводи:
1 — одиночний звичайний;
2 — одиночний симетричний;
3 — трійниковий симетричний;
4 — подвійний перехресний.

чальства. Моск. стрільці після *Азовських походів 1695—96* були залишені як залога в Азові. В 1697 замість повернення до столиці їх направили до Великих Лук. Тяжкий перехід і голод викликали серед стрільців заворушення. 175 з них залишили свої полки й прибули до Москви, щоб подати скаргу центральній владі. Вони таємно встановили зв'язок з царівною *Софією Олексіївною*, ув'язненою в *Новодівичому монастирі*, розраховуючи на її підтримку. Стрільців, незважаючи на опір, було відправлено назад у полки. 6 (16).VI 1698 ці полки повстали, скинули своїх начальників, обрали по 4 виборних від кожного полку і вирушили до Москви, щоб розправитися з боярами й іноземцями, яких стрільці звинувачували в своїх знегодах. Проти повстанців уряд направив значні військ. сили. 18 (28).VI повстанці зазнали поразки. Терміново повернувшись з-за кордону, *Петро I* очолив слідство. Протягом 1698—99 було страчено 1182 стрільців, 601 заслано (слідство і страти тривали до 1707). Полки, що брали участь у повстанні, було розформовано, Софію пострижено в черниці.

Літ.: Буганов В. И. Московские восстания конца XVII века. М., 1969.

А. А. Вовк.

СТРІЛЕ́ЦЬКИЙ СПОРТ — спорт. стрільба з вогнепальної та пневматичної зброї (нарізної — кульова і гладкоствольної — *стендова стрільба*), а також *стрільба з лука*. Кульова стрільба ведеться по нерухомих і рухомих мішенях з нарізної зброї — гвинтівки, пістолета або револьвера кулями. Сучасні змагання з стрілецького спорту включають вправи: 3 × × 40 пострілів з гвинтівки (лежачи, стоячи і з коліна) по мішені діаметром 162,4 мм з дистанції 50 м протягом 5 год 15 хв; 60 пострілів (лежачи) з гвинтівки (така сама мішень) з дистанції 50 м протягом 2 год; 30+30 пострілів (стоячи, навскидку) по рухомій мішені «кабан, що біжить» розміром 1320 × 740 мм з дистанції 50 м протягом 2 днів; 2 × 30 пострілів (стоячи) з самозарядного пістолета по 5 фігурних мішенях розміром 1600 × 450 мм з дистанції 25 м протягом 2 днів; 60 пострілів (стоячи) з однозарядного пістолета по мішені діаметром 500 мм з дистанції 50 м протягом 2 год 30 хв. Перші змагання з кульової стрільби відбулися 1824 в Швейцарії, чемпіонати світу проводяться з 1897 (з 1954 — 1 раз на 4 роки). В 1921 засн. Міжнар. союз С. с. (УІТ). Кульова стрільба входила до програми всіх *Олімпійських ігор* (крім 1904, 1928). В Росії перші змагання відбулися в 1898; в СРСР з 1923 щорічно проводяться всесоюзні змагання. З 1952 рад. стрільці беруть участь в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу і Європи (проводяться один раз на два роки). Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени А. Богданов (1952, 1956), В. Борисов (1956), О. Гущин (1960), В. Шамбуркін (1960), Г. Косих (1968), в т. ч. укр.— В. *Романенко*, Я. *Железняк*. В 1924 засн. секцію С. с. СРСР (з 1959 — федерація), яка входить до УІТ з 1952. Стрільбу з гвинтівок включено до *біатлону*, з пістолета — до сучас. п'ятиборства.

СТРІЛЕ́ЦЬКІ ВІЙСЬКА́ — загальна назва ряду підрозділів, частин і з'єднань *піхоти* у збройних силах більшості європейських країн у 18 — 1-й пол. 20 ст.; у *Сухопутних військах* Рад. Збройних Сил — найменування піхоти з кін. 1918 до поч. 60-х рр. С. в. виникли спочатку як легка піхота й призначалися для підготовки влучним вогнем атаки важкої (лінійної) піхоти. Широко застосовувались у війнах 19 ст. У кін. 19 — на поч. 20 ст. різниця між легкою і важкою піхотою стерлась, і всі піші частини почали називати піхотними. Рад. С. в. становили основу сухопутних військ. У 1956—67 створено єдині *мотострілецькі війська*.

СТРІ́ЛИ — метальні снаряди для стрільби з *лука* (в давні часи — під час полювання, у військ. справі; тепер — у спорт. змаганнях), *арбалета*, самостріла, духової рушниці і деяких *метальних машин*. Найпоширеніші С. для стрільби з лука складалися з древка, наконечника (з кременю, кістки, бронзи, заліза), оперення (з пір'я птахів, листя та ін.), вішка (пристрій для тятиви на кінці древка виготовляли з кістки, рогу).

СТРІЛКО́ВЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — поблизу с. Стрілкового Генічеського р-ну Херсон. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 15 км і завширшки 6 км. Поклади газу в алевритах і пісках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) на глиб. 420—550 м. Потужність їх до 40 м. Газ метановий (містить 98 % метану, 0,2 % етану, 1,3 % азоту, 0,5 % вуглекислого газу). Родовище відкрито 1973, експлуатується з 1976. Газ використовують для пром. і побутового газопостачання в межах Крим. обл.

І. В. Леськів.

СТРІ́ЛКОВИЙ ПЕРЕВІ́Д — пристрій, що розгалужує рейкову колію на дві або більше колій, даючи змогу переводити *рухомий склад* з однієї колії на другу; частина верхньої будови *залізничної колії*. С. п. (мал.) складається з стрілки (двох рамних рейок, двох рухомих гостряків, що спрямовують колісні пари рухомого складу, передового механізму та ін. деталей), хрестовини (вона утворюється перетином рейок) і контррейок. Осн. тех. характеристика С. п.— марка хрестовини, що чисельно дорівнює тангенсу кута відхилення колії. В СРСР прийнято марки хрестовини: $^1/_6$, $^1/_9$ і $^1/_{11}$ (для *гірок сортувальних* станцій і дільниць із звичайними швидкостями руху), $^1/_{18}$ і $^1/_{22}$ (на дільницях з високошвидкісним рухом). Керують стрілковими переводами дистанційно (з поста централізації стрілок і сигналів) або вручну.

Стрілолист звичайний:
1 — нижня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — частина квітки;
4 — збірний плід.

СТРІЛОЛИ́СТ, стрілиця (Sagittaria) — рід трав'янистих багаторічних водяних або болотяних рослин родини частухових. Кореневище часто з бульбоносними пагонами. Листки різні: занурені у воду — стрічкоподібні, плаваючі й повітряні — здебільшого стріловидні. Квітки переважно одностатеві, зібрані в китицевидне суцвіття. Плід збірний з крилатих сім'янок. Бл. 35 видів, поширених в Америці (більшість), Європі, Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР один вид — С. звичайний (S. sagittifolia); росте в стоячих і повільно текучих водах, по заболочених луках тощо; бульбовидні потовщення кореневища С. є поживою для водоплавних птахів. В Китаї та Японії С. культивують для одержання крохмалю з кореневищ.

СТРІЛЬБА́ З ЛУ́КА — вид *стрілецького спорту*. Сучас. спорт. лук складається з древка (двох дерев'яних плечей, армованих склопластиком, дерев'яної або металевої рукоятки з рухомим прицілом і панівкою для опори стріли), тятиви з міцних синтетичних ниток діаметром 3 мм (мал.). Стріли виготовляють із спец. сплавів і пластичних мас. Довжина лука 1580—1770 мм, стріли, діаметр якої 6,4—8 мм,— 600—800 мм. Маса лука 1,5—1,6 кг, стріли — 15—32,5 г. С. з л. виникла в Швейцарії у 15 ст. Особливого розвитку набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст. В 1931 створено Міжнар. федерацію С. з л. (ФІТА). В СРСР С. з л. набула поширення з 1957. З 1931 проводяться чемпіонати світу (рад. спортсмени беруть участь з 1969); з 1968 — Європи. В 1959 при Федерації стрілецького спорту СРСР створено Комітет лучного спорту (в 1970 реорганізований у федерацію), який в 1967 увійшов до складу ФІТА. С. з л. входила до програми Олімпійських ігор 1900—1908, 1920; знову — з 1972. Змагання із С. з л. включають вправи: «коло ФІТА» (М-1) — складається зі стрільби по мішенях з кольоровими колами заг. діаметром 1220 мм з дистанцій 90 і 70 м (для чоловіків), 70 і 60 м (для жінок); по мішенях заг. діаметром 800 мм з дистанцій 50 і 30 м (для чоловіків і жінок); спортсмен випускає 144 стріли — по 36 на кожній дистанції. «Коло ФІТА» (М-1) виконується протягом 2 днів. «2 кола ФІТА» (М-2) — вправи М-1 виконуються двічі протягом 4 днів. Чемпіон визначається тільки у багатоборстві. Існують також нац. види С. з л. (в Бурятії, Якутії, республіках Серед. Азії, на Кавказі).

СТРІЛЬЦІ́ — воїни постійного пішого війська в Російській державі 16 — поч. 18 ст., озброєні вогнепальною зброєю, *служилі люди*. Спочатку С. набирали з вільного сільс. і міськ. населення, згодом їхня служба стала довічною і спадковою. С. одержували жалування грішми, хлібом, інколи землею. Підпорядковувалися Стрілецькому приказу. Жили С. окремими *слободами*, мали сім'ї, могли займатися ремеслами і торгівлею. Після возз'єднання України з Росією (1654) стрілецькі залоги було розміщено також в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромнах та ін. укр. містах. Разом з укр. козаками С. брали участь у війнах проти польс.-шляхет. і тур.-тат. загарбників. Рядові

С. були учасниками ряду антикріпосницьких виступів 17 — поч. 18 ст., зокрема *стрілецького повстання 1698*. Полки С. було розформовано у зв'язку зі створенням рос. регулярної армії.

СТРІЛЬЦО́В Зосим Іванович [17 (29).IV 1831, кол. Катеринославська губ.— 15 (27).V 1885, Харків] — укр. ембріолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1854), після чого працював лікарем на Катеринославщині, а 1857—74 — у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), одночасно вивчав проблеми теор. медицини. З 1874 — співробітник кафедри ембріології, гістології та порівняльної анатомії Харків. ун-ту. Праці С. присвячені вивченню діяння ефіру на тваринний організм, дослідженню кровообігу і проблемі зародкового розвитку кісткової тканини.

СТРІ́НДБЕРГ (Strindberg) Юхан Август (22.I 1849, Стокгольм — 14.V 1912, там же) — швед. письменник. Літ. діяльність почав 1870. В драмі «Местер Улуф» (1-а редакція 1872) відтворив драматизм нац. історії початку *Реформації*. В теор. працях поч. 70-х рр. обстоював думку про те, що справжнє мистецтво повинно орієнтуватися на життєву реальність. У романі «Червона кімната» (1879) подав гострокритичну панораму швед. суспільства. У зв'язку з переслідуваннями за радикально-демократичні настрої 1883 емігрував. Важливі соціальні проблеми порушив у п'єсах «Батько» (1887), «Фрекен Юлія», «Товариші» (обидві — 1888), «Кредитори» (1889), романі «Жителі острова Хемсе» (1887), у перших книгах багатотомного автобіографічного роману «Син служниці» (1886—87). На романах «Сповідь божевільного» (1888), «Чандала» (1889), «На шхерах» (1890) позначився вплив Ф. *Ніцше*, автобіогр. книгах «Пекло» (1897) та «Легенди» (1898) — містицизму. В 1898 повернувся на батьківщину. В істор. драмах «Ерік XIV» (1899), «Енгельбрект» (1901), «Королева Крістіна» (1903) та ін. стверджував принципи народовладдя. Романи «Самотній» (1903), «Готичні кімнати» (1904), «Чорні знамена» (1905) мають викривальний характер. Публіцистичні книги «Нова доля шведів» (1906), «Синя книга» (т. 1—3, 1907—08), «Промови до шведської нації» (1910) та ін. викликали нападки на С. з боку реакції.

Автор «ліричних», або «камерних», драм «Танок смерті» (1901), «Соната привидів» (1907).

Тв.: Укр. перекл.— Гей же до сонця! «Літературно-науковий вістник», 1906, кн. 12; Червона кімната. К., 1983; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1908—11.

Літ.: Неустроев В. П. А. Стриндберг. В кн. Неустроев В. П. Литература скандинавских стран (1870—1970). М., 1980; Ерхов Б. А. Август Стриндберг. Библиографический указатель. М., 1981. *Е. А. Жежерун.*

СТРІ́ХА Віталій Іларіонович (н. 30.V 1931, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1970). Член КПРС з 1972. Після закінчення Київ. ун-ту (1955) працює в ньому (з 1973 — професор). Осн. наук. праці, присвячені вивченню фіз. явищ у контактах метал — напівпровідник та ін. Дослідив параметри проміжного шару і поверхневі електронні стани в контакті. Держ. премія УРСР, 1970.

СТРІ́ХА — 1) Солом'яна або очеретяна покрівля хати чи господарської будівлі. В більшості районів України були поширені чотирисхилі С. Висота С., нахил покрівлі та характер її обробки значною мірою залежать від кліматичних умов. На Пд. і Пд.-Сх. України, де переважають сильні вітри та незначні опади, С. низькі, начебто обтічні, без виступів. На Правобережжі та в зх. районах, де слабкі вітри та інтенсивні опади, С. високі, з віялоподібними уступами на кутах та з укрупненою верхньою частиною. 2) Край солом'яної або очеретяної покрівлі, що виступає за стіну будови.

СТРІ́ЧКА Іван (бл. 1800, с. Березівка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— бл. 1833) — укр. кобзар. Н. у родині кобзаря. В репертуарі С. були укр. нар. пісні та думи «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Удовиченко» та ін. Думи від С. 1832 записав П. *Лукашевич* і опублікував у книзі «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836).

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. *М. П. Полотай.*

СТРІЧКОВА́ МАШИ́НА — машина для розпрямляння і паралелізації волокон у стрічці (напівфабрикаті *прядіння*) з одночасним вирівнюванням її за товщиною. Осн. робочий орган С. м.— *витяжний прилад*. Вирівнювання за товщиною відбувається внаслідок поздовжнього складання і витягування стрічок. Сучасні С. м. при помірних витягуваннях (видовженні виробу в 6—8 разів) відзначаються високою швидкістю: до 500 м/хв у бавовнопрядінні і до 200 м/хв у прядінні вовни, шовку і льону.

СТРІЧКОВА́ СІВБА́ — один із способів *широкорядної сівби* с.-г. культур (переважно овочевих, а також гречки, проса тощо). При С. с. кожну стрічку, що її становлять 2—5, іноді 10 рядків рослин (з віддаллю між ними 150, 200, 300 мм), відокремлюють від іншої такої ж стрічки широким міжряддям (450—1100 мм). С. с. потребує застосовування *міжрядного обробітку ґрунту*.

Н. А. Федорова.

СТРОБОСКО́П (від грец. στρόβος — кружляння і σκολέω — розглядаю) — демонстраційний або контрольно-вимірювальний прилад, дія якого ґрунтується на *стробоскопічному ефекті*. З демонстраційних найпоширеніші дискові С. (мал.). При швидкому обертанні їхнього диска, на якому зображено послідовні *фази* руху об'єкта, у спостерігача, який дивиться на диск через вузькі щілини, створюється враження, що об'єкт безперервно рухається. Вдосконалені демонстраційні С. були попередниками кінематографа. Контрольно-вимірювальні С. обладнують джерелами переривчастого освітлення з регульованою частотою. За допомогою таких С. об'єкт, що швидко і періодично рухається, освітлюється і стає видимим в окремі короткі (порівняно з періодом руху) проміжки часу. Якщо частота імпульсів світла збігається з частотою періоду руху об'єкта, виникає враження, що об'єкт нерухомий. В разі невеликої різниці частот здається, що об'єкт рухається повільно. С. такого типу дають змогу вимірювати частоту швидких періодичних процесів, вивчати вібрацію різних тіл тощо.

СТРОБОСКОПІ́ЧНИЙ ЕФЕ́КТ — 1) Зорова ілюзія безперервного руху об'єкта (зображення об'єкта) при спостереженні послідовних *фаз* його руху, на кожній з яких положення об'єкта дещо зміщене відносно попередньої (С. е. першого типу). Зумовлюється інерцією *зору* людини — збереженням у її свідомості на короткий час (прибл. 0,05 с) сприйнятого зорового образу. Цю особливість зору використано, напр., при демонструванні кінофільму: зафіксовані на кіноплівці зображення (кадри) послідовних фаз руху об'єкта глядач сприймає як зображення його безперервного руху. 2) Зорова ілюзія нерухомості або повільного руху об'єкта, що в дійсності швидко обертається чи коливається з деякою частотою (С. е. другого типу). Такий С. е. виникає, напр., при кінопроекції, якщо кінознімання провадилось з частотою, що дорівнювала частоті обертання об'єкта або була близька до неї. За таких умов об'єкт (напр., колесо автомобіля) здається нерухомим або таким, що обертається повільно (навіть у протилежний бік). С. е. використовують у *стробоскопах*.

СТРО́ГАНОВ Василь Андрійович (24.XII 1888—22.IV 1938) — професіональний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Дубровому Єнісейської губ. В 1905—17 вів революц. роботу в Красноярську, Іркутську, Канську. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на відповідальній парт. і рад. роботі в Сибіру. В 1925—27 — секретар Яросл. губкому ВКП(б), 1927—30 — Сталінського, 1930 — Харків. окружних к-тів партії. В 1930—32 — другий секретар ЦК КП(б)У, 1932—33 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, з 1933 — на парт. і рад. роботі в Свердловську, Архангельську. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК партії. На X і XI з'їздах КП(б)У обирався членом її ЦК. В 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

СТРО́ГАНОВИ, Строгонови — рос. купці та промисловці 16—17 ст., згодом графи, великі землевласники і заводчики 18 — поч. 20 ст., держ. діячі.

Вихідці з розбагатілих поморських селян. Користуючись підтримкою царського уряду, в 16—17 ст. значно розширили свої зем. володіння. В 1581 взяли участь в організації походу загону *Єрмака*. Обіймали важливі посади в царській Росії. Олександр Гри-

Стріха.

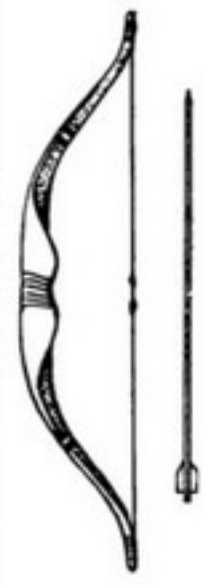

Стрільба з лука. Спортивний лук і стріла.

Дисковий **стробоскоп.**

Строфант Комбе:
1 — гілка з квітками;
2 — плід;
3 — насінина.

горович С. (1795—1891) — міністр внутр. справ (1839—41), черніг., полтав. і харків. (1836—38), а також новорос. і бессарабський (1855—64) генерал-губернатор. С. мали багаті б-ки, колекції картин, медалей, монет тощо.

СТРО́ГАНОВСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — умовна назва стилістичного напряму в російському іконописі кін. 16 — початку 17 ст. Пов'язана з моск. іконописцями Прокопієм Чиріним, Істомом, Никифором та Назарієм Савіними, О. Москвітіним, С. Пахирею, які виконували ікони на замовлення купців *Строганових*. Твори С. ш. ж. невеликі за розміром, відзначаються графічно чітким малюнком, вишуканістю форми, багатством кольорової гами та орнаментального оздоблення.

Літ.: Дмитриев Ю. Н. «Строгановская школа» живописи. В кн.: История русского искусства, т. 3. М., 1955.

СТРО́ЄВ Павло Михайлович [27.VII (7.VIII) 1796, Москва — 5 (17). I 1876, там же] — рос. історик, археограф, член Петерб. АН (з 1849). Навчався в Моск. ун-ті (1813—16). З 1815 працював у Комісії друкування держ. грамот і договорів. З 1817 — учасник, 1828—34 — керівник *археографічних експедицій*, які виявили в б-ках і архівах монастирів бл. 3 тис. актів 14—18 ст. і значну кількість ін. джерел, зокрема один з *Ізборників Святослава* (1073), *Судебник 1497*. Опублікував ряд давньорус. текстів, брав участь у виданні «*Полного собрания русских летописей*». Автор «Бібліологічного словника» (вид. 1882).

«СТРОЙТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИА́ЛЫ И КОНСТРУ́КЦИИ» — щоквартальний науково-технічний збірник журнального типу. Орган Держбуду УРСР, М-ва пром-сті будів. матеріалів УРСР, Укр. респ. правління НТТ будіндустрії та Укр. респ. правління Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Засн. 1959 у Києві. Видається рос. мовою (до 1977— укр. мовою) вид-вом «*Будівельник*». Висвітлює питання, пов'язані з удосконаленням технології виробництва буд. матеріалів і конструкцій, інтенсифікацією виробництва, підвищенням продуктивності праці у галузі та якості продукції, економією сировинних матеріалів, поліпшенням умов праці та побуту на підприємствах тощо.

М. Й. Бурка.

«СТРОЙТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТУ́РА» — щомісячний журнал, орган Держ. комітету УРСР у справах будівництва і Спілки архітекторів України. Виходив у Києві з 1953 у вид-ві «Будівельник», спочатку під назвою «Архітектура і будівництво» (раз на 2 місяці); з 1957 має сучас. назву і виходить щомісяця. До 1959 видавався укр. та рос. мовами. Журнал висвітлює питання рад. містобудування, житл., пром. та сільс. буд-ва, типового проектування, теорії та історії архітектури тощо.

СТРОКА́ТА МІ́ДНА РУ́ДА — те саме, що й *борніт*.

СТРОКА́ТКОВІ, пістрянкові (Zygaenidae, синонім Anthroceridae) — родина *метеликів*. Розмах крил 20—40 мм; малюнок складається переважно з яскравих червоних або жовтуватих плям на чорному фоні з синім або зеленуватим металічним відблиском. Вусики веретеновидні або гребінчасті. Гусениця з 8 парами ніжок, тіло її товсте, сильно звужується на кінцях; живиться листям рослин; заляльковується в щільному білому або жовтуватому коконі, відкрито прикріпленому до стебла. Відомо бл. 1100 видів С., із них у Палеоарктиці понад 150; в СРСР бл. 50, у т. ч. в УРСР — 27 видів, серед яких строкатка виноградна (Theresimima ampelophaga), строкатка конюшинова (Zygaena trifolii) і строкатка горошкова (Z. viciae) завдають деякої шкоди с.-г. культурам.

Ю. П. Некрутенко.

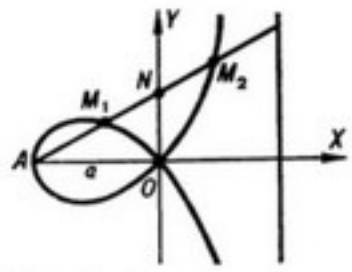

Строфоїда.

СТРО́КАЧ Тимофій Амвросійович [19.II (4.III) 1903, с. Бєлоцерковка, тепер с. Астраханка Ханкайського р-ну Примор. краю — 15.VIII 1963, Київ] — рад. військ. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-лейтенант (1944). Член КПРС з 1927. В 1919—22 брав участь у партизан. боротьбі на Далекому Сході проти білогвардійців та япон. інтервентів. У Рад. Армії з 1923. До 1940 служив у прикордонних військах. З березня 1941 — заст. наркома внутр. справ УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни за дорученням ЦК КП(б)У керував формуванням *винищувальних батальйонів* і партизан. загонів. З червня 1942 по 1945 — нач. *Українського штабу партизанського руху*. В 1945—46 С.— заст. наркома внутр. справ УРСР, 1946—56 — міністр внутр. справ УРСР, 1956—57 — заст. міністра внутр. справ СРСР — нач. Гол. управління прикордонних і внутр. військ МВС СРСР. Автор спогадів «Наш позивний — Свобода» (вид. 1975). На XIV—XIX з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Строчок звичайний.

СТРОКО́ВСЬКИЙ Микола Михайлович [3 (16).VII 1900, Мінськ — 31.V 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1933. У романах «Ванадій» (1935), «Тайгобуд» (1948), «Лівий берег» (1952), «Травою не поросте» (1958), «Долі» (1969) та ін. показав працю рад. робітників на металург. заводах України й Сибіру в роки мирного будівництва та Великої Вітчизн. війни. Автор істор. повістей «Місто на рубежі» (1947). «Сап'яновий зошит» (1969), документальних повістей та оповідань про П. Грабовського, О. Бойченка, Г. Сєдова, Ф. Сергєєва (Артема) та ін. Повість «Історія однієї ночі» (1963) — про молодих будівельників Київської ГЕС.

Тв.: Тайгастрой. К., 1957; Левый берег. К., 1952; Травой не порастет. К., 1958; Человек на рассвете. К., 1969; Жизнь во втором чтении. К., 1972; Судьбы. К., 1974.

М. Ф. Гетьманець.

СТРО́МА (грец. στρῶμα — підстилка) — 1) Основа органів в організмі тварин і людини, що складається з неоформленої *сполучної тканини* (напр., С. печінки, серця, легень, нирок та ін.). 2) Білкова основа *еритроцитів*. 3) Щільне сплетення *гіф* у сумчастих і незавершених грибів, на якому утворюється спороношення грибів — *плодові тіла* або конідієносці (див. *Конідії*). 4) Безбарвна білкова основа *пластид* у водоростей і вищих рослин.

СТРОМАТОПО́РИ (Stromatoporoidea) — викопні морські *колоніальні організми*. Достовірно відомі з серед. ордовику, хоч існували, певне, ще в кембрії. С. розглядаються як самостійна група організмів неясного систематичного положення в складі типу *кишковопорожнинних* або як окремий ряд класу гідроїдних *поліпів*. Поділяються на кілька родин. У викопному стані зберігається тільки ценостеум — вапняковий, рідше окремнілий, *скелет* колонії різної форми (кіркоподібної, сфероїдальної, конусоподібної та ін.). Осн. елементи ценостеума — концентричні пластинки (ламіни і табули) та стовпчики, часто радіальні, що з'єднують ці пластинки; на поверхні ценостеума є астроризи — канали, які зіркоподібно розходяться. Деякі представники С. мають особливі зооїдні трубки. Припускається, що зооїди (особини) колонії містилися в комірках, створюваних ламінами та стовпчиками, в зооїдних трубках і астроризах. С. жили у відкритому морі на невеликій глибині і вели прикріплений спосіб життя. Разом з коралами та водоростями С. утворювали рифи; були найважливішими породоутворювачами. На Україні широко відомі у відкладах силуру і девону.

В. В. Кир'янов.

СТРО́МБОЛІ — діючий вулкан у Тірренському м., утворює острів тієї самої назви у групі Ліпарських о-вів. Тер. Італії. Вис. 926 м над р. м. (над дном моря — 2700 м). Характерні періодичні (через 10—20 хв.) виверження газів і вулканічних бомб, інколи виливаються потоки базальтової лави. Останнє сильне виверження було 1971.

СТРО́НІН Олександр Іванович [20.II (4.III) 1826, слобода Ракитина, тепер с-ще Ракитне Ракитянського р-ну Бєлг. обл.— 29.I (10.II) 1889, Ялта] — укр. і рос. громадський діяч демократично-просвітительського напряму, історик-соціолог. Н. в сім'ї кріпака. В 1837 С. відпущено на волю. В 1848 закінчив філософський ф-т Київ. ун-ту. В 1848—62 — викладач Кам'янець-Подільської, Новгород-Сіверської та Полтав. гімназій. Брав участь в організації і роботі полтав. *недільних шкіл*, полтав. громади. В 1862 С. заарештовано за антиурядову діяльність і на поч. 1863 заслано до Арханг. губ. В 1869 повернувся до Петербурга, перебував на держ. службі. В своїх історико-соціологічних працях «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872), «Історія громадськості» (1885) механічно переносив закони й висновки матем. і природничих наук на історію суспільства.

СТРОНЦІАНІ́Т (від назви м. Стронціан у Шотландії) — мінерал класу *карбонатів*. Sr $[CO_3]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,76. Твердість 3,75. Безбарвний, жовтий, зелений або сірий. У Рад. Союзі С. є в РРФСР (Поволжя), Грузії, на Україні (в Криму); за рубежем — у ФРН, НДР, Мексиці. С. одержують і штучно. Використовують при рафінуванні цукру, в хім. пром-сті, піротехніці, для одержання *стронцію*.

СТРО́НЦІЙ (Strontium), Sr — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 38, ат. м. 87, 62; належить до *лужноземельних металів*. Природний С.— суміш чотирьох стабільних ізотопів, з яких найпоширеніший ^{88}Sr (82,56 %). Відкрив С. 1790 шотл. лікар А. Кроуфорд поблизу населеного пункту Стронціана (звідки й назва), металевий С. виділив 1808 Г. *Деві*. Вміст С. у земній корі $4 \cdot 10^{-2}$ % за масою. У природі у вільному стані не зустрічається. С.— сріблясто-білий, м'який, ковкий, пластичний метал; густ. 2630 кг/м³; $t_{пл}$ 770 °С; $t_{кип}$ 1380 °С. Хімічно активний. На повітрі при кімнатній т-рі швидко окислюється, покриваючись жовтою плівкою оксиду SrO і пероксиду SrO_2, а при нагріванні займається. З киснем, азотом, воднем, фтором, водою, к-тами утворює відповідні сполуки при звичайній т-рі; з багатьма металами (Mg, Al, Pb, Sn та ін.) — сплави. Сировиною для добування С. служать концентрати *целестину* і *стронціаніту*. Металевий С. одержують термічним відновленням SrO або електролізом відповідних сполук. Застосовують С. як розкислювач міді та бронзи, *гетер* у вакуумній техніці, а деякі його сполуки — у піротехніці, медицині, у виробн. керамічних матеріалів, електронних трубок та ін. Сплави С. використовують у виробн. акумуляторів, *люмінофорів, фотоелементів* тощо.

С. в о р г а н і з м і — входить до складу рослинних і тваринних організмів, тканини яких в середньому містять 0,002 % С. (за О. П. Виноградовим). У морських радіолярій скелет цілком складається з сульфату С.— целестину. В організм рослин С. надходить з грунту, тварин і людини — переважно з їжею і водою. Кумулюється С. в організмі тварин у кістковій тканині як аналог *кальцію*. Підвищений вміст С. спричинює ламкість кісток, рахіт тощо. Серед штучних ізотопів С., які викликають *радіоактивне забруднення біосфери*, найтоксичнішим є ^{90}Sr. Потрапляючи в організм, він здатний включатися в процеси *обміну речовин*, створювати постійне джерело радіоактивності, що діє на кісткову тканину і кістковий мозок, і викликати захворювання — рак крові (*лейкоз*) та кісток. В той же час ^{90}Sr застосовують у *променевій терапії*. *А. Ф. Тищенко*

(С. як хім. елемент).

СТРОФА́ (грец. στροφή, букв.— повертання) — у віршуванні поєднання двох або кількох віршованих рядків, пов'язаних між собою системою рим та інтонацією. За кількістю рядків розрізняють двовірш (дистих), тривірш (*терцет*), чотиривірш (катрен), п'ятивірш, шестивірш (*секстину*), *октаву* та ін. Складнопобудовані С., закріплені поетичною традицією, — т. з. тверді форми С.— можуть охоплювати і цілий невеликий віршований твір (*сонет, рондо, рондель, тріолет* тощо).

СТРОФА́НТ (Strophanthus) — рід рослин родини барвінкових. Дерев'янисті ліани, рідше — кущі з супротивними листками. Квітки правильні, лійковидні, здебільшого жовті. Плід — подвійна листянка. До 60 видів, поширених у тропіках Африки та в Пд. і Пд.-Сх. Азії. В медицині використовують насіння С. щетинистого (S. hispidus), С. Комбе (S. kombe), С. приємного (S. gratus), які містять глікозиди (строфантини). Настойку насіння С., а також препарати, виготовлені з нього, використовують при гострій серцевій недостатності, порушенні компенсації при пороках серця, серцевій слабкості тощо.

СТРОФАНТИ́Н, строфантин К — лікарський препарат, що належить до *серцево-судинних засобів*. Білий кристалічний порошок. Виділюють С. з насіння тропічної багаторічної рослини *строфанта* Комбе, а також з ін. рослин. С. являє собою суміш серцевих *глікозидів*, гол. чин. К-строфантину-β і К-строфантозиду, і характеризується високою серцево-тонізуючою ефективністю, швидкою, нетривалою дією. При прийманні всередину С. малоефективний. Застосовують розчин С. для внутрішньовенного або внутрішньом'язового введення при гострій та хронічній серцевій недостатності, пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмія серця*) тощо.

СТРО́ФІКА — 1) Розділ поетики, який вивчає поєднання віршованих рядків у ритмічно і композиційно завершені групи — *строфи*, їх будову, класифікацію, історію. 2) Сукупність видів строф у творчості якогось поета або в усій поезії даною мовою (напр., С. італ. поезії).

СТРОФО́ЇДА (від грец. στρόφος — перев'яз, вірьовка та εἶδος — вигляд) — плоска *лінія* третього порядку. Рівняння С. в прямокутних декартових *координатах* має вигляд $y^2 = x^2 (a + x)/(a - x)$; у полярних: $\rho = -a \cos 2\varphi/\cos \varphi$. С. симетрична відносно осі абсцис, вітки її перетинаються під прямим кутом; *асимптота* С. — пряма $x = a$ (мал.). С.— *геометричне місце* точок M_1 і M_2 (розташованих на променях, що проходять через точку A), для яких $NM_1 = NM_2 = ON$.

СТРОЧКИ́ (Gyromitra) — рід грибів родини гельвелових класу *сумчастих грибів*. Шапинка куляста, кутасто-куляста, каштаново-коричнева, хвилясто-звивиста, не має правильної форми, з приростими до ніжки краями. Ніжка коротка, 3—5 см завдовжки, білувата, суха, з порожниною. М'якуш білуватий. Відомо два види, більш поширеними є С. з в и ч а й н і (G. esculenta). С. ростуть здебільшого групами в соснових та мішаних лісах (переважно на піщаному грунті). *Плодові тіла* утворюють у квітні — травні. Смертельно отруйні (містять гельвелову кислоту).

СТРУ́ВЕ Василь Васильович [21.I (2.II) 1889, Петербург — 15.IX 1965, Ленінград] — рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1935). В 1911 закінчив Петерб. ун-т. З 1916 викладав у Петроградському (з 1924 — Ленінградському) ун-ті. В 1918—33 — зав. Єгип. відділом Ермітажу, 1937—40 — директор Ін-ту етнографії АН СРСР, 1941—50 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР, з 1959 завідував відділом Старод. Сходу цього ін-ту. Праці С. присвячені історії Старод. Сходу, вивченню давніх пам'яток, особливо єгип. *папірусів* і шумерських документів, дослідженню історії *античних держав Північного Причорномор'я*, історії *скіфів* тощо. Автор узагальнюючої праці «Історія Стародавнього Сходу» (1941). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРУ́ВЕ Василь Якович [4(15). IV 1793, Альтона (Німеччина) — 11 (23).XI 1864, Петербург] — рос. астроном і геодезист, акад. Петерб. АН (з 1832). Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1810). У 1818—39 — директор Дерптської астр. обсерваторії. Брав діяльну участь у створенні Пулковської обсерваторії і був її першим директором (1839—62). С. провів широкі дослідження подвійних і кратних зір, перший надійно визначив зоряний *паралакс* (зорі α Ліри). Під керівництвом С. була визначена система т. з. астрономічних сталих. С. та його учні створили зоряні каталоги, що не мали собі рівних за точністю. С. встановив існування міжзоряного поглинання світла, збільшення концентрації зір з наближенням до площини Молочного Шляху. Значний вклад вніс С. у розвиток геодезії й практичної астрономії. У 1823—27 він провів у Прибалтиці градусне вимірювання дуги меридіана довжиною 3°35′.

СТРУ́ВЕ Людвіг Оттович [20.X (1.XI) 1858, Пулково — 4.XI 1920, Сімферополь] — вітчизн. астроном. Син О. В. *Струве*. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1880). У 1886—94 — астроном-спостерігач Дерптської обсерваторії. З 1897 — професор Харків. ун-ту і директор обсерваторії при ньому (з 1898). Осн. праці С. стосуються дослідження подвійних зір, обробки спостережень покрить зір Місяцем з метою визначення його радіуса.

СТРУ́ВЕ Отто (12.VIII 1897, Харків — 6.IV 1963, Берклі, Каліфорнія) — амер. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1952). Син Л. О. *Струве*. Закінчив Харків. ун-т (1919). В 1920 емігрував у США. З 1921 працював у Чікагському ун-ті. У 1932— 47 — директор обсерваторій Єркської (штат Вісконсін) та Мак-Дональд (штат Техас), 1959—62— директор Нац. радіоастр. обсерваторії США у Грін-Бенке. Віце-президент (1948—52) і президент (1952—55) Міжнар. астр. союзу. Осн. наук. праці присвячені теор. і практичній зоряній спектроскопії. Автор гіпотези про еволюцію зір.

Т. А. Строкач.

В. В. Струве.

В. Я. Струве.

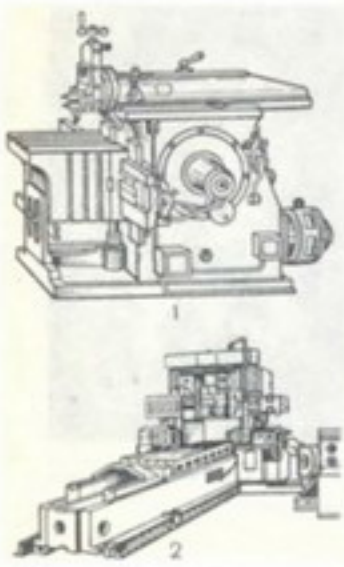

Металорізальні **стругальні верстати:** 1 — поперечно-стругальний; 2 — поздовжньо-стругальний.

СТРУ́ВЕ Отто Васильович [25.IV (7.V) 1819, Дерпт, тепер Тарту — 1(14).IV 1905, Карлсруе] — рос. астроном, акад. Петерб. АН (з 1852). Син В. Я. *Струве*. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1839). З 1839 — помічник директора, а 1862—89 — директор Пулковської обсерваторії. У 1895 переїхав до Німеччини. Осн. праці стосуються спостережної астрономії. Відкрив понад 500 подвійних зір, спостерігав планети та їхні супутники, комети і туманності. У 1841 визначив сталу прецесії.

СТРУ́ВЕ Петро Бернгардович (26.I 1870, Перм — 26.II 1944, Париж) — рос. бурж. економіст, філософ, представник «*легального марксизму*». Онук В. Я. *Струве*. Закінчив юридичний ф-т Петерб. університету (1895). В 90-х рр. редагував журнали «легальних марксистів» «Новое слово» і «Начало». В 1896 був учасником 4-го конгресу 2-го Інтернаціоналу. Згодом став противником революц. марксизму, особливо вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. В ряді питань примикав до *вульгарної політичної економії*, заперечуючи існування об'єктивних екон. законів. Один з теоретиків і організаторів бурж. «Союзу визволення» (1903—05). Із створенням партії кадетів (1905) С.— член її ЦК, пізніше — лідер правого крила. В роки громад. війни 1918—20 — член «Особливої наради» при ген. Денікіні, член уряду при ген. Врангелі, згодом — білоемігрант. В. І. Ленін піддав різкій критиці політико-екон. погляди С., його Повне зібр. тв., т. 1, с. 323).

СТРУГ — 1) Землерийно-транспортна машина безперервної дії, що зрізує, переміщує на невелику віддаль та навантажує (у транспортні засоби) чи укладає (у відвал) грунт. Складається з закріпленого на тяговій рамі ножа, поздовжнього і поперечного транспортерів, кидального пристрою або відвального моста. С. (мал.) бувають самохідні й причіпні (до тракторів). Їх застосовують у гідротех., дорожньому, гідромеліоративному буд-ві тощо. 2) Колійна машина, якою нарізують і очищують кювети, зрізують обочини, очищують колії від снігу. Робочий орган С.— два крила і два снігоочисні пристрої, закріплені на рамі, що спирається на візки. 3) Виконавчий механізм деяких екскаваторів у вигляді *ковша*, що переміщується канатами вздовж горизонтальної (або з малим похилом) стріли. Застосовується гол. чин. при планувальних роботах. 4) Пристрій з різальним інструментом для руйнування масиву корисної копалини і навантажування її на конвейєр; виконавчий орган стругової установки, стругового агрегату або стругового комплексу. Розрізняють С. динамічної та статичної дії (найпоширеніші, для різання породи слабкої і середньої міцності). 5) Інструмент для грубої обробки деревини *струганням*. Найпростіший С.— т. з. скобель (плескатий або дугоподібний ніж з рукоятками на кінцях). 6) Плоскодонне парусно-веслове річкове судно. Використовувалося в 11—18 ст. гол. чин. як вантажне. Довж. С. 20—45, шир. 4—9 м.

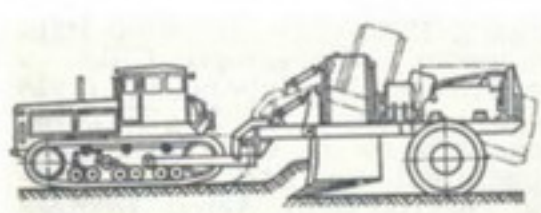

Причіпний струг-кидальник.

СТРУГА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) *Металорізальний верстат* для обробки (*стругання*) *різцями* плоских і фасонних лінійчатих поверхонь. Розрізняють поперечно- і поздовжньо-стругальні верстати (мал.). На поперечно-стругальних верстатах різець рухається відносно закріпленого на столі виробу, на поздовжньо-стругальних — стіл з виробом переміщується відносно нерухомого різця. Поперечно-стругальні верстати призначені для обробки дрібних і середніх виробів, поздовжньо-стругальні — для обробки виробів великих або одночасно кількох середніх, а також з вузькими довгими поверхнями. За принципом обробки на С. в. схожі *довбальні верстати*. С. в. застосовують гол. чин. в індивідуальному і дрібносерійному виробництві. 2) *Деревообробний верстат* для обробки різцями або *фрезами* плоских поверхонь. До С. в. належать *рейсмусові верстати, фугувальні верстати*, верстати довбальні та ін.

В. М. Шишкін.

СТРУГА́ННЯ — обробка матеріалів різанням, яка полягає у знімання стружки при відносному зворотно-поступальному русі інструмента і заготовки. У металообробці С. провадять на *стругальних верстатах*, у деревообробці — ручним (напр., *стругами*, рубанками) і механічним (на стругальних, фанероструга льних та ін. верстатах) способами. Осн. вади С.— удар різального інструмента на початку кожного робочого ходу, а також наявність холостого ходу, що знижує стійкість інструмента і продуктивність обробки.

СТРУ́КОВ Анатолій Іванович [н. 24.III (6.IV) 1901, с. Спаське, тепер Тул. обл.] — рад. патолого-анатом, акад. АМН СРСР (з 1966), Герой Соціалістич. Праці (1971). Член КПРС з 1942. Закінчив мед. ф-т Воронез. ун-ту (1925). В 1938—45 — зав. кафедрою патологіч. анатомії 1-го Харків. мед. ін-ту, 1945—48 — зав. лабораторією легеневої патології Ін-ту нормальної і патологіч. анатомії АМН СРСР. З 1948 — професор, з 1953 — завідуючий, з 1973 — консультант кафедри патологіч. анатомії 1-го Моск. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені створенню морфологічної класифікації форм туберкульозу хребта у дітей та дорослих, легеневого та позалегеневого туберкульозу, опрацюванню вчення про параспецифічні реакції та масковані форми цієї хвороби, а також анатомо-клінічної та рентгенологічної класифікації раку легень та класифікації колагенових хвороб. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Левінська премія, 1974.

С. М. Старченко.

СТРУКТУ́РА (лат. structura — будова, розміщення, порядок) — спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ *природи* й *суспільства, мислення* й *пізнання*; сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. С. властива об'єктам, що являють собою *системи*, і виділяється шляхом встановлення істотних, відносно стійких зв'язків між їхніми елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. С. є *законом* існування й функціонування систем, забезпечує збереження осн. властивостей при різноманітних змінах їх, становить основу подібності різних, часто якісно відмінних предметів і явищ. За властивостями С. поділяються: за сферою існування — на матеріальні (фіз., біол., хімічні) та ідеальні (психічні, пізнавальні, логічні); за характером зв'язку — на порядкові, композиційні, топологічні; за спрямованістю — на субстанціональні та функціональні; за багатоманітністю зв'язків — на прості і складні тощо. Особливим типом складної С. є соціальна структура, яка виражає властивий даному суспільству *спосіб виробництва, поділ праці*, взаємовідносини *класів суспільних* та ін. *груп соціальних*, форми політ. організації суспільства, явища духовної культури тощо. Розрізняють соціальну С. суспільства (класи, соціальні групи і верстви), соціальну С. класу (внутрікласові прошарки), соціальну С. *колективу*, соціальну С. *особи*. Кожна *суспільно-економічна формація* має свою соціальну С. Вищим ступенем розвитку є соціальна С. соціалістичного суспільства, яка характеризується наявністю дружніх трудящих класів і соціальних груп, єдністю їхніх екон., політ. та ідейних інтересів (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). Якісні прояви С. вивчаються природничими і сусп. науками, абстрактні С., що охоплюють найзагальніші риси об'єктів,— *математикою, логікою, кібернетикою*. У зв'язку з широким застосуванням поняття «структура» набуло важливого методологічного значення. Воно, зокрема, є основою методу *моделювання*, умовою поширення способів розв'язання пізнавальних задач з одних галузей науки на інші, одним із центр. понять у системному і структурно-функціональному аналізах. В сучас. бурж. філософії існує тенденція до перебільшення ролі С. в науці. Перекручуючи поняття «структура», ідеалізм намагається надати йому статус основи методології сучас. наук. пізнання, особливо пізнання сусп. явищ (див. *Структуралізм*). Об'єктивно наукове розуміння С. дає лише *діалектичний матеріалізм*.

П. Ф. Йолон.

СТРУКТУ́РА ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д — особливості будови гірських порід, зумовлені розмірами, формою і способом поєднання їхніх складових частин. Залежить від умов кристалізації, ступеня кристалічності, відносної кількос-

ті *вулканічного скла* та ін. особливостей, які нерідко можна визначити лише під мікроскопом. Розрізняють структури: зернисту, порфірову, склувату, лускувату та ін. С. г. п.— важлива діагностична і класифікаційна ознака гірських порід.

СТРУКТУ́РА ГРУ́НТУ — стан, що його набуває *грунт* внаслідок з'єднання дрібних частинок у грудочки (агрегати) різних величин, форми, властивостей і який є характерним для даного грунту та його окремих шарів і генетичних горизонтів. Властивість грунту утворювати агрегати (структурні елементи) і розпадатися на них під впливом незначного зусилля наз. структурністю грунту. В агрономічному відношенні найцінніші є водостійкі кулясті структурні окремості розміром від 1 до 10 мм. Якщо вміст таких окремостей у верхньому шарі грунту переважає, грунт наз. структурним. Якщо ж мех. елементи (див. *Механічний склад грунту*), з яких складається грунт, не зв'язані між собою в більші агрегати, грунт наз. безструктурним. У грунті, що має агрономічно цінну структуру, створюється достатній запас доступної для рослин вологи і сприятливий поживний режим. Структурні грунти добре провітрюються, прогріваються і швидше, ніж безструктурні, набувають навесні стану спілості (див. *Спілість грунту*), що забезпечує високу якість обробітку грунту при найменшій витраті тягових зусиль, підвищення ефективності всіх агротех. заходів; в результаті створюється сприятливий *водний режим грунту*, а також повітряний і поживний режими. Факторами утворення агрономічно цінної С. г. є: наявність у грунті достатньої кількості (мінімум 15 %) дрібних глинистих часточок (*мулу*), свіжого активного *перегною*, насиченість цих складових частин грунту основами (Ca і Mg); добрий розвиток кореневої системи рослин, що сприяє розподілу грунтової маси на грудочки; періодичне підсихання і проморожування маси грунту; активна діяльність грунтових організмів, зокрема *дощових червів*. Структурного стану можуть набувати глинисті і суглинкові грунти. У піщаних та ін. малозв'язаних грунтах, що містять невелику кількість глинистих часточок, структурні агрегати не утворюються або утворюється їх дуже мало. Створенню, збереженню і поліпшенню С. г. сприяють раціональний *обробіток грунту*, внесення органічних добрив, *вапнування грунтів*, *гіпсування грунтів*, посіви багаторічних трав у сівозмінах, застосування *сидерації* тощо. Починаючи з 1950 в ряді країн (СРСР, Великобританія, Угорщина, НДР, США) для прискорення і посилення процесів структуроутворення стали застосовувати штучні структуроутворювачі — синтетичні *полімери*, виготовлені на основі *акрилової кислоти*, — т. з. криліуми. Основні питання структуроутворення та агровиробничого значення С. г. розроблені в працях вітчизняних вчених П. А. *Костичева*, В. Р. *Вільямса*, К. К. *Гедройца*, О. Н. *Соколовського*. Значний вклад у науку про С. г. внесли також зарубіжні вчені, зокрема Т. Шлезвінг, Є. Вольні, Є. Мітчерліх (Німеччина) і Е. Рассел (Англія).

М. М. Годлін.

СТРУКТУ́РА МЕТА́ЛУ — внутрішня будова металу (сплаву). Розрізняють макро- і мікроструктуру. Макроструктуру спостерігають неозброєним оком або через *лупу* при невеликому збільшенні. Вона дає змогу виявляти *дефекти металів* ливарного походження, а також дефекти, зумовлені специфічними умовами *кристалізації*, термічної обробки, пластичного деформування. Мікроструктуру вивчають за допомогою оптичних або електронних *мікроскопів*, по ній судять про розміри, форму і взаємне розміщення зерен різних *фаз*, про відносну кількість фаз у металі. Внутр. будову окремих зерен металу (субструктуру) досліджують методами *електронографії* і *рентгеноструктурного аналізу*. С. м. буває гомогенна (з рівномірним розподілом однакових структурних елементів в однорідному металі) і гетерогенна (з нерівномірним розподілом таких елементів у неоднорідному металі). Є структури, що виникають внаслідок фазових перетворень. У назвах таких структур відбито осн. тип перетворень, що спричинив їхню появу,— *евтектика*, *аустеніт*, *бейніт*, *мартенсит*, *перліт* тощо.

СТРУКТУ́РА СУСПІ́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — сукупність економічних пропорцій, співвідношення між галузями *народного господарства*, що складаються на основі досягнутого рівня суспільного *поділу праці*. Визначальною умовою розвитку С. с. в. є система виробничих відносин. У широкому розумінні С. с. в.— всі нар.-госп. пропорції, включаючи структуру галузей *невиробничої сфери*. Гол. роль відіграє співвідношення галузей сфери матеріального виробн., де відтворюється сусп. продукт. Наук. аналіз С. с. в. базується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення*, яка чітко визначила склад осн. елементів структури, фактори, що зумовлюють внутр. зміни, спец. (для певних *способів виробництва*) та заг. закономірності розвитку. С. с. в. вимірюється натуральними й вартісними показниками, які визначають абс. розміри та відносну частку окремих галузей у заг. обсязі виробн. За допомогою цих показників оцінюють затрати матеріальних і трудових ресурсів у різних галузях народного господарства, розміри виробленої валової продукції. Осн. екон. пропорціями, що характеризують С. с. в. є відтворювальні — між I и II підрозділами сусп. виробн., між фондами заміщення, споживання і нагромадження; галузеві — між галузями нар. г-ва та між їхніми спеціалізованими підрозділами (галузі пром-сті, с. г. тощо); територіальні — між окремими *економічними районами* та регіонами; зовнішньоекономічні — співвідношення імпорту та експорту продукції різних галузей (див. *Пропорції суспільного виробництва*). За капіталізму розвиток *продуктивних сил*, широке впровадження машинного виробн. сприяють ускладненню С. с. в., але цей процес має суперечливий, стихійний характер. Він зумовлений антагоністичною природою капіталістичних виробничих відносин, де рушійною силою розвитку С. с. в. є гонитва капіталістів за якомога більшими прибутками. Існуюче держ.-монополістичне регулювання економіки не може істотно вплинути на формування галузевих структур і усунути притаманний капіталістичному г-ву диспропорційний характер розвитку. Соціалістичне суспільство має змогу планомірно вдосконалювати С. с. в. на основі пізнання та свідомого використання системи екон. законів. Розвиток С. с. в. підпорядкований реалізації інтересів усього суспільства, задоволенню потреб безпосередніх учасників виробничого процесу, екон. основою якого є сусп. власність на засоби виробн. Соціалістична д-ва шляхом *планування народного господарства* проводить єдину *економічну політику*, завдяки чому стає можливим постійне підтримання оптимальних пропорцій виробн. в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Масштаби *усуспільнення виробництва* на етапі розвинутого соціалізму, планомірне використання досягнень *науково-технічного прогресу* створюють сприятливі умови для постійного динамічного вдосконалення структури сусп. виробництва.

В. О. Єгоров.

А. І. Струков.

СТРУКТУ́РА ТЕКТОНІ́ЧНА — 1) Відособлені ділянки *тектоносфери*, які відрізняються від суміж. ділянок певним поєднанням наверстування й умов залягання гірських порід. С. т. розрізняють за походженням, формою і розмірами. До С. т. планетарного порядку належать материки і океани (див. *Світовий океан*), які відрізняються наявністю *земної кори* відповідно материкового і океанічного типу. В межах материків найбільшими С. т. є *платформи* і *складчасті геосинклінальні пояси*, у межах океанів — *таласократони* і рухомі серединноокеанічні пояси. С. т. нижчого порядку — складки (див. *Складчастість гірських порід*), *скиди*, *насуви*, *покриви тектонічні*, *глибинні розломи*, *розриви тектонічні* тощо. Деякі рад. вчені (О. М. *Заварицький*, В. Ю. Хаїн та ін.) вказані С. т. наз. структурними елементами або формами тектонічних структур. Елементарні С. т. вивчає *структурна геологія*. 2) Тектонічна будова певного регіону, товщі гірських порід або земної кори в цілому. У такому розумінні термін вживається лише в однині.

Ю. М. Довгаль.

СТРУКТУ́РА УПРАВЛІ́ННЯ — упорядкована сукупність функціональних і організаційних елементів (органів), які становлять *систему управління* суспільним виробництвом. Поняття «структура управління» тісно пов'язане з організацією управління і залежить від соціально-екон. основи управління (характеру *виробничих відносин* сус-

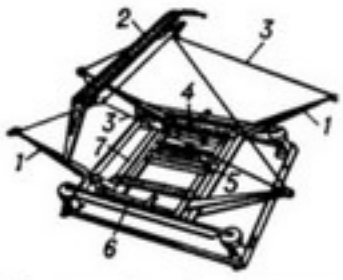

Пантографний **струмознімач** електровоза:
1 — нижня рама;
2 — полоз;
3 — верхня рама;
4 — циліндр;
5 — пружина;
6 — тяга;
7 — вал.

пільства) та мети виробництва. За соціалізму С. у. підпорядкована реалізації цільової функції планового *оптимального управління*, ленінських принципів *демократичного централізму* в управлінні народним господарством. Включає елементи апарату управління (осередок, підрозділи, органи управління, системи органів управління) та зв'язки між ними (службові, функціональні, технічні, інформаційні). Залежно від характеру цих зв'язків С. у. може бути лінійною, функціональною або комбінованою. Для складеної вже системи планового управління типовими є комбіновані (лінійно-функціональні) структури, за яких принцип єдиноначальності доповнюється субординацією однотипних функціональних підрозділів управлінського апарату (напр., фінанс. органи заводоуправління, перебуваючи у підпорядкуванні директора підприємства, одночасно мають виконувати інструкції фінанс. органів м-ва). Сучас. наук.-тех. прогрес вимагає модифікації традиційних лінійно-функціональних структур шляхом введення нових елементів — матричних структур, структур управління за проектами, функціонально-координаційних структур. Особливо важливе значення має створення структури для орг. забезпечення програмно-цільових методів управління. Створення *автоматизованих систем управління* сприяє скороченню зайвих ланок (підрозділів, органів) адм.-управлінського апарату, поліпшенню взаємодій між ними. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС наголошено на послідовному вдосконаленні *управління народним господарством* з урахуванням зростаючих масштабів виробн., дедалі складніших екон. зв'язків, вимог *науково-технічної революції* з метою макс. використання можливостей та переваг економіки зрілого соціалізму.

В. Г. Гулеватий.

СТРУКТУРАЛІ́ЗМ — ідеалістична філос. течія, що зводить мову, літературу, культуру взагалі до системи формальних відношень між *знаками*. Гол. представники — К. *Леві-Строс*, М. *Фуко*, Ж. Лакан, Л. Себаг, Р Барт та ін. С. склався в 60-х рр. 20 ст. у Франції і був реакцією на ірраціоналістичне (гол. чин. в *екзистенціалізмі*) заперечення ефективності раціонального пізнання «світу людини» (сусп. явищ у цілому). Центральним у С. є поняття «структура» (звідси й назва), яке тлумачиться як *субстанція* й розглядається як абстрактна ідеальна модель. Перетворюючи структурний аналіз на заг. метод, С. при розгляді соціальних явищ виключає істор. підхід до суспільства, ігнорує суб'єктивний фактор, знецінює людську особистість, заперечує внутр. суперечності як джерело розвитку і зміни структур об'єктів, що призводить до антигуманістичних висновків про безглуздість боротьби за людину, її свободу тощо. Деякі представники С., зокрема Л. Себаг, Ж. М. Озіас, протиставляють С. матеріалістичній *діалектиці*. На відміну від філос. С. структуралізм як конкретно-наук. метод в лінгвістиці, літературознавстві, етнографії та психології, дає плідні результати (див. *Структуралізм* у літературознавстві, *Структурна лінгвістика*).

І. В. Бичко.

СТРУКТУРАЛІ́ЗМ у літературознавстві — науковий напрям, що розглядає словесний художній твір як систему, складові частини якої функціонально пов'язані і піддаються інтерпретації на різних рівнях. С. у літературознавстві виник під впливом суміжних наук (лінгвістики, семіотики, логіки, кібернетики) і як переосмислення традицій рос. ОПОЯЗу («Общество изучения поэтического языка»), *Празького лінгвістичного гуртка*, феноменологічної естетики та ін. Структуралісти намагаються перетворити літературознавство в точну науку, запроваджуючи матем. і кібернетичні методи, статистику. Худож. текст вони розглядають як реалізацію можливостей л-ри, притаманних їй іманентно. За кордоном С. має різні течії — від формалістичного трактування твору винятково як мовної структури до визначення місця структурного аналізу серед традиційних методів літературознавства. В СРСР розвиток С. історично склався як переакцентація уваги з функціональної точки зору (20-і рр. 20 ст.) на вивчення худож. твору як комунікативного акту (30—50-і рр.) і, нарешті, до засвоєння понять і методів *структурної лінгвістики*, матем. логіки, теорії інформації (з 60-х рр.). Він розвивається як один серед ін. методів вивчення літератури. Результати структуралістських досліджень нерідко викликають дискусії.

Літ.: Структурно-типологические исследования. М., 1962; Синицький А. М. Мистецтво та моделювання. К., 1973; Ласло-Куцюк М. Питання української поетики. Бухарест, 1974; Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. М., 1975; Барабаш Ю. Я. Алгебра и гармония. О методологии литературоведческого анализа. М., 1977

В. С Брюховецький.

СТРУКТУ́РНА ГЕОЛО́ГІЯ — розділ *тектоніки*, що вивчає форми залягання і види деформацій *гірських порід*. Осн. завдання С. г.— вивчення морфології елементарних *структур тектонічних* (складок, *скидів, насувів, покривів тектонічних*, геол. тіл магматичного походження тощо) та процесів, що зумовлюють утворення їх, класифікація структур, виявлення закономірностей їхнього розміщення С. г. користується геол., геофіз., фіз. (вивчення деформацій порід) методами досліджень, а також тектонофіз. (див. *Тектонофізика*) моделюванням. На підставі якісних і кількісних характеристик структур складають структурно-геол. карти, які відображають глибинну геол. будову досліджуваних ділянок *земної кори*. С. г. тісно пов'язана з *стратиграфією, літологією, петрографією, інженерною геологією, гірничою справою, геоморфологією, гідрогеологією*. С. г. зародилася в серед. 19 ст. в США і Канаді. Основи її заклали амер. геологи Ч. Ван Хайз (1857—1918) і Б. Уілліс (1857—1949) та рос. геологи М. О. *Головкінський*, О. П. *Карпінський*, В. О. *Обручев*. Значний внесок у С. г. зробили рад. геологи М. С. *Шатський*, І. М. *Губкін*, В. В. Білоусов, М. П. *Семененко*, В. Г. *Бондарчук* та ін. Структурно-геол. дослідження сприяють з'ясуванню теор. питань тектоніки. Даними С. г. користуються при розшуках і розвідці корисних копалин.

Літ.: Ажгирей Г. Д. Структурная геология. М., 1966; Белоусов В. В. Структурная геология. М., 1971; Михайлов А. Е. Структурная геология и геологическое картирование. М., 1973.

І. І. Чебаненко.

СТРУКТУ́РНА ЛІНГВІ́СТИКА — напрям у мовознавстві, що об'єднує різні школи на основі розуміння *мови* як структурно організованої знакової системи (див. *Знак мовний*) і використання структурних методів, *моделювання*, формального опису й математизації. Структурна організація мови полягає в ієрархічних відношеннях окремих її підсистем — *рівнів мови*, а також у тому, що кожна мовна величина як структурний елемент набуває значимості завдяки її парадигматичним (асоціативним) і синтагматичним (лінійним) відношенням та зв'язкам, зокрема протиставленням (опозиціям) до ін. величин, з якими вона внутрішньо й послідовно взаємопов'язана і взаємозумовлена. Осн. увага С. л. концентрується на відношеннях мовних величин, а не на їхніх реальних властивостях. С. л. ставить завдання передусім у синхронічному (див. *Синхронія*) описі виділити узагальнені інваріантні величини (*фонеми, морфеми*, схеми *речень*), що розглядаються як набори диференційних ознак і співвідносяться з сегментами *мовлення* на базі строго обмежених правил реалізації. С. л. виникла на основі критичного ставлення до *молодограматизму*. Безпосереднім її попередником вважають Ф. де *Соссюра*. Концепції й методи С. л. розроблялись окремими її школами (див. *Празький лінгвістичний гурток, Глосематика, Дескриптивна лінгвістика, Женевська школа* в лінгвістиці), а також ученими, що не належали до цих шкіл (Е. Бенвеніст, А. *Мартіне*, Є. *Курилович*, Л. Теньєр, Є. Д. Поливанов, О. О. Реформатський, П. С. Кузнецов та ін.). Певних успіхів С. л. досягла в *фонології* та *морфології*. Окремі аспекти С. л. (орієнтація зарубіжних її представників на певні різновиди філос. ідеалізму, особливо неопозитивізму, однобічне перебільшення ролі структурності мови, спроби перетворити С. л. на універсальну теорію мови й універсальний метод її пізнання, ігнорування змістової сторони мови та її позаструктурних зв'язків, а також мовної еволюції, надмірна увага до формального опису, уявлення про мову як про математично точну ідеальну систему) викликали її обгрунтовану критику. На базі С. л. в США виникла *породжувальна граматика* Н. Хомського, в якій поняття мовної структури трактувалося як механізм породження мовлення, а згодом було підмінене абстрактно-

ідеалістичним поняттям мовної «компетенції», що суперечить розумінню мови як об'єктивно існуючого сусп. явища. Рад. мовознавство не заперечує можливості застосування структурних методів у різних лінгвістичних дисциплінах, але водночас підкреслює обмеженість абстрактних трактувань структури мови. В СРСР С. л. розвивається в контактах з *математичною лінгвістикою* та інженерною лінгвістикою. На Україні 1974—81 виходив щорічник «Структурная и математическая лингвистика».

Літ.: Проблеми та методи структурної лінгвістики. К., 1965; Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966; Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974; Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика. М., 1977; Перебийніс В. С. Теоретичні та прикладні проблеми структурно-математичної лінгвістики. «Мовознавство», 1981, № 4.

С. В. Семчинський.

СТРУКТУ́РНА ПСИХОЛО́ГІЯ — термін, запроваджений лейпцігською школою психологів на поч. 20 ст. для найменування одного з напрямів психологічного дослідження. Термін «структурна психологія» тепер вживається лише в історії психології. Сама ж ідея структурності психіки в сучас. науці використовується. Виділення структурних компонентів відкриває шлях до поглибленого вивчення психічного життя, наприклад встановлення його рівнів (професійної майстерності робітника, талановитості митця, зрілості оператора, важковиховуваності індивіда тощо). Див. *Цілісна психологія*.

СТРУКТУ́РНО-ФУНКЦІОНА́ЛЬНИЙ АНА́ЛІЗ — метод дослідження складних соціальних *систем*, що передбачає вичленення в об'єкті стабільних елементів, їхніх структурних взаємозв'язків і функціональних залежностей. Осн. завдання С.-ф. а.— вивчення механізмів взаємодії елементів структури певного явища, що впливають на стійкість системи в цілому. С.-ф. а. в поєднанні з істор. (генетичним) аналізом (див. *Історизм*) становить ядро системного підходу до вивчення соціальних явищ. Системну теорію сусп. розвитку створили К. Маркс і Ф. Енгельс, які, виходячи з матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*), здійснили С.-ф. а. суспільства на основі таких категорій, як *суспільно-економічна формація, спосіб виробництва, базис і надбудова,* соціально-класова структура (див. *Суспільство, Класи суспільні*) та ін. Структурно-функціональна школа в бурж. соціології (Т. *Парсонс,* Р. *Мертон* та ін.), абсолютизуючи сталість і незмінність структури і функцій соціальних систем, виходить з того, що нормальним, природним станом суспільства є рівновага (див. *«Рівноваги» теорія*) і розглядає будь-яке порушення її (напр., *революцію соціальну*) як дестабілізуючий, негативний фактор. Джерелами С.-ф. а. в бурж. соціології є позитивістська соціологія О. *Конта,* концепція «соціального організму» Г. *Спенсера,* а також соціально-антропологічні теорії Б. *Малиновського* й А. Радкліфф-Брауна. *Ідеалізм,* антиісторизм і тенденційна апологетичність осн. положень бурж. школи С.-ф. а. викризаються марксист. соціологами, які розглядають його як один із системних методів дослідження сусп. явищ у межах діалектико-матеріалістичної теорії соціального пізнання.

Н. В. Паніна.

СТРУМ ЗМІЩЕННЯ — фіз. величина, що характеризує магнітну дію змінного *електричного поля.* Ця дія полягає в тому, що електр. поле зумовлює виникнення відповідного йому вихрового *магнітного поля* (див. *Максвелла рівняння*). Повний С. з. складається з двох фізично відмінних частин: а) вакуумного С. з., що пов'язаний з швидкістю зміни *напруженості поля* електричного у *вакуумі* і не зумовлений рухом *електричних зарядів* (цей С. з. не супроводиться виділенням джоулевої теплоти); б) поляризаційного С. з. в *діелектриках,* що зумовлений зміщенням пов'язаних електр. зарядів у речовині (він супроводиться виділенням джоулевої теплоти). Поняття «струм зміщення» запровадив Дж. К. *Максвелл.*

СТРУМИ́ЛІН (справж. прізв.— Струмилло-Петрашкевич) Станіслав Густавович [17 (29).I 1877, с. Дашківці, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.— 25.I 1974, Москва] — рад економіст, статистик, історик, соціолог, акад. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1923. З 1897— учасник революц. робітн. руху. Закінчив (1914) екон. відділення Петерб. політех. ін-ту. Після Лютн. революції 1917 — член Петроградської районної та загальноміськ. дум, член екон. відділення Петроградської Ради робітн. депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції С.— зав. відділом статистики Петроградського обл. комісаріату праці, зав. відділом статистики Наркомату праці і ВЦРПС. За особистою рекомендацією В. І. Леніна С. був залучений до роботи в Держплан СРСР, де працював 1921—37 і 1943—51. Вів наук. і пед. роботу в Моск. ун-ті (1921—23), Ін-ті нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1929—30), Моск. держ. екон. ін-ті (1931—50). В 1948—52 — зав. сектором історії нар. г-ва Ін-ту економіки АН СРСР, 1948—74 — на наук.-пед. роботі в Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Праці з питань економіки, статистики, управління нар. г-вом, планування, демографічного прогнозування, політ. економії соціалізму, наук. комунізму, соціології, філософії. Під його керівництвом розроблено першу в світі систему матеріальних балансів, наук. методологію широкого практичного використання бюджетних досліджень та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1942. Ленінська премія. 1958.

СТРУМИ́ННІ ТЕ́ЧІЇ — повітряні течії, які утворюються у верхній *тропосфері* та нижній *стратосфері.* Пов'язані з планетарними фронтальними зонами (див. *Фронт атмосферний*), що характеризуються великими значеннями градієнтів т-ри і тиску повітря. Довж. С. т. досягає тисяч кілометрів, шир.— сотень, товщина по вертикалі — кількох кілометрів. Швидкість вітру в осьовій частині С. т.— 50—100 м/с, вертикальний градієнт швидкості вітру (здвиг вітру)—бл. 10 м/с на 1 км. Осн. напрям переносу повітря — з Зх. на Сх. У Пн. півкулі спостерігаються між 20—50° пн. ш., найчастіше — у субтропічних широтах. Виявлено також С. т., що поширюються до вис. 60 км. С. т. — складова частина заг. *циркуляції атмосфери.* Вивчення їх має велике наук. і практичне значення, зокрема для повітр. транспорту.

М. Б. Барабаш.

СТРУМИ́НСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 16 (29).IV 1914, Оренбург] — рад. вчений у галузі аеродинаміки, літальних апаратів і теоретичних основ літакобудування, академік АН СРСР (з 1966). Закінчив (1938) Моск. університет. Працював (1941—66) у Центр. аерогідродинамічному ін-ті ім. М. Є. Жуковського. У 1966—71 — директор Ін-ту теоретичної і прикладної механіки Сиб. відділення АН СРСР, з 1971 — зав. відділом фіз. аеромеханіки Ін-ту проблем механіки АН СРСР. Розробив теорію тривимірного пограничного шару і вихрову теорію крила, що значною мірою сприяло подоланню звукового бар'єра й досягненню літальними апаратами надзвукових швидкостей польоту. Виконав важливі дослідження з нелінійної теорії стійкості, динамічної теорії турбулентності, кінетичної теорії газів тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1947, 1948. Ленінська премія, 1961. Перша премія і Золота медаль ім. М. Є. Жуковського, 1947.

С. Г. Струмилін.

В. В. Струминський.

СТРУМОВИХРОВА́ ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — одна з назв *електроіндуктивної дефектоскопії.*

СТРУМОЗНІМА́Ч — пристрій, за допомогою якого електричний струм від контактного проводу або контактної рейки надходить до тягових двигунів електричного рухомого складу, підйомних кранів тощо. Розрізняють С. (мал.) штангові, або роликові (напр., у тролейбусів), пантографні (див. *Пантограф*), кільцеві (в суднових установках) та ін.

СТРУМФ ВОЙТКЕ́ВИЧ (Strumph Wojtkiewicz) Станіслав Алойзій (н. 21.VI 1898, Варшава) — польс. письменник, журналіст, перекладач. Навчався на мед. ф ті Донськ го (Ростов-на-Дону) ун-ту 1916—17. У 1921—39 працював у редакціях газет. Брав участь у 2-й світовій війні. Перші поетичні збірки — «Палаю і блідну» (1921), «Розповіді» (1922). Новела «Генерал Май» (1926), повісті «Пасинок Європи» (1936), «Лавина» (1939) — на військ. тематику. Автор документальних історико-біогр. повістей про визначних польс. революц. діячів В. А. *Врублевського* («Генерал Комуни», 1950), Б. Шварце («Розповідь про Броніслава Шварце», 1953), Р. *Траугутта* («Траугутт», т. 1—2. 1957), Я. *Домбровського* («Генерал Ярослав Домбров-

Р. С. Стручкова.

К. Й. Студинський.

Я. М. Струхманчук. Артистка В. М. Чистякова в ролі Оксани з вистави «Гайдамаки» за Т. Г. Шевченком. Зарисовка. Олівець. 1920. ДМТМК у Києві.

ський», 1967). У повістях-хроніках про 2-у світову війну «Агент № 1» (1959), «Тіргартен» (1966) змалював боротьбу за визволення Польщі, Рух Опору в Греції. У кн. спогадів «Всупереч наказові» (1959), книзі літ. нарисів «Книжка йшла за емігрантом» (1963), зб. новел «Патруль у Біскайській затоці» (1959) показав закулісні дії польс. емігрантського «уряду» в Лондоні, життя й боротьбу польс. емігрантів на Заході проти гітлерівських загарбників. У повісті «Сераковський» (1954) значну увагу приділив дружбі З. *Сераковського* з Т. Шевченком. У кн. нарисів «Бурхлива історія Т. Т. Єжа» (1961) висвітлив зв'язки польс. письменника Т. Т. *Єжа* з Україною та укр. тематику в його творах. Написав кілька статей про Т. Шевченка. Переклав деякі твори О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Горького, І. Еренбурга та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Агент № 1. М., 1969. *І. М. Лозинський.*

СТРУНА́ — джерело звуку (вібратор) струнних муз. інструментів. Для добування звуку С. повинна бути натягнутою. Коливання всієї С. дає осн. тон, її частини — часткові тони (*обертони*). Звучання С. визначається частотою, амплітудою та формою коливань, від яких залежать висота, сила і тембр звуку. С. виготовляють з різних матеріалів. Найпоширеніші сталеві, рідше — жильні, шовкові і струни з синтетичних волокон.

СТРУС МО́ЗКУ — закрите механічне ушкодження *головного мозку*. Від струсу страждає вся маса головного мозку, мозкова тканина не руйнується, але тимчасово втрачаються функціон. взаємозв'язки між клітинами мозку і різними його відділами. С. м. звичайно виявляється втратою притомності (здебільшого короткочасною), нерідко виникає блювання, потерпілий блідне, пульс уповільнюється, дихання неглибоке; коли потерпілий опритомнює, виникають головний біль, запаморочення, відчуття шуму у вухах тощо; про події, що передували травмі, та про обставини самої травми потерпілий звичайно не пам'ятає (т. з. ретроградна *амнезія*). Всі ці симптоми поступово зникають, звичайно за 1—2 тижні, а у деяких хворих надовго залишаються безсоння, тупий головний біль, млявість, дратливість. Тривала втрата притомності (1—2 години) вказує на ушиб або стиснення мозку. Лікування: постільний режим, призначення медикаментів, що нормалізують діяльність *центральної нервової системи*.

СТРУТИ́НСЬКИЙ Вілен Митрофанович (н. 16.X 1929, с. Данилова Балка, тепер Ульяновського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС с 1965. Закінчив Харків. ун-т (1952). У 1953—70 працював в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова. З 1970 — зав. відділом Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії структури і взаємодії складних атомних ядер, гол. чин. оболонкової структури деформованих ядер і ділення ядер.

СТРУХМАНЧУ́К Яків Михайлович (10.VIII 1884, с. Росохуватець, тепер Козівського району Тернопільської області — 1938) — укр. рад. графік. Навчався в Краківській академії красних мистецтв у Т. Аксентовича (1906 — 10), пізніше — в паризькій АМ у Р. Дезіре. В 1920 приїхав на Радянську Україну. Автор портретів («Портрет дівчини», «Бретонець», «М. Кічура», «Художник І. Северин», «Д. Загул», «В. Атаманюк», «А. Турчинська», «Жіночий портрет»), іл. до творів О. Маковея, П. Козланюка; карикатур у журналах «Жало», «Західна Україна», «*Зеркало*», «Дзвін»; зарисовок із зображенням театральних діячів «*Кийдрамте*», зокрема В. Чистякової в ролі Оксани, Д. Антоновича в ролі Залізняка («Гайдамаки» за Т. Шевченком) та ін.

П. К. Медведик.

СТРУЧКО́ВА Раїса Степанівна (н. 5.X 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1962. В 1944 закінчила Моск. хореогр. уч-ще, відтоді — у Великому театрі СРСР. З 1967 — викладач (з 1978— професор) Держ. ін-ту театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). З 1981—гол. редактор журн. «Советский балет». Партії: Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Попелюшка, Джульєтта («Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Гаяне («Гаяне», А. Хачатуряна). Концертна діяльність. Знімалась у фільмі-балеті «Кришталевий черевичок», у телефільмах-балетах «Підпоручик Кіже», «Ім'я твоє», «Шопеніана». Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРУЧО́К — сухий розкривний *плід* рослин, утворений двома зрослими між собою *плодолистками*. Між плодолистками є несправжня перетинка. Вздовж лінії зростання плодолистків утворюється добре помітне ребро. Насінини прикріплюються до ребра, яке рамкою оточує несправжню перетинку. При дозріванні С. розкривається від основи до вершини двома опадаючими стулками. Характерний для більшості хрестоцвітих.

СТРЯ́ПЧИЙ — у Рос. державі 16—17 ст. двірцевий слуга; як придворний чин був нижчий за *стольника*. Посаду С. ліквідував *Петро I*. Відновлена суд. реформою 1775, після якої С. почали називати помічника прокурора в кримінальних справах (посада існувала до 1864). З поч. 19 ст. С. здійснював нагляд за місцями ув'язнення. З 1832 присяжний С.— повірений у справах при комерційних судах.

СТРЯ́ТИНСЬКА ДРУКА́РНЯ — друкарня в с. Стрятині (тепер Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Заснована на поч. 17 ст. львівським єпископом Г. *Балабаном* і його племінником Ф. Балабаном. У друкарні працювали С. Будзина, П. *Беринда*, Веніамин. Тут надруковано Хіротонію (бл. 1602), Служебник (1604), Требник (1606). Орнаменти стрятинських видань — зразки ренесансної книжкової графіки. Обладнання С. д., придбане Є. *Плетенецьким*, стало базою для заснування 1615 *Києво-Печерської друкарні*.

Літ.: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1. Львів, 1981. *Я. Д. Ісаєвич.*

СТУБЕ́ЛКА, Стубла, Стубазка — річка у Ровен. обл. УРСР, ліва прит. *Горині* (бас. Прип'яті). Довж. 86 км, площа бас. 1350 км². Тече переважно Волинською височиною. Живлення дощове і снігове. Використовують для тех. водопостачання та як водоприймач осушувальних систем. У долині С.— давньоруське місто *Пересопниця*.

СТУ́БЛА — річки в Ровен. обл. УРСР. 1) Права прит. р. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 64 км, площа бас. 722 км². Тече Поліською низовиною. Живлення снігове і дощове. Стік річки зарегульовано шлюзами-регуляторами. С.— водоприймач осушувальних систем (зокрема, системи «Стубла»). 2) Ліва прит. *Горині* (бас. Прип'яті). Див. *Стубелка*.

СТУ́ГНА — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. Дніпра (впадає у *Канівське водосховище*). Довж. 68 км, площа бас. 809 км². Має рівнинний характер. Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування. На С.— м. *Васильків*. На берегах С. виявлено поселення *трипільської культури* (4—3-є тис. до н. е.) та поселення і городище часів Київської Русі.

СТУДЕ́НИЦЯ — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 84 км, площа бас. 477 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній долині; русло звивисте. Живлення дощове і снігове. Рибництво.

СТУДЕ́НТ [лат. studens (studentis), від studeo — навчаюсь] — учень вищого навч. закладу. У Старод. Римі та в середні віки С. називали кожного зайнятого процесом пізнання. З організацією в 12 ст. *університетів* термін «студент» застосовували до тих, хто навчався (спочатку і до тих, хто викладав) в ун-тах. Після введення в ун-тах вчених звань для викладачів (магістра, професора та ін.) С. називають лише тих, хто в них учиться. В СРСР для всіх С. навчання у вузах безплатне, більшість з них одержує *стипендію*. Залученню С. до н.-д. роботи сприяють *наукові студентські товариства*. С., що закінчили вузи, присвоюється відповідна кваліфікація і надається робота за спеціальністю.

СТУДИ́НСЬКИЙ Кирило Йосипович (4.X 1868, с. Кип'ячка, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.— 1941) — укр. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Віденський ун-т (1894). В 1897—99 викладав укр. мову й л-ру в Краківському (Ягеллонському) ун-ті, 1900—18 — доцент, потім професор Львів. ун-ту. В 1939—41 — декан, проректор цього ун-ту. Вивчав давню, зокрема, полемічну, укр. л-ру («Пересторога», 1895; «Пам'ятки полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.», 1906), літ. рух у Гали-

чині («Генеза поетичних творів М. Шашкевича», 1896; «Кореспонденція Я. Головацького», 1905; «Іван Франко в соціалістичному процесі 1878 р.», 1926), історію єднання прогрес. діячів Зх. і Наддніпрянської України, укр.-польські й укр.-чеські літ. зв'язки. Виступав і як фольклорист та мовознавець. Депутат Нар. Зборів Зх. України 1939. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

О. І. Дей.

СТУДІЙНИХ ПОСТАНО́ВОК ТЕА́ТР. Засн. 1922 у Києві як театр-студія Клубу рад. службовців. З 1923 — Київ. перший театр-студія, з 1926 — Театр студійних постановок. Виступав у Києві, виїздив на Донбас. Худож. керівник — І. *Чужой* (справж. прізв. — Кожич), режисер — В. Кожич, художники — О. Константиновський, Д. Крейн, М. Тряскін, композитор — І. *Віленський*. В репертуарі: «Кренкебіль» А. Франса, «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса, «Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра, «Амба» З. Чалої, «Одруження Бальзамінова» О. Островського, «Смерть Пазухіна» М. Салтикова-Щедріна (виставу високо оцінив А. Луначарський). Припинив діяльність 1929.

І. М. Давидова.

СТУ́ДІЯ (італ. studio, букв.— вивчення) — 1) Майстерня живописця або скульптора. 2) Школа, що готує художників або акторів. 3) Театральний колектив (або колектив художників), переважно молодіжний, який поряд із творчою роботою вивчає основи сценічного (або образотворчого) мистецтва. С. буває професійна або самодіяльна. 4) Колектив творчих і технічних працівників кіно, що створює художні та інші фільми (див. *Кіностудія*). 5) Приміщення, з якого ведуться радіо- і телепередачі.

«СТУ́ДІЯ» («Studio») — польс. експериментальний театр у Києві. Створений 1916 С. *Висоцькою*. Серед акторів — Я. *Івашкевич*, Ю. *Остерва*. В репертуарі: «Баладина» Ю. Словацького, «Сестра Беатріса» М. Метерлінка, «Примари» Г. Ібсена, «Сід» П. Корнеля. Театр діяв до 1918.

Літ.: Ивашкевич Я. Театр «Студия» Станиславы Высоцкой в Киеве. В кн.: Вопросы театра. М., 1965.

П. І. Тернюк.

СТУ́ДІЯ ВІЙСЬКО́ВИХ ХУДО́ЖНИКІВ імені М. Б. Грекова — художнє об'єднання, до якого входять митці, що працюють над творами на військово-патріотичні теми. Засн. 1934 в Червоній Армії. В той час завданням студії було сприяння розвиткові червоноармійської самодіяльності. З цією метою студія влаштовувала виставки творів митців-аматорів, виконувала функції методичного центру. В її художню раду входили О. Герасимов, Г. Савицький, П. Соколов-Скаля, М. Авілов та ін. Художники студії виїжджали на місця воєнних дій: 1939—40 під час рад.-фінл. війни та Великої Вітчизн. війни в діючу армію, де випускали листівки, плакати, робили замальовки, які стали осн. матеріалом для створення полотен, *діорам* і *панорам*, що відтворюють подвиги рад. воїнів, їхній героїзм. Члени студії безпосередньо брали активну участь у багатьох операціях на фронті. В 60 — на поч. 80-х рр. художники студії виконали більш як 50 діорам і панорам, зокрема панорами «Штурм Сапун-гори» поблизу Севастополя (1959), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очакові), «Битва за Дніпро» (1975, Дніпроп. істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького), «Плевенська епопея 1877 року» (1977) в м. Плевені у НРБ, «Сталінградська битва» у м. Волгограді (1982). У студії працювали М. Жуков, І. Лукомський, К. Китайка, П. Кривоногов, Є. Вучетич, Г. Прокопинський та ін. Їхні традиції продовжили П. Мальцев, М. Самсонов, М. Бут, М. Овечкін, Ф. Усипенко, П. Жигимонт, В. Щербаков та ін. Нагороджена орденом Червоної Зірки (1965). Іл. див. до ст. *Діорама*, т. 3, с. 387.

І. М. Блюміна.

СТУКОВЕ́НКОВ Михайло Іванович [5 (17).IX 1842, Петербург — 2 (14).III 1897, Київ] — вітчизн. дерматовенеролог. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1866). Учасник рос.-тур. війни 1877—78, під час якої завідував, зокрема, санітарною справою м. Плевни (Болгарія). З 1883 — доцент кафедри дерматовенерології Київ. ун-ту (з 1887 — професор). Праці С. присвячені лікуванню шкірних хвороб. Він розробив нову методику лікування сифілісу ртуттю. Засновник і голова Київ. фізико-медичного товариства.

М. К. Бородій.

СТУО́КА-ГУЦЯ́ВІЧЮС Лаурінас [5.VIII 1753, с. Мігоніс, тепер Купішкського р-ну — 29.XI (10.XII) 1798, Вільнюс] — лит. архітектор, представник *класицизму*. Н. в сім'ї кріпака. Навчався у Вільнюському ун-ті (з 1773) у М. Кнакфуса, в Римі (1776—77) і в Парижі (1778—80). В 1793—94 і 1797—98— професор архітектури Гол. школи у Вільнюсі. Учасник повстання під керівництвом Т. *Косцюшка*. Основні споруди С.-Г.: палац Массальських поблизу Вільнюса (1780—82, не зберігся), кафедральний собор (1777—1801, тепер Картинна галерея) і ратуша (1786—99, тепер Худож. музей Лит. РСР) у Вільнюсі.

СТУ́ПА (санскр., осн. значення — верхівка, купа землі, каміння; первісне значення — споруда на могилі царя або вождя) в будівській архітектурі — монументальна споруда для зберігання реліквій. С. складається зі ступінчастої основи, масивного осн. об'єму і частини у вигляді багатоярусного зонта, яка увінчує споруду. Бувають напівсферичні, квадратні, ступінчасті, баштоподібні, пляшкоподібні. Були поширені в Індії, а також (з певними змінами) в Непалі, В'єтнамі, Бірмі, Таїланді, Індонезії, Шрі-Ланці, Монголії, Китаї та ін. країнах, де мали різні назви. Див. також *Пагода*.

СТУПЕНЕ́ВИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОГО ВІЙСЬКО́ВОГО ЗВАННЯ ПОРЯ́ДОК ПРИ ГЕ́ТЬМАНІ — документ, який визначав порядок і права рангових осіб у військ. адміністрації Лівобережної України з 60-х рр. 17 до 80-х рр. 18 ст. На чолі адміністрації стояв гетьман з *генеральною старшиною*, яка, за цим документом, складалася з генерального обозного (начальника військ. артилерії), генерального писаря (відав гетьманською канцелярією і зовн. зносинами), генерального підскарбія (відав фінанс. справами), двох генеральних осавулів (військ. інспекторів, які одночасно виконували обов'язки гетьманських ад'ютантів), генерального хорунжого і генерального бунчужного, які, крім виконання обов'язків, подібних до обов'язків осавула, в урочистих випадках виступали: перший з військовою *корогвою*, другий з *бунчуком*. Лівобережна Україна поділялася на десять *полків*, на чолі кожного з яких стояв *полковник* з полковою старшиною: *обозним*, *писарем*, суддею, *осавулом*, хорунжим. Полкова старшина виконувала ті самі функції, що й генеральна старшина, але в межах полку. Полки поділялися на *сотні*, кількість яких залежала від кількості населення полку. Сотню очолював *сотник* з сотенною старшиною: писарем, осавулом і хорунжим. Обов'язки судді виконував сотник.

Документ був за наказом імп. *Єлизавети Петрівни* 1743 перекладений з польської і латинської мов на російську і доданий до збірника законів «*Права, за якими судиться малоросійський народ*».

В. О. Голобуцький.

СТУ́ПЕНІ ВІ́ЛЬНОСТІ — 1) В механіці — незалежні можливі переміщення механічної системи. Число С. в. мех. системи визначається кількістю незалежних координат, що описують її положення і можливий рух. Напр., число С. в. матеріальної точки, що рухається в просторі, дорівнює трьом, точки, що рухається по поверхні,— двом, а твердого тіла — шести. 2) В термодинаміці — незалежні параметри *термодинамічної системи*, які можна довільно змінювати, не порушуючи *термодинамічної рівноваги* цієї системи. Число С. в. визначається кількістю *фаз* і компонент системи згідно з *фаз правилом*.

СТУ́ПЕНІ ПОРІВНЯ́ННЯ — граматичні форми якісних прикметників та прислівників, які виражають співвідносну міру вияву якості. Розрізняють два С. п.—

Ступа Сваямбхунатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудовано у 8—9 ст. Непал.

Л. Стуока-Гуцявічюс. Кафедральний собор (тепер Картинна галерея) у Вільнюсі. 1777—1801.

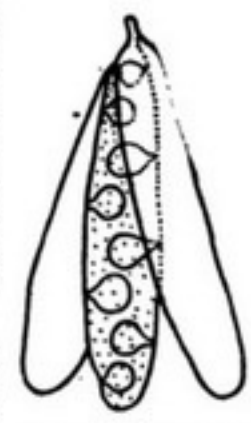

Стручок капусти (схема будови).

Б. С. Ступка.

Л. Стурдза-Буландра.

Р. Р. Струя.

П. І. Стучка.

перший, або вищий, і другий, або найвищий (деякі мовознавці виділяють ще й нульовий, або звичайний, С. п.). Перший С. п. вказує на те, що в предметі чи дії якості більше (чи менше), ніж звичайно. Синтетична форма цього С. п. утворюється за допомогою суфікса -іш- (-ш-), а аналітична — додаванням до звичайної прикметникової форми слів «більш» або «менш» (дешевший, менш стійкий). Другий С. п. вказує на найбільшу (або найменшу) міру якості. Утворюється додаванням префікса най- до форми першого ступеня або слів «найбільш» («найменш») до звичайної прикметникової форми (найдешевший, найменш стійкий). Деякі прикметники і прислівники утворюють С. п. супплетивно, тобто від різних коренів (великий — більший, погано — гірше).

СТУ́ПІНО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1983). Металург. комбінат, маш.-буд. виробниче об'єднання, з-ди склопластиків, ніздрюватого бетону та хім.; картонна ф-ка. Філіал Моск. авіац. технологічного ін-ту, металург. технікум, мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

СТУ́ПІНЬ у музиці — будь-який звук муз. *звукоряду, гами, ладу*. Вся звукова шкала ділиться на *октави*, що включають 7 основних С. (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) та 5 похідних (альтерованих, тобто підвищених або понижених, напр., до-діез, мі-бемоль; див. *Альтерація*). С. позначаються також літерами (c, d, e, f, *g*, a, *h*); для позначення альтерованих С. до літери додається відповідна умовна назва знака альтерації (des — ре-бемоль, cі — до-діез; dicis — ре-дубль-діез тощо). Кожен із С. мажоро-мінорної системи ладів позначається порядковим числом (римською цифрою), має певну назву залежно від положення в ладі: I — *тоніка*; II — верхній ввідний тон, III — верхня *медіанта*, IV — субдомінанта, V — *домінанта*, VI — нижня медіанта, VII — нижній ввідний тон, VIII — верхня тоніка. Головні С. ладу — I, IV, V, побічні — II, III, VI, VII.

В. Д. Кирейко.

СТУ́ПІНЬ РАКЕ́ТИ — див. *Ракетний ступінь*.

СТУ́ПІНЬ СТИ́СКУ — відношення об'єму *робочого тіла* на початку стиску в циліндрах *двигунів внутрішнього згоряння* до об'єму його в кінці стиску. У *дизелях* С. с. становить 12—22, у двигунах з примусовим займанням — 6—10. Підвищення С. с. супроводиться збільшенням ккд двигуна, але до певної межі, що пов'язано з погіршенням робочого процесу двигуна, надмірним зростанням навантаження на деталі циліндропоршневої групи і кривошипно-шатунного механізму або з виникненням *детонації*.

СТУ́ПКА Богдан Сильвестрович (н. 27.VIII 1941, с. Куликів, тепер смт Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив драм. студію при Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (педагог Б. *Тягно*); працював у цьому театрі до 1978. В 1967—73 навчався на театрознавчому ф-ті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1978 — актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Маляр («Дикий Ангел» Коломійця), Войницький («Дядя Ваня» Чехова), Річард III, Едмунд («Річард III», «Король Лір» Шекспіра), а також ролі у виставах за творами М. Куліша, Я. Галана, О. Корнійчука, М. Погодіна та ін. Знімається у кіно (фільми «Білий птах з чорною ознакою», «Найостанніший день», «Солдати свободи», «Від Бугу до Вісли», «Дударики», «Червоні дзвони»). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Держ. премія СРСР, 1980.

Б. С. Ступка в ролі Войницького («Дядя Ваня» А. П. Чехова).

Літ.: Бориско Н. Богдан Ступка. «Театр», 1977, № 9; Забозлаєва Т. Згадуючи минуле,— з надією на майбутнє. «Український театр», 1982, № 6.

Н. М. Шудря.

СТУПНИ́ЦЬКИЙ Іван Степанович (н. 7.VII 1928, с. Балабанівка, тепер Оратівського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. ун-т (1953). З 1956 — на викладацькій роботі, з 1967 — декан екон. ф-ту Київ. ун-ту, з 1971 одночасно — зав. кафедрою політ. економії цього ф-ту. Праці з проблем політ. економії соціалізму — закономірності розвитку соціалістичного розширеного відтворення, створення матеріально-тех. бази комунізму. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

СТУ́ПОР (лат. stupor — заціпеніння, нерухомість) — *симптом* психічного або нервового захворювання, який виявляється в значній загальмованості рухів або повній нерухомості хворого. Нерідко при С. хворі не відповідають на запитання (мовчазність, мутизм), у них підвищується тонус м'язів, вони застигають в одній позі (піднятої кінцівки, голови) і протидіють при спробі змінити цю позу (негативізм). Спостерігається С. при *шизофренії*, депресіях, симптоматичних психозах, *енцефалітах* та ін.

В. С. Шапошников.

СТУ́РДЗА-БУЛА́НДРА (Sturdza-Bulandra) Лючія (25.VIII 1873, Бухарест — 19.IX 1961, там же) — рум. актриса, театр. діяч, нар. арт. СРР (з 1951). В 1898 дебютувала на сцені Нац. театру (Бухарест). В 1914 разом з Т. Буландрою організувала трупу, яка згодом стала провідним театр. колективом (працювала в ньому актрисою, директором і режисером). З 1941 — актриса Муніципального театру в Бухаресті (з 1947 — його директор; 1961 театрові присвоєно ім'я С.-Б.). Ролі: професор Дінеску («Зруйнована цитадель» Ловінеску), Анна Кареніна (п'єса за однойменним романом Л. Толстого), Васса Желєзнова («Васса Желєзнова» М. Горького), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. В 1930—61 — професор Бухарестської консерваторії; 1957—61 — голова Асоціації рум. діячів театру і музики.

СТУ́РУА Роберт Робертович (н. 31.VII 1938, Тбілісі) — груз. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. У 1956—61 навчався в Тбіліському театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (викладачі М. *Туманішвілі*, Д. *Алексідзе*). З 1962 — режисер, з 1979 — гол. режисер Театру ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Серед вистав: «Я, бабуся, Ілі-ко та Іларіон» Н. Думбадзе, «Ханума» А. Цагарелі, «Мачуха Саманішвілі» Д. Клдіашвілі, «Кварквареле Тутабері» П. Какабадзе, «Шалені гроші» О. Островського, «Де тонко, там і рветься» І. Тургенєва, «Премія» О. Гельмана, «Річард III» У. Шекспіра, «Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1979.

СТУ́ЧКА Петро Іванович [14. (26).VII 1865, Кокнеська волость, тепер Стучкинський р-н Латв. РСР — 25.I 1932, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, один із засновників Комуністичної партії Латвії. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1888). У революц. русі з кін. 80-х рр. В 1917—18 — нарком юстиції РРФСР, 1918—20 — голова Рад. уряду Латвії; одночасно в 1919—21 — заст. наркома юстиції РРФСР. У 1923—32 — Голова Верховного Суду РРФСР. У 1920—32 — Голова Закордонного бюро ЦК КП Латвії, представник КП Латвії в Комінтерні, член ВККІ, 1924—32 — голова Інтернац. контрольної комісії Комінтерну. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), на VIII з'їзді — членом ЦК. Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з питань теорії д-ви і права та цивільного права. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: Дрибин Л. Г. Знаменосец ленинизма в Латвии. М., 1981.

СТЮА́РТ (Steuart, Stewart) Джеймс (21.X 1712, Едінбург — 26.XI 1780, там же) — шотл. економіст, представник *меркантилізму*. Виходячи з цього вчення, С. вважав джерелом сусп. багатства активний баланс зовн. торгівлі, але разом з тим він не пов'язував прибуток лише з нееквівалентним обміном. С. наблизився до проблеми джерела додаткової вартості,

але не дав наук. пояснення її. Виступав з критикою кількісної теорії *грошей*, правильно трактував процес *первісного нагромадження капіталу*. Осн. праця — «Дослідження принципів політичної економії» (1767).

СТЮА́РТИ (шотл. Stuart, англ. Stewart) — королівська династія в Шотландії (з 1371) та Англії (1603—49, 1660—1714). Назва династії походить від посади стюарта (*майордома*), яку обіймали з 12 ст. представники роду С. За правління С. відбулася *Англійська буржуазна революція 17 століття*, під час якої Англія була проголошена республікою. Після реставрації монархії (1660) С. намагалися проводити політику *абсолютизму*. Найвідоміші представники С.: *Марія Стюарт*, Яків I (в Шотландії — Яків VI), *Карл I*. Останньою англ. королевою з дин. С. була Анна (королева в 1702—14).

СТЬОЖА́К ШИРО́КИЙ (Diphyllobothrium latum) — безхребетна тварина класу *стьожкових червів*. Паразитує в тонкому кишечнику людини та рибоїдних ссавців, спричинюючи тяжке захворювання — дифілоботріоз. Поширений у Європі, Азії та Пн. Америці. Тіло С. ш. (довж. до 12 м, іноді до 20 м, шир. 1,5 см) пласке, складається з великої кількості члеників (до 4 тис.). Цикл розвитку складний, із зміною двох проміжних хазяїв (веслоногі ракоподібні, хижі риби). Остаточним хазяїном є людина або свійські і дикі ссавці; зараження відбувається при вживанні в їжу сирої або напівсирої риби. Заходи боротьби — див. *Дифілоботріоз*.

СТЬОЖКОВІ ЧЕ́РВИ, цестоди (Cestoidea) — клас *плоских червів*. Дорослі С. ч. паразитують у кишечнику хребетних тварин і людини (виняток становлять деякі цестодоподібні — паразити порожнини тіла риб). Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) сплющене, стрічковидне, складається з головки (сколекса), шийки (що являє собою зону росту) і різної кількості (від одного до кількох тисяч) члеників — проглотид. На голові містяться органи прикріплення: присоски, гачки, присисні щілини та ін. Травної, кровоносної та дихальної систем С. ч. не мають. Гермафродити (див. *Гермафродитизм*), статеві залози є в кожному членику тулуба. Цикл розвитку із складним перетворенням і зміною хазяїв. Проміжними хазяями можуть бути ссавці, комахи, ракоподібні та ін. тварини. Із заплідненого яйця у тілі черв'яка або у зовнішньому середовищі розвивається личинка — *онкосфера*, корацидій або лікофора. Дальший розвиток личинки відбувається в порожнині тіла або у тканинах різних органів проміжного хазяїна (одного — у ціп'яків або двох — у *стьожака широкого*), де вона перетворюється на *фінку*. Зараження остаточного хазяїна, у т. ч. людини, відбувається через воду, грунт, продукти харчування (сирі та напівсирі риба і м'ясо). Відомо бл. 3500 видів С. ч., поширених у всіх частинах світу. Клас поділяють на 2 підкласи: справжні цестоди (Cestoda) та цестодоподібні, або непочленовані С. ч. (Cestodaria); за ін. класифікацією їх вважають окремими класами. В класі С. ч. об'єднано 11 рядів. В СРСР відомі представники 9 рядів, бл. 800 видів, у т. ч. в УРСР — понад 500. Найвідоміші представники С. ч.— *ехінокок*, стьожак широкий, ціп'як неозброєний (Taeniarhynchus saginatus), ціп'як озброєний (Taenia solium) та ін. спричинюють тяжкі захворювання людини та с.-г. тварин — *цестодози*.

Літ.: Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гельминтологии, т. 1. М., 1970; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

В. П. Коваль.

СУ (франц. sou) — 1) Старовинна франц. грошова й лічильна одиниця. Франц. монета в 5 *сантимів*. 2) Розмінна монета Демократичної Республіки В'єтнам, дорівнює 1/100 *донга*.

СУА́Д ДЕРВІ́Ш (Suat Derviş; літ. псевдоніми — Хатідже Хатіб, Сувейда Хатіб, Суад Сюзан; 1903, Стамбул — 23.VII 1972, там же) — тур. письменниця і громад. діячка. Перша зб. оповідань — «Чорна книжка» (1920). У 2-й пол. 30 — 40-х рр. співробітничала в прогресивних періодичних виданнях, була засновницею і головою (1939—47) першої в Туреччині профспілки працівників преси. Довгий час перебувала в еміграції. В 1937, 1961, 1970 відвідала СРСР. За кн. «Чому я друг Радянського Союзу» (1944) зазнала судових переслідувань. Автор романів «Ні голосу, ні зітхання», «Шукачі руки Бехіре» (обидва — 1923), «Гріх Фатьми» (1924), «Еміне» (1931), «Фосфорична Джеврієє» (1948), «Анкарський в'язень» (1968), «Тіні від вілли» (1969) та ін. Кращі твори С. Д. реалістично розкривають жіночу проблему в Туреччині, змальовують тур. «дно» і спрямовані на захист людської гідності, демократії, проти фашизму та війни.

Тв.: Укр. перекл.— Чому я друг Радянського Союзу [Уривок]. В кн.: Оповідання турецьких письменників. К., 1955; Фосфорична Джеврієє. К., 1982; Рос. перекл.— Фосфорическая Джеврие. М., 1957; Анкарский узник. М., 1960; Любовные романы. М., 1969.

О. І. Ганусець.

СУАХІ́ЛІ, васуахілі — народ у Сх. Африці, який населяє в основному узбережжя Кенії, Танзанії, частково Мозамбіку, а також сусідні острови. Заг. чисельність С.— 1,9 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *суахілі мовою*. За релігією більшість С. — мусульмани. С. сформувалися внаслідок змішання місц. населення узбережжя Сх. Африки, яке належало до мовної сім'ї *банту*, з вихідцями з Індії, арабами, персами, а також рабами, вивезеними арабами з Центр. Африки. Назва «суахілі» відома з 12 ст. С. запозичили від арабів *іслам*, деякі риси духовної та матеріальної культури. Осн. заняття С.— землеробство, рибальство, ремесла; частина С. працює в промисловості.

СУАХІ́ЛІ МО́ВА, кісуахілі— спочатку мова народу *суахілі*. Належить до мов *банту*. Є засобом спілкування в Танзанії, Кенії, Уганді, а також у деяких районах Заїру, Сомалі, Мозамбіку й Малаві. С. м. почала формуватися приблизно з 7 — 8 ст. у процесі соціально-економічного розвитку народів східноафриканського узбережжя, зумовленого їхніми торг. зв'язками з внутр. районами Африки і країнами Сходу. В різні періоди провідну роль відігравали в С. м. діалекти кіаму, кімвіта й кіунгуджа. С. м. — єдина з мов банту, що має давню писемну традицію (з 10—11 ст. на арабській, а з поч. 20 ст.— на лат. графічній основі). Про л-ру С. м. див. *Танзанія*, розділ Література.

Літ.: Мячина Е. Н. Язык суахили. М., 1960; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983.

А. О. Жуков.

СУБАЛЬПІ́ЙСЬКА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. sub — під) — *рослинність* високогірних областей, поширена звичайно нижче *альпійської рослинності*, в *субальпійському висотному поясі*. Висотне положення С. р. визначається геогр. широтою, *експозицією схилів* і ступенем континентальності клімату. Найбільш типова С. р. виражена в горах помірних і субтропічних широт. В Укр. Карпатах С. р. розташована на висоті 1200 (в пн.-зх. частині) — 1800 м (в пд.-сх. частині, г. Говерла), в Альпах — на висоті 1800—2300 м, на Кавказі— 1700—2300 м, в горах Таджикистану — 2700—3500 м, на пд. схилах Гімалаїв — 3200—4000 м над р. м. С. р. представлена яскравими субальпійськими *луками*, високотрав'ям, криволіссям та *рідколіссям*, заростями *чагарників* і *чагарничків*. В С. р. Карпат переважають криволісся з вільхи зеленої (душекії), сосни жереп, ялівцю сибірського, чагарнички —рододендрон Коча, чорниця, брусниця тощо; в трав'янистому покриві — біловус, види костриці, куничника, щучника, багате видами різнотрав'я. С. р. використовується як гірські літні пасовища для великої рогатої худоби, коней та овець.

В. І. Чопик.

СУБАЛЬПІ́ЙСЬКИЙ ВИСО́ТНИЙ ПО́ЯС — природний пояс у добре та рівномірно зволожених горах помірних і субтропічних широт з переважанням *субальпійської рослинності*. Розташований нижче альпійського висотного поясу. Висотне положення С. в. п. визначається в основному геогр. широтою місцевості, експозицією схилів і ступенем континентальності клімату. В Альпах і на Зх. Кавказі С. в. п. лежить на вис. 1700—2300 м, на пд. схилах Гімалаїв — на вис. 3200—4000 м; у більш високих широтах він знижується до р. м. Характерний гірсько-лучний тип ландшафтів, потужний сніговий покрив протягом 6—8 місяців. Луки С. в. п. використовують як літні пасовища.

СУБАНТАРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Пд. півкулі, між помірним і антарктичним поясами. Охоплює акваторію та острови пд. частин Тихого, Атлантичного й Індійського океанів. Характерна сезонна зміна повітр. мас: взимку антарктичне повітря, влітку — повітря помірних широт. Пересічна т-ра повітря взимку від —5° на Пн. до —15° на Пд., влітку 0, +2°. Опадів бл. 500 мм на рік.

Суад Дервіш.

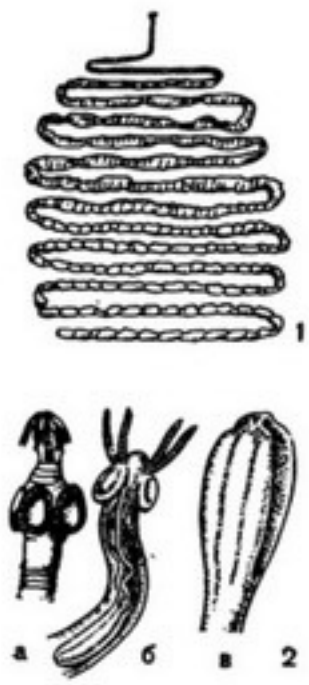

Стьожкові черви:
1 — загальний вигляд ціп'яка неозброєного, або бичачого солітера;
2 — головки стьожкових червів: *а* — з присосками і гачками; *б* — з хоботками, озброєними гачками; *в* — з присмоктувальними щілинами.

С. І. Субботів.

Часті сильні вітри, завірюхи, снігові бурі, тумани. Океани взимку зайняті плавучою кригою; численні *айсберги*. Води мають знижену солоність, багаті на планктон, рибу; водяться китоподібні. На островах — лишайники, мохи, трави, чагарники. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБАРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Пн. півкулі, розташований між помірним та арктичним поясами. Охоплює пн. частини Євразії та Пн. Америки. Клімат холодний, визначається впливом *арктичного повітря* взимку та повітря помірних широт влітку. Пересічна т-ра січня від —5° на зх. окраїнах до —30, —40° у центр. частині, липня — від +5 до +10°. Опадів 300—500 мм на рік, що перевищує випаровування. Сніговий покрив лежить більше 8 місяців. Характерна *багаторічна мерзлота*. В С. п. виділяють *тундрову зону* та *лісотундрову зону*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУББО́ТІН Віктор Андрійович [1 (13).III 1844, м. Прилуки, тепер Черніг. обл. — 17 (29).IX 1898, Київ] — укр. лікар-гігієніст. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1867). Доктор медицини і приват-доцент (з 1869). В 1870—72 спеціалізувався за кордоном. В 1872 — професор кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики, а в 1884 — декан мед. ф-ту Київ. ун-ту. Праці С. присвячені питанням фізіології, гігієни праці, комунальної гігієни, епідеміології та викладання гігієни. В 1887 брав участь у роботі журналу «Здоровье» Російського т-ва охорони народного здоров'я.

С. М. Старченко.

СУББО́ТІН Серафим Іванович [20.IV (3.V) 1906, Казань — 16.I 1976, Київ] — укр. рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1961). Засл. діяч науки УРСР з 1966. Член КПРС з 1950. Закінчив Казанський ун-т (1931), працював в Укр. геологічному управлінні, з 1940 — в Укр. відділенні Державного союзного геофізичного тресту. В 1938—41 та 1944—50 — науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР, 1951—60 — Ін-ту геології корисних копалин АН УРСР (у Львові). Наук. роботу поєднував з пед. діяльністю (викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті, Львів. ун-ті та Львів. політех. ін-ті). В 1960—76 — директор Ін-ту геофізики АН УРСР, 1963—76 — голова Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР. Осн. праці присвячені гравіметрії, вивченню глибинної будови *земної кори* і *верхньої мантії*, розробці нової теорії глибинних процесів і *тектогенезу*. Ім'я С. присвоєно Ін-ту геофізики АН УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1972. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1976.

А. В. Чекунов.

СУБЕКВАТОРІА́ЛЬНІ ПОЯСИ́ — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* й *екваторіальним поясом*. Кліматичні умови визначаються впливом екваторіальних *мусонів*. Зима суха, літо вологе при постійно високих т-рах (пересічні місячні т-ри від +15 до +32°). Опадів від 250 до 2000 мм на рік. У межах С. п. виділяють зони лісів і саван. Ландшафти С. п. значною мірою змінені людиною, освоєні під плантаційні культури та пасовища. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБ'Є́КТ (від лат. subjectum — підкладене; те, що лежить в основі) у л о г і ц і — поняття, що відображає предмет думки і є складовою частиною *судження*. Напр., у судженні: «Мозок є орган мислення» суб'єктом є «мозок». Судження може мати не один, а два, три і більше суб'єктів. У *математичній логіці* аналогами С. можуть бути предметні змінні.

СУБ'Є́КТ у м о в о з н а в с т в і — термін, який об'єднує поняття граматичного, логічного (комунікативного, психологічного) й семантичного С., що в багатьох випадках бувають тотожні *підметові* (напр., у реченні «Дитина сміється» слово «дитина» є одночасно і С., і підметом).

СУБ'Є́КТ І ОБ'Є́КТ у ф і л о с о ф і ї — категорії, що відображають взаємопов'язані сторони діяльного відношення людини до світу. Суб'єкт — носій діяльності, об'єкт — те, на що спрямована діяльність. У *пізнанні* *теорії* ці категорії вживаються для характеристики сторін пізнавального відношення — пізнаючого і пізнаваного. Проблема взаємовідношення С. і о. була послідовно, науково-матеріалістично розв'язана в марксистсько-ленінській філософії на базі відкриття соціально-практичної сутності *людини*, матеріально-предметної зумовленості всіх форм її життєдіяльності. З цих позицій було подолано ідеалістичне зведення пізнавального відношення С. і о. до ідеальної активності *свідомості* (індивідуального чи «світового» розуму), та метафіз. розуміння цього відношення як споглядання ізольованим природним індивідом існуючої поза ним реальності. Вихід за сферу аналізу самої свідомості в сферу реальної практичної і теор. діяльності сусп. людини дав змогу матеріалістично пояснити творчу активність суб'єкта в практичному й теор. освоєнні дійсності. Суб'єкт пізнання — не ізольований індивід, якому притаманна природна здатність пізнання або який наділений нею «світовим» розумом, а сусп. людина з суспільно сформованою свідомістю на базі матеріально-предметної діяльності й спілкування, що активно діє, матеріально й ідеально перетворює природну й соціальну реальність. Об'єкт — не сама по собі об'єктивна реальність, «річ у собі», а предмет перетворювальної діяльності. В сфері сусп.-істор. практики суб'єктом виступають *суспільство, класи суспільні, групи соціальні*, об'єктом перетворювальної діяльності яких є як природа, так і сфера самих *суспільних відносин*. С. і о. мають суспільно-істор. характер: в міру соціального прогресу, вершиною якого є соціалістична революція і становлення комуністичної формації, зростає роль суб'єктивного фактора, збільшується чисельність людей, які втягуються в активну соціально-творчу і науково-пізнавальну діяльність, розширюється коло природних і соціальних явищ, що стають об'єктом практики і пізнання.

М. Л. Злотіна.

СУБ'Є́КТ ПРА́ВА — особа, організація чи інше суспільне утворення, наділені законом здатністю мати *суб'єктивні права* та юридичні обов'язки. Здатність бути С. п. (т. з. правосуб'єктність) є соціально-юрид. властивістю осіб, якою їх наділяє д-ва. Відповідно до інтересів пануючих у суспільстві класів д-ва встановлює як коло С. п., так і обсяг їхніх прав і обов'язків.

Буржуазна держава формально проголосила всіх громадян вільними й рівноправними С. п., але фактично в бурж. суспільстві тільки буржуазія одержала гарантовану можливість реалізувати свої права і свободи у правовідносинах. Лише в соціалістичному суспільстві закон закріплює справжню рівноправність усіх громадян і гарантує реальність її здійснення екон. і політ. ладом суспільства, а також ефективними юрид. засобами. За рад. правом С. п. є: *громадяни СРСР*, іноземні громадяни, особи без громадянства в межах наданих їм прав; колективні суб'єкти (держ. і громад. орг-ції, *трудові колективи*); сусп. утворення (Рад. д-ва в цілому, союзні та авт. республіки, адм.-тер. утворення).

Рад. громадяни — рівноправні С. п. Їхній правовий статус закріплено в *Конституції СРСР*, конституціях союзних і автономних республік. Радянське *законодавство* чітко регулює і правовий статус колективних суб'єктів права — держ. і громад. орг-цій та трудових колективів, забезпечує їхню діяльність в інтересах комуністичного будівництва. Більшість з них одержують статус *юридичної особи*. Див. *Рівноправність громадян СРСР, Гарантії правові*.

Є. В. Назаренко.

СУБ'ЄКТИВІ́ЗМ — пов'язані з *ідеалізмом* світоглядні оцінки ролі суб'єкта, в яких його діяльність абсолютизується і розглядається поза зв'язком з об'єктивними закономірностями розвитку природи, суспільства і мислення. Гносеологічними коренями С. є відрив суб'єкта від об'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії), протиставлення об'єктивного знанню і сприйняттю суб'єктом самого себе як неповторної індивідуальності. Класові корені С. виявляються в світоглядній позиції класу, інтереси якого не збігаються з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, і тому заінтересованого в спотвореному відображенні дійсності. С. має певні істор. форми і сфери прояву. Осн. формами С. є абсолютизація активності суб'єкта в концепціях *суб'єктивного ідеалізму* і перетворення суб'єкта чи його окремих рис на першооснову розвитку дійсності в системах *об'єктивного ідеалізму*. С. проявляється в науці як ілюзорне, відірване від дійсності відображення суб'єктом сутності пізнаваного об'єкта, в ідеології —

в пропаганді інтересів буржуазії як «загальнонародних» і «загальнолюдських», у політиці — як *волюнтаризм* тощо. В *діалектичному матеріалізмі* С. долається в процесі сусп. *практики* на основі *монізму* суб'єкта і об'єкта, єдності суб'єктивних факторів діяльності і об'єктивних умов, органічного злиття об'єктивної істини з *партійністю* світоглядних оцінок з позицій робітничого класу.
В широкому розумінні — оцінка чого-небудь залежно від особистих симпатій чи антипатій.

СУБ'ЄКТИ́ВНА ШКО́ЛА в політичній економії — напрям *вульгарної політичної економії*, що включає ряд шкіл, методологія яких базується на ідеалістичній точці зору, визнанні примату споживання над виробництвом, примату індивідуума. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Див. *Австрійська школа, Неокласична школа.*

СУБ'ЄКТИ́ВНЕ — те, що властиве суб'єктові, визначається його *діяльністю*. 1) Психічна, духовна діяльність людини, за допомогою якої об'єктивна реальність відображується й перетворюється в свідомості людини. *Діалектичний матеріалізм* розглядає питання про відношення С. до об'єктивного як похідне від проблеми *суб'єкта і об'єкта*, а самі категорії суб'єктивного та об'єктивного — як співвідносні, що переходять одна в одну. Будь-яка пізнавальна діяльність виступає як діяльність людини, суб'єкта і в цьому розумінні суб'єктивна. Вона суб'єктивна і за формою свого існування, оскільки наслідком її є ідеальне — *образ* зовн. світу. Образ не тотожний предметові відображення, бо ніколи не вичерпує всієї повноти змісту предмета. В цьому розумінні всяке знання є неповним, відносним і суб'єктивним, а процес *пізнання* є рухом від суб'єктивного до об'єктивного. Однак С. не існує у відриві від об'єктивної реальності. Воно є об'єктивним за предметним змістом, за джерелом і за наслідком (див. *Об'єктивна істина*). Суперечність між С. і об'єктивним розв'язується в практичній діяльності людей. 2) Неадекватне, невідповідне об'єктові пізнання. 3) Знання і переживання суб'єктом самого себе. 4) Індивідуальність пізнання різних людей.

В. Г. Яценко.

СУБ'ЄКТИ́ВНЕ ПРА́ВО — закріплена законом і забезпечена державним захистом можливість *суб'єктів права* діяти (утримуватися від дій) певним чином і вимагати певних дій (утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. С. п. реалізується в *правовідносинах*. Зміст С. п. полягає в можливості суб'єкта права здійснювати дозволені законом позитивні дії (володіти, користуватися і розпоряджатися власним майном тощо); в можливості вимагати від зобов'язаних осіб — учасників правовідносин певних дій (відшкодування шкоди, заподіяної майну власника, виплати вартості проданого майна, виплати сум за *майнового найму договором* тощо); в можливості звернутися до компетентних держ. органів (суд, адміністрація) за захистом порушеного права. С. п. встановлюється законодавством в інтересах пануючих класів. У різних *суспільно-економічних формаціях* суб'єкти права мають різні С. п., різні можливості реалізації їх у правовідносинах. Для соціалістичного суспільства характерне закріплення широкого кола суб'єктивних прав громадян та *гарантій правових*.

Є. В. Назаренко.

СУБ'ЄКТИ́ВНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — один з осн. різновидів *ідеалізму*, який, на відміну від *об'єктивного ідеалізму*, в розв'язанні *основного питання філософії* за первинне, визначальне вважає людську *свідомість* або її окремі елементи (*відчуття, волю* тощо).
Виділяють емпіричний С. і., за яким первинними і реально існуючими є тільки відчуття, а все, що нас оточує,— наслідок психічної діяльності, комплекс відчуттів (Дж. *Берклі*, Дж. *Юм*, Е. *Мах*, *неопозитивізм*), і раціоналістичний, який виходить з того, що первинними і реально існуючими є свідомість і самосвідомість індивідів (Б. *Паскаль*, І. *Кант*, Й. Г. *Фіхте*, *«філософія життя»*, *екзистенціалізм*). Гносеологічні корені С. і. криються в абсолютизації активності людської свідомості. Особливо поширився С. і. у буржуазній філософії 20 ст. (*неокантіанство, емпіріокритицизм, прагматизм* та ін.). У сучас. прихильників С. і., особливо представників *неопозитивізму*, помітна тенденція до усунення відвертого *суб'єктивізму*, психологізму й *релятивізму*, до стирання різкої межі між суб'єктивним і об'єктивним ідеалізмом (напр., *неореалізм*). Всебічну критику С. і. дав В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. Див. також *Соліпсизм*.

СУ́БІР — природний сосновий ліс із домішками берези, дуба, осики, ялини тощо. В складних С. у *підліску* зустрічаються ліщина, бузина, проскурина та ін. кущові рослини. Грунти С.— глибокі супіски або піски. С. широко розповсюджені в СРСР та ін. країнах помірного поясу; в УРСР — на Поліссі і на піщаних терасах річок лісостепової та степової зон.

СУБЛІМА́ЦІЯ (від лат. sublimo — підношу), узгін — перехід речовини з кристалічного стану безпосередньо (без плавлення) у газоподібний; відбувається з поглинанням теплоти (фазовий перехід I роду). Необхідна для С. енергія наз. теплотою С. (див. *Теплота фазового переходу*). С. можлива у всьому інтервалі т-р і тиску, при яких співіснують тверда і газоподібна фази. Застосовують С. для очищення твердих речовин від домішок тощо.

СУБЛІМА́ЦІЯ у психології — у *фрейдизмі* процес перетворення нижчих, інстинктивних, особливо сексуальних потягів на вищі форми психічного життя людини. Термін у 1900 запровадив З. *Фрейд*. С. — одне з центр. понять концепції *психоаналізу*, за якою соціально заборонені підсвідомі потяги сублімуються, тобто трансформуються в різні морально дозволені, легалізовані суспільством форми діяльності — працю, мистецтво. С. приділяється багато уваги також у *дитячій психології*, у *психології творчості*. В *соціальній психології* її пов'язують з процесом *соціалізації* особистості. Хибність позицій фрейдистів полягає в тому, що, розглядаючи діяльність і поведінку людини як С. інстинктивного, соціалізацію біологічного, вони ігнорують соціальну природу свідомості і діяльності особистості.

Д. Ф. Ніколенко.

СУБЛІТОРА́ЛЬ (від лат. sub — під і *літораль*) — зона морського дна, розташована нижче літоралі та обмежена з боку океану зоною *батіалі*. Характерні висока освітленість води та її прогрівання. С.— район зосередження осн. пром. запасів придонної флори і фауни.

СУБМАРИ́НА (англ. submarine, від лат. sub — під і marina — морська) — див. *Підводний човен*.

СУБОРЕ́НДА (від лат. sub— під і *оренда*) — угода, договір, за яким орендар передає орендоване ним майно або його частину в тимчасове користування іншій особі (суборендареві) за певну винагороду.

СУБО́ТИЦЯ — місто на Пн. Югославії, в Сербії, у складі автономного краю *Воєводина*. Вузол з-ць і автошляхів. 90 тис. ж. (1973). Розвинута харч. пром-сть (гол. чин. переробка сировини з навколишніх с.-г. районів). Окремі маш.-буд. (електротех., по виробн. велосипедів), металообробні, хім., шкіряно-взут. підприємства. Великі друкарні. С.— центр одного з осн. зернових районів країни. Вищі технічна та архітектурна школи. Театр.

СУ́БОТІВ — село Чигиринського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Тясмині (прит. Дніпра), за 28 км від залізничної ст. Фундукліївка. Засновано 1616 на землі, яку один з польс. магнатів подарував чигиринському підстарості М. Хмельницькому (батькові Б. *Хмельницького*). З С. пов'язано багато років життя Б. Хмельницького. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* С. був одним з осередків гетьманської влади і дипломатії. Після смерті Б. Хмельницького С. втратив своє значення. В 1664 С. було зруйновано польс.-шляхет. військом С. *Чарнецького*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. залишився за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Трудящі С. брали активну участь у *Чигиринській змові 1877*. Рад. владу проголошено в кінці січня 1918. В С. — стародавнє *Суботівське*

Суботів. Богданова (Іллінська) церква. 1653. Акварель Т. Г. Шевченка. 1845.

городище; *Іллінська церква* (1653) — родинна усипальниця, де було поховано Б. Хмельницького і його сина Тимоша; іл. див. т. 4, с. 355. У 1843, 1845 С. відвідав Т. Г. Шевченко.

СУ́БОТІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — багатошарове *городище* кінця *бронзового віку* і раннього *залізного віку* в с. Суботові Чигиринського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1951 і 1955. Складається С. г. з Малого городка — круглого укріплення площею бл. 0,5 га — та прилеглого до нього поселення площею понад 1,5 га. Поселення виникло в 9 ст. до н. е. за часів *чорноліської культури*. В *культурному шарі* того часу відкрито залишки великих прямокутних землянок з вогнищами і дерев'яними стінами. В пізнішому культур. шарі цієї самої культури виявлено залишки напівземлянок, знайдено численні предмети з бронзи, кістки та каменю (браслети, проколки, *псалії*, наконечники стріл, зернотерки тощо), а також перші на цій території вироби із заліза. На С. г. розкопано культур. шар *зарубинецької культури*, де виявлено залишки жител і госп. ям, знайдено залізні серпи, ножі та шила, античний і місц. посуд тощо.

СУБРАХУ́НКИ — проміжна ланка між синтетичними й аналітичними рахунками. С. використовують для об'єктів обліку з різною номенклатурою. Так, синтетичний рахунок «сировина і матеріали» поділяється на п'ять С., кожний з яких, в свою чергу, може деталізуватися в аналітичному обліку за місцем зберігання матеріалів і видами або групами матеріальних цінностей. С. передбачають у *планах рахунків* бухгалтерського обліку і використовують для складання звітності й аналізу показників рахунків. У системі установ Держбанку СРСР і Будбанку СРСР застосовують розрахункові, поточні, позичкові, кореспондентські С., що їх відкривають госп. орг-ціям, які мають негоспрозрахункові підприємства й орг-ції в ін. населених пунктах, що не входять у район діяльності установи банку, де відкрито осн. рахунки.

СУБРЕГІОНА́ЛЬНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ [від лат. sub — під і regio (regionis) — край, область] — у міжнар. праві організації з відносно невеликою кількістю держав-членів, які мають специфічні політико-екон. інтереси, що випливають з особливостей їхнього географічного розташування. Створюються на основі багатосторонніх угод. До таких організацій належать *Бенілюкс* (3 країни), *Рада Згоди* (5 африканських країн), *Дунайська комісія* (8 придунайських країн), Організація держав басейну ріки Сенегал (5 країн) та ін. Статути і діяльність С. о. м. повинні відповідати вимогам Статуту ООН, принципові суверенної рівності держав-членів та ін. основним принципам міжнар. права. Від С. о. м. слід відрізняти субрегіональні угруповання, що існують у межах регіональних угод чи організацій, але не мають постійних органів [напр., у рамках регіональної Латиноамериканської асоціації інтеграції існують три субрегіональні угруповання — Договір про співробітництво країн Амазонської зони, Договір про субрегіональну інтеграцію (Андський пакт) та Договір басейну ріки Ла-Плата].

О. О. Шишко.

СУБСЕРЕДЗЕМНОМО́Р'Я — природна область, ландшафти якої характеризуються перехідними рисами між *середземномор'ям* і природними зонами *помірного поясу*. Ландшафти С. в СРСР поширені на пд. схилі *Головного пасма Кримських гір* та у пн. частині чорноморського узбережжя Кавказу (від Новоросійська до Туапсе). Пересічні т-ри січня 0, +4°, липня +19, +25°. Опадів 300—700 мм на рік, зимовий максимум їх, на відміну від субтропічного клімату, виражений слабо. Для рослинного світу С. характерне значне флористичне багатство за участю середземноморських видів; багато *ендеміків*. Реліктові фітоценози вічнозелених і листопадних дерев і чагарників; поширені *шибляк* і *фригана* на коричневих і бурих грунтах.

О. В. Єна.

СУБСИДІА́РНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ (від лат. subsidiarius — допоміжний, додатковий) — додаткова цивільно-правова відповідальність іншої особи за *зобов'язанням* осн. боржника при неможливості задоволення ним повністю або частково вимог *кредитора*. Відповідно до рад. законодавства С. в. існує тільки поряд з осн. *відповідальністю цивільною* і виникає, якщо вона передбачена законом або договором. Зокрема, на підставі ст. 447 ЦивК УРСР С. в. несуть батьки (усиновителі) або піклувальники за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми або підопічними віком від 15 до 18 років при відсутності у неповнолітніх майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної шкоди. С. в. вказаних осіб встановлено законом поряд з осн. відповідальністю самих *неповнолітніх*. Підставою для С. в. батьків (піклувальників) є їхня власна вина в неналежному здійсненні своїх обов'язків (виховання, догляду). Тому закон не надає в даному випадку права *регресного позову* (зворотної вимоги) до неповнолітнього. В порядку С. в. відповідає й вищестояща госп. орг-ція, що видала Держбанкові *гарантію* для забезпечення виконання підвідомчою орг-цією зобов'язання на підставі договору банківської позики.

С. П. Коломацька.

СУБСИ́ДІЯ (лат. subcidium — допомога, підтримка) — в капіталістичних країнах допомога в грошовій або натуральній формах, яка надається державою за рахунок коштів *бюджету державного* місцевим органам влади, *юридичним особам*, громадянам, іншим державам. За капіталізму С. спочатку надавалися буржуазною державою для заохочення розвитку нац. пром-сті, здійснення різних екон. програм, які були не під силу приватним капіталістам. За імперіалізму надання С. стало знаряддям підтримки приватного підприємництва і втручання буржуазних держав у процес відтворення всього суспільного капіталу, проведення *мілітаризації капіталістичної економіки*.

Бувають п р я м і й н е п р я м і С. За допомогою прямих С. д-ва стимулює *нагромадження капіталу*, фундаментальні наук. дослідження, розвиток економіки капіталізму в цілому (див. *Санація*). Поряд з прямими С. застосовують різні форми непрямих С., які переплітаються і доповнюють одна одну. Так, існує система диференційованих податкових ставок, пільгове кредитування приватномонополістичних об'єднань, субсидування під виглядом «допомоги» іноз. д-в — маріонеткових політ. режимів, проведення *неоколоніалізму*. Всі ці виплати С. лягають важким тягарем на трудящих капіталістичних д-в. У соціалістичних країнах С. не існує (див. *Дотація*).

СУБСТА́НЦІЯ (лат. substantia — сутність) — філософська категорія, якою позначається загальна основа всіх змін явищ та предметів. У домарксистській і сучас. бурж. ідеалістичній філософії під С. розуміють першооснову всього існуючого, яка зумовлює виникнення і зникнення конкретних речей та явищ, а сама ні від чого не залежить, будучи причиною самої себе. З погляду ідеалістичного *монізму* такою С. є дух, ідея, бог, світовий розум. *Дуалізм* виходив з визнання двох субстанцій: матеріальної і духовної. З позицій *плюралізму* все існуюче складається з множини самостійних рівнозначних духовних С. *Пантеїзм* вважав С. бога, який ототожнювався з природою. *Метафізичний матеріалізм* розумів під С. матерію, яку ототожнював з вічними, незмінними, непроникними і неподільними атомами. Діалектико-матеріалістична філософія подолала метафіз. тлумачення С., розуміючи її як матерію, яка є суб'єктом усіх своїх змін. Взірець діалектико-матеріалістичного вживання категорії С. дав К. Маркс у «*Капіталі*». Аналізуючи поняття вартості, він показав, що С. вартості, яка не залежить від усіх окремих форм її прояву, є людська праця. В. І. Ленін вважав за необхідне «поглибити пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції, щоб знайти причини явищ» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 133).

В. С. Горський.

СУБСТРА́Т (від лат. substratum — підстилка) — 1) В б і о л о г і ї — предмет або речовина, до якої прикріплені «сидячі» тваринні та рослинні організми, в т. ч. мікроорганізми. 2) В м і к р о б і о л о г і ї — *поживні середовища* для розвитку мікроорганізмів. 3) В б і о х і м і ї — речовина, на яку діє *фермент*. Структура молекули С. комплементарна (див. *Комплементарність*) структурі активного центра молекули ферменту, з яким утворює в процесі реакції нестабільний проміжний фермент-субстратний комплекс, що після закінчення реакції розпадається на кінцевий продукт та вільний фермент. С. впливає на формування активного центра ферменту і таким чином зумовлює його с у б с т р а т н у с п е ц и ф і ч -

вість. Від назви С. утворюють робочі назви багатьох ферментів додаванням суфікса -аз до її кореня (напр., целюлоза є С. ферменту целюлази).

СУБСТРА́Т у мовознавстві — сукупність фактів і явищ усіх *рівнів мови* в поширеній на якійсь території мові, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка раніше існувала на цій території (напр., дакійський С. рум. мови — сліди зниклої мови даків, кельтський С. франц. мови та ін.). Субстратні сліди виникають внаслідок тривалої *двомовності* й етнічних контактів населення. Див. також *Мовні контакти, Суперстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*.

С. В. Семчинський.

СУБТРОПІ́ЧНІ ПОЯСИ́, с у б т р о п і к и — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* та *помірними поясами*. Від помірних поясів С. п. відрізняються вегетацією протягом усього року, від тропічних — кращою вираженістю сезонних відмінностей термічного режиму. Для С. п. характерна чітка зміна пір року. Влітку переважає тропічне повітря; пересічна т-ра найтеплішого місяця від +20 до +30°. Взимку в С. п. спостерігається циклонічна діяльність, переважає повітря помірних широт. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця від +4 до +12°, можливі морози та періодичне випадання снігу. Опадів на окраїнних частинах материків 500—1000 мм і більше, у внутр. районах — менше 200 мм на рік. У межах С. п. спостерігається секторіальна відмінність ландшафтів. На зх. окраїнах материків формуються н а п і в с у х і с у б т р о п і к и середземноморського типу (див. *Середземноморські природні зони*), внутр. райони материків зайняті с у х и м и с у б т р о п і к а м и, сх. сектори — в о л о г и м и с у б т р о п і к а м и. В межах С. п. виділяють такі зони: субтропічних вічнозелених лісів і чагарників, субтропічних мусонних мішаних лісів, лісостепові, субтропічних степів та субтропічних напівпустель і пустель. С. п.— важливий район вирощування цитрусових, чаю, олив, інжиру, винограду, ефіроносних і волокнистих рослин, бавовнику (в сухих субтропіках). Океани в межах С. п. характеризуються високими т-рами (+15, +16°) і солоністю води. На Україні риси субтропічної природи характерні для *Південного берега Криму*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

В. Г. Єна.

СУБФЕБРИЛІТЕ́Т (від лат. sub — під і febris — гарячка) — стан, що характеризується невеликим (не вище за 38°С), але більш-менш тривалим підвищенням т-ри тіла людини. С. є проявом певної інфекції в організмі (*туберкульозу,* хронічного *тонзиліту* тощо), іноді виникає через порушення регуляції теплового обміну (утворення і віддавання організмом тепла) *центральною нервовою системою*.

СУБХІ́ (Subhi) Мустафа (7.II 1882, м. Гіресун — 28.I 1921, поблизу м. Трабзон) — діяч тур. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї чиновника. В 1906 закінчив юрид. ф-т Стамбульського ун-ту, пізніше — ф-т соціальних наук Паризького ун-ту. Повернувшись до Туреччини, працював викладачем. У 1910 вступив до Османської соціалістичної партії.

В 1913 заарештований і засуджений до 15-річного заслання, 1914 втік до Росії. У тому ж році в зв'язку зі вступом Туреччини у 1-у світ. війну 1914—18 інтернований і засланий на Урал. У 1915 вступив до РСДРП. Проводив революц. роботу серед тур. військовополонених. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у Нар. комісаріаті в справах національностей, Центр. бюро комуністичних орг-цій народів Сходу. Ініціатор створення тур. комуністичної орг-ції в Москві (1918), обраний головою її Центр. бюро. В 1918 заснував газ. «Єні дюнья» («Новий світ»), що пропагувала ідеї Жовтн. революції серед трудящих-мусульман Росії і Сходу. Учасник І конгресу Комінтерну (1919) і з'їзду народів Сходу (1920, Баку). В 1919 брав участь у боях проти денікінців і петлюрівців на Україні. Один із засновників КП Туреччини (КПТ; 1920, Баку), голова ЦК КПТ з часу заснування. За ініціативою й участю С. перекладено тур. мовою ряд праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Після повернення 1921 на батьківщину С. та 14 ін. керівних діячів КПТ були заарештовані і по-звірячому вбиті реакціонерами.

СУ́ВА — столиця д-ви Фіджі. Головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на Пд. Сх. о. Віті-Леву. Мор. порт, аеропорт. Бл. 75 тис. ж. (1980). Окремі підприємства будівельних матеріалів, миловарної та харч. пром-сті. В районі С.— цукр. з-ди. Ун-т. Туризм.

СУВЕРЕНІТЕ́Т (франц. souveraineté — найвища влада) — повнота влади в *державі*. Поняття «найвища влада» склалося з появою класового суспільства та д-ви. Ідея С. виникла в умовах становлення капіталізму в боротьбі проти феод. роздробленості, яка гальмувала його розвиток у період, коли починалося утворення нац. абсолютистських д-в. В ході боротьби проти *абсолютизму* буржуазія, що йшла до влади, висунула ідею С. народу. Під цим гаслом відбувалися революції в США, Франції, Латинській Америці. Але владою, що її завоювали нар. маси, скористалася буржуазія, яка висунула на перший план С. д-ви, що забезпечувала класове панування, диктатуру великої буржуазії.

Соціалістична революція встановлює С. народу і для народу. Вже в ході її утверджується верховенство трудящої більшості над експлуататорською меншістю. Тому в соціалістичних д-вах поняття «народний суверенітет» і «державний суверенітет» стали ідентичними. *Національно-визвольний рух,* що розгорнувся під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції і спрямований проти імперіалізму й колоніалізму, має своєю метою визволення поневолених народів і визнання їхнього С. Принцип дотримання С. є панівним у взаємовідносинах соціалістичних країн, у їхніх взаєминах з країнами, які розвиваються, а також з усіма ін. країнами. Визнання С. кожної д-ви — один із принципів *мирного співіснування*. Його закріплено в *Статуті ООН,* у багатьох *договорах міжнародних* і деклараціях. Дотримання С. — осн. завдання сучас. *міжнародного права*.

Політиці визнання С. за всіма д-вами протистоїть політика імперіалістичних д-в, які порушують С. народів, створюючи агресивні блоки, воєнні бази на чужих територіях. С. д-в передбачає їхню незалежність у відносинах з ін. д-вами. Ця незалежність є зовнішнім С., що не допускає втручання у справи даної д-ви з боку ін. д-ви. С. означає не лише політичну, а й екон. незалежність д-в. В умовах успішної антиколоніальної боротьби (в т. ч. проти *неоколоніалізму,* проти панування іноз. монополій), коли багато д-в здобули політ. С., посилюється їхня боротьба за екон. незалежність — «економічний суверенітет». С. д-ви поширюється на її *територію*. Звідси — поняття «територіальний суверенітет». У найзагальнішій формі це поняття виражає С. народів над матеріальними засобами їхнього життя. Як наслідок цього в умовах антиімперіалістичної боротьби висувається поняття «суверенітет над природними багатствами». Всі ці поняття, що випливають із заг. поняття «суверенітет», являють собою по суті комплекс суверенних прав д-ви.

Суверенітет СРСР, УРСР, як і ін. рад. союзних республік, — справжній С. народу. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка проголосила суверенність народів Росії, С. у рад. республіках втілився в диктатурі робітн. класу в союзі з трудящим селянством, а згодом, після ліквідації експлуататорських класів, — у повновладді всього народу, яке послідовно здійснюється в загальнонар. д-ві. За всіма націями, які пригноблювались царизмом і великоруською буржуазією, було визнано *право націй на самовизначення* (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 137).

Укр. Рад. республіка утворена 12 (25). XII 1917 як самостійна держава. Трудящим Рад. України довелося вести боротьбу за С. робітничо-сел. влади як єдиної суверенної влади, що виключала будь-яку ін. владу на території України. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад,* проголосивши Україну Республікою Рад, заявив, що влада на території республіки належить виключно Радам робітн., солдат. і селянських депутатів. Утворений 1922 Союз РСР не послабив, не обмежив, не поглинув національної державності і С. *союзних радянських соціалістичних республік*. Утворений на основі принципу соціалістичного *федералізму,* в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. республік, Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою.

М. Субхі.

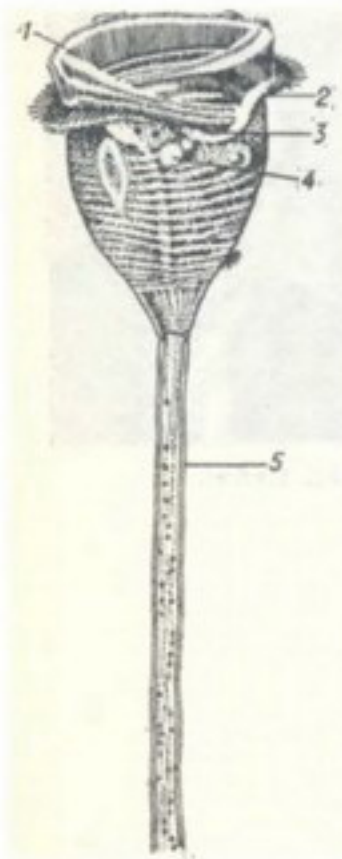

Сувійка (схема будови):
1 — мембранели;
2 — перистомальний (навколоротовий) валик;
3 — заглиблення ротової лійки;
4 — скоротлива вакуоля;
5 — стебельце.

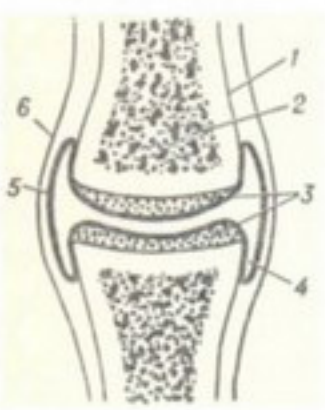

Суглоб:
1 — надкісниця;
2 — кістка;
3 — суглобовий хрящ;
4 — суглобова порожнина;
5 — синовіальна оболонка суглобової сумки;
6 — волокниста оболонка суглобової сумки.

Союзні радянські республіки об'єднані спільною метою побудови комунізму, братерською взаємодопомогою і взаємодією, послідовним нар. характером *влади державної* в Союзі і республіках. В народності влади в СРСР і союзних республіках — суть С. Суверенними є не тільки Союз РСР у цілому, а й кожна з 15 союзних республік, що входять до його складу. При цьому суверенітет СРСР гармонійно поєднується з С. союзних республік. Таке поєднання зумовлене формою державного устрою СРСР. Тільки в результаті об'єднання цих республік в єдину федеративну д-ву на основі ленінських принципів і можливе було збереження С. республік, суверенні права яких охороняються Союзом РСР. Це стосується здійснення завдань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Єднання, яке зумовлювало схожість, а найчастіше і однаковість постанов і *декретів,* що приймались у галузі внутр. політики, вело до єдності зовн. політики, договірних і дипломатичних актів. З утворенням СРСР здійснення зовн. політики було віднесено до відання Союзу, але [відповідно до резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання] при цьому забезпечувалася реальна участь в органах зовн. зносин представників республік. У ході Великої Вітчизн. війни дедалі наочнішою ставала необхідність безпосередньої участі союзних республік у здійсненні зовн. політики СРСР, розширені в післявоєнний час міжнар. зв'язків СРСР і союзних республік з ін. д-вами, зокрема шляхом участі в міжнар. орг-ціях, що ставили своїм завданням зміцнення миру та безпеки, розвиток міжнар. співробітництва з екон., соціальних і культур. проблем, участі союзних республік у міжнар. конференціях та міжнар. договорах. Тому 1.III 1944 було прийнято закон, яким передбачалося право союзних республік вступати в безпосередні зносини з іноз. д-вами, що було закріплено внесенням у Конституцію СРСР 1936 (ст. 18-б) та в конституції союзних республік (у Конституції УРСР 1937 в ст. 15-б) відповідних доповнень. У ст. 80 діючої Конституції СРСР зазначено: «Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій». Конституційне закріплення суверенних прав союзних республік у галузі зовн. політики знайшло своє відображення і в конституціях союзних республік (ст. 74 Конституції УРСР).

В. М. Корецький.

СУВЕРЕ́ННОЇ РІ́ВНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів *міжнародного права,* який полягає в тому, що всі держави юридично рівні; кожна держава є суб'єктом міжнар. права з моменту свого виникнення (незалежно від визнання її ін. державами) і має право брати участь у міжнар. відносинах, зокрема в конференціях і організаціях, у розв'язанні питань, що зачіпають її інтереси. Одним з найважливіших проявів цього принципу є те, що норми міжнар. права створюються самими д-вами (рівноправними суб'єктами міжнар. права) шляхом узгодження. С. р. п. закріплено в *Статуті ООН,* у *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 в Хельсінкі. Основу змісту С. р. п. становить нерозривний зв'язок принципу поважання держ. *суверенітету* і принципу рівноправності д-в. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка поклала початок докорінній перебудові системи міжнар. відносин та формуванню нового міжнар. права, С. р. п. утвердився у повному обсязі. Внаслідок активної боротьби Рад. д-ви, а після 2-ї світової війни і ін. соціалістичних країн та молодих незалежних д-в у міжнар. праві ліквідовано інститути, які суперечили С. р. п., утвердився ряд нових осн. принципів та прогресивних норм, що сприяло його зміцненню та розвиткові. Нормативний зміст С. р. п. зафіксовано в Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*), у якій підкреслено, що всі д-ви користуються суверенною рівністю, мають однакові права і обов'язки, є рівноправними членами міжнар. співдружності незалежно від відмінностей екон., соціального, політ. або ін. характеру. Декларація перелічує складові елементи поняття «суверенної рівності принцип», серед яких — обов'язок кожної д-ви поважати правосуб'єктність ін. д-в; право вільно обирати і розвивати свої політ., соціальні, екон. та культур. системи. В Конституції СРСР (ст. 29) законодавчо закріплено, що С. р. п. є одним із конституційних принципів, на основі яких будуються відносини СРСР з ін. д-вами.

Н. М. Ульянова.

СУВІЙ — 1) Найдавніша рукописна книга у вигляді згорнутого в трубку аркуша (папірусу, пергаменту, м'якої шкіри, паперу). С. були поширені у стародавніх Єгипті, Греції, Римі до перших століть н. е. У Київській Русі С. відомі з 9 ст. і наз. «столбці». 2) Картини в Китаї, Японії, Кореї у вигляді вертикальних С., які вішають на стіни, а також своєрідні книги та альбоми у вигляді горизонтальних С. 3) Шматок полотна або іншої тканини, який зберігають згорнутим у трубку.

СУВІЙКА (Vorticella) — рід одноклітинних тварин ряду *круговійчастих інфузорій.* Тіло С. (розмір до 150 мкм) за формою схоже на дзвін, що прикріплюється до субстрату за допомогою скоротливого стебельця. На розширеному кінці тіла є подвійний ряд війок, закручених уліво, що зливаються в суцільні утвори — мембранели. Розмноження нестатеве — поділом, в результаті якого утворюється тимчасово вільноплаваюча дочірня особина; відомий статевий процес — *кон'югація.* В роді понад 150 видів, поширених у прісних і морських водах усіх частин світу, з них в СРСР — понад 100 видів, у т. ч. в УРСР — 36. С. є індикаторами забрудненості води (вказують на незначний ступінь її забрудненості). Деякі С.— зовн. симбіонти (див. *Симбіоз*) риб та водних безхребетних.

В. П. Коваль.

СУВО́РОВ Георгій Дмитрович (н. 17. V 1919, Саратов) — рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946—65 працював у Томському ун-ті. З 1965 — зав. відділом ін-ту прикладної математики і механіки АН УРСР. Осн. праці С. стосуються теорії функцій, зокрема метричної й топологічної теорії відображень плоских і просторових областей. С. розробив теорію відображень зі скінченним інтегралом Діріхле, а також одержав важливі результати в теорії квазіконформних і конформних відображень.

СУВО́РОВ Олександр Васильович [13 (24).XI 1729 чи 1730, Москва — 6 (18). V 1800, Петербург, похований в *Олександро-Невській лаврі*] — рос. полководець і військ. теоретик, генерал-фельдмаршал (з 1794), генералісимус (з 1799), граф Римніцький (1789), князь Італійський (1799). Почав військ. службу капралом (1748). Учасник *Семилітньої війни 1756—63.* У 1768—72 командував рос. військами, які вели боротьбу проти загонів *Барської конфедерації 1768.* Під час рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 очолені С. війська здобули перемоги під Козлуджею (1774), *Кінбурном* (1787), *Фокшанами* (1789), на р. Римніку (див. *Римніцький бій 1789*), взяли штурмом *Ізмаїл* (1790). В 1796—97 командував рос. військами на тер. України. В Тульчині написав працю «Наука перемагати» (укр. переклад — К., 1945). В серпні 1774 за наказом *Катерини II* направлений з військами для придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75.* Придушував *польське повстання 1794.* За імп. Павла I — в опалі, був висланий у с. Кончанське Новгород. губ. (до 1799). Під час *Італійського походу Суворова 1799* і *Швейцарського походу Суворова 1799* рос. війська завдали серйозних поразок франц. армії. Полководницька діяльність С., його праці, виховані ним у рос. армії бойові традиції мали значний вплив на розвиток рос. воєнного мистецтва. В СРСР 29.VII 1942 встановлено *Суворова орден,* 1943 створено *суворовські училища.* На честь С. названо ряд населених пунктів, у т. ч. на Україні. Відкрито ряд музеїв С. (зокрема, у с. Тиманівці Тульчинського р-ну Вінн. обл.), встановлено пам'ятники — в Москві, Ленінграді, Очакові, Ізмаїлі, Тульчині, Києві, Сімферополі, Тирасполі, Херсоні та ін.

Літ.: Александр Васильевич Суворов. Сборник статей. М., 1980.

В. П. Вашенко.

СУВО́РОВА О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь рос. полководця О. В. *Суворова.* С. о. нагороджують командирів Рад. Армії за видатні успіхи в справі управління військами, відмінну організацію бойових операцій і

проявлені при цьому рішучість і наполегливість, внаслідок чого досягнуто перемоги в боях за Батьківщину. С. о. має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордена 1-го ступеня виготовляють із платини, 2-го — із золота, 3-го — зі срібла. Всього за роки Великої Вітчизн. війни С. о. усіх ступенів нагороджено понад 7 тис. чол. та більш як 1520 частин і з'єднань Радянської Армії і Радянського ВМФ.

СУВО́РОВЕ (до 1941 — Шикирлікитай) — селище міського типу Ізмаїльського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі оз. Катлабух. 6,4 тис. ж. (1983). У с-щі — з-ди: залізобетонних конструкцій, асфальтовий, цегельний, винобродний, комбікормовий, маслоробний; консервний та харч. комбінати, міжгосп. буд. орг-ція, виробниче відділення Ізмаїльської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1819, с-ще міськ. типу — з 1961.

СУВО́РОВСЬКІ УЧИ́ЛИЩА — спеціалізовані середні військ.-навчальні заклади в СРСР для підготовки юнаків до навчання у вищих військ. училищах і наступної служби в Збройних Силах. Засновані згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21. VIII 1943 для дітей, батьки яких загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Названі на честь О. В. *Суворова*. З 1956 в С. у. почали приймати синів військовослужбовців, які перебувають у запасі, відставці, а також синів робітників, колгоспників і службовців. Строки навчання, вік прийому змінювалися; до 1969 С. у. перейшли на дворічний строк навчання (9—10-і класи). На поч. 80-х рр. було 8 С. у.: Казанське, Калінінське, Київське, Ленінградське, Мінське, Московське, Свердловське й Уссурійське.

СУГЕСТОЛО́ГІЯ (від лат. suggestio — навіювання і грец. λόγος — вчення) — галузь науки, що вивчає психологічні явища *навіювання* та *самонавіювання*. Бере початок від *гіпнології*. Досліджує не тільки сугестивні феномени, що спостерігаються в стані гіпнотичного сну, а й навіювання в несплячому стані, що характеризується загальним розслабленням, розкутістю (див. *Релаксація, Автогенне тренування*). Найширші сфери застосування С.— медицина (сугестотерапія) і педагогіка (сугестопедія). Окремим видом сугестопедії є *гіпнопедія*. Основи С. заклали вітчизняні вчені (В. М. Бехтерєв, І. П. Павлов, К. І. Платонов, Л. А. Близниченко, А. М. Свядощ та ін.). В 60-х рр. 20 ст. С. обгрунтував болг. учений Г. Лозанов, директор першого в світі н.-д. ін-ту сугестології (засн. 1966). З 1975 в Болгарії видається журн. «Суггестология и суггестопедия» (болг., рос. та англ. мовами).

Літ.: Лозанов Г. Сугестология. София, 1971; Шварц И. Е. Внушение в педагогическом процессе. Пермь, 1971; Близниченко Л. А. Ввод и закрепление информации в памяти человека во время естественного сна. К., 1966.

О. Т. Губко.

СУ́ГЛИНОК — тонкозерниста осадочна гірська порода. Складається на 10—30 % (за масою) з глинистих частинок (розміром менше як 0,005 мм), а також пилуватих і піщанистих частинок. Звичайно С. містить глинисті мінерали (*каолініт, монтморилоніт* тощо). За походженням С. поділяють на морські, озерні, річкові, еолові, делювіальні (див. *Делювій*), водно-льодовикові тощо. С. є важливою складовою частиною суглинистих *ґрунтів*. Використовують як сировину для виробн. цегли.

СУГЛО́Б — рухоме перервне з'єднання кісток *скелета* хребетних тварин і людини. Має три неодмінні елементи: суглобові поверхні двох або більше кісток (одна поверхня, як правило, є головкою, друга — ямкою), суглобову порожнину, заповнену *синовіальною рідиною,* і суглобову сумку, вистелену синовіальною оболонкою. Крім того, існують структури (суглобовий диск, суглобовий меніск, суглобова губа, внутр. і позакапсульні зв'язки, сесамоподібні кістки), які в повному поєднанні зустрічаються лише в окремих С. Рух С. визначається переважно формою суглобових поверхонь, яку порівнюють з геометричними фігурами. Звідси й назви С. за формою: кулясті (напр., плечовий), еліпсоїдні (напр., променевозап'ястний), циліндричні (напр., променевоміжкістьовий) та ін. За рухами зчленованих ланок, що здійснюються навколо однієї осі, двох або багатьох осей, С. поділяють на багатоосьові (напр., кулясті, плоскі), двоосьові (напр., еліпсоїдні, сідлоподібні) та одноосьові (напр., циліндричні). Залежно від кількості кісток, що беруть участь в утворенні С., і того, як поєднуються рухи цих кісток між собою, С. класифікуються на прості (напр., міжфалангові), комбіновані (напр., скроневонижньощелеповий) і комплексні (напр., грудинно-ключичний). В укріпленні С. велике значення мають оточуючі їх *м'язи*. Ураження С. бувають наслідком травм (*вивих*), природженими, а також обмінно-деструктивної (*артроз*) або запальної (артрит) природи. В результаті різних патологіч. процесів в С. можливий розвиток обмеження рухомості (*контрактура*) або повного знерухомлення (*анкілоз*).

Ю. Я. Полулях.

СУГОКЛІЯ, Сухоклія — річка в Кіровогр. обл. УРСР, права прит. *Інгулу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 58 км, площа бас. 983 км². Має рівнинний характер, широку долину. Стік зарегульовано водосховищами, багато ставків. Воду річки використовують для побутового водопостачання і зрошування.

СУГРУ́ДОК — перехідний між *суборами* і *діброво*ю природний *ліс*. Від діброви С. відрізняється наявністю сосни, папороті-орляка, рокитника та ін. суборових видів, а від суборів — наявністю у деревних ярусах і трав'яному покриві дібровних видів.

СУД — орган *держави,* що в інтересах пануючого класу, а в розвинутому соціалістич. суспільстві — в інтересах всього народу здійснює *правосуддя*. Завдання С. визначаються класовою суттю д-ви, яка його створила. В експлуататорських, зокрема бурж., д-вах С. завжди був і залишається захисником пануючого класу, «сліпим, тонким знаряддям нещадного придушення експлуатованих, обстоюючим інтереси грошового мішка» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 259—260). У Країні Рад ліквідація бурж. судової системи і створення судів нового типу почалися зразу ж після перемоги Великого Жовтня за ініціативою нар. мас, керованих партією більшовиків. Завданням нових судів, за визначенням В. І. Леніна, була боротьба проти спроб повалених класів відновит своє панування або відстояти свої привілеї чи потай протягти, обманом дістати ту чи іншу частину цих привілеїв (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 154). Перший законодавчий акт про створення нової *судової системи* в країні — *Декрет про суд* (1917) закріпив найважливіші демократичні принципи організації і діяльності пролет. С. щодо здійснення правосуддя, які відповідали природі і духові нового соціального ладу. Відтоді форми і принципи діяльності рад. С. весь час удосконалювались, їхні завдання визначалися відповідно до нових функцій *Радянської соціалістичної держави* щодо побудови соціалізму в країні. Осн. принципи організації й діяльності рад. судових органів у *розвинутому соціалістичному суспільстві* визначаються *Конституцією СРСР,* конституціями союзних (див., зокрема, *Конституція УРСР*) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*. Діяльність С. при здійсненні ним своїх функцій спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку,* запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону закріплених у Конституції СРСР сусп. ладу, його політ. та екон. систем; соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, рад. законами; прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів та ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. *громадських організацій*. Усією своєю діяльністю С. виховує рад. громадян у дусі відданості Батьківщині і справі ко-

О. В. Суворов.

Орден Суворова 1-го ступеня.

Київське суворовське училище. Архітектор М. О. Шехонін. 1915—16.

Судак. Залишки фортеці. 14—15 ст.

мунізму, точного і неухильного виконання Конституції СРСР і рад. законів, бережного ставлення до *соціалістичної власності*, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до держ. і громад. обов'язку, до правил соціалістичного співжиття. Застосовуючи заходи кримінального *покарання*, С. не тільки карає злочинців, а й має на меті виправлення й перевиховання їх. Правосуддя здійснюється шляхом розгляду С. цивільних і кримінальних справ відповідно до *конституційних принципів судочинства*, в строго визначених процесуальних формах, передбачених Основами процесуального законодавства СРСР, цивільним процесуальним і кримінально-процесуальним заководавством союзних республік. Громадяни СРСР мають *право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно. Правосуддя здійснюється на засадах рівності громадян перед законом незалежно від їхнього походження, характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Усі суди утворюються на засадах виборності *суддів* і *народних засідателів*, які є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. В Союзі РСР діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суди союзних і автономних республік, обласні (крайові) суди, районні (міські) нар. суди. У Збройних Силах діють військ. трибунали.

О. Н. Якименко.

«СУД І РОЗПРА́ВА», «Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана» — пам'ятка феод. права України 18 ст. Складена в результаті приватної кодифікації, що її провів Ф. О. *Чуйкевич* 1750—58. Являє собою витяг (ексцерпт) з польс.-лит. та рос. законодавства і звичаєвих норм права, що діяли на Лівобережній і Правобережній Україні в 15—18 ст. Найпослідовніше, з класових позицій укр. дворянства, в «С. і р.» систематизовано ті норми права, які закріплювали *право власності* поміщиків на землю, маєтки та покріпачення селян. У «С. і р.» доводилася необхідність відновити на Україні станові шляхетські суди, захищалися інтереси пануючих верств. «С. і р.» не мала офіц. характеру, але в судах посилалися на неї. Вона справила певний вплив на розвиток правової думки на Україні. Зокрема. *судову реформу на Україні 1760—63* було проведено з урахуванням рекомендацій «С. і р.». Рукописна копія «С. і р.», датована 1791, зберігається у відділі рукописів Держ. публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

СУД ПРИСЯЖНИХ — у ряді бурж. країн форма здійснення судового розгляду, що полягає в участі в суді виборних представників здебільшого із заможних верств населення — п р и с я ж н и х з а с і д а т е л і в. Вони утворюють т. з. колегію в складі держ. суду, яка має розв'язувати питання лише про винність або невинність підсудного, а коронні судді (один чи колегія) виносять *вирок* відповідно до рішення присяжних — вердикту. В Росії С. п. було утворено *судовою реформою 1864*; колегія присяжних засідателів діяла в складі окружного суду. Вибори засідателів обмежувалися рядом цензів. Однак царизм, боячись навіть обмеженого демократизму С. п., *судово-адміністративною реформою 1889* значно обмежив їх діяльність.

І. П. Сафронова.

СУДА́К (Lucioperca) — рід риб род. окуневих ряду *окунеподібних*. Довж. до 130 см, маса до 20 кг. Тіло видовжене, стиснене з боків, вкрите досить дрібною лускою. Рот великий. Крім дрібних зубів, має міцні ікла. Забарвлення спини і боків зеленувато-сіре з темними поперечними смугами, черева — світле. 5 видів, поширених у прісних і солонуватих водах Європи й Пн. Америки. У водоймах УРСР (бас. Чорного і Азовського морів) — 3 види: С. з в и ч а й н и й (L. lucioperca), б е р ш (L. volgensis) і С. м о р с ь к и й (L. marina). С.— промисл. риби, з них найбільше значення має С. звичайний. Статева зрілість — на 3—5-му році життя. Нерест у квітні — травні. Плодючість 200—500 тис. ікринок. Живиться гол. чин. рибою. С. є також об'єктом риборозведення і розселення в різні природні та штучні водойми.

СУДА́К — місто Кримської області УРСР, райцентр. Розташований на березі Чорного м., за 55 км від Феодосії. У 212 на місці сучасного С. збудовано фортецю під назвою Сугдея. В кін. 8 — на поч. 9 ст. населений пункт став значним мор. портом. Населення міста підтримувало торг. зв'язки з *Київською Руссю*, Візантією. В давньорус. джерелах згадується під назвою Сурож. З 13 ст. С.— під владою *Кримського ханства*. З 1365 — *генуезька колонія Північного Причорномор'я* (італійці називали її Солдайєю). В 1475 підпала під владу Туреччини. В 1783 С. разом з усім Крим. п-овом приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1982 С. — місто. У С.— винобродний радгосп-завод, що входить до *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*, ефіроолійний завод-радгосп, комбінати комунальних підприємств та побутового обслуговування, райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. В С. — філіал архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» — «Судацька фортеця» (Генуезька фортеця, 14—15 ст.), до якого входять: 16 башт, передмостове укріплення, церква Дванадцяти апостолів та ін. споруди. С.— кліматичний приморський курорт середземноморського типу. Клімат С. м'який (пересічна т-ра липня +23°, лютого +2 °С), сухий (опадів 310 мм на рік). Лікувальні фактори — *кліматотерапія*, морські купання. П о к а з а н н я: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи тощо. Функціонує цілий рік. В 1825 С. відвідав О. С. *Грибоєдов*. У С. бували вітчизн. учений в галузі статистики, етнографії П. І. *Кеппен*, рос. ботанік Х. Х. *Стевен*, рос. живописці І. К. *Айвазовський*, О. М. *Бенуа*, К. Ф. *Богаєвський*, рос. рад. поет і живописець М. О. *Волошин*, жив вірм. рад. композитор О. О. *Спендіаров*.

Судак. Будинок відпочинку львівських залізничників.

Судак звичайний.

СУДА́Н, Демократична Республіка Судан — держава на Пн. Сх. Африки. На Пн. Сх. омивається водами Червоного м. В адм. відношенні поділяється на 18 провінцій.

Державний лад. С.— республіка. Діюча конституція прийнята 1973. Глава д-ви, уряду і верховний головнокомандуючий — президент, що обирається населенням на 6 років. Законодавчу владу здійснюють президент і однопалатні Нац. нар. збори (ННЗ; 151 депутат, що обирається населенням або призначається президентом на 4 роки), виконавчу — уряд.

Краєвид у Нубійській пустелі.

Природа. Більша частина країни — плато заввишки 300—1000 м, на Пн. якого простягаються Лівійська та Нубійська пустелі. На крайньому Пд. підносяться відроги Центральноафриканського нагір'я (вис. до 3187 м, г. Кіньєті — найвища точка країни), на Зх.— плато Дарфур і Кордофан, на Сх.— відроги Ефіопського нагір'я. Вздовж узбережжя простягається неширока примор. низовина. Поклади міді, золота, хрому, заліза, марганцю, нафти, мармуру гіпсу. Клімат на Пн. тропічний, пустельний, дуже жаркий і посушливий, на Пд.— екваторіальний, мусонний. У Хартумі пересічна т-ра січня +22°, липня +33°. Опадів на Пн. до 20 мм, в серед. частині країни — 100—300 мм, на крайньому Пд.— понад 1000 мм на рік. Гол. ріка — *Ніл* та її витоки Білий Ніл і Го-

лубий Ніл. На Пн. поширена злаково-чагарникова і чагарникова пустельна рослинність на пустельних тропічних грунтах, на Пд.— *савана* на червоно-бурих грунтах, в гірських районах на крайньому Пд. та Сх.— гірські ліси. По долинах річок ростуть галерейні вічнозелені ліси. В країні створено національні парки Діндер, Німуле, Південний та заповідник Ерковіт.

Населення. Майже половину населення С. становлять араби; живуть також народи *беджа, нубійці, динка, азанде,* нуер, шилук та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.— бл. 8 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 20,4% (1976). Найбільше місто *Хартум*.

Історія. Тер. сучас. С. була заселена з часів *кам'яної доби*. Значну частину цієї території (в давнину— країна Куш, з 10 ст. до н. е.— *Нубія*) населяли семіто-хамітські та кушитські племена, до яких з 2-го тис. до н. е. примішувалися негроїдні елементи, які проникали з Пд. В 3-му тис. до н. е. єгип. фараони здійснювали грабіжницькі походи на Куш, вивозячи звідти рабів та золото і слонову кістку. В 16—12 ст. до н. е. тер. сучас. С. перебувала під владою Стародавнього Єгипту. Бл. 8 ст. до н. е. на ній виникла рабовласн. д-ва — Нільська Ефіопія (з 6 ст. до н. е. — Мероїтське царство). На поч. 4 ст. н. е. значну частину тер. С. захопило Аксумське царство. До 7 ст. н. е. на його території виникли християнські д-ви Алоа, Мукурра, Нобатія. З серед. 7 ст. на тер. сучас. С. почали проникати *араби*, що супроводилося поширенням *ісламу*. В кін. 14 — на поч. 16 ст. тут виникли мусульм. феод. д-ви (Дарфурський султанат, Сеннар та ін.). В 1820—22 більшу частину тер. сучас. С. завоював правитель Єгипту *Мухаммед Алі*. С. був формально включений до *Османської імперії*, владу якої визнавав Єгипет. У кін. 60 — на поч. 70-х рр. 19 ст. в С. посилився вплив

Хартум. У центрі міста.

Великобританії. Жорстока експлуатація місц. населення тур.-єгип. владою та англ. колонізаторами викликала 1881 антиколоніальне повстання, яке очолив *Магді Суданський*. У ході повстання на тер. С. було створено незалежну феод.-теократичну д-ву. В 1898 англо-єгип. війська розгромили повстанців. У 1899 Великобританія змусила Єгипет укласти угоду, за якою С. було оголошено спільним володінням (кондомініумом) Великобританії та Єгипту. В умовах заг. піднесення нац.-визвольного руху на Сх., що розгорнувся під впливом Великого Жовтня, в С. виникли перші політ. орг-ції. Під час 2-ї світової війни 1939—45 суданські військ. частини брали участь у бойових діях проти військ фашист. д-в у Ерітреї, Єгипті, Лівії, Тунісі. Після війни в країні посилився нац.-визвольний рух. У 1946 засновано Суданську компартію. В листопаді 1955 англ. і єгип. війська виведено з С. В грудні 1955 суданський парламент ухвалив рішення про проголошення з 1. I 1956 С. незалежною д-вою. В 1956 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між СРСР і С. було укладено довгострокові угоди про торг. (1959, 1961), екон. і тех. (1961, 1969) співробітництво. 17.XI 1958 в С. внаслідок військ. перевороту до влади прийшла Верх. рада збройних сил, яка розпустила парламент, заборонила діяльність політ. орг-цій, всіляко заохочувала іноз. капіталовкладення в економіку країни. Реакційна внутр. політика уряду С. викликала 1964 широкий нар. рух, який привів до влади уряд Об'єднаного нац. фронту, до складу якого ввійшли комуністи. В грудні 1965 в С. до влади прийшов реакційний блок бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. 25.V 1969 армійські кола здійснили держ. переворот. Країна стала офіційно називатися Демократичною Республікою С. В С. було здійснено прогресивні перетворення. Проте згодом у рядах демократичних сил С. виникли розбіжності, які посилилися в результаті підступів імперіалістичної агентури і діяльності правих сил. 19.

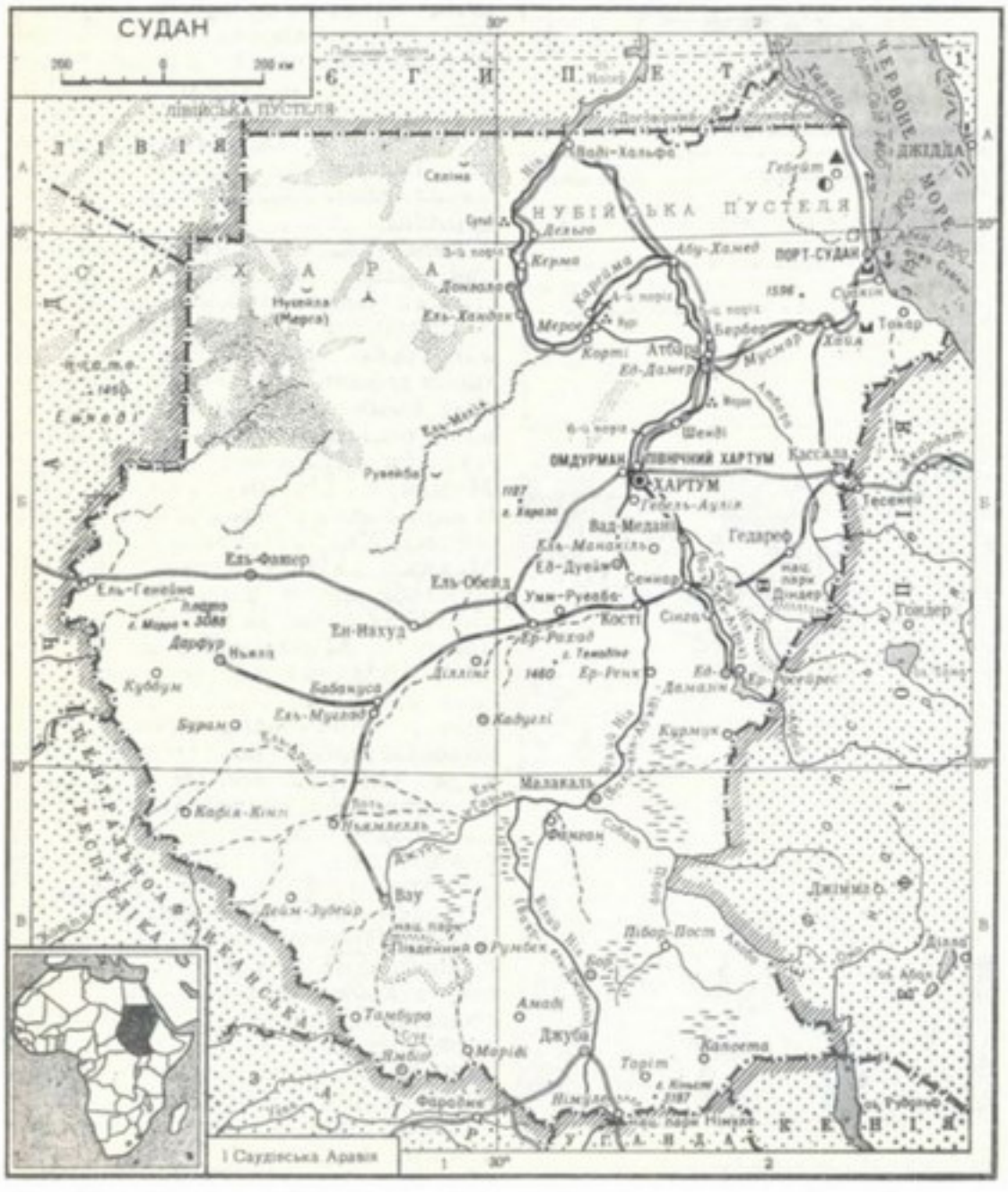

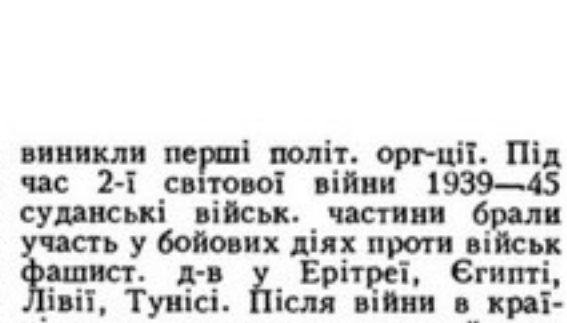

Цукровий завод у місті Сеннар.

VII 1971 група лівонастроєних офіцерів спробувала зі зброєю в руках захопити владу. Репресії проти учасників цієї змови поширились і на компартію, яка змушена була перейти в підпілля. До влади прийшли прозахідні правонаціоналістичні сили, які взяли курс на альянс з силами імперіалізму, гол. чин. США. Антинар. політика уряду С. поставила країну на грань екон. краху. Невдоволення існуючим у С. режимом охопило всі верстви суспільства. В С. активізувалася діяльність нац.-патріотичних сил. В кін. 1981 — на поч. 1982 в багатьох містах С. відбулися виступи, спрямовані проти внутр. політики і прозахідного зовнішньополіт. курсу уряду. З 1956 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності*.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Суданський соціалістичний союз (ССС), засн. 1972. Єдина легальна партія в країні. *Суданська комуністична партія*, засн. 1946. Діє нелегально. Загальна федерація робітничих проф-

Герб Судану.

СУДАН.

Площа — 2,5 млн. км²
Населення — бл. 20 млн. чол. (1982, оцінка)
Столиця — м. Хартум

Голова статуї царя Аспельти біля одного із скельних храмів Гебель-Баркал. 6 ст. до н. е. Музей красних мистецтв. Бостон.

Бог з головою яструба. Рельєф з храму Левового бога Апедемака в Мусавварат-ес-Суффрі. Між 235 та 211 до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Глиняний горщик з рельєфними ліпними оздобами з Мерое. 1 ст. до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Мохо Куа. Водоноска. Тонований гіпс. 1958.

спілок Судану (засн. 1950) і Федерація профспілок службовців Судану діють під контролем ССС.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна з експортною орієнтацією г-ва, гол. чин. на виробн. бавовни. В економіці значні позиції посідає іноз. капітал (зокрема, Великобританії). Орієнтація країни на капіталістичний шлях розвитку, антинар. політика уряду в останні роки призводять до загострення внутр. соціально-екон. проблем. Швидкими темпами зростають податки та ціни, безробіття, дефіцит платіжного балансу; рівень інфляції 1981 становив 50%. У с. г. зайнято бл. 80% самодіяльного населення і створюється понад 38% валового внутр. продукту, воно дає бл. 90% сировини для пром-сті. С.-г. виробн. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В обробітку — лише 3% тер. країни. Характерна багатоукладність, поряд з невеликими сел. г-вами існують великі товарні приватні та держ. ферми. Збереглися феод. пережитки, поширена оренда землі. Гол. експортні культури — бавовник (довговолокнисті сорти), кунжут (до 20 % світового збору), арахіс. Для власного споживання вирощують пшеницю, сорго, просо; з технічних — цукр. тростину та ін. За виробн. гуміарабіку (клейка речовина, що виділяється деякими видами акацій) країна посідає провідне місце в світі. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, верблюдів, мулів, коней та ін. Пром-сть розвинута слабо. В ній створюється понад 8% валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають залізну, хромову і марганцеву руди, нафту (в м. Порт-Судані діє нафтопереробний з-д). З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші харчосмакова (олійницька, овочефруктоконсервна, цукр., тютюнова та ін.) та бавовноочисна. Окремі підприємства металообр., хім., цем., текст., шкіряно-взут., деревообр. галузей. Ряд підприємств споруджено з допомогою СРСР, у т. ч. 4 з-ди по переробці с.-г. продукції, 2 зернові елеватори та ін. У 1981 вироблено 1,18 млрд. кВт · год електроенергії, переважно на ТЕС. Гол. пром. центри: Хартум, Порт-Судан, Вад-Медані. Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — бл. 4,8, автошляхів — 21,2 (у т. ч. 3,3 з твердим покриттям). У Хартумі — міжнар. аеропорт. Найбільший мор. порт — Порт-Судан. З С. вивозять бавовну (близько 18 % вартості експорту), гуміарабік, кунжут, арахіс, шкури тощо; довозять нафтопродукти, продовольство, пром. товари, машини і устаткування. Осн. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, США, Японія, Саудівська Аравія. Грош. одиниця — суданський фунт. За курсом Держбанку СРСР 1 суданський фунт = 0,59 крб. (грудень 1983). *В. І. Гусаров.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, на 1975 налічувалося 16,02 тис. лікарняних ліжок (9 ліжок на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. Жителів С. 1975 обслуговували 1,4 тис. лікарів (0,8 лікаря на 10 тис. ж.), 66 зубних лікарів. Підготовка лікарів здійснюється на мед. ф-ті Хартумського ун-ту.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 80% населення було неписьменним. У країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 12 років, але воно не виконується, значна кількість дітей не відвідує школу. Навчання в держ. школах безплатне, є приватні школи. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 + 3). Викладання араб. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 1,4 млн. учнів, у серед. навчальних закладах — 445,8 тис. У С.— 15 вузів, у т. ч. 5 ун-тів (ун-т у Хартумі, засн. 1956; філіал Каїрського ун-ту в Хартумі, засн. 1955; Ісламський ун-т в Омдурмані, засн. 1912; два ун-ти, засн. 1975, перебувають у процесі становлення), ряд ін-тів і коледжів (Політех. ін-т у Хартумі, засн. 1967; 1981/82 навч. р.— бл. 30 тис. студентів). Координацію наук. діяльності в С. здійснює Нац. рада досліджень (засн. 1970). Працюють н.-д. ін-ти дослідження сонячної енергії, промислових досліджень, наук. робота проводиться в Хартумському ун-ті, в Ін-ті Африки й Азії та ін. Б-ки: Публічна в Хартумі, Хартумського ун-ту, Ісламського ун-ту та Публічна, обидві — в Омдурмані. Нац. музей природничої історії (засн. 1920), Етногр. музей (засн. 1956), Нац. музей С. (засн. 1971), усі — в Хартумі.

В. З. Клепиков.

Зрошувальний канал. Обробіток плантацій бавовнику.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С. виходили 3 газети і 2 журнали заг. тиражем бл. 160 тис. прим. Осн. газети: щоденні — «Аль-Айям» («Дні», з 1954), «Ас-Сахафа» («Преса», з 1962); щотижнева — «Аль-Кувват аль-Мусалляха» («Збройні сили», з 1969), всі — араб. мовою. Щомісячні журнали «Судан нау» («Судан сьогодні», з 1976, англ. мовою) та «Хартум» («Хартум», араб. мовою) — урядові. Суданська компартія видає підпільно щомісячну газ. «Аль-Майдан» («Арена»). Урядове інформ. агентство — Судан Ньюс Ейдженсі (СУНА) засн. в грудні 1970, офіційно відкрито в травні 1971. Радіомовлення з 1940. Служба радіомовлення С. є державною, перебуває в Омдурмані. Передачі ведуться амхарською, араб., англ., сомалійською та тигре мовами. Телевізійна служба С. державна, засн. 1962, перебуває в Омдурмані.

Література. С.— країна давньої цивілізації, пов'язаної з давніми егип. та елліністичною культурами. З приходом у 7 ст. арабів панівною стала араб. мова, нею писали твори традиційних жанрів (класичною мовою і на діалектах). Визначні письменники 17—18 ст.: Хаммад ібн Мухаммед ібн Алі аль-Мумайух і Мухаммед аль-Джаалі. В нар. поезії 19 ст. (Х. Абу Сінна, поетеси Умм Мусеймас, Бінт аль-Маккаві та ін.) звучали мотиви боротьби проти іноз. поневолювачів. Серед поетів класичного напряму — Мухаммед Саїд аль-Аббасі, Абдаллах Абдаррахман, Хусейн аз-Захра. В 20-х рр. 20 ст. вірші, спрямовані проти англ. колонізаторів, створили Абу Джуккуда, Алі Ахмадані. В цей період на перше місце виходить романтична поезія, представниками якої були Хамза аль-Малік Тунбуль, ат-Тіджані Юсеф Башір, Юсеф Мустафа ат-Тінні, Абдаллах ат-Тайіб. Прозові твори в л-рі С. з'явилися тільки перед 2-ю світовою війною. В післявоєнний час головне місце посіла реалістична л-ра. З соціальними й антиімперіалістичними творами виступили поети Тадж ас-Сірр Хасан, Джілі Абдаррахман, Джафар Хамід аль-Башір, Мухаммед Міфтах аль-Фейтурі, прозаїки Осман Алі Нур,

Абу Бакр Халід, ат-Тайїб Заррук та ін. Широке визнання за межами С. набула творчість романіста ат-Тайїба Саліха.

Рос. мовою перекладено твори прозаїків ат-Тайїба Саліха, Алі аз-Зубейра, ат-Тайїба Заррука та ін., поетів Мухаммеда Міфтаха аль-Фейтурі, Тадж ас-Сірра Хасана, Джілі Абдаррахмана та ін. Укр. мовою перекладалися оповідання Алі аз-Зубейра, вірші Джілі Абдаррахмана, Мухіеддіна Фареса, Камаля аль-Гізулі, роман ат-Тайїба Саліха «Зейнове одруження». *Ю. М. Кочубей.*

Архітектура і мистецтво. У 2-му тис. до н. е. архітектура С. розвивалася в руслі давньоєгип. культури, на кінець 1-го тис. до н. е. проявилися риси місц. своєрідності (приземкуваті й масивні пропорції). З утвердженням християнства зводилися церкви, за архітектурою й розписами близькі до мист. *коптів*. Архітектура Зх. С. 15—16 ст. має багато спільного з середньовічним кам. буд-вом Сх. Африки. Найхарактерніші типи нар. житла 19—20 ст.— прямокутні в плані хатини з цегли-сирцю, на узбережжі Червоного м.— будинки з коралового вапняку, у племен півдня С.— круглі глиняні або плетені хатини з трав'яними покрівлями. Після 1956 розгорнулося промислове і житлове буд-во європ. типу.

На тер. С. збереглися пам'ятки мист. від часів неоліту (статуетки тварин з глини, кераміка, наскельні зображення). В 2-му тис. до н. е. в мист. С. були поширені давньоєгип. традиції, однак з кін. 1-го тис. до н. е. з'явилися місц. риси (монументальні рельєфи). З 2-ї пол. 6 ст. церкви оздоблювали настінними розписами. В сучас. С. розвинуті різні види образотворчого й декор.-ужиткового мист. (дерев'яна скульптура, дрібна скульптура з глини, вироби з міді, срібла і шкіри, плетіння). З серед. 20 ст. склалася нац. школа станкового живопису (Х. Аббас, М. О. Бешір), графіки (А. А. Борхан) і скульптури (М. Куа, А. Хамід). У С. поширені масові танці, що супроводяться піснями під акомпанемент барабана (тамтама). Існують професійні ансамблі народного танцю.

Театр. мистецтво С. тяжіє до араб. культури. В 1936 організовано Театр. т-во, яке спочатку обслуговувало школи, а з 1940 почало давати публічні вистави. В 1950 на базі т-ва почали роботу драм. трупи С. (вистави араб. мовою). У республіці відкрито Сучасний суданський театр, Трупу Хартума і кілька ансамблів нар. танцю. В 1968 створено кіноуправління, яке випускає навч. та хронікальні фільми. Серед худож. фільмів — «Надії та мрії» (1969, реж. ар-Рашід-Махді), «Боротьба поколінь» (1972), «Конфлікт братів» (1973, обидва — реж. А. Хашем), «Африка, барабани революції» (1978, реж. Сулейман).

Літ.: Вобликов Д. Р. Республика Судан. М., 1978; Сорокин А. А. Аграрный вопрос в Судане. М., 1979; Гусаров В. И. Социально-экономическое развитие Судана. М., 1983; Демидчик В. П. Суданская поэзия XX в. Душанбе, 1972.

Шайгі. Залізничники. 1957.

СУДА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СКП). Створена нелегально 18.VIII 1946 в м. Хартум на зборах членів марксист. гуртків як орг-ція Судан. рух за нац. визволення (СРНВ). І з'їзд СРНВ (1950) прийняв його статут. За ініціативою й участю комуністів 1950 створено Заг. федерацію робітн. профспілок. III з'їзд (1956) перейменував СРНВ на СКП і прийняв її програму. В 1964 внаслідок повалення військ. диктатури СКП вийшла з підпілля, її представники ввійшли до уряду, а 1965 — і парламенту. В 1965 заборонена. IV з'їзд СКП (1967) прийняв нові статут і програму, що визначила дальші завдання партії в боротьбі за соціально-екон. прогрес країни, проведення агр. реформи, зміцнення антиімперіалістичної солідарності прогрес. сил Судану. Після створення в країні 1969 нового режиму діяла напівлегально, комуністи входили до уряду і вищих держ. органів. У 1971, звинувачена в причетності до спроби групи офіцерів здійснити держ. переворот, СКП зазнала репресій, внаслідок яких загинуло багато комуністів, у т. ч. ген. секретар її ЦК А. Х. *Махджуб*. СКП пішла в підпілля. Бореться за поновлення в країні демократичних свобод, здійснення прогрес. реформ в інтересах нар. мас. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Мухаммед Ібрагім Нугуд (з 1971). Друк. орган — щоміс. газ. «Аль-Майдан» («Арена», з 1954). Видається нелегально. *І. Д. Шевченко.*

СУДА́НСЬКА ТРАВА́ (Sorghum sudanense) — однорічна кормова рослина роду *сорго* родини *злакових*. Стебло прямостояче, заввишки 2—3,5 м, добре облиснене. Листки широколінійні. Суцвіття— багатоколоскова волоть. Плід — *зернівка*. Коренева система мичкувата, добре розвинена, проникає в грунт на глибину 2—2,5 м. С. т. походить з Африки. В Росію завезена 1912. С. т.— цінна кормова культура. На Україні її вирощують на сіно, зелений корм і силос. 100 кг сіна містить в середньому 52 корм. од. і 6,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 17 корм. од. і 1,3 кг перетравного протеїну. Після скошування С. т. швидко відростає, що забезпечує протягом вегетац. періоду 2—3 укоси. Урожай зеленої маси 200—300 ц/га, насіння—10—12 ц/га і більше. На Україні районовано (1983) сорти: Крупнонасінна 3, Миронівська 10, Миронівська 36, Одеська 25, Чорноморка; сорго-суданкові гібриди: Новатор 151, Одеський 55, Ростовський 54.

В. І. Мойсеєнко.

СУДА́НСЬКІ МО́ВИ — мови, поширені на території геогр. області *Судан*. Раніше їх об'єднували в одну сім'ю. В 50—70-і рр. 20 ст. доведено, що С. м. не становлять єдиної генетично спорідненої спільності. Майже всі мови зх. частини Судану мають риси, споріднені з мовами *банту*, трохи осторонь стоять, очевидно, мови манде. Окремими генетично єдиними групами є, мабуть, мови Сх. Сахари — канурі й теда, а також група нілотських мов. Класифікація мовних груп центр. частини Нігерії та Камеруну ще неясна. Найпоширеніші С. м.— малінке та бамбара; фула, або фуль; акан; йоруба, ігбо, едо. *Хауса мова* належить до афразійських (семіто-хамітських) мов, але значною мірою зазнала впливу навколишніх мов ін. мовних груп. *Д. О. Ольдерогге.*

СУДА́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Крим. обл. УРСР. Утворений 1979. Площа 0,7 тис. км². Нас. 31,7 тис. чол. (1983). У районі — 23 насел. пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Судак*. На Пд. та Сх. омивається Чорним м.

Поверхня гориста, в межах району — окремі масиви і хребти *Кримських гір*, відокремлені між собою долинами (Судацька, Воронська, Отузька та ін.). На Сх. підноситься давньовулканічний масив *Карадаг*. Корисні копалини: вапняк, глина, гравій. Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (дуб, граб, клен, сосна) займають 32 тис. га. В межах району — *Карадазький заповідник* та держ. заказник Новий Світ. Осн. галузь пром-сті — виноробна (з-ди в Судаку, Веселому, Морському, Привітному, які входять до *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*; з-д шампанських вин у Новому Світі тощо). В Судаку — ефіроолійний завод-радгосп. Комбінат побутового обслуговування (Судак) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— виноградарство. Площа с.-г. угідь 1982 становила 19,2 тис. га, у т. ч. багаторічні насадження — 6,1 тис. га, орні землі — 2,1 тис. га. Вирощують також пшеницю, ячмінь, овочеві; садівництво. Вівчарство, скотарство. В С. р.— 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Ав-

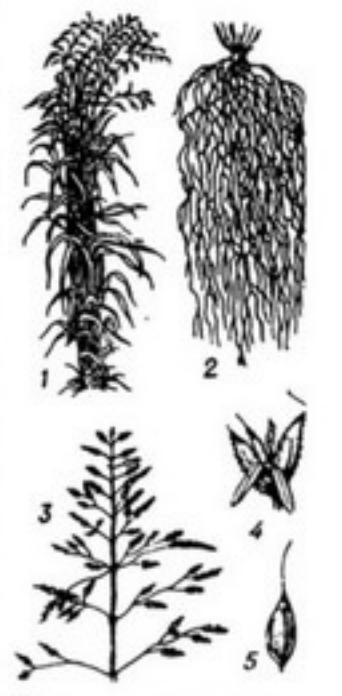

Суданська трава:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — коріння;
3 — волоть;
4 — колосок;
5 — насінина.

Судак. Єгипетсько-римський так званий Малий храм у Назі. 1 ст.

томоб. шляхів — 216 км (усі — з твердим покриттям). У районі — 10 заг.-осв. та 2 музичні школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; 40 санаторно-курортних установ. Карадагське відділення *Біології південних морів інституту* імені О. О. Ковалевського АН УРСР. 24 будинки культури та клуби, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 19 б-к, філіал архіт.-істор. заповідника «Софійський музей» — «Судацька фортеця», будинок-музей М. О. *Волошина* (смт Планерське). В с. Отузах (тепер смт Щебетовка С. р.) народилася новатор с.-г. виробн. М. О. *Бринцева*. У С. р. видається газ. «Путь Ильича» (з 1980). *Г. Г. Савченко.*

СУДДЯ́ — в СРСР обрана у встановленому законом порядку особа, що здійснює в *суді* від імені Рад. д-ви *правосуддя*. Згідно з *Конституцією СРСР*, конституціями союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* суддею може бути обраний кожен громадянин СРСР, який досяг на день виборів 25 років (див. *Виборність суддів*). С. відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. С. може бути достроково позбавлений своїх повноважень не інакше як за відкликанням виборців чи органу, що його обрав, або в силу винесеного щодо нього вироку суду.

СУДЕ́БНИК 1468 — збірник норм феод. права *Великого князівства Литовського*, до складу якого входила значна частина території України. Складався з 25 статей, присвячених гол. чин. кримінальному та суд. праву. Осн. джерелом С. була «*Руська правда*». Захищав феод. власність на землю, на селян тощо.

СУДЕ́БНИК 1497 — перший кодекс Рос. централізованої держави. Поклав початок законодавчому оформленню *кріпосного права* в Росії. Його джерелами були «*Руська правда*», князівські укази, *звичаєве право* тощо. Складався з 68 статей, у яких визначалася система центр. і місц. судів, містилися норми цивільного і кримінального права. Судебник встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу («виходу») селян єдиним строком — за тиждень до т. з. *Юр'єва дня* і протягом тижня після нього тощо. Діяв і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕ́БНИК 1550 (Царський) — основний законодавчий акт Рос. держави періоду формування станово-представницької монархії. Складався зі 100 статей. До нього ввійшли норми *Судебника 1497*, а також норми адм., цивільного, кримінального та суд. права, прийняті в наступні роки, які сприяли ще більшому закабаленню селян. Діяв до прийняття *Соборного уложення 1649*. Мав чинність і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕ́ТИ — гори у Зх. Європі, на кордоні між Чехословаччиною, Польщею і НДР. Довж. понад 300 км, вис. до 1602 м (г. Снєжка). Являють собою окремі гірські хребти і брилові масиви, розчленовані міжгірними улоговинами. Складені з гнейсів, базальтів, порфирів. Є льодовикові форми рельєфу. Родовища кам. вугілля, заліз. і мідної руд, буд. матеріалів. Багато мінеральних джерел. Схили гір вкриті дубовими, буковими і хвойними лісами; вище 1200 м — чагарники та гірські луки. Бальнеологічні курорти; район туризму.

СУДЕ́ЦЬ Володимир Олександрович [10(23).X 1904, м. Нижньодніпровськ, тепер у складі Дніпропетровська — 6.V 1981, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1945), Нар. Герой Югославії (1964), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1925. В 1933 закінчив курси вдосконалення командного складу при Військ. академії ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС 51-ї армії, командир бомбардувального авіакорпусу, з березня 1943 і до кінця війни — команд. 17-ю повітр. армією. Керовані С. війська брали участь у боях на Пд., Пн.-Зх., Брян., Ворон., Зх., Волховському, Ленінгр., Калінін., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Після війни — нач. гол. штабу і заст. головнокоманд. ВПС, команд. далекосяжною авіацією, головнокоманд. військами ППО країни і заст. міністра оборони СРСР. У 1950 закінчив Академію Генштабу. З 1966 — військ. інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СУ́ДЖЕННЯ — в широкому розумінні будь-яке висловлювання, думка про певний предмет чи явище. В *логіці* під С. розуміють таку форму думки, в якій стверджується або заперечується щось відносно предметів чи явищ. Всі наші знання можна виразити у формі С. або їхньої системи. Тому С.— одна з осн. логічних форм пізнання дійсності. С. істинні, якщо вони правильно відображають об'єктивну реальність, і хибні, якщо спотворюють її. Поки істинність С. не доведена, воно проблематичне. Елементами С. є *суб'єкт* (S), *предикат* (P), зв'язка («є», «не є»; див. *Зв'язки логічні*). Суб'єкт і предикат наз. термінами С. Терміни С. є *поняттями*. С. буває простим (якщо до його складу входить не більше як два терміни) і складним (коли хоч один із його термінів складається з кількох понять). Мовною формою виразу С. є *речення*. Прості С. поділяють на такі види: за якістю (характером зв'язку) — на стверджувальні та заперечні; за кількістю відображуваних предметів — часткові (коли щось стверджується або заперечується щодо частини класу предметів) і загальні (коли йдеться про цілий клас предметів); за типом зв'язку — на атрибутивні, або категоричні, якщо вони відображають зв'язок між предметом і його властивістю; на С. відношення, коли вони відображають відношення між двома або більше предметами; модальні, які відображають можливість, дійсність, необхідність зв'язку. Складні С. поділяють на сполучні, якщо їх утворено з простих за допомогою логічної зв'язки «і» (див. *Кон'юнкція*); умовні, коли їх утворено за допомогою логічної зв'язки «якщо..., то...» (див. *Імплікація*); розділювальні, коли їх утворено за допомогою логічних зв'язків «...або...» (див. *Диз'юнкція*).

СУ́ДЗА — рід трав'янистих рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *перила*.

СУДЗИЛО́ВСЬКИЙ Микола Костянтинович [ін. ім'я та прізв.— Джон Руссель; 3 (15).XII 1850, Могильов — 30.IV 1930, Тяньцзінь, Китай] — революц. народник, діяч міжнар. революц. руху, вчений-природознавець. З дворян. Навчався в Петерб. (з 1868) і Київ. (з 1869) ун-тах. Один з організаторів народницького гуртка «*Київська комуна*», брав участь у «*ходінні в народ*». У 1875 емігрував за кордон; 1877 закінчив ун-т у Бухаресті, здобувши диплом лікаря на ім'я Дж. Русселя. Під цим прізвищем брав участь у соціалістичному русі Болгарії і Румунії. В 1887 виїхав до Америки. В 1892, перебуваючи на Гавайських о-вах, заснував і очолив місц. партію гомрулерів (незалежних), яка боролася проти колоніального гніту амер. плантаторів. Під час рос.-япон. війни 1904—05 С. вів в Японії революц. пропаганду серед рос. військовополонених. Останні роки жив на Філіппінах і в Китаї (з 20-х рр.). З 1906 листувався з *Сунь Ятсеном*. Співробітничав у журн. «*Каторга и ссылка*». С.— автор праць з медицини, природознавства, соціології.

СУДИ́МІСТЬ — правові наслідки, які виникають у зв'язку з засудженням особи за вчинений нею *злочин*. Починається з моменту вступу *вироку* в законну силу і закінчується з погашенням чи зняттям С. Наявність С. пов'язана з певними юрид. наслідками. За рад. кримінальним законодавством вчинення злочину особою, що має С., є обставиною, що обтяжує відповідальність (п. 1 ст. 41 КК УРСР), або підставою для визнання цієї особи особливо небезпечним рецидивістом (крім осіб, які до вчинення злочину не досягли 18-річного віку або С. з яких знято чи погашено). До особи, яка має С., можуть бути застосовані деякі обмеження, зокрема заборона займати певні посади. При цьому не допускається довільне, не передбачене законом обмеження у правах осіб, що мають С. Ст. 47 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 55 КК УРСР) передбачає підстави для погашення С. Строки погашення С. залежать від міри *покарання*. Такими, що не мають С., зокрема визнаються: особи, які відбули покарання в дисциплінарному батальйоні; умовно засуджені, якщо протягом іспитового строку вони не вчинять нового *злочину*; особи, засуджені до громадської догани, штрафу, ви-

правних робіт тощо, якщо протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину. С. погашається протягом 3 років для осіб, засуджених до заслання, вислання і позбавлення волі на 3 роки; протягом 5 років — засуджених на строк понад 3 роки; протягом 8 років — на строк понад 6 років, але не більше 10 років; протягом 8 років — на строк, більший за 10 років, й особливо небезпечних рецидивістів, якщо судом встановлено, що засуджений виправився і немає потреби вважати його таким, що має судимість. Зняття С. здійснюється в порядку, передбаченому законом, *ухвалою судовою* (ст. 414 КПК УРСР) без витребування суд. справи. Клопотання осіб, які відбули покарання, про погашення С. і клопотання громад. орг-цій про дострокове зняття С. розглядаються *районними (міськими) народними судами* за місцем постійного проживання осіб, щодо яких порушено клопотання. С. може бути знята й у зв'язку з *амністією* або *помилуванням*. *Ф. К. Глух.*

СУДИ́НИ — 1) У рослин — провідні елементи *ксилеми* (деревини); те саме, що й *трахеї*. 2) С. у людини і тварин — див. *Артерії, Вени, Кровоносна система, Лімфатична система.*

СУДИ́ННА ОБОЛО́НКА — середня сполучнотканинна оболонка *ока* хребетних тварин і людини; багата на кровоносні судини (з чим пов'язана її назва) й пігментні клітини, які запобігають розсіюванню світла всередині очного яблука. Розміщена між *сітківкою* й *склерою*. В С. о. розрізняють три частини: передню — *райдужну оболонку*, середню, потовщену,— *циліарне тіло*, до якого підвішений *кришталик*, та задню, найбільшу,— власне судинну оболонку, або хоріоїдею, що прилягає до внутр. сторони склери. Про запалення С. о. див. *Хоріоїдит*.

СУДИ́ННІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — хвороби, що характеризуються ураженням судинно-провідної системи рослин. Збудниками С. х. р. можуть бути гриби, бактерії, віруси. Розвиткові хвороби сприяє беззмінне вирощування культури на одному й тому самому місці, ослаблення рослин внаслідок несприятливих умов вирощування. З грунту збудники С. х. р. проникають у внутрішні *провідні тканини рослини* через місця поранень, мех. пошкоджень або через в'ялі корінці. С. х. р. можуть передаватись і насінням. Характерним симптомом С. х. р. є втрата *тургору* всією рослиною або ураженою частиною її внаслідок закупорки судин мікроорганізмами, а також під впливом ферментів і токсинів, що їх виділяють збудники захворювання. При С. х. р. на листках часто з'являються жовті плями, листки всихають, обпадають, коренева система буріє і відмирає. С. х. р. призводять до щуплості насіння, а часто й до загибелі рослин.

Заходи боротьби. Дотримуються сівозмін, знезаражують грунт, очищають, сортують і протруюють насіння, дотримуються високої агротехніки й запроваджують стійкі проти хвороб сорти.

Літ.: Пересыпкин В. Ф. Сельскохозяйственная фитопатология. М., 1982.

В. М. Підоплічко.

СУДИ́ННО-ВОЛОКНИ́СТИЙ ПУЧО́К — група з'єднаних між собою поздовжніх клітин *провідних тканин рослин* та певної кількості склеренхімних (див. *Склеренхіма*) елементів опорно-механічного призначення. С.-в. п. у вигляді *жилок* постійно знаходяться в *листках* та їх черешках; у вигляді тяжів — у *стеблах* і *коренях* багатьох трав'янистих рослин, особливо однодольних, а на ранніх етапах *онтогенезу* — в стеблах багатьох дводольних. По провідних елементах С.-в. п. переміщується вода з розчиненими мінеральними та органічними речовинами. Волокнисті елементи пучка, що належать до *механічних тканин рослин*, надають йому міцності, еластичності, захищають від деформацій. Утворюються С.-в. п. в меристематичних (див. *Меристема*) зонах із *прокамбію*. Залежно від здатності до розростання С.-в. п. поділяються на відкриті та закриті. У відкритому пучку між *лубом* і *ксилемою* зберігається і функціонує прошарок *камбію*, новоутворювані клітини якого диференціюються і забезпечують розростання провідної і механічної зони. У закритих С.-в. п. камбію немає, бо прокамбіальний тяж повністю перетворився на елементи С.-в. п. без збереження меристематичних властивостей. Товщина закритих С.-в. п. протягом онтогенезу залишається незмінною. Залежно від взаєморозміщення ксилеми та флоеми в С.-в. п. розрізняють колатеральний, біколатеральний, концентричний та радіальний типи пучків. У стебловій частині більшості деревних рослин С.-в. п. перетворилися на циліндричні масиви ксилеми і флоеми, розділені камбіальним прошарком. *О. В. Брайон.*

СУДІЄ́НКО Михайло Йосипович [бл. 1803—8 (20).IX 1874] — укр. археограф ліберально-бурж. напряму. Закінчив пажеський корпус. У 1824—29 — на військ. службі. Після відставки був новгород-сіверським повітовим предводителем дворянства, попечителем новгород-сіверської, черніг., білоцерківської гімназій. У 1848—57 — голова *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Опублікував «Матеріали для вітчизняної історії» (в 2 т., 1853—55), «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Ф. Шафонського (1851), брав участь у виданні літопису С. *Величка*.

Р. Г. Судковський. Очаківська пристань. 1881. ДТГ у Москві.

В документальних публікаціях С. переважають матеріали, що стосуються діяльності окремих осіб, зокрема, гетьманів.

СУДКО́ВСЬКИЙ Руфін Гаврилович (7.IV 1850, м. Очаків — 4.II 1885) — рос. та укр. живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі, 1868—73 — в петерб. АМ, академіком якої став 1882. Автор пейзажів: «Очаківська пристань» (1881), «Тиша на морі», «Дар'яльська ущелина» (обидва — 1883), «Штиль» (1884), «Прозора вода» (1879—84). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва.

Літ.: Лагута Н. Д. Забытый художник. Руфин Гаврилович Судковский. Николаев, 1928.

СУДНО́ — плавуча споруда для перевезення пасажирів і вантажів, виконання госп. і військових завдань, наукових досліджень тощо. До 19 ст. були гребні і *парусні судна*. В 19 ст. створено парові С.— з гребним колесом, потім з *гребним гвинтом*. На початку 20 ст. почалась експлуатація С. з двигунами внутр. згоряння, з серед. 20 ст. стали до ладу С. з *ядерною силовою установкою* (див. *Атомний криголам*). Найбільшу групу становлять С. транспортні, промислові, промислово-добувні та обслуговуючі. Трансп. С. бувають вантажні (напр., *ролкери, рефрижератори, танкери*), пасажирські і вантажопасажирські. До промислових С. належать *китобійні судна, рибопромислові судна*, до промислово-добувних — *драги*, нафтобурові судна тощо. Обслуговуючі С.— *буксирні судна, брандвахти, днопоглиблювальні судна, кабельні судна, криголами*, плавучі *маяки* і *доки* та ін. Крім С. цих типів, є *дослідні судна*, військові (див. *Корабель*) та *спортивні судна*. С. бувають: морські, внутр. і мішаного плавання; самохідні й несамохідні (див. *Баржа, Ліхтер*). Самохідні С. за типом енерг. установки (*суднового двигуна*) поділяють на *пароплави, теплоходи, електроходи* й *атомоходи*; за особливостями руху — на плаваючі, глісуючі (див. *Глісер*), на підводних крилах (див. *Судно на підводних крилах*) та на повітряній подушці (див. *Судно на повітряній подушці*). Осн. частини С.: *корпус судна*, суднові пристрої (рульові, якірні, шлюпкові тощо) і системи (напр., протипожежна, побутового водопостачання, вентиляції, кондиціювання повітря), енерг. установка з *судновими рушіями*. С. обладнують *навігаційними приладами*, засобами зв'язку (див. *Морська сигналізація*). Експлуатаційно-тех. характеристиками С. є швидкість руху, район і далекість плавання, автономність, надійність, *водотоннажність, вантажопідйомність*, пасажиромісткість тощо. Важливе значення мають його *морехідні якості*. Див. також *Суднобудування, Судноводіння, Судноплавство*.

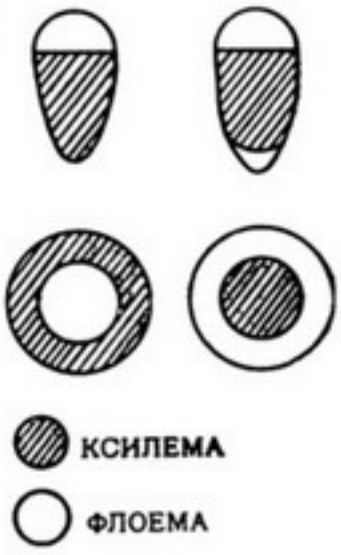

Типи **судинно-волокнистих пучків.**

СУДНО́ НА ПІДВО́ДНИХ КРИ́ЛАХ — судно, на днищі якого є поперечні пластини (кри́ла). При певній швидкості руху С. на п. к. на нижній поверхні крил, зану-

рених у воду, виникає *підйомна сила,* корпус судна виходить з води, опір рухові судна зменшується, а швидкість його руху (при тій же потужності двигунів) зростає. С. на п. к. (мал.) бувають з нерухомими і керованими крилами. Корпус їх виготовляють з легких сплавів, крила — з нержавіючої сталі; енерг. установка — двигуни внутр. згоряння, рушій — *гребний гвинт.* Водотоннажність С. на п. к.— до 250 т, пасажиромісткість — до 300 чол., швидкість руху — 80—100 км/год і більше. На С. на п. к. перевозять пасажирів або невеликі вантажі по річках, озерах, морях. С. на п. к. використовують з військовою (торпедні і ракетні *катери*) і службовою метою (охоронні або посильні судна).

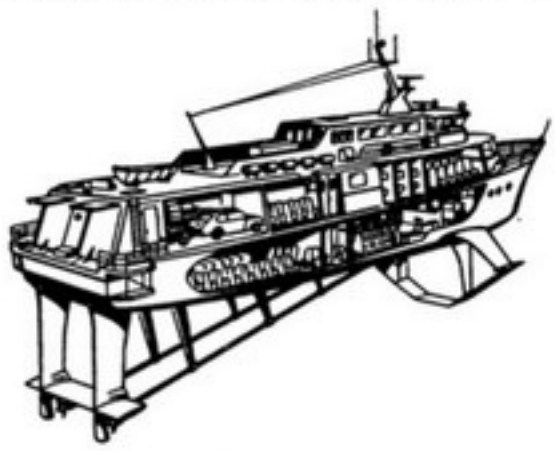

Ідея створення С. на п. к. виникла наприкінці 19 ст. Патент на підводні крила одержав (1891) рос. піддан. Ламберт, який збудував та випробував перший моторний човен з підводними крилами. У 2-й пол. 20 ст. почалось широке використання С. на п. к. Теоретичні основи їхнього руху розробили рад. вчені М. В. *Келдиш,* М. Є. *Кочин,* М. О. *Лаврентьєв* та ін. У 1957 сормовські суднобудівники (гол. конструктор Р. Є. Алексєєв) створили перший рейсовий пасажирський озерно-річковий 66-місний теплохід на підводних крилах «Ракета», пізніше в СРСР було створено С. на п. к. інших типів — «Метеор», «Супутник», «Комета», «Вихор» та ін.

В. Г. Матвєєв.

СУДНО́ НА ПОВІТРЯ́НІЙ ПОДУ́ШЦІ — судно, що рухається над поверхнею води на стиснутому повітряному прошарку (подушці), створюваному під його днищем нагнітачами. Корпус С. на п. п. не стикається з водою, що значно зменшує опір рухові судна, підвищує його швидкість, послаблює удари об хвилю. Розрізняють С. на п. п. (мал.) з надходженням повітря через отвори, розміщені по *периметру* днища (соплова схема), і з безпосереднім нагнітанням повітря під куполоподібне днище (камерна схема). Під час руху вони повністю або неповністю відриваються від поверхні води. У С. на п. п. з повним відривом від водної поверхні повітр. подушка захищена розміщеним по периметру гнучким огородженням (напр., полотнищами). Рушіями на таких суднах служать *повітряні гвинти* або *повітряно-реактивні двигуни.* Ці судна можуть виходити на берег, переміщуватися над мілинами або льодовою поверхнею, по заболоченій місцевості. Їхня водотоннажність — понад 200 т, пасажиромісткість — 400—600 чол., швидкість руху — 130 км/год. У С. на п. п. з неповним відривом від водної поверхні огородження повітр. подушки по боках — жорстке, по краях — гнучке або жорстке. При русі судна бічне огородження занурено у воду. Рушіями є *гребні гвинти* або водомети. Водотоннажність таких суден — до 200 т, пасажиромісткість — 300—400 чол., швидкість руху — 90 км/год. На С. на п. п. перевозять пасажирів, вантажі, їх застосовують як десантні судна. Принцип руху на повітр. подушці теоретично обґрунтував (1927) К. Е. Ціолковський. В СРСР перше С. на п. п., розроблене під керівництвом В. І. Левкова, випробувано 1934—35. У 1962 створено перше пасажирське 38-місне судно на повітряній подушці «Нева». Практичне використання таких суден почалося з середини 60-х рр.

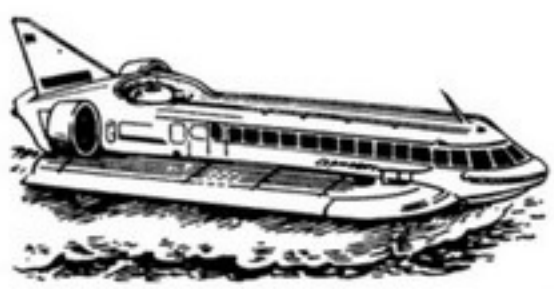

В. Г. Матвєєв.

СУДНОБУДУВА́ННЯ — галузь важкого машинобудування, підприємства якої будують і ремонтують судна всіх типів та інші плавучі споруди (плавучі доки, крани, плавучі причали, земснаряди тощо). С. було відоме ще в стародав. Єгипті, Китаї, Римі, Греції, Індії, а також Київ. Русі. В Росії як галузь пром-сті зародилося на рубежі 17 і 18 ст.; перше парове судно збудовано 1815. Споруджували й ремонтували в основному військ. судна. На рос. верфях були створені перші криголами («Пайлот», 1864), судна з гол. двигунами внутр. згоряння (річкове — «Вандал», 1903; морське — «Дело», 1908). На Україні першу суднобудівну верф спорудило Адміралтейство 1788 в Миколаєві (тепер *Миколаївський суднобудівний завод* імені 61 комунара). В 1897 тут закінчено буд-во великого суднобудівного і судномеханічного заводу. Всього на Україні діяло 7 таких підприємств.

За роки Радянської влади С. перетворилося на високорозвинуту потужну галузь машинобудування, яка виробляє найновіші типи суден з високими тех. та експлуатаційними якостями. Серед них великотоннажні наливні судна (вантажопідйомність від 5 тис. т до 150 тис. т), суховантажні судна й контейнеровози (вантажопідйомністю від 4 тис. т до швидкісних газотурбоходів з горизонтальним способом вантажопереробки місткістю 55 тис. м³), ліхтеровози, рефрижератори, лісовози-пакетовози, нафторудовози (вантажопідйомністю 100 тис. т), атомні криголами «Ленін», «Леонід Брежнєв», «Сибір», плавучі бурові установки типу «Каспій» та «Баку», океанські рятувальні буксири типу «Ягуар», унікальні плавучі крани, автоматичні підводні апарати.

За виробництвом продукції С. Радянський Союз посідає одне з провідних місць у світі. Деякі судна в СРСР купують зарубіжні судноплавні компанії та судновласники. В УРСР найбільші підприємства С.: *Чорноморський суднобудівний завод,* Херсонське суднобудівне об'єднання ім. 60-річчя Ленінського комсомолу України, *київський суднобудівний завод «Ленінська кузня».* На підприємствах С. республіки будуються супертраулери типу «Пулковський меридіан» та «Горизонт», малі й середні риболовні траулери для добування й переробки нових об'єктів промислу (риб глибоководних порід, креветок тощо), судна з дизельними силовими установками для перевезення руди і концентратів вантажопідйомністю 53 тис. т, ліхтеровози-контейнеровози (40 тис. т), ліхтеровози-контейнеровози криголамно-транспортного типу з атомною енерг. установкою, універсальні судна, судна для навалочних вантажів (14,5 тис. т), танкери-навалочники (25,0; 65,0; 100,0 тис. т), геофізичні, бурові судна, приймально-транспортні рефрижератори. Будуються пасажирські судна, судна на підводних крилах, сучасні озерно-річкові судна, землечерпалки, плавучі крани. Крім суднобудівних, у республіці діють судноремонтні підприємства, які ремонтують транспортний, пасажирський і риболовний флот. Усі судна, що їх будують в СРСР, оснащують досконалими енерг. установками, засобами механізації трудомістких процесів, автом. керуванням судновими механізмами і пристроями, найновішими засобами радіонавігації. В ін. соціалістичних країнах транспортне й пром. С. розвинуте у ПНР, НДР, СФРЮ. Між соціалістичними країнами в галузі С. існує тісне співробітництво, принципи якого втілено в діяльності *Ради Економічної Взаємодопомоги.* Серед капіталістичних країн трансп. С. розвинуте в Японії, Швеції, ФРН, Іспанії, Франції, Великобританії, промислове — в Японії. Річкове С. найбільш розвинуте серед соціалістичних країн у ЧССР та НДР; серед капіталістичних — у США. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт.*

П. Т. Гришин, Ю. Сібгатулін.

СУДНОВИ́Й ДВИГУ́Н — двигун, що забезпечує рух судна (головний двигун) або дію його електрогенераторів, вентиляторів, насосів тощо (допоміжний двигун). Першим С. д. була *парова машина.* Нині ним є *дизелі, парові турбіни* і *газові турбіни.* Найчастіше на суднах різних типів використовують дизелі (головні та допоміжні двигуни) — найекономічніші з усіх типів С. д. Парові турбіни (головні двигуни) встановлюють на великих *танкерах,* газо- і контейнеровозах, на суднах з *ядерною силовою установкою* та ін. Газові турбіни (в основному як головні двигуни) застосовують на військ. кораблях, *суднах на підводних крилах, суднах на повітряній подушці.* Щоб привести у дію *судно-*

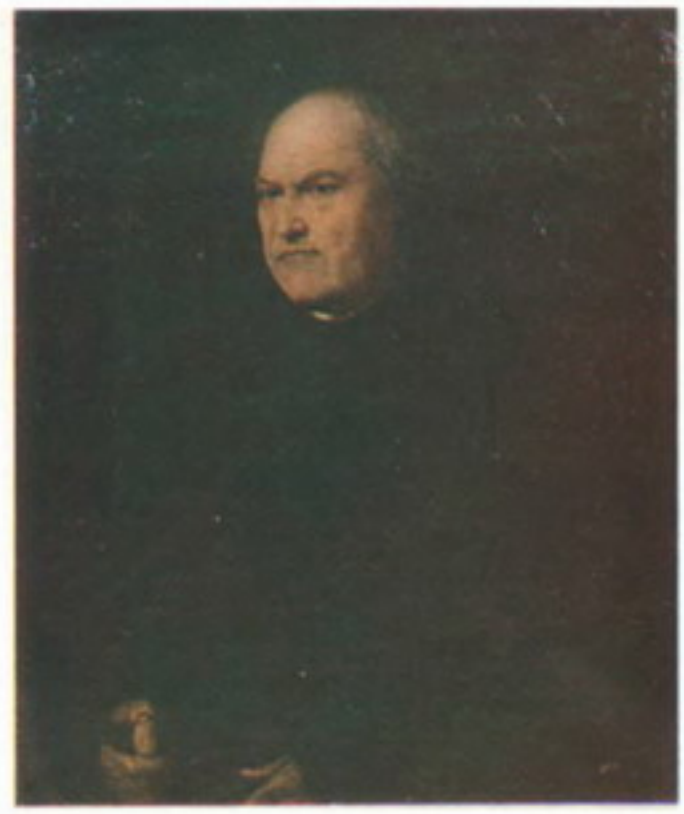

1

2

До ст. **Тіціан.**

1. Любов земна і небесна. Близько 1515—16. Галерея Боргезе. Рим.

2. Чоловічий портрет. Львівська картинна галерея.

3. Марія Магдалина кається. 60-і роки 16 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

4. Динарій кесаря. 1518. Дрезденська картинна галерея.

5. Венера Урбінська. 1538. Галерея Уффіці. Флоренція.

6. Портрет папи Павла III з Алессандро й Оттавіо Фарнезе. 1545—46. Національний музей і галерея Каподімонте. Неаполь.

3

4

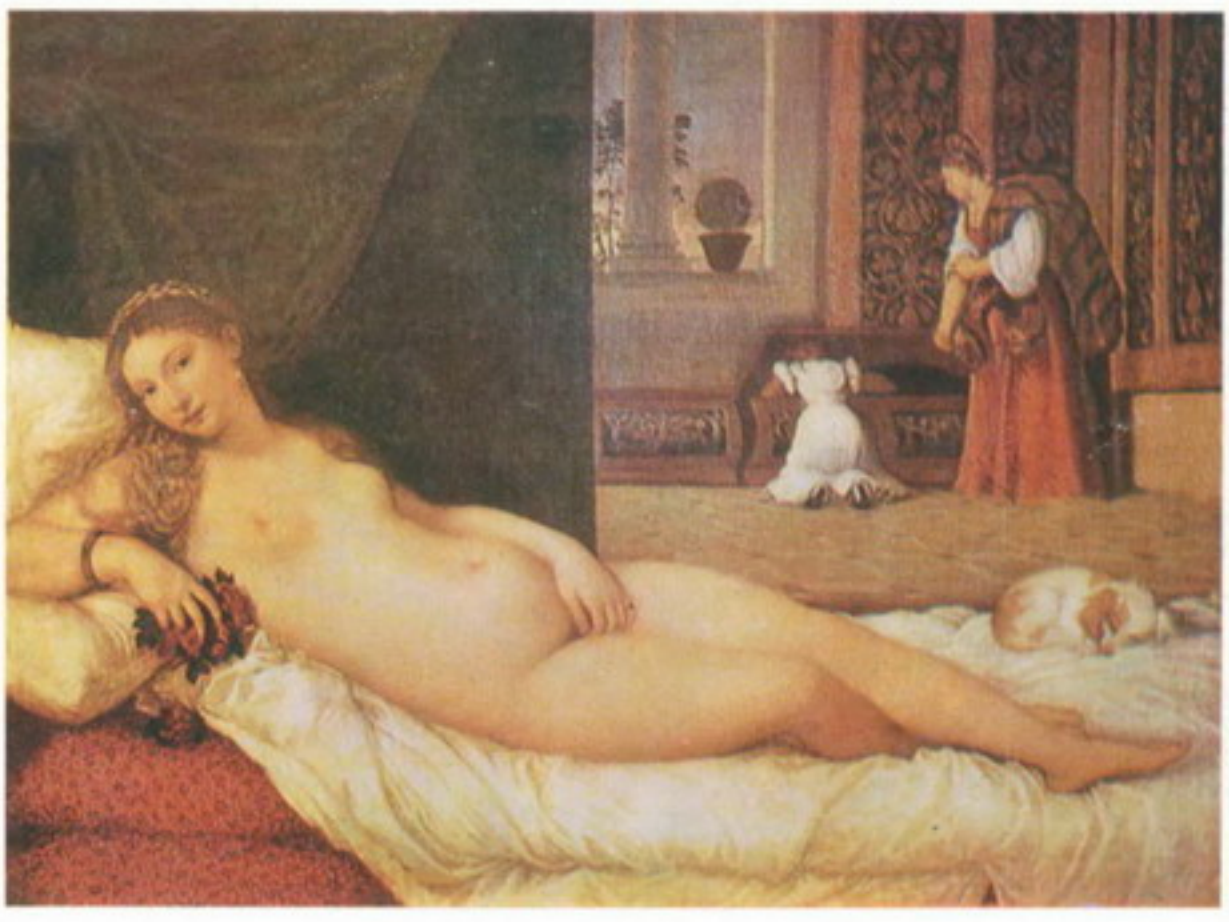

5

6

До ст. Тарасевич О.
1. Титульна сторінка до видання «Rosarium». 1672. 2. Портрет К. Клокоцького. 1685. Обидві — гравюри на міді.

До ст. Тарасевич Л.
1. Портрет Ю. Землі. 2. Єремія Прозорливий. 3. Спиридон і Никодим. 2 і 3 — з «Києво-Печерського патерика». Всі гравюри на міді. 1702.

вий рушій, головний С. д. з'єднують з гребним валом безпосередньо або через *редуктор*. Вдаються й до електр. з'єднання (С. д. з гол. генератором й електродвигуном гребного вала). На невеликих суднах С. д. водночас обертає *гребний гвинт* і приводить у дію електрогенератор.

СУДНОВИЙ РУШІЙ — пристрій, що створює необхідну для руху судна силу тяги (рушійну силу). Найпоширенішими є реактивні С. р., в яких сила тяги зумовлюється реакцією мас води, повітря або продуктів згоряння палива, відкидуваних у напрямі, протилежному напрямові руху судна. Такі С. р. бувають непрямої реакції (весла, гребні колеса, *гребні гвинти, повітряні гвинти*, крильчасті пристрої) і реакції прямої (напр., водомети — профільовані труби, *повітряно-реактивні двигуни*). Є й активні С. р. (вітрила, ротори тощо), де для створення сили тяги використовується енергія вітру або течії води. С. р. приводять у дію *судновими двигунами*, мускульною енергією людини (весла), енергією повітря (вітрила). Ефективність С. р. (у поєднанні з корпусом судна і рулем) характеризується пропульсивним коефіцієнтом — відношенням корисної потужності (добутку сили тяги на швидкість руху судна) до потужності, споживаної рушієм.

СУДНОВОДІННЯ — 1) Сукупність наук і наукових дисциплін, необхідних для керування рухом *судна*. До С. належать *навігація, лоція, мореплавна астрономія, гідрографія*, а також гідрометеорологія (див. *Гідрометеорологічна служба*), теорія *девіації* магн. компаса, морська практика. Великий вклад у розвиток С. внесли М. В. *Ломоносов*, М. П. *Лазарєв*, Ф. П. *Літке*, О. С. *Попов*, О. М. *Крилов* та ін. вчені. 2) Керування рухом судна на основі безперервного інструментального або візуального контролю за умовами плавання, *курсом судна*, його швидкістю, місцеположенням і станом. Відоме з давніх часів. Понад 3 тис. років тому фінікійці, плаваючи у відкритому морі, орієнтувались на Полярну зірку. В 3—2 ст. до н. е. китайці вже користувались магніт. компасом. Сучасними засобами інструментального контролю є *навігаційні прилади, інерціальні навігаційні системи, радіонавігаційні системи*. Судноводінню сприяє *морська сигналізація, обстава судноплавна*. Порядок С. визначається міжнар. і місцевими правилами. Див. також *Судноплавство*.

Літ.: Сазонов А. Е. Автоматизация судовождения. М., 1977; Гаращенко Г. М., Сапожников Е. Н. Безопасность судовождения. К., 1979; Кожухов В. П., Григорьев В. В., Лукин С. М. Математические основы судовождения. М., 1980.

СУДНОПІДІЙМАЧ — споруда, якою переміщують судно з одного рівня на інший. Є транспортні суднопідіймачі, призначені для подолання перепаду рівнів води на внутр. *водних шляхах*, і суднопідйомні споруди, якими піднімають (спускають) судна на судноремонтних і суднобуд. підприємствах. У трансп. С. (похилих, вертикальних) судно переміщується, як правило, на плаву — у наповненій водою камері (з вхідними і вихідними затворами), яка рухається по рейковій колії звичайно за допомогою мех. або електр. тяги. Похилі С. бувають: поздовжні й поперечні; одно- і двоскатні (з поворотним пристроєм для переведення судна через вододіл або гребінь греблі). Вертикальні С. поділяють на механічні (з противагами), плунжерні (з гідравлічними пресами) і поплавкові. До найпоширеніших суднопідйомних споруд належать плавучі *доки* і *слипи*. Для вертикального підйому суден використовують також стрілові і мостові підйомні крани, гідравлічні підйомники.

СУДНОПЛА́ВСТВО — плавання суден по *водних шляхах*. За районами плавання С. буває морське, внутрішнє й мішане; за функціональною ознакою — комерційне, промислове тощо; за організацією та регулярністю сполучень — лінійне (забезпечує регулярні перевезення пасажирів і невеликих партій вантажів за встановленим розкладом) та трампове (робота вантажних суден не пов'язана з постійними районами плавання, портами навантаження й розвантаження і не обмежена певним видом вантажів). С. відоме з давніх часів (по річках, озерах, а також по морях вздовж узбереж. Розвиток *мореплавної астрономії*, застосування *компаса* та вдосконалення конструкції суден дали можливість здійснювати С. у відкритих океанах і морях. Базою сучас. С. є розвинуті тех. засоби, призначені для його здійснення (судна та їхнє устаткування), та забезпечуючі служби (портові, гідрометеорологічні, гідрографічні, аварійно-рятувальні тощо). Режим С. регламентують нац. закони й міжнар. угоди. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт*.

СУДО́ВА ВИ́ШНЯ (до 1545 — Вишня) — місто Мостиського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на р. Вишні (прит. Сану), поблизу залізнич. ст. Судова Вишня. Вперше згадується під назвою Вишня в *Галицько-Волинському літописі* під 1230. В 1349 загарбана шляхет. Польщею. В 1368 Вишні надано *магдебурзьке право*. З 1443 у Вишні відбувалися сеймики (з'їзди) шляхти ряду земель *Руського воєводства*, від яких місто дістало назву С. В. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. В.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 С. В. захопила бурж.-поміщицька Польща. З 1927 в С. В. діяла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1939 С. В. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С. В. — місто. У місті — заводоуправління буд. матеріалів, комбікормовий з-д, ф-ка львів. виробничого об'єднання «Галантерея», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум, середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Археол. пам'ятка — городище 9—11 ст. в урочищах Замчисько та Чвораки. В С. В. народився укр. письменник-полеміст І. *Вишенський*, де йому встановлено пам'ятник (1979, скульптор Д. Крвавич). У 1897 С. В. відвідав І. Я. Франко.

СУДОВА́ ЕКСПЕРТИ́ЗА — в СРСР регламентована процесуальним законом діяльність *експертів* по дослідженню конкретних обставин кримінальної чи цивільної справи з метою встановлення фактів, що мають істотне значення для досягнення об'єктивної істини в справі. Розрізняють *криміналістичну експертизу, судовомедичну експертизу, судовопсихіатричну експертизу*, судовобіологічну, судовоавтотех., судовобухгалтерську експертизи тощо. С. е. призначається особою, яка проводить *дізнання*, слідчим, прокурором, *судом* (суддею). С. е. переважно провадяться в спеціалізованих експертних установах системи М-ва юстиції та М-ва охорони здоров'я, а також в експертно-криміналістичних підрозділах МВС. Наслідки С. е. викладають у письмовій формі — висновку, який є одним із доказів у справі. При необхідності дослідження складних обставин судової справи призначаються т. з. комісійні чи комплексні експертизи, які провадяться комісією фахівців відповідно з однієї чи різних галузей знань.

М. Я. Сегай.

СУДОВА́ МЕДИЦИ́НА — галузь *медицини*, яка вивчає медико-біологічні проблеми, що виникають у судово-слідчій практиці. Завдання С. м. визначаються потребами правової практики і включають вивчення осн. об'єктів *судовомедичної експертизи* — дослідження мертвих тіл, потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також речових доказів. Систематичне залучення лікарів з метою розв'язання питань в галузі правосуддя виникло ще в стародавні часи. Значення мед. висновків при розгляді судових справ підтверджується рядом законодавчих актів, які були видані в різні часи в країнах Європи. В *Кодексі Юстініана* вказано, що висновки лікаря як судовий доказ важливіші доказів свідків. С. м. почала свій розвиток у 16 ст.— в карному кодексі *Кароліна* чітко були перелічені випадки залучення лікарів для розв'язання питань у справах, які потребували розтину трупа. В 16—17 ст. з'явився ряд посібників (франц. хірурга А. *Паре*, італ. лікаря П. Заккіаса), які створили основу для наступного розвитку С. м. В Росії першим законодавчим актом, який ввів обов'язкове залучення лікарів до розв'язання правових питань, був Військовий статут Петра I (1714), що передбачав необхідність розтину трупа вбитого і подавання лікарем в суд свідоцтва про причину смерті. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. при медичних ф-тах університетів (Москва, Петербург, Казань, Томськ, Київ, Харків та ін.) було створено кафедри С. м. Першим вітчизн. посібником в цій галузі був «Короткий виклад судової медицини» С. О. Громова (Петербург, 1832). З 1863 почали видаватися спеціальні журнали з питань С. м. В СРСР з 1946 функціонує Всесоюзне наукове т-во судових медиків, друкованим орга-

Судова Вишня. Пам'ятник Івану Вишенському. Скульптор Д. П. Крвавич. Бронза, граніт. 1979.

ном якого з 1958 є журн. «Судебно-медицинская экспертиза». Великий внесок у розвиток вітчизн. С. м. зробили проф. П. О. Мінаков, Я. О. Чистович, І. М. Гвоздєв, О. С. Ігнатовський, Н. О. Оболонський, О. М. Шибков, М. І. Райський, В. Ф. Черваков, І. Ф. Огарков, В. М. Смолянінов, Л. М. Ейдлін, М. В. Попов, М. І. Авдєєв та ін. Розвиток С. м. на Україні пов'язаний з діяльністю М. С. *Бокаріуса,* що в 1910—31 очолював кафедру С. м. у Харкові і брав активну участь у створенні Ін-ту судової експертизи в Харкові, якому (1931) було присвоєно його ім'я. Значний внесок у розвиток С. м. на Україні зробив Ю. С. Сапожников, який в 1936—70 очолював кафедру при Київ. мед. ін-ті, протягом 17 років керував судовомедичною службою в республіці. Судовомедичну експертизу в СРСР включено до системи органів *охорони здоров'я*. Адміністративно-організаційним і науково-методичним центром, який очолює і координує всю наукову і практичну судовомедичну діяльність в СРСР, є організований у Москві 1931 Державний н.-д. ін-т С. м. Найактуальніші проблеми сучасної С. м.: розробка експертних критеріїв механізму виникнення ушкоджень та ідентифікація зброї, якою було спричинено травму; встановлення диференціально-діагностичних показників прижиттєвості й давності походження ушкоджень; розробка критеріїв визначення давності настання смерті; вивчення різних аспектів гіпоксичних (див. *Гіпоксія*) станів; розробка судовомедичних критеріїв експертизи живих осіб; подальше вдосконалення науково-організаційних і методичних питань у розвитку судовомедичної служби; вивчення різних аспектів, пов'язаних з дослідженнями речових доказів тощо. Практична робота з судовомедичного дослідження трупів, огляд потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також дослідження речових доказів здійснюються судовомедичними експертами (районних, міжрайонних, обл. і республіканських бюро судовомедичної експертизи), а також співробітниками кафедр судової медицини.

Літ.: Громов А. П. Курс лекций по судебной медицине. М., 1970; Сапожников Ю. С., Гамбург А. М. Судебная медицина. К., 1980. *І. А. Концевич.*

СУДОВА́ ПСИХІАТРІ́Я — галузь *психіатрії,* що вивчає різні психічні розлади відносно деяких норм кримінального і цивільного права, кримінального і цивільного процесу. С. п. сформувалася на стику медичних, правових і філософських наук. В Росії розвиток С. п. пов'язаний з діяльністю психіатрів кінця 19 — початку 20 ст.: І. М. Балинського, В. Х. Кандинського, М. М. Баженова, С. С. Корсакова, В. П. Сербського та ін. Розвиток рад. С. п. відбувався у боротьбі з реакційними течіями в кримінальному праві — *ломброзіанством* і неоломброзіанством, котрі розглядали поведінку людини як щось фатально визначене спадковими біологічними факторами. Радянська С. п. підходить матеріалістично до розуміння психічних процесів, використовуючи ідеї І. М. *Сєченова,* І. П. *Павлова* та ін. рос. фізіологів. Коло питань, що вивчає С. п., визначається в основному практичними завданнями, які стоять перед *судовопсихіатричною експертизою.* До цих питань відносять висновки про стан психіки осіб, яких притягають до кримінальної відповідальності, висновки про дієздатність позивачів і відповідачів у цивільному процесі, психіатричний огляд свідків та потерпілих, коли ці особи викликають у суду сумнів у їх психічній повноцінності, визначення психічного стану осіб, у яких виявили ознаки психічного розладу в період відбування покарання та ін. Відповідно до цих завдань С. п. як наукова дисципліна розробляє методи судовопсихіатричної оцінки окремих психічних захворювань і критерії, на основі яких робляться експертні висновки про психічний стан і дієздатність, вибираються медичні заходи по відношенню до хворих, що вчинили суспільно небезпечні дії. Провадиться судовопсихіатрична експертиза судовими експертами — лікарями-психіатрами, які не лише ставлять діагноз, а й розв'язують питання про необхідність примусового лікування психічно хворого, що чинить суспільно небезпечні дії. В СРСР С. п. сприяє зміцненню соціалістичного правосуддя і законності. Науково-методичним центром С. п. є Всесоюзний н.-д. ін-т загальної та судової психіатрії ім. В. П. Сербського (Москва).

Літ.: Руководство по судебной психиатрии. М., 1977.

В. С. Шапошников.

СУДОВА́ РЕФО́РМА 1864 — ліберально-бурж. реформа *судової системи,* кримінального та цивільного *судочинства,* яку здійснив царський уряд відповідно до потреб капіталістичного розвитку Росії. С. р. була оформлена суд. статутами, проекти яких затвердив цар у листопаді 1864.

За С. р. було утворено формально рівну для всіх судову систему: суди загальної юстиції (окружний суд — судова палата — Сенат) та мирової юстиції (одноособовий дільничний мировий суддя — повітовий з'їзд мирових суддів — Сенат). Було запроваджено інститут *присяжних засідателів,* проголошено ряд формальних принципів: рівність усіх перед законом, гласність, усність судочинства тощо, засновано *адвокатуру.* Водночас збережено ряд установ і принципів феодально-станового судочинства (станові суди — церковні, військові, волосні; адм. юстиція, дворянський склад суддів тощо). *Судово-адміністративною реформою 1889* царизм значно обмежив дійовість суд. реформи 1864.

СУДОВА́ РЕФО́РМА НА УКРАЇ́НІ 1760—63 — реорганізація судових установ на Україні для вдосконалення їхньої діяльності відповідно до класових інтересів *козацької старшини* та шляхти. Проведена гетьманом К. Г. *Розумовським* за взірцем системи, передбаченої *Литовськими статутами,* зокрема станових місц. судів. За універсалом гетьмана 17 (28).II 1763 *Генеральну військову канцелярію* було позбавлено суд. функцій. Це призвело до перетворення *Генерального суду* на найвищий апеляційний орган, а також на суд у справах ген. старшин, полковників, бунчукових і військ. товаришів та осіб, узятих під особисту опіку гетьмана. Реформа завершилася в кін. 1763, коли на тер. кожного полку було створено замість полкових судів два земські, два підкоморські і один гродський суди (лише в Ніжинському полку було три *земські суди*). В компетенції сотенних управлінь і *магістратів* залишився розгляд дрібних спорів рядових козаків і міського населення. Справи селян перебували в панській *юрисдикції*. Реформа не змінила експлуататорської суті всіх судів як апарату феодально-кріпосницького поневолення сел. мас і міської бідноти.

Літ.: Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

СУДОВА́ СИСТЕ́МА — сукупність судів, заснована на єдиних принципах організації й діяльності, цілях і завданнях, які визначаються класовою суттю *держави,* де вони діють. С. с. невіддільна від *суду,* який в історії розвитку суспільства завжди був у центрі політ. боротьби як один із важелів зміцнення політ. влади пануючого класу. В основу першої С. с. Рад. д-ви було покладено визначені *Декретом про суд* принципи організації нових судів, у т. ч. *революційних трибуналів. Конституція СРСР* 1977 відобразила процес дальшого вдосконалення суду, *правосуддя* і відповідно С. с. Згідно з ст. 151 Конституції СРСР, а також ст. 1 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* у країні діють *Верховний Суд СРСР,* Верховні Суди союзних і автономних республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей, суди авт. округів, *районні* (*міські*) *народні суди,* а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Осн. ланкою С. с. є народні суди, які вирішують 96—98 % кримінальних і цивільних справ. Найвищим суд. органом СРСР є Верховний Суд СРСР, який здійснює нагляд за суд. діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у межах, встановлених законом (ст. 153 Конституції СРСР). Організацію і діяльність рад. С. с. визначають *конституційні принципи судочинства.* В основу побудови С. с. покладено принципи її єдності, залежності структури С. с. від *державного устрою* СРСР і союзних республік, двохінстанційність. Усі суди в СРСР поділяються на суди Союзу РСР, до яких належать Верховний Суд СРСР і військ. трибунали, та суди союзних республік — усі ін. суди. Вони організаційно об'єднані між собою наявністю спільного для них Верховного Суду СРСР. В УРСР С. с.

відповідно до ст. 149 *Конституції УРСР* складається з 3 ланок: *Верховного Суду УРСР*, обл. і районних (міських) нар. судів. На правах обл. суду діє Київський міський суд (про С. с. УРСР див. також т. 11, Українська Радянська Соціалістична Республіка, розділ Судова система УРСР). За компетенцією всі суди СРСР поділяються на суди 1-ї інстанції та суди 2-ї і наглядової інстанції. С. с. інших соціалістичних країн складається з трьох ланок. У бурж. д-вах С. с., як правило, не має єдиної орг. єдності.

Р. І. Гричук.

СУДОВА́ СТАТИ́СТИКА — в СРСР галузь державної *статистики*, предметом якої є вивчення кількісного боку *злочинності* та цивільно-правових спорів, що стали об'єктом розгляду в суді, нотаріаті чи арбітражі. С. с. поділяється на кримінально-правову та цивільно-правову, показники яких характеризують діяльність *правоохоронних органів* на всіх стадіях кримінального та цивільного процесів (див. *Процесуальні стадії*). С. с. керується наук. основами і методологічними принципами заг. теорії статистики. Показники С. с. відображають хід боротьби з *правопорушеннями*, зокрема вони враховують кількість *злочинів*, кількість злочинців та міри *покарання*, які було застосовано судом. Облік правопорушень здійснюється відповідно до їхньої структури, динаміки, причин, характеристик осіб злочинців і суб'єктів цивільних правовідносин тощо. Систему С. с. побудовано за відомчим принципом. Так, С. с. обліковує діяльність прокуратури відповідно до завдань, визначених Законом СРСР про Прокуратуру СРСР; вона має значення і для керівництва, контролю та спрямування діяльності органів юстиції.

А. А. Фоніна.

СУДОВЕ́ РІ́ШЕННЯ — в СРСР постанова суду 1-ї інстанції по суті розглянутої цивільної справи. В ній суд розв'язує правовий спір між сторонами — задовольняє *позов* (зустрічний позов) повністю або частково чи відмовляє в позові. С. р. постановляється і в справах *окремого провадження*. С. р. є актом соціалістичного *правосуддя*, воно проголошується прилюдно іменем республіки і після вступу в законну силу стає загальнообов'язковим, а його виконання забезпечується примусовою силою д-ви. Закон (в УРСР — ст. 202 ЦПК УРСР) встановлює, що С. р. повинно бути законним і грунтуватися на досліджених судом *доказах*. С. р. складається зі вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Приймається в нарадчій кімнаті більшістю голосів суддів, які входять до складу суду в даній справі, і підписується всім складом суду. За заг. правилом С. р. оголошується негайно після розгляду справи. Якщо в С. р. не розв'язано будь-якої з позовних вимог або не зазначено точного розміру присуджених стягнень тощо, суд постановляє додаткове рішення після розгляду цього питання в судовому засіданні з викликом сторін. С. р., а також додаткове рішення можуть бути оскаржені сторонами і третіми особами (див. *Оскарження у праві*) або опротестовані прокурором у касаційному порядку в 10-денний строк від дня постановлення С. р. (див. *Касаційний розгляд справ*).

А. М. Фельдман.

СУДОВЕ́ УПРАВЛІ́ННЯ — в СРСР одна з галузей держ. діяльності, що полягає у розв'язанні питань адм.-організаційного, фінанс. та госп. порядку щодо судів. Здійснюється відповідно до закону *Радами народних депутатів*, М-вом юстиції СРСР, м-вами юстиції союзних і авт. республік, відділами юстиції обл. (крайових) Рад нар. депутатів. Органи С. у. чітко відмежовані від органів, що здійснюють *правосуддя*. Процесуальне керівництво судами належить вищестоящим судам. Нагляд за судовою діяльністю судів здійснюється *Верховним Судом СРСР*, а С. у.— Міністерством юстиції СРСР. Відповідно до Положення про М-во юстиції СРСР, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 21.III 1972, воно здійснює орг. керівництво судами союзних республік і *військовими трибуналами*. М-во юстиції СРСР розробляє пропозиції з питань організації судів союзних республік і військ. трибуналів (дислокація, структура, штати), проведення виборів суддів і нар. засідателів; керує організацією їхніх звітів перед виборцями; перевіряє організацію роботи суд. органів союзних республік і військ. трибуналів і вживає заходів до її поліпшення; вивчає і поширює позитивний досвід; забезпечує створення належних умов для здійснення правосуддя; з метою дальшого вдосконалення діяльності судів вивчає і узагальнює суд. практику, координуючи цю роботу з Верховним Судом СРСР (результати узагальнення використовує для усунення виявлених недоліків в організації роботи судів); організує роботу по веденню *судової статистики* тощо. М-во юстиції здійснює керівництво і контроль за роботою по виконанню рішень, ухвал і постанов судів по цивільних справах, вироків, ухвал і постанов судів по кримінальних справах, де йдеться про майнове стягнення. До С. у. належить і керівництво роботою з кадрами суд. органів, зокрема розробка проектів держ. планів розподілу молодих спеціалістів, які закінчили юрид. навч. заклади. С. у. в союзних і автономних республіках здійснюється відповідними держ. органами.

В УРСР вони діють відповідно до Закону УРСР про судоустрій УРСР 1981, Положення про Міністерство юстиції УРСР 1972.

О. Г. Павшукова.

СУДОВИ́Й ВИКОНА́ВЕЦЬ — *службова особа* суду, яка відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР* здійснює примусове виконання рішень, ухвал судових і постанов у цивільних справах, *вироків*, ухвал і постанов щодо майнових стягнень у кримінальних справах, а також ін. рішень і постанов у передбачених законом випадках. Вимоги, що їх пред'являють С. в. по виконанню *судових рішень*, вироків тощо, є обов'язковими для всіх держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. *громадських організацій*, службових осіб і громадян на всій території СРСР.

СУДОВИ́Й РО́ЗГЛЯД СПРАВ — центральна стадія кримінального та цивільного *судочинства*, на якій суд розглядає і розв'язує справи по суті, постановляє по них *вироки* чи *судові рішення*. Осн. положення С. р. с. визначено Конституцією СРСР, конституціями союз. і авт. республік (див. *Конституційні принципи судочинства*), а також Основами кримінального судочинства (розд. IV) і цивільного судочинства (розд. III) СРСР і союзних республік. Процесуальний порядок С. р. с. докладно регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 1, 24—28 КПК УРСР, гл. 1, 20, 22 ЦПК УРСР). На цій стадії, де здійснюються завдання *правосуддя*, суд безпосередньо досліджує *докази*, зібрані під час *попереднього розслідування* (по кримінальних справах) або подані сторонами чи витребувані судом (по цивільних справах). Розглядаючи справу, суд у встановленій законом формі повно і всебічно з'ясовує всі обставини справи для встановлення об'єктивної істини. Принципами С. р. с. є колегіальність суду, безпосередність, усність, безперервність, а також *диспозитивність* (див. *Гласність судового розгляду, Усність судового розгляду*). Справи розглядаються за участю сторін, свідків, заінтересованих осіб тощо, представників захисту, громадськості, а в ряді випадків і прокурора. С. р. с. складається з окремих взаємопов'язаних частин. У кримінальних справах ними є: підготовча частина суд. засідання, судове слідство, судові дебати і останнє слово підсудного, постановлення й оголошення вироку; у цивільних справах — підготовча частина, розгляд справи по суті (дослідження доказів, додаткові пояснення сторін), судові дебати, постановлення та оголошення судового рішення. При С. р. с. закон передбачає неухильне додержання послідовності його провадження, процесуальної форми, всіх *гарантій правових*, так само як і вимог комуністичної моралі, зокрема судової етики. Хід С. р. с. обов'язково фіксується в протоколі судового засідання.

Я. П. Нагнойний.

СУДОВИ́Х ЕКСПЕРТИ́З КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа, де проводять експертизи по кримінальних і цивільних справах і ведуть н.-д. роботу в галузі судової експертизи і криміналістики (див. *Криміналістична експертиза*). Засн. 1923 на базі кабінету науково-суд. експертизи. Завданнями ін-ту є провадження криміналістичних, фізико-хім., біол. та автотех. досліджень у кримінальних і цивільних справах, наук. розробка заг. питань теорії суд. експертизи, нових методів дослідження речо-

О. І. Судомора. Обкладинка до книжки «Кирило Кожом'яка». Початок 20 ст.

вих доказів, орг. і тех. пропозицій, спрямованих на запобігання злочинам, а також надання методичної допомоги судовослідчим працівникам. За дорученням судовослідчих органів ін-т проводить відповідні експертизи. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочеркознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, судовобіол. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації. Ін-т має відділення у Львові, організоване 1968.

В. К. Стринжа.

СУДОВИ́Х ЕКСПЕРТИ́З ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. С. Бокаріуса — установа, що здійснює *судові експертизи* в кримінальних і цивільних справах і веде н.-д. роботу з суд. експертизи і *криміналістики*. Засн. 1923 проф. М. С. Бокаріусом і 1931 названий його ім'ям. Н.-д. робота спрямована на дальше розширення можливостей суд. експертиз, використання досягнень природничих і тех. наук для криміналістичних, судовохім., судовобіол., судовоавтотех. та ін. досліджень. Ін-т також надає допомогу органам прокуратури і внутр. справ та судам у підготовці, призначенні і використанні суд. експертиз, у розробці пропозицій щодо запобігання злочинам та ін. правопорушенням. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочеркознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, судовобіол. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації.

М. В. Скорик.

СУДОВІ́ ПРОЦЕ́СИ У СПРА́ВАХ ПРО ЗЛОДІЯ́ННЯ НІМЕ́ЦЬКО-ФАШИ́СТСЬКИХ ОКУПА́НТІВ НА УКРАЇ́НІ — судові процеси над гітлерівськими загарбниками, винними в учиненні страхітливих злодіянь на тимчасово окупованій території СРСР, зокрема УРСР. Глави урядів Великобританії, СРСР і США 2.XI 1943 прийняли Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19.IV 1943 встановив, що справи про злодіяння фашист. загарбників, вчинені на тер. СРСР, розглядаються рад. судами. Суд. процеси на Україні над нім.-фашист. злочинцями та їхніми співучасниками, зокрема укр. бурж. націоналістами, були проведені в Харкові, Миколаєві, Києві, Донбасі, Севастополі, Чернігові, Полтаві. Перший такий суд. процес було проведено 15—18.XII 1943 в Харкові. Було засуджено до страти через повішення 3 нім. службовців поліції та їхнього пособника — зрадника Батьківщини, винних у винищенні тільки в Харкові 30 тис. рад. людей, замордованих, розстріляних і спалених живцем. 10—17.I 1946 в Миколаєві відбувся суд. процес, на якому 6 підсудних есесівців, у т. ч. кол. коменданта Миколаєва, було засуджено до страти через повішення. Під їхнім керівництвом у Миколаєві і Микол. обл. було розстріляно 105 тис. рад. громадян і вигнано в рабство до Німеччини 60 тис. чол. 17—29.I 1946 у Києві до суду було віддано 15 кол. чинів нім.-фашист. армії, поліції та жандармерії, винних у масових убивствах, насильствах, знущаннях над людьми. Тільки в Києві і Київ. обл. під їхнім керівництвом або ними особисто було знищено понад 200 тис. рад. громадян (лише в *Бабиному Яру* — понад 100 тис. чол.), у Львові та Львів. обл.— понад 550 тис. чол., у Донбасі в шахту № 4-біс скинуто 75 тис. чол. Підсудні організували руйнування багатьох істор. пам'яток (зокрема, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Київ. ун-ту). До смертної кари через повішення було засуджено кол. нач. поліції, коменданта тилу 6-ї армії та 10 ін. злочинців. 25—30.X 1947 на процесі в Донбасі 12 фашист. злочинців визнано винними у знищенні 170 тис. рад. громадян, у вигнанні на каторгу до Німеччини понад 250 тис. чол. У зв'язку із скасуванням смертної кари в СРСР (травень 1947) більшість злочинців було засуджено до 25 років ув'язнення В Севастополі 12—24.XI 1947 відбувся суд. процес над 12 воєнними злочинцями, в т. ч. командуючим окупаційними військами в Криму, який віддав наказ про масове винищення населення Керчі, Кубані та ін. місцевостей, нач. жандармерії Севастополя, який особисто керував знищенням 27 тис. чол., та ін. гітлерівцями. Всіх їх було засуджено до ув'язнення на строк від 20 до 25 років. У Чернігові 17—25.XI 1947 відбувся процес у справі про звірства нім.-угорських фашист. загарбників. Судили 16 злочинців, з вини яких лише у Черніг. обл. було знищено понад 103 тис. мирних рад. громадян. Усіх злочинців засуджено до 25 років ув'язнення. До суду, що відбувся в Полтаві 22—29.XI 1947, було віддано 22 військовослужбовців нім.-фашист. армії, які знищували мирне населення у Дніпроп., Кіровогр., Харків., Полтав. та ін. областях України. Лише в Полтав. обл. вони знищили бл. 222 тис. рад. громадян, 159 тис. вигнали у фашист. рабство. Цих злочинців було засуджено до тривалих строків ув'язнення. Ряд фашист. злочинців було засуджено за звірства на тер. УРСР суд. органами рад. військ. адміністрації в Німеччині. Суд. процеси у справах про звірства нім.-фашист. злочинців на тер. СРСР відбулися у Краснодарі (1943), Брянську і Смоленську (1945), Ленінграді (1945—46), Великих Луках (1946) та інших містах.

Літ.: Документы обвиняют. Сборник документов..., в. 1—2. М., 1943—45; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

М. Б. Погребінський.

СУ́ДОВО́-АДМІНІСТРАТИ́ВНА РЕФО́РМА 1889 — реакційний захід рос. царизму, здійснений з метою посилення влади *самодержавства*. Реформа фактично ліквідувала систему мирової юстиції, запроваджену *судовою реформою 1864*. Виборних мирових суддів заступили: в повітах — земські начальники, яких призначали з дворян, у містах — призначувані міські судді. Волосні суди було підпорядковано земським начальникам. Компетенція суду присяжних зводилася до мінімуму. Було порушено принцип гласності, насамперед у справах про т. з. держ. злочини. За цією реформою селяни та всі органи сел. самоврядування цілком підпорядковувалися владі дворян-поміщиків, у руках яких було зосереджено судову й адм. владу.

І. П. Сафронова.

СУДОВОМЕДИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — один із видів *судової експертизи*, що полягає в дослідженні фахівцями питань медичного характеру, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного *судочинства*. Призначення і порядок проведення С. е. в СРСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР* передбачає обов'язкове проведення С. е. для: встановлення причин смерті, визначення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень, встановлення віку (див. *Вік* у праві) обвинуваченого або підозрюваного, потерпілого, а також для встановлення статевої зрілості потерпілих. Обов'язкове проведення С. е. передбачено законом при *ексгумації* (ст. 192 КПК УРСР). С. е. проводять бюро судовомед. експертизи М-ва охорони здоров'я СРСР або відповідні бюро м-в охорони здоров'я союзних республік. Після проведення необхідних досліджень експерт складає висновок, який оформляється у вигляді акта. Цей висновок є одним із *доказів* при розгляді справи по суті.

СУДОВОПСИХІАТРИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА— один із видів *судової експертизи*, що полягає в дослідженні фахівцями питань психічного стану особи, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного *судочинства*. Порядок проведення і призначення С. е. в СРСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. С. е. застосовують до осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, якщо виникає сумнів у їхній *осудності*, в нормальному стані їхньої психіки. С. е. дає висновки про дієздатність осіб, які беруть участь у цивільному процесі (позивач і відповідач) тощо. Висновок експерта оформляється актом, що є одним з *доказів* по справі. Стаціонарну С. е. проводять у судовопсихіатричних відділеннях психоневрологічних лікарень, амбулаторну — спец. амбулаторні судовопсихіатричні комісії, що складаються з лікарів-психіатрів. Закон особливі умови передбачає при з'ясуванні питань, пов'язаних з розумовою відсталістю *неповнолітніх*. В цьому випадку по

справі повинна бути призначена експертиза за участю спеціалістів з дитячої чи юнацької психології (психолог, педагог), а в необхідних випадках — експерта-психіатра. Див. також *Примусові заходи медичного характеру*.

СУДОВЩИКО́ВА Олександра Євгенівна (1867—1924) — укр. письменниця, яка виступала під псевдонімом Грицько *Григоренко*.

СУДОМО́РА Охрім Іванович (19.III 1889, Бориспіль, тепер місто Київ. обл.— 13.X 1968, Київ) — укр. рад. графік. У 1904—07 навчався в *Лаврській іконописній майстерні* у І. Їжакевича, 1907—13 — в Київ. худож. уч-щі. Оформляв журнали («Сяйво», 1913—14), книжки («Сам собі пан» Б. Грінченка, 1924; «Сійся, родися, жито, пшениця» Остапа Вишні, 1929; «Кобзар» Т. Шевченка, 1927). Автор ілюстрацій до творів О. Пушкіна, К. Гордієнка, Н. Забіли, до укр. нар. казок («Кирило Кожум'яка»).

СУ́ДОРОГИ — раптові мимовільні скорочення м'язів. Спричинюються С. захворюваннями нервової системи (*епілепсія, правець*, неврози), виникають при *отруєннях*, порушеннях *обміну речовин* і діяльності залоз внутрішньої секреції. Залежно від причини С. можуть бути епізодичними, випадковими або повторюватися з певною частотою протягом тижня, місяця, року. У деяких хворих С. з'являються або посилюються при зовнішніх подразниках (раптовий голосний звук, поколювання тіла голкою), при глибокому диханні, в задушливому приміщенні, при зловживанні алкоголем. Розрізняють С. т о н і ч н і (тривале напруження м'язів, найчастіше безболісне) і к л о н і ч н і (швидкі скорочення м'язів, що змінюють одне одне через короткі, але різні за тривалістю відрізки часу). Л і к у в а н н я залежно від причини, що викликає С. Див. також *Тетанія, Спазми, Тик* у медицині.

СУДОУ́СТРІЙ — 1) В СРСР сукупність норм права, що встановлюють завдання, організаційну структуру й основні принципи діяльності судів, а також ін. органів, що сприяють здійсненню *правосуддя* (*прокуратура*, органи *попереднього розслідування, адвокатура, нотаріат*). Ці норми визначено *Конституцією СРСР*, конституціями союзних і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, законами про судоустрій союзних республік (в УРСР — Законом про судоустрій УРСР 1981) та ін. законодавчими актами, виданими відповідно до Основ. 2) Система судових установ. С. в СРСР грунтується на таких демократичних принципах: єдність рад. *судової системи*; здійснення правосуддя шляхом розгляду судом цивільних і кримінальних справ; рівність громадян перед законом і судом; право громадян на судовий захист; колегіальний розгляд справ у всіх судах у суворій відповідності з законом; утворення всіх судів на засадах виборності суддів і нар. засідателів; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; ведення судочинства мовою союзної чи авт. республіки або мовою більшості населення даної місцевості; відкритий розгляд справ у всіх судах; забезпечення обвинуваченому права на захист; надання юрид. допомоги адвокатурою громадянам і орг-ціям та ін. При розгляді справ у судах прокурор здійснює нагляд за додержанням законів. Судді та нар. засідателі відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. У встановленому законом порядку вони можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень. Про орг. керівництво судами див. ст. *Судове управління*.

О. Г. Павшукова.

СУДОЧИ́НСТВО — порядок провадження цивільних і кримінальних справ, встановлений законом. В СРСР цей порядок закріплено в *Основах цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, цивільних процесуальних і кримінально-процесуальних кодексах союзних республік (див. *Цивільний процесуальний кодекс УРСР, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*). Завданням С. є правильний і швидкий розгляд і розв'язання справ, сприяння зміцненню *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання і викоренення злочинів, охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян, виховання громадян у дусі неухильного додержання Конституції СРСР і рад. законів, поважання правил соціалістичного співжиття. С. в цивільних справах охоплює провадження справ у судах 1-ї інстанції; в кримінальних справах — *порушення кримінальної справи* і *попереднє розслідування*, провадження в суді 1-ї інстанції. С. як у цивільних, так і в кримінальних справах охоплює також провадження в порядку *касаційного розгляду справ* по скаргах і протестах на *вироки*, ухвали і постанови, які не набрали законної сили, а також розгляд у порядку судового нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) і за нововиявленими обставинами протестів на рішення і вироки, які набрали законної сили. С. охоплює й провадження по виконанню судових рішень, *виконанню вироку* і розгляду всіх питань, що виникають з приводу цього (напр., відстрочка виконання, застосування умовно-дострокового та умовного звільнення, погашення та зняття *судимості*). Див. також *Конституційні принципи судочинства, Кримінальне судочинство, Процесуальні стадії*.

М. І. Бажанов.

СУ́ДРАБКАЛН Ян [справж. прізв.— Арвід Пейне; з 1925 — Арвід Судрабкалнс; 5 (17).V 1894, Інчукалнс, тепер Ризького р-ну — 4.IX 1975, Рига] — латис. рад. поет, нар. поет Латвії (з 1947), акад. АН Латв. РСР (з 1973), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав 1909 (вірш «У лісі зимою»). У першій зб. віршів «Крилата армада» (1920) виступив як романтик. Автор збірок «Перетворення» (1923), «Ліхтар на вітрі» (1931), «Одна ластівка летить» (1937) та ін. В Рад. Латвії став співцем братерства народів, патріотом Рад. Батьківщини (збірки «У братній сім'ї», 1947; Держ. премія СРСР, 1948; «Ластівки повертаються», 1951; «І знову весна», 1964, та ін.). Публіцистична зб. «Перекличка знамен» (1950) присвячена боротьбі за мир. Шевченкові присвятив статті «Тарас Шевченко» (1946), «Безсмертний Кобзар» (1961), «Незгасна любов» (1964) та вірші «Пісня свободи» (1961), «Лист українцям» (1965). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Батьківщина. К., 1965; Р о с. п е р е к л.— Стихи. М., 1964; Две новеллы. Рига, 1971.

Літ.: Шутенко В. В. Співець дружби народів (Творчість Яна Судрабкална). К., 1975.

Б. К. Звайгзне.

Я. Судрабкалн.

СУ́ДРАБУ Е́ДЖУС [справж. прізв.— Едуард Зільбер; 30.VIII (11.IX) 1860, Менгельська волость, тепер Огрський район Латвійської РСР — 30.I 1941, Москва] — латис. рад. письменник. З 1924 жив у Москві. Літ. діяльність почав 1880. Для творів 80-х рр. характерний нар. романтизм. У 90-і рр. в його оповіданнях посилюються реалістичні й демократичні тенденції. Особливо виділяються оповідання для юнацтва «Чудний Даука» (1900) і повість «Чортогон» (1925). С. Е.— один із зачинателів латис. радянської л-ри. В повістях «Під прокляттям старого режиму» (1921), «Стерв'ятники» (1923), «В болотному тумані» (1925) викривав правлячу верхівку бурж. Латвії. Поеми 30-х рр. «Дніпробуд», «Україна» присвячені соціалістичному будівництву на Рад. Україні.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Избранное. Рига, 1955; Чудной Даука. Рига, 1956.

Б. К. Звайгзне.

Суздаль. Собор Різдва богородиці. 1225. Відновлено 1530.

СУЕ́Ц — місто на Пн. Сх. Єгипту, адм. ц. провінції Суец. Порт на *Суецькому каналі* при вході в нього з Червоного м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 368 тис. ж. (1974). Розвинута нафтопереробна пром-сть. Судноремонтні, хім., цем. і харч. підприємства. Бл. 2-го тис. до н. е. поблизу С. було прорито судноплавний канал, що сполучав Ніл з Червоним м. (засипаний 776). С. уперше згадується у 10 ст. Під час воєн. дій між Ізраїлем і Єгиптом 1973 місто було значною мірою зруйноване, тепер його відбудовано.

«СУЕ́Ц» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Франції. Почала складатися на рубежі 50—60-х рр. 20 ст. Основою для утворення групи була «Загальна компанія Суецького каналу». В сучас. період у сфері впливу групи перебуває кілька сотень франц. компаній. Активи групи зосереджено в трьох осн. галузях: банківській сфері, страховій справі та операціях з нерухомим майном у пром. монополіях. Ядро групи створюють холдингова компанія «Компані фінансьєр де Сюез», банки «Банк де л'Індошін е де Сюез», «Креді ендюстріель е коммерсьяль», «Сюез інтернасьйональ» і пром. монополії

Суздаль. Космодем'янська церква. 1725.

Дж. Суїджерт.

А. Ч. Суїнберн.

Сузи. Рельєф з Ахеменідського палацу. Фрагмент. Майоліка. 5 ст. до н. е. Лувр. Париж.

«Сен-Гобен-Понт», «Феродо», «Бегін-Сей». *С. В. П'ятенко.*

СУЕ́ЦЬКИЙ КАНА́Л — судноплавний морський канал у Єгипті, що сполучає Середземне та Червоне моря. Офіційно відкритий для судноплавства 17.XI 1869. Проритий у найвужчій частині *Суецького перешийка,* перетинає кілька озер та лагуну Манзала. Траса каналу проходить переважно рівнинною місцевістю. Шлюзів немає. Це найкоротший водний шлях між портами Атлантичного та Індійського океанів, на 8—15 тис. км коротший від шляху навколо Африки. Довж. С. к. між кінцевими портами (Порт-Саїдом на Пн. та Суецом на Пд.) — 161 км, зі штучними поглибленнями мор. дна біля входу і виходу каналу — 171 км, шир. по дзеркалу води 120—150 м, по дну — 40—60 м. Глиб. на фарватері — понад 13 м. Вздовж С. к. прокладено з-цю, канал електрифіковано. Для забезпечення прилеглої зони прісною водою від Нілу прорито канал Ісмаїлія. У Старод. Єгипті бл. 2-го тис. до н. е. було споруджено канал, який з'єднував р. Ніл і Червоне м. (т. з. Канал фараонів). У періоди занепаду Старод. Єгипту канал приходив у запустіння. Відбудовувався Птолемеєм II (3 ст. до н. е.) і в рим. епоху (мав назву «Річка Траяна»). В 642 канал відбудували араби, проте 776 його засипали, щоб спрямувати торгівлю через осн. райони *Халіфату.* В 1859—69 на місці старого каналу було збудовано сучас. С. к. Будівництво та експлуатацію здійснювала «Загальна компанія С. к.» (спочатку формально єгипетська, а з кін. 19 ст.— англо-французька). Після окупації 1882 Єгипту англ. військами С. к. став головною брит. військ.-стратегічною базою на Бл. Сході. Чинна міжнар. конвенція, що регулює судноплавство по С. к., укладена 1888. 26.VI 1956 єгип. уряд націоналізував компанію С. к. У відповідь на це імперіалістичні д-ви організували екон. блокаду, а 1956, 1967, 1973 — інтервенцію проти Єгипту (див. *Близькосхідна криза*). Судноплавство по С. к. перервалося. Після відходу 1974 ізраїльських військ з зони С. к. почалася його розчистка (зокрема, за допомогою СРСР) та реконструкція. 5.VI 1975 С. к. знову відкрито для судноплавства. В кінці 1980 завершено перший етап реконструкції С. к., завдяки чому по ньому проходять судна водотоннажністю до 150 тис. т. Час проходження по каналу 11—12 год. Понад 70 % перевезень становлять нафта і нафтопродукти. Під руслом каналу прорито тунель, що сполучає Африку і Азію (іл. див. т. 1, с. 230).

СУЕ́ЦЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — перешийок, що сполучає Африку і Азію. Лежить між Середземним і Червоним морями, в межах Єгипту. Шир. до 112 км. Поверхня С. п. рівнинна, вкрита пустельною рослинністю. Є солоні озера (Велике Гірке, Мале Гірке та ін.). Через С. п. прокладено *Суецький канал.*

СУ́ЗДАЛЬ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР. Розташований за 28 км від залізнич. ст. Гаврилов Посад. Вперше згадується в літописі під 1024. За *Юрія Долгорукого,* в 1-й половині 12 ст., С.— центр Ростово-Суздальського князівства, згодом місто входило до *Владимиро-Суздальського князівства.* З 13 ст. — столиця самостійного Суздальського князівства. В 1238 С. спалили орди *Батия.* В 1-й пол. 14 ст.— столиця *Суздальсько-Нижегородського князівства.* В 1392 С. увійшов до *Московського великого князівства,* остаточно залишився в його складі в 15 ст. Поступово став одним з реліг. центрів Русі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. С. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974). Пам'ятки давньоруської архітектури 13—17 ст.— суздальський кремль, на тер. якого собор Різдва богородиці (1225, перебудовувався; фрески 13, 15, 17 ст.), архієрейські палати (15—17 ст.), шатрова дзвіниця (1635). В центр. частині й на околицях С.— ансамблі монастирів: Спасо-Євфимієвого (16—17 ст.; Преображенський собор, 1564, перебудовувався, фрески 1689; Успенська трапезна церква, 1525; на тер. монастиря — могила кн. Д. Пожарського), Ризположенського (16—19 ст.; собор, 16 ст.; «Святі ворота», 1688) і Покровського (16—18 ст.; собор, 1510—18; надбрамна Благовіщенська церква, бл. 1518); невеликі приходські церкви 17—18 ст. У С. перевезено також декілька дерев'яних церков 18—19 ст. Пам'ятки архітектури і музеї С. входять до складу Владимиро-Суздальського історико-худож. та архіт. музею-заповідника. Серед сучасних споруд — туристський центр (1978, арх. М. Орлов, В. Косаржевський, Ю. Ранинський). Іл. на с. 53.

СУ́ЗДАЛЬСЬКО-НИЖЕГОРО́ДСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. князівство у Пн.-Сх. Русі. Виникло 1341 після приєднання до Суздальського князівства Нижнього Новгорода, Гороховця, Городця та ін. міст. Займало значну територію по Волзі та лівих притоках р. Оки. Спочатку столицею С.-Н. к. був Суздаль, згодом — Нижній Новгород. Князі С.-Н. к. боролися за моск. великокнязівський престол, але не мали успіху. В 1392 Нижній Новгород перейшов до моск. великих князів, хоч князі С.-Н. к. кілька разів за допомогою монголо-татар ненадовго повертали його. Власне Суздальське князівство розпалося на цей час на кілька уділів, у серед. 15 ст. їх було приєднано до Моск. великого князівства.

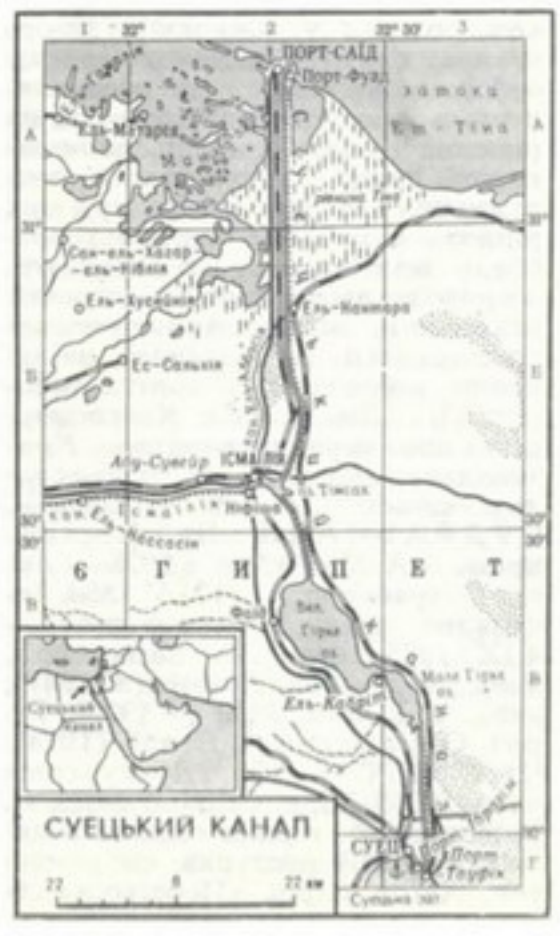

СУ́ЗИ — давнє місто, столиця рабовласницької держави *Елам.* Руїни за 20 км на Пд. Зх. від м. Дізфуль (Іран). Перші поселення на місці С. датуються 4-м тис. до н. е. В 1-й пол. 3-го тис. до н. е. С.— значний політ. і екон. центр, у 2-й пол. 3-го — 1-й пол. 1-го тис. до н. е.— столиця Еламу. В 645 до н. е. С. зруйнували ассирійці. Після завоювання Еламу в серед. 6 ст. до н. е. персами С.— зимова резиденція *Ахеменідів.* С. зберігали важливе екон. значення у *Парфянському царстві.* В 1-й пол. 7 ст. н. е. С. зруйнували араби. Під час археол. досліджень (провадяться з серед. 19 ст.) знайдено залишки пам'яток еламської культури, руїни палаців давньоперських царів, стовп з викарбуваним на ньому текстом *Хаммурапі законів.*

СУЗІ́Р'Я — ділянки зоряного неба, що характеризуються певним розміщенням яскравих зір. За давніх часів С. наз. лише характерні фігури, утворювані яскравими зорями, тобто лише групи зір. Назви С. пов'язані з міфами і світоглядом різних народів (*Андромеда, Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Пегас* та ін.), з предметами, що оточують людину (*Секстант, Терези* та ін.), тощо. Все небо умовно поділено на 88 С., назви й межі яких були зафіксовані у 1930 Міжнар. астр. з'їздом. Деякі С. мають і нар. назви. Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

«СУЗІ́Р'Я» — ілюстрований літературно-художній альманах. Виходить з 1967 у видавництві «Дніпро». Друкує нові твори письменників братніх республік Рад. Союзу. В «С.» представлено поезію, прозу, драматургію, публіцистику, літературознавчі та мистецтвознавчі статті. Осн. теми альманаху — дружба й духовна єдність рад. народів, рад. патріотизм. Окремі випуски присвячені визначним ювілейним датам. Виходив один раз на рік, з 1982 року — двічі на рік. *В. М. Булавко.*

СУЇ́ДЖЕРТ (Swigert) Джон (н. 30.VIII 1931, Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США. Закінчив Колорадський ун-т (1953), Політехнічний ін-т в Ренселері (1965) і Хартфордський ун-т (1967). Працював льотчиком-випробувачем. З 1966 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Ловеллом* і Ф. *Хейсом* здійснив політ (11—17.IV 1970) до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-13». У зв'язку з аварією на кораблі посадка на Місяць була відмінена і «Аполлон-13», зробивши обліт Місяця, благополучно повернувся на Землю.

СУЇ́НБЕРН (Swinburne) Алджернон Чарлз (5.IV 1837, Лондон—10.IV 1909, Патні поблизу Лондона) — англ. поет, драматург, кри-

тик. Літ. діяльність почав 1860. Популярність здобув збіркою «Вірші й балади» (1866), у якій кинув виклик вікторіанському консерватизмові, обстоював політ. і моральну свободу. У збірках «Пісня про Італію» (1867), «Передсвітанкові пісні» (1871) оспівував боротьбу за незалежність, виступав проти тиранії. Автор віршованих драм. творів «Аталанта в Калідоні», «Шателяр» (обидва — 1865), «Марія Стюарт» (1881) та історико-літ. творів про Дж. Байрона, П. Шеллі, В. Гюго та ін. Обновив систему англ. віршування.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология новой английской поэзии. Л., 1937.

В. П. Березинський.

СУЙ — династія в Китаї (581—618). Заснована полководцем Ян Цзянем (відомий під ім'ям Веньді, правив 581—604). За правління С. здійснювалася політика об'єднання країни, централізації управління. Імператори дин. С. вели агресивні війни проти Кореї (611—614), в'єтнамської д-ви Вансуан, проти племен тюрків і тугухунь. За С. було споруджено осн. частину Великого каналу. Дин. С. була повалена внаслідок сел. повстань (611—618) і феод. чвар.

СУЙТС Густав [18 (30).XI 1883, волость Кастре-Винну, тепер Тартуський район Естонської РСР — 23.V 1956, Стокгольм] — естонський поет і літературознавець. Друкуватися почав 1899. Автор збірок віршів «Полум'я життя» (1905), сповненої революц. романтики, «Країна вітрів» (1913), у якій відобразилися настрої років реакції, «Все тільки сон» (1922) — поетична хроніка духовного життя самого поета. Виступав проти фашизму. В 1944 емігрував у Фінляндію, потім у Швецію. В останній зб. «Вогонь і вітер» (1950), що вийшла у Стокгольмі, відчутні мотиви безперспективності життя на чужині, вплив емігрантської антирадянщини.

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэты Эстонии. Л., 1974.

С. Г. Ісаков.

СУК Вячеслав Іванович (16.XI 1861, Кладно, поблизу Праги — 12.I 1933, Москва) — рос. рад. диригент, нар. арт. Республіки (з 1925). За походженням чех. У 1879 закінчив Празьку консерваторію. Був скрипалем у празькому концертному оркестрі, з яким гастролював у Польщі і на Україні. З 1880 жив у Росії. В 1880—82 — концертмейстер оркестру Київської рос. опери, 1882—85 — оркестру Великого театру (Москва). З 1885 — диригент оперної трупи в Харкові, 1887—90 — симф. оркестру Рос. муз. т-ва в Таганрозі. Працював диригентом приватних оперних антреприз у Росії та на Україні (зокрема, в Харкові, 1894, 1897—1901, 1903—04; тут уперше на Україні поставив опери «Садко», 1898, та «Царева наречена», 1900, М. Римського-Корсакова). У 1906 — зав. муз. частиною Київ. рос. опери (поставив опери «Євгеній Онєгін» та «Пікова дама» П. Чайковського, «Аїда» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно). З 1906 і до кінця життя С.— гол. диригент Великого театру (Москва). З 1927 — гол. диригент Оперного театру ім. К. С. Станіславського. В 1924—25 професор Моск. консерваторії. В репертуарі С. було бл. 100 опер, симф. твори. С. — автор опери «Лісовий цар» (1900), оркестрових, камерних творів, фп. п'єс, романсів.

І. Д. Гамкало.

СУКА́ННЯ — формування *рівниці* з тонких волокнистих малозміцнених стрічок мех. закатуванням їх; один з процесів *прядіння*. Для С. використовують *рівничні машини*, де стрічка закручується, ущільнюється, зміцнюється, набуває округлої форми. Зв'язок між волокнами при С. слабкіший, ніж при *скручуванні*. С. використовують в апаратному і гребінному прядінні тонкої вовни, іноді — при переробці відходів шовку на *пряжу*.

СУКА́РНО (Sukarno) Ахмед (6.VI 1901, Сурабая, о. Ява — 21.VI 1970, Джакарта) — громадський і держ. діяч Індонезії. Н. в сім'ї вчителя. В 1925 закінчив Бандунзький технологічний ін-т. Один із засновників (1927) і перший голова Нац. партії Індонезії. В 1929—31 і 1933—42 перебував у в'язниці і на засланні за участь у боротьбі проти голл. колоніального панування в Індонезії. 17.VIII 1945 С. від імені індонез. народу проголосив незалежність Індонезії і став першим президентом Республіки Індонезії. Був одним з ініціаторів *Бандунзької конференції 1955*. В кін. 50-х рр. С. запровадив у країні систему «спрямованої демократії», яка значно посилила владу президента. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С. змушений був 1966 передати владу, а 1967 — президентські повноваження ген. *Сухарто*. С.— автор ряду праць, в яких сформулював ідеї т. з. мархаенізму (індонез. різновид дрібнобурж. соціалізму). Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

СУКАЧО́В Борис Іванович (н. 8. VIII 1928, с. Боромля, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1958. З 1943 — тракторист, з 1954 — бригадир тракторної бригади колгоспу «Більшовик» Роменського р-ну Сум. обл., з 1979 — голова того ж колгоспу «Більшовик». С. — делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. К. Савченко.

СУКАЧО́В Володимир Миколайович [26.V (7.VI) 1880, с. Олександрівка, кол. Харків. губ.— 9.II 1967, Москва] — рос. рад. ботанік, лісознавець і географ, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1937. В 1902 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі. У 1919—41 очолював створену ним у тому ж ін-ті кафедру дендрології і систематики рослин. У 1941—43 — зав. кафедрою біол. наук Уральського лісотех. ін-ту в Свердловську. В 1944 організував Ін-т лісу (тепер Ін-т лісу і деревини Сибір. відділення АН СРСР ім. В. М. Сукачова, Красноярськ), яким керував до 1959, в 1959 — лабораторію лісівництва АН СРСР, в 1965 — лабораторію біогеоценології при Ботанічному ін-ті АН СРСР. В 1944—48 — професор Московського лісотехнічного ін-ту, 1946—53 — професор Моск. ун-ту, зав. кафедрою бот. географії, одночасно у 1946—58 — гол. редактор «Ботанического журнала». С.— основоположник *біогеоценології*, один з основоположників вчення про *фітоценоз*. Праці С. присвячені також проблемам лісознавства, дендрології, болотознавства, геоботаніки, систематики рослин, палеоботаніки, стратиграфії тощо. З 1946 С. був президентом (з 1963 — почесним президентом) Всесоюзного бот. т-ва; член Польської АН (з 1959). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СУ́КІЛЬ — річка в Івано-Фр. і Львів. областях УРСР, ліва прит. *Свічі* (бас. Дністра). Довж. 67 км, площа бас. 279 км². Бере початок у *Карпатах Українських*, нижче перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання, частково для зрошування. Рибництво. На С.— м. Болехів.

СУ́КНА в театрі — система підвісних драпіровок (однотонні, переважно нейтрального кольору, смуги тканини), які є т. з. *одягом сцени*. Навішуються зверху вниз за системою *куліс*. С. використовуються у виставах, що вимагають лаконічних декорацій, як фон, перед яким компонуються різні деталі оформлення (див. *Декорація*). С., розташовані по кулісах, називаються боковими С., верхні (горизонтальні) — *падугами*. Великого поширення набули С. в т. з. умовно-реалістичному театрі, в якому немає мальовничих куліс, декорацій і реалістичних павільйонів. Вперше в укр. рад. театрі С. застосовано в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (вистава «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації і постановці Л. *Курбаса*).

СУКНО́ — тканина з вовняної пряжі апаратного (суконного) *прядіння*. Виробляють полотняним або саржовим *переплетенням ниток* з напівтонкої, напівгрубої і грубої вовняної пряжі в суміші з ін., найчастіше з хім., волокнами. На лицьовому боці С. після тривалого *валяння* утворюється повстяноподібний шар (т. з. застил), що закриває малюнок переплетення. С. буває безворсове і ворсоване. З С. шиють формений одяг, його використовують як *тканину технічну* для фільтрів, прокладок тощо. Сукном наз. і бавовняну ворсовану меланжеву або гладкофарбовану тканину, схожу за зовн. виглядом на вовняне С. З бавовняного С. шиють шкільну форму, лижні костюми та ін. Див. також *Байка*.

СУ́КРЕ (Sucre) Антоніо Хосе (3.II 1795, Кумана, Венесуела — 4.VI 1830, Колумбія) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, генерал (1818), маршал (1824). В 1810 приєднався до армії Ф. *Міранди*, що вела боротьбу

В. І. Сук.

А. Сукарно.

Б. І. Сукачов.

В. М. Сукачов.

Монета з зображенням Сулли.

проти іспанців у Венесуелі, 1813 — до С. *Болівара*. С. очолив війська республіки Велика Колумбія, які завдали поразки ісп. колонізаторам поблизу Пічінчі (Еквадор, 1822), Аякучо (Перу, 1824) і Хуніна (Велика Колумбія, 1829). В 1826—28 С. — тимчасовий президент республіки Болівія, яку залишив через заколот проти нього. В 1830 —президент Нац. конгресу Великої Колумбії. Вбитий опозиціонерами. На честь С. названо офіц. столицю Болівії — м. *Сукре*.

СУ́КРЕ — офіційна столиця Болівії, адм. ц. департаменту Чукісака. Розташована в долині р. Пількомайо на вис. 2700 м над р. м. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 88 тис. ж. (1973). Незначна нафтопереробна, цем., деревообр., харчосмакова пром-сть. ТЕС. Ун-т (засн. 1624), політех. ін-т, вища пед. школа. Н.-д. ін-ти болівійської соціології, мед., онкології та ін. Нац. б-ка і архів Болівії. Музеї: колоніальний «Чаркас», антропологічний, красних мистецтв. Засн. 1538 під назвою Ла-Плата в районі великих покладів срібла, які тепер вичерпані. Місто назване (1839) на честь А. Х. *Сукре*.

СУ́КРЕ — грошова одиниця Республіки Еквадор, поділяється на 100 *сентаво*. За курсом 33 С. дорівнюють 1 дол. США (травень 1982).

СУКУЛЕ́НТИ (від лат. succulentus — соковитий) — багаторічні рослини, які здатні нагромаджувати воду в сильно розвиненій *паренхімі* листків (напр., агави, алое, гастерії, каланхое, хавортії тощо) або стебел (напр., кактуси, молочаї, пеларгонії, дидієри, дорстенії тощо). Завдяки певним особливостям: кутинізованому *епідермісу* (див. *Кутикула*), малій кількості заглиблених *продихів*, низькому *осмотичному тиску* клітинного соку тощо С. економно витрачають воду в посушливі періоди. З розвитком водоносної паренхіми листки або стебла С. стають соковитими, м'ясистими, а самі рослини набувають своєрідного вигляду. У світовій *флорі* налічується понад 6,5 тис. видів С., які є представниками 54 родин — кактусових, товстолистих, молочайних, складноцвітих, ластівневих та ін. Переважна більшість С. належить до *ксерофітів* і є *світлолюбними рослинами*. С. здебільшого ростуть повільно, що зумовлено економним витрачанням води. Зростання в умовах сильного нагрівання сонячним промінням спричинило виникнення у С. підвищеної стійкості до високих т-р, яка пов'язана з великою в'язкістю *цитоплазми* та високим вмістом зв'язаної води в клітинах. Одним із пристосувань С. до умов середовища є здатність у процесі дихання утворювати т. з. ендогенну воду, що має важливе значення для підтримки достатньої обводненості вмісту клітин. С. є характерними рослинами пустель, напівпустель, саван, посушливих районів тропічних гірських систем Африки, Мадагаскару, Центр. та Пд. Америки. В Рад. Союзі, в т. ч. в УРСР, до С. належать лише представники родини товстолистих — види родів очиток, молодило, мохоцвіт, родіола. С. використовують як *лікарські рослини* (алое, родіола, агави тощо), декоративні рослини (хавортії, стапелії, кактуси, агави, гастерії та ін.). Серед С. є також волокнисті (сизальні агави), плодові, харчові, кормові (опунції), наркотичні (лофофора), отруйні (молочаї), водоносні (кактуси) рослини. *Б. В. Заверуха.*

СУКУ́ПНИЙ СУСПІ́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за певний період часу (звичайно за рік). С. с. п. розрізняють за його натуральною та вартісною формами. Як сукупність *споживних вартостей* він поділяється на дві частини — на *засоби виробництва* і *предмети споживання*. Кожна з цих частин відіграє певну роль у процесі *відтворення*: засоби виробн. використовуються для відновлення спожитих матеріальних засобів і розширення виробн., предмети споживання — для задоволення невиробничих потреб. За вартістю С. с. п. поділяють на *фонд заміщення*, який включає вартість спожитих засобів виробн., і новостворену вартість, або *національний доход*, що складається з *фонду нагромадження* і *фонду споживання*. Створюваний у первинних госп. ланках С. с. п. виступає у формі валового сусп. продукту та у формі *кінцевого суспільного продукту*. Валовий сусп. продукт містить повторний рахунок: вироби і матеріали, виготовлені на одних підприємствах, використовують потім на інших, вони входять у вартість продукції підприємства. Повторний рахунок дає можливість характеризувати структуру сусп. виробництва, обсяг виробничих зв'язків. Найбільш повно динаміку сусп. виробн. характеризує кінцевий суспільний продукт, який являє собою валовий сусп. продукт, звільнений від повторного рахунку. Вирішальну роль у зростанні С. с. п. відіграє підвищення *продуктивності праці* на основі впровадження у виробн. досягнень *науково-технічного прогресу*. Особливості виробн., темпи й характер використання С. с. п. визначаються панівним у суспільстві *способом виробництва*. Капіталістичні *виробничі відносини*, загострюючи суперечності між виробн. і *споживанням*, спричинюють порушення умов реалізації С. с. п., що проявляється в *економічних кризах*. В умовах соціалізму наперед визначають сусп. призначення різних частин С. с. п. і планомірно забезпечують нормальні умови його реалізації. Це, однак, не виключає виникнення деяких труднощів, пов'язаних з наявністю окремих невідповідностей і диспропорцій у нар. г-ві (див. *Пропорції суспільного виробництва*). В процесі розробки нар.-госп. планів найважливішою частиною *балансу народного господарства СРСР* є баланс сукупного сусп. продукту. *В. К. Черняк.*

СУКУ́ПНІСТЬ СТАТИСТИ́ЧНА — множина елементів або явищ суспільного життя, об'єднаних загальними зв'язком і властивістю якісного чи кількісного характеру. Загальне у множині елементів є об'єктивною основою для формування статистич. сукупностей. Найважливішою для статистики є сукупність об'єктів, об'єднаних відношеннями, що випливають з характеру продуктивних сил і способу сусп. виробн. (напр., галузі нар. г-ва, сусп. групи населення). С. с. може бути якісно однорідною (якщо одна або кілька з досліджуваних ознак є загальними для всіх елементів) та різнорідною (якщо до неї входять різні типи явищ). С. с., що зберігає на деякий проміжок часу свою структуру, наз. стаціонарною (стабільною), сукупність зі змінною структурою — динамічною. При здійсненні *спостереження статистичного* розрізняють генеральну та вибіркову С. с. В ході статистичного спостереження необхідно відмежувати одну С. с. від іншої, чітко визначити одиницю С. с.

СУКЦЕ́СІЯ (лат. successio — послідовність) — послідовна зміна *фітоценозів* (*біоценозів*) на певній ділянці середовища. Внаслідок С. формується (або відтворюється) клімаксне угруповання (див. *Клімакс* у геоботаніці), що перебуває в рівновазі із середовищем. Розрізняють п е р в и н н і С.— розвиток рослинних угруповань в місцях, де раніше рослинності не було (на піщаних дюнах, застиглих потоках лави, гірських породах, що оголились внаслідок ерозії тощо), та в т о р и н н і С.— відтворення природної рослинності після руйнування угруповань природними (напр., пожежі, вітровали, сильні повені тощо) або антропогенними (напр., вирубування лісу, розорювання земель, випас худоби та ін.) факторами. Зміни одного фітоценозу іншими в ході С. утворюють сукцесійний ряд, або серію. Швидкість С. зменшується з появою рослин, що ростуть повільніше. Напр., до початкових стадій розвитку соснового лісу на покинутому полі (після однорічників, багаторічних трав, чагарників) проходить бл. 25 років, а клімаксним угрупованням листяного лісу, яке характерне для даної місцевості, стає через 100 років.

СУЛА́ — річка у Сум. і Полтав. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 363 км, площа бас. 19,6 тис. км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини, нижче перетинає Придніпровську низовину. Живлення переважно снігове. В серед. течії споруджено водосховище. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. У пониззі судноплавна. На С.— міста Ромни і Лубни. У верхів'ї річки — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина.

СУЛАВЕ́СІ, Целебес — острів в Індонезії, у групі Великих Зондських о-вів. Площа 179,4 тис. км². Нас. бл. 9 млн. чол. (1979). Рельєф С. гористий (вис. до 3455 м, г. Рантекомбола), є вулкани (Сопутан, Клабат). Поклади нікелевої та заліз. руд, асфальту, сірки. Клімат переважно екваторіальний. Річки короткі, порожисті, багато гірських озер. Значні площі

С. вкриті вологими екваторіальними лісами (пальми, сандалове, чорне дерева), у горах (до вис. 3000 м) — гірсько-тропічні ліси; на Пд. Сх.— ділянки *савани*. Населення зосереджене гол. чин. на Пн. та Пд. Зх. острова. Вирощують рис, кукурудзу, батат, кавове дерево, тютюн, прянощі (мускатний горіх, перець, гвоздику). Плантації кокосової пальми. Кустарні промисли. Рибальство. Гол. міста і порти — Уджунгпанданг і Манадо.

Ю. О. Амброз.

СУЛЕЙМА́Н І КАНУ́НІ (Süleyman I Kanunî; Сулейман II Кануні, Сулейман Законодавець, в європ. л-рі — Сулейман Пишний, Великий; 27.IV 1495 — 6.IX 1566, Сігетвар) — тур. султан 1520—66. За С. І К. Османська імперія досягла найвищої могутності і найбільших розмірів. До імперії було приєднано більшу частину Угорщини, Ірак, о. Родос та ін. острови Егейського архіпелагу, Тріполітанію, Алжір та ін. території. С. І К. видав ряд законів про адм. устрій, фінанси, регламентацію військ.-ленної системи, форми землеволодіння тощо. Вів запеклу боротьбу з Іраном за Закавказзя. За С. І К. напади крим. татар — васалів Османської імперії — на Україну і пд. райони Рос. д-ви спричинили похід рос. війська на чолі з Д. І. *Вишневецьким* під Перекоп 1558.

СУЛЕЙМА́Н МІРЗА́ ІСКАНДЕРІ́ Мохсен (1873 — грудень 1943)— діяч демократичного руху в Ірані. Учасник *Іранської революції 1905—11*, один з організаторів енджоменів (органів місцевої влади). Не раз обирався депутатом *меджлісу*. Один із засновників і голова *Народної партії Ірану* (засн. 1917, відновлена 1941).

СУЛЕЙМА́Н РУСТА́М [справж. прізв. та ім'я — Рустамзаде Сулейман Алі-Аббас-огли; н. 4 (27).XI 1906, Баку] — азерб. рад. письменник, громад. діяч, засл. діяч мист. (з 1943), нар. поет Азербайджану (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1940. З 1971 — голова Верховної Ради Азерб. РСР. Друкуватися почав 1923. Автор поетичних збірок «Від печалі до радості» (1927), «Кроки» (1930), «Два береги» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Бажання серця» (1959), «Каспійські хвилі» (1971), «Душа» (1974); віршованої драми про нар. героя «Гачак Набі» (1940, 2-а ред. 1948), комедії про сучасне азерб. село «Дурна» («Журавель», 1948) та ін. Написав вірш «Українським братам», поезії «Співець народу» (1939) та «Син України» (1964), присвячені Т. Шевченкові; статті про Кобзаря — «Братерство навіки» (1954), «Глашатай свободи» (1961) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. поетів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1982; Рос. перекл. — Избранное. М., 1976; Открытое письмо. Баку, 1963; Каспийские волны. М., 1971; Душа. М., 1974.

В. І. Ціпко.

СУЛЕЙМА́Н СТА́ЛЬСЬКИЙ (1869—1937) — лезгин. рад. поет. Див. *Стальський* Сулейман.

СУЛЕМА́ (від лат. sublimatum — високо підняте; здобуте узгоном), хлорид ртуті (II), $HgCl_2$ — безбарвна кристалічна речовина; густ. 5440 кг/м³; $t_{пл}$ 277 °С; $t_{кип}$ 304 °С; дуже отруйна. С. легко сублімується (див. *Сублімація*), розчиняється в спирті, ефірі, оцтовій к-ті, воді (в 100 г води — 7,4 г С. при т-рі 20 °С). Одержують її здебільшого хлоруванням ртуті. Застосовують для одержання ін. солей ртуті (напр., *каломелі*), як дезинфікуючий засіб у медицині тощо.

СУЛЕРЖИ́ЦЬКИЙ Леопольд Антонович [15 (27).IX 1872, Житомир — 17 (30).XII 1916, Москва] — рос. режисер і театр. діяч, художник і літератор. Навчався в Київ. гімназії, пізніше в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1889—94). В 1885—88 під керівництвом В. М. Васнецова брав участь у розписах Володимирського собору у Києві. Був послідовником і другом Л. Толстого. Брав участь у революц. русі, декілька разів його заарештовували і висилали. З 1905 — режисер Моск. худож. театру. Разом з К. *Станіславським* поставив «Драму життя» К. Гамсуна, «Життя людини» Л. Андрєєва, «Синій птах» М. Метерлінка, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. С. був одним із засновників 1-ї Студії МХТ. Автор повістей із оповідань «Щоденник матроса», «В пісках», «В дорозі» та ін.

Тв.: Повести и рассказы. — Статьи и заметки о театре.— Переписка. — Воспоминания о Л. А. Сулержицком. М., 1970.

СУЛИМА́ Іван Михайлович [р. н. невід., с. Рогощі, тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.— п. 2 (12).XII 1635, Варшава] — гетьман нереєстрових запорізьких козаків. З дрібних шляхтичів. Брав участь у козац. походах проти турків і крим. татар. Як гетьман вперше згадується 1628. В серпні 1635 повсталі нереєстрові запорізькі козаки на чолі з С. напали на *Кодак*, зруйнували його і знищили польс. залогу. Проте *реєстрові козаки* по-зрадницькому схопили С. і передали його польс.-шляхет. владі. Разом з ін. керівниками повстання С. було страчено.

СУЛИМЕ́НКО Петро Степанович [н. 16 (29).VII 1914, Єкатеринодар, тепер Краснодар] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). В 1939—74 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка*. Твори: «Безсмертний подвиг севастопольців» (1947), «Прапор Перемоги» (1949), «Пам'ятник Севастопольської слави» (1953), «Севастополь наш!» (1960), «Матроси Жовтня» (1963), «Під залп „Аврори“» (1969), «Тиша» (1971), «В ім'я Батьківщини» (1973), «Безсмертя» (1975), «Весна» (1977), диптих «Війна і мир» (1981). Картини С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Севастопольському худож. музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

П. С. Сулименко. Тиша. 1971.

СУ́ЛЛА Луцій Корнелій (Lucius Cornelius Sulla; 138—78 до н. е.) — римський військ. і політ. діяч. Н. в патриціанській сім'ї. Висунувся під час *Югуртинської війни* 111—105 до н. е. В 102—101 до н. е. брав участь у війні проти *тевтонів* і *кімврів*. У 93 до н. е.— *претор*, 92 до н. е.— пропретор Кілікії, 88 до н. е.— *консул*. Командував рим. військами під час першої війни проти *Мітрідата VI Євпатора* (89—84 до н. е.). Спираючись на армію, С. 82 до н. е. встановив уперше в історії Риму безстрокову диктатуру. Виражаючи інтереси *нобілітету*, прагнув закрити шляхи до політ. діяльності *популярам*. Позбавив прав нар. *трибунів*, віддав суд у руки сенаторів, запровадив *проскрипції*. Видав закони про скасування хлібних роздач, про позбавлення окремих громадян і цілих міст громадян. прав. У 79 до н. е. склав свої повноваження, зберігши вплив на політ. життя.

Сулейман Рустам.

СУЛТА́Н (тур. sultan, від sulta — влада) — титул верховного правителя в мусульманських країнах. У Туреччині існував до 1922, в Марокко — до 1957. Зберігся у Брунеї та Омані.

СУЛТА́Н МУХА́ММЕД (кін. 70-х рр. 15 ст., Тебріз — 1555, там же)— іран. мініатюрист, один з найяскравіших представників *тебрізької школи мініатюри*. Учень Ага Мірека. Працював у шахській б-ці. Твори: в рукописах — «Диван» Гафіза (кін. 20-х рр. 16 ст.), «Шахнаме» Фірдоусі (1526—27), «Хамсе» Нізамі (1539—43). Окремі мініатюри С. М. зберігаються в Публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

Літ.: Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. М., 1970.

СУЛТА́НКА, султанська курка (Porphyrio) — рід птахів род. пастушкових ряду *пастушкоподібних*. Розміри середні, ноги довгі, дзьоб великий, товстий. У деяких на лобі є ділянка потовщеної голої шкіри (бляшка) червоного кольору. Оперення яскраве. Бл. 30 видів, поширених на Пд. Євразії, в Африці й Австралії. В СРСР (Каспійське узбережжя) 1 вид — султанка звичайна (P. porphyrio, синонім P. polyocephalus), в УРСР — рідкісний залітний птах. Довж. тіла до 50 см, маса до 400 г. Оперення зеленувато-голубе з фіолетово-металічним відтінком; ноги, дзьоб і бляшка червоні. Оселяється в заростях по берегах водойм. Гніздо на землі. Кладка з 5—7 яєць у квітні — травні; насиджують самець і самка 20—25 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться в основному рослинними кормами. Рідкісний птах, занесений до *Червоної книги* СРСР. Викопні рештки відомі починаючи з голоцену.

М. А. Войнственський.

Султанка звичайна.

СУ́ЛУ — група островів Малайського архіпелагу, в складі *Філіппін*. Площа 2,7 тис. км², нас. бл. 450 тис. чол. С. об'єднує бл.

О. П. Сумароков.

Й. Г. Сумбаташвілі.

Сумах дубильний. Гілка з квітками.

400 островів вулкан. походження та коралових рифів; найбільші з них — Басілан, Холо, Тавітаві. Вис. до 1010 м (о. Басілан). Поширені вологі тропічні ліси. Плантації рису, кукурудзи, кокосової пальми. Рибальство. Вилов та штучне вирощування перлів. Гол. місто і порт — Холо.

СУЛЬСЕ́Н, дисульфід селену (SeS_2) — лікарський препарат. Аморфний порошок жовто-оранжевого кольору. Нерозчинний у воді, ефірі, кислотах, легко розчиняється у 50 %-ному розчині їдкого натрію. В мед. практиці використовують сульсенове мило і сульсенову пасту, які містять 2,5 % С. і піноутворюючу основу з емульгатором. С. застосовують для лікування *себореї* волосяної частини голови. С. має антисептичну дію.

СУЛЬФАДИМЕЗИ́Н, [2-(*n*-амінобензолсульфамідо)-4,6-диметилпіримідин] — протимікробний лікарський препарат. Належить до *сульфаніламідних препаратів* короткого строку дії. Білий або трохи жовтуватий кристаліч. порошок, швидко всмоктується і досить швидко виділяється, відносно малотоксичний. Щоб запобігти накопиченню в нирках нерозчинних похідних С., при вживанні його слід приймати велику кількість лужної води. Застосовується за призначенням лікаря.

СУЛЬФАНІЛАМІ́ДНІ ПРЕПАРА́ТИ — група синтетичних протимікробних лікарських препаратів; похідні аміду *сульфанілової кислоти,* що пригнічують життєдіяльність багатьох грампозитивних і деяких грамнегативних бактерій (див. *Грама метод*). Антибактеріальні властивості С. п. було виявлено нім. вченим Г. Домагком (1934—35). С. п. застосовують для лікування інфекційних захворювань (напр., ангіни, скарлатини, циститу), викликаних стафілококами, стрептококами, менінгококами, гонококами. С. п. пригнічують ріст кишкової палички, дизентерійних бактерій, збудників інфекцій ран та ін. Деякі С. п. (бутамід, цикламід, хлорпропамід) ефективно знижують вміст цукру в крові й тому вживаються для лікування цукрового *діабету*. Інші (напр., діакарб та циклометіазид) діють як сечогінні. З організму С. п. виводяться переважно нирками. За тривалістю дії С. п. поділяються на чотири групи: короткої дії (напр., *сульфадимезин,* білий стрептоцид, норсульфазол, етазол, сульгін); середньої дії (напр., бактрин, бісептол); тривалої дії (напр., сульфапіридазин, сульфадиметоксин) і надтривалої дії (напр., сульфален). Способи застосування С. п.: всередину (порошки, таблетки), внутрішньовенно (розчинені у воді натрієві солі С. п.) і місцево (порошки, мазі). При передозуванні або підвищеній чутливості до С. п. можуть виникати головний біль, нудота, висипи на шкірі. Застосовують тільки за призначенням лікаря.

Н. І. Нікітіна.

СУЛЬФАНІ́ЛОВА КИСЛОТА́, *n*-амінобензолсульфокислота $H_2N—C_6H_4—SO_3H$ — безбарвні кристали; розкладаються при т-рі 280—300 °С; малорозчинні у воді. Одержують С. к. з *аніліну*. Застосовують у синтезі *азобарвників,* в лабораторній практиці для виявлення нітритів, осмію, рутенію, церію та ін. Широко використовують у медицині аміди С. к. — *сульфаніламідні препарати.*

СУЛЬФА́Т АМО́НІЮ — див. *Амонію сульфат.*

СУЛЬФА́ТИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — солі *сірчаної кислоти* (сульфатної) H_2SO_4. Бувають середні (нормальні), напр. $(NH_4)_2SO_4$, Na_2SO_4, та кислі (*гідросульфати*), напр. $KHSO_4$, $NaHSO_4$. С.— кристалічні речовини, безбарвні (якщо катіон безбарвний), більшість з них добре розчиняється у воді. Норм. С. одержують розчиненням металів у сірчаній к-ті, діянням H_2SO_4 на оксиди, гідроксиди, карбонати металів тощо; гідросульфати — нагріванням норм. С. з концентрованою H_2SO_4. Кристалогідрати С. деяких важких металів наз. *купоросами.* С. дуже поширені в природі, напр. *барит, гіпс*. Застосовують їх як *добриво* (*амонію сульфат*), у скляній, паперовій, миловарній (напр., натрію сульфат), у текст. (заліза сульфат) пром-сті. В органічній хімії С. наз. ефіри сірчаної к-ти, напр. диметилсульфат $(CH_3O)_2SO_2$.

СУЛЬФГІДРИ́ЛЬНІ ГРУ́ПИ, SH-групи — хімічно активні групи, що входять до складу органічних сполук. С. г. легко окислюються, вступають в реакції алкілування, ацилювання тощо. Біол. значення полягає в участі С. г. у більшості біохімічних процесів у складі вітамінів (напр., у складі пантотенової кислоти, SH-група якої є реакційним центром молекули *коферменту* А), ферментів, зокрема *ізомераз,* тощо. При окисленні (в процесі біосинтезу білка) С. г. утворюють дисульфідні зв'язки (—S—S—), що стабілізують структуру білків, в т. ч. ферментів. Блокування С. г. за допомогою специфічних речовин викликає часткове або повне гальмування активності багатьох ферментів.

СУЛЬФІ́ДИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — сполуки *сірки* з металами і деякими неметалами, напр. B, Si, As. С. розглядають як солі сірководневої к-ти H_2S (див. *Сірководень*), яка утворює два типи солей: середні (нормальні), напр. Na_2S, CuS, і кислі (гідросульфіди), напр. NaHS. С. лужних і лужноземельних металів, а також амонію безбарвні і розчинні у воді. Деякі нерозчинні у воді С. (напр., заліза, марганцю і цинку) розчиняються у к-тах, а С. олова, миш'яку, сурми — в сульфіді амонію. Неоднакову розчинність С. у цих розчинниках використовують в хім. аналізі. С.— сильні відновники. Одержують їх безпосереднім сполученням складових елементів, взаємодією водних розчинів відповідних солей з H_2S або $(NH_4)_2S$ та ін. способами. Чимало С. є природними мінералами, напр. *пірит, молібденіт, сфалерит*. С. лужних та лужноземельних металів використовують у виробн. шкіри, багато які С. (напр., CdS, ZnS) — *напівпровідники,* FeS_2 — сировина для виробн. *сірчаної кислоти,* $(NH_4)_2S$ — важливий реактив у якісному аналізі.

СУЛЬФІДУВА́ННЯ — 1) Створення на поверхні металевих виробів плівки *сульфідів*. Дає змогу підвищувати поверхневу активність виробів, їхню стійкість проти зношування (зношується не метал, а плівка), поліпшувати змочуваність виробів поверхнево-активними речовинами (напр., мастилом) і погіршувати їхню змочуваність водою (перешкоджаючи руйнівному впливові її). Найпоширеніший спосіб С. полягає у зануренні виробів у водний розчин гідроксидів натрію або калію і сірки. Крім того, є С. в суміші порошків (найчастіше вугілля, насиченого сіркою), в розплаві кухонної солі, насиченої сіркою, а також об'ємним способом — введенням у метал сульфіду марганцю в процесі плавки. С. широко використовують у машинобудуванні. 2) Переведення *оксидів* або металів у сульфідну форму, що полегшує їхнє дальше видобування; один з технологічних прийомів, застосовуваних у кольоровій металургії. Найпоширеніше у виробн. нікелю (незначна кількість цього хім. елемента, що є в окислених нікелевих рудах, відокремлюється при плавці від пустої породи переведенням його в напівпродукт — *штейн* з порівняно великим вмістом нікелю).

СУЛЬФІТА́ЦІЯ — спосіб *консервування* харчових продуктів сірчистим ангідридом, який припиняє життєдіяльність багатьох *мікроорганізмів*. Сульфітації піддають (влітку, восени) плоди або фруктові пюре, що їх мають переробляти в зимові місяці. С. буває «суха», коли плоди обкурюють газоподібним сірчистим ангідридом, і «мокра», коли у фруктове пюре додають водний розчин сірчистого ангідриду або зріджений ангідрид. Вміст сірчистого ангідриду в сульфітованих напівфабрикатах 0,15—0,2 %. С. використовують у виноробстві. Замість С. дедалі ширше застосовують *заморожування харчових продуктів, охолоджування харчових продуктів,* асептичне консервування, використовують нешкідливі хім. консерванти, напр. сорбінову кислоту.

СУЛЬФІ́ТИ — солі *сірчистої кислоти* (сульфітної) H_2SO_3. Бувають середні (нормальні), напр. Na_2SO_3, K_2SO_3, і кислі (*гідросульфіти*), напр. $NaHSO_3$, $Ca(HSO_3)_2$. Середні С., за винятком лужних металів і амонію, малорозчинні у воді, розчиняються при наявності SO_2. З кислих у вільному стані виділено тільки гідросульфіти лужних металів. У водних розчинах С. окислюються до *сульфатів*. Одержують С. в результаті взаємодії SO_2 з гідроксидами або карбонатами відповідних металів у водному середовищі. Застосовують у текст. пром-сті для вибивання й фарбування ($KHSO_3$, $NaHSO_3$), у виробн. деревної целюлози [$Ca(HSO_3)_2$], у фотографії (Na_2SO_3), в органічному синтезі для *сульфування* тощо.

СУЛЬФОКИСЛО́ТИ, сульфонові кислоти — органічні сполуки, що містять сульфогрупу — SO_3H,

зв'язану з атомом вуглецю, заг. формули RSO_3H (R — органічний радикал). Кристалічні гігроскопічні речовини, добре розчинні у воді. Одержують С. *сульфуванням* вуглеводнів, *гідролізом* сульфохлоридів RSO_2Cl тощо. Ароматичні С. застосовують для одержання *азобарвників*, лікар. препаратів (*сульфаніламідних препаратів*), іонообмінних смол тощо. С.— важливі напівпродукти осн. органічного синтезу (напр., у виробн. *фенолів*).

СУЛЬФУВА́ННЯ — введення сульфогрупи $-SO_3H$ в молекулу органічної сполуки. Сульфують гол. чин. *ароматичні вуглеводні* (напр., бензол, толуол, нафталін) або їхні похідні, діючи на них концентрованою сірчаною к-тою, олеумом та деякими ін. речовинами. Використовують у виробн. *сульфокислот, барвників*, лікар. препаратів тощо.

СУМ, суомі — згадуване в давньоруських літописах давнє фін. плем'я, яке в 1-му тис. н. е. жило на узбережжі Фінської затоки між п-овом Ханко та р. Кумо. Згодом взяло участь у формуванні фін. народності. Від назви цього племені походить самоназва *фінів*.

СУМАРО́КОВ Олександр Петрович [14 (25).XI 1717, Петербург — 1 (12).X 1777, Москва] — рос. письменник, представник *класицизму*. В «Епістолі про віршування» (1747) виклав принципи естетики й поетики класицизму, найдокладніше розробивши теорію жанрів комедії і байки. Написав ряд трагедій, орієнтуючись на досвід зх.-європ. драматургії Просвітительства. У 1756—61 очолював рос. профес. театр у Петербурзі. В 1759 видавав перший рос. літ. журн. «Трудолюбивая пчела». В кін. 50-х — на поч. 60-х рр. писав байки, в яких таврував бюрократичне свавілля, хабарництво, жорстокість кріпосницького ладу. В 70-і рр. створив кращі свої комедії — «Уявний рогоносець», «Мати — сумісниця дочки» (обидві — 1772) та ін., трагедії «Дмитрій Самозванець» (1771), «Мстислав» (1774), брав участь у діяльності театру при Моск. ун-ті. Своїми віршами (любовні пісні, притчі, сатири, елегії, епістоли, еклоги, епіграми) і п'єсами справив істотний вплив на творчість наступних рос. письменників. Твори С. залишили помітний слід у літ. житті України.

Тв.: Избранные произведения. Л., 1957.

Літ.: Стенник Ю. В. Сумароков. В кн.: История русской литературы, т. 1. Л., 1980. *В. І. Крекотень.*

СУМА́ТРА — острів *Малайського архіпелагу*, другий за площею серед Великих Зондських островів, у складі Індонезії. Площа бл. 435 тис. км². Нас. понад 20,8 млн. чол. Зх. частина С. має гірський рельєф з вулканічними конусами, грязьовими вулканами, туфовими плато, поширений *карст*. Вис. до 3805 м (діючий вулкан Керінчі). Сх. частина низовинна, заболочена. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, марганцю тощо. Клімат екваторіальний. Ріки короткі, повноводні, багато озер (найбільше Тоба). Низовини вкриті екваторіальними лісами, поширені *мангрові ліси*; у горах — вічнозелені (дуб, лавр) та хвойні ліси, вище яких—гірські луки. Плантації рису, цукр. тростини, гевеї; культивують також кавове дерево, тютюн, чай. Гол. міста — Палембанг, Паданг, Медан. На С.— природний парк Гунунг-Льосер.

В. С. Гаврилюк.

СУМА́Х (Rhus) — рід рослин родини сумахових. Дерева або кущі, заввишки 3—7 м. Листки чергові, непарноперисті (у кущових форм); сидячі ланцетні або ланцетно-еліптичні, з країв пилчасті, зісподу білувато-сизі (у деревних форм). Квітки одно- або двостатеві у волотях, дрібні. Плід — кістянкоподібний. До 125 видів, поширено переважно в Пн. Америці та Сх. Азії. В СРСР (в Криму, на Кавказі, Памірі і Алтаї) — один дикорослий вид: С. дубильний (Rh. coriaria), який є цінною дубильною, фарбувальною і лікарською рослиною. В УРСР культивують як декоративні 7 видів, з них найпошир. С. коротковолосий, або *оцтове дерево* (Rh. typhina).

СУМА́ЦІЯ (від лат. summatus — зверхність) у фізіології — явище підвищення *збудливості* живої тканини під впливом ряду підпорогових подразнень (див. *Поріг подразнення*), що надходять одне за одним через короткі проміжки часу (часова С.) або одночасно (просторова С.). При цьому ці подразнення набувають властивостей порогових і можуть викликати *збудження*. Осн. місцем С. є нервові клітини спинного мозку. Ефект С. залежить від сили і частоти підпорогових подразнень; при їхньому збільшенні С. розвивається швидше. С. вперше виявив у нервових центрах І. М. *Сєченов*.

СУ́МБА — острів в Індонезії, в групі Малих Зондських островів. Площа 11,2 тис. км². Нас. бл. 300 тис. чол. Поверхня — плато з окремими масивами заввишки до 1225 м. Поширені тропічні ліси і савани. Плантації рису, тютюну, бавовнику, кавового дерева. Рибальство. Гол. місто і порт — Вайнгапу.

СУМБА́ВА — острів в Індонезії, у складі Малих Зондських островів. Площа бл. 13,3 тис. км². Нас. понад 540 тис. чол. Рельєф переважно гористий, вис. до 2821 м (діючий вулкан Тамбора). Родовища сірки. Сухі тропічні ліси і савани. Плантації рису, кукурудзи, бавовнику, тютюну, кавового дерева. Мор. промисли (вилов риби, мор. черепах, добування коралів і перлів). Гол. місто і порт — Раба.

СУМБАТАШВІ́ЛІ Йосип Георгійович [н. 27.IX (10.X) 1915, Тбілісі] — груз. і рос. художник театру, нар. художник СРСР (з 1982), засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1950). Член КПРС з 1956. В 1936—42 навчався в тбіліській АМ. З 1973 — гол. художник театру ім. Є. Вахтангова у Москві. Оформив вистави: «Вигнанець» В. Пшавели (1956, Тбіліський груз. драм. театр ім. К. Марджанішвілі), «Іркутська історія» О. Арбузова (1959, Моск. драм. театр ім. Є. Вахтангова), «Смерть Іоанна Грозного» О. Толстого (1965, Центр. театр Радянської Армії), «Фронт» (1970) і «Загибель ескадри» (1977) О. Корнійчука, обидві — в Моск. драм. театрі ім. Є. Вахтангова; «Сталевари» Г. Бокарєва (1972, МХАТ), оперу «Руслан і Людмила» (1972, Великий театр СРСР), всі — в Москві; «Влада темряви» Л. Толстого (1974, Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки у Києві), балет «Пушкін» А. Петрова (1979, Театр опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1974.

СУМГАЇ́Т — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташований на пн. узбережжі Апшеронського п-ова. Залізнична станція. 214 тис. ж. (1983). Розвинута хім. і нафтохім. (виробничі об'єднання «Органічний синтез», «Хімпром»; з-ди: синтетичного каучуку, суперфосфатний, присадок, синтетичних миючих засобів), металургійна (трубопрокатний та алюм. з-ди) і буд. матеріалів (комбінати: буд. і полімерних буд. матеріалів, домобудівний; з-ди: залізобетонних виробів, склоробний, силікатних виробів і конструкцій) пром-сть. Серед підприємств ін. галузей — з-ди: деревообр., компресорний; ф-ки: об'ємної пряжі, ткацька, швейна, верх. трикотажу, 2 ТЕЦ. У С.— філіал Азерб. ін-ту нафти та хімії, 4 серед. спец. навч. заклади. Музей історії міста, картинна галерея. Місто утворене 1949.

СУ́МИ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташовані на берегах р. Псла та його прит. Сумки (бас. Дніпра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів, аеропорт. 248 тис. ж. (1983). Поділяється на два міські райони.

Засн. 1652 переселенцями з Білоцерківського полку. В 1656—58 на місці сучасних С. збудовано фортецю для захисту *Слобідської України* і Пд. Росії від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. У 1658—1765 С.— полкове місто *Сумського полку*. Під час *Північної війни 1700—21* в С. у грудні 1708 — лютому 1709 перебувала ставка головнокомандування рос. армії на чолі з Петром І. У 18—19 ст. С.— один з центрів торгівлі. В 1902 в С. виникла с.-д. орг-ція іскрівського напряму, 1905 — сумська група РСДРП. Під час революції 1905—07, 1-ї світової війни на з-дах

Суми.
Центральна частина міста.

Суми. Сумський краєзнавчий музей.

міста відбулися політ. страйки робітників. В серпні 1917 виник міський к-т РСДРП(б) (див. також *Сумська обласна партійна організація*). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1939 С.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (10.X 1941—2.IX 1943) в місті діяли підпільний обком і міськком партії, підпільні орг-ції, в районі — партизанський загін.

С.— один із значних промислових центрів УРСР. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна, харч. і хімічна. Машинобудування і металообробка представлені виробничими об'єднаннями: *Сумським машинобудівним виробничим об'єднанням* імені М. В. Фрунзе, «Насосенергомаш»; *Сумським заводом електронних мікроскопів* імені 50-річчя ВЛКСМ, з-дами «Центролив», «Сумсільмаш», «Ремверстат». Найбільші підприємства харчової промисловості: *Сумський червонозоряний цукрорафінадний завод,* лікеро-горілчаний, молочний заводи, м'ясний та рибної гастрономії комбінати. Високими темпами розвивається хім. пром-сть (*сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*). Працюють виробниче об'єднання «Гумотехніка», біофабрика. Значне місце посідає легка (суконна, швейна та взуттєва ф-ки) та будівельних матеріалів (комбінат буд. індустрії) промисловість. Виробництво меблів. С.— важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. в С. було 26 загальноосв. (понад 29,4 тис. учнів), художня та 5 муз. шкіл, 11 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (6,5 тис. учнів). У трьох вищих навч. закладах — *Сумському педагогічному інституті* імені А. С. Макаренка, Сум. філіалі *Харківського політехнічного інституту* імені В. І. Леніна та Сум. філіалі *Харківського сільськогосподарського інституту* імені В. В. Докучаєва на денному та вечірньому відділеннях навчалося 7,6 тис. студентів. У місті працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування та Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енергетичного насособудування. В С. 1981 функціонувало 114 масових б-к (фонд — 6,4 млн. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 7 кінотеатрів, 34 кіноустановки з платним показом. Палац культури та 2 будинки культури, 2 держ. театри — *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, *Сумський театр для дітей та юнацтва,* обл. філармонія; музеї: *Сумський художній музей* з філіалом в Лебедині й відділом декор.-прикладного мист. в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці, Путивлі та відділами у Глухові, Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, 8 спорт. шкіл, 2 станції і 3 клуби юних техніків, станція юних натуралістів. У місті видаються 2 обл. газети — «*Ленінська правда*» та «Червоний промінь». Обл. комітет по радіомовленню і телебаченню. Пам'ятки архітектури: колишній будинок цехового управління (17 ст.), Воскресенська церква (1702), Спасо-Преображенський собор (1776—88), Іллінська церква (1836—51). Пам'ятники: В. І. Леніну (1982, скульптор Е. Кунцевич, арх. Г. Ланько, О. Заваров), бюст двічі Героя Рад. Союзу С. П. Супруна (1948, скульптор Я. Ражба, арх. М. Іванченко), монумент «Слава героям Сумщини» (1967, скульптор Б. Никончук, арх. С. Тутученко, А. Дейнека), монумент Вічної Слави (1975, скульптор В. Вінайкін, арх. В. Гнєздилов), монумент Матері-Вітчизни (1970, скульптор А. Івченко, арх. М. Ільченко).

Суми. Монумент «Слава героям Сумщини». Скульптор Б. Никончук, архітектори С. Тутученко, А. Дейнека. 1967.

В С. народились укр. рад. актриса Ф. А. *Барвінська,* укр. рад. мовознавець-славіст М. К. *Грунський,* укр. рад. ботанік О. А. *Коршиков,* рос. і укр. лікар П. С. *Симонтовський,* укр. письменник А. Я. *Шабленко.* Тут жили декабрист С. Г. *Волконський* (1817—18), юрист А. Ф. *Коні* (1867), письменники А. П. Чехов (1888—89, 1894), О. І. Купрін (1899). В С. бували укр. філософ і поет Г. С. Сковорода (60-і рр. 18 ст.), живописці К. О. Трутовський (70-і рр. 19 ст.), В. Є. Маковський (1891), поет О. М. Плещеєв, композитор П. І. Чайковський (1871—79), письменник В. Г. *Короленко* (1902). В С. працював двічі Герой Рад. Союзу С. П. *Супрун.*

Літ.: Сапухіна Л. П. Суми. Путівник. Х., 1978. *М. П. Лушпа.*

СУМІЖНЕ ВИРОБНИЦТВО — виготовлення різних деталей, вузлів до машин, механізмів та приладів на вузькоспеціалізованих заводах-суміжниках, які організують свою виробничу діяльність відповідно до потреб осн. підприємств. Див. також *Кооперування виробництва.*

СУМІРНІ І НЕСУМІРНІ ВЕЛИЧИНИ — однорідні *величини,* для яких відповідно існує або не існує спільна міра, тобто величина тієї ж природи, яка ціле число разів міститься в кожній з них. Для знаходження спільної міри можна використати *Евкліда алгоритм.* Несумірними величинами є, напр., діагональ квадрата і його сторона, площі круга і квадрата, побудованого на його радіусі. *Відношення* двох сумірних величин завжди виражається *раціональним числом,* несумірних — *ірраціональним числом.*

СУМІСНИЦТВО — в СРСР одночасне займання одним працівником поряд з основною іншої оплачуваної посади в установі, на підприємстві чи в орг-ції або виконання, крім основної, іншої регулярної платної роботи. С. дозволяється в порядку винятку. Питання С. регулюються постановою

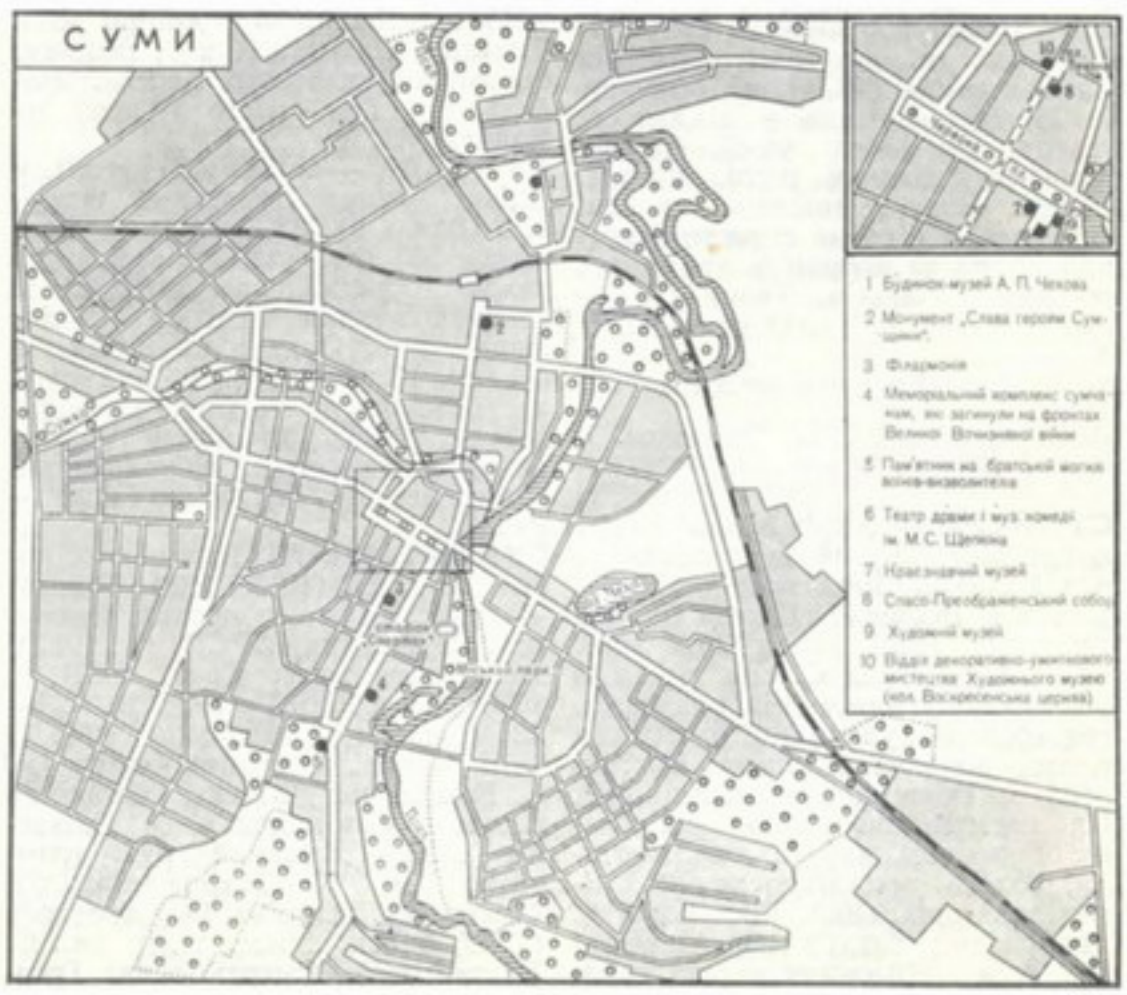

Суми. Воскресенська церква. 1702.

Ради Міністрів СРСР від 10.XII 1959 з наступними змінами. С., зокрема, дозволено мед., фармацевтичним, вет. спеціалістам, пед. працівникам шкіл, училищ, серед. сдец. навч. закладів, дошкільних та позашкільних дит. установ. Штатне С. дозволено визначним ученим, що працюють в академічних установах і вищих навч. закладах для участі в роботі по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво та в ряді ін. випадків. Для зарахування на роботу за С. необхідний письмовий дозвіл керівників обох заінтересованих установ, підприємств та орг-цій, погоджений з вищестоящими орг-ціями і профспілковими к-тами. Оплата праці за суміщуваною (позаштатною) посадою не може перевищувати половини повного окладу (ставки) працівника за основним місцем роботи; при виконанні сумісником відрядної роботи оплата провадиться за фактичним виробітком.

Відпустка за суміщуваною посадою надається одночасно з відпусткою на осн. роботі. Оплата за відпустку або виплата компенсації за невикористану відпустку за суміщуваною роботою не провадиться (мед. працівникам, учителям загальноосвітніх шкіл і викладачам серед. спец. навч. закладів та деяким ін. працівникам відпустка за суміщуваною роботою оплачується). Не дозволяється кілька С. *Звільнення з роботи* сумісників провадиться без попередження та без виплати вихідної допомоги. Правила про С. не поширюються на робітників, молодший обслуговуючий персонал і службовців, посадовий оклад яких на осн. роботі не перевищує 70 крб. на місяць.

О. І. Процевський.

«СУМІТО́МО» — фінансово-монополістична група Японії. Виникла на базі торг. фірми «С.», що існувала з 16 ст. На рубежі 19 і 20 ст. центром групи був заснований 1895 банк «Кітідзаемон Сумітомо». Протягом 20 ст. назва банку не раз змінювалася. У 80-х роках 20 ст. фінанс. центром групи є «Сумітомо банк» — найбільший комерційний банк Японії, який входить у число 20 найбільших банків світу. Група контролює понад 60 компаній в Японії та ін. країнах. До складу групи входять також три фінанс. ін-ти банку. Гол. контора «С.» — в м. Осака.

С. В. П'ятенко.

СУМІ́ЩЕННЯ ПРОФЕ́СІЙ — оволодіння працівником суміжними з його основною *спеціальністю* професіями або ін. *професіями* і застосування їх у роботі. За рад. трудовим правом, одночасне або періодичне виконання працівником трудових функцій за кількома професіями або спеціальностями на тому самому підприємстві чи в орг-ції. С. п. проводиться з ініціативи адміністрації або працівників, але за обов'язковою згодою на це працівників і, як правило, допускається, якщо вони за своєю *кваліфікацією* можуть забезпечити якісне виконання суміщуваної роботи. За С. п. встановлюють доплату в розмірі до 30 % тарифної ставки, яку диференціюють залежно від обсягу, характеру та складності роботи за суміщуваною професією або спеціальністю. Доплати за С. п. враховують при нарахуванні премій.

СУМЛІ́ННІСТЬ — поняття моральної свідомості й етики, що характеризується чесним, старанним виконанням особою покладених на неї обов'язків, морального *обов'язку*. При цьому своєрідним контролем за старанністю, акуратністю, своєчасністю виконання є *совість* особи. За *соціалізму* С.— один з найважливіших проявів комуністичного ставлення до праці. С. тісно пов'язана з такими моральними якостями, як чесність, правдивість, працьовитість тощо. Утвердження С. в праці на благо суспільства в усіх сферах діяльності особи є важливою складовою частиною *комуністичного виховання* трудящих.

Б. О. Рутковський.

СУ́МСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Сум. області на поч. 20 ст. В 1900 засн. с.-д. групи в Конотопі й Шостці, в 1902 — в Сумах і Ромнах. У липні 1903 робітники Конотопських залізничних майстерень під керівництвом місц. соціал-демократів приєдналися до загальнополіт. страйку на Півдні Росії. Під час революції 1905—07 с.-д. орг-ції Сумщини посилили революц. роботу серед робітників і селян. Великого розмаху набрали революц. виступи селян у Сумському, Лебединському, Охтирському, Глухівському та ін. повітах. На широкий розмах селянського руху у Лебединському повіті вказував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 10, с. 294).

У роки реакції місц. с.-д. орг-ції, незважаючи на арешти й репресії, продовжували вести легальну і нелегальну роботу серед робітників і селян. Революц. рух на Сумщині посилився в період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни. Після перемоги Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і очолили революц. боротьбу мас. Під керівництвом більшовиків наприкінці 1917 — в 1-й пол. січня 1918 на Сумщині було встановлено Рад. владу. Боротьбу робітників і селян Сумщини 1918—20 проти окупантів та внутр. контрреволюції, за відновлення Рад. влади очолювали підпільні парт. орг-ції, які діяли в усіх повітах. У роботі *Першого з'їзду КП(б) України* брав участь представник Конотопської більшовицької організації.

Після закінчення громадянської війни трудящі Сумщини під керівництвом парт. орг-цій приступили до відбудови нар. г-ва. В 1921 тут діяли 9 повіт. парт. орг-цій. У 1923 відповідно до адм.-тер. реформи було ліквідовано повітові та утворено окружні (Сумську, Охтирську, Конотопську, Роменську; після розформування 1925 Охтирського округу утворено Глухівську окружну парт. орг-цію) і районні парт. орг-ції. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У, 1932 — Київ., Харків. і Черніг., а 1937 — і Полтав. обкомам партії. Після утворення 1939 Сум. обл. оформилась обл. парт. орг-ція, яка на 1.I 1939 налічувала 11 812 чол. За роки довоєн. п'ятирічок Сумщина стала високорозвинутим індустріально-агр. краєм. В авангарді трудящих Сумщини йшов 20-тис. загін комуністів області (1941). З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 7769 комуністів (бл. 40 % парт. орг-ції області) пішли на фронт. У період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. області діяли підпільні обком партії, очолюваний О. І. Антоновим, а з жовтня 1942 — П. Х. *Куманьком*, Сумський міськком та 16 райкомів партії, 44 парт. орг-ції, 89 патріотичних підпільних орг-цій і груп. На базі партизан. загонів на тер. області сформувалися партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*, О. М. *Сабурова*, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника*, М. В. Таратути, Л. Я. Іванова та ін. В кінці вересня — на поч. жовтня 1943 всю Сумщину було визволено від нім.-фашист. загарбників. С. о. п. о. підняла трудящих на відбудову нар. г-ва, ліквідацію тяжких наслідків фашист. окупації. На січень 1944 у 290 первинних парт. орг-ціях області налічувалось 2716 комуністів. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі Сумщини успішно виконали післявоєнні п'ятирічні плани. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 111 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а доярку колгоспу ім. В. І. Леніна Лебединського р-ну М. Х. *Савченко* удостоєно цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червневого (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, дружніх зв'язків з трудящими ін. соціалістич. країн. Тісні зв'язки підтримує Сумщина з Врачанським округом НРБ. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Я. Н. Ткач, Т. К. Черепін, П. Х. Куманьок, В. Д. Чучукало, А. П. Кондратенко, В. Г. *Ком'яхов*, А. М. Науменко, В. П. Федоренко, Б. І. Вольтовський, О. І. Іщенко. На 1983 відбулося 20 обл. парт. конференцій. На 1.I 1983 обл. парт. орг-ція налічувала 84 748 комуністів, об'єднаних у 2158 первинних парт. орг-цій. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція, яка налічує 178 122 чол. (на 1.I 1983). У зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ за успіхи в комуністичному вихованні молоді Сум. обл. комсомольську орг-цію нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК ВЛКСМ. Друк. органом Сум. обкому партії є газ. «*Ленінська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Сумська область*.

Сумська область. Пам'ятник Партизанської Слави в місті Путивлі. Скульптор О. Іванченко, архітектор М. Махонько. 1966.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Х., 1981. *І. Г. Грінцов.*

СУМСЬКА́ О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.I 1939. Розташована у пн.-сх. частині республіки. В області — 18 районів, 341 сільрада, 15 міст і 20 с-щ міськ. типу. В 1967 С. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші в т. 10, с. 480—481.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 23,8 тис. км²

Населення — 1444,5 тис. чол. (на 1.I 1983)

Центр — м. Суми

Природа. Більша частина тер. області лежить у межах *Придніпровської низовини*; крайня пн. частина — в межах *Поліської низовини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками, численними прохідними долинами, з моренно-зандровими формами рельєфу на Пн. На Сх. і Пн. Сх.— Кролевецько-Глухівський, Путивльський, Охтирсько-Сумський та ін. відроги *Середньоросійської височини* (в межах області макс. вис. до 237 м). Корисні копалини: нафта і природний газ (Охтирське і Роменське нафтогазові родовища), торф (Есманське, Клевенське, Мовчанське, Єзуцьке, Ретьвське родовища), буре вугілля, фосфорити, кам'яна (Роменське, Синівське, Качанівське родовища) та калійна солі, гіпс, вапняк, каолін, крейда, мергель, вогнетривкі та тугоплавкі глини (Краснопільське і Стецьківське родовища), діабаз тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —8,0° на Пн. до —7,3° на Пд. Зх., липня — від +18,6° на Пн. до +19, +20° на Пд. Сх. Річна кількість опадів 527—600 мм на Пн., на решті території — 460—520 мм. Найбільша кількість опадів припадає на липень. На крайньому Сх. інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період — 188—196 днів. Річки С. о. належать до бас. *Дніпра,* найбільші з них — *Десна* (з притокою *Сеймом*), *Сула, Псел, Ворскла.* В долинах річок — численні озера-стариці й болота; багато ставків і водосховищ. Навколо водних об'єктів створюються водоохоронні зони. Пн. (менша) частина області лежить у зоні мішаних лісів, решта території — в лісостеповій зоні. Грунти в пн. частині С. о. дерново-підзолисті, у пд.— чорноземні (малогумусні типові легкоі середньосуглинисті й опідзолені чорноземи). Трапляються сірі опідзолені та лучні грунти. Під лісами — 416,3 тис. га (17,5 % території). В пн. районах переважають мішані ліси (сосна, береза, дуб), у центр. і пд. районах — окремі ділянки лісів з переважанням листяних порід (гол. чин. липа, клен, ясен), подекуди дубові гаї. Провадяться значні лісовідновлювальні роботи. Тваринний світ С. о. досить неоднорідний. На Пн. поширені представники лісової фауни — лось, дика свиня, козуля, борсук, куниця, тхір, білка, лисиця, єнотовидний собака; з птахів — тетерев, рябчик, глухар. Ін. райони мають фауну лісостепову: лисиця, заєць-русак, ховрахи; з птахів — сіра куріпка, жайворонки тощо. У водоймах — карась, щука, в'язь, краснопірка, окунь та ін. В межах С. о.— 150 природно-заповідних об'єктів. Серед них — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина, 7 держ. заказників (Андріяшівсько-Гудимівський, Бакирівський, «Банний Яр», Біловодський, «Великий Бір», Хухрянський, Шалигинський), Тростянецький лісопарк і Кияницький парк, Шелехівське озеро.

Суми. Загальний вигляд міста.

Населення. Осн. населення — українці, живуть також росіяни, білоруси, євреї. Пересічна густота нас.— 60,7 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населена пд. лісостепова частина області, найрідше — пн. поліська частина. Міськ. нас. —55 % (1982). Найбільші міста: *Суми, Конотоп, Шостка.*

Народне господарство. До Великої Жовтневої соціалістич. революції Сумщина була типовим аграрно-зерновим районом з відносно розвинутою пром-стю, що базувалась гол. чин. на переробці с.-г. сировини. За роки Рад. влади в області створено маш.-буд. і металообр., хім., газову та нафтову галузі пром-сті; реконструйовано і технічно переоснащено легку і харч. пром-сть, вдосконалено структуру сільського господарства.

П р о м и с л о в і с т ь. Провідне місце у пром. комплексі області посідають харч. (34,5 % товарної продукції, 1981), маш.-буд. і металообр. (25,4 %) та легка (9,5 %) галузі пром-сті. Енергетичне г-во базується на місцевих природному газі, нафті, торфі та довізному кам. вугіллі. Діють Сумська й Охтирська ТЕЦ, блок-станції в Сумах та Шостці. Значного розвитку набула нафтодобувна пром-сть. Маш.-буд. і металообробна пром-сть представлена *Сумським машинобудівним виробничим об'єднанням* імені М. В. Фрунзе, *Сумським заводом електронних мікроскопів* імені 50-річчя ВЛКСМ.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1982 %)

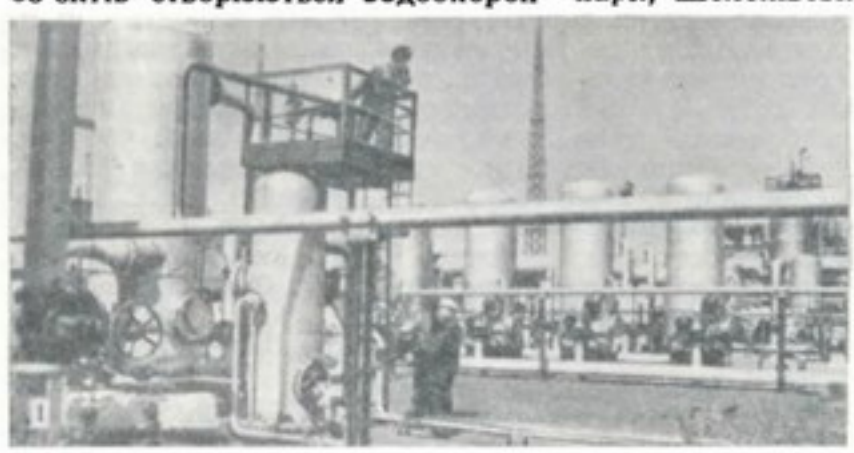

1. Качанівський газопереробний завод.
2. Цех кольорового лиття конотопського заводу «Червоний металіст».
3. В одному з цехів Сумського заводу електронних мікроскопів імені 50-річчя ВЛКСМ.
4. На Білопільському сироробному заводі.

сумським виробничим об'єднанням «Насосенергомаш» (насоси для атомних і теплових електростанцій, нафтової пром-сті), з-дами «Центролив», «Сумсільмаш» (Суми), електромех., вагонорем., поршнів, арматурним (Конотоп), поліграф. машин (Ромни), металург. устаткування (Середина-Буда), «Електропанель» (Глухів), насосним (Свеса) та ін. Найбільші підприємства хім. пром-сті — *сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*, *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*, з-д хім. реактивів (Шостка); нафтохім. — сумське виробниче об'єднання «Гумотехніка». Працює Сумська біофабрика. Серед галузей харч. пром-сті провідне місце посідає цукрова (Суми, Дружба, Чупахівка, Мезенівка, Куянівка, Степанівка, Угроїди, Терни та ін.; 1982 вироблено 279,7 тис. т цукру-піску); розвинуті також м'ясна (Суми, Конотоп, Шостка, Охтирка, Ворожба, Ромни, Лебедин, Глухів та ін.), борошномельно-круп'яна, спирто-горілчана (Дубов'язівка, Попівка, Будилка, Бездрик та ін.), маслоробна і молочна (Суми, Глухів, Білопілля, Кролевець, Охтирка, Путивль, Краснопілля, Тростянець та ін.; 1982 вироблено 17,8 тис. т тваринного масла). Розвинуті текст. (Суми, Глухів та ін.), швейна (Суми, Охтирка, Лебедин, Ромни, Конотоп), взут. (Суми, Охтирка, Ромни) та ін. галузі легкої пром-сті. Підприємства лісової і деревообр. (Суми, Шостка, Тростянець, Ромни, Охтирка) та фарфоро-фаянсової (Суми) пром-сті. Виробн. буд. матеріалів базується на місцевих родовищах крейди, глини.

Сільське господарство області багатогалузеве з провідним значенням зернового г-ва, буряківництва, картоплярства, коноплярства та мол.-м'ясного тваринництва. На кін. 1982 у С. о. було 293 колгоспи, 64 радгоспи, 28 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 19 районних об'єднань сільгоспхімії. С. г. високомеханізоване (табл.).

З 2016 тис. га земель, які перебувають у користуванні с.-г. підприємств та орг-цій, 1738 тис. га — під с.-г. угіддями, в т. ч. 1409 тис. га орних земель (1982). Проводяться великі роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Площа осушених земель 85,4 тис. га (осушувальні системи «Ромен», «Клевень», «Молч»), зрошуваних земель — 21,5 тис. га. Посівна площа 1982 становила 1402 тис. га. Зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, гречка, зернобобові; технічні: цукр. буряки, картопля, коноплі, соняшник. Площа плодово-ягідних насаджень — 36,4 тис. га, у т. ч. у плодоносному віці — 24,5 тис. га (1982). Створено значну кормову базу, що включає польове кормовиробництво, відходи харч. пром-сті, продукцію комбікормової пром-сті (15 з-дів, 1982; у т. ч. Сумський, Конотопський, Охтирський, Лебединський), а також природні сіножаті

Долина річки Сейму.

і пасовища (302 тис. га). Осн. породи великої рогатої худоби — лебединська і симентальська; свиней — велика біла, миргородська, кролевецька та тернівська; овець — прекос. Розвинуті птахівництво, рибництво, бджільництво. В 1981 в С. о. було 69 спецгоспів по виробн. молока, 28 — по виробн. яловичини, 28 — по виробн. свинини, 22 — по вирощуванню нетелей, 30 — по виробн. яєць і 22 вівчарські г-ва. Виробничо-агр. об'єднання цукр. пром-сті, «Плодоовочгосп» і садівничих радгоспів.

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування — 822 км (1982). Територією С. о. проходять залізничні магістралі Київ — Харків, Київ — Москва, Ворожба — Хутір-Михайлівський. Залізничні вузли: Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський. Довж. автошляхів — 6,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,9 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Курськ, Харків — Суми — Новгород-Сіверський, Київ — Москва. Аеропорт у Сумах. Територією С. о. проходить траса нафтопроводу Уренгой — Помари — Ужгород.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—82 становили (у порівнянних цінах) 3604 млн. крб., у т. ч. 566 млн. крб. 1982. Діють 100 державних і кооп. та 45 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976 — 82 держ. і кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи і населення спорудили житл. будинки площею 3375 тис. м², у т. ч. 495 тис. м² 1982.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1982 у С. о. було 6,4 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громадського харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1982 зріс проти 1975 в 1,3 раза. У С. о. на кін. 1982 було 1461 підприємство побутового обслуговування, в т. ч. 549 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1982 зріс проти 1975 в 1,5 раза.

Охорона здоров'я. У 1982 в області налічувалося 19,0 тис. лікарняних ліжок (131,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4152 лікаря (28,7 лікаря на 10 тис. ж.); функціонували 186 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 9 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 810 ліжок.

Культура. В 1982/83 навч. р. в області було 742 загальноосв. (200 тис. учнів), художня та 25 муз. шкіл, 24 серед. спец. навч. заклади (22,3 тис. учнів), 36 профес.-тех. уч-щ (17,1 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Сумський педагогічний інститут* імені А. С. Макаренка, *Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського (всього 9,4 тис. студентів), а також Сум. філіал *Харківського політехнічного інституту* імені В. І. Леніна, Сум. філіал *Харківського сільськогосподарського інституту* імені В. В. Докучаєва. Працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енерг. насособудування — в Сумах, *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* — у Глухові. Діють обл. відділення й організації творчих спілок архітекторів (з 1970), журналістів (з 1959), обл. літ. об'єднання (з 1939), *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, обл. філармонія, *Сумський театр для дітей та юнацтва*. В С. о. на кінець 1982 діяло 918 б-к (фонд 13,3 млн. одиниць зберігання), 1039 клубних закладів, 1133 кіноустановки з платним показом. Музеї: *Сумський художній музей* з філіалом у Лебедині й відділом декор.-прикладного мистецтва в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці, Путивлі і відділами: в Глухові, Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі, 186 музеїв на громад. засадах, в т. ч. музей П. І. Чайковського в смт Низах Сум. р-ну, літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського в с. Гра-

Покровський собор у місті Охтирці. 1753.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1982
Трактори (фіз. одиниць)	17,1
Зернозбиральні комбайни	4,2

Підживлення картоплі в колгоспі «Росія» Середино-Будського району.
Птахофабрика колгоспу імені М. В. Фрунзе Сумського району.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Погруддя І. М. Кожедуба в селі Ображіївці Шосткинського району. 1949.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Меморіал у пам'ять загиблих у роки Великої Вітчизн. війни рад. воїнів і партизанів.
2. Меморіал у пам'ять загиблих рад. воїнів, партизанів з'єднання С. А. *Ковпака* та жертв фашизму.
3. Місце народження рад. партійного та держ. діяча Д. С. *Коротченка*. Кімната-музей Д. С. Коротченка. Погруддя Д. С. Коротченка.
4. Місце народження рад. льотчика, тричі Героя Рад. Союзу І. М. Кожедуба. Погруддя І. М. Кожедуба.
5. З 1851 тут періодично жив і працював основоположник наук. педагогіки в Росії К. Д. *Ушинський*. Кімната-музей К. Д. Ушинського. Погруддя К. Д. Ушинського.
6. Ансамбль Гамаліївського монастиря 17—18 ст.
7. Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 1781.
8. Меморіал визволителям Глухова від нім.-фашист. загарбників.
9. Пам'ятник першому голові повітового ревкому В. О. Циганку.
10. Погруддя на могилі генерал-майора Г. С. Рудченка, який загинув під час визволення Глухова від нім.-фашист. загарбників 1943.
11. Місце народження рад. композитора Ю. О. *Шапоріна*. Кімната-музей композитора.
12. Будинок учительського ін-ту (тепер пед. ін-т), у якому в різний час навчалися рос. рад. письменник С. М. *Сергєєв-Ценський*, укр. рад. письменник С. В. *Васильченко*, укр. рад. кінорежисер і письменник О. П. *Довженко*.
13. Місце народження укр. живописця й педагога М. І. *Мурашка*.
14. Місце народження укр. композиторів М. С. *Березовського* та Д. С. *Бортнянського*.
15. Пам'ятка архітектури — Миколаївська церква 17 ст.
16. Краєзнавчий музей.
17. Обеліск на місці, де 23 лютого 1942 на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території відбувся парад партизанського з'єднання С. А. Ковпака.
18. Місце народження укр. рад. письменника П. Ф. *Кочури*.
19. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник поету.
20. Пам'ятний знак на місці Веселівського бою партизанів з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками 1942.
21. Місце народження одного з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни Героя Рад. Союзу С. В. *Руднєва*. Кімната-музей С. В. Руднєва.
22. Місце народження члена керівного центру *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* С. І. *Радченка* та агента ленінської «Искры» І. І. *Радченка*. Погруддя братів Радченків.
23. Краєзнавчий музей.
24. Меморіал Партизанської Слави (монумент «Народні месники», музей, партизан. землянки тощо) в Спадщанському лісі.
25. Пам'ятник Партизанської Слави.
26. Пам'ятник двічі Герою Рад. Союзу С. А. Ковпаку.
27. Погруддя Героя Рад. Союзу С. В. Руднєва та його сина Радія, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками 1943.
28. Пам'ятки архітектури: Миколи Козацького церква 1735—37, Спасо-Преображенський собор і дзвіниця 17 ст. Мовчанський монастир 16—17 ст.
29. Дитинець літописного міста 12 ст. Путивля.
30. Краєзнавчий музей.
31. *Волинцівські поселення і могильник* 7—8 ст.
32. Місце народження укр. історика О. М. *Лазаревського*.
33. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Кімната-музей Т. Г. Шевченка. Пам'ятник поетові.
34. Місце, де в грудні 1653 козаки Карабутівської сотні зустріли рос. послів, які їхали на *Переяславську раду 1654*. Пам'ятний знак на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією.
35. Місце народження рад. педагога і письменника А. С. *Макаренка*. Пам'ятник А. С. Макаренку. Меморіальний музей А. С. Макаренка.
36. Давньоруське городище 10—13 ст. — залишки літописного міста Вир.
37. В 1871 тут жив і працював рос. художник І. М. *Крамської* [написав картину «Русалки» («Майська ніч»)].
38. В 1869 та 1871 тут жив і працював рос. живописець Ф. О. *Васильєв*.
39. Парк 2-ї половини 19 ст.
40. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
41. Меморіальний комплекс сумчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.
42. Монумент «Слава героям Сумщини».
43. Скульптурна група «Партизанський рейд», присвячена Карпатському рейду Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і С. В. *Руднєва*.
44. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів — визволителів Сум від нім.-фашист. загарбників.
45. Пам'ятник воїнам Війська Польського, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
46. Будинок-музей А. П. *Чехова*, в якому 1888—89 жив і працював письменник.
47. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
48. Пам'ятник герою громадян. війни І. Ф. Федьку.
49. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу льотчика С. П. *Супруна*.
50. В 1899 тут жив і працював рос. письменник О. І. *Купрін*.
51. Пам'ятки архітектури: Воскресенська церква 1702, Спасо-Преображенський собор 1776—88, Іллінська церква 1836—51.
52. Краєзнавчий музей.
53. Художній музей.
54. Відділ декоративно-прикладного мистецтва художнього музею.
55. Місце народження героя громадян. війни командарма І. Ф. *Федька*. Кімната-музей І. Ф. Федька. Погруддя командарма.
56. Скіфське городище та курганний могильник 6—4 ст. до н. е.
57. Пам'ятник (танк Т-34) на місці, де 1—2 жовтня 1941 рад. війська завдали удару нім.-фашист. загарбникам.
58. Михайлівська цілина — філіал *Українського степового заповідника*.
59. У 80-х рр. 19 ст. тут жив і працював учителем укр. письменник, вчений і громад. діяч Б. Д. *Грінченко*.
60. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. *Савченко*. Погруддя М. Х. Савченко.
61. Будинок, у якому 1859 жив Т. Г. Шевченко.
62. В 1871—79 тут періодично жив і працював рос. композитор П. І. *Чайковський*. Меморіальний музей композитора. Погруддя П. І. Чайковського.
63. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква 1822—51.
64. Місце народження укр. поета-революціонера П. А. *Грабовського*. Літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського. Погруддя поета.
65. Місце народження укр. та рос. філолога О. О. *Потебні*. Кімната-музей О. О. Потебні.
66. Пам'ятник героям Великої Жовтн. соціалістич. революції.
67. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
68. Погруддя Ю. Д. *Мельникова* — одного з організаторів перших марксистських гуртків у Росії та на Україні.
69. Пам'ятки архітектури 17—18 ст.: Святодухівський собор, Вознесенська церква і дзвіниця.
70. *Монастирище* — слов'янське городище 8—10 ст.
71. Краєзнавчий музей.
72. Місце народження Героя Рад. Союзу маршала бронетанкових військ П. С. *Рибалка*. Погруддя полководця. Музей П. С. Рибалка.
73. Тут наприкінці 19 ст. жив укр. фольклорист, етнограф і літературознавець М. Ф. *Сумцов*.
74. Місце народження нар. артиста СРСР Б. Р. *Гмирі*.
75. Місце народження укр. рад. художника Ф. Г. *Кричевського*.
76. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
77. В 1893 тут жив і працював рос. композитор С. В. *Рахманінов*.
78. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква (дерев'яна) 1748.
79. Художній музей.
80. Будинок, у якому 1864 жив і працював рос. композитор П. І. Чайковський.
81. Пам'ятки архітектури: Палац (20-і рр. 19 ст.), манеж-цирк (20-і рр. 19 ст.), Вознесенська церква 1744.
82. Парк «Нескучне» (20-і рр. 19 ст.).
83. Курган Бойової Слави — меморіальний комплекс рад. воїнам, які загинули під час визволення Охтирки від нім.-фашист. загарбників у серпні 1943.
84. Місце народження укр. поета Я. І. *Щоголева*.
85. Пам'ятки архітектури: Покровський собор 1753, Введенська церква 1784.
86. Краєзнавчий музей.
87. Місце народження укр. рад. письменника-сатирика Остапа *Вишні*. Кімната-музей письменника.
88. Городище скіфських часів 6—3 ст. до н. е. та слов'янське городище 8 ст.

1
2

До ст. **Тропінін В. А.**

1. Портрет графа І. В. Капніста. 1846.

2. Портрет молодого українця. 1818—20. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3. Портрет художниці Л. С. Бороздни-Стромилової. 1831.

4. Весілля в селі Кукавці. Державна Третьяковська галерея в Москві.

1 і 3 — Київський музей російського мистецтва.

3
4

1

2

3

До ст. **Трутовський К. О.**

1. Весільний викуп. 1881.

2. Дівчина з снопами. 70-і роки 19 ст. Львівський музей українського мистецтва.

3. В місячну ніч. 1881.

1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

бовському Краснопільського р-ну. При культурно-осв. закладах — понад 9 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 150 тис. аматорів. Найвідоміші колективи худож. самодіяльності: нар. хор Будинку культури с. Червоного Сум. р-ну, танцювальний колектив Шосткинського клубу ім. Жданова, жіночий ансамбль «Сумчанка» при Палаці культури виробничого об'єднання ім. Фрунзе, роменські заслужений нар. хор. і оркестр нар. інструментів та ін. На Сумщині здавна розвинуті ткацтво, вишивка. Центром худож. ткацтва є *Кролевець*, в якому працюють відомі майстри — В. Валова, М. Даценко, І. Дудар, Е. Коноваленко, О. Гаврош. Більш як 40 років життя присвятила худож. вишивці заслужений майстер нар. творчості УРСР Т. В. *Левицька* (м. Суми). Майстер карбування на металі — робітник Б. Д. Берестовський з Сум. фарфорового заводу. Позашкільні заклади: 23 палаци й будинки піонерів, 10 станцій юних техніків та 6— юних натуралістів, 19 спортивних шкіл. Виходять дві обласні газети — «*Ленінська правда*» та «Червоний промінь», 5 міськрайонних, 13 районних, 21 багатотиражна газета підприємств, об'єднань і комбінатів, 43 багатотиражні газети в колгоспах і радгоспах. Працює обл. радіомовлення і телебачення. Тер. С. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В С. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Сумської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в місті Ромнах. Скульптор І. П. Кавалерідзе. 1918.

Літ.: История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. К., 1980; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982. *І. Г. Грінцов.*

СУМСЬКЕ́ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «ХІМПРО́М» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство по виробництву мінеральних добрив. Розташоване в м. Сумах. Утворено 1975 на базі хім. комбінату (засн. 1954 як суперфосфатний з-д). Виробляє хім. продукцію 40 найменувань, зокрема сірчану к-ту, мінеральні фосфатні добрива, кормові знефторені фосфати, двоокис титану, кольорові залізоокисні пігменти, сірчанокислий алюміній, солі фтору, лакофарбові вироби тощо. На підприємстві вперше в СРСР освоєно ряд оригінальних апаратурно-технологічних схем (виробн. знефтореного фосфату, тех. сірчанокислого алюмінію, двоокису титану рутильної модифікації тощо). Осн. виробничі процеси повністю механізовано. Впроваджено комплексну систему управління якістю продукції та праці. С. в. о. «Х.» нагороджено орденом Леніна (1976).

О. Й. Кравченко.

СУМСЬКЕ́ МАШИНОБУДІВНЕ́ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені М. В. Фрунзе — підприємство хім. машинобудування. Розташоване в м. Сумах. Створено 1976 на базі маш.-буд. з-ду (гол. підприємство). З-д засн. 1896. Виробляв і ремонтував устаткування для цукр., винокурних з-дів, шахт, з-ць. Робітники підприємства брали активну участь у революц. виступах 1905—07, боролись за встановлення Рад. влади в Сумах. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції робітники заводу билися в лавах Червоної Армії, в партизан. загонах. У 1928 з-ду присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. В 1930 тут вперше в СРСР почали освоювати виробн. устаткування для хім. пром-сті. В 1933 з-д випустив перший вітчизн. компресор високого тиску, пізніше — надпотужний азотно-водневий компресор та ін. устаткування. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з найбільших підприємств хім. машинобудування СРСР. С. м. в. о. виробляє комплектні технологічні лінії для виробн. мінеральних добрив, комплектні установки газорозподілу для одержання етилену й пропілену, розподілу природного газу й одержання гелію, автом. центрифуги всіх типів і призначень, потужні поршневі компресори високого й надвисокого тиску, унікальні газоперекачувальні агрегати, гол. циркуляційні насоси для атомних електростанцій та ін. устаткування. Підприємство нагороджено орденами Леніна (1948), Жовтневої Революції (1971), орденом НРБ Червоний Прапор Праці (1964).

В. М. Лук'яненко.

СУМСЬКИ́Й Вячеслав Гнатович (н. 6.IX 1934, с. Верблюжка, тепер Погребнякове Новгородківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (курс К. *Хохлова* і Л. *Олійника*) працював у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької, з 1967 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Серед ролей: Еней («Енеїда» за Котляревським), Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Гриць («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Максим Лихограй («Запорізька Січ» Коломійця), Андрій Бєлугін («Одруження Бєлугіна» О. Островського), Джільберт («Марія Тюдор» Гюго). Портрет с. 67.

К. О. Силіна.

Газоперекачувальні агрегати на випробовувальному стенді **Сумського машинобудівного виробничого об'єднання** імені М. В. Фрунзе.

СУМСЬКИ́Й ЗАВО́Д ЕЛЕКТРО́ННИХ МІКРОСКО́ПІВ імені 50-річчя ВЛКСМ — підприємство приладобудування. Розташований у м. Сумах. Введено в дію 1959. Випускає електронні мікроскопи різних типів, мас-спектрометри, товари нар. споживання. До складу підприємства входять цехи: механоскладальний, електронних мікроскопів, мех. і складальний мас-спектрометрів, гальванічний, каркасно-штампувальний, трансформаторний та ряд ін. цехів. Продукцію С. з. е. м. застосовують у різних галузях науки і техніки, для автоматизації технологічних процесів виробн. В 1968 з-ду присвоєно ім'я 50-річчя ВЛКСМ. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

СУМСЬКИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1920 як худож.-істор. музей. У 1939 на його базі було створено художній і краєзнавчий музеї. В краєзнавчому музеї — три експозиційні відділи: природи, історії дожовтневого періоду, історії рад. суспільства. Фонди музею налічують понад 20 тис. експонатів (1982), серед яких — історичні документи, фотографії, рідкісні видання книг, плакатів, газет, палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції. Музей має філіали: Охтирський краєзнавчий музей, Путивльський краєзнавчий музей та на правах відділів—Будинок-музей А. П. Чехова в Сумах, музей партизанської слави у Спадщанському лісі та Глухівський краєзнавчий музей. *Г. С. Долгін.*

СУМСЬКИ́Й ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені А. С. Макаренка — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1924 як вищі пед. курси, які 1925 перетворено на пед. технікум з правами вищого навч. пед. закладу; з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — пед. ін-т. Ім'я А. С. Макаренка присвоєно 1955. В 1982/83 навч. р. у складі ін-ту 6 ф-тів: філол., фіз.-матем., муз.-пед., природничий, англ. і нім. мов, фіз. виховання, на яких навчалося понад 3,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,6 тис. Є заочне відділення. При ін-ті працює наук. б-ка (фонд понад 250 тис. одиниць зберігання). За роки існування вуз підготував понад 18 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975). *І. Т. Качан.*

СУМСЬКИ́Й ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1658 з переселенців селян і козаків Правобе-

Сумська область. Пам'ятник С. А. Ковпаку в місті Путивлі. Скульптори М. Г. Лисенко і В. В. Сухенко, архітектори А. Ф. Ігнащенко і С. П. Тутученко. 1971.

Сумська область. Будинок у місті Тростянці, де 1864 жив і працював російський композитор П. І. Чайковський.

СУМСЬКИЙ РАЙОН

Сумчастий вовк.

Сумчасті борсуки:
1 — довгоносий бандикут (Perameles nasuta);
2 — кролячий бандикут (Thylacomys lagotus).

режної України для захисту Слобідської України і пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Адм. центр — м. Суми. За переписом 1732, С. п. складався з 20 сотень, 126 населених пунктів, в яких жило 86 тис. чол., у т. ч. 3695 виборних козаків, 13 918 підпомічників, 3207 підсусідків, 18 476 феодально залежних селян чоловічої статі. З розвитком феод.-кріпосницьких відносин у 17 ст. значна частина земель стала власністю козац.-старшинської верхівки і рос. поміщиків. Козаки С. п. брали участь в обороні Чигирина від тур. військ (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), у *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Селяни і козаки С. п. боролися проти посилення феод.-кріпосницького гніту. Значні заворушення відбулися 1704 в м. Білопіллі й с. Глушковому. Хвиля антиурядових виступів вибухнула в С. п. в 30-х рр. 18 ст. проти мобілізації селян і козаків на будівництво *Української лінії*. В зв'язку із скасуванням царським урядом козац. самоврядування на Слобідській Україні 1765 С. п. було ліквідовано, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Територія С. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

СУМСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 71,7 тис. чол. (1983). У районі — 136 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Суми*. С. р. розташований на зх. схилах *Середньоросійської височини*. Поклади торфу, глин, кварцового піску. Річки — *Псел* з прит. Сироваткою, Сумкою (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен, береза, осика, липа) займають 36,1 тис. га. У межах району — держ. заказник «Банний Яр».

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Суми. У районі переважають підприємства харч. пром-сті (сумські комбінат хлібопродуктів, плодоконсервний, Кияницький, Низівський, Сумсько-Степанівський цукрові, Бездрицький, Новосуханівський, Стецьківський спиртові з-ди). Районний комбінат побутового обслуговування (Суми) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничо-овочівницького, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 126,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, зернобобові, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В С. р. — 18 колгоспів, 8 радгоспів, наук.-виробниче об'єднання «Еліта», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Суми, Сироватка, Торопилівка, Головашівка, Низи. Автомоб. шляхів — 535 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Хотінь), 39 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 13 лікарень. 18 будинків культури, 55 клубів, 82 кіноустановки, 59 б-к. Музеї: літ.-меморіальний П. І. Чайковського у смт Низах, Лесі Українки у с. Косівщині, укр. рад. скульптора М. Г. *Лисенка* на його батьківщині у с. Шпилівці. У с-щі Рогізному С. р. народився укр. рад. геолог М. Г. *Світальський*, у с. Кекиному — укр. рад. вчений в галузі теплоенергетики І. Є. *Коробчанський*, на хуторі Стрілиці (тепер с. Шапошникове) — укр. рад. письменник Я. А. *Мамонтов*, у с. Залізняку — учасник боротьби за владу Рад на Сумщині І. Ю. *Бочкін*, у с. Пушкарівці — вітчизн. астроном і математик О. М. *Савич*. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1917).

В. В. Коломієць.

СУМСЬКИЙ ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА. Засн. 1975 як обласний театр ляльок. З 1981— сучасна назва. В театрі — дві акторські трупи: лялькових вистав і для драм. спектаклів. В репертуарі: лялькові вистави — «Золоте курча» В. Орлова, «Людина з хвостом» Г. Остера, «Маленька фея» В. Рабадана та ін.; драматич. спектаклі — «Балада про закоханих» («Снігова королева») Є. Шварца, «Допит» С. Родіонова та ін.

СУМСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ І МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ імені М. С. Щепкіна. Засн. 1933 у Лубнах на базі Харківського робітничо-колгоспного театру. Після утворення 1939 Сум. області переведено до Сум, перейменовано у Сум. укр. муз.-драм. театр ім. М. С. Щепкіна (з 1980 — сучасна назва). В роки Великої Вітчизн. війни театр виступав у містах Чкаловської (тепер Оренб.) обл. Бугуруслані, Бузулуку та ін. У 1944 повернувся до Сум. В репертуарі: «Мати-наймичка» за Т. Шевченком, «Титарівна» М. Кропивницького, «За двома зайцями» М. Старицького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Піднята цілина», «Тихий Дон» за М. Шолоховим, «Солодка ягода» В. Шукшина, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «Медея» Евріпіда, «Отелло» У. Шекспіра. В різні роки в театрі працювали нар. артисти УРСР Д. *Козачківський*, О. *Тарасенко*, І. *Рибчинський*. У трупі (1983): нар. арт. УРСР А. *Носачов*, засл. артисти УРСР В. Берелет, С. Дідусенко, В. Курта, М. Ластовець-

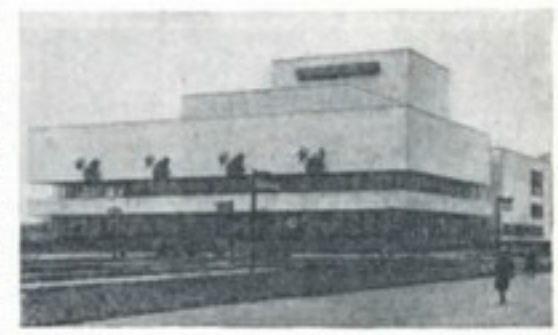

кий, М. Лісова, Н. Михайлова, Л. Мамикіна, І. Равицький (з 1976 — гол. режисер), А. Рибчинський, А. Сокол, засл. арт. РРФСР І. Досаєва.

СУМСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ — зібрання творів живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1920 на базі націоналізованих приватних збірок під назвою Сум. худож.-істор. музей (з 1939 — сучас. назва). Музей має відділи дожовтневого укр. і рос., рад. та зарубіж. мистецтва, декоративно-ужиткового мистецтва. Тут представлено зразки укр. портрета-парсуни, твори В. Боровиковського, О. Кіпренського, Т. Шевченка, К. Трутовського, Л. Жемчужникова, Ф. Журавльова, К. Маковського, І. Шишкіна, А. Куїнджі, І. Рєпіна, Б. Йогансона, Т. Яблонської, О. Шовкуненка, а також зарубіжних митців Е. Віже-Лебрена, Яна ван Гойєна, Ван дер Нейєра та ін. Відділ декоративно-ужиткового мистецтва розташований у приміщенні колишньої Воскресенської церкви (пам'ятка архітектури 18 ст.), філіал — у Лебедині.

Літ.: Сумський художній музей. К., 1981.

СУМСЬКИЙ ЧЕРВОНОЗОРЯНИЙ ЦУКРОРАФІНАДНИЙ ЗАВОД — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Сумах. Засн. 1869. В 1900 на з-ді було створено с.-д. гурток; 1905, 1907, 1915 відбувалися страйки. В 1918 робітники з-ду одними з перших у місті створили загони, які билися на фронтах громадян. війни, за встановлення влади Рад на Україні.

Протягом 1918—24 на з-ді було організовано ремонт автомобілів,

Сумський театр для дітей та юнацтва.

ремонт і випуск с.-г. інвентаря. В 1924 відновлено випуск цукрурафінаду, в тому ж році підприємству присвоєно назву Червонозоряного. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення частково зруйнували нім.-фашист. загарбники. Першу післявоєнну продукцію одержано 1946. Протягом 1957 — 69 з-д реконструйовано. До складу з-ду (1983) входять цехи: сиропнокристалізаційний, пресувальний, механічний, паперовий, тарний, картонажний, буд. і транспортний. Осн. продукція: цукор-рафінад, рафінований цукор-пісок, рафінована пудра. Підприємство нагороджено орденом «Знак Пошани» (1969).

В. Р. Думанчук.

СУМЦО́В Микола Федорович [6 (18).IV 1854, Петербург — 12.IX 1922, Харків] — укр. фольклорист, етнограф, літературознавець і прогресивний громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905), акад. АН УРСР (з 1919), член Чес. академії наук і мистецтв (з 1899) та ряду слов'янських наук. товариств. Закінчив Харків. ун-т (1875), професор цього ун-ту (з 1888). У 1897—1919 був головою Харків. історико-філологічного т-ва. Осн. наук. праці: «Про весільні обряди, переважно російські» (1881), «Наукове вивчення колядок і щедрівок» (1886), «Культурні переживання» (1889—90), «Хліб в обрядах і піснях» (1885), «Писанки» (1891), «Дума про Олексія Поповича» (1894), «Нариси народного побуту» (1902). С. належить і ряд праць з історії укр. фольклористики та етнографії: «Сучасна малоруська етнографія» (ч. 1—2, 1893—97), «Діячі українського фольклору» (1910). Досліджував творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Старицького, І. Манжури, О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова та ін. Працював над створенням систематизованої історії укр. л-ри 17 ст., підготував до неї монографії про І. Галятовського, І. Гізеля, І. Вишенського, Л. Барановича. Уклав «Хрестоматію з української літератури» (1922). У працях «Малюнки з життя українського народного слова» (1910), «Слобожани» (1918) С. досліджував укр. фольклор у тісному зв'язку з соціально-екон. умовами його виникнення й розвитку.

Літ.: Микола Федорович Сумцов. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876—1921 рр. К., 1965; Маланчук В. А. М. Ф. Сумцов як етнограф. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 2.

М. Т. Яценко.

СУМЧА́СТИЙ ВЕДМІ́ДЬ — рід ссавців род. кускусових. Те саме, що й *коала*.

СУМЧА́СТИЙ ВОВК (Thylacinus cynocephalus) — ссавець род. хижих *сумчастих*. Поширений у гірських залісених р-нах Тасманії. Тіло (довж. 1,0—1,3 м) сухорляве з масивною головою, довгими кінцівками і прямим хвостом (довж. 0,5—0,6 м). Забарвлення сірувато-жовте з коричневими поперечними смугами. Сумкові кістки редуковані, сумка утворюється підковоподібною згорткою шкіри. Живиться дрібними та середніх розмірів ссавцями, полює також на свійських тварин (овець, птахів), через це переслідується і винищується людиною; став дуже рідкісним. Включений у *Червону книгу*. Викопні рештки відомі з плейстоцену Австралії і Тасманії.

В. О. Топачевський.

СУМЧА́СТІ (Metatheria) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів з єдиним рядом Marsupialia. За будовою і розміром надзвичайно різноманітні тварини. Довж. тіла 4—160 см (велетенський кенгуру разом із хвостом — до 3 м). Волосяний покрив м'який, густий, іноді щетинистий, забарвлення переважно однотонне, буре, рудувате. В шкірі є потові та сальні *залози*, у самців добре розвинені преанальні залози. *Молочні залози* трубчасті, вивідні протоки відкриваються на сосках (2—27 шт.), розміщених у більшості видів на череві всередині виводкової сумки, у примітивних — на боках. Іноді сумка має вигляд шкірної згортки або валика навколо сосків. У *скелеті* характерним є наявність сумкових кісток. Мозковий відділ черепа розвинений слабко. *Головний мозок* не має мозолистого тіла, звивини на півкулях майже не виражені. Зуби диференційовані, кількість їх коливається від 18 до 56; як правило, у нижній щелепі різців менше, ніж у верхній; протягом життя міняються лише по 1 парі передкутніх зубів. Т-ра тіла 34—36 °С. Найхарактернішою особливістю розмноження С. є відсутність *плаценти* (за винятком *сумчастих борсуків*), у зв'язку з чим вони після нетривалої вагітності (8—42 дні) народжують недорозвинених малят і доношують їх у сумці. Новонароджені (довж. 0,5—3 см, маса 0,6—5,5 г) самостійно або з допомогою матері розшукують сосок і прикріплюються до нього; живляться пасивно: молоко періодично впорскується матір'ю за допомогою спец. м'яза. Число малят звичайно дорівнює кількості сосків; якщо їх народжується більше, то виживають ті, що першими досягли сосків. Тривалість перебування у сумці від кількох тижнів до 250 днів. Живляться С. рослинною і тваринною їжею. Відомо бл. 200 видів С., поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї, у Пд., Центр. і Пн. Америці; акліматизовані в Новій Зеландії. Тривала еволюція в умовах географічної ізоляції сприяла виникненню багатьох життєвих форм, конвергентних із *плацентними*: наземних, риючих, деревних, напівводних; за характером живлення — хижаків, рослиноїдних, комахоїдних, багатоїдних, всеїдних. Систематика С. не усталена. Здебільшого ряд поділяють на 9 родин (71 рід): *опосуми*, сумчасті борсуки, *кускусові*, *вомбатові*, *кенгуру* та ін. За будовою зубної системи найбільш прийнятий поділ С. на 2 підряди: багаторізцеві (Polyprotodontia) і дворізцеві (Diprotodontia), іноді в окремий підряд виділяють ценолестових (Coenolestidae). Меш прийнятий поділ С. на 2 підряди — зрослопалі (Syndactyla) і роздільнопалі (Didactyla) — за характером зростання пальців на задніх кінцівках. Багато видів С. мають госп. значення. Вони є об'єктами полювання заради хутра і м'яса, їх розводять також на спец. фермах. Деякі (*коала*, *сумчастий вовк* та ін.) стали рідкісними і занесені до *Червоної книги*. Окремі (опосуми, кенгуру) можуть завдавати незначної шкоди с. г. Найдавніші викопні рештки С. відомі з раньокрейдових відкладів Пн. Америки. В Європі С. були поширені з еоцену до міоцену.

В. І. Крижанівський.

СУМЧА́СТІ БОРСУКИ́, бандикутові (Peramelidae) — родина ссавців ряду *сумчастих*. Довж. тіла 17—50 см, маса до 4,7 кг. Зовні дещо схожі на кролів та пацюків. Волосяний покрив короткий і жорсткий або довгий і м'який; забарвлення в основному сіре, жовте, буре. 19 видів (8 родів), поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї і прилеглих о-вах. Живуть на рівнинах з густою травою, по берегах річок і боліт, в густих чагарниках і лісах. Ведуть наземний спосіб життя. Активні вночі. Живляться рослинними і тваринними кормами. В березні — травні самка народжує 2—8 малят, виношує їх у виводковій сумці, яка відкривається назад. Особливістю розмноження С. б. є те, що вони єдині серед сумчастих мають зачатки алантоїдної *плаценти*. Тривалість життя 8—10 років. Шкурки багатьох видів використовували як хутро, тепер С. б. дуже нечисленні. Деякі (напр., кролячий бандикут, смугастий бандикут) включені у *Червону книгу*.

В. О. Топачевський.

СУ́МЧАСТІ ГРИБИ́, аскоміцети (Ascomycetes) — клас вищих грибів, у яких спори формуються в особливих одноклітинних утворах — сумках, або асках. *Грибниця* багатоклітинна, розгалужена. У нижчих представників С. г. (підклас Hemiascomycetidae) *плодових тіл* немає, протунікатні сумки утворюються поодиноко або шаром безпосередньо на міцелії. У вище організованих С. г. (підклас Euascomycetidae) розвиваються плодові тіла різноманітної форми — клейстотеції, *перитеції* та *апотеції*, в яких утворюються прототунікатні або унітунікатні сумки. У представників підкласу Loculoascomycetidae бітунікатні сумки утворюються в аскостромах. В кожній сумці — здебільшого 8 спор, лише у деяких видів — 4 спори або багато (128 і більше). В циклі розвитку багатьох С. г., крім сумчастої стадії, що виникає внаслідок статевого процесу, відомі також нестатеві конідійні спороношення різних типів. Загальна кількість С. г. бл. 30 тис. видів, деякі з яких — *сапрофіти* (*дріжджі*, грунтові дискоміцети, *зморшкові гриби* та ін.). Багато які С. г. — паразити (*борошнисторосяні гриби, склеротинія, ріжки* та ін.).

І. О. Дудка.

СУН — династія та імперія в Китаї (960—1279). Заснована полководцем Чжао Куанінь. За правління С. відбувалося об'єднання країни. Посилилась експлуатація народу, що викликало загострення

В. Г. Сумський.

М. Ф. Сумцов.

Сорти сунниць, районовані (1983) на Україні

Адагумська
Веденсвіль 7
Зоря
Зенга Зенгана
Київська рання
Коралова 100
Кульвер
Львівська рання
Мелітопольська рання
Покахонтас
Ред Гонтлет
Ромашка
Талісман
Фестивальна
Ясна

класової боротьби (сел. рухи, міські повстання). Опозиційні настрої виникли також і в середовищі пануючих класів (у 11 ст. — рух за реформи; див. *Ван Аньші*). Імперія С. зазнала поразки в боротьбі проти сусідніх пн. племен. У 12 ст. Пн. Китай захопили *чжурчжені*. На Пд. Китаю існувала імперія Пд. С., яку 1279 знищили *монголи*.

СУ́НА (араб.— поведінка, звичай) — «священий переказ» мусульман (див. *Іслам*), що дотримуються *сунізму*; доповнення і роз'яснення *Корану*. Складена мусульманськими богословами у 7 — 9 ст. з кількох тисяч хадисів — переказів про життя *Мухаммеда*. Разом з Кораном становить основу феод. мусульманського права — *шаріату*.

СУ́НГАРІ — річка на Пн. Сх. Китаю, права прит. *Амуру*. Довж. бл. 2110 км, площа бас. 524 тис. км². Бере початок на плоскогір'ї Чанбайшань, перетинає *Маньчжуро-Корейські гори*, нижче має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають паводки. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2500 м³/с. На С. споруджено Фінманьську ГЕС та водосховище. Сплавна, суднoплавна нижче м. Гірін. Використовують і для зрошування. На С.— м. Харбін.

СУНГІ́РСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка біля м. Владимира на лівому березі Клязьми. Розкопками 1956—75 виявлено залишки вогнищ, жител, кістки мамонтів, пн. оленів, бізонів, диких коней, печерних левів. Досліджено також 2 поховання з 5 кістяками, посипаними червоною вохрою. В похованнях знайдено 10 тис. намистин та ін. прикраси з бивня мамонта, твори *первісного мистецтва*, наконечники списів тощо.

Літ.: Сукачёв В. Н., Громов В. И., Бадер О. Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь. М., 1966.

СУНДА́НЦІ, сунди — народ, який живе переважно в зх. районах о. Ява (Індонезія). Чисельність — 19,2 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сунданська, належить до *індонезійських мов*. За релігією — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Сформувалися з племен, які в 6—5 ст. до н. е. переселились у зх. гірські райони о. Ява з Пд.-Сх. Азії. Мовою і культурою близькі до *яванців*. Осн. заняття С.— землеробство. Займаються також тваринництвом, ремеслами; частина С. працює в промисловості.

СУ́НДСВАЛЛЬ — місто на Сх. Швеції. Порт на узбережжі Ботнічної зат. Балтійського м., вузол з-ць і автошляхів. 94 тис. ж. (1976). Один з центрів целюлозно-паперової пром-сті країни. Маш.-буд. (зокрема, целюлозно-паперове устаткування), електротех., деревообр. підприємства. Поблизу С.— алюм. завод.

СУНДУКЯ́Н Габріел Мкртичевич [29.VI (11.VII) 1825, Тбілісі — 16 (29).III 1912, там же] — вірм. письменник, драматург. Один із зачинателів критичного реалізму у вірм. л-рі. Працював перекладачем у канцелярії намісника Кавказу, згодом — нач. госп. відділу Кавказ. управління дороги. За вільнодумство перебував 1853—58 на засланні в Дербенті. Літ.-громад. діяльність почав у 60-х рр. С.— один із організаторів вірм. театру, з яким тісно пов'язана вся його літ. діяльність. Перша п'єса — водевіль «Нічне чхання — на добро» (пост. 1863). У п'єсах «Переполох» («Хатабала», пост. 1866) «Ще одна жертва» (пост. 1870), «Спустошена домівка» (пост. 1872), «Подружжя» (пост. 1886) показав обуржуазнення вірм. суспільства, боротьбу нового зі старим, загострення соціальних суперечностей, викривав егоїзм і хижацтво панівних верств. У комедії «Пепо» (пост. 1871) створено образ героя з народу. В повісті «Вароччин вечір» (1877) відобразив жорстокі звичаї міщанського середовища. Твори «Бесіди Амала» й «Бесіди Хаіда» написані в жанрі публіцистичного фейлетону. П'єси С. ідуть на сцені театрів України. Його ім'я присвоєно Вірм. драм. театру в Єревані.

Тв.: Укр. перекл.— Пепо. К., 1950; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953.

С. Г. Амірян.

СУНЙЦІ (Fragaria) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким кореневищем, мичкуватими додатковими коренями, розеткою трійчастих прикореневих листків і повзучими надземними пагонами (вусиками), що вкорінюються у вузлах, з яких розвиваються нові рослини. Квітки двостатеві, рідше одностатеві, білі, в щитковидних суцвіттях. Плоди — несправжні ягоди, соковиті, червоні або рожеві, плодики заглиблені у м'якуш. Бл. 50 видів, поширених в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 6 дикорослих видів; в культурі вирощується 5 видів. На Україні— 4 дикорослі види: С. лісові (F. vesca), С. мускусні (F. moschata), С. зелені, або *полуниці* (F. viridis), С. польові (F. campestris) і три культурні: С. чілійські (F. chiloensis), С. віргінські (F. virginiana) і С. садові, або ананасні (F. ananassa), які інколи неправильно наз. полуницями. Бл. 2000 сортів. На Україні поширені кілька сортів С. (табл. с. 67). Плоди С. містять цукор (5—12 %), органічні кислоти (0,8—2 %), багато вітаміну С (17 %).

СУНИ́ЧНИК, суничне дерево (Arbutus) — рід рослин родини вересових. Вічнозелені дерева і кущі з шкірястими листками і білими або рожевими двостатевими квітками. Плід — ягодоподібна куляста костянка. Понад 25 видів, поширених в Пн. Америці, Пд. Європі, Малій Азії. В СРСР — 2 види, в т. ч. в УРСР 1 дикорослий вид — С. дрібноплодий (A. andrachne) — невисоке дерево з яскраво-червоною (навесні і восени) корою і несмачними плодами; росте на скелястих схилах в Криму і Закавказзі; декоративний. В Криму і на Кавказі культивують також С. великоплодий (A. unedo); плоди його їстівні, з них виготовлять варення, вина тощо.

СУНІ́ЗМ — основний ортодоксальний напрям в *ісламі* (на відміну від *шиїзму*). Виник у 7 ст. Основу віровчення С. поряд з *Кораном* становить *Суна*. Крім *Мухаммеда*, суніти вшановують ще чотирьох «правовірних» *халіфів*. Священними містами сунітів є Мекка і Медіна. Як реліг. напрям С. не централізований. У кін. 8 — на поч. 9 ст. виникла містична течія С.— *суфізм*. У 18—19 ст. в С. розвинулися релігійно-політ. течії пуританського характеру (напр., ваххабізм), у 19—20 ст. з'явилися реформаційні і модерністські напрями. С. поширений у більшості країн Бл. Сходу, Пн. Африці, Пакистані та Індонезії. В СРСР серед прихильників ісламу переважають суніти.

СУН ЦІНЛІ́Н (1890, м. Шанхай— 29.V 1980, Пекін) — кит. держ. і громадська діячка. Дружина *Сунь Ятсена*. Закінчила коледж в Уелсі (США). Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) виступила проти реакційної політики *гоміндану*. В 1927—29 перебувала в еміграції в СРСР, Зх. Європі, США. В 1949—54 — заст. голови Центр. нар. урядової ради КНР. У 1954—59, 1975—80 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. У 1959—75 — заст. голови КНР. З 1953 — почесний голова Всекит. федерації жінок. З 1954 — голова Т-ва кит.-рад. дружби. В 1950 обрана членом Бюро Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

СУНЬЦЗИ́, Суньу (рр. н. і см. невід.) — давньокит. полководець і військ. теоретик 6—5 ст. до н. е. Н. в царстві Ці. У 514—496 до н. е. — воєначальник царства У. Автор трактату про воєнне мистецтво (13 глав). Вважав війну визначальною подією в долі д-ви, вказував на велику роль політики в підготовці війни. На думку С., мистецтво воювати визначається моральним духом армії і народу, врахуванням обстановки, якостями полководця, навченістю, дисципліною та чисельністю військ.

СУНЬ ЯТСЕ́Н (12.XI 1866, повіт Сяншань, тепер Чжуншань, пров. Гуандун — 12.III 1925, Пекін) — кит. революціонер-демократ. Н. в сел. сім'ї. В 1892 закінчив мед. ін-т в Сянгані (Гонконгу). На чолі створених ним революц. орг-цій Сінчжунхой (Т-во відродження Китаю, засн. 1894), потім *Тунменхой* (засн. 1905) боровся за повалення правлячої в Китаї маньчжурської дин. *Цін*. Програмою кит. революц. демократії стали вироблені С. Я. «три нар. принципи»: націоналізм [повалення маньчжур. династії і встановлення суверенітету кит. (ханьської) нації]; народовладдя (запровадження республіки), нар. благоденство (зрівняння прав на землю в дусі утопічних ідей амер.-бурж. економіста Г. Джорджа). В кін. грудня 1911 в ході бурж. *Сіньхайської революції*, яка почалася в країні, С. Я. був обраний першим тимчасовим президентом Кит. республіки, проте незабаром після зречення маньчжурської династії (12.II 1912) під тиском внутр. феод. реакції та імперіалістичних д-в був змушений відмовитися від цієї посади на користь лідера мілітаристів *Юань Шікая*.

Величезний вплив на С. Я. мала

Суниці лісові.

Суничник дрібноплодий:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами;
3 — квітка в розрізі;
4 — плід у розрізі.

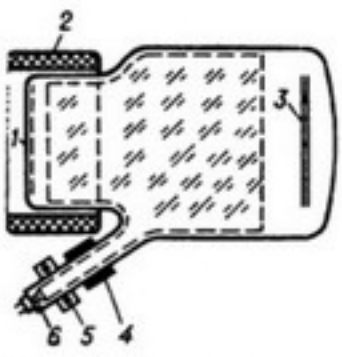

Суперіконоскоп:
1 — напівпрозорий фотокатод; *2* — фокусуюча котушка перенесення зображення; *3* — мішень; *4* — відхиляюча система; *5* — фокусуюча система; *6* — електронний прожектор.

Велика Жовтн. соціалістич. революція 1917 в Росії. На поч. 20-х рр. в Гуанчжоу він очолив революц. уряд Пд. Китаю, активну і безкорисливу допомогу якому подала Країна Рад. На прохання С. Я. Рад. уряд 1923 направив на пд. Китаю як політ. радника революціонера-більшовика М. М. Бородіна, а також групу військ. спеціалістів на чолі з П. А. Павловим, потім В. К. *Блюхером*. За їхньою діяльною участю було створено Нац.-революц. армію Китаю та проведено реорганізацію партії *гоміндан*. С. Я. дав нове тлумачення «трьох нар. принципів», розглядаючи націоналізм як боротьбу проти імперіалізму і рівність всіх національностей Китаю, народовладдя як встановлення демократичної республіки, а нар. благоденство — як обмеження капіталу і проведення аграрної реформи. Збагачені новим змістом «три нар. принципи» стали програмою створеного 1924 єдиного антифеод. і антиімперіалістичного фронту гоміндану і Компартії Китаю (КПК). Складовою частиною принципів стали проголошені С. Я. три осн. політ. настанови: непорушний союз з СРСР, союз з КПК, опора на робітничо-сел. маси. В процесі складної еволюції своїх поглядів С. Я. подолав ідеї кит. великодержавного шовінізму, яким він віддав певну данину, став на кінець життя активним поборником союзу кит. та ін. пригноблених народів Сходу з СРСР для спільної боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін дав високу оцінку діяльності С. Я., назвавши його революційним демократом, повним благородства і героїзму (Повне зібр. тв., т. 21, с. 384).

Ю. В. Чудодєєв.

СУО́МІ — 1) Самоназва *фінів*. Див. *Сум*. 2) Фінська назва держави *Фінляндія*, вживана у вітчизн. наук. л-рі та публіцистиці.

СУО́НСІ — місто на Пд. Зх. Великобританії в Уельсі, в графстві Уест-Гламорган. Мор. порт у гирлі р. Тоуі, на березі Брістольської зат. Вузол з-ць і автошляхів. 191 тис. ж. (1976). Один з центрів кольорової і чорної металургії країни. Машинобудівні (у т. ч. судноверфі), електротех. і хім. підприємства. Коледж Уельського університету.

СУПЕ́РАРБІ́ТР (від лат. super — зверху, над і *арбітр*) — голова *третейського суду*, до складу якого входять кілька арбітрів. С. призначається *сторонами* або обирається арбітрами чи ін. порядком за домовленістю сторін. В СРСР С. є в складі *Зовнішньоторговельної арбітражної комісії* і Мор. арбітражної комісії.

СУПЕРГЕТЕРОДИ́ННИЙ РАДІОПРИЙМА́Ч, супергетеродин (від лат. super — зверху, над і *гетеродин*) — радіоприймач, де основне підсилення різних за частотою радіосигналів відбувається після перетворення їх на сигнали проміжної (постійної) частоти. Від *радіоприймача* з прямим підсиленням радіосигналів С. р. відрізняється гол. чин. наявністю *перетворювача частоти*, складовою частиною якого є гетеродин. В цьому перетворювачі прийняті радіосигнали взаємодіють з власними високочастотними коливаннями гетеродина, внаслідок чого й виникають електр. коливання проміжної частоти, яка є сумою або різницею частоти радіосигналу і гетеродина. Змінюючи частоту гетеродина, можна приймати радіосигнали від різних станцій. Дальше підсилення сигналу, прийнятого С. р., відбувається в підсилювачі проміжної частоти. До найпоширеніших належать С. р., де частота радіосигналів перетворюється одноразово. Створено також С. р. з подвійним і потрійним перетворенням. В С. р. виникають побічні канали приймання, по яких у приймач проникають *перешкоди радіоприйманню*, що призводить до перекручення радіосигналів. Усувають цю ваду підвищенням *селективності радіоприймача*, вибором належної проміжної частоти. Селективність С. р. по сусідньому каналу набагато вища, ніж у радіоприймача з прямим підсиленням. До того ж С. р. значно чутливіший (див. *Чутливість радіоприймача*). За схемою С. р. створюють усі сучасні радіоприймачі.

А. В. Зирін.

СУПЕРЕЛІ́ТА (від лат. super — зверху, над і франц. élite — краще, добірне) — найдоброякісніше насіння районованого сорту, призначене для вирощування *еліти*. Вирощують С. в найкращих умовах за відповідною методикою в г-вах селекційно-дослідних установ, с.-г. вузів, ін. оригінаторів нових сортів. Див. також *Насінництво*.

СУПЕРЕ́ЧНІСТЬ — 1) Категорія *логіки*, що відображає відношення взаємовиключення, взаємозаперечення. У формальній логіці С. є наслідком порушення її законів і відображенням непослідовності, хибності мислення. 2) Категорія *діалектики*, яка відображає відношення між протилежними сторонами, властивостями і тенденціями, об'єктивно притаманними всім формоутворенням матеріального і духовного світу, і є внутр. джерелом їхньої зміни і розвитку. Це відношення полягає в тому, що різні протилежні сторони взаємопов'язані, взаємопокладають і взаємопереходять одна в одну (єдність, «тотожність» протилежностей) і водночас взаємовиключають, взаємозаперечують одна одну (боротьба протилежностей). Вчення про С., узагальнене в законі *єдності і боротьби протилежностей*, становить ядро, сутність матеріалістичної діалектики як логіки, теорії пізнання і теорії розвитку (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). «У власному розумінні діалектика є вивчення суперечності в самій сутності предметів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 211). Розвиток суперечності проходить різні ступені — від зародження до розв'язання. Розв'язання С.— це розрив єдності протилежних сторін, знищення однієї з протилежностей, що означає *заперечення* попереднього буття явища, перерив поступовості; якісний стрибок (див. *Поступовість і стрибок*, *Якість і кількість*). Діалектика вимагає конкретно-істор. підходу до С., учить розрізняти типи С.— внутрішні і зовнішні, суттєві й несуттєві, основні й неосновні. При пізнанні явищ суспільного життя необхідно розрізняти *антагоністичні і неантагоністичні суперечності*. Антагоністичні С. притаманні відносинам непримиренно ворожих соціальних сил, класів та соціальних систем. Вони зумовлені приватною власністю, соціально-класовою диференціацією, експлуатацією людини людиною. Антагоністичні С. в ході свого розвитку мають тенденцію загострюватись, доходячи до конфлікту, і розв'язуються, як правило, в сутичках між протиборствуючими силами, шляхом *воєн, класової боротьби* та *революцій соціальних*. Неантагоністичні С., характерні для соціалістичного суспільства,— це відносини між *класами суспільними* і *групами соціальними*, докорінні інтереси й цілі яких збігаються. Рушійною силою розв'язання таких С. є ідейно-політ. єдність народів на чолі з комуністичними і робітн. партіями. Методами виявлення і розв'язання неантагоністичних С. є наук. аналіз соціальних процесів, *критика і самокритика* та творча праця народу, спрямована на зміцнення і розвиток матеріальних і духовних засад *соціалізму* та поступовий перехід до *комунізму*.

О. І. Яценко.

СУПЕРЕ́ЧНОСТІ ЗАКО́Н — один з осн. законів *формальної логіки*, за яким не можуть бути істинними двоє тверджень, що взаємно виключають одне одного, про той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні.

СУПЕРІКОНОСКО́П (від лат. super — зверху, над та *іконоскоп*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів і перенесенням зображення з *фотокатода* на діелектричну мішень. В С. (мал.), на відміну від іконоскопа (з мозаїкою, або сукупністю фотокатодів), є чутливіший (прибл. в 10 разів) суцільний фотокатод і суцільна мішень. Нагромадження електричних зарядів на цій мішені відбувається внаслідок вторинної *емісії електронної*, спричинюваної швидкими електронами, що їх випромінює під дією світла фотокатод. Досконаліший світлоелектр. перетворювач з перенесенням зображення — *суперортикон*.

СУПЕРОРТИКО́Н (від лат. super — зверху, над та *ортикон*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів, перенесенням зображення з *фотокатода* на двосторонню мішень швидкими електронами, комутацією (зчитуванням зображення зі зворотного боку мішені) повільними електронами і підсиленням сигналу вторинним електронним помножувачем. В С. (мал. с. 70) вихідний сигнал (відеосигнал) знімається з навантажувального *резистора*, що його підключають до вивідної частини вторинного елек-

Г. М. Сувдукян.

Суи Цінлін.

Сунь Ятсен.

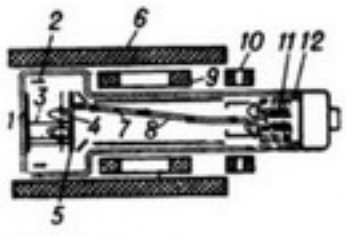

Суперортикон:
1 — фотокатод; *2* — прискорюючий електрод; *3* — потік електронів з фотокатода; *4* — сітка мішені; *5* — плівка мішені; *6* — фокусуюча котушка; *7* — зчитуючий електронний промінь; *8* — зворотний промінь; *9* — відхиляюча котушка; *10* — коректуюча котушка; *11* — керуючий електрод електронного прожектора; *12* — колектор вторинного електронного помножувача (стрілками показано траєкторії електронів).

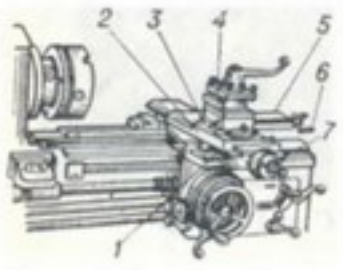

Супорт токарного верстата:
1 — нижні полозки; *2* — поперечні полозки (каретка); *3* — поворотна частина супорта; *4* — різцетримач; *5* — верхні полозки; *6* — рукоятка ручної подачі; *7* — рукоятка поперечної подачі.

О. О. Супрун. Урожай. Дерево. 1978.

тронного помножувача. С. відзначається високою чутливістю, стабільно діє в широкому діапазоні освітленостей.

СУПЕРПОЗИ́ЦІЇ ПРИ́НЦИП (від лат. super — зверху, над і positio — положення) — принцип незалежного накладання діянь або процесів, при якому результуючий ефект еквівалентний сумі ефектів, що зумовлені окремо кожним з них. Виконується для систем, що описуються лінійними рівняннями. В *механіці класичній* С. п. задовольняє, напр., векторне правило *додавання сил* або швидкостей. С. п. в *поля теорії* виражається, зокрема, в тому, що поле, створене системою джерел, є сумою полів, створених окремими джерелами. В *квантовій механіці* С. п. означає, що будь-яка комбінація *хвильових функцій*, які описують стан системи, також визначає можливий її стан. В класичній механіці С. п. є наближеним і порушується для систем, в яких відбуваються *нелінійні коливання* та ін. нелінійні процеси; в квантовій — він є одним з фундаментальних принципів, що визначають структуру її матем. апарату. *В. Л. Стрижевський.*

СУПЕРСТРА́Т (від лат. superstratus — настелений, нашарований) у мовознавстві — сукупність мовних фактів і явищ у поширеній на якійсь території мові, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка нашарувалася на дану мову внаслідок міграції населення й наступної тривалої *двомовності*. Напр., франкський (германомовний) С. франц. мови — сліди зниклої мови племен *франків*. Від С. слід відрізняти адстрат — сліди мови, яка впливає на іншу, але не зникає, а зберігається як її сусід. Див. також *Мовні контакти, Субстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*. *С. В. Семчинський.*

СУПЕРФОСФА́Т — мінеральне *фосфорне добриво*. Виготовляють з хібінського апатитового концентрату, фосфориту або *кісткового борошна*, обробляючи їх для одержання простого С. сірчаною к-тою, а подвійного С. — фосфорною кислотою. *Фосфор* у простому С. міститься переважно у формі водорозчинного моно-кальційфосфату $Ca(H_2PO_4)_2 \cdot H_2O$ (близько 60 — 75 %), а також вільної фосфорної кислоти (від 1 до 5,5 %) і невеликої кількості нерозкладеної фосфатної сировини. Він майже наполовину складається з *гіпсу*. За ГОСТом у простому С., виготовленому з апатитового концентрату, мусить бути засвоюваного фосфору (P_2O_5) не менше як 19,5 % (1 сорт) і 19 % (2 сорт); вміст вільної фосфорної кислоти в перерахунку на P_2O_5 — не більше 5 %, вологи — не більше 12 %. Подвійний С. в своєму складі гіпсу не має і характеризується високим вмістом фосфору (37—54 % P_2O_5). За ефективністю дії на врожай с.-г. культур він не відрізняється від простого С. В Українській РСР С. виготовляють у гранулах на Одеському суперфосфатному заводі, а також у Вінниці та Сумах. С. — найпоширеніше фосфорне добриво, придатне для застосування на всіх грунтах і під усі с.-г. культури.
П. О. Дмитренко.

СУПІ́Й — річка у Київ. і Черкас. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає в *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 144 км, площа бас. 2160 км². Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно снігове. Заплава річки осушена. На річці споруджено руслове водосховище. Воду С. використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Рибництво. На С.— м. *Яготин*.

СУПІНА́ТОР (від лат. supino — перекидаю, відкидаю назад) — пристосування (устілка), яке укладається в звичайне або ортопедичне взуття з метою підтримування поздовжнього склепіння стопи і підняття внутрішнього краю п'ятки при *плоскостопості*. С. виготовляють з пружного металу, шкіри, корки чи пластичних мас. С. застосовуються також для *профілактики* плоскостопості та після перелому кісток гомілки або стопи.

СУ́ПІСОК — піщано-глиниста осадочна гірська порода. Містить 3—10 % (за масою) глинистих частинок (розміром менш як 0,005 мм), решта — пилуваті й піщанисті частинки. Звичайно С. містить зерна кварцу та глинисті мінерали (*монтморилоніт, каолініт* тощо). С. є важливою складовою частиною супіщаних *грунтів*.

СУПЛІ́ДДЯ — сукупність певною мірою зрослих *плодів*, що розвинулись із квіток одного *суцвіття*. С. утворюються у шовковиці, інжира, ананаса, буряків, конопель та ін. В побуті С. іноді наз. плодом або насінням.

СУПОЗИТО́РІЇ (від лат. suppositorium — те, що знаходиться внизу), свічки — певна форма (циліндр або конус) лікарського препарату, виготовлена на твердій жировій (напр., на *какао-маслі*) основі. С. легко розтоплюються при т-рі тіла. Вводять у пряму кишку або піхву, де С. діє місцево або, всмоктуючись, впливає на організм в цілому.

СУ́ПОРТ (від лат. supporto — підтримую) — верстатне пристосування для закріплення різальних *інструментів* і переміщування їх відносно оброблюваних заготовок. С. (мал.) розрізняють: за видом обробки (токарні, шліфувальні та ін.); за типом різцетримача (різцеві та револьверні — для закріплення револьверної головки); за положенням на верстаті (напр., верхні, передні); за напрямом руху (поздовжні, поперечні, або бокові, вертикальні, хитні та універсальні — з переміщенням у кількох напрямах). Є С. ручні та самохідні.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — збірник літописних текстів 1-ї пол. 16 ст., виявлений у Супрасльському монастирі (поблизу Бялистока, тепер ПНР). Складається з 2 частин: скороченого Новгородського літопису, який висвітлює події з найдавніших часів до взяття Москви *Тохтамишем* 1382, і Короткого Київського літопису (862—1515). Особливу цінність мають записи, зроблені сучасником тих подій, про страту київ. князя Михайла Олельковича 1481, про напади тат. феодалів на Київ 1482 та на Волинь 1491 і 1496, повість про бій під Оршею 1514. Закінчується С. л. окремим записом за 1543. С. л. опублікував М. А. Оболенський 1836.

Видання: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. М., 1836.
В. М. Кулаковський.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ РУКО́ПИС, Супрасльський список — один з текстів збірника *літописів білорусько-литовських*, що 1519 був переписаний для князя С. І. Одинцевича; згодом збірник належав Супрасльському монастирю поблизу Бялистока (тепер ПНР). Поділяється на 3 частини: перша стосується подій загальнорус. характеру 854—1427; друга — літописні записи 30—40-х рр. 15 ст., в основному присвячені князюванню *Вітовта*; третя — «Літописець великих князів литовських» (виник бл. 1428—30). Значна кількість описаних у С. р. подій стосується історії України та Білорусії. Вперше надруковано 1823—24 лат. шрифтом (у польс. транскрипції), російським частково — 1832, повністю — 1907 і 1980. Зберігається в Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 17, 35. СПБ—М., 1907—80.
В. М. Кулаковський.

СУПРЕМАТИ́ЗМ (від лат. supremus — найвищий) — напрям у авангардистському мистецтві (див. *Авангардизм*). Засновником С. був рос. художник К. *Малевич*, який 1913 у брошурі «Про нові системи в мистецтві» та худож. творі «Чорний квадрат» намагався обгрунтувати цей напрям. С. зводиться до комбінування зафарбованих геометричних фігур або різних об'ємних форм.

СУПРУ́Н Оксана Олександрівна (н. 14.X 1924, Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Дочка Г. *Петрашевич*. У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у своєї матері та М. *Гельмана*. Твори: «Партизанка» (1951), «Колгоспниця» (1957), «Майбутнє» (1960), «Думи» (1964), портрет командира бронепоїзда Л. Мокієвської (1965), «Польова царівна» (1966—67), «Хлібороб» (1969), меморіальна композиція, присвячена поетові-партизану М. Шпаку (1975), «Літо» (1976), «Гімнастки» (1980 — 81). У співавт. з А. *Білостоцьким* створила композицію «Перед боєм» (1954), пам'ятник І. Франкові у Києві (1956), Т. Шевченкові в Одесі (1966), В. І. Леніну в Чернігові (1967). Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до ст. І. Я. *Франко* та до статей *Баштанка*, т. 1, с. 379; А. Ю. *Білостоцький*, т. 1, с. 463; *Золочів*, т. 4, с. 298; *Київ*, т. 5, с. 121; *Одеса*, т. 7, с. 484.

СУПРУ́Н Степан Павлович [20. VII (2.VIII) 1907, с. Річки, тепер Білопільського р-ну Сум. обл.— 4.VII 1941, біля с. Монастирі Толочинського р-ну Вітебської обл., похований у Москві] — рад. льотчик-випробувач (з 1933) і льотчик-винищувач, підполковник, першим у Великій Вітчизн.

війні удостоєний звання двічі Героя Рад. Союзу (1940, 1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник боїв проти япон. мілітаристів, зокрема 1939—40 командував групою добровольців-винищувачів у Китаї. Під час Великої Вітчизн. війни очолював винищувальний авіаполк, що був сформований з льотчиків-випробувачів і діяв на Зх. фронті. С. розробив ряд нових прийомів повітр. бою. Загинув, вступивши в бій проти 6 фашист. літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна. Погруддя С. встановлено в Сумах.

Літ.: Хорунжий А. М. Степан Супрун. К., 1980.

СУПРУНЕ́НКО Микола Іванович [н. 5 (17).II 1900, Полтава] — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1972), доктор історичних наук (з 1954), професор (з 1955), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1925. Після закінчення 1937 Ін-ту червоної професури (Харків, Київ) працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1955 — зав. відділом). Наук. праці присвячені історії України рад. часу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1969.

Тв.: Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави. К., 1954; Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956; Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 — 1920). М., 1966; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [у співавторстві].

СУПРУНЕ́НКО Петро Михайлович [6 (18).VI 1893, м. Кременчук — 17.XI 1945] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1919) Київ. політех. ін-т. У 1919—27 працював у Службі тяги Південно-Західної залізниці, водночас (з 1920) викладав у Київ. політех. ін-ті. В 1929—38 — директор Кабінету трансп. механіки АН УРСР і зав. кафедрою Київ. ін-ту залізнич. транспорту (тепер філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту). Осн. праці — з механіки залізнич. рухомого складу. Розробив динаміку рухомого складу, вивчав взаємодію між ним і колією. Створив методи графічного інтегрування диференціальних рівнянь руху поїздів.

С. П. Супрун.

М. І. Супруненко.

П. М. Супруненко.

Деякі дані про супутники планет (за станом на 1.V 1982)

Планета	Супутник	Рік відкриття	Віддаль від планети, тис. км	Діаметр, км	Маса, 10^{23} г	Період обертання, доби
Земля	Місяць		384,4	3476	735	27,3217
Марс *	Фобос	1877	9,37	27±1,0	— **	0,3189
	Деймос	1877	23,52	15±6	—	1,262
Юпітер *	1979 *J3*	1979	127,63	≈40	—	0,29480
	1979 *J1*	1979	—	≈25	—	0,29792
	Амальтея	1892	181,3	≈270	—	0,489
	1979 *J2*	1979	222,46	—	—	0,67528
	Іо	1610	412,6	3638±10	891	1,769
	Європа	1610	670,9	3126±10	487	3,551
	Ганімед	1610	1070	5276±10	—	7,155
	Каллісто	1610	1880	4848±10	—	16,689
	Леда	1974	11 110	10	—	240
	Гімалея	1904—1905	11 470	170±20	—	250,6
	Лісітея	1938	11 710	24	—	260
	Елара	1904—1905	11 740	80±20	—	260,1
	Ананке	1951	20 700	≈20	—	617
	Карме	1938	22 350	≈30	—	692
	Пасіфе	1908	23 300	≈36	—	735
	Сінопе	1914	23 700	≈28	—	758
Сатурн	1980*s* 28	1980	137,7	≈30	—	0,597
	1980*s* 27	1980	139,4	≈220	—	0,614
	1980*s* 25	1980	141,7	≈200	—	0,63
	1980*s* 3	1980	151,45	≈120	—	0,6941
	1980*s* 1	1980	151,45	≈180	—	0,6944
	Янус	1966	159,5	≈80	—	0,74896
	Мімас	1789	185,5	≈390	0,37±0,01	0,942
	Енцелад	1789	238	≈500	0,85±0,03	1,370
	Тефія	1684	294,7	≈1050	6,26±0,11	1,888
	1980*s* 13	1980	306	—	—	1,992
	Діона	1684	377,4	≈1120	11,6±0,3	2,737
	1980*s* 6 (Діона B)	1980	377,4	≈50	—	2,742
	Рея	1672	527	≈1530	18	4,418
	Титан	1655	1221,8	≈5140	1401±2	15,95
	Гіперіон	1848	1479,3	≈290	—	21,28
	Япет	1671	3558,4	≈1440	22,4±10,9	79,33
	Феба	1899	12945,0	≈50	—	550,4
Уран	Міранда	1948	130	≈300	—	1,4135
	Аріель	1851	192	≈800	—	2,520
	Умбріель	1851	267	≈550	—	4,144
	Титанія	1787	438	≈1000	—	8,706
	Оберон	1787	586	≈900	—	13,46
Нептун	Тритон	1846	354	≈3200	3400±2000	5,877
	Нереїда	1949	5510	≈300	—	365,2
Плутон	Харон	1978	19,7	≈2000	15	6,3871

* Для Фобоса, Деймоса і Амальтеї вказано максимальний діаметр.
** Прочерки означають відсутність відповідних даних.

СУПУ́ТНИКИ ПЛАНЕ́Т — тіла *Сонячної системи*, що обертаються навколо *планет* під дією́нням їхнього притягання. Першими за часом відкриття (не рахуючи *Місяця*) є 4 найяскравіші супутники *Юпітера* (*Іо*, *Європа*, *Ганімед* і *Каллісто*), виявлені 1610 Г. *Галілеєм* за допомогою створеного ним першого у світі *телескопа*. В міру збільшення діаметра телескопів зростала й кількість відкритих С. п. Було відкрито ще 9 супутників Юпітера, супутники *Сатурна* та ін. планет. Останнім С. п., відкритим внаслідок наземних спостережень, був супутник *Плутона*. Інші С. п. стали відомими завдяки космічним дослідженням. Зокрема, на знімках, одержаних за допомогою апаратів «Піонер-10», «Піонер-11» (див. «*Піонер*») та «*Вояджер*», виявлено 3 нові супутники Юпітера і не менше 6 нових супутників Сатурна. До 1982 відкрито 44 С. п. (табл.). Більшість з них обертається навколо своєї планети в прямому напрямі, тобто проти годинникової стрілки, якщо дивитись з Пн. полюса екліптики, і лише 11 С. п.— у зворотному. Майже всі С. п. позбавлені атмосфери; тільки на *Титані* виявлено атмосферу з тиском біля поверхні бл. 1,5 атм.; до її складу входить бл. 99 % азоту і бл. 1 % метану. На Іо виявлено активну вулканічну діяльність. Юпітер, Сатурн і *Уран* оточені кільцями, які є скупченням величезної кількості супутникоподібних тіл, переважно сантиметрових розмірів.

Літ.: Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Спутники планет. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Мороженко.

СУПУ́ТНИКОВА ФОТОКА́МЕРА — апарат для фотографування Землі, планет, інших небесних об'єктів та явищ з орбіти штучного супутника. Застосовується для картографування, а також для розв'язування багатьох наукових, нар.-госп. і прикладних задач. До комплекту супутникової фотоапаратури входять один або кілька

Супрематизм.
К. С. Малевич. Сюпрем. До 1915. Амстердам. Штедекін-музей.

Ю. І. Суржа.

Н. А. Суржина.

В. І. Суриков. Автопортрет. Фрагмент. Олівець. 1910.

Сурдини для струнних (ліворуч) і духових музичних інструментів.

фотографічних апаратів, швидкодіюча проявна машина, блок перетворення негативного зображення на електр. сигнали, радіотелевізійний блок передачі зображення, контейнери для доставки фотоплівки на Землю, блок керування. Від звичайного фотоапарата С. ф. відрізняється наявністю програмно-командного механізму та механізму компенсації зсуву зображення (внаслідок руху супутника по орбіті, зміни його висоти, орієнтації, а також обертання Землі чи планети). Застосовується чорно-біле, кольорове, спектрозональне та інфрачервоне фотографування.

На борту станції «Салют-6» (див. «*Салют*») для фотографування поверхні Землі використовувались такі фотоапарати (мал.): КАТЕ-140 (формат кадра 180 × × 180 мм, фокусна віддаль об'єктива 140 мм, смуга огляду з орбіти бл. 440 км), МКФ-6М (формат кадра 80 × 55 мм, шість об'єктивів з затворами, фокусна віддаль об'єктива 125 мм, шість касет, смуга огляду на місцевості бл. 225 км) та інші. Іл. с. 74.

Літ.: Инженерный справочник по космической технике. М., 1977.

Ю. М. Михайлов.

СУРА́ — права притока *Волги,* тече в межах Ульян., Пенз. і Горьк. областей РРФСР та Мордов. АРСР, Чув. АРСР і Мар. АРСР. Довж. 841 км, площа бас. 67,5 тис. км². Бере початок на зх. схилах Приволзької височини. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Сплавна, у пониззі судноплавна. На С.— міста Сурськ, Пенза, Алатир.

СУРАБА́Я — друге за величиною та значенням місто в Індонезії на о. Ява, адм. ц. провінції Сх. Ява. Значний мор. порт на пн.-сх. узбережжі острова, в пониззі р. Калі-Масу, вузол з-ць. Поромне сполучення з о. Мадура. 1,6 млн. ж. (1971). Найрозвинутіші машинобудування (судноверф, автоскладальний з-д, залізничні майстерні та ін.) і металообробка. Нафтопереробні, електротех., хім., склоробні, цем., деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Ун-т, технологічний ін-т. Зоопарк. Гол. військ.-мор. база країни.

СУРАКА́РТА, Соло — місто в Індонезії, в центр. частині о. Ява. Лежить на березі однієї з приток р. Соло. Вузол з-ць і автошляхів. 414 тис. ж. (1971). Підприємства текст. і харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли, зокрема виготовлення *батика,* худож. виробів з шкіри та срібла, різьблення на кістці й дереві. Старовинний театр. центр (класична драма, ляльковий театр). Пам'ятки середньовічної яванської культури.

СУРА́Т — місто на Зх. Індії. Порт на узбережжі Аравійського м. у гирлі р. Тапті. Вузол з-ць. 471,8 тис. ж. (1971). Паперова, текст. (бавовняна, шовкоткацька) і харч. пром-сть. Розвинуті ремесла, зокрема виготовлення парчі, мережив, різьблення на дереві й слоновій кістці тощо. В 1613 у С. була засн. перша англ. торг. факторія в Індії.

СУРБАРА́Н (Zurbarán) Франсіско (хрещений 7.XI 1598, Фуенте-де-Кантос, Бадахос — 27.VIII 1664, Мадрід) — ісп. живописець. Навчався в Севільї у П. де Вільянуеви (з 1614) й, імовірно, у Ф. Пачеко. Жив і працював 1617—28 в Льєреньї (Бадахос), з 1628 — в Севільї. Твори: серії картин для монастирів у Севільї (1628), у Хересі і Гваделупі (1638—39); полотна — «Св. Лаврентій» (1636), «Св. Касільда», «Натюрморт з млинком для шоколаду» (1640), «Диптинство Марії» (бл. 1660), «Іоанн Хреститель» та ін. Твори С. зберігаються в музеї Прадо в Мадріді, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва. Разом з С. працював його син Хуан С. (1620 — р. см. невід.).

Ф. Сурбаран. Натюрморт з млинком для шоколаду. 1640. Київський музей західного та східного мистецтва.

Літ.: Малицкая К. М. Франсиско Сурбаран. М., 1963.

СУРГУ́Т — місто окружного підпорядкування Ханти-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Сургут-Порт. Порт на правому березі Обі. 175 тис. ж. (1983). С.— один з пром. центрів, що розвивається на базі освоєння родовищ нафти в *Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції.* Крім нафтодобувних, серед найбільших підприємств міста — домобуд. комбінат, ДРЕС, рибокомбінат, ліспромгосп. Нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. С. засн. 1594.

СУРДИ́НА, сурдинка (франц. sourdine; першоджерело: лат. surdus — глухий, приглушений) — пристрій у муз. інструментів, який застосовують для зменшення сили звуку та його пом'якшення і зміни *тембру.* С. у струнних — тризубцева гребінка, яку надівають на підставку (виготовляється з кістки, дерева, пластмаси, металу), у мідних духових — порожниста втулка грушовидної форми, яку вставляють у розтруб (виготовляється з дерева або пап'є-маше, алюмінію, пластмаси).

СУРДОПЕДАГО́ГІКА (від лат. surdus — глухий і *педагогіка*) — галузь *дефектології,* що досліджує проблеми навчання й виховання дітей з порушеннями слуху, розробляє пед. систему, форми, методи й засоби всебічного розвитку осіб з вадами слуху і підготовки їх до суспільно корисної праці, до життя серед людей, що чують і говорять. Осн. розділи С.: теорія навчання й виховання глухих і слабочуючих (власне С.), історія С., спец. методики викладання навч. предметів у спец. школах для глухих і слабочуючих, навчання вимовляти і читати з губ, методика слухової роботи, методика професс.-трудової підготовки глухих і слабочуючих, методика виховної роботи в інтернаті спец. школи та в сім'ї, дошкільна С. тощо. С. широко використовує результати наук. досліджень заг. педагогіки і психології та ін. суміжних наук. Центр. проблемою С. є формування у дітей з вадами слуху словесної мови. Вдосконаленню методів С. сприяє розробка тех. засобів компенсації порушень слуху (див. *Сурдотехніка*). В СРСР для навчання і виховання дітей з різною мірою порушення слуху створено диференційовану мережу *спеціальних шкіл.*

Досліджують проблеми С. та готують наук. і спец. пед. кадри н.-д. ін-ти дефектології АПН СРСР, н.-д. ін-ти педагогіки союз. республік та дефектологічні ф-ти і відділи ряду пед. ін-тів (Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Кишинева та ін.). Наук.-методичну роботу в галузі С. проводять респ. навч.-методичні кабінети спец. шкіл та обл. ін-ти вдосконалення вчителів.

Літ.: Психология глухих детей. М., 1971; Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки. К., 1975.

М. Д. Ярмаченко.

СУРДОТЕ́ХНІКА (від лат. surdus — глухий і *техніка*) — розділ *дефектології,* що розробляє принципи конструювання тех. засобів для корекції й компенсації дефектів слуху та порушень мовлення, пов'язаних з дефектами слуху, і методику їх використання; сукупність спец. тех. засобів, призначенням яких є корекція й компенсація порушень слуху і вад мовлення в глухих і слабочуючих; галузь приладобудування по розробці й виробництву таких засобів (приладів, пристроїв, машин тощо). С. розробляють на основі даних фізіології вищої нервової діяльності, фізіології аналізаторів, *сурдопедагогіки,* отоларингології, теорій зв'язку, електроніки. С. базується на підсиленні звуків і перетворенні мовної та ін. звукової інформації на сигнали. Є такі сурдотех. засоби: звукопідсилювальна апаратура колективного користування («Звук-12», «Спектр», «КМК-12») та індивідуального користування стаціонарного типу («С-5», «С-6», «РСР» та ін.) і портативна слухова («АК», «БК», «ВК» та ін.); магнітоіндукційна петля (стаціонарна або портативна) — індукційний спосіб передачі звукової інформації. Крім звукопідсилювальної апаратури, в процесі виховання та навчання дітей з вадами слуху застосовують візуальні апарати — «Вир», «И-2», в яких звукові коливання перетворюються на зорові зображення, апарат «Віброскоп» та різного типу вібратори, які дають змогу сприймати звукові коливання тактильно-вібраційним відчуттям. С. як спец. навч. предмет читається на дефектологічних ф-тах пед. інститутів.

Літ.: Слезина Н. Ф. Применение технических средств в обучении глухих произношению. М., 1975; Цукерман

И. В. Глухота и проблема общения. Л., 1980; Назарова Л. П. Методика слуховой работы в школе слабослышащих. М., 1981.

Г. П. Користенська.

СУРЕТАМА — заповідник у Бразілії. Простягається на 120 км вздовж атлантичного узбережжя від м. Віторія на Пн. Сх., прилягає до гірського масиву Еспіріту-Санту. Пл. 24 тис. га. Засн. 1943 з метою охорони та вивчення флори і фауни тропічних напівлистопадних лісів. Рельєф переважно рівнинний, вис. до 30 м над р. м. Серед представників флори заповідника особливо цінні палісандрове дерево, цедрела, молочне дерево та інші. Під охороною перебувають водяний опосум, великий мурахоїд, ошийниковий лінивець, гігантський броненосець, гігантська видра, ошийниковий пекарі. Трапляються до 90 % видів колібрі з 200 відомих у Бразілії, кілька видів тинаму, кроксів, туканів та ін. На тер. заповідника проводяться наук., переважно зоологічні дослідження. *В. І. Олещенко.*

СУ́РЖА Юрій Ілліч (н. 3.IX 1937, с. Сабівка, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловград. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1961 театр. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка працював у Донецькому укр. муз.-драм. театрі ім. Артема, 1965—75 — в Черкаському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка, з 1976 — в Івано-Франківському укр. муз.-драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Попандопуло («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Іван Сірошапка («Зачарований вітряк» Стельмаха), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Васков («А зорі тут тихі» Б. Васильєва), Булі́ка («Закон вічності» Думбадзе). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна).

СУРЖИНА́ Нонна Андріївна (н. 17.X 1937, Дніпропетровськ) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. З 1963 — солістка Харків., з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії: Любаша, Весна і Лель («Царева наречена», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Марина Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Кармен («Кармен» Бізе), Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського), Анюта («Комуніст» Клебанова), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича). Відома і як камерна співачка. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СУ́РИКОВ Василь Іванович [12 (24).I 1848, Красноярськ — 6 (19). III 1916, Москва] — рос. живописець, академік петерб. АМ (з 1895). Початкову художню освіту здобув у Красноярському повітовому уч-щі. В 1869—75 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. С. був членом Т-ва *передвижників* (з 1881) і «*Союзу російських художників*». У 1869—76 жив у Петербурзі, з 1877 — в Москві. Не раз виїжджав до Сибіру, на Дон, Волгу, в Крим. Відвідав Німеччину, Францію, Італію, Австрію, Швейцарію, Іспанію. Здобув славу своїми історичними полотнами, в яких показав зіткнення старого і нового в житті рос. народу, його героїзм, високі духовні якості. Серед творів — «Ранок стрілецької страти» (1881), «Меньшиков у Березові» (1883), «Бояриня Морозова» (1887), «Підкорення Сибіру Єрмаком» (1895), «Перехід Суворова через Альпи» (1899), «Степан Разін» (1907). С. відомий також як майстер жанрової картини «Здобуття снігового містечка» (1891) і майстер портрета (автопортрет, 1913; портрети О. Снєгірьової, 1900; Н. Матвєєвої, 1909, та ін.). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї. Ім'я С. присвоєно Моск. художньому ін-ту. В Красноярську відкрито Будинок-музей В. І. Сурикова і споруджено йому пам'ятник (1954). Іл. див. у т. 10 на окремому аркуші, с. 96—97 та до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

Літ.: Машковцев Н. Г. Суриков. М., 1960; В. Суриков. Альбом репродукций. М., 1963; Кеменов Н. С. Историческая живопись Сурикова. 1870—1880-е гг. М., 1963; Василий Иванович Суриков. Альбом репродукций. М., 1974.

СУ́РИКОВ Іван Захарович [25. III (6.IV) 1841, с. Новосьолово, тепер Тутаєвського р-ну Яросл. обл.— 24.IV (6.V) 1880, Москва]— рос. поет. Друкуватися почав 1864. Видав три збірки віршів (1871, 1875 і 1877), в яких показав тяжке життя сільської і міської бідноти (вірші «Доля бідняка», 1866; «В полі», 1873; «Робітник», 1875, та ін.). Багато віршів присвячено рос. природі, дітям. Деякі вірші стали нар. піснями — «Горобина» («Что стоишь качаясь...»), «В степу» (в нар. обробці «Степь да степь кругом») та ін. Істор. поеми «Богатирська жінка», «Василько» (обидві — 1875) — з життя київ. князів. Перекладач творів Т. Шевченка, укр. нар. пісень. Писав твори на укр. теми («В Україні», «Думи» та ін.). Поезії С. переклав і видав з своєю передмовою П. Грабовський (Львів, 1894).

СУРІНА́М, Республіка Сурінам— держава на Пн. Сх. Південної Америки. На Пн. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Державний лад. С.— республіка. Після держ. перевороту 1980 конституцію скасовано. Влада з 1982 перейшла до Нац. військ. ради (НВР), що проголосила тимчас. конституцію.

Природа. Більшу частину території займає Гвіанське плоскогір'я заввишки до 1280 м, г. Вільгельміна. Вздовж узбережжя — низовина, місцями заболочена. Поклади бокситів, марганцевої, нікелевої, залізної руд, нафти, газу та золота. Клімат субекваторіальний, жаркий, постійно вологий. Пересічні місячні т-ри від +26 до +28°. Опадів 2300—3000 мм на рік. Річки повноводні, порожисті. Переважають вологі ліси на латеритних грунтах (бл. 90 % території) з цінними породами дерев (нектанд-ра, саранія та ін.). Вздовж узбережжя — *савана*.

Населення. Осн. етнічні групи населення С. (1981, оцінка): сурінамці (креоли, 32 %) — нащадки афр. рабів, які частково змішалися з європейцями і вихідцями з Азії, сурінамці-індопакистанці (35 %); лісові негри та індіанці (13 %); індонезійці (15 %). Живуть також китайці, європейці. Офіц. мова—голландська. Пересічна густота населення — понад 2 чол. на 1 км² (1981). Міське населення становить 39 % (1975). Найбільші міста: *Парамарібо*, Ньїв-Ніккері.

Історія. Тер. С. відкрили іспанці 1499. Колонізацію його почали нідерландські купці 1551. З 1593 С.— володіння Іспанії, 1630 підпав під владу Англії, але за угодою 1667 між Англією і Нідерландами став колонією Нідерландів (Нідерландська Гвіана). В 1682 С. передано Вест-Індській компанії. В С. розвивалося плантац. г-во, для чого сюди завозили негрів-рабів з Африки. В 1799 С. захопили англійці, але за договором 1802 він знову відійшов до Нідерландів. У 1863 в країні скасовано рабство. Під час 2-ї світової війни 1939—45 в С. перебували війська США. З кін. 40-х рр. у країні виник рух за незалежність. В 1954 С. здобув автономію в складі Королівства Нідерландів. 25.XI 1975 проголошено незалежність С. За конституцією того самого року С.— республіка. У 1975 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. 25.II 1980 група військових, невдоволених політикою уряду, здійснила в С. державний переворот. Влада перейшла до Національної військ. ради. Парламент розпущено, дію конституції припинено, діяльність партій заборонено. Новий уряд заявив про свій намір проводити незалежну, антиімперіалістичну зовн. політику, про солідарність з народами Куби, Нікарагуа, Сальвадору. В країні вжито заходів по обмеженню діяльності іноз. монополій. У 1981 між С. і СРСР укладено угоду про культур. і наук.-тех. співробітництво. У 1982 реакц. кола С. вчинили спробу усунути від влади прогресивно настроєних військових і відновити в країні неоколоніалістський режим, але зазнали поразки. З 1975 С.— член ООН. С.— член *Організації американських*

Герб Сурінаму.

СУРІНАМ

Площа — 163,3 тис. км²
Населення — 349 тис. чол. (1981, оцінка)
Столиця — м. Парамарібо

О. О. Сурков.

держав, неприєднання руху, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

В. В. Пащук.

Господарство. Основа економіки— гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 20 %. За видобутком бокситів (4006,0 тис. т, 1981) С. займає одне з перших місць у світі. Галузь контролюють іноз. компанії (Нідерландів і США). Більшу частину бокситів вивозять у США. Видобувають і золото. Обробна пром-сть представлена виробн. (тис. т, 1981): глинозему — 1400, алюмінію — 41,3 (1980), цукру — 8, олії, маргарину; окремими лісопильними, деревообробними, по переробці креветок підприємствами. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Його частка (включаючи рибальство і лісове г-во) у валовому нац. продукті становить 9,4 %. В обробітку — менш як 1 % тер. країни. Переважають плантаційні г-ва. Гол. прод. культура (збір, тис. т, 1981) — рис — 244; вирощують також цукр. тростину — 160, банани — 42, цитрусові — 9, кокосові горіхи — 4, овочі — 5. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 45, свиней — 22, овець — 2, кіз — 7. В лісах — заготівлі деревини цінних порід. На узбережжі розвинуте рибальство (гол. чин. вилов креветок). Довж. з-ць бл. 200 км, автошляхів—2,5 тис. км (1977). Гол. мор. порти — Парамарібо і Мунго. З С. вивозять боксити, глинозем, алюміній, рис, цитрусові, лісоматеріали; довозять сировину і напівфабрикати, пром. устаткування, транспортні засоби, паливо, продовольство. Осн. партнери — США і Нідерланди. Грош. одиниця — сурінамський гульден. 1,79 сурінамського гульдена = 1 дол. США (1982). *В. О. Малєєв.*

Освіта. В 1976 в країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6—7 до 12 років. Більшість дітей відвідує школу (1980 — 94 %). Строк навчання у поч. школі — 6 років, у середній 5—6 (3 + 3 або 3 + 2). Навчання в держ. школах безплатне, є приватні навч. заклади. Викладання креольською, голл. та англ. мовами. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 85 тис. учнів, у серед. навч. закладах — понад 34,4 тис. Пед. кадри готують 1 пед. і 2 учительські ін-ти. Ун-т С. (засн. 1968; 1979/80 навч. р.— 550 студентів) у Парамарібо. Там же — культур. центр (засн. 1947) з б-кою, Музей С. (засн. 1954) з бібліотекою. *В. З. Клепиков.*

Супутникові фотокамери:
1 — середньоформатний топографічний фотоапарат КАТЕ-140;
2 — багатозональний космічний фотоапарат МКФ-6.

СУРІ́ПИЦЯ (Barbarea) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Дво- і багаторічні трав'янисті рослини з ліровидними листками, з простим опушенням або голі. Квітки жовті, з нектарними залозками. Плід — стручок. Бл. 20 видів, пошир. в Європі, Азії та Америці. В СРСР — 9 видів. На Україні як бур'яни пошир. С. звичайна і С. дуговидна. С. звичайна (B. vulgaris) — дворічна рослина 30—70 см заввишки, стручки чотиригранні. Росте на луках, пасовищах, у посівах, зокрема багаторічних трав на більшій частині території України (крім пд. районів). С. дуговидна (B. arcuata) — дворічна рослина з дуговидно зігнутими стручками. Росте в посівах, на луках і схилах на Поліссі, в Лісостепу, рідше в Степу. Заходи боротьби. Правильний обробіток грунту, застосування *гербіцидів*.

СУРКО́В Олексій Олександрович [1 (13).X 1899, с. Середньово, тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.— 14.VI 1983, Москва] — рос. радянський поет, громадський діяч, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1925. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Перша зб. «Заспів» (1930). Збірки «Грудень під Москвою» (1942), «Пісні гнівного серця» (1944), «Світові — мир!» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Що таке щастя?» (1969), «Після війни» (1972) та ін.— про мужність рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні, про дружбу і братерську солідарність народів світу в боротьбі за мир. Ряд віршів С., багато з яких покладено на музику («Пісня сміливих», «Пісня захисників Москви», «Поволжанка», «Б'ється в грубці тісненькій вогонь...» та ін.), відзначено Держ. премією СРСР, 1946.

Перекладач віршів Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри. Україні присвятив вірші «Україно моя, Україно!», «Розвідники вийшли до Дніпра» та ін. У поемі «Рядовий лінійного батальйону» відтворив образ нескореного Шевченка. У 1962—78 — гол. ред. «Краткой литературной энциклопедии». Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру (1953). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, болг. орденом Кирила і Мефодія, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; После войны. М., 1972; Избранные стихи, т. 1—2. М., 1974; Укр. перекл.— Світові — мир! К., 1952; Вибрані поезії. К., 1955.

Літ.: Кулинич А. В. Алексей Сурков. К., 1953; Гринберг И. Поэзия Алексея Суркова. М., 1958; Резник О. Алексей Сурков. М., 1979.

А. В. Кулінич.

СУРМА́ (Stibium), стибій, антимоній, Sb — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 51, ат. м. 121,75. Природна С. складається з стабільних ізотопів ^{121}Sb (57,25 %) і ^{123}Sb (42,75 %). Існує понад 20 *радіоактивних ізотопів*. С. відома з давніх часів. Вміст її у земній корі $4 \cdot 10^{-5}$ % за масою. Найпоширенішим мінералом С. є стибніт (антимоніт) Sb_2S_3 (див. *Сурм'яні руди*). С. буває в кількох алотропних модифікаціях (див. *Алотропія*): сріблясто-білій, жовтій, чорній та гримучій. Найстійкіша сріблясто-біла С.— крихкі кристали з густ. 6690 кг/м³, $t_{пл}$ 630,5 °С; $t_{кип}$ 1635 °С. За звичайних умов на повітрі С. не змінюється. Легко реагує з галогенами. Розчиняється при нагріванні у концентрованій сірчаній к-ті H_2SO_4. Розплавлена С. розчиняє золото. З активними металами при нагріванні утворює стибіди (антимоніди), напр. Na_3Sb, Ca_3Sb_2, (див. також *Сурми сполуки*). Чорнову С. одержують з стибніту піро- або гідрометалург. способами, а потім електролітичним *рафінуванням* вилучають чисту сурму. Її уловлюють також як побічний продукт при переробці поліметалевих руд. Чисту С. використовують для виробн. *напівпровідників*, її сплави з свинцем — для підшипників, друкарського шрифту, пластин акумуляторів, оболонок електрокабелів, листів і труб для хім. машинобудування тощо.

О. О. Семрад, М. Д. Василега-Дерибас.

СУ́РМА — 1) Старовинний укр. духовий музичний інструмент; дерев'яна трубка з циліндричним каналом та 5 боковими отворами. В трубку вставлявся пищик з одинарною надрізаною тростиною. Застосовувався у Війську Запорізькому. За зображенням на одному з знамен Війська Запорізького козацьку С. сконструював у 1970-х рр. Г. Федькін. Сучасна С. має конічний дерев'яний стовбур з пластмасовим розтрубом, 8 отворів (деякі з клапанами) і вставний металевий мундштук. Звучання сильне, але м'яке. Входить до складу багатьох *оркестрів українських народних інструментів*. 2) Поширена на Україні назва кавказької *зурни*.

СУРМИ́ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *сурма* у ступенях окислення — 3, +3, +5. При нагріванні сурма реагує з киснем, галогенами, сіркою та ін. елементами. Утворює *оксиди*: Sb_2O_3 і Sb_2O_4 — безбарвні, Sb_2O_5 — світло-жовті кристали, усі майже нерозчинні у воді; їх вживають у виробн. *емалей, глазурей* тощо; з галогенами сурма дає *галогеніди*, серед яких найбільше практичне значення мають $SbCl_3$ (безбарвні кристали, які використовують для добування чистих препаратів сурми, *воронування* сталі, у текст. пром-сті тощо) і $SbCl_5$ — безбарвна рідина, потрібна для органічного синтезу та ін. З сіркою сурма утворює оранжеві *сульфіди*: Sb_2S_3 і Sb_2S_5; їх застосовують у піротехніці, для виробн. сірників, як вулканізатори каучуку. Кислотним розкладом стибідів та відновленням С. с. одержують отруйний газ — стибін SbH_3. Сурма утворює солі катіонного типу, напр. $Sb_2(SO_4)_3$, $[Sb(CH_3)_4]I$ та аніонного — стибіти (антимоніти) $Rb_3[Sb(OH)_6]$, $KSbO_2$, Na_3SbO_3 та стибати (антимонати) $RbSbO_3$, $Na[Sb(OH)_6]$, $BiSbO_4$, $O_2[SbF_6]$. Стибід індію InSb використовують як *напівпровідник*, AlSb — для побудови космічних сонячних батарей. Стибати лантаноїдів типу $MSbO_4$ (де M — La — Lu) — добрі *сегнетоелектрики* і *п'єзоелектрики*.

О. О. Семрад, М. Д. Василега-Дерибас.

СУРМ'ЯНИЙ БЛИСК — те саме, що й *антимоніт*.

СУРМ'ЯНІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом сурми в таких концентраціях, що її економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В *земній корі* відомо понад 120 мінералів, які містять сурму. Осн. мінерал — *антимоніт* (містить сурми до 71,4 %), менше пром. значення ма-

ють — тетраедрит $Cu_{12}Sb_4S_{13}$ (понад 29 %), джемсоніт $Pb_4FeSb_6S_{14}$ (до 35,4 %), бурноніт $PbCuSbS_3$ (до 24,7 %), буланжерит $Pb_5Sb_4S_{11}$ (до 22,8 %). У земній корі трапляються власне С. р., а також сполуки сурми у комплексі з ін. компонентами (див. *Поліметалеві руди*). Родовища С. р. відомі в СРСР (Серед. Азія, Сх. Сибір, Казахстан, Грузія), Китаї, Японії, США, Болівії, Мексиці, ПАР, Таїланді та ін. країнах.

В. Г. Кулемза.

СУРМ'ЯНО-РТУ́ТНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують сурм'яні й ртутні руди та виробляють з них *сурму*, *ртуть* і їхні сполуки. Виробн. сурми в СРСР було почато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1936 на базі розвіданого Кадамджайського родовища (Кирг. РСР) введено в дію металург. з-д, який випускав металеву сурму та її сполуки. Протягом 1934—38 споруджено комбінати на базі Раздольнинського (РРФСР) і Тургайського (Каз. РСР) родовищ. В СРСР виробляють усі види сурми та її сполук. Видобування ртуті в Росії почато 1886 на руднику, збудованому на базі Микитівського родовища в Донбасі. В 1908 виробн. ртуті тут припинилося. В 1922 підприємство було відбудовано і на ньому знову почато виробництво ртуті. В 1927 на базі Микитівського ртутного підприємства створено *Микитівський ртутний комбінат*. Протягом 1966—70 комбінат докорінно реконструйовано й значно розширено. Тут уперше в світі розроблено (разом з наук.-дослід. ін-тами) і впроваджено у виробн. новий процес випалювання ртутної руди в *печах* киплячого шару. На тер. Рад. Союзу, крім зазначених, розвідано й ін. родовища сурми і ртуті, на базі яких створено Анзобський комбінат (Тадж. РСР), Закарпатський розвідувально-експлуатаційний ртутний комбінат (УРСР) та інші.

О. Г. Щукін.

СУ́РОЖ — згадуване в давньорус. літописах місто в Криму; тепер місто Судак Кримської обл. УРСР.

СУ́РОЗЬКЕ МО́РЕ — назва Азовського моря в давньорус. літописах (від м. *Сурожа*).

СУРО́К (Marmota) — рід гризунів род. *білячих*. Довж. тіла 30 — 60 см, маса до 6 кг, хвіст відносно короткий. Забарвлення волосяного покриву мінливе від жовтого до темно-бурого. Населяють відкриті ландшафти. Живуть у норах колоніями. Живляться різнотрав'ям, гол. чин. злаковими. На 6—8 місяців залягають у зимову *сплячку*. Раз на рік самка народжує 2—10 (звичайно 4—5) малят. 10—11 сучас. видів, поширених у степах і горах Центр. та Пн. Азії, Америки і Європи. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1: *бабак*. Об'єкт хутрового промислу. Жир містить багато вітамінів і має цінні технічні якості, м'ясо їстівне. С., зокрема *тарбаган*, можуть бути носіями збудників чуми. Деякі рідкісні види перебувають під охороною, напр. С. Мензбіра (M. menzbieri) включений до *Червоних книг* СРСР і Міжнародного союзу охорони природи. Викопні рештки С. відомі починаючи з пізнього міоцену.

СУ́РСЬКО-ДНІПРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *неоліту*, поширена на території Дніпровського Надпоріжжя. Назва походить від о. Сурський (за 20 км на Пд. від Дніпропетровська), де 1946 було досліджено 4 неоліт. поселення. С.-д. к. датується серед. 7-го — кін. 5-го тис. до н. е. Носії С.-д. к.— невеликий союз племен, поселення яких були розташовані групами в районі *Дніпрових порогів*. Осн. пам'ятки: поселення на островах Сурський (I—IV), Кодачок, Похилий, Виноградний та ін. При розкопках поселень виявлено залишки напівземлянкових жител, що належали парним сім'ям. Для С.-д. к. характерні мікролітичні вироби з кременю, численні знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла й великі скребла, численні вироби з кістки та рогу оленя, а також різноманітний гостродонний посуд, оздоблений лінійно-стрічковим орнаментом, виготовлений з глини з домішкою ракушки. З кін. 5-го тис. до н. е. С.-д. к. занепала, але в серед. 4-го тис., зокрема внаслідок асиміляції з племенами прийшлих культур, відродилася на новому етапі, і її носії брали участь у формуванні *ямної культури*. Іл. с. 76.

Літ.: Даниленко В. М. Сурсько-Дніпровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

СУРХАНДАР'ІНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 6.III 1941. Розташована на крайньому Пд. Узбекистану, пд. межа області по р. Амудар'ї співпадає з держ. кордоном СРСР з Афганістаном. Площа 20,8 тис. км². Нас. 1020 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, туркмени та ін. Міськ. нас.— 19 %. Поділяється на 12 районів, має 8 міст і 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Термез*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Центр. і пд. частини області рівнинні, оточені на Пн. Гіссарським хр., на Зх. та Пн. Зх.— його відрогами, на Сх.— хр. Бабатаг, на Пд.— р. Амудар'єю.

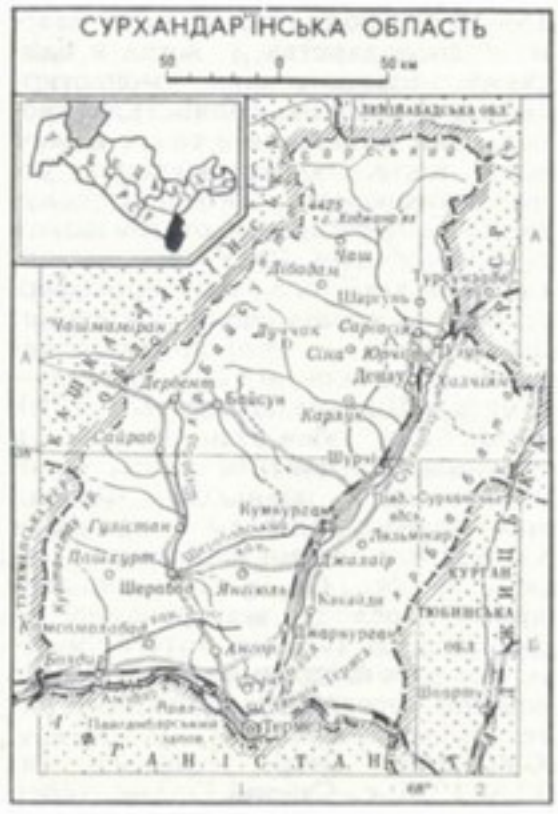

Корисні копалини: кам. вугілля, кам. сіль, нафта, природний газ, поліметалеві руди, буд. матеріали. Клімат рівнинної частини характеризується теплою зимою та жарким, сухим літом. Пересічна т-ра січня +2,8, +3,6°, липня +28, +32°. Річна кількість опадів від 130 до 360 мм на рівнині та від 445 до 625 мм у передгір'ях і горах. На Пд. області — суховії та пд.-зх. вітер-афганець (див. *Вітри місцеві*). Водні ресурси Амудар'ї та її приток (Сурхандар'я і Шерабад) мають велике госп. значення. С. о. лежить у зоні пустель. Грунти світлі, типові й темні сіроземи. В рослинному покриві переважають *ефемери*. У горах — ефемерно-злакова та субальп. типчаково-різнотравна рослинність, трапляються арча, дикі плодові дерева, в горах Бабатаг — зарості фісташки. В долині Амудар'ї — *туґаї*. У С. о.— Арал-Пайгамбарський заповідник.

Г-во С. о. спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві, зерновому г-ві і тваринництві. Бл. 80 % всієї с.-г. продукції припадає на рослинництво. Землеробство базується на штучному зрошуванні (Учкизилське та Пд.-Сурханське водосховища, Шерабадський і Зангський канали). Освоюються цілинні землі в Сурхан-Шерабадському степу. Вся посівна площа 1980 становила 285 тис. га, у т. ч. 54 % під технічними (в основному бавовник), 19 % — під зерновими й 23,5 % — під кормовими культурами. С. о. виробляє бл. 550 тис. т бавовнику-сирцю за рік. Розвинуте плодівництво, зокрема субтропічне (хурма, гранат, інжир та ін.), збільшуються площі цитрусових, особливо лимонів. У північних гірських районах, багатих на зарості фісташки, створено спеціалізовані лісгоспи. Тваринництво спеціалізується на розведенні каракульських овець (10 % поголів'я овець і кіз республіки). Пром-сть базується на переробці с.-г. сировини та місц. корисних копалин. Переважають підприємства харч. (виробн. м'ясо-мол. продукції — в Термезі, олієекстракційний та виноробний з-ди — в Денау, млинарський комбінат — в Шурчі) і легкої (бавовноочисної) пром-сті. Розвивається нафтодобувна (в містах Джаркурган, Какайди), вугільна (в м. Шаргунь) та буд. матеріалів (Шаргунь, Кумкурган) пром-сть. С. о. добре забезпечена транспортом. Залізничні лінії: Ташкент — Термез — Душанбе, Термез — Курган-Тюбе — Яван. Розвивається автомоб. (пд.-зх. частину області перетинає автомоб. магістраль Ташкент — Термез — Душанбе) і трубопровідний (газопровід Келіф — Душанбе, по якому надходить газ з Афганістану) транспорт. Важливе зовнішньоекон. значення має збудований у Термезі на Амудар'ї міжнар. річковий порт. У С. о.— пед. ін-т (Термез), 13 серед. спец. навч. закладів. Обласна с.-г. дослідна станція бавовництва в Термезькому р-ні та Пд.-Узбецька селекційна плодово-виноградна станція

Суріпиця звичайна: *1* — загальний вигляд квітучої рослини; *2* — гілка з плодами; *3* — плід.

Сурма.

Сурок Мензбіра.

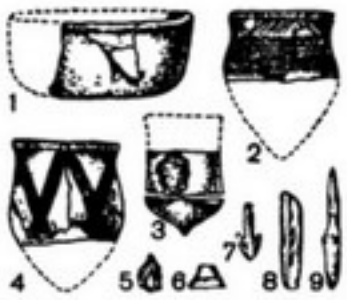

Сурсько-дніпровська культура. Речі з пам'яток:
1—4 — глиняний посуд;
крем'яні знаряддя:
5 — проколювач,
6 — вкладень,
8 — ніж;
кістяні знаряддя:
7 — рибальський гачок,
9 — кинджал.

Сур'я. Камінь. 10 ст. Горакхпур.

н.-д. ін-ту садівництва, виноградарства та виноробства ім. Р. І. Шредера у м. Денау. Краєзнавчий музей і муз.-драм. театр у Термезі. *А. Салієв.*

СУ́Р'Я — у давньоінд. міфології бог Сонця, один з восьми богів — охоронців сторін світу, цар Пд. Заходу. Зображували С. здебільшого у вигляді вогняної кулі, червоного птаха чи білого бика.

СУРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — синтаксичний зв'язок між членами речення або між реченнями (предикативними одиницями), що входять до складного речення. На відміну від *підрядного зв'язку*, С. з. є зв'язком граматично незалежних, рівноцінних компонентів. С. з. здійснюється за допомогою сурядних *сполучників* — єднальних (і, та), протиставних (а, але, проте), розділових (або, чи) та ін.

СУСА́К (Butomus) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини сусакових. Листки прикореневі, лінійно-тригранні, 20—30 см завдовжки. Квітки двостатеві, рожево-білі, в зонтиковидному суцвітті. Плід — багатолистянка. 2 види, поширений в помірному поясі Євразії; обидва ростуть в СРСР, з них в УРСР — один: С. зонтичний (B. umbellatus); трапляється по всій Україні (по берегах водойм, на заболочених луках, степових подах). Декоративна і плетільна рослина. Бульбоподібні утворення на коренях, що містять до 30 % крохмалю, 5—10 % білків, 0,5 % жиру, 2—3 % цукру; їстівні. *А. П. Лебеда.*

СУСА́НІН Іван Йосипович (р. н. невід.— п. 1613) — герой визвольної боротьби рос. народу проти польс. інтервентів під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. Селянин с. Деревеньки, розташованої побл. с. Домніно Костромського пов.— вотчини бояр *Романових*. Земський собор 1613, обравши рос. царем *Михайла Федоровича* Романова, тим самим офіційно усунув з престолу польс. королевича Владислава, проголошеного інтервентами і деякими боярами-зрадниками рос. царем. Загін польс. шляхти, який узимку того року прямував до с. Домніно, щоб вбити нового царя, взяв С. своїм провідником. С. навмисне завів польс. загарбників у непрохідне лісове болото. За це його було закатовано. Подвигові С. присвячено вірш К. Ф. Рилєєва «Іван Сусанін», оперу М. І. Глинки «Іван Сусанін». У м. Костромі С. встановлено пам'ятник.

Кури породи **сусекс.**

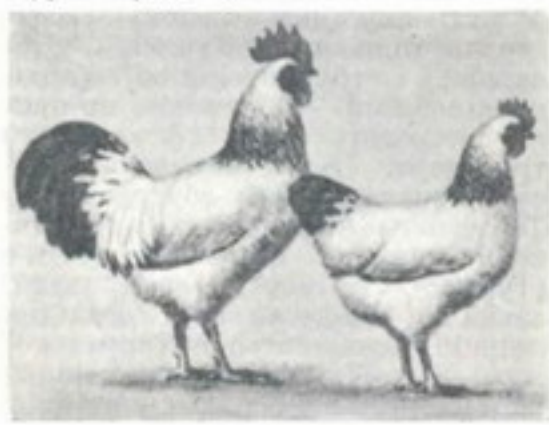

СУ́СЕКС — порода курей м'ясо-яєчного напряму. Виведена у Великобританії в графстві Суссекс (звідки й назва) схрещуванням місцевих курей з курами породи доркінг, *корніш*, кохінхіни, орпінгтон, брама. Оперення біле, з чорними пір'їнами на шиї; кінці крил і хвоста чорні. Тулуб у С. глибокий і широкий, гребінь листковидний, спина рівна, кіль прямий. Жива маса півнів 3—3,8 кг, курок 2,5—3 кг. Несучість 160—170 яєць на рік масою 56—58 г кожне. С. добре відгодовуються, мають ніжне, смачне м'ясо; використовуються для схрещування з метою одержання м ясних курчат (*бройлерів*). Розводять С. в СРСР, в т. ч. на Україні, в багатьох країнах Європи, США та ін. *М. М. Карпусь.*

СУСЄЄВ Аксен Ілюмджинович [н. 12 (25). XII 1905, хутір Атаманський, тепер хутір Барваншик Зимовниковського р-ну Ростов. обл.] — калм. рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Друкуватися почав 1927. Збірки віршів і поем «Сталеве серце» (1929), «Не забудь» (1932), «Рідний степ» (1941; вид. 2, доп., 1958). Осн. твір С.— поетична тетралогія «Ниво, мати моя рідна» (кн. 1—4, 1961—80; поеми «Син степів», «Назустріч новому життю», «Дорогою мужності» і «Революцією покликаний») про героїв калм. народу, які прославилися в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, а також у мирній праці. Автор п'єси «В пошуках щастя» (1940), автобіографічних повістей «Це було на початку шляху» (1973), «В горнилі народного життя» (1974), публіцистичних статей. Дослідник калм. епосу «*Джангар*». У 1961 в журн. «Народна творчість та етнографія» опубліковано статтю С. «Усна народна творчість калмицького народу». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Сын степей. М., 1958; Очерки. Элиста, 1965; Избранное. Элиста, 1975.
М. Е. Джимгіров.

СУСІ́ДКИ, сусіди — збірна назва збіднілих селян різних категорій. 1) У Росії 16—17 ст., на Україні 15—18 ст. люди, які не мали власного господарства і жили в панських, старшинських, монастирських, козацьких, селянських дворах. Їхні відносини з тими, в кого вони жили, обумовлювалися усним договором. Тогочасні документи С. здебільшого ототожнюють з *підсусідками*. 2) У середньовічній Молдавії осн. категорія феодально залежних селян (у слов'ян. документах — соуседи, у молдавських — вечини, від лат. vicinus — сусіди). Вперше згадуються 1519. Вони були зобов'язані працювати на *панщині* і платити *оброк*, виконувати держ. повинності. Феодал мав право продавати і купувати С. разом з їхніми наділами. У серед. 17 ст. С. були позбавлені права переходу від феодала до феодала. В 1749 ця категорія селян була ліквідована. С. злилися з іншими феодально залежними категоріями селян. *І. Л. Бутич.*

СУСІ́ДКО Петро Іванович (н. 12.V 1924, с. Старий Орлик, тепер с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений, ентомолог, доктор біол. наук (з 1970), професор (з 1972), акад. ВАСГНІЛ (з 1978). Член КПРС з 1955. Після закінчення Дніпроп. с.-г. ін-ту (1950) — на наук. роботі у Всесоюзному н.-д. ін-ті кукурудзи, зав. лабораторією (з 1964), директор ін-ту (з 1972). З 1979 — гол. вчений секретар Президії ВАСГНІЛ. З 1982 — професор Всесоюзного с.-г. ін-ту заочної освіти. Основні праці присвячені біоценотичним проблемам формування шкідливої ентомофауни на зрошуваних землях, оптимізації фітосанітарного стану посівів, інтегрованому захистові зернових кормових культур від шкідників. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Ф. Прохорова.*

СУ́СЛОВ Гаврило Костянтинович [2 (14).VII 1857, Петербург — 19.II 1935, Одеса] — рад. учений в галузі механіки, доктор матем. наук (з 1890), засл. професор (з 1927). Після закінчення (1880) Петерб. ун-ту працював у ньому. З 1888 — професор Київ. ун-ту; одночасно з 1908 викладав на київ. Вищих жіночих курсах (з 1910 — директор). З 1919 — професор, потім — ректор Одес. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній механіці: питанням можливості переміщення систем із зв'язками найбільш заг. виду, узагальненню принципу Гамільтона — Остроградського на випадок неголономних систем, динаміці твердого тіла. С. вів велику педагогічну й організаторську роботу у Києві й Одесі. Був головою Київ. фіз.-матем. т-ва. З його ім'ям пов'язаний розвиток матем. освіти на Україні. *А. С. Бугай.*

СУ́СЛОВ Михайло Андрійович [8 (21).XI 1902, с. Шаховське, тепер Павловського р-ну Ульян. обл.— 25.I 1982, Москва] — радянський парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1962, 1972). Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Моск. ін-т нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1928), навчався в Екон. ін-ті червоної професури. Вів викладацьку роботу. З 1931 — на відповідальній роботі в ЦКК ВКП(б) і Наркоматі РСІ СРСР, Комісії рад. контролю при РНК СРСР. У 1937—39 — зав. відділом, секретар Ростов. обкому ВКП(б). У 1939—44 — перший секретар Ставропольського крайкому ВКП(б). У період Великої Вітчизн. війни — член Військ. ради Пн. групи військ Закавказ. фронту і нач. Ставропольського крайового штабу партизан. загонів. З кін. 1944 — голова Бюро ЦК ВКП(б) по Лит. РСР. З березня 1946 працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1947 — секретар ЦК КПРС, одночасно 1949—50 — гол. редактор газ. «Правда». В 1939—41 — член Центр. ревізійної комісії ВКП(б), з 1941 — член ЦК КПРС. У 1952—53, 1955—66 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань; 1950—54 — член Президії Верховної Ради СРСР, з 1954 — голова Комісії у закордонних справах Ради Союзу

Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями. Золота медаль ім. К. Маркса АН СРСР, 1975. Похований у Москві на Красній площі.

Тв.: На путях строительства коммунизма. Речи и статьи, т. 1—2. М., 1977; Марксизм-ленинизм и современная эпоха. М., 1979.

СУ́СЛОВ Онисим Зиновійович (справж. прізв.— Резников; 1857, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 2.XII 1929, Одеса) — укр. актор, режисер дореволюц. і радянського театру. За участь в орг-ції «*Народна воля*» С. (1882 — 87) був на засланні. Виступав у трупах М. Л. *Кропивницького* (1888—92), П. *Саксаганського* (1892—93), Г. *Деркача* (1893—94). В 1894—1909 очолював власну трупу (див. *Суслова О. З. трупа*). Згодом виступав як антрепренер і актор різних укр. і рос. труп. В 1918—29 керував сел. пересувними театрами і заводськими драм. гуртками, викладав у драм. студії при Одес. держ. драм. театрі. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Степан («Невольник» Кропивницького), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Явтух («Майська ніч» за М. Гоголем) та ін. В основі творчої діяльності С. були реалістичні принципи М. Кропивницького, водночас їй були притаманні елементи *натуралізму*. Знявся у кінофільмах «Митя», «Сумка дипкур'єра» (обидва — 1927), «Проданий апетит» («Філантроп», 1928); всі — на Одес. кінофабриці ВУФКУ. Автор п'єс «Галя Русина», «Без просвіту», «За землю».

Тв.: Без просвіту. [М.], 1904.

Літ.: Мар'яненко І. Минуле українського театру. К., 1953.

Є. С. Хлібцевич.

СУ́СЛОВА О. З. І СУХОДО́ЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУ́ПА. Засн. 1894 з групи акторів *Трупи Г. Й. Деркача*. В творчому складі — вихованці М. Кропивницького і М. Старицького: О. *Суслов*, О. *Суходольський*, Є. *Боярська*, Є. *Зарницька*, Г. *Затиркевич-Карпинська*, Л. *Манько*, М. Козловська, Г. Кохановська, Л. Круглякова, О. Шатковський, Ю. Росіна та ін. Колектив гастролював по містах України [Київ, Єлизаветград (тепер Кіровоград), Катеринослав (тепер Дніпропетровськ)], Росії [Москва, Воронеж, Твер (тепер Калінін)], у Криму, на Поволжі, Закавказзі, в Середній Азії. В репертуарі — вистави за п'єсами укр. класиків. У 1898 трупа поділилася на *Суслова О. З. трупу* і *Суходольського О. Л. трупу*.

П. К. Медведик.

СУ́СЛОВА О. З. ТРУ́ПА. Засн. 1898. Давала вистави у містах України, Білорусії, а також у Ризі, Вільні, Москві, Петербурзі. В творчому складі: антрепренер і режисер О. *Суслов*, режисер Л. *Манько*, диригенти О. Олексієнко, В. Малина, актори Г. *Затиркевич-Карпинська*, С. *Глазуненко*, Ф. *Левицький*, Л. *Ліницька*, І. *Мар'яненко*, Є. *Зарницька*, О. Полянська; 1909 в трупі працював М. *Кропивницький*. В репертуарі — драм. твори укр. класики, а також твори М. Гоголя, М. Горького, опера С. Монюшка «Галька», оперети. В 1902—03 трупа працювала з антрепризою Щукіна (Москва), 1903 — Ф. Волика, 1904 і 1907 — Д. *Гайдамаки*, 1908 — О. *Суходольського*. В 1909 трупа Суслова О. З. припинила діяльність.

П. К. Медведик.

СУСПЕ́НЗІЯ (від лат. suspensio — підвішування) — *дисперсна система*, в якій частинки будь-якої твердої речовини (дисперсної фази) розподілені в завислому стані в рідкому дисперсійному середовищі. Розміри цих частинок становлять 10^{-4} см і більше. С. одержують *диспергуванням* твердих речовин у рідинах, укрупнюванням колоїдних частинок в результаті *коагуляції*, змішуванням сухих порошків з рідинами та ін. С. мають велике практичне значення в буд. технології, виробн. паперу, лаків, фарб, гуми, пластмаси тощо. У вигляді С. застосовують певні добрива і пестициди, багато лікар. препаратів. Деякі природні процеси пов'язані з утворенням С., напр. розмивання грунту, виникнення осадових порід, намивання дельт річок.

СУСПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — принципи й методи, система залучення людей до праці в суспільному виробництві, зумовлені екон. ладом суспільства. Різні суспільно-екон. формації мають свої специфічні форми й методи С. о. п., однак усі вони мають і спільне. Це — необхідність з'єднання *робочої сили* з *засобами виробництва*, залучення людей до праці; *поділ праці* і *кооперація праці* в суспільстві; *розподіл* результатів праці; забезпечення відтворення робочої сили. Див. *Наукова організація праці*, *Організація праці*, *Праця*.

СУСПІ́ЛЬНА ПРА́ЦЯ — діяльність людей, спрямована на задоволення *потреб економічних* суспільства. *Праця* — завжди суспільна, тому що трудящі можуть виробляти лише за допомогою вже нагромаджених суспільством ресурсів. Саме виникнення людського суспільства пов'язане з необхідністю спільної праці багатьох виробників. Індивідуальна праця — частина сукупної сусп. праці, результатом якої є *сукупний суспільний продукт*. Сусп. характер праці в різних *суспільно-економічних формаціях* проявляється порізному. За капіталізму він проявляється опосередковано, в процесі *обміну* товарами на ринку. Приватна *власність* на засоби виробн. спричиняє виникнення антагоністичних суперечностей між приватною і сусп. працею, між С. п. і приватною формою привласнення її результатів. За соціалізму сусп. *соціалістична власність* перетворює працю на безпосередньо С. п., планомірно організовану в масштабах усього суспільства. Окремий працівник включається в процес С. п. як співвласник сусп. *засобів виробництва*.

СУСПІ́ЛЬНЕ БУТТЯ І СУСПІ́ЛЬНА СВІДО́МІСТЬ — основні взаємодіючі сфери (матеріальна і духовна) життя суспільства. Головною, визначальною складовою частиною сусп. буття є сусп. *виробництво* матеріальних благ, що включає *продуктивні сили* і *виробничі відносини*. Сусп. свідомість — це екон., соціальні, політ., правові, моральні, художні, реліг., філос., наук., орг. та ін. погляди, а також уявлення, ідеї та теорії (див. *Форми суспільної свідомості*). Питання про відношення сусп. буття і сусп. свідомості є конкретизацією *основного питання філософії* щодо пізнання сусп. життя. Залежно від того, що визнається первинним — сусп. буття чи сусп. свідомість,— соціологи, суспільствознавці поділяються на два табори — матеріалістів та ідеалістів. «Якщо матеріалізм взагалі пояснює свідомість з буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріалізм вимагав пояснення с у с п і л ь н о ї свідомості з с у с п і л ь н о г о буття» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, с. 49). Всі домарксівські, а також сучасні бурж. сусп. теорії і концепції є ідеалістичними, вони викривлено тлумачать співвідношення С. б. і с. с. Марксистсько-ленінська філософія, що виходить з визнання первинності сусп. буття і вторинності сусп. свідомості, дає ключ до правильного розуміння сутності всесвітньо-істор. процесу розвитку людства, його закономірностей та рушійних сил. У процесі розвитку суспільства механізм визначального впливу сусп. буття на сусп. свідомість ускладнюється, до нього включаються нові опосередковуючі ланки. В класовому суспільстві на сусп. свідомість значно впливають політ., правові та ін. суспільні інститути. В умовах класового суспільства суспільна свідомість набуває класового характеру, стає ареною непримиренної боротьби протилежних ідеологій. Сусп. свідомість у процесі свого розвитку набуває відносної самостійності й робить зворотний активний вплив на сусп. буття. Сила цього впливу залежить від ступеня правильності відображення сусп. буття, природи й характеру сусп. ладу, усвідомлення широкими масами трудящих назрілих потреб сусп. буття. Велику роль у розв'язанні завдань розвитку зрілого соціалістичного суспільства відіграє виховання комуністичної свідомості — формування комуністичного *світогляду*, *моралі*, комуністичного ставлення до праці, соціалістичного *патріотизму* й *інтернаціоналізму*. Підкресливши високу значимість завдання формування нової, всебічно розвинутої людини, XXVI з'їзд КПРС зазначив, що «успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76).

В. І. Куценко.

СУСПІ́ЛЬНЕ КОМУНІСТИ́ЧНЕ САМОВРЯДУВА́ННЯ — організація суспільної влади, яка прийде на зміну соціалістичній державності за *комунізму*. С. к. с. зароджується в соціалістичному суспільстві і поступово складатиметься на базі тих складових частин політ. системи соціалізму

А. І. Сусєєв.

М. А. Суслов.

О. З. Суслов.

Сусак зонтичний:
1 — нижня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка в розрізі;
4 — збірний плід;
5 — тичинка.

(держ. і громад. орг-цій), які здійснюють керівництво господарством і розвитком культури. Перетворення на С. к. с. відбуватиметься насамперед через перетворення держ. інститутів на недержавні. С. к. с. вбере в себе кращі форми і методи діяльності, набуті держ. і громад. орг-ціями, їхній великий досвід роботи. В процесі переростання соціалістичної державності в С. к. с. важливе місце займатиме розвиток *соціалістичної демократії* і в першу чергу дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. Функції управління сусп. справами зміняться, характер і способи здійснення їх будуть іншими, ніж за соціалізму. Вони здійснюватимуться самодіяльними громад. орг-ціями, які спираються на силу громадської думки, переконаність, високу свідомість членів колективу. Органи планування та обліку, керівництва господарством і розвитком культури, що є тепер державними, втратять політ. характер і стануть органами сусп. самоврядування. Дотримання єдиних загальновизнаних правил комуністичного співжиття стане внутр. потребою і звичкою кожного члена суспільства. Переростання соціалістичної державності в С. к. с. завершиться не раніше, ніж буде створено такі внутр. і зовн. умови, як побудова розвинутого комуністичного суспільства, перемога і зміцнення соціалізму на міжнар. арені.

Літ.: Проблемы теории государства и права. М., 1979.

В. П. Зенін.

«СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР» — центральне поняття *суспільного договору теорії*, що пояснює походження держ. влади угодою між людьми.

СУСПІЛЬНИЙ КАПІТАЛ — сукупність індивідуальних капіталів у переплетенні їх та взаємозв'язку, яка виражає соціально-екон. відносини *експлуатації* найманих робітників класом капіталістів. Рух С. к., здійснюваний безпосередньо у сфері виробн. і у сфері *обігу*, характеризує процес його *відтворення*. Оборот С. к. складається з усієї сукупності оборотів взаємозалежних індивідуальних капіталів, між якими точиться гостра конкурентна боротьба. Щоб здійснити процес відтворення і обороту всього С. к., потрібна, перш за все, реалізація *сукупного суспільного продукту*. Кругообіг С. к. включає поступове проходження ним трьох фаз, у процесі якого він набуває по черзі грошової, виробничої і товарної форм. Відокремлення кожної з них і зосередження С. к. в руках різних капіталістів зумовлює появу *позичкового капіталу, промислового капіталу* і *торгового капіталу*. За вартістю С. к. складається з *постійного капіталу, змінного капіталу* і *додаткової вартості*. Для нормального відтворення С. к. з погляду його матеріально-речового складу необхідна відповідність між I і II підрозділами суспільного виробництва, яка в умовах капіталізму встановлюється через стихійно-циклічні коливання та *економічні кризи*.

Поступовий рух С. к., конкуренція між індивідуальними капіталами призводять до зростання *органічної будови капіталу*. Через механізм переливання капіталів і діяння *тенденції норми прибутку до зниження закону* С. к. розподіляється між галузями і сферами нар. г-ва. На монополістичній стадії розвитку капіталізму конкуренція ще більше посилюється. За *державно-монополістичного капіталізму* бурж. д-ва встановлює контроль над значною частиною С. к. у формі держ. власності на засоби виробн. Кредитною, податковою та грош. політикою вона регулює процес відтворення всього С. к., однак це не усуває криз, циклічного характеру відтворення С. к., суперечностей капіталізму.

С. В. Мочерний.

СУСПІЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — див. *Поділ праці*.

СУСПІЛЬНИХ НАУК ІНСТИТУТ АН УРСР — н.-д. установа історико-філософського профілю, що досліджує закономірності розвитку соціалістичного суспільства, формування комуністичного світогляду, спільність історичного розвитку братніх народів СРСР, утвердження дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, питання критики бурж. ідеології, проблеми істор. лексикології і лексикографії. Створений 1951 у Львові. В 1963—69 був підпорядкований Львів. ун-тові. В ін-ті — 8 відділів (1983): філос. проблем духовного життя суспільства, формування наук.-атеїст. світогляду, соціальних проблем розвинутого соціалізму, історії соціалістич. будівництва, історії сусп.-політ. рухів, археології західного регіону УРСР, історичної лексикографії, історико-культур. пам'яток. Інститут видав понад 140 монографій, збірок статей, у т. ч. колективні праці «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979» (1979), «Робітничий клас Української РСР і науково-технічний прогрес» (1980), тематичні збірки «З історії західноукраїнських земель» (в. 1—5. К., 1957—60), «З історії Української РСР» (в. 6—8. К., 1962—63), «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (в. 1—5. К., 1954—64), «Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939» (К., 1979), «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939—1979» (К., 1980), «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (у 2-х т. К., 1977—78).

Ф. І. Стеблій.

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між людьми, що складаються в процесі їх екон., соціального, політ., культур. життя і *діяльності*. В широкому розумінні — це «всі відносини, в яких люди перебувають один з одним» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 290); у вузькому — відносини між людьми як представниками соціальних спільностей — *націй, класів суспільних*, соціальних верств або груп, а також відносини між країнами. В першому значенні С. в. відрізняють від відносин у природі, у другому — від особистих відносин, у яких істотними є й індивідуальні якості людей, що вступають у них. С. в. визначають суттєві сторони особистих відносин між індивідами. С. в. на відміну від природних завжди опосередковуються предметними продуктами творчої діяльності їхніх учасників — засобами взаємодії людей з природою та одного з одним. Завдяки всебічній предметно-діяльній опосередкованості С. в. можуть розвиватися без біол. еволюції їхніх учасників, тобто соціально-історично. Характер С. в. визначається насамперед рівнем розвитку і характером *продуктивних сил* суспільства. Найменш опосередковано продуктивні сили зумовлюють характер матеріальних, насамперед виробничих С. в., які визначають соціально-класову будову суспільства, об'єктивні інтереси соціальних спільностей і груп, що формуються ними. Таким чином, *виробничі відносини* є первинними, базисними, що визначають характер вторинних, надбудовних С. в.— ідеологічних (політ., правових, моральних, релігійних та ін.), що складаються між людьми як носіями відповідних класових, соціально-групових поглядів і уявлень. Для кожної суспільно-екон. формації С. в. історично-конкретні й специфічні. Розвиток С. в. має діалектичний характер; періоди поступових еволюц. змін (у межах однієї суспільно-екон. формації) перериваються процесами стрибкоподібних, революц. перетворень. *Соціалістична революція* кладе початок свідомій, планомірній побудові С. в. відповідно до наук. розуміння об'єктивних законів їхнього функціонування й розвитку. В СРСР уперше в історії були сформовані соціалістичні С. в., основу яких складають державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна форми власності на засоби виробництва. Розвиток С. в. в СРСР здійснюється планомірною творчою діяльністю робітн. класу, усього рад. народу під керівництвом КПРС і спрямований на побудову безкласового суспільства.

Літ.: Актуальные проблемы теории общественных отношений. М., 1978; Общественные отношения. Вопросы общей теории. М., 1981.

В. Є. Хмелько.

СУСПІЛЬНІ ЗАКОНИ — форма об'єктивного, внутрішньо необхідного, суттєвого, повторюваного зв'язку соціальних явищ, яка виражає їхнє функціонування й розвиток. Уперше відкрили К. Маркс і Ф. Енгельс на основі створеного ними матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*). Викриваючи наук. неспроможність попередніх соціологічних учень з їхнім реліг. *провіденціалізмом*, істор. *фаталізмом* і *суб'єктивізмом*, К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що

історія суспільства являє собою природноістор. процес, який відбувається на основі об'єктивних законів розвитку. На відміну від законів природи, де панують сліпі, стихійні сили, в суспільстві діють люди, наділені свідомістю, волею, пристрастями. С. з.— закони діяльності людей. Їхній об'єктивний характер зумовлений тим, що зіткнення численних дій, вчинків, вольових зусиль людей не виключає об'єктивної необхідності й закономірності. В системі багатоманітних відносин у суспільстві марксизм виділив *виробничі відносини* як основні й визначальні, що стало вирішальною передумовою відкриття С. з. У сфері дії С. з. слід виділити насамперед загальносоціологічні закони, що діють у всіх *суспільно-економічних формаціях*. До них належать закон визначальної ролі *способу виробництва* в сусп. розвитку, закон зумовленості сусп. свідомості сусп. буттям (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил* закон та ін. Поряд з ними існують і специфічні закони, що діють у рамках кількох формацій (напр., закони *класової боротьби, революції соціальної*), однієї формації (закон конкуренції за капіталізму) або в межах даної формації (напр., закони становлення комуністичного суспільства). Розвиток суспільства зумовлений дією всіх цих законів, проте ключ до розуміння сутності істор. процесу слід шукати в заг. законах, що діють у сфері матеріального виробництва. Зміна цих законів визначає зміну всіх сусп. відносин. Ідея істор. необхідності, закономірності не заперечує ролі свідомої діяльності людей, оскільки лише на основі необхідності їхня свідома діяльність перетворюється на найважливіший фактор сусп. розвитку. С. з. діють за певних умов, ступінь повноти яких зумовлює те, що вони виступають як можлива тенденція або організуючий принцип. Зміна матеріальних умов життя призводить до зміни С. з. Тому не можна змінити дію законів, не змінюючи умов, за яких вони діють. Пізнавши ці закони, люди можуть використовувати їх у своїх інтересах. Марксистсько-ленінське вчення про об'єктивні закони історії спростовує як *волюнтаризм*, так і *фаталізм*. Воно дає єдине наук. розв'язання питання про сутність і характер соціального розвитку і тому є могутнім знаряддям практичного перетворення дійсності.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 26. Карл Маркс; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование. М., 1979.

І. П. Головаха.

СУСПІ́ЛЬНІ НАУ́КИ — сукупність наук, предметом дослідження яких є соціально-економічні, політичні, ідеологічні закономірності розвитку *суспільства* й *суспільних відносин*, а також духовна культура. До С. н. належать *історія, філософія, політична економія, науковий комунізм*, правознавство та ін. Зміст і структура С. н. формувалися протягом тривалого часу й тісно пов'язані з рівнем сусп.-істор. *практики*. Першою формою пізнання сусп. явищ, притаманною докапіталістичному періодові, було відображення істор. фактів і окремих соціальних подій. На цій істор. стадії суспільствознавства емпіричні факти, описове знання осмислювались за допомогою різного роду спекулятивних філос. конструкцій, які мали компенсувати обмеженість соціального знання. За капіталізму сусп.-істор. практика, насамперед практика класової боротьби пролетаріату, створила реальні можливості й породила потребу пізнання *суспільних законів*, становлення наук. суспільствознавства, спрямованого на пізнання різних сторін соціального життя: економіки, політичних відносин, юрид. норм та ін. Ідейно-теоретичною та методологічною основою С. н. є створені К. Марксом і Ф. Енгельсом *діалектичний матеріалізм* та *історичний матеріалізм*. Величезну роль у становленні С. н. відіграло вчення К. Маркса про *суспільно-економічну формацію*. З цього часу С. н. не тільки описують і пояснюють соціальні явища, а й прогнозують напрям сусп. розвитку. В. І. Ленін, відкривши заг. закономірності розвитку суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму, розвинув усі складові частини марксизму, зробив великий внесок у всі галузі С. н., заклав теоретичний фундамент для наступного розвитку їх.

Дальший розвиток С. н. пов'язаний з діяльністю КПРС, світового комуністичного руху, вчених-марксистів капіталістичних країн. КПРС на всіх етапах комуністичного буд-ва приділяє величезну увагу розвиткові С. н., розглядаючи їх як теор. фундамент і наук. основу керівництва сусп. процесами. Це відображено в ряді документів, присвячених розвиткові С. н., зокрема в постановах ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Програма КПРС, матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС відкривають нові перспективи для розвитку С. н., є важливою методологічною базою досліджень практики комуністичного буд-ва та сучас. міжнар. життя. Особливу увагу питанням розвитку С. н. на сучас. етапі комуністичного буд-ва в СРСР приділив Червневий пленум ЦК КПРС 1983. Пленум відзначив, що С. н. повинні неухильно керуватися революц. теорією, вміло застосовувати марксистсько-ленінську методологію наук. пошуку, що неодмінною умовою успішного розвитку С. н. є їхня світоглядна чіткість. Визначаючи завдання С. н., пленум підкреслив, що вони повинні стати ефективним помічником партії та рад. народу в розв'язанні реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством.

Основними напрямами розвитку С. н. на сучасному етапі є дослідження розвитку *світового революційного процесу*, узагальнення досвіду революц.-перетворюючої діяльності КПРС і *міжнародного комуністичного руху*; аналіз співвідношення класових сил на міжнар. арені, найновіших особливостей *державно-монополістичного капіталізму* і *класової боротьби* пролетаріату, нових аспектів і сторін *загальної кризи капіталізму*; розвитку країн соціалістичної орієнтації, глобальних проблем сучасності; соціально-політ. процесів у країнах соціалізму, шляхів всебічного зміцнення світової *соціалістичної співдружності*; вивчення теор. питань *розвинутого соціалістичного суспільства*, всебічне дослідження властивих йому неантагоністичних суперечностей, особливостей розв'язання їх в умовах міцніючої *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства*; аналіз закономірностей становлення безкласової структури суспільства, інтернаціоналізації соціального життя, розвитку *соціалістичного способу життя*, соціалістичного народовладдя, сусп. свідомості, проблем *комуністичного виховання*; розробка питань стимулювання *науково-технічного прогресу*, поліпшення системи управління і планування, забезпечення пріоритету загальнонар., держ. інтересів, удосконалення розподільних відносин; критика *антикомунізму*, бурж. і ревізіоністських концепцій сусп. розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму тощо.

Літ.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Общественные науки в высшей школе. К., 1980; Горак Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. К., 1977.

В. І. Даниленко.

СУСПІ́ЛЬНІ ФО́НДИ СПОЖИВА́ННЯ — частина *фонду споживання* соціалістичного суспільства, використовувана для задоволення колективних та індивідуальних потреб членів суспільства. С. ф. с. — специфічно соціалістична форма *розподілу* матеріальних благ, яка має забезпечити планомірний вплив соціалістичної держави на формування структури доходів і споживання з метою поступового зближення і вирівнювання соціально-екон. становища членів суспільства. Поряд з оплатою по праці (див. *Заробітна плата*) С. ф. с. є важливим засобом підвищення *життєвого рівня* трудящих. Ці фонди дають можливість забезпечувати населенню безплат-

не навчання і підвищення кваліфікації працівників, забезпечувати безплатну медичну допомогу, грошову допомогу, *пенсії*, стипендії, оплату чергових відпусток, безплатні (або за пільговими цінами) путівки в санаторії та будинки відпочинку, а також утримання дітей у *дошкільних закладах* та ін. Фінансування виплат із С. ф. с. відбувається переважно у формі витрат *бюджету державного* СРСР, витрат підприємства — фонд соціально-культурних заходів і житл. буд-ва, витрат з централізованих союзних фондів соціального страхування й соціального забезпечення колгоспників та ін. У ході комуністичного будівництва розширюється коло потреб, що повністю або частково забезпечуються із С. ф. с. Це пов'язано із зростанням можливостей соціалістичного суспільства в міру його розвитку. Виплати й пільги із С. ф. с. в Рад. Союзі неухильно зростають. Якщо 1965 в розрахунку на душу населення вони становили 182 крб., то 1982 — 475 крб., у т. ч. на Україні відповідно — 164 крб. і 447 крб. Розподіл через С. ф. с. в міру розв'язання завдань періоду розвинутого соціалізму поступово підготує умови для переходу до більш високих, комуністичних форм розподілу.

СУСПІ́ЛЬНО КОРИ́СНА ПРА́ЦЯ — види трудової діяльності, спрямовані на створення матеріальних і духовних благ, що забезпечують задоволення потреб суспільства відповідно до їхньої структури і величини. Ступінь сусп. корисності будь-якої праці характеризується її значущістю для суспільства, вимірюваною ефективністю *конкретної праці*. Див. також *Праця*.

СУСПІ́ЛЬНО НЕОБХІ́ДНИЙ РОБО́ЧИЙ ЧАС — час, необхідний для виготовлення будь-якої *споживної вартості* за середніх суспільно нормальних умов виробництва (середнього рівня техніки, кваліфікації робітників та *інтенсивності праці*). Затратами С. н.р.ч. на одиницю *товару* визначають величину його *вартості*. Ці затрати не є постійними, з підвищенням *продуктивності праці* вони зменшуються. Така тенденція — наслідок прояву прогресу суспільства в розвитку *продуктивних сил*. С. н. р. ч. впливає на пропорції, що складаються у виробн. За капіталізму, основаного на приватній власності на засоби виробн., цей вплив здійснюється через конкуренцію.

Соціалістична д-ва, здійснюючи *планування народного господарства*, через систему екон. важелів і стимулів створює умови для неухильного зниження затрат С. н. р. ч., що є одним з найважливіших факторів підтримання оптимальних пропорцій в народному господарстві, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

СУСПІ́ЛЬНОГО ДО́ГОВО́РУ ТЕО́РІЯ — бурж. ідеалістичне вчення про походження *держави* і *права*, що вважає їхнє виникнення результатом укладеного між людьми договору. Згідно з С. д. т. д-ві і праву передував «природний стан» суспільства, який представники С. д. т. розглядали або як «війну всіх проти всіх» (Т. *Гоббс*), або як ідилічну свободу (Ж. Ж. *Руссо*). Ідеї договірного походження д-ви виникли в давнину (*Моцзи, софісти, Сократ, Епікур*), проте як політичне вчення оформилися в 17—18 ст. у зв'язку з боротьбою буржуазії за владу. Спираючись на головну ідею С. д. т.— ідею народного суверенітету, що проголошувала народ джерелом і носієм влади, прогресивні бурж. ідеологи вимагали ліквідації феод. політ. інститутів, привілеїв і станової нерівності. Деякі прибічники С. д. т. (Т. Гоббс, Г. *Гроцій*, Ф. *Прокопович*) заперечували суверенітет народу після укладення договору, захищали монархічний лад; інші (Ж. Ж. Руссо, Д. *Дідро*, Дж. *Мільтон*, О. М. *Радищев, декабристи*), виходячи з С. д. т., вимагали встановлення демократичної республіки. Однак у цілому С. д. т., що увічнювала «природне право» мати приватну власність і фактично виправдовувала екон. нерівність людей, мала бурж. характер, а «ідеальна» д-ва, яку відстоювала С. д. т., насправді виявилася не органом захисту інтересів народу, а органом панування буржуазії.

СУСПІ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНА ФОРМА́ЦІЯ — історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному *способі виробництва*, характеризується специфічною структурою (*базисом і надбудовою*) і законами виникнення, функціонування й розвитку. Одна з осн. категорій *історичного матеріалізму*. Історії відомі п'ять С.-е. ф., що становлять ступені історичного прогресу: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична (див. *Первіснообщинний лад, Рабовласницький лад, Феодалізм, Капіталізм, Комунізм*). Вироблене марксизмом поняття «суспільно-економічна формація» вперше дало змогу науково обгрунтувати положення про те, що кожний ступінь розвитку суспільства характеризується особливостями, які зумовлені способом виробництва й відрізняють його від ін. ступенів; виявити повторюваність, спільність суттєвих рис у країнах з однаковим рівнем розвитку виробництва, розкрити причини виникнення *класів суспільних* і *класової боротьби*, їхню роль у житті суспільства, відкрити специфічні і заг. закони розвитку формацій і тим самим представити історію суспільства як природничо-істор. закономірний процес. Перехід від однієї С.-е. ф. до іншої здійснюється шляхом *революції соціальної*, яка розв'язує антагоністичні суперечності між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*, а також між базисом і надбудовою. Капіталізм завершує розвиток класово антагоністичного суспільства.

Соціалістична революція знаменує початок епохи переходу в світовому масштабі від капіталізму до комунізму, першою фазою якого є *соціалізм* (див. також *Розвинуте соціалістичне суспільство*), від передісторії людства до його справжньої історії. В умовах комунізму на основі ліквідації соціальної нерівності, всебічного розвитку виробництва, науки і техніки, всіх сутнісних сил людини вперше в історії створюються умови для необмеженого прогресу людства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 27. Маркс К. Лист Павлу Васильовичу Анненкову в Париж, 28 грудня 1846 р.; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. М., 1975; Общественно экономические формации. Проблемы теории. М., 1978.

Ю. В. Осичнюк.

СУСПІ́ЛЬСТВО — найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності (в цьому розумінні вживається термін «людське С.»); історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феод., капіталістичне, комуністичне С.); специфічна форма соціальної організації (рад. С.), що склалася в процесі істор. розвитку даної країни. В процесі своєї життєдіяльності С. створює й розвиває матеріальну й духовну *культуру* — систему соціальних цінностей, способів передання набутого досвіду від покоління до покоління людей. Основа життя С.— *виробництво* матеріальних благ, що являє собою взаємодію С. з *природою*. В процесі своєї матеріально-виробничої діяльності люди вступають в об'єктивні, незалежні від їхньої волі й свідомості *виробничі відносини*. Останні зумовлюють соціально-класові, політ., правові, моральні, релігійні, організаційні та ін. типи *суспільних відносин*, сукупність яких є сутністю *людини*. На певному істор. ступені розвитку С. виникають *класи суспільні*, боротьба яких виступає рушійною силою розвитку рабовласницького, феодального і капіталістичного С. Крім класів, до складу С. входять *групи соціальні, нації, народності*, трудові колективи, ін. людські об'єднання, а також індивіди. В процесі соціалістичних перетворень ліквідуються класові антагонізми, експлуатація людини людиною, формується соціально-політична та ідейна єдність С. (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). В умовах розвитку соціалістичного С. стираються соціальні грані між *робітничим класом, селянством* і *інтелігенцією*. XXVI з'їзд КПРС дійшов висновку, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). *Комунізм* буде безкласовим суспільством.

З виникненням марксизму вивчення С. було поставлено на наукову основу. Марксизм-ленінізм досліджує С. в усій його складності, суперечливості й динаміці, роз-

глядає розвиток С. як природноістор. процес, розкриває закономірності й рушійні сили прогресу С., вказує шляхи революц. переходу людства до комунізму, викриваючи неспроможність і апологетичну сутність бурж. концепцій суспільства. *В. І. Куценко.*

«СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВА́ННЯ» — бурж. апологетична концепція, яка намагається довести перетворення експлуататорського бурж. ладу на «суспільство споживання», характер якого ніби визначає рівень масового споживання матеріальних благ. Виникла в кінці 50-х —на поч. 60-х рр. 20 ст. Її представники: Дж. *Гелбрейт,* У. Ростоу, Дж. Катона (США), Р. Рюйє, Ж. Фурастьє (Франція) та ін. Осн. вадами цієї концепції є ігнорування відносин приватнокапіталістичної *власності* на засоби виробн., що визначають характер бурж. ладу, метафізичне тлумачення *споживання* у відриві від *виробництва,* затушовування осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів праці. Споживання за капіталізму визначається експлуататорськими за своєю суттю *виробничими відносинами,* які зумовлюють нижчий порівняно з нормальним *відтворенням* робочої сили рівень особистого споживання більшості трудящих. У США, напр., за офіц. даними 1980, налічувалося 34 млн. чол., *життєвий рівень* яких був нижчий за законодавчо встановлений рівень бідності. Разом з тим пануючий клас паразитично споживає значну частину *національного багатства.* Отже, концепція «С. с.» суперечить капіталістичній дійсності. Класова спрямованість її полягає в тому, щоб замаскувати антагоністичну природу капіталізму, створити своєрідний культ споживацтва, який відволікав би трудящих від соціально-політ. боротьби, а також стимулював споживчий попит і тим самим впливав на розвиток капіталістичної економіки.

С. В. Мочерний.

СУТИ́СКИ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташоване на р. Пд. Бузі, за 9 км від залізнич. ст. Гнівань. 6,4 тис. ж. (1983). У селищі — з-ди «Автоелектроапаратура» та хлібний, тиврівські райсільгосптехніка і райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, підприємства побутового обслуговування. Вечірній маш.-буд. технікум, 2 середні школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще міськ. типу — з 1972.

СУТКІВЕ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА-ФОРТЕ́ЦЯ, Покровська церква — пам'ятка укр. архітектури 15 ст. у с. Сутківці (тепер Ярмолинецького району Хмельницької обл.). Збудована 1476 шляхтичами Сутківськими. С. ц.-ф. являє собою двоповерхову, хрещату в плані споруду. По всьому периметру будівлі розташовані бійниці, а на рогах центрального приміщення — маленькі башти. В завершенні стін проходить пояс *машикулів.* Чотири напівкруглі башти-*абсиди* примикають до центр. квадратного приміщення, середній *неф* якого має розміри 8 × 8 м. Абсиди першого поверху перекрито зірчатими склепіннями, а центр. приміщення — циліндричними розпалубками, які спираються на чотири *арки,* що з'єднують його з бічними, та центр. стовпами. Центр. приміщення (висота якого бл. 18 м) мало двосхилий дах, що спирався на південну і північну стіни, а башти-абсиди — намети. Ненаукова реставрація на поч. 20 ст. спотворила

Сутківецька церква-фортеця. 1476.

первісний вигляд церкви. Під пізнішою штукатуркою в інтер'єрі зберігаються первісні фрески.

СУ́ТНІСТЬ І ЯВИЩЕ — філософські категорії, що виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія с у т н о с т і виражає головне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними внутр. зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теор. мислення (див. *Емпіричне і теоретичне*). Категорія я в и щ а відображає зовн. властивості, процеси, зв'язки предмета, які пізнаються безпосередньо у формі живого *споглядання.* Сутність завжди виступає як внутр. зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття, явище — як зовн. розкриття сутності, форма її прояву. Категорії С. і я. нерозривно пов'язані між собою. *Агностицизм* розриває діалектичний зв'язок С. і я., розглядає сутність як непізнаванну «річ у собі» (див. *«Річ у собі» і «річ для нас»*), що не розкривається в явищах. Ідеалісти наділяють сутність речей духовним, ідеальним змістом, вважаючи його первинним щодо матеріальної речі. *Діалектичний матеріалізм* розглядає С. і я. в діалектичній єдності, як щаблі руху пізнання. Явище виражає якусь сторону сутності, сутність завжди проявляється в конкретних предметах або процесах. «Сутність являється. Явище істотне» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 211). Сутність може розкриватися в сукупності явищ, але С. і я. не збігаються. При пізнанні сутності відбувається перехід від чуттєвого сприйняття, зовн. констатації та опису явищ до абстрактного мислення і створення теорії досліджуваного об'єкта. У взаємовідношенні С. і я. розкривається діалектика *зовнішнього і внутрішнього,* одиничного і загального (див. *Одиничне, особливе, загальне*), відносно істинного й абсолютно істинного, діалектика процесу пізнання як заглиблення в сутність різних порядків. «Думка людини безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку, до сутності другого порядку і т. д. б е з к і н ц я» (там же). С. і я. можуть змінюватися, розвиватися відповідно до заг. законів розвитку матеріального світу. *В. Г. Яценко.*

СУ́ТО, басуто — народ, який живе в *Лесото,* прилеглих районах Пд.-Афр. Республіки і частково в Ботсвані. Заг. чисельність — 3,27 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сесуто, належить до мовної сім'ї *банту.* За релігією більшість С.— християни, незначна частина зберігає місц. традиційні реліг. вірування. Осн. заняття — скотарство (вівчарство) і землеробство.

СУ́ТРИ (санскр. сутра — нитка; правило, вислів) — давньоінд. трактати з філософії, моралі, політики, права, граматики тощо, збірники висловлювань повчального характеру. Виникли в серед. 1-го тис. до н. е. Мова С. відзначається образністю й афористичністю.

СУУКСУ́, Суук-Су — урочище на Пд. березі Криму поблизу Гурзуфа, де міститься могильник часів раннього середньовіччя (6—10 ст.). Розкопками, що їх провадили 1903—07, досліджено понад 200 поховань, в яких виявлено різні поховальні споруди: склепи, могили. Більшість поховань були групові. Найбагатші поховання виявлено в склепах. У похованнях знайдено посуд і різноманітні прикраси: золоті й бронзові вискові кільця, фібули (застібки), поясні пряжки з різнокольорового скла і каменів, намистини, браслети тощо. Питання про етнічну і культурну належність могильника є дискусійним. Одні вчені пов'язують його з кримськими *готами,* інші — з еллінізованим сармато-аланським населенням Тавріки.

Суфанувонг.

СУФА́НУВО́НГ (н. 13.VII 1909, Луангпрабанг) — політ. і держ. діяч Лаосу. Освіту здобув у Франції. В 1945—49 — командуючий армією антиколоніального руху Лао Іссара, 1950—56 — керівник Єдиного нац. фронту Лаосу. З 1956 — голова Патріотичного фронту Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). З 1975 — президент Лаоської Нар.-Демократичної Республіки (ЛНДР) і голова Верховних нар. зборів ЛНДР. Член Політбюро ЦК Нар.-революц. партії Лаосу.

СУ́ФІЗМ (від араб. суфі — одягнений у волосяницю) — містична течія в *ісламі* (як у *шиїзмі,* так і в *сунізмі*), що проповідує злиття людини з богом через *аскетизм* і внутрішнє самовдосконалення. С. виник у 8 ст. на тер. сучас. Іраку і Сірії, оформився в 11—12 ст. під впливом *неоплатонізму,* буддійської, іудейської та християнської релігій. Поширений гол. чин. в Ірані та Індії. В сучас. умовах С. на Сході відіграє досить значну роль. В СРСР суфізм припинив існування у 20-х рр. 20 ст.

СУ́ФІКС (від лат. suffixus — прикріплений) — частина слова — *морфема,* що стоїть між *коренем слова* і *флексією.* Деякі мовознавці визначають С. як частину слова, що стоїть після кореня (тобто С. вважають і закінчення). С. є важливим засобом *словотвору.*

Розрізняють С. словотворчі, або деривaційні, що служать для творення нових слів (виш-няк, сумн-ий), і формотворчі, або реляційні, за допомогою яких утворюються форми слів (ніжний — ніжн-іш-ий). За допомогою С. утворюються різні частини мови, але найчастіше — іменники й прикметники. Є С. продуктивні, що широко використовуються в сучасній мові, і непродуктивні, що тепер для утворення нових слів вживаються рідко або й зовсім не вживаються.

СУФЛЕ́Р (франц. souffleur, від souffler, тут — підказувати) — працівник театру, що стежить за *репетицією* або виставою за вивіреним текстом п'єси (суфлерський примірник) і у разі потреби підказує акторам текст ролі.

Д. Сухе-Батор.

П. П. Сухецький.

СУФО́ЗІЯ (від лат. suffosio — підкопування, підривання) — процес вимивання і винесення твердих часточок та *вилуговування* розчинних речовин гірських порід і ґрунтів водою, що рухається в них. Сприятливими умовами для розвитку С. є: неоднорідність гранулометричного (див. *Гранулометрія*) та хіміко-мінерального складу порід, наявність у них тріщин і порожнин, переверствування порід з різною *водопроникністю*, вміст водорозчинних речовин (насамперед хлористих, хлористо-сульфатних, карбонатних солей), значні швидкості руху води тощо. Відбувається С. в *лесах, пісках* і деяких ін. гірських породах. Розрізняють С. м е х а н і ч н у — винесення дрібних мінеральних часточок, х і м і ч н у — вилуговування розчинних речовин і х і м і к о - м е х а н і ч н у — переміщення речовини за участю мех. і хім. процесів. Внаслідок С. відбувається перевідкладення речовини, нагромадження продуктів виносу на схилах. Нерідко вона зумовлює осідання порід, а також утворення на земній поверхні провалів, улоговин (див. *Блюдця степові*), суфозійних *зсувів* та ін. С. завдає шкоди інженерним (особливо гідротех. і гірничопром.) спорудам, с.-г. угіддям. Для запобігання її здійснюють заходи, спрямовані на упорядкування стоку поверхневих вод, уповільнення руху *підземних вод*, осушення або штучне зміцнення порід — цементацію, силікатизацію (див. *Силікатизація ґрунтів*), влаштовують спец. (т. з. зворотні) *фільтри* тощо. Досліджує С. *інженерна геологія*.

П. Ю. Кущ.

СУФРАЖИ́ЗМ (англ. suffragism, від лат. suffragium — виборче право) — бурж. жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав. Виник у 2-й пол. 19 ст. у Великобританії; поширився в США, Німеччині та ін. країнах. Рух С. не спирався на трудящих жінок, тому він не став масовим. Припинився після 1-ї світової війни, коли в ряді країн під впливом революц. боротьби жінки дістали виборчі права. Див. також *Фемінізм*.

М. М.Суходолов. Бандуристка. Дерево. 1960.

СУХА́ ПЕРЕГО́НКА ДЕРЕВИ́НИ, піроліз деревини — термічний розклад *деревини* при т-рі 275—380 °С без доступу або з обмеженим доступом повітря. В результаті С. п. д. залежно від породи дерева та умов *піролізу* отримують з 1 м³ деревини: 80—100 кг газоподібних продуктів, 280—400 кг рідинного дистиляту, 140—180 кг деревного вугілля. Газоподібні продукти містять 10—20 % *метану*, бл. 3 % *етилену*, бл. 30 % монооксиду вуглецю, невелику кількість *водню*, решта становить двоокисд вуглецю. В склад рідинного дистиляту входять бл. 180 різних речовин: *кислоти, спирти, кетони, альдегіди*, прості й складні *ефіри, феноли, лактони, вуглеводи, вуглеводні, гетероциклічні сполуки* та ін. З рідинного дистиляту одержують *оцтову кислоту* (20—30 кг з 1 м³ деревини), *метиловий спирт* (5—6 кг з 1 м³ деревини) та суміші органічних розчинників. Деревне вугілля використовується в доменному виробн. *чавуну, феросплавів*, для виготовлення вугільних електродів, у хім. пром-сті — для одержання *активного вугілля* та *сірковуглецю*. С. п. д. здійснюють у печах періодичної або неперервної дії.

Літ.: Козлов В. Н. Пиролиз древесины. М., 1952; Корякин В. И. Термическое разложение древесины. М., 1962.

А. Я. Ільченко.

СУХА́РТО (Suharto; н. 8.VI 1921, Кемусу, біля Джок'якарти) — держ. діяч Індонезії, генерал. Брав участь у збройній боротьбі індонез. народу проти голл. колонізаторів 1945—49. Після війни обіймав ряд вищих командних посад в армії. В 1963—65 — командуючий військами стратегічного резерву сухопутних сил. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С.— міністр-командуючий сухопутними силами. З березня 1966 виконував функції глави виконавчої влади. З лютого 1967 — в. о. президента, з березня 1968 — президент Індонезії (є також главою уряду і верховним головнокомандуючим).

СУ́ХЕ-БА́ТОР Дамдіни (2.II 1893, аймак Цецен-Хана, тепер Сухе-Баторський аймак — 22.II 1923, Урга, тепер м. Улан-Батор) — монг. політ. і держ. діяч, засновник *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП), керівник *Монгольської народної революції 1921*. Н. в сім'ї бідняка-арата. В 1912—18 служив в армії феод.-теократичної Монголії. За мужність прозваний «Батор» (богатир, герой). З 1919 працював складачем у друкарні м. Урги. Під впливом ідей Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії С.-Б. став на шлях боротьби за нац. і соціальне визволення монг. народу. В 1919 організував в м. Урга перший в Монголії нелегальний революц. гурток. У 1920 С.-Б. очолив утворену шляхом злиття його гуртка з революц. гуртком Х. *Чойбалсана* революц. орг-цію, яка стала основою Монг. нар. партії (МНП; організаційно оформилась 1921, з 1925 — МНРП). З 1921 С.-Б. — член ЦК МНП. З 1921 С.-Б.— військ. міністр Тимчасового нар. уряду і головнокомандуючий Нар. армією. Під керівництвом С.-Б. Нар. армія 1921 розгромила кит. мілітаристів; разом з частинами Червоної Армії, яка прийшла їй на допомогу, розбила білогвардійські банди Унгерна. З 10.VII 1921 С.-Б.— військ. міністр Нар. уряду Монголії. 5.XI 1921 С.-Б. брав участь у підписанні в Москві Угоди про дружбу між РРФСР і Монголією, був прийнятий В. І. Леніним. За заслуги в боротьбі проти білогвардійських банд Рад. уряд 1922 нагородив С.-Б. орденом Червоного Прапора РРФСР.

СУ́ХЕ-БА́ТОР — місто на Пн. Монгольської Народної Республіки, адм. ц. Селенгинського аймака. Пристань на р. Орхоні, поблизу її впадіння в Селенгу. Залізнична станція на залізниці Москва — Улан-Батор. Бл. 15 тис. ж. Домобудівний та деревообр. комбінати, сірникова ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Вет. технікум. Місто утворене 1940, назване на честь монг. політ. і держ. діяча *Сухе-Батора*.

СУХЕ́ЦЬКИЙ Петро Петрович (н. 8.II 1937, с. Савинці, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. В 1952—57 — механізатор колгоспу «Прогрес» с. Савинців, у 1957—60 — в лавах Радянської Армії, у 1960—71 — тракторист того ж колгоспу, з 1971 очолює механізовану ланку кукурудзоводів, яка славиться високими сталими врожаями зернової кукурудзи. Делегат XXV з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

М. Н. Петренко.

СУХИ́Й ЄЛА́НЧИК, Сухий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, права прит. *Мокрого Єланчика* (бас. Азовського м.). Довж. 77 км, площа бас. 515 км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні.

СУХИ́Й ЛИМА́Н — лиман на пн. березі Чорного м., на Пд. Зх. від м. Одеси. Площа 15 км², довж. 8,5 км, шир. від 0,1 до 3,0 км, глиб. (після поглиблення) до 14 м. Утворився внаслідок затоплення пониззя прибережних балок. Через пересип, що відокремлює С. л. від моря, прорито канал завширшки понад 100 м для проходження мор. суден у *Іллічівський морський порт* торговельний та до причалів міжнародної поромної переправи Іллічівськ — Варна (Болгарія), яка діє з 1978.

Ю. О. Амброз.

СУХИ́Й ТАШЛИ́К — річка в Кіровогр. обл. УРСР, ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 57 км, площа бас. 741 км². Тече Придніпровською височиною, русло звивисте. Живлення переважно снігове. На С. Т. споруджено ставки, воду ріки використовують для зрошування.

СУХИ́Й ТОРЕ́ЦЬ — річка у Харків. і Донец. областях УРСР, ліва прит. *Казенного Торця* (бас. Дону). Довж. 101 км, площа бас. 1610 км². Має рівнинний характер. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують гол. чин. для зрошування. На С. Т.— міста Барвінкове і Слов'янськ.

СУХИ́НОВ Іван Іванович [бл. 1795, с. Краснокам'янка, тепер

с. Червона Кам'янка Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.— 1 (13). XII 1828] — декабрист, поручик. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закорд. походів рос. армії 1813—14. З 1819 служив у Черніг. полку. В 1825 зблизився з членами *Товариства об'єднаних слов'ян*. У вересні 1825 був прийнятий у *Південне товариство декабристів*. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Заарештований у лютому 1826 в Кишиневі. Військ. суд засудив його до страти, яку було замінено довічною каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (Сх. Сибір). У 1828 зробив спробу підняти повстання в Зерентуйській тюрмі з метою звільнення всіх ув'язнених декабристів. Змову було розкрито, і С. засуджено до розстрілу. Напередодні страти покінчив життя самогубством.

СУХІШВІ́ЛІ Ілля Ілліч [н. 22.III (4.IV) 1907, Тбілісі] — груз. рад. артист балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1924 закінчив Студію груз. нар. танцю (Тбілісі). В 1926—45 (з перервами) — соліст балету і постановник груз. танців у Груз. театрі опери та балету ім. З. Паліашвілі. Спільно з Н. *Рамішвілі* організував (1945) і став худож. керівником Ансамблю нар. танцю Грузії (його соліст до 1954). Серед постановок — «Парца», «Хорумі», Груз. і Хевсурська сюїти, хореографічна композиція «Витязь у тигровій шкурі» (за поемою Ш. Руставелі). Не раз гастролював на Україні. Постановник танців в опері «Даїсі» З. Паліашвілі (1938, Київ. театр опери та балету) і в оперетті «Кето і Коте» В. Долідзе (1939, Київ. театр муз. комедії). Ставив також груз. нар. танці в *Ансамблі танцю УРСР* ім. П. П. Вірського. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949.

СУХОВЕРШИ́ННІСТЬ — усихання вершин дерев. Найчастіше спостерігається під час засухи, при заморозках, заболочуванні, задимленні атмосфери, пошкодженні грибами, комахами. З а х о д и б о р о т ь б и — усунення причин, що викликають С. Інколи С. переходить у *сухостій* у лісі.

СУХОВЕ́РШКИ (Prunella) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трави з супротивними листками. Квітки зібрані в густі колосовидні верхівкові суцвіття. Віночок двогубий. Плід з чотирьох горішків. Відомо до 7 видів, поширений переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 3. Медоноси. Найпоширеніший С. з в и ч а й н и й (P. vulgaris) з ліловими квітками; росте на луках, лісових галявинах, по берегах річок, як бур'ян вздовж шляхів тощо майже по всій Україні.

СУХОВІ́Й — сухий гарячий вітер. Для С. характерні низька відносна вологість (до 30 %), висока т-ра повітря (25° і вище), значна швидкість (понад 5 м/с). Виникають С. на периферії *антициклону* внаслідок трансформації *повітряних мас*, переважно при вітрах сх., пд.-сх. і пд. напрямів. При С. відбувається інтенсивне випаровування з поверхні грунту, порушуються водний режим і обмін речовин у рослин. Це призводить до ушкодження с.-г. культур (жовкнення і підсихання листя, *запал хлібів*) та зниження врожаю чи навіть до його загибелі. В СРСР С. бувають у степовій і напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостеп. зони. На тер. України є два осередки з великою кількістю С.: на Сх. (гол. чин. Ворошиловгр. і Донец. області) та на Пд. республіки (Микол., Дніпроп., Запоріз., Херсон. області та степові райони Крим. обл.). Пересічна кількість днів з С. за теплий період становить тут 25—30, в окремі роки — 50—60 днів. Для боротьби з С. проводять *агролісомеліорацію, зрошення,* спец. агротех. заходи, впроваджують посухостійкі сорти сільськогосподарських культур тощо. Див. також *Вітри місцеві*.

В. І. Ромашкевич.

СУХОВО́-КОБИ́ЛІН Олександр Васильович [17 (29).IX 1817, Москва — 11(24).III 1903, Больє, Франція] — рос. драматург, акад. Петерб. АН (з 1902). В історію рос. л-ри увійшов як автор трилогії «Весілля Кречинського» (пост. 1855, вид. 1856), «Справа» (1869, пост. 1882), «Смерть Тарелкіна» (1869, пост. 1900), виданої під назвою «Картини минулого» (1869). Тут С.-К. подав картину морального зубожіння й розкладу дворянства, викривав хижацтво й свавілля бюрократичного й поліцейського апарату Росії. Вперше укр. мовою «Весілля Кречинського» поставлено 1880 у Львові. На сюжет цієї п'єси створено однойменний мюзикл (лібретто К. Рижова, муз. О. Колкера). Деякі п'єси екранізовано.

Тв.: Трилогия. Свадьба Кречинского. — Дело.— Смерть Тарелкина. М., 1966; У к р. п е р е к л.— Весілля Кречинського. К., 1950.

Ю. І. Корзов.

СУХОДІ́ЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді. Залізнична ст. Краснодон. Засн. в 50-х рр. 20 ст. як с-ще Верхньодуванне в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. З 1972 — місто С. У місті — 3 кам.-вуг. шахти, шахтоуправління, 2 збагачувальні ф-ки, будинок побуту, 2 комбінати комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Палац культури, 2 клуби, 9 бібліотек.

СУХОДО́ЛОВ Микола Макарович (н. 4.V 1920, с. Нагутське, тепер Мінераловодського р-ну Ставр. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. В 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у Л. *Муравіна* та М. *Лисенка*. Твори: пам'ятники — М. Щорсу в Києві (1954), В. І. Леніну в Запоріжжі (1964; обидва — у співавт.), В. І. Леніну в м. Овручі Житомир. обл. (1972), в м. Новомосковську Дніпроп. обл. 1975), у м. Попасній Ворошиловгр. обл. (1979) та ін.; композиція «Бандуристка» (1960); портрети — М. Гоголя (1958), поета П. Безпощадного (1958—59), письменника М. Тихонова (1961), поета Г. Бойка (1981).

СУХОДО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Олексійович [4 (16).VI 1889, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 13.XI 1962, Київ] — укр. рад. драматург. Закінчив Петрогр. політех. ін-т (1917). Працював у Ленінграді та на Україні як інженер-гідроенергетик. Перші п'єси («Напередодні», «Степ чекає») опублікував 1930. Автор п'єс, зокрема «Устим Кармалюк» (1937) і «Тарасова юність» (про Т. Шевченка, 1938). Під час Великої Вітчизн. війни писав одноактівки для фронтових театр. бригад. З післявоєнних п'єс відомі «Дальня Олена» (1948) — про життя робітників і «Арсенал» (1957), присвячена революц. подіям на Україні. Виступав і як кінодраматург.

Літ.: П'єси. К., 1980; Негода. К., 1962 [у співавт.].

СУХОДО́ЛЬСЬКИЙ Олексій Львович (28.III 1863, Київ — 15.IV 1936, Москва) — укр. актор, режисер. З 1879 працював у рос. *театрі Бергоньє* у Києві. В укр. театрі з 1891 (трупа О. Василенка). Пізніше грав у трупах М. *Л. Кропивницького,* Г. *Деркача*. В 1894—98 очолював укр. трупу разом з О. Сусловим (див. *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупа*), 1898—1918 — власну трупу (див. *Суходольського О. Л. трупа*). В 1920—28 працював у Югославії як актор укр. трупи та помічник режисера в Бєлградському оперному театрі. В 1929 повернувся до СРСР. У 1930—32 — керівник пересувного укр. театру «Гарт», 1932—33 — актор Держ. укр. театру РРФСР (Москва). Серед ролей — Панас («Циганка Аза» Старицького), Карпо («Лимерівна» Панаса Мирного), Хома («Назар Стодоля» Шевченка), Аким («Влада темряви» Л. Толстого) та ін. Автор п'єс «Хмара», «Помста, або Загублена доля», перекладів та переробок рос. драм. творів.

Є. С. Хлібцевич.

СУХОДО́ЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУ́ПА — укр. мандрівний театр з базою у Харкові. Худож. керівник, режисер і хормейстер — О. *Суходольський*. Діяла 1898—1918 спочатку як т-во, згодом як антреприза. Створена з групи акторів, які відокремились із *Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупи*. До С. О. Л. т. запрошували і профес. акторів. В різний час тут працювали І. Васильківський, А. Войцехівська, С. *Глазуненко,* М. *Дикова,* Г. Донська, І. Зазимовський (художник), П. Карпенко, Л. Круглякова, К. *Підвисоцький,* Л. *Сабінін* та ін. В репертуарі—твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Островського, Л. Толстого. Трупа виступала на Україні, в Молдавії, на Дону, на Закавказзі, у Москві та Петербурзі. У 1911 гастролювала в столиці Болгарії Софії (вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Наталка Полтавка» Котляревського, «Невольник» Кропивницького, «Циганка Аза» Старицького, «Тарас Бульба» за М. Гоголем та ін.). У 1908—09 С. О. Л. т. працювала спільно з *Суслова О. З. трупою*.

П. К. Медведик.

СУХОЖИ́ЛОК — частина поперечносмугастого *м'яза*. Являє со-

І. І. Сухішвілі.

О. В. Сухово-Кобилін.

О. Л. Суходольський.

Суховершки звичайні. Верхня частина квітучої рослини.

бою сполучнотканинний утвір, яким м'яз прикріплюється до кістки і при скороченні приводить її в рух. Форма С. різноманітна: у довгих і вузьких м'язів — циліндрична, у коротких і широких — у вигляді пластин (*апоневроз*). Деякі С., напр. довгі згиначі пальців, оточені *синовіальною оболонкою*. Функція С. може порушуватись внаслідок запальних захворювань, травм тощо.

Ю. Я. Полулях.

П. О. Сухой.

СУХО́Й Павло Осипович [10 (22). VII 1895, с. Глибоке, тепер місто Вітеб. обл. БРСР — 15.IX 1975, Москва] — рад. авіаконструктор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1965). Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1925) працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, потім — гол. конструктором літакобудівного з-ду. Під його керівництвом створено понад 50 конструкцій літаків. Літак його конструкції Су-2 успішно застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. С.— один із засновників реактив. і надзвук. авіації. Після війни конструкторське бюро, очолене С., створило ряд надзвукових сучас. бойових літаків (Су-9, Су-10, Су-76 та ін.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1975. Ленінська премія, 1968.

Г. Й. Сухомел.

СУХОМЕ́Л Георгій Йосипович [30.VIII (11.IX) 1888, с. Миколаївка, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 18.VII 1966, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідравліки й гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив (1913) Київ. політех. ін-т, 1914—48 викладав у цьому ж вузі (з 1927 — професор), з 1916 — одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. У 1940—58 — директор Ін-ту гідрології (1944—63 — Ін-т гідрології і гідротехніки, тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР. Розвинув теорію різнорозмірного руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках, експериментально виявив і теоретично довів можливість двох форм руху води у відкритих річищах і гідротех. спорудах. Досліджував проблеми інженерної гідравліки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Про нерівномірний рух рідин у відкритих водотоках і спорудах на них. К., 1938; Неравномерное движение жидкости в открытых руслах и гидротехнических сооружениях. М.— Л., 1940; Вопросы гидравлики открытых русел и сооружений. К.— Львов, 1949; Исследование движения судов по ограниченным фарватерам. К., 1956 [у співавт.].

СУХОМЛИ́Н Кирило Васильович [11 (23).V 1886 — 26.VIII 1938] — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Краснопіллі (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. З 1904 працював у депо на станціях Борзя, Маньчжурія (Забайкалля), де вів революц. роботу. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції входив до складу військ.-революц. к-ту Окружного бюро Рад робітн., солдат. і сел. депутатів Сх. Сибіру. В роки громадян. війни — учасник партизан. руху на Далекому Сході. З 1920 — на профспілковій роботі на Україні. З 1925 — заст. голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ УРСР, 1925—27 — нарком праці УРСР, 1927—32 — голова ВРНГ УРСР, 1932—33 — заст. Голови Раднаркому УРСР і одночасно голова Всеукр. Ради профспілок, 1933—34 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. У 1935 — нарком місц. пром-сті УРСР, 1935—38 — голова Держплану і одночасно заст. Голови Раднаркому УРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. На VIII конференції КП(б)У обраний членом ЦКК, на IX—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК. В 1926—30 — кандидат у члени Політбюро, 1930—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК і Президії ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СУХОМЛИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (28.IX 1918, с. Василівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.— 2.IX 1970, смт Павлиш, тих же р-ну і області) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН РРФСР (з 1957), АПН СРСР (з 1968), засл. учитель УРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Полтав. пед. ін-т (1939). Пед. діяльність почав 1935. Працював учителем у Василівській школі Онуфріїв. р-ну, учителем і зав. навч. частиною в Онуфріїв. серед. школі. У 1947—70 — директор Павлиської серед. школи. З 1955 — кандидат пед. наук, автор багатьох книг, брошур і статей, худож. творів для дітей. Розробляв питання теорії й методики комуністичного виховання в шкільному та сімейному колективах, всебічного розвитку особистості учнів, пед. майстерності. Особливу увагу приділяв вихованню дітей і молоді в дусі рад. патріотизму й пролет. інтернаціоналізму та соціалістичного гуманізму, проблемам розумового, морального, естетичного та трудового виховання школярів. Держ. премія УРСР (1974) за книгу «Серце віддаю дітям» (1969). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Удостоєний також медалі А. С. Макаренка. У Павлиші на могилі С. встановлено пам'ятник.

Іл. див. до ст. *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Избранные педагогические сочинения, т. 1—3. М., 1979—81; Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959.

Літ.: Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухомлинском. М., 1972; Князюк В. К. Світ маленьких Гуліверів. К., 1976.

Н. П. Калениченко.

СУ́ХОНА — річка у Волог. обл. РРФСР, один з витоків *Північної Двіни*. Довж. 558 км, площа бас. 50,3 тис. км². Витікає з оз. Кубенського. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Через оз. Кубенське та канали сполучена з бас. Волги. Сплавна, судноплавна. На С.— міста Сокол, Тотьма, Великий Устюг.

СУ́ХОНЬ (Suchoň) Еуген (н. 25.IX 1908, Пезінок, поблизу Братіслави) — словацький композитор, нар. арт. ЧССР (з 1959). Навчався в Муз.-драм. академії (Братіслава), з 1927 — в Братіславській консерваторії, вдосконалював майстерність у В. *Новака* в Школі майстерності при Празькій консерваторії. З 1933 — викладач консерваторії, 1948—54 — Словацького ун-ту, в 1954—60 — у Вищій пед. школі в Братіславі. Твори: муз. драма «Вир» (1949), опера «Святоплук» (1959); кантата «Псалом землі Підкарпатської» (1938), твори для оркестру (у т. ч. симф. сюїта «Метаморфози», 1953), для інструментів з оркестром (зокрема, «Фантазія і бурлеска» — для скрипки з оркестром), камерно-інструм. ансамблі, музика для фортепіано, хори («Про гори», 1942), пісні.

СУХОПУ́ТНІ ВІЙСЬКА́ — основний вид збройних сил, призначений для ведення бойових дій переважно на суші. С. в. виникли в давні часи і вдосконалювалися в міру розвитку продуктивних сил. У більшості держав С. в. є найбільш численним, різноманітним за озброєнням і засобами бойових дій видом збройних сил. С. в. здатні у взаємодії з ін. видами збройних сил вести наступ з метою розгрому угруповань противника і оволодіння його територією, відбивати вторгнення противника, утримувати зайняті території, райони і рубежі. У своєму складі С. в. мають різні роди військ (*мотострілецькі війська, танкові війська, ракетні війська Сухопутних військ* і *артилерію, війська протиповітряної оборони, повітряно-десантні війська, спеціальні війська* та ін.).

Сухоребрик Лезелія. Верхня частина рослини і лист.

СУХОРЕ́БРИК, гулявник (Sisymbrium) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Одно-, дво-, рідше багаторічні трави з перисторозділь-ними, інколи суцільними листками. Квітки жовті, пелюстки з нігтиками. Плід — стручок. 90 видів, поширений в помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 25 видів, у т. ч. в УРСР — 8. Більшість С.— бур'яни. С. високий (S. altissimum) — злісний бур'ян в усіх областях України, крім Карпат. При достиганні С. високий утворює *перекотиполе*. В насінні більшості С. міститься багато жирної олії. Молоде листя С. східного (S. orientale) споживають у Греції як овоч. По всій Україні, крім Карпат, поширений С. Лезелія (S. loeselii).

СУХОСТІЙ у лісі — мертві дерева, що стоять на пні. Причини всихання дерев — природна старість рослин (див. *Спілість лісу*), зниження або підвищення рівня грунтових вод, морози, пожежі, посуха, масове розповсюдження шкідників і грибних хвороб тощо. Для запобігання С. необхідно: своєчасно провадити *рубки догляду*, санітарні рубки, рубки старих та пошкоджених дерев, меліорацію заболочених земель та ін. заходи по догляду за лісом. С. підлягає вирубуванню і вивезенню з лісу, бо він може стати вог-

нищем розмноження вторинних шкідників та хвороб дерев і є небезпечним щодо пожеж.

СУХОСТІЙНИЙ ПЕРІОД — період від закінчення *лактації* у корів до початку наступної лактації після отелення. В С. п. посилено росте *плід*, відбуваються інтенсивна перебудова і розвиток *молочної залози*, нагромаджуються поживні речовини, що сприяє наступному *роздоюванню корів* та одержанню від них високих *надоїв* молока. Залежно від вгодованості, віку та рівня продуктивності корів С. п. у них триває 50—60 днів. Добре вгодованих високопродуктивних корів перестають доїти за 35—45 днів до отелення.

В. М. Хрящевський.

СУХО́ТИ — інфекційна хвороба, яка вражає різні органи людини. Те саме, що й *туберкульоз*.

СУХОЦВІ́Т — 1) Gnaphalium — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні шерстисто-повстисті трави з простими черговими листками. Кошики дрібні, зібрані в колосовидне або щитковидне суцвіття. Плід — *сім'янка* з чубком з волосків. Бл. 300 видів, поширений у всіх частинах світу, крім Антарктиди (переважна більшість — у Центр. і Пд. Америці). В СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніший С. б о л о т я н и й (G. uliginosum) — однорічна рослина до 20 см заввишки, росте на вологих місцях; використовується у медицині при виразковій хворобі, гіпертонії, а також для загоювання ран. Близький до С. болотяного вид — С. лісовий (G. sylvaticum) росте по лісах, чагарниках багаторічна рослина. 2) Народна назва рослин з родів *цмин* і *безсмертки*. Іл. с. 87.

СУХУ́МІ — місто в Грузії, столиця Абх. АРСР. Розташоване на березі Чорного м. Залізнична станція, мор. порт, аеропорт. 122 тис. ж. (1983). С. засн. 1785 в зв'язку з будівництвом тур. фортеці Сухум-Кале (на місці, де в 6—1 ст. до н. е. була грец. колонія Діоскурія, в 1—5 ст.— рим. фортеця Себастополіс; згодом тут існувало с-ще Цхумі, загарбане 1455 Туреччиною). У 1810 С. приєднано до Росії. З 1848 — місто. В 1903 створено сухумську с.-д. групу Батумського к-ту РСДРП. Рад. владу проголошено 8.IV 1918, остаточно встановлено в березні 1921. З того часу С.— столиця Абх. АРСР. С.— значний пром. та культур. центр республіки. Розвинуті тютюнова (дослідно-експериментальний тютюновий комбінат), консервна, шкіряно-взут. галузі пром-сті. З-ди «Сухумприлад» і експериментальний газової апаратури. Сухумська ГЕС. У С.— *Абхазький університет* (див. т. 12, Додаток), Груз. ін-т субтропічного г-ва, 5 серед. спец. навч. закладів. Абх. ін-т мови, л-ри та історії АН Груз. РСР, Ін-т експериментальної патології і терапії АМН СРСР (з мавп'ячим розплідником), Ін-т курортології, філіал Всесоюзного ін-ту чаю та субтропічних культур, Сухумський бот. сад АН Груз. РСР. Абхазький краєзнавчий музей, Будинок-музей Д. Й. *Гуліа* (в С. встановлено пам'ятник поету; скульптор Г. Рухадзе). Театри: Абх. драм., Сухумський груз. драм., юного глядача. С.— один з центрів масового туризму на Кавказі. Пам'ятник В. І. Леніну (1959, скульптори Т. Асатіані, А. Горгалзе).

Сухумі. В центрі міста.

С.— передгірний кліматично-бальнеологічний курорт республіканського значення. Клімат субтропічний: літо дуже тепле, зима м'яка; за рік випадає до 1460 мм опадів. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*, морські купання і термальні води різного хімічного складу. Крім спец. санаторіїв, пансіонатів, є бальнеолікарня. П о к а з а н н я: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, верхніх дихальних шляхів і зіва; функціональні захворювання нервової системи; хвороби серцево-судинної і кровотворної систем, органів руху; шкіри, гінекологічні захворювання; хронічні інтоксикації. Функціонує цілий рік.

СУ́ЦВІТТЯ — угруповання *квіток* з певним розміщенням на спільній осі (*стеблі*). С. властиве більшості покритонасінних рослин; лише деякі рослини мають одну квітку на гол. стеблі (напр., мак, тюльпан). С. характеризуються великою різноманітністю. Особливості їх будови і розвитку мають велике значення в *систематиці* рослин. Кожне С. має стебло (вісь 1-го порядку), від нього можуть відходити стебельця (вісь 2-го порядку) і т. д. Ці стебельця наз. квітконіжками, на них сидять квітки. Квітконіжки виходять з пазухи покривного листка, який відрізняється від звичайних листків кольором і формою. У деяких рослин (напр., хрестоцвітих) квітконіжки не мають такого листка при основі. Іноді сама квітконіжка несе два маленькі листочки особливої форми — приквітнички. Всі С. поділяють за типом *галуження* гол. стебла і характером розпускання квіток (доцентрово або відцентрово) на моноподіальні (ботричні, рацемозні, невизначені), симподіальні та псевдодихотомічні (цимозні, визначені). Моноподіальні С. мають центр. вісь, яка не припиняє росту в довжину і не закінчується квіткою. Зацвітають квітки знизу догори або, якщо квітки знаходяться на одному рівні, доцентрово. Ці С. поділяють на прості — *китиця, щиток, зонтик, колос*, головка, *кошик, початок, сережка* і складні. Квітки к и т и ц і мають довгі квітконіжки, розміщені почергово вздовж осі 1-го порядку (капустяні, бобові). Щ и т о к схожий на китицю, проте нижні квітконіжки значно довші, ніж верхні, і гому квітки розміщені майже на одному рівні (глід, спірея). Квітконіжки з о н т и к а майже однакової довжини, розходяться на всі боки променеподібно, немовби з однієї точки; гол. вісь вкорочена в тому місці, де беруть початок квітконіжки (примула, сусак). Часто в основі зонтика приквітнички утворюють обгорточки. К о л о с — та ж китиця, але квітконіжки не утворюються або вони дуже коротенькі; квітки майже сидять на осі 1-го порядку (подорожник, вербена). Гол. вісь г о л о в к и вкорочена і потовщена. На ній щільно розміщені майже сидячі квітки, кожна виходить з пазухи покривного листочка (конюшина). К о ш и к має блюдцеподібно розширену гол. вісь, на якій розміщені сидячі квітки. «Блюдечко» кошика знизу вкрите приквітками, які утворюють різної форми обгортку. Часто таке С. приймають за одну квітку (ромашка, соняшник, кульбаба). Гол. вісь п о ч а т к а дещо видовжена і потовщена, на ній — сидячі квітки; це С. схоже на колос з потовщеною віссю 1-го порядку, при його основі є загальний покривний листок або листки (образки, кукурудза). С е р е ж к а схожа на перекинутий донизу колос з повислою віссю 1-го порядку (тополя, осика). Кілька однотипних С., що містяться на одній заг. осі, утворюють с к л а д н і моноподіальні С.: складний колос (жито, пшениця), складний зонтик (морква, кріп), складну китицю (бузок), складний щиток (калина). У симподіальних та псевдодихотомічних С. вісь 1-го порядку має верхівкову квітку; осі наступних порядків утворюють псевдовісь; розпускаються квітки відцентрово. Серед цих С. розрізняють: монохазій, дихазій, плейохазій. М о н о х а з і й (однопроменевий верхоцвітник) — С., гол. вісь якого закінчується квіткою; під нею утворюється вісь 2-го порядку, яка теж закінчується квіткою і т. д. Монохазій може утворювати завиток (медунка, незабудка) і звивину (косарики, півники). У д и х а з і я (розвилина, двопроменевий верхоцвітник) квітки розходяться і з'являються за типом псевдодихотомічного галуження (зірочник, золототисячник). П л е й о х а -

В. О. Сухомлинський.

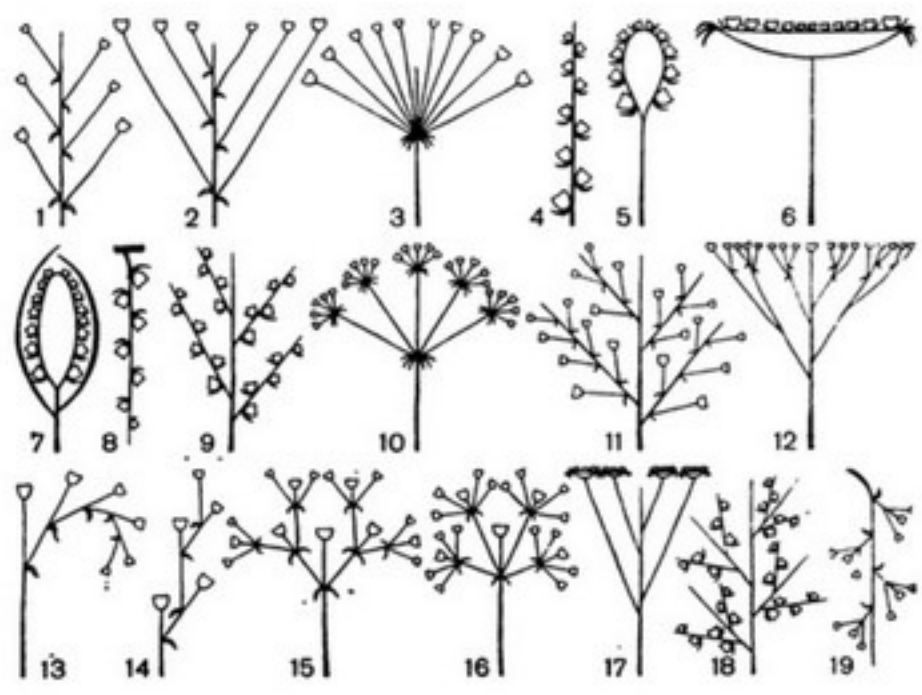

Суцвіття (схематичне зображення).
Прості моноподіальні суцвіття:
1 — китиця; 2 — щиток; 3 — зонтик; 4 — колос; 5 — головка; 6 — кошик; 7 — початок; 8 — сережка.
Складні моноподіальні суцвіття:
9—складний колос; 10—складний зонтик; 11 — складна китиця; 12 — складний щиток.
Симподіальні суцвіття:
13 — завійка (монохазій); 14 — звивина (монохазій); 15 — розвилина (дихазій); 16 — плейохазій.
Мішані суцвіття:
17 — щиток з кошиків; 18 — китиця складна з колосків (волоть); 19 — сережка з дихазіїв.

П. П. Сушкін.

з і й (багатопроменевий верхоцвітник) — С., гол. вісь якого має одну верхівкову квітку, кілька підквіткових осей 2-го порядку, що утворюють кільце і теж мають верхівкові квітки (молочай). Існують С. мішаного типу. Напр., на загальному стеблі (осі 1-го порядку) утворюються різнотипні С.: щиток з кошиків (деревій), китиця з колосків, або волоть (овес, просо), сережка з дихазіїв (береза, ліщина).

Літ.: Ботаника, т. 1. М., 1966; Федоров А. А., Артюшенко З. Т. Атлас по описательной морфологии высших растений. Соцветие. Л., 1979; Жизнь растений, т. 5, кн. 1. М., 1980.

Л. А. Карнаухова.

СУЦІ́ЛЬНЕ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — вид статистичного спостереження, за допомогою якого обстежують усі одиниці сукупності, що становлять досліджуване явище. Див. *Спостереження статистичне.*

СУЧА́ВА — місто на Пн. Сх. Румунії, адм. ц. повіту Сучава. Розташована на р. Сучаві (прит. Сірету). Вузол автошляхів. 54 тис. ж. (1975). Розвинута деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Машинобудівні, шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Музей краєзнавства та історії. Архіт. пам'ятки 14—17 ст. В 14 — серед. 16 ст. С.— столиця *Молдавського князівства.*

СУЧА́ВСЬКА ОБОРО́НА 1653 — героїчна оборона укр. козаками на чолі з Т. *Хмельницьким* м. Сучави (тепер СРР). Влітку 1653 війська валаського господаря М. Бессараба, трансільванського князя *Ракоці Дєрдя II* та польс.-шляхет. загони вчинили напад на *Молдавське князівство.* Вони захопили Ясси та оточили в Сучаві 2-тисячний загін молд. господаря В. *Лупу.* На допомогу йому Б. Хмельницький послав 9 тис. (за ін. даними — 12 тис.) козаків на чолі з Т. Хмельницьким. На поч. серпня 1653 козаки прорвали вороже оточення і вступили в Сучаву. Під керівництвом Т. Хмельницького, а після його смертельного поранення 2 (12).IX 1653 — під проводом кальницького полковника І. Федоренка козаки мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити Сучаву, вороже командування змушене було 9 (19).X 1653 укласти угоду, за якою козаки, забравши з собою останки Т. Хмельницького, в повному озброєнні відійшли на Україну.

«СУЧА́СНЕ І МАЙБУ́ТНЄ» — укр. рад. щомісячний журнал. Видавався в Києві з березня 1945 до грудня 1952. Висвітлював питання міжнар. становища і зовн. політики Рад. Союзу, зокрема післявоєнного мирного врегулювання й міжнар. співробітництва, встановлення дружніх зв'язків СРСР, в т. ч. УРСР, з ін. державами.

СУ ЧЖАОЧЖЕ́Н (1885—1929, Шанхай) — діяч робітн. і комуністичного руху Китаю. За професією — моряк. Один з організаторів перших профспілок моряків у містах Гуанчжоу і Сянган (1921). У 1922 керував Сянганським страйком моряків, що закінчився їхньою перемогою. В 1924 вступив до КП Китаю (КПК). З 1925 — чл. Виконкому, з 1926 — голова Виконкому Всекит. федерації профспілок. У період *революції 1925—27 в Китаї* — один з керівників Сянган-Гуанчжоуського страйку 1925—26. У березні — червні 1927 як представник КПК входив до нац. уряду в м. Ухань (міністр праці). З 1927 — чл. ЦК, з серпня 1927 — Політбюро ЦК КПК. Під час *Гуанчжоуського повстання 1927* заочно обраний головою революц. уряду — Ради нар. комісарів. З 1928 — член Виконавчого бюро Профінтерну і ВККІ.

СУЧЖО́У, Усянь — місто на Сх. Китаю, в пров. Цзянсу. Річковий порт на Великому китайському каналі, залізнична станція. 750 тис. ж. (1971). Розвинуті шовкова пром-сть та кустарні промисли (гол. чин. художня вишивка). Хім., деревообр., керамічні, паперові, харч. підприємства. Авіац. і пед. ін-ти. Музеї. Одне з найбільш озеленених міст країни (численні парки, канали, штучні водойми). Пам'ятки архітектури 3—14 ст. С. засн. у 5 ст. до н. е.

СУШІ́ННЯ — видалення рідини (вологи) з твердих, рідких і газоподібних матеріалів (продуктів, препаратів). Сушінням надають матеріалам певних властивостей, у багатьох випадках забезпечують їх тривале зберігання, виключають необхідність перевезення баласту. С. супроводиться масо- і *теплообміном* між сушильним агентом (повітрям, топковими газами тощо) і вологою матеріалу. Розрізняють С. природне — без примусового руху сушильного агента і штучне (в сушарках). Штучне С. буває: конвективне (потоком попередньо нагрітого сушильного агента), контактне (при безпосередньому контакті матеріалу з нагрітою поверхнею), сублімаційне (у замороженому стані під вакуумом), високочастотне (під діянням електр. поля високої частоти), радіаційне (з застосуванням *інфрачервоного проміння*), ультразвукове (за допомогою *ультразвуку*). Є й комбіновані способи. Вибір режиму С. (т-ри, вологості, тиску, швидкості руху сушильного агента тощо) залежить від фіз.-хім. властивостей матеріалу. С.— один з осн. технологічних процесів, використовуваний у хім., харчовій, деревообробній та ін. галузях пром-сті, буд-ві, сільському господарстві.

СУШКЕ́ВИЧ Антон Казимирович (22.I 1889, м. Борисоглєбськ, тепер Ворон. обл.— 30.VIII 1961, Харків) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1926). Закінчив Петерб. ун-т (1913). З 1916 працював у навч. закладах Харкова, 1921—29 — професор Воронезького ун-ту. З 1929 — в Укр. н.-д. ін-ті математики та механіки (Харків), з 1933 — професор Харків. ун-ту. Осн. праці стосуються гол. чин. алгебри, зокрема узагальнених груп. В цій галузі найважливішою його працею є «Теорія узагальнених груп» (1937). С.— автор підручників з вищої алгебри, теорії чисел, статей з історії математики.

СУШКІ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *трипільської культури,* залишки якого виявлено біля с. Сушківки Уманського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1916 і 1926. Розкопано залишки кількох наземних жител з глинобитними долівками, печами та спорудами культового призначення. Знайдено багато різноманітного посуду, іноді розписаного чорною фарбою, а також знаряддя праці з каменю, кременю та кістки. Серед знахідок — унікальна глиняна модель, що зображує внутр. вигляд житла носіїв трипільської культури, а також значна кількість глиняних статуеток людини і свійських тварин (бика, барана). Зображення тварин і птахів є також у розписах на посудинах.

СУ́ШКІН Петро Петрович [27.I (8.II) 1868, Тула — 17.IX 1928, Кисловодськ, похований у Ленінграді] — рос. рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1923). Учень М. О. *Мензбіра.* Після закінчення Моск. ун-ту (1889) працював на кафедрі зоології цього ж ун-ту. В 1910—18 — професор Харків., 1919—20 — Таврійського (Сімферополь) ун-тів. З 1921 працював у АН СРСР (у Геол. і Зоол. музеях у Ленінграді). Праці присвячені зоології, зоогеографії, палеонтології та порівняльній анатомії. Детально розробив систематику ряду хижих птахів і родини в'юрків. Вивчав будову і еволюцію *стегоцефалів* і звірозубих плазунів, походження людини тощо.

СФА́ГНОВІ МОХИ́, сфагніди (Sphagnidae) — підклас *мохів.* У складі С. м. одна родина сфагнових з одним родом сфаги (Sphagnum). Білувато-зелені, бурі до червонуватих мохи, що ростуть більш чи менш густими дернинками. Стебло до 10—20 см, часом довше, з необмеженим вгорі ростом, внизу поступово відмирає, зовні з 1—5 шарами широких прозорих клітин гіалодерми, з отворами (порами), які легко вбирають (всмоктують) воду. Листки стеблові й гілочкові, різні за формою, без жилки, одношарові; клітини двох типів: вузькі, живі, зелені — хлорофілоносні і широкі, мертві, прозорі, з порами в оболонках — водоносні. Дводомні або однодомні: *антеридії* і *архегонії* утворюються на різних особливих гонах. Коробочка куляста, з кришечкою, без ковпачка й перистома. Передросток (*протонема*) одношаровий, пластинчатий. Понад 300 видів; у флорі СРСР відомо 42 види, УРСР — 30 видів. Поширені С. м. від тропіків до арктичної і субантарктичної областей, зростають у вологих і заболочених, більш або менш кислих місцях; служать домінантами, *едифікаторами* в рослинному покриві боліт, особливо оліготрофних та мезотрофних, індикаторами напряму й стадії болотоутворювального процесу. Одним з домінуючих на оліготрофних болотах України є сфагн магелланський (S. magellanicum), індикатором — сфагн бурий (S. fuscum). Внаслідок постійного відмирання стебла знизу відбувається утворення *торфу.* С. м. у зв'язку з високою вологоємністю та бакте-

рицидними властивостями застосовувались у медицині і, зокрема, як сфагново-марлеві пов'язки — під час Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Літ.: Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Савич-Любицкая Л. И., Смирнова З. Н. Определитель сфагновых мхов СССР. Л., 1968; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печеночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979. *Г. Ф. Бачурина.*

СФАКС — місто на Сх. Тунісу, адм. ц. вілаєту Сфакс. Мор. порт на узбережжі зат. Габес Середземного м., залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 100 тис. ж. (1973). Розвинута хім. пром-сть (виробн. суперфосфату та сірчаної кислоти). Металообробні, шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. ТЕС. Кустарні промисли (килимарство, виробн. саф'яну). Археол. та нар. мистецтва музеї. Архіт. пам'ятки 9 ст. С. засн. у 9 ст. на місці давнього міста Тапарура, відомого з рим. епохи.

СФАЛЕРИ́Т (від грец. *σφαλερός* — обманливий), цинкова обманка — мінерал класу сульфідів. ZnS. Як домішки містить залізо, марганець, *розсіяні елементи* та ін. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,5—4,2. Твердість 3,5—4. Колір бурий, чорний, рідше червонуватий, жовтий, зелений, білий, сірий. Блиск алмазний. Характеризується піроелектр. (див. *Піроелектрика*) і п'єзоелектр. (див. *П'єзоелектрика*) властивостями. Є кілька відмін С.: клейофан (світлого забарвлення або безбарвний), марматит (залізистий С.), пршибраміт (багатий на кадмій), брункіт (прихованокристалічний землистий С. білого кольору). У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Урал, Алтай, Забайкалля), в Таджикистані, на Україні (Донбас, Закарпаття). С. одержують і штучно. Використовують як *цинкову руду*. З нього вилучають також кадмій, індій, галій, германій, талій. Застосовують для виготовлення цинкових білил, флуоресціюючих екранів, в електроніці, хімічній промисловості.

«СФА́ТУЛ-ЦЕ́РІЙ» (молд. «Рада краю») — контрреволюц. бурж.-поміщицький націоналістичний орган влади в Бессарабії в листопаді 1917 — листопаді 1918. В грудні 1917 керівники «С.-ц.» проголосили Бессарабію «Молд. нар. республікою». Встановив зв'язок з *Центральною радою*. «С.-ц.» був слухняним знаряддям *Антанти*. При сприянні «С.-ц.» у Бессарабію в грудні 1917 вторглися війська королівської Румунії. 27.III 1918 «С.-ц.» ухвалив рішення про «умовне приєднання» Бессарабії до Румунії. Декретом рум. уряду «С.-ц.» було розпущено. Рад. уряд не визнав анексії Бессарабії Румунією.

СФЕН (від грец. *σφήν* — клин) — те саме, що й *титаніт*.

СФЕ́РА (від грец. *σφαῖρα* — куля) в математиці — *геометричне місце* точок простору, рівновіддалених від однієї точки (центра). Відрізок, що сполучає центр С. з її точкою, а також його довжина, наз. радіусом; відрізок, що сполучає дві точки С.— хордою; хорда, що проходить через центр С., наз. її діаметром. С. можна розглядати також як *поверхню обертання* півкола навколо його діаметра. Рівняння С. в прямокутній декартовій системі *координат* має вигляд

$$(x-a)^2+(y-b)^2+(z-c)^2=R^2,$$

де a, b, c — координати центра С., R — її радіус. Частина простору, яка обмежена С. і містить її центр, наз. *кулею*. Переріз С. довільною площиною є *коло*. Воно наз. великим, коли площина проходить через центр С., всі ін. перерізи є малі кола. Див. також *Сферична геометрія, Сферична тригонометрія, Сферичні координати*.

СФЕ́РА МАТЕРІА́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — сукупність галузей *народного господарства*, в яких створюються матеріальні блага або які надають *послуги* матеріального характеру. Відповідно до прийнятої ЦСУ СРСР класифікації галузей народного господарства вона включає промисловість, с. г., лісове г-во, буд-во, вантажний транспорт, виробничий зв'язок, торгівлю в тій її частині, що є продовженням процесу виробн., громад. харчування, матеріально-тех. постачання і збут, заготівлю та ін. галузі (виробн. друкованої продукції, кінофільмів, заготівля брухту, утильсировини, мисливське г-во, особисте підсобне г-во). Праця людей С. м. в. є *продуктивною працею*. В матеріальному виробн. вона уречевлюється в матеріальних благах, що виступають як *предмети споживання* або *засоби виробництва*, а діяльність працівників у галузях матеріальних послуг безпосередньо сприяє використанню створених продуктів для задоволення сусп. потреб. До С. м. в. належить і наук. діяльність у тій її частині, що виступає як безпосередній фактор виробн. (створення і вдосконалення існуючих виробничих технологій, знарядь і засобів праці). З розвитком науки та її інтеграції з виробн. коло наук. установ, які включаються в С. м. в., розширюється. До С. м. в. належать також орг-ції госп. управління виробничими галузями, видатки на утримання яких включають до затрат підпорядкованих їм підприємств. Марксизм-ленінізм виходить з того, що вирішальним у людській діяльності є С. м. в.— природна й вічна умова людського життя.

У С. м. в. створюється *сукупний суспільний продукт* і *національний доход*. Усі ін. галузі нар. г-ва, діяльність яких пов'язана з наданням послуг населенню, задоволенням особистих і сусп. потреб людей, відносять до *невиробничої сфери*.

Бурж. екон. наука не розрізняє С. м. в. і невиробничу сферу, оскільки вважає продуктивною всяку діяльність, у т. ч. працю військовослужбовців, поліцейських, держ. чиновників, представників реліг. орг-цій. Тому в капіталістичних країнах нац. доход обличують як суму доходів населення, одержану в двох сферах діяльності. Такий метод приховує експлуататорський характер соціальної структури бурж. суспільства і справжні джерела створення *додаткового продукту*.

П. В. Щепієнко.

СФЕ́РА ПО́СЛУГ — сукупність галузей *народного господарства*, продукт яких виступає у вигляді певної доцільної діяльності (*послуг*). На відміну від *сфери матеріального виробництва*, праця, зайнята у С. п., не створює нових *споживних вартостей*. Процес виробн. послуг майже завжди збігається з процесом споживання їх. У С. п. функціонують галузі, які відносять до матеріального виробн., і види діяльності, які належать до *невиробничої сфери*. В СРСР, згідно з прийнятим поділом у плануванні й статистиці, С. п. включає торгівлю і громад. харчування, житлово-комунальне г-во і побутове обслуговування населення, пасажирський *транспорт* і *зв'язок*, що обслуговує населення, заклади освіти, культури, охорони здоров'я, фіз. культури і спорту, установи соціального забезпечення. Результатами діяльності галузей С. п. населення користується як безплатно (освіта, охорона здоров'я тощо), так і за плату (пасажирський транспорт, зв'язок, побутове обслуговування населення та ін.). Зростання ролі галузей С. п. у нар. г-ві — один з гол. елементів раціональної організації структури сусп. виробн. З підвищенням рівня екон. розвитку соціалістичне суспільство має можливість розширяти обсяг ресурсів економіки, що використовуються у С. п., дедалі повніше задовольняти зростаючі *потреби* в послугах (див. *Підвищування потреб закон*).

СФЕРИ́ЧНА АБЕРА́ЦІЯ — тип геометричної *аберації оптичних систем*. Зумовлена тим, що промені *світла*, які проходять через *оптичну систему* на різних віддалях від її *оптичної осі*, мають незбіжні *фокуси*. Внаслідок С. а. паралельний пучок променів зображається на екрані не точкою, що лежить на гол. оптичній осі, а у вигляді кружка розсіяння, *яскравість* якого зменшується з віддаленням від його центра, а *освітленість* і діаметр кружка змінюються з переміщенням положення екрана. Розрізняють поздовжню і поперечну С. а. Поздовжня визначається віддаллю між площиною, в якій міститься фокус *параксіального пучка променів* (гауссовою площиною), і фокусом променів, що пройшли крізь крайню зону оптичної системи. Поперечна С. а. визначається радіусом кружка розсіяння, що утворюється в гауссовій площині. С. а. усувають розрахунком оптичних систем (напр., в *об'єктивах — апохроматах* і *ахроматах*).

СФЕРИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрометрії*, який розглядає математичні способи вивчення дійсних положень та рухів тіл у космічному просторі на базі їхніх видимих положень та переміщень по *небесній сфері*. Матем. апаратом С. а. є *сферична тригонометрія*. Задачі С. а. розв'язувались у глибокій давнині, з ними пов'язане виникнення *сферичної геометрії*. У С. а. вивчають вплив

Сухоцвіт лісовий. Нижня і верхня частини рослини.

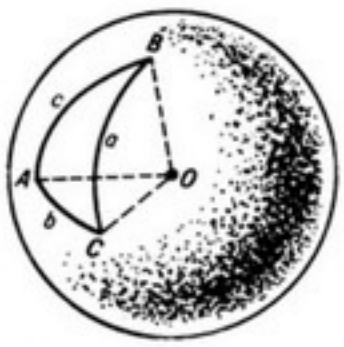

Сферична тригонометрія. Сторони і кути сферичного трикутника.

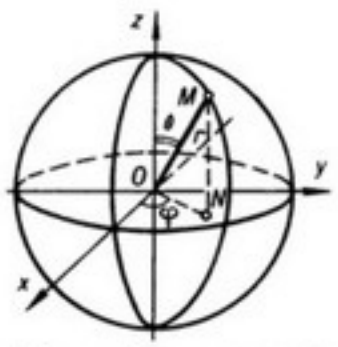

Сферичні координати точки *M*.

позірних переміщень на *координати небесні* світил, одержують формули для врахування цих переміщень і приведення координат від точки спостереження до центра Землі, Сонця і центра мас Сонячної системи, розглядають способи переходу від однієї системи координат до іншої, вивчають способи вимірювання часу. С. а. дає змогу визначати також моменти сходу та заходу світил над *горизонтом*, проходження зірок через *меридіан небесний*, перший *вертикал* та ін. кола і точки небесної сфери, встановлювати шкали для відліку часу. С. а.— теор. основа *практичної астрономії*.

Д. П. Дума.

СФЕРИ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають геометричні фігури на сфері. Виникнення С. г. пов'язане з задачами *сферичної астрономії*. Осн. елементами С. г. є точки та великі кола *сфери*. Великі кола є *геодезичними лініями* сфери, тому вони в С. г. відіграють роль, аналогічну ролі прямих у *планіметрії*. Віддаль між двома точками в С. г. вимірюється кутом між радіусами сфери, проведеними в ці точки. Кут між двома «прямими» дорівнює двогранному кутові між площинами великих кіл, які визначають ці «прямі». Дві будь-які «прямі» в С. г. перетинаються у двох точках і розбивають поверхню сфери на 4 двокутники; отже, паралельних «прямих» у С. г. немає. Три «прямі», перетинаючись попарно, утворюють 8 сферичних трикутників. Ці трикутники мають багато незвичайних властивостей, які відрізняють їх від плоских *трикутників*. Напр., сума кутів сферичного трикутника завжди більша за 180° і менша за 540°; вони повністю визначаються своїми внутр. кутами, тобто подібних трикутників у С. г. немає. С. г.— прототип еліптичної *ріманової геометрії*, аксіоматику якої можна інтерпретувати на поверхні сфери, ототожнюючи її діаметрально протилежні точки. Див. також *Сферична тригонометрія*.

В. П. Білоусова.

СФЕРИ́ЧНА ТРИГОНОМЕ́ТРІЯ — розділ *тригонометрії*, в якому вивчають залежності між сторонами і кутами сферичних трикутників (див. *Сферична геометрія*). Сторони і кути сферичного трикутника (мал.) пов'язані між собою формулами:

$$\frac{\sin\frac{a}{r}}{\sin A}=\frac{\sin\frac{b}{r}}{\sin B}=\frac{\sin\frac{c}{r}}{\sin C};$$

$$\cos\frac{c}{r}=\cos\frac{a}{r}\cos\frac{b}{r}+$$

$$+\sin\frac{a}{r}\sin\frac{b}{r}\cos C;$$

$$\cos\frac{a}{r}=(\cos A+$$

$$+\cos B\cos C)/\sin B\sin C,$$

де a, b, c — сторони трикутника, A, B, C — кути, протилежні цим сторонам, r — радіус сфери. Для прямокутних сферичних трикутників ($C=90°$) основні формули мають вигляд:

$$\cos\frac{c}{r}=\cos\frac{a}{r}\cos\frac{b}{r}=$$

$$=\operatorname{ctg}A\cdot\operatorname{ctg}B;$$

$$\operatorname{tg}\frac{a}{r}=\operatorname{tg}\frac{c}{r}\cos A=\sin\frac{c}{r}\cdot\operatorname{tg}A;$$

$$\sin\frac{a}{r}=\sin\frac{c}{r}\sin A.$$

Якщо довжина сторони трикутника [що дорівнює добуткові відповідного кута (у радіанах) на радіус сфери] мала́ порівняно з радіусом сфери, то її знаходять наближено за формулами плоскої тригонометрії. Формули плоскої тригонометрії можна одержати з формул С. т. шляхом граничного переходу, коли $r\to\infty$. С. т.— матем. апарат *сферичної астрономії*.

Літ.: Степанов Н. Н. Сферическая тригонометрия. Л.— М., 1948; Волынский Б. А. Сферическая тригонометрия. М., 1977.

В. П. Білоусова.

СФЕРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — три числа r, θ, φ, які визначають положення точки у просторі. Якщо початок O системи прямокутних декартових *координат* збігається з центром *сфери* радіуса r (мал.), то С. к. точки M визначаються так: $r=OM$, $\theta=\angle MOz$, $\varphi=\angle xON$. З прямокутними декартовими координатами С. к. пов'язані формулами:

$$x=r\sin\theta\cos\varphi,\quad y=r\sin\theta\sin\varphi,$$

$$z=r\cos\theta.$$

Координатними поверхнями системи С. к. є множини: сфер з центрами в точці O; півплощин, прилеглих до осі Oz; конусів обертання з вершинами в O і кутами θ між віссю обертання Oz і твірною конуса. С. к. широко застосовують у математиці, астрономії, фізиці й техніці.

В. П. Білоусова.

СФЕ́РІУМ — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *шарівка*.

СФЕРО́ЇД (від *сфера* і грец. εἶδος — вигляд) — сплющений *еліпсоїд* обертання з малим стисненням. У заг. випадку С. наз. будь-яку поверхню, схожу на сферу. С. використовують для характеристики фігури Землі (див. *Геоїд*).

СФЕРОЇДИЗА́ЦІЯ (від грец. σφαιροειδής — кулястий) — перетворення при підвищеній температурі нерівновісних *кристалів* на порівняно рівновісні (найчастіше сферичної форми). Особливо велике значення має С. пластинок *цементиту*, що є складовою частиною *перліту*, в вуглецевих, легованих інструментальних, конструкційних та ін. сталях. У процесі С. пластинчастий перліт стає зернистим, внаслідок чого значно знижується твердість, підвищується пластичність, поліпшується оброблюваність сталей різанням і тиском. Щоб прискорити С., сталь попередньо деформують або загартовують.

СФЕРОЛІ́ТИ (від грец. σφαῖρα — куля і λίθος — камінь) — сферичні мінеральні утворення радіальноволокнистої будови, діаметр яких здебільшого становить кілька міліметрів. У *магматичних гірських породах* С. розглядають як контактові утворення на периферійних ділянках *діабазів*; у кислих *лавах* виникають шляхом консолідації переважно склоподібної маси при її застиганні. В *осадочних гірських породах* трапляються карбонатні, марганцево-залізисті, фосфатні, халцедонові (див. *Халцедон*) та ін. С., що утворюються внаслідок розкристалізації колоїдної (див. *Колоїдні системи*) речовини.

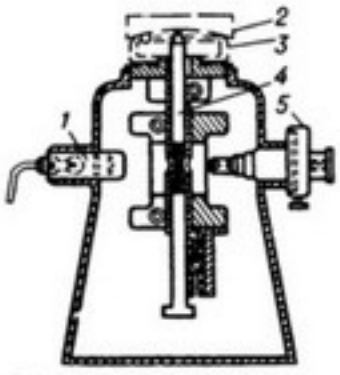

Сферометр:
1 — освітлювач;
2 — вимірюваний виріб;
3 — змінне опорне кільце;
4 — вимірювальний стрижень із шкалою;
5 — відліковий мікроскоп.

СФЕРО́МЕТР (від *сфера* і грец. μετρέω — вимірюю) — оптичний прилад, яким вимірюють радіус кривини сферичної поверхні виробів. За допомогою С. (мал.) визначають *хорду* центр. перерізу і відповідну їй стрілу. Якщо радіус кривини поверхні становить 40 мм — 40 м, похибка вимірювання не перевищує 0,02—0,5 %. С. застосовують в оптиці, машинобудуванні.

СФІГМОГРА́ФІЯ (від грец. σφυγμός — коливання і γράφω — пишу) — метод графічної реєстрації пульсових коливань стінок артерій у вигляді кривої (сфігмограми) за допомогою апарата — сфігмографа. Найчастіше записують сфігмограми сонної та променевої артерій (центральний пульс), рідше — стегнової, артерій стоп (периферичний пульс). Синхронний запис цих кривих дає змогу вимірювати час запізнювання периферичного пульсу по відношенню до центрального і визначити швидкість поширення пульсової хвилі. При *пороках серця*, ураженнях периферичних артерій та ін. захворюваннях форма і амплітуда пульсових коливань на сфігмограмі змінюються.

СФІНКС (грец. Σφίγξ) — 1) У Старод. Єгипті статуя фантастичної істоти (духа — охоронця царської влади) з тулубом лева й головою людини (здебільшого зображення фараона) або священної тварини.

2) У грец. міфології потвора у вигляді крилатої жінки з тулубом лева. За міфом, С. жив поблизу Фів. Він задавав перехожим загадку: «Хто ходить уранці на чотирьох ногах, удень — на двох, а ввечері — на грьох?» і вбивав усіх, хто не міг на неї відповісти. Коли *Едіп* розгадав, що це людина в дитинстві, в дорослому віці й у старості, С. кинувся зі скелі в море (за ін. міфом, його вбив Едіп). Іл. див. також т. 3, с. 513. 3) П е р е н о с н о С. — загадкова людина, загадка.

СФІ́НКТЕР (грец. σφιγκτήρ, від σφίγγω — стискую), стискувач, замикач — кільцевидний (круговий) *м'яз*, що при скороченні звужує або замикає будь-який природний отвір (ротовий, відхідниковий та ін.) або отвір переходу з одного відділу трубчастого порожнистого органа в інший (напр., зі шлунка у дванадцятипалу кишку, з сечового міхура у сечовипускний канал). Перебуває в певному тонічному напруженні. До С. відносять також круговий м'яз райдужної оболонки ока. Деякі С. складаються з поперечносмугастих, інші — з гладеньких м'язів, що іннервуються *вегетативною червовою системою*.

СФІРЕ́НА, морська щука (Sphyraena) — рід риб род. баракудових, або сфіренових, ряду кефалепо-

дібних. Тіло (довж. 1—3 м) видовжене, майже циліндричне, голова нагадує голову щуки (звідки й друга назва). Рот великий, нижня щелепа виступає вперед, на щелепових і піднебінних кістках є гострі зуби, передні — іклоподібні. Хижак, живиться рибою, здобуваючи її переважно з засідки. Бл. 20 видів, поширених у тропічних і субтропічних зонах сх. частини Атлантичного, Індійського і Тихого океанів та в прилеглих морях; С. європейська (S. sphyraena) зрідка заходить у Чорне м. У деяких місцевостях, зокрема біля берегів Африки, в Японії, С. мають промисл. значення; м'ясо окремих видів, що живуть серед коралових рифів, може спричинювати тяжкі отруєння людини. *А. Я. Щербуха.*

СФО́РЦА (Sforza) — династія міланських герцогів у 15—16 ст. Представники: Франческо С. (1401—66), герцог з 1450. Приєднав до Мілану більшу частину Ломбардії, Бари, Геную. Галеаццо Марія С. (1444—76), герцог з 1466, і Лодовіко С. (1452—1508), герцог з 1494 (фактично з 1479), вели численні війни за розширення своїх володінь. Массіміліано С. (1493—1530) в 1512—15 і Франческо II С. (1495—1535) в 1521—25 відновлювали владу роду С. у Міланському герцогстві. Рід С., залучаючи до свого двору вчених, поетів, художників (*Леонардо да Вінчі* та ін.), сприяв перетворенню Мілана на значний культур. центр.

СФРАГІ́СТИКА (від грец. σφράγις — печатка), сигілографія — *допоміжна історична дисципліна,* що вивчає печатки, описує їх, досліджує умови й засоби їхнього застосування. С. розглядає печатки як одне з істор. джерел, як пам'ятки матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства, як засіб дипломатичної (див. *Дипломатика*) експертизи для встановлення вірогідності істор. документів. Дослідження сфрагістичного матеріалу дає змогу встановити час і місце виникнення, автентичність документів, допомагає одержати окремі відомості про події в країні, екон. і культур. зв'язки між країнами тощо. В Росії, як і за рубежем, перші праці з С. з'явились у 18 ст. Розробка С. як наук. дисципліни почалася в 2-й пол. 19 ст., на Україні — на поч. 19 ст. (праці К. Пауловича та ін.). Застосовуючи методи і прийоми істор. науки, С. розробила і свою спец. методику. Схожі елементи в зображеннях на печатках, гербах і монетах зближають С. з *геральдикою* і *нумізматикою*. В сучас. історіографії заг. С. поділяється на ряд галузей: С. старод. світу, античну, східну, зх.-європейську тощо. Питанням С. присвячений наук. збірник «Нумизматика и сфрагистика» (в. 1—5. К., 1963—74). Матеріали з С. вміщені в зб. «Історичні джерела та їх використання» (в. 1—7. К., 1964—72). в журн. «*Архіви України*».

Літ.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968.

В. І. Стрельський.

СФУМА́ТО (від італ. sfumato — нечіткий, м'який) — у живописі пом'якшення обрисів постатей та предметів, яке дає можливість передати повітря, що їх оточує. Прийом С., один із найважливіших елементів повітряної перспективи, був теоретично обгрунтований і практично запроваджений *Леонардо да Вінчі*.

СХА́ЛКЕР (Schalker) Корнеліс Йоганнес (31.VII 1890—13.I 1944, Схевенінген, тепер у складі Гааги) — діяч комуністичного руху Нідерландів. У 1914 вступив до С.-д. робітн. партії, 1916 перейшов до лівої С.-д. партії. З 1918 — член КП Нідерландів (КПН; засн. 1918). З 1925 — член ЦК КПН. З 1930 — політ. секретар ЦК КПН. З 1935 — кандидат у члени ВККІ. В 1937—38 — представник КПН у ВККІ. З 1938 — секретар ЦК КПН. Депутат парламенту 1933—37. Після окупації Нідерландів нім.-фашист. військами (1940) в підпіллі очолив керівництво КПН. 14.XI 1943 заарештований і пізніше розстріляний гітлерівцями.

СХЕ́МА (від грец. σχῆμα — вид, форма) — 1) Спрощене зображення, викладення чогось у загальних, основних рисах. 2) *Креслених.* що передає систему, будову, взаємне розміщення частин машини, приладу тощо за допомогою умовних знаків.

СХЕНОПЛЕ́КТ (Schoenoplectus) — багаторічна трав'яниста рослина роду комиш (Scirpus) родини *осокових*. Кореневище горизонтальне; стебло кругле або тригранне, безлисте, при основі вкрите піхвами. Квітки в колосках, зібраних у волотевидне суцвіття з покривними листками. Квітки дводомні; оцвітина проста, з 5—6 щетинок. Плід — горішок. Росте у воді, по берегах водойм, на луках, болотах. С. на Україні відомий під назвою *хуга*. *А. П. Лебеда.*

Сфрагістика. 1. Висла печатка Ярослава Мудрого. 11 ст. 2—4. Українські печатки 17—18 ст.: Київського магістрату, гетьмана Богдана Хмельницького і Запорізького коша.

Сфрагістика. 1. Печатка Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів РСФРР. 2. Печатка Секретаріату Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР.

СХИ́ЛЕННЯ в астрономії — одна з *екваторіальних координат* світила; кутова віддаль світила від *екватора небесного*. С. відлічується від екватора в обидва боки (для світил Пд. півкулі *небесної сфери* С. від'ємне) і може набувати значень від 0 до ±90°. Див. також *Координати небесні*.

СХИ́ЛЕННЯ МАГНІ́ТНЕ — кут між географічним меридіаном і *меридіаном магнітним* у певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Вимірюється в градусах за допомогою магн. *теодоліта*. Якщо пн. кінець стрілки відхиляється на Сх., то С. м. вважають східним (додатнім), якщо на Зх. — західним (від'ємним). Величина С. м. змінюється від 0° (на екваторі) до ±180° (на магн. і геогр. полюсах). Зміни С. м. в часі невеликі і поступові. На картах його зображують *ізолініями* (ізогонами) для певного часу (епохи). Картами С. м. користуються при наземному орієнтуванні, в мор. та повітр. навігації, при землевпорядних роботах тощо. На Україні С. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізики інституту* імені С. І. Субботіна АН УРСР. *Є. І. Антонюк.*

СХИ́МА (від грец. σχῆμα—зовнішність, одяг; положення) — вищий ступінь *чернецтва* в православній церкві. Посвячені в С. ченці (схимники) дають обітницю додержувати суворих аскетичних правил, які залежно від ступеня трудності поділяються на велику С. (для ченців-пустельників) і малу С. (для ченців, які живуть у монастирських гуртожитках).

СХІД, точка сходу — точка перетину небесного екватора з математичним *горизонтом*, розташована справа від спостерігача, який стоїть лицем до *півночі*. Позначається С, О (нім. Ost), Е. (англ. East). Див. *Небесна сфера*.

СХІДНА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ — прийнята в історичній літературі назва сх. частини Римської імперії з 4 ст. Див. *Візантія*.

СХІ́ДНА РІВНИ́НА — підлідна рівнина в східній частині Антарктиди. Більша частина ложа льодовика, що вкриває С. р., лежить нижче рівня моря. Товщина криги досягає 3500 м. С. р. відкрили антарктичні експедиції СРСР та США 1959—61.

СХІ́ДНЕ САМОА́ — володіння США в сх. частині архіпелагу Самоа в Тихому ок. До складу С. С. входять острови Тутуїла, Мануа, Аунуу і атоли Роз і Суейнс (з групи Токелау). Площа 197 км². Нас. 32,4 тис. чол. (1980), гол. чин. самоанці. Адм. центр — *Паго-Паго*.

Сфінкс. Національний музей. Афіни.

Сфірена європейська.

Офіц. мова англійська. Острови гористі (вис. до 652 м). Клімат тропічний, пасатний. Масиви тропічних лісів. О-ви Самоа були заселені полінезійцями бл. 3 тис. років тому. В 1722 острови відкрив голландець Я. Роггевен. З серед. 19 ст. за володіння островами боролися Німеччина, Великобританія і США. У 1899 С. С. стало володінням США, *Західне Самоа* — Німеччини. З 1900 управління С. С. здійснювалося військ.-

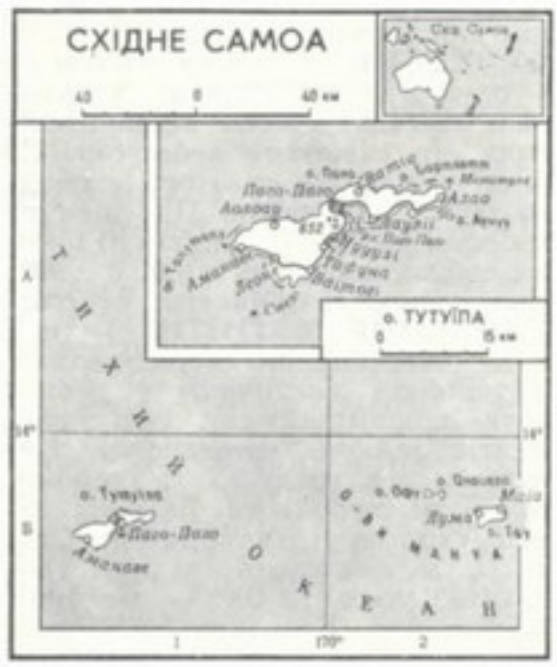

мор. міністерством США. В 1951 управління територією передано м-ву внутр. справ США. Населення островів з 20-х рр. 20 ст. веде боротьбу за самоврядування. В 1948 у С. С. було утворено парламент (фоно), який є законодавчим органом. У 1960 в С. С. прийнято конституцію. Діяльність фоно обмежена і контролюється губернатором (з 1976 обирається населенням). Основа економіки — виробн. копри і рибних консервів. Плантації кокосової пальми; вирощують банани, таро, ямс, цукр. тростину та ін. Рибальство. Туризм. Гол. порт — Паго-Паго.

«СХІДНИЙ ПАКТ» — проект договору про взаємодопомогу між СРСР, Чехословаччиною, Польщею, Фінляндією, Латвією, Естонією і Литвою проти загрози агресії гітлерівської Німеччини. Висунутий на поч. 1934 франц. міністром закорд. справ Л. *Барту*. В травні — червні 1934 СРСР і Франція погодились укласти двосторонній договір, що передбачав гарантування Францією запропонованого нею «С. п.», а Рад. Союзом — *Локарнських договорів 1925* (при усуненні з них антирад. тенденцій). Про готовність приєднатися до «С. п.» заявили Чехословаччина, Литва, а також (при умові приєднання до нього Німеччини і Польщі) Естонія і Латвія. Німеччина і Польща відмовилися від участі у «С. п.», уряд Фінляндії ухилився від відповіді. Після вбивства Л. Барту (9.X 1934) у франц. уряді дістали перевагу елементи, які заохочували гітлерівську агресивну політику. Проект «С. п.» залишився нездійсненим.

«СХІДНИЙ СВІТ» — журнал, орган Всеукр. наукової асоціації сходознавства. Виходив 1927—31 в Харкові. Статті друкувалися укр. мовою і частково — російською. З 1930 наз. «Червоний Схід». Висвітлював питання історії, економіки, політики, права, географії, філології, мистецтва країн Азії, Африки тощо. Вміщував рецензії на нову сходознавчу л-ру. В журналі співробітничали В. П. *Бузескул*, А. Ю. *Кримський*, П. Г. *Тичина*, А. П. *Ковалівський*, П. Г. *Ріттер*, Я. П. *Ряппо* та ін. діячі науки і культури.

Літ.: Лівщиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931). Х., 1964.

О. П. Довгопола.

СХІДНИЙ СИБІР — сх. частина Сибіру, що простягається від Єнісею на Зх. до гір тихоокеанського вододілу на Сх. Площа 7,2 млн. км². Більша частина території зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям*, яке змінюється на Пн. приморськими низовинами, а на Пд. і Сх.— високими гірськими хребтами Зх. Саяну й Сх. Саяну, Забайкалля та Яно-Колимської гірської країни. С. С. розташований гол. чин. у зоні тайги, переважають хвойні породи (модрина, сосна, ялина та ялиця), на крайній Пн.— тундрові ландшафти, на Пд.— окремі лісостепові й степові ділянки. Поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. корисні копалини: вугілля (Кансько-Ачинський буровугільний, Іркутський, Пд.-Якутський і Тунгуський кам.-вуг. басейни), заліз. руди (у Приангар'ї та Пд. Якутії), руди кольорових і рідкісних металів, золото, алмази, слюда, хім. сировина і мінеральні буд. матеріали. Ресурси деревини. Ріки (*Єнісей, Ангара, Лена*) багаті на гідроенергоресурси. Велику цінність мають величезні запаси прісної води оз. *Байкал*. На тер. С. С. розміщені однойменний екон. район Рад. Союзу (пл. 4,1 млн. км², включає Бурят. АРСР Тув. АРСР, Краснояр. край, Ірк. і Читин. області) та Якутська АРСР, яка входить до складу Далекосхідного екон. району. Населення С. С. 9,5 млн. чол. (1983), осн. частина його живе на Пд. Найбільші міста: *Красноярськ, Іркутськ, Улан-Уде, Чита, Ангарськ, Братськ, Норільськ, Якутськ, Абакан*. У нар.-госп. комплексі СРСР С. С. виділяється переважанням енергетики, паливоємних та енергоємних галузей пром-сті (алюмінієвої в Красноярську, Братську, мідно-нікелевої в Норільську). Важливе значення мають хім., маш.-буд., лісова та целюлозно-паперова пром-сть. С. г. спеціалізується на виробн. зерна і продуктів тваринництва. В трансп. системі провідну роль відіграє залізнич. та річковий транспорт (судноплавство по Єнісею і Лені). Все більшого значення набуває авіа- та автомоб. транспорт. Тер. С. С. проходить частина *Байкало-Амурської магістралі*. Важливу роль у г-ві відіграють Іркутсько-Черемховський, Братсько-Усть-Ілімський, Саянський, Пд.-Якутський та ін. *територіально-виробничі комплекси*.

Літ.: Восточная Сибирь. М., 1963; Тарасов Г. Л. Восточная Сибирь. М., 1964.

О. О. Кибальчич.

СХІДНИЙ ТІМОР — територія на Пн. Сх. о. Тімор. Пл. 14,9 тис. км². Нас. 552,9 тис. чол. (1980, переп.): малайці, папуаси, китайці та ін. Адм. центр — *Ділі*. Рельєф переважно гірський. Поклади нафти, природного газу, горючих сланців, марганцевої руди. Клімат субекваторіальний, мусонний. На узбережжі т-ра повітря протягом року +25, +27°. Опадів бл. 1500 мм на рік. Високотравна *савана*, тропічні ліси. С. Т. — кол. колонія Португалії (з 1586). Незалежність С. Т. була проголошена 28.XI 1975 Революц. фронтом за незалежність С. Т. (ФРЕТІЛІН, засн. 1970) в ході боротьби проти проіндонезійських партій — Нар.-демократичної асоціації С. Т. (засн. 1974) і Демократичного союзу Тімору (засн. 1974), що розгорнулася після повалення фашист. режиму в Португалії (1974). 7.XII 1975 прихильники проіндонезійських партій при підтримці збройних сил Індонезії захопили С. Т. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН не раз закликали Індонезію вивести свої війська з С. Т. Проте в липні 1976 Індонезія оголосила про приєднання до неї Тімору на правах провінції. Основа економіки — плантаційне г-во, що базується на виробн. кави, копри і каучуку. Гол. прод. культури — рис і кукурудза, а також батат, боби, пшениця, овес. З тех. культур вирощують тютюн, бавовник, бамбук, какао, чай, тунгове дерево. Тваринництво, рибальство. В невеликій кількості видобувають нафту. Дрібні каво- та рисоочисні підприємства. Автошляхів — 2,9 тис. км. Гол. порт — Ділі. Вивозять каву, копру, каучук. Основні торг. партнери — Португалія, Сінгапур, Австралія і Японія.

СХІДНИЦЯ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Бориславській міськраді, за 14 км від залізнич. ст. Борислав. 3,1 тис. ж. (1983). У селищі — нафтопромисел, швейний цех Бориславського швейно-галантерейного виробничого об'єднання, лісництво, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, пансіонати «Гуцулка», «Карпати» і «Запорожець». Будинок культури, 2 б-ки. В районі С. відкрито джерела лік. мінеральних вод типу «Нафтуся». Виникла С. у 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія у пд. частині Тихого ок. вздовж сх. берегів Австралії. Є відгалуженням *Південної Пасатної течії*. Спрямована з Пн. на Пд. Поблизу о. Тасманія С.-А. т. розгалужується. її ліве відгалуження проходить вздовж зх. берегів, праве — на Пд. від Нової Зеландії, де з'єднується з *Західних Вітрів течією*. Швидкість до 2 км/год. Т-ра води влітку (лютий) від +17° на Пд. до +26° на Пн., взимку (липень) відповідно від +12 до +22°. Солоність 38,5 ‰.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКІ ГО́РИ — див. *Великий Вододільний хребет*.

СХІДНО-АФРИКА́НСЬКА ЗО́НА РОЗЛО́МІВ — система великих розломів *земної кори* на Сх. Африки. Являє собою смугу великих *скидів* і *грабенів* (*рифтів*), що

простягається в меридіональному напрямі від пн. узбережжя Червоного м. до пониззя р. Замбезі. Виділяють два осн. відгалуження грабенів — західне і східне. Західне простежується від Верх. Нілу, через оз. Танганьїка, по долині р. Шіре до гирла р. Замбезі; східне — від пн. узбережжя Червоного м. через Абіссінський грабен, оз. Рудольф до пн. узбережжя оз. Ньяса. С.-А. з. р. у сучас. вигляді почала формуватися в олігоцені (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) одночасно з *гороутворенням* у сх. частині Африки. Найновіші розломи частково повторили напрям давніших, до докембрійських включно. Тектонічні рухи в межах розломів спричинили відновлення вулканічної діяльності, яка досягла максимуму в неогені й продовжується і тепер. У сучас. рельєфі грабени проявляються у вигляді глибоких річкових долин з урвистими берегами і депресій, зайнятих озерами. Вздовж розломів — вулкани (*Рувензорі, Кенія, Кіліманджаро* та ін.). Прояви сейсмічності й сучас. вулканізму свідчать про активізацію новітніх рухів по розломах.

СХІДНО-ГРЕНЛА́НДСЬКА ТЕЧІЯ — холодна течія у Пн. Льодовитому ок., біля сх. берегів Гренландії. Спрямована з Пн. на Пд. Швидкість до 1 км/год. Солоність 32—33 ‰. Протягом року виносить кригу з арктичного бас., влітку — *айсберги*.

СХІДНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ПЛАТФО́РМА, Руська платформа — давня, відносно стійка ділянка *земної кори,* яка охоплює більшу частину Сх. Європи. Межа платформи на Пн. і Пн. Сх. проходить від Скандінавських гір вздовж узбережжя Баренцового м. і Тіманського кряжа до Уралу, на Сх.— вздовж Уральських гір; на Пд.— по западинах Каспійського і Чорного морів; на Зх. і Пн. Зх.— вздовж Карпат, узбережжя Балтійського м. до п-ова Ютландія. С.-Є. п. — складна тектонічна структура. В її будові виділяють два структурні поверхи. Нижній поверх — давній фундамент платформи, який складається з кристалічних порід *докембрію*. Фундамент розчленований тектонічними розломами, які утворюють виступи і западини — *горсти* і *грабени,* у зв'язку з чим одні ділянки його виходять на поверхню, інші занурені на різні глибини. Найбільші виступи фундаменту — *Український щит* і *Балтійський щит*. Під невеликою товщею осадочних відкладів поховані менші підняття фундаменту — *Волино-Подільська плита,* Воронезький масив, Білоруський виступ та ін. Виступи кристалічного фундаменту розділяються западинами, в яких кристалічні породи залягають на значній глибині й перекриті потужною товщею осадочних відкладів. Найбільші з них — Московська синекліза, *Дніпровсько-Донецька западина, Причорноморська западина,* Прикаспійська западина. Докембрійський фундамент С.-Є. п. складається з архейських (див. *Архейська ера і група*) і протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) відкладів. Архейські відклади представлені *гранітами, гнейсами, мігматитами, кристалічними сланцями* і *кварцитами*. Вони поширені в межах Українського і Балтійського щитів. Відклади протерозою відомі в Карелії, на Кольському п-ові, Тіманському кряжі, Криворіжжі та ін. районах. Представлені переважно *метаморфічними гірськими породами, діабазами,* кварцитами тощо. Верх. поверх складається з *осадочних гірських порід* від рифейського до антропогенового (четвертинного) віку. В межах щитів осадочні породи мають незначну потужність, на окремих ділянках щитів їх зовсім немає. В западинах потужність осадочного чохла велика: у Прикаспійській западині — до 6—8 тис. м, у Дніпровсько-Донецькій — до 18 тис. м, у Причорноморській — понад 2 тис. м. Горизонтальне залягання осадочної товщі місцями порушене і ускладнене пологими *антиклінальми, синклінальми,* валоподібними підняттями тощо. З породами фундаменту пов'язані різні корисні копалини: залізні руди (*Криворізький залізорудний басейн, Курська магнітна аномалія* та ін.), нікель, мідь, титан, слюди, пегматити, апатити тощо. В породах осадочного чохла є поклади нафти і газу (*Волго-Уральська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція, Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область* та ін.), кам. і калійних солей, викопного вугілля, фосфоритів, бокситів, родовища буд. матеріалів, прісні й мінеральні води тощо.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Наливкин Д. В. Геология СССР. М.—Л., 1962; Лазько Е. М. Региональная геология СССР, т. 1—2. М., 1975. *В. Г. Бондарчук.*

СХІДНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКА РІВНИ́НА, Руська рівнина — простягається від берегів Пн. Льодовитого ок. до Чорного та Каспійського морів і від гір Центр. Європи (Судети, Карпати) до Уральських гір і Мугоджар. Пересічна вис. 170 м. Макс. висоти в межах *Тіманського кряжа* (456 м), Хотинської височини (515 м, г. Берда) і *Подільської височини* (471 м, г. Камула), найменші — на узбережжі Каспійського м. (—28 м). Складена з кристалічних сланців, гнейсів, гранітів, перекритих вапняками, глинами, пісковиками. Поверхня кристалічних порід нерівна, з глибокими западинами та підняттями (див. *Східно-Європейська платформа*). Нерівності кристалічного фундаменту зумовлюють наявність осн. форм рельєфу С.-Є. р.— височин (Волинська, Подільська, Придніпровська, Середньоросійська, Приволзька та ін.) і низовин (Придніпровська, Причорноморська, Прикаспійська, Прибалтійська та ін.). З областями прогинів пов'язані родовища нафти, газу й кам. вугілля, з областями піднять — родовища рудних копалин (заліз. руда та ін.). Пересічна т-ра січня змінюється від —22° на Пн. Сх. до —2° на Пд. Зх., липня — від +9° на Пн. до +25° на Пд. Сх. Річки С.-Є. р. належать до басейнів Пн. Льодовитого (Мезень, Онега, Пн. Двіна, Печора) і Атлантичного (Зх. Двіна, Вісла, Нева, Дніпро, Пд. Буг, Дністер, Дон та ін.) океанів. Ріки Волга й Урал впадають у Каспійське м. На С.-Є. р. добре виявлена *зональність географічна*. На узбережжі Пн. Льодовитого ок.— зона тундри (мохи, лишайники, чагарники) з болотами та *багаторічною мерзлотою*. Далі на Пд.— лісові зони (хвойні й мішані ліси), що переходять у лісостепову зону з широколистяними лісами і лучними степами, які змінюються степами, майже повністю зайнятими с.-г. угіддями. На Прикаспійській низовині — напівпустельні й пустельні ландшафти. В межах С.-Є. р. створено *Астраханський заповідник, Воронезький заповідник, Поліський заповідник, Асканія-Нова* та ін. На С.-Є. р.— значні пром. центри, важливі с.-г. райони.

СХІ́ДНО-ІРА́НСЬКІ ГО́РИ — гірська система у центр. частині *Іранського нагір'я,* в межах Ірану. Довж. бл. 1000 км. Переважають висоти 1000—2000 м, найбільша — 4042 м, г. Тефтан. З корисних копалин є хромітові руди, кам. вугілля, слюда. На схилах — сухі степи, зарості колючих чагарників. Вівчарство. Посіви бавовнику, цукр. буряків. Виноградники.

СХІ́ДНО-КАЗАХСТА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пн. Сході Каз. РСР. Утворена 10.III 1932. Площа 97,3 тис. км². Нас. 902 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 63 %. Поділяється на 12 районів, має 6 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Усть-Каменогорськ*. Поверхня С.-К. о. переважно гориста. В пн. та центр. частинах області простягаються хребти Зх. Алтаю. На Пд.— велика улоговина з оз. Зайсан, обмежована з Пд. хребтами Тарбагатай і Саур. Родовища поліметалевих руд, благородних та рідкісних металів, бурого вугілля. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —22°, липня +19, +26°. Опадів від 140 до 1000 мм (у горах) на рік. Гол. ріка — *Іртиш*. Найбільші озера — *Зайсан* та Маркаколь. Бухтарминське водосховище. У пн.-зх. частині переважають ковилово-різнотравні степи на чорноземах, на Пд. від них — ковилово-типчакова рослинність на темно-каштанових грунтах, у Зайсанській улоговині — полиново-солянкова пустельна рослинність на бурих грунтах. У горах — гірські степи та ліси (береза, осика, тополя, ялиця, ялина, модрина, кедр) на гірсько-степових і сірих гірсько-лісових грунтах. Вище 2000 м— субальп. та альп. луки. В межах області — Маркакольський заповідник.

Провідна галузь пром-сті — кольорова металургія, створена за роки Рад. влади. Енерг. базу становлять електростанції Алтайської енергосистеми (Бухтарминська та Усть-Каменогорська ГЕС, каскад ГЕС на ріках Ульбі та Громотусі, ТЕЦ). На базі родовищ поліметалів Рудного Алтаю працюють комбінати: свинцево-цинковий, полі-

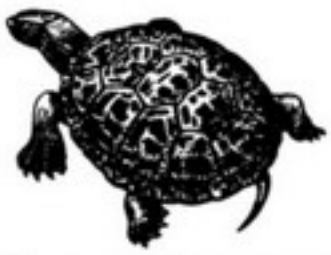

Схованошиї черепахи. Каспійська черепаха.

металевий, свинцевий і титано-магнієвий; хіміко-металург. з-д. Розвивається машинобудування (маш.-буд., приладів, конденсаторний з-ди) та пром-сть буд. матеріалів (комбінати: домобуд., деревообр., збірного залізобетону; цем. з-д та ін.). В області розміщені підприємства харч. (м'ясокомбінати, масло- і сироробні з-ди, олієпресовий з-д, рибокомбінат, млини) та легкої (швейні, трикотажна ф-ки та ін.) пром-сті, меблеві ф-ки. Гол. пром. центри: Усть-Каменогорськ, *Лениногорськ, Зиряновськ*. С. г. області спеціалізується на вирощуванні зернових культур, м'ясо-мол. і м'ясововновому тваринництві. В 1956—58 освоєно понад 150 тис. га цілинних та перелогових земель. Осн. с.-г. культура — яра пшениця, вирощують також ячмінь, овес, кукурудзу, соняшник, горох, картоплю, баштанні й кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Розвинуті бджільництво, мараловодство, хутровий промисел (білка, соболь), рибальство, збирання кедрових горіхів. Гол. залізничні лінії: Локоть — Лениногорськ та Усть-Каменогорськ — Зиряновськ. Судноплавство по Іртишу. В С.-К. о.— 2 вузи, 12 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, 2 краєзнавчі музеї, філармонія (Усть-Каменогорськ). *М. І. Ярмухамедов.*

СХІДНО-КИТА́ЙСЬКЕ МО́РЕ, Дунхай — напівзамкнуте море Тихого ок. між сх. берегами Азії на Зх. та островами Рюкю і Кюсю на Сх. Пл. 836 тис. км². Глибини зх. і центр. частини — до 200 м, східної — до 2719 м (жолоб Окінава). Т-ра води у лютому від +7° до +16°, у серпні — до +28°. Солоність води до 34,5 ‰, у гирлах великих рік — 5—10 ‰. У сх. частину С.-К. м. заходить тепла течія *Куросіо*. З мор. тварин трапляються кити, дельфіни, акули. Пром. значення мають сардини, оселедці тощо. Розвинуті мор. промисли. Найбільші порти: Шанхай (Китай), Нагасакі (Японія).

СХІ́ДНО-ПРУ́ССЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1914 — наступальна операція 1-ї та 2-ї рос. армій Пн.-Зх. фронту, проведена 4 (17).VIII—2 (15).IX у Сх. Пруссії проти 8-ї нім. армії на початку *першої світової війни 1914—18*. Наступ, здійснений за настійною вимогою англо-франц. командування до закінчення мобілізації і зосередження рос. військ, мав на меті відтягти із Зх. фронту нім. війська, що загрожували Франції. Почався він вторгненням у Сх. Пруссію 1-ї армії. Після перших успіхів рос. військ німці перегрупували сили і в серпні — вересні змусили 2-у рос. армію відступити за р. Нарев, а 1-у рос. армію — за р. Німан. Незважаючи на поразку, активні дії рос. військ на початку війни зірвали план нім. командування на Зх. фронті і полегшили становище франц. армій у битві на *Марні*.

СХІ́ДНО-ПРУ́ССЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція військ 3-го (командуючий — генерал армії І. Д. *Черняховський*, з 19.II — Маршал Рад. Союзу О. М. *Василевський*), 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*) Білоруських і частини сил 1-го Прибалтійського фронтів при сприянні Балт. флоту, здійснена 13.I—25.IV 1945. Мета операції: розгром угруповання противника в Сх. Пруссії і пн. частині Польщі. 13—18.I війська 3-го Білорус. фронту у взаємодії з частиною сил 1-го Прибалт. фронту прорвали оборону ворога на Пн. від Гумбіннена (тепер м. Гусєв). Розвиваючи наступ, війська фронту 22.I оволоділи Інстербургом (тепер м. Черняховськ), 29.I підійшли до Кенігсберга (тепер м. Калінінград), обійшли його і досягли п-ова Замланд (тепер Калінінградський). Війська 2-го Білорус. фронту 14.I прорвали оборону і 26.I вийшли до Балт. м. на Пн. від Ельбінга. Гол. сили нім.-фашист. військ групи армій «Центр» (з 26.I — «Північ», до 32 д-зій) до 8.II були притиснуті до моря і оточені рад. військами. Війська 3-го Білорус. фронту в лютому — березні ліквідували оточені угруповання ворога, 9.IV оволоділи Кенігсбергом, 25.IV — портом Піллау (тепер Балтійськ). У С.-П. о. рад. війська повністю розгромили групу армій «Центр» («Північ»).

СХІ́ДНО-СИБІ́РСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., біля пн.-сх. берегів Азії, між Новосибірськими о-вами на Зх. і о. Врангеля на Сх. За пн. межу приймають край шельфу (глиб. 200 м). Пл. 936 тис. км². У пд. частині моря — острови Айон, Медвежі, Шалаурова. Дно моря вкрите сірим мулом, піском. Т-ра води на поверхні влітку від 0° на Пн. до +7° на Пд. Більшу частину року вкрите кригою. У сх. частині навіть влітку зберігається плавуча крига. Солоність від 10 ‰ у пд. частині до 30 ‰ біля кромки криги. У С.-С. м. водяться моржі, тюлені, з птахів — баклани, чайки, кайри. З риб пром. значення мають омуль, нельма, сиг та ін. По С.-С. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Порти: Певек, Амбарчик.

СХІДНОСЛОВА́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1831 — повстання словацьких, частково укр. і угор. селян проти феод. гніту та австр. влади. В кін. липня — серпні охопило 103 села Сх. Словаччини. На *Закарпатській Україні* сел. виступи відбулися в Ужгородському, Березькому і Мармароському комітатах. Після придушення повстання понад 120 повстанців було страчено. Повстання змусило австр. уряд 1836 прийняти закон про врегулювання сел. повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

СХІ́ДНО-ТИХООКЕА́НСЬКЕ ПІДНЯТТЯ — підводний хребет у сх. частині Тихого ок., між 100° і 120° зх. д. Довж. до 9000 км. Найвища точка — 539 м над рівнем океану (*Пасхи острів*). Підводні улоговини, що оточують хребет, мають глиб. 3500 — 5000 м.

СХОВАНОЗЯ́БРОВИКО́ВІ (Cryptobranchidae) — родина найпримітивніших *земноводних*, які вторинно стали цілком водяними тваринами і протягом усього життя дихають зябрами. Тіло масивне, голова приплюснута, хвіст стиснутий з боків, забарвлення

буре, іноді з темними або світлими плямами. Живуть в річках із швидкою течією або в гірських порожистих струмках. Живляться водяними безхребетними та дрібною рибою. Розмножуються, відкладаючи яйця. Личинки мають зовн. зябра. 2 роди: велетенська саламандра (Andrias, синонім Megalobatrachus) з 2 видами: A. japonicus, довж. тіла до 1,5 м, поширений у Японії, та A. davidianus з Китаю; схованозябровик (Cryptobranchus) з 1 видом — схованозябровик алеганський (C. alleghaniensis), довж. до 68,5 см, поширений у центр. і пд.-сх. частині Пн. Америки. С. вважають личинковими формами (див. *Неотенія*) невідомих *саламандр*.

В. І. Таращук.

СХОВАНОШИЙІ ЧЕРЕПА́ХИ (Cryptodira) — підряд *черепах*. Втягують шию під панцир, згинаючи її S-подібно у вертикальній площині (на відміну від *бокошиїх черепах*, у яких шия закладається вбік). Об'єднує 6 сучас. родин, понад 50 родів і бл. 140 видів, що включають представників усіх екологічних форм черепах (наземні, прісноводні, морські та ін.). Поширені в країнах з жарким і помірним кліматом (крім Австралії і Нової Гвінеї). В СРСР — 4 види, з них на Україні — 1: *болотяна черепаха*. Окремі види мають промислове значення (див. *Слонові черепахи*). Викопні С. ч. відомі починаючи з крейдового періоду. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

В. І. Таращук.

СХО́ДЖЕННЯ МИ́СЛЕННЯ ВІД АБСТРА́КТНОГО ДО КОНКРЕ́ТНОГО — метод теоретичного відтворення досліджуваного явища в його об'єктивній конкретності шляхом руху *мислення* від окремих абстрактних визначень до їхньої конкретної єдності. В історії філософії цей метод з об'єктивно-ідеалістичних позицій розробив Г. В. Ф. *Гегель*. Діалектико-матеріалістичне тлумачення й застосування даного методу в наук. пізнанні здійснив марксизм-ленінізм. Класичним зразком побудови теорії методом С. м. від а. до к. є «*Капітал*» К. Маркса. Пізнання дійсності здійснюється двома шляхами — сходженням від чуттєво-конкретного до абстрактного в мисленні й від абстрактного до мисленно конкретного. Конкретне в дійсності — вихідний пункт чуттєвого пізнання, що дає однобічне знання явища. Проникнення в сутність передбачає рух до абстрактного мислення, що розчленовує об'єкт на окремі абстрактні визначення й виділяє суттєве. Виділення *абстракцій* — вихідний пункт руху теор. мислення. Відтворення конкретного в мисленні є рухом від однобічних абстракцій до синтезу їх у єдине ціле. Конкретне в мисленні виступає результатом пізнання, синтезом багатоманітних визначень, що відображують внутр. суттєвий зв'язок різних сторін пізнаваного явища. Продуктом С. м. від а. до к. є система науково-теор. знання про властивості, структуру й закономірності розвитку об'єкта пізнання. Метод С. м. від а. до к. реалізує єдність *історичного і логічного*.

М. Л. Злотіна.

СХОДОЗНА́ВСТВО, орієнталістика — наука, що комплексно вивчає історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, філософію, пам'ятки матеріальної і духовної культури народів Азії та Північної Африки. Виникнення С. як особливої галузі знань в європейських країнах (16—17 ст.) пов'язане з епохою первісного нагромадження капіталу і початком експансії європейців у країни Сходу. У 18—19 ст. оформилося наук. С. Велике значення для розвитку С. мали досягнення сходознавців 19 ст. у вивченні санскриту, розшифруванні давньоперс. (Г. Ф. *Гротефенд*, Р. Раск) та ассіро-вавілонського клинопису (Г. К. *Роулінсон*), давньоєгипет. ієрогліфів (Ж. Ф. *Шампольйон*). На Русі відомості про народи Сходу нагромаджувалися з 10 ст. завдяки подорожам араб. купців до Києва, давньорус. прочан і купців до Палестини, Іраку, пізніше в Росії і на Україні — завдяки мандрівці тверського купця А. *Нікітіна* до Індії, посольствам рос. царів до правителів країн Сходу, походам укр. козаків проти татар і турків-османів. У 18 ст. почалося практичне вивчення сх. мов у Росії. На поч. 19 ст. питання С. вивчались у Моск., Казанському, Харків., Петерб. ун-тах. У 1818 був створений Азіат. музей АН у Петербурзі. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. С. були М. Я. *Бічурин*, С. М. Георгієвський, П. І. *Кафаров*, М. М. *Казем-Бек*, І. П. *Минаєв*, Б. О. *Тураєв*. Рос. сходознавці поклали початок новим галузям С., зокрема *тюркології*, кавказознавству. Наук. вивчення С. на Україні почалось у 18 ст. і було пов'язане з Харків. колегіумом (засн. 1722). В розвитку С. велику роль відіграв В. Г. *Григорович-Барський*. Найзначнішими сходознавцями на Україні в 19 — на поч. 20 ст. були М. С. *Дринов*, А. Ю. *Кримський*, І. І. *Срезневський*. Рад. С. розвивалося з 20-х рр. 20 ст. В 1921 за вказівкою В. І. Леніна було створено Всерос. наук. асоціацію сходознавства на чолі з М. П. *Павловичем*. Почалося видання періодичних органів, присвячених проблемам С. («Жизнь национальностей», «Новый Восток», «Революционный Восток», «Материалы по колониальным и национальным проблемам» та ін.).

Значний внесок у рад. С. зробили В. М. *Алексєєв*, В. В. *Бартольд*, Є. Е. *Бертельс*, Р. Ю. *Віппер*, Б. Я. *Владимирцов*, Б. Г. *Гафуров*, І. Ю. *Крачковський*, М. Я. *Марр*, І. І. *Мєщанинов*, В. В. *Струве*. Були створені наук. праці, які висвітлювали з марксистських позицій історію, економіку і л-ру країн сучас. Сходу. На Україні після революції проблеми С. розробляли В. П. *Бузескул*, А. Ю. Кримський, А. П. *Ковалівський* та ін. Велику роботу виконала *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. В післявоєнний період в СРСР видано капітальні праці з нової і новітньої історії Індії, Китаю, Японії, Пд.-Сх. Азії, араб. країн (дослідження О. А. *Губера*, Є. М. *Жукова*, Д. О. *Ольдерогге*, Н. В. *Пігулевської*, В. М. *Хвостова* та ін.). Рад. сходознавці досліджують широкі проблеми соціально-екон. і політ. історії країн Сходу, процеси розпаду колоніальної системи, шляхи розвитку молодих, незалежних країн. Велика увага приділяється вивченню історії і культури Рад. Сходу (праці А. Алі-заде, С. Т. Єремяна, Я. А. *Манандяна*, Г. А. Мелікішвілі та ін.). Центрами С. в СРСР є відповідні ін-ти, відділення та відділи АН СРСР і союзних республік, держ. ун-ти. Питання С. висвітлюють журнали «Народы Азии и Африки» та «Азия и Африка сегодня».

Дослідження сучасних зарубіжних сходознавців в європ. капіталістичних країнах і США часто пов'язані з прагненням правлячих кіл цих країн поставити С. на службу своїм імперіалістичним інтересам. Зарубіжні сходознавці провели систематичні дослідження пам'яток Сходу, розшифрували деякі писемності, інтерпретували ряд давніх східних мов тощо. Розпад колоніальної системи імперіалізму і створення незалежних д-в на Сході сприяли розвиткові в цих д-вах досліджень з С. В останні роки в зарубіжному С. велика увага приділяється

Схованозябровикові. Схованозябровик алеганський.

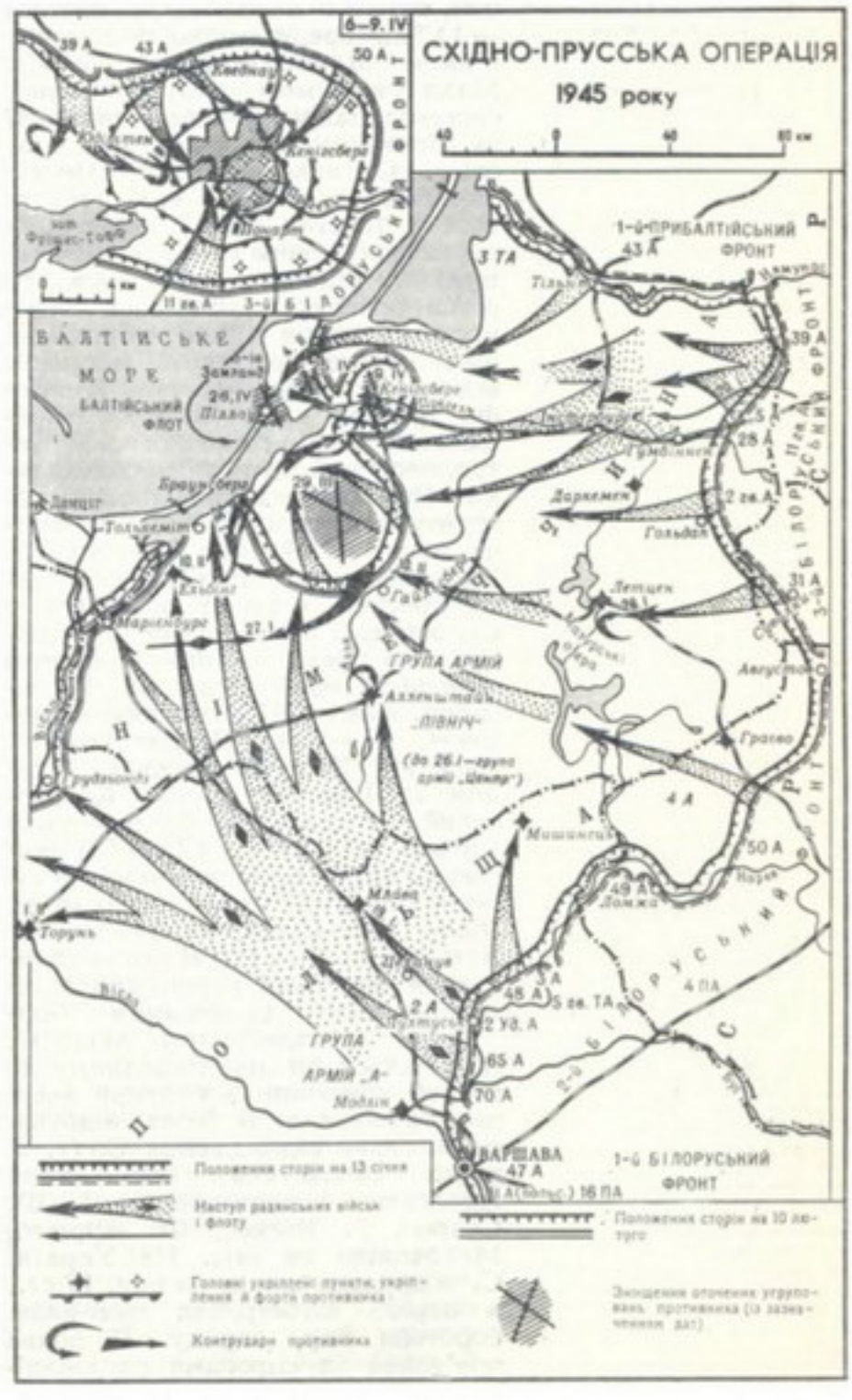

Сцинкові. Довгоногий сцинк.

вивченню проблем екон. і соціального розвитку країн Сходу. Інтерес до проблем сучасності продемонстрували міжнар. конгреси сходознавців, особливо 25-й (1960, Москва), 27-й (1967, Анн-Арбор, США), 28-й (1971, Канберра, Австралія), 29-й (1973, Париж), 30-й (1976, Мехіко).

Г. Г. Зибіна.

СХО́ЖІСТЬ НАСІ́ННЯ — здатність насіння утворювати за установлений строк нормальні проростки в оптимальних умовах пророщування. С. н. виражають у процентах. В СРСР методику й строки пророщування насіння встановлено ГОСТом для кожної культури. Строки пророщування: для *насінного матеріалу* польових культур 6—10 днів, для овочевих 7—21, для деревних порід 10—60 днів. Держ. стандарти на сортове насіння ставлять високі вимоги до С. н. Напр., С. н. 1-го класу осн. зернових культур мусить бути не нижча 95 %. Насіння, схожість якого нижча за встановлену ГОСТом, не висівають. С. н. залежить найбільше від додержання правил агротехніки його вирощування, способів і строків *збирання врожаю* та умов зберігання.

В. А. Кузьменко.

СХОЛА́СТИКА (лат. scholastica, від грец. σχολαστικός — вчений, σχολή — вчена бесіда, школа) — 1) Тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої *релігії*. Мала на меті обгрунтування, систематизацію і захист *теології* за допомогою раціоналістичних засобів. С. властиві умоглядність, *догматизм*. Істина, за С., міститься в текстах Біблії, священних переказах, творах *отців церкви*. Будучи відображенням низького рівня розвитку суспільної свідомості, С. разом з тим не була повним застоєм, регресом, відривом від життя. Середньовічні філософи зробили крок уперед в опрацюванні логіко-гносеологічної, антропологічної, етичної проблематики. Намагаючись раціонально обгрунтувати теологію, вони неминуче йшли до підриву її зсередини. Це призвело до загострення боротьби прогрес. і реакц. напрямів у С., зокрема *номіналізму* й *реалізму*, що були певним аналогом *матеріалізму* й *ідеалізму*. В зх.-європ. філософії розрізняють ранню С. 11—12 ст. (Петро Даміані, Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо, Бернар Клервоський, *Росцелін*, П. *Абеляр* та ін.) і пізню—13—14 ст. (Давид Дінанський, *Сігер Брабантський, Альберт Великий, Фома Аквінський, Іоанн Дунс Скот*, У. *Оккам*, Ж. Бурідан та ін.). Ранні схоластичні вчення пов'язані переважно з інтерпретацією *Августином* Блаженним *неоплатонізму*, пізня С. грунтується на пристосованому до потреб християн. догматики вченні *Арістотеля*. В 16 ст. відбувається певне відродження С. (т. з. друга схоластика), яка стала ідеологією *контрреформації* (Ф. Суарес, Г. Васкес, Ф. Арріаго, М. Моліна та ін.). На Україні С. з'явилася лише на поч. 17 ст., в період загострення нац.-визв. боротьби укр. народу. Її поява пов'язана із спробами раціоналістично обгрунтувати *православ'я* в його боротьбі з *католицизмом*. Вплив С. позначився, зокрема, на курсах лекцій викладачів *братських шкіл* і *Київської академії*. Див. також *Неосхоластика*. 2) П е р е н о с н о — формальні знання, відірвані від життя і практики, мертва, суха наука.

СХРЕ́ЩУВАННЯ — природне або штучне сполучання двох спадково різних статевих клітин при *заплідненні*.

Нащадків, що виникли від С. двох особин, наз. *гібридами*. С. бувають моногібридними, дигібридними або полігібридними залежно від кількості пар альтернативних ознак, за якими різняться батьківські форми. Розрізняють кілька типів С.: *аналізуюче схрещування, зворотне схрещування* (бекрос), *реципрокне схрещування* тощо. У схемах С. на першому місці записують особину жіночої статі, позначають її знаком ♀, чоловічу стать позначають ♂, між ними ставлять знак множення (♀ × ♂). Гібриди позначають буквою *F* з цифровим індексом, який відповідає порядковому номеру гібридного покоління. Див. також *Інбридинг, Аутбридинг, Несхрещуваність*. С. в т в а р и н н и ц т в і — метод *розведення сільськогосподарських тварин*, при якому спаровують тварин різних *порід* та *помісей*. Застосовують для поліпшення існуючих і створення нових порід с.-г. тварин. Розрізняють С. вбирне, відтворювальне, ввідне, промислове і перемінне. Вбирне (перетворювальне, поглинальне) С.— найефективніший метод розведення с.-г. тварин, що дає можливість за кілька поколінь місцеву, низькопродуктивну породу перетворити на високопродуктивну. Відтворювальне, заводське С. використовують при виведенні нових цінних порід тварин. Воно найскладніше. Ввідне (прилиття крові) С. застосовують, щоб підсилити цінні якості або усунути вади поліпшуваної породи без змін її осн. ознак. Мета промислового С. — максимально використати ефект *гетерозису* у помісей 1-го покоління. При перемінному С. також використовують гетерозис, але вже в наступних поколіннях; може бути дво-, три- і чотирипородним. С. в р о с л и н н и ц т в і — метод одержання нових та поліпшення існуючих сортів с.-г. культур. С. передбачає: поєднання (синтезування) ознак і властивостей батьківських форм у спадковості одержаних нових форм; заміну одної чи кількох хромосом материнської форми на хромосоми батьківської; заміну окремих локусів (частинок) або крапок (молекул) чи їх ланцюжків тієї або ін. хромосоми на матеріал батьківського геному; одержання зиготи, яка набуває здатності під час онтогенезу надавати новому поколінню гетерозисної сили, підвищеної пластичності та адаптаційної (див. *Адаптація*) здатності. При парному, або простому, С. одержання новоутворень досягається за рахунок лише двох вихідних форм; при складному (або т. з. ступінчатому) С. залучається 4—5—6 і більше вихідних форм; при бекросному (насичуючому, або зворотному) С. одержаний гібрид повторно схрещується з однією з вихідних батьківських форм, внаслідок чого доза спадкового матеріалу цієї форми збільшується з кожним поколінням.

Розрізняють С. внутрішньовидові, коли обидві батьківські форми належать до одного виду, і віддалені С. (міжвидові і міжродові), коли батьківські форми належать до різних ботанічних видів і родів.

Ю. М. Александров, М. О. Зеленський (С. у рослинництві).

СХРЕ́ЩУВАННЯ МОВ — взаємодія мов, внаслідок якої відбуваються грунтовні зрушення в будові двох взаємодіючих мов аж до зникнення однієї з них і виникнення помітних змін у другій у вигляді *субстрату, суперстрату* чи адстрату. Основою схрещування (або змішування) мов є *двомовність* населення, при якій мовці поступово переходять у стан одномовності, зберігаючи в новій мові певні риси тієї, якою перестають користуватися. Типовим прикладом С. м. є *креольські мови*. Інколи наслідком тривалої взаємодії мов є виникнення в них спільних рис, на основі яких формуються *мовні союзи*. Останнім часом термін «схрещування мов» замінюють термінами — *мовні контакти*, взаємодія мов тощо.

С. В. Семчинський.

СЦЕ́ВОЛА Гай Муцій (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой Стародавнього *Риму* часів боротьби проти *етрусків* (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.). Згідно з легендою, юнак Гай Муцій, який пробрався до табору етрусків, щоб вбити царя Порсену, був схоплений і підданий тортурам. Бажаючи показати презирство до болю і смерті, сам опустив праву руку у вогонь і не застогнав, поки тліла рука.

СЦЕГЕ́ННИЙ (Sciegienny) Пьотр (19.I 1801, Більча, поблизу м. Кельце, тепер ПНР — 6.XI 1890, Люблін) — польс. революціонер-демократ. Н. в сім'ї кріпака. Священик. З кін. 30-х рр. розгорнув революц. пропаганду серед селян. Систему своїх поглядів, що відображали інтереси селянства, С. сформулював у т. з. Золотій книжечці (бл. 1842), що була програмою антифеод. революції і нац.-визвольної боротьби польс. народу. Створена 1840 С. таємна сел. орг-ція готувала на 1844 повстання в пд. районах Королівства Польського. Після викриття зрадником плану повстання С. та його сподвижників було заарештовано. Царська влада засудила С. до страти, яку було замінено довічним ув'язненням. Після 15 років каторги і 10-річного заслання С. повернувся 1861 на батьківщину. Вітав народження пролет. революц. руху в Польщі.

Літ.: Дьяков В. А. Революционная деятельность и мировоззрение Петра Сцегенного. М., 1972.

СЦЕ́НА (лат. scaena, з грец. σκηνή) — 1) Місце, де відбувається вистава. Сучасна театр. сцена являє собою замкнену сценічну коробку, що з'єднується з залом для глядачів великим прорізом — портальним

отвором (див. *Портал*). У плані С. здебільшого має прямокутну форму. Планшет (підлогу) сцени, як правило, піднято на 0,8—1,1 м над підлогою глядачевого залу. Продовженням планшета сцени є винесена за лінію порталу (червону лінію сцени) *авансцена*. Перед авансценою і частково під нею — оркестрова яма. Іноді до задньої частини С. приєднують ще т. з. *ар'єрсцену*, що використовується для збільшення глибини осн. С. або для підготовки і монтажу *декорацій* (див. також *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво, Куліси*). Праворуч і ліворуч від С. звичайно розташовуються т. з. кишені — приміщення для зберігання декорацій. Під планшетом — трюм, що є резервним простором для трансформації ігрового майданчика, місцем для механізмів і сценічних пристроїв. Над планшетом на значній висоті містяться колосники з блоками підйомних механізмів. На бокових стінах С. розташовані в кілька ярусів робочі галереї. Театр. С., як правило, має поворотне коло, підйомно-спускові механізми, складні системи електричного та протипожежного обладнання. В разі потреби С. відокремлюється від залу для глядачів протипожежною завісою. 2) Частина акту (дії) в п'єсі; окремий епізод в сюжетному літ. творі тощо.

СЦЕНА́РІЙ (італ. scenàrio, від лат. scaena — *сцена*) — 1) Сюжетна схема, за якою створюється вистава в різних видах нар. театру (*мім, фарс, комедія дель арте* тощо), які розвивалися на основі усної нар. творчості та театру *імпровізації*, що був поширений у період античності й середньовіччя. 2) В к і н о — літературний твір, призначений для втілення на екрані (див. *Кінодраматургія*). Крім літературного, існує режисерський С.— детальний творчий план постановки фільму. Являє собою розбивку на кадри, в кожному з яких вказано обсяг епізоду (метраж), *план кінематографічний*, муз. та образотворче вирішення. Режисерський С. визначає жанр, ритм, стиль і атмосферу майбутнього кінотвору.

СЦЕНА́РНИЙ ДОГОВІ́Р — один з видів *авторського договору*; договір про використання неопублікованого твору в кіно- чи телефільмі. В Союзі РСР передбачений цивільним законодавством (в УРСР — ст. 501 ЦивК УРСР). Права та обов'язки сторін за С. д. регулюються нормами *авторського права* та типовими С. д. для різного виду кіно- і телефільмів. За С. д. автор зобов'язується не пізніше визначеного строку написати й передати сценарій відповідно до затверджених і доданих до договору *лібретто*, розгорнутої заявки або анотації.

СЦЕНІ́ЧНА ДІ́Я — одна з основних складових театр. мистецтва, що здійснюється актором під час вистави, концертного виступу, репетиції тощо. Існуючи в часі і просторі, підпорядкована певному ритму. С. д. за видами поділяється на словесно-пластичну і пантомімічну, має своїм завданням розкрити загальний зміст вистави, відтворити внутрішній світ персонажа. В організації С. д., крім акторів, беруть участь сценографи, композитори, хореографи та ін., а також *режисер*, що синтезує спільну творчість митців. С. д. підкоряється законам театральності, відповідності характеру вистави, видовища тощо і тому має подвійну природу: життєподібно-ілюзорну і водночас умовну видовищно-сценічну, т. з. відчужену (за Л. *Курбасом*, Б. *Брехтом*).

В. Г. Давидов.

СЦЕНОГРА́ФІЯ (від *сцена* і грец. γράφω — пишу) — див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*.

СЦИ́НКОВІ (Scincidae) — родина ящірок. Тіло (довж. 65—650 мм) вкрите лускою, під роговим шаром якої є кісткові пластинки (остеодерми). Кінцівки у деяких видів частково або повністю редуковані. Більшість С.— наземні тварини, але серед них є напівводяні, риючі та деревні форми. Живляться переважно комахами. Спосіб розмноження — відкладання яєць, *яйцеживородіння* або *живородіння*. Понад 700 видів, які об'єднують у майже 70 родів; поширені у тропічних, субтропічних і теплих районах помірних зон переважно Сх. півкулі. В СРСР (Закавказзя, Серед. Азія, о. Кунашир на Далекому Сході) — 6 родів з 12 видами. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. М. Щербак.

СЦИНТИЛЯ́ТОРИ — речовини, що проявляють здатність до *люмінесценції* (*люмінофори*), в яких під дією іонізуючих випромінювань або *елементарних частинок* виникають світлові спалахи — *сцинтиляції*. До найважливіших характеристик С. належать кількість *енергії* випромінювань або частинок, що перетворюється на світлову енергію (конверсійна ефективність), та час світіння. С. є деякі неорганічні та органічні кристали (напр., сульфід цинку, *антрацен*), органічні рідини і пластики, інертні гази. С. застосовуються в *сцинтиляційних лічильниках*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯЦІ́ЙНИЙ ЛІЧИ́ЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження іонізуючого випромінювання (напр., *рентгенівського проміння, гамма-випромінювання*) або *елементарних частинок*, дія якого грунтується на фіксації *сцинтиляцій*. До осн. елементів С. л. належать *сцинтилятор*, фотоелектронний помножувач, що перетворює світловий спалах на імпульс *електричного струму*, та електронна система, яка реєструє ці імпульси. С. л. поряд з *іонізаційною камерою* і *Гейгера — Мюллера лічильником* набули широкого застосування, зокрема в *ядерній фізиці, фізиці елементарних частинок, дозиметрії*, геології, *радіобіології*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯ́ЦІЯ (лат. scintillatio — мерехтіння, зблиск) — короткочасний (10^{-4}—10^{-9} с) світловий спалах, що виникає в *сцинтиляторі* під дією іонізуючого випромінювання або *елементарних частинок*. С. зумовлена поверненням до основного стану (див. *Рівні енергії*) атомів або молекул сцинтилятора, збуджених випромінюванням або частинками. Механізм виникнення, тривалість, спектр випромінювання С. визначаються природою сцинтилятора, а яскравість — природою іонізуючого випромінювання, видом частинок і енергією, яку одержують від них атоми або молекули сцинтилятора. С. можна спостерігати візуально або фіксувати фотоелектронним помножувачем. Вона є результатом дії окремої частинки, тому її використовують в *сцинтиляційних лічильниках*. За візуальним спостереженням С. було зареєстровано перше в СРСР (1932) розщеплення ядер літію при бомбардуванні їх прискореними протонами.

В. Т. Толок.

СЦИФОМЕДУ́ЗИ, сцифоїдні медузи (Scyphozoa) — клас безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Життєвий цикл — з *чергуванням поколінь*. Статеве покоління — *медузи* (сцифомедузи), діаметр зонтика до 2 м; з яєць виходить вільноплаваюча личинка — *планула*, яка згодом прикріплюється до субстрату і перетворюється на *поліп* (сцифістому). Вис. тіла 1—7 мм. Поліп, пупкуючись, утворює подібні до себе поліпи, а ділячись впоперек — дисковидні плоскі личинки— ефіри, з яких розвиваються медузи. В класі—5 рядів, що об'єднують бл. 200 видів, поширених в усіх морях, з них у морях СРСР — 20 видів, у т. ч. в Чорному м. трапляються 3 види з родів *коренерот, аурелія*, люцернарія (Lucernaria).

О. П. Маркевич.

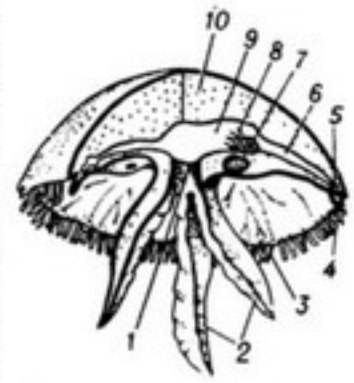

Сцифомедузи (схема будови):
1 — ротовий отвір;
2 — ротові лопаті;
3 — щупальце;
4 — ропалій;
5 — кільцевий канал;
6 — радіальний канал;
7 — гонада;
8 — гастрольні нитки;
9 — шлунок;
10 — мезоглея.

СЦІЄНТИ́ЗМ (від лат. scientia — знання, наука) — світоглядна позиція, що абсолютизує роль науки як визначального фактора суспільного розвитку. Гносеологічне джерело С.— різке зростання в 19—20 ст. цінності природничих і тех. наук, проголошення природничонаук. знання найвищим проявом науковості. Беручи початок в окремих моментах ще з філософії *Просвітительства* (тлумачення сусп. прогресу виключно як науково-технічного), С. особливо поширився в сучасній бурж. філософії. Це виявляється у зведенні змісту філос. категорій (*матерії, свідомості* тощо) до природничо-наук. аспекту (*вульгарний матеріалізм, біхевіоризм* та ін.), у позбавленні предмета філософії специфічності («фізикалізм» *неопозитивізму*) тощо. Антисцієнтизм, що протистоїть С. у сучас. бурж. філософії (*екзистенціалізм, персоналізм* та ін.), метафізично абсолютизуючи ціннісно-світоглядну функцію філософії, заперечує пізнавальну цінність науки взагалі. З погляду антисцієнтизму, оперуючи абстрактними поняттями, наука у своєму змісті нібито «відривається» від неповторної конкретності реального життя і тим самим перетворюється на «дегуманізуючу» силу, що є джерелом трагічності людського існування в сучас. світі (руйнування природного середовища, створення зброї масового знищення та ін.). Як С., так і антисцієнтизм є результатом метафізичного відриву і протиставлення науки і філософії, заперечення їхнього органічного взаємозв'язку. Марксистсько-

Сцілла. Фрагмент фонтана Нептуна. Скульптор Д. А. Монторсолі. Мармур. 1557. Національний музей. Мессіна.

ленінська філософія, відкидаючи антисцієнтистське приниження ролі науки, водночас заперечує і С. з його ігноруванням питань про місце і функції науки в системі *культури,* про взаємовідносини різних форм сусп. свідомості. Підкреслюючи виняткову роль науки в сусп. житті, марксизм-ленінізм розглядає її в зв'язку з ін. *формами суспільної свідомості* і розкриває багатосторонній характер цього зв'язку. *І. В. Бичко.*

СЦІ́ЛАРД *Лео* — див. *Сілард Лео.*

СЦІ́ЛЛА І ХАРІ́БДА (Скілла і Харібда, Σκύλλα καί Χάρυβδις) — у грецькій міфології двоє страховищ, що жили обабіч вузької протоки між Італією і Сіцілією і знищували мореплавців, а то й цілі кораблі. Переносно — «опинитися між Сціллою і Харібдою» — потрапити в небезпеку, що загрожує з усіх боків.

СЦІОФІ́ТИ (від грец. σκιά — тінь і φυτόν — рослина) — те саме, що й *тіньовитривалі рослини.*

СЮ (Sue) Ежен (справж. ім'я — Марі Жозеф; 26.I чи 10.XII 1804, Париж — 3.VIII 1857, Аннесі, департамент Верхня Савойя) — франц. письменник. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Перші твори — нариси, памфлети, «морські» романи «Плік і Плок» (1831), «Саламандра» (1832). У пригодницьких романах «Матільда» (1841), «Паризькі таємниці» (т. 1—10. 1842—43), «Вічний жид» (т. 1—10. 1844—45) у реформістському дусі соціалістів-утопістів викривав капіталістичний лад. На революцію 1848 відгукнувся романом «Таємниці народу...» (1849—57), за який зазнав переслідувань з боку уряду Наполеона III. Памфлети «Франція за імперії», «Листи про католицьку реакцію» — антиклерикального спрямування.

Тв.: Рос. перекл.— Агасфер. т. 1—4. М.—Л., 1933—36.

І. М. Лозинський.

СЮЖЕ́Т (франц. sujet — предмет, від лат. subjectum — підкладене)— 1) В літературі — низка пов'язаних між собою подій, зображуючи які письменник розкриває характери персонажів, своє ставлення до них і весь зміст художнього твору. В основі сюжету лежить певний соціальний *конфлікт.* в переборенні якого формуються риси і якості людських характерів. Гол. елементи сюжету — зав'язка, розвиток дії, *кульмінація* і *розв'язка.* Розв'язка конфлікту визначає осн. ідею твору й залежить від суспільно-політ. та естетичних поглядів автора. С. як система подій властивий в основному драм. та епічним творам, у лірици він може бути у вигляді незначних елементів. 2) В мистецтві — певна подія, ситуація, зображені у творі. На відміну від теми, є конкретним, детальним, образно-оповідним розкриттям ідеї твору. Особливо великого значення С. набуває у творах на істор. і виробн.-побутову тематику. Часто С. визначає назву твору.

Г. Ф. Семенюк (С. в літературі).

СЮЗЕРЕНІТЕ́Т (франц. suzeraineté, від suzerain — верховний, сюзерен) — характерна для епохи феодалізму система особистих відносин і відносин влади, яка виражалася у вигляді договорів між сюзеренами (*сеньйорами*) і *васалами.* В основі відносин С. лежала ієрархічна структура феод. власності, яка забезпечувала за великими феодалами (королями, герцогами, графами та ін.) зверхність у політ., військ., судових та ін. справах. У формі С. будувалися також міжнародно-правові відносини між сильними і слабими державами.

СЮЇ́ТА (франц. suite, букв.— низка, послідовність) — 1) Циклічний інструментальний, вокально-інструментальний або хоровий твір, який, зберігаючи єдність композиції, складається з **контраст.,** відносно самостійних частин. Більша замкненість і самостійність частин відрізняє С. від сонатно-симф. циклу. С. бере початок у фольклорі (зокрема, в українській музиці здавна відомі віночки нар. пісень і танців, які є видом С.).

В європ. профес. музиці С. як жанр зародилась у 16 ст. (Італія, Франція) з поєднання 2—3 танців, розвинулася в 17 — 1-й пол. 18 ст. Складалася з 4 обов'язкових написаних в одній тональності танців: помірно повільна нім. аламанда (розмір $^4/_4$), помірно швидка франц. куранта ($^3/_4$), плавна ісп. сарабанда ($^3/_2$, $^3/_4$), швидка шотл.-ірл. жига ($^6/_8$, $^9/_8$). Розквіту старовинна (танцювальна) С. досягла у творчості Й. С. Баха. З 19 ст. С. перестає бути тільки танцювальною, з'явилися С., частини яких написані в різних тональностях, — програмні С. (Ж. Бізе, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ж. Массне, К. Сен-Санс), з музики до музично-сценічних творів (П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Е. Гріг, І. Стравінський, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Г. Майборода), С. з музики ін. авторів («Моцартіана» П. Чайковського, «Шопеніана» О. Глазунова). В 20 ст. поширились С. з музики до кінофільмів (С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, Б. Лятошинський), а також мюзиклів.

Однією з перших інструм. С. в укр. музиці є «Українська сюїта» для фортепіано М. Лисенка (1869) у формі старовинних танців на основі народних пісень. В укр. рад. музиці форма С. також широко використовується: програмні С. «Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка, «Тарас Шевченко» та «Ромео і Джульєтта» Б. Лятошинського, «Король Лір» Г. Майбороди та ін. 2) Муз.-хореографічна композиція з кількох танців.

Літ.: Попова Т. В. Сюита. М., 1963.

В. Н. Золочевський.

Сюй Бейхун. Портрет Рабіндраната Тагора. 1942. Музей Сюй Бейхуна. Пекін.

СЮЙ БЕЙХУ́Н (Жю Пеон; 19.VI 1895, повіт Ісін, пров. Цзянсу — 26.IX 1953, Пекін) — кит. живописець і графік. Навчався у свого батька Сюй Дачжана в Шанхаї, з 1919 — в Парижі у П. А. Ж. Даньян-Бувре. Творчість С. Б. різноманітна за жанрами та технікою виконання (живопис тушшю, олія, малюнок). Поряд з творами, пройнятими пафосом революц. романтики, він писав поетичні пейзажі («Ранкові пісні», 1935; «Сорока», 40-і рр. 20 ст.; «Пором», 1932), портрети. В 1949—53 С. Б. очолював Центр. АМ у Пекіні та Всекит. асоціацію діячів літератури і мистецтва. У 1934 відвідав Радянський Союз.

Літ.: Левина Л. М. Сюй Бэй-хун. М., 1957.

СЮНДЮКЛЕ́ Максуд [справж. прізв. та ім'я — Максудов Садик Мубінович; 2 (15).IX 1904, с. Сюндюково, тепер Тетюшського р-ну Тат. АРСР — 23.XI 1981, м. Уфа] — башк. і тат. рад. поет. Член КПРС з 1930. У 1924—35 жив і працював на Україні, в Донбасі. Був членом письменницької орг-ції «*Молодняк*». Друкуватися почав 1925. Перша зб.—«Голос вугілля» (1930). Збірки віршів «Шахта дихає» (1931), «Пісня про Стаханова» (1936), «Думи про Донбас» (1950) — про трудівників Донбасу. Автор поем «Дніпробуд» (1932), «Макар Мазай» (1950), «Іван Якутов» (1959). Переклав башкирською мовою ряд творів Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Макар Мазай. Донецьк, 1979. *В. К. Лагода.*

СЮНЬЦЗИ́ (бл. 313 — бл. 238 до н. е.) — давньокит. мислитель, поглядам якого властиві наївно-матеріалістичні й атеїстичні уявлення. Вважав, що явища природи залежать від природних законів, а не від волі неба (божества); заперечував існування свідомості, що нібито панує над світом; виступав проти догматів давньокит. релігії. Етичне вчення С. базувалося на концепції природженого зла. Добро, за С., досягається внаслідок виховання людини. Вказував на необхідність влади освіченого правителя, суворої ієрархічної соціальної градації та регламентації всього сусп. життя на основі конфуціанських (див. *Конфуціанство*) принципів «лі» («ритуалу») та «і» («почуття обов'язку»), доповнених легістською системою покарань і заохочень (див. *Легісти, Фацзя*). Соціально-політ. погляди С. заклали теор. фундамент офіц. ідеології імператорського Китаю.

СЮПЕРВ'Є́ЛЬ (Supervielle) Жюль (16.I 1884, Монтевідео, Уругвай — 17.V 1960, Париж) — франц. письменник. З 1894 жив у Франції. Автор поетичних збірок «Сумні гуморески» (1919), «Дебаркадери» (1922), «Невинний каторжник» (1930), «Вірші про нещасну Францію» (1941), «1939—1945. Вірші»

(1946), «Забутлива пам'ять» (1949), «Народження» (1951) та ін. Шукаючи нові поетичні форми, С. залишався вірним традиційному франц. віршові, прагнув до його вдосконалення. Теми природи, далеких мандрів, любові до Франції, меланхолії, тривоги тощо, притаманні поезії С., знайшли відображення і в романах «Людина із пампасів» (1923), «Той, що залишився живим» (1928), «Молода людина у неділю...» (1955), збірках новел «Дитя відкритого моря» (1931), «Ноїв ковчег» (1938) і п'єсах «Лісова красуня» (1932), «Болівар» (1936), «Робінзон» (1949) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; 1968, № 3; [Вірші]. «Дніпро», 1969, № 9; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971. *Г. М. Рягузова.*

СЮРЕ́НСЬКІ СТОЯ́НКИ — дві стоянки (Сюрень I і Сюрень II) *кам'яної доби* під навісами скель на правому березі р. Бельбеку на околиці с. Танкового (кол. Сюрень) Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Досліджували їх 1879, 1880, 1924, 1926—29, 1954 і 1955. На стоянці Сюрень I виявлено 3 пізньопалеолітичні *культурні шари,* що датуються: нижній — оріньякським часом, середній — солютрейським — початком мадленського часу і верхній — пізньомадленським — початком азільського часу. При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя (різці, скребки, проколки тощо), знаряддя і вироби з кістки та рогу (наконечники, шила, вістря, підвіски). Інтерес становить уламок рогу благородного оленя, гравірований кількома зігнутими лініями й насічками. Знайдено кістки сайгака, велетенського оленя, зубра, пн. і благородного оленів, коня, кістки риб. На стоянці Сюрень II виявлено два культур. шари мезолітичного часу. При розкопках цих шарів знайдено скребки, різці, ножовидні пластинки, геометричні мікроліти, наконечники стріл свідерського типу (див. *Свідерська культура*), кістяні вістря і кістки тварин.

СЮРРЕАЛІ́ЗМ (франц. surrealisme — надреалізм) — один з напрямів *авангардизму* в худож. культурі 20 ст. С. виник у 20-х рр. внаслідок ідейно-естетичної кризи бурж. мистецтва. Термін «сюрреалізм» запровадив Г. *Аполлінер.* Естетична концепція С. являє собою суперечливе поєднання ідеалістичних і суб'єктивістських філософських вчень, серед яких основне місце належить *інтуїтивізму* і *фрейдизму.* Окремі програмні документи С., що містили протест проти капіталістичної дійсності («Перший маніфест сюрреалізму», виданий 1924 А. Бретоном, статті в журн. «Сюрреалістична революція» та ін.) зумовили на деякий час підтримку П. *Елюара,* Л. *Арагона,* Ж. *Превера,* П. *Пікассо,* Р. *Клера,* Ф. *Гарсіа Лорки,* П. *Неруди* та ін. митців, які пізніше відійшли від сюрреалізму.

Сюрреалісти по суті заперечували гуманістичні надбання класичної спадщини, намагалися відтворювати в літ.-мистецьких образах патологічні видіння, підсвідомі асоціації, фантастичні марення, збуджено хворобливі почуття. Спочатку С. з'явився як новітня течія у франц. літературі після кризи *дадаїзму* (Л. Арагон, Ф. Супо, П. Елюар, Р. Деснос, А. Арто, Р. Вітрак, Т. Тцара). С. у кіно позначився на діяльності групи «*Авангарду*» (фільми 30-х рр. — «Андалузький пес», реж. Л. *Бюнюель*; «Мушля і священик», реж. Ж. Дюлак) і з кін. 40-х рр. — на творчості режисерів США: М. Дерена, К. Харрінгтона, К. Енгера. Поширення С. набув в образотворчому мистецтві, де зазнав певної еволюції — від «метафізичного живопису», представники якого намагалися створити враження трагічної спустошеності світу (картини Дж. де Кіріко), штучно руйнувати природні зв'язки і підміняти їх абсурдними видіннями (роботи М. Еріста), до еклектичного нагромадження галюцинацій параноїчного характеру, вигаданих образів на політ. та реліг. теми (твори С. *Далі*). Перша виставка художників-сюрреалістів відбулася 1925 в Парижі (Г. Арп, П. *Клеє*, М. Дюшан, Ф. Пікабіа). Особливо поширився С. у 30—40-х рр. у творах Х. Міро, Р. Маргітта, І. Тангі, М. Оппенгейма, П. Дельво та ін.

Літ.: Андреев Л. Г. Сюрреализм. М., 1972; Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1980.

СЮ́ТІСТЕ Юхан [до 1936 — Йоханнес Шютц; 16(28).XII 1899, волость Тяхтвере, тепер Тартуський р-н Естонської РСР — 10.II 1945, Таллін] — естонський радянський поет. Друкуватися почав 1921. Перша зб.— «Неспокій» (1928). У збірках «Від Чудського озера до моря» (1930), «Геть заспокоєність!» (1932), «Два табори» (1933), в поемі «У вогні та попелі» (1938) реалістично змалював життя робітників, розкрив класовий антагонізм у бурж. суспільстві. С. вітав встановлення Рад. влади в Естонії (поема «Земля повертається на схід», 1940). Зб. «Задушливі дні» (1945) пройнята ненавистю до фашизму і гуманізмом. Автор істор. п'єси «Пси-хрестоносці» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Читаючи Пушкіна. В кн.: Вінок Пушкіну. К., 1949; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1958.

С. Г. Ісаков.

СЯ́БРИ — категорія феодально залежних селян у *Київській Русі,* рос., укр., білорус. землях і феод. Литві, які спільно володіли й користувалися орними та іншими земельними угіддями. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту і розвитком грошових відносин у 16—17 ст. сябринне землекористування поступово перетворювалося на подвірноспадкове. На Україні та в Білорусії пережитки сябринного землекористування (громад. користування луками, пасовиськами тощо) зберігалися до поч. 20 ст.

СЯБРЯ́Й Володимир Терентійович [25.V (7.VI) 1902, Київ — 7.IX 1979, там же] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1956). Член КПРС з 1947. Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1929) працював в Укр. геологічному управлінні (тепер виробниче об'єднання «Північукргеологія»). З 1945 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, одночасно (1945—55) викладав у Київ. ун-ті. Наук. праці — з питань петрографії, геохімії й *палінології* бурого вугілля, геології буровуг. родовищ України. Держ. премія УРСР, 1976.

В. В. Пермяков.

СЯДРИ́СТИЙ Микола Сергійович (н. 1.IX 1937, с. Колісниківка Куп'янського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. майстер мікромініатюри, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1970). У 1960 закінчив Харків. с.-г. ін-т ім. В. Докучаєва. В 1956—61 навчався у Харківському художньому уч-щі. Створює худож. та технічні мікромініатюри: портрети-барельєфи на вишневих та терновых кісточках, найменші в світі книжки («Кобзар» Т. Шевченка, розмір — 0,6 мм²), вироби з золота [«Пам'яті Гріна» (парусний фрегат, довжина — 3,5 мм, 337 деталей); бабка (стрикізка) натурального розміру, в голові якої вмонтовано діючий годинник (130 деталей)]; найменший у світі діючий синхронний електромотор (у 200 разів менший за макове зерно) тощо. С.— автор книжок «Чи важко підкувати блоху?» (1966), «Таємниці мікротехніки» (1969). Виставки робіт С. влаштовувались в Англії, Франції, Канаді, Японії, Болгарії, Чехословаччині та ін. країнах. В СРСР твори С. експонуються в Моск. політех. музеї, в Києво-Печерському істор.-культур. заповіднику.

СЯЖКИ — головні придатки членистоногих тварин (крім павукоподібних); те саме, що й *антени.*

«СЯ́ЙВО» — літ.-мистецький ілюстрований місячник, виходив 1913—14 у Києві. Висвітлював питання укр. мист-ва та архітектури, творчість визначних укр. митців (К. Трутовського, М. Заньковецької, М. Бурачека, М. Лисенка та ін.). У «С.» друкувались також статті про рос. художників, творчість яких пов'язана з Україною. Висвітлювалась творчість нар. майстрів: різьбярів, вишивальниць, склярів. Публікувались матеріали з фольклористики й етнографії, записи нар. пісень, ноти. В літ. частині друкувалися твори І. Франка, Лесі Українки, М. Вороного, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, критичні статті.

«СЯ́ЙВО» — укр. приватне видавництво, створене у період непу. Існувало протягом 1926—29 в Києві. У «С.» було видано серії: «Бібліотека української повісті» (І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, М. Старицький, Лесь Мартович та ін.); «Бібліотека всесвітньої літератури» (В. Гюго, С. Цвейг та ін.); «Дешева бібліотека красного письменства». Поза серіями вийшли двотомник Т. Шевченка, твори Л. Глібова та укр. переклад творів Дж. Лондона (25 тт.).

Ю. В. П'ядик.

СЯН-БЕЛГІ́Н Хасир Бікінович [12 (25).IX 1909, урочище Булмукта, тепер Юстинського р-ну Калм.

Х. Б. Сян-Белгін.

Сяо Сань.

М. С. Сядристий. Портрет-барельєф С. Крушельницької, вирізаний з вишневої кісточки. Збільшено в 260 раз.

Сюрреалізм. С. Далі. Жираф палахкотить. 1935. Музей у Базелі.

Герб Сьєрра-Леоне.

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ

Площа — 72,3 тис. км²
Населення — 3,62 млн. чол. (1982, оцінка)
Столиця — м. Фрітаун

АРСР — 8.II 1980, Елістa] — калм. рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Автор збірок оповідань і нарисів «Дияволи» (1933), «Прості степові люди» (1961); збірок віршів і поем «Дорога» (1934), «Борець-сирота» (1934, однойм. п'єса, 1936), «Крилата молодість» (1962), історико-героїчної драми «Повсталий степ» (1968) — про боротьбу за Рад. владу в Калмикії, «Вибране» (1979). Перекладав казки О. Пушкіна, твори М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського та ін. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Белый берег. Элиста, 1970; Два брата. Элиста, 1971; Тридцать тополей. М., 1974; Судьба. Элиста, 1975. *М. Е. Джимгіров.*

СЯНГА́Н, Гонконг — володіння Великобританії на Пд. Сх. Китаю, на узбережжі Пд.-Китайського м. Включає о. Сянган та ділянку на п-ові Цзюлун, а також арендовану т. з. Нову територію (більша частина п-ова Цзюлун з прилеглими островами). Площа 1060 км². Нас. 5,3 млн. чол. (1982, оцінка); понад 98% — китайці. Офіц. мови — англійська та китайська. Адм. ц.— м. Сянган (Вікторія). Вис. до 939 м. Клімат мусонний. Поширені вічнозелені тропічні ліси.

Тер. сучас. С. увійшла до складу китайської д-ви в кін. 3 ст. до н. е. В 1842 о. Сянган, 1860 частину п-ова Цзюлун захопила Великобританія. В 1898 вона орендувала у Китаю на 99 років Нову територію (решту п-ова Цзюлун з прилеглими островами). Все це склало колоніальне володіння С. До поч. 20 ст. С. перетворився на один з найзначніших комерційних центрів і портів Далекого Сходу, важливий опорний пункт англ. імперіалізму в Китаї. Під час 2-ї світової війни 1939—45 С. 1941—45 був окупований Японією. В 1945 Великобританія відновила контроль над цією територією. Основа економіки — реекспортна торгівля і транзитні операції, що ведуться через порти Сянган та Цзюлун. Завдяки великим іноз. капіталовкладенням (у т. ч. китайським) та дешевій робочій силі значного розвитку набула пром-сть експортного напряму. На довізній сировині та напівфабрикатах працюють підприємства електронної, електротех., суднобуд., судноремонтної, нафтохім. і хім., фарфоро-фаянсової, поліграф., взуттєвої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті, виробн. годинників, іграшок. Численні невеликі майстерні. Видобування заліз. руди, кварцу та каоліну (місц. значення). С. г. приміського типу. Вирощують гол. чин. рис і овочі, а також квіти (на експорт). Свинарство, птахівництво, прибережне рибальство (щорічно виловлюють бл. 100 тис. т риби). Туризм. Численні банки. Довж. (1980): з-ць — 33,5 км, автошляхів — 1147 км. Аеропорт міжнар. значення — Кай-Так. З С. вивозять електронні й електротех. вироби, іграшки, годинники, одяг, тканини тощо; довозять машини і устаткування, сировину і напівфабрикати, продовольство та ін. Гол. торг. партнери — Японія, США, Сінгапур, КНР, Великобританія. Китай використовує С. для ведення своїх зовнішньо-торг. операцій і як джерело іноз. валюти. Грош. одиниця — гонконгський долар. 5,1 гонконгського долара = 1 доларові США (грудень 1980).

СЯНГА́Н, Вікторія — адм. ц. *Сянгану* (Гонконгу). Розташований на пн.-зх. березі о. Сянган (Гонконг). Адміністративно об'єднаний (як два міські райони) з м. Цзюлун (Коулун), з яким сполучений підводним тунелем. 1,5 млн. ж. (1979). Значний порт, торг.-пром. і фінанс. центр. Підприємства електронної, електротех., хім., нафтохім., металообробної, текст., швейної пром-сті. Університет. Туризм.

СЯ́О САНЬ (справж. ім'я — Сяо Аймей; в СРСР відомий як Емі Сяо; 1896, провінція Хунань — 4.II 1983, Пекін) — кит. письменник, перекладач і громад. діяч. Член Компартії Китаю з 1921. В 1922—24 навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. В 1928—39 — редактор журн. «Інтернаціональна література» кит. мовою в Москві. В поетичних збірках «Вірші» (1932), «Кривавий лист» (1935), «Хуньська флейта» (1940) та ін. відобразив тяжке життя трудящих Китаю, зростання їхньої свідомості. Збірки статей, нарисів і оповідань «Героїчний Китай» (1939), «Китай непереможний», «Китайські оповідання» (обидві — 1940) — про нац.-визвольну війну проти япон. загарбників і провідну роль комуністів. Автор збірок віршів «Шлях миру», «Пісня дружби», книги про К. Маркса, статей про Т. Шевченка, М. Горького. Серед перекладів С. С.— «Інтернаціонал», вірші О. Пушкіна, В. Маяковського, Т. Шевченка, п'єси О. Корнійчука. Портрет с. 97.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання про Китай. Х., 1934; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954.

І. К. Чирко.

СЯ́РГАВА (до 1935 — Петерсон) Карл Ернст [17 (29).IV 1868, Вана-Вяндра, тепер Пярнуського р-ну Ест. РСР — 12.IV 1958, Таллін] — естонський радянський письменник, народний письменник Ест. РСР (з 1957). Друкуватися почав 1890. Представник критичного реалізму в ест. л-рі. В циклі оповідань «Болячки» (т. 1—3, 1899—1901) показав тяжке становище трудящих ест. села кін. 19 — поч. 20 ст. В повісті «Просвітитель» (1904) зображував життя сільс. інтелігенції. Автор п'єс «Квітка папороті» (1920), «Новий міністр» (1922), істор. роману «Ходімо в місто записуватися, життя собі полегшувати» (т. 1—2, опубл. 1968). Портрет с. 101.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Таллин, 1956; Просветитель. Таллин, 1976.

С. Г. Ісаков.

СЬЄ́ГО-ДЕ-А́ВІЛА — місто в центр. частині Куби, адм. ц. провінції Сьєго-де-Авіла. Розташована на Центр. шосе, залізнична станція. 60,9 тис. ж. (1970). Підприємства харч. (зокрема, цукр.) і текст. пром-сті. ТЕС. Центр с.-г. району.

СЬЄНФУЄ́ГОС — місто на Пд. Куби, адм. ц. провінції Сьєнфуегос. Мор. порт. 85,2 тис. ж. (1970). Підприємства суднобуд., моторобуд., хім., буд. матеріалів, шкіряно-взут., текст. і харчосмакової (зокрема, цукр., тютюнової, виноробної) пром-сті. Рибальська база (по вилову креветок). С. засн. на поч. 19 ст.

СЬЄ́РРА, сієрра (ісп. sierra — гірське пасмо) — складова частина назв численних гірських хребтів в Іспанії, країнах Латинської Америки та США (напр., *Сьєрра-Мадре, Сьєрра-Маестра, Сьєрра-Невада*).

СЬЄ́РРА-ЛЕО́НЕ, Республіка Сьєрра-Леоне — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 3 провінції та область.

Державний лад. С.-Л.—республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, який обирається строком на 7 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата представників (104 депутати); виконавчу — президент і уряд.

Природа. Берегова лінія розчленована естуаріями річок. Береги переважно низькі, піщані. Більшу ча-

Фрітаун. Вид частини міста.

стину території займає Леоно-Ліберійська височина заввишки до 1958 м (г. Бінтімані), на Пн.— відроги масиву Фута-Джаллон. Вздовж узбережжя простягається низовинна рівнина. Поклади заліз., титанової та хромової руд, алмазів, бокситів, золота, платини. Клімат екваторіальний. Пересічна річна т-ра на узбережжі від +24 до +27°. Опадів до 2000—2500 мм на рік, у гірських районах — понад 4000 мм. Річкова сітка густа,

Сільський краєвид.

річки порожисті, повноводні, найбільші з них — Каба, Рокелле, Сева. Поширені червоно-жовті фералітні грунти, на узбережжі— болотні та алювіальні засолені грунти. На Пн.— високотравна *савана,* на Пд. і Пд. Сх.— зарості чагарників. В горах подекуди збереглися вічнозелені екваторіальні ліси.

Населення. С.-Л. населяють народи мовної групи нігер-конго, в т. ч. народи зх.-атлантичної підгрупи (темне, лімба, фульбе, булом та ін.— 50 %, 1978, оцінка) і народи підгрупи манде (менде, коно та ін.— 48,1 %). Офіц. мова — англійська. Пересічна густота населення — 50 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 21 % (1975). Найбільші міста — *Фрітаун,* Бо, Кенема, Макені.

Історія. Тер. С.-Л. заселена людиною з епохи *палеоліту*. В 1462 на узбережжі С.-Л. з'явилися португальці, а в серед. 16 ст.— англійці. В 1808 Великобританія оголосила узбережжя С.-Л. своєю колонією, а 1896 внутр. райони країни — протекторатом. Експансія колонізаторів, посилення експлуатації викликали 1898 повстання в С.-Л. під проводом Бай Буре, яке було жорстоко придушено. З поч. 30-х рр. 20 ст. почалася експлуатація мінеральних багатств країни іноз. капіталом. Розвиток капіталістичних відносин в С.-Л. сприяв формуванню робітн. класу. На поч. 40-х рр. виникли профспілки, на поч. 50-х рр.— політ. партії. Після 2-ї світової війни 1939—45 в країні розгорнувся революц. рух (в лютому 1955 — страйк робітників і службовців Фрітауна, в листопаді 1955 — березні 1956 — масові сел. виступи). 27.IV 1961 було проголошено незалежність С.-Л. у складі Співдружності. До влади прийшла Нар. партія Сьєрра-Леоне (НПСЛ, засн. 1951). В 1962 було встановлено дипломатичні відносини між СРСР і С.-Л. На парламентських виборах 1967 перемогу здобула партія Всенародний конгрес (ВК). Щоб не допустити приходу до влади ВК, лідери НПСЛ спровокували 23. III 1967 держ. переворот. До влади прийшли військові, які створили Раду нац. перетворення. 18.IV 1968 молодші офіцери здійснили новий військ. переворот і передали владу партії ВК. 19.IV 1971 С.-Л. проголошено республікою. Уряд С.-Л. вживає заходів до забезпечення екон. незалежності країни, прагне встановити контроль над діяльністю іноз. компаній, проводить політику африканізації в галузі економіки, освіти й культури.

В зовнішній політиці уряд С.-Л. виступає проти імперіалізму і неоколоніалізму, підтримує національно-визвольний рух народів Пд. Африки, дотримується *неприєднання принципу,* розвиває відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. Між С.-Л. і СРСР укладено ряд угод, зокрема, про торг. (1965), культур. і наук. (1968, 1976) співробітництво, про рибальство (1976), про повітр. сполучення (1980). З 1961 С.-Л.— член ООН. С.-Л.— член *Організації африканської єдності,* Економічного співтовариства країн Зх. Африки. *М. Д. Несук.*

Політичні партії, профспілки. Всенародний конгрес, засн. 1960. Правляча і єдина партія в країні. Конгрес Праці С.-Л., засн. 1946,— осн. профцентр. Входить до МКВП.

Господарство. С.-Л.— економічно слаборозвинута агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності вжито заходів щодо обмеження діяльності іноз. компаній, розширення держ. сектора. Встановлено держ. контроль над гірничодобувною пром-стю, запроваджено держ. планування, на селі розвивається кооперація. Проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) продовжує утримувати значні позиції в г-ві країни. В с. г. створюється 30,4 % валового внутр. продукту і зайнято 65 % екон. активного населення (1982). Основа с. г.— примітивне землеробство. Переважає общинне землекористування. В обробітку — бл. 4 млн. га землі. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Для власного споживання вирощують (збір, тис. т, 1981): рис — 400, касаву, просо, сорго, кукурудзу, арахіс; на експорт — каву — 6, боби какао —9, олійну пальму (ядра горіхів — 30), імбир, цитрусові. Внаслідок поширення мухи цеце тваринництво розвинуте слабо. Рибальство

Сільське житло.

(у т. ч. з допомогою СРСР), 1981 виловлено 106 тис. т риби. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням (1981): алмазів — 430 тис. каратів, бокситів — 750 тис. т, рутилу — 67 тис. т та ін. корисних копалин. Невеликі підприємства по переробці нафти і с.-г. продуктів, по виробн. буд. матеріалів, взуттєва і тютюнова фабрики, пивоварний завод та ін. У 1981 було вироблено 280 млн. кВт · год електроенергії. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів — понад 8 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям — бл. 6 тис. км), з-ць — 542 км (практично не експлуатуються). Гол. мор. порт — Фрітаун, міжнар. аеропорт — Лунгі. З С.-Л. вивозять алмази, боксити, боби какао, каву, ядра пальмових горіхів; довозять машини і устаткування, нафтопродукти, хім. товари, продовольчі товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Нідерланди. Грош. одиниця — леоне. 1 леоне = 0,79 дол. США (серпень 1982). *І. Т. Твердохлібов.*

Медичне обслуговування. В 1972 в країні було 2,8 тис. лікарняних ліжок (10,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 149 лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.). Підготовка лікарів здійснюється за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 80 % нас. було неписьменним. У країні проголошено безплатне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поряд з державними є приватні навч. заклади. Строк навчання в поч. школі 7 років, у середній — 7 (5 + 2). Викладання — англ. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося бл. 250 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 63,1 тис. У 1967 у Фрітауні відкрито Ун-т С.-Л. на базі об'єднання коледжів Фура-Бей та Нджала (1979/80 навч. р.— бл. 1,9 тис. студентів), там же діють Пед. коледж ім. М. Маргаї та тех. ін-т; тех. ін-т у м. Кенемі. Функції центру по координації наук. діяльності виконує Ун-т С.-Л. Працюють Ін-т мор. біології та океанографії (засн. 1966), Ін-т вивчення Африки при коледжі Фура-Бей, Т-во С.-Л. (засн. 1918, дослідження з мистецтва, л-ри, історії та ін.), геол. служба (засн. 1918). Бібліотечна рада у Фрітауні, б-ка університетського коледжу Фура-Бей, Нац. музей у Фрітауні. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С.-Л. видавалося понад 10 друкованих видань тиражем бл. 33 тис. примірників. Провідні газети: «Дейлі мейл» («Щоденна пошта», з 1931) — щоденна урядова та «Ві юн» («Наш співрозмовник», з 1963) — орган партії Всенародний конгрес, виходить двічі на тиждень; журнали «Сьєрра-Леоне трейд джорнал» («Торговельний журнал Сьєрра-Леоне», з 1961), «Фокус» («Фокус», з 1974), обидва — щоквартальні. Радіомовлення — з 1934. Урядову службу радіомовлення С.-Л. створено 1972. Радіомовлення ведеться англ., франц. та 4 місц. мовами (менде, темне, лімба, кріо). Телебачення — з 1963.

Ритуальна скульптура. Дерево. Народ менде.

Література розвивається англ. мовою. Великий вплив на неї, як і на ін. афр. л-ри, має фольклор. Провідна роль належить прозі. В числі перших в л-ру С.-Л. прийшла А. Кейслі-Хейфорд (1868—1959) — авторка багатьох оповідань та автобіографії. Дещо пізніше здобули популярність оповіданнями Е. Д. Джонс, М. Сіна, Г. Барт-Уїльямс, К. Файл. Знання фольклору й життя народу характерне для творів Абіосе Ніколя (псевд. Девідсона Ніколя; н. 1924). Починаючи з 50-х рр. в л-рі з'являється роман. Найзначніші з них: «Хлопчик з Коссоу» (1956) Р. У. Коула, «Африканець» (1960) У. Ф. Контона, «Ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього» (1973) Ю. А. Медді. Серед відомих сучас. поетів — Г. Барт-Уїльямс та С. Чейні-Кукер. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Р. С. Ізмона та Дж. Акара.

В. К. Кухаленкілі.

Архітектура і мистецтво. Переважаючий тип нар. житла — кругла в плані глиняна або плетена хатина під конічним солом'яним дахом, оздоблена яскравим орнаментальним розписом. Від португ. панування 15—16 ст. збереглися нечисленні фортеці; за англ. колонізації з'явилися міста з будинками сучас. типу. Серед зразків середньовічного й сучас. нар. мистецтва — стеатитові статуетки, дерев'яні маски, вироби з слонової кістки, художні тканини (розпис *батиком*), кераміка. З 60-х рр. 20 ст. склалася нац. школа станкового мист. (живописці М. Барні-Нікол, С. Лейбер-Блейк, скульптор П. М. Каремо), для якої характерний тісний зв'язок з народним мистецтвом.

Муз. інструменти — барабани, труби (з бивнів слона), дерев'яні флейти, банджо (типу віолончелі), баланджа (типу ксилофона). Носіями нар. мистецтва є гріоти — мандрівні оповідачі та співаки (героїчні, ліричні, сатиричні пісні, балади йоме). Нар. танці часто перетворюються на пантоміму. Серед профес. композиторів поч. 20 ст.— С. Колрідж-Тейлор (ораторія «Гайавата», «Казкові балади» та ін.). В 1953 засн. Товариство афр. музики (збирає і обробляє фольклор афр. народів).

Літ.: Ланге Х. В стране Львиных Гор. Пер. с нем. М., 1981; Вавилов В. Н. Литературы Ганы и Сьерра-Леоне. В кн.: Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973.

СЬЄ́РРА-МА́ДРЕ — складова частина назв кількох гірських хребтів на півдні Пн. Америки, у межах Мексіки. Виділяють Західну С.-М. (вис. до 3150 м, г. Чоррерас), Східну С.-М. (вис. до 4054 м, г. Пенья-Невада), що оточують *Мексіканське нагір'я,* а також Південну С.-М. (вис. до 3703 м, г. Теотепек) та власне С.-М., або Сьєрра-Мадре-де-Ч'япас (вис. до 4117 м, вулкан Такана). Схили хребтів круті, урвисті, розчленовані глибокими каньйонами. Характерні прояви вулканізму і сейсмічної діяльності. Родовища поліметалевих руд, кам. вугілля, сірки. На схилах — ксерофітні чагарники, тропічне рідколісся (на Пн.), мішані й вічнозелені ліси та плантації тропічних культур (на півдні).

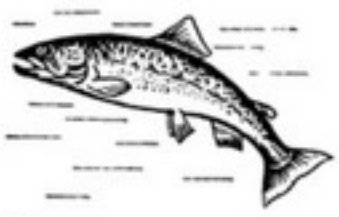

Сьомга.

СЬЄ́РРА-МАЄ́СТРА — гірська система на о. Куба. Простягається на 250 км вздовж пд.-сх. узбережжя. Вис. до 1974 м, пік Туркіно (найвища вершина С.-М. і Куби). Пд. схили С.-М. круто обриваються до Карибського м., пн. і сх. розчленовані річковими долинами. Район значної сейсмічності. Родовища мідної та марганцевої руд. Тропічні ліси, по долинах — землеробство. В горах С.-М. 1956 кубинські революціонери на чолі з Ф. *Кастро Рус* створили партизан. загін для боротьби проти диктатури Ф. Батісти (див. *Кубинська революція*). З 1979 район С.-М. оголошено природною та істор. пам'яткою.

СЬЄ́РРА-НЕВА́ДА — гірський хребет на Пд. Іспанії, в *Андалуських горах*. Висота 3478 м (г. Муласен — найвища точка Іспанії). Складається переважно з кристалічних порід і вапняків. Поширений *карст*. Є сніжники. Родовища заліз. руди. На схилах — вічнозелені чагарники та альп. луки.

СЬЄ́РРА-НЕВА́ДА — гірський хребет на Пд. Зх. США, у *Кордільєрах Північної Америки*. Довж. 750 км, вис. до 4418 м (г. Уїтні). Вершини С.-Н. гребенеподібні, вкриті снігом. Сх. схили круті, скелясті, зх.— більш пологі, дуже зволожені. Бувають землетруси. У передгір'ях подекуди збереглися гаї із секвойї, характерні соснові ліси; вище 3000 м — альп. луки. В С.-Н.— великі національні парки: Йосемітський, Секвойя, Кінгс-Каньйон.

«СЬО́ЛО» («Sioło» — «Село») — літ. журнал демократично-просвітянського напряму. Виходив 1866—67 у Львові польс. і укр. мовами (лат. шрифтом) за ред. П. *Свєнціцького*. Вийшло 4 книги. Знайомив укр. і польс. читачів у Галичині з кращими надбаннями укр. л-ри (творами Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, І. Вагилевича, Г. Квітки-Основ'яненка) і творами польс. авторів, тематично пов'язаними з Україною (Б. Залеського та ін.). Друкував критико-бібліографічні матеріали.

Ф. П. Максименко.

СЬО́МА (КВІТНЄ́ВА) ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП(б) — перша легальна конференція більшовицької партії. Відбулася в Петрограді 24—29. IV (7—12.V) 1917. В роботі конференції взяли участь 133 делегати з ухвальним і 18 — з дорадчим голосом, що представляли бл. 80 тис. комуністів.

Серед делегатів на конференції було 17 представників 11 більшовицьких орг-цій України, що налічували 8,5 тис. чол. Порядок денний: 1) Поточний момент (війна і *Тимчасовий уряд* та ін.); 2) Мирна конференція; 3) Ставлення до Рад робітн. і солдат. депутатів; 4) Перегляд парт. програми; 5) Становище в Інтернаціоналі і наші завдання; 6) Об'єднання с.-д. інтернаціоналістських орг-цій; 7) Аграрне питання; 8) Нац. питання; 9) Установчі збори; 10) Орг. питання; 11) Доповіді по областях; 12) Вибори ЦК. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який бл. 30 раз виступав з доповідями і в дебатах, був автором проектів майже всіх резолюцій конференції. Конференція завершила внутріпарт. дискусію з приводу *Квітневих тез В. І. Леніна,* поклала їх в основу своїх рішень, відіграла важливу роль у закріпленні ленінської програми боротьби за перемогу соціалістичної революції, забезпеченні єдності і згуртованості парт. рядів. У ході дискусії В. І. Ленін повністю спростував меншовицькі твердження Каменєва про незавершеність рос. буржуазно-демократич. революції, про те, що Росія не дозріла для соціалістич. революції, піддав нищівній критиці примиренське ставлення до угодовського блоку, до пропозиції здійснювати тактику тиску на Тимчас. уряд. Він спростував і твердження Рикова про те, що в Росії немає об'єктивних умов для перемоги соціалістичної революції. Підкріпивши новими даними висновок про можливість повалення капіталізму спочатку в одній, окремо взятій країні, В. І. Ленін показав, що такою країною на той час була саме Росія. В дусі Квітневих тез конференція схвалила резолюції про поточний момент, про ставлення до Тимчасового уряду, до війни, до Рад робітн. і солдат. депутатів. У резолюціях підкреслювалась необхідність настійної роботи по підвищенню класової свідомості і згуртуванню пролетаріату для боротьби за перехід влади до Рад. Конференція затвердила ленінську екон. платформу РСДРП(б), в якій діалектично поєднувалися соціалістичні й демократичні завдання, що забезпечувало робітн. класові не лише союз з сел. біднотою в боротьбі за диктатуру пролетаріату, а й підтримку переважної більшості народу. Відстоюючи нац. політику партії, В. І. Ленін дав рішучу відсіч шовіністичним поглядам П'ятакова, який заперечував прогресивний характер нац.-визвольних рухів, *право націй на самовизначення* і утворення самостійних д-в. У схваленій конференцією резолюції, яку підготував В. І. Ленін, відстоювалися вимоги рівноправності націй, інтернаціонального згуртування робітників у єдиних пролетарських орг-ціях, вказувалося, що всі нації мають право на вільне відокремлення і утворення самостійних д-в, проте питання про доцільність відокремлення партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку, виходячи з інтересів усього сусп. розвитку, інтересів боротьби пролетаріату за соціалізм. Підкресливши необхідність зближення і об'єднання з групами й течіями, які стоять на позиціях інтернаціоналізму, конференція рішуче висловилася проти будь-яких об'єднань з соціал-шовіністами, т. з. революц. оборонцями. Проте конференція припустилася помилки, згодившись із пропозицією Зінов'єва залишитись у Циммервальдському об'єднанні і відстоювати там тактику *циммервальдської лівої*. В. І. Ленін голосував проти цього рішення.

У схваленій конференцією ленінській резолюції про перегляд партійної програми визначалися напрями її розробки. Квітнева конференція ще раз підкреслила, що перехід влади до Рад, створення центр. Рад. уряду, підтримка його більшістю народу і революц. армією відкривали можливість мирного розвитку революції, що здійснювався під лозунгом «Вся влада Радам!». Делегати інформували конференцію про розвиток революції на місцях, про зміцнення впливу партії в різних районах країни. Конференція обрала ЦК РСДРП(б) у складі 9 чол. За своїм політ. і орг. значенням конференція відіграла роль парт. з'їзду. Її рішення озброїли партію більшовиків і революц. пролетаріат Росії конкретною програмою боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Літ.: Ленін В. І. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 31; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968.

В. Ф. Солдатенко.

СЬО́МА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 4—10.IV 1923 у Харкові. На ній були присутні 224 делегати з ухвальним і 40 делегатів — з дорадчим голосом, що представляли 56 415 членів партії і 14 972 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про завдання XII з'їзду РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт ЦКК КП(б)У; 5) Доповідь ЦК КСМУ; 6) Організація держ. пром-сті; 7) С. г. і податкова політика; 8) Нац. моменти в рад. і парт. будівництві; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б), націлила свої рішення на підвищення рівня парт. керівництва в період відбудови нар. г-ва, на дальше втілення в життя *нової економічної політики* (непу). Рішення конференції передбачали передусім дальше зміцнення єдності парт. рядів на основі ідеологічних, тактичних і орг. принципів ленінізму, зміцнення диктатури пролетаріату, піднесення трудової активності мас. Конференція проаналізувала зростання парт. орг-цій, діяльність парт. виробничих осередків, особливо серед безпартійних, обговорила особливості парт. роботи на селі і в Червоній Армії, розглянула питання про розподіл парт. сил. Конференція одностайно схвалила пропозиції В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсельінспекції і створення єдиного органу парт. і держ. контролю — ЦКК — РСІ. Було загострено увагу на завданнях дальшої непримиренної боротьби з антипарт. елементами, розгортанні внутріпарт. демократії, посиленні агіт.-пропагандистської роботи. Підвищення керівної ролі парт. орг-цій конференція нерозривно пов'язувала з успішним виконанням завдань госп. будівництва. Беручи до уваги підсумки непу за минулий період і відзначаючи провідну роль пром-сті в соціалістичному будівництві, конференція розглянула питання про необхідність боротьби проти безгосподарності, високих накладних витрат, про зниження цін на пром. продукцію, вказала на важливість підготовки нових кадрів техніків і господарників. Значну увагу конференція приділила розвиткові с. г. Вжиті заходи відіграли важливу роль у дальшому зміцненні союзу робітн. класу і селянства. Конференція одностайно схвалила тези ЦК РКП(б) до *Дванадцятого з'їзду РКП(б)* з нац. питання, підкресливши всесвітньо-істор. значення створення Союзу РСР. Конференція закликала парт. орг-ції України посилити боротьбу проти місц. націоналізму і великодерж. шовінізму, накреслила заходи по дальшому розвитку укр. рад. соціалістичної культури. Конференція обрала ЦК КП(б)У, Центр. контрольну комісію та Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. П. Рябцев.

СЬО́МГА, лосось звичайний (Salmo salár) — риба роду лосось род. *лососевих*. Довж. тіла 36—116 см, іноді до 1,5 м, маса 1—39 кг, забарвлення сріблясте, перед нерестом стає темним, на боках з'являються червоні й оранжеві плями. Поширена на Пн. Атлантичного ок. та в пд.-зх. частині Пн. Льодовитого ок.; в СРСР — в бас. Білого, Баренцового і Карського морів. С.— прохідна риба; нереститься в річках восени і зимою. Плодючість до 26,5 тис. ікринок. Молодь через 1—5 років відпливає в море. Статева зрілість настає в 5 років. Живиться гол. чин. рибою, молодь — також комахами. Об'єкт промислу та штучного розведення (див. *Рибництво*).

СЬО́МИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і трудових козачих депутатів, що відбувся 5—9.XII 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1366 делегатів, у т. ч. 1011 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 1278 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР (доповідач — В. І. Ленін); Воєнне становище; Про Комуністичний Інтернаціонал; Прод. становище; Про паливо; Рад. будівництво в центрі і на місцях; Вибори ВЦВК. З'їзд схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду, прийняв резолюцію про мир, вітав створення III Інтернаціоналу. З'їзд прийняв резолюцію «Про пригноблені нації», в якій підтвердив осн. принципи нац. політики Рад. влади, висловив готовність рос. народу і надалі подавати братерську допомогу визвольній боротьбі укр. народу тощо. В постанові про рад. будівництво визначалися шляхи зміцнення рад. держ. апарату в центрі і на місцях, розширення участі трудящих у його діяльності. З'їзд обрав ВЦВК у складі 201 члена і 68 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

СЬО́МИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 10—14.XII 1922 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 785 делегатів з ухвальним голосом і 44 — з дорадчим. Серед делегатів було 739 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду УРСР (доповідач — М. В. Фрунзе); Доповідь уповноваженого Наркомфіну РРФСР; Підсумки роботи по розвитку с. г.; Про стан пром-сті на Україні; Звіт Центр. комісії допомоги голодуючим та про заходи боротьби з наслідками голоду (Г. І. Петровський); Рад. будівництво; Про об'єднання рад. республік (М. В. Фрунзе); Про Червону Армію; Вибори ВУЦВК і делегатів на 10-й з'їзд Рад РРФСР. У рішеннях з розглянутих питань з'їзд намітив конкретні заходи по піднесенню пром-сті, відбудові і розвитку с. г., ліквідації наслідків голоду, впорядкуванню фінанс. справи. У постанові про Червону Армію з'їзд знову підкреслив, що зміцнення могутності її, як і Червоного Флоту, мусить бути в центрі уваги всіх рад. органів. У своїй роботі з'їзд керувався порадами В. І. Леніна, що містилися в його вітальній телеграмі з'їздові. Всеукр. з'їзд Рад прийняв *Декларацію про утворення СРСР* і постанову «Про основи Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і цим законодавчо закріпив одностайне прагнення робітничо-селянських мас республіки до зміцнення дружби з усіма народами Радянської країни, до утворення єдиної союзної держави.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

К. Е. Сяргава.

СЬО́МИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 28.I—6.II 1935 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2022 делегати з ухвальним і 540 — з дорадчим голосом. 74,1 % делегатів становили комуністи. УРСР була представлена 366 делегатами. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду СРСР; Звітна доповідь Наркомату важкої пром-сті; Про заходи по зміцненню і розвитку тваринництва; Доповідь з конституційних питань; Про внесення деяких змін до Конституції СРСР; Вибори ЦВК СРСР.

З'їзд відзначив великі успіхи Радянської країни в соціалістичному будівництві, намітив конкретні заходи щодо розвитку тваринництва тощо. З'їзд одностайно схвалив пропозиції Лютневого (1935) пленуму ЦК ВКП(б) про внесення ряду змін до Конституції СРСР з метою уточнення її соціально-екон. основи й дальшої демократизації виборчої системи шляхом заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. З'їзд уповноважив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію для вироблення проекту но-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Т
Давньо-єгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська и українська	

вої Конституції СРСР. Невдовзі 1-а сесія ЦВК СРСР обрала Конституційну комісію в складі 31 чол. З'їзд прийняв рішення провести чергові вибори органів державної влади на основі нової виборчої системи, обрав Союзну Раду ЦВК СРСР у складі 607 чоловік і затвердив Раду Національностей ЦВК СРСР у складі 150 чоловік.

СЬО́МИЙ З'ЇЗД РКП(б) (екстрений). Відбувся в Петрограді 6—8.III 1918. Скликаний для вирішення одного з найпекучіших питань революції, що перемогла, — питання про мир.

На з'їзді були присутні 47 делегатів з ухвальним голосом і 59 — з дорадчим, які представляли близько 170 тис. членів партії. Деяка неповнота представництва пояснювалася терміновим скликанням з'їзду, окупацією частини території країни австро-нім. військами. Однак з'їзд був повноважним, бо на ньому було представлено більше як половину членів РСДРП(б), які налічувалися в партії до попереднього, VI з'їзду.

Порядок денний: 1) Звіт ЦК партії; 2) Питання про війну і мир; 3) Перегляд програми і назви партії; 4) Орг. питання; 5) Вибори ЦК. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він зробив доповіді з осн. питань порядку денного, брав активну участь у дискусіях, виступивши загалом 18 раз. У політ. звіті ЦК, який злився з питанням про війну і мир, В. І. Ленін дав глибокий аналіз міжнар. і внутр. становища країни, всебічно обгрунтував необхідність мирного перепочинку для зміцнення Рад. д-ви (див. *Брестський мир 1918*), створення армії, для розгортання соціалістичного будівництва. У питанні про війну і мир на з'їзді розгорнулася гостра боротьба. Проти ленінської політики в цьому питанні виступили «*ліві комуністи*» на чолі з Бухаріним, які, прикриваючись гаслом «революц. війни», прагнули зірвати щойно укладений мирний договір з Німеччиною. Проти В. І. Леніна на з'їзді виступав і Троцький, продовжуючи відстоювати свій збанкрутілий лозунг «ні війни, ні миру». З'їзд схвалив ленінську лінію на підписання Брестського миру. Ленінську резолюцію було прийнято 30 голосами проти 12 при 4, що утрималися. З'їзд підкреслив, що підписання мирного договору з метою збереження Рад. влади відповідає як корінним інтересам Країни Рад, так і розвитку світового революц. руху; заявив про незмінну підтримку Рад. Росією визвольної боротьби міжнар. пролетаріату. З'їзд обговорив питання про перегляд програми і назви партії. Першу програму, прийняту на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), з перемогою Великого Жовтня було виконано. Тому необхідно було виробити нову програму партії — програму побудови соціалізму. З'їзд обрав для підготовки програми комісію на чолі з В. І. Леніним. У спец. резолюції було визначено осн. положення програми (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Обгрунтовуючи необхідність зміни назви партії, В. І. Ленін зазначив, що поняття «соціал-демократія» не відображає кінцевої мети боротьби пролетаріату і його політ. авангарду. Однією з причин, що також зумовили потребу в зміні назви партії, була необхідність боротьби проти *опортунізму*, представники якого, називаючись соціал-демократами, зрадили інтереси робітн. класу, перешкоджали розвиткові міжнар. пролет. руху. На з'їзді було прийнято рішення про перейменування РСДРП(б) на Російську Комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б). З'їзд обрав ЦК. Істор. значення VII з'їзду РКП(б) полягає в тому, що в критичний момент розвитку революції він схвалив ленінську лінію на укладення миру, визначив єдино правильний шлях до збереження і зміцнення Рад. влади, що мало величезне значення для долі всього світового революц. руху. Викривши «лівий» авантюризм опозиції, з'їзд сприяв ідейному й організаційному згуртуванню партії, дав чіткі настанови по виробленню нової програми партії.

Літ.: Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). 6—8 березня 1918 р. Повне зібрання творів, т. 36; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. М., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968; Андропов С. А. VII съезд РКП(б) М., 1980. *В. П. Шевчук.*

СЬО́МУШКІН Тихон Захарович [13(26).VI 1900, с. Стара Кутля, тепер Лунінського р-ну Пенз. обл. — 6.V 1970, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Брав участь у складанні першого букваря чукот. мовою. Друкуватися почав 1931. Автор документ. повісті «Чукотка» (кн. 1—2, 1939—41; кінофільм «Романтики», 1941). Роман «Алітет іде в гори» (1947—48; Держ. премія СРСР, 1949; однойменн. кінофільм, 1949) — з життя чукот. народу. Повісті «Спасіння Талеко» (1946, нова ред. «Пригоди Айвама», 1955), нариси «Норільські зустрічі» (1961), «Угрюм-Північ» (1968) та ін. — про людей Півночі. Писав кіносценарії, публіцистичні статті.

Тв.: Укр. перекл.— Алітет іде в гори. К., 1949; Пригоди Айвама. К., 1961.

СЬЮДА́Д-БОЛІ́ВАР — місто у пн.-сх. частині Венесуели, порт на р. Оріноко, доступний для морських суден, вузол автомоб. шляхів. Понад 130 тис. ж. (1976). Підприємства деревообр., харчосмакової (у т. ч. великі бойні), шкіряно-взут. та ін. галузей пром-сті. Важливий торг. центр, порт по вивозу заліз. руди. Поблизу міста — родовище залізної руди. Сьюдад-Болівар засн. 1764.

СЬЮДА́Д-ХУА́РЕС — місто на Пн. Мексіки, на кордоні з США. Розташований на р. Ріо-Браво-дель-Норте (Ріо-Гранде), напроти м. Ель-Пасо (США), з яким сполучений мостом. 545 тис. ж. (1976). Вузол з-ць і автошляхів. Підприємства металообр., бавовноочисної, текст. і харч. (у т. ч. борошномельної та спиртової) пром-сті. Центр туризму (гол. чин. з США). С.-Х. засн. 1659.

Т

Т — двадцять друга літера укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові літерою «т» позначають шумний зімкнений глухий передньоязиковий приголосний, який може бути твердим (талант) і м'яким (вість).

ТАБАРІ́ (ат-Табарі) Абу-Джафар Мухаммед ібн-Джарір (838 або 839, Амоль, обл. Табаристан, тепер Іран — 923, Табаристан) — араб. історик і богослов. Автор «Історії посланників і царів» (ін. назва «Історія пророків і царів») і багатотомного коментаря до *Корану*. «Історія» Т. написана на основі творів ранніх араб. авторів, що не дійшли до нашого часу. Вона є одним з найважливіших джерел із старод. і середньовічної історії Бл. Сходу, особливо араб. *Халіфату* за *Омейядів* і *Аббасидів*.

ТАБАСАРА́НИ, табасаранці (самоназва — табасаран) — народність, яка живе на Пд. Сх. Даг. АРСР. Чисельність — 75 тис. чол. (1979, перепис). Мова — табасаранська, належить до *кавказьких* (*іберійсько-кавказьких*) *мов*. Віруючі Т.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Мовою і культурою Т. близькі до *лезгинів*.

ТАБАСАРА́НСЬКА МО́ВА — мова *табасаранів*. Належить до дагестанської групи *кавказьких* (*іберійсько-кавказьких*) *мов*. Розмовляють нею 73 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси Т. м.: наявність четвірочної системи зімкнених та африкат. Іменникові властиві категорії класу, числа, відмінка (у Т. м. найбагатша в світі відмінкова *парадигма* — понад 40 відмінків). У синтаксисі є *ергативна конструкція* речення. Алфавіт Т. м. створено 1932 на лат. основі, з 1938 базується на рос. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Дагестанська АРСР*, розділ Література.

Літ.: Магометов А. А. Табасаранский язык. Тбилиси, 1965; Ханмагомедов Б. Г.-К. Очерки по синтаксису табасаранского языка. Махачкала, 1970.

ТАБАЧКО́ВСЬКИЙ Віталій Георгійович (н. 29.VIII 1944, м. Христинівка, тепер райцентр Черкас. обл.) — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1981). Член КПРС з 1964. Після закінчення Київ. ун-ту (1968) працює в Ін-ті філософії АН УРСР (з 1982 — зав. сектором); заст. гол. редактора журн. «*Філософська думка*» (з 1972). Автор праць з питань діалектичного матеріалізму і критики сучас. бурж. філософії. Держ. премія УРСР, 1982.

Тв.: Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості. К., 1974; Критика идеалистических ин-

терпретаций практики. К., 1976; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978 [у співавт.].

ТА́БЕЛЬ (голл. tabel, від лат. tabula — дошка, таблиця) — 1) Таблиця, список прізвищ, предметів тощо у певному порядку. 2) Дошка з жетонами для обліку явки на роботу й відходу з роботи працівників, а також самий жетон. 3) Відомість про успішність учня за чверть навч. року або за рік.

ТА́БЕЛЬ ПРО РА́НГИ — законодавчий акт Петра I, який встановив бюрократичну ієрархію чинів в армії, на військ. мор. флоті і в держ. апараті. Прийнятий 24.I (4.II) 1722. Табель поділяв усі чини й посади на 14 рангів (класів). Так, до 1-го рангу в цивільних установах належав канцлер, в армії — генерал-фельдмаршал, на флоті — генерал-адмірал; до найнижчого рангу відповідно — колезький реєстратор, прапорщик, мічман. Надання того чи ін. чину давало право для призначення на певну посаду. Т. про р. встановлював зверхність військ. чинів над цивільними чинами того ж рангу. Т. про р. скасовано першими декретами Рад. влади 1917.

ТА́БЕТ Антуан Жорж (Табіт Антуан; 13.VI 1907, Бхамдун, Ліван — 16.V 1964, Москва) — ліван. архітектор і громад. діяч, публіцист. Закінчив Вищу інженерну школу в Бейруті (1927) та АМ у Парижі, де навчався у О. *Перре*. В своїх будівлях [«Коледж мудрості» в Бейруті, 1938; житл. будинки у Хазмії (район Бейрута), 1960, та ін.] застосовував принципи сучас. європ. архітектури відповідно до кліматичних умов. Брав участь в організації у Бейруті Антифашист. конгресу (травень 1939), на якому було створено Лігу боротьби проти фашизму і нацизму. Т.— один із засновників (1941) журн. «Ат-Тарік» («Шлях», 1950). В 1946—48 — голова Ліван. т-ва друзів СРСР. З 1949 — голова Ліван. Нац. Ради Миру, з 1950 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Літ.: Табет М., Табет Ж. Антуан Табет. Пер. с франц. М., 1968.

ТАБІ́ВКА — шкіряна сумка, оздоблена металевими прикрасами, твір декоративно-ужиткового мистецтва. У 18—20 ст. Т. була приналежністю гуцульського чоловічого костюма. Див. також *Мосяжництво*.

ТАБІ́ДЗЕ Галактіон Васильович [6 (18).XI 1892, с. Чквіїсі, побл. Кутаїсі — 17.III 1959, Тбілісі] — груз. рад. поет, нар. поет Груз. РСР (з 1933), акад. АН Груз. РСР (з 1944). Друкуватися почав 1908. В 1917, перебуваючи в Петрограді, писав вірші про революцію («Швидше — прапори!» та ін.). Автор поеми «Джон Рід», вірша «Пам'яті Леніна» (обидва — 1924), поетичних циклів «Епоха» (1928), «Пацифізм» (1930), «Революційна Грузія» (1931—32) та ін. У 1935 брав участь у роботі Першого Міжнародного антифашист. конгресу на захист культури в Парижі (цикл «Дорогами Європи», 1935—38). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними поезіями («До зброї, брати!», «Ми переможемо», «Союз сердець» та ін.). У повоєнні роки писав про боротьбу народів за мир і демократію (поезії «Москва», «Красна площа», «За мир» та ін.). Укр. мовою твори Т. перекладали П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, Є. Дроб'язко, О. Новицький, М. Терещенко, Р. Чилачава та ін. Деякі вірші Т. поклали на музику укр. композитори А. Лазаренко, О. Жук. Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Грона життя. Вибране. К., 1976; Рос. перекл.— Стихи. Тбилиси, 1967; Лирика. Тбилиси, 1973; Стихотворения. М., 1978.

О. М. Новицький.

ТАБІ́ДЗЕ Тіціан Юстинович [21. III (2.IV) 1895, с. Шуамта, тепер Ванського р-ну Груз. РСР — 16.XII 1937] — груз. рад. поет. Друкуватися почав 1909. Перша збірка віршів вийшла 1934. Один з організаторів групи символістів «Голубі роги» (1915), редагував її газету «Барикади». Автор поем «Ріон-порт» (1928), «Грузія Радянська» (1934), поезій — «Вірш-повінь», «Батьківщина» та ін. Цикл віршів «У Вірменії» (1932), вірші «О. Пушкіну», «Матері Маяковського» та ін.— про дружбу братніх народів СРСР. Писав статті про літературу й мистецтво, публіцистичні твори.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1964; Стихи. Тбилиси, 1967.

Літ.: Цурикова Г. М. Тициан Табидзе. Л., 1971.

Р. Ш. Чилачава.

ТА́БІР військовий — місце розташування військ поза населеними пунктами, спеціально вибране й обладнане для виконання певних завдань (бойових, навчальних та ін.). Розвитку набули в Стародавньому Римі. Високого рівня обладнання Т. (станів) досягло і в Київ. Русі. В Чехії в 15 ст. і в укр. козаків 16—17 ст. Т.— похідне або бойове розташування війська, оточеного кількома рядами возів. Військ. Т. поділялися на похідні і постійні. Деякі укріплені Т. перетворювалися на *фортеці*. З розвитком *артилерії* та ін. засобів масового ураження військ виникла необхідність роззосередження армійських частин у бою, і Т. як укріплена стоянка втратив своє значення. Збереглися гол. чин. Т., призначені для навчання військ у польових умовах. У Росії такі Т. вперше почали створювати в кін. 17 ст. В сучас. арміях існують лише навчальні військ. Т., переважно літні.

ТАБЛИ́ЦІ МАТЕМАТИ́ЧНІ (польс. tablica, одн., від лат. tabula) — сукупність значень певної *функції* для деяких значень її *аргументів*. Для проміжних значень аргументів значення функції відшукують за допомогою *інтерполяції*. Т. м. є таблиці множення, *логарифмів, тригонометричних функцій* тощо. Відповідно до ступеня точності розрізняють Т. м. чотиризначні, п'ятизначні і т. д. Т. м.— один з важливих допоміжних обчислювальних засобів; їх широко використовують при різних розрахунках у математиці, астрономії, техніці тощо.

ТАБЛИ́ЦІ СТАТИСТИ́ЧНІ — форма раціонального й наочного викладу узагальнених числових показників, що характеризують суспільні явища й процеси. Кожна Т. с. має статистичний підмет (об'єкт або група об'єктів, що їх характеризують у таблиці) та статистичний присудок (ознаки, що характеризують підмет). Т. с. складаються з горизонтальних і вертикальних ліній, які, перетинаючись, утворюють по горизонталі рядки, по вертикалі — графи (стовпці, колонки). В рядках, звичайно, записують підмет таблиці, у графах (стовпцях, колонках) — ознаки, що характеризують підмет. За будовою підмета розрізняють таблиці прості, групові й комбінаційні. Прості Т. с. містять у підметі зведені показники або перелік об'єктів без розподілу їх на групи. Вони бувають перелікові, територіальні й хронологічні. Групові статист. таблиці містять у підметі згруповані одиниці досліджуваної сукупності явищ за однією ознакою. Якщо досліджуваний об'єкт групують у підметі таблиці не за однією, а за двома-трьома й більше ознаками, взятими в комбінації, то таку Т. с. наз. комбінаційною. Існують осн. правила складання й оформлення Т. с., вони містять у стислому вигляді всі необхідні відомості, назви їх точні й короткі; в них зазначається одиниця виміру, територія й період, до яких належать наведені дані. Групові й комбінаційні таблиці складають, використовуючи наук. методи групувань (див. *Групування статистичні*). В історії статистики пріоритет застосування табличного методу належить рос. вченому І. К. Кирилову (18 ст.). Комбінаційні таблиці вперше застосував для аналізу статистичних даних чернігівський земський статистик О. П. *Шликевич*.

М. І. Сосновська.

ТАБЛИ́ЧНО - ПЕРФОКА́РТКОВА ФО́РМА РАХІВНИ́ЦТВА — форма ведення *бухгалтерського обліку*. Застосовують її на підприємствах і в орг-ціях, де впроваджено комплексну механізацію обліку. За Т.-п. ф. р. дані всіх первинних документів переносять на перфокарти або перфострічку. Їх передають на лічильні машини, які за попередньо розробленими схемами видають табуляграми чи відомості, що замінюють усі бухгалтерські реєстри (книги, картки, оборотні відомості, головну книгу тощо). Табуляграми використовують також для складання балансу та ін. звітних форм. Т.-п. ф. р. повністю забезпечує взаємозв'язок між бухгалтерським обліком, статистичним та оперативним обліком.

ТАБЛО́ (франц. tableau, від лат. tabula — дошка) — щит або пристосування, на яких з'являються світлові сигнали або написи, що оперативно інформують про стан контрольованого об'єкта, подають відомості довідкового характеру тощо; засіб *оргтехніки*. Застосовується на пром. підприємствах, на стадіонах і спорт. майданчиках,

А. Ж. Табет.

Г. В. Табідзе.

Т. Ю. Табідзе.

Табівка.
Шкіра, метал. 20 ст.

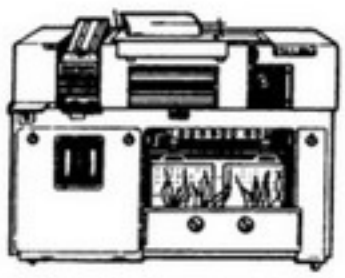

Табулятор ТА 80-1.

у диспетчерській службі на транспорті, у тех. і рекламних пристроях тощо.

ТА́БМЕН (Tubman) Гаррієт (бл. 1820, Бактаун, шт. Меріленд — 10.III 1913, Оберн, шт. Нью-Йорк) — героїня негритянського народу, борець за ліквідацію рабства в США. Н. в сім'ї раба. Бл. 1849 втекла від рабовласника, приєдналася до аболіціоністського руху (див. *Аболіціонізм*). Брала активну участь у діяльності «Підземної залізниці» (підпільної системи орг-ції втечі негрів-рабів). Особисто визволила з неволі понад 300 чол. Під час *громадянської війни в США 1861—65* Т. у складі армії Пн. билася проти рабовласників; була медсестрою, розвідницею, організувала партизан. бригаду, що діяла в пд. штатах, у тилу ворога. Після війни боролася проти расової дискримінації і гноблення негрів, виступала на захист прав жінок.

ТАБОРИ́ТИ — представники революц. антифеод. крила *гуситського революційного руху*. До «громади таборської» (звідси назва «таборити») належали широкі верстви селянства, ремісники, міська біднота, нижче духівництво, ремісники, частина дрібного дворянства. Т. проповідували антифеод. сел.-плебейську ідеологію, в основі якої було вчення про царство заг. рівності та соціальної справедливості на землі. Заперечували церк. таїнства, пишний католицький культ, а деякі — всі християнські святині і обряди. Т. були осн. військ. силою гуситського руху, створили польове військо, розробили передову для того часу воєнну тактику. Військо Т. (під проводом Микулаша з Гусі, Я. *Жижки, Прокопа Великого*) розгромило 5 хрестових походів, організованих реакцією проти гуситів, здійснило ряд походів за межі Чехії. 30.V 1434 у битві біля Ліпан його розбили об'єднані сили *чашників* і феод.-католицького табору. В 1437 впала остання фортеця Т.— Сіон в м. Кутна-Гора.

ТАБУ́ (полінезійське) —1) Поширена в первісному суспільстві система заборон, порушення яких нібито карається надприродними силами. Звичай Т. (у полінезійців) уперше описав Дж. *Кук*. У родовому суспільстві Т. регламентувало найважливіші сторони життя людей, зокрема шлюбні відносини. Пережитки Т. збереглися в сучас. релігіях. 2) У мовознавстві — заборона вживати певні слова, зумовлена релігійними, марновірними, цензурними, естетичними або ін. причинами. Замість табуйованих слів чи виразів вживають *евфемізми* (напр., замість «брехати» — «говорити неправду», замість «ведмідь» у Карпатах кажуть «вуйко»).

ТА́БУЛА РА́ЗА (від лат. tabula rása — чиста дошка для писання)— запроваджений *сенсуалізмом* термін для позначення стану свідомості новонародженої людини, яка не має ніякого знання про світ, бо не набула зовнішнього чуттєвого досвіду. Виник ще в античній філософії, але поширився після виходу праць Дж. *Локка*, який, заперечуючи теорію *природжених ідей*, доводив, що можна вивести основу знання з одиничного чуттєвого досвіду, з безпосереднього впливу речей на людину. За Локком, свідомість являє собою «чисту дошку», на якій досвід пише свої знаки.

ТАБУЛЮВА́ННЯ — складання та обчислювання *таблиць математичних*.

ТАБУЛЯ́ТИ (Tabulata) — ряд викопних *коралових поліпів* підкласу *табулятоморфів*.

ТАБУЛЯТОМО́РФИ (Tabulatomorpha) — підклас викопних *колоніальних організмів* класу *коралових поліпів*. Жили від пізнього кембрію до пермі; мали зовн. *скелет*, що складався з трубчастих коралітів різноманітної форми та невеликих розмірів (0,5—4 мм). Кораліти мали стінку, зовні вкриту епітекою; добре розвинені днища, іноді з пухирчастою тканиною. Всередині коралітів — радіальні перегородки (септи), частіше септальні шипики, ребра. Розмножувалися статевим способом та *пупкуванням*. Т. поділяють на 4 ряди — хететиди, аулопориди, табуляти, геліолітиди. За іншою класифікацією цей підклас наз. табулятами. Т. мають значення для стратиграфії палеозойських відкладів. На території УРСР трапляються у палеозойських відкладах на Поділлі в долині Дністра.

В. В. Перм'яков.

ТАБУЛЯ́ТОР (від лат. tabula — дошка, таблиця). 1) Обчислювальна машина в комплекті лічильно-перфораційних машин, яка автоматично зчитує дані з *перфораційних карт*, обчислює результати, накопичує їх у регістрах *арифметичного пристрою* і друкує у вигляді таблиць. Розрізняють електромех. та електронні Т. Швидкість роботи Т. визначається темпом подачі перфокарт (до 150 за хвилину). За один картохід відбувається одна операція додавання чи віднімання чисел, зчитаних з однієї перфокарти. Множення і ділення чисел виконується багаторазовим додаванням (відповідно відніманням). Щоб прискорити обчислення, до Т. приєднують електронні приставки, які дають змогу виконувати операції множення чи ділення за один картохід. Програма роботи електромех. Т. набирається на комутаційній дошці, електронних — записується в *запам'ятовувальному пристрої*. Вітчизняні електромех. Т. Т-5М, Т-5МУ, Т-5МВ обробляють цифрову *інформацію*, ТА 80-1 (мал.) — алфавітно-цифрову, електронний Т. АТЭ 80-1 обробляє алфавітно-цифрову інформацію. 2) Пристрій у друкарських машинках для друкування таблиць. *А. І. Кондалев.*

ТАВЛА́Й Валентин Павлович [26.I (8.II) 1914, м. Барановичі — 27.IV 1947, Мінськ] — білоруський радянський поет. Член Комуністичної партії з 1932. Діяч революц.-визвольного руху в Зх. Білорусії. Близько 7 років перебував у тюрмах буржуазної Польщі. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Осн. теми творчості — героїка революц. підпілля, боротьба білорус. народу за возз'єднання в єдиній Рад. державі. В поемах «Пісня про сухар» (1945), «Товариш» (1946) створив образ профес. революціонера-інтернаціоналіста. Автор літ.-критичних (про творчість Я. Купали, Я. Бриля) і публіцистичних статей.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1964; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. М., 1958. *В. Я. Бурак.*

Таволга звіробоєлиста: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — квітка; *3* — листок.

ТА́ВОЛГА (Spiraea) — рід рослин родини *розових*. Кущі з простими, переважно черговими листками без прилистків. Квітки двостатеві, білі, рожеві або червоні, зібрані в щитковидні, зонтиковидні, волотеві суцвіття. Плід — збірна листянка. Майже всі Т.— красиві декоративні кущі, добрі медоноси. До 100 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, в т. ч. на Україні — 17, з них 10 культивують, використовуючи для живоплотів, бордюрів, групових та поодиноких посадок тощо. Дикі види Т. ростуть по узліссях, схилах балок та ярів, у чагарниках, на пісках здебільшого у степовій, лісовій зонах та в Карпатах; особливо пошир. Т. звіробоєлиста (S. hypericifolia) — по кам'янистих степових схилах, в пд. і пд.-сх. лісостепових і степових районах.

М. М. Грисюк.

ТАВР, Торос — гірська система на Пд. п-ова Мала Азія в Туреччині. Оточує з Пд. *Малоазіатське нагір'я* і *Вірменське нагір'я*. Довж. 1000 км, вис. 3726 м (г. Демірказик). Система Т. включає Зх. Т., Центральний Т. і Сх., або Вірменський, Т. Складений переважно з вапняків, у серед. та сх. частинах — з метаморфічних і кристалічних порід. Є карстові форми рельєфу. Багато озер, особливо у Зх. Т. На пн. схилах поширені сухі степи та напівпустелі, на пд., більш зволожених,— ліси з дуба, фісташки, волоського горіха тощо, вище — гірські луки і пустища.

ТА́ВРИ (грец. Ταῦροι) — основне населення гірських і передгірних районів Криму в 1-му тис. до н. е. Від їхнього найменування походять назви Кримського п-ова *Таврида, Тавріка, Таврія*. Одним з перших подав відомості про Т. давньогрец. історик *Геродот* (5 ст. до н. е.). Осн. заняттям Т.-горців було скотарство. В долинах річок Т. займалися землеробством, у прибереж. районах— рибальством. У Т. були розвинуті гончарство, прядіння, ткацтво, обробка дерева, кістки, металів і каменю. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Т. жили невеликими родами, перебуваючи на ступені патріархально-родового ладу. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. у Т. з'явилася майнова нерівність, виділилася родова аристократія. Т. зберегли незалежність у боротьбі проти *Херсонеса* і *Боспорської держави*, але в кін. 2 ст. до н. е. вони підпали під владу *Понтійського царства*. За середніх віків нащадки Т. становили один з компонентів мішаного населення Пд. Криму. Осн. пам'ятками Т. є поселення *кизил-кобинської культури*, укріплені й неукріплені поселення в горах, на Пд. березі Криму (зокрема, на г. *Кішка*) та в долинах річок (напр., в урочищі Уч-Баш в Інкерманській долині),

могильники з похованнями в кам'яних скринях (див. *Дольмени*).

Літ.: Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры. М., 1981.

ТАВРІ́ДА — назва Кримського п-ова, яку почали вживати після приєднання його 1783 до Росії. Походить від назви старод. населення гірської і передгірської частини Криму — *таврів*. У березні 1918 створено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди*, що існувала до окупації Криму військами кайзерівської Німеччини (квітень 1918).

ТАВРІ́ЙСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Залізнична ст. Каховка, річковий порт. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, з-д залізобетонних конструкцій, радгосп, управління Пн.-Кримського каналу ім. Комсомолу України. 3 школи, лікарня, 2 клуби. Утворений 1983.

ТАВРІ́ЙСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ губернська — створена 1887 в Сімферополі для збирання, упорядкування, зберігання документальних матеріалів і охорони пам'яток старовини. Провадила археол. розкопки на тер. Криму. В роботі комісії брали участь відомі вчені М. І. *Веселовський*, В. О. *Городцов*, А. Ю. *Кримський*, Ю. А. *Кулаковський*, О. І. Маркевич та ін. При комісії діяв музей, в якому було зібрано 7 тис. предметів старовини. Комісія видавала «Известия Таврической учёной архивной комиссии» (т. 1—57, 1887—1920). В 1920 утворено Кримський центр. архів, якому комісія передала свої архівні матеріали. Музей комісії було передано 1921 новоствореному Центр. музею Тавріди в Сімферополі. В 1923 комісію перетворено на Таврійське т-во історії, археології та етнографії (діяло до 1929). Видавало «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (т. 58—60, 1927—29).

ТАВРІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця, створена за царським указом від 8 (20).X 1802. До Т. г. ввійшли Крим. п-ів, Дніпровський, Мелітопольський і Тмутараканський повіти *Новоросійської губернії*. В 1820 Тмутараканський пов. приєднано до земель *Чорноморського козацького війська*. На поч. 20 ст. Т. г. складалася з Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського, Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського повітів. Адм. центр Т. г.— Сімферополь. Протягом 19 ст. відбувався інтенсивний процес заселення і екон. освоєння Т. г. За переписом 1897, тут налічувалося 4482 населені пункти, в т. ч. 16 міст, населення яких становило 1 443 566 чол. Пром-сть була розвинута слабо; переважали підприємства по переробці с.-г. сировини. На 657 підприємствах працювало 6270 робітників (1901). Домінуюче становище в економіці займало с. г. Більша частина землі належала поміщикам і куркулям. За даними 1905, поміщики мали 31,2 % землі, куркулі — 48,8 %, бідняки — 8,8 %. На поч. 20 ст. в поміщицьких і куркульських господарствах щорічно працювало 200 тис. наймитів.

З 2-ї пол. 19 ст. Пд. узбережжя Криму починає використовуватися як курорт. Під час революції 1905—07 в Т. г. відбулися повстання моряків і солдатів, робітн. страйки, сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. З утворенням у березні 1918 *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* Таврійську губернію було ліквідовано. Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський повіти ввійшли до складу Радянської України.

Літ.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; История городов и сел Украинской ССР. Крымская область. К., 1974; Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. М., 1970; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Симферополь, 1951—57.

А. Д. Бачинський.

ТАВРІ́ЙСЬКИЙ ПАЛА́Ц у Ленінграді — пам'ятка рос. *класицизму*. Споруджено 1783—89 (арх. І. Старов, кілька будов у садибі — арх. Ф. Волков) для кн. Г. О. *Потьомкіна*. Після пожежі відбудовано 1802—04 (арх. Л. Руска, К. Россі, В. Стасов, розпис — 1819, Дж. Б. Скотті). Складається з

Таврійський палац у Ленінграді. Велика галерея. Архітектор І. Старов. 1783—89.

самостійних корпусів — центрального (з 8-кутним купольним залом, Великою галереєю) та 2 службових, розташованих по обидва боки парадного двору і з'єднаних з центр. корпусом перехідними флігелями. В 1906—17 в Т. п. відбувалися засідання *Державної думи*. Після Лютн. революції 1917 в лівому крилі Т. п. працювала (до серпня) Петрогр. Рада робітн. і солдатських депутатів, у правому — проходили засідання *Тимчасового комітету Державної думи 1917*. До липня 1917 у Т. п. перебував бурж. *Тимчасовий уряд*. 4 (17).IV 1917 в Т. п. на зборах більшовиків — учасників Всерос. наради Рад виступив з доповіддю В. І. Ленін (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). 5 (18).I 1918 в Т. п. зібралися *Установчі збори*. В січні 1918 тут працював *Третій Всеросійський з'їзд Рад*, у березні 1918— *Сьомий з'їзд РКП(б)*, в липні 1920 почав роботу II конгрес *Комуністичного Інтернаціоналу*. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 палац було реставровано. Іл. див. до ст. *Ленінград*, т. 6, с. 113.

ТА́ВРІКА (грец. Ταυρική) — в давнину пд. частина Кримського п-ова, населена *таврами*. Назва «Тавріка» вперше трапляється у давньогрец. історика *Геродота* (5 ст. до н. е.). На Пн. і Пн. Зх. з Т. межували *скіфи*, на Сх.— *Боспорська держава*, на Зх. в 5 ст. до н. е. виникло грец. місто *Херсонес*. У 3—2 ст. до н. е. кордони Т. звузилися. На Пн. виникла Скіфська д-ва із столицею в *Неаполі Скіфському*. На тер. Т. з'явилися скіфські укріплені міста (Палакій, Хабеї та ін. поблизу Херсонеса). В кін. 2 ст. до н. е. Т. підкорив понтійський цар *Мітрідат VI Євпатор*. У 2-й пол. 1 ст. до н. е. її захопили римляни. На місці таврського укріпленого поселення вони збудували фортецю *Харакс*. За часів раннього середньовіччя населення Т. становили нащадки таврів, скіфів, *аланів*, кримських *готів*, *хозарів*, греків та ін., які збудували міста-фортеці *Ескі-Кермен*, *Мангуп*, *Чуфут-Кале* та ін. У 13—15 ст. Т. поділялася на кілька феод. князівств, найбільшими з яких було Мангупське князівство з гол. містом Феодоро. За часів *Кримського ханства* (утворилося в серед. 15 ст.) і панування турків на узбережжі Криму (з 1475) самобутня культура Тавріки була знищена.

В. П. Тавлай.

«ТА́ВРІКА» — наукова історико-краєзнавча бібліотека при *Кримському краєзнавчому музеї*. Утворена 1873 в м. Сімферополі шляхом злиття кількох зібрань — б-к Таврійської губернської земської управи, Таврійської вченої архівної комісії, ряду особистих б-к. Налічує понад 30 тис. одиниць зберігання з природознавства, історії, археології Криму, в т. ч. унікальні видання 16—19 ст., твори перших дослідників Криму — П. С. Палласа, П. І. Сумарокова, П. І. Кеппена, В. Ф. Зуєва, К. І. Габліца, перші путівники по Криму. «Т.» має також цінні періодичні видання.

Р. М. Токарьова.

«ТАВРИ́ЧЕСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Таврійського губкому РСДРП(б). Перший номер «Т. п.» вийшов 24.I (6.II) 1918. Спочатку видавалася в Севастополі, потім — у Сімферополі. Всього вийшло близько 70 номерів. До складу першої редколегії «Т. п.» входили Ю. П. *Гавен*, В. Л. Кобилянський (відповідальний редактор), Н. І. *Островська*. Пізніше газету редагували Ю. П. Гавен і Д. І. *Ульянов*. Видання газети припинилося в кін. квітня 1918 у зв'язку з окупацією Криму австронім. військами. В 1919 виходила під назвою «Таврический коммунист», «Крымский коммунист», з 1920 — під назвою «Красный Крым». 18.I 1952 перейменована на «*Кримську правду*».

ТА́ВРІЯ — назва Кримського п-ова, поширена за середніх віків (див. *Тавріка*). В 19 — на поч. 20 ст. Т. називали не тільки Крим, а й прилеглі до нього з Пн. райони, що входили до складу *Таврійської губернії*.

«ТА́ВРІЯ» — респ. видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. 1921 в м. Сімферополі під назвою «Крымиздат», 1964—71 наз. «Крим», з 1971 — «Таврія». Обслуговує Крим. і Херсон. області.

Таври. Менгір кизил-кобинської культури в Байдарській долині в Криму.

А. М. Тагіров.

Р. Тагор.

Випускає наук.-популярну, суспільно-політ., виробничу, краєзнавчу, туристську та худож. л-ру, альбоми. Вид-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

М. Т. Гончаров.

«ТА́ВРІЯ» — жіночий вокально-хореографічний ансамбль. Створений 1971 у Сімферополі. Його засновником і художнім керівником до 1975 була нар. арт. СРСР Л. *Чернишова,* з 1975 худож. керівник — засл. діяч мист. БРСР та засл. арт. УРСР О. Опанасенко. В складі ансамблю — хор, танц. група й оркестр (диригент — засл. арт. Каз. РСР В. Лисиця); у репертуарі — нар. пісні й танці, хорові твори і вокально-хореографічні композиції на музику рад. композиторів.

ТАВТОЛО́ГІЯ (від грец. ταὐτολογέω — повторюю сказане) — повторення тих самих або близьких за значенням слів. Як засіб підсилення емоційності й ритмічності мови широко вживається в народнопоетичній творчості (тяжко-важко, рід-родина, жили-були), а також у худож. л-рі («Загину загибеллю сокола я, та карою буде загибель моя». М. Бажан).

ТАГА́ЛИ (самоназва — тагалог) — народ, який живе переважно на *Філіппінах.* Т. живуть також у центр. і пд. частинах о. Лусон, на о. Міндоро та ін. Чисельність — 10,8 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тагальською мовою.* За релігією Т.— католики. На поч. 16 ст. у Т. існували ранньофеод. князівства. Осн. заняття Т.— землеробство, рибальство, мисливство, ремесла; частина Т. працює в промисловості.

ТАГА́ЛЬСЬКА МО́ВА, тагалог, філіппінська мова, піліпіно — мова *тагалів.* Належить до *індонезійських мов.* У Т. м. розрізняють 8 тер. діалектів (манільський діалект ліг в основу літ. Т. м.). Під назвами «філіппінська мова», «піліпіно» літ. Т. м. виконує також функцію мови міжнац. спілкування на Філіппінах. Характерні риси Т. м.: граматична будова аглютинативна, розвинута система словотвору (способом афіксації, подвоєння, словоскладання), синтаксичні зв'язки здійснюються переважно за допомогою службових слів. Для Т. м. до середини 18 ст. використовували оригінальне *складове письмо,* тепер писемність — на лат. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Філіппіни,* розділ Література.

Літ.: Крус М., Шкарбан Л. И. Тагальский язык. М., 1966; Макаренко В. А. Тагальское словообразование. М., 1970. *В. П. Макаренко.*

ТАГАМЛИ́К — річка у Полтав. обл. УРСР, ліва прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 525 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Використовують для зрошування і риборозведення.

ТАГАНРО́Г — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на узбережжі Таганрозької зат. Азовського м. Залізнична станція, порт. 285 тис. ж. (1983). Поділяється на три міські райони. Засн. 1698 як фортеця і база рос. Азовського військ.-мор. флоту на мисі Таган-Рог. За умовами *Прутського трактату 1711* Т. у лютому 1712 було зруйновано (згодом відбудовано). За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* остаточно ввійшов до складу Росії. З 1775 Т.— місто. Після заснування Севастополя Т. втратив значення військ.-мор. бази. В 1875 в місті було створено відділення *«Південноросійського союзу робітників».* Рад. владу встановлено 19.I (1.II) 1918. В квітні, під час *австро-німецької окупації України 1918,* в Т. перебували парт. і рад. органи України, відбулися *Таганрозька нарада більшовиків України, Таганрозька сесія Центрального Виконавчого Комітету Рад України.* В період тимчасової окупації Т. нім.-фашист. загарбниками (17.X 1941—30.VIII 1943) у місті діяла підпільна орг-ція. Т.— важливий індустр. центр. Провідні галузі пром. комплексу міста — металург.; маш.-буд. та металообробна (з-ди: металург., котлобуд., комбайновий, суднорем., ковальсько-пресового устаткування, електротермічного устаткування та ін.). Розвинута харч. (рибна, м'ясна, борошномельно-круп'яна), легка (шкіряно-взут., швейна, шкіргалантерейна) пром-сть. У Т.— радіотех. та пед. ін-ти, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, картинна галерея. Літературний та істор.-архіт. музей-заповідник. В Т. народилися А. П. Чехов, художник К. А. *Савицький.* У квітні 1833 у місті побував Дж. *Гарібальді,* тут він став членом політичної організації *«Молода Італія».*

ТАГАНРО́ЗЬКА ЗАТО́КА — найбільша затока Азовського м. Займає його пн.-сх. частину, від моря відокремлена Білосарайською й Довгою косами. Довж. 150 км, шир. біля входу 31 км, пересічна глиб. 5 м. Береги Т. з. розчленовані (Міуський, Єйський та ін. лимани), на Пд.— Піщані о-ви. Взимку замерзає, влітку т-ра води до +28°. Гол. порти: Жданов, Таганрог, Єйськ.

ТАГАНРО́ЗЬКА НАРА́ДА БІЛЬШОВИКІ́В УКРАЇ́НИ, Таганрозька партійна нарада. Відбулася 19—20.IV 1918 в м. Таганрозі за умов *австро-німецької окупації України 1918.* В нараді взяли участь члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, *Народного Секретаріату,* окремі представники лівих елементів з *Української партії соціалістів-революціонерів* і *Української соціал-демократичної робітничої партії,* які порвали зі своїми партіями,— всього 71 чол. На нараді виявилися незгоди між виразниками «лівих» поглядів (А. С. *Бубнов,* Я. Б. *Гамарник,* С. В. *Косіор,* Ю. М. *Коцюбинський,* І. М. *Крейсберг* та ін.), які переоцінювали внутр. можливості революц. руху на Україні, і прихильниками правих поглядів (В. К. *Аверін,* Е. Й. *Квірінг,* Я. А. *Яковлєв* та ін.), що недооцінювали ці можливості. За пропозицією М. О. *Скрипника* нарада прийняла рішення про створення відокремленої від РКП(б) Компартії України. М. О. Скрипник і більшість учасників наради, виходячи з намірів зберегти *Брестський мир 1918,* розглядали виділення КП(б)У з РКП(б) як формальний акт. Проте за об'єктивним змістом це рішення було принципово неправильним. Воно не знайшло підтримки серед комуністів республіки, які не мислили своєї діяльності без органічного зв'язку з РКП (б). ЦК РКП(б), В. І. Ленін допомогли більшовикам України правильно розв'язати на *Першому з'їзді КП(б) України* питання про об'єднання парт. орг-цій в Компартію України як складову і невід'ємну частину єдиної РКП(б). Нарада виробила лінію на відновлення і зміцнення більшовицьких орг-цій, підготовку і здійснення під їхнім керівництвом повстання робітників і селян проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Таганрозька нарада поставила справу утворення Компартії України на практичні рейки. Було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У.* Нарада прийняла рішення про назву респ. парт. орг-ції — Комуністична партія (більшовиків) України.

В. Ю. Мельниченко.

ТАГАНРО́ЗЬКА СЕ́СІЯ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО ВИКОНА́ВЧОГО КОМІТЕ́ТУ РАД УКРАЇ́НИ. Відбулася 18.IV 1918 в Таганрозі, куди в зв'язку з *австро-німецькою окупацією України 1918* було евакуйовано ЦВК і *Народний Секретаріат.* Замість цих органів сесія утворила *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918* («Повстанську дев'ятку») і прийняла Маніфест до робітників і селян України із закликом до повстання проти окупантів та укр. бурж. націоналістів.

ТАГІ́РОВ Афзал Мухітдінович [25.X (6.XI) 1890, с. Абдрахманово, тепер Альметьєвського р-ну Тат. АРСР — 1938] — башк. рад. письменник, громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1913 (прийнятий Київ. підпільною парт. організацією). В роки 1-ї світової війни служив у військових частинах, що перебували на Україні. Літ. діяльність почав 1907. В оповіданні «Продані дівчата» (1908), повісті «Пригноблені» (1911) показав тяжку долю жінок, у повісті «Босяки» (1916) — життя сезонних робітників. Істор. драму «Янгура» (1912) написав під впливом п'єси С. *Воробкевича* «Убога Марта». Драми «Алатау» (1922), «В перехідний період» (1923), повісті «Перші дні» (1927), «Протоки могутньої ріки» (1928) — про революц. події в Поволжі й Серед. Азії. Повісті «Комсомол» (1928), «Фабрика зерна» (1929), «Кров машин» (1933) — про соціалістичну перебудову в Башкирії. У романі «Солдати» (1932) відобразив події на Україні періоду 1-ї світової війни, в романах «Червоногвардійці» й «Червоноармійці» (1937) — громадянську війну на Уралі.

Тв.: Рос. перекл.— Комсомол. Уфа, 1932; Фабрика зерна. М.—Л., 1933; Кровь машин. Уфа, 1935; Солдаты. М., 1936; Красногвардейцы.— Красноармейцы. М., 1961.

С. Г. Сафуанов.

ТАГО́Р Рабіндранат (Тхакур Робіндронатх; 7.V 1861, Калькутта—7.VIII 1941, там же) — інд. письменник і громад. діяч. Писав бенгальською мовою. Друкувався з 1875. У поетич. творах 80—90-х рр. відображено філос. роздуми, громадян. мотиви, оспівується природа й кохання. В оповіданнях цього часу гостро засуджував сутяжництво, жорстокість, віджилі традиційні уявлення. Романи «Пїщинка в оці» (1902) та «Катастрофа» (1905) утвердили в бенгал. л-рі жанр соціально-психологічного роману. На поч. 20 ст. Т. — один з керівників нац.-визвольного руху, писав патріотичні пісні (од на з них — «Моя золота Бенгалія» — згодом стала нац. гімном Бангладешу). З 1905 видавав громадсько-політичний журнал «Бгандар» («Скарбниця»). Пізніше відійшов від активної участі в політ. подіях. У цей період з'явилися філос. драма «Відплата» (1909), широко відомий роман «Го́ра» (1907—10), сатирична п'єса «Фортеця консерватизму» (1911), патріотична пісня «Душа народу» (1911), що нині є гімном Індії. В 1913 в перекладі англ. мовою самого Т. вийшла видана в Індії 1910 зб. віршів «Гїтанджалі» («Жертовні пісні»), за яку 1913 був удостоєний Нобелівської премії (рос. мовою 1914 вийшло чотири видання її). В циклі віршів «Політ журавлів» (1914—16) — роздуми над подіями 1-ї світової війни. В повісті «Чотири життя» (1916), романі «Дім і світ» (1915—16), сповнених життєствердного пафосу, показав і слабкі сторони в нац.-визвольному русі. В 20-х рр. відвідав багато країн Європи, Азії та Америки. Поїздка 1930 до Рад. Союзу справила на Т. величезне враження, про що він писав у «Листах про Росію» (1931). У романах «Поема про кінець» (1929), «В тенетах життя» (1930), «Чотири частини» (1934), повістях «Дві сестри» (1933) та «Квітник» (1934) порушував актуальні соціальні й морально-психологічні проблеми. Останні поетичні збірки: «Листя» (1936), «Флейта», «Під час хвороби» (обидві — 1940), «Одужання», «В день народження», «Останні вірші» (усі — 1941) та ін. Створив бл. 2 тис. пісень. Працював у галузі живопису (бл. 2 тис. картин і малюнків). Багато уваги приділяв просвітительській діяльності. Творчість Т. мала вирішальне значення в становленні сучас. бенгал. мови і формуванні критичного реалізму в усіх інд. л-рах. Укр. мовою його твори перекладали П. Ріттер, М. Терещенко, М. Бажан, В. Мисик, В. Батюк та ін.

Тв.: Укр перекл.— Катастрофа. К., 1960; Поезії. К., 1962; Світло і тіні. К., 1966; Оповідання. К., 1972; Поезії. К., 1981; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1961—65; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1981—82.

Літ.: Челышев Е. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Гнатюк-Данильчук А. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Рабиндранат Тагор. К столетию со дня рождения. М., 1961; Рабиндранат Тагор — друг Советского Союза. М., 1961; Ивбулис В. Я. Литературно-художественное творчество Рабиндраната Тагора. Проблема метода. Рига, 1981; Стрижевская Л. А. Рабиндранат Тагор. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *Ю. В. Покальчук.*

ТАДЖИ́КИ (самоназва — тоджик) — нація, основне населення Тадж. РСР. Живуть також в Узб. РСР, Кирг. РСР і за рубежем — в Афганістані та Ірані. Заг. чисельність Т.— 6,3 млн. чол. (1980, оцінка); за переписом 1979 в СРСР — 2898 тис. чол. Мова — таджицька (див. *Таджицька мова*). Віруючі Т.— мусульмани (переважно суніти — див. *Сунізм*; частина — шиїти — див. *Шиїзм*; припамірські Т.— *ісмаіліти*). Процес формування тадж. народності, в якому брали участь гол. чин. бактрійці, согдійці, а також *саки,* почався в 5—6 ст. і в основному завершився в 10 ст. за правління *Саманідів*. Але пізніше внаслідок феод. роздробленості й відсутності в Т. єдиної д-ви нац. розвиток їх затримався. У 18 — 1-й пол. 19 ст. значну частину Таджикистану завоювали афг. феодали. Осн. галузями г-ва Т. в минулому були землеробство і садівництво, скотарство мало допоміжне значення. В 1868 пн. частина Таджикистану ввійшла до складу Росії. Приєднання до Росії, незважаючи на нац.-колоніальний гніт царизму, мало для Т. прогресивне значення. В них почався процес формування бурж. нації, який, проте, не завершився. Після приєднання пн. районів до Росії багато Т. почало працювати на фабриках, заводах і рудниках. За роки Рад. влади в житті Т. відбулися докорінні зміни. Минувши капіталістичну стадію розвитку, Т. стали на шлях соціалізму; їхні різні етнічні групи консолідувалися в єдину соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернац. спільність — *радянський народ*. Основою г-ва Т. є розвинута пром-сть і соціалістичне землеробство (переважно бавовництво).

У республіці виросли великі міста, впорядковані кишлаки, в яких споруджуються будівлі сучас. типу. Нац. одяг Т. (біла широка сорочка, широкі штани, халат і тюбетейка — у чоловіків; довге плаття, довгі шаровари, халат, тюбетейка і платок — у жінок) зберігається переважно у віддалених сільс. місцевостях. Міське населення, особливо молодь, здебільшого носить сучас. одяг, що має нац. елементи. Ліквідовано неграмотність, зросла нац. інтелігенція, досягли значного розвитку наука, л-ра й мистецтво, промисли й ремесла. Про історію, економіку і культуру Т. див. *Таджицька Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1. М., 1962; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Гафуров Б. Г. Таджики. М., 1972; Таджикская Советская Социалистическая Республика. Душанбе, 1974.

М. Пак, Р. Масов.

ТАДЖИ́ЦЬКА МО́ВА — мова *таджиків*. Належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,8 млн. чол. (1979, перепис). У Т. м. розрізняють три групи говорів: північні (серед них — говори Самарканда та Бухари, на яких базується сучасна літ. Т. м.), пд. й пд.-сх., або дарвазькі (існують і ін. класифікації). Характерні риси літ. Т. м.: наявність 6 голосних і 24 приголосних фонем. Наголос сталий, падає здебільшого на останній склад. За типологією Т. м. флективно-аналітична. Категорії роду й відмінка немає. Зв'язок між словами в реченні здійснюється за допомогою прийменників, *післяйменників* та ізафетної конструкції. Для дієслова характерна розвинена система видо-часових форм. Перші писемні пам'ятки належать до 9 ст. Писемність до 1930 базувалася на арабській, з 1930 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі.

Літ.: Керимова А. А. Таджикский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 1. М., 1966; Забони адабии ҳозираи тоҷик, [ч. 1—2]. Душанбе, 1970—73; Ҷамъбасти илмии шеваҳои забони тоҷикӣ, дар 5 ҷилд. Душанбе, 1978—82.

С. Д. Холматова.

ТАДЖИ́ЦЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Таджикистан.

Загальні відомості. Утворена 14.X 1924 як Тадж. АРСР у складі Узб. РСР, 16.X 1929 перетворена на Тадж. РСР. Розташована на Пд. Сх. Середньої Азії. На Зх. і Пн. межує з Узб. РСР та Кирг. РСР, на Сх.— частина держ. кордону СРСР з Китаєм, на Пд.— з Афганістаном. У складі Т.— *Горно-Бадахшанська автономна область,* 3 області, 43 райони, 18 міст та 49 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Державний лад. Тадж. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Тадж. РСР прийнято 14.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Тадж. РСР 9-го скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Тадж. РСР — однопалатна Верховна Рада Тадж. РСР, що обирається громадянами строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Тадж. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Тадж. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Тадж. РСР. Верховна Рада Тадж. РСР утворює Уряд Тадж. РСР — відповідальну перед нею й підзвітну їй Раду Міністрів Тадж. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в авт. області, областях, районах, містах, селищах та кишлаках Тадж. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються громадянами на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів беруть участь громадяни СРСР, що досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Тадж. РСР, який обирається Верховною Радою Тадж. РСР строком на 5 років.

Природа. Тадж. РСР — гірська країна. 93 % її території займають гори. На Пн. Зх. в межі Т.

Герб Таджицької РСР.

ТАДЖИЦЬКА РСР

Площа — 143,1 тис. км²

Населення — 4239 тис. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Душанбе

У долині ріки Ягноб.

заходять відроги *Тянь-Шаню* (Курамінський хр.), на Пд. від них — хребти Алайської гірської системи (Алайський, Зеравшанський, Туркестанський, Гіссарський та ін.). На Пд. Зх. підносяться невисокі хребти (Бабатаг, Актау та ін.), розділені широкими міжгірними улоговинами. Сх. частина республіки — в межах гірської системи *Паміру* (хребти Заалайський, Музкол, Рушанський, Академії Наук з найвищою вершиною Т. і всього Рад. Союзу — *Комунізму піком* заввишки до 7495 м). На Пд. Зх. — частини Гіссарської, Кафірніганської та Вахшської долин. Республіка багата на поклади різноманітних корисних копалин, є, зокрема, поліметалеві руди, нафта, газ, вугілля, руди рідкісних металів, джерела мінеральних вод. Клімат Т. різко континентальний, сухий. Гірський та високогірний рельєф зумовлює відмінності місц. кліматичних умов. Т. розташований у пн. частині субтропіків. Літо в долинах жарке і сухе. Пересічна т-ра липня +27, +30°; зима коротка, тепла, пересічна т-ра січня 0, +2°; у високогірних районах відповідно +10, +12° та —18, —20°. На Пд. Зх. часто буває сухий і гарячий вітер — афганець (див. *Вітри місцеві*). Річна кількість опадів на низовинах 100—200 мм, в гірських районах до 1200—2000 мм. На більшій частині тер. Т. максимум опадів у лютому — травні. Найбільшою суворістю і посушливістю відзначається клімат Сх. Паміру. На тер. республіки налічується 8500 гірських льодовиків, заг. площа зледеніння — 8470 км² (бл. 6 % тер. республіки). Найбільші льодовики: *Федченка льодовик* (пл. 651,7 км²), Грум-Гржимайла (пл. 143 км²), Гармо (пл. 114,6 км²). Річкова сітка густа, найбільші ріки: *Сирдар'я, Зеравшан, Амудар'я* з притоками — Вахшем, Кафірніганом, Кизилсу. Усі вони переважно льодовиково-снігового живлення, в межах Т. багатоводні, мають весняні та літні паводки. Озера: *Сарезьке озеро*, Іскандеркуль, Яшилькуль — загатного походження, Каракуль — тектонічного. Крім озер, у Т. є штучні водосховища: Кайраккумське, Нурекське, Фархадське.

Більшу частину тер. Т. (бл. 70 %) займають пустельні піщані грунти. В передгір'ях, на низовинах та височинах — сіро-бурі пустельні грунти та сіроземи, поширені також такировидні грунти й солончаки, в горах — коричневі, у високогір'ях — лучні грунти. В Т. добре виявлена висотна поясність ландшафтів. У річкових долинах переважає культурна рослинність та тугайні ліси з тополі, зарості гігант. трав. На сухих гірських схилах — рідколісся з фісташки, на вологих — з горіха, клена, нерідко з арчі. Вище лежить зона субальп. та альп. луків. З тварин у тугайних лісах трапляються бухарський олень, дика свиня, шакал, очеретяний кіт, дикобраз; з птахів — фазан, чаплі, багато водоплавних; з плазунів — кобра, гюрза, водяний вуж, агами. В горах: гірська коза (кіїк), сніжний барс, бурий ведмідь, сурок, гірська куріпка, улар, гриф, ягнятник та ін. Для охорони та відновлення корисної фауни та флори створені заповідники *Тигрова Балка* і Роміт, 13 заказників, бот. сади в Душанбе, Ленінабаді та поблизу Хорога, Варзобська гірськобот. станція (ущелина Кандари).

К. В. Станюкович.

Населення. 58,8 % нас. становлять *таджики* (2237 тис. чол.; тут і нижче 1979, перепис). Живуть також узбеки (873 тис. чол.), росіяни (395 тис. чол.), татари (80 тис. чол.), киргизи (48 тис. чол.), українці (36 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас.— 29,6 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 34 %. Найбільші міста: *Душанбе, Ленінабад, Курган-Тюбе, Куляб, Хорог,* Нурек.

Історія. Тер. Т. заселялася з часів раннього *палеоліту* (500—300 тис. років тому). Класове суспільство виникло тут у 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Ця територія входила до давніх держ. утворень, що виникли в *Бактрії* та *Согдіані,* а в 6—4 ст. до н. е.— до імперій *Ахеменідів* і *Александра Македонського.* З 3 ст. до н. е. тер. сучас. Т. була ядром *Греко-Бактрійського царства, Кушанського царства,* пізніше зазнавала нападів *ефталітів,* тюркських племен. До серед. 8 ст. Серед. Азію завоювали араби, але опір її населення тривав ще протягом століття. Проти завойовників відбувся ряд нар. виступів, найзначнішим з них було повстання під проводом *Муканни.* В 9—10 ст. Т. входив до складу д-ви Тахіридів і *Саманідів держави.* В той період остаточно утвердилися феод. відносини, завершився процес формування тадж. народності. Високого рівня досягла тадж. культура. В 10 — на поч. 13 ст. землі, заселені таджиками, входили до держав, що існували на тер. Серед. Азії (див. *Караханіди, Хорезм* та ін.). В 13 ст. цю тер. завоювали орди *Чінгісхана.* В 14—15 ст. тер. Т. входила до складу д-в *Тімура* і *Тімуридів,* у 16 ст.— до *Шейбанідів держави.* В 16—18 ст. відбувалося дальше посилення феод. роздробленості. Виникло Аштарханідське ханство та *Хівинське ханство.* В серед. 18 ст. на тер. Фергани утворилося самостійне *Кокандське ханство.* В 17 — 1-й пол. 19 ст. відбувалася концентрація земель у руках великих феодалів, розорення дрібних власників. У 1-й пол. 19 ст. територію Т. було поділено між Кокандським ханством і *Бухарським ханством.*

За договором, укладеним 1868 між Росією і Бухарою, пн. райони сучас. Т. і значна частина Паміру були приєднані до Росії, вони увійшли до складу Туркестанського генерал-губернаторства. Бухарське ханство визнало васальну залежність від Росії. В 1876 було ліквідовано Кокандське ханство, а його територію включено до Ферганської обл. Туркестанського генерал-губернаторства. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для народів Серед. Азії і, зокрема, для тадж. народу. Воно відвернуло загрозу англ. експансії в Серед. Азію. Т., як і вся Серед. Азія, почав втягуватися в сферу заг.-рос. економіки, розвивалися його продуктивні сили, населення прилучалося до більш передової культури російського народу, включалося в єдиний потік революційної боротьби (повстання 1872 в Ходженті, 1875 в Ура-Тюбе та ін.). Було знищено рабство, припинено феодальні війни. Почався процес розкладу натурального господарства і розвитку елементів

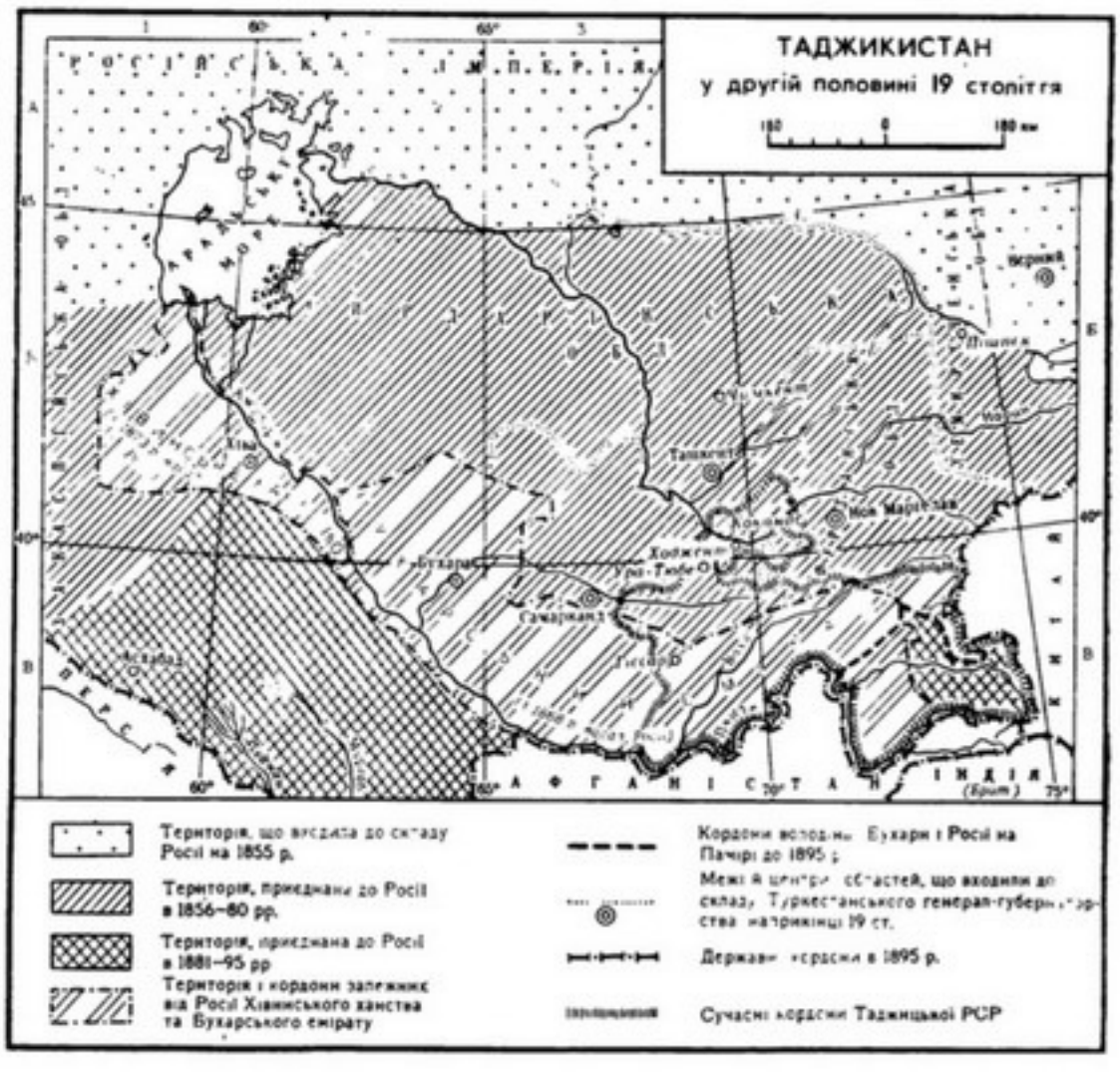
ТАДЖИКИСТАН
у другій половині 19 століття
180 0 180 км
Територія, що входила до складу Росії на 1855 р.
Територія, приєднана до Росії в 1856–60 рр.
Територія, приєднана до Росії в 1868–95 рр.
Територія і кордони залежних від Росії Хівинського ханства та Бухарського емірату
Кордони володінь Бухари і Росії на Памірі до 1895 р.
Межі й центри областей, що входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства наприкінці 19 ст.
Державні кордони в 1895 р.
Сучасні кордони Таджицької РСР
Ташкент
Ходжент
Ура-Тюбе
Самарканд
Бухара
Хіва
Термез
Кушка
Пендинський
Пянджський
Пянджський
Пяндж

капіталізму. Зароджувалася нац. буржуазія, формувався робітн. клас. Але в своїй основі соціально-екон. відносини в Т., як і раніше, залишалися феодальними. Розвиток капіталізму при збереженні феод. відносин, зокрема феод. власності на землю і воду, привів до загострення класової боротьби, що особливо посилилася в період революції 1905—07. У цей час виникли перші с.-д. групи. Трудящі Пн. Т. були активними учасниками *Середньоазіатського повстання 1916*. Після Лютневої революції 1917 в Ходженті, Ура-Тюбе та інших містах створено *Ради робітничих і солдатських депутатів*. Крім того, виникли Ради мусульм. депутатів, а також Спілка трудящих мусульман. Організаційно оформилися перші більшовицькі групи. 31.III (13.IV) 1917 було ліквідовано Туркестанське генерал-губернаторство. Однак влада в краї перейшла до рук бурж. Туркестан. к-ту Тимчасового уряду. Центром контрреволюції і мусульм. реакції стала Бухара. Поворотним пунктом в історії тадж. народу, як і всіх народів кол. Рос. імперії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. 1 (14).XI 1917 перемогло збройне повстання в Ташкенті, тут було встановлено Рад. владу. Це мало вирішальне значення для перемоги революції в усьому Туркестані. В Пн. Т. владу Рад встановлено в листопаді 1917 — лютому 1918. В кін. 1918 Рад. владу було проголошено на Памірі. Тер. Пн. Т. увійшла до *Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*. Встановлення Рад. влади в Т. відбувалося в умовах жорстокої боротьби проти зовн. і внутр. контрреволюції, особливо *басмацтва*.

В серпні 1919 було створено Туркестанський фронт (команд. М. В. *Фрунзе*), що відіграв вирішальну роль у ліквідації басмацтва і розгромі білогвардійських військ. У Бухарському ханстві зберігалася влада *емірa*. В листопаді 1918 було створено Бухарську Комуністичну партію, яка очолила революц. боротьбу трудящих, підготовку збройного повстання проти еміра. В серпні — вересні 1920 червоні бухарські загони, підтримані частинами Червоної Армії, розгромили війська еміра в Зх. Бухарі. Було створено *Бухарську народну радянську республіку*. В Сх. Бухарі Рад. владу було встановлено в квітні 1921. В кін. 1921— на поч. 1922 відновилися виступи контрреволюц. басмацьких банд. Скинуті революцією експлуататорські класи при підтримці англійських імперіалістів загарбали більшу частину території Сх. Бухари, жорстоко розправляючися з мирним населенням. З січня 1922 по червень 1924 верховним органом влади у Сх. Бухарі стала Надзвичайна диктаторська комісія ЦВК Бухарської республіки в справах Сх. Бухари. У червні — серпні 1922 Рад. владу було відновлено на більшій частині тер. Сх. Бухари. До серед. 1923 більшість басмацьких банд було знищено частинами Червоної Армії, підтриманими місц. добровольчими загонами. У ліквідації басмацтва взяв активну участь І. Ф. *Федько*. Велику роль у розгромі контрреволюції та зміцненні Рад. влади в Т. відіграли М. В. Фрунзе і В. В. *Куйбишев*. Однак велика банда Ібрагім-бека діяла до серед. 1926. Перемога над басмацтвом і зміцнення Рад. влади дали змогу приступити до відбудови нар. г-ва. У вересні 1922 бюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про військ. і екон. допомогу Бухарській республіці. В 1924 тут було створено умови для переходу на шлях будівництва соціалістичного суспільства. 14.X 1924 в результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* було утворено Тадж. АРСР у складі Узб. РСР. В листопаді 1924 як найвищий орган влади було створено Революційний комітет Тадж. АРСР. У січні 1925 в Тадж. АРСР увійшла Особлива Памір. обл. (у грудні 1925 перейменована на Горно-Бадахшанську а. о.). Пн. райони сучас. Т. увійшли до складу Узб. РСР і 1926 були об'єднані в Ходжентський округ. У 1926, після остаточної ліквідації басмацтва, на всій території Т. пройшли вибори до Рад. В 1925—26 було проведено земельно-водну реформу в Ходжентському окрузі. Закладалися основи соціалістичної пром-сті. У жовтні 1929 до складу Тадж. АРСР увійшов Ходжентський округ. 16.X 1929 було створено Тадж. РСР, 5.XII вона як союзна республіка увійшла до Союзу РСР. В роки довоєн. п'ятирічок в Т. розгорнулося соціалістичне будівництво, в основному було здійснено індустріалізацію. Одночасно відбувалася соціалістична реконструкція с. г. Масовий колгоспний рух розгорнувся в кін. 1929 (завершився 1936). Важливе значення для розвитку економіки республіки мало відкриття 1929 з-ці Термез — Душанбе. Проведено культур. революцію. Т. з відсталої окраїни царської Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. Велику допомогу тадж. народові подали трудящі братніх республік, зокрема спеціалісти з РРФСР, УРСР, БРСР. У цих умовах швидко зростав нац. робітн. клас. Тадж. народ сформувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 г-во Т. було перебудовано на воєн. лад. Трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Військ. з'єднання, сформовані в Т., билися під Москвою і Сталінградом, на багатьох фронтах війни. Десятки тисяч таджиків брали участь у визволенні України, Білорусії, Прибалтики. Понад 50 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами і медалями СРСР, 49 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу, зокрема Д. Азізов, Х. Касимов, Х. Каюмов, В. І. Бояркін та інші — за форсування Дніпра. В тилу трудящі Т. подавали всіляку допомогу фронтові. В Т. розмістилися підприємства, евакуйовані з Москви, Феодосії, Сімферополя, Харкова та ін. міст. У післявоєн. час трудящі Т. разом з усіма народами СРСР успішно розв'язують завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки. Великих успіхів досягнуто в розвитку бавовництва. Республіку нагороджено орденами Леніна (1956), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Б. І. Іскандаров.

Комуністична партія Таджикистану. Більшовицькі орг-ції Таджикистану оформилися в ході боротьби за перемогу і зміцнення Рад. влади. До 1924 місцеві парт. орг-ції Пн. Таджикистану входили до складу КП(б) Туркестану, Пд. Таджикистану — до КП(б) Бухари. З утворенням Тадж. АРСР (жовтень 1924) оформилася парт. орг-ція Таджикистану як складова частина КП(б) Узбекистану, а з утворенням Тадж. РСР Тадж. обл. парт. орг-цію в листопаді 1929 перетворено на Комуністичну партію (більшовиків) Таджикистану — КП(б) Таджикистану. В червні 1930 відбувся І Установчий з'їзд КП(б)Т, який оформив її створення. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1983 налічувала понад 109 900 членів і 5477 кандидатів у члени партії. Черговий, XIX з'їзд відбувся 23—25.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Таджикистану — Р. Набієв (з 1982).

ЛКСМ Таджикистану існує з жовтня 1925 як обл. комсомольська орг-ція Узбекистану, з утворенням Тадж. РСР — як ЛКСМ Таджикистану. На 1.I 1983 в його лавах було 647 092 комсомольці. Профспілки Таджикистану на 1.I 1983 налічували 1 280 636 членів.

Народне господарство. Т.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во республіки є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. За роки Рад. влади в Т. створено велику промисловість та енерг. базу для всього нар. г-ва, агропром. комплекс, в якому провідним є бавовнярство і бавовноочисна пром-сть. Загальносоюзне значення мають видобуток кольорових металів, дальшого розвитку набули садівництво, виноградарство, шовківництво, легка і харч. пром-сть. Значне місце в нар. г-ві Т. посі-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1981
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,06	3,2	4,7	13,5
Мінеральні добрива	тис. т	—	252,2	406	414
Трансформатори силові	тис. кВа	—	1379	2162	3006
Світлотехнічне устаткування	млн. крб.	—	10,5	11,9	16,2
Холодильники побутові	тис. шт.	—	129,6	145,8	137
Цегла будівельна	млн. шт.	—	—	374,7	315
Бавовна-волокно	тис. т	60,9	235	278,4	300
Килими і килимові вироби	млн. м²	—	3,2	3,8	10,8
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,5	5,7	5,8	6,5
Верхній трикотаж	» »	—	3,6	3,7	5,1
Шкіряне взуття	млн. пар	0,5	6,1	6,9	7,8
Олія	тис. т	3,5	68,8	94,5	96,3
Консерви	млн. умовних банок	13,9	172,8	242,4	296,1
Вино виноградне	млн. дал	0,3	3,5	4,4	5,5

дає машинобудування і металообробка. В 1981 у валовому сусп. продукті республіки частка промсті становила 52,8%, с. г.— 23,2%, буд-ва—12,0 %, транспорту і зв'язку — 2,5 %. Капіталовкладення в нар. г-во Т. 1981 становили 960 млн. крб. (1965 — 509 млн. крб.). Продуктивність праці 1981 зросла проти 1970 в пром-сті — в 1,34 раза, в буд-ві — в 1,27 раза, в с. г.— в 1,12 раза, транспорті і зв'язку — в 1,21 раза. Нац. дохід республіки збільшився за 1971—81 в 1,74 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період в 2,3 раза, роздрібний товарооборот — в 2 рази. За 1971—81 введено в дію 12 495 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Т. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з ін. районами країни.

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

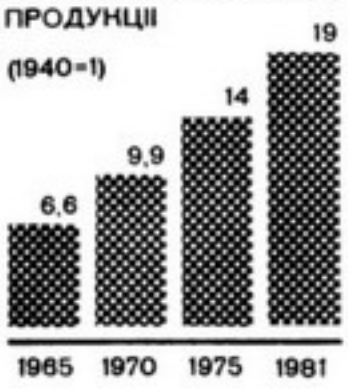

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1981
Зернові культури	324	325
в т. ч. пшениця	222	142
ячмінь	78	56
рис	11	28
Бавовна-сирець	172	929
Картопля	38	162
Овочі	44	383
Плоди і ягоди	121	256
Виноград	49	201

Драга в кар'єрі «Дарваз» Яксуйського родовища.

П р о м и с л о в і с т ь. За роки Рад. влади небувало зріс пром. потенціал Т. Створено нові галузі важкої пром-сті — електроенергетику, машинобудування і металообробку, гірничодобувну (кольорових і рідкісних металів), пром-сть буд. матеріалів. Дальшого розвитку набули традиційні галузі: легка (бавовняна, шовкова та ін.), харч. з рядом нових галузей (молочна, плодоконсервна, кондвиробів). Обсяг пром. виробн. порівняно з дореволюц. періодом збільшився в 167 раз. Успішно розвивається важка індустрія, провідне місце в якій займає виробн. електроенергії (за запасами водної енергії Т. займає 2-е місце в СРСР, після РРФСР) і гірничодобувна пром-сть. Завдяки створеній у 60—70-х рр. великій енергетиці (потужній Нурекській ГЕС ім. Л. І. Брежнєва на р. Вахші, Кайраккумській ГЕС на Сирдар'ї, каскаду Вахшських і Варзобських ГЕС, Яванській ТЕЦ) виробн. електроенергії 1981 порівняно з 1970 зросло в 4,2 раза. На цій основі і використанні металорудної та ін. сировини у 80-х рр. формується *Південно-Таджицький територіально-виробничий комплекс*, що має загальносоюзне значення. В Т. видобувають буре вугілля (Шурабський басейн), нафту (Нафтоабад, Кичик-Бель та ін.), газ (Кизил-Тумшукське, Комсомольське родовища). Кольорова металургія зосереджена в основному на Пн. республіки (виробляють свинцеві, цинкові, вольфрамові, сурм'яні, олов'яні концентрати, видобувають плавиковий шпат). Осн. підприємства: Адрасманський свинцево-цинковий, Анзобський гірничо-збагачувальний комбінати; Таджицький алюм. з-д в Турсунзаде тощо. В республіці розвиваються машинобудування й металообробка (с.-г. машини, устаткування для підприємств торгівлі і громад. харчування, побутові холодильники, силові трансформатори, кабель, запасні частини для автомобілів і тракторів тощо), підприємства яких розміщені гол. чин. у Душанбе, а також у Ленінабаді, Курган-Тюбе, Канібадамі, Ісфарі, Адрасмані тощо. Створюється хім. промисловість (Вахшський азотно-туковий завод, Яванський електрохім. завод та ін.). Промисловість будівельних матеріалів створено в основному в післявоєн. період. Осн. продукція — гіпс, вапно, цемент, шифер, цегла, мінеральна вата та ін. (Душанбе, Ленінабад, Куляб, Кайраккум, Курган-Тюбе та ін.). За вартістю найбільше продукції в Т. дають галузі легкої і харч. пром-сті. Серед галузей легкої пром-сті 1-е місце займає текст., зокрема шовкова (Душанбе, Ленінабад), бавовноочисна (Вахшська, Гіссарська долини), бавовняна (Душанбе). Розвинуте також килимарство (у Кайраккумі килимовий комбінат — один з найбільших у країні, дає 10,8 % загальносоюзного виробн. килимів і килимових виробів). Є підприємства трикотажної (Душанбе, Ура-Тюбе), взуттєвої (Душанбе, Ленінабад), швейної, шкіряної пром-сті. В харч. пром-сті переважають плодоовочеконсервна (Канібадам, Ленінабад, Ісфара, Ура-Тюбе) та олійно-жирова (Душанбе, Канібадам та ін.) галузі, є також виноробна, кондитерська, м'ясна, молочна, парфюмерна, тютюнова пром-сть. Т.— основний виробник у країні олії з герані.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. В результаті соціалістичних перетворень у Т. створено високомеханізоване інтенсивне с.-г. виробн. Заг. обсяг його продукції 1982 зріс проти 1960 в 2,6 раза, а порівняно з 1970 — на 46 %. На 1.I 1982 у республіці було 158 колгоспів і 230 радгоспів. Осн. галузь с. г.— землеробство, яке дає 69 % с.-г. продукції. За післявоєн. роки в його структурі значно зросла (з 20 % до 38,8 %) площа під тех. культурами, що характеризує процес інтенсифікації землеробства. Особливо розвинуті бавовництво, плодівництво, виноградарство. У тваринництві переважає вівчарство.

Природні умови республіки впливають на спеціалізацію та особливості землеробства і тваринництва. Гірський рельєф зумовлює обмеженість земель, придатних для обробки. С.-г. угіддя 1981 становили бл. 44 % заг. зем. площі Т. (4,2 млн. га), з них 20 % (0,8 млн. га) припадає на орні землі, 77 % (3,2 млн. га) — на пасовища. У зв'язку з тим, що Т. лежить у зоні пустель, на більшій частині території можливе лише поливне землеробство (Великий Ферганський, Великий Гіссарський, Вахшський, Пн. Ферганський, Дальверзинський канали). В 1981 зрошено 626 тис. га земель. Із зернових культур вирощують пшеницю, ячмінь, з технічних — в основному бавовник (за продажем бавовни д-ві Т. займає 3-є місце в СРСР), а також герань, льон-кудряш, кунжут.

Значне місце в економіці Т. займають садівництво (осн. плодова культура — абрикос, а також персики, яблуні, айва, гранат) та виноградарство (переважають кишмишні сорти). Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці 1981 досягла 51 тис. га (1940 — 16 тис. га), виноградників — відповідно 20 і 7.

Тваринництво розвивається всюди і характеризується різноманітністю. У пд. долинах, де осн. с.-г. культурою є бавовник, тваринництво відіграє другорядну роль, у горах — головну. Поголів'я (тис., на 1.I 1982): великої рогатої худоби — 1267 (в т. ч. корів — 474), свиней — 159, овець і кіз — 3116. Переважає вівчарство (гол. чин. гіссарська і каракульська породи). На Сх. Паміру розводять яків. Велике значення має шовківництво. В 1981 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 98 тис. т, молока — 510 тис. т, яєць — 375 млн. шт., вовни — 4,9 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1981): тракторів (фіз. одиниць) — 32,9, зернозбиральних комбайнів — 1.4. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1981 в Т. налічувалося 88 міжгосподарських підприємств і організацій, у т. ч. будівельних — 29, тваринницьких — 36.

Т р а н с п о р т. Осн. вид транспорту — автомобільний (93 % всіх перевезень у республіці). Довжина автошляхів загального користування 1981 становила 13,3 тис. км, у т. ч. 10,9 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Ош — Хорог, Душанбе — Хорог, Душанбе — Ура-Тюбе — Ленінабад, Душанбе — Курган-Тюбе, Душанбе — Термез. Залізничні лінії зосереджені на Сх. республіки. Довж. з-ць заг. користування — 0,47 тис. км (1981). Авіалінії сполучають Душанбе з Москвою, Києвом, Ташкентом, Фрунзе, Ашхабадом та ін. містами країни. Діють також внутріресп. авіалінії. Судноплавство на Пянджі та Амудар'ї. Газопроводи: Кизил-Тумшук — Душанбе (відгалуження до Турсунзаде і Явана) та Бухара— Ленінабад — Фергана. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981 — 1985 роки і на період до 1990 року в Т. в одинадцятій п'ятирічці передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 24—27 %. У Пд.-Таджицькому тер.-виробничому комплексі продовжити спорудження Яванського електрохім. з-ду і ввести нові потужності на алюм. з-ді. Розгорнути буд-во Рогунської ГЕС і ввести в дію Байпазинську ГЕС. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 12—14 %. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості не менш як 315 тис. т, бавовни-сирцю — 910—920 тис. т, м'яса (в забійній вазі) — 110 тис. т, молока — 520 тис. т. Здійснити роботи по зрошенню земель на площі 50—55 тис. га. Продовжити освоєння Дангаринського степу.

Х. М. Саїдмурадов.

Охорона здоров'я. В 1982 в Тадж. РСР налічувалося 42,8 тис. лікарняних ліжок (100,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 10,6 тис. лікарів (25,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 28,4 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 420 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Лікарів готують у Тадж. мед. ін-ті. Відомі курорти Ходжа-Обігарм, Обігарм, Гарм-Чашма, Шаамбари.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За переписом 1897, письменних серед населення на території сучас. Т. було 2,3 %, у т. ч. серед чоловіків — 3,9 %, серед жінок — 0,3 %. Освіта перебувала в руках мусульм. духівництва, в реліг. школах *мектебах* і *медресе* навчалися діти привілейованих верств населення. З кін. 19 ст. діяли т. з. новометодні школи, в яких готували чиновників і прикажчиків, з поч. 20 ст.— чотирикласні, т. з. рос.-тубільні школи. Середніх спец. навч. закладів і вузів на території Т. не було. Рад. влада відкрила тадж. народові шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася освіті жінок. Важливу роль у розвитку освіти відіграло переведення 1940 таджицької писемності на новий алфавіт, побудований на основі російської графіки. З 1949/50 навч. р. в республіці здійснюється загальна 7-річна освіта, з 1959/60 навч. р.— 8-річна освіта. В 9-й п'ятирічці в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. в 3,1 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 1,1 млн. учнів, у 38 серед. спец. навч. закладах — 39,2 тис., у 10 вищих навч. закладах — 57,9 тис. студентів. Найбільші вузи: *Таджицький університет* імені В. І. Леніна, Тадж. політех. ін-т з філіалом у Ленінабаді, Тадж. с.-г. ін-т, ін-т мистецтв, мед.— у Душанбе, Пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка в Душанбе, пед. ін-ти в Кулябі й Ленінабаді та ін. У 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 20,0 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Таджицької РСР* (19 наук. установ; 20 академіків і 29 членів-кореспондентів; 1.I 1983), у її складі Ін-т сейсмостійкого будівництва і сейсмології, Фізико-тех. ін-т ім. С. У. Умарова, Ін-т астрофізики та ін., а також Ін-т історії партії при ЦК Компартії Таджикистану (філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), Тадж. ін-т ветеринарії, Ін-т землеробства М-ва с. г. Тадж. РСР, Ін-т епідеміології й гігієни та ін. наук. установи. Всього в республіці працюють 8,0 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,7 тис. кандидатів наук (1982). На кожну тисячу працівників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й серед. (повну й неповну) освіту мають 830 чоловік (1983).

У Т.— 1,7 тис. масових б-к (фонд — 13,5 млн. одиниць зберігання); серед найбільших б-к республіки — Державна б-ка Тадж. РСР імені Фірдоусі та Центральна наукова б-ка АН Тадж. РСР, обидві — в Душанбе; 12 театрів, цирк, філармонія, 1,2 тис. кіноустановок з платним показом, 1,4 тис. клубних закладів, 15 державних музеїв: Респ. об'єднаний музей історико-краєзнавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада, Літ. музей ім. С. Айні в Душанбе, Респ. історико-краєзнавчий ім. А. Рудакі в Пенджикенті, Хорогський і Ленінабадський обл. історико-краєзнавчі музеї, Історико-краєзнавчий музей у м. Ісфара та ін. Серед позашкільних закладів — палаци і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 в Т. видано 755 назв книг і брошур тиражем 7,2 млн. прим., з них 359 — тадж. мовою тиражем 4,5 млн. прим. У республіці виходять 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 20,0 млн. прим., 67 газет річним тиражем 257 млн. прим., у т. ч. 58 — тадж. мовою річним тиражем 165 млн. прим. Працюють вид-ва «Ірфон», «Доніш», Головна редакція Тадж. Рад. Енциклопедії та ін. Друк. орган ЦК Компартії Таджикистану — журн. «Комуністі Тоджикистон» («Комуніст Таджикистану», тадж. мовою). Друк. органи ЦК Компартії Таджикистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Тадж. РСР — газ. «Тоджикистоні Совєті» («Радянський Таджикистан», тадж. і узб. мовами) та «Коммунист Таджикистана». Працює Тадж. телеграфне агентство (ТаджикТА). Радіофікація Т. почалася з 1928. Респ. телебачення; з 1959 функціонує Душанбинський телецентр. Респ. радіо веде передачі тадж., рос. та узб. мовами. Ретранслюються також радіо- і телепередачі з Москви й Ташкента.

Література. Таджицька література — одна з найдавніших л-р народів СРСР і світу. Усна творчість таджицького народу формувалась у кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Створювалася вона мовами предків таджиків — бактрійською, согдійською, хорезмійською, парфянською. Формування писемної л-ри мовою дарі — таджицькою припадає на 9 ст. Вона розвивалася в тісному зв'язку з уснопоетичною нар. творчістю і в наступні століття. В 17—18 ст. були складені цикли народних оповідань. У 17 ст. сформувався героїчний таджицький епос «Гуруглі». Записувати фольклорні тексти почали в кін. 19 ст., а науковий запис тадж. фольклору здійснюється в роки Рад. влади. На межі 19 і 20 ст. складалися школи епічних оповідачів, поетів-співців (Каріма Девона, Фахрі Румоні та ін.). Великої популярності набула творчість народних співців рад. періоду Саїдалі Валі-заде, Хікмата Різо, Курбана Джаліла, Юсуфа Вафо, Бобо Юнуса Худойдод-заде, Курбоналі Раджаба та ін. Першою пам'яткою стародавньої писемності, яка дійшла до нас, є *Авеста*. Збереглися написані парфянською (серед.-іранською) мовою поеми «Ядгар Зареран», «Ассірійське древо». Широко представлена тадж. віршована мова в реліг. маніхейських писемних пам'ятках 3—4 ст. н. е. («Гімн Сонцю і Місяцю» та ін.). Відомі прозаїчні твори — «Синдбоднома», «Абумуслімнома». Написана загальною (єдиною) для всіх персомовних народів *Мавераннахру* і Хорасану літ. мовою, л-ра ця до 15 ст. мала назву тадж.-перської (з часом — таджицької, перської, дарі та ін.).

Родоначальник тадж.-перс. літератури — А. *Рудакі* (9 ст.), його послідовники — А. Дакікі, А. *Фірдоусі* (героїч. поема «Шахнаме»), *Ібн Сіна*. Ідеями гуманізму та волелюбності пройняті поезії *Омара Хайяма* (11—12 ст.) та Насіра Хосрова (11 ст.), Ф. Унсурі і Ф. Гургоні (11 ст.). У 12—14 ст. видатними представниками тадж.-перс. л-ри були *Сааді, Гафіз*, Анварі, Джалаледдін Румі, Амір Хосров Дехлеві, Камаль Худжанді. Сатиричний напрям у л-рі того часу представлений творами Н. У. *Закані*. В 15 ст. на чолі літ. руху стояв тадж. поет Абдурахман Джамі. Представником тадж. мемуарної л-ри цього періоду був Зайнілдін Восіфі. У 2-й пол. 16 ст. виступив поет-сатирик *Мушфікі*. В 17—18 ст. в л-ру прийшли Мірза Абдулкадир Беділь, Саїдо Насафі, Зебуніссо, Фітрат Зардуз та ін. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в тадж. л-рі виникла течія просвітительства. Основоположником її був Ахмад *Доніш*, його послідовниками — Шамсіддін Шахін, Мухаммад Хайрат, Тошходжа Асірі, Мірза Сірадж та ін. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нові можливості для розвитку тадж. л-ри. Основоположником тадж. рад. л-ри став Садріддін *Айні*. Вірою в перемогу революції пройнята вся творчість Абулькасіма *Лахуті*. У 20-х рр. в тадж. літературу прийшли поети Сулаймоні *Пайрав*, Джавхарі-заде Сухайлі, Мірзо Абдулвахід Мунзім, Мухамеджан *Рахімі*, Мухіддін Амін-заде. На поч. 30-х рр. в тадж. л-рі розвивалася проза і драматургія. Л-ра поповнилася іменами Мірзо *Турсун-заде*, Абдусалома *Дехоті*, Раїма *Джаліла*, Хакіма Каріма, Мірсаїда *Міршакара*, Сатима *Улуг-зода*, Хабіба Юсуфі, Бокі Рахім-заде, Гані Абдулло та ін. У роки Великої Вітчизн. війни тадж. письменники виступали з патріотичними творами. В цей час в л-ру прийшли Розія Озод, Абдуджабор Каххорі, Аміндженан Шукухі, Мухіддін Фархат та ін. У повоєнні роки поезія зберігає провідне місце в л-рі (вірші і поеми Турсун-заде, Міршакара та ін.), але більш інтенсивно розвиваються проза (романи Ф. Ніязі, Улуг-зода, Джаліла, Айні, Ф. Мухаммадієва) і драматургія (п'єси Дехоті, драми Гані Абдулло, Шамсі Кіямова та ін.). В 50—70-х рр. в л-ру прийшло нове покоління письменників: Пулод Толіс, Мумін *Каноат*, Файзулло Ансорі, Гафар Мірзо, Мавджуда, Мастон, Кутбі Кіром, Лоїк Шералі, Бозор Собір, Юсуф Акобіров, Мухіддін Ходжаєв, Урун Кухзод, Саттор Турсун, Гулназар,

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1981
Вся посівна площа	807	811
Зернові культури	567	243
Технічні культури	161	314
в т. ч. бавовник	106	305
Овочебаштанні і картопля	24	35
Кормові культури	55	219

На відгодівельній фермі великої рогатої худоби в радгоспі-технікумі імені В. В. Куйбишева Вахшського району.

Голова Будди з монастиря Аджин-Тепе. 7—поч. 8 ст. Глина. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Гулрухсор, Озод Амін-заде, Сорбон та ін. В галузі дит. л-ри плідно працюють Міршакар, Абдумалік Бахорі, Гульчехра Сулейманова, Убайд Раджаб; у галузі літ. критики і літературознавства цей період дав імена Абдулгані Мірзоєва, Носірджона Масумі, Шаріфа Хусейн-заде, Рахіма Хашима, Мухаммада Шукурова, Атахона Сайфуллаєва, Халіка Мірзо-заде, Расула Хаді-заде, Раджаба Амонова та ін. Творче єднання тадж. і укр. л-р почалося за Радянської влади. З'явилися переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука. Українні присвятили ряд творів Лахуті, Міршакар, Юсуфі, Каноат. Про Т. писали Л. Первомайський, В. Мисик, П. Воронько, В. Коротич та ін. Дружба тадж. і укр. народів у роки Великої Вітчизн. війни відображена в «Листі таджицького народу українському народові», поезіях Турсун-заде, Лахуті, Дехоті, Дж. Сухайлі, поемі Каноата «Дніпровські хвилі», п'єсах Улуг-зода, Дж. Ікрамі, нарисах і оповіданнях Ніязі. У творах післявоєн. років Джаліла, Улуг-зода, Шукухі, Толіса, Мухаммадієва, Фархата, Бахорі та ін. створені образи представників укр. народу. В 1961 в Т. видано «Антологію української поезії». На Україні в перекладах з'явилися твори Рудакі, А. Фірдоусі, Гафіза, С. Айні, А. Лахуті, Р. Джаліла, М. Турсун-заде, Міршакара. В 1962 видано зб. укр. мовою «Таджицька поезія. Антологія». Спілка письменників — з 1934.

Х. Шодикулов.

Архітектура. На тер. Т. збереглися залишки поселень неолітичної гіссарської культури на городищах поблизу м. Нурека (Туткаул, Сай-Сайод, обидва — 6—5-е тис. до н. е.) і поселення Дангара (Куй-Бульєн), поселення епохи бронзи в урочищі Кайраккум, залишки давньобактрійського житл. будинку (6—4 ст. до н. е., городище Калаї-Мір у с-щі ім. Насіра Хісрава). З описів античних авторів відомо про існування в 4—3 ст. до н. е. на тер. Т. міст елліністичного типу з оборонними мурами й регулярним плануванням. Від греко-бактрійського (3—2 ст. до н. е.) і кушанського (1—4 ст. н. е.) часів збереглися залишки міст в Пд. Т. (городища Саксан-Охур, Шахрінау, Мунчак-Тепе, Яванське, Кей-Кобад-шах, Кухна-Кала), памірські фортеці Кахкаха, Ямчун та ін. на тер. Горно-Бадахшанської а. о., палацово-храмовий комплекс у Саксан-Охурі з середньоазіатським плануванням і елліністичними деталями архітектурного декору.

В 5 — на поч. 8 ст. на території Т. виникли міста, укріплені мурами та баштами, з регулярною забудовою — великими житл. масивами (Пенджикент). Палаци відзначалися великими парадними залами з тронними *айванами*, оздобленими живописом і різьбленням. Розвивалися різні типи культових споруд (храми в Пенджикенті, монастир Аджина-Тепе, буддійський храм у фортеці Калаї-Кафірніган поблизу с-ща Ісамбай Ленінського р-ну). Після араб. завоювання і поширення ісламу в архітектурі склалися нові типи споруд [мечеті, медресе, мінарети, мавзолеї, ханака (мусульманська культова споруда)], в яких збереглися місцеві ранньосередньовічні риси (мавзолей Ісмаїла Самані). Зовні споруди було вкрито суцільним різьбленим декоративним узором (портик мавзолею Хазраті-бобо в с. Чорку поблизу

Мавзолей шейха Муслехеддіна в Ленінабаді. 17—18 ст.

Ісфари, 12 ст.). На кін. 14—15 ст. припадає період розквіту монументального буд-ва (мавзолей Мір-Сеїд-Хамадані в Кулябі, 14—17 ст.). У 18—19 ст. міста та культові будівлі в основному зберігали середньовічну структуру. Риси нац. тадж. буд-ва розвивалися в архітектурі громад. будівель.

В радянський час міста Т. розвиваються за генеральними планами (Душанбе, Ленінабад). У 30-х роках в архітектурі панували класицистичні форми у поєднанні з елементами середньовічної архітектури (Театр опери та балету ім. С. Айні, 1939—46, арх. О. Юнгер, Д. Білібін, В. Толлі; готель «Вахш», 1939—41, арх. О. Антоненко, обидва — у Душанбе). В 2-й пол. 50-х рр. в умовах високої сейсмічності Т. вирішувалася проблема збільшення поверховості будівель. У 50—70-х рр. будуються нові міста [Нурек, Регар (тепер Турсунзаде), Яван], у будівлях нові сучас. конструкції поєднуються з традиційним декором, орнаментальним розписом і різьбленням (Будинок Дружби, 1974, арх. Г. Айзикович; Будинок політосвіти, 1975, арх. Е. Єрзовський та ін.; будинок обчислювального центру Держплану Тадж. РСР, 1976, арх. В. Лях; готель «Таджикистан», 1975, арх. О. Онищенко; всі — в Душанбе; аеровокзал у Ленінабаді, 1964—65, арх. Г. Соломинов та ін.). Спілка архітекторів Т.— з 1936.

Образотворче мистецтво. На території Т. знайдено наскельні розписи в гроті Шахти доби

Респ. театр муз. комедії імені О. С. Пушкіна в Ленінабаді. Архітектор С. В. Волков. 1961—64.

мезоліту (15—10-е тис. до н. е.); до періоду бронзи (серед. 2 — поч. 1-го тис. до н. е.) належить кераміка з геометричним візерунком, ювелірні вироби; з 6—4-го ст. до н. е.— бронзові фігурні бляхи; з 2—1 ст. до н. е.— декоративна скульптура, кераміка (статуетки), ювелірні прикраси, вишивка. У 5—8 ст. інтер'єри будинків оздоблювали настінними розписами, різьбленням на дереві. За часів середньовіччя була поширена скульптура (Аджин-Тепе, *Пенджикент*), в період араб. завоювання — архітектурний рослинний декор (різьблення на глині та дереві), іноді траплялося зображення тварин. Новий етап розвитку мист. пов'язаний з появою в 15 ст. мініатюрного живопису (*Герацька школа мініатюри*). В цей час розвивалося й декор.-ужиткове мист. (посуд з бронзи, золота, срібла). У 18—20 ст. високого рівня досягли виробництво кераміки, вишивка (настінні панно). Сучас. мист. Т. почало розвиватися в 20-х рр. 20 ст.: з'явилися плакати, ілюстрації для сатиричних журналів («Машраб», «Мушфікі», «Бігіз»), шкільних підручників (художники Л. Буре, Г. Нікітін, Азамхон Сіддікі). На поч. 30-х рр. в Т. працювали такі майстри, як Є. Бурцев, П. Фальбов, М. Хошмухамедов, у кін. 30-х рр.— випускники Всерос. АМ у Ленінграді Б. Шахназаров, Є. Чемодуров, В. Сидоренко та І. Єршов. У роки Великої Вітчизн. війни особливого розвитку набули агітаційна графіка і політ. плакат (О. Орлов, Б. Серебрянський та ін.). У 50-х рр. збільшилася кількість художників з профес. освітою (живописці А. Ашуров, І. Абдурахманов, Д. Ільябаєв, графіки П. Зобнін, С. Краснопольський; скульптор О. Татаринова). Серед митців, які представляють сучас. образотворче мистецтво, — А. Аміндженов, А. Ахунов, А. Рахімов, З. Хабібулаєв, Х. Хушвахтов, К. Туренко, В. Фомін, Г. Чередниченко. Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мист. (худож. ткацтво, килимарство, кераміка, ювелірна справа), розквіту якого сприяє творчість Р. Юлдашева, Ю. Рауфова, А. Мавлянова, С. Сахібова, З. Бахріддінової. Майстри образотворчого мистецтва об'єднані у Спілку художників Тадж. РСР (оргкомітет створено 1933). Діє республіканське художнє училище в Душанбе.

Музика розвивалась як одноголосе мистецтво усної традиції — народне і нар.-професіональне. Нар. музику умовно поділяють на 3 стилі: північний (Ленінабадська обл.), центральний (Кулябська обл.) і памірський (Горно-Бадахшанська а. о.); її жанри: героїчний епос («Гуруглі», Кулябська обл.), трудові пісні («майда», або «хуп-хуп», Пн. Т.), сімейно-побутові (колискові — «ала»), обрядові (календарні, жнивні, весільні тощо), ліричні. Широко побутує інструм. музика. Нар. музика діатонічна, для неї характерні натуральні лади, різноманітна орнаментика і метроритміка (переважно шестидольний розмір). Нар.

ТАДЖИЦЬКА РСР

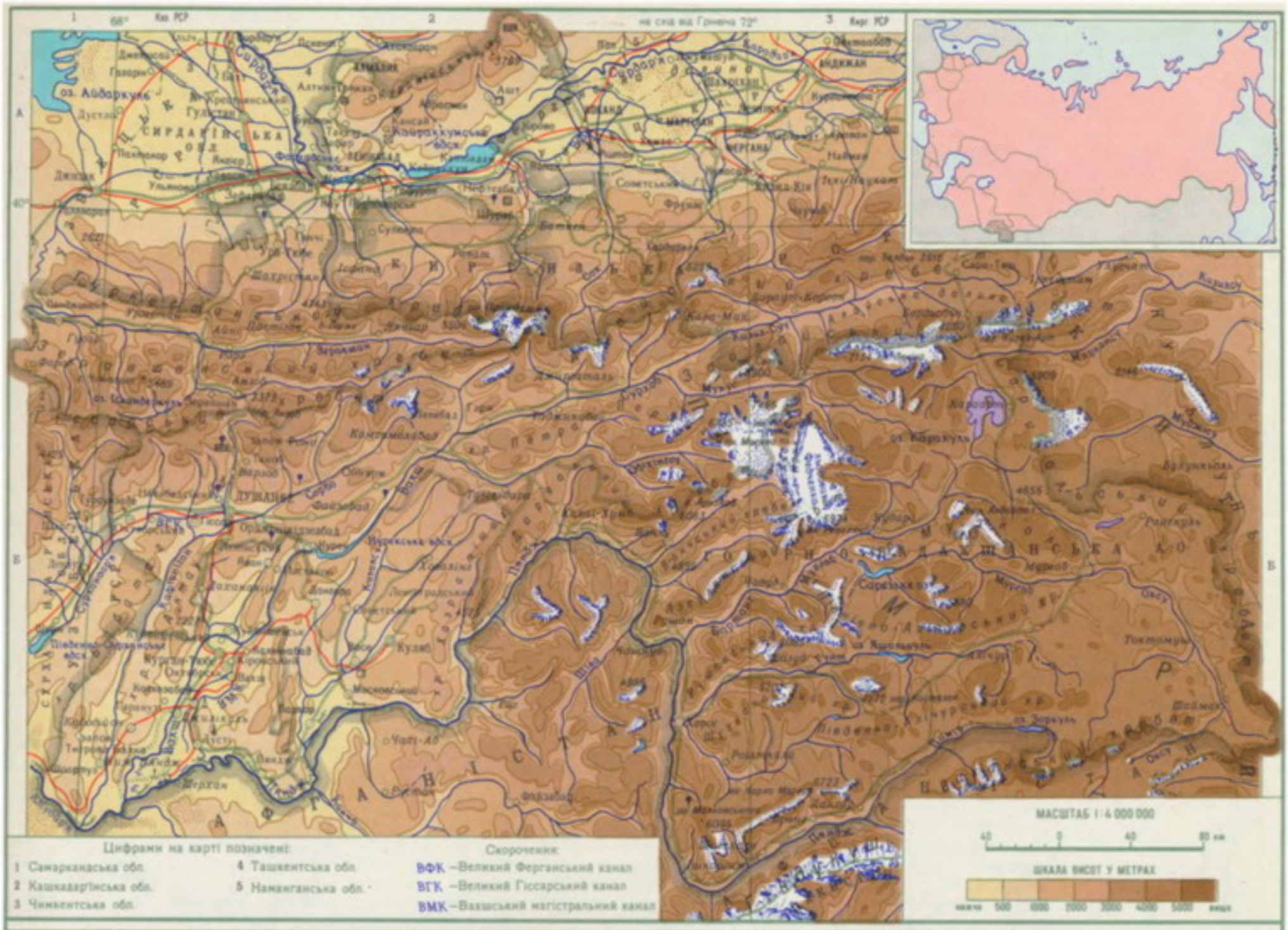

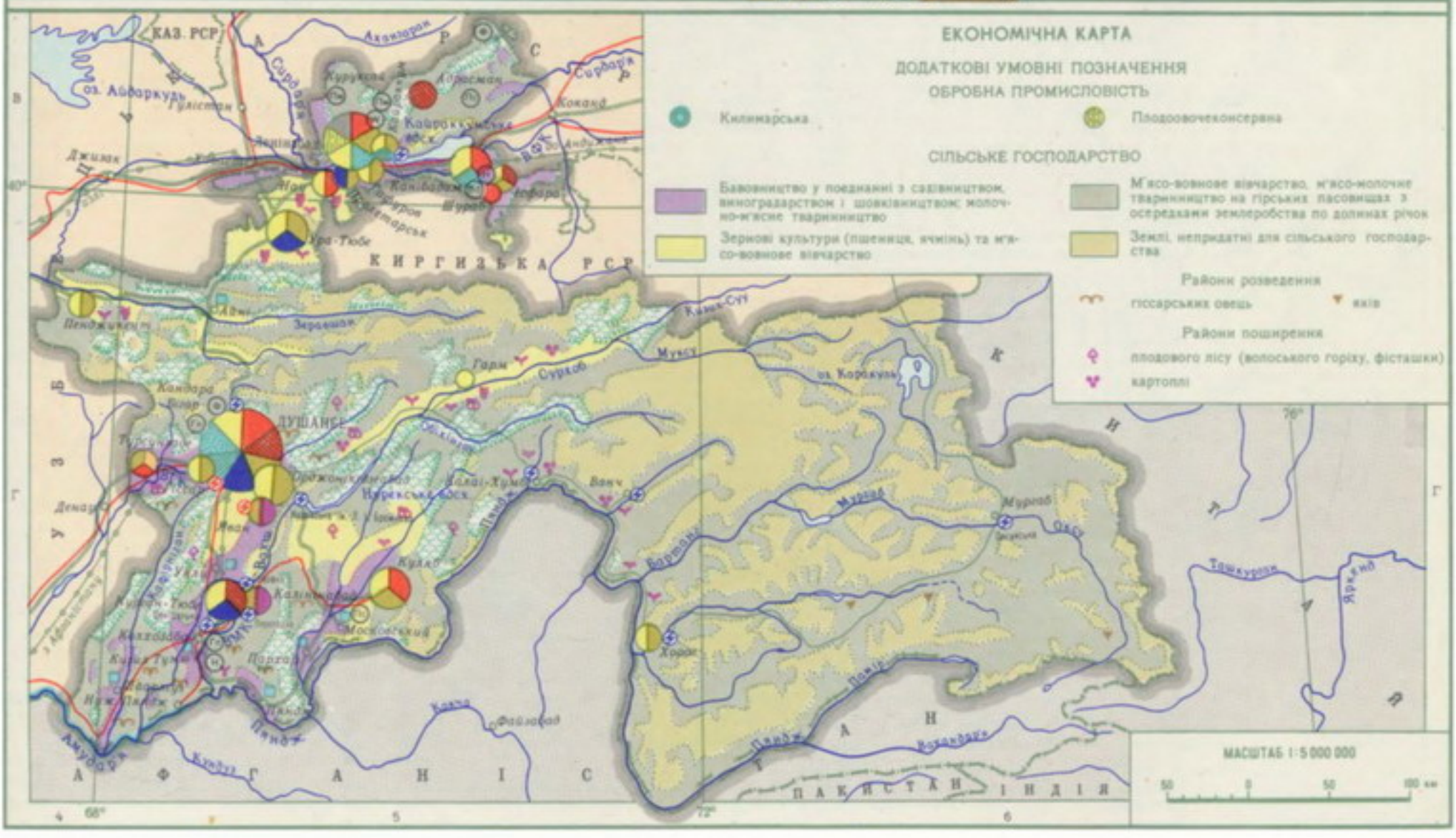

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:1 500 000
15 0 15 30 км
2 3 4 5 6
25° 26°
50°
49°
А Б В Г Д Е
Р О В Е Н С Ь К А О Б Л.
Ж И Т О М И Р С Ь К А О Б Л.
І В А Н О - Ф Р А Н К І В С Ь К А О Б Л.
Ч Е Р Н І В Е Ц Ь К А О Б Л.
Х М Е Л Ь Н И Ц Ь К А О Б Л.
Т Е Р Н О П І Л Ь С Ь К А О Б Л.
Смига
Підлісці
Кременець
Шумське
Почаїв
Броди
Іква
Вишнівець
Ланівці
Білогір'я
Буг
Мінська
Золочів
Гаї-Розтоцьке
Заложці
Колодне-Новики
Вовчківці
Збориє
Нове Село
Збараж
Медицьке
Максимівське
ТЕРНОПІЛЬ
Вел. Бірки
Підволочиськ
Вел. Березовиця
Бережани
Ягструбове
Мишковичі
Козова
Підгаєцьке
Купчинське
Микулинці
Скалат
Зарубинці
Струсів
Теребовля
Гримайлів
Підгайці
Теребовлянське
Хоростків
Великий Говилів
Сатанів
Завадівське
Ковалівка
Озеряни
Бучач
Білобожниця
Коничинці
Гусятин
Монастириська
Дружба
Чортків
Пробіжна
Ягільниця
Колиндяни
Івано-Франківськ
Тисменицька
Золотий Потік
Заречанка
Скала-Подільська
Товсте
Борщів
Залізцики
Городенка
Іване-Пусте
Звенигородське
Кам'янець-Подільський
Гвіздець
Вікно
Мельниця-Подільська
Коломия
Прут
Дністер
Стрипа
Серет
Збруч
Смотрич
Жванчик
Ушиця
Заставна
Новоселиця
Кіцмань
Вижниця
Путила
Сторожинець
Берегомет
Вашківці
Глибока
Новодністровськ
Заставна
Чернівці
Сокиряни
Хотин
Кельменці
Герца
Сокиряни
Ларга
Окниця
Дондюшани
Рибниця
Глодяни
Бричани
Єдинці
Сороки
Фалешти
Ришкани
Оргіїв
Кагул
Леова
Кантемир
Вулканешти
Комрат
Чадир-Лунга
Басарабяска
Кишинів
Бендери
Тирасполь
Рені
Ізмаїл
Болград
Арциз
Тарутине
Вилкове
Кілія
Ізмаїл
Рені
Ларга
Кагул
Кантемир
Вулканешти
Леова

інструменти: струнно-щипкові — дутор, думбрак; плекторні — кашгарський рубоб, танбур; смичковий — гіджак; духові — най, карнай, сурнай; ударні — таблак, нагора, дойра; чанг (цимбалоподібний). На Памірі поширені струнно-щипковий інструмент — сетор, струнно-плекторний — бланзиком, ударний — даф. У сучас. музикуванні застосовують акордеон, мандоліну, тар. Поширений сольний спів з інструм. супроводом. Популярний жанр лапара (дует-діалог юнака і дівчини). Обрядові пісні виконуються антифонно і хором в унісон. Нар.-професс. класична музика усної традиції — міська культура. Її представники — созанда (співачки й танцівниці), мавригіхони (співаки), макомісти (одночасно співаки та інструменталісти). Вершина класичної музики — «Шашмаком», який сформувався в Бухарі, Самарканді та Ходженті (18 ст.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції поряд з традиційною монодичною музикою розвиваються жанри багатоголосої музики, з'являються муз. драма, опера, балет, симф. твори. Створюються муз. навчальні заклади: муз. технікум у Ленінабаді (1929), Худож. комбінат у Душанбе (1934; з 1937 — муз.-балетна школа); було введено навчання європ. муз. грамоти поряд з вивченням тадж. нар. і класичної музики. В 1934 з драм. театру (засн. в Душанбе 1929) було виділено муз. трупу (з 1936 — Тадж. муз. театр, з 1940 — Тадж. театр опери та балету). Перша муз. драма — «Лола» С. Баласаняна та С. Урбаха (1938), опера — «Повстання Восе» Баласаняна (1939). У 1938 відкрито Тадж. філармонію, організовано н.-д. кабінет музики.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 композитори писали патріотичні твори злободенного змісту: муз. драми «Пісня гніву» Баласаняна (1942), «Золотий кишлак» І. Рогальського (1944), муз. комедія «Розія» Баласаняна і З. Шахіді (1942), пісні.

У 40—50-х рр. поставлено значні музично-сценічні (опери «Тахір і Зухра», 1944, та «Наречена», 1946, О. Ленського; «Бахтіор і Ніссо» Баласаняна, 1954; «Пулат і Гульру» Ш. Сайфіддінова, 1957; балети «Лейлі та Меджнун» Баласаняна, 1947; «Дільбар» Ленського, 1954), симфонічні (у т. ч. «Таджицька рапсодія» Салієва, 1947; «Святкова увертюра» А. Хамдамова, 1958), кантатно-ораторіальні (кантата «Цвіти, Таджикистан» Сайфіддінова, 1954) та ін. твори. У 60—70-х рр. яскраво виявилося прагнення композиторів збагатити муз. мову сучас. засобами виразності. Про це засвідчили постановки опер «Повернення» Я. Сабзанова (1967), «Проклятий народом» Д. Дустмухаммедова (1973), «Шерак» С. Хамраєва (1970) та ін.; оперети «Дівчина з Душанбе» З. Шахіді (1967), «Жива вода» Г. Александрова (1975); кантати «Вічно живий» Дустмухаммедова (1970), «Вогні Нурека» Сабзанова (1970); вокально-симфонічні поеми Сайфіддінова, Дустмухаммедова, симф. поеми й мініатюри Хамраєва, Ф. Бахора та ін. Створено концерти для інструментів з оркестром (Х. Абдуллаєв, А. Ядгаров та ін.), камерно-інструм. твори, романси на тексти тадж. поетів. Серед муз. діячів: диригенти — нар. артисти Тадж. РСР А. Камалов, І. Абдуллаєв, Ф. Салієв; хоровий диригент засл. арт. Тадж. РСР Х. Муллокандов; співаки — нар. артисти СРСР Т. Фазилова, А. Бабакулов, Х. Мавлянова; нар. хафізи — Х. Різо, М. Баходуров, Ш. Сахібов та ін.; виконавці на нар. інструментах — нар. арт. СРСР Г. Гуломалієв, нар. арт. Тадж. РСР А. Алаєв. У республіці працюють Тадж. театр опери та балету ім. С. Айні (Душанбе), Респ. театр муз. комедії ім. О. С. Пушкіна (Ленінабад), Обл. театр муз. комедії ім. А. Рудакі (Хорог, Горно-Бадахшанська а. о.), муз.-драм. театри (Куляб, Канібадам), Науський узб. муз.-драм. театр; філармонія, при ній — симф. оркестр (1965), ансамбль рубобісток (1940), ансамбль пісні і танцю (1940); при К-ті по телебаченню і радіомовленню — оркестр нар. інструментів, ансамбль шашмакомістів (1964), естрадний ансамбль «Гульшан» (1966) та ін.; сектор історії мист. Ін-ту історії ім. Ахмада Доніша АН Тадж. РСР (1958), Ін-т мистецтв (1973), 2 муз. уч-ща (Душанбе, Ленінабад); мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Тадж. РСР — з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Душанбе працював Держ. симфонічний оркестр УРСР. Між Таджикистаном і УРСР постійно відбувається обмін творчими колективами.

Театр. Джерела театр. мистецтва Т.— в піснях, танцях, пов'язаних з трудовими процесами, в доісламських культових церемоніях і обрядах. Широко відомі нар. вистави «Монголка», «Старий», «Дервіші». На основі нар. мистецтва склався нар. театр ляльок «зочабозі» та усний традиційний театр масхарабозів. Театр європ. типу виник в Т. після Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1919 в Т. з'являються перші самодіяльні агітаційні театри, вистави яких були пройняті революц. ентузіазмом, впевненістю в перемозі молодої Країни Рад. У 1929 на основі одного з цих театрів у Душанбе було створено національний професс. театр (тепер Таджицький академічний театр драми імені А. Лахуті). В 30-х рр. професс. театри з'являються у великих містах і районних центрах республіки. В 1937 в Душанбе (на базі Моск. театру-студії під керівництвом О. Д. *Дикого*) відкрито рос. драм. театр. Репертуар театрів спочатку складався з одноактних п'єс агітаційного характеру, згодом розширився за рахунок перекладних рад. п'єс («Два комуністи» К. Яшена, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Платон Кречет» О. Корнійчука та ін.), класичних творів («Отелло» У. Шекспіра, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера), творів тадж. («Боротьба» А. Усманова, «Вирок» М. Турсун-заде, «Ворог» Д. Ікрамі) та ін. драматургів. У роки Великої Вітчизн. війни йшли п'єси, присвячені героїчному фронту і трудовому тилові, героям, характери яких сформувалися за Рад. влади («Серце матері» Дж. Ікрамі та ін.). В післявоєнні роки театри республіки створили вистави за п'єсами рос., зх.-європ. класиків і за творами рад. драматургів («За другим фронтом» В. Собка, «Вій, вітерець!» Я. Райніса та ін.), а також нац. драматургів на сучасні («Саодат» С. Саїдмурадова і М. Рабієва, «Шодієна» М. Закірова, «Моє місто» М. Міршакара) та істор.-революц. теми («Дохунда» Дж. Ікрамі, за С. Айні, «Ураган» Ш. Кіямова та Г. Абдулло). У виставах «Ураган» Кіямова та Г. Абдулло (1957), «Полум'я свободи» (1964) і «Солдати революції» (1970) Абдулло на таджицькій сцені було створено образ В. І. Леніна. Відомі діячі тадж. театр. мистецтва: нар. артисти СРСР М. *Касимов*, Г. Бакаєва, А. Бурханов, Н. Волчков, Т. Фазилова, нар. артисти Тадж. РСР Б. Аліфбекова, М. Вахідов, Т. Гафарова, М. Ібрагімова, Г. Завкібеков, Б. Карамхудоєв, В. Я. Ланге, Х. Назарова та ін. В республіці діють: Тадж. академічний театр драми ім. А. Лахуті, Тадж. молодіжний театр у Душанбе, Респ. театр муз. комедії ім. О. С. Пушкіна в Ленінабаді, муз.-драм. театри у Кулябі, Канібадамі, Науський узб. муз.-драм. театр, рос. театри в Душанбе і Чкаловську, Театр ляльок у Чкаловську.

Кіно. Кіновиробництво почалося 1929 (документальні короткометражні фільми, кіножурнал «Радянський Таджикистан»). У 1930 створено кіностудію «Таджикфільм». Перший тадж. худож. фільм «Коли помирають еміри» поставлено 1932. У передвоєнні роки випущено кінострічки «Сад» (реж. М. Досталь), «Друзі зустрічаються знову» (реж. К. *Ярматов*). У період Великої Вітчизн. війни «Таджикфільм» об'єднали з евакуйованою з Москви кіностудією «Союздитфільм» («Боевые киносборники», художні кінострічки «Клятва Тімура», «Лермонтов», «Принц і злидар» та ін.). У перші повоєнні роки успіхів досягло хронікально-документальне кіно. З 1957 починають з'являтися фільми, автори яких звертаються до творів тадж. л-ри, до минулого і сучасного свого народу: «Дохунда» (1957, за романом С. Айні), «Доля поета» (1959; обидва — реж. Б. Кімягаров), «Діти Паміру» (1963, реж. В. Мотиль), «Людина міняє шкіру» (1960, реж. Р. Перельштейн), «Хасан-арбакеш» (1966, реж. Б. Кімягаров), «Смерть лихваря» (1966, реж. Т. Сабіров). В кін. 60 — на поч. 80-х рр. розширюються тематичні та жанровостильові пошуки тадж. кіно, дебютують молоді режисери — М. Аріпов («Ніссо», 1966), М. Касимова («Літо 1943», 1968), А. Тураєв («Третя дочка», 1971), В. Ахадов («Сімейні справи Гаюрових», 1976; «Хто поїде в Трускавець?», 1978), Д. Худоназаров («Юності перший ранок», телевізійний, 3 серії, 1980). Подією стала екранізація поеми А. Фірдоусі «Шахнаме» — «Розповідь про Рустама», «Рустам і Сухраб», «Розповідь про Сіявуш»,

Уста Мір Шафе. Кумган. Мідь, карбування. 1880. Ура-Тюбе. Етнографічний музей Інституту історії ім. А. Доніша АН Таджицької РСР. Душанбе.

ТАДЖИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

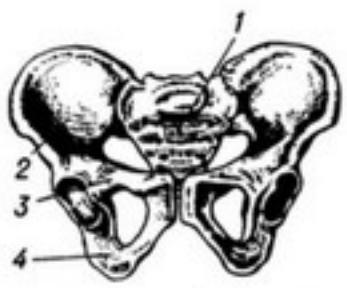

Таз людини (жінки):
1 — крижі;
2 — клубова кістка;
3 — лобкова кістка;
4 — сіднична кістка.

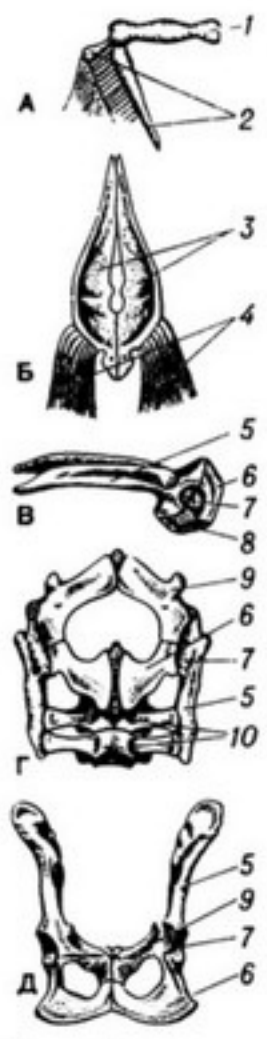

Тазовий пояс:
А — у хрящових риб (акули),
Б — у кісткових риб (судака),
В — у земноводних (жаби),
Г — у плазунів (варана),
Д — у ссавців (лисиці);
1 — тазова пластинка;
2 — базальний хрящ черевного плавця;
3 — тазові кістки;
4 — плавці;
5 — клубова кістка;
6 — сіднична кістка;
7 — суглобова (вертлюжна) западина;
8 — лобковий хрящ;
9 — лобкова кістка;
10 — крижові хребці

здійснена в 70-х рр. (реж. Б. Кімягаров). Серед майстрів хронікально-документального кіно — Є. Кузін, С. Хамідов, А. Мансуров, Л. Кімягарова, Б. Садиков. Спілку кінематографістів Т. створено 1962. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. *С. В. Тримбач.*

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Пулатов К. П. Таджикская Советская Социалистическая Республика. Ташкент, 1977; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Каримов Т. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965; Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1971; История рабочего класса Таджикистана (1917—1970), т. 1—2. Душанбе, 1972—73; Советский Таджикистан в Отечественной войне (1941—1945 гг.). Душанбе, 1975; Таджикистан в братской семье народов СССР. Душанбе, 1974; Масов Р. М. Историография Советского Таджикистана (1917—1975). Душанбе, 1978; Из истории культурного строительства в Таджикистане..., т. 1—2. Душанбе, 1966—72; Брагинский И. С. Исследования таджикской культуры. М., 1977; Очерк истории таджикской советской литературы. М., 1961; Сайфуллаев А. Проблемы взаимодействия литератур. Душанбе, 1976; Веселовский В. Г., Гендлин Д. Д. Архитектура Советского Таджикистана. М., 1972; Воронина В. А. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959; Нурджанов Н. Таджикский народный театр. М., 1956; Нурджанов Н. Таджикский театр. М., 1968; История советского драматического театра, т. 2—6. М., 1966—71; Джурабаев С. С. Киноискусство Советского Таджикистана. М., 1970; Ахроров П. Таджикское кино (1929—1969 гг.). Душанбе, 1971; Таджикский экран. Душанбе, 1980.

ТАДЖИ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Тадж. РСР. Засн. 1948 в м. Душанбе. В 1957 ун-ту присвоєно ім'я В. І. Леніна. У 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 13 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., геол., біол., юрид., істор., тадж. філології, рос. мови та л-ри, сх. мов, планово-екон., фінансово-екон., обліково-екон., де навчалося 12,2 тис. студентів, зокрема 6,1 тис. — на денному відділенні. Є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті діють окремі проблемні лабораторії, бот. сад, обчислювальний центр, б-ка (фонд — понад 1 млн. одиниць зберігання). Видаються збірники наук. праць. На 1983 ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів.

П. Б. Бабаджанов.

ТАДЖ-МАХА́Л — пам'ятка інд. архітектури періоду *Великих Моголів* (мавзолей дружини Шах-Джахана, в якому пізніше було поховано і його). Споруджено бл. 1630—52 на березі р. Джамна поблизу Агри. П'ятикупольний (вис. бл. 74 м), з 4 мінаретами на кутах. Стіни Т.-М. з білого полірованого мармуру з інкрустацією із самоцвітів. До Т.-М. прилягає регулярний сад.

«ТАЄ́МНА ДРУЖИ́НА» — підпільна селянська організація, створена 1877 революц. народниками в Чигиринському пов. Київ. губ. для підготовки сел. повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Виникненню «Т. д.» передували масові виступи в Чигиринському пов. кол. *державних селян*, які терпіли від малоземелля і були обтяжені різними податками. Ці виступи охопили 40 сіл з населенням понад 50 тис. чол. Царська влада направила в села війська. 326 селян було віддано до суду, багатьох з них засуджено до тюремного ув'язнення. Народники Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч* та І. В. *Бохановський* встановили зв'язки з чигиринськими селянами, вели роботу по створенню революц. сел. т-ва. Організацію «Т. д.» в селах Чигиринського пов. було почато в лютому 1877. На підпільних сел. сходках, крім прийняття присяги й розв'язання орг. питань, селяни домовлялися не сплачувати податки, домагатися поділу поміщицьких земель, здобувати зброю тощо. Кожна сільс. «Т. д.» складалася з 25 дружинників і об'єднувалася в староство на чолі з виборним старостою. Старости входили до складу ради, яка обирала отамана, підпорядкованого «комісарові», нібито призначеному царем («комісаром» був Я. В. Стефанович). Староства було організовано в селах кількох волостей Чигиринського пов., де до «Т. д.» записалося бл. 1 тис. селян. «Т. д.» проіснувала бл. 6 місяців. Центром сел. руху було с. Шабельники. Повстання мало початися на поч. жовтня 1877. Але з червня того самого року почалися масові арешти, які тривали до вересня. До слідства було притягнуто понад 1 тис. селян. У червні 1879 в Києві відбувся суд. П'ятьох активних учасників орг-ції було засуджено до тюремного ув'язнення і пізніше заслано до Сибіру. Керівникам орг-ції Я. В. Стефановичу, Л. Г. Дейчу та І. В. Бохановському, яким загрожувала смертна кара, вдалося до суду втекти з тюрми.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). Х., 1934; Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960 *Д. П. Пойда.*

ТАЄ́МНА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центр. держ. установа в Росії, що розслідувала справи про найважливіші політ. злочини. Створена 1718 в Петербурзі *Петром I* для слідства у справі царевича *Олексія Петровича* і близьких до нього осіб — противників реформ Петра І. Мала відділення в Москві. Згодом до компетенції Т. к. належали справи про замахи на царя, спроби політ. перевороту, держ. зраду і розкрадання держ. коштів. Була під особистим контролем царя. Ліквідована в травні 1726, її функції передано Преображенському приказу. В березні 1731 Т. к. було відновлено під назвою Канцелярія таємних розшукових справ (ліквідована 1762, її функції перейшли до Таємної експедиції при Сенаті, що існувала до 1801).

ТАЄ́МНИЦЯ ЛИСТУВА́ННЯ — одна з демократичних свобод, що означає недоторканність особистої поштово-телеграфної кореспонденції. Т. л., як і телефонних розмов та телеграфних повідомлень, в СРСР гарантується ст. 56 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР —ст. 54 Конституції УРСР) і авт. республік. Виїмка кореспонденції (як слідча дія) в поштово-телеграфних установах може здійснюватися лише з санкції прокурора або за рішенням суду. Порушення Т. л. тягне за собою для службових осіб кримінальну відповідальність (в УРСР — за ст. 131 КК УРСР), карається виправними роботами на строк до 6 місяців або грошовим штрафом чи громадською доганою. *В. Б. Бабій.*

ТАЄ́МНІ МО́ВИ — штучно створені мови, засіб спілкування замкнутих соціальних груп. Див. *Умовні мови.*

ТАЖИБА́ЄВ Абдільда Тажибайович [н. 22.I (4.II) 1909, Перовськ, тепер м. Кзил-Орда] — казах. рад. письменник, літературознавець. Член КПРС з 1939. Друкується з 1928. Перша зб. віршів — «Новий ритм» (1933). У збірках віршів і поем «Спасіння» (1935), «Від щирого серця» (1949), «Острови» (1958), «Скеля» (1967), «Минуле» (1973), «Молода поросль» (1979) відображено життя сучасного Казахстану. Автор п'єс «Біла береза» (1938, у співавт.), «Приятелі» (1964) та ін., монографії «Становлення і розвиток казахської драматургії» (1971). Перший перекладач творів Т. Шевченка казахською мовою, написав статті про його життя і творчість, присвятив йому віршовану драму «Тарас» та вірші «Сирдар'я» (1935) і «Розмова з Тарасом» (1936). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Дніпро», 1945, № 5—6; Рос. перекл.— Стихи. Поэмы. Пьесы. Алма-Ата, 1957; Былое. Алма-Ата, 1979.

Б. Іскаков.

ТАЖИБА́ЄВ Тулеген Тажибайович (23.II 1910, Арись, тепер Чимкент. обл.— 14.VI 1964, Алма-Ата) — казах. рад. учений і громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1954). Член КПРС з 1939. Закінчив академію комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської (1935). В 1939—40 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. пед. ін-ту ім. Абая; 1940—42 — нарком освіти Каз. РСР; 1941—44 — заст. Голови РНК Каз. РСР; 1944—54 — міністр іноз. справ Каз. РСР, одночасно ректор Казах. ун-ту; 1954—57 — заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР; міністр культури; 1961—64 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. ун-ту. Осн. праці: «Психологія і педагогічна психологія К. Д. Ушинського» (1948), «Філософські, психологічні і педагогічні погляди Абая Кунанбаєва» (1957), «Освіта і школа Казахстану в другій половині XIX століття» (1962), «Педагогічна думка в Казахстані у другій пол. XIX століття» (1965). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора й «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Жарикбаев К. Б. Развитие психологической мысли в Казахстане. Алма-Ата, 1968. *К. Б. Жарикбаев.*

ТАЗ — ріка в Зх. Сибіру, в межах Ямало-Ненец. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Довж. 1401 км, площа бас. 150 тис. км². Бере початок на Верхньотазовській височині, тече Зх.-Сибірською низовиною. Впадає у Тазовську губу (бас.

Карського м.), розгалужуючись на численні рукави. Живлення переважно снігове і грунтове. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Судноплавний, рибальство. У басейні — родовища горючого газу.

ТАЗ в анатомії — частина *скелета* людини та хребетних тварин. Має вигляд широкого кільця; представлений двома тазовими кістками (кожна утворена зрощенням клубової, лобкової та сідничної кісток), крижами і куприком. Розрізняють великий та малий Т. Великий Т. спереду обмежений м'якими тканинами передньої черевної стінки, ззаду — хребтом, з боків — крилами клубових кісток; малий Т. спереду — лобковими кістками, ззаду — крижами і куприком. У великому Т. містяться органи нижнього відділу *черевної порожнини*, в малому — пряма кишка, сечовий міхур, статеві органи. У людини у зв'язку з прямоходінням Т. несе на собі масу частин тіла, що лежать вище, пом'якшує поштовхи і трясіння, що виникають від пересування, служить для з'єднання з *тулубом* нижніх (у тварин — задніх) *кінцівок*. Т.— місце прикріплення м'язів спини, хребта, живота, кінцівок. Будова Т. має статеві особливості: у зв'язку з виношуванням плоду жіночий Т. більш широкий і глибокий, ніж чоловічий. Захворювання: переломи, абсцеси, флегмони, остеомієліт, пухлини тощо. Іл. с.113.

Ю. Я. Полулях.

ТАЗИК — перший членик ніжки *членистоногих* тварин, за допомогою якого вона сполучається з тулубом.

ТАЗОВИЙ ПОЯС, задній пояс — частина *скелета* хребет. тварин та людини, що служить для опори і причленування до *тулуба* задніх (у людини — нижніх) *кінцівок*. У риб Т. п. представлений однією поперековою хрящовою пластинкою (напр., у акули) або двома зрощеними трикутними кістками (напр., у судака), до яких прикріплені скелети черевних *плавців*. Т. п. риб не зв'язаний з хребтом. У земноводних Т. п. має три парні елементи: клубову і сідничну кістки та лобковий хрящ, які разом утворюють суглобову (див. *Суглоб*) западину для зчленування зі скелетом задніх кінцівок; зв'язаний з *хребцями*. Т. п. у плазунів, як і в усіх наземних хребетних, складається з двох симетричних частин, кожна з яких утворена трьома осн. кістками: клубовою, сідничною та лобковою. *Таз* закритий: дві пари (лобкової й сідничної) кісток зрощені на черевному боці. У птахів три пари зрощених осн. кісток утворюють велику поверхню таза, що забезпечує міцне прикріплення *м'язів* для підтримання тіла тільки задніми кінцівками при пересуванні по землі. Таз відкритий: дві пари кісток не зрощені по серединній лінії, що дає змогу птахам відкладати великі *яйця*. Т. п. у ссавців складається з двох безіменних кісток, утворених зрощенням трьох основних. Таз закритий. У людини три кістки Т. п. сполучені між собою до 16-річного віку за допомогою хряща, що пізніше костеніє, а з *крижами* — за допомогою малорухомих суглобів.

ТАЇ — група народів, які говорять *тайськими мовами*. Розселені в Пд. Китаї, країнах Індокитаю і Пн.-Сх. Індії. До групи Т. входять: *сіамці* (кхон-таї), *чжуани, лао*, буї, шань, дун, тай, *лі*. Ряд нечисленних народів (тхай неа, тхай чорні, тхай білі, футхай, юань, тхо, каолан, нунг, нянг та ін.), які живуть у пн. районах В'єтнаму, Таїланду і Бірми, а також у Лаосі, об'єднуються під назвою «гірські таї». На Пн. Сх. Індії до Т. належать кхмати.

ТАЇЛА́НД, Королівство Таїланд — держава в Пд.-Сх. Азії. Займає центр. та зх. частину п-ова Індокитай і пн. частину п-ова Малакка. Омивається водами Сіамської зат. Пд.-Китайського м. та Андаманським м. У адм. відношенні поділяється на 71 провінцію (чангвати).

Державний лад. Т.— конституційна монархія. Діючу конституцію проголошено 1978. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — Нац. законодавчі збори у складі сенату (225 членів; призначаються прем'єр-міністром на 6 років) і палати представників (301 депутат, обирається населенням на 4 роки); виконавчий орган — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, місцями заболочені. Внутр. райони країни зайняті Менамською низовиною. Рельєф північних і західних районів країни гірський (вис. до 2576 м, гора Інтханон — найвища точка країни), на Сх.— плато Корат. Поклади олов'яної, вольфрамової, цинкової, заліз., марганцевої руд, сурми, бариту, плавикового шпату, дорогоцінного каміння, бурого вугілля, кам. і калійної солей, нафти. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра повітря в рівнинних і передгірних районах від +22 до +29°. Опадів 900—1000 мм на рік. Гол. ріка — *Менам*. Бл. 60 % тер. Т. вкрито лісами. В пн. частині країни поширені тропічні ліси на червоноземах, на плато Корат — мусонні сезонно листопадні ліси на коричневих грунтах та високотравна *савана* на червоно-бурих грунтах. По долинах річок — галерейні ліси на алювіальних і лучних грунтах, вздовж мор. узбережжя — мангрові зарості. В Т.— 5 нац. парків.

Населення. Осн. населення Т. (*сіамці*, або кхон-таї, *лао* та ін.) належить до тайської мовної сім'ї. В Т. живуть також китайці, малайці, кхмери, гірські кхмери, куї та ін. Офіц. мова — тайська. Пересічна густота нас.— 95,3 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 17,2 % (1977). Найбільші міста: *Бангкок*, Чіангмай, Чонбурі.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Т. належать до епохи *палеоліту*. На межі н. е. пд. частину тер. Т. заселили племена *монів*. У 1—13 ст. на тер. Т. існували монські д-ви, які в 11—13 ст. були підкорені кхмерською імперією Камбуджадеша. Високу культуру монів і кхмерів сприйняли таї, які на поч. 1-го тис. заселили тер. Т. В кін. 12 — на поч. 13 ст. виникли тайські князівства, які 1238, завдавши поразки кхмерам, об'єдналися, створивши д-ву Сукотаї. В 13 ст. на тер. Т. поширився *буддизм*. Після розпаду д-ви Сукотаї в 14 ст. утворилася нова д-ва Сіам. У 2-й пол. 17 ст. Сіам став об'єктом колоніальної експансії Голландії, Великобританії і Франції. Країні було силою нав'язано нерівноправні договори. В результаті патріотичної боротьби місц. населення колонізаторів було вигнано з Сіаму. В кін. 17 ст. країну було закрито для європейців. У 2-й пол. 18 ст. Сіам зазнав агресії з боку Бірми. Після вигнання бірманських військ і відновлення єдності країни Сіам у 2-й пол. 18 ст. підкорив Лаос і Камбоджу. В 2-й пол. 19 ст. Сіам уклав нерівноправні договори з Великобританією, США, Францією та ін. капіталістичними д-вами. В 1896 Сіам було поділено на англ. і франц. сфери впливу. Дії рос. дипломатів (дипломатичні відносини з Росією Сіам встановив 1897) об'єктивно перешкоджали повному підкоренню країни зх. д-вами. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Сіам з 1917 виступав на боці *Антанти*. Після війни в країні посилився антимонархічний рух. У 1932 в результаті держ. перевороту Сіам було проголошено кон-

Герб Таїланду.

ТАЇЛАНД

Площа — 514 тис. км²
Населення — 49 млн. чол. (кін. 1982, оцінка)
Столиця — м. Бангкок

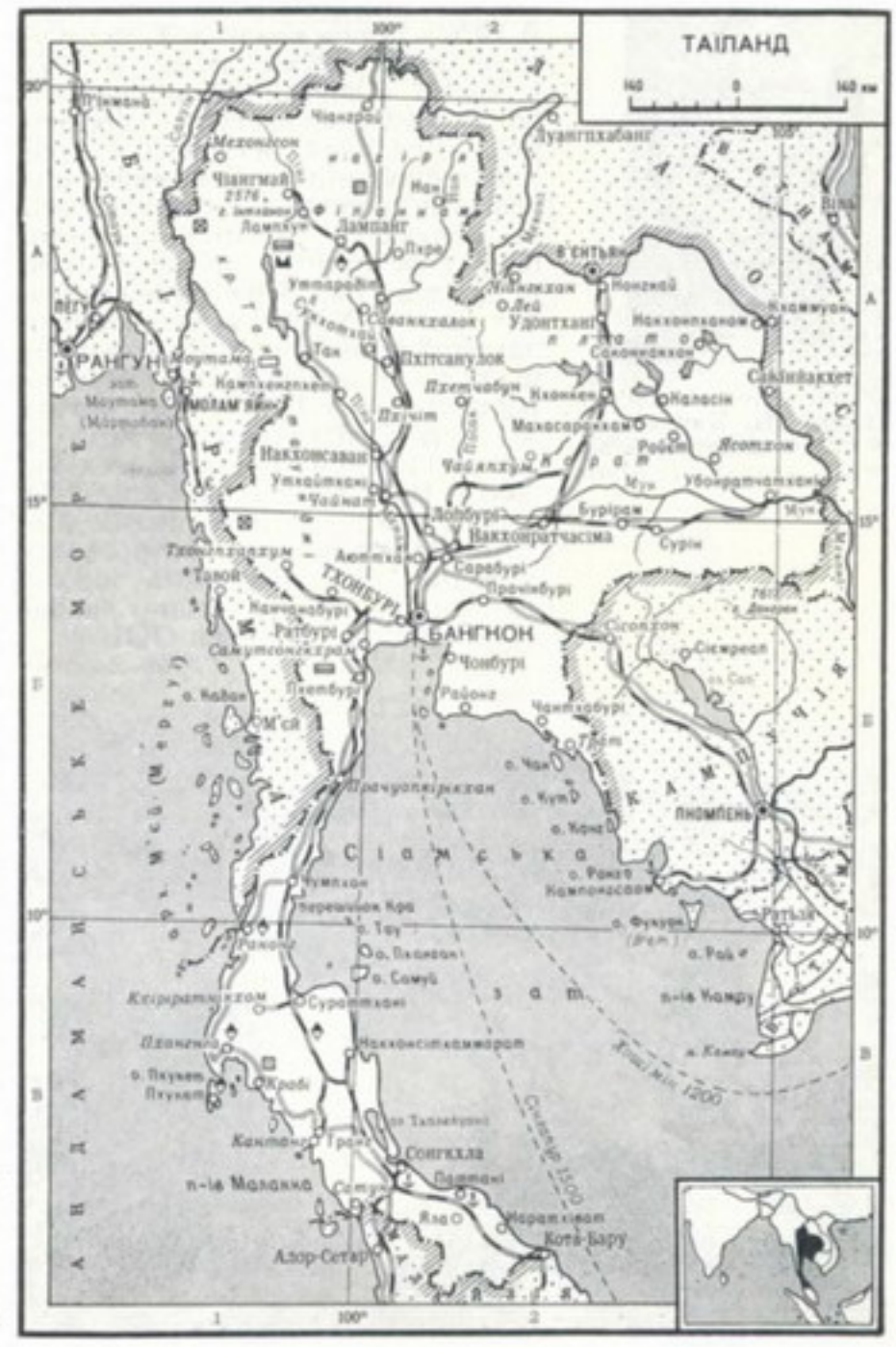

Храмовий комплекс Сутат у Бангкоку. Початок 19 ст.

Голова Будди. Період Дваравaті. Камінь. 7—8 ст. Національний музей Таїланду. Бангкок.

Бангкок.
Панорама міста.

ституційною монархією. В 1939 Сіам перейменовано на Т. У 1940 Т. висунув тер. домагання на частину тер. Лаосу і Камбоджі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. з 1940 виступав на боці Японії. Країну фактично окупували япон. війська. В Т. розгорнувся визвольний рух «Вільне Таї». В 1942 виникла компартія. 19.VIII 1945 Т. звернувся до країн — учасниць антияпон. коаліції з проханням про мир. За мирним договором 1946 Сіам (так країна знову називалася 1945—48) відмовився від загарбаних 1941—43 територій. У 1946 Сіам і СРСР домовилися про обмін посланниками (дипломатичні відносини — з 1941, офіційно — з 1979). В 1947 реакц. офіцерство здійснило військ. переворот, який супроводився антидемократичними репресіями. В післявоєн. час у країні зріс вплив США. На тер. Т. було створено військ.-повітр. і військ.-мор. бази США. В 1954—77 Т. входив до *СЕАТО*. Збройні сили Т. брали участь в *агресії США у В'єтнамі*. З 1966 Т.— член *АЗПАК*, з 1967 — *АСЕАН*. У 1957—73 при владі в Т. перебував військ. уряд, який проводив політику придушення демократичних свобод. У жовтні 1973 військ. режим було скинуто. Цивільний уряд нац. буржуазії вжив заходів щодо зміцнення суверенітету і розвитку відносин Т. з усіма країнами. З таїландської території було виведено амер. війська, закрито військ. бази США. В 1976—77 при владі в Т. перебували праві військ. кола. В 1977 в країні відбувся військ. переворот. Новий уряд виступив з програмою посилення регулюючої ролі д-ви в економіці, проведення зем. реформи, боротьби проти корупції та безробіття. В 1978 прийнято нову конституцію, згідно з якою відновлено ряд бурж.-демократичних свобод. У 1979 відбулися парламентські вибори. У зовн. політиці уряд Т. орієнтується на співробітництво з США, Японією та ін. імперіалістичними д-вами, а також з Китаєм. Т. відмовився визнати Нар. Республіку Кампучію (НРК) і надав свою територію бандам кампучійських контрреволюціонерів, які здійснюють збройні напади на прикордонні райони НРК. З 1946 Т.— член ООН.

Г. Г. Бандиленко.

Політичні партії. Тайська національна партія, засн. 1968. Виражає інтереси великої, в т. ч. місц. кит., буржуазії. Партія соціальної дії, засн. 1974. Виражає інтереси феодально-монархічної аристократії і великої буржуазії. Демократична партія, засн. 1947. Спирається на велику і серед. буржуазію, інтелігенцію, частину офіцерства. Національно-демократична партія.

Тропічний ліс на півночі країни.

Об'єднує представників військових, інтелігенції, серед. підприємців. Партія тайських громадян. Виступає з крайньо правих позицій. Комуністична партія Таїланду, засн. 1942. За винятком 1946—47 — на нелегальному становищі, з 1965 веде збройну антиурядову боротьбу. Профспілки в Т. заборонені.

Господарство. Т.— агр. країна з низьким рівнем екон. розвитку, залежна від іноз. капіталу (Японії, США, ФРН та ін.). Значну роль в економіці відіграє буржуазія кит. походження. Гол. галузі г-ва мають експортну орієнтацію. В с. г. зайнято бл. 73 % самодіяльного населення і створюється 35 % валового нац. продукту. Зберігаються феод. поміщицькі форми власності на землю, більшість селян безземельна. Поширена оренда. Переважають дрібнотоварні сел. г-ва. С.-г. угіддя займають 35 % площі країни; 2,6 млн. га земель зрошується. Переважає рослинництво, осн. с.-г. угіддя — в долині Менаму та на плато Корат. Вирощують (збір і виробн., млн. т, 1982): рис — 17,8 (очищений), кукурудзу — 3,7, тапіоку — 17,4, цукр. тростину — 30,3, бобові, просяні, батат, арахіс, рицину кунжут, чай, каву, кенаф, кокосову пальму, бавовник, тютюн, прянощі, цитрусові, манго, ананаси тощо. Значні площі під гевеєю (на п-ові Малакка), 1982 було вироблено 540 тис. т натурального каучуку. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 11,3 (у т. ч. буйволів — 6,2), свиней — 5,5. Розвинуте рибальство (1,7 млн. т риби і морепродуктів, 1982). В лісах — заготівлі деревини цінних порід (тик, янг, сал, ебенове, сандалове, червоне дерево). Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 20 %. На базі значних мінерально-сировинних ресурсів розвивається гірничодобувна пром-сть, переважно експортного характеру. Видобувають (тис. т, 1982): олов'яну — 32, свинцево-цинкову, вольфрамову та марганцеву руди, нафту, плавиковий шпат — 270, азбест, дорогоцінне каміння тощо. Гол. галузі обробної пром-сті — харчосмакова (очистка рису, виробн. тапіоки, кокосової олії, цукру тощо) і текст. (у т. ч. джутова). Підприємства деревообр. пром-сті та по первинній обробці каучуку. Гол. чин. на імпортній сировині та напівфабрикатах працюють нафтопереробні, хім., цем., паперові, металург., металообр., автоскладальні та ін. підприємства. Розвинуті кустарні ремесла. В 1980 було вироблено 15 млрд. кВт · год електроенергії (більшу частину — на ГЕС). Осн. пром. центр — Бангкок. Довж. (тис. км): з-ць — 3,8 (1981), автошляхів — понад 45, у т. ч. бл. 28 з твердим покриттям. Розвинутий річковий та мор. транспорт. Найбільші мор. порти — Бангкок, Сонгкхла, Паттані. У м. Бангкоку — міжнар. аеропорт. З Т. вивозять рис, каучук, тапіоку, кукурудзу, цукор, олов'яну руду тощо; довозять нафту і нафтопродукти, машини і устаткування, пром. сировину та напівфабрикати. Гол. торг. партнери — Японія, США, ФРН. Грош. одиниця — *бат*. 23 бата = 1 дол. США (1983).

Б. П. Яценко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 в країні було 52,2 тис. лікарняних ліжок (12,1 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить державним лік. закладам. Мед. допомогу 1975 подавали 5 тис. лікарів (1,2 лікаря на 10 тис. ж.), 652 зубні лікарі та 1,9 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 4 вищих мед. школах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні значний процент неписьменних (1980 —

бл. 15 %). Проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 15 років. З 1977 здійснюється перехід до нової структури загальноосв. школи: поч. школа — 6 років, середня — 6 років (3 + 3). Викладання — тайською мовою. Є приватні школи. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 7,3 млн. учнів, у серед. навч. закладах — понад 1,9 млн., у вищих навч. закладах — бл. 270 тис. студентів.

Базар на воді.

У країні діють 13 ун-тів (зокрема, Чулалонгкорнський, засн. 1917; Таммасартський, засн. 1933; Касетсартський, засн. 1943, усі — в Бангкоку, ун-т у м. Чіангмаї), ряд ін-тів та коледжів. Наукові установи: Сіамське наук. т-во, н.-д. центри при ун-тах у Бангкоку, н.-д. ін-ти по с. г., екології тощо. Деякі наук. розробки фінансуються зарубіжними і міжнар. фондами. Нац. б-ка (засн. 1905), б-ки Таммасартського і Чулалонгкорнського ун-тів, Нац. музей, усі — в Бангкоку.

В. З. Клеников.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося кількадесят газет і журналів тайською, кит. і англ. мовами. Провідні щоденні газети: тайською мовою — «Таї рат» («Країна Таї», з 1958), «Сіам рат» («Країна Сіам», з 1950); англ. мовою — «Бангкок пост» («Пошта Бангкока», з 1946), «Нейшен рев'ю» («Національний огляд», з 1971); кит. мовою — «Сінсянь жібао» («Новини», з 1946), «Цзін хуа жібао» («Столична китайська газета», з 1959, тайська вазва «Сірінакон»). Нац. інформ. агентство — Агентство новин Таїланду (АНТ), засн. 1977. Радіомовлення — з 1938. Передачі ведуться таї, англ., франц., лао, в'єтнам., кхмерською, бірманською і малайською мовами. Телебачення — з 1955.

Література. Перші пам'ятки тайської словесності, переважно епіграфічні, належать до кін. 13 ст. Становлення літератури як самостійного виду художньої творчості відбувалося в середні віки. На л-рі цього періоду виразно позначився вплив інд., гол. чином буддійської, л-ри. Осн. змістом л-ри була апологія монархії і буддизму. Значне місце займали ліричні жанри (поема «Прало», вірші Сіпрата). Панівна форма — віршована. З кін. 18 ст. в л-рі поступово зростає роль л-ри світського змісту. З'являються перші прозові твори. Серед. 19 ст. знаменувалася поворотом від переважно елітарної, епігонської л-ри до демократичної, нац. л-ри. Найяскравіше ця тенденція відображена в творчості Сунтона Пу. В 20—30-х рр. 20 ст. зародився реалістичний напрям, що знайшло відбиття в оповіданнях, повістях, романах. Найвідоміші представники реалістичної течії, у творах яких порушено гострі соціальні проблеми: Сібурапа (роман «Обличчям у майбутнє», 1955), Сені Саувапонг (роман «Диявол», 1957), Суват Вараділок, Лао Кхамхом (оповідання з життя селян). Після 2-ї світової війни в л-рі Т. переважає сімейно-побутова тематика. Психологічні конфлікти у своїх творах зобразили Акат Дамкенг, Луанг Вічіт Ватакан, Малай Чупініт, Манат Тьянрайонг, Якоп, письменниця Докмайсот. З правих позицій виступає Кикріт Прамот.

Л. М. Морев.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Т. від перших століть залишилися монські, від пізнішого періоду — кхмерські храми (в Лампхуні, Чіангмаї). З 13 ст. формувалося нац. мистецтво під егідою буддизму. В цей час склався тайський тип культового комплексу («вата»), до якого входять святилища і храми — «вати» Чанг Лом у Саванкхалоку (кін. 13 ст.), Махатат у Сукотаї (Сукхотхай, 1345). У період розквіту Сіамської д-ви (14—19 ст.) з'явилися міста з прямокутним плануванням, обнесені цегляними стінами, будували складні за формою, оздоблені багатоколірною мозаїкою, розписом і різьбленням «вати» і палаци (в Бангкоку, Аютії та ін.). З кін. 19 ст. споруджують численні банки, офіси, готелі в дусі сучасної європейської та американської архітектури.

На рисовому полі.

Кустарне виробництво шовку.

Від часів неоліту і бронзового віку збереглися кераміка з поховань у долині річки Квай, наскельні розписи, з перших століть н. е.— величні статуї із зображенням Будди.

Нац. мистецтво почало формуватися з 13 ст. В 14—19 ст. розквіту набула скульптура. З кін. 19 ст. в Т. почали проникати зх.-європ. й амер. впливи. З 2-ї пол. 20 ст. прогресивні митці (живописці Фуа Харабітак, Таві Нандакван, скульптор Х'єн Імсарі, графік Маніта Пу Арі), наслідуючи європ. традиції, зберігають особливості нац. мистецтва. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва: лаковий живопис, виготовлення виробів з шкіри, різьблення на дереві, карбування, ткацтво, плетіння.

Музика, театр, кіно. Музика Т. склалася під впливом інд. і кит. культур, а також у взаємодії з музикою Кампучії, Лаосу, Бірми. Поширений тип істор. балад фонг си. Жанр хат лион включає весільні пісні. Муз. інструменти: струнні — 2-струнні скрипки (сау дуонг та сау о), 3-струнні скрипки (сау сам сай), 3-струнна лютня (сеунг), цитра (кхім); духові — флейта (кхлий), гобой (пінай), тип волинки (кхен); ударні — ксилофон (ранад йок), гонги (вонг іай та вонг льок), барабани (тхон, рамана, кхлонг) та ін. Популярні інструм. ансамблі, зокрема, класичного типу (піпхат). У сучас. Т. з'являються ансамблі мішаного типу, які включають нац. струнні і європ. інструменти (скрипка, кларнет, вібрафони тощо). З кін. 19 ст. посилився вплив європ. муз. традицій (європ. муз. інструменти, придворний духовий бенд, приватні муз. школи європ. типу). З серед. 50-х рр. 20 ст. виявилися тенденції до підйому нац. муз. культури. Департамент красних мистецтв об'єднує ряд ансамблів класичного типу, хори, Худож. оркестр (симфонічний) і Нац. ансамбль Таїланду (виступав у СРСР 1976). Діє Нац. театр в Бангкоку. Серед сучас. музикантів — композитори Монтрі Трамоте, Наріс, співачки У. Сукантхамалаї, Т. Айлін, виконавці на пінаї Т. Конглаїтонг, Н. Таймін.

Джерела класичного театру Т.— в інд. епосі «*Рамаяна*», який стає відомим в цій країні в тайській версії «Рамакіян» (15 ст.). За її мотивами склалися три види класичних вистав Т.: кон — театр *пантоміми* з масками (їх понад 100), які визначають характер і функції героїв, всі ролі виконують чоловіки; нанг — театр тіней; лакон — тайська класична драма. Різновидності лакона ліке і нора — сучас. нар. видовища. В Т. нема постійного профес. театру. При департаменті красних мистецтв (з 1975) діє самодіяльна трупа (100—150 чол.).

Щороку в Т. створюється 50—70 худож. фільмів, більшість з яких тиражується й озвучується в Гонконгу. Серед відомих фільмів — «Рев тигра» (1974, реж. С. Жаручино), «Озброєний» (1982, реж. Ю. Чатрі).

Літ.: Берзин Э. О. История Таиланда. (Краткий очерк). М., 1973; Фе-

Бангкок. Пам'ятник Незалежності.

Святилище храму Махатат у місті Лопбурі. 12 ст.

Таві Нандакван. Портрет. 1955.

Таїланд. Адміністративний будинок у Бангкоку. 50—60-і рр. 20 ст.

доров В. А. Армия и политический режим в Таиланде (1945—1980). М., 1982; Современный Таиланд. Справочник. М., 1976; Корнев В. И. Литература Таиланда. М., 1971; Ожегов С. С. Архитектура Таиланда. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

ТАЇНСТВА — магічно-культові обряди у *християнстві*, що їх відправлення, за церковним віровченням, надає людям надприродної, чудодійної сили («божої благодаті»).

У *православ'ї* й *католицизмі* налічується сім Т.: *хрещення, причащання,* священство, сповідь, миропомазання, церковний шлюб, *соборування*. У *протестантизмі* та християнському сектантстві (див. *Сектантство* релігійне) вчення про Т. зазнало змін: так, *англіканська церква* визнає лише три Т. (хрещення, причащання, шлюб), *лютеранство* — два (хрещення, причащання). За католицьким і православним віровченням відправляти Т. може лише духівництво. Т. використовуються духівництвом як засіб зміцнення релігійності віруючих.

ТАЇРОВ Василь Єгорович [20.X (1.XI) 1859, с. Великий Каракліс, тепер м. Кіровакан Вірм. РСР — 23.IV 1938, Одеса] — рад. вчений у галузі виноградарства і виноробства. В 1884 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1905 організував поблизу Одеси (на кошти, зібрані по підписному листу) першу в Росії самостійну н.-д. установу з виноградарства — Центральну н.-д. виноробську станцію (тепер Український н.-д. ін-т виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова), яку очолював до 1927. Праці Т. мали вагоме значення для розвитку вітчизняного виноградарства і виноробства. У 1892—1918 і 1927—32 був редактором організованого з його ініціативи журналу «Вестник виноделия».

Тв.: Виноградное вино и алкоголизм. Одесса, 1915; Укрепление и использование песков в связи с культурой винограда. Одесса, 1927.

П. І. Литвинов.

ТАЇРОВ Олександр Якович [справж. прізв.— Корнбліт; 24.VI (6.VII) 1885, Ромни, тепер Сум. обл.— 25.IX 1950; Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. РРФСР (з 1935). Навчався в Київ. та Петерб. ун-тах. Творчу діяльність почав 1905. В 1914 разом з А. *Коонен* засн. Камерний театр (Москва), з яким пов'язане його подальше творче життя. Вистави: «Чайка» А. Чехова, «Старик» М. Горького, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Патетична соната» М. Куліша, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Фронт» О. Корнійчука, «Мадам Боварі» за Г. Флобером, «Адрієнна Лекуврер» Е. Скріба й Е. Легуве.

Тв.: Записки режиссера, статьи, беседы, речи, письма. М., 1970.
Літ.: Головащенко Ю. Режиссерское искусство Таирова. М., 1970.

ТАЇРОВЕ — селище міського типу Овідіопольського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі Сухого лиману, за 18 км від залізнич. ст. Одеса-Головна. 1,7 тис. ж. (1983). Наук.-виробниче об'єднання по виноградарству і виноробству. Укр. н.-д. ін-т ім. В. Є. Таїрова. Середня, муз. та спорт. школи, мед. амбулаторія, кінотеатр, б-ка. Утворене 1905, с-ще міськ. типу — з 1982.

Таїланд. Х'єн Їмсарі. Гармонія. Гіпс. 1959.

ТАЇТІ — острів у пд. частині Тихого ок., у групі *Товариства островів*. Входить до складу *Полінезії* Французької. Площа 1042 км². Нас. понад 85 тис. чол., гол. чин. *таїтяни*. Має вулканічне походження, рельєф переважно гористий (вис. до 2241 м, г. Орохена). Клімат тропічний, пасатний. Вічнозелені вологі ліси. Культивують кокосову пальму, цитрусові, вирощують також банани, ананаси, манго, папайю, арахіс, ваніль та ін. тропічні культури. Рибальство. Добування перлів і мор. раковин. Кустарні промисли. Гол. місто і порт — Папеете. В 90-х рр. 19 ст. на Т. жив франц. живописець П. *Гоген*.

ТАЇТЯНИ — один з найдавніших аборигенних полінезійських (див. *Полінезійці*) народів Океанії. Переважна більшість Т. живе на о. Таїті. Заг. чисельність — 82 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — таїтянська, належить до *полінезійських мов*. За релігією більшість Т.— християни. До франц. колонізації в 19 с. Т. досягли найвищого серед полінезійців рівня розвитку суспільства. Осн. заняття сучас. Т.— землеробство, рибальство. Т. значною мірою зберігають самобутню культуру.

ТАЙБЕ́Й — місто в Китаї, на о. Тайвань, адм. центр пров. Тайвань. Розташований в пн. частині острова на судноплавній р. Даньшуйхе. Значний мор. порт (аванпорт Цзілун), вузол з-ць і автошляхів, 2 аеропорти міжнар. значення. Понад 2 млн. ж. (1980). Підприємства металург., маш.-буд. (зокрема, електронної та суднобудівної), цем., хім. парфюмерно-фарм. (переробка камфори), деревообр., паперової, текст., швейної і харч. (овоче-, плодо- і рибоконсервної, цукр., чаєобробної) пром-сті. В районі Т.— видобування вугілля. Т.— місцеперебування гоміндановської адміністрації, ставка окупаційних збройних сил США.

ТАЙВА́НЬ, Формоза — провінція Китаю, розташована на о. Тайвань та о-вах Пенху біля сх. берегів материкової частини країни, від якої відокремлена Тайванською прот. Площа бл. 36 тис. км². Нас. 18,3 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Тайбей. Рельєф переважно гористий (Тайванські гори, вис. до 3997 м), район сейсмічної активності. Поклади кам. вугілля, горючого газу, нафти, золота. Клімат на Пн. субтропічний, на Пд.— тропічний. Часто бувають *тайфуни*. Річки гірські, повноводні, багаті на гідроенергію. На червоноземах та бурих лісових грунтах поширені ліси.

В давнину тер. Т. населяли племена гаошань. У 13 ст. Т. був включений до Кит. імперії. В 1590 Т. захопили португальці, які дали йому назву Формоза (Прекрасний). У 1624 Т. захопили голландці, яких 1661—62 вигнали загони кит. патріотів. Т. став їхньою базою для боротьби проти *маньчжурів*, які завоювали материковий Китай. У 1683 на Т. утвердилася маньчжурська дин. *Цін*. Т. спочатку було включено до складу кит. пров. Фуцзянь, а 1886 виділено в окрему провінцію. В 1895 Т. загарбала Японія. В 1945, після розгрому Японії в 2-й світовій війні 1939—45, Т. було повернено Китаю. В 1949, після перемоги нар. революції і проголошення КНР, на Т. втекли рештки гоміндановців, які під захистом збройних сил США виступили під вивіскою «Китайська республіка». В 1954 було укладено американо-тайванський договір «про взаємну безпеку». Після нормалізації відносин з КНР (1979) США припинили дипломатичні відносини з Т. і денонсували договір 1954. Проте США продовжують подавати тайванському режимові військ., екон. і політ. допомогу. До 1971 Т. незаконно займав в ООН місце КНР.

Економіка Т. розвивається завдяки значним іноз. капіталовкладенням (бл. 2 млрд. доларів, переважно США та Японії) і дешевій робочій силі. Пром-сть працює гол. чин. на довізній сировині й напівфабрикатах. У невеликій кількості видобувають кам. вугілля та природний газ. Розвинуте машинобудування, зокрема радіоелектронне, судно- і верстатобудування. Металург., нафтопереробна та цем. пром-сть; деревообр., текст., швейні і харч. підприємства. Гол. пром. центри — Тайбей, Цзілун, Гаосюн. Вирощують рис (2—3 врожаї на рік), батат, цукр. тростину, фрукти (ананаси, банани, мандарини), чай. Розвинуті свинарство і птахівництво; рибальство. В лісах — заготівля деревини. Т.— найбільший у світі виробник і експортер камфори. З-ць — бл. 5 тис. км, автошляхів — 17 тис. км. Гол. порти — Цзілун (аванпорт Тайбею) та Гаосюн. Грошова одиниця — тайванський юань. 36 тайванських юанів = 1 дол. США (1981).

М. В. Фурманов (господарство), *В. І. Волковинський* (історія).

ТАЙГА́ — тип *рослинності*, що об'єднує хвойні ліси північного помірного поясу. Є панівною у тайговій зоні (див. *Тайги зона*). В Т. зх. частини Євразії (темнохвойна Т.) переважають різні види ялини, ялиці і кедрової сосни; в Т. сх. частини Євразії (світлохвойна Т.) — модрини. Характеризується однорідним складом, простою структурою, бідним *підліском* й одноманітним наземним покривом (чорниця, брусниця, квасениця, зелені і сфагнові мохи). Формується на вологих підзолистих і мерзлотно-тайгових грунтах. Т. також поширена в гірських країнах, де утворює висотні природні пояси. Має великі запаси пром. *деревини*.

М. А. Голубець.

ТАЙГИ ЗО́НА — природна зона земної кулі, що характеризується прохолодним вологим кліматом, переважанням у рослинному покриві хвойних лісів на підзолистих грунтах. Т. з.— одна з *лісових зон*, формується в *помірному поясі* Пн. півкулі й займає значні площі в Євразії та Пн. Америці.

Клімат Т. з. помірний. Характерна риса природних умов зони — чітко виражена термічна сезонність: річна амплітуда т-ри повітря в тайзі більша, ніж у інших зонах. Зима холодна, тривала, з стійким сніговим покривом. Пересічна т-ра січня коливається від —10° С в Зх. Європі до —50° С у Сх. Сибіру. Літо тепле, пересічна т-ра липня +10, +20° С. Поширена *багаторічна мерзлота*. Опадів від 300 до 600 мм на рік і більше, що значно перевищує величину випаровуваності. Близьке залягання грунтових вод до поверхні та вологий клімат зумовлюють значну заболоченість території. Річкова сітка густа, річки повноводні, мають великі запаси гідроенергії. Переважають *підзолисті грунти*, мерзлотно-тайгові й *болотні грунти*. Залежно від місц. екологічних умов формуються різні типи тайгової рослинності. У Пн. Америці поширені ялина чорна, ялина бальзамічна, модрина канадська та ін., в Європі — ялина, ялиця, сосна. В Азії тайгова рослинність представлена сибірською і даурською модриною, сибірською і аянською ялиною, кедром сибірським; для далекосхідної частини зони характерні також білокора і сахалінська ялиця. Типові представники тваринного світу Т. з.— лось, бурий ведмідь, рись, білка, бурундук, соболь, колонок, північний олень; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дятел, горіхівка. Т. з.— найбільша за площею природна зона СРСР. Вона простягається широкою смугою від зх. кордонів країни до Верхоянського хр. Т. з. має велике госп. значення, зокрема як джерело деревини, хутра, лікарської і тех. рослинної сировини, як база мисливського промислу тощо.

ТАЙ-КОБА́ — гора на Головному пасмі Кримських гір, вища точка *Карабі-яйли*. Вис. 1259 м. Складена з вапняків. Поширені карстові форми рельєфу: карри, воронки тощо. На схилах — буковий ліс (пам'ятка природи), вершина вкрита гірсько-лучною рослинністю з заростями роговика Біберштейна.

О. В. Єна.

ТА́ЙЛЕР (Tyler) Уот (р. н. невід.— п. 1381) — один з керівників селянського повстання 1381 в Англії. Див. *Уота Тайлера повстання 1381*.

ТА́ЙЛОР (Тейлор; Tylor) Едвард Бернетт (2.X 1832, Лондон — 2.I 1917, Веллінгтон, Сомерсетшір) — англ. етнограф, дослідник первісної культури. Один із засновників еволюц. школи в історії культури і в етнографії. Перший професор (з 1896) кафедри антропології (включала й етнографію) Оксфордського ун-ту. Вивчав історію культури, зокрема походження релігії, створив т. з. анімістичну теорію (узагальнивши різні уявлення про духів і душі, дав їм назву *анімізм*). Осн. праці Т. («Первісна культура», т. 1—2, 1871; «Антропологія», 1881) написані з ідеалістичних позицій.

ТАЙМЕ́НЬ (Hucho) — рід риб род. *лососевих*. Довж. тіла до 2 м, маса до 80 кг. Тіло видовжене, вкрите невеликими темними плямами, луска дрібна. Зуби на сошнику і піднебінних кістках утворюють суцільну дуговидну лінію. Нерест весною, ікру відкладає у гніздо (ямку) переважно на галечникових грунтах. Хижак, живиться рибою. 4 види, поширені в річках Євразії. В СРСР — 3 види, у т. ч. на Україні (бас. Дунаю і Пруту) зустрічається Т. дунайський, або лосось дунайський (H. hucho), довж. до 1,5 м, маса до 52 кг (звичайно 50—60 см, маса до 4 кг). Т.— об'єкт рибного промислу і спорт. рибальства.

ТА́ЙМЕР (англ. timer, від time — відмічати час) — прилад, який через заданий інтервал часу автоматично вмикає (вимикає) машину, апарат або пристрій чи сигналізує про настання моменту, коли їх треба вмикати (вимикати). Розрізняють Т.: мех., гідравлічні, пневматичні та електричні; одноразової, багаторазової і циклічної дії. В Т. (мал.) одноразової дії інтервал часу задають вручну, напр. переведенням стрілки *індикатора*; Т. почне діяти, коли вона повернеться до нуля. В Т. багаторазової і циклічної дії послідовність інтервалів часу задається *перфораційною стрічкою*, системою профільованих кулачків та ін.

ТАЙМИ́Р, Таймирський півострів—на Пн. Азії, омивається Карським м. і морем Лаптєвих. Площа 400 тис. км². Вис. до 1146 м (го́ри Бирранга). Рослинність тундрова, на Пд. — лісотундрова. Найбільші річки — Пясіна і *Таймира*, багато боліт, озер, зокрема оз. *Таймир*. На Т.— частина *Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу*.

ТАЙМИ́Р, Таймирське озеро — озеро на Таймирському п-ові, в межах Таймирського (Долгано-Ненецького) авт. округу Краснояр. краю РРФСР. Площа 4560 км², глиб. до 26 м. Лежить у тектонічній улоговині, яка пізніше зазнала дії льодовика. Береги в основному високі, розчленовані. Живлення переважно снігове. Характерні різкі сезонні коливання рівня (пересічно до 6 м). Через озеро протікає р. *Таймира*. В Т. водяться цінні види риб — сиг, лосось, харіус, а також нельма, муксун, омуль та ін. Пд.-зх. частина озера входить до Таймирського заповідника.

ТАЙМИ́РА — ріка в Сх. Сибіру, в Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. окрузі Краснояр. краю РРФСР. Довж. бл. 840 км, площа бас. 125 тис. км². Бере початок з гір Бирранга, впадає у Таймирську губу Карського м. Озеро *Таймир* поділяє ріку на Верхню Т. і Нижню Т. Живлення переважно снігове. Замерзає у жовтні, скресає у червні. Рибальство. Бас. Верхньої Т.— в межах Таймирського заповідника.

ТАЙМИ́РСЬКИЙ (ДОЛГА́НО-НЕ́НЕЦЬКИЙ) АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Краснояр. краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований за Полярним колом. Омивається водами *Карського моря* і *Лаптєвих моря*. Включає архіпелаг *Північна Земля*. Площа 862,1 тис. км². Нас. 51 тис. чол. (на 1.I 1983). Живуть росіяни, долгани, ненці та ін. Поділяється на 3 райони, має 1 місто, 1 селище міського типу. Центр — м. *Дудінка*.

Т. а. о. нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) та Дружби народів (1972). Тер. округу включає п-ів *Таймир* (гори Бирранга, вис. до 1146 м), пн. частину *Середньосибірського плоскогір'я* (плато Путорана, вис. до 1612 м), Пн.-Сибірську низовину. Корисні копалини: мідно-нікелеві руди (Норільський рудний район), кам. вугілля, газ, нерудні корисні копалини. Клімат арктичний і субарктичний. Пересічна т-ра січня бл.— 30° (Дудінка), липня від +2 до +13°. Опадів 110—350 мм на рік, поширена *багаторічна мерзлота*. Осн. ріки: *Єнісей* (нижня течія), Пясіна, Хатанга. Багато озер, найбільші — Таймир, Лама, Пясіно, Хантайське. Грунти типові тундрові й торфово-глейові. Великі площі заболочені. Т. а. о. розташований в межах арктичної, тундрової та лісотундрової зон. Рослинний покрив бідний (мохи, лишайники, полярні береза, верба, даурська модрина). Провідне місце в г-ві займає гірничодобувна та рибна пром-сть. Видобування вугілля, мідно-нікелевих руд. Кольорова металургія повного циклу на *Норільському гірничо-металургійному комбінаті*. Енерг. базу становлять Усть-Хантайська ГЕС (на р. Хантайці) і ТЕЦ. Рибопереробні з-ди — у Дудінці, Хатанзі, Норільську, смт Діксоні. Традиційні галузі г-ва — оленярство, хутровий промисел і рибальство. Значну частину хутрової продукції дає кліткове звірівництво (блакитний песець). Осн. види транспорту — річковий (Єнісей, Хатанга), морський (по *Північному морському шляху*), повітряний та залізничний (найпівнічніша в світі залізниця — Дудінка — Норільськ — Талнах).

Гол. порти: Дудінка, Діксон, Хатанга. Прокладено газопровід Мессояха — Дудінка — Норільськ. В 1980/81 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,9 тис. учнів, у Дудінському зооветеринарному технікумі — 400 учнів. В окрузі — 36 масових б-к, 44 клубні заклади, 45 кіноустановок з платним показом, краєзнавчий музей в Дудінці. Виходить окружна газета «Советский Таймыр». Радіомовлення ведеться рос., ненецькою, долганською та нганасанською мовами. Поширене декоративно-ужиткове мистецтво: різьблення на дереві та кістці, мозаїка та аплікація з хутра, шкіри і сукна, вишивка бісером, оленячим волосом, худож. обробка металу.

ТАЙМИ́РСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. окрузі Краснояр. краю РРФСР. Засн. 1979. Площа 1324 тис. га (найбільший у Рад. Союзі). Розташований в межах Пн.-Сибірської низовини. Макс. вис. 567 м. Переважає тундрова рослинність. Фауна Т. з. нараховує 16 видів ссавців (заєць, вовк, песець, північний олень), понад 20 видів риб (сигові, лососеві, харіусові); тут гніздуються бл. 50 видів птахів, у т. ч. червонозоба казарка, занесена до *Червоної*

В. Є. Таїров.

Таймер одноразової дії з годинниковим механізмом.

Таймень дунайський.

книги СРСР. Напрям наук. досліджень — вивчення та охорона тундрових угруповань, а також унікальних популяцій диких північних оленів.

«ТАЙМС» («The Times» — «Часи») — щоденна англ. газета. Видається в Лондоні. Засн. 1785. Належить до найвпливовіших газет Великобританії, дотримується консервативного напряму. Тісно пов'язана з урядовими колами, церквою і фінанс.-пром. монополіями.

ТАЙМ-ЧА́РТЕР (англ. time-charter, від time — час і charter — грамота, привілей) — один із видів *морського перевезення договору*, за яким судно фрахтують (див. *Фрахт*) не на рейс, а на певний час. За договором Т.-ч. судновласник надає за орендну плату судно орендареві для перевезення вантажу, пасажирів, для рибальства або ін. мор. промислу, для наук., навч., культур. та ін. цілей. В СРСР відносини Т.-ч. договору регулює *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*.

ТАЙМ-ШИТ (англ. time-sheet, від time — час і sheet — аркуш, відомість) — судновий документ на вантажні операції, що його складають в іноземних портах. У Т.-ш. розраховують час на вантажні роботи в даному порту і ведуть облік фактично витраченого часу. Встановлюється й розмір премії за дострокове закінчення вантажних операцій або штрафу за перевитрату часу і затримку судна. У рад. портах замість Т.-ш. складають акт обліку стоянкового часу судна.

ТАЙНО́ПИС — спеціальна система видозмінювання письма. Див. *Криптографія*.

ТА́ЙНСАЙД — *конурбація* на Сх. Великобританії. Розташована на р. Тайн. Складається з групи міст — *Ньюкасл-апон-Тайн* (головне), Тайнмут, Саут-Шілдс, Сандерленд, Гейтсхед, тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. 1,2 млн. ж. (1974). Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. (зокрема, важке, судно- і електротехнічне) та харчова; портове г-во. Рибальство.

ТА́ЙОВСЬКИЙ (Ґрегор-Тайовський; Gregor-Tajovský; справж. прізв.— Грегор) Йозеф (17.X 1874, с. Тайов, поблизу м. Банська Бистриця — 20.V 1940, Братіслава) — словац. письменник. Брав участь у 1-й світовій війні. Здавшись 1915 в полон, перебував у Росії. В 1919 повернувся на батьківщину. В 30-х рр. зблизився з письменниками-комуністами, виступав проти фашизації країни. Перші книжки оповідань — з сел. життя («Крихти», «Із села»; обидві — 1897). У збірниках «Оповідання» (1900), «Нариси» (1904), «Сумні мотиви» (1907), «З-під коси» (1910), «Гірке» (1911), комедіях «Жіночий закон» (1900), «Розгардіяш» (1910) зобразив злидні сільського життя, соціальну і майнову диференціацію. Перший у словац. л-рі звернувся до образу робітника (оповідання «Пам'ятник»). У збірках оповідань «Картинки нові й старі», «Полова» (обидві — 1928) відтворив боротьбу трудящих за соціальну рівноправність. Автор історичних драм «Смерть Дюрка Лангсфельда» (друга ред.— 1932), «Мрійники» (1934), «Герой» (1938).

Тв.: Укр. перекл.— Майно — сварки, суперечки. Пряшів, 1953; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981. *І. М. Лозинський.*

ТАЙПІ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1850—64 — селянська війна в Китаї, спрямована проти феод. експлуатації та нац. гноблення маньчжурської династії *Цін*. Причинами Т. п. були масове обезземелення селян, зосередження землі в руках імператора і феодалів, проникнення в Китай іноз. капіталу після *англо-китайської війни 1840—42* та посилення в зв'язку з цим феод. експлуатації і зубожіння кит. народу. Т. п. було підготовлене антиманьчжурським реліг. т-вом «Байшандихой», створеним 1843 в пров. Гуандун *Хун Сюцюанем*. Почате влітку 1850 в пров. Гуансі Т. п. спочатку мало локальний характер. 11.I 1851 стало загальним. Захопивши в серпні 1851 окружний центр провінції Гуансі — м. Юньань, повстанці, що складалися гол. чин. з селян, проголосили утворення «Тайпін тяньго» («Небесної держави великого благоденства») на чолі з тяньваном («небесним царем») Хун Сюцюанем (від «Тайпін тяньго» і пішла назва повстанців — «тайпіни»). В березні 1853 тайпінська армія налічувала бл. 1 млн. чол. У грудні 1852 тайпіни оволоділи м. Уханем, а в березні 1853— м. Нанкіном, оголосивши його столицею своєї д-ви. В д-ві тайпінів було здійснено ряд прогресивних заходів (обмежено феод. експлуатацію селян поміщиками, жінок зрівняно в правах з чоловіками тощо). В 1853 тайпіни видали закон про землю («Земельну систему небесної династії»), що передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх серед селян на засадах зрівняльного землекористування, а також об'єднання всього сільс. населення у невеликі воєнізовані громади. На практиці соціально-екон. політика тайпінів звелася до зменшення серед. платні за землю з селян і збільшення податків з поміщиків. У травні 1853 тайпіни зробили спробу захопити Пекін, проте зазнали невдачі. Але в той же час тайпінська армія визволила з-під влади маньчжурських феодалів значну територію в районі серед. і нижньої течії р. Янцзи. В 1856—57 серед керівництва тайпінів стався розкол. В 1856—58 цінські війська відбили у тайпінів значну територію. Становище на фронтах дещо стабілізувалося внаслідок перемог, здобутих (1858) повстанцями на чолі з *Лі Сюченом*. У серпні 1860 тайпіни зробили спробу захопити Шанхай, але зазнали поразки. З лютого 1862 на допомогу цінському урядові прийшли Великобританія і Франція. В 1863—64 тайпіни втратили майже всі опорні пункти, їхні осн. військ. сили було розгромлено. З захопленням 1864 Нанкіна та загибеллю гол. керівників Т. п. тайпінська д-ва перестала існувати. Незважаючи на поразку, Т. п. мало велике значення в історії країни: воно розхитало підвалини феодалізму, підняло нац. свідомість кит. нарас і довело невіддільність боротьби проти феодалізму від боротьби проти іноз. колонізаторів.

Р. М. Бродський.

ТА́ЙСЬКА МО́ВА, сіамська мова — мова народів *таї*. Належить до *тайських мов*. Генетичні зв'язки Т. м. з ін. мовами неясні. В Т. м. розрізняють 4 діалекти. Характерні риси Т. м.: багатство вокалізму (є 18 простих голосних і 6 дифтонгів), протиставлення коротких і довгих голосних, склад здебільшого відповідає *морфемі* і є осн. структурною одиницею. В Т. м.— 5 змісторозрізнювальних тонів. За типологією Т. м. належить до *ізолюючих мов* (коренеізолююча). Створене 1283 тайське письмо веде початок від *індійського письма*. Про л-ру Т. м. див. *Таїланд*, розділ Література.

Літ.: Морев Л. Н., Плам Ю. Я., Фомичева М. Ф. Тайский язык. М., 1961. *Л. М. Морев.*

ТА́ЙСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов. Пошир. у Таїланді, Лаосі, Пд. Китаї, Пн. В'єтнамі й пн.-сх. Бірмі. Одні вчені відносять Т. м. до *китайсько-тібетських мов*, другі — до *малайсько-полінезійських мов*, а треті поки що вважають окремою сім'єю. До Т. м. належать *тайська мова, лаоська мова*, шанська, чжуанська та ін. Характерні риси Т. м.: лексика здебільшого односкладова; граматичні категорії передаються аналітично; є звичайно 6 змісторозрізнювальних тонів. Відношення між словами виражаються за допомогою порядку слів і службових слів; порядок слів відносно сталий. Найдавніші писемні пам'ятки Т. м. належать до 13 століття. *Л. М. Морев.*

ТАЙФУ́Н (від кит. тай фин — великий вітер) — місцева назва *тропічних циклонів* у зх. частині тропічної зони Тихого океану, біля Філіппінських о-вів та в районі Пд.-Китайського м. Виникнення Т. зумовлено порушенням стійкості *пасатів*. Т. рухаються по периферії тихоокеанського субтропіч. антициклону спочатку на Зх. і Пн. Зх.; на широті бл. 20—30° змінюють свій напрям на пн.-сх. і досягають берегів Японії, Китаю, Кореї. Інколи, трансформуючись у позатропічні *циклони*, Т. досягають Камчатки. Спостерігаються також аномальні траєкторії проходження Т., які круто піднімаються на Пн. Пересічно на рік буває 20—25 Т., найчастіше в серпні — вересні. Для Т. характерні сильні вітри й катастрофічні зливи, що спричинюють хвилювання на морі й значні руйнування на суходолі. *Л. З. Прох.*

ТАЙШЕ́Т — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. З-д по ремонту шляхобуд. машин; шпалопросочувальний та гідролізний з-ди. Підприємства лісової, деревообр., буд. матеріалів та харч. пром-сті. Мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

ТАЙЮА́НЬ — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Шаньсі. Розташоване на р. Фиьхе (прит. Хуанхе). Вузол з-ць і автошляхів. 1,4 млн. ж. (1975). Значний пром. центр країни. Розвинуті чорна

металургія і важке машинобудування (верстато- і електротех., гірниче, а також локомотиво- і вагоноремонт). Підприємства хім., текст., шкіряної і харчової пром-сті. ТЕС. В районі Т.— видобування вугілля. Архіт. пам'ятки 6—17 ст. Т.— одне з давніх міст Китаю, вперше згадується 497 до н. е. під назвою Цзіньян.

«ТАК ПОЧИНА́ЛОСЬ ЖИТТЯ́» — антифашистська підпільна комсомольська орг-ція, що діяла під

Пам'ятник у смт Холмах учасникам підпільної організації «Так починалось життя». Скульптор Б. Х. Никончук. 1965.

час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в с. Холмах (тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл.). Виникла у вересні 1941. Орг-цією керував к-т у складі М. П. Єременка (секретар, член підпільного райкому комсомолу), О. Т. Омелянєнка і К. Г. Дяченко. До складу орг-ції входило 9 чол. Підпільники мали тісний зв'язок з обл. партизан. загоном і Холминськими підпільними райкомами партії та комсомолу. Члени орг-ції розповсюджували листівки, збирали зброю та боєприпаси, продовольство і медикаменти для партизанів, передавали їм розвідувальні відомості. 2.III 1942 гестапівці заарештували всіх підпільників і 5 з них після катувань 4.III 1942 розстріляли. В Холмах 1965 підпільникам споруджено пам'ятник.

ТА́КА — грошова одиниця Народної Республіки Бангладеш, поділяється на 100 пайс. За курсом на вересень 1981 15,73 Т. дорівнюють 1 дол. США.

ТАКАКУ́РА Теру (н. 14.IV 1891, префектура Коті, о. Сікоку) — япон. письменник. Комуніст. У 1950—51 — член ЦК Компартії Японії. За участь у революц. русі зазнавав арештів. Осн. тема творів — трагічна доля япон. селян, зростання їхньої класової свідомості. Найвідоміші твори — повість «Селянська пісня» (1929), оповідання «Пісенька свині» (1931), роман «Вовк» (1949), істор. роман «Води Хаконе» (1951). Автор зб. лінгвістичних статей «Нова японська мова» (1952), збірок нарисів «Про кохання і смерть» (1948), «Японська жінка» (1952) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Води Хаконе. К., 1955; Рос. перекл.— Песенка свиньи. М., 1953; Воды Хаконэ. М., 1954; Волк. М., 1959.

Б. П. Яценко.

ТАКАМА́ЦУ — місто в Японії, адм. ц. префектури Кагава. Мор. порт на пн. узбережжі о. Сікоку, залізнич. поромом сполучене з м. Уно на о. Хонсю. 299 тис. ж. (1975). Суднобуд. і шарикопідшипниковий з-ди, металург., деревообр., целюлозно-паперові, харч. підприємства.

ТАКЕЛА́Ж (голл. takelage) — 1) Загальна назва всіх снастей на судні, за допомогою яких підтримують *рангоут*, піднімають сигнали, спускають шлюпки, виконують різні вантажопідйомні операції. На *парусних суднах* Т. служить також для піднімання рангоута й вітрил, керування ними. Розрізняють Т. (мал.) стоячий, або нерухомий (як правило, з жорстких сталевих тросів чи ланцюгів), та біжучий, або рухомий (з гнучких сталевих або рослинних тросів). 2) Троси, стропи, ланцюги, що їх застосовують разом з вантажопідйомними пристроями для піднімання важких вантажів або устаткування при буд.-монтажних та ін. роботах.

ТАКИ́Р (тюрк.— рівний, голий) — 1) Плескаті глинисті зниження в пустелях і напівпустелях. Поширені в Серед. Азії та Казахстані. Площа від сотень квадратних метрів до сотень квадратних кілометрів. Періодично їх затоплюють талі й дощові води, утворюючи тимчасові озера. Після випаровування дно Т. вкривається твердою кіркою, розчленованою великими тріщинами на многокутники. Здебільшого позбавлені рослинності. 2) Грунти, що утворюються у плескатих глинистих зниженнях у пустелях і напівпустелях. У профілі виділяють такі горизонти: полігонально-тріщинувата, дуже тверда кірка потужністю 2—5 см; шаруватий горизонт (потужність 8—10 см) і безструктурний горизонт, перехідний до породи (потужністю до 40 см). Т. малопотужні, часто засолені.

ТАКІ́Н КО́ДО ХМАЙН (справж. ім'я — У Лун; 23.III 1876, Вале, поблизу м. П'ї — 27.VII 1964, Рангун) — бірм. письменник, літературознавець і громад. діяч. Брав участь у боротьбі проти англ. колонізаторів. Літ. діяльність почав у кін. 19 ст. Популярність здобув істор. драмами «Тхіла», «Упака і Ма Схава» тощо та тіками (алегоріями) про сучасні йому політ. події («Тіка про силу», 1914; «Тіка про собак», 1925, та ін.). Автор роману-памфлета «Настанова містера Мауна Хмайна» (1915—21), праць з філології, історії культури Бірми. Під час 2-ї світової війни підтримував Рух Опору. В післявоєнний час — активний учасник боротьби за мир. У вірші «Велике слово про мир» (1953) згадував про Київ, степи України. Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Такін Кодо Хмайн.

Літ.: Попов Г. П. Такин Кодо Хмайн. М., 1974.

ТА́КЛА-МАКА́Н—піщана пустеля на Пн. Зх. Китаю, у центр. частині *Тарімської рівнини*. Довж. бл. 1000 км, шир. до 400 км. Пл. 300 тис. км². Піски Т.-М. мають алювіальне походження; утворюють піщані пасма та бархани (вис. 60—100 м і більше). Клімат різко континентальний, сухий. Часто бувають піщані бурі. Рослинності майже немає. Вздовж річок (*Тарім* та ін.) — оазиси, по окраїнах Т.-М.— значні площі солончаків.

ТАКОРА́ДІ — місто на Пд. Гани. Гол. порт країни на узбережжі Гвінейської зат. Атлантичного ок. Фактично злилося з м. Секонді. Залізнична станція, аеропорт. 58,2 тис. ж. (1970). Судноверф, окремі підприємства маш.-буд., деревообр., харчосмакової промисловості. Рибальство. Вивіз лісу, бобів какао тощо.

ТАКСА́ЦІЯ ЛІ́СУ (лат. taxatio — оцінка) — матеріальна оцінка *лісу*; визначення запасу (обсягу), віку і приросту окремих дерев і цілих насаджень, а також якісна оцінка лісу та процесів вирощування; розробка техніки і методів обліку насаджень та деревини. Т. л. проводять на основі діючих інструкцій шляхом закладання пробних площ, окомірного маршрутного опису, космічного і *аерофотознімання*.

Я. В. Коваль.

ТА́КСИСИ (від грец. τάξις — розміщення) — рухові реакції мікроорганізмів і найпростіших рослинних організмів, здатних вільно пересуватися, а також деяких клітин багатоклітинних організмів (*зооспор, сперматозоїдів, лейкоцитів, гістіоцитів*) і окремих частин клітини (*ядер, пластид*) під впливом однобічного подразнення. Т. відбуваються внаслідок діяння світла (фототаксис), вологи (гідротаксис), т-ри (термотаксис), хім. (хемотаксис), мех. (баротаксис) та ін. подразників. За характером реагування на подразнення розрізняють позитивні Т. — рухи у напрямі до подразника, негативні Т.— рухи від подразника, фоботаксис — рухи «перелякку», які не орієнтовані стосовно джерела подразнення. Т. мають значення у пристосуванні організмів до умов існування. Характер Т. змінюється залежно від інтенсивності подразнення та стану організму. Т. слід відрізняти від *тропізмів*.

ТАКСІ́ (франц. taxi), таксомотор — автомобіль громадського користування, яким перевозять пасажирів і вантажі з оплатою проїзду

Стоячий **такелаж** тришоглового парусного судна:
1 — фор-бом-брам-штаг; *2* — фор-брам-штаг; *3* — фор-стень-штаг; *4* — фока-штаг; *5* — фока-ванти; *6* — фор-стень-фордуни; *7* — фор-стень-ванти; *8* — фор-бом-брам-фордуни; *9* — фор-брам-фордуни; *10* — фор-брам-ванти; *11* — грот-брам-топ-штаг; *12* — грот-брам-штаг; *13* — грот-стень-штаг; *14* — грот-стень-ванти; *15* — грот-штаг; *16* — грот-ванти; *17* — грот-стень-фордуни; *18* — грот-брам-фордуни; *19* — крюйс-брам-топ-штаг; *20* — грот-брам-контр-штаг; *21* — крюйс-стень-ванти; *22* — бізань-штаг; *23* — крюйс-брам-фордуни; *24* — крюйс-стень-фордуни; *25* — бізань-ванти.

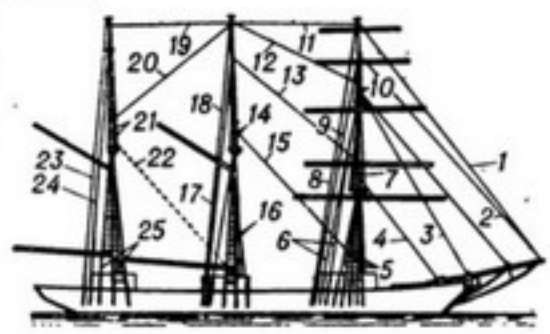

О. В. Тактакішвілі.

за лічильником — таксометром. Перші Т. почали курсувати (1896) по вулицях Штутгарта (Німеччина). В Росії відомі з 1907 (Москва). Розрізняють пасажирські, вантажні і вантажопасажирські. Вони є серійні легкові і вантажні, іноді — спец. автомобілі, що в їхній конструкції враховано особливості таксомоторних перевезень.

ТАКСІ́ЛЬ (Taxil) Лео [справж. ім'я та прізв.— Габрієль Антуан Жоган Пажес (Jogand-Pagès); 20.III 1854, Марсель — 30.III 1907, Со] — франц. журналіст. Освіту здобув у *єзуїтів*, але порвав з ними. В 1879—85 опублікував ряд антирелігійних сатиричних творів, у яких затаврував аморальність служителів католицької церкви. Проте 1885 оголосив про повернення в лоно церкви. За дорученням найвищих церк. кіл написав ряд книг, сповнених вимислів про союз масонів з дияволом. У 1897 виступив з публічною заявою про те, що все, написане ним раніше про масонів, — містифікація, здійснена з метою викриття *обскурантизму* церковників. За це Т. був відлучений від церкви. Його осн. твори («Забавна Біблія», 1882; «Забавне євангеліє, або Життя Ісуса», 1884, та ін.), хоч і не містять глибокої наук. критики релігії, відіграли важливу роль у боротьбі проти *клерикалізму*.

ТАКСО́НИ (від грец. τάξις — розміщення, порядок) — група об'єктів, пов'язаних спільністю ознак та властивостей, що дає підставу для надання їм певної *таксономічної категорії*. Т. завжди характеризують конкретну сукупність об'єктів (органічного світу, мови, суспільства тощо), яка має спільність в походженні, будові, складі, формі, функції та ін. і в якій набір ознак і властивостей повинен бути необхідним і достатнім для того, щоб ця сукупність займала єдине місце в системі і не пересікалась з ін. сукупностями.

ТАКСОНОМІ́ЧНІ КАТЕГО́РІЇ — поняття, що застосовуються в *таксономії* для позначення супідрядних груп об'єктів — *таксонів*. Т. к. безпосередньо характеризують не конкретні об'єкти класифікації, а лише спосіб її побудови (напр., Т. к., що застосовуються в *систематиці* біологічній). До Т. к. відносять *вид*; *рід; родину*; *ряд*, або *порядок*; *клас*; *тип*, або *відділ*, тощо.

ТАКСОНО́МІЯ (від грец. τάξις — розміщення, порядок і νόμος — закон) — наука про принципи та способи класифікації й *номенклатури* складноорганізованих ієрархічних (див. *Ієрархія*) систем дійсності: органічного світу, об'єктів географії, геології, мовознавства, суспільства тощо. Термін «Т.» вперше з'явився в біології і протягом тривалого часу вживався як синонім *систематики*. Завданням Т. є створення вчення про *таксономічні категорії* та їх системи, яке б сприяло побудові найбільш інформативної, несуперечливої, зручної класифікації, що максимально відповідає природній системі організмів. У 2-й пол. 20 ст. проблеми Т. починають відігравати помітну роль і в ін. науках. Це відображає загальну для сучас. науки тенденцію до підвищення ролі *типології* в наук. мисленні. Загальні принципи Т. як теоретичної дисципліни перебувають у стадії становлення.

Талабан пронизанолистий:
1 — частина рослини з листками;
2 — гілочка з плодами;
3 — квітка;
4 — плід.

ТАКТ (від лат. tactus — дотик, відчуття, почуття) — 1) Почуття міри, вміння поводитися, додержувати правил пристойності. 2) Ритм руху, рівномірність.

ТАКТ у музиці — одиниця *метра*. Т. бувають прості (2- і 3-дольні) і складні (з 2 і більше метричних груп). Т. починається завжди з головної найбільш акцентованої долі.

Розмір Т. $\left(C = \frac{4}{4};\ \frac{3}{4};\ \frac{6}{8}\ \text{тощо}\right)$ вказується на початку нотоносця. Межі Т. позначають у нотах вертикальними лініями (тактовими рисками). У записі музики, яка не поділяється на рівні Т. (напр., деякі нар. пісні) тактовими рисками розділяють суміжні муз. фрази.

ТАКТАКІШВІ́ЛІ Отар Васильович (н. 27.VII 1924, Тбілісі) — груз. рад. композитор, диригент і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. У 1947 закінчив Тбіліську консерваторію (1950 — аспірантуру; з 1947 — викладач цієї консерваторії, з 1966 — професор, 1962—65 — ректор). У 1947—52 — концертмейстер і диригент, 1952—56 — худож. керівник Держ. хорової капели Груз. РСР. Секретар Спілки композиторів СРСР (з 1957). Член ЦК Компартії Грузії (з 1963). Міністр культури Груз. РСР (з 1965). Автор музики Держ. гімну Груз. РСР (1945), опер «Мінді» (1961), «Викрадення місяця» (1977), «Перша любов» (1980; поставлено в Київ. театрі опери та балету 1982), 2 симфоній, 3 увертюр, симф. поеми «Мцирі» (1956), концертів для фортепіано з оркестром, ораторій «По слідах Руставелі» (1964) і «Ніколоз Бараташвілі» (1970), кантати «Гурійські пісні» (1971), творів для різних інструментів, для хору, голосу з фортепіано, обробок нар. пісень, музики до кінофільмів і вистав (зокрема, до «Антігони» Софокла в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952, 1967. Ленінська премія, 1982.

І. Д. Гамкало.

ТАКТА́Ш (Такташев) Хаді Хайруллович [19.XII 1900 (1.I 1901), с. Сиркиди, тепер Торбєєвського р-ну Морд. АРСР — 8.XII 1931, Казань] — тат. рад. поет. Основоположник тат. рад. поезії. Друкуватися почав 1918. В поемі «Трагедія синів землі» (1921) викривав реакц. ідеологію ісламу. В поемі «Віки і хвилини» (1924) перший в тат. л-рі відтворив образ В. І. Леніна. В центрі поем «Село Сиркиди», «Після бурі» (обидві — 1924), драми «Закопана зброя» (1927), ліричної поеми «Мукамай» (1929) — тема революції, боротьби двох світів. Лірико-публіцистична поема «Листи в майбутнє» (1930—31) — про формування нової рад. людини. Автор ліричних поем «Сповідь кохання» (1927), «Алсу» (1929), п'єс «Втрачена краса» (1928), «Каміль» (1930, з життя донецьких шахтарів) та ін.

Р. К. Ганієва.

ТА́КТИКА воєнна (грец. τακτικά — мистецтво командування військом) — складова частина *воєнного мистецтва*, яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення *бою* підрозділами, частинами (кораблями) і з'єднаннями різних видів *збройних сил*, *родів військ* та *спеціальних військ*. Теорія Т. досліджує закономірності, характер і зміст бою, розробляє способи підготовки його та ведення; вивчає бойові властивості й можливості підрозділів, частин і з'єднань. Практика Т. охоплює діяльність командирів, штабів і військ (сил) по підготовці й веденню бою: уточнення даних обстановки, прийняття рішень і доведення завдань до підлеглих; планування і підготовку бою, ведення бойових дій і керування підрозділами й частинами, забезпечення бойових дій. Поряд з Т. родів військ (сил) прийнято виділяти заг. Т., яка досліджує закономірності загальновійськ. бою, виробляє рекомендації по підготовці його й веденню спільними зусиллями з'єднань і частин різних видів збройних сил. Визначальний вплив на розвиток Т. мають удосконалення *зброї* і військ. техніки та зміна якості особового складу військ. Т. перебуває в діалектичному взаємозв'язку з оперативним мистецтвом і воєнною *стратегією*, положеннями яких вона керується. Розвиток Т. протягом багатовікової історії з давніх часів до початку 20 ст. фактично відображав лише розвиток *сухопутних військ* і *військово-морського флоту*. З появою нових видів збройних сил (*військово-повітряних сил*, військ *протиповітряної оборони*) виникла Т. кожного з них (див. також *Операція військова*, *Ядерна зброя*).

Літ.: Тактика. М., 1966; Петрусь П. М., Шеманский П. В., Чульский Н. К. Ядерное оружие и развитие тактики. М., 1967.

М. М. Кир'ян.

ТА́ЛА, долар Західного Самоа — грошова одиниця Зх. Самоа, поділяється на 100 *сене*. За курсом на вересень 1981 1,081 Т. дорівнюють 1 дол. США.

ТАЛАБА́Н (Thlaspi) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Одно- або багаторічні трави. Листки цілісні, стеблові — сидячі, стеблообіймаючі, прикореневі — черешкові. Квітки білі, рідше рожеві, зібрані в китицю. Плід — стручок. Відомо 70 видів, поширених в помірних широтах Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР — 7; з них найпошир. Т. польовий (Th. arvense), росте на полях, забур'янених місцях тощо; насіння його містить до 39 % жирної олії. Вздовж доріг, на полях, схилах, узліссях в Лісостепу, Степу і в Криму росте Т. пронизанолистий (Th. perfoliatum).

ТАЛАКІ́ВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Орджонікідзевській райраді м. Жданова, за 11 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 4,5 тис. ж. (1983). У селищі — рад-

госп, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, 2 клуби, б-ка. Засн. 1889, с-ще міськ. типу — з 1956.

ТАЛАЛА́ЄВСЬКИЙ Матвій Аронович [15 (28).XII 1908, с. Мохначка, тепер Попельнянського р-ну Житомир. обл.— 22.IX 1978, Київ] — євр. і укр. рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Збірки віршів євр. мовою «Провулки та вулиці» (1930), «На моїй Україні» (1937), «По-солдатському» (1946), укр. мовою — «Твої сини» (1949), «Зелені вруна» (1968), «Черешневий заспів» (1972), в яких показав мужність і героїзм рад. людей в праці і в боях за Батьківщину, дружбу народів. Автор роману «Книга матері» (1979), п'єс «Із-за гори кам'яної» (1948), «Перші конвалії» (1957), «Серце матері» (1962), «На світанку» (1964) та ін., які ставилися на сценах театрів України. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Г. І. Полянкер.

ТАЛАЛА́ЇВКА — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1983). Засн. 1877 як пристанційне селище. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1958 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, цегельний та асфальтовий з-ди, цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз»; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ТАЛАЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1933. Площа 0,6 тис. км². Нас. 21,7 тис. чол. (1983). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Талалаївка*. Поверхня Т. р.— полого-хвиляста слаборозчленована рівнина з широким розвитком річкових та прохідних долин. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Річки — *Ромен*, Лисогір (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, липа, осика) займають 6,2 тис. га. Найбільші промислові підприємства — талалаївські цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз», маслоробний, асфальтовий та цегельний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Талалаївка). Землеробство — зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 49,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У Т. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Талалаївка, Болотниця. Автомобільних шляхів — 170 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 14 клубів, 30 кіноустановок, 25 б-к. У с. Довгалівці Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент В. О. *Вакулович*, у с. Рябухах — укр. рад. мовознавець І. М. *Кириченко*. В Т. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

В. А. Синяк.

ТАЛАЛИ́ХІН Віктор Васильович (18.IX 1918, с. Тепловка, тепер Вольського р-ну Сарат. обл.— 27.X 1941, поблизу м. Подольська Моск. обл., похований в Москві)— рад. військ. льотчик-винищувач, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941). Член ВЛКСМ з 1938. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 7.VIII 1941 вперше застосував *таран* в нічному повітряному бою, знищивши на підступах до Москви ворожий бомбардувальник. У наступних повітр. боях знищив ще 5 літаків ворога. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ТАЛА́НОВ Віктор Вікторович [27. XI (9.XII) 1871, Нижній Новгород, тепер м. Горький— 5.XII 1936, Ленінград] — рос. вчений-рослинник, селекціонер, один з організаторів держ. системи сортовипробування с.-г. культур в СРСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1896). Автор ряду цінних сортів пшениць. Першим в Росії почав (1912) селекцію міжсортових гібридів кукурудзи, ініціатор здійснення інтродукції сорго, могару, суданської трави, зубовидної кукурудзи. Працюючи на Україні (1907—17), заснував (1911) і очолював Катеринославську обл. с.-г. дослідну станцію в Синельниковому (тепер ордена Трудового Червоного Прапора Синельниківська селекційно-дослідна станція науково-виробничого об'єднання по кукурудзі «Дніпро»).

В. В. Пругло.

ТАЛА́НТ (грец. τάλαντον, букв.— терези) — якісно вищий рівень *здібностей* особистості. Передумовою розвитку Т. є *задатки* людини, які можуть перетворитися на реальність при наявності сприятливих соціальних факторів. Т.— це поєднання різного ступеня генетично зумовленої *обдарованості* з працею. Розвивається в процесі діяльності людини і взаємодії її з ін. людьми, в процесі засвоєння індивідом надбань людства, а також власної творчості. Формування Т. починається спершу як психологічне визначення природних задатків, схильностей дитини до певного виду діяльності, пізніше — як закріплення здібностей і, нарешті,— як високий вияв творчості у зрілому віці. Т. виявляється в усіх сферах людської діяльності (політ., виробничій, наук., пед., військовій). Талановитість щодо окремих видів творчості (музики, малювання, співів, конструювання) може виявлятися в ранньому віці. Т. є обов'язковою підструктурою *геніальності*. Т.— явище історичне, класове. Т. людини-творця істотно зростає, якщо вона оволодіває передовим світоглядом.

Г. С. Костюк.

ТАЛА́НТ (грец. τάλαντον) — найбільша вагова і грошово-рахункова одиниця Старод. Греції, Вавілону, Персії та ін. В Старод. Греції Т. поділявся на 60 мін (1 міна = 100 *драхмам*). *Солона реформою* (594 до н. е.) було запроваджено аттічний Т. вагою 26,196 кг срібла (за Александра Македонського — 25,9 кг). В ассіро-вавілонській системі мір Т. був еквівалентний 30,3 кг. Т. не був поширений у грошовому обігу, його використовували як рахункову одиницю для великих грошових сум.

ТАЛА́С — ріка в Кирг. РСР і Каз. РСР. Довж. 661 км, площа бас. 52,7 тис. км². Утворюється злиттям річок Караколу і Уч-Кошою, що беруть початок у Зх. Тянь-Шані, перетинає Талаську долину і губиться у пісках пустелі *Мойинкум*. Живлення льодовиково-снігове. На Т. споруджено Кіровське водосховище, воду ріки використовують для зрошування. На Т.— міста Талас і Джамбул.

ТАЛА́С — місто, центр Таласької обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Талас, за 120 км від залізнич. ст. Джамбул, аеропорт. У Т.— філіали фрунзенських взуттєвого та швейного виробничих об'єднань, хлібний та мол. комбінати, маслоробний з-д. Виробниче об'єднання «Промбудматеріали». Мед. уч-ще. Поблизу Т.— історико-архітектурна пам'ятка 14 ст. — мавзолей Манаса. Місто утворене 1944.

ТАЛАСО́ЇД (від грец. θάλασσα — море та εἶδος — вигляд) — велике кратерне утворення на *Місяці*, за розмірами близьке до місячних «морів»; на відміну від них має світле дно, не залите темною лавою.

ТАЛАСОКРАТИ́ЧНІ ПЕРІ́ОДИ (від грец. θάλασσα—море і κράτος — сила, могутність) — періоди найбільшого поширення морських басейнів на поверхні Землі. Протиставляються *геократичним періодам*. За часом Т. п. відносять до середини *тектонічних циклів*, коли на більшій частині земної поверхні переважали опускання *земної кори*. Збільшення площі *Світо-*

В. В. Талалихін.

В. В. Таланов.

М. В. Тализін.

вого океану під час Т. п. сприяло розвиткові вологого мор. клімату з невеликими коливаннями температури. Протягом Т. п. нагромаджувалися товщі переважно *морських відкладів,* серед яких значна роль належить карбонатним породам. Найбільші площі на тер. Європи моря займали на поч. силурійського, кам.-вуг., юрського і в кінці крейдового періодів.

ТАЛАСОКРАТО́Н (від грец. θάλασσα — море і κράτος — сила), океанічна платформа — відносно стійка в тектонічному відношенні область *ложа океану,* що характеризується переважно низхідними вертикальними рухами *земної кори.* Т. охоплюють обширні (50—60 %) площі океанічного ложа між *серединноокеанічними хребтами* і підніжжям *материкового схилу* або зовн. краєм глибоководних жолобів. У будові земної кори Т. беруть участь неущільнені осадки різного походження, ущільнені осадочно-вулканогенні відклади і «базальтовий» шар, що лежить на *верхній мантії.* Т. перетинають субширотні трансокеанічні *глибинні розломи* протяжністю до 3—4 тис. км. В орографічному відношенні Т. відповідають абісальні (див. *Абісаль*) слабо погорбовані рівнини, рельєф яких на окремих ділянках ускладнений плато, океанічними *валами,* гайотами (плосковершинними горами) тощо. В межах Т. утворюються залізо-марганцеві конкреції, які, крім заліза і марганцю, містять кобальт, нікель і мідь. *Ю. М. Довгаль.*

ТАЛАСОТЕРАПІ́Я (від грец. θάλασσα — море і *терапія*) — розділ *кліматотерапії,* що вивчає вплив на здоров'я людини комплексу кліматотерапевтичних (повітряні ванни, *сонцелікування,* перебування на морському повітрі) і гідротерапевтичних (морські купання) процедур на приморських курортах.

ТАЛА́СЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 3.IX 1980. Площа 25,7 тис. км². Нас. 272 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, українці, німці та ін. Міськ. нас.— 24 %. Поділяється на 6 районів, має 2 міста та 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Талас.* Т. о. розташована у пн.-зх. частині *Тянь-Шаню,* в межах Таласької долини та міжгірних улоговин — Кетмень-Тюбинської улоговини й Чаткальської долини. Їх оточують хребти: Киргизький, Таласький Алатау, Пскемський, Чаткальський (вис. до 4503 м), Ферганський та ін. Корисні копалини: поліметалеві й сурм'яні руди, сірчаний колчедан, кам. сіль, буд. матеріали. Клімат континентальний, сухий. Пересічна т-ра липня +17, +22°, січня —7, —14°, опадів 230—480 мм на рік. Найбільші ріки: *Талас,* Чаткал, *Нарин.* На р. Нарині — Токтогульське, на р. Таласі — Кіровське водосховища. Переважає степова, напівпустельна та гірськолучна рослинність на сіроземах, світло-каштанових і темно-каштанових грунтах. На схилах гір — рідколісся та хвойні ліси, по долинах річок — *тугаї.* В межах Т. о.— Беш-Аральський заповідник. Провідна галузь пром-сті — гідроенергетика. На р. Нарині будується каскад гідроелектростанцій, найбільші з них — Токтогульська і Курпсайська. В 1981 вироблено понад 5 млрд. кВт · год електроенергії. Підприємства кольорової металургії (видобування і збагачення руд кольорових металів у Сумсарі й Терек-Саї), харч. (мол. та маслоробний з-ди в Таласі, Токтогулі, Кіровському), легкої (філіали фрунзенських взут. та швейного виробничих об'єднань у Таласі), буд. матеріалів пром-сті. Площа с.-г. угідь становить 1,5 млн. га, з них 1,3 млн. га — пасовища. С. г. спеціалізується на тонкорунному вівчарстві, м'ясо-мол. скотарстві, вирощуванні тютюну та зернових. Значні площі — під кормовими культурами. Осн. вид транспорту — автомобільний (автошляхи: Маймак — Грозне — Кіровське, Джамбул — Кіровське — Талас, ділянка автомагістралі Фрунзе — Ош та ін.). Залізнична ст. Маймак. У Таласі — аеропорт. *М. М. Картавов.*

ТАЛДИ́-КУРГА́Н — обласний центр Каз. РСР. Розташований на р. Каратал, у передгір'ях Джунгарського Алатау. Залізнична станція, аеропорт. 100 тис. ж. (1983). У Т.-К.— з-дя: свинцевих акумуляторів, експериментальний комунального обладнання, плодоконсервний; мол., авторем.-механічний; металевої іграшки; швейна, взут. і меблева ф-ки тощо. Виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, індустр.-пед., зооветеринарний, буд. та юридичний технікуми, мед. і музичне уч-ща. Драматичний театр, філармонія. Історико-краєзнавчий музей. Т.-К. виник у 2-й половині 19 ст., місто — з 1944.

ТАЛДИ́-КУРГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Вперше виділена з Алма-Атинської обл. 16.III 1944, знову об'єднана з нею 6.VI 1959, в сучасних межах утворена 23.XII 1967. Площа 118,5 тис. км². Нас. 689 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, уйгури та ін. Міськ. нас. — 42 %. Поділяється на 12 районів, має 5 міст і 10 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Талди-Курган.* Т.-К. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більшу частину тер. області займає Балхаш-Алакольська улоговина, зайнята пісками Сарисек-Атирау, Люкум, Жаманкум, Мойинкум та ін. На Сх. та Пд. Сх. — хребти *Джунгарського Алатау* (вис. до 4442 м). Корисні копалини: поліметалеві руди (Текелі), мармур, вапняки, гіпс, бентонітові глини, є джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° на Пн. до —10° на Пд., липня відповідно +25, +27°, у передгір'ях +22°. Річна кількість опадів 110—250 мм на рівнинах, 400—500 мм — у передгір'ях, 700—800 мм — у горах. Ріки належать до безстічного бас. Балхаш-Алакольських озер. Найбільші — *Ілі,* Каратал, Аксу. Озера: Балхаш (сх. частина), Алаколь, Жаланашколь — солоні, Сасикколь і Уяли — прісні. На Пд.— частина Капчагайського водосховища. На рівнинах переважають бурі пустельно-степові грунти, значні площі зайняті пісками, у передгір'ях — сіроземи, в горах — гірські каштанові, чорнозем-

ні й гірсько-лугові грунти. Рівнини зайняті полиново-солянковою та полиново-злаковою рослинністю. На берегах озер і в заплавах річок — зарості тростини, тугайні ліси. На схилах гір — степова рослинність та хвойні ліси з тяньшанської ялини з домішкою сибірської ялиці (пн. схили Джунгарського Алатау). З вис. 2300 м — субальп. та альп. луки.

В нар.-госп. комплексі республіки Т.-К. о. виділяється гірничодобувною пром-стю (видобування поліметалевих руд у Текелі) та кольоровою металургією (Текелійський свинцево-цинковий комбінат). Розвинуті також машинобудування і металообробка (Талди-Курган, Лепси), буд. індустрія, легка та харч. пром-сть (Талди-Курган, Уштобе, с-ща Кіровський, Карабулак, Джансугуров). Рибопереробка в районі озер Балхаш та Алаколь. Енергетика базується на довізному вугіллі. Осн. галузь с. г.— землеробство на зрошуваних землях (бл. 28 % усіх орних земель). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, рис, просо, кукурудза), кормові й тех. (цукр. буряки, соняшник), картоплю та ін. культури. Садівництво й виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясововнового напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, верблюдів і птицю. В озерах та річках — рибальство та риборозведення. Навколо Талди-Кургана — с. г. приміськ. типу. Тер. області з Пн. на Пд. перетинає ділянка залізнич. магістралі Новосибірськ — Алма-Ата — Ташкент, від неї на Сх. відгалужуються вітки: Актогай — Дружба та Талди-Курган — Коксу — Карабулак — Текелі. Гол. автомагістраль — Алма-Ата — Талди-Курган — Семипалатинськ з відгалуженням — Сариозек — Панфілов. Розвинуті судноплавство та повітр. сполучення. У Т.-К. о. — пед. ін-т (Талди-Курган), 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, істор.-краєзнавчий музей в Талди-Кургані. На базі мінеральних джерел — курорт Арасан-Капал.

М. Ш. Ярмухамедов.

ТАЛЕЙРА́Н (Talleyrand) Шарль Моріс (Талейран-Перігор; 13.II 1754, Париж — 17.V 1838, там же)— політ. і держ. діяч Франції, дипломат, князь Беневентський (1806—15), герцог Діно (з 1817). В 1775—91— генеральний вікарій, єпископ. Напередодні *Великої французької революції* обраний від духівництва 1789 до *Генеральних штатів*, приєднався до *третього стану*. Ініціатор декрету в Установчих зборах революц. Франції про передання церк. земель нації, сприяв проведенню в країні церк. реформи 1791. В 1792 вступив на дипломатичну службу. Після повалення монархії (1792) і викриття таємних зв'язків Т. з *роялістами* 1792—96 — в еміграції. Міністр закордонних справ в 1797—99, за часів Директорії, 1799—1807 — Консульства та імперії *Наполеона I*. Підтримував агресивні плани Наполеона I щодо України. В 1808 вступив у таємний зв'язок з *Олександром I*, пізніше — з *Меттерніхом*. У 1814—15, в період першої реставрації *Бурбонів*, — глава уряду і міністр закорд. справ. На *Віденському конгресі 1814—15* очолював франц. делегацію. Використавши суперечності між країнами-переможницями, домігся розколу антифранц. коаліції європ. д-в і прийняття вигідних для Франції рішень. З 1815 — у відставці. В 1830—34 — посол у Лондоні.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Мемуары. М., 1959.

Літ.: Тарле Е. В. Талейран. М., 1962.

Т. Г. Солтанівська.

ТА́ЛЕР, таляр (нім. Taler) — велика срібна монета багатьох європ. країн 16—19 ст. (спочатку Т. важив бл. 30 г, наприкінці емісії — майже вдвоє менше). Перші монети типу Т. з'явилися 1484 в Тіролі. Свою назву і сталий тип Т. дістав від монети, що її карбували 1518 в Йоахімсталі (тепер м. Яхимов в ЧССР). В Росії Т. були відомі як «єфимки». На укр. землях Т. були в грошовому обігу в 16—18 ст.

ТАЛЕРГО́Ф — концентраційний табір в Австро-Угорщині для репресованих (офіційно — інтернованих) осіб (їхніх сімей), запідозрених у неблагонадійності щодо монархії Габсбургів і симпатіях до Росії під час першої світової війни. Існував з вересня 1914 до травня 1917 поблизу м. Граца (тепер в Австрії). Число репресованих у Т. досягало 7 тис. чол. Більшість з них становили українці з Галичини і Буковини, були також представники ін. національностей, рос. військовополонені. Від знущань, голоду і хвороб у Т. загинуло бл. 1500 чол. Функціонування табору було складовою ланкою системи військ.-поліцейського терору, встановленого Австро-Угорщиною на зх.-укр. землях.

С. А. Макарчук.

ТАЛИ́ЗІН Микола Володимирович (н. 28.I 1929, Москва) — рад. державний і парт. діяч, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1975). Член КПРС з 1960. Н. в сім'ї робітника. Закінчив 1955 Моск. електротех. ін-т зв'язку. В 1942—50 — робітник-електрик. У 1955—65 працював у н.-д. ін-ті. В 1965—75 — заступник, перший заст. міністра, з 1975 — міністр зв'язку СРСР. З жовтня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1976. Член ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1968, 1975.

ТАЛИ́ШІ (самоназва —талуш, множина — талишон) — народність, що живе на Пд. Сх. Аз. РСР і на Пн. Ірану. Чисельність: в Ірані — 90 тис. чол. (1978, оцінка), в СРСР майже повністю злилися з азербайджанцями. Мова — талишська, іранської групи; в СРСР літ. мова Т.— азербайджанська. Віруючі Т.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*). За походженням Т.— нащадки місц. аборигенних племен. До поч. 20 ст. Т. кочували. В СРСР за Рад. влади перейшли до осілості. Працюють у колгоспах. Осн. заняття Т.: землеробство, тваринництво, шовківництво, ремесла.

ТА́ЛІЙ (Thallium; від грец. θαλλός — пагін, зелена гілка), Tl — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 81, ат. м. 204,37. Природний Т. складається з стабільних ізотопів ^{203}Tl (29,5 %) і ^{205}Tl (70,5 %). Відомо 19 радіоактивних ізотопів. Відкрив Т. 1861 англ. учений У. Крукс (1832—1919). Т.— рідкісний і розсіяний елемент, вміст його у земній корі $1 \cdot 10^{-4}$ % за масою. Т.— м'який сріблястий метал з блакитним відблиском; густина 11 850 кг/м³; $t_{пл}$ 303° С; $t_{кип}$ 1457° С. Реагує з киснем, галогенами, сіркою, к-тами тощо, утворюючи сполуки зі ступенями окислення +1 і +3. Одержують Т. з відходів і напівпродуктів виробн. свинцево-цинкових, мідеплавильних і сірчанокислотних з-дів. Металічний Т. використовують для виготовлення підшипникових, кислотостійких та ін. сплавів. З оксосульфіду Т. виробляють надчутливі *фотоелементи* тощо, а з монокристалів TlBr — TlI — лінзи, призми та ін. пристрої для інфрачервоної оптики. Деякі сполуки Т. застосовують для виготовлення *скла оптичного*, як *антидетонатори* пального, *каталізатори*, у медицині тощо. Сполуки Т. дуже отруйні.

М. Д. Василега-Дерибас.

Талія. Римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ТАЛІПО́ТОВА ПА́ЛЬМА, коріфа зонтична (Corypha umbraculifera) — вид роду коріфа родини *пальмових*. Вічнозелене дерево до 25 м заввишки, з прямим, циліндричним стовбуром до 90 см в діаметрі. Крона з великих, до 5 м в діаметрі, віялових довгочерешкових листків на верхівці. Квітки дрібні, світло-жовті, у великому (до 14 м завдовжки і до 12 м завширшки) розгалуженому верхівковому суцвітті. Т. п. цвіте раз в житті у віці 30—50 років і після достигання плодів вона гине. Плід — кістянкоподібний, з м'ясистим оплоднем. Росте у вологих тропічних лісах Індії і о. Шрі-Ланка. В СРСР, в т. ч. й УРСР, вирощують в оранжереях (здебільшого в бот. садах). З серцевини стовбура Т. п. виготовляють крохмаль і пальмове вино; з листків одержують волокно, виготовляють парасольки; їх використовують як покрівельний матеріал; з насіння виготовляють гудзики, намисто тощо.

А. П. Лебеда.

ТАЛІСМА́Н (франц. talisman; першоджерело: грец. τέλεσμα — податок, присвячений предмет) — предмет, який нібито приносить його власникові щастя. Див. *Амулет*.

ТА́ЛІЯ (Фалія; Θάλεια) — у грец. міфології одна з дев'яти *муз* — покровителька комедії. Зображували її здебільшого в вигляді молодої вродливої дівчини в вінку, з маскою в одній руці та бубном у другій.

ТА́ЛЛІН (кол. Ревель) — столиця Ест. РСР. Значний індустр., наук. та культур. центр республіки. Розташований на пд. березі Фінської зат. Балтійського м. В межах міста — затоки Какумяе, Копліська та Таллінська, п-ови Какумяе, Коплі, Пальяссааре та о. Аегна. Площа — 182,4 км². Населення — 454 тис. чол. (1983). По-

ТАЛЛІН

діляється на 4 міські райони. Вперше згадується в писемних джерелах 1154 під назвою Калевені. В рос. літописах наз. Коливанню, в *лівонських хроніках* — Лінданісе. В 1219 захоплений Данією. У 1346—1561 входив спочатку до *Тевтонського ордену*, потім до *Лівонського ордену*, з 1561 — до Швеції. В 1710, під час *Північної війни 1700—21*, приєднаний до Росії, став центром Естляндської губ. Марксистські гуртки виникли в Т. на поч. 20 ст. В 1904 створено к-т РСДРП. У 1901—04 в Т. вів нелегальну парт. роботу М. І. Калінін. Робітники і матроси міста брали активну участь у *революції 1905—07 в Росії*. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. В лютому 1918 рад. військ. моряки вивели з Таллінської бухти частину кораблів, щоб вони не потрапили до рук нім. окупантів (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). В 1918—40 Т.— столиця бурж. Естонії. 21. VI 1940 в Т. було відновлено Рад. владу. З серпня 1940 — столиця Ест. РСР.

Таллін. Панорама старої частини міста.

Т. нагороджено орденом Леніна (1970).

У структурі пром-сті провідне місце посідають машинобудування, харч. та легка галузі. Машинобудування спеціалізується на виробн. малогабаритних машин і приладів. Найбільші підприємства: з-ди «Вольта» (виробн. електродвигунів) і кабельний, виробн. об'єднання «Електротехнічний завод ім. М. І. Калініна», «Промприлад». Підприємства заг. і важкого машинобудування — з-ди: маш.-буд. ім. І. Лаурістіна (устаткування для сланцевої, нафтохім. та хім. пром-сті), «Ільмаріне» (виробн. енерг. пристроїв для котлів), об'єднання екскаваторне та суднорем. Розвивається хім. (виробничі об'єднання «Флора» та «Полімер», хім. комбінат «Орто», хім.-фарм. з-д), лісова, деревообр. (фанерно-меблевий комбінат, виробниче об'єднання «Стандарт», лижна ф-ка та ін.), буд. матеріалів пром-сть. Легка пром-сть представлена текст. (бавовняний комбінат «Балтійська мануфактура»), трикот. (виробниче об'єднання «Марат»), швейною (виробниче об'єднання «Балтика»), шкіряно-взут. (виробниче об'єднання «Комунар») галузями. Найбільші підприємства харч. пром-сті: кондитерська ф-ка «Калев», рибообробний, молочних продуктів, м'ясоконсервний комбінати. У місті базуються флоти об'єднання «Естрибпром» та Ест. мор. пароплавство. Електроенергія до Т. надходить від Прибалтійської та Естонської ДРЕС (біля м. Нарви), газ — по газопроводах від Кохтла-Ярве, Ленінграда. Т.— значний вузол залізничних, автомоб. та повітр. сполучень. Новоталлінський морський торговельний порт—один з найбільших в СРСР.

Т.— важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. у Т. було 65 загальноосв. шкіл (59 тис. учнів), 12 серед. спец. навч. закладів (12,9 тис. учнів), 12 профес.-тех. уч-щ (3 тис. учнів). У 4 вищих навч. закладах налічувалося 13,7 тис. студентів. Вузи: політех., пед. та художній ін-ти, консерваторія. В Т.— *Академія наук Естонської РСР*, ряд її наукових установ, зокрема н.-д. ін-ти термофізики та електрофізики, кібернетики, хімії, геології, економіки, історії, мови і л-ри та ін. Працюють ест. відділення Центр. економіко-матем. ін-ту АН СРСР, бот. сад, н.-д. та проектний ін-т силікатного бетону автоклавного твердіння, Ін-т історії партії при ЦК Компартії Естонії — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, н.-д. ін-т будівництва Держбуду Ест. РСР, Ін-т експериментальної та клінічної медицини та ін. В місті — 41 масова б-ка (фонд — 1,8 млн. одиниць зберігання), Держ. б-ка Ест. РСР ім. Ф. Р. Крейцвальда, 27 клубних закладів, 18 кіноустановок, 5 театрів — театр опери та балету «Естонія», Ест. театр драми ім. В. Кінгісеппа, Рос. драм. театр, Театр юного глядача, Театр ляльок, філармонія, кіностудія «Таллінфільм». Музеї: Таллінський міський музей, Держ. істор. музей Ест. РСР, Худож. музей Естонської РСР, Держ. музей природи Ест. РСР, Ест. держ. парк-музей нар. зодчества та побуту, Ест. держ. морський музей, Музей театру та музики, Меморіальний музей Ед. Вільде та А. Таммсааре. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 2 будинки піонерів і школярів, станція юних натуралістів, будинок юних техніків, клуб юних моряків, дит. стадіон тощо. В Т. працюють вид-ва «Еесті раамат», «Валгус», «Кунст», Головна редакція Ест. Рад. Енциклопедії. Виходять 27 журналів, 20 газет, у т. ч. міська ест. мовою «Ихтулехт» («Вечірня газета») та рос. мовою «Вечерний Таллин». Респ. радіомовлення і телебачення працюють за трьома програмами. Телецентр.

Центр Т. зберігає середньовічне планування. Старе місто складається з двох частин: Вишгорода та Нижнього міста. На Вишгороді — Вишгородський замок (закладено у 13 ст., перебудовано в 14—16 ст.), кол. палац губернатора (1767—73, арх. І. Шульц; тепер будинок Ради Міністрів Ест. РСР), будинок Верховної Ради Ест. РСР (1920—21, арх. Е. Хаберманн, Г. Йогансен), Домський собор (13—15 ст.), ансамбль будівель кол. рос. губернського суду (1784—92, арх. І. Моор). У Нижньому місті — залишки оборонних мурів (13—16 ст.), фрагменти земляних укріплень (17 ст.), численні архіт. пам'ятки 14—17 ст. Серед них — ансамбль площі Раекоя з ратушею (осн. буд-во 1402—04) і аптекою (15—17 ст.), готичні церкви Нігулісте (13—15 ст.), Пюхавайму (св. Духа, 14 ст.), Олевісте (13 — поч. 16 ст.), будинок кол. Братства чорноголових (фасад — 1597, арх. А. Пассер). Серед ін. пам'яток — палацово-парковий ансамбль Кадріорг (1718—25, арх. Н. Мікетті, М. Земцов), театр «Естонія» (1913, арх. А. Ліндгрен), Будинок художника (1934, арх. Е. Куузік, А. Соанс). У рад. час збудовано нові житл. масиви (Мустамяе, з 1961, арх. М. Порт, В. Тіппель та ін.; Вяйке-Ийсмяе, з 1972, арх. М. Меелак, М. Порт та ін.) та громадські будівлі — Співацька естрада (1960, арх. А. Котлі, Г. Сепманн та ін.), будинок ЦК Компартії Естонії, 1968, арх. М. Порт та ін.), готель «Віру» (1972, арх. Г. Сепманн та ін.), Олімпійський центр парусного спорту (1980, арх. Г. Сепманн, Г. Лоовеер та ін.; 1980 тут відбулася парусна регата XXII *Олімпійських ігор*). Пам'ятники: екіпажу рос. броненосця «Ру-

салка» (1902, скульптор А. Адамсон), «Лінда» (1920, скульптор А. Вейценберг), В. І. Леніну (1950, скульптор М. Томський), М. І. Калініну (1951, скульптор А. Каазік), В. Кінгісеппу (1951, скульптор Е. Роос), меморіальний ансамбль «Борцям за Радянську владу» в Маар'ямягі (1975, скульптор М. Варік) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: История Таллина. Таллин, 1972; Таллин. Краткий энциклопедический справочник. Таллин, 1980; Томберг Т. Е. Таллин. [Путеводитель]. Таллин, 1981.

Н. О. Югансон.

ТАЛМУ́Д (давньоєвр.) — збірник догматичних релігійно-етичних і правових норм *іудаїзму*, складений протягом 4 ст. до н. е.— 5 ст. н. е. в Палестині і Вавілонії. Осн. зміст Т. становить тлумачення стародавньої частини *Біблії*. Т. освячує класову нерівність, нац. відособленість євр. народу, принизливе становище жінки, вимагає від віруючих беззастережної покори, проповідує нетерпимість до іновірців.

ТАЛМУДИ́ЗМ (від *талмуд*) — 1) Іудейська казуїстика, яка виводить вигідні для талмудистів положення з тексту П'ятикнижжя (*Тори*). 2) Переносно — схоластичні міркування, *догматизм*, начотництво.

ТАЛО́ВСЬКИЙ Теодор Маріан (23.III 1857, Зассів, тепер ПНР — 1.V 1910, Львів) — польс. архітектор. Закінчив політехнічні ін-ти у Львові та Відні. Побудував костьол Єлизавети (1904—11) та віллу Ванге (1899) у Львові; костьоли у Кам'янці-Струмиловій (тепер м. Кам'янка-Бузька Львів. обл.), в с. Товстому (тепер Гусятинського р-ну Тернопол. обл.) та м. Скалаті (тепер Тернопол. обл.), палац Четвертинських у Києві. Багато будував у Польщі. З 1901 викладав у Львів. політех. ін-ті, професор.

ТАЛО́М (від грец. θαλλός — пагін, зелена гілка) — нерозчленоване на стебло і листки тіло нижчих рослин. Те саме, що й *слань*.

ТАЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Яків (у чернецтві—Іліодор; рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві 18 ст. Працював у Чернігові. В 50-х рр. виконав гравюри для різних видань, що виходили в Черніг. друкарні: «Цар Давид грає на гуслях», «Григорій Двоєслов», «Іоанн Златоуст», «Василь Великий» та ін.

ТАЛЬ Михайло Нехемійович (н. 9.XI 1936, Рига) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1957), засл. майстер спорту (з 1960). Чемпіон світу (1960—61, після перемоги у матчі з М. *Ботвинником*); чемпіон СРСР (1957—58, 1967, 1972, 1974, 1978). У складі збірної команди СРСР — переможець багатьох шахових олімпіад, чемпіонатів Європи (1957—73). Переможець багатьох шахових турнірів, у т. ч. міжнародних. Нагороджений орденами «Знак Пошани», Дружби народів.

ТАЛЬ — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 51 км, площа бас. 357 км². Тече Поліською низовиною у широкій долині. Використовують для зрошування с.-г. угідь.

ТАЛЬ (голл. talie) — підвісний пристрій, яким піднімають вантажі на порівняно невелику висоту. Розрізняють Т. (мал.): з ручним і електр. *приводом*; стаціонарні та пересувні — на спец. візках, що переміщуються по підвісних коліях (з однією або двома рейками). В СРСР вантажопідйомність ручних Т.— 0,25—8, Т. з електр. приводом — 1—12,5 т; висота підйому вантажів талями всіх типів— до 18 м. Електр. талі переміщуються з швидкістю 20—40 м/хв, швидкість підйому ними вантажу — 1—8 м/хв. Т. обладнують гальмами, що перешкоджають довільному опусканню піднятого вантажу. Застосовують Т. для виробничих і складських операцій, на монтажних, ремонтних та ін. роботах. Електр. Т., що переміщується по однорейковій (монорейковій) колії, наз. *тельфером*.

ТА́ЛЬВЕГ (нім. Talweg, від Tal — долина і Weg — дорога) — лінія, що сполучає найнижчі точки дна річкової долини, яру, балки тощо.

ТА́ЛЬВІ (Тальвя; Талфя; Talvj; справж. ім'я та прізв.— Тереза Альбертіна Луїза фон Якоб-Робінсон; 26.I 1797, Галле — 13.IV 1870, Гамбург) — нім.-амер. письменниця, літературознавець, фольклорист і перекладачка. Дочка Л. Г. К. фон *Якоба*. В 1806—09 проживала в Харкові, де батько працював професором ун-ту. Тут вивчила укр. мову, познайомилася з укр. фольклором і л-рою. В 1809—16 жила в Петербурзі. Повернувшись до Німеччини, переклала серб. нар. пісні (т. 1—2, 1825—26). У 1834 виїхала до США. Тут опублікувала статті «Про мову індіанців Америки» (1834), «Життя Гете», «Іспанські народні поети» (обидві — 1852), «Поети півдня Франції» (1853) тощо. В 1838 у Відні познайомилася з О. *Бодянським*. У статтях «Історичний огляд слов'янської мови в її різноманітних діалектах» (англ.— 1834, нім. перекл.— 1837), «Козаки і їхні історичні пісні» (нім.— 1869) і кн. «Історичний огляд мов і літератури слов'янських народів з нарисом їхньої народної поезії» (англ.— 1850, нім. перекл.— 1852) подала інформацію про територію і мову укр. народу, про творчість І. Котляревського, Є. Гребінки і Г. Квітки-Основ'яненка, висловлювала захоплення укр. фольклором, навела у своєму перекладі шість укр. нар. пісень, в т. ч. про Г. Чурая і М. Пушкаря (за «Запорожской стариной» І. Срезневського), «Пісню про Саву» (за збіркою Ф. Л. Челаковського), пісню «Віють вітри, віють буйні» з «Наталки Полтавки» І. Котляревського (за зб. І. Сахарова; це був перший переклад англ. мовою уривка укр. літ. твору). Два переклади Т. вміщено в кн. О. М. Николюкіна «Литературные связи России и США» (М., 1981).

В. Т. Полєк.

ТАЛЬЙО́НІ (Taglioni) Марія (23. IV 1804, Стокгольм — 22.IV 1884, Марсель) — італ. артистка балету. Представниця балетного театру епохи романтизму. Навчалась у свого батька — балетмейстера Ф. Тальйоні. Дебютувала 1822 у Відні. В 1827—35 виступала в Парижі, в 1837—42 щороку — в Петербурзі. В 1847 залишила сцену. Т. збагатила танець на нові засоби образної виразності (зокрема, ввела танець на пуантах). Партії: Сильфіда («Сильфіда» Шнейцгоффера), Лауретта («Гітана, або Іспанська циганка» Обера і Шмідта), гол. партії в балетах «Тінь» Мауера, «Морський розбійник» Адана.

ТАЛЬК (нім. Talk; першоджерело: араб. талк) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_3(OH)_2[Si_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,78. Твердість 1. Колір блідо-зелений або білий, іноді з жовтуватим або буруватим відтінками. Вогнетривкий. Відміни Т.: мінесотаїт (містить залізо), вілемсеїт (нікелистий Т.), стеатит (щільний, масивний Т.). У Рад. Союзі великі родовища Т. є на Уралі, в Саянах. За рубежем Т. відомий у Канаді, США, Франції. Т. застосовують як наповнювач у гумовій, паперовій та ін. галузях пром-сті, використовують при виготовленні кераміки (особливо радіоізоляційної), стеатит — як *виробне каміння*.

ТАЛЬКАУА́НО — місто на Зх. Чілі. Мор. порт на Тихому ок., залізнична станція, аеропорт. 204,1 тис. ж. (1978). Машинобудівна, нафтохім. і харч. пром-сть. Рибальство. Рем. і бункерна база торг. і військ. флоту країни. Поблизу Т.— великий металург. комбінат.

ТАЛЬМА́ (Talma) Франсуа Жозеф (15.I 1763, Париж — 19.X 1826, там же) — франц. актор. Після закінчення 1787 Королівської школи декламації і співу (Париж) дебютував у театрі «*Комеді Франсез*». У 1791 очолив трупу революційно настроєних акторів, які вийшли з цього театру і заснували «Театр Республіки». Повернувся до «Комеді Франсез» 1799. Серед ролей — Король, Генріх VIII («Карл IX», «Генріх VIII» Ж. М. Шеньє), Гамлет, Отелло, Макбет (однойменні трагедії У. Шекспіра). Т. відмовився від звичного для класичної школи монотонно-наспівного читання, наблизившись до більш реалістичного стилю акторської гри.

Тв.: Рос. перекл. — О сценическом искусстве. М., 1888; Мемуары. М.—Л. 1931.

Літ.: Панов В. Франсуа-Жозеф Тальма. М.—Л. 1939; Дейч А. Франсуа-Жозеф Тальма. М., 1973.

ТАЛЬНЕ́ — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гірському Тікичі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 17 ст., коли Т. було під владою шляхет. Польщі. Населення Т. брало активну участь у *гайдамацькому русі*, *Коліївщині*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1905 виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Т.— місто. У Т.— молочно-консервний, хлібопродуктів та цукр. комбінати, мінеральної води, м'ясокісткового борошна та щебеневий з-ди, кар'єроуправління, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня,

Ф. Ж. Тальма.

Я. Таляревський. Гравюра до книги «Анфологіон», виданої 1753 у Чернігові.

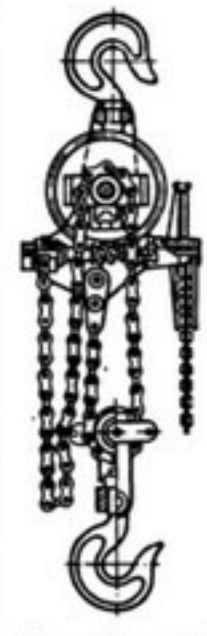

Ручний черв'ячний **таль.**

А. Тамайо Мендес.

О. І. Таманян.

Тамара Ханум.

Н. В. Тамарова.

поліклініка, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колгоспного руху на Україні Ф. І. *Дубковецького*, який 1922—60 працював тут головою колгоспу. В Т. народилася учасниця революц. руху в Росії Т. Ф. *Людвинська*. В 1920 Т. відвідав М. І. Калінін.

ТАЛЬНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1983). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тальне*. Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована глибоко врізаними річковими долинами, які подекуди мають форму каньйонів. Корисні копалини: граніти, каоліни, пісковики, торф. Гол. річки — *Гірський Тікич* і *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, береза, сосна) займають 4,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Майданецький цукр. з-д, тальнівські цукр., молочноконсервний, хлібопродуктів комбінати, щебеневий та мінеральної води з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тальне) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 69,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля. У Т. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Тальне. Автомоб. шляхів — 302 км, у т. ч. з твердим покриттям — 277 км. У районі — буд. технікум (Тальне), радгосп-технікум (с. Тальянки), 32 заг.-осв. та музична школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 22 будинки культури, 16 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 45 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колгоспного руху на Україні Ф. І. *Дубковецького*. У с. Вишнополі Т. р. народилися укр. рад. живописець І. С. *Їжакевич* та укр. рад. поет Ф. О. *Мицик*, у с. Піщаній — укр. рад. хірург Г. Г. *Горовенко*, у с. Кобриновому — рад. парт. і держ. діяч В. М. *Кавун* і рад. історик Д. М. *Петрушевський* у с. Онопріївці — укр. рад. письменник С. П. *Ковганюк*. У Т. р. видається газ. «Колос» (з 1930).

В. Ф. Путій.

ТАМА́ЙО МЕ́НДЕС (Tamayo Méndez) Арнальдо (н. 29.I 1942, м. Гуантанамо) — льотчик-космонавт Республіки Куба, Герой Радянського Союзу (1980), Герой Республіки Куба (1980), підполковник. Член Комуністичної партії Куби з 1967. Закінчив Технологічний інститут ім. Повстанської армії (Гавана). В 1978 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «*Інтеркосмос*». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «*Союз*» та орбітальної станції «*Салют*». Разом з Ю. В. *Романенком* здійснив політ (18—26.IX 1980) на космічному кораблі «Союз-38». Після стикування (19.IX) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-37» (екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) космонавти виконали запланову програму мед.-біол., наук.-тех. і технологічних досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР і Республіки Куба.

ТАМА́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Тамань — півострів у Зх. Передкавказзі, в межах Краснодар. краю РРФСР. Омивається Азовським і Чорним морями та Керченською протокою. Пл. 2000 км². Береги низовинні, значною мірою розчленовані (Таганрозька зат., лимани). Поверхня рівнинна, місцями — пасма горбів заввишки до 164 м. Численні *грязьові вулкани*, є солоні озера, болота, *плавні*. Поклади бурого залізняку, кам. солі. Посіви пшениці, кукурудзи, плантації винограду. Т. п. має поромний зв'язок з Керченським п-овом.

Територію Т. п. заселено з 2-го тис. до н. е. На поч. 1-го тис. до н. е. тут жили *кіммерійці*, потім *синди*. В 6 ст. до н. е. на Т. п. почали селитися греки-колоністи (див. *Гермонасса, Патраей, Фанагорія*). В 5 ст. до н. е. Т. п. увійшов до *Боспорської держави*. В 10 ст. на Т. п. утворилось *Тмутараканське князівство*. Після приєднання Т. п. у 70-х рр. 18 ст. до Росії на Т. п. і в Прикубанні було поселене *Чорноморське козацьке військо*. З Т. п. пов'язані *Таманської армії похід 1918* і *Новоросійсько-Таманська операція 1943*.

ТАМА́НСЬКОЇ А́РМІЇ ПОХІ́Д 1918 — героїчний похід рад. військ з *Таманського півострова* через зайняті білогвардійцями райони Пн. Кавказу на з'єднання з гол. силами Червоної Армії. 25.VIII в районі станиці Верхньобаканської зосередилися відрізані від гол. сил, що відійшли на Армавір, колони рад. військ, всього бл. 30 тис. бійців, а також понад 25 тис. біженців. 27.VIII з цих військ було сформовано Таманську армію (команд.— І. І. *Матвєєв*, пом. командуючого — Є. Й. *Ковтюх*) у складі 3 колон. У Таманську армію також ввійшли й робітники

Новоросійська і матроси з потоплених кораблів Чорномор. флоту. 1-а колона армії (команд.— Є. Й. Ковтюх) йшла в авангарді, розчищаючи шлях осн. силам. Похід відбувався при нестачі боєприпасів, продовольства й медикаментів; біженці утруднювали дії військ. 28.VIII—18.IX армія в тяжких умовах з боями пройшла бл. 500 км по ворожих тилах і в районі Армавіра з'єдналася з гол. силами рад. військ. На своєму шляху армія розгромила в Туапсе дивізію меншовицького уряду Грузії і 15-тисячний білогвард. заслон у районі станиці Бєлореченської. 26.IX вона визволила Армавір, 28.X — Ставрополь і в серед. листопада влилася в 11-у армію Пд. фронту. Т. а. п. відображено в повісті О. С. *Серафимовича* «Залізний потік» (1924).

Літ.: Білогубець С. І. Люди «залізного потоку». Спогади. Сімферополь, 1974.

Л. О. Кирилов.

ТАМАНЯ́Н Олександр Іванович [4 (16).III 1878, Єкатеринодар, тепер Краснодар — 20.II 1936, Єреван] — вірм. рад. архітектор, нар. арх. Вірменії (з 1924). У 1904 закінчив петерб. АМ. У ранніх творах розробляв принципи *класицизму* (кол. особняк Щербатова у Москві, 1911—13; комплекс санаторію в Кратові, 1913—23). З 1923 жив у Єревані. Створив ген. план реконструкції Єревана (затверджено 1924), проекти планування Ленінакана (1925), Ечміадзіна (1927—28) та ін. міст. Серед споруд — Будинок Уряду Вірм. РСР (1926—41), Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова (1926—53; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2, с. 448—449). Держ. премія СРСР, 1942.

Літ.: Яралов Ю. С. Таманян. М., 1950.

ТАМА́Р, Тамара (бл. серед. 60-х рр. 12 ст.— 1207) — цариця Грузії з 1184. Підпорядкувала своїй владі майже все Закавказзя. З метою об'єднання і зміцнення централізованої д-ви Т. вела боротьбу проти феод. аристократії. За її царювання було збудовано фортеці, прокладено караванні шляхи, канали тощо. Значного розвитку досягла культура, зокрема л-ра (Ш. *Руставелі*, обіймаючи посаду при її дворі, написав поему «Витязь в тигровій шкурі»). Розвивалися політ. зв'язки з Руссю. Першим чоловіком Т. був (з 1185) син кн. *Андрія Боголюбського* Юрій.

ТАМА́РА ХАНУ́М [справж. прізв. та ім'я — Петросян Тамара Артемівна; н. 16 (29). III 1906, с. Горчаково, тепер у складі м. Фергани Узб. РСР] — узб. рад. співачка і танцівниця, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Сценічну діяльність почала 1919. В 1925 закінчила Центр. театр. технікум (Москва). В 1926—28 — солістка концертної трупи М. Карі-Якубова (згодом Держ. концертно-етнографічний ансамбль, Ташкент). У 1928—34 виступала в муз. театрах Коканда, Андижана, Самарканда та ін. З 1936 — солістка Узб. держ. філармонії, в 1941—69 — худож. керівник і солістка муз. ансамблю (Ташкент).

Створила жанр пісенно-танц. мініатюри. У її репертуарі — програми «Пісні і танці народів СРСР» та «Пісні і танці народів світу» (понад 500 пісень 86 мовами). Одна з перших демонструвала узб. мистецтво за рубежем. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ТАМАРИ́КС, тамариск (Tamarix) — рід рослин родини тамариксових. Кущі (1—3 м заввишки) або невеликі дерева (6—8 м заввишки) з дрібними лусковидними листками. Квітки здебільшого дрібні, білі, рожеві або фіолетові, зібрані в довгі китиці. Плід — коробочка. Понад 50 видів, поширені переважно в пустелях, напівпустелях і степах Пд. Європи, Азії та Африки. В СРСР — 25 видів, з них на Україні — 4. Т. використовують для закріплення пісків і як паливо. Рослини містять дубильні і фарбувальні речовини. Медоноси. На Україні найпоширеніший Т. г а л у з и с т и й (T. ramosissima) — росте в південному Степу. Іл. с. 130.

ТАМАРИ́НД, індійський фінік (Tamarindus indica) — вічнозелене дерево родини *бобових*, до 40 м заввишки і до 3 м у діаметрі, з розлогою кроною. Листки чергові, перисторозділені. Квітки дрібні (1,5 см в діаметрі), жовтуваті з численними червоними жилками, в звисаючих китицях. Плід — біб. Батьківщина Т.— сухі савани Зх. Африки. В СРСР, в т. ч. в УРСР, Т. вирощують в оранжереях. Культивують Т. в усіх тропіч. країнах. Рослина лікарська, харчова, декоративна, технічна. Споживають Т. свіжим, перероблюють на сік, джем, соуси, цукерки. Кисло-солодкий м'якуш плодів містить 30—40 % цукрів, органічні кислоти, білки, пектин, вітамін С, його застосовують як проносне у медицині. Деревина іде на виготовлення меблів, коліс, інструментів; листям вигодовують гусениць шовкопряда; з насіння одержують технічний крохмаль. Іл. с. 130.

А. П. Лебеда.

ТАМА́РОВА Ніна Василівна [3 (16).XI 1900, м. Новочеркаськ, тепер Ростовська область — 8.VII 1983, Харків] — рос. рад. актриса, народна арт. УРСР (з 1957). Сценічну діяльність почала 1920 в Новочеркас. міському театрі. Працювала в театрах Ростова-на-Дону, Вітебська, Орджонікідзе, Калініна. В 1933—38 — у драм. театрі в Курську. В 1938 — 83 — актриса Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Маша («Три сестри» Чехова), Олена («Діти сонця» М. Горького), Горєлова («За тих, хто в морі» Лавреньова), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

К. О. Силіна.

ТАМБО́В — місто, центр Тамб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі р. Цни (бас. Волги). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, пристань, аеропорт. 286 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські р-ни. Засн. 1636 як фортеця Симбірської укріпленої лінії для захисту Рос. д-ви від наскоків крим. і ногайських татар. З 1796 Т.— центр губернії. В 1830 в Т. відбувся «холерний бунт» (див. «*Холерні бунти*»). Перший марксистський гурток організовано 1896. Рад. владу встановлено 31.I (13.II) 1918. В період ліквідації *антоновщини* (1920—21) в Т. містився штаб рад. військ. З 1937 Т.— обл. центр. У Т. розвинуті хімічне машинобудування та металообробка (заводи: «Комсомолець», по виробництву підшипників, технологіч. устаткування, рем.-підшипниковий, «Ревтруд», вагонорем. та ін.). Підприємства хім. (барвники, гумотех. і гумоазбестові вироби), швейної, взут., харч. та буд. матеріалів пром-сті. ТЕЦ. У Т.— ін-ти: хім. машинобудування та пед., філіал Моск. ін-ту культури, 9 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів. Театри: драматичний, ляльок; філармонія. Краєзнавчий музей, картинна галерея.

ТАМБО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Площа 34,3 тис. км². Нас. 1338 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 52 %. Поділяється на 23 райони, має 8 міст і 13 селищ міського типу. Центр — м. *Тамбов*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Т. о. займає центр. частину Оксько-Донської рівнини. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 10,5, —11,5°, липня +19,5, +20,5°. Опадів 450—500 мм на рік. Річки належать до бас. *Волги* (Цна з прит. Челнова, Керша, Кашма) та *Дону* (Воронеж, Ворона, Савала, Битюг, Матира). Т. о. розташована в лісостеповій зоні. Грунти чорноземні, сірі лісові, по долинах річок — алювіально-лучні. Під лісом (сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа, клен, ясен) понад 10 % тер. області.

Енергетика області базується на довізному паливі (ТЕЦ — в Тамбові, Котовську, Мічурінську та ін.). Серед галузей важкої пром-сті провідне значення має машинобудування і металообробка (виробн. хім. обладнання, комплектуючих деталей та зап. частин до автомобілів і тракторів, обладнання для текст. пром-сті, приладів, побутових холодильників, ковальсько-пресових машин). Гол. центри: Тамбов, *Мічурінськ*, Моршанськ, Первомайський, Кірсанов, Расказово. Розвивається хім. (виробн. барвників, гумотех. і гумоазбестових виробів, лаків, мінеральних добрив) та легка (виробн. вовняних тканин, трикотажних, шкіряних, хутрових і швейних виробів, взуття) пром-сть. Підприємства цих галузей розміщені в Тамбові, Котовську, Уварово, Моршанську, Мічурінську, Кірсанові. Харч. пром-сть базується на переробці місц. с.-г. сировини і представлена цукр., м'ясною, борошно-круп'яною, маслосироробною, олійною, консервною та ін. галузями. Виробн. цегли, збірного залізобетону тощо. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, зернобобові; з тех. культур — цукр. буряки, соняшник, картоплю. Значні масиви садів (на Зх. області). Скотарство мол.-м'ясного напряму; свинарство, вівчарство, птахівництво. На індустр. основі діють міжгосп. спеціалізовані тваринницькі комплекси. Зх. частину тер. області перетинає електрифікована магістраль Москва — Рязань — Мічурінськ — Воронеж — Ростов-на-Дону, від неї відходять лінії: Ряжськ — Моршанськ — Пенза, Мічурінськ — Тамбов — Кірсанов — Саратов та ін. Найважливіші автомагістралі: Москва — Мічурінськ — Тамбов — Волгоград, Тамбов — Кірсанов — Пенза, Тамбов — Липецьк та ін. У Тамбові — аеропорт. У Т. о.— 5 вузів (Тамбов, Мічурінськ), 26 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів — у Тамбові, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва та Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна — в Мічурінську. 8 музеїв: краєзнавчі (в Тамбові, Кір-

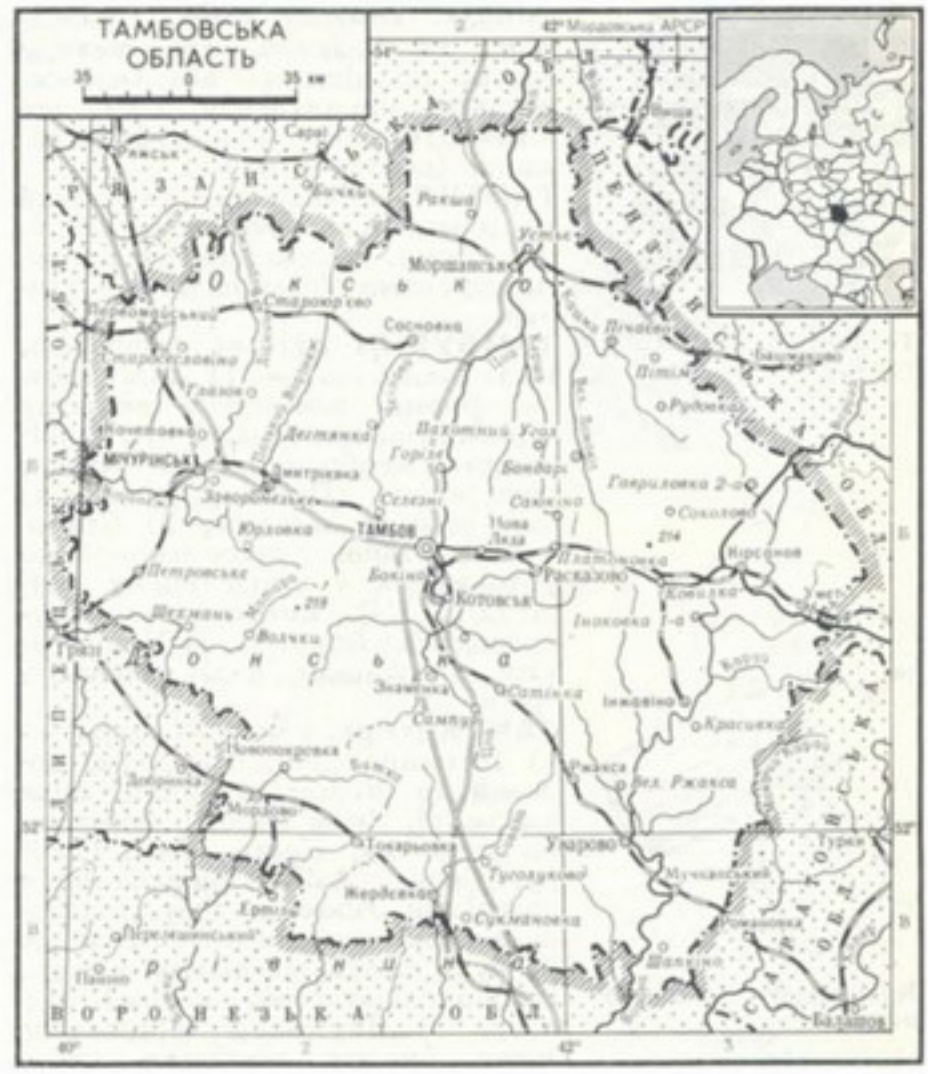

О. І. Таманян. Площа В. І. Леніна в Єревані. 1926—50.

Тамаринд. Гілка з плодами.

Виконавець на **тамбурині.**

санові, Мічурінську, Моршанську); Будинок-музей І. В. Мічуріна (Мічурінськ), картинна галерея в Тамбові та ін. Театри: драм. та ляльок, філармонія — у Тамбові, драматичний театр — у Мічурінську. На території Т. о.— 8 санаторіїв.

ТА́МБУР (франц. tambour, букв. — барабан, з араб.) — 1) Те саме, що й *барабан* в архітектурі. 2) Приміщення між зовнішніми і внутрішніми вхідними дверима (прорізами) у будинках, залізничних вагонах, камерах тощо. Призначене, як правило, для захисту внутр. приміщення від безпосереднього проникнення зовн. повітря. 3) Спосіб в'язання або вишивання (петля в петлю).

ТАМБУ́Р — щипковий музичний інструмент з корпусом грушоподібної форми, довгою шийкою і трьома струнами; інша назва — танбур.

ТАМБУРИ́Н (франц. tambourin, італ. tamborino) — 1) Циліндричної форми, невеликого діаметру барабан (висота понад 1 м) з 2 шкіряними мембранами. За місцем походження (Прованс, Франція) наз. провансальським. 2) Старовинний танок провансальського походження у дводольному метрі (2/2, 2/4). Виконувався в супроводі флейти і Т. 3) У літературі тамбурином іноді називають *бубон*.

ТАМГА́ (тюрк. і монг.— тавро) — 1) Тотемний (див. *Тотемізм*) родовий (а згодом сімейний) знак власності, яким народи, переважно кочовики, Центр. Азії, Сибіру, Серед. Азії, Причорномор'я позначали зброю, худобу, гончарні вироби, килими тощо. Пізніше Т. була також особистим знаком, що відповідав гербу, печатці, підпису. 2) Внутрішнє торговельне *мито* (звідси російське слово «таможня» — митниця), що існувало на Русі з часів панування *Золотої орди* до середини 18 ст. Мито брали у зв'язку з тавруванням товару.

ТАМЕРЛА́Н (1336—1405) — середньоазіатський держ. діяч, полководець. Див. *Тімур*.

ТАМІ́ЛИ — народ у Пд. Азії. Живуть в Індії (46 млн. чол., переважно в шт. *Тамілнад*; 1980, оцінка), Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі, Сінгапурі, Австралії і Океанії. Заг. чисельність — 50,5 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тамільською мовою*. За релігією більшість Т.— індуїсти, частина — мусульмани. В 3 ст. до н. е. були відомі тамільські д-ви Чола, Чера і Пандья. В 14 ст. Тамілнад («земля тамілів») став частиною імперії Віджаянагар. У 17 ст. він розпався на ряд князівств. Осн. заняття сучасних Т.— землеробство, рибальство, ремесла. У Т. існує давня література; з мистецтв розвинуті архітектура, дрібна бронзова пластика, народний театр.

ТАМІЛНА́Д (до 1969 — Мадрас) — штат на Пд. Індії. Омивається водами Бенгальської зат. Індійського ок. Площа 130 тис. км². Нас. 41,2 млн. чол. (1971), гол. чин. *таміли*. Адм. ц.— м. Мадрас. Більшу частину території займає приморська рівнина (*Коромандельський берег*), на Зх.— Східні Гати. Клімат тропічний, мусонний. Поширені листопадні тропічні ліси. Основа економіки — с. г., зокрема землеробство. З прод. культур вирощують рис, пшеницю, кукурудзу, просо, бобові; з тех.— арахіс (за збором Т. посідає провідне місце в країні), бавовник, цукр. тростину, каучуконоси, каву, чай та ін. Овочівництво. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Рибальство. В лісах — заготівля деревини. На узбережжі — випарювання солі з мор. води. Видобувають буре вугілля, боксити, магнезит. Провідна галузь обробної пром-сті — текстильна. Підприємства маш.-буд., металург., хім., цем., шкіряної та ін. галузей. При сприянні СРСР збудовано пром. комплекс Нейвелі (видобування вугілля, ТЕС, нафтопереробка, хім. виробництво тощо) та з-д по виробн. алюмінію. Значна харчосмакова (цукр., олійна, тютюнова) пром-сть. Розвинуті кустарні промисли. Гол. промисловий центр і морський порт — Мадрас.

ТАМІ́ЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література *тамілів*. Рання літ. традиція («поезія сангі») представлена поетичними збірками поч. н. е. «Вісім антологій» і «Десять пісень». Найвідомішими до серед. 1-го тис. були збірки афористичної поезії «Тірукурал» і «Наладіяр», у 2-й пол. 1-го тис.— п'ять епічних поем — «Повість про браслет» (бл. 7—9 ст.), «Перли» (8—9 ст.) та ін. Поема «Рамаяна» Камбана, чи «Камбарамаяна» (10—11 ст.), не відступаючи від сюжетної канви, відображала тамільське життя й побут, заклала основи світської поезії. В 7—8 ст. виникла гімнова поезія реліг.-реформаторського вішнуїтського (див. *Вішнуїзм*) руху бхакті. В 10 ст. Надамуні зібрав вірші 12 вішнуїтських поетів-святих (альварів) в антологію «4 000 священних гімнів», яку вважають вішнуїтською ведою. Шиваїтську поезію в 11 ст. об'єднав Намбі в 12 «Священних збірок». Пізніше виділяються представники світської поезії Оттаккуттан (12 ст.), Пухаженді (13—14 ст.), реліг. поети Арунагірі (15 ст.), Шівапрахасар (17 ст.), Тайюманавар (18 ст.). В 19 ст. з'явилася тамільська преса (1831 — перший журнал у Мадрасі). Оновлюється традиційна поезія. Зачинателем сучасної тамільської прози виступив С. Веданаягам Піллаї (1826—89), автор першого в Т. л. роману «Історія Пратапа Мудаліяра» (1879). Серед ін. романістів кін. 19 — поч. 20 ст.— Б. Раджам Аїяр, С. М. Натеса Састірі, А. Мадавія, автори антиколоніальних оповідань — А. Мадавія, С. Айєр, Суппіраманія Бараді. В основі прозових творів — просвітительський реалізм. Сундарам Піллаї (1855—97) створив першу тамільську п'єсу «Манонманіям» (1891). В поезії поч. 20 ст. визначне місце належить Суппіраманії Бараді, у віршах якого зазвучали патріотичні, антиколоніальні, антифеод. мотиви. Поет привітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію (вірш «Нова Росія», 1918). У розвитку сучасної л-ри велика роль належить літ.-худож. журналам «Ананда Віхадан», «Калькі» та ін., заснованим у 20—40-х рр. Прозаїк Калькі утвердив жанр істор. роману («Улюблений син Кавері», 1947—48, та ін.), досяг великих успіхів у соціальному романі («Шум хвиль», 1953). З широко популярними романами на актуальні теми виступали також Р. А. Махадеван, М. Варадараджан, Д. Джеякандан (повісті, роман «Різний час, різні люди», 1973). Поряд з Калькі значний вклад у розвиток жанру оповідання внесли Пудумеїпіттан, Ахілан, К. В. Джаганнадан, М. П. Сомасундарам, Г. Ажахірісамі, Д. Джеякандан та ін. Розвивається драматургія (Б. С. Рамайя та ін.). Таміл. мовою перекладено багато творів світової класики, в т. ч. рос. і рад. л-ри. Розвивається літ.-худож. критика, дит. л-ра. В перекладі укр. мовою опубл. окремі оповідання таміл. письменників («Всесвіт», 1976, № 12) та вірші С. Бараді («Всесвіт», 1982, № 12). Рос. мовою видано вибрані поезії С. Бараді, романи й повісті Калькі, Д. Джеякандана, Пудумеїпіттана, поезії й оповідання в багатьох збірниках, літ.-критичні праці (М. Варадараджана та ін.).

Літ.: Смирнова И. Краткий очерк развития тамильской литературы (до конца XIX в.). В кн.: Литературы Индии. М., 1958; Макаренко В. А. Тамильская литература. В кн.: Литература Востока в новейшее время. 1917—1945. М., 1977; Варадараджан М. Тамильская литература. В кн.: История индийских литератур. Пер. с англ. М., 1964.

В. П. Макаренко.

ТАМІ́ЛЬСЬКА МО́ВА, таміж — мова *тамілів*. Належить до *дравідійських мов*. У Т. м. розрізняють 5 тер. діалектів, у т. ч. цейлонський (ланкійський), а також кілька соціальних, серед яких особливо вирізняється діалект брахманів. Давня писемна літ. Т. м. канонізована в граматиці Павананді «Наннул» (13 ст.). Тепер розрізняють класичну й сучасну літ. мову. Розмовна Т. м. поширена в усному спілкуванні тамілів, вона істотно відрізняється від писемної. Останнім часом виявляється тенденція до зближення літ. і розмовної Т. м. Характерні риси Т. м.: розрізнювання коротких і довгих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. Типологічна будова — суфіксально-аглютинативна. Для Т. м. використовують *складове письмо*, що походить від *брахмі*. На Т. м. є багата *тамільська література*.

Літ.: Андронов М. С. Разговорный тамильский язык и его диалекты. М., 1962; Андронов М. С. Грамматика тамильского языка. М., 1966.

В. П. Макаренко.

ТАММ Ігор Євгенович [26.VI (8.VII) 1895, Владивосток — 12. IV 1971, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (з 1953). Закінчив Моск. ун-т (1918), з 1919 викладав фізику у вищих навч. закладах Сімферополя, Одеси і Москви. В 1924—41 та з 1954 працював у Моск. ун-ті. Одночасно з 1934 — у Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з квантової механіки та її застосувань, теорії випромінювань.

Тамарикс галузистий:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — насінина.

теорії косміч. проміння і взаємодії ядерних частинок. Побудував квантову теорію розсіяння світла у твердих тілах і теорію розсіяння світла електронами. Створив спільно з С. П. Шубіним (1908—38) теорію фотоефекту в металах, 1937 спільно з І. М. *Франком* — теорію випромінювання електрона, який швидко рухається в середовищі (див. *Черенкова — Вавилова випромінювання*). Працював також над проблемами керованих термоядерних реакцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1953. Нобелівська премія, 1958.

ТА́ММАН (Tammann) Густав Генріх Йоганн Аполлон (9.VI 1861, м. Ямбург, тепер Кінгісепп Ленінгр. обл.— 17.XII 1938, Геттінген) — нім. фізикохімік, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1912), іноз. почесний член АН СРСР (з 1927). Закінчив 1882 Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, в якому викладав (з 1892 — професор). У 1903—30 — професор ун-ту в Геттінгені. Основні праці Т. присвячені органічній і фіз. хімії. Вивчав фіз.-хім. властивості розчинів. Відкрив поліморфні модифікації льоду, розробив теорію кристалізації. На основі цієї теорії розвинув положення про те, що скло є переохолодженою рідиною з великою в'язкістю. Встановив діаграми стану багатьох металевих систем.

ТАММЕРФО́РСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП (1905) — див. *Перша конференція РСДРП*.

ТА́ММСААРЕ Антон [справж. прізв.— Хансен; 18 (30).I 1878, волость Альбу, тепер Пайдеського р-ну Ест. РСР —1.III 1940, Таллін] — ест. письменник. Друкуватися почав 1900. Повісті «Два подружжя і одинокий» (1902), «Старики і молоді» (1903), роман «Хазяїн з Кирбоя» (1922) — про життя ест. селян. В 5-томній епопеї «Правда і справедливість» (1926—33) показав процес розвитку і виродження ест. буржуазії. В сатиричному романі «Новий Нечистий з Пекла» (1939) і в п'єсі-памфлеті «Королю холодно» (1936) викривав експлуататорський лад. Відомий також як перекладач та автор літ.-критичних статей.

ТАММУ́З (Думузі) — в реліг. віруваннях *Шумеру, Вавілонії* та *Ассирії* — бог родючості, що вмирає і воскресає щороку. Відповідає фінікійському богові *Адонісу*.

ТА́МПЕРЕ, Таммерфорс — місто на Пд. Фінляндії. Розташоване на р. Кокемяен-Йокі, між озерами Нясіярві та Пюхяярві. Вузол з-ць і автошляхів, порт. 165,5 тис. ж. (1978). Друге за пром. значенням і кількістю жителів після Хельсінкі місто країни. Підприємства маш.-буд., целюлозно-паперової, хім., шкіряно-взут., текст., харч. пром-сті. ГЕС. Ун-т (з 1925), технологічний ін-т, обчислювальний центр. Музей В. І. Леніна. В Т. 1905 проходила *Перша конференція РСДРП*, 1906 — Перша конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП. Т. вперше згадується в джерелах 1405. Т.— місто-побратим Києва (з 1961).

ТАМПЛІЄ́РИ (франц. templiers, від temple — храм), храмовники — члени католицького *духовно-лицарського ордену*, заснованого в Єрусалимі франц. лицарями бл. 1118—19 для зміцнення й розширення держав хрестоносців і захисту т. з. святих місць. Т. брали активну участь у *хрестових походах* 12—13 ст. Орден Т. завдяки пожалуванням і пожертвуванням став одним з найбільших феод. власників на Бл. Сході і в Європі. Місц. підрозділи («провінції») Т. існували в багатьох європ. д-вах. Наприкінці 13 ст. Т. остаточно переселилися в Європу, гол. чин. до Франції. В 1307 франц. король Філіпп IV, прагнучи заволодіти багатствами ордену, звинуватив Т. у *єресі* й конфіскував їхні численні маєтності. Майже всіх Т. було заарештовано, підлано жорстоким тортурам і спалено (1310). У 1312 *папа римський* Климент V офіційно скасував орден тамплієрів.

ТАМПОНА́ЖНИЙ ЦЕМЕ́НТ (від франц. tampon — заглушка) — цемент, призначений гол. чином для тампонування (цементування) нафтових і газових свердловин; різновид *портландцементу*. Виготовляється сумісним поме́лом *клінкеру* і гіпсу (іноді з спец. добавками). Відзначається високою міцністю у початкові строки тверднення, його марки за міцністю на стиск 400 і 500. Т. ц. у вигляді *пульпи* (без піску, 40—50 % води) нагнітають у свердловини насосами.

ТАН — династія імператорів у Китаї 618—907. Засн. феодалом з пров. Шаньсі Лі Юанем. За правління династії, що прагнула до централізації країни, об'єднаної 628 після придушення сел. повстань і сепаратистських феод. сил, Китай перетворився на одну з наймогутніших д-в Азії. Зміцніла центр. влада, було удосконалено військ. орг-цію, широко розвинулося надільне землекористування. До серед. 8 ст. дин. Т. проводила агресивну зовн. політику. З серед. 8 ст. почався занепад імперії Т. На тер. Китаю вдерлися кочові племена. Посилення феод. експлуатації та розорення селянства привело до сел. війни 874—901, що прискорило падіння династії і розпад Китаю на кілька феод. володінь.

ТА́НА — озеро на Сх. Африки, в Ефіопії. Лежить у тектонічній улоговині на *Ефіопському нагір'ї*, на вис. 1830 м над р. м. Площа змінюється по сезонах від 3100 до 3600 км². Глиб. до 70 м. Багато островів. Живлення за рахунок численних притоків; з Т. витікає р. Аббай (Голубий Ніл). Рибальство. Судноплавство.

ТА́НА — давнє місто, торговий центр у районі сучасного м. Азова, на лівому березі Дону. Вперше згадується в кін. 12 ст. як торг. поселення венеціанських і генуезьких купців. З Т. йшли торг. шляхи на Волгу, в Серед. Азію і Китай, на Пн. Кавказ, у Закавказзя, Іран і араб. країни. В кін. 14 ст. Т. зазнала навали *Тімура*. Після 1475 потрапила під владу турків і незабаром перестала існувати.

ТАНА́ГРА — давньогрец. місто в Беотії (Середня Греція). Її руїни знаходяться поблизу сучасного міста Т. В 4—3 ст. до н. е. в Т. виготовляли високохудожні, витончених форм розмальовані теракотові статуетки. Вони зображують головним чином юних. сповнених жіночості й задуми, вродливих дівчат; трапляються різні сюжети з повсякденного життя і міфологічні персонажі. Багато таких творів знайдено під час розкопок у містах Пн. Причорномор'я, Мерметії (поблизу сучас. Керчі), Тіри (тепер м. Білгород-Дністровський). Статуетки з Т. зберігаються в музеях СРСР, зокрема України.

І. Є. Тамм.

ТА́НАЇС (Τανάϊς) — давньогрец. назва ріки Дон. За свідченням Плутарха, Т. мав також назву Амазонська ріка (ріка *амазонок*). Як водний торг. шлях давніх греків відомий з 7 ст. до н. е. В дельті Т. було м. *Танаїс*.

ТА́НАЇС — давнє греко-меотосарматське місто в дельті Дону, що входило до складу *Боспорської держави*; тепер городище на правому березі пн. протоки дельти Дону — Мертвого (або Гнилого) Дінця біля с-ща Недвиговки Ростов. обл. Виник у 1-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. *Страбон* повідомляє, що Т. заснували греки, які володіли Боспором. У кін. 1 ст. до н. е. Т. відокремився від Боспорської д-ви. За наказом боспорського царя Полемона I місто було розгромлено й повернуто Боспору. 2 ст. — 1-а пол. 3 ст. н. е.— період найбільшого розквіту міста. Бл. серед. 3 ст. Т. зруйнували *готи*. На кін. 4 ст. місто остаточно занепало. Матеріали розкопок (почалися 1853, систематично провадяться з 1955) свідчать, що Т. було великим торг. і виробничим центром. Населення Т. було мішане: поряд з греками (еллінами) жили т. з. танаїти — вихідці з навколишніх племен *меотів* і *сарматів*. Відповідно до наявності в місті двох етнічних груп в Т. існували два найвищі урядовці — еллінарх і архонт танаїтів. Крім того, в

Танагра. Статуетка «Дівчина». Теракота. 4—3 ст. до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Тампере. Панорама міста.

Т. був намісник боспорського царя. В культурі Т. поєднувалися грец. і місц. елементи. З 1961 на місці Т.— заповідник і музей.

Літ.: Книпович Т. Н. Танаис. М.— Л., 1949; Шелов Д. Б. Древний город Танаис. Одесса, 1961.

ТАНА́КА Гіїті (6.III 1863, Хагі — 29.IX 1929, Токіо) — япон. держ. і військ. діяч, генерал, барон (1920). З вересня 1918 до червня 1921 та з вересня 1923 до січня 1924 — військ. міністр. Був одним з гол. керівників япон. воєнної інтервенції на Далекому Сході. З квітня 1927 до липня 1929 — прем'єр-міністр, міністр закорд. справ і міністр колоній. Проводив реакційну внутрішню та агресивну зовнішню політику. В дипломатичній л-рі з ім'ям Т. пов'язують секретний документ (т. з. меморандум Т., вперше опублікований 1929 в кит. журналі), який проголосив основою зовн. політики Японії агресію проти Китаю, СРСР та ін. країн.

І. В. Тананаєв.

ТАНАНА́ЄВ Іван Володимирозич [н. 21.V (4.VI) 1904, с. Серпове, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл.] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. політехнічний інститут (1925), в якому працював до 1934. З 1935 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії ім. М. С. Курнакова АН СРСР. Гол. редактор журналу «Неорганические материалы» (з 1965). Осн. праці присвячені неорганічній і аналітичній хімії рідкісних елементів, особливо їхнім фторидам, фероціанідам і фосфатам, а також застосуванню і подальшому розвиткові фізико-хім. аналізу неорганічних систем, гол. чин. тих, що мають значення в матеріалознавстві. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1971. Золота медаль ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1973.

С. І. Танєєв.

Літ.: Жукова Л. М., Семенова С. В. Иван Владимирович Тананаев. Биобиблиографический указатель. М., 1979.

ТАНАНА́ЄВ Микола Олександрович [6 (18).V 1878, с. Серпове, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл.— 7.VI 1959, Свердловськ] — рад. хімік. Член КПРС з 1948. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1908). Професор Київ. (1921—37) і Уральського (з 1938) політехнічних ін-тів. Т.— один з організаторів дослідного відділу на хім.-технологічному факультеті Київ. політехнічного ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній хімії. Розробив *краплинний аналіз*, дробний аналіз і безстружковий метод аналізу. Автор ряду підручників та монографій, перекладених багатьма мовами світу. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ТАНАНАРІ́ВЕ — друга назва столиці Мадагаскару. Див. *Антананаріву*.

ТАНАТА́Р Йосип Ісакович [17 (29).IX 1880, м. Мелітополь, тепер Запоріз. обл. УРСР — 13.XII 1961, Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог. У 1903 закінчив Катеринославське гірниче уч-ще (з 1912 — Катеринославський, тепер Дніпроп. гірничий інститут). Працював там же асистентом, з 1913 — професор. Проводив геол. дослідження на Кавказі, в Донбасі, в межах *Курської магнітної аномалії* та ін. районах. Осн. праці — з питань геохімії та петрографії *Криворізького залізорудного басейну*. Автор кількох підручників і посібників з геології.

К. Танге Бібліотека університету Ріккйо в Токіо. 1957—61.

ТАНАТА́Р Севастян Мусійович [7(19). X 1849, Одеса — 30.XI (13. XII) 1917, там же] — укр. хімік. Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1872). Професор цього ж ун-ту (з 1896). Працював у галузі органічної, неорганічної і фіз. хімії. У 1880 показав, що фумарова і малеїнова к-ти дають при окисленні дві ізомерні (див. *Ізомерія*) оксикислоти (виноградну й мезовинну). В 1895 здійснив перетворення триметилену на пропілен при високій т-рі. Відкрив сполуки пероксиду водню з Na_2CO_3 (1899), Na_2SO_4 (1901) та ін. солями, а також з сечовиною (1908).

ТАНА́ТОС (Фанатос; Θάνατος) — у грец. міфології бог смерті, син *Нюкти*, брат-близнюк *Гіпноса*. Мав залізне серце. Серед богів він один не любив дарів. Зображували Т. похмурим чоловіком у чорній киреї, з крилами й мечем, яким він уражав людей, коли наставав час їхньої смерті.

ТАНАТОЦЕНО́З (від грец. θάνατος — смерть і κοινός — загальний) — скупчення загиблих внаслідок стихійного лиха (повені тощо) організмів (чи їхніх решток) або концентрування решток річковою течією. Термін «танатоценоз» іноді вживають як синонім *некроценозу*.

ТА́НГА — місто на Сх. Танзанії, адм. ц. обл. Танга. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. Бл. 84 тис. ж. (1977). Окремі підприємства металообр., металург., деревообр., текст. і харч. пром-сті. Центр с.-г. району по вирощуванню сизалю.

ТАНГАНЬЇ́КА — озеро у Сх. Африці, в межах Заїру, Бурунді, Танзанії та Замбії. Довж. 650 км, шир. 40—80 км. Площа 32,9 тис. км², глиб. до 1470 м. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 773 м над р. м. Улоговина складається з двох басейнів — пд. і пн., розділених підводним підняттям. Береги переважно високі, стрімкі. Приймає багато приток, з Т. витікає р. Лукуга (бас. Конго). Для Т. характерні багаторічні коливання рівня — до 4 м. Сезонні коливання т-ри спостерігаються до глибини 400 м; на поверхні т-ра води від +23° до +27°. Бувають *сейші*. Фауна озера дуже різноманітна, зокрема 250 видів риб, з них 190 — *ендеміки*. Водяться крокодили; багато птахів. Рибальство. Судноплавство. На берегах Т.— порти Бужумбура (Бурунді), Кігома (Танзанія), Мпулунгу (Замбія), Калеміє (Заїр).

ТА́НГЕ Кендзо (н. 4. IX 1913, м. Імабарі) — япон. архітектор. У 1938 закінчив Токійський ун-т. Серед творів — меморіальний комплекс Миру в Хіросімі (1949—56), Аудиторіум у м. Мацуямі (1952—53), ратуші в Токіо, Імабарі, Курайосі, Курасікі, Сімідзу (1952—60), б-ки в Хіросімі й Токійському ун-ті (1953—61), Меморіальний зал Суомі в Нагої (1956—57); центри: мистецтв Согуецу в Токіо (1956—58), культури в Нітінані (1960—63). Під керівництвом Т. було здійснено ряд архіт. і містобудівних проектів, серед них — комплекс спортивних споруд для Олімпійських ігор у Токіо (1961—64), спорт. центр і аеропорт у Кувейті (1969); вокзал у м. Скоп'є (1970), комплекс споруд «ЕКСПО-70» в м. Осаці; ген. плани нових і реконструкція старих (Хіросіма, Скоп'є, Кіото, Сан-Франціско) міст. Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; *Японія*, т. 12.

Тв.: Рос. перекл.— Архитектура Японии. М., 1976. *О. П. Силин.*

ТА́НГЕНС (від лат. tangens — дотичний) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається tg.

ТА́НГЕНСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема про співвідношення між двома сторонами довільного *трикутника* і тангенсами півсуми й півриниці протилежних до них кутів:

$$\frac{a+b}{a-b}=\frac{\operatorname{tg}\frac{A+B}{2}}{\operatorname{tg}\frac{A-B}{2}},$$

де a і b — сторони трикутника, A і B — протилежні до них кути. Ця формула наз. формулою Регіомонтана.

ТА́НГО (ісп. tango) — бальний парний танець. Муз. розмір $^2/_4$. Темп повільний. В історії його розвитку розрізняють три різновиди: 1) андалузьке Т.— жартівлива, іноді сатирична вулична пісенька, популярна в 50—80-х рр. 19 ст. у Севільї. Має спільне джерело з кубинською *хабанерою*. У 80-х рр. 19 ст. поширилося в Аргентині. 2) Креольське Т.— спочатку пісня, потім парний танець (партнери танцювали окремо один від одного). Виникло у 80-х рр. 19 ст. від кубин. хабанери та аргент. мілонги. 3) Аргентінське Т.— з'явилося в кін. 90-х рр. 19 ст. внаслідок зміни хореографії креольського Т. (партнери танцювали разом). Популярними авторами Т. були А. Вільольдо, Х. Мальо, Х. Мартос Родрігес (автор відомого Т. «Кумпарсіта»). Аргентінське Т., удосконалене паризькими хореографами, в 20 ст. поширилося по всьому світу.

ТА́НЕЦЬ (польс. taniec, від нім. Tanz) — вид мистецтва, в якому засобами створення худож. образу є рухи й положення тіла танцівника. Мистецтво Т. розкриває духовний світ людини, є важливим засобом ідейно-емоційного впливу. У Т. велике значення мають гармонійність рухів і поз, пластична виразність і міміка, темп і ритм руху, просторовий малюнок, композиція. Т. тісно пов'язаний з музикою і костюмом. Зміст Т. зумовлений побутом, працею, етнографічними особливостями того чи ін. народу. Виник у найдавніші часи з рухів і жестів, пов'язаних з трудовими процесами і емоційними враженнями від навколишнього світу. Поступово рухи змінювались, художньо узагальнювались, формувалося мистецтво Т.— один з видів

народної творчості. Т. спершу був пов'язаний з *піснею*. В процесі еволюції відокремився у самостійний вид мистецтва. В кожного народу склалися певні танц. традиції, хореографічна мова і пластична виразність, способи співвідношення рухів і музики. На цій основі формувалися *бальний танець* і професійний сценічний. Склалися різні танц. системи, напр. європ. класичний Т. (див. *Балет*), танц. системи народів країн Азії, Африки тощо. Найдавніші танці укр., рос., білорус. та ін. слов'янських народів наз. *хороводами*. Виконання їх було пов'язане з *обрядами*, текст, музика і хореографія перебували в органічній єдності. В хороводах відображаються трудові процеси («шевчики», «бондарі», «ковалі», «косарі», «сівачі»), родинно-побутові стосунки (подоляночка, нелюб), явища природи («А вже весна») та ін. Укр. побутові танці (*«метелиця», гопак, козачок, коломийки, «гуцулка»*) виникли і розвинулися в період становлення укр. народності на основі хороводів на побутову тематику. Різноманітні за хореографічним малюнком, вони будуються на одних і тих самих танц. рухах (перемінний крок, присядки, дрібушки, вихилясники, тинки тощо). Залежно від змісту й характеру Т. рухи виконуються широко й повільно (в гопаку), дрібно і швидко (в козачку). Сюжетні Т. тематично багатші: в них відбито трудову діяльність *(«лісоруби», «ковалі», «гречка»)*, народну героїку (*«опришки», гонта, аркан*), побут, явища природи, звички птахів і тварин («гусак», «козлик», «бичок») тощо. В них широко застосовується *пантоміма*. У сучас. профес. хореографії утвердився новий жанр — сценічний нар. танець, який пропагують *ансамблі пісні і танцю*, зокрема *Ансамбль танцю УРСР* імені П. П. Вірського.

Відбувається взаємозбагачення танц. культури народів СРСР. Загальновідомими стали Т.— камаринська (рос.), гопак (укр.), лявониха (білорус.), лезгинка (лезгин.), молдовеняска (молд.) та ін. Укр. нар. Т. широко використовувались у виставах укр. труп. Розвиваючи традиції укр. нар. Т. і спираючись на здобутки класичної спадщини, рад. хореографи створили вистави, які стали зразками укр. хореографічної класики. Див. також *Хореографія*.

Літ.: Українські народні танці. К., 1962; Добровольская Г. Танец. Пантомима. Балет. Л., 1975.

Р. А. Клявін.

ТАНЄЄВ Сергій Іванович [13 (25). XI 1856, Владимир — 6(19).VI 1915, Дютьково, поблизу м. Звенигорода, тепер Моск. обл., похований в Москві] — рос. композитор, піаніст, педагог, муз.-громадський діяч. Муз. освіту здобув у Моск. консерваторії (1866—75; клас фортепіано М. *Рубінштейна*, клас композиції П. *Чайковського*). З 1878 — викладач Моск. консерваторії (з 1881 — професор, 1885—89 — директор). Серед учнів — С. Рахманінов, О. Скрябін, Р. Глієр, С. Василенко, З. Паліашвілі. Т. брав діяльну участь в організації Нар. консерваторії у Москві (1906). У своїй багатожанровій творчості тяжів до філософсько-етичних проблем. Твори: опера «Орестея» (1894), кантати «Іоанн Дамаскин» (1884), «Після прочитання псалма» (1915), 4 симфонії, камерні ансамблі, хори, романси. Т. записав 27 укр. нар. пісень, 8 пісень обробив («Стоїть явір над водою», «Ой не рости, кропе», «На горі верба», «Вже сонце низенько» та ін.). Виступав з концертами в Харкові (1876, 1908) і Києві (1909).

Тв.: Учение о каноне. М., 1929; Подвижной контрапункт строгого письма. М., 1959.

Літ.: Бажанов Н. Танеев. М., 1971; Хопрова Т. А. Сергей Иванович Танеев. Л., 1980.

ТАНЖЕ́Р — місто на Пн. Марокко, адм. ц. провінції Танжер. Мор. порт на Гібралтарській прот., залізнична станція. Поблизу Т.— міжнар. аеропорт. 185,9 тис. ж. (1973). Т. засн. в кін. 2-го тис. до н. е. фінікійськими колоністами. З 1 ст. до н. е.— під владою Стародавнього *Риму*. В 5 ст. завойований *вандалами*, в 6 ст.— Візантією, на поч. 8 ст.— *арабами*. З 1471 — під владою Португалії (1580—1643 — під номінальною владою Іспанії), з 1661 — Англії. В 1684 возз'єднаний з Марокко, став однією з столиць Марокканської д-ви. В 1912 в результаті імперіалістичного поділу Марокко Т. з прилеглою територією (бл. 380 км²) було виділено в зону з спец. режимом. За конвенцією 1923, підписаною Францією, Великобританією, Іспанією, Т. проголошено міжнар. демілітаризованою нейтральною зоною. В 1940—45 Т. окупований Іспанією. Після проголошення незалежності Марокко (1956) Т. 1957 возз'єднаний з ним. У Т.— харч. (рибоконсервна, олійницька), текст. і цем. пром-сть. У порту Т. виділена особлива зона, в якій торг. операції не оподатковують. Музей, б-ка. Архіт. пам'ятки 14—18 ст.

ТАНЗА́НІЯ, Об'єднана Республіка Танзанія — держава у Сх. Африці. Складається з материкової частини (Танганьїка) і острівної (о-ви *Занзібар* і *Пемба*). На Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 20 областей і одне місто, прирівняне до області.

Державний лад. Т.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. За конституцією 1977 глава д-ви і уряду — президент, який обирається населенням на 5 років. Законодавча влада належить президенту і парламенту — Нац. асамблеї (239 депутатів), строк повноважень якої 5 років; виконавча — президенту і урядові. З 1980 на острівній частині Т.— Занзібарі почала діяти власна конституція, за якою на островах законодавчу владу здійснюють президент і парламент— Рада представників з строком повноважень 5 років. Функції уряду виконує Революц. рада Занзібару.

Природа. Берегова лінія розчленована численними невеликими бухтами. Більшу частину тер. Т. займає плоскогір'я заввишки 1000—1500 м, над яким підносяться окремі столові гори та вулкани, серед них згаслий вулкан Кіліманджаро вис. 5895 м (найвища вершина Африки). Вздовж узбережжя — примор. рівнина. Поклади алмазів, золота, олова, вольфраму, гитану, поліметалевих, ніобієвих руд, рідкісноземельних металів, вугілля, слюди, оптичного кварцу, дорогоцінного каміння, апатиту, графіту, слюди, кам. солі, магнезиту та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (жовтня) від +20 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12, +15° до +20, +22°. Опадів 500—1500 мм на рік. Річки переважно короткі, порожисті, найбільші з них — Руфіджі, Рувума і Пангані. На тер. Т. частково розташовані великі озера *Вікторія, Танганьїка, Ньяса* (Малаві). Поширені коричневочервоні, місцями червоно-бурі грунти; на великих висотах — гірські гумусно-фералітні грунти. На Зх. та Пд. переважають тропічні сухі листопадні рідколісся, в посушливих центр. і пн.-сх. районах — сухі низькотравні савани з акаціями та колючими чагарниками, на гірських схилах — вологі вічнозелені ліси, на узбережжі — мангрові ліси. У Т.— національні парки *Серенгеті*, Лейк-Маньяра та ін., резервати Гомбе, Меру, Кіліманджаро та ін.

Населення. Переважна більшість населення Т.— афр. народи, які говорять мовами *банту* (належать до мовної підгрупи бенуе-конго). Найчисленніші з них: *ньямвезі* (3,7 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), *суахілі* (1,5 млн. чол.), хехе, бена, погоро (заг. чисельність — 1,2 млн. чол.), маконде (1 млн. чол.) та ін. Держ. мови — суахілі й англійська. Пересічна густота нас.— 19,2 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 10 %. Найбільші міста: *Дар-ес-Салам, Занзібар*, Танга, Мванза.

Історія. Корінним населенням Т. були народи, близькі до *бушменів*. На поч. нової ери тер. Т. зайняли

Герб Танзанії.

ТАНЗАНІЯ

Площа — 945,1 тис. км²

Населення — 18,1 млн. чол. (1980)

Столиця — м. Дар-ес-Салам

Адміністративний будинок у Дар-ес-Саламі. 60-і роки 20 ст.

банту і *нілоти*. В 7—8 ст. тер. Т. почали заселяти *араби*. В 16 ст. узбережжя і острови Т. були захоплені португальцями. В 18 ст. їх витіснили араби Оманського султанату. На поч. 19 ст. о. Занзібар і узбережжя Т. перебувало під владою султанатів Маскату. В 1856 внаслідок поділу Маскату утворився незалежний Занзібарський султанат. У 1884 материкову частину Т. захопила Німеччина. В 1890 Занзібар став англ. протекторатом. Після 1-ї світової війни 1914—18 материкова частина Т. (здобула назву Танганьїки) стала підмандатною тер. Великобританії, а після 2-ї світової війни 1939—45 — підопічною тер. ООН під англ. управлінням. Місц. населення вело постійну боротьбу проти колонізаторів (нар. повстання 1888—89, 1891—97, 1905—07), яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. Боротьбу народу Танганьїки очолила партія Афр. нац. союз Танганьїки (ТАНУ; засн. 1954), на Занзібарі — Партія Афро-Ширазі (АШП; засн. 1957). 9.XII 1961 проголошено незалежність Танганьїки, 10.XII 1963 — Занзібару. В 1961 Танганьїка встановила дипломатичні відносини з СРСР. 12.I 1964 на Занзібарі відбулася антифеод. революція, в результаті якої султан був позбавлений влади і вигнаний з країни. 26.IV 1964 Танганьїка і Занзібар утворили Об'єднану Республіку Танзанія. В країні здійснюються прогресивні соціально-екон. перетворення. Зовн. політика Т. має антиімперіалістичний характер, базується на *неприєднання принципі*. Т. надає підтримку боротьбі народів Намібії і ПАР проти колоніалізму, расизму і апартеїду. З 1961 Т.— член ООН. Т.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. Між Т. і СРСР підписано ряд угод про торг., культур., наук. співробітництво (1977), про повітр. сполучення (1978). Правлячою і єдиною партією в країні є Чама ча мапіндузі (Революційна партія), засн. 1977 на основі розпущених ТАНУ і АШП. Профспілкове об'єднання — Союз робітників Т. (засн. 1978).

Ю. І. Патлажан.

Господарство. Т.— агр. країна. Після проголошення незалежності відбулися значні соціально-екон. перетворення — закладено основи розвитку нац. економіки. Націоналізовано банки, страхові компанії та ін., під контроль д-ви перейшли земля, надра, ліси, транспорт, зв'язок, енерг. ресурси, окремі пром. підприємства, частина зовн. торгівлі, на селі створюються кооперативи (т. з. уджамаа). Проте іноз. капітал продовжує утримувати певні позиції в економіці країни. У с. г. створюється 36,1 % валового внутр. продукту і зайнято понад 80 % самодіяльного населення. В обробітку — менше 25 % придатної для цього землі. Основа

с. г.— землеробство. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1981): сизаль — 73,8 та гвоздика — 12 (1980), за експортом яких Т. посідає провідне місце в світі, бавовник — 53,7, кава — 67,3, чай — 16,4, горіхи кеш'ю—34,1, кокосова пальма, кардамон, піретрум. Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, просо, сорго, ямс, маніок, батат, цукр. тростину. Тваринництво розвинуте слабо внаслідок поширення мухи цеце та нестачі води на пасовищах. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 13,2, овець і кіз — 10,0, свиней — 0,08. На узбережжі розвинуте рибальство. Щороку виловлюють бл. 280 тис. т риби. На пром-сть припадає 6,4 % валового внутр. продукту. На експорт у невеликій кількості видобувають алмази, золото, кам. сіль, олово, вольфрам, магнезит, слюду. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами нафтопереробної, хім., металург., автоскладальної, по складанню радіоприймачів, цем., металообр., фарм., шкіряно-взут., текст., деревообр., харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Розвинуті ремесла. В 1981 було вироблено 750,4 млн. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри — Дар-ес-Салам і Танга. Розвивається туризм. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 4, автошляхів — бл. 26 (у т. ч. 2,7 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Дар-ес-Салам. З Т. вивозять каву, бавовну, гвоздику, горіхи кеш'ю, сизаль, тютюн, чай, алмази; довозять машини і устаткування, нафту і нафтопродукти, прод. товари та ін. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Японія. Розвиваються екон. зв'язки з СРСР. Грош. одиниця — танзанійський шилінг. 8,4 шилінга = 1 дол. США (вересень 1981).

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ,1969 в країні було 18,9 тис. лікарняних ліжок (14,3 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить держ. лік. закладам. Мед. допомогу 1975 подавали 830 лікарів (0,5 лікаря на 10 тис. ж.), 30 зубних лікарів та 39 фармацевтів. Підготовка мед. кадрів здійснюється на мед. ф-ті ун-ту в Дар-ес-Саламі, в мед. ін-ті Макерере в Уганді.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Завдяки здійсненню широкої кампанії по ліквідації неписьменності процент неписьменних 1982 знизився до 15. У 1977/78 навч. р. в Т. запроваджено заг. обов'язкове безплатне навчання всіх дітей віком від 7 до 14 років. Усі види навчання безплатні. Більшість навч. закладів державні. Строк навчання у поч. школі 7, у середній — 6 (4 + 2) років. Викладання у поч. школі та на курсах ліквідації неписьменності — мовою суахілі, в серед. та вищій школі — англійською. В 1982/83 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 3,7 млн. учнів, у серед. навч. закладах (1980/81) — 80,1 тис. Ун-т у Дар-ес-Саламі (засн. 1961; 1980/81 навч. р.— понад 3, 4 тис. студентів). Є ін-ти й коледжі, що не дають вищої освіти: Нац. пед. коледж у м. Корогве, Тех. коледж у Дар-ес-Саламі, коледж «Ківуконі» по підготовці партійно-госп. кадрів у Дар-ес-Саламі (засн. 1967). Наук. роботу в країні координує Нац. рада наук. досліджень (засн. 1972), працюють Ін-т мед. досліджень (засн. 1943) у м. Мванза, Ін-т малярії і трансмісивних захворювань (засн. 1949) у м. Танга, Ін-т тропічної паразитології (засн. 1962) у м. Аруша, дослідницька орг-ція мор. рибальства (засн.

Вид частини міста Занзібара.

Савана в центральній частині Танзанії.

1950) у Занзібарі, н.-д. установи в галузі л-ри Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-ва — в Дар-ес-Саламі. Нац. центр. б-ка в Дар-ес-Саламі (засн. 1967) з філіалами в 13 містах, б-ка ун-ту (засн. 1961), Нац. музей Т. (засн. 1937) у Дар-ес-Саламі, Держ. музей (засн. 1925) у Занзібарі, Геол. музей у Додомі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося понад 20 газет і журналів. Основні видання: газети — щоденні «Ухуру» («Свобода», з 1961, мовою суахілі) — орган партії Чама ча мапіндузі [недільне видання «Мзалендо» («Патріот»)], «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1972, англ. мовою) — орган уряду [недільне видання «Санді ньюс» («Недільні новини»)], щотижнева «Мфанья казі» («Робітник», з 1964, мовою суахілі) і щомісячний журнал «Нчі єту» («Наша країна», з 1964, мовою суахілі) — урядовий. Танзанійське інформ. агентство ШІХАТА (Шіріка ла хабарі ла Танзанія) засн. 1976, урядове. Радіомовлення — з 1956. Радіо Т.— урядова служба, веде передачі англ., суахілі, а також ін. місц. афр. мовами. Радіо Танзанія — Занзібар — урядова служба, веде передачі суахілі мовою. З 1973 існує телебачення на Занзібарі.

Плантація агави.
На фабриці по переробці сизалю в Танзі.

Література розвивається *суахілі мовою* та англ. мовою. Найраніша пам'ятка мовою суахілі — «Утенді Харекалі» (між 1711 і 1728). Класична л-ра (18 — поч. 20 ст.) розвивалася переважно в рамках кількох поетичних форм, гол. чин. утенді (вірші епічного й дидактичного змісту) та машаїрі (політ. вірші чи вірші про кохання). Найзначніші поети 18—19 ст.: Саїд Айдарус, Саїд Абдалла, Муяка бін Хаджа аль-Гасані, Мван Купон. Основоположник сучас. л-ри мовою суахілі — поет і прозаїк Р. *Шаабан,* автор книг «Кусадікіка» (1941), «Моє життя» (1949, є рос. переклад), «Хвала Сіті Бінті Саад» (1958). Літератури англійською мовою, що розвивається з 60-х рр. 20 ст., притаманні різноманітність жанрів і гостра соціальна проблематика. Найвідоміші сучас. прозаїки: Дж. Мбонде (роман «Життя Маконде», збірка новел «Тягар Чорної Африки», зб. казок «Бегемот Х'юго»), П. П. Паланго (роман «Смерть під сонцем», 1968), Г. Рухумбіка (роман «Селище в Ухуру», 1969), Г. Калімугого (повість «Той, хто насмілився померти», 1973), М. Нжеру, М. Руг'єндо, Р. Нгете. Серед поетів — Б. Теджані, Р. Робертс, С. Нгузо, Х. Окот-Ог'єндо, К. Хаулі, Н. Бірінгхазе. Розвиток драматургії пов'язаний з іменем Х. Менсона.

В. К. Кухалашвілі

Архітектура та образотворче мистецтво. В містах, які виникли в період араб. панування (7—8 ст.) та під впливом мусульман. зодчества (9—15 ст.), збереглися численні палаци, мечеті (Велика мечеть у Кілва-Кісівані та ін.), житл. будинки. З кін. 19 ст. почали розвиватися портові міста (Дар-ес-Салам), торг. центри (Моші, Додома), які забудовувалися за проектами європ. архітекторів (Культурний центр у Моші, 1948—50, арх. Е. Май). У 60-х рр. створено проект планування м. Занзібара. Нар. житло — прямокутні у плані будинки з конічними або плоскими дахами, а також хатини, неоднакові за формою у різних народів — округлі, у вигляді великих кошиків з галереєю, конусоподібні намети. В окремих районах Т. збереглися наскельні розписи, що належать до часів верхнього палеоліту і неоліту. Великого поширення набули культова скульптура з дерева або глини з зображенням людей або тварин, маски. Після 1964 складається нац. школа живопису (художники С. Дж. Нтіро, В. Мача, Ф. К. Мзанги, Т. Ф. Абдулла). Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві, плетіння, гончарство.

Музика, театр, кіно. Музика побутує в усній традиції. Танець поєднується зі співом (переважно хоровим) та інструм. супроводом (барабани). Існують мішані та роздільні (тільки для жінок або чоловіків) танці. Муз. інструменти: барабани (нгома), труби (барагуму — з рогів антилопи), флейти (бамбукові та тростинні — філімбі), струнний зезе (типу скрипки), цитри (літунгу та енанга), ксилофони (маримба, мбіра), дзвіночки, тріскачки, свистки. Місіонери насаджували європ. церк. музику. Під впливом зх. муз. культури розвиваються різні форми *поп-музики.* Діє Секція музики і театру М-ва у справах культури та молоді Т. (збирає і обробляє фольклор, створює колекції нац. муз. інструментів). У 1963 створено Нац. фольклорний ансамбль. Профес. музикантів готують ф-т мистецтв, музики й театру Дар-ес-Саламського ун-ту, консерваторія в Дар-ес-Саламі, коледж мистецтв у Чангомбі. Серед сучас. композиторів — Е. Макала, Л. Філліпо, Мшомі, Майягіло.

В роки колоніалізму на тер. Т. діяли аматорські англ. трупи. Після завоювання незалежності сформувались афр. колективи, які почали ставити спектаклі на місц. теми мовами англ. і суахілі. В 1967 в Дар-ес-Саламському ун-ті відкрилося театр. відділення. В 1968 при молодіжній орг-ції Нац. служба створено пересувну трупу. В Т. існує держ. кінокорпорація, 1972 стала до ладу кіностудія. Серед худож. фільмів — «Боротьба бідної людини» (1973, реж. О. Кітана).

У національному парку Серенгеті.

Літ.: Чижов Н. Н. Танзания. М., 1972; Кацман В. Я. Современная Танзания. М., 1977; Объединенная Республика Танзания. Справочник. М., 1980; Литературы Танзании, Кении, Уганды, Малави. В кн.: Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983.

ТАНІН [франц. tan(n)in, від tanner — дубити шкіру] — органічна *дубильна речовина* рослинного походження, суміш складних ефірів переважно дигалової к-ти і *глюкози.* Білий або жовтуватий порошок, розчинний у воді, гліцерині; утворює колоїдні розчини, які мають кислу реакцію і сильні дубильні властивості. Здатний утворювати міцні зв'язки з *білками* та ін. *біополімерами.* Використовують Т. для дублення шкіри, як протраву при фарбуванні бавовняних тканин тощо. Т.— лікарський препарат, що належить до *в'яжучих засобів.* Виділяють Т. з чорнильних горішків (Gallae turcicae), наростів на пагонах малоазіатського дуба або з вітчизн. рослин — *сумаху* і скумпії род. сумахових (Anacardiaceae). Застосовується Т. зовнішньо для лікування запальних процесів порожнини рота, носа, зіва, гортані, поверхневих опіків, виразок, тріщин, про-

Танзанія.
Виступ національного ансамблю танцю Танзанії «Нгомо».

Танки.
1. Радянський середній танк Т-34-85. 1943.
2. Німецький важкий танк Т-VI, «Тигр». 1943.
3. Сучасний радянський середній танк Т-62.
4. Сучасний американський середній танк М-60 А1.

лежнів. Внутрішньо Т. не призначають. Т. вживають також для захисту шкіри від діяння ультрафіолетового проміння.

ТАНК Максим [справж. прізв.— Скурко Євген Іванович; н. 4 (17). IX 1912, с. Пільковщина, тепер Мядельського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. поет і громад. діяч, нар. поет БРСР (з 1968), акад. АН БРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1936. Друкується з 1932. Зб-ки «На етапах» (1936), «Журавлиновий цвіт» (1937), поема «Нароч» (1937) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії проти польс. панів. У роки Великої Вітчизн. війни Т. працював у фронтовій і партизанській пресі. Писав патріотичні твори (поема «Янук Сяліба», 1943; зб-ки віршів «Гостріть зброю», «Через вогненний небосхил», обидві — 1945). Книги «Щоб відали» (1948; Держ. премія СРСР, 1948), «На камені, сталі і золоті» (1951), «Ковток води» (1964), «Хай буде світло» (1972), «Нарочанські сосни» (1977; Ленінська премія, 1978), «Пройти через вірність» (1979) та ін. присвячені сучасності повоєнному життю і героїчному минулому рад. народу. Виступає у жанрі документ. прози («Листки календаря», 1970), літ.-худож. критики, пише твори для дітей. Україні присвятив ряд поезій: («Вінок», «Балада про Гаркушу», «На Україні» та ін.). Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, Л. Первомайського та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—6. Мінск, 1978—81; Укр. перекл.— Серед лісів над Німаном. К., 1955; Вибране. К., 1959; Хліб мій насущний. К., 1968; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Мой хлеб насущный. Минск, 1965; Листки календаря. М., 1974; Нарочанские сосны. Минск, 1977; Пройти сквозь верность. М., 1981; Прочитай и передай другому. М., 1981.

В. Я. Бурак.

ТАНК (англ. tank, осн. значення— цистерна, бак) — бойова гусенична повністю броньована машина. Здатний у бою ефективно уражати різні цілі, має надійний броньовий захист від засобів ураження і високу маневреність на місцевості; може долати різні, в т. ч. водні, перешкоди. Перші проекти бойової броньованої машини було запропоновано в Росії (1911—15), Великобританії (1912), Австро-Угорщині (1913). Вперше застосувала Т. («Марка-1») Великобританія 15.IX 1916 у битві на р. Сома під час 1-ї світової війни 1914—18. Спочатку Т. мали протикульове бронювання. Розвиток на серед. 30-х рр. протитанкової артилерії спричинив потребу в розробці Т. з протиснарядним бронюванням. Зокрема в СРСР 1939 конструктори Ж. Я. *Котін,* М. Л. *Духов* та ін. розробили важкий Т. (КВ). За ініціативою М. І. *Кошкіна,* Н. А. Кучеренка, О. О. *Морозова* того самого року було розроблено серед. Т. (Т-34), а 1943 на зміну КВ створено новий Т. (ІС-2) — найпотужніший Т. часів 2-ї світової війни.

За своєю вагою Т. поділялися на легкі (до 20 т), середні (до 40 т) і важкі (понад 40 т); останні мали броню 45—152 мм. У зв'язку зі зближенням бойових властивостей серед. і важких Т. у 60-х рр. ці типи злилися в один осн. бойовий Т. Озброєння — гармата 90—125 мм, кулемети; іноді на Т. розміщуються протитанкові керовані ракети. Для підвищення точності стрільби та орієнтування застосовуються електронні обчислювальні прилади.

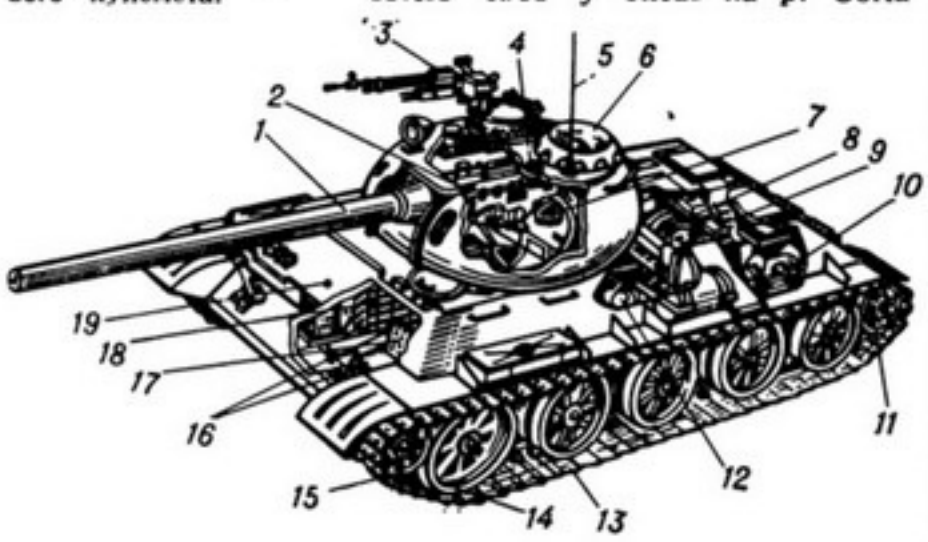

Компоновочна схема **танка:**
1 — гармата; *2* — телескопічний приціл; *3* — великокаліберний кулемет; *4* — прилад спостереження; *5* — антена; *6* — люк командира; *7* — сидіння командира; *8* — двигун; *9* — коробка передач; *10* — планетарний механізм повороту; *11* — ведуче колесо; *12* — паливний бак; *13* — гусенична стрічка; *14* — опорний коток; *15* — напрямне колесо; *16* — педалі й важелі керування; *17* — сидіння механіка-водія; *18* — боєукладка; *19* — амбразура курсового кулемета.

ТАНКЕ́Т — одна з градиційних форм японської поезії. Виникла ще в 7 ст., залишившись поряд з *хоку* осн. поетичним жанром і в наші дні. Т.— короткий неримований вірш на 31 склад, перекладається звичайно 5 рядками. У перших 3 рядках зосереджено осн. зміст Т. (любовне переживання, пейзаж, філос. роздум), в одному-двох останніх — висновок: «Розкудланий пес Стоїть над розкудланим морем,/Примруживши очі Від солоного вітру. І море, і він — самотні». Поет, який пише Т., називається кадзин.

ТА́НКЕР (англ. tanker, від tank — бак, цистерна), наливне судно — самохідне однопалубне *судно,* в якому наливом, без застосування тари, перевозять рідкі та напіврідкі вантажі — нафту і нафтопродукти, китовий жир, патоку, кислоти, спирт тощо. Розрізняють Т. (мал. с. 139) морські та типу річка — море. Вантажні приміщення Т. поділено на відсіки (танки), які закриваються непроникними кришками. Танки заповнюють вантажем по трубопроводах, а розвантажують судновими насосами. Вантажопідйомність Т. до 550 тис. т і більше Іл. с. 139.

ТА́НКОВІ ВІЙСЬКА́ — рід *сухопутних військ* у збройних силах ряду держав, основним озброєнням яких є танки. В арміях більшості країн (США, Великобританія, Італія та ін.) такі війська наз. бронетанковими. Призначені для ведення бойових дій на континентальних театрах у взаємодії з ін. родами військ. Можуть діяти самостійно. Т. в. становлять гол. ударну силу сухопутних військ, мають велику вогневу потужність, більш надійно, ніж інші роди військ, захищені від різних засобів ураження, мають високу маневреність, прохідність. Бойові можливості Т. в. дають їм змогу у високому темпі прориватн оборону противника, вести активні наступальні дії, громити противника в зустрічних боях, створювати міцну оборону. В операції (бою) Т. в. використовуються переважно на гол. напрямі; в наступі — іноді у першому ешелоні, а здебільшого — в другому ешелоні і як рухливі групи для завдання глибоких ударів противникові; в обороні — гол. чин. у складі других ешелонів для завдання контрударів. Танк. підрозділи, що входять до складу мотострілецьких частин, використовуються для безпосередньої підтримки піхоти. У Рад. Збройних Силах попередником Т. в. були броневі загони, що складалися з бронемашин, бронепоїздів і відбитих у інтервентів танків. У 20—30-х рр. розгорнулося будівництво бронетанк. сил (у різний час вони наз. мотомеханізованими військами, автобронетанк., бронетанк. військами, з 1960 — Т. в.). В ході Великої Вітчизн. війни із збільшенням виробництва танків виникли передумови для створення великих танк. об'єднань — корпусів, армій, що відіграли значну роль у розгромі нім.-фашист. військ. За героїзм і відвагу сотні тисяч рад. танкістів було нагороджено орденами і медалями, 1142 з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а 16 танкістам — двічі.

Л. Я. Зотов.

ТАНСИКБА́ЄВ Урал Тансикбайович [1 (14).I 1904, Ташкент — 18.IV 1974, Нукус] — узб. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). За походженням казах. У 1924—28 навчався в худож. студії у Ташкенті, 1928—29 — в Пензенському худож.-пед. технікумі. Твори: «У рідному аулі» (1933), «Долина Чирчику» (1940), серія пейзажів «Шляхами війни» (1942—43), «Вечір на Іссик-Кулі» (1951), «Дорога в горах» (1962), «Березень в Узбекистані» (1968), цикл пейзажів «Рідний Узбекистан» (1971—72) та ін. Картини Т. зберігаються в Музеї мистецтв Узб. РСР у Ташкенті, в Музеї мистецтв народів Сходу в Москві. Відомий також як монументаліст і театральний художник. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: У. Тансикбаев. [Альбом]. Л., 1977.

ТА́НСЬКИЙ Антон (р. н. невід.— п. бл. 1734) — козац. полковник, сподвижник С. *Палія.* Походив з сербського дворянського роду. В 70-х рр. 17 ст. переселився на Україну і вступив у Запорізьке військо. В 1677 одружився з дочкою С. Палія. У 80-х рр. 17 ст. — на поч. 18 ст. брав участь у боротьбі правобережного козацтва проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. Після придушення *Палія повстання 1702—04* був полковником *компанійського полку.* В 1711 Т. призначено білоцерківським полковником. У 1712—34 — полковник *Київського полку.*

ТА́НСЬКИЙ Василь (р. н. невід.— 1763) — укр. поет 18 ст., пращур М. В. Гоголя по материнській лінії. Автор кількох інтерлюдій, віршованих діалогів і бурлескно-гумористичних творів. Т. приписують авторство великодної вірші про перемогу Христа над чортом, пеклом і смертю (1746), відомої у кількох списках.

М. М. Сулима.

ТА́НТА — місто в Єгипті, адм. ц. губернаторства Гарбія. Вузол з-ць і автошляхів. 284,6 тис. ж. (1976). Розвинута харчосмакова пром-сть (у т. ч. виробн. бавовняної олії, борошна, молочний з-д); залізничні майстерні, склоробний з-д, текстильні підприємства. Кустарні промисли.

ТАНТА́Л (Τάνταλος) — персонаж грец. міфології, син Зевса й німфи Плуто, батько *Ніоби*. Був улюбленцем богів, бенкетував з ними на Олімпі. Згордівши, Т. обманув богів, розголосив Зевсові таємниці людям, викрав з столу богів *нектар* та *амброзію* і пригощав ними смертних. За це боги тяжко покарали Т.: на тому світі він, стоячи по шию в воді, не міг втамувати спрагу, бо вода відступала, коли він нахилявся, щоб напитися; над Т. звисала гілка зі стиглими плодами, але він не міг їх дістати. Звідси вираз «танталові муки» — нестерпна мука від близькості жаданої цілі і неможливості її досягти.

ТАНТА́Л (Tantalum; за ім'ям героя грец. міфології *Тантала*), Ta — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 73, ат. м. 180,9479. Природний Т. складається з стабільного ізотопу ^{181}Ta і радіоактивного ізотопу ^{180}Ta ($T_{1/2}$ = $= 10^{12}$ р.). Відкрив 1802 швед. учений А. Г. Екеберг. Вміст Т. у земній корі $2 \cdot 10^{-4}$ % за масою. У природі зустрічається разом з *ніобієм* (див. *Танталові руди, Ніобієві руди*). Т.— блискучий метал сірого кольору; густ. 16 600 кг/м³; $t_{пл}$ 2996 °С; $t_{кип}$ 5300 °С; легко кується й вальцюється. Чистий Т. тривкий проти корозії (див. *Корозія металів*). Взаємодіє лише з фтористоводневою к-тою і з розплавленими лугами. Розжарений Т. реагує з воднем, галогенами, азотом, вуглецем, сплавляється з металами. На повітрі горить, утворюючи оксид Ta_2O_5, який з основами дає солі — т а н т а л а т и. Сировиною для виробн. Т. служать танталітові й лопаритові концентрати. Металічний Т. одержують методами *металотермії* та *електролізу*. Жаростійкі сплави Т. з ніобієм, гафнієм, вольфрамом та ін.— конструкційні матеріали у космічній і ядерній техніці (див. *Танталу сплави*). З Т. виготовляють хім. апаратуру, деталі радіотех. пристроїв тощо; його застосовують у хірургії (для кісткового протезування). Карбід Т.— основа надтвердих і тугоплавких сплавів. Танталати $BaTa_2O_6$, $PbTa_2O_6$, $Cd_2Ta_2O_7$ та ін. використовують як *сегнетоелектрики*. *Я. Г. Горощенко.*

ТАНТАЛІ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів, танталиста відміна *колумбіту*. $(Fe, Mn)Ta_2O_6$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 7,95. Твердість 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Радіоактивний, рідкісний. Скупчення Т. відомі в СРСР, Норвегії, Франції, на о. Гренландія. Руда *танталу*.

ТАНТА́ЛОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *танталу* в таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В *земній корі* відомо 37 мінералів, до складу яких входить тантал. Гол. з них: *танталіт* (містить Ta_2O_5 до 74 %), уоджиніт $(Ta, Nb, Sn, Mn)_2O_4$ (понад 70 %), тапіоліт $(Fe, Mn)(Ta, Nb)_2O_6$ (понад 77 %), мікроліт $(Ca, Na)_2Ta(F, OH)$ (понад 73 %), *колумбіт* (5—30 %). Найбільші родовища Т. р.— у Канаді, Бразилії, Заїрі, Нігерії, Австралії, Мозамбіку, Малайзії, Таїланді; в Рад. Союзі є в РРФСР (у Сибіру і на Кольському півострові), окремі рудопрояви виявлено на Україні.

О. І. Зарицький.

ТАНТА́ЛО-НІОБА́ТИ — група мінералів класу оксидів і гідроксидів, природні комплексні сполуки *танталу* і *ніобію*. Найпоширеніші мінерали Т.-н.: *колумбіт, танталіт, пірохлор,* мікроліт $(Ca, Na)_2Ta(F, OH)$, лопарит $(Na, Ce)TiO_3$, евксеніт $(Y, Er, Ce, U, Pb, Cu)[(Nb, Ta, Ti)_2(O, OH)_6]$, самарськіт $YNb_2(O, OH)_6$. Густ. 3,5—9. Твердість 5—8. Колір чорний, бурий різних відтінків. Блиск скляний, смоляний. Т.-н.— радіоактивні мінерали. Трапляються як *акцесорні мінерали* в *гранітах, нефелінових сієнітах, пегматитах,* метасоматитах і карбонатитах. Родовища Т.-н. відомі в СРСР, Норвегії, Швеції, Канаді, США, Бразилії, Австралії та ін. країнах. Т.-н. — сировина для одержання танталу і ніобію.

Б. Ф. Міцкевич.

ТАНТА́ЛУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *танталу*. У багатьох Т. с. висока температура плавлення (~3000 °С), низький коеф. термічного розширення, вони відзначаються високими *жароміцністю* та *корозійною стійкістю* в хім. агресивних і рідкометалевих середовищах. Їхні властивості поліпшують *легуванням* вольфрамом, молібденом, цирконієм, гафнієм та ін. хім. елементами. Найпоширенішим є сплав танталу з вольфрамом (10 %), якому в деформованому стані притаманні (до т-ри 800 °С) найвища міцність і технологічна пластичність. Гафній і цирконій сприяють створенню дисперснозміцненого стану (див. *Зміцнення*), вольфрам і гафній підвищують *модуль пружності* сплавів, т-ру *рекристалізації* і плавлення, поліпшують міцнісні характеристики. Добавки молібдену і цирконію з наступним деформуванням при т-рі 1980 °С підвищують границю міцності сплаву більш як у два рази. Т. с. застосовують при виготовленні електр. конденсаторів, деталей електронних ламп, хім. апаратури, реактивних двигунів тощо.

ТА́НТІА ТО́ПІ (справжнє ім'я — Рамчандра Пандуранг; бл. 1814—18. IV 1859, Сіпрі) — один з вождів *Індійського народного повстання 1857—59*. Був ад'ютантом *Нана Сагіба* і командиром військ. загону. В 1857 очолив загін, який вів маневрену війну в районі міст Калпі, Канпура і Гваліора. Восени 1858 зробив спробу пробитися до Декану і підняти повстання маратхів, проте змушений був відступити. Виданий зрадником англ. колонізаторам і страчений.

ТАНТРИ́ЗМ — напрям у *буддизмі* та *індуїзмі*, що вважає головними «священними» текстами т. з. Тантри. Виник у перші століття н. е. В основі реліг.-філос. концепції Т.— ідея людини як окремого світу (мікрокосму) та міфологічні уявлення про статеве (жіноче, рідше — чоловіче) енергетичне джерело буття. Для Т. характерний етичний і соціальний *нігілізм*. Крім Індії, поширений у Японії, Непалі, Китаї.

ТАНФІ́ЛЬЄВ Гаврило Іванович [22.II (6.III) 1857, Таллін — 4.IX 1928, Одеса] — рад. фізико-географ, ботанік і грунтознавець. У 1883 закінчив Петерб. ун-т. З 1885 працював у департаменті землеробства, брав участь у експедиціях по Росії. З 1905 — професор Новоросійського (Одеського) ун-ту, де організував кафедру географії. Один із засновників Одес. с.-г. ін-ту. В 1918—26 керував відділом природничо-істор. досліджень Одес. обл. с.-г. станції. З 1911 — президент Новоросійського т-ва дослідників природи. У наук. працях продовжував і розвивав ідеї свого вчителя В. В. *Докучаєва*. Вивчав питання взаємозв'язків між лісом і тундрою, лісом і степовими ландшафтами. Т.— автор одного з перших зведень з рослинного покриву Росії, схеми фіз.-геогр. районування Європ. Росії, 4-томної монографії «Географія Росії» (1916—24). Досліджував природу України, зокрема Причорномор'я та Полісся. Рос. геогр. т-во нагородило Т. медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського (1908) і Великою золотою медаллю (1926). Ім'ям Т. названо острів у групі Курильських островів.

Портрет с. 138.

ТАНЦЮ́РА Гнат Трохимович (10.VI 1901, с. Зятківці, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.— 12.XI 1962, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. збирач фольклору, вчитель. Закінчив Вінн. ін-т соцвиху (1932), учителював у Клебані, Зятківцях та Гайсині на Вінниччині. Зібрав понад 2500 укр. пісень (з мелодіями), бл. 300 казок, понад 1500 прислів'їв і 600 загадок. Частину його записів надруковано в книзі «Жіноча доля в народних піснях» (Х., 1930). Понад 1000 зразків нар. творчості Т. записав від талановитої нар. співачки Явдохи *Зуїхи*. Ці його записи опубліковано в книзі «Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра» (К., 1965). Свій досвід збирача-фольклориста Т. узагальнив у книзі «Записки збирача фольклору» (К., 1958).

О. І. Дей.

ТА́НЧІЧ (Táncsics) Мігай (21.IV 1799, Ачтесер — 28.VI 1884, Будапешт) — угор. революц. демократ. Н. в сім'ї кріпака. Працював наймитом, підмайстром, майстровим, а після закінчення 1828 церк. школи — учителем. Був виразником інтересів бідного і серед. селянства. Боровся за визволення Угорщини з-під гніту *Габсбургів* і здійснення революц. перетворень (насамперед ліквідацію кріпацтва та запровадження заг. виборчого права). Свої погляди виклав у творах «Будапештські листи» (1834), «Незалежність Гунніі» (1845), «Здоровий глузд» (1844—45) та ін. За революц. діяльність 1847 був заарештований.

Максим Танк.

У. Т. Тансикбаєв.

Тантіа Топі.

Важкий **танк** «Марка IV». 1916 (Великобританія).

Г. І. Танфільєв.

Л. С. Тарабаринов.

Тапірові:
1 — тапір центральноамериканський;
2 — тапір чепрачний;
3 — тапір гірський.

Під час революції (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*) визволений (15.III 1848) повсталим народом. Т. разом з Ш. *Петефі* і П. Вашварі очолив революц.-демократичне крило. В 1849—57 був у підпіллі; 1860—67 — в ув'язненні. В 70-х рр. Т. зблизився з революційним робітничим рухом.

ТАНША́НЬ — місто на Сх. Китаю, в пров. Хебей. Залізнична станція. 1,5 млн. ж. (1974). Розвинуті чорна металургія і машинобудування (с.-г., електронне, локомотиво-вагонобуд., вироби. велосипедів, дизелів, устаткування для металург., цем., керамічної і легкої пром-сті). Підприємства хім., цем., фарфоро-фаянсової, керамічної, паперової, текст. і харч. галузей. Т.— центр Кайлуанського кам.-вуг. басейну. ТЕС. Ін-т залізнич. транспорту. Н.-д. ін-т вугільної промисловості.

ТАНЮ́Г (сербськохорв. ТАНЈУГ, TANJUG; Телеграфска агенција нове Југославије, Telegrafska agencija nove Jugoslavije — Телеграфне агентство нової Югославії) — інформаційне агентство СФРЮ. Засн. 5.XI 1943 в м. Яйце (на визволеній від фашист. окупантів території). Забезпечує газети, радіо і телебачення країни інформацією з питань внутр. і зовн. політики. Має відділення у СФРЮ і за кордоном. Випускає спеціалізовані бюлетені і щомісячну газ. «Югославские новости» (рос., англ., франц. та ісп. мовами). ТАНЮГ — член Європейського альянсу агентств преси, інформаційних агентств країн, що не приєдналися. Міститься в Белграді.

ТА́О ЮАНЬМІ́Н (друге ім'я — Тао Цянь; 365, с. Лілі, тепер провінція Цзянсу — 427) — кит. поет. З 29 років (з перервами) працював дрібним чиновником. У 41 рік зайнявся землеробською працею. Традиційні за формою і темами його вірші (збереглося 160) були близькі до життя і мали значний вплив на розвиток кит. поезії. Писав філос. художню прозу. В фантастич. «Персиковому джерелі» в завуальованій формі висловив протест проти існуючого ладу.

Тв.: Рос. перекл.— Лирика. М., 1964; Стихотворения. М., 1972.

Літ.: Эйдлин Л. Тао Юань-мин и его стихотворения. М., 1967.

І. К. Чирко.

ТАПАЖО́С — ріка у Пд. Америці, в Бразилії, права прит. *Амазонки*. Довж. бл. 2200 км, площа бас. 487 тис. км². Утворюється злиттям річок Журуени і Теліс-Пірісу, що течуть Бразільським плоскогір'ям, нижче виходить на Амазонську низовину. Порожистий, є водоспади. Живлення дощове. Судноплавний до м. Ітайтуба.

ТАПІ́РОВІ (Tapiridae) — родина ссавців ряду *непарнокопитих*. Довж. тіла 1,8—2 м, хвоста — 5—10 см, вис. в плечах 0,8—1,2 м, маса до 300 кг. Верхня губа і ніс витягнуті у короткий хобот. Передні кінцівки 4-палі, задні — 3-палі. Волосяний покрив однотонний сірувато-бурий, у тапіра чепрачного передня частина тіла та задні кінцівки чорнуваті, спина, боки, черево — білі; молоді Т.— темні з світлими поздовжніми смугами та плямами. Т. живуть у тропічних лісах Пд. Азії і Пд. Америки, тримаються невеликими групами. Живляться листям. Вагітність 390—400 діб, у виплоді — 1 маля. Об'єкти мисливства (використовують м'ясо і шкіру). Добре приручаються. В родині 1 рід тапір (Tapirus) з 4 видами, з них Т. чепрачний (T. indicus), Т. центрально-американський (T. bairdi) та Т. гірський (T. pinchaque) включені у *Червону книгу*. Вимерлі Т. відомі починаючи з раннього олігоцену Європи та раннього еоцену Пн. Америки.

ТА́ПІЯ (Tapia) Луїс де (25.X 1871, Мадрід — 1937, Валенсія) — ісп. поет. З поч. 1900-х рр. публікував у журналах і газетах «Куплети на злобу дня», а також гумористичні й сатиричні вірші в дусі нар. поезії. В 1933 брав участь у заснуванні Т-ва друзів СРСР. Виступав за створення уряду Нар. фронту. В період нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 оспівував подвиги борців проти фашизму. Вірші «Сталеві роти», «П'ятий полк» стали нар. піснями. Автор віршів «Розстріляний?» (присвячено пам'яті Ф. Гарсіа Лорки), «Російська жінка», «Народ» тощо.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

ТАР — піщана пустеля у пд.-зх. частині *Індо-Гангської рівнини*, в межах Індії і Пакистану. Простягається вздовж лівобережжя р. Інду на 850 км. Пл. майже 300 тис. км². Складена переважно з алювіальних наносів. Клімат тропічний, опадів до 50 мм на рік. Поширені солончаки, *такири*. Багато солоних озер. Рослинність пустельна. Численні *оазиси*. Скотарство (верблюди, вівці). В найпосушливіших районах пустелі будується (1983) Раджастханський іригаційний канал завдовжки 680 км, що живитиметься водами р. *Сатледж*.

ТАР — 1) Струнний щипковий інструмент, поширений у народів Кавказу та Серед. Азії. Корпус Т. затягнутий мембраною з тваринного міхура, що заміняє деку; має довгу шийку з грифом, на якому 22 осн. лади та 2—3 додаткові. Звук добувається *плектром*. Довжина Т. 90—100 см. 2) В араб. країнах — невеликий *бубон*. Іл. с. 142.

ТА́РА (італ. tara, від араб. тарха— те, що відкинуте) — виріб для зберігання, транспортування та упаковування *товарів*. У процесі доведення продуктів до споживача Т. зберігає їхні якість і кількість, дає можливість механізувати вантажно-розвантажувальні роботи, ефективніше використовувати транспорт та складські приміщення. Є необхідною умовою безперебійного процесу відтворення.

ТАРАБА́РИНОВ Леонід Семенович (н. 8.XI 1928, с. Шалигине, тепер смт Глухівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. актор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1972). Після закінчення 1955 Харків. театр. ін-ту (курс Д. *Антоновича*) працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шпак («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Ярема («Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Л. *Курбаса*), Михайло («Суєта» І. Карпенка-Карого), Дон Жуан («Кам'інний господар» Лесі Українки), Михайло («Розплата» Корнійчука), Остап («Тарас Бульба» М. Гоголя), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мастаков («Диваки» М. Горького), Лаерт («Гамлет» Шекспіра). З 1968 викладає в Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

М. Г. Лабінський.

Л. С. Тарабаринов у ролях Мастакова («Диваки» М. Горького) та Василя Безрідного («Лимерівна» П. Мирного).

ТАРАБІ́ Махмуд (р. н. невід.— п. 1238) — керівник нар. повстання 1238 в Бухарі проти монг. завойовників і місцевої феод. знаті, ремісник. У повстанні брали участь селяни й міська біднота. Захопивши владу, Т. оголосив себе *халіфом*. Загинув у бою. Після його смерті повстання було жорстоко придушене.

ТАРАКА́НОВ Микола Михайлович [7(19).XII 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 21.IX 1976, Київ] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1926 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. З 1926 — асистент, згодом — хормейстер Київ. держ. академічної опери, 1928—29 — хормейстер капели «*Думка*», 1929—32 — хормейстер і диригент *Правобережної української опери* (Вінниця). Був гол. хормейстером Харків. (1932—34), Київ. (1934—41), Донецького (1954—64), Одеського (1964—66) театрів опери та балету, а також оперної студії Київ. консерваторії (1938—41). В 1964—66 — викладач Одес. консерваторії. За участю Т. поставлено понад 40 опер. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.

ТАРАКА́НОВА Августа Олексіївна (бл. 1745 — 4(16). II 1810, Москва) — дочка рос. імператриці *Єлизавети Петрівни* і О. Г. Розумовського (див. *Розумовські*). Виховувалася в сім'ї родичів О. Г. Розумовського — Дараганів (відомі як Дараганови, Тараканови). В 1785 Т. за наказом *Катерини II* ув'язнено в Івановський монастир у Москві. Тут Т. пострижено в черниці під іменем Досифеї. Перебувала в монастирі до кінця життя.

ТАРАКА́НОВА Єлизавета [справж. прізв. невід.; бл. 1745—4(15).XII 1775, Петербург] — політ. авантюристка, видавала себе за дочку рос. імператриці *Єлизавети Петрівни* — А. О. *Тараканов-*

ву і претендувала на рос. престол. Т. було ув'язнено в *Петропавловську фортецю*, де вона померла від туберкульозу. Легенда про загибель Т. в Петербурзі під час повені 1777, що стала сюжетом для картини художника К. Д. *Флавицького* (1864, Третьяковська галерея), не відповідає дійсності.

ТАРАКІ Нур Мухаммед (1917, м. Мукур, провінція Газні — 8.X 1979) — афг. держ. діяч, письменник і перекладач. Писав мовою *пушту*. Н. у селян. сім'ї. В кін. 40 — на поч. 50-х рр. брав участь у створенні і діяльності прогресивного політ. угруповання. З 1953 займався літ. діяльністю. Гостросоціальні повісті «Блукання Банга», «Спін» (обидві — 1958), «На заробітки», «Самітний» (обидві — 1962), оповідання й нариси, в яких Т. показав тяжке життя афг. трудящих, сприяли розвиткові реалістичних тенденцій в афг. л-рі. Як перекладач популяризував твори рос. класичної і рад. л-ри. В січні 1965 заснував Народно-демократичну партію Афганістану і був обраний ген. секретарем її ЦК. Після перемоги у квітні 1978 нар. революції до 27 березня 1979 був також прем'єр-міністром Демократичної Республіки Афганістан, а до 16 вересня 1979 — головою Революц. ради і головою Вищої ради оборони. Кілька разів відвідав СРСР. 16 вересня 1979 під час контрреволюц. перевороту зміщений з усіх посад і згодом убитий.

Тв.: Рос. перекл.— Скитания Банга и другие повести. М., 1980.

ТАРА́Н Андрій Іванович (31.VIII 1886, м. Нікополь — 5.III 1967, Ленінград) — укр. рад. живописець. Початкові художні знання здобув у місцевого маляра. В 1901—05 навчався в Пензі, 1906—09 — в Петербурзі, 1909—12 — в Парижі. В 1923 переїхав на Україну. Був членом *АРМУ* (до 1927), пізніше — *ОСМУ*. Твори: «На Краматорську», «За чотири роки», «У першій бригаді», «Задиміла домна» (1927), «На Дніпрельстані» (1929), «Гурток винахідників» (1933), «Криворізькі етюди» (1937), «На кар'єрі» (1938). Викладав у Київ. худож. ін-ті, де 1937 організував мозаїчну майстерню.

А. І. Таран. На кар'єрі. 1938.

ТАРА́Н Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Організований Т. з селян і запорожців загін діяв у Чигиринському старостві поблизу містечка Лебедина (тепер село Шполянського р-ну Черкас. обл.). В боях проти карального війська гайдамаки зазнали поразки. Частина їх потрапила в полон і була страчена в містечку Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*). Після придушення Коліївщини доля Т. невідома.

ТАРА́Н Павло Андрійович (Сабадаш; бл. 1745, с. Крупичполе, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— р. см. невід.) — запорізький козак Канівського куреня, ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини*. Навесні 1768 вступив до повстанського війська, очоленого М. *Залізняком*. Невдовзі Т. став ватажком загону, який визволив зід польс. шляхти Тетіїв, Володарку та навколишні села. Захоплений царським каральним загоном у містечку Лукашівці під Уманню, Т. був засуджений до побиття батогами та заслання на довічну каторгу в Нерчинськ.

ТАРА́Н Павло Андрійович [н. 5 (18).X 1916, с. Шолохове, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1967), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. авіац. полку далекосяжної дії, інспектор-льотчик з техніки пілотування і командир бомбардувального авіац. полку брав участь у боях на Україні, в Прибалтиці, Білорусії тощо. Особисто здійснив 386 бойових вильотів. Після закінчення 1958 Академії Генштабу — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1979 — у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТАРА́Н — 1) Старовинне знаряддя облоги для руйнування фортечних мурів, башт і воріт — колода з металевим наконечником, підвішена на канатах або ланцюгах до дерев'яної башти, яка пересувалася на колесах і була прикриттям для людей. 2) Виступ носової підводної частини корабля для завдання таранного удару по ворожому кораблю (в гребному й парусному флоті). 3) Прийом, що його застосовували у повітр., танк., мор. бою. Під час повітр. Т. завдавали удар фюзеляжем, крилом або лопаттю гвинта ворожому літакові. Перший повітр. таран здійснив 1914 рос. льотчик П. М. *Нестеров*. Танк. Т.— удар корпусом танка по борту, кормі ворожого танка, бронемашини. Мор. Т.— удар у борт корабля. Відроджений у броненосному флоті у 2-й пол. 19 ст. В 20 ст. застосовувався кораблями й проти *підводних човнів*.

ТАРАНЕ́НКО Вадим Павлович (н. 16.III 1924, с. Верещаки, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1949) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі (з 1959 — зав. кафедрою). Осн. праці — з генерування та підсилення електромагн. коливань надвисокої частоти. Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани». Державна премія УРСР, 1975.

ТАРА́Н-ЖОВНІ́Р Юрій Миколайович (н. 26.VI 1927, м. Новомосковськ Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. металург. ін-т, працював у цьому ж вузі. В 1963—73 — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР), з 1974 — ректор Дніпроп. металург. ін-ту. Осн. праці стосуються формування структури металевих сплавів у процесі кристалізації, металографії легованих і модифікованих чавунів. Розвинув теорію багатофазної кристалізації евтектичних сплавів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТАРА́НІВКА — село Готвальдівського р-ну Харків. обл., в районі якого під час Великої Вітчизняної війни 2.III 1943 здійснили героїчний подвиг воїни стрілецького взводу під командуванням гвардії лейтенанта П. М. *Широніна*. При відбитті 25-ю гвард. д-зією наступу противника на рубежі Таранівка, Зміїв (тепер м. Готвальд Харків. обл.) взвод Широніна (8-ї стрілецької роти 78-го гвард. стрілецького полку), посилений 45-мм гарматою, обороняв залізничний переїзд на Пд. від Т. Підрозділ відбив три запеклі атаки ворога. Незважаючи на чисельну перевагу противника, рад. воїни утримали залізничний переїзд до підходу підкріплення. Ворог втратив у безплідних атаках понад 100 чол. вбитими, 10 танків, штурмову гармату і бронетранспортер. За мужність і героїзм усім 25 учасникам бою було присвоєно звання Героя Рад. Союзу (19 чол. посмертно). На честь цього подвигу рад. воїнів у селі встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Широнінці*.

ТАРА́НОВ Анатолій Павлович [н. 12.XI (25.XI) 1912, м. Орськ, тепер Оренб. обл.] — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. В 1938 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1941—47 працював в органах юстиції, з 1952 — в Ін-ті д-ви і права АН УРСР. Осн. праці присвячено питанням конституційного права. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у створенні колективної монографії «Історія держави і права Української РСР»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Основні принципи Конституції Української РСР. К., 1962; П'ятдесят років Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972; Конституция общенародного государства. К., 1980.

ТАРА́НОВ Гліб Павлович [н. 2 (15).VI 1904, Київ] — український рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957), доктор мистецтвознавства (з 1944). Навчався в Петрогр. (1918—20) та Київ. (1920—24, клас Б. *Лятошинського*) консерваторіях. У 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (з 1925— викладач), з 1934 — викладач Київ. (з 1939 — професор), 1941—50 — Ленінгр.

М. М. Тараканов.

П. А. Таран.

Н. М. Таракі.

Морський танкер.

І. К. Тарапата.

Л. О. Тарасевич.

С. Тарановський. Дарохранильниця. 18 ст.

Тарантул південноросійський.

консерваторій. У творчості Т. провідне місце належить симф. музиці. Твори: опера «Льодове побоїще» (1943, 2-а ред. 1979), 9 симфоній, 5 сюїт (у т. ч. «Українська», 1950), симф. поеми (зокрема, «Давид Гурамішвілі», 1953), скерцопоеми «Перший космічний» (1961), «Новий експрес» (1977), концерт для балалайки і бандури з оркестром (1954), камерно-інструм. ансамблі, пісні, хори, романси на слова Т. Шевченка, О. Блока, М. Лермонтова; ред. і оркестровка опери «Катерина» М. Аркаса (1956). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Літ.: Мірошниченко С. В. Гліб Таранов. К., 1976.

ТАРА́НОВ Сергій Глібович (н. 17.III 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі інформаційно-вимірювальної техніки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1979). Член КПРС з 1981. Після закінчення (1959) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР; з 1979 викладає також у Київ. політех. ін-ті. З 1977 — голова постійної радянської частини технічного комітету Міжнародної електротехнічної комісії. Осн. напрями діяльності: розробка інформаційно-вимірювальних і керуючих систем для потреб енергетики; створення засобів вимірювання магн. величин, самонастроюваних вимірювальних приладів, метрологічної апаратури, якою перевіряють виготовлювані вимірювальні засоби. Держ. премія УРСР. 1978.

ТАРАНО́ВСЬКИЙ Семен (рр. н. і см. невід.) — укр. майстер-золотар 18 ст. Працював у Києві. Відомі роботи: срібна дарохранильниця (зберігається в Київ. істор. музеї) та мідна модель, за якою було виготовлено (1747) срібні царські врата для *Софійського собору* в Києві.

ТАРАНТЕ́ЛА (італ. tarantèlla, від назви м. Таранто в Пд. Італії)— італ. нар. танець. Муз. розмір 3/8, 6/8, 12/8. Темп стрімкий. Нац. характерність і темпераментну ритміку Т. використовувало у своїх творах багато композиторів (Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, М. Глинка, П. Чайковський, І. Стравінський, С. Прокоф'єв).

ТА́РАНТО — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Таранто. Порт на узбережжі зат. Таранто Іонічного м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 234,6 тис. ж. (1973). Розвинуті чорна металургія і коксохімія. Значне машинобудування (судно-, верстато-, с.-г. і електромоторобудування). Нафтопереробна, воєнна, цем., харчосмакова пром-сть. З-д по опрісненню мор. води. ТЕС. Рибальство. Серед архіт. пам'яток — собор 12 ст. Т. засн. 707 до н. е. під назвою Тарас.

ТАРА́НТУЛ (Lycosa) — рід безхребетних тварин род. павуків-вовків. Поширений в пустельній, напівпустельній, степовій та лісостеп. зонах земної кулі. В СРСР трапляється 13 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них найвідоміший Т. п і в д е н н о р о с і й с ь к и й (L. singoriensis) — найбільший павук нашої фауни. Тіло (довж. 25—35 мм) опушене, самка сіро-чорна з яскраво-рожевими у чорних кільцях ногами, самець зверху світло-сірий, знизу смоляно-чорний. На кінцях *хеліцер* відкриваються протоки отруйних залоз, за допомогою секрету яких Т. вбиває свою здобич — комах. Веде переважно нічний спосіб життя. Т. живе в землі у вертикальній нірці глиб. 30—60 см. Зимують молоді особини та самки. На початку літа самка відкладає в кокон яйця (до 500 шт.). Проявляє турботу про потомство, прогріваючи кокони на сонці, виношуючи вилуплених павучків на спині і згодом поступово розселюючи їх. Т.— *отруйна тварина*; укус її спричинює у людини місцеве запалення, іноді загальне отруєння організму. Існує думка про сильну отруйність укусу Т. для корів. *В. Є. Пічка.*

ТАРАНУ́ШЕНКО Стефан Андрійович [9 (21).XII 1889, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 13.X 1976, Київ]—укр. рад. мистецтвознавець. У 1917 закінчив Харків. ун-т. Досліджував укр. нар. архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчість укр. художників. Осн. праці: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі» (1932), «П. Д. Мартинович» (1958), «Шевченко — художник» (1961), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976); статті про творчість В. Кричевського, О. Кульчицької, про укр. писанки, нар. меблі і килими, нар. архітектуру, книжкову графіку. Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 3, 1968).

ТАРА́НЯ (Rutilus rutilus heckeli) — риба род. *коропових*; підвид *плітки*. Довж. до 50 см, маса до 1,5 кг. Боки сріблясті, лоб і спина темно-сірі, спинний і хвостовий плавці сірі, усі інші плавці — світло-рожеві. Напівпрохідна, зграйна риба, тримається поблизу дна. Нерест у квітні — травні під час паводків, після нересту скочується в море. Плодючість — 100—265 тис. ікринок. Статева зрілість настає у 3 роки. Живиться молюсками, ракоподібними, личинками комах, а також рослинами. Поширена в Азовському м. та в опріснених ділянках Чорного м.; заходить у пониззя Дніпра, Дону, Кубані та ін. річок. Одна з осн. промисл. риб; запаси Т. у зв'язку із зменшенням чисельності потребують охорони.

ТАРАПА́ТА Іван Кузьмич (н. 11 VII 1920, с. Перевіз, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінн. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Ролі: Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Микола («Сільська честь» І. Карпенка-Карого), Арсен («Вірність» Зарудного), Нещасливцев («Ліс» О. Островського), Боцман («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гатинь («Вій, вітерець!» Райніса). Знявся у кінофільмах «Кров людська — не водиця», «Женці» та ін.

ТАРАСЕ́ВИЧ Лев Олександрович [2 (14).II 1868, м. Тирасполь, тепер Молд. РСР — 12.VI 1927, побл. м. Дрездена; похований у Москві] — рос. і укр. рад. мікробіолог і патолог, акад. АН УРСР (з 1926). В 1891 закінчив фіз.-матем. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. В 1898—1900 — співробітник Київ. ун-ту, 1900—02 — Пастерівського ін-ту в Парижі (працював під керівництвом І. І. *Мечникова*); 1902—07 — викладач Новоросійського, 1907—11 та 1917—24 — Моск. ун-тів. У 1918—27 очолював Вчену мед. раду Наркомату охорони здоров'я СРСР; водночас (з 1920) — директор об'єднання н.-д. ін-тів — Держ. наук. ін-ту нар. охорони здоров'я ім. Л. Пастера. Праці Т. присвячені питанням мед. мікробіології та епідеміології, в т. ч. проблемі імунітету; вивченню *ретикуло-ендотеліальної системи*, походження гемолізинів тощо. Т.— громадський діяч, популяризатор наук. знань. Брав активну участь у будівництві рад. системи охорони здоров'я. В 1918 за ініціативою Т. було створено у Москві станцію по контролю сироваток (тепер Держ. н.-д. ін-т стандартизації і контролю мед. біол. препаратів ім. Л. О. Тарасевича).

Тв.: К учению о гемолизинах. Одесса, 1902; Курс общей патологии. М.— Пг., 1923.

ТАРАСЕ́ВИЧ Леонтій (бл. 1650, ймовірно, Ужгород — 1710, Київ)— укр. рисувальник і гравер, представник стилю *барокко*, один з основоположників на Україні мистецтва різцевої гравюри на металі. Належав до школи О. *Тарасевича*. Навчався в Аугсбурзі (Баварія), працював у Вільні, Чернігові, Москві та Києві. Ілюстрував книжки й виготовляв станкові естампи. Рання творчість Т. пов'язана з Вільно, де у 80-х рр. 17 ст. він гравірував геральдичні та панегіричні композиції на честь духовних і світських вельмож Литви й Польщі — Я. Огінського, К. Бжостовського, О. Котовича, Я. Собеського. В титульних аркушах, *фронтиспісах* й ілюстраціях до панегіриків, наук. і теологічних творів, в образах святих широко використовував символи й алегорії античності, середніх віків, епохи *Відродження*, пишний декор. У віленський період творчості виконав портрети старости з Ошмян Г. Землі, князя К. Радзивілла, смол. єпископа Б. Корвін-Гонсевського та ін. З кін. 80-х рр. жив на Україні — в Чернігові та Києві, де яскраво розкрився талант Т.-ілюстратора, інколи виїжджав до Москви й Вільна. Він оздоблював багатьма гравюрами світські (вітальні поеми на честь В. Ясинського, Б. Шереметєва) й релігійні («Псалтир», «Тріодь», «Новий завіт») видання. У великому циклі ілюстрацій (бл. 40) до видань друкарні Києво-Печерської лаври — «Печерського патерика» (1702) Т. відображав реалістичні мотиви, насамперед у пейзажах, де відтворював види Києва й істор. достовірні образи відомих укр. діячів — літописця Нестора, живописця Алімпія, Іере-

мії Прозорливого та ін. Остання з відомих гравюр Т. надрукована в підручнику артилерії Брінка (1710, Москва). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Степовик Д. Леонтій Тарасевич у Вільно. «Образотворче мистецтво», 1971, № 4. *Д. В. Степовик.*

ТАРАСЕ́ВИЧ (Тарасович) Олександр (у чернецтві — Антоній; бл. 1640, ймовірно, Ужгород — 1727, Київ) — укр. рисувальник, гравер і педагог, представник стилю *бароккко*. Початкову художню освіту здобув на Україні, пізніше удосконалював майстерність в Аугсбурзі (Баварія) в майстерні граверів Кіліанів. Бл. 1670 Т. запросили до друкарні при Віленській академії. Тут художник створив ілюстрації до книги «Молитви і служби богородиці» (1672—77), «Три філософії» (1675), «Життя святих» (1693) та ін., а також ряд гравюр за сюжетами Євангелія, тез до диспутів у Віленській академії, календарних святців, родовідних дерев. Автор портретів: віленського воєводи М. Паца й архідиякона М. Слупського (1677), польс. короля Я. Собеського (1680), теолога-василіанина Ю. Бражиця, генерального писаря Лит. князівства А. Завіші, київ. митрополита К. Жоховського (1683), мінськ. хорунжого К. Клокоцького (1685). В 1688—1727 жив у Києві, де очолив Києво-Печерську друкарню, навчав майстерності рисунка і гравюри на міді молодих митців. Серед творів цього часу — ілюстрації до кн. В. Ясинського «Три венца...» (1688), до панегіриків С. Яворського «Північ і Південь», «Князівське знамено», (обидва — 1690), а також портрети (охтирського полковника І. Перехреста, рос. полководця В. Голицина, черніг. архієпископа і письменника Лазаря Барановича, патріарха Антіохії Мелетія (два останні — 1693), гравюри реліг. змісту. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49 та на с. 142.

Літ.: Степовик Д. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. К., 1975. *Д. В. Степовик.*

ТАРАСЕ́ВИЧ Юрій Іванович (н. 19.III 1937, м. Шостка, тепер Сум. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1973). Закінчив Київ. політехнічний ін-т (1959). Працював на Шосткинському хім. заводі (1959—61), в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1961—68), з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР (професор з 1978). Осн. праці — в галузі колоїдної хімії природ. дисперсних матеріалів, хімії їхньої поверхні, адсорбції, використання цих матеріалів у пром-сті. Держ. премія УРСР, 1981. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ТАРАСЕ́ВИЧ-НІКОЛА́ЄВА Тетяна Петрівна (н. 4.V 1924, м. Бєжиця, тепер у складі м. Брянська) — рос. рад. піаністка, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1956. Закінчила Моск. консерваторію (1947 — клас фортепіано О. *Гольденвейзера*, 1950 — клас композиції; з 1959 — викладач Моск. консерваторії (з 1965 — професор). З 1945 — солістка Моск. філармонії. В репертуарі Т.-Н.— класичні твори, музика рад. композиторів (у т. ч. «Слов'янський концерт» Б. Лятошинського). Автор 2 концертів для фортепіано з оркестром, симфонії (1955), кантати, фп., камерно-інструм. творів, романсів. Лауреат Міжнар. конкурсу піаністів у Лейпцігу (1950). Держ. премія СРСР, 1951.

ТАРА́СЕНКО Василь Юхимович [7 (19).III 1859, Одеса — 25.VII 1926] — укр. рад. геолог. Закінчив Київ. ун-т (1884), у якому викладав до 1903. Пізніше професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту, з 1918 — Ворон. ун-ту. Брав участь у геол. зніманні *Криворізького залізорудного басейну*. Осн. праці Т. присвячені вивченню кристалічних порід України. Вперше на Україні застосував метод мікроскопіч. досліджень і детального хім. аналізу гірських порід.

ТАРА́СЕНКО Олексій Григорович (н. 30.IX 1909, с. Домаха, тепер підпорядковане Лозівській міськраді Харків. обл.) — укр. рад. актор, режисер, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почав у Харків. робітничо-колгосп. театрі. З 1939 — актор Сумського укр. муз.-драм. театру ім. М. С. Щепкіна (з 1980 — театр муз. драми і комедії). Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Вистави: «Лимерівна» Панаса Мирного, «Машенька» О. Афіногенова та ін.

ТАРА́СКИ (самоназва — пурепеча) — індіанський народ у Мексіці (переважно в шт. Мічоакан). Чисельність — 80 тис. чол. (1978, оцінка). Мова становить окрему мовну групу (див. *Індіанські мови*), більшість Т. володіє також ісп. мовою. До ісп. колонізації (16 ст.) у Т. існувало незалежне ранньодержавне об'єднання (гол. місто Цінцунцан). Т. були наймогутнішим після *ацтеків* народом Мексіки. За колоніального періоду на землях Т. почали розселятися групи іспаномовних метисів, але Т. значною мірою зберегли частину своєї етнічної території і свою самобутню культуру. Осн. заняття Т.— землеробство, рибальство, ремесла. Офіц. релігія Т.— католицтво, зберігаються елементи дохристиянських вірувань.

ТАРА́СКІН Павло Андрійович [5 (18).VIII 1910, с. Старочернеєво, тепер Шацького р-ну Рязан. обл.— 23.I 1943] — учасник підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1935. В Рад. Армії з 1928. На поч. війни вийшов з оточення і в кінці грудня 1941 створив у м. Малині Житомир. обл. підпільну орг-цію, ядро якої було перетворено на Малинський підпільний райком КП(б)У. Т. став секретарем його. Заарештований гестапо і разом з ін. підпільниками розстріляний.

ТАРА́СОВА Алла Костянтинівна [25.I (6.II) 1898, Київ — 5.IV 1973, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1954. В 1906—10 навчалася в Києво-Печерській жіночій гімназії, 1910—14 — у приватній гімназії О. К. Титаренка (Київ). В 1914 вступила до студії Моск. Худож. театру, з 1916 — у складі цього театру. Учениця К. *Станіславського* і В. *Немировича-Данченка*. Серед ролей — Нєгіна, Тугіна («Таланти і поклонники», «Остання жертва» О. Островського), Маша («Три сестри» Чехова), Кареніна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Татьяна («Вороги» М. Горького), Марія Стюарт (однойменна трагедія Шіллера), Маша («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Олена («Дні Турбіних» Булгакова), Топіліна («Серце не прощає» Софронова) та ін. В кіно створила образи Катерини («Гроза»), Кручиніної («Без вини винуваті»), Катерини («Петро I») та ін. В 1981 у Києві відкрито кімнату-музей Т. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1947, 1949. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Алла Константиновна Тарасова. Документы и воспоминания. М., 1978. *М. Г. Лабінський.*

ТАРАСОВІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Mg_{0,12}Ca_{0,17}$ $(3,8\ H_2O)$ $Na_{1,24}K_{1,18}Al_8[Si_{12,9}Al_{3,0}O_{40}]$ $(OH)_8$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,36. Твердість 1. Колір білий, рожевий, іноді безбарвний, прозорий. Блиск скляний. Рідкісний мінерал. На Україні скупчення Т. відомі на Донбасі (Нагольний кряж). Названий на честь Т. Г. Шевченка. *В. С. Мельников.*

ТАРА́ЩА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Котлуї (бас. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Ольшаниця. Т. засновано 1709. В 1768 населення Т. брало участь у *Коліївщині*. В 1791 Т. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Київської козаччини 1855* антикріпосницькі виступи охопили ряд сіл Таращанського пов. У 1904 в Т. виник с.-д. гурток, яким керував В. С. *Довгалевський*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Трудящі Т. боролися проти нім. окупантів і *гетьманщини* (див. *Таращанське збройне повстання 1918*). З 1957 Т.— місто. У Т.— сироробний, комбікормовий, плодоконсервний з-ди, комбінат прод. товарів, цех Білоцерківської меблевої ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, міжгосп. підприємство по виробн. продукції птахівництва, рибоводно-меліоративна станція, рибгосп, опорний пункт Укр. н.-д. ін-ту економіки с. г., комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 4 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, поліклініка, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. У 1845 Т. відвідав Т. Г. Шевченко. В Т. народилися укр. історик, етнограф і журналіст І. П. *Новицький*, рос.

О. Г. Тарасенко.

А. К. Тарасова.

А. К. Тарасова в ролі Юлії Тугіної («Остання жертва» О. Островського).

М. С. Тардов.

О. Тарасевич. Портрет охтирського старости і полковника Івана Перехреста. Гравюра на металі. 1689.

Тар.

А. П. *Александров*, укр. рад. акушер-гінеколог А. П. *Ніколаєв*.

ТАРАЩА́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Таращанського повіту Київ. губ. проти австронім. окупантів і *гетьманщини* у червні 1918. Керувала Т. з. п. підпільна більшовицька орг-ція на чолі з В. С. Балясом. З повстанцями тримав зв'язок Київ. підпільний губком партії. Повстання почалося 8.VI виступом збройних сел. загонів у селах Стрижавці та Янишівці. Повстання підтримали селяни сусідніх сіл Ставища, Ольшаниці, Луки, П'ятигір, Плоского та ін. 10.VI повстанці розгромили каральний загін гетьманців, визволили П'ятигори, Плоске, Жашків. 12.VI повстанські загони (бл. 4 тис. чол.) оволоділи м. Таращею, розгромили ряд австро-нім. і гетьманських гарнізонів. Т. з. п. злилося з повстанням у Звенигородському, Канівському та ін. повітах Київщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*). Майже два місяці об'єднана повстанська армія вела бої проти трьох австронім. д-зій, які окупаційне командування кинуло проти повстанців. Каратели намагалися оточити повстанські загони. Проте на поч. серпня більша частина повстанців прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро й рушила по Лівобережній Україні до кордонів Рад. Росії. На поч. вересня 1918 вони вийшли в *«нейтральну зону»*, де влилися в *Першу Українську радянську дивізію*, створивши осн. ядро Таращанського полку (див. *Таращанці*).

Літ.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962.

В. В. Мусієнко.

ТАРАЩА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,5 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тараща*. Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина, торф. Найбільші річки — *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу) та Котлуй (бас. Дніпра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Лучанський цукр., таращанські прод. товарів, плодоконсервний і сироробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тараща). С. г. району спеціалізується на виробн. м'яса, молока та вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, гороху. Розвинуте садівництво. Площа сільськогосподарських угідь 1982 становила 51,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, рибництво. В Т. р.— 11 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжгосп. підприємства (по виробн. продукції птахівництва та по вирощуванню великої рогатої худоби), опорний пункт Укр. н.-д. ін-ту економіки с. г. Автомоб. шляхів — 355 км, у т. ч. з твердим покриттям — 329 км. У районі — радгосп-технікум, 28 заг.-осв. та музична школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 19 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка, 34 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Плоскому Т. р. народився укр. рад. зоолог О. П. *Маркевич*, у с. Бовкуні — укр. рад. кобзар П. В. *Носач*. У Т. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1930).

М. М. Григоренко.

ТАРАЩА́НЦІ — особовий склад Таращанського полку *Першої Української радянської дивізії*. Разом з ін. полками д-зії полк сформований за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»*. Ядро полку становили партизан. загони, які брали участь у *Таращанському збройному повстанні 1918* проти нім. окупантів (звідси й назва). Першим командиром полку був керівник цього повстання В. С. Баляс, якого ще до початку бойових дій змінив В. Н. *Боженко*. В листопаді 1918 Т. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії виступили проти нім. окупантів і військ бурж.-націоналістичної *Директорії*. Наступаючи на Київ. напрямі, вони 12.XII 1918 визволили Новозибків, 30.XII — Городню, 31.XII — Сновськ (тепер м. Щорс). Просуваючись з боями по тер. Чернігівщини, Т. наприкінці січня вийшли на підступи до Києва, де разом з *богунцями* розгромили осн. сили Директорії, і 5.II 1919 вступили в Київ. За успішні бойові дії по визволенню України Укр. Рад. уряд нагородив Т. почесним Червоним прапором, а командира полку В. Н. Боженка — почесною золотою зброєю. Розвиваючи далі наступ, Т. визволили міста Козятин, Білу Церкву (березень 1919), Коростень, Шепетівку (квітень 1919) та ін., взяли участь у ліквідації контрнаступу військ Директорії на Київ, у розгромі куркульсько-націоналістичних банд на Правобережжі тощо. В травні 1919 полк розгорнуто в Таращанську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. рад. дивізії в червні 1919 влилася в новосформовану 44-у стрілецьку д-зію. В 1919—20 Т. разом з ін. частинами д-зії брали участь у боях проти збройних сил Директорії, військ бурж.-поміщицької Польщі, в ліквідації *махновщини*. Після громадян. війни бригаду переформовано на полк, який у складі 44-ї стрілецької д-зії згодом героїчно бився на фронтах Великої Вітчизн. війни.

В. С. Левін.

ТА́РБА Іван Костянтинович (н. 21.III 1921, с. Беслахуба, тепер Очамчирського р-ну Абх. АРСР) — абх. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1937. Перша поетична зб.— «Гірське джерело» (1949). Автор бл. 40 збірок поезій і поем, романів «Відоме ім'я» (1963), «Сонце сходить у нас» (1968), «Очі моєї матері» (1979) — про нові риси в житті сучасного абх. села. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пісня про Абхазію. К., 1968; Сонце сходить у нас. К., 1976; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1981.

Р. Ш. Чилачава.

ТАРБАГА́Н, монгольський сурок (Marmota sibirica) — ссавець роду *сурок*. Довж. тіла 430—565 мм, маса 2,5—9 кг. Волосяний покрив піщано-жовтий, кінці остьових волосків чорні або бурі, верх голови темний. Живе колоніями, оселюється в глибоких норах. Живиться різнотрав'ям. Поширений в цілинних степах Монголії, Пн.-Сх. Китаю, в СРСР — в Забайкаллі, Тувинській АРСР, на Алтаї. Має невелике промисл. значення (використовується хутро). Може бути носієм збудників чуми. На тер. СРСР епідеміологічне значення Т. невелике, оскільки в результаті промислу та регулярних винищувальних заходів він зберігся в невеликих кількостях лише в окремих місцях. У викопному стані відомий з плейстоцену.

ТАРБАГАТА́Й — гірський хребет на Сх. Каз. РСР, на кордоні з Китаєм, між озерами Алаколь і Зайсан. Довж. бл. 300 км, вис. до 2992 м (г. Тастау). Складений з сланців, вапняків, гранітів. У вапняках розвинутий *карст*. Нижні частини схилів зайняті напівпустелями та степами, вище — гірські луки. По долинах річок — ліси.

ТАРГА́Н РУДИ́Й — комаха ряду тарганоподібних. Те саме, що й *прусак*.

ТАРГА́Н ЧО́РНИЙ (Blatta orientalis) — комаха ряду *тарганоподібних*. Тіло (довж. 18—30 мм) овальне, пласке, чорно-бурого кольору, блискуче. Поширений по всьому світу, крім полярних зон. Т.— *синантропні організми*, живуть переважно в житлі людини; в зонах з теплим кліматом зустрічаються і в природі. Активний вночі. Багатоїдний, живиться залишками хліба, овочів, цукру, масла та ін. продуктів. Пошкоджує і забруднює харчові продукти, папір, книги, шкіряні предмети, крім того, поширює багато бактерій, цисти дизентерійної амеби, яйця аскарид та ін. паразитів людини. Заходи боротьби гол. чин. хімічні (застосовують отруйні принади з *бурою, інсектициди*).

ТАРГАНОПОДІ́БНІ, тарганóві (Blattoptera, синонім Blattoidea) — ряд *комах* з неповним перетворенням. Тіло довж. 4—95 мм. Ротові органи гризучі. Передні крила

(надкрила) шкірясті, задні — перетинчасті; іноді крила укорочені або їх немає. Більшість Т. відкладає яйця, деякі живородящі. Всеїдні. Активні вночі. Живуть в опалому листі, під камінням тощо; окремі — у житлах та господарських будівлях (див. *Синантропні організми*), пошкоджуючи продукти, шкіряні вироби, книжки. Можуть бути переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., дизентерії) або яєць *гельмінтів*. В ряді бл. 3600 видів; в СРСР — 55 видів (17 родів), з них на Україні — 10 видів (5 родів), у т. ч. *прусак, тарган чорний* та ін. У викопному стані Т. відомі починаючи з карбону. Заходи боротьби: в місцях скупчення Т. застосовують *інсектициди*, отруйні принади з бури, провадять дезинсекцію приміщень.

О. П. Криштальо.

ТАРГОВИ́ЦЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1792 — реакційний союз польс. *магнатів*, спрямований проти реформ держ. ладу *Речі Посполитої*, ухвалених Чотирирічним сеймом 1788—92, і конституції 3.V 1791, які ослабляли позиції польс. магнатської олігархії. Акт Т. к. був розроблений у Петербурзі під наглядом *Катерини II* і опублікований 14.V 1792 в м. Тарговиці (тепер с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) в момент вторгнення царських військ до Речі Посполитої. В міру просування царських військ по польс. території «тарговичани» встановлювали свої тимчасові органи, придушували сел. повстання. Після приєднання до Т. к. короля С. *Понятовського* «тарговичани» в умовах терору проти прогрес. сил провели нові вибори до сейму, який зібрався 1793 в Гродно. Речі Посполитій знову було нав'язано правління магнатської олігархії, всі демократичні реформи скасовано. Т. к. сприяла 2-му поділові Речі Посполитої (1793).

ТАРД (Tarde) Габрієль (12.III 1843, Сарла — 13.V 1904, Париж) — франц. соціолог і криміналіст, представник психологічної школи в соціології, один із засновників *соціальної психології*. Був професором у Колеж де Франс (з 1900). Вважав, що основу розвитку суспільства становлять два психологічних фактори: відкриття (винаходи) й наслідування індивідом (звичаї, мода, симпатії, навчання, виховання тощо). Внаслідок наслідування винаходи геніальних винахідників засвоюються й поширюються в суспільстві, виникають групові норми й цінності. Як криміналіст Т. відомий критикою теорії Ч. *Ломброзо* і вченням про еволюцію завдань і цілей покарання. Осн. твори: «Закони наслідування» (1892), «Соціальна логіка» (1901), «Соціальні закони» (1906) та ін.

О. О. Кронник.

ТАРДЕНУА́ЗЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів пізнього *мезоліту*, що заступила *азільську культуру* й передувала *неолітові*. Одночасна пізньому етапові *свідерської культури*. Назва походить від стоянок поблизу містечка Фер-ан-Тарденуа в Пн. Франції. Виділена Г. *Мортільє* 1896. Для Т. к. характерні *мікроліти* — невеликі кам'яні вироби геом. форм (трапеції, трикутники, сегменти та ін.), що застосовувалися як вкладні в кістяних і дерев'яних знаряддях (гарпуни, наконечники списів, стріл і дротиків, ножі тощо). Носії Т. к. полювали на тварин і птахів, застосовуючи лук і стріли, займалися рибальством і *збиральництвом*. У пошуках засобів до життя вони часто переселялися з місця на місце. Сусп. устрій — матріархально-родовий лад; існували невеликі парні сім'ї. Пам'ятки Т. к. і культур, близьких до неї (невеликі короткочасні стоянки на берегах річок і озер та в гірських гротах, окремі поховання і групові могильники), поширені в лісостепових зонах багатьох країн Старого Світу, особливо в Середземноморському басейні. В СРСР відомі на Пн. Кавказі і в Закавказзі, а на Україні — в Криму (*Мурзак-Коба, Фатьма-Коба* та ін.), Нижньому Придністров'ї (*Гребениківська стоянка*) і Дніпровському Надпоріжжі (*Василівські могильники*). За сучас. датуванням, Т. к. належить приблизно до 7—4-го тис. до н. е.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

І. Г. Шовкопляс.

ТА́РДОВ Михайло Семенович [16 (28).VII 1892, Гуляйполе, тепер Запоріз. обл.— 31.X 1948, Київ] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. Друкувався з 1922. У трилогії «Фронт» («Шанці», 1930; «Кінець Охотського полку», 1933; «Перший більшовицький», 1939) показав шлях солдатської маси у революцію. Автор повістей і нарисів про героїв громадян. війни: Г. І. Котовського, С. Г. Лазо, О. Я. Пархоменка, В. І. Чапаєва, М. О. Щорса. Оповідання «Орлик» (1935), «Альошка Богунець» (1937), «Патріоти» (1938) та ін. про героїку громадян. війни. Подіям Великої Вітчизн. війни присвятив книги оповідань та нарисів «Батьківщина кличе» (1942), «Оповідання про війну» (1943), «Оповідання Юхима Пушкаря» (1944). Писав твори для дітей, п'єси, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Шанці. Х., 1930; Кінець Охотського полку. Х.— Одеса, 1933; Фронт. Х., 1934; Братання. К., 1935; Альошка Богунець. Х., 1938; Три розвідачі. К., 1940; Оповідання Юхима Пушкаря. Уфа, 1944; Повість про хоробрих. К., 1967.

М. М. Радецька.

ТАРДЬЄ (Tardieu) Андре (22.IX 1876, Париж — 15.IX 1945, Ментона) — франц. політичний і держ. діяч. Журналіст. У 1903—14 — оглядач газ. «Тан» («Час») з міжнар. питань. У 1914—24, 1926—36 — депутат парламенту. З 1918 Т.— радник і помічник Ж. *Клемансо*. Брав активну участь в підготовці *Версальського мирного договору 1919*, відіграв значну роль у роботі *Паризької мирної конференції 1919—20*. З 1919 обіймав ряд міністерських посад. У 1929—30 і 1932 — прем'єр-міністр Франції. Проводив реакційну внутрішню і зовнішню політику. З 1936 відійшов від активного політичного життя.

ТАРИФИ (італ. tariffe, з араб.) — офіційно встановлена система ставок оплати за різні *послуги* виробничого й невиробн. характеру; різновид держ. планових цін, за якими підприємства ряду галузей нар. г-ва реалізують свою продукцію (послуги) різним споживачам. Щодо споживачів нар.-госп. сектора Т. виконують функцію *оптових цін*, щодо населення — *роздрібних цін*. Сфера застосування їх — оплата послуг виробничого і споживчого призначення, що їх надають підприємства галузей зв'язку (*тарифи зв'язку*), транспорту (*тарифи транспортні*), комунального г-ва (*тарифи комунальні*).

Побудова та диференціація Т. в СРСР здійснюються на основі принципів соціалістичного *ціноутворення*. Екон. основу Т. визначає розмір суспільно необхідних витрат, які складаються за даного серед. рівня техніки виробн., *кваліфікації* працівників та інтенсивності їхньої праці. Суспільно необхідні витрати (*вартість*) визначаються рівнем витрат виробн. на підприємствах, що виробляють осн. масу продукції даного виду. Різниця між *цінами* і Т. полягає в їхній побудові. Якщо, напр., роздрібна ціна, крім *собівартості* й *прибутку*, включає також податок з обороту та ін. елементи, то Т., незалежно від споживачів послуг, включають лише два елементи — собівартість і прибуток. Величина прибутку є основою диференціації Т. щодо різних категорій споживачів послуг. Як і ціни, Т. в СРСР є важливим екон. інструментом, за допомогою якого д-ва активно впливає на розвиток соціалістичної економіки. Економічно обгрунтована побудова Т. на послуги має важливе значення для зміцнення *господарського розрахунку* в усіх ланках, підвищення ефективності капіталовкладень, стимулювання розвитку *продуктивних сил*, найбільш раціонального використання матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів. Т. в СРСР на осн. послуги характеризуються високою стабільністю. Стабільність та відносно низький рівень Т. на послуги населенню забезпечуються дотаціями з держ. бюджету та ін. пільговими умовами госп. діяльності підприємств *сфери послуг*. До категорії Т. відносять також систему ставок оплати праці (див. *Тарифна система*).

П. П. Левченко.

ТАРИ́ФИ ЗВ'ЯЗКУ́ — система ставок, плата за *послуги*, що їх надають підприємства зв'язку різним споживачам (населенню, підприємствам, організаціям). Найпоширенішими видами послуг зв'язку є пересилання листів, телеграм, посилок, надання міжміськ. телефонних розмов. У системі *тарифів* на послуги зв'язку розрізняють загальні (звичайні), пільгові і тарифи на додаткові види послуг зв'язку. Заг. тарифи є осн. і найпоширенішими, вони охоплюють послуги всіх галузей зв'язку. До пільгових тарифів, зокрема, належать зниження

Тарбаган.

Тарган чорний: 1 — самець; 2 — самка.

М. Г. Тарнавський. Набір для наливки. 1967.

ставок для оплати міжміськ. телефонних розмов у певні години доби та ін.; до тарифів на додаткові види послуг — плата за доставку грош. переказів додому, повідомлень відправника про вручення поштового відправлення адресатові тощо. По всіх галузях зв'язку налічують понад 300 ставок Т. з. Їх диференціюють за категоріями абонентів, враховуючи вплив на собівартість послуг зв'язку ряду факторів. Зокрема, ставки за поштові послуги диференціюють залежно від ваги або вартості поштового відправлення, його виду (лист, посилка, бандероль, грош. переказ), способу доставки (повітряним або ін. видом транспорту). Тарифи за телеграфні послуги визначаються з кожного слова в телеграмі і залежать від терміновості її доставки (звичайна, термінова). Телефонні послуги міжміськ. зв'язку оплачують за тарифами, що залежать від віддалі переговорів, їхньої тривалості й терміновості. Т. з. розробляє М-во зв'язку СРСР, затверджує їх Держ. к-т цін при Раді Міністрів СРСР. *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФИ КОМУНА́ЛЬНІ — система ставок оплати за *послуги*, що їх надають підприємства галузей комунального господарства. Їх застосовують при розрахунках за користування електричною і тепловою енергією, газом, водою, каналізацією, послугами міськ. транспорту та ін. В ряді випадків Т. к. диференціюють за категоріями споживачів (населення, пром-сть, підприємства міськ. г-ва тощо). В СРСР — 4 групи Т. к. Перша група — на послуги енерг. підприємств; розмір цих *тарифів* встановлюють залежно від джерела енергопостачання. Друга група — на послуги сан.-тех. підприємств. Ці тарифи встановлюють виконкоми міськ. Рад за 1 м³ води або відведених стічних рідин; вони відображають вартість водопостачання, відведення і очищення стічних вод. Третя група Т. к.— на послуги міського транспорту. В більшості міст дані тарифи є одноставковими, тобто плата, що стягується з пасажира за проїзд у межах міста, не залежить від дальності поїздки. Крім того, застосовують покілометрові тарифи (на таксі і в окремих випадках на автобусах, якщо вони обслуговують як міські, так і приміські сполучення), а також дільничні (для маршрутних таксі). Четверта група тарифів — на побутові послуги пром. (ремонт і пошиття одягу, взуття, ремонт побутової техніки, автотранспорту та ін.) і непром. (лазні, пральні, перукарні та ін.) характеру. Тарифи на пром. послуги диференціюють за республіками, областями, поясами, екон. районами, категоріями підприємств, терміновістю виконання замовлень, типом матеріалу тощо. На побутові послуги непром. характеру Т. к. запроваджують виконкоми місц. Рад, виходячи з серед. ставок, затверджених Радою Міністрів СРСР, і залежно від характеру послуг, що надаються населенню. *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФИ ТРА́НСПОРТНІ — система ставок, за якими стягують плату за транспортні *послуги*. Встановлюються на вантажні й пасажирські перевезення залізничним, водним (морським і річковим), автомобільним і повітряним транспортом. Вантажні *тарифи* — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню вантажів. Їх розрізняють за видами транспорту заг. користування. Тарифні ставки диференціюють за видами вантажів, віддалями, швидкістю перевезень, розмірами відправлень. Вантажні тарифи на водному транспорті диференційовано за басейнами річок і морів.

Пасажирські тарифи — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню людей і багажу на міжнар. і внутрішніх (приміських і міських) лініях. Міжнар. пасажирські тарифи встановлюють на основі відповідних угод між країнами. Внутр. пасажирські тарифи залізнич. транспорту диференціюють за видами сполучень (далекі, приміські), категоріями поїздів (швидкі, пасажирські), типами вагонів. На мор. і річковому транспорті тарифи диференціюють за групами пароплавств і басейнів, за видами суден, класами кают та розміщенням їх на суднах. Широко застосовують окремий тариф для туристів. На всі види сполучень поширюються різні форми пільгових тарифів. Тарифи на міськ. транспорт (метро, тролейбус, трамвай, автобус) є складовою частиною *тарифів комунальних*. *П. П. Левченко.*

ТАРИ́ФНА СИСТЕ́МА — сукупність встановлюваних нормативів для організації та планування оплати праці в СРСР, тарифікації робіт, присвоєння розрядів робітникам, призначення на посади і регламентації праці службовців. Т. с. включає: 1) Тарифну ставку, яка визначає розмір заробітної плати робітника певної кваліфікації за 1 год або день (див. *Тарифна ставка*). 2) Тарифну сітку, яку застосовують для диференціації постійної (тарифної) частини заробітної плати робітників залежно від складності виконуваної роботи. При побудові тарифної сітки всю складність робіт по конкретній групі професій поділяють на кілька рівнів (розрядів). Кожному розряду присвоюють певний тарифний коефіцієнт, що показує відносне зростання складності роботи вищого розряду порівняно з 1-м розрядом і відповідно підвищення оплати 1 год роботи. 3) *Тарифно-кваліфікаційний довідник*, який застосовують для тарифікації конкретних видів робіт, а також присвоєння кваліфікаційних розрядів. 4) Схему посадових окладів службовців, що являє собою перелік типових посад апарату управління підприємствами і орг-ціями та відповідних їм місячних окладів, диференційованих залежно від категорії підприємства (цеху, дільниці), складності вироблюваної продукції, а для деяких посад — складності виконуваної функції та ступеня відповідальності працівника за результати праці. 5) Кваліфікаційний довідник посад службовців, який включає єдину номенклатуру посад службовців, характеристик посадових обов'язків і вимоги до службовців щодо необхідних знань, освіти й стажу практичної роботи. 6) Районні коефіцієнти до заробітної плати робітників і службовців, які встановлюють для деяких природно-кліматичних зон з несприятливими умовами перебування. Періодично в Т. с. за рішенням Уряду СРСР і ВЦРПС вносять необхідні зміни. *В. М. Данюк.*

ТАРИ́ФНА СІ́ТКА — див. *Тарифна система.*

ТАРИ́ФНА СТА́ВКА — розмір оплати праці працівників за одиницю робочого часу; один з основних елементів *тарифної системи*. За Т. с. диференціюють і регулюють рівень оплати праці залежно від *кваліфікації* робітників, умов праці, нар.-госп. значення галузі. Т. с. встановлюють за годину роботи, робочий день або місяць; на дільницях зі складними умовами праці її підвищують на певний процент. Див. також *Заробітна плата, Нормування праці.*

ТАРИ́ФНО-КВАЛІФІКАЦІ́ЙНИЙ ДОВІ́ДНИК — зведення кваліфікаційних характеристик робіт кожного розряду та вимог, що випливають з складності робіт даного розряду, до професійних знань і трудових навичок робітника; один з основних елементів *тарифної системи*. Т.-к. д. використовують для тарифікації робіт (віднесення робіт до певних розрядів тарифної сітки залежно від складності виконання їх) і робітників (присвоєння їм відповідних кваліфікаційних розрядів). Тарифікацію робіт і робітників проводять спец. кваліфікаційні комісії в складі представників адміністрації та фаб.-зав. місцевого к-ту профспілки. Див. також *Кваліфікація, Тарифи.*

ТАРІВЕРДІ́ЄВ Мікаел Леонович (н. 15.VIII 1931, Тбілісі) — рос. рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1979). У 1957 закінчив Моск. муз.-пед. інститут ім. Гнесіних (клас композиції А. *Хачатуряна*). Твори: вокальні цикли на слова Л. Мартинова (1960), Б. Ахмадуліної (1961), А. Вознесенського (1970, 1978), Є. Євтушенка (1972), М. Цвєтаєвої (1975), М. Свєтлова (1977); музика до кінофільмів, у т. ч. «Сімнадцять миттєвостей весни» (1973), «Іронія долі» (1976), «Старомодна комедія» (1979), «Передчуття кохання» (1982). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1977. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

ТАРІ́М — ріка на Пн. Зх. Китаю. Утворюється злиттям річок Аксу, Яркенду і Хотану, з Пн. огинає пустелю *Такла-Макан*. Довж. 2030 км, площа бас. майже 1 млн. км². У пониззі розгалужується на рукави, часто змінює напрям течії і губиться у пісках. Живлення гол. чин. снігове і льодовикове. Воду Т. використовують для зрошування земель в оазисах. Рибальство.

ТАРІ́МСЬКА РІВНИ́НА, Кашгарська рівнина — на Зх. Китаю, обмежована горами Тянь-Шань, Памір, Куньлунь і Бейшань. Про-

До ст. **Тимченко М. К.**

1. Седнівська гора. Фрагмент. Темпера. 1978.
2. Ваза «Україна». Шамот. Надглазурний розпис. 1977.
3. Ваза «Царівна-жаба». Фарфор. Надглазурний і підглазурний розпис. 1972 (2 і 3 — за формами І. С. Скицюка).
4. «По щучому велінню». Фрагмент розпису до оформлення магазину «Казка» в Києві. Темпера. 1979. Співавтори І. С. та О. І. Скицюки.

1

2

3

До ст. Трохименко К. Д.

1. Кадри Дніпробуду. 1937. 2. Катерина. 1959. Полтавський художній музей. 3. Над великим шляхом. 1926. 1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

стягається з Зх. на Сх. на 1200 км, шир. до 500 км. Площа бл. 530 тис. км². Переважні висоти 800—1500 м. Більша частина Т. р. зайнята пустелею *Такла-Макан*. Річки (Тарім, Хотан, Аксу та ін.) гірські, часто пересихають. Переважає пустельна рослинність на сіроземних грунтах, по долинах річок — *тугаї*. В оазисах (Кашгар, Яркенд, Аксу та ін.) і передгір'ях — землеробство, плантації бавовнику, рису.

ТАРКВІ́НІЙ ГО́РДИЙ Луцій (Lucius Tarquinius Superbus) — за римською легендою, останній (сьомий) цар Стародавнього *Риму* (534 або 533 — 510 або 509 до н. е.), етруск. Жорстокість і безчинства Т. Г. викликали в Римі повстання, внаслідок якого Т. Г. було вигнано з Риму, скасовано царську владу і встановлено респ. лад. У легенді про вигнання Т. Г. відображено істор. факт визволення Риму від етруського панування.

ТАРКО́ВСЬКИЙ Арсен Олександрович [н. 12 (25).VI 1907, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — рос. рад. письменник, перекладач. Почав друкуватися 1926. Автор поетичних збірок «Перед снігом» (1962), «Землі — земне» (1966), «Гонець» (1969), «Вірші» (1974), «Чарівні гори» (1978), «Зимовий день» (1980). Лірика Т. має філос. характер, стверджує цілісність духовного життя сучасної людини, глибинний зв'язок поколінь. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. укр. письменників. Автор статей з питань поезії та поетичного перекладу. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1982; Стихи разных лет. М., 1983. *Л. І. Шевченко.*

ТА́РЛЕ Євген Вікторович [27.X (8.XI) 1875, Київ — 6.I 1955, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1927). В 1896 закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ун-ту. В 1903—17 — приват-доцент Петерб., 1913—18 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-тів, продовжував наук. і викладацьку діяльність у Ленінград. і Моск. університетах. Досліджував історію нового часу. Автор праць з історії Франції та Росії: «Робітничий клас у Франції в епоху революції» (1—2 т., 1909—11), «Континентальна блокада» (1913), «Жерміналь і преріаль» (1937), «Навала Наполеона на Росію. 1812 рік» (1938), «Кримська війна» (1—2 т., 1941—43) та ін. Т. написав серію істор. біографій (напр., «Наполеон», 1936; «Талейран», 1939), брав участь у створенні колективної 3-томної праці «Історія дипломатії». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946.

Тв.: Сочинения, т. 1—12. М., 1957—62; Укр. перекл.— Нахімов. К., 1955; Місто російської слави. Севастополь у 1854—1855 рр. К., 1956.

ТАРНА́ВСЬКИЙ Мар'ян Гнатович (н. 21.I 1931, с. Завада, тепер Мостиського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1971 закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва. Розвиває традиції укр. *гутного скла*. Серед творів — декоративний посуд «Лев», свічник «Півень» (обидва — 1971), вітражі «Пори року» для санаторію «Південний» у м. Трускавці (1973), скульптура «Ялинка» (1975), ваза «Карпатський струмок» (1978), декоративні люстри для готелю «Суми» в м. Сумах (1980) та ін.

О. О. Роготченко.

ТАРНО́ВСЬКА Марія Миколаївна (літ. псевд.— М. Вірляна; 8.XII 1892, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 17.V 1975, Детройт, США) — укр. робітнича письменниця у США. Сестра М. М. *Тарновського*. У 1909 виїхала на заробітки до Америки. Була членом заокеанської філії «*Гарту*». Друкуватися почала 1919 (вірші). В новелах, що були вміщені у журн. «*Робітниця*», показала гірку долю безробітних, наймичок («Нові теми», «Життя», «Жителі нор», «Орися», «Павуки»). Виступала на сторінках газ. «*Українські вісті*» та ін. періодичних видань.

ТАРНО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 1.I 1895, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. письменник. У 1910 виїхав на заробітки до Америки. Був робітником. У 1919—59 — член Комуністич. партії США. З 1952 — секретар, 1955—59 — голова *Ліги американських українців*. Редагував прогрес. укр. видання: журнали «Молот», «Сміх і правда», газети «Робітник», «Українські щоденні вісті». Друкуватися почав 1915. Перша зб. поезій «Патріоти» (1918) спрямована проти укр. бурж. націоналістів. У зб-ках «Шляхом життя» (1921), «В коридорах вічності», «Велике місто» (обидві — 1926) показав гірку долю укр. трудової еміграції. В роки Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм рад. народу у боротьбі проти фашизму. В 1959 переїхав на Рад. Україну. В книгах «Емігранти» (віршований роман, 1958), «Вітаю тебе, Україно» (1960), «З далекої дороги» (1961), «Мости над океанами» (1967), «У дружбі непорушній» (1975), в публіцистичних працях, зокрема в кн. «Півстоліття за океаном» (1979) та ін. викриває лицемірство бурж. демократії, оспівує щасливе життя на рад. землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: З бурхливих літ. К., 1965; До ясних берегів. К., 1980.

Літ.: Рильський М. Двічі народжений. В кн.: Тарновський М. З далекої дороги. К., 1961.

М. І. Дубина.

ТАРНО́ВСЬКІ — укр. поміщики, власники значних земельних володінь у Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях у 18 — на поч. 20 ст. Походили з козац. старшини. Василь Васильович (старший) Т. [14 (26).VI 1810—4 (16).XII 1866]. Закінчив Моск. ун-т. Був знайомий з М. В. Гоголем, Т. Г. Шевченком. Автор праць «Юридичний побут України», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (К., 1853), в яких захищав феод. звичаєве право та виправдовував гноблення укр. селянства старшиною і поміщиками. Василь Васильович (молодший) Т. [1837 — 13 (25).VII 1899]. Син Василя Васильовича Т. (старшого). Закінчив Київ. ун-т. Листувався з Т. Г. Шевченком. У маєтку Т. в *Качанівці* не раз гостювали Марко Вовчок, І. Ю. Рєпін, М. М. Ге, ін. діячі укр. і рос. культури. Збирав колекцію старожитностей (тепер зберігається в *Чернігівському історичному музеї*), рукописну та художню спадщину Т. Г. Шевченка. Григорій Степанович Т. [1788—8 (20).XII 1853]. Дядько Василя Васильовича Т. (старшого). Був знайомий з М. В. Гоголем, М. І. Глинкою, С. С. Гулаком-Артемовським, М. О. Максимовичем, ін. діячами науки і культури. В його маєтках у Качанівці 1843 і в с. Потоці (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) 1845 бував Т. Г. Шевченко. В повісті «Музикант» Т. Г. Шевченко вивів його в образі поміщика-кріпосника Арновського.

Є. В. Тарле.

М. М. Тарновський.

ТАРНОГРО́ДСЬКИЙ (Тарногородський) Микола Павлович (28.VIII 1894—31.I 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в с. Залісці (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.). З 1914 навчався на медичному факультеті Київ. університету. В 1915—16 працював у підпільній більшовицькій орг-ції Києва. В квітні 1916 ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. Після Лютн. революції 1917 звільнений; переїхав до Вінниці, де очолив міський к-т РСДРП(б). З липня 1917 — член обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — голова Вінницького ревкому і один з керівників *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Під час *австронімецької окупації України 1918* — член Київ. підпільного обкому КП(б)У, 1919 — голова Поділ. губвиконкому. Під час *денікінщини* працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*, потім — зав. відділом ЦК КП(б)У по роботі на селі. В 1920 — голова Подільського губревкому, з 1921 — секретар Полтав. губкому КП(б)У. Пізніше — на керівній парт. роботі на Уралі, Пн. Кавказі, Далекому Сході тощо, на відповідальній роботі у Виконкомі Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК.

ТА́РОМСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Ленінській райраді м. Дніпропетровська. Залізнич. вузол Сухачівка. 15,4 тис. ж. (1983). У с-щі — 2 гранітні кар'єри, рибне г-во, 2 радгоспи, будинок побуту. Дніпроп. філіал Укр. н.-д. ін-ту розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби. 4 заг.-осв. школи, лікарня, кінотеатр, б-ка. Виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ТАРПА́Н, європейський дикий кінь (Equus caballus, синоніми E. tarpan, E. c. gmelini, E. c. silvaticus) — вимерлий дикий кінь невизначеного таксономічного рангу. До 16—19 ст. був досить поширений в Степу і Лісостепу Європи. Вис. в холці 107—136 см, забарвлення мишасте, з чорним «ременем» уздовж спини, кінці ніг і хвіст майже чорні, грива коротка, стояча. За особливостями біології близький до *коня свійського*, од-

Тарпан.

І. Й. Тартаковський. Старший майстер Дніпровського металургійного заводу імені Ф. Е. Дзержинського в Дніпродзержинську Ф. І. Трушин. 1949.

ним з предків якого вважається. Розрізняють 2 форми Т.: степовий і лісовий. Т. степовий був поширений в Пд. Європі, у степах України зберігся до кінця минулого століття (останнього вбито у 1879 за 35 км від Асканії-Нової); Т. лісовий (дрібніший за степового) зустрічався в Центр. Європі, Литві, Білорусії, Польщі та Сх. Пруссії, дожив до початку минулого століття (останній був убитий у 1814). Т. відловлювали з метою приручення і здобували заради м'яса і шкіри, що призвело до повного їх винищення на волі. Спроби відновити Т. шляхом *добору штучного* коней примітивних порід робили в Польщі та Німеччині ще в 30-х рр. 20 ст., були одержані коні, зовні схожі на Т. Групу відновлених Т. утримують в СРСР в *Біловезькій Пущі*.

В. І. Крижанівський.

ТАРПЕ́ЙСЬКА СКЕ́ЛЯ — стрімка скеля в зх. частині *Капітолія* в Стародавньому *Римі*, з якої скидали людей, засуджених до страти. За легендою, назва скелі походить від імені Луція Тарпея, скинутого з цієї скелі за опозицію царю Ромулу. За ін. версією — від імені дочки начальника Капітолійської фортеці Тарпейї, яка під час війни Риму з сабінянами (серед. 8 ст. до н. е.) впустила до фортеці ворогів.

ТАРС — див. *Телеграфне агентство Радянського Союзу*.

ТА́РСЬКИЙ (Tarsky) Альфред (н. 14.I 1901, Варшава) — польс. логік, математик, філософ, представник *львівсько-варшавської школи*. Закінчив Варшавський ун-т (1924), доцент і професор цього ун-ту (1925—39). З 1939 — професор Гарвардського і Каліфорнійського ун-тів (США). Погляди Т. формувалися під впливом Т. *Котарбінського*, Я. *Лукасевича*, С. Лесневського та ін. Наук. інтереси охоплюють проблеми сучас. *математичної логіки* і основ математики, металогіки, логічної *семантики*, методології дедуктивних наук. Створив теорію семантичних *моделей*, сформулював *дефініції* ряду понять, у т. ч.— семантичну дефініцію *істини* для дедуктивних наук. Справив вплив на еволюцію *неопозитивізму*.

Тв.: Рос. перекл. Введение в логику и методологию дедуктивных наук. М., 1948.

М. М. Верников.

ТАРТАКО́ВСЬКИЙ Ісак Йосипович [н. 12 (25).IV 1912, м. Волочиськ, тепер Хмельн. обл.] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Шовкуненка* і В. *Костецького*. Твори: «Портрет композитора Л. М. Ревуцького» (1950), «На вахті миру. Сталевари» (1951), «В годину відпочинку» (1957), «У визволеному Києві» (1960), «В. І. Ленін і Г. Уеллс» (1964), «Портрет П. Г. Тичини» (1964), «До мирної праці» (1965), «Наталка» (1966), «Герої Дніпра» (1973), «Все для фронту» (1975), «Партизанка Г. Данилко» (1978), «Композитор А. Я. Штогаренко» (1979).

ТАРТА́ЛЬЯ (італ. tartaglia, від tartagliare — заїкатися) — дійова особа італ. *комедії дель арте* (здебільшого образ судового урядовця — боягуза і заїки, старого нотаріуса та ін.). *Маска* Т. з'явилася на поч. 17 ст. в Неаполі. У 18 ст. образ Т. зустрічається в драм. казках К. Гоцці «Ворон», «Король-олень», «Любов до трьох апельсинів». Згодом під впливом цензури він втратив сатиричний характер.

Літ.: Дживелегов А. К. Итальянская народная комедия. М., 1962.

ТА́РТАР (Τάρταρος) — у грец. міфології повита мороком безодня в надрах Землі, куди Зевс скинув переможених *титанів*. За пізнішими міфами, в Т. містився потойбічний світ — *Аїд*.

ТАРТІ́НІ (Tartini) Джузеппе (8.IV 1692, Пірано, тепер Пиран, Югославія — 26.II 1770, Падуя) — італ. скрипаль, композитор, муз. теоретик і педагог. Учень чес. композитора Б. Черногорського. Працював переважно в капелі собору Сант-Антоніо в Падуї. Був головою т. з. падуанської скрипкової школи. Розвинув і збагатив віртуозні прийоми і виразні засоби гри на скрипці, вдосконалив смичок. Запровадив нову, 3-частинну форму класичної сонати. Автор скрипкових концертів, сонат (у т. ч. «Трель диявола») та ін., теор. праць («Трактат про музику», 1754; «Трактат про прикраси в музиці», 1771).

ТА́РТУ (кол. Юр'єв, Дерпт) — місто респ. підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на обох берегах р. Емайигі, за 43 км від її впадіння в Чудське оз. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 109 тис. ж. (1983). Згадується в давньорус. літописі під 1030 як Юр'єв, який був зайнятий і перебудований *Ярославом Мудрим*. У 1223—24 жителі міста брали участь у боротьбі естів проти нім.-дат. агресорів. Об'єднане військо русів і естів під проводом кн. Вячка героїчно обороняло Юр'єв, однак нім. хрестоносці захопили його. Під назвою Дерпт 1224 воно стало центром єпископства, залежного від *Лівонського ордену*. В 13—16 ст. входило до Ганзейського союзу (див. *Ганза*). В 1558 під час *Лівонської війни 1558—83* гарнізон міста капітулював перед рос. військом. У 1582 відійшло до Польщі. З 1625 належало Швеції. В 1632 у місті відкрито *Тартуський університет*. За *Ніштадтським мирним договором 1721* ввійшло до складу Росії. В 1893—1918 місто наз. Юр'єв. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917, відновлено після вигнання нім. загарбників у грудні 1918. В січні 1919 Т. був загарбаний білоест. військами. В 1919—40 Т.— в складі бурж. Естонії, з 1940 — Ест. РСР. Місто нагороджено орденом Дружби народів (1980).

Т.— значний пром. і культур. центр республіки. Провідні підприємства міста — заводи приладобудівний, с.-г. машин «Вийт», домобудівний; молочний та м'ясний комбінати, взут. ф-ка, пивоварний з-д. У Т.— університет, Ест. с.-г. академія, 4 серед. спец. навч. заклади, 6 н.-д. ін-тів. 13 музеїв, у т. ч. літературний, етнографічний; музично-драматичний театр «Ванемуйне».

Серед архіт. пам'яток — собор Петра і Павла (Домська церква, 13—15 ст.; реконструкція 1804, арх. Й. В. Краузе), готична церква Яаня (серед. 14 ст.), ратуша (тепер міськрада; 1789, арх. Ю. Вальтер), комплекс будівель ун-ту (арх. Й. В. Краузе, гол. корпус, 1803—09, анат. музей, 1803—05, обсерваторія, 1808—10), церква Паулуса (1913—19, арх. Е. *Саарінен*), держбанк (1936, арх. К. Р. Бурман, А. Маттеус). Споруди рад. часу: нове приміщення театру «Ванемуйне» (1967—70, арх. П. Тарвас та ін.), навчальний корпус Ест. с.-г. академії (1970, арх. В. Лукк та ін.), лікарня Маар'ямийза (1970, арх. М. Хансманн та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1952, скульптори А. Вомм, Ф. Саннамеес та ін.), М. Б. Барклаю-де-Толлі (1846—49, за кресленнями В. Демут-Малиновського), Ф. Р. Крейцвальду (1953, скульптори Й. Хірв, Е. Танілоо).

ТА́РТУСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших вузів СРСР. Засн. 1632 в Дерпті (тепер Тарту) як Академія Густавіана, що діяла з перервами до 1710. Знову відкритий 1802 під назвою Дерптський університет, з 1893 — Юр'євський, після 1918 — Тартуський ун-т. В 1828—39 при ун-ті працював Професорський ін-т. В 1918 на базі евакуйованої до Воронежа частини ун-ту створено *Воронезький університет*; 1946 на основі підрозділів Т. у.— ряд н.-д. ін-тів АН Ест. РСР, 1951 — Ест. с.-г. академію. В Т. у. в різний час навчались і працювали видатні представники науки, зокрема астроном В. Я. Струве, біологи К. М. Бер, Х. І. Пандер, фізіологи П. В. Овсянников, Ф. Г. Біддер, хіміки К. Г. Шмідт, Г. І. Гесс, І. Л. Кондаков, фізики Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Б. Б. Голіцин, медики М. І. Лунін, М. Н. Бурденко, філологи Ф. І. Відеман, М. П. Веске, І. О. Бодуен де Куртене, історик Є. В. Тарле, юрист В. Е. Грабар і багато ін. В ун-ті вчились відомі літературознавці В. О. Десницький, М. К. Піксанов, діячі культури Ф. Р. Фельман, Ф. Р. Крейцвальд, латис. прогресивні діячі К. Барон, К. Вальдемар, лит. революціонер К. Пожела, брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. У різний час на Україні жили і працювали вихованці і викладачі ун-ту — астроном В. Ф. Федоров, геологи М. І. Андрусов, Е. К. Гофман, хірург М. І. Пирогов, хімік Л. В. Писаржевський, ботаніки М. І. Кузнецов і Е. Р. Траутфеттер, зоолог О. М. Сєверцов, метеоролог Б. І. Срезневський, філолог О. О. Котляревський та ін. В

Головний корпус Тартуського університету.

1981/82 навч. р. в складі ун-ту було 9 ф-тів: істор., філол., фізико-хім., матем., біолого-геогр., юрид., економ., мед., фізичної культури, на яких навчалося понад 7,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. Є 2 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів, заочне відділення, аспірантура. Працюють н.-д. частина, Ін-т загальної і молекулярної патології, 21 н.-д. і 5 галузевих лабораторій, бот. сад, 3 музеї, б-ка (фонд — бл. 3,8 млн. одиниць зберігання). Видаються «Вчені записки» (45 серій) та ряд галузевих збірників, у т. ч. «Скандінавський збірник», «Радянська педагогіка та школа». За післявоєнні роки ун-т підготував бл. 27 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Дружби народів (1982). *А. В. Коот.*

ТАРУ́ТИНЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Березине. 5,9 тис. ж. (1983). Засн. 1814 як нім. колонія. Названо на честь перемоги рос. армії над військами *Наполеона I* біля с. Тарутіна (тепер Жуковского р-ну Калуз. обл.) в жовтні 1812. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — сироробний та хлібний з-ди, райсільгоспхімія, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Профест.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки.

ТАРУ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 2,0 тис. км². Нас. 53,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тарутине*. Поверхня району — слабохвиляста лесова рівнина з широким розвитком яружно-балкової мережі. Річки — *Сарата, Когильник* з прит. *Чаго* і *Чилігідер* та ін. (бас. Чорного м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Староманзирський держ. заказник. Пром-сть району представлена підприємствами, що переробляють с.-г. продукцію. Найбільші — комбінат хлібопродуктів (смт Березине), соко-консервний і комбікормовий (смт Бородіно), сироробний (Тарутине) з-ди, 4 радгоспи-заводи (села: Булатівка, Виноградівка, Лісне, Ламбрівка). Комбінат побутового обслуговування (Тарутине). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, винограду та виробн. м'яса, молока, вовни (скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 144,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. У Т. р.— 28 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична станція Березине. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 218 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 38 заг.-осв., музична і спорт. школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 48 будинків культури і клубів, 44 кіноустановки, 49 б-к. У Т. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1945).

М. С. Гузь.

ТАРХА́Н (тюрк.) — 1) У тюркських народів у середні віки — феодали та деякі інші соціальні групи, звільнені від податків. 2) Землі та майно феодалів Закавказзя, Середньої Азії, Казанського, Астраханського і Кримського ханств, звільнені від сплати податків. 3) Різновид середньовічних рос. публічно-правових актів (див. *Тарханно-несудимі грамоти*).

Мис **Тарханкут.**

ТАРХАНКУ́Т — мис у Криму, на Зх. Тарханкутського п-ова. Складений з вапняків. Під скелястими урвищами — брилові нагромадження. Поширені абразійні (див. *Абразія*), карстові (див. *Карст*) та ін. форми рельєфу. Рослинність степова. *О. В. Єна.*

ТАРХАНКУ́ТСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — зх. частина Кримського п-ова. Омивається водами Чорного м., з Пн.— Каркінітською зат. Пл. 1550 км². Поверхня погорбована. Вис. до 179 м (на Тарханкутській височині). Поклади природного газу. Є солоні озера, відокремлені від моря піщаними *пересипами*. Вкритий степовою рослинністю, в улоговинах — чагарникові зарості. На Зх. півострова — мис *Тарханкут*.

ТАРХА́ННО-НЕСУДИ́МІ ГРА́МОТИ — один з видів публічно-правових актів, що існував у Рос. державі до кін. 17 ст. Тарханна (фінансова; див. *Тархан*) частина визначала звільнення феодалів і окремих контингентів населення від податків і повинностей. З поч. 16 ст. тарханні привілеї видавалися світським феодалам лише у виняткових випадках. «Несудима» частина актів визначала права феодалів і ремісничих та торг. корпорацій щодо залежного від них населення, характер їхніх взаємовідносин з представниками місц. і центр. органів держ. влади. Ці права поступово обмежувалися, до серед. 16 ст. видача «несудимих» грамот світським феодалам припинилася. *Соборне уложення 1649* скасувало «несудимі» привілеї і для духовних феодалів, однак до кін. 17 ст. ці грамоти частково видавалися і підтверджувалися.

ТАРХА́НОВ Михайло Михайлович [справж. прізв.— Москвін; 7 (19). IX 1877, Москва — 18.VIII 1948, там же] — рос. рад. актор, народний артист СРСР (з 1937). Член Комуністичної партії з 1947. Брат І. М. *Москвіна*. Сценічну діяльність почав 1898. В 1914—19 працював у театрі М. М. *Синельникова* (Київ, Харків), з 1922 — у МХАТі. Ролі: Градобоєв, Дикой («Гаряче серце», «Гроза» О. Островського), Собакевич («Мертві душі» за Гоголем), Фурначов («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Семен Семенович («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова). З 1929 знімався в кіно. В 1942—48 — художній керівник Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва, з 1939 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Загорский М. Михаил Михайлович Тарханов. М.—Л., 1946.

М. М. Тарханов.

ТАРХА́НСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, у системі Перекопських озер. Див. *Кияцьке озеро*.

ТАРХУ́Н — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих. Те саме, що й *естрагон*.

ТА́РШИН Олексій Михайлович [справж. прізв. — Бєлоусов; н. 19.IX (2.X) 1906, Казань] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1951). В 1924—26 навчався в театр. школі при Казанському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського. Працював у театрах Ташкента, Смоленська, Свердловська; в Держ. драм. театрі ім. О. М. Горького (Горький, 1953—61) та ін. З 1937 працює на Україні (1937—41 — в Харків. рос. драм. театрі, 1944—53 та в 1962 — 83 — в Київ. рос. драматичному театрі ім. Лесі Українки). Серед ролей — Агішин («Одруження Бєлугіна» О. Островського), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Вагін («Діти сонця» М. Горького), Олексій («Оптимістична трагедія» Вишневського), Бєлін («Під золотим орлом» Галана), Пацеліс («До нового берега» Лаціса), Альмавіва («Одруження Фігаро» Бомарше).

О. М. Таршин.

С. М. Грін.

ТАСЄЄВА — ріка на Пд. Зх. Східного Сибіру, у Краснояр. краї РРФСР, ліва прит. *Ангари*. Довж. 116 км, площа бас. 128 тис. км². Утворюється злиттям річок *Бірюси* і *Чуни*, що беруть початок у Сх. Саянах, у межах Іркут. обл. РРФСР. Живлення мішане, гол. чин. снігове і дощове. Замерзає на поч. листопада, скресає на поч. травня, у пониззі судноплавна.

Б. Тасліцький. Кімната В. І. Леніна на вулиці Марі-Роз у Парижі. Туш, перо. 1969.

Татарник звичайний:
1 — гілка з суцвіттям;
2 — листок;
3 — сім'янка.

ТА́СІН (справж. прізв.— Розов) Георгій Миколайович [10 (22).III 1895, м. Шумячі, тепер смт Смол. обл.— 6.V 1956, Київ] — укр. рад. кінорежисер і сценарист. Член КПРС з 1921. Закінчив юрид. ф-т Психоневрологічного ін-ту в Ленінграді. Під час громадянської війни працював у політорганах Червоної Армії. В кіно — з 1920. Спочатку був сценаристом, 1922—23 — керівником Ялтинської і Одес. кінофабрик, з 1926 — режисер. На Одес. кінофабриці (з 1938 — студії) поставив фільми: «Алім» (1926), «Ордер на арешт» (1927), «Джіммі Хіггінс» (1928), «Нічний візник» (1929), «Назар Стодоля» (1937), «Кармелюк» (1939), «Дочка моряка» (1942). В роки Великої Вітчизн. війни працював на Ташкентській кіностудії. З 1944 — на Київ. студії хронікально-документальних фільмів, де створив стрічки: «Київ» (1944), «Україна відроджується» (1945), «Радянська Україна» (1947, разом з М. *Слуцьким*), «Пісня про Україну» (1955) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР 1948.

ТАСЛІ́ЦЬКИЙ (Taslitzky) Борис (н. 30.IX 1911, Париж) — франц. художник. Член Французької компартії. Навчався у Вищій держ. школі красних мистецтв. У 1939—41 брав участь в антифашист. боротьбі; 1941—45 — в'язень концентраційних таборів (з 1944 — Бухенвальду). Серед творів Т.— цикл тематичних панно, присвячених В. Гюго (1935), картини «Стіна комунарів» і «Червневий страйк» (обидві — 1936), «Діти Іврі» (1937), «Пам'яті жертв; розстріляних у м. Шатобріан» (1939); альбом рисунків «Бухенвальд» (1945); композиції «Малий табір Бухенвальду» (1945), «Смерть Данієль Казанова в Бухенвальді» (1950), «Сільськогосподарські робітники. Алжір» (1952), цикли «Портрети діячів ФКП», «В'єтнам», а також монументальні розписи громад. будинків у робітничих передмістях Парижа (всі —60-і рр.), серія картин «Чілі» (70-і рр.).

І. І. Верба.

ТА́СМАН (Tasman) Абел Янсзон (1603, Лутгегаст, пров. Гронінген— жовтень 1659, Джакарта) — голландський мореплавець, дослідник Австралії та Океанії. Перебуваючи на службі в Ост-Індській компанії, здійснив кілька плавань по Індійському й Тихому океанах. У 1642—43 керував експедицією, яка вперше обігнула Австралію з Пд., відкрила острів, названий Ван-Діменовою Землею (пізніше *Тасманією*), острови *Фіджі*, Тонга та ін. Під час 2-ї експедиції (1643—44) дослідив більшу частину зх. та пн. узбережжя Австралії. На честь Т. названо море між Австралією й Новою Зеландією, затоку і льодовик на її Пд. острові та ін. геогр. об'єкти.

ТАСМА́НІЯ — острів біля пд.-сх. узбережжя Австралії, від якої відокремлений Бассовою прот. Разом з прилеглими невеликими островами складає штат Австралії тієї самої назви, площа якого 68,3 тис. км². Нас. 403 тис. чол. (1976), гол. чин. нащадки переселенців з Британських о-вів. Адм. центр — Хобарт. У рельєфі переважають плато та нагір'я (найбільша вис.— 1617 м, г. Осса). Клімат на Пн. субтропічний, на Пд.— помірний, вологий. Річки повноводні, порожисті, багаті на гідроресурси (гідроенергетичні комплекси на річках Деруент, Форт, Мерсі, Гордон та ін.). Схили гір вкриті лісами (евкаліпт, деревовидна папороть, вічнозелений бук, хвойні), вище 1200 м — субальп. луки та болота. На тер. Т. — нац. парк Крейдл-Маунтін-Лейк-Сент-Клер. Видобувають залізну, мідну, олов'яну, поліметалеві руди, кам. вугілля, золото. Розвинута кольорова металургія, виробн. феросплавів. Металообробна (підшипниковий з-д), хім., цем., деревообр., целюлозно-паперова, текст. і харч. пром-сть. У с. г. переважає тваринництво (велика рогата худоба та вівці). Вирощують переважно кормові культури, а також пшеницю. Овочівництво, садівництво. В лісах заготівлі деревини. Гол. мор. порт — Хобарт. Поромне сполучення з містами *Мельбурн* та *Сідней*. Острів Т. відкрив голл. мореплавець А. Я. *Тасман* 1642.

М. М. Рибін.

ТАСМА́НОВЕ МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок., біля сх. узбережжя Австралії. Від океану відокремлене островами Нова Каледонія, Норфолк, Нова Зеландія і Тасманія. Бассовою прот. сполучене з Індійським ок. Площа 3336 тис. км². Глиб. до 6015 м. Т-ра води на поверхні влітку від +15° на Пд. до +25° на Пн.; взимку відповідно від +9° до +22°. Солоність води до 35,5 ‰. Т. м. перетинає *Східно-Австралійська течія*. Взимку в сх. частині моря проходить (з Пд. на Пн.) протитечія. Гол. порти: Сідней, Ньюкасл, Брісбен (Австралія), Окленд (Нова Зеландія). Назване на честь голландського мореплавця А. *Тасмана*.

ТАССІЛІ́Н-АДЖЕ́Р — плато в Африці в Алжірській Сахарі, на Пн. Сх. від нагір'я Ахаггар. Т.-А.— один з найдавніших центрів проживання людини в Сахарі; численні гроти і навіси використовувались людьми як житла. В Т.-А. відкрито один з найбільших комплексів давніх *наскельних зображень* (т. з. фрески Тассілі — переважно монохромні й поліхромні малюнки), знайдено неолітичні знаряддя праці. Збереглися десятки тисяч малюнків — від примітивних, що зображають слонів, жирафів, бегемотів (прибл. 6—5-е тис. до н. е.), і багатофігурних сцен полювання, війни тощо (4-е тис. до н. е.) до схематичних фігурок верблюдів (перші століття н. е.). Іл. т. 7, с. 251.

ТА́ССО (Tasso) Торквато (11.III 1544, Сорренто — 25.IV 1595, Рим) — італ. поет. Син поета Б. Тассо. Рання творчість (поема «Ріналь-до», 1562; пасторальна драма «Аміна», 1573, вид. 1580) продовжувала ренесансну традицію і мала переважно життєствердний характер. Автор численних сонетів, канцон, мадригалів, а також 28 філос. трактатів (1565—66, вид. 1587), у яких звертався й до теорії поезії («Роздуми про поетичне мистецтво»). В пізній творчості Т. відбувається перехід до *маньєризму* й *бароккo*. Найвідоміший твір — поема «Визволений Єрусалим» (1580), сюжетну основу якої становить історія першого хрестового походу. На її ідейному змісті позначився вплив *контрреформації*, що посилився в 2-й редакції твору («Завойований Єрусалим», 1593), яка істотно відрізняється від першої. Поема значно вплинула на європ. л-ри 16—18 ст. До неї зверталися автори поетик у *Київській академії*. На межі 17—18 ст. з'явився її укр. переклад (з польс. перекладу 1618 П. Кохановського) невідомого автора.

Тв.: Рос. перекл.— Освобождённый Иерусалим, т. 1—2. М., 1911—12; Аминта. Пастораль. М.—Л., 1937. *Літ.:* Перетц В. Н. «Освобождённый Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII — начала XVIII вв. В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. Л., 1928. *Т. Т. Духовний.*

ТАСЬ Дмитро [справж. прізв., ім'я та по батькові — Могилянський Дмитро Михайлович; 28.I (10.II) 1901, Чернігів — 20.IX 1942] — укр. рад. письменник. Навчався в Черніг. ін-ті нар. освіти. Працював журналістом у Чернігові, Києві, Харкові. Друкуватися почав 1918. Автор збірок прози «Ведмеді танцюють» (1927), «Сад» (1930).

Ю. В. П'ядик.

ТА́ТАБАНЯ — місто на Пн. Угорщини, адм. ц. медє Комаром. Вузол з-ць і автошляхів. 75,9 тис. ж. (1980). Кольорова металургія (виплавка алюмінію), виробн. гірничого устаткування. Хім., буд. матеріалів, деревообр. пром-сть. 2 ТЕС. Т.— центр Татабанського буровуг. басейну; видобування бокситів.

ТАТАРБУНА́РИ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізнич. ст. Сарата. Засн. бл. 16 ст. Т. були під владою Туреччини. В 1812 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В кінці січня 1918 Т. загарбала боярська Румунія. У 1919 в Т. засновано комуністичну орг-цію. Тут відбулося *Татарбунарське повстання 1924*. З 1933 в Т. діяв антифашистський к-т. У 1940 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з СРСР. З 1978 Т.— місто. У Т.— суконна ф-ка, виноробний та прод. товарів з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музич-

на школи, лікарня, Палац культури, кінотеатр, Палац спорту, 7 б-к, музей історії району. В 1821 Т. відвідав О. С. Пушкін.

ТАТАРБУНА́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1924 — один з найбільших селянських виступів на Пд. Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади та возз'єднання з СРСР. Причиною Т. п. був жорстокий режим екон. поневолення, політ. безправ'я та нац. гноблення, встановлений у цьому краї рум. окупантами. Безпосереднім приводом до повстання було невдоволення селян агр. реформою 1921, яка за рахунок сел. г-в зміцнила поміщицьке й куркульське землеволодіння. Для підготовки та керівництва повстанням був створений очолений комуністами «Південревком». Повстання почалося вночі проти 16.IX в с. Татарбунарах (тепер місто Одес. обл.). Вранці влада перейшла до рук ревкому. До повстанців приєдналися селяни Чичми, Акмангіта, Нерушая, Спаського та ін. населених пунктів Акерманського, Ізмаїльського, частково Кагульського і Бендерського повітів. У Т. п. взяли участь бл. 6 тис. чол.: українці, росіяни, а також представники ін. національностей. Побоюючись, що повстання може охопити всю Бессарабію, рум. уряд 18.IX кинув проти повстанців 10 полків регулярної армії, жандармські загони, підтягнув до пониззя Дунаю військ. річкову флотилію і частину кораблів Чорномор. флоту. Збройна боротьба тривала до 22.IX. В запеклих нерівних боях загинуло багато повстанців. Після цього почалися масові арешти і вбивства без суду і слідства. 500 повстанців було віддано до суду. На суд. процесі (1925) активних учасників Т. п. було засуджено до ув'язнення і каторжних робіт. Сваволя рум. окупантів викликала рішучий протест прогресивної громадськості світу. Під тиском масового руху протесту трудящих СРСР і багатьох капіталістичних країн рум. суд був змушений виправдати бл. 200 учасників повстання.

Літ.: Смішко П. Г. Татарбунарське повстання 1924 р. К., 1974.

П. Г. Смішко.

ТАТАРБУНА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,4 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Татарбунари*. Тер. району на Пд. Сх. омивається Чорним м., берегова лінія якого дуже розчленована; озера *Сасик* (Кундук), *Шагани, Алібей* відокремлені від моря піщаними пересипами. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Річки — Когильник, *Сарата* і *Хаджидер* (нижні течії). У грунтовому покриві переважають південні чорноземи. Розташований у степовій зоні.

Найбільші промислові підприємства — татарбунарські суконна ф-ка та винобродний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Татарбунари). У с. г. переважає землеробство зернового напряму, виноградарство; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1982 становила 107,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві та виноград. У Т. р.— 15 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький; радгосп-завод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 275 км, у т. ч. з твердим покриттям — 264 км. У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 38 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій (с. Борисівка), 28 клубних закладів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 41 б-ка, музей історії району. У Т. р. видається газ. «Колхозное слово» (з 1945).

Г. Я. Бондаренко.

ТАТА́РЕНКО Ніна Павлівна [н. 10(23). IX 1901, м. Богучар, тепер Ворон. обл.] — укр. рад. лікар-психіатр, доктор мед. наук (з 1947), професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчила Харківський мед. ін-т (1924). З 1945 по 1951 працювала в Чернівецькому мед. ін-ті, в 1951 — 70 — зав. кафедрою психіатрії Харківського мед. ін-ту. Праці Т. з питань клініки та патофізіології вищої нервової діяльності, психозів, шизофренії. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТА́РИ — основне населення Тат. АРСР (1642 тис. чол.; 1979, перепис). Живуть також в ін. районах СРСР. Заг. чисельність в СРСР — 6317 тис. чол. (1979). Мова — татарська (див. *Татарська мова*). Віруючі Т. (за винятком невеликої групи кряшенів, які сповідують православ'я) — мусульмани-сунніти (див. *Сунізм*). Вперше етнонім «татари» з'явився у монг. племен, що в 6—9 ст. кочували на Пд. Сх. від Байкалу. В 13 ст., після навали орд *Батия*, назва «татари» стала відома в Європі. В 13—14 ст. її поширили на деякі народи Євразії, які входили до складу *Золотої орди*. В 15—16 ст. в період існування тат. феод. ханств (*Казанського ханства, Астраханського ханства, Сибірського ханства* та ін.) відбувалося формування окремих груп Т.— Серед. Поволжя і Приуралля (казанські Т. та мішарі), Нижнього Поволжя (астраханські Т.), Сибіру та ін. В 16—19 ст. в рос. джерелах татарами називали ряд народів, які жили на окраїнах Росії (азербайджанців, деякі народи Поволжя, Пн. Кавказу, Серед. Азії і Сибіру). Казанські Т., найчисленніші й найрозвинутіші в соціально-екон. відношенні, на кін. 19 ст. склалися в бурж. націю. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з усіх груп Т. сформувалась тат. соціалістична нація. В 1920 було створено Тат. АРСР. За роки Рад. влади відбулися докорінні зміни в економіці, побуті і культурі Т. Значна частина їх живе в містах, працюючи в різних галузях пром-сті, науки, культури. Сучас. культура Т., що ввібрала найкращі нац. традиції, розвивається в тісному зв'язку з культурою ін. народів. Досягли розвитку наука, л-ра і мистецтво. Про історію, г-во і культуру Т. див. *Татарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967; Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. М., 1972; История Татарской АССР. Казань, 1980; Брук С. И. Население мира. М., 1981.

ТАТА́РИНОВ Євген Олександрович [19.II (2.III) 1892, м. Саратов—10.V 1950, Київ] — укр. рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту (1916). Професор Перм. (1923—25) і Сарат. (1925—30) ун-тів, з 1930 — Сарат. мед. ін-ту; з 1931—зав. кафедрою патофізіології Київ. мед. ін-ту (водночас—зав. відділом Ін-ту експеримент. біології та патології МОЗ УРСР). Праці Т. присвячені вивченню механізму імунітету, реактивності організму при захворюваннях крові, крововтратах, при раку тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТА́РИНОВ Леонід Петрович (н. 12.XI 1926, Тула) — рад. зоолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. В 1949 закінчив Моск. ун-т. У 1960—72 — зав. лабораторією Палеонтологічного ін-ту АН СРСР, з 1973 працював в Ін-ті еволюційної морфології і екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР. З 1975 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. Осн. праці присвячені розробці проблеми походження і ранньої *еволюції* земноводних, плазунів і ссавців, а також питанням *палеонтології* і стратиграфії пермських і тріасових континентальних відкладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1978.

Т. Тассо.

Л. П. Татаринов.

ТАТА́РІВ — кліматичний низькогірний курорт лісової зони в с. Кремінці Івано-Франківської обл. УРСР. Розташований серед відрогів Карпат, за 18 км від м. *Яремче* у долині р. Пруту, на висоті 750 м над р. м. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: *кліматотерапія*. Показання: активні форми туберкульозу легенів. Функціонує цілий рік.

ТАТА́РНИК (Onopordon) — рід трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Здебільшого високі колючі рослини з крилатим стеблом. Листки чергові, перистонадрізані. Квітки трубчасті, зібрані у великі кошики. Плід — *сім'янка* з чубком волосків. Бл. 20 видів, поширпереважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. на Україні — 2, з них найпошир. Т. звичайний (O. acanthium) — дворічний бур'ян 50—150 см заввишки, з стрижневим коренем і лілово-рожевими квітками. Засмічує поля, росте вздовж доріг, біля жител. Т. використовують у народній медицині, зокрема, при лікуванні хворих з гнійними ранами і хворих на правець. Т. кримський (O. tauricum) — бур'ян, росте в Криму на узбіччях доріг та біля жител.

ТАТА́РСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Татарія — у складі РРФСР. Утворена 27.V 1920. Розташована на сході Сх.-Європ. рівнини. В Т.— 37 районів, 18 міст і 23 с-ща міськ. типу.

ТАТАРСЬКА АРСР

Площа — 68,0 тис. км²

Населення — 3475 тис. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Казань

Природа. Більша частина тер. республіки рівнинна і лежить на лівобережжі Волги (Заволжя). На крайньому Пд. Сх.— Бугульминсько-Белебеєвська височина. Правобережжя зайняте пн. відрогами Приволзької височини. Корисні копалини; нафта, газ, гравій, бітум, гіпс, вапняки, доломіти, буре вугілля. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +19, +20°, січня —13, —15°. Опадів 400—450 мм на рік. Головні ріки — *Волга* і *Кама*. Найбільші притоки Ками — *Вятка*, Іж (прави), *Біла*, Ік, Зай, Шешма (ліві). В межах республіки — частини Нижньокамського та Куйбишевського водосховищ. Пн. частина республіки лежить у межах лісової зони, південна — у лісостеповій. Грунти підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Під лісом — 16 % всієї території (осика, береза, липа, дуб, клен, сосна, ялина).

Населення. Осн. населення — *татари* (1642 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис) і росіяни (1516 тис. чол.). Живуть також чуваші, мордва, українці та ін. Пересічна густота нас.— 51,1 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 68 % (1983). Найбільші міста: *Казань*, м. Брежнєв (до 1982 — *Набережні Челни*), *Альметьєвськ*, *Нижньокамськ*, *Зеленодольськ*, *Бугульма*.

Історія. Тер. сучас. Т. почала заселятися в період раннього *палеоліту*. До 9 ст. тут жили мадярські (протоугорські) племена, яких витіснили на Дунай *булгари*. В 10—14 ст. вся тер. Т. входила до складу ранньофеод. д-ви *Булгарії*. В 1177 (за новими дослідженнями) було засновано фортецю булгар на Волзі — Казань. У 1236 Булгарію завоювали орди *Батия*, вона ввійшла до складу *Золотої орди*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. на її території почала складатися д-ва, що згодом дістала назву *Казанське ханство*. В 15—16 ст. йшло формування народності казанських (середньоволзько-приуральських) татар. У 1552 землі ханства було приєднано до Рос. д-ви. Приєднання краю до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для дальшого екон. і культур. розвитку татар та ін. народів Поволжя. Трудящі татари брали участь у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71) та О. І. *Пугачова* (1773—75). В 1708 створено Казанську губ. У 18—19 ст. відбувався пром. і культур. розвиток краю. З'явилися підприємства — суконні, суднобудівні, шкіряні, миловарні, мідноплавильні та ін. В 1804 було відкрито *Казанський університет*. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. відбувався процес розкладу феод.-кріпосницького ладу і формування капіталістичних відносин. Після *селянської реформи 1861* в Казанській губ. відбувся Бездненський виступ селян, який підтримали казанські студенти. В кін. 19 ст. в Т. формувався багатонац. пролетаріат, завершувалося формування тат. бурж. нації. У 80-х рр. у Казані виникли перші нелегальні гуртки марксистського напряму, зокрема М. Є. *Федосєєва*, М. Е. Баумана, О. М. *Стопані*. В 1887 в Казані почалася революц. діяльність В. І. Леніна. Перша с.-д. група в Т. виникла 1897, 1903 створено к-т РСДРП іскрівського напряму. Трудящі Т. брали активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Лютн. революції 1917, зважаючи на місц. нац. особливості, більшовики використовували в своїй роботі нац.-демократичні орг-ції, зокрема Мусульм. соціалістичний к-т на чолі з відомим революціонером М. Вахітовим.

Казань. Панорама частини міста.

Радянську владу в Казані було встановлено 26.X (8.XI) 1917. В 1918—19 тер. Т. двічі захоплювали білогвардійці, остаточно її визволено на поч. червня 1919. В період громадян. війни 1918—20 тисячі трудящих Т. в лавах Червоної Армії воювали проти інтервентів і білогвардійців, у т. ч. на тер. України. Зокрема, 2-а Тат. стрілецька бригада брала участь у розгромі *врангелівщини*. 27.V 1920 було створено Тат. АРСР у складі РРФСР. Установчий з'їзд Рад Тат. АРСР відбувся 26—27.IX 1920. За роки Рад. влади Т. перетворилася на розвинуту індустр.-агр. республіку. Було проведено індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культур. перетворення. Сформувалася тат. соціалістична нація. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Т. на фронті і в тилу брали активну участь у боротьбі всього рад. народу проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 70 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами й медалями СРСР, 200 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. понад 40 — за форсування Дніпра восени 1943. Звання двічі Героя Рад. Союзу удостоєний уродженець м. Казані М. Г. *Столяров*. У Т. працювали евакуйовані з України підприємства. Трудящі Т. допомогли укр. народові у відродженні г-ва після визволення УРСР від нім.-фашист. загарбників. У післявоєнні роки нар. г-во Т. досягло значних успіхів. Трудящі республіки разом з усіма народами СРСР перетворюють у життя лінію партії на удосконалення розвинутого соціалізму. Тат. АРСР нагороджено орденами Леніна (1934), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

З. І. Гільманов.

Народне господарство. За роки Рад. влади Т. перетворилася на республіку з розвинутою багатогалузевою пром-стю та значним механізованим с. г. Провідні галузі пром. комплексу Т.— електроенергетика, машинобудування,

На моторному заводі Камського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів у місті Брежнєві.

нафтова, хім. та нафтохімічна. Велике значення має також легка та деревообр. пром-сть. Економіка Т. зазнала значних змін внаслідок відкриття і розробки родовищ нафти (Ромашкінське, Шугуровське, Бавлинське, Заїнське та ін.). У зв'язку з освоєнням нових нафтодобувних районів Зх. Сибіру частка Т. у загальносоюзному видобутку нафти зменшується. На базі попутних газів працює Міннібаєвський газобензиновий з-д. Електроенергетика базується на переробці мазуту та природного газу (Заїнська ДРЕС, ТЕС — у Казані, м. Брежнєві, Нижньокамську, будуються Нижньокамська ГЕС, АЕС). Найбільший центр нафтохімії — Нижньокамськ (виробничі об'єднання «*Нижньокамськнафтохім*» та «Нижньокамськшина»). Розвиваються хімічна (виробниче об'єднання «Органічний синтез»; з-ди: синтетичного каучуку, хім. ім. В. В. Куйбишева, побутової хімії — в Казані та хім. з-д — в Менделєєвську), маш.-буд. (виробн. компресорів, нафтового, транспортного устаткування, газової апаратури, годинників, холодильників та ін. продукції — в Казані, Бугульмі, Єлабузі, Чистополі, Зеленодольську) та мед. (хіміко-фарм. об'єднання, виробн. мед. приладів і інструментів) галузі пром-сті. Нова перспективна галузь загальносоюзної спеціалізації — виробн. важких вантажних автомобілів та дизельних двигунів [*Камське об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів* (КамАЗ) — у м. Брежнєві]. У Т. створено Нижньокамський тер.-виробничий комплекс. Провідні галузі легкої пром-сті — шкіряно-взуттєва, хутрова, повстяна, швейна, трикот., льонообр. та ін.; харчової — м'ясна, молочна, маслосироробна, цукрова. Підприємства цих галузей розміщені в Казані, Зеленодольську, Чистополі та ін. містах. Значного розвитку набула деревообр. пром-сть. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Посівна площа всіх с.-г. культур 1982 становила 3436 тис. га. Вирощують пшеницю, жито, гречку, овес, тех. і кормові культури, картоплю, овочі. Садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 1563, свиней — 1125, овець та кіз —1713. Довж. з-ць — 846 км. Гол. залізнична магістраль — Москва — Казань — Свердловськ (частково електрифікована). Судноплавство по Волзі, Камі, Вятці, Білій. Довж. автомоб. шляхів — 7500 км. Т.— початковий пункт нафтопроводу «Дружба». Розвинутий повітр. транспорт. *П. В. Абрамов.*

Культура. За царизму серед тат. населення кол. Казанської губ. неписьменність сягала понад 88 %. Велика Жовтн. соціалістич. революція забезпечила розквіт соціалістичної культури і освіти тат. народу. В 1982/83 навч. р. в республіці налічувалося 2353 загальноосв. школи (543,3 тис. учнів), 60 серед. спец. навч. закладів (61,5 тис. учнів), 120 профес.-тех. уч-щ (58,2 тис. учнів), 13 вищих навч. закладів (*Казанський університет;* ін-ти: авіаційний, хіміко-технологічний, пед., мед., інженерно-буд., фінансово-екон. та ін.— в Казані, пед. ін-т в Єлабузі); Казанський філіал Моск. енерг. ін-ту; Леніногорський вечірній загальнотех. та Альметьєвський вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті. В усіх вузах — 73,6 тис. студентів. Працюють *Казанський філіал АН СРСР,* н.-д. технологічний і проектний ін-т хім.-фотографічної пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т технології насосного машинобудування, н.-д. та проектний ін-т по впровадженню обчислювальної техніки в нар. господарство, н.-д. ін-т нафтового машинобудування, Всесоюзний н.-д. та проектний ін-т мед. інструментів та ін. наук. установи і проектні орг-ції — в Казані; в Бугульмі — Тат. н.-д. та проектний ін-т нафт. пром-сті. В республіці — 1749 масових б-к (фонд — 22,9 млн. одиниць зберігання), 2567 клубних закладів, 2478 кіноустановок з платним показом, 9 театрів, філармонія, цирк, кіностудія, 10 музеїв, серед яких Держ. об'єднаний музей Тат. АРСР, Будинок-музей В. І. Леніна в Казані та Будинок-музей В. І. Леніна в с. Леніно-Кокушкіно, Музей образотворчих мистецтв Тат. АРСР, Літ. музей ім. О. М. Горького в Казані, краєзнавчий музей в Бугульмі та ін. Видаються 11 респ. газет і журналів, 2 міські, 76 районних та 68 багатотиражних газет. Газети: «Соціалістік Татарстан» («Соціалістична Татарія»), «Татарстан яшьлере» («Молодь Татарії»), «Яшь ленінчи» («Юний ленінець») — тат. мовою; рос. мовою — «Советская Татария», «Комсомолец Татарии» та міська «Вечерняя Казань». Журнали: «Татарстан комуністи» («Комуніст Татарії»), «Казан утлари» («Вогні Казані») та ін. Респ. телебачення та радіомовлення ведуть передачі рос. і тат. мовами. Телецентр — у Казані.

Краєвид у Заволжі.

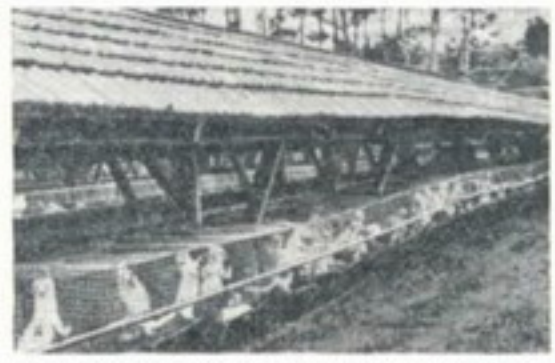

На звірофермі по вирощуванню норок.

Писемна література виникла в глибоку давнину. До нашого часу дійшов ряд пам'яток: романтичні поеми Галі «Книга про Юсуфа» (1233), Кутба «Хосров і Ширін» (1342), Хорезмі «Книга кохання» (1354), Саїфа Сараї «Гюлістан» (1391); реліг.-дидактичний твір Махмуда Булгарі «Дорога в рай» (1358), поеми Мухамедьяра (16 ст.). У 17—18 ст. з реліг.-дидактичними віршами виступили Мавля Кули, Утиз Імяні та ін. У 19 ст. створилися умови для виникнення просвітительської ідеології і становлення реалістичної поезії, прози, драматургії (Г. Кандалий, М. Акмулла, Я. Ємельянов, М. Акджигіт, З. Бігєєв, Г. Ільясі, Ф. Халіді). На межі двох століть намітився перехід від просвітительського реалізму 19 ст. до критичного реалізму поч. 20 ст. (Г. *Тукай,* М. *Гафурі,* Ф. Амірхан, Г. *Камал,* Ш. *Камал*), виник романтичний напрям (С. Рамієв, Дердменд, Г. Ібрагімов, М. Файзі). Перші твори тат. пролет. л-ри — п'єси Г. Кулахметова. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила всі можливості для бурхливого розвитку культури і літератури татарського народу. В 20-х рр. з'явилися твори Х. *Такташа,* Х. Туфана, Ф. Бурнаша, К. *Тінчуріна,* Ш. Усманова, К. *Наджмі,* М. Максуда, І. Юсфі, Т. *Гіззата* та ін. 30-і рр. знаменувалися дальшим рухом тат. л-ри по шляху соціалістичного реалізму (твори М. Галяу, М. *Амірова,* А. *Кутуя,* Г. *Башірова,* Ф. Хусні, Ф. *Каріма,* Ш. Маннура, А. Файзі та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни тат. письменники виступали з патріотичними творами (Ф. Карім, А. Кутуй, А. *Аліш,* Р. Саттар). Безсмертною славою овіяний «Моабітський зошит» М. *Джаліля.*

Про успіхи тат. л-ри у післявоєнний період свідчать романи Г. Башірова, К. Наджмі, А. Абсалямова, М. Амірова, Г. Губая, Ф. Хусні, поезії З. *Нурі.* Значний внесок у розвиток прози 60—70-х рр. зробили І. Газі, Ш. Маннур, А. Єнікі, А. Расіх, Г. Ахунов, Р. Тухватуллін, Ш. Бікчурін, М. Магдєєв, А. Баянов, Е. Касимов та ін.; поезії — Х. Туфан, С. *Хакім,* І. Юзєєв, Г. Афзал, Ш. Галієв, Н. Арсланов, Р. Харісов, Р. Файзуллін, Г. Рахім, М. Аглямов, Зульфат та ін.; драматургії — Х. Вахіт, Т. Мінуллін, Ю. Амінов, Ш. Хусаєнов, А. Гілязов, Д. Валєєв та ін. У галузі літ. критики і літературознавства працюють Х.

ВИРОБНИЦТВО ВОВНИ (тис. т)

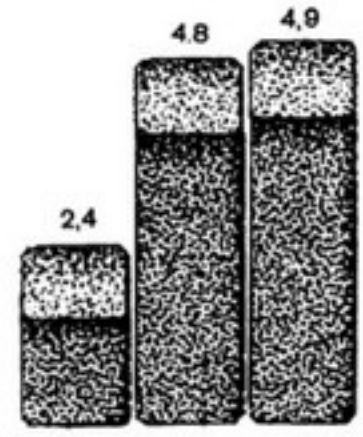

Одне з підприємств виробничого об'єднання «Органічний синтез» у місті Казані.

Спаська башта Казанського кремля. 16 ст.

В. М. Маликов. Муса Джаліль. Алюміній, литво. 1971.

Е. Г. Ситдиков. Щаслива. Кольорова лінограверюра. 1967.

Б. А. Шубін. Набір для бузи. Кераміка. 1970.

Усманов, М. Гайнуллін, Г. Халіт, І. Нуруллін, М. Хасанов, Р. Мустафін, Ф. Мусін та ін. З статтями про укр. л-ру виступив Г. Ібрагімов. Тат. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. письменників. На Україні опубліковано твори Г. Тукая, М. Джаліля, А. Абсалямова, Г. Баширова. Спілка письменників — з 1934. На тер. Тат. АРСР у містах волзьких булгар (Сувар, Біляр, Булгар та ін.) з 10—13 ст. збереглися залишки оборонних дерев'яних мурів, прямокутних у плані житл. будинків, руїни домонгольських будівель. У період панування Золотої орди (з серед. 13 ст.) споруджували кам. і цегляні фортеці, палаци, мечеті (соборна мечеть, т. з. Чорна палата в Булгарі), мавзолеї, лазні (т. з. Червона палата в Булгарі), прикрашені фресковим розписом, кольоровою керамікою, орнаментальним різьбленням. Після приєднання Казанського ханства до Росії архітектура розвивалася під впливом рос. буд-ва (Казанський кремль, осн. буд-во 16 ст.), у 18 ст. — у стилі *барокко*, в 19 ст.— *класицизму* (Казанський ун-т, 1825—30-і рр., арх. П. П'ятницький, М. Корінфський), у кін. 19 — на поч. 20 ст.— *еклектизму*. Нар. житло татар — дерев'яні зрубні будинки, розфарбовані й прикрашені численними декоративними деталями. За рад. часу в Тат. АРСР розгорнулося пром. і цивільне буд-во, реконструйовано старі (Казань, Бугульма, Чистополь та ін.) і споруджено нові міста (Набережні Челни, тепер Брежнєв; Нижньокамськ, Леніногорськ та ін.) і с-ща (Актаниш, Шапші та ін.). Серед споруд: Будинок друку (1933—37, арх. С. Пен), Татарський театр опери та балету ім. Муси Джаліля (1933—56, арх. М. Скворцов та І. Гайнутдінов), стадіон ім. В. І. Леніна (1960, арх. П. Саначин та ін.), річковий вокзал (1962, арх. Гайнутдінов), будинок обкому КПРС (1962, арх. Г. Солдатов та ін.), концертний зал консерваторії (1967, арх. М. Агішев та ін.), цирк (1967, арх. Г. Пічуєв), усі — в Казані. З 1938 діє Тат. відділення Спілки архітекторів СРСР.

З найдавніших творів мистецтва на території Т. збереглися неолітичні кремнієві фігурки з зображенням тварин і птахів, кераміка з геом. орнаментом, посудини часів бронзи. Здавна розвивалися різні види декор.-ужиткового мистецтва: гравірування й карбування на металі, вишивка золотими нитками, аплікація на тканинах і шкірі, різьблення на камені, килимарство. В 19 ст. з'явилися живопис і графіка (художники Л. Крюков, В. Турін). У 1895 відкрито першу худож. школу в Казані, де викладали П. *Беньков* та М. Фешин. На поч. 20 ст. з'явилися перші графіки-ілюстратори М. Галєєв, Г. Гумеров. Після перемоги Великого Жовтня в Т. було створено (1923) філіал *АХРРу*, куди увійшли такі митці, як П. Беньков, П. Радімов, В. Тимофєєв. У 20—30-х рр. формувалися нац. худож. кадри (живописець, скульптор і графік Б. Урманче, скульптор С. Ахун, графік Ф. Тагіров). Велику роль у цьому процесі відіграла утворена 1939 Спілка художників Тат. АРСР. У роки Великої Вітчизн. війни переважало мист. агітплаката. Серед відомих майстрів 50—80-х рр.— живописці І. Рафіков, Г. Рахманкулова, Л. Фаттахов, Х. Якупов; скульптори Б. Урманче, Н. Адилов, Р. Нігматулліна, В. Маликов; графіки І. Колмогорцева, І. Язинін. Серед традиційних видів декор.-ужиткового

Татарський державний театр опери та балету імені Муси Джаліля в Казані. Архітектори М. Скворцов та І. Гайнутдінов. 1933—56.

мистецтва — виготовлення виробів з шкіри, вишивка.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції музика розвивалася в усній традиції, представлена одноголосими піснями без інструм. супроводу. Ладова основа тат. пісні ангемітонна *пентатоніка*. Нар. інструменти: духовий — курай, язичково-щипковий — кубиз, гармонь, мандоліна, домра, гуслі та ін. Одним з осередків профес. муз. культури в 20-х рр. 20 ст. був Тат. театр ім. Червоного Жовтня (з 1939 — ім. Г. Камала), в якому йшли вистави з музикою С. Сайдашева, а також було поставлено перші тат. опери «Санія» (1925), «Ешче» («Робітник», 1930) Г. Альмухаметова, В. Виноградова, С. Габаші. В 1937 було створено Філармонію ім. Г. Тукая, ансамбль пісні і танцю, Будинок нар. творчості, 1939 — Тат. театр опери та балету. Жанр опери розвивали Н. Жиганов, Х. Валіуллін, М. Музафаров, Дж. Файзі; балету — Ф. Яруллін; муз. комедії — Файзі. Симф. музику писали Жиганов, Музафаров, А. Монасипов та ін., інструм. концерти — Р. Яхін, А. Леман, М. Яруллін та ін. Основоположник тат. ораторії — М. Яруллін. У галузі камерної вокальної та інструм. музики працюють Яхін, Р. Єнікєєв, Монасипов, Ф. Ахметов, І. Якубов та ін. Серед

Х. А. Якупов. Пролог (В. І. Ульянов-Ленін на студентській сходці в Казанському університеті. 1887 рік). 1967—69.

виконавців: співаки — нар. арт. СРСР А. Аббасов, нар. артисти Тат. АРСР З. Байрашева, А. Ізмайлова, Г. Кайбицька, нар. артисти РРФСР М. Булатова, Ф. Насретдінов, М. Рахманкулова, З. Хісматулліна, В. Шаріпова; диригенти — засл. діяч мист. РРФСР Х. Фазлуллін, засл. діяч мист. Тат. АРСР Дж. Садрижиганов. У республіці працюють: Тат. театр опери та балету ім. М. Джаліля, Філармонія ім. Г. Тукая (в її складі — симф. оркестр, ансамбль пісні і танцю), консерваторія (1945). Спілка композиторів Тат. АРСР— з 1939. Між Тат. АРСР і Україною існують творчі зв'язки. На сцені Київ. театру опери та балету було поставлено балет «Шурале» Ф. Ярулліна (1954). У Казані працювали укр. рад. диригенти Я. Вощак, Н. Рахлін, який був засновником і худож. керівником Держ. симф. оркестру Тат. АРСР і професором консерваторії.

Джерела театр. мистецтва тат. народу — в нар. іграх та видовищах. Формування нац. театру почалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. (виникли перші аматорські театр. трупи). Зародження профес. театр. мистецтва належить до часів революц. піднесення 1905—06. Першу публічну виставу було показано 1906 в Казані. Було організовано пересувні трупи — «Сайяр», «Ширкат» (Оренбург), «Нур» (Уфа), що гастролювали в районах Поволжя, Уралу, Криму, Сибіру, Туркестану, Закавказзя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перед театр. мистецтвом Т. відкрився широкий шлях розвитку. В роки громадян. війни ряд трупа виступав з агітаційним репертуаром в частинах Червоної Армії. В 1920 на основі різних театр. колективів у Казані було створено «Першу татарську показову державну трупу» (спочатку називався Тат. театр ім. Червоного Жовтня, з 1939 — Тат. театр ім. Г. Камала). В 20—30-х рр. активно розвивався тат. театр, широко розповсюджувалися селянські театри: «Сабанчі» (1920), Театр робітничої молоді (1932), «Ешче», Респ. пересувний театр (обидва — 1933), створено колгоспно-радгоспний філіал Театру ім. Г. Камала, колгоспно-радгоспний Мензелінський театр (1935). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів: «Американець», «Без вітрил», «На річці Кандре» К. Тінчуріна, «Старик Камалі» Ф. Бурнаша, «Іскри», «Злива» Т. Гізата, п'єси А. Кутуя, Ш. Камала, твори класиків і сучас. рос. драматургів — М. Гоголя, О. К. Толстого, О. Арбузова, ставили також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, П. О. Бомарше та ін. В роки Великої Вітчизн. війни організовували *фронтові театри*, концертні бригади, що ставили п'єси К. Симонова («Російські люди»), О. Корнійчука («Фронт») та ін. В 50-х рр. здійснено постановку п'єс нац. драматургів — Х. Вахіта, А. Гілязова, Ш. Хусаєнова, Д. Валєєва, Т. Мінулліна та ін. На межі 50 і 60-х рр. у театр прийшло нове покоління режисерів — М. Салімжанов, П. Ісанбет, Р. Тумашев, М. Мустафін, акторів — випускників тат. студій Держ. ін-ту

театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1949), Театр. уч-ща ім. М. Щепкіна (1961), Ленінгр. ін-ту театру, музики і кінематографії (1973), Казанського театр. уч-ща (засн. 1961). Розширюються творчі зв'язки з братськими театр. культурами — рос., казах., азерб., узб., башк., українською, проводиться обмін гастролями театр. колективів, до роботи запрошують режисерів з ін. республік країни. В Казані працює Великий рос. драм. театр ім. В. І. Качалова (засн. 1791), діяльність якого значно вплинула на формування тат. театрального мистецтва. Діють такі театри: Тат. академічний театр ім. Г. Камала, юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Тат. драми і комедії, ляльок, Тат. пересувний драм. театр. На сценах різних театрів Тат. АРСР ідуть рос. і тат. мовами «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Загибель ескадри», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, п'єси М. Стельмаха, В. Собка, В. Врублевської та ін. Серед відомих діячів театр. мистецтва — нар. артисти СРСР Х. Г. *Абжалілов*, Ф. Халітов, нар. артисти РРФСР Ш. Біктіміров, В. Павлова, Г. Шамуков.

Ю. М. Воронін (освіта), *Р. К. Ганієва* (література).

Літ.: История Татарской АССР (С древнейших времен до наших дней). Казань, 1968; История Татарской АССР. Казань, 1980; Татария в прошлом и настоящем. Казань, 1975; Агроклиматические ресурсы Татарской АССР. Л., 1974; Народное хозяйство Татарской АССР за 60 лет. Казань, 1980; История татарской советской литературы. М., 1965; Гайнуллин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань, 1966; Нуруллин И. З. Путь к зрелости. О зарождении и развитии критического реализма в татарской литературе. Казань, 1971; Червонная С. М. Изобразительное искусство Советской Татарии. М., 1983.

ТАТА́РСЬКА МО́ВА — мова *татар*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР понад 5,4 млн. чол. (1979, перепис). Характерні фонетичні риси Т. м.: наявність голосних неповного творення, палатальний *сингармонізм*. Морфологічна будова аглютинативна; іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності, присудковості; дієслову — категорії заперечення, можливості — неможливості, стану, особи, числа, способу. Вживаються *післяйменники*. Сучасна літ. Т. м. почала формуватися в середині 19 ст. на основі старотатарської мови. Писемність до 1927 — на основі араб. алфавіту, потім — на базі латинського, а з 1939 — на рос. графічній основі.

Літ.: Закиев М. З. Татарский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966; Современный татарский литературный язык [ч. 1—2]. М., 1969—71.

ТАТА́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між сх. узбережжям материкової частини Азії і о. Сахалін, сполучає Охотське і Японське моря. Довж. 633 км, шир. від 40 км (на Пн.) до 342 км (на Пд.), глиб. до 230 м. Пн. частина Т. п. наз. Амурський лиман, найвужча — прот. Невельського. Т-ра води влітку до +12°, взимку протока частково замерзає. Діє залізнична поромна переправа Холмськ — Ваніно. Порти: Совєтська Гавань, Ваніно, Углегорськ, Невельськ.

ТАТА́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік пермського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (строкатозабарвлені алевроліти, аргіліти, пісковики, глини й конгломерати) поширені на Донбасі та в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Їхня потужність до 450 м. Див. також *Пермський період і пермська система*.

ТАТЕВО́СОВ Сергій Рустамович (Романович) [17 (30).XII 1900, с. Марага, тепер Нагірно-Карабах. а. о. Азерб. РСР — 23.III 1979, Ялта] — укр. рад. терапевт-курортолог. Доктор мед. наук (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1927. Закінчив мед. ф-т Бакинського ун-ту (1927). Працював у терапевтичних клініках Баку і Сімферополя. В 1956—75 — директор, заст. директора, консультант Ялтинського н.-д. ін-ту фіз. методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сєченова. Праці Т. присвячені діагностиці, профілактиці та курорт. лікуванню хвороб серця.

М. К. Бородій.

ТАТЕВОСЯ́Н Єгіше Мартиросович [12 (24).IX 1870, Вагаршапат, тепер Ечміадзін — 22.I 1936, Тбілісі] — вірм. рад. живописець. У 1894 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури. В 1896—1901 жив у Москві, з 1901 — в Тбілісі. Багато мандрував по Зх. Європі й Бл. Сходу. Брав участь у виставках «*Союзу російських художників*» і «*Мира искусства*». Твори: портрет Р. Суренянц (1891), «На чужину» (1895), портрет дружини (1903), «Арагац» (1917), «Наша вулиця у Вагаршапаті» (1921), портрет Комітаса (1935) та ін. Картини Т. зберігаються в Картинній галереї Вірменії в Єревані. Один з організаторів Спілки вірм. художників. Викладав у Тбіліській АМ (з 1922 — професор).

Літ.: Дрампян Р. Егише Татевосян. М., 1957.

ТА́ТИ — народність, яка живе в прикаспійських районах Аз. РСР і на півдні Даг. АРСР. Живуть також в Ірані. Чисельність в СРСР — 22 тис. чол. (1979, перепис). Мова — татська іранської групи мов. В Аз. РСР — двомовні (друга мова — азербайджанська). За культурою і побутом Т. майже не відрізняються від азербайджанців. Віруючі Т.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*), християни монофіситського толку (див. *Монофіситство*), іудаїсти. Осн. заняття Т.— землеробство, садівництво і тваринництво. Розвинуті худож. ремесла. Багато Т. працює в промисловості.

ТАТИ́ЩЕВ Василь Микитович [19 (29).IV 1686, побл. Пскова — 15 (26).VII 1750, с. Болдіно, тепер Солнечногорського р-ну Моск. обл.] — російський державний діяч, історик. Закінчив інженерну і арт. школу в Москві. Під час *Північної війни 1700—21* виконував військ.-дипломатичні доручення *Петра I*. В 1741—45 — астраханський губернатор. Т. підготував першу рос. публікацію істор. джерел, ввів у наук. обіг тексти «*Руської правди*», *Судебника 1550*, деякі давньорус. літописи тощо. Т.— автор «Історії Російської з найдавніших часів» (кн. 1—5, 1768—1848), в якій історію Росії розглядав як історію рос. самодержавства. Склав перший рос. енциклопедичний словник «Лексикон Російський історичний, географічний, політичний і громадський» (у 3 частинах; доведено до літери «К»).

ТА́ТЛІН Володимир Євграфович [16 (28).XII 1885, Москва — 31.V 1953, там же] — рос. рад. художник, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1902—03, 1909—10) у В. *Сєрова* й К. *Коровіна* і в Пензенському худож. уч-щі (1904—09). Викладав у ВХУТЕМАСі (1918—21) та моск. ВХУТЕІНі (1927—30). Працював у галузі живопису, графіки, худож. конструювання, театрально-декораційного мистецтва. Зазнав впливу *кубізму* та *футуризму*. Один з основоположників *конструктивізму*. Твори: «Матрос», «Продавець риб» (обидва — 1911), «Натюрморт» (1913), «Контррельєф» (1916); моделі пам'ятника-башти 3-го Інтернаціоналу (1919—20) і літального апарата (орнітоптер) «Летатлін» (1929—32); оформлення вистав «Зангезі» В. Хлєбникова в Ін-ті худож. культури в Петрограді (1923), «Справа» О. Сухово-Кобиліна в Центр. театрі Рад. Армії (1940), «Глибока розвідка» О. Крона у МХАТі (1943) та ін.; проекти меблів, одягу, кераміки тощо. У 90-х рр. 19 ст. Т. жив у Харкові, де навчався у реальному училищі. В 1925—27 працював у Києві. Очолював теа-кінофотовідділення живописного факультету Київ. худож. ін-ту. Створив сценографію вистави за п'єсою В. Гжицького «По зорі» в Держ. театрі для дітей ім. І. Франка у Києві (1926). Виконав малюнок обкладинки до збірки поезій М. Бажана, М. Семенка і Г. Шкурупія «Зустріч на перехресті» (1927). Т. грав на бандурі й виготовляв бандури (деякі зберігаються в Музеї муз. культури ім. М. Глинки в Москві).

Літ.: В. Е. Татлин. Заслуженный деятель искусств РСФСР. Каталог выставки произведений. М., 1977.

Л. В. Владич.

ТАТО́МИР Костянтин Іванович [3 (16).III 1900, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград — 4.III 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення (1927) Дніпроп. гірничого ін-ту працював у Дніпроп. філіалі ін-ту «Шахтобуд». У 1938—63 (з перервою) — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР. Одночасно (1929—41, 1945—50) викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті. У 1963—65 — зав. відділом Донецького н.-д. вугільного ін-ту, 1965—79 — в Ін-ті економіки пром-сті АН УРСР. Вперше розробив фундаментальну теорію комплексного розрахунку оптимальних площин перерізів шахтних гірничих виробок, основи теорії оптимального проектування

Є. М. Татевосян. Портрет Р. Суренянц. 1891. Державна картинна галерея Вірменії. Єреван.

В. Є. Татлін. Обкладинка до збірки поезій «Зустріч на перехресті». 1927.

Г. Тэттареску. Селянка з снопом.

шахт. Виконав важливі дослідження з проблеми економіко-матем. моделювання шахт.

ТА́ТРАНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ПАРК — природоохоронний об'єкт у Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Заповідання на тер. сучас. парку проводилось з 12 ст., перший спільний акт обох країн про орг-цію природного резервату прийнято 1924. У сучас. межах створений на тер. Чехословаччини 1948 (заг. площа 50 тис. га, абсолютно заповідних ділянок — 10 тис. га), у Польщі — 1954 (відповідно 22,1 тис. га і 2,3 тис. га). Під охороною — ландшафти *Татр* з ялиново-буково-смерековими та ялиновими лісами, субальп. і альп. луками, ділянками кедрової сосни, соснового криволісся. Характерні представники фауни: ведмідь, рись, сарна, благородний олень, свиня дика, козуля, альпійський байбак, крапчаста саламандра, бл. 200 видів птахів. На тер. парку — найвища вершина Карпат — г. Герлаховськи-Штіт (2655 м), численні водоспади, озера (найбільше — Морське Око, глиб. до 51 м). Вивчення ландшафтів Т. н. п. проводять наук. станції у Закопане (ПНР) і Татранській Ломниці (ЧССР). В ЧССР видається збірник наук. праць нар. парку. *В. І. Олещенко.*

ТА́ТРИ, Високі Татри — гірський хребет у Зх. Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Довж. 65 км, вис. до 2655 м (г. Герлаховськи-Штіт, найвища вершина Т. і всіх Карпат). Складаються переважно з гранітів, гранодіоритів, пісковиків, вапняків. Поширений *карст*; є залишки давнього зледеніння. На схилах до вис. 1500 м — ялинові ліси з домішкою бука, ялиці, сосни, вище — пояс криволісся (до 1900 м), субальп. і альп. луки (до 2250 м). У Т.— *Татранський народний парк*. Гірсько-кліматичні курорти: Закопане (Польща), Стари-Смоковець (Чехословаччина) та ін. Т. часто розглядають як систему хребтів, що включає, крім власне Т., Низькі, Беланські, Зх. (Ліптовські) Татри. Район туризму. *Г. Є. Гришанков.*

ТАТТАРЕ́СКУ (Tattarescu) Георге (1820, Фокшані, повіт Вранча — 24.X 1894, Бухарест) — рум. живописець. Навчався у свого дядька — іконописця Н. Теодореску, 1845—51 — в Академії св. Луки в Римі. Твори: портрети Н. Белческу, Г. Магеру (обидва — 1851), С. Крецулеску (1852), автопортрет (1875); композиції — «Горянин» і «Горянка» (обидві — 1868), «Пробудження Румунії» (1885), «Димбовіца», «Печера Дембовічоара» (1886), всі — в Музеї мистецтв СРР в Бухаресті. Т.— один із засновників Школи красних мистецтв у Бухаресті (1864—91 — професор, 1891—94 — директор).

Замок **Тауер.** 11 ст.

ТАТУЮВА́ННЯ (франц. tatouage, англ. tattoo, з полінезійської)— нанесення зображень (візерунків, малюнків) на тіло людини. Найчастіше Т. роблять наколюванням голкою і втиранням під шкіру барвних речовин (сажі, туші, кіноварі), іноді шкіру прошивають пофарбованою ниткою; у темношкірих народів при Т. наносять рубці, які потім мають світліше забарвлення. За первіснообщинного ладу існувало в багатьох народів. Воно було прикрасою або ознакою належності до певного племені, соціальної групи, виконувало функції талісмана, застороги, знака трауру тощо. Найбільше було поширене Т. в Полінезії, де татуїровками іноді прикрашали майже все тіло (навіть язик), в Японії, де Т. подекуди мало вигляд багатоколірних картин. Як пережиток Т. існує і у багатьох ін. народів.

ТАУАНТІНСУ́ЙУ (мовою кечуа— чотири сторони світу) — держава в Пд. Америці в серед. 15—30-х рр. 16 ст., утворена союзом племен на чолі з *інками*. Столицею Т. було м. *Куско,* офіц. мовою — *кечуа*. Т. поділялося на 4 частини: Кольясуйу (пн. частина Чілі, майже вся Болівія і пн.-зх. частина Аргентіни), Кондесуйу (пд.-зх. частина Перу), Чінчасуйу (зх. схили Анд у Перу і Еквадорі) та Антісуйу (сх. схили Анд в Перу, Колумбії і Еквадорі). Т. було теократичною деспотією, на чолі якої стояв верховний інка (перший — легендарний Манко Канак, останній — *Атауальпа*). Населення Т. становило від 8 до 15 млн. чол. У 1532—36 Т. завоювали іспан. конкістадори під проводом Ф. *Пісарро* і Д. Альмагро і зруйнували її багату культуру.

ТА́УЕР, Тоуер (англ. tower — вежа, фортеця) — замок-фортеця в Лондоні, на березі Темзи. Найдавнішу частину її споруджено в 11 ст. До 17 ст. Т.— одна з королівських резиденцій. Тут же до 1820 розміщувалася гол. держ. в'язниця. В Т. було таємно умертвлено або страчено багатьох діячів Англії, в т. ч. Т. *Мора*. З 1820 Т.— арсенал. Тепер музей.

ТА́УНС (Townes) Чарлз Гард (н. 28.VII 1915, Грінвілл, Пд. Кароліна) — амер. фізик, член Національної АН (з 1956). У 1931—37 навчався в Грінвіллі, 1937—39 — у Каліфорнійському технологічному ін-ті. Президент Американського фіз. т-ва (з 1967). Очолює фіз. відділ Каліфорнійського ун-ту (з 1967; Берклі). Осн. праці присвячені квантовій електроніці. Створив (1954, незалежно від М. Г. Басова і О. М. Прохорова) перший квантовий генератор — *мазер*. Обгрунтував можливість (1958, разом з амер. фізиком А. *Шавловим*) створення *лазера*. Застосував методи квантової електроніки і нелінійної оптики в астрофізиці, медицині, біології. Нобелівська премія, 1964.

ТА́У-САГИ́З (Scorzonera tau-saghyz) — багаторічна напівкущова (у молодому віці трав'яниста) рослина родини *складноцвітих*. Зустрічається в горах Каратау (Каз. РСР). Стебла вкорочені, закінчуються розеткою листків. Листки від плескатих лінійних до округлих шиловидних. Квітки жовті, зібрані в кошики. Плід — дрібна ребриста *сім'янка* з летучкою. Корінь стрижневий. Каучуконіс. Молочний сік (*латекс*) коренів і підземної частини стебла містить бл. 20 % каучуку.

ТА́УСОН Лев Володимирович [н. 14 (27).X 1917, Камишлов, тепер Свердл. обл. РРФСР] — рад. геохімік, академік АН СРСР (1981). Член КПРС з 1945. Після закінчення Моск. ун-ту (1947) працював у Ін-ті геохімії і аналітичної хімії АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту геохімії Сибірського відділення АН СРСР (в Іркутську). Осн. праці присвячені геохімії рідкісних елементів у магматичних гірських породах. Розробив першу геохім. класифікацію гранітоїдів, яка є основою для оцінки їхньої рудоносності. Створив теорію формування полів аномальних концентрацій елементів у земній корі. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. На честь Т. названо мінерал таусоніт. *В. Є. Загорський.*

ТАУТОМЕРІ́Я (від грец. ταύτό — те саме і μέρος — частина) — явище оборотної рівноважної *ізомерії* хімічних речовин (таутомерів). Таутомери розрізняються між собою положенням одного з атомів та кількома зв'язками й легко взаємоперетворюються у звичайних умовах. Найчастіше буває Т., пов'язана з переміщенням атома водню (прототропна Т.). Так, *кетони*, що мають атоми водню в сусідньому до кетонної групи положенні, здатні до таутомерного перетворення на енольну форму (кетоенольна Т.): $R—CO—CHR'R'' \rightleftarrows R—C(OH)=CR'R''$. Рівновага двох таутомерів характеризується константою Т., що дорівнює відношенню їхніх концентрацій або процентного вмісту. Напр., *ацетон* має $2{,}5 \cdot 10^{-4}$% енолу й існує в осн. в кетонній формі. Ацетооцтовий ефір $CH_3COCH_2COOC_2H_5$ містить до 7 % енольної форми $CH_3C(OH)=CHCOOC_2H_5$. Хім. властивості таутомерної суміші ізомерів визначаються реакційною здатністю обох таутомерів. Напр., бромування ацетону з утворенням бромацетону $BrCH_2COCH_3$ проходить через енольну форму, хоч її вміст і дуже малий. В той же час ацетон вступає в усі реакції, характерні для кетонної групи. З явищем Т. пов'язано багато хіміко-технологічних процесів, особливо в галузі синтезу лікар. препаратів (напр., виробн. вітаміну С), барвників. Дуже важлива роль Т. у процесах, що відбуваються в живих організмах. *А. Я. Ільченко.*

ТА́УФЕР (Taufer) Їржі (н. 5.VII 1911, Босковіце, тепер Південно-Моравської обл.) — чес. поет, перекладач, літературознавець, нар. поет ЧССР (з 1975). Член Компартії Чехословаччини з 1930. В 30-х рр. співробітничав у комуністичній пресі. Зазнав переслідувань. У 1941—45 жив і працював у Рад.

Союзі. В 1946—71 займав ряд держ. і дипломатичних посад. У збірках «Шах і мат, Європо» (1933), «До побачення, СРСР» (1935), «Рентгенограми» (1938) звучать антивоєнні, антифашист. мотиви, змальовано боротьбу робітн. класу. Проблематика творів 50—70-х рр.: соціалістичні перетворення в країні, дружба з СРСР, боротьба за мир (збірки «Продовження буде», 1979; «Вигуки», 1981; поема «Індіанія», 1979, та ін.). Важливе місце в поезії Т. займає рад. тематика (поеми «Героїка», 1957; «Тема — пам'ять», 1966; зб. «Літопис», 1958; есе «СРСР і ми», 1975, тощо). Перекладач творів В. Маяковського, М. Асєєва та ін. Автор спогадів «Партія, люди, покоління» (1962), літературознавчих праць і есе. За пропаганду рад. л-ри в Чехословаччині Рад. уряд нагородив Т. орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 12; Рос. перекл.— Летопись. М., 1961; Тема — память. М., 1970; Стихи. М., 1977. *В. А. Моторний.*

ТАУФІК АЛЬ-ХАКІМ Хусейн (правильніше: аль-Хакім Хусейн Тауфік; н. 9.X 1898, Александрія) — араб. письменник (Єгипет), член Академії араб. мови в Каїрі (з 1954). Вже перші твори (вірші, п'єса «Незваний гість», 1918) мали антиколоніальне спрямування. Популярність здобув соціально-побутовими творами — п'єсою «Нова жінка» (1924), романом «Повернення духа» (1933) і повістю з життя села «Записки провінційного слідчого» (1937), що мали патріотичне звучання. Широко відомі також повісті «Пташка зі Сходу» (1938), «Тюрма життя» (1964), спогади «Цвітіння життя» (1944). Автор символічних та інтелектуальних драм «Люди печери» (1933), «Шахерезада» (1934), «Пігмаліон» (1942), «Цар Едіп» (1949) та соціально-побутових п'єс «Життя розбилося» (1937), «Операція» (1956), «Принцеса Шамс ан-Нахар» (1965), «Доля цвіркуна» (1966). Відстоюючи принципи реалізму, водночас у статтях і есе 40—50-х рр. висловлював хибні погляди на роль мистецтва і л-ри та на деякі філос. проблеми (збірки «З башти із слонової кості», 1941; «Рівновага — мій напрям у літературі й мистецтві», 1955). Творчість Т. аль-Х. мала великий вплив на розвиток араб. л-ри.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Місце на землі. К., 1958; Рос. перекл.— Шесть гиней. М., 1964; Пьесы. М., 1979; Лотерея. М., 1983.

Літ.: Юнусов К. О. Драматургия Тауфика аль-Хакима. М., 1976; Усманов Н. К. Проза Тауфика аль-Хакима. М., 1979; Юнусов К. О. Тауфик аль-Хаким. Биобиблиографический указатель. М., 1968.

Ю. М. Кочубей.

ТАФОНО́МІЯ (від грец. τάφος — захоронення і νόμος — закон) — галузь *палеонтології*, що вивчає умови захоронення викопних решток тварин і рослин та закономірності утворення місцезнаходжень цих решток. Місце захоронення організму не завжди збігається з *біотопом* його *біоценозу*. Тому *орикто-ценоз* (скам'янілі рештки представників *фауни* і *флори*) нерідко якісно і кількісно відрізняється від біоценозу, що існував у районі захоронення. Комплексне вивчення місцезнаходжень решток тварин і рослин, слідів їхньої життєдіяльності, умов *скам'яніння* тощо допомагають створенню уявлень про органічний світ минулих геол. епох, а також про умови існування організмів. Термін «тафономія» запровадив 1940 І. А. Єфремов, засновник цієї галузі науки.

Літ.: Ефремов И. А. Тафономия и геологическая летопись, кн. 1. М.—Л., 1950. *Д. Є. Макаренко.*

ТАФОЦЕНО́З (від грец. τάφος — захоронення і κοινός — загальний) — сукупність решток тварин і рослин, а також слідів їхньої життєдіяльності в початковій стадії захоронення в осадках (до їхнього *скам'яніння*). Див. також *Орикто-ценоз*.

ТАФРИ́НОВІ ГРИБИ́ — *сумчасті гриби* порядку Taphrinales, що включає тільки одну родину Taphrinaceae з одним родом Taphrina, який налічує бл. 100 видів. Плодових тіл у Т. г. немає, ендофітний міцелій (*грибниця*) розвивається в тканинах живлячої рослини, на *гіфах*, що лежать між *епідермісом* і *кутикулою*, розвиваються циліндричні або булавовидні сумки, які виходять назовні, прориваючи кутикулу. Вони утворюють щільний шар, який більш або менш нагадує гіменій вищих сумчастих грибів, за що Т. г. наз. також голосумчастими. Т. г.— облігатні паразити вищих рослин, у яких вони викликають різні деформації: гали, «відьмині мітли» тощо. Деформації виникають під впливом фітогормонів та цитокінінів, продуцентами яких є Т. г. Найпоширеніші сливова тафрина (T. pruni), тафрина вишні (T. cerasi), деформуюча тафрина (T. deformens), що викликає кучерявість листків персика.

І. О. Дудка.

ТА́ФТА — ХА́РТЛІ ЗАКО́Н («Акт про врегулювання трудових відносин 1947») — реакційний антиробітничий закон, прийнятий Конгресом США 1947. Названий за ім'ям його гол. авторів — сенатора Р. А. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі. Т.—Х. з. поставив профспілки під контроль д-ви, істотно обмежив право трудящих на страйки, на укладення колективного договору. Закон забороняє профспілкам брати участь у політ. боротьбі, заохочує *штрейкбрехерство*. Порушення закону карається великим штрафом на користь підприємців та ув'язненням організаторів страйку. Т.— Х. з. є знаряддям боротьби монополій проти робітн. руху. Трудящі США ведуть наполегливу багаторічну боротьбу за скасування цього закону.

ТА́ХА ХУСЕ́ЙН (14.XI 1889, Кілу, поблизу м. Магага у Верх. Єгипті — 28.X 1973, Каїр) — єгип. письменник, літературознавець, історик, президент Академії араб. мови в Каїрі (1963). Один з основоположників критичного реалізму в сучасній єгип. л-рі і араб. л-рі взагалі. В дитинстві втратив зір. Навчався в Єгипті та Франції, з 1919 займався викладанням та перекладами з франц. і давньогрец. мов. Його праця «Про доісламську поезію» (1926) викликала гостру критику з боку консерваторів. В автобіогр. повісті «Дні» (ч. 1—3, 1929—72), повістях «Клич горлиці» (1934), «Літератор» (1935), зб. нарисів «Влітку» (1932) реалістично показав життя різних прошарків єгип. народу. Автор «Спогадів. 1909—1922» (1967), повісті «Дерево нещастя» (1944), зб. соціально загострених оповідань про життя фелахів «Мученики на землі» (1948). Йому належать і праці про класичну та сучасну іноземну та араб. л-ри, про історію ісламу, соціальні проблеми. Брав активну участь у політ. і громад. житті Єгипту.

Тв.: Укр. перекл.— Дні мого життя. К., 1979; Рос. перекл.— Дни. М., 1958; Зов горлицы. М., 1961. *Ю. М. Кочубей.*

Л. В. Таусон.

ТАХЕО́МЕТР [від грец. ταχύς (ταχεος) — швидкість і μετρέω — вимірюю] — геодезичний прилад, призначений для вимірювань на місцевості горизонтальних кутів, віддалі та перевищень. Застосовують при тахеометричних вимірюваннях (див. *Тахеометричне знімання*). Розрізняють такі види Т.: кругові (*теодоліт* з вертикальним кругом і дальномірними нитками в *зоровій трубі*), автомати (забезпечені пристроями для безпосереднього визначення віддалі та перевищень між точкою стояння й тією, відносно якої провадять вимірювання), електронні (теодоліти, з'єднані з електронними далекомірами), за допомогою яких визначають координати, відмітки та віддалі між точками вимірів *В. М. Сердюков.*

ТАХЕОМЕТРИ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — метод геодезичних вимірювань на місцевості, що здійснюється за допомогою *тахеометра*. Т. з. полягає в одночасному визначенні планового й висотного положення точок місцевості, тобто обчисленні їхніх *координат*: напряму, віддалі (полярні координати) й перевищення. Ці координати одержують автоматично шляхом візування зорової труби тахеометра на рейку, встановлену у певній точці (*пікеті*). Планово-висотною основою Т. з. є пункти опорної *геодезичної сітки*, теодолітних і тахеометричних ходів. Застосовують Т. з. при *маршрутному зніманні* невеликих ділянок і вузьких смуг місцевості, складанні великомасштабних планів, прокладанні шляхів, трубопроводів, каналів тощо.

В. М. Сердюков.

Тахеометр.

ТАХІКАРДІ́Я (від грец. ταχύς — швидкий і καρδία — серце) — збільшення числа серцевих скорочень. Нормальна частота серцевого ритму становить 60—80 скорочень за 1 хв (за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я — 50—100), при Т.— 100—180, при пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмії серця*) — до 200 скорочень за 1 хв і більше. Найчастіше Т. виникає внаслідок підвищення активності синусового вузла (див. *Серце*) — синусова Т., що зумовлено посиленням впливу симпатичного нерва (див. *Вегетативна нервова система*). Причини

А. Л. Тахтаджян.

виникнення синусової Т. можуть бути як фізіологічними: емоційні та фіз. навантаження, приймання їжі, підвищення т-ри тіла (число серцевих скорочень збільшується на 8—10 за 1 хв на кожний градус вище 37°) тощо, так і патологічними (*тиреотоксикоз, пороки серця, міокардит, інфаркт міокарда, туберкульоз, анемії, неврози* тощо). При Т. скорочується тривалість *діастоли*, під час якої серце відпочиває, відновлюються його енергетичні ресурси. Лікування: залежно від причини, що викликала тахікардію. *Ю. С. Кукля.*

ТАХІ́НИ (Tachinidae, синонім Larvaevoridae) — родина комах ряду *двокрилих*. Тіло (довжина 2—20 мм) вкрите щетинками чорного, іноді жовтого або сірого кольору з золотистим або сріблястим нальотом. Дорослі мухи зустрічаються на квітках, листках рослин, живляться нектаром і медяною росою. Личинки паразитують в тілі гусениць метеликів, жуків, клопів, сараноподібних та ін. комах, часто є вузькоспеціалізованими *паразитами*. Мають велике значення як природні регулятори чисельності комах. Родина об'єднує бл. 5 тис. видів, відомих на всіх материках, крім Антарктиди; на Україні зустрічається бл. 320 видів, серед яких тахіна ернестія (Ernestia rudis) — паразит гусениць соснової совки, соснового коконопряда та ін., тахіна фазія (Phasia crassipennis) — паразит хлібного клопа-черепашки та інші. *Л. Г. Рогоча.*

ТАХІО́Н (від грец. ταχίων — швидший) — гіпотетична *елементарна частинка*, що рухається з швидкістю, більшою за *швидкість світла* у вакуумі. Згідно з *відносності теорією* енергія Т. повинна прямувати до нуля при нескінченному збільшенні швидкості частинки і нескінченно зростати при зменшенні швидкості Т. до швидкості світла. На основі гіпотези про існування Т. припускається неможливість взаємодії Т. з макроскопічними тілами (за винятком електромагнітної взаємодії), можливість зміни послідовності причинно пов'язаних подій, а також зміни числа Т. при переході від однієї *інерціальної системи відліку* до іншої. Участь Т. у процесах, які відбуваються на рівні ультрамалих масштабів (менших за 10^{-19} м і 10^{-27} с), не заборонена фіз. законами.

В. С. Ольховський.

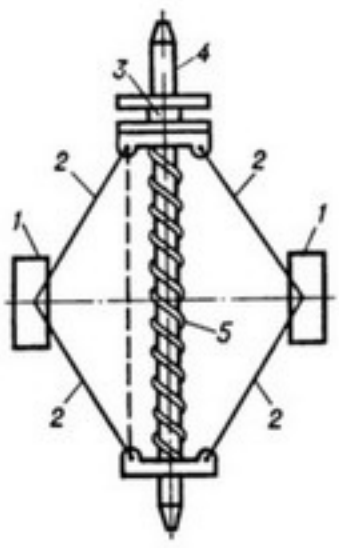

Механічний відцентровий **тахометр:**
1 — вантаж;
2 — важіль;
3 — ковзна муфта;
4 — валик;
5 — пружина.

ТАХІПНО́Е (від грец. ταχύς — швидкий і πνοή — дихання), поліпное — прискорене поверхневе дихання, при якому не порушується його ритм. Вид інспіраторної *задишки*. У здорової людини Т. може виникати під час важкої фіз. праці або при нервовому збудженні. Спостерігається Т. також при деяких отруєннях, підвищеній т-рі тіла, болях у грудній і черевній порожнинах, що обмежують дихальні рухи, тощо. Причиною Т. переважно є порушення функціональних відношень *кори великих півкуль головного мозку* з нижчерозташованими відділами центральної нервової системи, іноді з виникненням *неврозів* дихальної системи.

Тахіна ернестія.

ТАХІРИ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — феод. держава в Хорасані (Пн.-Сх. Іран) 821—873. Утворилася в процесі розпаду халіфату *Аббасидів*. Засновником д-ви був намісник Аббасидів у Хорасані Тахір ібн Хусейн (821—822). За правління його синів Тальха (822—828) і Абдаллаха (828—844) д-ва стала фактично незалежною, визнавши васальну залежність (див. *Васалітет*) від Аббасидів лише номінально. Найбільшої могутності Т. д. досягла за Абдаллаха, який провів значні іригаційні роботи, встановив правові норми щодо розподілу води для зрошування полів. Прагнучи припинити сел. виступи, Абдаллах обмежив побори, намагався зменшити сваволю феодалів і держ. урядовців. Т. д. була завойована представником дин. Саффаридів (правила на той час на Сх. Ірану).

ТА́ХО, Тежу — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 1010 км, площа бас. 81 тис. км². У верх. і серед. течії перетинає плоскогір'я *Месета*; долина каньйоноподібна, русло порожисте. Нижче виходить на Португальську низовину, впадає в Атлантичний ок., утворюючи естуарій. Живлення переважно дощове. Взимку і навесні часто бувають повені, влітку міліє. Судноплавна. На Т.— ГЕС, водосховища (найбільше — Алькантара); міста Толедо (Іспанія), в естуарії — Лісабон (Португалія).

ТАХО́МЕТР (від грец. τάχος — швидкість і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють частоту обертання (кутову швидкість) деталей машин, апаратів і механізмів. Осн. частиною механічного відцентрового Т. (мал.) є ковзна *муфта*, що переміщується по валику під впливом вантажів, які розходяться (при обертанні валика), стискуючи пружину. Положення муфти на валику, яке відповідає частоті його обертання (і з'єднаної з ним контрольованої деталі), передається на покажчик кількості обертів за хвилину. Є також Т. магнітні (з *ротором*, частота обертання якого пропорційна виникаючим вихровим струмам, що прагнуть відхилити на певний кут диск, з'єднаний зі стрілкою), електричні, пневматичні тощо. Т. дає змогу вимірювати до 1 млн. об/хв. Межі допустимої відносної похибки від ± 0,5 до ±4 %. Т. з автомат. записом показань наз. тахографом.

ТАХТАДЖЯ́Н Армен Леонович [н. 28.V (10.VI) 1910, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.] — рад. ботанік, акад. АН Вірменської РСР (з 1971), акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. У 1932 закінчив Всесоюзний ін-т субтропічних культур (Тбілісі). У 1938—48 — зав. кафедрою Єреванського ун-ту, 1944—48 — директор Бот. ін-ту АН Вірменської РСР, 1949—61 — професор Ленінградського ун-ту, з 1954 — зав. відділом, з 1976 — директор Бот. ін-ту ім. В. Л. Комарова АН СРСР. Осн. праці з систематики, еволюційної морфології і філогенії вищих рослин, походження квіткових рослин, фітогеографії, палеоботаніки. Створив школу морфологів і систематиків рослин. Т.— президент Всесоюзного ботанічного т-ва (з 1973), Відділення ботаніки Міжнар. союзу біол. наук (з 1975) і Міжнародної асоціації по таксономії рослин (з 1975). Член багатьох іноземних АН. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1981.

ТАХУМУ́ЛЬКО — діючий вулкан на Пд. Зх. Гватемали. Найвища вершина Центр. Америки (вис. 4217 м). Має форму конуса. Схили вкриті хвойними лісами, вище яких гірські луки. Останнє виверження відбулося 1863.

ТАЦІ́Й Олексій Олександрович (1903, Полтава — 12.III 1967, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1930 закінчив Харків. технологічний ін-т. Осн. споруди: житл. будинки (1928—30), Виставочний павільйон (1932), Будинок Червоної Армії (1932—33, всі — у Харкові); житл. будинки в Києві (30-і рр.), Донбасі (1929—35), Полтаві (1932), будинок міськради в Кривому Розі (1933—34), павільйон УРСР на Всесоюзній с.-г. виставці в Москві (1939, у співавт. з М. Іванченком), будинки культури в містах Шполі, Перекопі (1940—41), кінотеатр «Київ» у Києві (1952, у співавт.).

ТА́ЦІТ Публій Корнелій (Publius Cornelius Tacitus; бл. 58, м. Інтерамн, тепер м. Терн, обл. Умбрія, Центр. Італія — після 117) — історик і політ. діяч Стародавнього *Риму*. Н. в заможній сім'ї. Обіймав високі держ. посади. Автор праць, серед яких «Історія» (14 книг, збереглися повністю 1—4 і поч. 5, написані бл. 105—111) і «Аннали» (16 книг; збереглися повністю 1—4, 12—15, написані бл. 115—117), що висвітлюють істор. події періоду ранньої імперії, та етнографічний нарис «Німеччина» (написаний 98), який є одним з найважливіших джерел з історії, соціального і сусп. ладу давніх *германців*. У цих творах Т. є цінні відомості про *венедів, сарматів* і *Боспорську державу*. У своїх працях Т. ідеалізував аристократичну республіку. Гол. рушійною силою історії вважав волю і вчинки людей, насамперед імператорів. Відомості, що подає Т., відзначаються достовірністю і важливі як свідчення очевидця.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. В кн.: Хрестоматія з історії стародавнього світу, т. 3. К., 1955.

ТАЧА́НКА — ресорна кінна повозка з відкритим легким кузовом для парної упряжки коней. В період іноз. інтервенції та громадян. війни 1918—20 Т. використовували в рад. кавалерії як рухому бойову площадку для станкового кулемета. Використовували також Т. з посиленою упряжкою (3—4 коней). Іл. див. до ст. *Каховка*.

ТАШАУ́З — місто в Туркм. РСР, обласний центр. Розташований у Ташаузькому оазисі, на берегах каналу Шават. Залізнична станція, аеропорт. 95 тис. ж. (1983). Засн. на поч. 19 ст. як хівинська фортеця на кордоні з туркм. землями. В 1873 у складі *Хівинського ханства* Т. перейшов під про-

торат Росії. З 1920 — у складі *Хорезмської народної радянської республіки*. З 1924 Т.— місто у складі Туркм. РСР. У 1939—63 і з 1970 Т.— обл. центр. У місті — з-ди: бавовноочисний, олієекспелерний, пивоварний, мол.-маслоробний, комбікормовий, томатно-консервний, хлібний, рем., буд. матеріалів, залізобетонних виробів. Килимова, товарів нар. споживання, швейна та кондитерська ф-ки; м'ясний комбінат. У Т.— агромеліоративний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту, с.-г. технікум, мед., мистецтв і пед. уч-ща. Муз.-драм. театр, 2 краєзнавчі музеї.

ТАШАУЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Уперше утворена 21.XI 1939, ліквідована 10.I 1963, знову утворена 14.XII 1970. Розташована в пн. частині республіки. Площа 73,6 тис. км². Нас. 595 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — туркмени, живуть також узбеки, казахи, росіяни та ін. Міськ. нас.— 30 %. Ділиться на 8 районів, має 1 місто і 7 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ташауз*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Поверхня області рівнинна. Сх. частину займають Заунгузькі піски *Каракумів* (понад 50 % тер. області), на Пн.— алювіальні рівнини старих дельтових русел Амудар'ї (Довдан, Дар'ялик, Тунудар'я, Акдар'я). Численні масиви рухомих пісків. Подекуди є невеликі височини: Капланкир, Дузгир, Ганнагир, Теримгая, Ботандаг та ін. В межах області — западина Анджакая (—81 м), *Сарикамишська западина* (—38 м). Поклади мінеральних буд. матеріалів (граніт, мармур, вапняки, мергель, гіпс, буд. глини). Пересічна т-ра січня —5,5, —7°, липня +25, +27°. Опадів до 100 мм на рік. Переважають сіроземи, алювіальні та лучні грунти, є такири, солончаки. Рослинний покрив бідний (білий саксаул, черкез, піщана акація, полин, ефемери). В заплаві Амудар'ї — лучна рослинність, тугайні ліси, по берегах озер — зарості тростини.

У пром-сті області провідне місце займають легка та харч. галузі, пов'язані з переробкою с.-г. сировини, зокрема бавовни-сирцю (бавовноочисна, олійно-жирова, м'ясо-мол. та ін.). Підприємства металообр. та буд. матеріалів пром-сті. Більшість пром. підприємств розміщені в м. Ташауз, бавовноочисні з-ди — в Ташауз, с-щах Тахті, Ільяли, Ленінську, Калініні, Куня-Ургенчі. Електроенергія надходить з Тахіаташської ДРЕС (Узб. РСР). С. г. спеціалізується на бавовництві, м'ясо-мол. скотарстві та каракульському вівчарстві. Рослинництво на зрошуваних землях (іригаційні системи: Киркгизой, Шабат, Советяб, Газабат та ін.). Посівна площа 1982 становила 204,4 тис. га, у т. ч. під бавовником — 122,2 тис. га. Область дає 28,6 % бавовни-сирцю республіки. Вирощують також зернові, овоче-баштанні, кормові культури. Т. о.— осн. район рисосіяння Туркм. РСР (80,5 % респ. збору рису). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, коней, верблюдів. Шовківництво (1981 вироблено 1296,5 т коконів шовковичного шовкопряда). Тер. області перетинає з-ця Чарджоу — Ташауз — Кунград — Бейнау; автомагістраль Ургенч — Ташауз — Куня-Ургенч; газопроводи: Газлі — Хіва — Урал; Шатлик— Хіва — Центр. У Ташаузі — аеропорт. У Т. о.— агромеліоративний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту (Ташауз), 4 серед. спец. навч. заклади. В Ташаузі—муз.-драм.театр, 2 краєзнавчі музеї. *Н. О. Ораєв.*

ТАШИЗМ (від франц. tache — пляма) — один з різновидів *абстрактного мистецтва*. Зародився у Франції в 40-х рр. 20 ст., поширився у США (Дж. Поллок та ін.). Представники Т. довільно наносили на полотно кольорові плями (робили свої «картини», виливаючи розчинені фарби на полотно, розмазуючи на ньому фарби, витиснені з тюбів, випорскуючи фарби з насосів тощо), які ніби-то мали виявити світ підсвідомих емоцій художника.

ТАШКЕ́НТ — столиця Узб. РСР. Один з найбільших екон. та культур. центрів СРСР. Розташований у Ташкентському оазисі, в долині р. Чирчику, на вис. 440—480 м над р. м. Площа 250 км². Населення 1944 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міськ. районів. Історія міста налічує 2 тис. років (1983 відзначався його 2000-річний ювілей).

У 6 ст. Т. входив до *Тюркського каганату*. В 8—9 ст. був центром самостійного володіння Чач (Шаш) і мав назву Бінкент. Під назвою Ташкент вперше згадується в 11 ст. У 9—10 ст. входив до д-ви *Саманідів*, з кін. 10 до поч. 13 ст.— до д-ви *Караханідів* і д-ви *каракитаїв*. У 14 ст. завойований *Тімуром*. У 2-й пол. 16 ст. приєднаний до *Бухарського ханства*, 1809 — до *Кокандського ханства*. З 1865 — у складі Рос. імперії. З 1867 Т.— центр Туркестанського генерал-губернаторства і Сирдар'їнської обл. В 1903 в Т. створено с.-д. гурток. Під час революції 1905—07 Т. перетворився на центр революц. руху в Серед. Азії. В 1906 відбулася 1-а крайова конференція с.-д. орг-цій Туркестану. Трудящі Т. брали участь у *Середньоазіатському повстанні 1916*. Рад. владу встановлено 1 (14).XI 1917. В квітні 1918 Т. став столицею Туркестанської АРСР. У червні 1918 в Т. відбувся I з'їзд Комуністичної партії Туркестану. Під час громадян. війни 1918—20 Т.— осередок боротьби народів Серед. Азії проти *басмацтва* та іноз. інтервентів. У 1924 робітників Т. нагороджено орденом Червоного Прапора. З 1924 Т. — у складі Узб. РСР, 1930 став її столицею. З 1938 — також обл. центр. Т.— місце зустрічей і симпозіумів діячів науки й культури країн Азії та Африки. В місті відбулася *Ташкентська зустріч 1966* керівників Індії та Пакистану. Т. нагороджено орденом Леніна (1983).

У місті працюють бл. 200 пром. об'єднань і підприємств, на яких виробляється понад 20 % всієї пром. продукції республіки. Обсяг валової пром. продукції міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 37 раз. Провідне місце у багатогалузевому пром. комплексі міста посідає машинобудування, в т. ч. сільськогосподарське, текст., електротех. і транспортне. Найбільші підприємства: Ташкент. завод сільськогосподарського машинобуд. («Ташсільмаш»), «Узбексільмаш», виробничі об'єднання «Ташкентський тракторний завод» та авіаційне, з-ди: «Узбектекстильмаш», екскаваторний, «Компресор», рем.-підшипниковий, інструм., «Ташгазоапарат», електротех., кабельний, електронної техніки, абразивний комбінат. Т.— значний центр легкої пром-сті — текстильної (Ташкентський текст. комбінат — один з найбільших в СРСР), швейної, трикотажної, взуттєвої. Харч. пром-сть представлена молочною, м'ясною, консервною, кондитерською галузями. Підприємства хім., нафтохім., скляної, фарфоро-фаянсової, буд. матеріалів

Ташизм. Р. Мозеруелл. Настінний живопис № 4. 1953. Нью-Йорк.

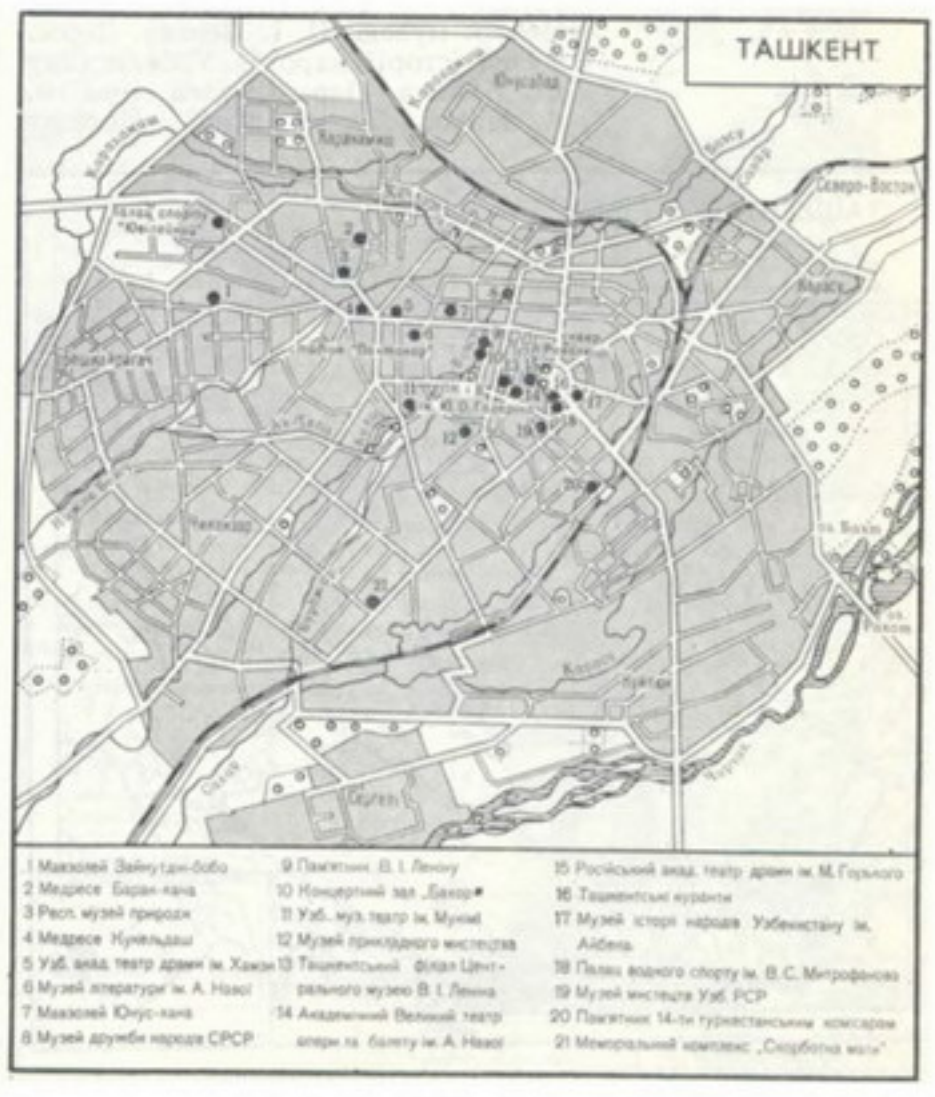

В. В. Тащилов.

пром-сті. Електроенергія надходить від Чирчик-Бозсуйського каскаду ГЕС та Ташкентської ДРЕС. Т.— найбільший трансп. вузол Серед. Азії. Значний центр залізничних (9 залізничних станцій) і авіаційних сполучень (міжнар. аеропорт). З 1977 діє Ташкентський метрополітен.

Т.— важливий культур. центр. У 1981/82 навч. р. в Т. було 259 загальноосв. шкіл (276,8 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (54 тис. учнів), 43 профес.-тех. уч-ща (28,6 тис. учнів). У 19 вищих навч. закладах і філіалі *Київського інституту інженерів цивільної авіації* налічувалося понад 150 тис. студентів. Вузи: *Ташкентський університет* імені В. І. Леніна, інститути: мед., пед., політех., с.-г., автомоб.-дорожній, текстильної та легкої промисловості, інженерів залізничного транспорту, Середньоазіатський мед. педіатричний, культури; консерваторія, театрально-худож. та ін. В Т.— *Академія наук Узбецької РСР* і 111 н.-д. ін-тів та проектно-конструкторських орг-цій. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Узбекистану — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Середньоазіат. відділення ВАСГНІЛ. У місті — Держ. б-ка Узб. РСР ім. А. Навої, 204 масові б-ки (фонд — 8,6 млн. одиниць зберігання); 165 клуб. закладів; 182 кіноустановки; 9 театрів — Акад. Великий театр опери та балету ім. А. Навої, Узб. театр драми ім. Хамзи, Узб. муз. театр ім. Мукімі, Узб. драм. театр «Йош гвардія», Рос. театр драми ім. М. Горького та ін., філармонія, цирк; концертні зали ім. Я. М. Свердлова та «Бахор»; кіностудія «Узбекфільм». В Т. з 1968 (раз у 2 роки) проводиться Міжнар. кінофестиваль країн Азії, Африки і Лат. Америки. Музеї — Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей історії народів Узбекистану ім. Айбека, Держ. музей л-ри ім. А. Навої, Держ. музей мистецтв Узб. РСР, Музей дружби народів СРСР та ін. Позашкільні заклади: 13 палаців і будинків піонерів та школярів, спортивні школи, станція юних техніків, екскурсійно-туристська станція тощо. В Т. працюють вид-ва: «Узбекистан», «Укітувчі» («Учитель»), «Фан» («Наука»), «Медицина» та ін., Головна редакція Узб. Рад. Енциклопедії. Виходять 19 респ. газет і міські — «Тошкент оқшомі» («Вечірній Ташкент»; узб. і рос. мовами), 35 багатотиражних газет, 72 журнали. В Т. — телеграфне агентство (УзТАГ). Республіканське радіо веде передачі узб., рос., тадж., казах., каракалп., тат. та уйгурською мовами. Телепередачі ведуться по 4 каналах. Телецентр. Пам'ятки архітектури: медресе Барак-хана і Кукельдаш (обидва — 16 ст.), мавзолеї Зайнутдіна-бобо (14—16 ст.) та Занґі-ата (15—16 ст.), мечеті Намагох і Джамі (обидві — 19 ст.) та ін. В рад. час споруджено Будинок Уряду Узб. РСР (1931—32, арх. С. Полупанов; реконструкція 1951—55, арх. С. Розенблюм), будинки Великого театру опери та балету ім. А. Навої (1938—47, арх. О. Щусєв), ЦК Компартії Узбекистану (1964, арх. В. Березін та ін.). Після землетрусу 1966 Т. відбудовано з допомогою всіх союзних республік: ансамбль площі Леніна (1966—72, арх. Б. Мезенцев, Б. Зарицький та ін.), Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970, арх. Є. Розанов та ін.), готель «Узбекистан» (1974, арх. І. Мерперт та ін.), Будинок друку (1975, арх. Р. Блазе), Палац дружби народів СРСР (1981, арх. Розанов та ін.). Серед новобудов — житловий район «Український» (1966—70, арх. О. Заваров та ін.), експериментальна школа (1966—70, арх. Й. Каракіс, Н. Савченко та ін.; мозаїчне панно «Великий Кобзар», 1969—71, художник В. Куткін). Пам'ятники: В. І. Леніну (1974, скульптор М. Томський), 14 туркестанським комісарам (1962, скульптор Д. Рябичев), меморіальний комплекс «Невідомому солдату» (1975, скульптори Я. Шапіро та ін.), О. Пушкіну (1974, скульптор М. Анікушин), Ібн-Сіні (1980, скульптори В. Аксьонов та ін.).

Літ.: Города Узбекистана. Ташкент, 1965; Древний Ташкент. Ташкент, 1973; Рашидов Г. Р. История социалистического Ташкента, т. 1—2. Ташкент, 1965—66; Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет Советской власти. Ташкент, 1977; Адылов С., Максумов П., Турсунов Ф. Город, рожденный дважды. М., 1970; Ташкент. Энциклопедия. Ташкент, 1983.

У. У. Умаров.

Ташкент. Вид центральної частини міста.

ТАШКЕ́НТСЬКА ЗУ́СТРІЧ 1966 — переговори між прем'єр-міністром Індії Л. Б. *Шастрі* і президентом Пакистану М. Айюб Ханом з проблеми врегулювання індійсько-пакистанського збройного конфлікту в районі *Кашміру* в серпні — вересні 1965; відбулася 4—10.I з ініціативи Рад. Союзу. 10.I 1966 уряди Індії і Пакистану підписали Ташкентську декларацію, яка передбачала заходи по врегулюванню наслідків збройного конфлікту: відведення військ обох країн на попередні позиції і встановлення на всьому індо-пакистанському кордоні мирної обстановки, відновлення діяльності дипломатичних місій обох д-в. «Дух Ташкента» вніс нові тенденції у міжнар. відносини, довівши, що немає таких спірних питань, які не можна було б розв'язати мирним шляхом. Підсумки Т. з. були важливим фактором у зміцненні всього антиімперіалістичного фронту. Відповідно до побажань керівництва Індії і Пакистану в Т. з. брав участь Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін.

І. Д. Шевченко.

ТАШКЕ́НТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 15,6 тис. км². Нас. 1925 тис. чол. (на 1.I 1983, без м. Ташкента). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари та ін. Міськ. нас.— 44 %. Поділяється на 15 районів, має 16 міст і 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ташкент*. Т. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1959, 1970). Більша частина області зайнята хребтами *Тянь-Шаню*: Курамінським, Чаткальським, Пскемським, Угамським, зх. частина — рівнинна. Надра області

Ташкент. Аеропорт. 1975—76.

багаті на руди кольорових, рідкісних і благородних металів, буре вугілля, сировину для скляної та цем. пром-сті, є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний з вологою м'якою зимою та жарким сухим літом. Пересічна т-ра липня +26,8°, січня —1,3°. Опадів 250 мм на рік на рівнині, 350—400 мм — у передгір'ях і 500 мм — у горах. Гол. ріки — *Сирдар'я* та її праві притоки (Чирчик, Ахангаран) мають важливе іригаційне та гідроенерг. значення. Ґрунти переважно сіроземні (до вис. 1200 м), вище — дерново-буроземні, які змінюються лучно-степовими, в долинах річок — алювіальні. Рівнинну частину області майже повністю розорано. По берегах Сирдар'ї — тугайні ліси. На схилах гір до вис. 1400 м — гірські степи, вище — рідколісся з арчі, з вис. 2000 м — субальп. та альп. луки. В межах Т. о.— Чаткальський заповідник.

У тер. поділі праці Т. о. виділяється переважним розвитком галузей важкої пром-сті в поєднанні з потужною енергетикою та високомеханізованим с. г., що спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві. На область припадає 20 % пром. та 12,5 % с.-г. продукції республіки. Електроенерг. базу становлять Чирчик-Бозсуйський каскад ГЕС (19 станцій, найбільша — Чарвакська) та ряд теплових електростанцій (Ташкентська й Ангренська ДРЕС, Алмалицька ТЕЦ). Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням вугілля (Ангрен) та руд кольорових металів (міді, цинку та ін.), чорна металургія — Узбецьким металург. комбінатом (Бекабад), кольорова — гірничометалургійним комбінатом (Алмалик) та комбінатом тугоплавких і жаростійких металів (Чирчик). Розвиваються ін. галузі пром-сті, у т. ч. машинобудування (з-ди: «Чирчиксільмаш» і трансформаторний в Чирчику), хім. (з-ди: Ангренський «Гумотехніка», алмалицькі хім. і побутової хімії; Чирчикське виробниче об'єднання «Електрохімпром» з найбільшим в СРСР комплексом по виробн. капралактаму), цементна. Провідні галузі легкої пром-сті — бавовноочисна (Янгіюль, Пскент, Чиназ, Бекабад), кенафна, швейна, шкіряно-взут.; харчової — мол., виноробна, борошномельно-круп'яна, тютюнова (Янгіюль, Чирчик, Алмалик, Бекабад, Ангрен). Землеробство розвивається на зрошуваних землях (Туябугузьке і Чарвакське водосховища, Паркентський магістральний, Ташкентський та ін. канали). Понад 40 % усієї посівної площі займають тех. культури, у т. ч. бавовник —37 %. У 1980 зібрано 484 тис. т бавовни. Вирощують також кенаф (у долині р. Чирчика), з зернових — ячмінь, пшеницю, рис, а також картоплю та овочі. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями, садами та виноградниками. Тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Конярство, птахівництво, шовківництво. Поблизу міст — приміські г-ва. Створюються агропром. підприємства та об'єднання, спеціалізовані на виробн. й переробці бавовни і винограду. Тер. Т. о. перетинає залізнична лінія Москва — Ташкент — Красноводськ. Гол. автомагістралі: Великий Узб. тракт (Ташкент — Термез) і Ташкент — Ангрен — Коканд. Розвинутий повітр. транспорт. У Т. о.— пед. (Ангрен) та с.-г. (Орджонікідзевський р-н) ін-ти, 22 серед. спец. навч. заклади. Н.-д. ін-ти: садівництва, виноградарства та виноробства (Ташкентський р-н), бавовництва, тваринництва (Орджонікідзевський р-н), Середньоазіат. н.-д. і проектний ін-т кольорової металургії в м. Ташкенті та ін. Краєзнавчі музеї в Ангрені й Чирчику, картинна галерея — в Ангрені. Бальнеологічний курорт Ташкентські Мінеральні Води, санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

А. Салєєв.

ТАШКЕ́НТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узб. РСР, перший рад. вуз в Середній Азії та Казахстані. Засн. 1918 під назвою Туркестанський нар. ун-т, з 1920 — Туркестанський держ. ун-т; 1923 перейменовано на Середньоазіатський. З 1960 — Т. у. Ім'я В. І. Леніна ун-ту присвоєно 1954. В 1929—32 окремі ф-ти ун-ту виділилися в самостійні ін-ти, зокрема: в Ташкенті — пед., с.-г., мед., інженерів іригації та механізації с. г., фінансово-екон., політех. та ін.; в Самарканді — ін-т нар. г-ва та рад. торгівлі; в Ашхабаді — зооветеринарний; в Ленінабаді — с.-г. та ін. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 15 ф-тів: істор., філософсько-екон., узб. філології, рос. філології, романо-герм. філології, журналістики, східний, юрид., матем., фіз., хім., біолого-ґрунтовий, геол., геогр., прикладної математики та механіки, на яких навчалося понад 19 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 9,6 тис. Серед студентів — представники 70 національностей, в т. ч. студенти з понад 30 зарубіж. країн. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 10 проблемних лабораторій, бот. сад, обчислювальний центр, н.-д. ін-т прикладної фізики, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих та гуманітарних дисциплін, підготовчий ф-т для іноз. громадян, музей історії ун-ту, б-ка (фонд понад 2,5 млн. одиниць зберігання). Ун-т має вид-во, видає збірники наук. праць, навч. посібники. За роки існування Т. у. підготував бл. 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970) та орденом Дружби Соціалістичної Республіки В'єтнам (1979).

Т. А. Саримсаков.

ТАЩЕНА́К — річка у Запоріз. обл. УРСР. Довж. 64 км, площа бас. 400 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає у *Молочний лиман* Азовського м. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують для с.-г. потреб.

ТАЩИ́ЛОВ Віктор Васильович (н. 28. IX 1934, м. Ургенч, тепер Хорезмської обл. Узб. РСР) — шахтобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. шахтар УРСР (з 1975). Член КПРС з 1958. З 1956 працював у шахтобудівному управлінні № 1 тресту «Донецькшахтобуд» стволовим, прохідником, бригадиром прохідників. У 1977 закінчив заочно Моск. вищу школу профруху ВЦРПС. З 1977 — нач. шахтобудівного управління № 2 тресту «Макіївшахтобуд» (м. Шахтарськ Донец. обл.), з 1980 — керуючий трестом «Макіївшахтобуд» (м. Макіївка Донец. обл.). Т. досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні завдань по буд-ву та введенню в дію виробничих потужностей шахт. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. Г. Кандала.

Т. О. Таякіна.

ТАЯ́КІНА Тетяна Олексіївна (н. 12.I 1951, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. В 1969 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Одетта — Одиллія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Кітрі, Нікія («Дон Кіхот», «Баядерка» Мінкуса). Премія Ленінського комсомолу, 1974.

ТБІЛІ́СІ (до 1936 — Тифліс) — столиця Груз. РСР, значний індустр., наук. і культур. центр країни. Місто лежить у Тбіліській улоговині, вздовж обох берегів р. Кури, на вис. 380—600 м над р. м. Площа — 348,6 км². Населення — 1125 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міськ. районів. Засн. 458 (в деяких джерелах заснування Т. датується 455). На поч. 6 ст. в Т. перенесено столицю

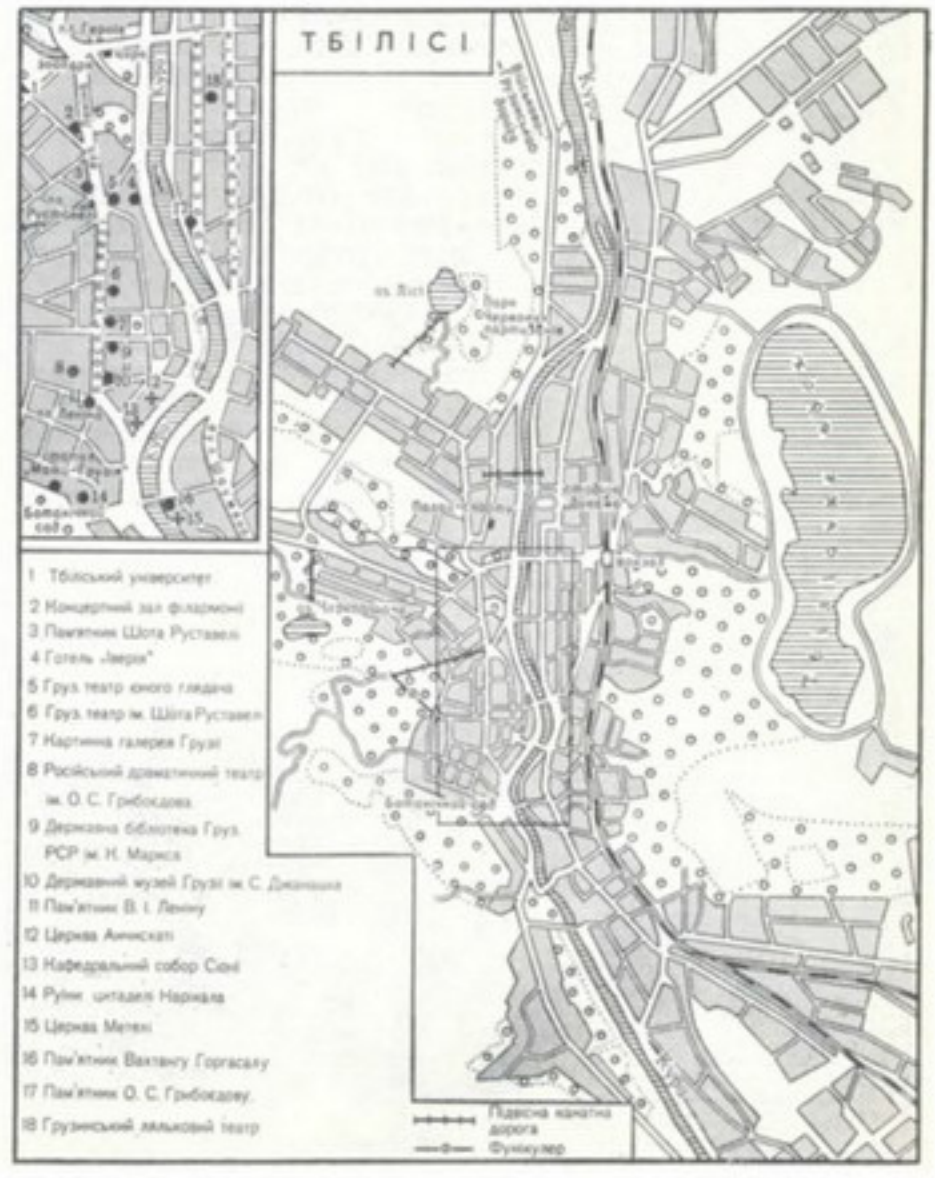

Тбілісі. Церква Метехі. 1278—89.

сх.-груз. д-ви Картлі (див. *Іверія*) з м. *Мцхети*. В серед. 7 ст. Грузію захопили араби, в 11 ст.— турки-сельджуки. Від них Т. було визволено 1122 за *Давида Будівника*, який зробив Т. столицею об'єднаної груз. д-ви. В 2-й пол. 14 ст. місто розорило військо *Тімура*. В кін. 15 — на поч. 17 ст. на Т. не раз робили спустошливі наскоки тур. і перс. завойовники. В 1801 Т. у складі Сх. Грузії приєднано до Рос. імперії. Місто стало адм. центром Тифліської губернії. З кін. 19 ст. Т.— один з осередків революц. руху на Закавказзі. В 1887 в Т. створено одну з перших робітн. орг-цій Закавказзя — «Робітничий союз». У 1901 організовано к-т РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, в *революції 1905—07 в Росії*. В період Лютн. революції 1917 в Т. виникла Рада робітн., солдат. і сел. депутатів, однак керівництво в ній захопили меншовики. В листопаді 1917 в Т., як і в усьому Закавказзі, владу захопив блок контрреволюц. сил. Рад. владу в Т. встановлено в лютому 1921. Т. став столицею Груз. РСР. У 1922—36 Т.— також столиця ЗСФРР (див. *Закавказька федерація*). На Т. припадає бл. 33 % всієї валової пром. продукції республіки. Обсяг пром. виробництва міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 17,3 раза. Провідне місце у пром. комплексі посідає машинобудування (у т. ч. електронне, приладобудування) та металообробка. Найбільші підприємства цих галузей: виробничі об'єднання «Електровозобудівник», верстатобудівне, «Електроапарат», науково-виробниче «Елва»; електровагонорем. і авіац. з-ди. Розвинута харч. пром-сть, зокрема винобробна, тютюнова, чайна, маслосироробна, молочна, м'ясопереробна. Осн. галузі легкої пром-сті: вовняна, шовкова, трикотажна, шкіряно-взуттєва (виробниче шовкове об' єднання, камвольно-суконний комбінат «Радянська Грузія», трикот. та швейні фабрики тощо). Серед ін. галузей виділяються деревообробна, будівельних матеріалів, склобробна, фармацевтична та поліграфічна. Т.— важливий трансп. вузол Закавказзя, кінцевий пункт *Військово-Грузинської дороги*, центр залізничних сполучень, аеропорт. Діє Тбіліський метрополітен, є канатні пасажирські дороги (4 підвісні та фунікулер). Т.— важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. в місті було 222 загальноосв. школи (бл. 180 тис. учнів), 25 серед. спец. навч. закладів (21,4 тис. учнів), 50 профес.-тех. уч-щ (19,2 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах налічувалося 66 тис. студентів. Вузи: *Тбіліський університет*, Груз. політех., мед., с.-г., театр. ін-ти, Академія мистецтв, Консерваторія ім. В. Сараджишвілі та ін. В Т.— *Академія наук Грузинської РСР* і 37 її наук. установ, зокрема н.-д. ін-ти математики ім. А. Размадзе, фізіології ім. І. Беріташвілі, фізики, психології ім. Д. Узнадзе та ін. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Грузії — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Закавказьке відділення ВАСГНІЛ, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т технології електромашин малої потужності, Груз. відділення Всесоюзного н.-д. і конструкторсько-технологічного ін-ту по машинах для гірничого землеробства й обробітку субтропічних культур, Груз. н.-д. ін-т енергетики та гідротех. споруд, н.-д. центр травматології й ортопедії, н.-д. ін-ти клінічної та експеримент. кардіології, генеративної функції людини, курортології та фізіотерапії тощо, всього в Т. понад 200 н.-д. установ і проектно-конструкторських орг-цій. В місті — 124 масові б-ки (фонд — бл. 10 млн. одиниць зберігання), 46 клубних закладів, 67 кіноустановок, 15 театрів — Груз. театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі, Груз. театр ім. Шота Руставелі, Груз. театр ім. К. Марджанішвілі, Тбіліський рос. драм. театр ім. О. С. Грибоєдова, Тбіліський вірм. драм. театр ім. С. Шаумяна, Груз. театр юного глядача, Рос. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Груз. театр ляльок та ін., філармонія, цирк, кіностудія «Грузія-фільм». Музеї: Тбіліський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей Грузії ім. С. Джанашіа, Музей нар. і ужиткового мистецтва, Держ. музей мистецтв Грузії, Музей Дружби народів, історії груз. медицини, груз. нар. архітектури та побуту, історії комсомолу Грузії, історії військ Червонопрапорного Закавказ. військ. округу, літературний ім. Г. Леонідзе та ін. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів ім. Б. Дзнеладзе, 7 будинків піонерів, Будинок худож. виховання, 3 станції юних техніків, 25 спорт. шкіл тощо. В Т. працюють 9 респ. вид-в («Сабчота Сакартвело», «Мерані», «Ганатлеба», «Накадулі» та ін.), Гол. редакція Груз. Рад. Енциклопедії. Виходять 28 журналів, 12 респ. газет, 2 міські — «Тбілісі» (груз. мовою) та «Вечерний Тбилиси» (рос. мовою). Респ. радіомовлення працює за двома програмами та веде передачі груз., рос., вірм., азерб. та курдською мовами. Телепередачі ведуться по 4 програмах груз. та рос. мовами. Телецентр. Серед архіт. пам'яток: цитадель міста — Нарікала (4—17 ст.), базиліка Анчисхаті (6 ст.), купольні собор Сіоні (6—7 ст.) і церква Метехі (1278—89), лазня царя Ростома (17 ст.); в стилі класицизму — готель Зубалашвілі (1835, тепер Музей мистецтв Груз. РСР), будинок кол. Груз. дворян. зем. банку (1912—16, арх. О. Кальчин, тепер Держ. б-ка Груз. РСР ім. К. Маркса). За рад. часу споруджено: Груз. філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1938, арх. О. Щусєв), Будинок Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава та ін.), Палац спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іверія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1956, скульптор В. Топурідзе та ін.; 1983, скульптори М. Кіпіані та ін.), Ш. Руставелі (1942, скульптор К. Мерабішвілі), О. Пушкіну (1892) і М. Гоголю (1909; обидва — скульптор Ф. Ходорович), А. Церетелі (1922, скульптор Я. Ніколадзе), О. Грибоєдову (1961, скульптор М. Мерабішвілі), засновникові Т.— Вахтангу Горгасалу (1959—67, скульптор Е. Амашукелі), монумент «Мати-Грузія» (1958, скульптор Е. Амашукелі), пам'ятники Д. Гурамішвілі (1965, скульптор М. Бердзенішвілі), М. Горькому (1973, скульптор А. Топурідзе), художникові Н. Піросманашвілі (1975, скульптор Е. Амашукелі), пам'яті 26 бакинських комісарів (1981, скульптор Д. Сіхарулідзе), меморіал «Перемога» (скульптор Г. Очіаурі, художник З. Церетелі, 1981). З Т. пов'язані життя і діяльність багатьох видатних громад. діячів, діячів культури, зокрема рос. і укр. — О. Грибоєдова (похований у Т.), О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Горького, М. Гулака та ін.

Тбілісі. Філармонія. Архітектори І. Чхенкелі та ін.. 1971.

Тбілісі.
Вид частини міста.

Літ.: Джаошвили В. Ш. Тбилиси. Экономико-географический очерк. Тбилиси, 1971; Революционное прошлое Тбилиси. Тбилиси, 1964; Квирквелия Т. Р. Тбилиси. М., 1969; Хуцишвили Г. Тбилиси через века и годы. Тбилиси, 1981.

Т. М. Ментешашвілі.

ТБІЛІ́СЬКИЙ УНІВЕ́РСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Груз. РСР. Засн. 1918. В 30-і рр. на базі Т. у.в Тбілісі створено політех., мед., пед., с.-г. ін-ти та ряд н.-д. установ, що згодом увійшли до складу АН Груз. РСР. У 1981/82 навч. р. у складі Т. у. 18 ф-тів: істор., філософії та психології, філол., журналістики, зх.-європ. мов та л-р, сходознавства, екон., обліково-екон., планування нар. г-ва, товарознавства та економіки тор-

1

2

3

До ст. **Федотов П. А.**

1. Анкор, іще анкор! Близько 1851.
2. Гравці. 1852. Київський музей російського мистецтва.
3. Вулична сценка під час дощу. Акварель. 1837.
4. Портрет Н. П. Жданович біля фортепіано. 1849. Державний Російський музей у Ленінграді.
5. Удовичка. 1851.

1, 3 і 5 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

4

5

1

2

3

До ст. **Труш І. І.**

1. Гуцулка з дитиною 1912. Львівський музей українського мистецтва.

2. Самітня сосна. 20-і роки 20 ст.

3. Над Дніпром.

2 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

гівлі, інженерно-екон., юрид., механіко-матем., фіз., кібернетики та прикладної математики, хім., біол., географо-геологічний, на яких навчалося бл. 16 тис. студентів, зокрема на денному відділенні понад 10 тис. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів та ф-т підготовки іноз. громадян, 2 н.-д. ін-ти, 5 проблемних та 6 н.-д. лабораторій, обчислювальний центр, метеостанція, метеобаза, планетарій, б-ка (фонд бл. 3 млн. одиниць зберігання). Т. у. має власну друкарню (з 1923), вид-во (з 1933). За роки існування Т. у. підготував понад 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

В. М. Окуджава.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ (Twardowski) Казімеж Ежи Адольф (20.X 1866, Відень — 11.II 1938, Львів) — польс. філософ, засновник *львівсько-варшавської школи*. Проф. Львів. ун-ту (1895—1930). Учень Ф. *Брентано*, Т. сприйняв властиве його поглядам поєднання елементів *позитивізму* і *схоластики*. Спекулятивній метафізиці протиставляв т. з. наук. філософію, яку розглядав як сукупність наук. Реформа в філософії, за Т., полягає в запровадженні дедуктивних (раціоналістичного, логіко-аналітичного) і емпіричних (експериментального) методів, а нагальним завданням є відбір філос. проблем і з'ясування понять, вироблення засобів точного і ясного мислення. Психологію вважав емпіричною основою філос. наук, розглядав її з позицій психофіз. паралелізму і інтроспекції як описову, експериментальну науку. В гносеології близький до *феноменалізму* Д. *Юма*. Його учнями були польс. філософи Я. *Лукасевич*, Т. *Котарбінський*, К. *Айдукевич*, Р. *Інгарден* та ін.

М. М. Верников.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ Олександр Трифонович [8 (21).VI 1910, с. Загір'я, тепер Починковського р-ну Смол. обл.— 18.XII 1971, дачне сел. побл. Красної Пахри Моск. обл., похований у Москві] — рос. рад. поет і громад. діяч. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша кн.— поема «Шлях до соціалізму» (1931). Поеми «Вступ» (1933), «Сторона Муравія» (1936; Держ. премія СРСР, 1941) — про долю селянина в роки колективізації. У вірші «Ленін і пічник» (1940) змалював образ мудрого і людяного вождя революції. У роки Великої Вітчизн. війни працював у фронтових газетах, в яких публікував свої вірші («Фронтова хроніка») і нариси. В поемі «Василь Тьоркін. Книга про бійця» (1941—45; Держ. премія СРСР, 1946) створив образ хороброго, дотепного воїна-визволителя. Поема «Дім при дорозі» (1946; Держ. премія СРСР, 1947), вірші «Я вбитий під Ржевом», «Їх пам'яті» — про мужність і героїзм, страждання рад. людей у роки війни. У формі лірико-філософського подорожнього щоденника написана поема «За даллю — даль» (1960; Ленінська премія, 1961). Автор сатиричної поеми «Тьоркін на тому світі» (1963), зб. «З лірики цих літ. 1959—1967» (1967; Держ. премія СРСР, 1971), циклу «З нових віршів» (1969), оповідань, нарисів, публіцистичних творів. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. нар. пісень. Україні присвятив ряд віршів. Був у дружніх стосунках з М. Рильським, М. Бажаном, А. Малишком та ін. Головний редактор журн. «Новый мир» (1950—54 і 1958—70), віцепрезидент європ. співтовариства письменників (1963—68). На XIX з'їзді КПРС (1952) обраний членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII з'їзді (1961) — канд. в члени ЦК КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений [в 6 т.], т. 1—5. М., 1976—80; О литературе, М., 1973; Укр. перекл.— Вірші, поеми. К., 1960.

Літ.: Турков А. Александр Твардовский. М., 1970; Кулинич А. Вслед за веком жить спешил. К., 1980; Македонов А. Творческий путь Твардовского. М., 1981.

А. В. Кулінич.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ (Twardowski) Самуель (бл. 1600—1661, Залісся, тепер ПНР) — польс. поет і хроніст. Н. в шляхетській сім'ї. В своїй поемі «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою, пізніше з шведами і угорцями» (ч. 1—4, бл. 1654—81) описав події *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема *Збаразьку облогу 1649*, *Берестецьку битву 1651*. Цей твір Т. був одним з гол. джерел літопису С. *Величка*. Укр. переклад твору Т. опублікований як додаток до цього літопису (т. 4, 1864).

ТВАРИ́НИ — одна з двох основних груп світу живих організмів на Землі. На відміну від іншої групи — *рослин* всі Т.— *гетеротрофи*. Більшості Т. властива активна рухливість. Серед нерухливих Т. (сидячі форми) переважають *колоніальні організми*. Для клітин усіх Т. (крім покривників) характерна відсутність целюлозної клітинної оболонки. Т. здатні рости до певного віку (виняток — алігатори, черепахи). Т. поділяють на 2 осн. групи з різним рівнем організації: одноклітинні (*найпростіші*) і багатоклітинні (решта Т.). Серед одноклітинних іноді немає чіткої межі між рослинами і Т. (напр., деякі *джгутикові* містять *хлорофіл* і здатні до *фотосинтезу*, проте пересуваються за допомогою джгутиків). В процесі *еволюції* будова і функції багатоклітинних Т. ускладнювались. Виникли *тканини*, *органи* і їх системи; пристосування, що забезпечують сталість внутр. середовища (див. *Гомеостаз*). Розвинулись спец. складні форми поведінки (див. *Видотипова поведінка тварин*) тощо. Для порівняльного вивчення Т. їх класифікують (див. *Систематика* біологічна). Відомо бл. 1,5 млн. видів Т., що існують в наш час, серед них комах понад 1 млн. Одні Т. є джерелом харчування людини, пром. сировини тощо, інші — збудниками хвороб, шкідниками культурних рослин, зерна і зернопродуктів і т. д. Зникнення багатьох видів Т., зумовлене госп. діяльністю людини, змінами умов існування тощо, спричинилося до необхідності їх охорони (див. *Вимирання організмів*, *Охорона природи*, *Заповідник*, *Заказник*). Тварин всебічно вивчають різні галузі *зоології*. Див. також *Свійські тварини*.

ТВАРИ́ННИЙ СВІТ, тваринне населення — сукупність особин одного або багатьох видів тварин, що склалася історично в межах будь-якої території або акваторії. Т. с., крім видового складу (*фауни*), характеризується також чисельністю особин. Розрізняють тваринне населення виду (і його *популяцій*), функціонально-біоценотичних груп (*сапрофагів*, хижаків, *паразитів* та ін.) і Т. с. в цілому. Вивчення Т. с. має велике значення для з'ясування ролі тварин в *біоценозах*, розробки наук. прогнозів в лісовому і сільс. г-ві, рибальстві, мисливському промислі і охороні здоров'я.

ТВАРИ́ННИЦТВА ЛІСОСТЕ́ПУ І ПОЛІ́ССЯ УРСР НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Міститься на території дослідного г-ва «Українка» біля Харкова. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Створений 1956 на базі Укр. н.-д. ін-ту великої рог. худоби (засн. 1932) і Пд. н.-д. ін-ту молочного г-ва (1930). Ін-т (1983) має 25 відділів і лабораторій, дослідні г-ва. Розробляє питання технології виробництва продуктів тваринництва, розведення і штучного осіменіння тварин, їх годівлі, заготівлі кормів, механізації, економіки і спеціалізації с. г. З участю співробітників ін-ту виведені *лебединська порода* великої рог. худоби, *миргородська порода свиней* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

О. Т. Твардовський.

ТВАРИ́ННИЦТВА СТЕПОВИ́Х РАЙО́НІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Міститься в Чаплинському р-ні Херсонської обл. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Організований 1956 на базі Всесоюз. н.-д. ін-ту гібридизації і акліматизації тварин ім. М. Ф. Іванова (створений 1932). Ін-т (1983) має 18 відділів і лабораторій, зоопарк і *дендропарк*. Один з осн. в СРСР центрів н.-д. роботи з породоутворення, гібридизації, акліматизації і одомашнення тварин. В ін-ті виведено *асканійську породу овець*, *українську степову білу породу свиней*, *українську степову рябу породу свиней*, тип багатоплідних каракульських овець, молочно-м'ясний тип червоної степової породи великої рог. худоби та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1969). Див. також *Асканія-Нова*.

ТВАРИ́ННИЦТВО — галузь сільського господарства; розведення с.-г. тварин для виробн. тваринницьких продуктів. Т. забезпечує населення цінними продуктами харчування (молоко, масло, м'ясо, яйця та ін.), постачає харчовій та легкій пром-сті сировину (молоко, м'ясо, вовна, шкіра, щетина тощо), дає живу тяглову силу (коні, воли, верблюди та ін.) та осн. органічне добриво (гній). З продуктів і відходів Т. одержують деякі корми (кісткове борошно, знежи-

ПОГОЛІВ'Я СВИНЕЙ В УРСР
(тис; на 1 січня)

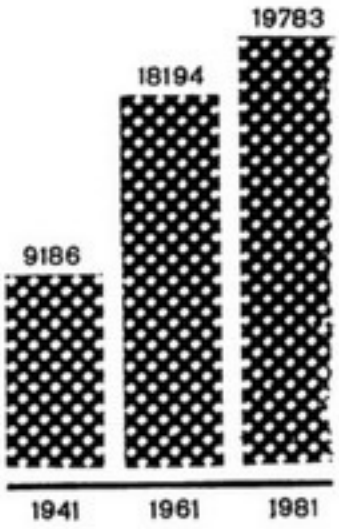

рене молоко тощо), а також лікар. препарати (лік. сироватки, гормональні препарати та ін.). Т. включає м'ясне й молочне *скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, козівництво, кролівництво, конярство,* верблюдівництво, оленярство, *звірівництво,* собаківництво. До Т. належать також *рибництво, бджільництво* й *шовківництво*. У більшості галузей Т. виділяють племінне і продуктивне Т. У дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, Т. було відсталою галуззю с. г. Переважала безпорідна худоба низької продуктивності. Середньорічний надій молока від однієї корови становив 900—1000 кг, настриг вовни з однієї вівці — бл. 2 кг, несучість курок-несучок — 40—50 яєць на рік. З перших років Рад. влади Т. було приділено велику увагу. В липні 1918 В. І. Ленін підписав декрет про племінне Т., яким було покладено початок організації племінної справи в країні. Особливо важливе значення для відновлення і піднесення Т. мали рішення Червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1934, який поклав початок створенню великого громад. Т. у колгоспах. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. було заподіяно великої шкоди. В післявоєнні роки на основі зміцнення колгоспів і радгоспів Т. розвивається швидкими темпами. В 1950 перевершено довоєнний рівень кількості поголів'я вел. рог. худоби і свиней; виробн. м'яса, молока, вовни досягло рівня 1940, розширилася племінна робота. Для дальшого піднесення Т. в країні важливе значення мали рішення Вересневого 1953 та Червневого 1958 пленумів ЦК КПРС. Було поліпшено планування виробн. і заготівель тваринницької продукції, значно підвищено закупівельні ціни на продукти Т., визначено перехід від обов'язкових поставок до держ. закупівель с.-г. продуктів. Березневий пленум ЦК КПРС 1965 визначив систему екон. і орг. заходів, спрямованих на піднесення с. г., здійснення яких сприяло дальшому зростанню поголів'я худоби і підвищенню продуктивності Т. в країні, в т. ч. на Україні. В СРСР порівняно з дореволюц. періодом (1916) поголів'я вел. рог. худоби збільшилося з 58,4 млн. до 117,2 млн. (1982), свиней — відповідно з 23,0 млн. до 76,7 млн., овець і кіз — з 96,3 млн. до 148,5 млн. Середньорічний надій молока від однієї корови у всіх категоріях г-в 1982 становив 2134 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,2 кг (1940 — відповідно 1185 кг, 2,2 кг). В 1982 в СРСР одержано 15,4 млн. т м'яса в забійній вазі, 91,0 млн. т молока, 72,4 млрд. шт. яєць, 452 тис. т вовни. В УРСР зосереджено 21,8 % загальносоюзного поголів'я вел. рог. худоби та 27,1 % поголів'я свиней. В 1982 Україна дала 22,6 % загальносоюзного виробн. молока, 22,3 % м'яса, 21,5 % яєць. Валова продукція Т. 1982 становила 51,9 % всієї валової продукції с. г. республіки. В 1982 на Україні середньорічний надій молока від однієї корови в усіх категоріях г-в становив 2204 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,0 кг, несучість курок-несучок — 195 шт. (1965 — відповідно 1935 кг, 2,7 кг, 120 шт.). Важливою умовою дальшого розвитку Т. є поліпшення кормовиробництва, зокрема підвищення врожайності зернофуражних та кормових культур, впровадження прогресивних методів заготівель і збереження кормів. Особливе значення має розвиток *комбікормової промисловості*. Провадиться велика робота щодо поліпшення племінної справи і породного районування худоби й птиці. Дедалі більшого розвитку набувають міжколгоспна та внутрішньогосп. спеціалізація, концентрація, організація виробн. тваринницької продукції на базі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції* (див. *Тваринницький комплекс*). Створення великих галузевих виробничих об'єднань забезпечує можливість впроваджувати і використовувати нову техніку, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*. Постановою Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР» як один з осн. напрямів розвитку с. г. країни визначено всемірну його інтенсифікацію (див. *Інтенсифікація виробництва*). Розвиток Т. на сучас. етапі здійснюється на основі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленої Травневим пленумом ЦК КПРС 1982. Програмою намічено, зокрема, підвищення продуктивності худоби і птиці, послідовне переведення Т. на пром. основу. Науково-дослідну роботу в галузі Т. на Україні проводять *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Птахівництва український науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут* та ін. ін-ти, обл. дослідні с.-г. станції та відповідні кафедри с.-г. вузів. Див. також *Закупівлі* сільськогосподарських продуктів, *Сільське господарство*. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 448—449.

Виробництво основних продуктів тваринництва в УРСР

Роки	М'ясо і сало всіх видів (у забійній вазі), тис. т	Молоко, млн. т	Яйця, млн. шт.	Вовна, тис. т
1940	1127	7,1	3273	13,5
1950	1195	6,8	3490	11,9
1960	2068	14,0	7187	27,6
1970	2850	18,7	9202	24,8
1982	3440	20,3	15 482	26,4

Державні закупівлі основних продуктів тваринництва в УРСР (всі категорії господарств)

	1940	1950	1960	1970	1982
Худоба і птиця (у живій вазі), тис т	516	462	1541	2627	3400
Молоко і молочні продукти в перерахунку на молоко, тис. т	1006	1542	5998	10 545	12 945
Яйця, млн. шт.	1039	635	1628	3786	9233
Вовна (немита), тис. т залікової ваги	2,21	9,7	28,0	26,0	28,9

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Муштрук А. І., Чалий А. А. Інтенсифікація тваринництва. К., 1975; Калита В. Т. На промисловій основі. К., 1975 Тваринництво. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

О. М. Окопний.

«ТВАРИННИЦТВО УКРАЇНИ» — щомісячний науково-виробничий журнал М-ва с. г. УРСР. Виходить з 1926 (до 1935 в Харкові, потім у Києві). Журнал розкриває досягнення науки й передового досвіду в тваринництві та кормовиробництві, пропагує і висвітлює результати соціалістичного змагання трудівників ферм та комплексів по підвищенню ефективності виробництва і якості роботи. Окремі розділи присвячено питанням технології і механізації виробництва, економіки, плем. роботи, заготівлі й приготування кормів, годівлі тварин, ветеринарії, розвитку дрібних галузей (рибництва, кролівництва, бджільництва та ін.). *М. І. Халимоненко.*

ТВАРИННИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС — внутрішньогосподарський виробничий підрозділ, що спеціалізується на виробництві певного виду тваринницької продукції. До Т. к. належать виробничі приміщення, інженерно-тех. споруди, системи машин та необхідне поголів'я тварин. У Т. к. здійснюється єдиний технологічний процес, забезпечується потоковість і ритмічність виробн. тваринницької продукції встановлених стандартів при високій продуктивності *суспільної праці*. Організація Т. к. на пром. основі створює сприятливі умови для високого рівня концентрації поголів'я худоби та спеціалізації виробн., великомасштабної селекції, прискорення темпів генетичного поліпшення с.-г. тварин. Т. к. формуються окремими колгоспами і радгоспами або їх створюють на базі *міжгосподарського кооперування*. Буд-во Т. к. в СРСР почато після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток виробництва продукції тваринництва на промисловій основі» (1971). Створюються Т. к. різних виробничих напрямів: молочні, по вирощуванню й відгодівлі великої рогатої худоби, по вирощуванню племінної рог. худоби, по вирощуванню молодняка; свинарські з завершеним виробничим циклом, свиновідгодівельні, птахівницькі, вівчарські та кро-

лівницькі. В 1982 у колгоспах і радгоспах УРСР налічувалося 119 комплексів по виробн. молока, 210 комплексів по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, 718 птахоферм і птахофабрик. Осн. напрями розвитку Т. к. визначено постановами ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976) та Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Див. також *Тваринництво*. *О. М. Окопний.*

ТВЕН (Twain) Марк (справж. ім'я та прізв.— Семюел Ленггорн Клеменс; 30.XI 1835, Флоріда, шт. Міссурі — 21.IV 1910, Реддінг, шт. Коннектікут) — амер. письменник, основоположник амер. критичного реалізму. Літ. діяльність почав 1865. Враження від подорожі 1867 в Європу (побував і в Криму) й Палестину втілив у зб. гумористичних нарисів «Простаки за кордоном» (1869). Яскравий комічний колорит ранніх творів зумовлений вірою Т. в можливості прогресу амер. демократії. Перебування в Хартфорді (шт. Коннектікут) 1871—91 позначилося втратою романтичних ілюзій. В романі «Позолочений вік» (1873, у співавт. з Ч. Д. Уорнером) сатирично зобразив амер. дійсність після громадян. війни 1861—65. В автобіогр. романі «Пригоди Тома Сойєра» (1876) протиставив поетичний світ дитинства бездуховності й антагонізму світу дорослих. Критичні тенденції загострилися в оповіданнях та памфлетах 70—80-х рр. («Лист ангела-хранителя», 1887, опубл. 1946). Роман «Пригоди Гекльберрі Фінна» (1884) — широка панорама життя рабовласницького Півдня. В істор. романах «Принц і злидар» (1882), «Янкі з Коннектікута при дворі короля Артура» (1889) Т. у фантастичних сюжетах викривав деспотизм, лицемірство, реліг. мракобісся. В 90—900-х рр. звернувся до сатиричної притчі («Людина, що спокусила Гедліберг», 1899), політ. памфлету («Сполучені Лінчуючі Штати», опубл. 1923, та ін.), філос. сатири (повість «Таємничий незнайомець», опубл. 1916). Прихильно поставився до зростання організованої боротьби амер. робітн. класу («„Лицарі праці" — нова династія»), до подій рос. революції 1905—07. Т. належать і кн. нарисів «Життя на Міссісіпі» (1883), роман «Йолоп Вільсон» (1894), істор. роман «Жанна д'Арк» (1896) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Янкі при дворі короля Артура. Одеса, 1929; Пригоди Тома Сойєра. К., 1955; Пригоди Гекльберрі Фінна. К., 1956; Принц і злидар. К., 1957; Позолочений вік. К., 1963; Оповідання та памфлети. К., 1972; Оповідання. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1959—61; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1980; Дневник Адама. Сборник публицистических произведений. М., 1981.

Літ.: Лібман З. Я. Марк Твен. К., 1977; Ромм А. С. Марк Твен. М., 1977; Левидова И. М. Марк Твен. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1867—1972. М., 1974.

Н. Ю. Жлуктенко.

ТВЕР — колишня (до 1931) назва м. *Калініна*.

ТВЕРДА́ ПШЕНИ́ЦЯ — див. *Пшениця*.

ТВЕРДЕ́ ТІ́ЛО — 1) *Агрегатний стан речовини*, що характеризується збереженням форми й об'єму, а також можливістю їхнього відновлення після діяння невеликих *сил*. При підвищенні т-ри переходить у рідкий або газоподібний стан (див. *Плавлення, Сублімація*). Частинки (*атоми, іони, молекули*), що утворюють Т. т., здійснюють малі коливання навколо положень рівноваги. За розташуванням частинок Т. т. поділяють на кристалічні (див. *Кристали, Кристалічна гратка*) й аморфні (див. *Аморфний стан*). Кристалічні Т. т. характеризуються *близьким і далеким порядком*, а аморфні, значну частину яких можна розглядати як рідини з дуже великою в'язкістю,— лише близьким. Є кілька способів поділу Т. т. на групи. Залежно від типу зв'язку (див. *Енергія зв'язку*) між частинками, що утворюють Т. т., розрізняють метали, ковалентні, іонні і молекулярні кристали, а також кристали з водневими зв'язками. В металах (Na, K, Fe) тип зв'язку визначається взаємодією «вільних» *електронів* провідності з граткою додатно заряджених іонів. У ковалентних кристалах (C, Si, Ge) він зумовлений електронами (здебільшого їхніми па́рами), спільними для двох атомів кристала. В іонних кристалах (NaCl, KCl) зв'язок між додатними і від'ємними іонами пояснюється електростатичною взаємодією між ними. В мол. кристалах (H_2, O_2, C_2, кристали органічних сполук) він існує завдяки міжмолекулярним силам. В кристалах з водневими зв'язками (напр., лід) зв'язок між атомами електровід'ємних елементів (найчастіше O, N) здійснюється через проміжний іон водню (*протон*). За мех. властивостями Т. т. поділяють на крихкі і пружні (див. *Крихкість, Пружність*), за електричними — на метали, які бувають нормальні і надпровідні (див. *Надпровідність*), і неметали, які можуть бути *діелектриками* і *напівпровідниками*. Діелектрики в свою чергу бувають полярні (див. *Поляризація діелектриків*) і неполярні. Полярні характеризуються *піроелектрикою* і *п'єзоелектрикою*, до них належать, зокрема, *сегнетоелектрики* й антисегнетоелектрики. За магн. властивостями розрізняють діа-, парамагнетики і магнітовпорядковані Т. т., до яких належать феро-, антиферо- і феримагнетики (див. *Антиферомагнетизм, Діамагнетизм, Парамагнетизм, Феримагнетизм, Феромагнетизм*). Т. т. з великою енергією нульових коливань (див. *Нульова енергія*) порівняно з енергією зв'язку кристала виділяють у групу т. з. квантових кристалів (He, H_2, CH_4); тіла, які характеризуються низькою т-рою *кристалізації* — в групу т. з. кріокристалів. Її складають кристали, утворені з найпростіших молекул (H_2, O_2, N_2) або атомів інертних елементів. Кристалічні Т. т. відзначаються *анізотропією* фіз. властивостей. У деяких випадках вона настільки велика, що тіло поводиться як одно- або двовимірна система з рядом унікальних характеристик. До одновимірних систем відносять *біополімери*. Аморфні Т. т., за винятком окремих спеціальних випадків, — ізотропні (див. *Ізотропія*). Сучас. уявлення про Т. т. грунтуються на законах *квантової механіки*, які пов'язують властивості тіл з їхнім хім. складом, характером руху їхніх частинок і типом зв'язку між ними. Деякі з цих властивостей (напр., *теплопровідність* та *електропровідність*) і явища, що відбуваються в Т. т. (*люмінесценція*, поглинання електромагн. і акустичних хвиль та ін.), зумовлені *квазічастинками* і взаємодією між ними. Важливим завданням *фізики твердого тіла* є розробка фіз. основ для створення Т. т. з наперед заданими властивостями. Цілий ряд властивостей Т. т. (*фотопровідність, пластичність* та ін.), а також явищ, що в них відбуваються (зокрема, *термоелектричні явища, фотоелектричні явища*), набули широкого практичного застосування в різних галузях науки і техніки. 2) Ідеалізований об'єкт *механіки*, під яким розуміється тіло, що в ньому віддаль між будь-якими точками залишається сталою.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Займан Дж. Принципы твердого тела. Пер. с англ. М., 1974; Киттель Ч. Введение в физику твердого тела. Пер. с англ. М., 1978.

В. М. Локтєв.

ТВЕРДІ РО́ЗЧИНИ — однофазні кристалічні або аморфно-тверді речовини змінного складу з двох (або більше) компонентів. Залежно від розташування атомів розчиненої речовини в *кристалічній гратці* речовини-розчинника розрізняють Т. р.: проникнення (атоми — у міжвузлях гратки, напр., водень у металах); відмання (атоми — у підгратці одного металу, *вакансії* — у підгратці другого), напр., надлишкові атоми алюмінію у Т. р. на основі сполуки CoAl займають вузли у підгратці алюмінію, залишаючи вакантні вузли в підгратці кобальту (див. також *Дефекти в кристалах*); заміщення (атоми заміщують один одного в гратці, напр. Ni^{2+} і Mg^{2+} в гратці MgO). Т. р. бувають обмежені (Co у W) і необмежені (NiO в MgO). При утворенні Т. р. металів спостерігається підвищення твердості, міцності й електр. опору. Швидке охолодження (див. *Гартування* в металообробці) насиченого при високій т-рі Т. р. приводить до утворення пересиченого Т. р., який розпадається при низькотемпературному відпалі (див. *Старіння металів*) з виділенням другого компонента. Багато *сплавів* (*сталь, бронза* та ін.) і мінералів (напр., *плагіоклази, рубін*) є Т. р. До Т. р. належить також більшість стекол.

В. М. Павликов.

ТВЕРДІ СПЛА́ВИ — сплави з високими *твердістю*, міцністю, різальними та ін. властивостями, що зберігаються при нагріванні до високих т-р. Бувають порошкові і литі. Основою порошкових Т. с.

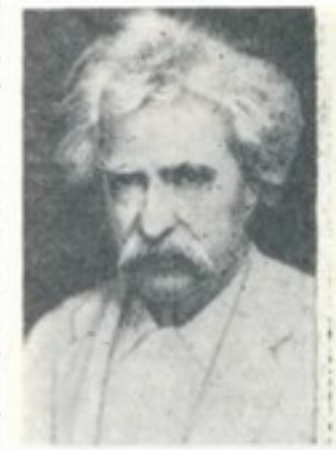

Марк Твен.

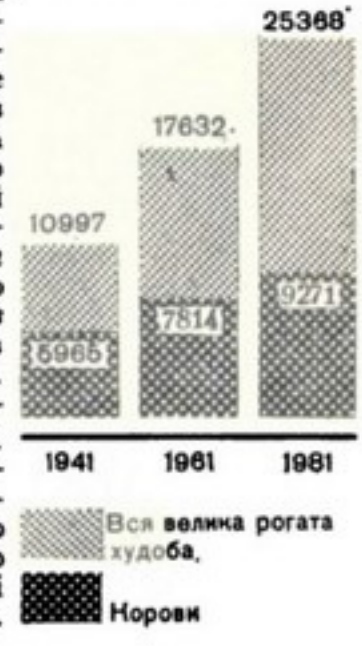

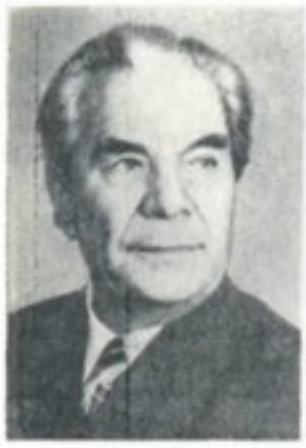

І. Й. Твердохліб.

є здебільшого *карбіди* вольфраму або титану, складні карбіди вольфраму і титану (часто і танталу), карбонітрид титану, рідше — ін. карбіди, *бориди* тощо. Цементуючою речовиною в них служить звичайно кобальт, рідше — нікель, його сплав з молібденом, сталь. Перші порошкові Т. с. одержано (1923—25) у Німеччині на основі карбіду вольфраму WC (цементуюча речовина — кобальт). В СРСР Т. с. такого типу (сплав «победит») вперше створено 1929. Розрізняють порошкові тверді сплави вольфрамові (вольфрамокобальтові), титановольфрамові і титанотанталовольфрамові. Вольфрамові (вольфрамокобальтові) сплави — найміцніші з усіх Т. с. Їхня границя *міцності* на стиск 3—4,7 ГПа, *ударна в'язкість* 16—50 кДж/м², *модуль пружності* 480—660 ГПа, коеф. *теплопровідності* 40—66 Вт/(м · К), питомий *електричний опір* ~ 19 мкОм см. Титановольфрамові сплави відрізняються від вольфрамових вищою стійкістю проти зношування. У титанотанталовольфрамових сплавів порівняно з вольфрамовими і титановольфрамовими вищі міцність проти втомленості і динамічна границя *текучості*. До порошкових Т. с. належать, крім того, безвольфрамові сплави на основі карбіду і карбонітриду титану (цементуючі речовини — нікель і молібден). За твердістю і міцністю вони близькі до титановольфрамових. Порошкові Т. с. застосовують у виробн. інструменту для обробки різанням металевих і неметалевих матеріалів, для безстружкової обробки (напр., волочіння, прокатки) металів, для виготовлення гірничобурового інструменту, їх використовують також як конструкційний матеріал. В металообробній і гірничій пром-сті СРСР застосування інструменту, робочі частини якого виготовлені з порошкових Т. с., сприяло підвищенню продуктивності праці в 3—5 разів. Литими Т. с., що їх одержують плавкою або литтям, є сплави типу WC—W_2C (реліти, які містять 3,7—4 % С), сплави на основі боридів та ін. сполук, сормайти (високовуглецеві і високохромисті сплави на основі заліза) тощо. Їх наварюють, наплавляють або напилюють на робочі частини інструментів, на деталі машин і механізмів. Застосування литих Т. с. дає змогу підвищувати в 2—4, іноді в 10—20 раз тривалість експлуатації деталей, що швидко зношуються.

ТВЕ́РДІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу чинити опір деформуванню або руйнуванню при місцевому силовому діянні твердих тіл на його поверхню; одна з найважливіших мех. характеристик матеріалів. Т. металів залежить від їхньої міцності й пластичності, Т. мінералів — від складу і структури. Т. визначають переважно *Брінелля методом, Віккерса методом, Роквелла методом, Шора методом* або методом Мооса — шкрябанням досліджуваного мінералу гострими ребрами мінералу еталонного. Мікротвердість (напр., тонких шарів металів, зерен металів і мінералів) встановлюють спец. методом, розробленим на основі методу Віккерса. Впроваджується метод визначення твердості металів за допомогою ультразвукових коливань (вимірюванням зміни власної частоти коливальної системи залежно від твердості).

ТВЕ́РДІСТЬ ВОДИ́ — властивість природної води, зумовлена наявністю в ній розчинених солей кальцію і магнію. Розрізняють Т. в. карбонатну (тимчасову), пов'язану з вмістом у воді *гідрокарбонатів* кальцію та магнію, які можна усунути кип'ятінням, і некарбонатну (постійну), коли є інші розчинені солі цих елементів (*хлориди, сульфати* та ін.). Сумарна концентрація усіх солей кальцію і магнію визначає заг. твердість. Класифікація води за твердістю у ммоль/кг: м'яка — до 2, середньої твердості — 2—5, тверда — 5—10 і дуже тверда — понад 10. Вода з високою Т. в. утворює твердий осад (накип) на стінках теплообмінних апаратів (парових котлів, водонагрівників та ін.). Для зменшення твердості воду зм'якшують (див. *Водопідготовка, Водоочищення*).

ТВЕРДОКРИ́ЛІ — ряд комах. Те саме, що й *жуки*.

ТВЕРДОПА́ЛИВНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н (РДТП) — *реактивний двигун* літального апарата, що працює на твердому *ракетному паливі* (*порохах*). Складається з сталевого корпуса, що є камерою згоряння, реактивного сопла, виготовленого з тугоплавких металів або інших теплостійких матеріалів; запального пристрою. Весь запас твердого палива вводиться в корпус у напівв'язкому текучому стані або закладається у вигляді спресованих з порошку зерен чи шашок. РДТП розвивають тягу (*реактивну силу*) від сотих часток Н (*мікроракетний двигун*) до 10—15 МН (потужний двигун, що встановлюється на *ракеті-носії*). Регулювання тяги здійснюється шляхом впливу на процеси газовиділяння або витікання газів, напр., зміною площі критичного перерізу сопла. РДТП відзначаються високою надійністю. Застосовують їх у космонавтиці для стабілізації космічних літальних апаратів і коригування траєкторії (див. *Системи керування космічними апаратами*), а також як гальмівні двигуни, в *балістичних ракетах*, реактивній артилерії тощо.

В. Я. Шипіль.

І. Й. Твердохліб у ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького) та Швейка («Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком).

ТВЕРДОХЛІ́Б Іван Йосипович (н. 24.VI 1899, с. Должик, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.)— укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). З 1923 працював у Харків. нар. театрі ім. Т. Шевченка, Укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1925, Кременчук, Полтава), Харків. дит. театрі (1928—29), з 1929 (з перервою) — в Одес. держ. драмі (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції). Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), дід Юхим («97» М. Куліша), Бурка («Дороги, які ми вибираємо» Зарудного), Добчинський («Ревізор» М. Гоголя). Швейк («Пригоди бравого солдата Швейка» за Гашеком), Мальволіо («Дванадцята ніч» Шекспіра). Знімався (з 1930) у кіно (фільми: «Коліївщина», «Коні не винні», «Перекоп», «Прометей», «Дорогою ціною» та ін.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Л. М. Новоселицька.

ТВЕРДОХЛІ́Б Сидір Антонович (9.V 1886, Бережани, тепер Тернопол. обл.— 16.X 1922, Львів) — укр. поет і перекладач. Навчався у Львів. та Віденському ун-тах. Працював учителем. Належав до літ. угруповання «*Молода муза*». Перші вірші надрукував 1906 в журн. «*Світ*». У 1908 вийшла зб. поезій Т. «В свічаді плеса». Т.— один з популяризаторів укр. л-ри польс. мовою, перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Маковея, О. Олеся та ін.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1958.

Ф. П. Погребенник.

ТВЕРДОХЛІ́БОВ Олександр Дмитрович (1840—1918) — укр. краєзнавець. Вчителював у Охтирці (тепер місто Сум. обл.). Опублікував ряд оповідань у газ. «Южный край» (під псевдонімом Земляк), історико-етногр. статей у журн. «Киевская старина» та «Збірці Харківського губернського статистичного комітету», описав кустарні промисли Охтирського і Богодухівського повітів. У працях з історії Т. торкався питань класового розшарування укр. козацтва, однак ідеалізував устрій Запорізької Січі.

ТВЕРСЬКЕ́ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. князівство в Пн.-Сх. Русі 13—15 ст., займало територію у верхній течії р. Волги та по її притоках. Осн. міста: Твер (столиця), Кашин, Кснятин, Зубцов, Старица, Холм, Микулин, Дорогобуж. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. великий князь владимирський *Ярослав Всеволодович* виділив Т. к. із складу Переяслав-Залєського князівства як уділ своєму синові *Олександру Невському*. Незалежним Т. к. стало 1247. В 2-й пол. 13 ст. зросла його політ. могутність. Т. к. стало гол. суперником *Московського великого князівства* в боротьбі за об'єднання Пн.-Сх. Русі. На поч. 14 ст. тверський князь дістав титул «великого». Т. к. деякий час було центром

визвольної боротьби рус. земель проти *монголо-татарського іга*. Повстання, що спалахнуло 1327, було жорстоко придушене *Золотою ордою*. Це значно ослабило Т. к., чому сприяв також процес феод. роздробленості. Як самостійне князівство перестало існувати 1485, коли в результаті походу *Івана III* на Твер Т. к. було приєднано до *Російської централізованої держави*.

ТВІРНА в геометрії — пряма, що перетинає при своєму русі дану лінію (напрямну), утворюючи при цьому лінійчату *поверхню*. Якщо Т. залишається паралельною самій собі, то одержують *циліндричну поверхню*; якщо Т. весь час проходить через одну й ту саму точку, то одержують *конічну поверхню*.

ТВІРНА ТКАНИНА у рослин — те саме, що й *меристема*.

ТВІСТ (англ. twist, букв.— крутіння) — бальний танець. Був поширений у 60-х рр. 20 ст. Муз. розмір $^4/_4$, парні долі акцентовані. Властиві швидкий темп і чіткий ритм.

ТВОРЧІСТЬ — продуктивна людська *діяльність*, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення. Виявляється в різних галузях сусп. *практики*, науки, техніки, в л-рі й мистецтві. Розвиток творчого потенціалу діяльності є важливою умовою культур. прогресу суспільства і виховання людини. Природу Т. і творчих *здібностей* традиційно вивчають філософія і психологія. Філос. ідеалізм містифікує Т., вбачаючи в ній вияв надприродних духовних сил (бога, ідеї, духа) або таємничих підсвідомих психічних здатностей індивіда. *Діалектичний матеріалізм*, навпаки, пов'язує джерела Т. із свідомою сусп.-практичною діяльністю людей по цілеспрямованому перетворенню природи і суспільства, тобто з *працею* як основною формою людського життя. У вузькому значенні поняття «творчість» стосується лише соціокультур. сфери. В природі існує *розвиток*, а не Т., бо остання передбачає усвідомлену дію, реалізацію мети, задуму, тобто наявність свідомої людини-творця. Т. є могутнім джерелом *новаторства* в усіх галузях матеріального і духовного життя суспільства, а її результати (продукти) найвищою мірою відзначаються оригінальністю, неповторністю, унікальністю, досконалістю. Відповідно і творчі здібності являють собою граничну концентрацію духовних сил людини, її емоцій, почуттів, уяви, фантазії, інтелекту, професійної кваліфікації. Грунтуючись на природних, насамперед психофізіологічних, задатках (обдарованість), творчі здібності формуються і розвиваються лише в суспільно-культур. середовищі. Найвищим їхнім проявом у людини є *талант* і *геній*. Тому критерії, за допомогою яких вирізняються справді творчі надбання людства, повинні мати культурно-істор. масштаб, вказувати на місце певних здобутків у заг. поступі сусп. *культури*. Процес Т. завжди специфічний, але має й деякі заг. риси і фази розвитку. Такими фазами є пошук, визрівання задуму, реалізація (осяяння), обгрунтування і перевірка. Можливості для творчої діяльності залежать від *суспільних відносин*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* і *науково-технічного прогресу* впровадження творчого начала в усі сфери життя становить важливу закономірність сусп. розвитку. Т. стає справою найширших трудящих мас, виявом досконалості людських здібностей у різних видах праці. Про це свідчить невпинне зростання творчого потенціалу рад. науки і техніки та мистецтва, масовий рух новаторів, винахідників і раціоналізаторів та самодіяльна мистецька Т. Див. також *Натхнення*, *Психологія творчості*.

В. П. Іванов.

ТЕАТР (грец. θέατρον — місце для видовищ; видовище) — рід мистецтва, який відображає дійсність у художніх сценічних образах. Як і ін. роди мистецтва, театр. мистецтво є формою суспільної свідомості, засобом ідейного й естетичного виховання мас. Т. відображає особливості розвитку, ідеали і суперечності суспільства, тісно пов'язані з його загальною культурою.

Мистецтво Т. зародилося ще в старод. часи. Його елементи є в трудових і реліг. обрядах, в іграх, пізніше — в творчості мандрівних акторів (*мімів* у Римі, жонглерів, *менестрелів* і *трубадурів* у Франції, *скоморохів* у Київ. Русі та ін.). Синтезувавши в собі всі види нар. творчості (словесний і муз. фольклор, танець, пантоміму, декоративно-ужиткове мистецтво), Т. ще в давнину набув у різних народів самобутніх форм. З'явилися і своєрідні нац. театр. системи (зокрема, в Індії, Китаї, Тібеті, Японії та ін.), в яких безпосереднє відображення життєвих явищ поєднувалося (найбільше на Сх.) з умовним (застосування масок, особливих костюмів та гримування, символічних деталей тощо). Визначним надбанням світової культури стали класична інд. драма 2—5 ст. (Бхаса, Калідаса, Шудрака), кит. юанська драма 12—15 ст., японський Т. но та *кабукі*. На розвиток європ. Т. великий вплив мав заснований на гуманістичних принципах Т. стародавніх Греції і Риму (див. *Греція* Стародавня, *Рим* Стародавній, розділ Театр), в якому стверджувалися норми громадянськості й моралі, відображалася соціальна і політ. боротьба в античному суспільстві. За середньовіччя в Зх. Європі Т. було підпорядковано ідеології феодалів і католицької церкви. Проте поряд з реліг. виставами (*містерії*, *міраклі*, *моралітe* тощо) розвивалося демократичне театр. мистецтво (див. *Фарс*, *Інтермедія*). Збагачені формами нар. видовищ середньовіччя, традиції античності було відновлено в епоху *Відродження* (*комедія дель арте* в Італії, театр. системи Ф. Лопе де Вега, П. Кальдерона, т. з. комедія плаща та шпаги в Іспанії, філос.-аналітичний театр У. Шекспіра в Англії). Дальшим етапом розвитку європ. сцени став Т. *класицизму* у Франції, заснований на нормативній естетиці Буало та раціоналістичній філософії Декарта (П. Корнель, Ж. Расін, Ж. Б. Мольєр). Йому властива канонічність форм, декламаційність, риторична патетика. У 18 ст. Т. Франції, Німеччини, Англії пов'язаний з ідеями *просвітительства* (Д. Дідро, Г. Лессінг, Й. Гете, Ф. Шіллер); він вивів на сцену героя з бурж. середовища. Шаблони класицизму відкинув Т. *романтизму* і особливо Т. критичного реалізму. Реалізм зх.-європ. Т. багато в чому завдячує драматургії Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Б. Шоу, режисерським пошукам Мейнінгенського театру і відкриттям А. Антуана, Г. Крега, М. Рейнгардта. В розвиток Т. критичного реалізму великий внесок зробили рос. драматурги (О. Пушкін, М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький) та діячі сцени (М. Щепкін, П. Мочалов, О. Мартинов, М. Єрмолова). Вершиною вітчизняного реалістичного Т. дожовтневого періоду було глибоко психологічне і соціально активне мистецтво МХТ (з 1920 — *Московський художній академічний театр*), очолюваного К. Станіславським і В. Немировичем-Данченком.

Велика Жовтн. соціалістична революція створила необхідні умови для піднесення й розквіту театр. мистецтва. Соціальна єдність народів Рад. країни визначила розвиток багатонац. Т. і взаємозбагачення театр. культур рад. республік. На основі комуністичної ідейності і партійності, плідного використання кращих традицій мистецтва минулого у рад. Т. виробився найпрогресивніший метод відображення дійсності — метод *соціалістичного реалізму*. Цьому сприяла діяльність МХАТу, *Малого театру* та ін. театр. колективів країни, в т. ч. театрів братніх республік СРСР, режисерські відкриття К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейєрхольда, Є. Вахтангова, О. Таїрова, К. Марджанішвілі, О. Ахметелі, Л. Курбаса, Г. Юри, М. Охлопкова, Ю. Завадського, Г. Товстоногова, Ю. Мільтініса, К. Ірда (див. *Режисерське мистецтво*). Значний внесок у розвиток соціалістичного реалізму в Т. роблять театр. діячі країн соціалістичної співдружності. Значний вплив рад. Т. зробив на прогресивних митців зарубіжних країн (Б. Брехт, Ш. Дюллен, Ж. Віллар, Ж. Л. Барро, П. Брук, Е. де Філіппо). Рад. Т. зміцнює зв'язки між народами, виступає проти занепадницьких ідей модерністського бурж. театр. мистецтва.

Укр. Т. бере початки з нар. обрядів, трудових пісень, ігор. У 16—18 ст. поширюється *шкільний театр* [вистави в братських школах (Львів та ін.) і Києво-Могилянській академії; див. *Київська академія*]. Поряд з виставами реліг.-дидактичного характеру тут ішли спектаклі на істор. сюжети з елементами соціальної сатири. Найбільше були пов'язані з дійсністю вставні комедійно-побутові сценки, т. з. *інтермедії*, в яких виводилися нар. типи. В

17—19 ст. поширився нар. лялковий Т. демократичного і сатиричного спрямування — *вертеп*. У 1751—53 існував *Розумовського Кирила театр*. У кінці 18 — на поч. 19 ст. у поміщицьких маєтках Д. Ширая, І. Хорвата, Г. Тарновського та ін. виникли кріпацькі балетні та оперно-драм. трупи, які наслідували зразки придворного рос. Т. (див. *Кріпацький театр*), а також дворянські аматорські драм. гуртки прогресивного напряму, в яких брали участь І. Крилов, В. Капніст, В. Гоголь, М. Гоголь, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Н. Кукольник та ін. Наприкінці 18 ст. в Харкові (див. *Харківський вільний театр*), а на поч. 19 ст. в Києві, Одесі, Полтаві виникли міські професійні Т., будувалися театр. приміщення. З вистав «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського у *Полтавському вільному театрі* почався розвиток укр. професійного театру. В 30—70-х рр. на Україні діяв ряд рос.-укр. профес. театр. труп І. Штейна, Л. Млотковського та ін. Видатні актори М. Щепкін, а згодом К. Соленик, Л. Млотковська, І. Дрейсіг утверджували на сцені реалізм, активно пропагували укр. та рос. класичну драматургію. Велике значення для формування укр. Т. мали драматургічна творчість і театр.-естетичні погляди Т. Шевченка. В Галичині (входила до складу Австро-Угорщини) аматорські театри з'явилися в 40-х рр. 19 ст., а профес. укр. Т.— 1864 (див. *Театр товариства «Руська бесіда»*). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. укр. Т. досяг високого мистецького рівня. Незважаючи на адм.-цензурні утиски з боку царського уряду на Україні (див. *Емський акт 1876, Валуєвський циркуляр 1863* та циркуляри 1881, 1883, зокрема про заборону вистав і перекладів п'єс укр. мовою) і колоніальну політику Австро-Угорщини в Галичині, на сценах укр. театрів ставили п'єси укр. мовою (твори М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка). В них глибоко і реалістично відтворено нар. життя. У кін. 19 — на поч. 20 ст. діяли театр. *трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, Садовського М. К. трупа,* перший стаціонарний *Театр Миколи Садовського* (див. також *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). На Закарпатті та Буковині діяли напівпрофесійні театри.

Після поразки бурж.-демократичної революції 1905—07 укр. Т. зазнав кризи. У ряді укр. труп знизилися мистецькі критерії, виявилися ознаки епігонства. Реалістичні традиції відстоював лише Театр М. Садовського (Київ). Він збагатив репертуар уперше поставленими укр. мовою творами рос. класики, п'єсами Ю. Словацького, Г. Запольської, операми Б. Сметани, С. Монюшка, а також творами представників укр. нової драматургії (С. Васильченка, Б. Грінченка, Л. Яновської, О. Олеся та ін.). Значну роботу в пропаганді рос. і зарубіж. класичної спадщини в 80—90-х рр. 19 — на поч. 20 ст. проводили київ. *Театр «Соловцов»* (1891—1919), *Харківський міський театр* (1895—1910), театр. трупа *Російського драматичного товариства* (1879—89) у Києві, антреприза в Одесі, пересувні рос. драм. колективи на Україні, польс. експериментальна театр. *Студія* (1916—18).

Новий етап розвитку укр. Т. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Утворилися численні аматорські і профес. колективи, що вели значну пропагандистську роботу. Загальне методичне керівництво здійснював заснований 1919 у Харкові Всеукр. театр. комітет (ВУТЕКОМ; див. *Театральний комітет*). Широко організовувались масово-агітаційні видовища (див. *Агітаційний театр*). Діяли й новостворені профес. театри: *«Молодий театр»*, *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка, *«Кийдрамте»*, *Театр імені М. Заньковецької* (тепер *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), *«Березіль»* (тепер *Харківський український драматичний театр* імені Т. Шевченка), Одеська держдрама (тепер *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), театри юного глядача в Харкові (засн. 1920), Києві (засн. 1924), рос. театри — в Києві (1926, тепер *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки), Одесі (1927, тепер *Одеський російський драматичний театр* імені А. Іванова), Дніпропетровську (1927, тепер *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені М. Горького) та ін. Нові театри, наслідуючи реалістичні традиції укр. колективів і засвоюючи досвід ін. театр. культур, насамперед російської, шукали нових сценічних форм [напр., експерименти в галузі масових композицій (т. з. театр. плаката) здійснював театр *«Центростудія»*, засоби метафоричності та сценічної умовності в театрі «Березіль» пов'язані з пошуками Л. Курбаса, М. Терещенка, В. Василька та ін.]. Значних успіхів досяг укр. рад. театр у 20—30-і рр. з розквітом укр. рад. драматургії (М. Куліш, І. Дніпровський, Я. Мамонтов, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан, Ю. Яновський, Л. Первомайський). Переборюючи впливи бурж. ідеології, долаючи схематизм агіт. вистав, укр. Т. дедалі повніше зображав правдиві картини нової рад. дійсності, багатогранні людські характери. Цьому сприяло, зокрема, засвоєння *Станіславського системи.* Ідейною основою укр. рад. Т. став метод соціалістичного реалізму. Зріс худож. рівень театр. колективів, висунулася велика плеяда обдарованих акторів, згодом нар. артисти СРСР Д. Антонович, А. Бучма, О. Воронович, В. Добровольський, М. Крушельницький, О. Крамов, В. Магар, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, Є. Пономаренко, О. Сердюк, М. Романов, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра, В. Яременко, нар. артисти УРСР Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, Л. Бугова, В. Високов, В. Любарт, Л. Мацієвська, П. Нятко, К. Осмяловська, І. Твердохліб, С. Федорцева, В. Чистякова та ін. У 20—30-х рр. утворюється мережа робітничо-селянських пересувних театрів, перейменованих згодом на *робітничо-колгоспні театри* (в Харкові, Одесі, Кіровограді, Запоріжжі, Охтирці, Лохвиці та ін. містах); засновуються нові стаціонарні колективи: *Харківський театр Революції* (тепер Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Кобилянської), Запоріз. укр. муз.-драматичний театр, Полтав. укр. муз.-драматичний театр, Донец. укр. муз.-драматичний театр та ін. Укр. театр. колективи виникають в ін. республіках: Держ. укр. театр РРФСР в Москві (1924—34; див. *Український театр РРФСР*), *Театр «Жовтень»* (1930—32) у Ленінграді, Казах. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську (1936—41; див. *Музично-драматичний український театр* Казахської РСР) та ін.

Під час Великої Вітчизн. війни та в повоєнні роки зміцнів зв'язок укр. Т. з життям народу, поглибилося його публіцистичне начало, розвинулися аналітично-психологічний та героїко-романтичний стильові напрями. З 2-ї пол. 50-х рр. укр. Т. дедалі глибше по-філософськи осмислює життєві процеси, звертається до засобів умовності, метафоричності. Репертуар сучасних Т. складається з творів укр. драматургів (О. Корнійчук, М. Стельмах, О. Левада, О. Коломієць, М. Зарудний та ін.), письменників братніх республік, п'єс вітчизн. та світової класики, прогресивних зарубіжних драматургів, насамперед митців країн соціалістичної співдружності. Серед відомих митців 60—80-х рр.: режисери — нар. артисти СРСР Ф. Верещагін, В. Грипич, нар. артисти УРСР О. Барсегян, Я. Геляс, С. Данченко, Г. Кононенко, Б. Мешкіс, С. Сміян, засл. діяч мист. УРСР В. Оглоблін, актори — нар. артисти СРСР А. Гашинський, Н. Доценко, О. Кусенко, П. Куманченко, Ю. Мажуга, А. Роговцева, Л. Тарабаринов, нар. артисти УРСР Н. Гурська, З. Дехтярьова, Ю. Жбаков, П. Загребельний, В. Івченко, Л. Кадирова, В. Маляр, Л. Калачевська, Л. Кушкова, Є. Лисенко, Ж. Мельников, Т. Мірошниченко, П. Міхневич, А. Носачов, С. Олексенко, К. Параконьєв, М. Протасенко, Ф. Стригун, Б. Ступка, Ю. Ткаченко, В. Туз, Г. Янушевич та ін., сценографи Д. Івницький, Д. Лідер, Є. Лисик, М. Френкель та ін. Мистецькі кадри готують *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського, студії при театрах. Театральний процес в УРСР висвітлює загальна і спеціальна преса (журн. *«Український театр»*, газ. *«Культура і життя»*). Велику методичну допомогу подає театрам *Українське театральне товариство.*

Т.— це просторово-часове, синте-

тичне (ввібрало ін. роди мистецтв), одночасно авторське і виконавське мистецтво. Основою драматичного Т. є література, насамперед *драматургія* (визначає зміст вистав і особливості стильового розв'язання їх), музичного Т. — *музика* (набирає структури муз. драматургії). Драматургія набуває сценічних форм за допомогою *акторського мистецтва* (драм. гра, декламація, вокал, пантоміма, танець, у деяких народів — цирк), за допомогою сценографії та костюмів створює середовище, де відбувається дія (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво, Театральний костюм, Театральна музика*), і режисерського мистецтва, що забезпечує єдність задуму, художню і стильову цілісність вистави. Сучасний Т. використовує окремі елементи кіномистецтва, телебачення, радіо, здобутки новітньої техніки. Одним з важливих принципів Т. є умовність — певна невідповідність зовнішніх рис сценічної дії її життєвим першоосновам, це досягається використанням засобів метафоричності, символіки, гротеску, гіперболи, фантастики. Своєрідність Т. полягає в тому, що дія на сцені, незважаючи на попередню підготовку, відбувається щоразу немовби вперше, розгортається безпосередньо перед глядачем (а не знята на плівці, як у кіно), між актором та глядачем встановлюється двосторонній зв'язок. Завдяки цьому Т. набуває особливого емоційного впливу. Безпосередність сприйняття театр. твору робить глядача свідком і немовби співучасником дії. Ця особливість свідомо акцентується у деяких різновидах Т. (т. з. «театр присутності», хепенінг), є наслідком спільної творчості драматурга, композитора, колективу театр. закладу (режисер-постановник та його помічники, художник, трупа акторів, диригент і оркестр, численні працівники виробн. цехів — декораційного, костюмерного, бутафорського, реквізиторського, взуттєвого, столярного, слюсарного, а також електрики, радисти тощо).

Т. як рід мистецтва поділяється на види: драматичний Т., музичний Т. (*опера, балет*), музично-драматичний (поєднує ознаки двох перших), *оперета*; *театр ляльок*, тіньовий театр, *пантоміма*; до них примикає театр одного актора. Види Т. мають різноманітні структурні варіанти, жанрові модифікації. Так, драматичний Т. ставить *трагедію, комедію, драму* і багато їхніх різновидів. Драма буває соціальна, сімейно-побутова, психологічна, камерна, історична, лірична тощо. Комедія поділяється на соціальну, сатиричну, побутову, ліричну, комедію характерів або ситуацій, водевіль, фарс та ін. Деякі Т. мають жанрову спеціалізацію (Т. сатири, комедії, драми та комедії, водевілю, малих форм) або орієнтуються на певне коло глядачів (Т. молодіжний, Радянської Армії або Флоту, юного глядача; ці види Т. з'явились у рад. час). Т. належить до видовищних мистецтв, куди, зокрема, входять *цирк*, масові видовища (див. *Театралізовані свята*), *кіномистецтво, телевізійне мистецтво* (телевистава). Щороку 27.III відзначається *Міжнародний день театру*. Див. розділ Театр у статтях про рад. республіки, про окремі країни, міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також до статей *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*, с. 208—209; *Театральний костюм*, с. 320—321.

Літ.: Восточный театр. Л., 1929; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. Х., 1929; Про мистецтво театру. К., 1954; Станіславський К. С. Моє життя в мистецтві. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Волошин І. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; История западноевропейского театра, т. 1—6. М., 1956—74; Авдеев А. Происхождение театра. Л.—М., 1959; Театральная энциклопедия, т. 1—5. М., 1961—67; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; История русского драматического театра, т. 1—6. М., 1977—82.

Ю. М. Бобошко.

«ТЕА́ТР» — газета, орган Управління держ. театрами України, з 8-го номера — Комісії по націоналізації театрів. Засн. з ініціативи М. *Кольцова*. Виходив у Києві з 5.IV по 10.V 1919. Висвітлював питання театр. і мистецького життя України, а також Москви і Петрограда. В «Т.» надруковано статті К. Марджанова (*Марджанішвілі*, підписані криптонімом «М»), М. Кольцова, О. *Дейча*, Г. Крижицького, М. Бонч-Томашевського, інтерв'ю з актрисою В. *Юренєвою*. Літ. секретарем працював К. *Паустовський* (діяльність «Т.» згадано в автобіографічному творі «Повість про життя», де газету названо журналом).

«ТЕА́ТР». 1) Театр., літературний і мистецький тижневик. Виходив 1921—23 у Києві у вид-ві «Театр». 2) Тижневик театру, орган худож. сектора Одес. губполітосвіти. Виходив 1922 в Одесі. 3) Укр. ілюстрований журнал, виходив щомісяця 1936—41 у Києві. Орган управління в справах мистецтв при РНК УРСР. Висвітлював театр. життя Рад. України (зокрема, роботу профес. і самодіяльних театр. колективів), знайомив з мист. вітчизн. і зарубіжних театрів. Особлива увага приділялася історії укр. театру (мемуари, листування видатних укр. акторів тощо). На сторінках журналу виступали П. Саксаганський, Г. Борисоглібська, А. Бучма, І. Паторжинський, Ю. Шумський, В. Василько та ін. митці. Див. *«Український театр»*.

ТЕА́ТР АБСУ́РДУ — один з виявів модернізму в театр. мистецтві, складова частина *«масової культури»*. Його ідеологічною основою є доведені до абсурду ідеї Ф. Ніцше, Ф. Шопенгауера, З. Фрейда, представників *футуризму, екзистенціалізму, сюрреалізму*. Т. а. руйнує художню форму і зміст, спотворює ідеал і дійсність, нівелює особистість, заперечує прекрасне, підносить потворне, трактує світ як алогічний, *ірраціональний*. У виставах Т. а. немає сюжетів, слово, *сценічна дія* фрагментарні. Це гранично суб'єктивний, часто фізіологічний за характером театр, споріднений з театром жорстокості, фільмами жахів. Т. а. виник у 40—50-х рр. 20 ст. у Франції з появою творів С. *Беккета* («Чекаючи Годо»), Е. Іонеско («Носорог»), Ж. Жене («Балкон»). У 50—70-х рр. став поширеною театр. течією в капіталістичних країнах.

Літ.: Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

В. Г. Давидов.

ТЕА́ТР «АРЛЕКІ́Н». Діяв у Києві у 1-й пол. 1920. Організований О. *Каплером*, С. *Юткевичем* і Г. *Козінцевим*. У репертуарі Т. «А.» — вистава «Балаганчик» Блока та ін. В роботі театру брав участь К. *Марджанішвілі*.

ТЕА́ТР БЕРГОНЬЄ́ — театр. приміщення в Києві, яке використовувалось для гастрольних виступів різних театр. колективів. Збудовано 1874—78 франц. ділком О. Е. Бергоньє спочатку як театр-цирк «Альказар», а з 1878 — театр. У січні—лютому 1882 в Т. Б. виступала укр. трупа Г. Ашкаренка за участю М. Кропивницького і М. Садовського. У листопаді — грудні 1882 у театрі гастролювала *Трупа М. Л. Кропивницького*, у жовтні — листопаді 1883 — *Трупа М. П. Старицького*, з 1884 протягом 7 років щороку гастролювало Моск. т-во драм. акторів, очолюване М. М. *Соловцовим*; 1891 він заснував тут *Театр «Соловцов»* (виступав до 1898). У Т. Б. відбувалися гастролі італ. оперних труп, у яких співали Баттістіні, Мазіні, Патті, Модеста, Гамба та ін. В жовтні 1917 в Т. Б. проходило об'єднане засідання Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів, яке прийняло рішення про збройне повстання і обрало революц. комітет. У Т. Б. виступали *«Молодий театр»*, *Театр Червоної Армії*, *Перший театр Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, театр *«Березіль»*. З 1926 в приміщенні Т. Б. (дещо реконструйованому) — *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки.

П. І. Тернюк.

ТЕА́ТР-ВАГО́Н імені М. І. Подвойського. Створений у Києві 1919 театр. секцією Нар. Комісаріату у військ. справах. 29.V Т.-В. виїхав з Києва для влаштування агітвистав на залізнич. станціях. Перед спектаклями виступали агітатори (зокрема, О. *Коллонтай*), які в своїх промовах роз'яснювали суть політики Рад. влади, істор. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції.

ТЕА́ТР ВОЄ́ННИХ ДІЙ — частина території континенту з морями, що омивають її, або акваторія океану (моря) з островами і прилеглим узбережжям континентів, а також повітряний простір над ними, в межах яких розгортаються стратегічні угруповання збройних сил і можуть вестися воєнні дії. Поняття «театр воєнних дій» з'явилося на поч. 19 ст. у зв'язку з бурхливим розвитком засобів збройної боротьби. В період 2-ї світової війни воєнними діями були охоплені цілі континенти,

ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ

Сцени з вистав **театру ляльок.**
«Горбоконик» за П. Єршовим. Центральний театр ляльок. Москва. 1955.
«Комедія про Петрушку». Театр ляльок імені Н. К. Крупської. Харків. 1977.

океани і моря. З появою *ракетної зброї* та *ядерної зброї* створились ще більші передумови для включення у Т. в. д. сухопутних, мор. і повітр. просторів.

ТЕА́ТР ДЛЯ ДІТЕ́Й — 1) Дитячий театр, у якому вистави розігруються силами юних виконавців. Одна з форм *дитячої творчості*. Набув великого поширення в радянський час у гуртках дитячої самодіяльності, які працюють при палацах і будинках піонерів, спеціальних студіях при школах, клубах тощо. 2) Професійний або самодіяльний театр, діяльність якого спеціально призначена для дитячої аудиторії. Див. *Театр юного глядача*.

ТЕА́ТР «ЖО́ВТЕНЬ» у Ленінграді — укр. драм. театр, створений Головмистецтвом Наркомосу РРФСР. Відкрився 7 листопада 1930 виставою «Диктатура» І. Микитенка. В творчому складі: художній керівник — Д. *Ровинський*, режисери — О. Смирнов та О. Смирнова-Іскандер (див. *Смирнови*), Є. *Коханенко*, художники О. Іванов, В. Шкляєв, композитори — П. *Козицький*, Ю. *Мейтус*, Н. Пруслін, Б. Яновський, диригент — І. Штейман, хореограф Б. Борей, актори — Ф. *Левицький*, Є. *Сидоренко*, Д. *Гайдамака*, Ю. *Шостаківська*, С. Ващук, А. Гайдебура, В. Грановська, Н. Лебедєва, М. Маркова, Є. Нікітченко та ін. В репертуарі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (в обробці Остапа Вишні), «Патетична соната» М. Куліша, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Завойовники» Ю. Яновського, «Ровесники п'ятирічки» Л. Первомайського, «Штурм» О. Корнійчука, «Матроси з Катарро» Ф. Вольфа. У 1932 році театр припинив діяльність.

Літ.: Сеннікова Р. Цікава сторінка історії. «Український театр», 1972, № 6.

П. І. Тернюк.

ТЕА́ТР «ЖО́ВТЕНЬ» у Полтаві — укр. драматичний колектив. Засн. 1924 групою режисерів і акторів кол. «*Полтавського українського драматичного товариства*». Керівник Г. Ванченко, актори — М. Олексієнко, Є. Нікітченко, І. Недоля, М. Дубров та ін. В репертуарі: вистави за творами Т. Шевченка, Ж. Б. Мольєра, О. Ремізова та ін. В 1925 театр припинив діяльність.

ТЕА́ТР «ЗАГРА́ВА» — укр. професійний пересувний театр. Утворений 1932 з групи акторів *Театру імені І. Тобілевича*. Діяв на Зх. Україні. В складі трупи: режисер — В. Трач, художник — Л. Боровик, актори — Л. *Кривицька*, І. *Рубчак*, Я. Старицький, Я. Чуперчук та ін. У репертуарі: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Тарас Бульба» М. Старицького (за М. Гоголем), «На полі крові» та «Йоганна, жінка Хусова» Лесі Українки, «Земля» за В. Стефаником, «Слово о полку Ігоревім», «Швейк» за Я. Гашеком. У 1938 Т. «З.» і Театр ім. І. Тобілевича об'єдналися в нову театр. трупу — *Театр імені І. Котляревського* (м. Косів).

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ І. КОТЛЯРЕ́ВСЬКОГО — укр. драм. театр у Галичині; працював 1938—39 (постійна база у м. Косові, тепер Івано-Фр. обл.). Створено внаслідок злиття *Театру імені І. Тобілевича* і *Театру «Заграва»*. У складі театру: М. *Бенцаль*, І. *Рубчак*, Л. *Кривицька*, А. *Нижанківський*, М. Нижанківська та ін. В репертуарі: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Цариця Грузії» («Зрада») О. Сумбатова, «Пурга» Д. Щеглова. Восени 1939 більшість акторів театру вступила до трупи державного *Українського драматичного театру* імені Лесі Українки у Львові.

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ І. ТОБІЛЕ́ВИЧА — укр. драм. театр у Галичині. Засн. 1928 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) антрепренером Г. Мінченком-Сіятовським як т-во акторів на базі драм. гуртка ім. І. Тобілевича (діяв 1910—28) і профес. акторів. З 1930 художнє керівництво здійснював М. *Бенцаль*, режисером працював Й. *Стадник* (1933—35); серед акторів — О. Бенцалева, Ф. Базилевич, Л. Боровик (актор і художник), Я. *Геляс*, Л. Голіцинська, Л. *Кривицька*, І. *Рубчак*, Г. Совачева, Я. Старицький. У 1929 виступала Г. *Борисоглібська*. Для участі в муз. виставах запрошували співаків В. *Коссака*, А. Гаєка, Н. Костів. В репертуарі: п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, польс. і рос. класика; опери С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, С. Монюшка, Б. Сметани, оперети І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса та ін. В 1932 від театру відокремилася група акторів і утворила *театр «Заграва»*. В 1938 обидва театри об'єднались у *Театр імені І. Котляревського*, на базі якого в 1939 у Львові створено *Український драматичний театр* ім. Лесі Українки.

Театр імені І. Тобілевича. Сцена з вистави «Маруся Богуславка» М. Старицького (Ганна — Г. Совачева, Леся — І. Коссакова, Маруся — Л. Кривицька, Софрон — М. Бенцаль). 1938.

П. К. Медведик.

ТЕА́ТР ІМЕНІ М. К. ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ. Засн. 1922 у Києві. В 1923 присвоєно ім'я М. К. Заньковецької. Театр показав у Києві вистави за творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, Г. Хоткевича, С. Черкасенка, М. Горького, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра. З 1923 — пересувний, обслуговував Полтаву, Кременчук, Черкаси, Білу Церкву, Чернігів та ін. міста України. В 1931—41 — у Запоріжжі, у 1941—44 — в евакуації у Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — *Львівський український драматичний театр* імені М. К. Заньковецької.

ТЕА́ТР КАБУ́КІ — див. *Кабукі*.

ТЕА́ТР КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНО́Ї РА́ДИ ПРОФСПІЛО́К імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927. Трупа була укомплектована переважно з акторів укр. драм. театрів Чернігівщини. Зав. худож. частиною — А. *Ратмиров*. В репертуарі: «Княжна Вікторія» і «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Дивак» О. Афіногенова, «Вогненний міст» Б. Ромашова та ін. п'єси. Театр давав вистави у робітн. клубах Києва, а також виїздив на гастролі до Тирасполя, Первомайська, Балти та ін. міст. З 1934 — *Ніжинський український драматичний театр* імені М. М. Коцюбинського.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К — театр. видовище, в якому діють ляльки, що рухаються за допомогою акторів (здебільшого актори сховані від глядача). Т. л. розрізняють за конструкціями ляльок і засобами ляльководіння: театри горішніх ляльок (рукавичні; ляльки демонструються над ширмою, що ховає актора), театр *маріонеток* (ляльки рухаються за допомогою ниток або дроту), тіньовий театр та ін. Текст ролі читає, як правило, ляльковод, іноді — читець. Відомості про Т. л. зустрічаються в античній л-рі. З давніх часів лялькові вистави відомі також на Сході (Китай, Японія, Індія, Індонезія). Улюбленим героєм Т. л. у європ. народів був розумний, дотепний представник народу: в Італії — Пульчінелла, у Франції — *Полішинель*, в Англії — Панч, в Чехословаччині — Кашпарек, у Німеччині — Гансвурст, в Росії — *Петрушка*, на Україні — Запорожець, та ін. Великого поширення Т. л. набув на Україні та в Білорусії у 18—19 ст. (див. *Вертеп*). В СРСР працює понад 100 Т. л. В їх репертуарі — твори для дітей (зокрема, казки народів світу) і дорослих (героїчні п'єси, політ. сатира, пародії тощо). Провідний Центр. театр ляльок засн. 1931 (худож. керівник — нар. арт. СРСР С. *Образцов*). На Україні Т. л. є у всіх обласних центрах, а також у Кривому Розі.

Літ.: Федоров А. Я. Из истории кукольного театра. М., 1940; Смирнова Н. И. Советский театр кукол. 1918—1932. М., 1963; Смирнова Н. И. Театр Сергея Образцова. М., 1971; Королев М. М. Искусство театра кукол. Основы теории. Л., 1973; Симонович-Ефимова Н. П. Записки петрушечника и статьи о театре кукол. Л., 1980; Образцов С. В. Моя профессия. М., 1981.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР МАЛИ́Х ФОРМ (ТЕМАФ). Засн. 1929 у Києві за ініціативою культвідділу Київ. обл. ради профспілок (КОРПС). У 1931 частина трупи виступала в Донбасі, інша частина — в Києві. Після успішних гастролей в Донбасі 1930 дістав назву Київ. обласного пересувного театру імені КОРПС (з 1932 — базувався в Житомирі). У 1933 театр злився з Першим житомир. обласним укр.

драм. театром і став стаціонарним. В 1937 — ім. М. О. Щорса. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—44 — театр в евакуації, з 1944 — *Запорізький український музично-драматичний театр* імені М. О. Щорса. Театр в різний час очолювали нар. арт. СРСР В. *Магар*, засл. арт. УРСР Ю. *Лішанський*, режисерами були М. Хороманський, Ф. Гамалій.

ТЕА́ТР «МЕДВЕ́ДЬ». Муз.-драм. театр, засн. 1906 в Києві солістом Київської російської опери М. Медведєвим (за його прізв. і назва). Силами учнів «Вищих оперних і драм. курсів з обов'язковим інструментальним відділенням» (навчались В. *Мейєрхольд*, Г. Пирогов та ін.) та учнів *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка* ставились муз. і драм. вистави. Т. «М.» припинив діяльність 1915.

ТЕА́ТР МИКО́ЛИ САДО́ВСЬКОГО, трупа українських артистів під орудою Миколи Садовського — перший стаціонарний укр. театр у Києві. Засн. М. *Садовським* у Полтаві 1906. Спочатку трупа була мандрівною, з осені 1907 — стаціонарною [Садовський орендував Троїцький народний дім Товариства грамотності (тепер приміщення Київ. театру оперети)]. В складі трупи: М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич, О. Полянська, М. Малиш-Федорець, Є. Хуторна, Г. Затиркевич-Карпинська, С. Стадникова, І. Мар'яненко, І. Загорський, Ф. Левицький, О. Корольчук, С. Паньківський, М. Петлішенко, Г. Маринич, деякий час — Л. Курбас, Й. Стадник. Режисерами-постановниками були М. Садовський, М. Старицька, Ф. Левицький, І. Мар'яненко, Й. Стадник. До художнього оформлення вистав залучали В. Кричевського, І. Бурячка, до музичного — М. Лисенка, К. Стеценка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції М. Щепкіна, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Кропивницького, театр досяг у своїх кращих виставах глибокої життєвої правди, відгукувався на актуальні питання тогочасного життя. Основу репертуару становила укр. класична драматургія: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Безталанна», «Сава Чалий», «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Украдене щастя» І. Франка, «Богдан Хмельницький», «Зимовий вечір» М. Старицького, «Глитай, або ж Павук», «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Камінний господар» Лесі Українки, а також п'єси С. Васильченка, Л. Яновської, Б. Грінченка, С. Черкасенка та інших. Великою заслугою театру було розширення репертуару перекладними п'єсами, передусім рос. драматургів. Вперше укр. мовою було поставлено: «Ревізор» М. Гоголя, «Гірка доля» («Никандр Безщасний») О. Писемського, «Тепленьке місце» О. Островського, «Ведмідь» А. Чехова та ін. В перекладах з польської йшли «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Мазепа» Ю. Словацького, з німецької — «Забавки» А. Шніцлера, з єврейської — «Мірреле Ефрос» Я. Гордіна та ін.

Вперше на укр. сцені театр поставив п'єси про життя робітничого класу: «Стара шахта» Де ле Граціє, «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса, а також укр. та зарубіжні опери: «Енеїда», «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Пан сотник» Г. Козаченка, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї, в яких співали М. Литвиненко (Литвиненко-Вольгемут), О. Петляш, М. Микиша та ін. Диригентами оперних вистав були Г. Єлінек, О. Кошиць, П. Гончаров, хореографом, хормейстером та диригентом — В. Верховинець. У 1916—17 внаслідок виходу з трупи провідних акторів (М. Заньковецька, пізніше — І. Мар'яненко та ін.) знизився худож. рівень вистав. В 1919 театр припинив діяльність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Сцена з вистави «Тепленьке місце» О. Островського. Київ. 1909.

Сцена з вистави «Не так склалось, як жадалось» М. Старицького. Полтава. 1906.

Літ.: Василько В. С. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Спогади про Миколу Садовського. К., 1981.

ТЕА́ТР МІНІАТЮ́Р — театр, в репертуарі якого невеликі одноактні п'єси та інші види т. з. малих форм (*монолог*, куплет, естрадний танець, цирковий номер, *пантоміма*, пародія, програми-огляди). Т. м. виникли в Росії на поч. 20 ст. (в Петербурзі — «Криве дзеркало», в Москві — «Летюча миша»); на Україні діяли з 30—40-х рр. 20 ст. [*Харківський театр «Веселий пролетар»* (1926—32); *Театр малих форм* у Києві (1929—33); *Полтавський український пересувний театр сатири «Червоний Перець»* (1929—1941); Театр мініатюр у Львові (1944—48) та ін.]. Значну роль Т. м. відіграли під час Великої Вітчизн. війни («Веселий десант» та ін.). Серед сучасних Т. м.— Ленінгр., Московський, Саратовський та ін.

Літ.: Давидова І. Малі форми драматургії. К., 1966. *І. М. Давидова.*

ТЕА́ТР НА ПЛО́ЩІ — різні види нар. театр. мистецтва під відкритим небом. До нього належать *містерія, фарс, комедія дель арте*, виступи *скоморохів* та ін.

ТЕА́ТР ПІ́СНІ. Засн. 1980 у Києві. В репертуарі вистави «Як тебе не любити...», «Моє місто рідне» та ін., основу яких складають інсценізовані пісні і танці народів СРСР, зокрема України. В роботі театру беруть участь квартет «Явір», ансамблі «Гуцулочка», «Медобори», «Водограй», «Крим», «Черемош», «Мальви», провідні майстри мистецтв Києва та ін. міст республіки. Головний режисер (з 1980) — засл. діяч мист. УРСР Б. *Шарварко*.

Л. І. Барабан.

ТЕА́ТР ПОЕ́ЗІЇ, Київський театр поезії. Засн. 1979 при *Укрконцерті*. Пропагує засобами сценічного мистецтва творчість поетів України та братніх республік, популяризує кращі зразки зарубіжної лірики. В репертуарі: «Кларнети ніжності» П. Загребельного (на матеріалі раннього періоду життя та творчості П. Тичини), «Заклинання вогню» («Ідy по землі») Б. Олійника, «Щоб всесвітом ішла любов» В. Калашникова (документальна лірична повість про життя В. Маяковського), «Нескінченний щоденник» Е. Межелайтіса, «Побачення з любов'ю» за віршами укр. рад. поетів, «І вічно — бій!» (поетична хроніка за творами О. Блока).

Л. М. Свердлова.

ТЕА́ТР РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ (ТРОМ) — один з видів молодіжної самодіяльності, що розвинулася з серед. 20-х рр. 20 ст. Перший ТРОМ організовано 1925 в Ленінграді на базі драм. гуртка Будинку комуністичної освіти. У 1927 в Москві відкрито Центр. ТРОМ. На Україні ТРОМи було створено у Харкові (1925), Одесі й Києві (1928), Дніпропетровську, Запоріжжі (1929), пізніше — в Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Горлівці та ін. містах; творчою діяльністю керувала Центр. рада ТРОМів, утворена

Сцени з вистав **театру ляльок.** «Біла троянда» Б. Юнгера. Театр ляльок. Черкаси. 1979. Сцена Спейбла і Гурнінека з вистави театру маріонеток. Прага.

ТЕАТР «СОЛОВЦОВ»

Театр товариства «Руська бесіда». А. Осиповичева в ролі Чіпре («Циганський барон» Й. Штрауса).

1929 при ЦК ЛКСМУ. В 1931 на Україні діяло бл. 50 театрів такого типу і понад 10 їх філіалів на заводах, шахтах тощо. Репертуар ТРОМів складався переважно з актуальних агітаційно-політ. п'єс. Невисокий художній рівень цих п'єс, нехтування керівників ТРОМів надбаннями профес. театру призвели до того, що тромівський рух, збудивши творчі сили молоді, почав занепадати. У 1932 більшість ТРОМів припинила діяльність. На базі Моск., Ленінгр., Одес., Харків. та ін. ТРОМів було засновано профес. театри.

О. А. Казимиров.

ТЕА́ТР «СОЛОВЦО́В» — рос. драматичний театр у Києві. Засн. 1891 М. *Соловцовим*, П. Чужбиновим та ін. як Т-во драм. акторів. Відкрився в приміщенні *Театру Бергоньє*. З 1898 працював у новозбудованому М. Соловцовим приміщенні (тепер театр імені І. Франка). Т. «С.» був одним з кращих театр. колективів дореволюц. Росії. Після смерті М. Соловцова (1902) на чолі трупи стояла його дружина М. *Глєбова*, пізніше — антрепренер І. Дуван-Торцов, режисер М. *Синельников*. У Т. «С.» працювали: актори — І. *Киселевський*, Л. *Леонідов*, Є. Недєлін, М. *Рощин-Інсаров*, А. Пасхалова, О. Полевицька, В. *Юреньєва*, О. *Крамов*, С. *Кузнецов*, М. *Свєтловидов*, М. Соснін, М. *Тарханов*, режисери — Г. Матковський, Г. Гаєвський, М. Попов, К. *Марджанішвілі* (Марджанов). Серед вистав театру — трилогія «Цар Борис», «Смерть Іоанна Грозного» і «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого, «Плоди освіти», «Влада темряви» Л. Толстого, «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова, «Дворянське гніздо» за І. Тургенєвим, «Макбет» У. Шекспіра. В 1919 Т. «С.» було націоналізовано і перейменовано в Другий театр Укр. Рад. Республіки ім. Леніна (див. *Театр Української Радянської Республіки* імені Леніна).

Літ.: Городиський М. П. Київський театр «Соловцов». К., 1961.

ТЕА́ТР ТОВАРИ́СТВА «РУ́СЬКА БЕ́СІДА», Руський народний театр — укр. муз.-драматичний профес. театр. Засн. 1864 при т-ві «*Руська бесіда*» у Львові. Виступав у містах і селах Галичини та Буковини. У перші роки діяльності в трупі були О. *Бачинський* (перший директор і режисер), актори — Т. *Бачинська*, А. *Моленцький*, П. *Свєнціцький*, І. Сероїчковський, О. Концевич та ін., художник — Ф. *Польман*, композитори — М. *Вербицький*, І. *Лаврівський*. У репертуарі: «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Кумирошник» Д. Дмитренка, «Гаркуша» О. Стороженка, «Підгіряни» І. Гушалевича, «Роксолана» Г. Якимовича, «Верховинці» Ю. Кожеиьовського, опера «Дочка полку» Г. Доніцетті, оперета «Зачарована скрипка» Ж. Оффенбаха, водевілі. У 1867—69 через матеріальні труднощі театр тимчасово не діяв. У 1870—73 театром керували А. Моленцький та О. Бачинський. Творче піднесення театру припало на 1874—80. коли новостворена група діяла під керівництвом Т. *Романович*. Серед акторів — М. *Романович*, І. *Біберович*, С. *Стефурак*, В. *Плошевський*. Режисери — М. *Кропивницький* (1875), І. *Гриневецький* (1878—80). У цей час до репертуару театру увійшли — «Чорноморці» М. Старицького (музика М. Лисенка), «Довбуш» Ю. Федьковича. «Гнат Приблуда», «Убога Марта» С. Воробкевича, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна, «Гроза» О. Островського, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Адрієнна Лекуврер» Е. Скріба. У 1882—92 трупу очолювали директори І. Біберович та І. Гриневецький; творче ядро складали актори І. *Біберовичева*, І. *Стефуракова*, А. *Осиповичева*, Е. *Підвисоцька*, Е. *Стечинська*, Ф. *Лопатинська*, А. *Нижанківський*, В. Плюшевський, С. Стефурак, актори і режисери А. *Стечинський*, К. *Підвисоцький*, Т. Гембицький, М. *Ольшанський*, С. *Янович*. У цей час у репертуарі з'явилися твори М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Г. Цеглинського, опери М. Лисенка, оперети Р. Планкетта, Й. Штрауса, Ж. Оффенбаха та ін. У 1893—1900 трупа поповнилася творчою молоддю: актори — М. *Слободівна*, М. Фіцнер, Ю. *Миколаєнко*, К. *Рубчакова*, Л. *Петровичева*, І. *Рубчак*, В. *Юрчак*, режисер Й. *Стадник*, диригент М. *Коссак*. Мистецьке обличчя театру в цей час визначали п'єси І. Франка («Украдене щастя», «Учитель», «Рябина»), перекладна драматургія — «Влада темряви» Л. Толстого, «Віят Заламейський» П. Кальдерона (в переробці І. Франка), «Малка Шварценкопф» Г. Запольської, «Любощі» А. Шніцлера, «Візник Геншель» Г. Гауптмана, опери «Утоплена» М. Лисенка, «Галька» С. Монюшка, «Сільське парубоцтво» П. Масканьї, оперета «Пташник з Тиролю» («Продавець птахів») К. Целлера та ін. У 1901—05 режисерами були К. Підвисоцький, Й. Стадник, диригентом — М. Коссак, художниками — З. Бальк, І. Майхер, П. Дяків. До трупи вступили С. *Стадникова*, В. *Верховинець*, Є. Захарчук, Є. *Коханенко* та ін. У репертуарі — п'єси укр. класиків (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І. Франко), а також «На дні» М. Горького, «Діти Ванюшина» С. Найдьонова, «Розбитий дзбанок» Г. Клейста, «Урієль Акоста» К. Гуцкова, опери «Катерина» М. Аркаса, «Продана наречена» Б. Сметани, оперета «Весілля при ліхтарях» Ж. Оффенбаха, та ін. У 1902 театр гастролював в Кам'янці-Подільському, у 1903 — в Жмеринці та Житомирі. У 1905—06 директором і режисером театру був М. *Садовський*, виступала М. *Заньковецька*. Вони продемонстрували високі зразки сценічного мистецтва у виставах за творами укр. драматургів-класиків. В 1906—13 театр очолював Й. Стадник. До трупи вступили А. *Бучма*, С. *Терлецький*, Лесь *Курбас*, працював диригент М. Коссак. У репертуарі: п'єси — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Б. Грінченка, Л. Яновської, І. Франка, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, Л. Толстого, Ф. Шіллера, Ф. Грільпарцера, Г. Ібсена; опери — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, П. Чайковського, С. Монюшка, Б. Сметани, П. Масканьї, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні та ін. У 1913—14 директором театру був Р. Сірецький, режисером — С. *Чарнецький*. До трупи вступили митці Сх. України, зокрема М. Вільшанський, С. *Семдор*, О. Левицький, Г. *Юра*. На поч. 1-ї світової війни театр припинив діяльність. З різних груп акторів, що виділялися з Т. т. «Р. б.», було засновано колективи: «Український людовий театр під управою Василя Коссака» (1915—18; у 1916—17 — Укр. нар. театр т-ва «Українська бесіда»), «*Тернопільські театральні вечори*», «*Чернівецький український театр*», «Український театр» у Тернополі (див. *Тернопільський український драматичний театр*), *Новий львівський театр*. У 1921—24 у Львові діяв постійний Український народний театр товариства «Українська бесіда». У 1924 т-во «Руська бесіда» через скрутне матеріальне становище перестало утримувати театр. У наступні роки колектив, керований Й. Стадником, діяв під назвою Укр. театр (див. *Стадника Й. Д. театри*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Франко І. Руссько-український театр (Історичні обриси). В кн.: Франко І. Про театр і драматургію. К., 1957; Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. В

Сцени з вистав Театру «Соловцов». «Макбет» У. Шекспіра. 1910. «Живий труп» Л. Толстого. 1911.

кн.: Чарвецький С. Вибране. Львів, 1959; Мельничук-Лучко Л Тернистим шляхом. Львів, 1962; Пилипчук Р. Я. Театр на західноукраїнських землях. В кн.: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967.

Р. Я. Пилипчук.

ТЕА́ТР ТРА́НСПОРТУ — рос. драматичний пересувний театр. Засн. 1952 на базі Київ. транспортного рос. драм. театру Пд.-Зх. залізниці. В Т. т. працювали О. Сумароков (режисер), С. *Станкевич*, М. *Духновський* (художник) та ін. В репертуарі: «Третя молодість» братів Тур, «Історія одного кохання» К. Симонова, «Одна» С. Альошина, «Персональна справа» О. Штейна, «Машенька» О. Афіногенова, «Домовик» Е. Вільде, «Земний рай» О. Василева, «Домбі і син» за Ч. Діккенсом, «Шельменко-денщик» К. Квітки-Основ'яненка, «Хрест життя» М. Старицького, «Любов на світанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Веселка» М. Зарудного, «Віра, Надія, Любов» А. Школьника. Т. т. діяв до 1959.

І. М. Давидова.

ТЕА́ТР УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ (Другий) імені В. Леніна. Відкрився у березні 1919 на базі націоналізованого *Театру «Соловцов»* виставою «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В складі трупи: режисер і худож. керівник К. *Марджанішвілі*, актори В. *Юренєва*, Ю. Яковлєв, М. Соснін, М. *Світловидов*, В. *Неллі*, С. *Кузнецов*, художник І. *Рабинович* та ін. З серпня 1919 по січень 1920 театр не працював. Поновив діяльність виставою «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. Здійснив спектаклі: «Тепленьке місце» О. Островського, «Вишневий сад» А. Чехова, «Вороги», «Останні» М. Горького, «Олівер Кромвель», «Слюсар і Канцлер» А. Луначарського, «Юлій Цезар» У. Шекспіра та ін. В театрі працювали О. *Зражевський*, В. *Давидов*, П. *Орленєв*, М. *Болдуман*, О. Полевицька та ін. У 1920—24 при цьому театрі діяла драматична студія, якою керував В. *Сладкопєвцев*. У 1926 театр припинив роботу.

Літ.: Спектакль, знавший в бой. К., 1970.

М. Г. Лабінський.

ТЕА́ТР ЧЕРВО́НОЇ А́РМІЇ. Засн. 1919 в Києві в кол. *театрі Бергоньє*. Був у розпорядженні агітаційно-осв. відділу губвійськкомату. Відкрився виставою «Цар Голод» Л. Андрєєва. Худож. керівник А. *Самарін-Волжський*, режисери В. Славський, Д. Монко, актори — О. Барський, В. *Драга-Сумарокова*, О. Сумароков, М. Юр'єв та ін., художник О. *Хвостенко-Хвостов*. У складі репертуарної комісії був К. *Марджанішвілі*. В репертуарі: «На дні» М. Горького, «Шоколадний солдатик», «Полководець», «Пігмаліон» Б. Шоу, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Потоп» Г. Бергера, «Зелена папуга» А. Шніцлера.

ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ (ТЮГ) — професійний театр, що ставить п'єси для дітей та юнацтва. Виник на поч. 20 ст. як аматорський. Окремі спектаклі для дітей були і в профес. театрах. Профес. театри для дітей [як драматичні (ТЮГ), так і ляльк̀ові (див. *Театр ляльок*)] з'явилися після Великої Жовтн. соціалістичної революції. Перші ТЮГи було створено 1918—24 в Петрограді, Саратові, Катеринодарі (тепер Краснодар), на Україні — в Києві. В 1920—22 організовано театри для дітей, які увійшли в єдину систему держ. театрів: Перший держ. театр для дітей (Москва, 1920, тепер Центр. дитячий театр), Ленінгр. театр юного глядача (1922). Створено було також театри для дітей у Тбілісі (1927), Єревані (1929), Горькому, Новосибірську (1930), Мінську (1931) та ін.; на Україні — в Харкові (1920, Театр казки; з 1921 *Харківський перший державний театр для дітей*, тепер *Львівський театр юного глядача* імені М. Горького), в Києві (1924, Держ. театр для дітей ім. І. Франка, тепер *Київський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу), Дніпропетровську (педагогічний театр для дітей «Піонер»), Миколаєві (1927), Одесі (1930, тепер *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського) та ін. Репертуар театрів для дітей спочатку складався здебільшого з інсценізацій казок і творів дит. л-ри. З кінця 20-х рр. з'явилися рад. п'єси для дітей, зокрема на Україні — О. Білецького (під псевдонімом Р. Побєдимського), І. Кочерги, С. Васильченка, О. Копиленка, А. Шияна, П. Воронька. Поряд з ними важливе місце посідає вітчизняна і зарубіжна класика. ТЮГи діють у тісному контакті з наук.-пед. закладами і школою. В СРСР 1982 працювало 56 ТЮГів. На Україні в 60—80-х рр. створено *Харківський театр юного глядача* (засн. 1960), Дніпроп. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу (засн. 1969), Донец. обл. театр юного глядача (засн. 1971, м. Макіївка), *Сумський театр для дітей та юнацтва* (засн. 1981). В 1965 в Парижі створено Міжнар. асоціацію театрів для дітей, яка 1966 разом з Центр. театром для дітей (Москва) і Театром дружби (НДР) провела інтернаціональний фестиваль ТЮГів у Берліні.

М. І. Лабінський.

ТЕАТРАЛІЗО́ВАНІ СВЯ́ТА — масові театралізовані видовища, що складаються з багатьох тематично об'єднаних художніх програм. Істор. коріння — в нар. *театрі на площі*. Організовуються з перших років Рад. влади. Т. с. приурочуються до значних суспільно-політ. подій тощо. За формою — поєднання політ. мітингів і нар. театру (див. «*Масове дійство*»). Використовується поезія, музика, елементи театр.-декораційного мистецтва, хореографія, кіно, піротехніка, спорт. виступи. У 1930 в Москві Т. с. було присвячено XVI з'їзду ВКП (б). У 1934 в Москві і Ленінграді на честь повернення челюскінців організовано Т. с. «Славимо подвиг». У 30-і рр. систематично проводились Т. с., що відзначали перемоги передовиків праці, дострокове виконання виробничих планів. У святі з нагоди Всесоюзної олімпіади 1932 (Москва) взяли участь понад 10 тис. чол. Карнавали, що відбувалися 1935—36 в Центр. парку культури і відпочинку в Москві, поклали початок таким святам в багатьох ін. містах СРСР. У 30-х рр. народились і тепер широко проводяться на основі нових рад. обрядів сільські Т. с., пов'язані з природою і циклом с.-г. робіт (свята першої борозни, врожаю, лісу і птахів, весни, проводів зими тощо). В післявоєнні роки всенар. характеру набули Т. с. на честь Дня Перемоги; широко відзначалися 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954), XXII Олімпійські ігри в Москві (1980). З 1950, кожні 5 років, у присутності десятків тисяч глядачів відбуваються Т. с. пісні і танцю в Прибалтійських республіках, в яких беруть участь хори, оркестри, танц. колективи. Серед літ. свят широко відомі Пушкінські, Некрасовські, Шевченківські. Т. с. проведено на честь 800-річчя Москви (1947), 250-річчя Ленінграда (1957), 950-річчя Ярославля (1960), 1100-річчя Смоленська (1963), 1500-річчя Києва (1982) та ін. У 60—80-і рр. Т. с. присвячуються видатним подіям в історії Рад. держави: «Назустріч Великому Жовтню» (1964), 50-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції (1967), 100-річчю з дня народження В. І. Леніна (1969—70), 50- і 60-річчю утворення СРСР (1971—73, 1982).

Літ.: Луначарский А. В. Агитация и искусство. В кн.: Луначарский А. В. Собрание сочинений, т. 7. М., 1967; Режиссура массовых зрелищ. М., 1963; Театрализованные праздники и зрелища. 1964—1972. М., 1976; Генкин Д. М. Массовые праздники. М., 1975; Туманов И. М. Режиссура массового праздника и театрализованного концерта. М., 1976; Чечетин А. Основы драматургии театрализованных представлений. М., 1981; Силин А. Площади — наши палитры. М., 1982.

Г. В. Довбищенко.

ТЕАТРА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ. Створена весною 1919 в Києві Г. К. Крижицьким, В. В. *Сладкопєвцевим* та ін. після закриття Драм. консерваторії (яка була засн. в Києві 1918 з метою оновлення театр. мистецтва). Навч. програма Т. а. передбачала не тільки спец., а й загальноосвітні дисципліни. В ній викладали С. С. *Мокульський*, О. Й. *Дейч*, М. П. *Алєксєєв*, Є. М. Кузьмін, В. В. Сладкопєвцев, С. *Висоцька* та ін. Проводилась навчальна й теоретично-наукова робота. При Т. а. було створено майстерню худож. слова, яка мала відділи: кіносценаріїв, поезії, худож. критики, журнально-газетної роботи та драматургії. В Т. а. навчалися, зокрема, артистка Малого театру Н. Розенель-Луначарська, Є. *Дроб'язко* та ін. Академія і майстерня проіснували до серпня 1919.

Літ.: Крыжицкий Г. К. Дороги театральные. М., 1976

П. І. Тернюк.

«ТЕАТРА́ЛЬНА КУЛЬТУ́РА» — респ. міжвідомчий науковий збірник. Видається у Києві. Протягом 1964—70 вийшло 1—5 випуски, в 1980—83 — 6—9. Присвячений питанням акторської майстерності, режисури, сценографії, теорії та історії театру, театральної критики, соціології театру, психології

Театр товариства «Руська бесіда». В. Петрович у ролі Де Сільви («Урієль Акоста» К. Ф. Гуцкова).

Обкладинка республіканського міжвідомчого наукового збірника «Театральна культура».

сценічної творчості, театральної педагогіки, джерелознавства, організації і керування театральною справою. Розглядає питання рад. і дожовтневого вітчизняного, а також зарубіж. (драм. і музичного) театру. *Р. Я. Пилипчук.*

ТЕАТРА́ЛЬНА МУ́ЗИКА — в широкому розумінні інструментальна і вокальна музика до вистав у музичному (*опера, балет, оперета, музична драма, музична комедія*) і драматичному (*трагедія, драма, комедія, водевіль* тощо) театрі. Звичайно під Т. м. розуміють музику в драм. виставах. Т. м. допомагає відтворенню соціального середовища, істор., нац. і місц. колориту, конкретизує місце дії, посилює звучання осн. ідеї п'єси, сприяє створенню емоціональної атмосфери і розкриттю образів.

Зародження Т. м. пов'язане з синтетичним характером давніх нар. обрядів і звичаїв. Важливу роль відігравала музика в античних трагедії і комедії (хоровий унісонний спів у супроводі інструментів), давніх театрах Індії, Китаю, Японії (театр *кабукі*), італ. *комедії дель арте*. В європ. мистецтві Т. м. використовувалася в *літургійній драмі* (9—13 ст.), *містерії* (14—15 ст.). В епоху *Відродження* театр. вистави супроводилися муз. інтермедіями алегоричного і міфологічного змісту. В 16 ст. в Італії виникла мадригальна комедія, де всі партії дійових осіб, зокрема і *монологи,* виконувалися багатоголосим ансамблем. Джерела вітчизн. Т. м. сягають часів *Київської Русі* (інструм. супровід у виступах *скоморохів*). Музика посідала значне місце в нар. інтермедіях («Маланка», «Коза»), в нар. ляльковому театрі (*Петрушка, вертеп*), хори і кантати вводилися в нар. («Цар Максиміліан») та *шкільні драми* 17—18 ст. Т. м. відіграла велику роль в укр. профес. театрі, який зародився і розвивався як муз.-драматичний (див. *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). Особливістю муз. оформлення цих вистав було широке використання нар. мелодій. У зв'язку з театр. реформою К. С. Станіславського посилився зв'язок муз. оформлення з режисерським задумом і характером спектаклю. У радянському театральному мистецтві Т. м. утвердилася як важливий компонент спектаклю.

Літ.: Друскин М. Театральная музыка. В кн.: Очерки по истории русской музыки. Л., 1956; Милютин П. Музыкальное оформление драматического спектакля. Л., 1975; Музыка в драматическом театре. Л., 1976.

М. П. Загайкевич.

ТЕАТРА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — професійна підготовка акторів, режисерів, художників театру, працівників постановочної частини; система відповідних навч. закладів. Перші згадки про Т. о. в Європі датуються 1 ст. до н. е. (Рим, школа Росція), в країнах Сходу — 8 ст. н. е. (Китай). В епоху *Відродження* Т. о. здобували безпосередньо в театрах. В Росії Т. о. виникла майже одночасно з профес. театром (школа І. Грегорі в Москві, засн. 1673). Відкривалися театр. школи у Петербурзі (1738 — придворна танцювальна школа, з 1779 — театр. уч-ще) та Москві (1773 — школа при Виховному будинку, з 1806 — Моск. театр. уч-ще). Важливу роль у вихованні акторів відіграв О. Сумароков (викладав сценічне мист-во у Шляхетному корпусі в Петербурзі) і його учні Ф. Волков та І. Дмитревський. Новий етап у Т. о. визначили О. Островський та Л. Ленський (викладав на курсах при *Малому театрі*). Розвиток реалістичних тенденцій у Т. о. пов'язаний з діяльністю М. Щепкіна. Грунтуючись на естетиці критич. реалізму і драматургії О. Пушкіна, О. Грибоєдова та М. Гоголя, він закликав митців вчитися в життя. Велику роль в рос. Т. о. відіграли системи пластичного виховання Далькроза, С. Волконського, ідеї Е. Г. Крега. При імператорських театрах існували театр. школи. У 19—20 ст. були поширені приватні школи (напр., М. Савіної). Значний внесок в Т. о. зробив В. Немирович-Данченко, який виховав у Моск. філармонічному уч-щі блискучу плеяду акторів. У співтворчості з ним виникла *Станіславського система*. В цьому напрямі методику акторської творчості розробляли І. Москвін, М. Горчаков, Ю. Кедров. Укр. школа Т. о. формувалась М. Щепкіним у театрах Харкова і Полтави. Щепкінські традиції згодом розвинули М. Кропивницький, М. Старицький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Соловцов, педагогіка яких передбачала життєвість сценічної поведінки. Перший укр. театр. навч. заклад — *Музично-драматична школа Миколи Лисенка* (1918—34 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). Т. о. в Рад. країні широко розвинулась після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 20—30-і рр. шляхи Т. о. визначали В. Мейєрхольд, Є. Вахтангов, пізніше — О. Попов, Ю. Завадський, Б. Захава, Г. Товстоногов, С. Мокульський, П. Марков, Г. Бояджиєв. На Україні значний вплив на розвиток Т. о., зокрема на підготовку режисерських кадрів, зробив Л. Курбас, який викладав у Київ. (1922—26) та Харків. (1926—33) муз.-драм. ін-тах, а також у студії театру «*Березіль*». У згаданих навч. закладах у 30-і рр. викладання майстерності актора та режисера велося за принципами, запропонованими Л. Курбасом. Серед його учнів — Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, М. Крушельницький, Д. Мілютенко, О. Сердюк, Л. Дубовик, В. Скляренко, Б. Тягно, В. Чистякова, Б. Балабан. Провідні театральні навчальні заклади СРСР — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (ДІТМ, Москва), Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, Груз. театр. ін-т ім. Ш. Руставелі, ін-ти мистецтв в Ашхабаді, Воронежі, Душанбе, Уфі, Фрунзе, Кишиневі, Харкові; театрально-худож. ін-ти в Алма-Аті, Мінську, Ташкенті; Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (Москва); театр. уч-ща (вузи): ім. М. С. Щепкіна при Малому театрі, ім. Б. В. Щукіна при театрі ім. Є. Б. Вахтангова (обидва — в Москві), Школа-студія (вуз) ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі, хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР (обидва — в Москві) та ін. В УРСР поч. Т. о. здобувають у театр. відділеннях дит. шкіл мистецтв. Акторів драми і театру ляльок готують у Дніпроп. театр. уч-щі, фахівців художньо-гримерних, бутафорських, пошивочних та освітлювальних цехів — у Одес. театр. художньо-технічному уч-щі, акторів драматич. театру і кіно, режисерів, театрознавців, кінознавців — у *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого та *Харківському інституті мистецтв* імені І. П. Котляревського, де виховують також акторів і режисерів театрів ляльок. У Київ. театр. ін-ті готують і організаторів театр. справи, є аспірантура. Підготовка театр. художників ведеться в *Київському художньому інституті* та *Харківському художньо-промисловому інституті*. Оперних співаків випускають Київ., Львів., Одес. консерваторії, Донецький муз.-пед. ін-т, Харків. ін-т мистецтв; артистів балету — Київ. хореогр. уч-ще. Керівників театр. самодіяльності — *Київський інститут культури* імені О. Є. Корнійчука, *Харківський інститут культури, Ровенський інститут культури* та близько 20 культосвітніх училищ. Див. також *Музична освіта*.

Літ.: Мокульский С., Рогачевский М. Театральное образование. В кн.: Советский театр. М., 1947; Островский А. Н. О театральных школах. В кн.: Островский А. Н. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1952; Кнебель М. Поэзия педагогики. М., 1976; Джангиперашвили О. Курс ведет Дмитрий Алексидзе. Тбилиси, 1978; Єсипенко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4.

Р. М. Єсипенко.

«ТЕАТРА́ЛЬНАЯ ЖИЗНЬ» — тижневий журнал, присвячений питанням театр. мистецтва. Виходив у Києві в березні — листопаді 1918. В часописі опубліковано матеріали про діяльність київ. «*Молодого театру*», рецензії на вистави *Народного театру, Театру «Соловцов»*, театральні фейлетони, статті В. *Чаговця*, С. *Мокульського*, О. *Дейча*, зарисовки А. *Петрицького*.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т, Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ) — установа, яка здійснювала загальне керівництво театр. справою на Україні і сприяла організації й розвитку театр. самодіяльності. Створений у лютому 1919 при Всеукр. раді мистецтв у Харкові, з березня 1919—у Києві. До складу ВУТЕКОМу входили режисери і актори К. *Марджанішвілі*, Л. *Собінов*, С. *Мокульський* та ін. Для культурно-освітньої роботи в частинах Червоної Армії ВУТЕКОМ сформував 7 пересувних театр. труп, проводив свята Революції і Робітничо-Сел. Червоної Армії, організовував концерти за участю акторів петрогр. і московських театрів — А. Мозжухіна, Л. Собінова та

ін., київ. театрів — І. *Мар'яненка*, Л. *Курбаса*, О. *Загарова*, Ф. *Барвінської*, М. *Микиші*, В. Алексєєвої-Месхієвої та ін. В березні 1919 Т. к. оголосив всеукр. конкурс на кращу п'єсу. За участю комітету відбувалася націоналізація театрів України. З ініціативи Т. к. було утворено нові профес., робітн. та сел. театри: нар. театр Київ. профспілки артистів сцени і арени «Синій птах», Театр першого Комуністичного червоноармійського полку, «*Кийдрамте*» та ін.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНИЙ КОСТЮ́М (від франц. costume — вбрання) — одяг, взуття, головні убори, прикраси та доповнення до одягу (*грим*, *перуки*), що використовуються артистами на сцені (в театр. виставі, в кіно і на телебаченні) для історично-соціальної, нац. та психологічної характеристики *персонажа*. Разом з декорацією (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*) створює зоровий образ *вистави*, тому при вирішенні Т. к. великого значення набуває стильова та колористична єдність оформлення у цілому. Т. к. в історії театру всіх народів бере початок у ритуальних танцях та обрядах. У класичному театрі Сходу (Китай, Японія, Індія) костюми мали символічний характер. Особливістю сх. Т. к., крім його яскравості, символіки, є його трансформація, що відбувається на очах у глядачів, — у театрі но та *кабукі* використовується техніка хікінукі (верхній костюм за допомогою спец. мотузочок падає, відкриваючи інший одяг) та прийом буккаері — коли костюм на акторі вивертається іншою стороною. Ці засоби вказували на зміну характеру персонажа в цілому або окремих його рис. Т. к. в європ. театрі вперше з'явився в Старод. Греції. Він повторював як побутовий, так і обрядовий тогочасний костюм. Враховуючи величезні розміри давньогрец. театрів, актори для більшої виразності одягали на обличчя *маски*, взували взуття на високих підошвах — *котурнах*. В середні віки Т. к. залежав від характеру вистав: напр., костюми в *містерії* — це розкішне вбрання з рисами умовності. В костюмах *моралітe* і *фарсів*, а також у костюмах гістріонів широко використовувалися силует і крій костюма того часу (особливо вбрання міської бідноти). Персонажі італ. театру епохи *Відродження* (див. *Комедія дель арте*) носили гротескові маски і костюми, що виразно характеризували представників різних верств суспільства Італії. Починаючи з 2-ї пол. 16 ст. в театрі поширився аристократичний і блазенський костюм. З серед. 17 ст. протягом століття в європ. театрі панували два напрями: стилізація античного костюма (обов'язкова для трагедії) та реалістичні тенденції, що виявились у прагненні до істор. та етнографічної точності. З поч. 19 ст. Т. к. у виставах став тісно пов'язуватися з її ідейним задумом, передавав колорит зображуваної епохи. Історія сх.-слов'ян. Т. к. почалася з мистецтва *скоморохів*. Повторюючи силует крою костюмів селян і міської бідноти (кафтани, сорочки, штани, личаки), одяг скоморохів проте відрізнявся більшою яскравістю, «блазенськими» деталями — латками на колінах та ліктях, різнокольоровими поясами, ковпаками з довгими шликами, що прикрашались дзвіночками, тощо. Умовно-алегоричні Т. к. були властиві виставам *шкільного театру* (16 ст.). Атрибутика, що доповнювала костюм цього театру, мала спільні риси з атрибутикою та зовн. виглядом персонажів містерії, укр. *вертепу*, білорус. батлейки. В 17 ст. відбувся послідовний перехід від алегоричного Т. к. містерій до умовного костюма доби *класицизму*. Починаючи з 18 ст. в рос. Т. к. домінує еклектика (модний костюм поєднується з елементами античного). З кін. 19 — поч. 20 ст., відповідно до *Станіславського системи*, Т. к. почали надавати великого значення як вагомому елементові по створенню сценічного образу, що відповідає епосі, середовищу, реалістичній спрямованості вистави в цілому. На поч. 20 ст. Т. к. стає справжнім твором мистецтва. Цьому значно сприяла діяльність художників Л. Бакста, О. Бенуа, І. Білібіна, В. Васнецова, О. Головіна, М. Добужинського, К. Коровіна, К. Юона та ін. В рад. час в рос. театрі плідно працювали в галузі Т. к. М. Акимов, Н. Альтман, Б. Волков, П. Вільямс, В. Дмитрієв, В. Риндін, Ф. Федоровський, Н. Шифрін. Вагомий внесок у розвиток сучасного Т. к. зробили С. Вірсаладзе, В. Левенталь, В. Зайцев, М. Соколова та ін.

Українські театральні трупи кінця 19 — початку 20 ст. зверталися до нар. тогочасного та етнографічного одягу, особливо в *Театрі Миколи Садовського* (художник І. Бурячок). Основоположниками укр. рад. Т. к. є О. Екстер, А. Петрицький, В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, М. Уманський, Б. Косарєв, М. Драк, Ф. Нірод, В. Греченко. Серед відомих майстрів Т. к.— К. Гаккебуш, Г. Нестеровська, А. Перепелиця, З. Іваницька, а також художники Є. Лисик, Н. Рудик, Л. Безпальча, Н. Гомон, Л. Чернова та ін.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Мюллер В. Трансформирующиеся мужской и женский театральные костюмы. М., 1948; Элиассон И. Художественная обработка тканей для сцены. М., 1959; Русский костюм. 1750—1917, в. 1—4. М., 1960—72; Захаржевская В. Костюм для сцены, ч. 1—2. М., 1973 — 74; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978; Степанова К. А. Костюм для сцены. М., 1981.

З. В. Кучеренко.

«ТЕАТРА́ЛЬНИЙ ПОРА́ДНИК» — серія посібників на допомогу учасникам театр. самодіяльності, що випускалися 1920—21 в Києві у вид-ві «Дніпросоюзу», згодом — «Губсоюзу» (кооперативної та культосв. орг-ції). Видано 5 випусків: 1-й — «Завдання режисера» Г. Гаєвського; 2-й — «Вступ до мімодрами» В. Сладкопєвцева; 3-й — «Мистецтво актора» О. Загарова; «Як я працюю над роллю» П. Саксаганського; 4-й — «Шляхи розвитку українського театру» О. Киселя; 5-й — «Техніка гриму» М. Бурачека, «Як самому робити парики» Б. Степанова. Серія узагальнювала курси лекцій, прочитаних на заняттях режисерських курсів «Дніпросоюзу».

Ю. М. Бобошко.

«ТЕАТРА́ЛЬНІ ВІ́СТІ» — журнал, орган оргкомітету Всеукр. з'їзду діячів сцени. Виходив у Києві з квітня по жовтень 1917. В складі редакції: Л. *Курбас* (відповідальний секретар), С. К. *Бондарчук*, С. *Паньківський* та ін. Вміщував статті про розвиток укр. профес. і самодіяльного театру.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНІ ЖУРНА́ЛИ на Україні — періодичні видання, присвячені питанням театр. мистецтва. Почали виходити на поч. 20 ст. Серед них: «Драматург», «Современный театр и шантан» (обидва—1906), «Театр-варьете» (1906—12), «Программа и обозрение зрелищ и театров» (1907—14), «Дивертисмент» (1907—16), «Театральное бюро» (1908—14), «Артистическое справочное бюро», «Сцена и жизнь» (обидва — 1910), «Одесская рампа» (1914), «Театральный листок» (1915—16), «Театр и кино» (1915—17), всі — в Одесі; «Киевский театрал» (1906—07), «Подмостки» (1909, 1911), «Цирк и варьете» (1910), «Маски» (1911), «Киевская рампа» (1912—14), «*Театральні вісті*» (1917), «Барикади театру» (1923—24) — орган театру «*Березіль*», всі — в Києві; «Театральный курьер» (1912), «Друг искусства» (1913), обидва — в Харкові; «Вестник театрала» (1912—15) в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У 20—40-х рр. популярними були Т. ж., що виходили під назвою «*Театр*» в Києві (1921—23, 1936—41) і в Одесі (1922), а також «*Театральная жизнь*» (Київ, 1918), «Театральный вестник» (1919), «Художественная жизнь» (1922—23), «*Нове мистецтво*» (1925 — 30), «*Сільський театр*» (1926 — 31), «*Радянське мистецтво*» (1930—31), «*Радянський театр*» (1929—31), «*Масовий театр*» (1931—33), усі — в Харкові. Т. ж., висвітлювали роботу театрів, питання теорії, практики та історії театр. мистецтва, публікували дискусійні статті з основних ідейно-художніх проблем мистецтва театру; сприяли утвердженню методу *соціалістичного реалізму* в театр. мистецтві. В Т. ж. також друкувалися одноактні п'єси, інсценізації (зокрема, в журн. «Сільський театр»), рецензії на вистави профес. і самодіяльних театрів, огляди літератури з питань театру, поради досвідчених майстрів аматорам театр. мистецтва. Матеріали про театр. життя зх.-укр. театрів містили «Театральне мистецтво» (1922—24), «Сільський театр» (1930), «Жива сцена» (1930), «Масовий театр» (1930 — 32), всі — у Львові. В 1954—70 проблеми театр. мистецтва висвітлювалися в журн. «*Мистецтво*», з 1970 — в журн. «*Український театр*», а також у щорічнику «*Театральна культура*» (Київ, 1964—68 та з 1980).

Обкладинки **театральних журналів.**

Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.
Д. Д. Лідер. Макет декорації до вистави «Таке довге, довге літо» М. Я. Зарудного в Київському українському драматичному театрі імені І. Франка. 1974.

Див. також *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР.

Літ.: Вишневский В. Театральная периодика, ч. 1—2. 1774—1940. Библиографический указатель. М.—Л., 1941.

М. Г. Лабінський.

ТЕАТРА́ЛЬНО - ДЕКОРАЦІ́ЙНЕ І КІНОДЕКОРАЦІ́ЙНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид образотворчого мистецтва, що відтворює просторово-зображальне середовище, зоровий образ, місце і час дії театр. постановки чи кінофільму. Відносно театрально-декораційного мистецтва застосовують термін «сценографія». Зародження театр.-декораційного мистецтва пов'язане з найдавнішими нар. обрядами та іграми. В Старод. Греції воно виділилося в окрему галузь мистецтва — скенографію, що об'єднувала елементи архітектури, скульптури і живопису. В епоху *Відродження,* зокрема в Італії, поширилися об'ємно-живописні декорації. З розвитком стилю *бароко* в зх.-європ. мистецтві в кін. 16—17 ст. з'явилися кулісні, а в кін. 18 ст.— павільйонні декорації. В 19 — на поч. 20 ст. художники-декоратори прагнули до точного відтворення істор. епохи, в якій відбувається дія спектаклю (напр., Мейнінгенський театр). Дальший розвиток театр.-декораційного мистецтва пов'язаний з появою рухомого планшета сцени, світлової проекції тощо. В країнах Сходу (Індія, Китай, Японія) з давніх часів панував принцип умовносимволічного оформлення сцени: місце дії позначалося декоративними деталями, а оформлення вистави часто обмежувалося умовними костюмами, масками, гримом. В Росії кулісні декорації з'явилися в придворному театрі (1672). Спочатку тут працювали іноземні майстри (К. Галлі Біббієна, П. Гонзаго), а з 2-ї пол. 18 ст.— рос. живописці — виходці з кріпаків (брати Л. і К. Бєльські, І. Вишняков та ін.). Майже до кін. 19 ст. на сценах імператорських театрів працювали декоратори т. з. «романтичного напряму» (А. Роллер, К. Вальц, О. Гельцер), які прагнули переважно до видовищних ефектів. Боротьба з антиреалістичним декоративізмом, розпочата в 60-і рр. 19 ст. М. Шишковим, М. Горностаєвим, М. Бочаровим, дістала особливого розвитку з приходом до театру В. Полєнова, В. Сєрова, К. Коровіна, а пізніше — О. Бенуа, Л. Бакста, О. Головіна, Б. Кустодієва, М. Реріха, В. Сімова. Великий вплив на світове театр.-декораційне мист. справила реалістич. реформа МХАТу (декорації були тісно пов'язані з грою актора).

Дальший розвиток вітчизн. театр.-декор. мистецтва було визначено докорінними змінами в театрі після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Для кращих рад. майстрів (Ф. Федоровського, В. Дмитрієва, П. Вільямса, М. Акімова, В. Риндіна — в Росії; С. Вірсаладзе — в Грузії; М. Сар'яна — у Вірменії; Г. Земгала — в Латвії) характерне глибоке проникнення в ідейний зміст п'єси, гармонійне поєднання пластичних мистецтв — живопису, архітектури, скульптури.

На Україні елементи театрально-декораційного мист. (костюми, маски, символічні атрибути) були в давніх обрядах та іграх. Удосконалену техніку сцени з кулісами, світловими ефектами мав *шкільний театр.* Численні кріпацькі трупи кін. 18 — поч. 19 ст. також використовували досягнення тогочасного театр. живопису. Постановки М. Старицького, М. Кропивницького відзначалися етнографічною точністю оформлення, відтворенням на сцені атмосфери дожовтневого укр. села. Спектаклі *Театру Миколи Садовського* у Києві оформляли художники І. Бурячок, В. Кричевський, вистави театру *«Березіль»*, очолюваного Лесем Курбасом,— В. Меллер, М. Симашкевич і В. Шкляєв. У рад. час до театр.-декораційного живопису звернулися художники М. Драк, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, а пізніше — Б. Косарєв, Ф. Нірод, В. Борисовець, М. Уманський, А. Волненко, М. Духновський, П. Злочевський, В. Греченко, М. Янковський, Л. Писаренко та ін. З 70-х рр. у рад. театр.-декораційному мист. посилилася роль художника в ідейно-образному вирішенні спектаклю. Сучасні сценографи прагнуть не стільки до

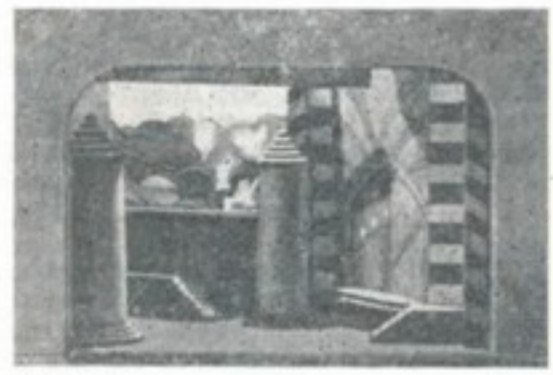

І. М. Рабинович. Макет декорації до вистави «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. Другий театр Української Радянської Республіки імені Леніна. Київ. 1919.

зображення місця дії, скільки до емоційно-образного пластичного розкриття суті того, що відбувається на сцені. Здебільшого цього досягають створенням єдиного, іноді умовного, узагальненого просторово-предметного середовища, зорової партитури вистави. Художник виступає як співрежисер постановки, один з творців її ідейно-художньої концепції.

Серед сучасних майстрів театрально-декораційного мистецтва: М. Кочергін, Є. Куманьков, В. Левенталь (РРФСР), С. Вірсаладзе, Й. Сумбаташвілі (Груз. РСР), А. Лапінь (Латв. РСР), А. Ареф'єв, Є. Лисик, Д. Лідер, М. Кипріян (УРСР) та ін. З виникненням худож. кінематографії з'явилася кінодекорація, яка спочатку мало відрізнялася від театральної. З винайденням кольорового, панорамного, широкоформатного кіно роль художника у фільмі посилилася. Створюючи декорації у павільйонах, він спільно з режисером і оператором бере участь у виборі натури, а в разі потреби декорує її. Серед відомих художників кіно: Є. Єней, С. Козловський, В. Каплуновський, Б. Немечек (РРФСР), В. Кричевський, С. Зарицький, М. Уманський (УРСР) та ін. Посилення ролі художника помітне і в кінодекораційному мистецтві, де він бере участь у вирішенні жанровостилістичних проблем, колориту, характеру монтажу (т. з. розкадровок) кінофільму. Вагомий внесок у сучасне кіномистецтво вносять художники Г. Мясников, І. Новодерьожкін (РРФСР), Ю. Альбицький, В. Дементьєв (БРСР), Р. Бабаян, С. Сафарян (Вірм. РСР), В. Агранов, О. Бобровников, В. Мигулько, М. Добролежа (УРСР) та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. **192—193.**

Літ.: Драк А. Українське театрально-декораційне мистецтво. К., 1961; Вериківська І. М. Художник і сцена. К., 1971; Френкель М. Современная сценография. К., 1980; Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії. К., 1981.

А. М. Драк.

ТЕАТРОЗНА́ВСТВО — наука про театр, галузь *мистецтвознавства.* До Т. належать теорія та історія театру (зокрема, акторського і режисерського мистецтва, драми, сценографії), психологія сценічної творчості і сприймання її глядачем, техніка сцени, критика (аналізує окремі вистави і визначає їхню ідейно-художню цінність), планування і керування театр. справою, театр. джерелознавство і бібліографія. Т. вивчає всі види і форми сценічного мистецтва: драматичний театр, оперу, балет, оперету, пантоміму, дитячий, ляльковий, телевізійний і радіотеатри. Т. вивчає як професійний, так і самодіяльний театр. Т. як наука склалося у 20-і рр. 20 ст. Проте зародки його є і в працях античного періоду, зокрема у Арістотеля («Поетика»), Горація («Мистецтво поезії»). У 16—17 ст. в Зх. Європі почався процес вивчення нової драми і театрів епохи *Відродження, бароккo* і *класицизму* (Д. Трісті́но, Ц. Скалігер, Л. Кастельветро, Ж. Шаплен, Ф. Е. Обіньяк, П. Корнель, Ж. Расін, Н. Буало, Д. Драйден, Д. Мільтон та ін.). В 2-й пол. 17 ст. з'явилися перші праці з історії англ. і франц. театрів. Представники *Просвітительства* (кін. 17 — поч. 19 ст.) осмислювали передусім теорію драми класицизму, просвітительського *реалізму* (Вольтер, Д. Дідро — у Франції, К. Гольдоні, К. Гоцці — в Італії, Г. Лессінг — в Німеччині) і *сентименталізму* (Е. Юнг — в Англії, Ж. Ж. Руссо, Л. С. Мерсьє — у Франції, Й. Г. Гердер, Я. М. Ленц, Й. В. Гете, Ф. Шіллер — в Німеччині). Теорію *шкільного театру* у країнах Зх. Європи в 16—18 ст. викладали у різних курсах поетики, що були видані (Я. Понтан, А. Донаті, Я. Масеніо, М. Сарбевський, Ф. Ланг). На Україні (17— 1-а пол. 18 ст.) і в Росії (1-а пол. 18 ст.) з'явився ряд поетик, що містили розділи, присвячені теорії шкільної драми (зокрема, «Про поетичне мистецтво» Ф. Прокоповича, 1705; «Сад поетичний» М. Довгалевського, 1736—37). У 30-і рр. 18 ст. в Росії з'явилися статті, в яких наголошувалося на суспільному

призначенні театру. У статтях О. Сумарокова, В. Лукіна, Д. Фонвізіна, М. Новикова утверджувалась теорія драми і театру, просвітительського класицизму (2-а пол. 18 ст.). У кін. 18 — на поч. 19 ст. почалося формування рос. театр. критики (І. Крилов, П. Плавильщиков, М. Карамзін, В. Жуковський, О. Шаховський) та історії театру (Я. Штелін, І. Дмитревський). Епоха романтизму в зх.-європ. театрі знайшла відображення в теоретичних трактатах і маніфестах 1-ї пол. 19 ст. (А. Шлегель, Л.Тік, Е. Т. А. Гофман, Ф. Грільпарцер — в Німеччині, Ж. де Сталь, Ф. Гізо, Стендаль, В. Гюго, О. де Бальзак — у Франції, Дж. Г. Байрон, П. Б. Шеллі — в Англії). В Росії 1-ї пол. 19 ст. прогресивні тенденції театр. критики відобразилися у працях М. Гнєдича, П. Вяземського. Біля джерел реалістичної естетики рос. театру стояли О. Пушкін і М.Гоголь. У 19 ст. у Т. сформувався революц.-демократичний напрям (у 40—50-х рр.— В. Бєлінський, О. Герцен, М. Некрасов, у кін. 60-х рр.— М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Салтиков-Щедрін). Реалізм у театрі відстоювали в 40—60-і рр. Ф. Коні, І. Панаєв, М. Лєсков, О. Островський, в 70—90-і рр. — Л. Толстой, В. Немирович-Данченко; в кін. 19 — на поч. 20 ст.— А. Чехов, В. Брюсов, М. Горький, А. Кугель, Ю. Бєляєв, В. Ярцев та ін. В цей же період вийшли перші праці з укр. Т. (І. Франко, М. Вороний, С. Чарнецький та ін.). У зх.-європ. Т. 2-ї пол. 19 — початку 20 ст. відбились суперечливі процеси. У Франції Е. Золя висунув програму натуралістичного театру, теоретики *символізму* в театр. мистецтві (С. Маларме, Г. Крег та ін.) спиралися на ідеалістичні філос. течії. Проти *натуралізму*, символізму виступив Р. Роллан. В Англії нову соціальну драму захищав Б. Шоу. В Німеччині у театр. естетиці і критиці революційно-демократичні традиції діячів 30—40-х рр. 19 ст. (Г. Гейне, Д. Вінберг) продовжували К. Гуцков, Г. Лаубе, синтез різних мистецтв у театрі утверджував Р. Вагнер. У США, обстоюючи розвиток реалістичної нац. драми, виступав У. Уїтмен. У 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося дослідження історії європ. театру (театрознавчі праці мали емпіричний, фактографічний характер, були написані без аналізу акторського і режисерського мистецтва). Наука Т. у загальних рисах сформувалася на поч. 20 ст. з появою праці нім. театрознавця М. Германа «Дослідження з історії німецького театру середніх віків і Відродження» (1914), в якій вперше розроблено принципи дослідження театру.

Рад. Т. утвердилось після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Його становлення відбувалося в боротьбі з впливами вульгарного соціологізму, пролеткультівськими тенденціями. Рад. Т. грунтується на методологічних засадах марксистсько-ленінської естетики, методі *соціалістичного реалізму*. В 20-і рр. у галузі Т. продовжували працювати В. Всеволодський Гернгрос, Б. Варнеке, О. Живелегов, В. Філіппов, С. Ігнатов, які прийшли в Т. в дожовтневий час, почали працювати П. Марков, С. Дурилін, О. Гвоздєв, С. Мокульський, С. Данилов, у 30-і рр. — Г. Бояджієв, Б. Ростоцький, Г. Гоян, М. Чушкін, М. Зограф, Ю. Калашников та ін., на Україні в 20—30-і рр. працювали О. Кисіль, П. Рулін, Я. Мамонтов, О. Білецький, Й. Шевченко, у повоєнний час — М. Йосипенко, Й. Кисельов. Серед сучасних рад. театрознавців: Ю. Дмитрієв, О. Кайдалова, О. Анікст, К. Рудницький, Л. Солнцева, А. Образцова (РРФСР), Ю. Костюк, І. Волошин, Ю. Бобошко, Ю. Станішевський (УРСР), В. Нефед, А. Соболевський (БРСР), Д. Джанелідзе, Е. Гугушвілі, Н. Шалуташвілі (Груз. РСР), С. Різаєв (Вірм. РСР), М. Рахманов (Узб. РСР), Н. Нурджанов (Тадж. РСР), К. Каск (Ест. РСР) та ін.

Велике значення для розвитку Т. мають видання теоретичних праць рад. режисерів: К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, О. Попова, Г. Товстоногова та ін. Здійснено такі капітальні видання з Т.: «История советского драматического театра» (т. 1—6. М., 1964—66), «Очерки истории русской театральной критики. Конец 18 — начало 20 в.» (кн. 1—3. Л., 1975—79), «История русского драматического театра» в семи томах (т. 1—6. М., 1977—82), «История советского театроведения. 1917—1941» (1981), зокрема на Україні — «Український драматичний театр. Нариси історії» (т. 1—2. К., 1959—67), «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» (К., 1970). Театрознавча робота проводиться у Всесоюзному н.-д. ін-ті мистецтвознавства (Москва), Ленінгр. ін-ті театру, музики та кінематографії, в *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії Інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР (Київ), в н.-д. ін-тах та мистецьких вузах ін. республік, зокрема в *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого. Питання Т. висвітлюється в журналах «Театр» (Москва), «*Український театр*» (Київ), періодичних наук. збірниках «Вопросы театра» (Москва), «Театр и драматургия», «Экономика и организация театра» (Ленінград), «*Театральна культура*» (Київ).

Літ.: История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века. М., 1963; История европейского искусствознания. Первая половина XIX века. М., 1965; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX века — начало XX века, кн. 1—2. М., 1969; Современное искусствознание за рубежом. М., 1964; Современное искусствознание Запада. О классическом искусстве XIII—XVIII вв. М., 1977; История советского театроведения. М., 1981.

Р. Я. Пилипчук.

ТЕБА́ЛЬДІ (Tebaldi) Рената (н. 1.II 1922, Пезаро) — італ. співачка (сопрано). Навчалася в Пармській консерваторії, потім у Пезарському ліцеї ім. Дж. Россіні. Дебютувала на оперній сцені 1944. В 1946—59 виступала в театрі «*Ла Скала*» (Мілан). У 1951 співала в Сан-Франціско (США), з 1955 — солістка «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). У 1976 залишила сцену. Партії: Аїда, Леонора, Дездемона, Віолетта («Аїда», «Сила долі», «Отелло», «Травіата» Верді), Тоска, Чіо-Чіо-сан (однойменні опери Пуччіні), Адрієнна Лекуврер (однойменна опера Чілеа). Відома і як камерна співачка. В 1975 гастролювала в СРСР (Москва, Ленінград, Київ).

Р. Тебальді.

ТЕБЕРДА́ — кліматичний високогірний курорт Ставропольського краю Карачаєво-Черкеської автономної області. Розташована на північних схилах Головного Кавказького хребта, в долині р. Теберди, серед мішаного лісу, що межує з альпійськими і субальпійськими лугами. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: гірський клімат; сухе, чисте й високоіонізоване повітря. Показання: хвороби органів дихання туберкульозного і нетуберкульозного характеру, хвороби серця. Крім спеціалізованих санаторіїв, є будинки відпочинку, туристські бази, альпіністські табори. Функціонує цілий рік.

ТЕБРІ́З, Тавріз — місто на Пн. Зх. Ірану, адм. ц. остану (провінції) Сх. Азербайджан. Розташований у долині р. Аджичай. Вузол з-ць і автошляхів. 598,6 тис. ж. (1976). Традиційно розвинуті текст., шкіряна, скляна, сірникова і харчосмакова галузі; килимарство. Підприємства маш.-буд. (автомоб., тракторний, моторобудівний, вагонобуд., шарикопідшипниковий з-ди) та металообр. пром-сті. Нафтопереробний з-д. Кустарні промисли. Ун-т (з 1946). Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Т. засн. у 3 або 4 ст. В середні віки — одне з найбільших міст Серед. Сходу з відомою *Тебрізькою школою мініатюри*. У 20 ст.— один із центрів нац.-визвольного і демократичного руху.

ТЕБРІ́ЗЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ — школа східного мініатюрного живопису. В кін. 13 — на поч. 14 ст. з'явилися перші твори художників цієї школи (ілюстрації до «Шахнаме» Фірдоусі, 1330—40, та ін.). Розквіту Т. ш. м. досягла в 16 ст., за династії *Сефевідів*. Дальший розвиток мистецтва Т. ш. м. пов'язаний з традиціями *Герaтської школи мініатюри*, зокрема з ім'ям К. *Бехзада*, який з 1510 жив і працював у Тебрізі. Серед відомих художників-мініатюристів — Ага-Мірек, Мір Сеїд Алі, *Султан Мухаммед*. Твори майстрів Т. ш. м. зберігаються в Британському музеї в Лондоні, ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Тебрізька школа мініатюри.
Побутова сцена. 16—17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

ТЕ́ВЕЛЄВ Мусій Соломонович (1890, с. Любунь, тепер Спас-Деменського р-ну Калуз. обл.— 6.XI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1907. В 1912 під час служби в царській армії вів революц. роботу серед солдатів. У 1915—16 працював у Катеринославській, а потім у Харків. більшовицьких орг-ціях. У 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), ви-

Тевфік Фікрет.

конкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, організації профспілок, виданні більшовицької газ. «*Пролетарий*». У червні 1918 — член Харків. підпільного обкому КП(б)У. Розстріляний нім. окупантами.

ТЕВЕЛЬО́В Матвій Григорович [7 (20).III 1908, с. Ільїне, тепер Великолуцького р-ну Псков. обл.— 22.V 1962, Одеса, похований в Ужгороді] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Роман «Гори змінюють обличчя» (1932) — про становлення Рад. влади в Дагестані, класову боротьбу народу. Книги «Спадкоємці» (1948), «На Білій Тисі» (1950), «Біля воріт держави» (1951)—про Велику Вітчизн. війну, героїзм рад. прикордонників. У романі «Верховино, світку ти наш...» (1953) показав життя на Закарпатті, революц. боротьбу народу за своє звільнення і возз'єднання з Рад. Україною. Автор збірників оповідань «Щастя» (1936), «Витік» (1952), «Готель у Сніговці» (1955), «Господар і заїжджий» (1959), п'єси «Назустріч ескадрі» (1943). За оповіданням «Оринка» 1939 поставлено однойменний фільм.

Тв.: Укр. перекл.— Верховино, світку ти наш... Ужгород, 1954.

Г. І. Поляжкер.

ТЕВТО́НИ — племена *германців*, які заселяли в середині 1-го тис. до н. е. зх. частину Ютландського п-ова. Бл. 120 до н. е. рушили на Пд. Разом з племенами *кімврів* і гельветів Т. вторглися до Італії. Проте в битвах біля Акв Секстійових (тепер Пд. Франція) 102 до н. е. та Верцелл (тепер Пн. Італія) 101 до н. е. рим. військо, очолене Гаєм *Марієм*, майже повністю знищило Т. і кімврів. Бл. 80 тис. полонених було продано в рабство. Залишки тевтонських племен розселилися в *Галлії* на річках Маасі, Майні і Неккарі. З 8 ст. термін «тевтони» іноді вживається як заг. назва германців.

ТЕВТО́НСЬКИЙ О́РДЕН, Німецький орден. Орден хрестоносців — католицький духовно-лицарський орден. Виник у Палестині в кін. 12 ст. під час *хрестових походів*. У 1189 Т. о. набув військ. характеру. В кін. 12 ст. Т. о. переселився з Палестини до Європи. В 1237 Т. о. злився з орденом *мечоносців*. Відгалуженням Т. о. в Прибалтиці став *Лівонський орден*. У 1237 нім. лицарі загарбали давньоруське м. Дрогичин (тепер Дорогичин) у Пн. Волині, але 1238 (за іншими даними — 1237) були розбиті князем Данилом Галицьким. У 1242 військо Т. о. зазнало поразки від війська князя *Олександра Невського* (див. *Льодове побоїще 1242*). Здійснюючи при підтримці «*Священної Римської імперії*» феод.-католицьку агресію проти Литви та Польщі, Т. о. загарбав 1283 територію між гирлами річок Німану та Вісли, 1309 — Сх. Померанію з Гданськом, 1346 — Естляндію, 1382—98 — Жемайтію тощо, перетворившись на феод. державу. Цим були відрізані від Балтійського моря Литва, Польща і рус. князівства. Агресія Т. о. зустріла опір Литви та Польщі, що дістали підтримку в цій боротьбі рос. та ін. слов'ян. народів. У *Грюнвальдській битві 1410* Т. о. було розгромлено польс. і лит. військом, у складі якого билися рос. та укр. полки. У 1466, ослаблений війною з Польщею, Т. о. визнав себе її *васалом*. У 1525, скориставшися з *Реформації*, великий магістр Т. о. Альбрехт Гогенцоллерн оголосив володіння Т. о. в Прибалтиці залежним від Польщі спадковим герцогством, яке дістало назву Пруссія (з 1618 — в складі Бранденбурзько-Прусської д-ви). Решта лицарів переїхала до Франконії (Німеччина), де відновила діяльність Т. о. В 1809 *Наполеон I* ліквідував Т. о. Відновлений 1834 в Австрії Т. о. формально існує і тепер, проте політ. ролі не відіграє.

ТЕВФІ́К ФІКРЕ́Т (Tevfik Fikret; 24.XII 1867, Стамбул — 19.VIII 1915, там же) — тур. поет, журналіст. Один з визначних реформаторів тур. поезії. Друкуватися почав 1894. В 1896—1901 редагував журн. «Серветі-фюнун» («Скарбниця знань»), де вміщував і свої вірші, статті. У кращих творах виступав проти тиранії, фанатизму, пантюркізму, панісламізму, на захист людського розуму та демократії. Автор широко відомого циклу віршів «Розбита лютня» (видано 1896, 1897, 1900, 1909). Багато віршів циклу мали соціальну загостреність («Хвора дитина», «Рибалки», «Слово до пісні», «Запізнення на мить», «Туман» та ін.). Вірш «Пісня нації», написаний на замовлення учасників молодотур. революції 1908, став революц. гімном Туреччини. Т. Ф. належать також цикл поезій «Зошит Халюка» (1911), кн. віршів для дітей «Шермін» (1914) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Белый парус. М., 1967.

О. І. Ганусевич.

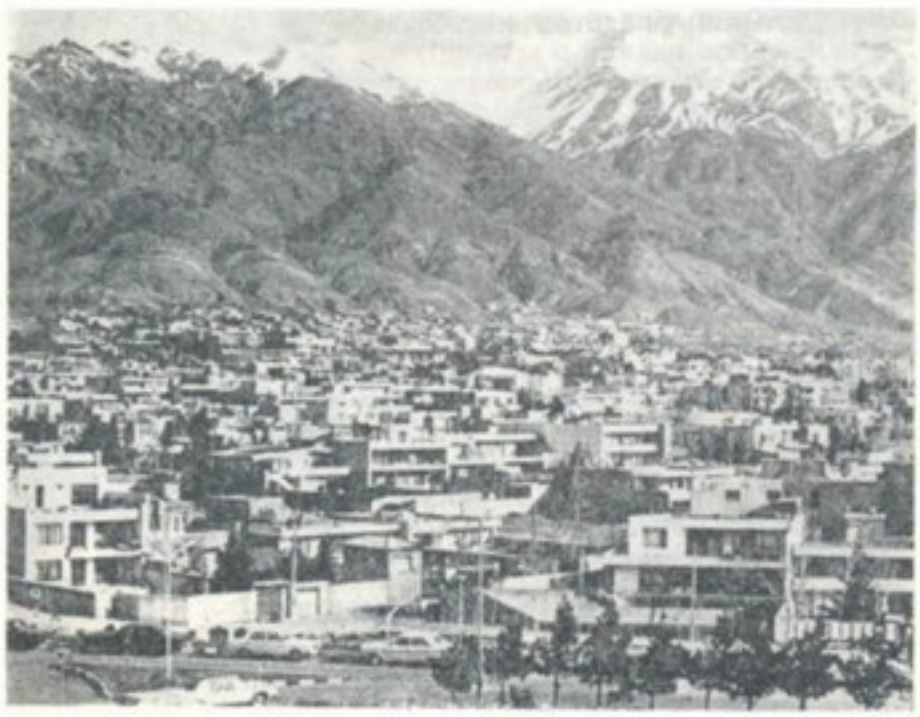

Тегеран. Один з районів міста.

ТЕГЕРА́Н — столиця Ірану, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Адм. ц. Центрального остану. Розташований у передгір'ях *Ельбурсу*. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу міста — міжнар. аеропорт. 4,5 млн. ж. (1976). На місці Т. було село (виникло в 9 або 12 ст.). В 14—17 ст. Т.— значний торг. центр. Зруйнований афганцями 1722, згодом відбудований. З 1786 Т.— столиця Ірану. В 1829 в Т. трагічно загинув О. С. *Грибоєдов*, який був рос. посланником у Персії. Тут відбулася *Тегеранська конференція 1943*. Т.— центр антимонархічної, антиімперіалістичної революції 1979 в Ірані, яка привела до знищення шахського режиму. Розвинуті металообробка і машинобудування (авто- і авіаскладальні, по виробн. радіоапаратури, телевізорів, побутових машин з-ди). Металург., нафтопереробна, хім., буд. матеріалів, скляна, фарфоро-фаянсова, текст., шкіряно-взут., харчосмакова (у т. ч. тютюнова) пром-сть. Кустарні промисли. Ун-ти: Тегеранський, Нац., «Фарабі»; політехнічний, пед. ін-ти та ін. вузи. Консерваторія. Ін-т дослідження й планування розвитку науки та освіти, Дослідницький центр іран. культури, Нац. центр історії мист. й археології. Б-ки: Нац., меджлісу (парламенту), ун-тів та ін. Музеї — археол., етнографічний, картинна галерея «Негарестан» та ін. Театр опери та балету ім. Рудакі, Міський театр, філармонія та ін. Держ. вища муз. школа, школа нар. музики і драм. мистецтва. Т. складається з старого (реконструйовано 1870—72) та нового (буд-во розпочато в 30-х рр. 20 ст.) міста. Серед архіт. пам'яток — палац Голестан (кін. 18—19 ст.), мечеть Селахсалар (19—20 ст.). Сучас. споруди: кінотеатр «Азія» (60-і рр. 20 ст.), парламент (1959, арх. М. Фороутї, Х. Гіаї), нові житл. райони (Ар'ямехр, Тегеране-Ноу, Тегеран-Парс та ін.)

ТЕГЕРА́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1943 — конференція голів урядів трьох союзних у 2-й світовій війні 1939—45 держав — СРСР (Й. В. *Сталін*), США (Ф. Д. *Рузвельт*) і Великобританії (У. Л. *Черчілль*). Відбулася 28.XI — 1.XII 1943 у Тегерані. Основну увагу Т. к. приділила вирішенню воєнних питань: було досягнуто домовленості про відкриття *другого фронту* в Європі в травні 1944, про вжиття заходів щодо вступу Туреччини у війну на боці *антигітлерівської коаліції*, подання допомоги югосл. партизанам. Зважаючи на неодно-

разові прохання урядів Великобританії та США і беручи до уваги численні порушення Японією рад.-япон. договору 1941 про нейтралітет, рад. сторона заявила, що СРСР оголосить війну Японії після завершення воєн. дій у Європі. На Т. к. обговорювалися питання післявоєн. устрою світу і безпеки народів. Вирішення питання про післявоєнний устрій Німеччини було передано на вивчення в Європ. консультативну комісію. В принципі було погоджено рішення про передання Кенігсберга (тепер Калінінград) Рад. Союзові. При розгляді питання про Польщу було досягнуто попередньої домовленості, що її післявоєнні кордони пройдуть на сході по «*Керзона лінії*», на заході — по лінії р. Одеру. Рузвельт і Черчілль висловили надію, що уряд СРСР відновить відносини з польс. емігрантським урядом у Лондоні, який зх. д-ви мали намір поставити в Польщі з метою збереження там бурж. ладу. Рад. уряд не пішов на це і заявив, що відділяє Польщу від емігрант. уряду в Лондоні. В «Декларації трьох держав», прийнятій 1.XII 1943, вказувалося про їхню повну домовленість щодо масштабів та строків проведення воєнних операцій і про високу відповідальність трьох урядів за встановлення міцного тривалого миру після війни. Відбувся обмін думками про створення міжнар. орг-ції безпеки після війни. В «Декларації про Іран» було підтверджено намір СРСР, США і Великобританії зберегти незалежність, суверенітет і тер. цілісність Ірану. Т. к. сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції й підтвердила можливість співробітництва д-в з різним сусп. ладом у розв'язанні міжнар. проблем. *Літ.:* Бережков В. Тегеран 1943. М., 1971. *А. К. Мартиненко.*

ТЕГУСІГА́ЛЬПА — столиця Гондурасу, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1980). Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., деревообр., буд. матеріалів, харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Нац. автономний ун-т. Академія Гондурасу, академія географії та історії, ін-т інженерів і архітекторів Гондурасу, Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії. Національні б-ка, музей, театр. Т. засн. у 16 ст., з 1880 — столиця країни.

ТЕДЖЕ́Н, Геріруд — річка у Пд.-Зх. Азії. Тече тер. Афганістану, на кордоні Ірану з Афганістаном та СРСР, пониззя — у межах Рад. Союзу (Туркм. РСР). Довж. 1150 км, площа бас. 70,6 тис. км². У верх. і серед. течії перетинає *Іранське нагір'я*, до Гератського оазису переважно гірська. У нижній течії долина Т. розширюється, річка розбивається на протоки. Її води розбирають для зрошування Тедженського оазису. Живлення мішане, переважно снігове. Взимку не замерзає. Стік Т. зарегульовано Каракумським каналом ім. В. І. Леніна та двома русловими водосховищами. На Т.— міста Герат (Афганістан), Теджен (Туркм. РСР).

ТЕ́ЄР (Thaer) Альбрехт Даніель (14.V 1752, м. Целле, тепер ФРН— 26.X 1828) — нім. учений, агроном. Після закінчення Ганноверського ун-ту працював лікарем. У 1807 (разом з хіміком Г. Ейнгофом) організував поблизу Берліна с.-г. учбовий заклад, який очолював до кінця життя. В 1810—19 — професор Берлінського ун-ту. Пропагував прогресивні прийоми агротехніки, зокрема плодозміну. Був прихильником т. з. гумусової (перегнійної) теорії живлення рослин. Дав одну з перших класифікацій грунтів Зх. Європи.

ТЕ́ЖУ — португ. назва р. *Тахо* на Піренейському півострові.

ТЕ́ЗА (від грец. θέσις — положення, твердження) — 1) В логіці складова частина *доведення*; положення, істинність якого треба довести. 2) У філософії Г. В. Ф. *Гегеля* — перший ступінь *тріади*; у вченні І. *Канта* про *антиномію* — одне з двох суперечливих положень, які визнаються однаково істинними. 3) Одне з осн. положень наук. праці, статті, доповіді тощо.

ТЕЗАВРУВА́ННЯ ЗО́ЛОТА, тезаврація золота (від. грец. θησαυρός — скарб) — нагромадження золота у вигляді монет, зливків та в ін. формах як скарбу. Термін «тезаврування золота» здебільшого стосується приватного (особистого) нагромадження; характерний також для банків, резервних фондів та скарбниць різних країн. Т. з. відоме з давніх часів. У період капіталізму при золотому *обігу* тезавроване золото було резервним фондом для *грошового обігу*. З переходом до імперіалізму війни, грошові кризи, *інфляції* і *девальвації* валют, процес знецінення *грошей паперових* спричинили зростання приватного Т. з. як засобу збереження від знецінення особистих коштів у вигляді скарбів. В умовах сучас. *валютної кризи*, коли розірвано зв'язок паперових грошей із золотим забезпеченням їх, а золото вилучене з міжнар. і внутр. розрахунків, посилилось Т. з. як засіб збереження реальних цінностей. *В. М. Лінников.*

ТЕЗА́УРУС (від грец. θησαυρός — скарб) — сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною чи колективом. У вузькому розумінні — словник, що відображає смислові зв'язки між словами певної мови, сукупність термінів, які належать до однієї чи кількох областей знань зі встановленими між термінами зв'язками. В Т. для кожного терміна (який часто наз. *дескриптором*) можуть, напр., фіксуватись його синоніми, терміни з ширшим чи вужчим значенням, терміни, що входять у типові словосполучення з розгляданим терміном тощо. Осн. призначення Т.— виражати зміст слів деяким формалізованим способом, що дасть змогу розпізнавати цей зміст в *автоматизованих системах* обробки даних, таких як *інформаційно-пошукові системи*, системи *машинного перекладу* та інших. *Л. П. Бабенко.*

Тегусігальпа. Вид частини міста.

ТЕЗЕ́Й (Θησεύς) — один із героїв у грец. міфології. Див. *Тесей.*

«ТЕ́ЗИ ПРО ФЕЙЄРБА́ХА» — один із ранніх творів К. Маркса, за визначенням Ф. Енгельса — «перший документ, що має в собі геніальний зародок нового світогляду» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 354). Написані 1845, опубліковані 1888. Центр. ідеєю тез, яка заклала основи діалектичного та істор. матеріалізму, є наук. розробка питання про вирішальну роль *практики* в пізнанні й революц. перетворенні дійсності. Критикуючи попередній *матеріалізм*, включаючи фейєрбахівський (див. Л. *Фейєрбах*), за його споглядальний характер, К. Маркс відзначав, що «суспільне життя є по суті п р а к т и ч н и м», що сутність людини є сукупністю «усіх суспільних відносин» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 3), що ідеологічні явища залежать від матеріальних *суспільних відносин*. Розробляючи теорію пізнання, К. Маркс указував на практику як основу пізнання і критерій *істини*. Критика буржуазного («громадянського») суспільства, заснованого на приватній власності, викриття попереднього матеріалізму за гендлярське розуміння практики пов'язані у К. Маркса з розробкою вчення про нове, комуністичне суспільство. В «Т. про Ф.» показано відмінність марксистської філософії від ін. філос. систем, розкрито значення марксизму в побудові комуністичного суспільства. «Філософи тільки по-різному п о я с н ю в а л и світ, але справа полягає в тому, щоб з м і н и т и його» (там же, с. 4). Тези К. Маркса обґрунтували сутність і завдання філософії *діалектичного матеріалізму*, її роль у революц. перетворенні суспільства. *П. О. Загороднюк.*

ТЕЇ́ЗМ (від грец. θεός — бог) — реліг. світогляд, в основі якого лежить розуміння *бога* як верховної істоти, що створила світ і втручається в його життя. Як світогляд, що визнає існування бога, Т. протилежний *атеїзмові*. На відміну від *деїзму*, який заперечує безпосереднє втручання бога в явища природи і суспільства, Т. обстоює постійну активність бога, яка нібито часто набирає форму чуда. На відміну від *пантеїзму*, який ототожнює бога з природою, Т. проповідує існування бога поза світом і над ним. Т. лежить в основі всіх сучас. релігій, особливо *християнства, іудаїзму, ісламу*. Див. *Теологія.*

ТЕ́ЙЛОР (Taylor) Брук (18.VIII 1685, Едмонтон, Мідлсекс — 29. XII 1731, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1712). Освіту здобув у Кембріджі. Одержав 1712 (опублікував 1715) заг. формулу розкладу функцій у степеневий *ряд* —

Текове дерево:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — плід.

т. з. *Тейлора ряд*. Т. заклав початок матем. вивчення задачі про коливання струни, розробляв теорію скінченних різниць. Його праці стосуються також перспективи, капілярності, магнетизму тощо.

ТЕ́ЙЛОР (Taylor) Джефрі Інграм (7.III 1886, Лондон — 27.VI 1975, Кембрідж) — англ. учений в галузі механіки, член Лондон. королівського т-ва (з 1919), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Кембріджський ун-т (1910), в якому працював з 1919. Професор по наук. роботі Лондон. королівського т-ва (1923—51). Осн. праці — з механіки суцільних середовищ. Т. вніс фундаментальний вклад у теорію турбулентності; розвинув теорію стійкості течії в'язкої рідини, теорію турбулентної дифузії, створив напівемпіричну теорію турбулентності; досліджував однорідну й ізотропну турбулентність. Йому належать основоположні праці з теорії дислокацій. Займався також питаннями аеро-, гідро- та газової динаміки, проблемами ядерного вибуху тощо.

ТЕ́ЙЛОРА РЯД — степеневий *ряд* вигляду

$$f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \frac{f''(x_0)}{2!}(x - x_0)^2 + \cdots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n + \cdots,$$

де $f(x)$ — функція, нескінченно диференційовна в околі точки x_0. Т. р. є збіжним при $|x - x_0| < R$, де $0 \leqslant R \leqslant +\infty$.

При $R > 0$ сума Т. р. є *аналітичною функцією* в околі точки x_0. Навпаки, будь-яка аналітична в точці x_0 функція $f(x)$ може бути зображена сумою Т. р. Вперше таке зображення одержав Б. *Тейлор*. При $x_0 = 0$ Т. р. іноді наз. рядом Маклорена. Див. також *Тейлора формула*.

ТЕ́ЙЛОРА ФО́РМУЛА — одна з формул *диференціального числення*. Для функції $f(x)$, що має n похідних в точці x_0, Т. ф. має вигляд:

$$f(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \cdots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n + R_n,$$

де $R_n(x)$ — т. з. залишковий член, що при $x \to x_0$ є *нескінченно малою величиною* вищого *порядку*, ніж $(x - x_0)^n$. Якщо в *інтервалі* з кінцями x_0 і x функція $f(x)$ має похідну $(n+1)$-го порядку, то

$$R_n(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!}(x - x_0)^{n+1},$$

де $x_0 < \xi < x$. Коли $f(x)$ — *аналітична функція* в точці x_0, то $R_n(x) \to 0$ при $n \to \infty$ і з Т. ф. при граничному переході можна одержати *Тейлора ряд*.

ТЕЙЛОРИ́ЗМ — одна з систем організації праці та управління виробництвом на капіталістичному підприємстві. Виникнення Т. пов'язане з діяльністю амер. інженера Ф. В. Тейлора (1856—1915), який в кін. 19 — на поч. 20 ст. розробив і впровадив систему заходів, спрямовану на раціоналізацію праці та виробн. на металургійних з-дах США, виклав її зміст у ряді публікацій. Для Т. характерний підхід до *організації праці* на основі розчленування і хронометражного вимірювання затрат *робочого часу*, вироблення найекономніших і найпродуктивніших прийомів при виконанні окремих операцій і видів робіт найвправнішими, фізично сильними і кваліфікованими робітниками і встановлення на цій основі жорстких норм виробітку для всієї маси робітників, а також відповідної системи оплати праці. Як зазначав В. І. Ленін, за соціальним змістом Т. являв собою засіб посилення експлуатації робітників, «наукову систему» видавлювання поту, спрямовану на те, «щоб видавлювати з робітника втроє більше праці протягом того самого робочого дня» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 18). Разом з тим В. І. Ленін вважав за можливе виявити певні раціональні орг.-тех. елементи в Т. і творчо їх застосувати для поліпшення організації праці в СРСР, враховуючи нові соціальні умови суспільства. З часом притаманні Т. методи і принципи організації праці на підприємствах капіталістичних країн зазнали модернізації під впливом змін у розвитку продуктивних сил та науково-технічної революції.

М. Й. Лозюк.

Текома прямостояча. Квітуча гілка та плоди.

ТЕЙМУ́Р Махмуд (16.VI 1894, Каїр — 25.VIII 1973, Швейцарія) — єгип. письменник, дійсн. член Академії араб. мови в Каїрі. Один з родоначальників реалістичної араб. новелістики. Перша зб.— «„Шейх Джума“ та інші оповідання» (1925), де реалістично змальовано життя єгип. народу, його побут і звичаї. В повісті «Клич незвіданого» (1939), зб. «„Донечка шайтана“ та інші оповідання» (1944), романі «Сальва в поривах вітру» (1947) помітні елементи символізму, естетизму. Революція 1952 та наступні перетворення в країні сприяли поверненню Т. до реалізму. В збірках «Вуличний музикант» (1953), «Революціонери» (1955), романах «Шамрух» (1958), «Сині ліхтарі» (1960) піднімав важливі соціальні і політ. проблеми. Брав активну участь у громад. і літ. житті. Автор п'єс, літературознавчих досліджень.

Тв.: Рос. перекл.— Шейх Джума. М., 1957; Синие фонари. Повесть и рассказы. М., 1970.

Ю. М. Кочубей.

ТЕЙМУ́Р Мухаммед (1892, Каїр — 24.II 1921, там же) — єгип. письменник і критик. Один з родоначальників жанру новели в араб. л-рі. Перші оповідання, які становлять зб. «Що бачать очі» (1918), — це реалістичні нариси з життя простих людей Єгипту. В них порушувались актуальні соціальні й моральні проблеми. Написані вони під впливом ідей просвітительства та франц. і рос. новелістики (Е. Золя, Г. Мопассана, М. Горького, А. Чехова). Автор побутових п'єс «Пташка в клітці», «Пан Абд ас-Саттар», «Добра дружба», «Прірва» (поставлені 1918—21 в Каїрі). Організував «Т-во друзів театру» в Каїрі, сам грав на сцені. Виступав і як театр. критик. Діяльність Т. мала велике значення для культур. піднесення Єгипту на поч. 20 ст. Творчі принципи Т. розвинув його брат Махмуд *Теймур*.

Тв.: Укр. перекл.— Що бачать очі. К., 1957.

Ю. М. Кочубей.

ТЕЙТЕЛЬБО́ЙМ (Teitelboim) Володя (н. 17.III 1916, Чільян) — чіл. громад. діяч і письменник. Член Компартії Чілі з 1932. З 1950 — член Політ. комісії ЦК Компартії Чілі. В 1961—65 — член палати депутатів, з 1965 — сенатор. Після фашист. перевороту 1973 — в еміграції в Рад. Союзі. Гол. редактор журн. чіл. патріотів «Араукарія де Чіле» («Чілійська араукарія»), що видається з 1978 в Іспанії. Роман «Син селітри» (1952) — з історії чіл. пролетаріату поч. 20 ст., «Сім'я на піску» (1957) — про життя політв'язнів у концтаборі Пісагуа, де перебував і сам Т. в роки диктатури Г. Гонсалеса Відели. В романі «Внутрішня війна» (1979) розповів про злочини фашист. хунти. Автор істор. дослідження «Зоря капіталізму та завоювання Америки» (1943), історико-літ. есе «Людина і людина» (1969), присвяченого проблемам рос. і рад. л-ри, зб. статей «Хліб і зорі» (1973), кн. «Чілі: боротьба триває» (1976).

Тв.: Рос. перекл.— Семя на песке. М., 1959; Сын селитры. М., 1975; Внутренняя война. М., 1982.

С. Ю. Борщевський.

ТЕ́ЙТЕМ (Тетам, Татум; Tatum) Едуард (н. 14.XII 1909, Боулдер, шт. Колорадо, США) — амер. біохімік і генетик, член Нац. АН США (з 1952). Закінчив Вісконсінський ун-т (1931). Працював в Станфордському (1937—45, 1948—56) і Єльському (1945—48) ун-тах (з 1946 — професор). З 1957 Т.— професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень. Автор (разом з Дж. *Бідлом*) концепції «один ген — один фермент». Осн. праці присвячені виявленню ауксотрофних мутантів (штамів організмів, в яких генна мутація призводить до втрати штамом здатності синтезувати будь-які необхідні для росту речовини) у гриба нейроспори і у бактерій. Відкрив (разом з Дж. *Ледербергом*) у бактерій явище генетичної *рекомбінації*. Нобелівська премія, 1958 (разом з Дж. Бідлом і Дж. Ледербергом).

ТЕ́ЙШЕБАЇНІ — місто і фортеця держави *Урарту* в Закавказзі, тепер руїни поблизу Єревана (Вірм. РСР). Руїни цитаделі містяться на горбі Кармір-Блур, руїни міста (площа бл. 40 га) — біля підніжжя горба. Т. засноване в 1-й пол. 7 ст. до н. е. В місті жили воїни, ремісники і землероби, які працювали на держ. ланах, не мали власного г-ва і перебували на держ. забезпеченні. Розкопками (систематично провадяться з 1939) на цитаделі, що була резиденцією урартського намісника, відкрито великі комори для продовольчих запасів, сховища для зберігання бронзової та залізної зброї, тканин, прядива тощо, глиняні таблички з кли-

нописом, багато бронзових предметів з написами царів. Фортецю на поч. 6 ст. до н. е. зруйнували місц. й скіфські племена. Матеріали з розкопок Т. зберігаються в Істор. музеї Вірменії та *Ермітажі*.

ТЕЙШО́НІВ ПОВСТА́ННЯ — антифеодальна селянська війна у В'єтнамі 1771—1802. Назва походить від назви місцевості Тейшон («Західні гори») в Центр. В'єтнамі, де воно почалось. Т. п. було викликане посиленням експлуатації селянства феодалами. У повстанні взяли участь селяни, міське населення і частина дрібних феодалів. Гол. рушійною силою Т. п. було селянство. Поступово верхівка тейшонів переродилася на нову феод. знать, серед якої почалися міжусобні чвари. Внаслідок цього частина селянства відійшла від тейшонів. Феодали, об'єднавшись навколо представника дому Нгуєнів — Нгуєн Аня, за допомогою Франції 1802 розгромили тейшонів.

ТЕЙЯ́Р ДЕ ШАРДЕ́Н (Teilhard de Chardin) П'єр (1.V 1881, Сарсена, біля м. Клермон-Ферран — 10.IV 1955, Нью-Йорк) — франц. учений-палеонтолог, філософ, теолог, член Паризької АН (1950). Навчався в колежі *єзуїтів*. У 1920—23 — проф. Католицького ін-ту в Парижі. Розходження поглядів Т. де Ш. з офіц. доктриною католицької церкви спричинилось до усунення його від викладацької діяльності і тривалої заборони публікації його праць. У 1923—46 жив у Китаї. Вів геологічні, палеонтологічні та археологічні дослідження. У філософії Т. де Ш. виступив з претензією на створення «нового світогляду», т. з. наук. феноменології, яка мала визначити шляхи «врятування» людства від духовної кризи. Для цього Т. де Ш. пропонував поєднати наук. ідею *еволюції* з елементами модернізованої християн. *містики*. Еволюція Всесвіту (космогенез) зображувалася ним як ряд етапів ускладнення єдиної субстанції — «Тканини Універсуму», що є одночасно духовною і матеріальною. Завершенням еволюції є бог — духовний центр, водночас *імманентний* і *трансцендентний* щодо Універсуму. Вершиною еволюції є людина, в якій еволюція усвідомлює саму себе. Необхідною передумовою процесу еволюції є тех. і наук. прогрес, але вирішальну роль у ньому має відіграти прогрес духовний. Концепція Т. де Ш.— суперечлива, являє собою складну суміш наук. прогнозів, утопізму, абстрактного *гуманізму, містицизму* і традиційного *теїзму*. Вчення Т. де Ш. (тейярдизм) значною мірою поширене серед «лівих» католиків, які вбачають у ньому шлях поєднання науки з релігією та оновлення на цьому грунті офіц. доктрини *католицизму*. *В. С. Горський.*

ТЕ́КЕЯ ІМРЕ РУХ 1678—85— визвольна антигабсбурзька війна в Угорському королівстві. У 1681 куруци (озброєні селяни), очолені графом Імре Текеєм, визволили Словаччину і Закарпаття. Становище повстанців дещо зміцніло після шлюбу Текея з Ілоною Зріні — володаркою Мукачівської фортеці. У 1682 Текей оголосив себе князем відвойованої у *Габсбургів* території. Зважаючи на міжнар. обстановку (мирний договір 1679 між Австрією і Францією, зближення з Габсбургами Польщі), Текей 1682 став васалом *Османської імперії*, що визнала його королем Угорщини. Тур. армія в союзі з військом Текея розгорнула воєнні дії проти Габсбургів. У 1683 тур. армія зазнала поразки під Віднем. У 1685 князівство Текея впало. Турки, запідозривши Текея в зраді, ув'язнили його (він перебував у в'язниці до 1690). Опір Мукачівської фортеці, обороною якої керувала І. Зріні, було зламано лише 1688.

ТЕ́ККЕРЕЙ (Thackeray) Уїльям Мейкпіс (18.VII 1811, Калькутта — 24.XII 1863, Лондон) — англ. письменник. З 1817 жив у Англії. Літ. діяльність почав як журналіст і художник-карикатурист. Повісті «Записки Жовтоплюша» (1837—38), «Звичайна історія» (1840), істор. роман «Кар'єра Баррі Ліндона» (1844), зб. нарисів «Книга снобів» (1846—47) мали сатиричну спрямованість. Вершина творчості Т.— роман «Ярмарок суєти» (1847—48) — гостра соціальна сатира на тогочасне суспільство. Книга друкувалася серіями з ілюстраціями автора. Після революції 1848 та спаду чартистського руху критичні тенденції у творчості Т. починають слабшати. У романах «Історія Пенденніса» (1848—50), «Ньюкоми» (1853—55) критикував бурж. мораль. У романах «Історія Генрі Есмонда» (1852), «Віргінці» (1857—59) поєднував сімейну хроніку з зображенням істор. подій. Велику цінність становлять літ.-критичні нариси Т. «Англійські гумористи 18 ст.» (1853). К. Маркс зарахував Т. до блискучої плеяди англ. романістів 19 ст. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). М. Чернишевський та І. Франко в літ.-критичних працях високо цінували Т. як реаліста.

Тв.: Укр. перекл.— Ярмарок суєти. Роман без героя, кн. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1974—80. *Літ.:* Ивашева В. В. Теккерей-сатирик. М., 1958; Овчинникова Ф. Г. Творчество Теккерея. Л., 1961.

Д. С. Яхонтова.

ТЕ́КЛЕ Афеворк (Афеуорк; н. 22.X 1932) — ефіоп. живописець, графік, скульптор. Почесний член АМ СРСР (з 1983). Навчався в Центр. школі мистецтв і ремесел та в Школі красних мистецтв Слейда в Лондоні, пізніше — в Парижі. З 1954 живе в Ефіопії. Твори: вітражі у Військ. академії в Харарі, мозаїка і фрески в соборі св. Георгія (50-і рр. 20 ст.), вітраж у Будинку Африки в Аддіс-Абебі (1961—63), кінна статуя раса Маконнена в Аддіс-Абебі (поч. 60-х рр. 20 ст.), портрет старої жінки (1952), «Міський пейзаж», «Мати Ефіопія» (1963). У 1964 і 1980 відвідав СРСР. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Ефіопія*, т. 4, с. 448—449.

ТЕ́КОВЕ ДЕ́РЕВО, тектона велика, тик, ост-індський дуб (Tectona grandis) — дерево родини вербенових, до 50 м заввишки і 1,5—2 м у діаметрі. Листки супротивні, цілісні, яйцевидні або оберненосерцевидні, без прилистків, 30—60 см завдовжки. Квітки дрібні, білі, у волотевидних суцвіттях. Плід — кістянковидний. Росте в листяних мусонних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії. Деревина надзвичайно міцна, щільна, стійка проти гниття, вогню і кислот (зберігається до 200 років); використовується в кораблє- і вагонобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Препарати з Т. д. застосовують для лікування пропасниці, шкірних, шлункових та ін. захворювань; з листків одержують жовту і червону фарби. *А. П. Лебеда.*

ТЕКО́МА (Tecoma) — рід рослин родини бігнонієвих. Дерева, кущі або *ліани* з непарноперистими, зрідка простими листками і великими червоними або яскраво-оранжевими квітками, зібраними в кінцеві щитковидні суцвіття. Плід — видовжена коробочка. Бл. 16 видів, пошир. від Аргентіни до Вест-Індії, Флоріди і Мексіки. Два види. Т. в к о р і н е н а (T. radicans) — лазячий кущ, до 10—15 м заввишки, з повітряними коренями; дико росте в Пн. Америці; в СРСР культивується як декоративна — на Україні (пд. р-ни, зокрема Крим), на Кавказі, в Серед. Азії. Т. китайська (T. chinensis) дико росте в субтропіч. р-нах Китаю та Японії. В СРСР в оранжерейній культурі зустрічаються Т. жасминовидна (T. jasminoides) і Т. м'яка (T. mollis). Т. прямостоячу (T. stans) широко культивують в теплих країнах як декоративний чагарник. Часто неправильно Т. наз. види ін. близьких родів родини бігнонієвих, зокрема види роду кампсис (Campsis).

Л. П. Лебеда.

ТЕКСТ (від лат. textus — сплетіння, побудова, зв'язок) — 1) Будь-який твір — літературний чи фольклорний, документ, акт, давня пам'ятка тощо, написаний, надрукований або такий, що побутує в усній формі (див. також *Текстологія*). 2) У м о в о з н а в с т в і — послідовність кількох (чи багатьох) речень, об'єднаних змістом і побудованих за правилами даної системи мови. Зв'язність Т. забезпечується граматичними засобами й змістовими співвідношеннями. Дослідженням Т. займається *лінгвістика тексту*. 3) Авторський твір без коментарів, приміток, додатків тощо. 4) Словесна частина надрукованого твору (без малюнків, креслень, карт та ін.). 5) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 20 *пунктам* (7,25 мм).

ТЕКСТИ́ЛЬ (від лат. textile — тканина, матерія) — вироби з натуральних текстильних і хімічних *волокон*; продукція *текстильної промисловості*. До Т. належать *тканини текстильні, трикотаж*, валяльно-повстяні і текстильно-галантерейні вироби та ін.

ТЕКСТИ́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *легкої промисловості*, підприємства якої виробляють тканини (бавовняні, лляні, вовняні, шовкові тощо), неткані матеріали, трикотажні, текстильно-галантерейні та ін. вироби з рослинної (бавовна, льон, коноплі, кенаф, джут, рамі), тваринної

У. М. Теккерей.

А. Текле. Портрет іспанської дівчини. 70-і роки 20 ст.

(вовна, кокони шовкопряда) та хім. (штучні та синтетичні волокна) сировини. Осн. галузі Т. п.: бавовноочисна, бавовняна, шерстяна, шовкова, лляна, конопледжутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону та ін. луб'яних культур, пром-сть нетканих матеріалів тощо. Поряд з предметами нар. споживання Т. п. виготовляє засоби виробн. (тех., фільтрувальні та ін. тканини, конопледжутові вироби, корд, рибальські сітки тощо). Продукцію Т. п. застосовують в усіх галузях нар. г-ва у вигляді готових виробів, напівфабрикатів або відходів для виробничих цілей. Ручне виготовлення текст. виробів з бавовни виникло в стародавніх Індії, Китаї та Єгипті. В *Київській Русі* в 10—12 ст. існували ремісники, які займалися ткацтвом. Перші текст. підприємства в Росії з'явилися в 17 ст.; розвитку Т. п. набула в 19 ст. після скасування кріпацтва. Вона стала осн. галуззю обробної пром-сті країни. Т. п. царської Росії значною мірою залежала від іноз. капіталу. З-за кордону завозили бл. 50 % бавовни, 80 % шовку-сирцю, 85 % вовни. В СРСР Т. п. розвивалась швидкими темпами. За довоєнні п'ятирічки пром.-виробничі осн. фонди Т. п. зросли в 2,4 раза. Незважаючи на великі збитки, яких зазнала Т. п. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, вже 1950 було перевершено довоєнний рівень по випуску осн. видів продукції галузі. В 1982 обсяг виробн. Т. п. країни збільшився проти 1970 на 47 %. Рад. Союз посідає (1982) 1-е місце в світі за виробн. вовняних тканин й одне з провідних місць — за виробн. бавовняних тканин. На тер. України цехи ткачів існували з кін.15 ст. Т. п. як галузь фаб.-зав. вироби. почала розвиватися в 19 ст. Осн. підприємствами галузі були джутова ф-ка в Одесі, канатний з-д у Харкові. В Сх. Галичині 1913 діяли ф-ка ватиліну й вати та кілька ткалень полотна. Т. п. України розвинулася в основному за роки Рад. влади. Вже в довоєнні п'ятирічки на базі створеного вітчизн. машинобудування та потужної сировинної бази було значно розширено діючі й створено нові галузі Т. п. (трикотажну, первинної обробки луб'яних культур тощо). Стали до ладу трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, бавовнопрядильна ф-ка в Полтаві, 22 коноплезаводи і 2 льонозаводи та ін. Значно розвинулася Т. п. республіки в післявоєнні роки. Істотні зміни відбулися в розміщенні Т. п., було створено нові галузі — лляну, шовкову, нетканих матеріалів. Введено в дію *Дарницький шовковий комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Херсонський бавовняний комбінат, Житомирський льонокомбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України та інші. За 1966—80 стало до ладу 31 велике підприємство; значну кількість діючих реконструйовано і розширено. В 1981 достроково введено в дію Долинську бавовнопрядильну ф-ку (Івано-Фр. обл.), Рубіжанську панчішну ф-ку (Ворошиловгр. обл.), Київську фетрову ф-ку, Орджонікідзевську ф-ку верхнього трикотажу (Дніпроп. обл.). Поряд з розширенням виробничо-тех. бази Т. п. України зміцніла й її сировинна база — зросли посівні площі під льоном, збільшилося виробн. хім. волокон; впроваджено нові структури тканин і трикотажу, міцні і яскраві барвники тощо. Внаслідок цього значно поліпшилась якість вироблюваної продукції, розширився її асортимент. Обсяг виробн. продукції Т. п. республіки зріс 1982 проти 1970 на 66 %. Дальший розвиток Т. п. грунтується на поглибленні спеціалізації виробн., комплексному використанні сировини, тех. переоснащенні підприємств, впровадженні нової техніки й прогресивної технології, а також механізації і автоматизації виробн. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено нарощувати випуск різних видів бавовняних, вовняних, шовкових, лляних тканин, білизняного й верхнього трикотажу; продовжити тех. переозброєння підприємств на базі широкого впровадження високопродуктивних пневмомеханічних, роторних і самокрутних прядильних машин, безчовникових ткацьких верстатів, багатозівних машин з безперервним тканиноутворенням, комплексно-механізованих і автоматизованих ліній у бавовняній, шерстяній, трикотажній галузях пром-сті, безперервних технологічних процесів по обробці тканин і трикотажу, виготовленню нетканих тканин. Передбачено максимально замінювати натуральні волокна для тех. цілей хімічними, а тканини — нетканими матеріалами. Наук. проблеми розвитку Т. п. на Україні розробляють *Текстильної промисловості український науково-дослідний інститут* та Укр. н.-д. ін-т штучних та синтетичних волокон (Київ).

Виробництво тканин в СРСР
(млн. м²)

Продукція	1940	1960	1970	1982
Тканини — всього				
у т. ч.	3320	6636	8852	11 080
бавовняні	2715	4838	6152	7145
вовняні	155	439	643	745
лляні	272	516	707	672
шовкові	67	675	1146	1821
конопледжутові	111	168	126	124
неткані матеріали типу тканин	—	0,8	78	573

Виробництво тканин в деяких країнах 1982

Країни	Бавовняні тканини, млрд. м²	Вовняні тканини, млн. м²	Шовкові тканини, млн. м²
СРСР	7,1	745	1821
Болгарія	0,4	58	43
Угорщина	0,3	37	57
НДР	0,4	91	183
Польща	0,7	137	145
Румунія	0,7	107	110
Чехословаччина	0,6	94	101
Югославія	0,4	94	36
Великобританія	0,3	110	220
Італія	1,0	530	200
США	3,3	150	9000
ФРН	0,5	95	370
Франція	0,8	140	320
Японія	2.0	295	2940

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

Т. Ф. Безручко.

ТЕКСТИ́ЛЬНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням *текстилю*, зокрема *тканин текстильних*. Об'єднує *прядіння, ткацьке виробництво* і виробництво опоряджувальне, яке складається з підготовчих операцій, власне опорядження і операцій заключних. Підготовчі операції полягають у видаленні з бавовняних або ін. волокнистих матеріалів різних домішок (напр., залишків коробочок бавовнику), *вибілювані* тканини, наданні тканині здатності змочуватися водними розчинами, протистояти необоротним деформаціям. В процесі опорядження тканину піддають *фарбуванню, ворсуванню* або вибиванню (див. *Вибивання тканин*). Метою заключних операцій є надання цій тканині привабливого зовн. вигляду, належних властивостей (м'якості, незсідальності, незминальності тощо). На тканину наносять спец. речовини (апрети), її розпрасовують, обробляють парою. Готову тканину розмірюють і складають. За кількістю дефектів визначають її сорт. Прядильне, ткацьке і опоряджувальне виробництва можуть бути самостійними або об'єднаними. Див. також *Текстильна промисловість*.

Літ.: Садов Ф. И., Соколова Н. М., Шиканова И. А. Краткий курс химической технологии волокнистых материалов. М., 1966; Механическая технология волокнистых материалов. М., 1969.

Р. І. Харечко.

ТЕКСТИ́ЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІТП — установа М-ва легкої промисловості УРСР. Організований 1961 у Києві. В інституті (1983) —9 науково-дослідних лабораторій і 1 відділ. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення і впровадження у виробн. технології виготовлення досконаліших текст. матеріалів на основі хім. волокон, розробка нових видів текстильних матеріалів, інтенсифікованих процесів їхньої обробки.

В. Д. Головня.

ТЕКСТОЛІ́Т (від лат. textum — тканина і грец. λίθος — камінь) — багатошаровий спресований мате-

ріал (шаруватий пластик) на основі тканини, просоченої термореактивною зв'язуючою речовиною. Звичайно тканину просочують фенолоформальдегідними або крезолоформальдегідними смолами резольного типу. Розрізняють власне Т. (його основою є *бавовняна тканина*), склотекстоліт (на основі *скляної тканини*) і азботекстоліт (з азбестовою тканиною; див. також *Азбопластики*). Висока міцність Т. мало залежить від т-ри. Т. застосовують у суднобудуванні (напр., склотекстолітові корпуси суден), при виготовленні вкладишів підшипників, електротех. та ін. виробів. Азботекстоліт використовують як *фрикційний матеріал*, для теплозахисту ракет та ін.

ТЕКСТОЛО́ГІЯ (від *текст* і грец. λόγος — вчення) — допоміжна історико-філологічна дисципліна, яка досліджує твори писемності, л-ри й фольклору та історичні документи для встановлення точного тексту і подальшого їх вивчення, коментування й публікації. Завданням Т. є всебічне діахронічне (див. *Діахронія*) критичне вивчення тексту (заглиблення в його історію, дослідження джерел, використаних при створенні тексту, авторських редакцій і варіантів тощо) з метою підготовки його до друку. Розрізняють такі осн. види Т.: Т. античної, середньовічної та нової л-ри. Значних успіхів досягла рад. Т. у науковому виданні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також класичної л-ри — рос., укр. та ін. народів СРСР. Рад. лінгвісти зробили вагомий внесок у справу *дешифрування* текстів, підготовки до друку *Мертвого моря рукописів*, пам'яток писемності *майя*, *берестяних грамот*, козацьких *літописів* тощо. Див. також *Джерелознавство*, *Палеографія*.

Літ.: Основы текстологии. М., 1962; Лихачев Д. С. Текстология. Л., 1983; Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. М., 1970; Рейсер С. А. Основы текстологии. Л., 1978; Лебедева Е. Д. Текстология. Вопросы теории. Указатель советских работ за 1917—1981 гг. М., 1982.

А. П. Могила.

ТЕКСТУ́РА (лат. textura — тканина, зв'язок, будова) — переважна орієнтація кристалів, молекул та ін. складових елементів (компонентів) у різних середовищах. Утворення Т. пов'язане з дією спрямованих зовн. і внутр. сил або електричних, теплових та ін. *полів фізичних*. Т. буває в природі (див. *Текстура* гірських порід, *Текстура деревини*) та створюється штучно (див. *Текстура металу*). Її наявність зумовлює *анізотропію* багатьох фіз. властивостей матеріалів. Найефективнішим методом дослідження Т. є *рентгеноструктурний аналіз*. Матеріали, яким властива Т., наз. текстурованими (іноді їх наз. просто Т.). Багато які з них, напр. *трансформаторна сталь*, *рідкі кристали*, широко застосовуються в техніці.

ТЕКСТУ́РА гірських порід — відносне розташування, орієнтування та розподіл складових компонентів у гірських породах. Текстура *осадочних гірських порід* залежить від типу осадків, умов їхнього утворення тощо, текстура *магматичних гірських порід* — від хім. складу *магми*, особливостей її кристалізації та умов остигання. Текстура *метаморфічних гірських порід* зумовлюється вихідним матеріалом, видом і ступенем *метаморфізму*. Розрізняють Т. шарувату, смугасту, волокнисту, сланцювату та ін. Це одна з важливих генетичних ознак *гірських порід*. Досліджує Т. *петрографія*.

ТЕКСТУ́РА ДЕРЕВИНИ́ — природний малюнок на поверхні розрізу *деревини*, утворюваний її волокнами, серцевинними променями, річними шарами. Залежить від розрізу стовбурів: радіального, торцевого або тангентального (по дотичній до річного шару стовбура). За текстурою разом з кольором визначають породу деревини. Т. д. має велике значення в худож. обробці *столярних виробів*. Найкращою є текстура комлевої (нижньої) частини стовбура, яка відзначається хвилястістю волокон. Т. д. поліпшують різанням стовбура у напрямі, похилому до його поздовжньої осі, струганням і лущенням ножем з хвилястим лезом і наступним розгладжуванням *шпону*, а також нерівномірним пресуванням. Підсилюють її лакуванням, поліруванням та ін. способами. На поверхні виробів з деревини малоцінних порід роблять штучну текстуру (імітаційна обробка). Найвиразніша текстура деревини горіха, карельської берези, чинари; особливо гарна — червоного дерева (махагані), сангового дерева та ін.

ТЕКСТУ́РА МЕТА́ЛУ — переважна орієнтація кристалітів (кристалічних зерен) у металевих виробах. Буває аксіальна, що характеризується орієнтацією кристалітів відносно центру (осі) симетрії, і плоска (повна) — з орієнтацією кристалітів відносно особливої площини і особливого в ній напряму. Аксіальна Т. м. виникає під час *кристалізації* металів з рідкої або газової фази і в разі їхньої взаємодії з хімічно активними середовищами (напр., при *корозії металів*). Така Т. м. спостерігається, напр., у металевому дроті після пластичного деформування (текстура деформації) або рекристалізаційного *відпалу* (текстура рекристалізації). Плоска Т. м. утворюється при розпаді пересичених *твердих розчинів* (див. *Старіння металів*), при *мартенситних перетвореннях*. Вона характерна для прокатних металевих виробів. Т. м. зумовлює *анізотропію* багатьох мех. і фіз. властивостей металів. У деяких випадках Т. м. одержують навмисно (напр., у магнітних сплавах), в інших її прагнуть запобігти (напр., в листових сплавах міді й алюмінію для глибокої витяжки).

Л. Н. Лариков.

ТЕКТИ́ТИ (від грец. τηκτός — розплавлений) — природні оплавлені склоподібні утворення зеленого, жовтого або чорного кольору, різні за формою і скульптурою їхньої поверхні. Складаються з SiO_2 (до 88,5 %), Al_2O_3 (до 20,5 %), FeO (до 11,5 %), CaO (до 8,5 %); в невеликих кількостях містять Ni, Mg, Na і воду. За хім. складом Т. відрізняються від *гірських порід* земної кулі і відомих космогенних порід. Маса Т. переважно від 0,065 до 3200 г. Знайдено Т. на всіх континентах. Т. наз. за місцем їхнього знаходження, напр. австраліти (в Австралії), індошиніти (в Індокитаї), філіппініти (на Філіппінських о-вах), яваніти (на о. Ява), іргізити й жаманшиніти (на р. Іргіз і в урочищі Жаманшин на Пд. Уралі) тощо. Поки що немає єдиної думки про походження Т.; одні дослідники відносять їх до *метеоритів*, інші вважають, що вони утворилися в результаті ударного метаморфізму при падінні на Землю метеоритів, астероїдів (див. *Малі планети*) або *комет*.

В. П. Семененко.

ТЕКТОГЕНЕ́З [від *текто* (*ніка*) і грец. γένεσις — походження, утворення] — сукупність тектонічних рухів і геол. процесів, які зумовлюють формування структури *тектоносфери*. Залежно від походження і механізму утворення розрізняють первинний і вторинний Т. Первинний Т. включає вертикальні рухи і супровідні процеси в глибинних *геосферах*, які спричинюють хвилеподібні деформації у *верхній мантії*. Вторинний Т. охоплює тектонічні рухи і геол. процеси в *земній корі*, в результаті яких відбувається відновлення статичної й гравітаційної рівноваги, порушеної вертикальними коливальними рухами; він є причиною утворення складчастих і розривних деформацій верств гірських порід. За структурно-генетичними ознаками Т. поділяють на альпінотипний (характеризується інтенсивною складчастістю, великими амплітудами горизонтальних зміщень мас гірських порід, інтенсивним магматизмом) і германотипний (відрізняється пологою простою складчастістю, слабким проявом розломів і магматизму). Термін «тектогенез» у геол. літературі нерідко вживають як синонім терміна «складчастість» (див. *Складчастість гірських порід*).

Ю. М. Довгаль.

ТЕКТОЛО́ГІЯ (від грец. τέκτων — творець і λόγος — вчення) — вчення про «загальну організаційну науку», що його висунув на початку 20 ст. О. О. *Богданов* у праці «Загальна організаційна наука» (т. 1—2, 1913—17). Т. була спробою створити науку про заг. закони організації систем, виявлення яких, на думку Богданова, сприяло б створенню мови, спільної для всіх наук. Позитивні моменти, наявні в Т., були згодом розвинуті в теорії систем і *кібернетиці* (напр., принцип зворотного зв'язку, ідея *моделювання* та ін.). Однак, викладаючи основи Т., Богданов намагався надати їй значення філософії, в дусі *позитивізму* ревізував матеріалістичну діалектику, протиставляючи їй «*рівноваги теорію*», за що був підданий критиці в марксистській літературі.

ТЕКТО́НІКА [від грец. τεκτονική (τέχνη) — теслярство, будівельна справа, творення], геотектоніка — галузь *геології*, яка вив-

чає структури *земної кори* і *верхньої мантії* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Найважливіші завдання Т.: дослідження геол. історії *тектонічних рухів* і закономірностей їхнього розвитку; вивчення *структур тектонічних*, послідовності їхнього формування і розвитку, змін у часі й просторі; виявлення причин і сил, які визначають розвиток тектонічних явищ. Т. тісно пов'язана з *стратиграфією, петрографією, літологією, геохімією, геоморфологією, геофізикою* (зокрема, *тектонофізикою*), *фізикою* та ін. науками. Вона включає такі розділи: заг. Т., або *структурна геологія*, регіональна Т. (вивчає сучас. поширення окремих структурних форм у межах окремих ділянок земної кори, базуючись на даних *геологічного знімання* і *геофізичних методів розвідки*, розробляє питання тектонічного районування); істор. Т. (вивчає геол. історію і закономірності розвитку тектонічних рухів і формування окремих тектонічних структур земної кори та її структури в цілому); теоретична Т. (узагальнює закономірності розвитку земної кори з метою створення заг. теорії розвитку її структури); *неотектоніка*. Основи Т. закладено в працях рос. вченого М. В. *Ломоносова*, шотл. геолога Дж. Геттона (1726—97), нім. геологів Л. Буха (1774—1853) і А. *Гумбольдта*, франц. геолога Елі де Бомона (1798—1874) та ін. Подальший розвиток Т. пов'язаний з працями амер. геологів Дж. Холла (1811—98) і Дж. *Дана*, франц. геологів М. Бертрана (1822—1900) і Г. *Ога* й австр. геолога Е. *Зюсса*. У розвиток вітчизняної Т. великий вклад внесли М. О. *Головкінський*, О. П. *Карпінський*, В. О. *Обручев*, А. Д. *Архангельський*, Д. В. *Наливкін*, на Україні, зокрема, В. В. *Різниченко*, В. Г. *Бондарчук*, І. І. *Чебаненко* та ін. В республіці дослідження з Т. проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геофізики інститут* ім. С. І. Субботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, кафедри ун-тів, експедиції М-ва геології УРСР.

Літ.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976; Косыгин Ю. А. Основы тектоники. М., 1974; Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

В. Г. Бондарчук.

«ТЕКТОНІКА ЛІТОСФЕРНИХ ПЛИТ» — див. *Глобальна тектоніка*.

ТЕКТОНІ́ЧНА ІНВЕ́РСІЯ — стадія в розвитку *геосинкліналі*, за якої опускання *земної кори* змінюються підняттями. Розрізняють заг. і окремі (другорядні) Т. і. Загальна Т. і. проявляється при завершенні поч. стадії розвитку геосинкліналі, під час якої заг. опускання змінюються підняттями і на місці геосинклінального прогину формується гірська складчаста споруда. Окремі Т. і. передують загальній, вони відбуваються на стадії активного прогинання геосинкліналі. В результаті цих інверсій нерозчленований геосинклінальний прогин перетворюється на геосинклінальну систему з окремими внутр. підняттями (інтрагеоантикліналями), між якими відособлюються поодинокі геосинклінальні прогини (інтрагеосинкліналі). Звичайно під час власне геосинклінальної стадії мають місце одна-дві, рідше — три окремі тектонічні інверсії.

Ю. М. Довгаль.

ТЕКТОНІ́ЧНІ РУ́ХИ — переміщення окремих ділянок *тектоносфери*, які зумовлюють зміни внутр. структури і просторового розміщення геол. тіл. Гол. формами прояву Т. р. є періодичні коливання (підняття й опускання) та зміщення в горизонтальному напрямі певних ділянок *літосфери*. Виділяють два осн. типи коливальних Т. р.: малоамплітудні — епейрогенічні рухи (див. *Коливальні рухи земної кори*) і великоамплітудні — орогенічні (див. *Орогенез*) рухи. За характером деформацій Т. р. поділяють на складчасті (див. *Складчастість гірських порід*) і розривні (див. *Розриви тектонічні*), за масштабом прояву — на локальні (рухи окремих геол. тіл), регіональні (рухи регіональних тектонічних структур — *платформ, щитів, геосинкліналей* тощо) і планетарні (рухи глобальних тектонічних структур); за часом прояву — на давні, новітні й сучасні. Про давні Т. р. судять за зміною *трансгресій* і *регресій моря* в минулі геол. епохи, сумарною потужністю *осадочних гірських порід*, розподілом *фацій* і областей знесення *уламкових гірських порід* тощо. Швидкість вертикальних Т. р. (за даними повторного нівелювання) на рівнинах — до 0,5 см, у гірських районах — до 2 см за рік. Зміщення земної поверхні під час *землетрусів* сягають кількох метрів, іноді — більше ніж 10 м. Швидкість горизонтальних переміщень становить 0,1—5 см на рік.

Осн. причинами Т. р. вважають переміщення глибинної (підкорової) речовини і зміни швидкості обертання Землі навколо своєї осі. Т. р. є осн. причиною порушення геодинамічної рівноваги, що зумовлює безперервність прояву геол. процесів, руйнування давніх і формування нових тектонічних структур. Від характеру прояву Т. р. залежать форми цих структур і закономірності розміщення в них корисних копалин. На земній поверхні Т. р. проявляються у вигляді піднять і опускань окремих її ділянок, у межах яких формується відповідно гірський, рівнинний і низовинний рельєф. Давні Т. р. досліджує *тектоніка*, новітні й сучас. рухи — *неотектоніка*.

Літ.: Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976.

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНІ́ЧНІ ЦИ́КЛИ — певні відрізки геологічної історії розвитку Землі, за яких під дією різних форм *тектонічних рухів* відбуваються великі перетворення і зміни в будові *тектоносфери*. Протягом кожного Т. ц. спостерігаються відповідні зміни фіз.-геогр. умов і типів наверстування *осадочних гірських порід*, послідовний розвиток і наростання інтенсивності тектонічних процесів, які завершуються складкоутворенням (див. *Складчастість гірських порід*) та істотним перетворенням рельєфу земної поверхні. Т. ц. у широкому розумінні — повторення в геол. історії Землі епох складчастості. Виділяють місцеві (локальні), регіональні (утворюються *антеклізи, синеклізи, антиклінорії* й *синклінорії*) і планетарні Т. ц. З останніми пов'язані повторення геол. процесів у глобальному масштабі — *трансгресії* і *регресії моря*, утворення *геосинкліналей* і перетворення їх на гірські споруди тощо. Найбільші етапи тектонічної історії розвитку земної кулі наз. *мегациклами*. У вузькому розумінні Т. ц. — це періоди повторення певних геол. утворень (циклічне чергування пластів осадочних або магматичних гірських порід, розривних порушень тощо).

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНОСФЕ́РА — оболонка земної кулі, в якій відбуваються *тектонічні рухи* й магматичні процеси. Включає *земну кору* і *верхню мантію* Землі. Для Т. характерна вертикальна й горизонтальна неоднорідність хім. складу і фіз. властивостей речовини. З проникненням *магми* в земну кору і з *метаморфізмом* у Т. пов'язане формування покладів багатьох видів *корисних копалин*, зокрема рудних.

ТЕКТОНОФІ́ЗИКА — розділ *геофізики* (фізики Землі), який вивчає причини, фіз. умови та механізми виникнення тектонічних деформацій і утворення *структур тектонічних*. Методи тектонофіз. досліджень базуються на відновленні давніх полів напружень у *гірських породах* по мережі тектонічних порушень і по структурних формах, що збереглися, та на *моделюванні* тектонічних процесів. Т. тісно пов'язана з *тектонікою, сейсмологією, петрографією, вулканологією* та ін. галузями *геології* й геофізики. Результати тектонофіз. досліджень сприяють пізнанню фіз. процесів у *тектоносфері*, з'ясуванню генезису тектонічних структур і закономірностей їхньої внутр. будови. Це полегшує розв'язання практичних завдань (зокрема прогнози *землетрусів* та виверження *вулканів*, розшуки родовищ *корисних копалин*). На Україні дослідження з Т. проводить *Геофізики інститут* імені С. І. Субботіна АН УРСР. Близьке поняття — геодинаміка.

Літ.: Гзовский М. В. Основы тектонофизики. М., 1975.

В. Г. Гутерман.

ТЕКТООРОГЕНІ́Я [від *тектоніка*), грец. ὄρος — гора, підвищення і γεννάω — породжую] — теоретичний напрям у *геології*, одна з тектонічних гіпотез. Розглядає сучас. особливості Землі, її форму, розподіл суходолу і мор. басейнів як результат тривалого геол. розвитку її матеріальної системи, що перебуває в безперервному русі. За Т., *земна кора* утворилася внаслідок диференціації та взаємодії первинної (космічної) речовини Землі, води, повітря і живих організмів. Збагачення по-

верхневих шарів земної кори речовиною *мантії Землі* відбувається безперервно і особливо активно в межах *глибинних розломів, інтрузій, вулканів*. У процесі становлення земної кори, наступних її змін і перетворень, зумовлених *ендогенними процесами* і *екзогенними процесами*, виникають родовища *корисних копалин*. Формування структури і *рельєфу* Землі Т. розглядає як єдиний процес. Див. також *Тектоніка*.

Літ.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961.

В. Г. Бондарчук.

ТЕКУ́ЧІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу пластично деформуватись («текти») при незмінному навантаженні, яке дещо перевищує границю *пружності*. Залежить від т-ри, структури матеріалу, швидкості його навантаження, від особливостей напруженого стану. Є важливою характеристикою, яка визначає здатність матеріалу піддаватись обробці тиском. У певних умовах Т.— позитивна властивість. Так, Т. металу в місцях, де є дефекти та конструкційні джерела концентрації *напружень*, сприяє розподілу і *релаксації* цих напружень. Локальна поверхнева Т. при поверхневому *наклепі* спричинює виникнення системи залишкових напружень, яка підвищує *витривалість* матеріалу при циклічних навантаженнях. Однак у процесі експлуатації багатьох важливих виробів (напр., пружин та інших деталей машин) Т. недопустима. Її запобігають, обмежуючи при розрахунках допустиме напруження границею пружності.

ТЕЛА́НТРОП [від грец. τέλος — завершеність і ἄνθρωπος — людина] — викопний вищий примат, решткн якого (уламки двох нижніх щелеп, верхньої щелепи і променевої кістки) були знайдені 1949—52 в печері Сварткранс (ПАР). Деякі особливості будови щелеп і зубів Т. дають підставу зближувати його з найдавнішими людьми типу *пітекантропів*.

ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — передавання на віддаль зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допомогою електр. сигналів, що поширюються по *каналу зв'язку*. Об'єднує системи телевізійного мовлення, яке поряд з *радіомовленням* є важливим *засобом масової інформації і пропаганди*, та системи прикладного призначення. Першими проектами систем Т., розробленими наприкінці 19 ст., передбачався поділ зображення (за допомогою *фотоелементів*) на окремі елементи з одночасним передаванням і відтворенням їх. Однак через тех. складність (необхідність застосовувати велику кількість каналів зв'язку) вони не були реалізовані. Ідею послідовного передавання елементів зображення, яка грунтувалась на інерційності зору людини, запропонували (1877—80) незалежно один від одного Н. Санлек (Франція), А. ді Пайва (Португалія) і рос. вчений П. І. Бахметьєв. На практиці цю ідею здійснив польс. інж. П. Ніпков. Він створив (1884) диск з отворами по спіралі (диск Ніпкова) — найпростіший розгортуючий прилад (див. *Розгортка* в часі), що механічним способом (механічна система Т.) послідовно передавав елементи зображення, яке сприймалося як цілісне. Практичне освоєння досконалішої — електронної системи Т. пов'язане з працями: У. Сміта (США), який відкрив (1873) явище внутр. *фотоефекту*; О. Г. *Столєтова*, який встановив (з 1888) осн закономірності зовн. фотоефекту; О. С. *Попова*, який вперше (1895) продемонстрував передачу електромагн. сигналів без проводів, і рос. фізика Б. Л. Розінга, який запропонував (1907) використати для відтворення зображень *електронопроменеву трубку*, а також уперше в світі здійснив (1911) телевізійну передачу (в лабораторних умовах) з її допомогою.

Практичне впровадження Т. почалося з чорно-білих передач, проведених 1925 Дж. Л. Бердом в Англії та Н. Ф. Дженкінсом у США. Тоді ж роботи, пов'язані з Т., було розпочато в СРСР під керівництвом О. О. *Чернишова*. Наприкінці 20-х — у 30-х рр. важливі роботи в галузі Т. виконали В. К. *Зворикін* і Ф. Фарнсуорт (США), К. Свінтон (Великобританія), Б. П. Грабовський, С. І. Катаєв, О. П. Константинов, Б. Л. Розінг, П. В. Тимофєєв, П. В. Шмаков (СРСР) та ін. В СРСР першими були телевізійні передачі 1931 у Москві. 1938—41 мех. телепередавач діяв у Києві. З 1939 в СРСР (в УРСР — з 1951) провадяться регулярні телевізійні передачі за електронною системою. За цією системою світлове (оптичне) зображення об'єкта перетворюється *передавальною телевізійною трубкою* на електричні сигнали зображення — *відеосигнали*. В апаратній *телецентру* відеосигнали формуються у повний телевізійний сигнал, звідси вони надходять на радіопередавальну телевізійну станцію, що випромінює за допомогою антени радіосигнали (радіохвилі) в навколишній простір. Ці сигнали сприймають антена і підсилювач *телевізора*, а також його *кінескоп*, в якому відбувається зворотне перетворення — електр. сигналів на світлові, що відтворюють світлове (оптичне) зображення об'єкта. Спочатку Т. використовували тільки для телевізійного мовлення (зображення передається разом із звуковим супроводом в одному напрямі). З часом почали застосовувати *замкнені телевізійні системи* (див. також *Відеотелефон, Космічне телебачення, Підводне телебачення, Промислове телебачення*). Системи Т. бувають чорно-білі (монохромні), кольорові (див. *Кольорове телебачення*), стереомонохромні і стереокольорові (див. *Стереотелебачення*). Для міжнар. обміну телепрограмами створено системи *Євробачення* і *Інтербачення*. СРСР, УРСР та деякі ін. союзні республіки — члени *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення*. В СРСР телевізійним мовленням охоплено (1981) 87 % населення. Кількість телевізійних станцій збільшилась з 2 (1940) до 4680 (1982). У відповідності з рішеннями XXVI з'їзду КПРС продовжується розвиток кольорового телебачення, ширше використовуються для організації багатопрограмного телебачення штучні супутники Землі (див. «*Екран*», «*Молния*»). Перспективним є Т., пов'язане з впровадженням *касетного кіно*, використанням методів *голографії*, багаторакурсне Т. (з бічним оглядом відтворюваного об'ємного зображення). Створюються системи кабельного Т. (за допомогою своєрідних підземних кабелів — *світловодів*), які дадуть змогу уникнути перешкод, зумовлених атмосферними або ін. явищами. Закладаються основи систем цифрового Т. Такі системи, на відміну від звичайного, або аналогового, Т. (відеосигнал — електричний аналог зображення) грунтуються на цифровому кодуванні і декодуванні сигналів з використанням *двійкової системи числення*.

Літ.: Шмаков П. В. Телевидение. М., 1970; Костыков Ю. В. Прикладное телевидение. М., 1980; Техника телевизионного вещания. К., 1980; Цифровое телевидение. М., 1980; Новаковский С. В., Катаев С. И., Новаковский В. С. Телевидение в XXI веке. М., 1981.

М. Ф. Охмакевич.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА КА́МЕРА, телекамера — апарат, де оптичне зображення об'єкта перетворюється на електр. сигнали зображення (*відеосигнали*), що їх можна передавати на віддаль. Розрізняють Т. к.: для телевізійного мовлення (студійні, позастудійні, дикторські тощо) і *промислового телебачення* (див. також *Підводне телебачення*); для чорно-білого і *кольорового телебачення*. Осн. частиною Т. к. (мал.) є фотоелектронний перетворювач — *передавальна телевізійна трубка*, яка власне і формує відеосигнали (в телекамерах для кольорового телебачення таких трубок три або чотири — відповідно для червоного, зеленого та синього компонентів світлового потоку і одержання сигналу яскравості). До ін. частин Т. к. належать *об'єктив, відеопідсилювач*, генератори *телевізійної розгортки*. Т. к. для телевізійного мовлення обладнують *видошукачем* з *кінескопом*, що дає змогу телеоператорові спостерігати і контролювати межі зображення об'єкта. В Т. к. для кольорового телебачення світловий потік розділяється на компоненти спец. призмами або дзеркалами. На *телестудії* або на *пересувній телевізійній станції* є звичайно кілька Т. к. Телережисер підключає їх до передавальної апаратури згідно з сценарієм телевізійної передачі.

Телевізійна камера.

В. В. Єгоров.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА РОЗГО́РТКА — послідовне розкладання (розгортка) передаваних оптичних зображень на складові елементи, яке здійснюється у *передавальній телевізійній трубці* з метою одержання телевізійних *відеосигналів*, а також зворотне перетворення, або синтез, переданих зображень (їх створюють телевізійні відеосигнали), що реалізується в *кінескопі*. В перших телевізійних системах для Т. р. використовували мех. пристрої (напр., диски Ніпкова. Див. *Телебачення*). У 1907 рос. фізик Б. Л. Розінг уперше запропонував Т. р. електронним променем.

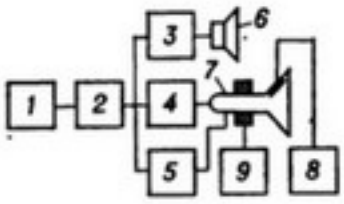

Мал. 1. **Телевізор** (структурна схема): *1* — перемикач телевізійних каналів; *2* — підсилювач проміжної частоти; *3* — блок звукового супроводу; *4* — блок яскравості; *5* — блок кольоровості; *6* — гучномовець; *7* — кінескоп; *8* — високовольтний випрямляч струму; *9* — блок телевізійної розгортки.

Звичайно Т. р. є лінійною. Вона буває по рядках (розкладання або синтез телевізійного зображення — елемент за елементом рядка — в горизонтальному напрямі) і по кадрах, або полях (розкладання або синтез телевізійного зображення — рядок за рядком — у вертикальному напрямі). Для Т. р. застосовують спец. *генератори* з відхиляючою системою, що переміщує (горизонтально, вертикально) електронний промінь по мішені передавальної телевізійної трубки або по екрану кінескопа (прямий хід променя), після чого він швидко повертається у вихідне положення (зворотний хід променя). Окрема горизонтальна послідовність елементів розкладання (або синтезу) утворює телевізійний рядок — вузьку смужку, у відповідному відеосигналі якої міститься інформація про розподіл (вздовж рядка) яскравості та кольору передаваного зображення. Сукупність рядків розкладання (або синтезу) всього зображення утворює його *растр* (телевізійний *кадр*). В телевізійному мовленні прийнято черезрядкову розгортку — з передаванням кадру в два прийоми: спочатку передаються лише непарні рядки, а потім парні, що дає змогу запобігати миготінню зображення. В СРСР частота кадрів при черезрядковій розгортці становить 25 Гц.

ТЕЛЕВІЗІ́ЙНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид мистецтва, що відтворює дійсність за допомогою телебачення. Термін «телевізійне мистецтво» вживається переважно у значенні «художнє телебачення». На відміну від інформаційного, науково-популярного і навчального телебачення Т. м. відображає життя в художньо-образній формі, розкриває характери людей. Т. м. виникло на стику інших видів мистецтва (кіно, театр, література, образотворче мистецтво, музика). Воно не тільки успадкувало їхні основні зображально-виражальні засоби, а й породило свої, специфічні — максимальне наближення до зображуваних подій, монтаж образотворчого і звукового матеріалів, пряме звернення ведучого або учасників телевізійної передачі до глядачів і, завдяки сталості аудиторії, циклічність і серійність передач тощо. Т. м. як самостійний вид мистецтва складалося в СРСР у серед. 50-х рр. 20 ст. У процесі розвитку й становлення сформувалися його жанри: драм. або муз. вистави, концерт, повість, розповідь, телевізійний портрет, *телефільм*.

Перший рад. багатосерійний худож. телефільм — «Викликаємо вогонь на себе» (1965, реж. С. Колосов). Відомі багатосерійні телефільми: «Ад'ютант його превосходительства» (1970, реж. Є. Ташков), «Сімнадцять миттєвостей весни» (1972, реж. Т. Ліознова), зокрема українські — «Як гартувалася сталь» (1973) та «Овід» (1981; обидва — реж. М. Мащенко).

Літ.: Саппак В. Телевидение и мы. М., 1963; Андроников И. Окно в мир. В кн.: Искусство голубого экрана. М., 1968; Безклубенко С. Д. Телевизионное кино. К., 1975; Проблемы телевидения. М., 1976.

С. Д. Безклубенко.

ТЕЛЕВІ́ЗОР (від грец. τῆλε — далеко, вдалині і лат. visor — той, хто бачить), телевізійний приймач — радіоприймач, що приймає (за допомогою *антени*) радіосигнали зображення і звукового супроводу телевізійної мовної програми і перетворює їх на видиме зображення і звук; засіб *телебачення*. В Т. (мал. 1) прийняті (на вибраний телевізійний канал) радіосигнали спочатку підсилюються, потім з них виділяються сигнали зображення і звукового супроводу, які після підсилення і перетворення надходять відповідно на *кінескоп* і в гучномовець. В СРСР для приймання телевізійних програм відведено 52 телевізійні канали: 1—5 канали — у діапазоні 48,5 — 100 МГц, 6—12 канали — 174—230 МГц, 21—60 канали — 470—638 МГц. В Т. використовують переважно супергетеродинну схему (див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Кожний з них розраховано на приймання зображень, як правило, в одному телевізійному стандарті, яким визначаються осн. *параметри* систем телебачення. Розрізняють Т. (мал. 2): чорно-білого і *кольорового телебачення*; стаціонарні та переносні (портативні). В СРСР за експлуатаційними характеристиками їх поділяють на чотири класи. Крім засобу приймання і відтворення телевізійних зображень, Т. може бути джерелом відеосигналів і сигналів звукового супроводу, записуваних на побутові *відеомагнітофони*, а також відображаючим пристроєм при відтворенні *відеозапису*. З спец. приставкою (пультом керування) телевізійний екран може служити полем для електронних ігор. В УРСР налічується (1981) 12,8 млн. телевізійних приймачів. На Україні Т. випускають з-ди Києва, Львова, Дніпропетровська, Хмельницького, Сімферополя і Харкова.

А. М. Черній.

ТЕЛЕ́ГІН Дмитро Якович (н. 26.X 1919, с. Плисове, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1967). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив істор. ф-т Чернівецького ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР (з 1968 — зав. відділом). Досліджує питання первісної археології. Провадив розкопки багатьох поселень і могильників епохи *неоліту, мідного віку* і *бронзового віку*. Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні (6000—4000 рр. тому). К., 1962; Дніпро-донецька культура. К., 1968; Про що розповідають кургани. К., 1971; Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973; Речі говорять. К., 1978.

ТЕЛЕГРА́Ф (від грец. τῆλε — далеко і γράφω — пишу) — 1) Підприємство зв'язку з станційним устаткуванням і проводовими та (або) радіоканалами для *телеграфного зв'язку*, а також зі службами, що приймають і обробляють телеграфні повідомлення, доставляють їх адресатам, обслуговують телеграфні споруди і пристрої. До станційного устаткування Т. належать *телеграфні апарати, телеграфні станції*, апаратура утворення телеграфних *каналів зв'язку*, контрольно-вимірювальна апаратура тощо. В СРСР такі підприємства розташовують в респ. або обласних центрах. Вони забезпечують безпосередній зв'язок з усіма міськ. відділеннями і з районними *вузлами зв'язку* своєї зони, з ін. Т. країни, а також з *абонентами*. 2) Загальноприйнята скорочена назва телеграфного зв'язку.

ТЕЛЕГРА́ФІЯ — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телеграфного зв'язку*, розробляннням способів і апаратури передавання й приймання телеграфних повідомлень, а також з оцінкою якості передавання інформації по телеграфних *каналах зв'язку*. Теор. основою Т. є заг. теорія *зв'язку*, *інформації теорія*, теорія потенціальної *перешкодостійкості*. Використовується також *імовірностей теорія*. Як науково-тех. дисципліна Т. складається з розділів: *коди телеграфні* (оптимальне перетворення інформації на електр. сигнали при передаванні та зворотне перетворення під час приймання), кінцева телеграфна апаратура (принципи побудови *телеграфних апаратів, трансмітерів, реперфораторів* тощо), телеграфні канали (найекономічніше використання їхніх тех. засобів) і *телеграфні мережі* (найдоцільніше розміщення *телеграфних станцій*, найраціональніше з єднання абонентів тощо). Розвиткові Т. сприяли праці й винаходи П. Л. *Шиллінга*, С. Ф. Б. *Морзе*, Б. С. *Якобі*, Е. В. *Сіменса*, Ж. М. Е. *Бодо*, Г. Г. *Ігнатьєва*, рад. вчених О. Ф. *Шоріна*, Л. І. Тремля, Г. В. Дашкевича та ін. В СРСР дослідження проблем Т. зосереджено у Київ. відділенні Центрального н.-д. ін-ту зв'язку (Москва).

Літ.: Васеньов Г. С. Основи телефонії та телеграфії. К., 1962; Усольцев А. Г. Телеграфия сегодня и завтра. М., 1971; Передача дискретной информации и телеграфия. М., 1974; Павлова Г. Ф., Павлов К. М. Основы телеграфии и телеграфные аппараты. М., 1975.

ТЕЛЕГРА́ФНА МЕРЕ́ЖА — сукупність телеграфних установок (*телеграфних апаратів*) на кінцевих (абонентських) пунктах, *телеграфних станцій* і телеграфних *каналів зв'язку*, що з'єднують ці установки (пункти) і станції між собою. По каналах Т. м. здійснюється *телеграфний зв'язок*. Т. м. буває: внутрішня (на території однієї країни) і міжнародна (див. *ГЕНТЕ́КС, ТЕЛЕКС*); з комутованими (див. *Комутація*) і з некомутованими (постійно закріпленими) телеграфними каналами зв'язку. В СРСР розрізняють Т. м.: загального користування (по ній передають телеграми), що охоплює підприємства Мін-ва зв'язку; *абонентського телеграфування*; відомчу (напр., залізничного транспорту, цивільної авіації) і *факсимільного зв'язку* (фототелеграфного). Т. м. загального користування і абонентського телеграфування, що є загальнодержавними мережами, будують за радіально-вузловим принципом. Т. м. включає: магістральні мережі (між республіканськими, крайо-

вими і обласними *вузлами зв'язку*), мережі зонові, або внутрішньообласні (між обласними і районними вузлами зв'язку), і місцеві (між кінцевими пунктами і обласними або районними вузлами зв'язку). Експлуатаційно-технічне керування телеграфною мережею забезпечується умовним розділенням її на території, в кожній з яких є свій головний вузол, обласні та районні вузли зв'язку. Т. м. СРСР — складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*).

В. І. Король.

ТЕЛЕГРА́ФНА СТА́НЦІЯ — станція, що забезпечує *телеграфний зв'язок* між абонентами або підприємствами зв'язку; складова частина *телеграфної мережі*. Розрізняють Т. с. *комутації* телеграфних *каналів зв'язку* (ТСКК) і Т. с. комутації телеграфних повідомлень (ТСКП). ТСКК (переважно автоматичні) бувають: *абонентського телеграфування*, прямих з'єднань (безпосереднього зв'язку) і об'єднані (абонентського телеграфування, прямих з'єднань і *передачі даних*); малої ємності (з'єднують 10—20 кінцевих пунктів) і ємності великої (понад 20 пунктів). Є ТСКК: декадно-крокові (з електромех. шукачами) і досконаліші — координатні (з багаторазовими координатними з'єднувачами); регістрові (див. *Регістр* в електрозв'язку) і безрегістрові. Розробляються ТСКК електронні. ТСКП діють на основі електронних обчислювальних машин. Вони обробляють (передають) 3, 6 або 10 телеграфних повідомлень за секунду. До устаткування Т. с. належать комутаційні пристрої, багаторазові з'єднувачі, пристрої погодження з телеграфними каналами зв'язку, датчики сигналів, нагромаджувачі телеграфних повідомлень, контрольно-вимірювальні прилади, пристрої аварійної і оперативної сигналізації тощо. Див. також *ТЕЛЕКС*.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО — див. *Агентство преси*.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (ТАРС) — центральний інформаційний орган при Раді Міністрів СРСР. Засн. 1918. До 1925 функціонувало під назвою *Російське телеграфне агентство*. ТАРС — одне з найбільших інформаційних агентств світу. Збирає офіц. та ін. союзну, а також міжнародну інформацію і фотоінформацію та поширює її для органів рад. преси, телебачення і радіо, для ін. орг-цій у Рад. Союзі й за кордоном. Центр. апарат ТАРС, інформаційні агентства при Радах Міністрів союзних республік (в УРСР — *Радіотелеграфне агентство України*, РАТАУ), кореспондентська мережа в СРСР і за кордоном становлять єдину держ. інформаційну систему. Відділення або кореспонденти ТАРС є більш як у 100 країнах (1980). Для повідомлень ТАРС характерні партійність, об'єктивність, оперативність, точність і достовірність фактів. Інформація ТАРС передається рос., англ., франц., ісп., нім. та араб. мовами. У 1975 ТАРС нагороджено орденом Жовтневої Революції.

А. П. Матвєєв.

ТЕЛЕГРА́ФНЕ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* виду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2}+\cdots+\frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2}=$$

$$=a_0\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}+a_1\frac{\partial u}{\partial t}+a_2 u+$$

$$+f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t),$$

де $u(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — шукана, а $f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — задана функції. У випадку $n=1$ Т. р. при певних спрощуючих припущеннях задовольняє напруга електр. струму, що протікає по провіднику. Окремим випадком Т. р. (при $a_2=0$) є *хвильове рівняння*. При розв'язуванні Т. р. широко використовують *операційне числення* та *спеціальні функції*. Т. р. вивчали У. *Томсон*, Г. *Кірхгоф*, О. *Хевісайд*, Ж. А. *Пуанкаре* (який запропонував цю назву) та ін.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ АПАРА́Т — апарат, яким передають і (або) приймають електричні телеграфні сигнали в процесі *телеграфного зв'язку*. Перший практично придатний Т. а. (електромагнітного типу) винайшов і продемонстрував у дії (1832) П. Л. *Шиллінг*. На перших електромагн. апаратах повідомлення записувались у вигляді ламаної лінії (пишучі Т. а.) або точок і тире (Т. а. С. Ф. Б. *Морзе*). Досконалішими виявились електромагн. *літеродрукувальні апарати*, створені пізніше Б. С. *Якобі*, Ж. М. Е. *Бодо*, Д. Е. Юзом та ін. З 60-х рр. 20 ст. як літеродрукувальні застосовують виключно *стартстопні апарати*. Їхній передавальний механізм (сукупність клавіатури, шифратора, розподільника, допоміжних пристроїв) формує і передає в канал зв'язку закодовані електр. сигнали. Приймальний механізм (сукупність *електромагніта*, дешифратора, друкуючого і допоміжних пристроїв) фіксує на паперовій стрічці або рулоні букви, цифри, знаки, що відповідають цим сигналам. В разі потреби Т. а. обладнують *автовідповідачами*, *реперфораторами*, *трансмітерами* та ін. автоматизуючими пристроями. Перспективними є Т. а. електронно-мех. типу, в яких застосовують безконтактні елементи. Розробляються повністю електронні телеграфні апарати.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання за допомогою *телеграфних апаратів* по каналах *телеграфної мережі* повідомлень у вигляді телеграм або ін. графічних документів з обов'язковим записуванням їх у пункті приймання; вид *електрозв'язку*. В давнину Т. з. був неелектричний: повідомлення передавали звуковим (наприклад, дзвонами, барабанами) або оптичним (вогнищами, смоло-скипами тощо) способом. З часом найбільшого поширення (наприкінці 18 — в 1-й третині 19 ст.) набув оптичний спосіб зв'язку — оптичними телеграфами семафорного типу. Перший з них з передавальним пристроєм (рухомими рейками), встановленим на башті, почав діяти (1794) на лінії Париж — Лілль. Того ж року оригінальний проект оптичного телеграфу запропонував І. П. *Кулібін*. В Росії оптичний телеграф уперше було споруджено (1824) між Петербургом і Шліссельбургом. Одна з ліній (Петербург — Варшава) телеграфу такого типу, що почала діяти 1838, проходила через Київ. Розвиток електричного Т. з. почався у 30—40-х рр. 19 ст.— з винайденням електромагн. телеграфних апаратів П. Л. *Шиллінгом*, С. Ф. Б. *Морзе*, Б. С. *Якобі* та ін. В Росії вже 1854 стала до ладу повітряна проводова телеграфна лінія зв'язку Москва — Київ. У 1871 було відкрито найдовшу (бл. 12 тис. км) в світі телеграфну лінію Москва — Владивосток. У 1877 встановлено Т. з. між Парижем і Бордо за допомогою апаратів Ж. М. Е. *Бодо*. На поч. 20 ст. електричний Т. з. застосовувався майже повсюдно. В СРСР для Т. з. використовували (20—30-і рр.) апарати Морзе, Бодо, О. Ф. *Шоріна* і Л. І. Тремля, пізніше почалась експлуатація досконаліших засобів — *стартстопних апаратів*, *факсимільних апаратів*. Сучасний Т. з. поділяють на внутрішній (в межах країни) і міжнародний (див. *Телеграф*, *ГЕНТЕКС*, *ТЕЛЕКС*). Буває телеграфний *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Осн. особливості Т. з.: швидке передавання і документальність повідомлень, можливість безпосереднього обміну документальними повідомленнями між абонентами (див. *Абонентське телеграфування*). На відміну від ін. способів зв'язку Т. з. пов'язаний з передаванням і прийманням дискретних (перервних) повідомлень, що складаються із скінченного числа символів — букв, цифр тощо. Дискретними є й сигнали, якими передають ці повідомлення. Див. також *Звукопідводний зв'язок*, *Код телеграфний*, *Проводовий зв'язок*, *Радіотелеграфний зв'язок*, *Телеграфія*.

В. І. Король.

ТЕЛЕГРА́ФНИЙ КОМУТА́ТОР — пристрій, яким вручну з'єднують між собою *телеграфні апарати*, лінії і канали. Встановлюється на *телеграфних станціях*, з'єднаний з усіма їх підвідними і відвідними лініями та каналами, а також телеграфними апаратами. Найпоширеніший Т. к. являє собою вертикальну панель з гніздами, що в них вставляють штепселі.

ТЕЛЕЕЛЕКТРОКАРДІОГРА́ФІЯ, радіоелектрокардіографія — метод графічної реєстрації різниці біопотенціалів електричного поля серця, що виникає при його роботі (див. *Електрокардіографія*), за допомогою радіо- або телепередавачів. Цей метод дає змогу зареєструвати електрокардіограму під час фіз. навантаження, під час руху (у спортсменів, льотчиків, космонавтів).

ТЕЛЕ́ЗІО (Telesio) Бернардіно (1509, Козенца біля Неаполя 2.X 1588, там же) — італ. філософ-матеріаліст, природодослідник. Закінчив Падуанський ун-т (1535). Критикував *схоластику*, пропагував досвідне пізнання природи на основі її законів. З цією

Мал. 2. **Телевізори:**
1 — чорно-білого зображення «Электроника ВЛ-100»;
2 — кольорового зображення «Электроника Ц-430»;
3 — чорно-білого зображення «Каскад-205»;
4 — кольорового зображення «Фотон-716»;
5 — кольорового зображення «Электрон-Ц-260Д»;
6 — кольорового зображення «Соні» (Японія).

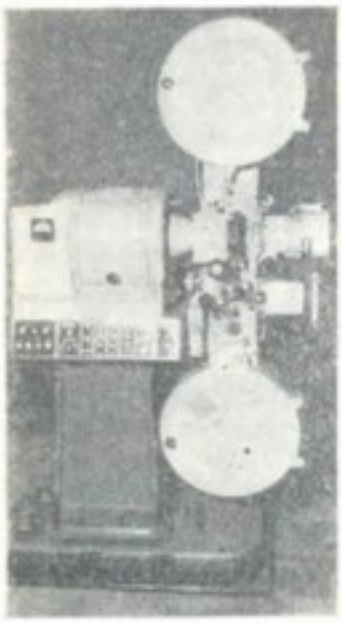

Телекінопередавач.

метою заснував у Неаполі академію (Academia Telesiana, або Cosentina). Осн. твір Т.— «Про природу речей відповідно до її власних начал» (9 кн., 1586). Основою буття вважав вічну, незмінну, позбавлену будь-яких якостей, пасивну матерію, а джерелом руху — дві активні стихії: тепло і холод. Тепло — джерело органічного життя, а також тонкоматеріального життєвого «духа», притаманного тваринам і людині, яка поряд із цим має безсмертну душу, вкладену в неї богом. У теорії пізнання — прихильник *сенсуалізму*. Натурфілософські погляди Т. вплинули на Т. *Кампанеллу*, Дж. *Бруно*, Р. *Декарта*, Ф. *Бекона*.

ТЕЛЕКІНОПЕРЕДАВА́Ч, телекінопроектор — апарат, за допомогою якого передають (демонструють) по *телебаченню* чорно-білі або кольорові зображення, зафіксовані на кіноплівці (кінофільми); засіб *кінотелевізійної техніки*. До основних частин Т. (мал.) належать стрічкопротяжний механізм, який забезпечує переміщення кіноплівки (синхронно і синфазно рухові електронного променя в телевізійній камері), і фотоелектронний пристрій, що перетворює кінозображення на *відеосигнал*. Є Т. з *передавальними телевізійними трубками*, де зображення кожного кадру кінофільму проеціюється кольороподільною оптичною системою (сукупністю призм або дзеркал з світлофільтрами) на світлочутливі елементи передавальних трубок (переважно *плюмбіконів*). Розроблено також Т., в яких передаване зображення розкладається (див. *Розгортка* в часі) світловою плямою, що переміщується по екрану спец. *кінескопа*.

В. В Єгоров.

Теленомус.

ТЕЛЕКО́ДОВИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від грец. τῆλε — далеко і *код*) — див. *Передача даних*.

ТЕ́ЛЕКС [від грец. τῆλε — далеко і англ. ex (change) — обмін] — міжнародна мережа *абонентського телеграфування* для безпосереднього двостороннього обміну телеграфними повідомленнями між абонентами. Об'єднує (1983) в різних країнах світу понад 100 національних мереж з комутаційними *телеграфними станціями* «Телекс». Ці станції обмінюються повідомленнями по телеграфних *каналах зв'язку* з використанням кабельних і радіоліній, а також систем *космічного зв'язку*. Повідомлення надходять від абонентів, у кожного з яких є кінцева установка — *стартстопний апарат* з *викличним приладом*. З'єднання абонентів забезпечують національні, міжнародні та міжконтинентальні комутаційні станції — автоматично (набиранням номера абонента) або на замовлення (через операторів станцій).

Ю. П. Пархомов.

Функціональна схема системи **телемеханіки.**

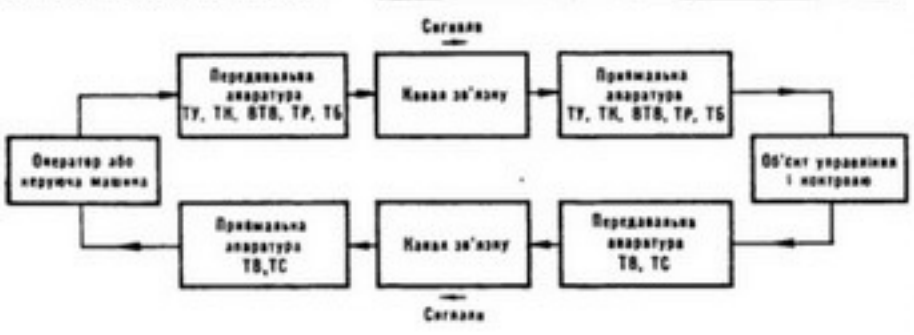

ТЕЛЕМЕХА́НІКА (від грец. τῆλε — далеко і *механіка*) — галузь науки і техніки, предметом якої є розробка методів і технічних засобів передачі та приймання сигналів (інформації) з метою контролювання й управління різними об'єктами на віддалі. До засобів Т. належать пристрої телевимірювання (ТВ), телеуправління (ТУ), телекомандування (ТК), телесигналізації (ТС), виклику датчиків телевимірювання (ВТВ), телерегулювання (ТР), телеблокування (ТБ), телемех. зв'язку автоматів (ТЗА) і передачі даних (ПД). Залежно від напряму передачі сигналів (даних) засоби Т. поділяють на три групи (мал.): контролюючі (ТВ, ТС; в них сигнали передаються від об'єктів контролю); керуючі (ТУ, ТК, ВТВ, ТР, ТБ; в них сигнали передаються до об'єктів керування); двосторонньої дії (ТЗА, ПД; в них сигнали можуть передаватись в обидва боки). Пристрої ТВ і ТС здійснюють контролювання за роботою об'єктів на віддалі. Пристрої ТУ передають команди управління режимами, станом або положенням різних об'єктів. Пристрої ВТВ — сигнали керування, що здійснюють вибір і підключення до окремого каналу зв'язку потрібного датчика телевимірювання. В Т. використовуються електр. лінії зв'язку, а також оптичні, оптоволоконні, гідроакустичні та ін. неелектр. лінії. Для уникнення пошкоджень при передачі сигналів вдаються до спец. методів побудови сигналів і їх кодування. Засоби Т. широко використовують, зокрема, в енергосистемах, трансп. системах, на пром. підприємствах, а також для дослідження космічного простору, Світового океану.

Літ.: Катков Ф. А. Телеуправление. К., 1967; Катков Ф. А., Дидык Б. С., Стулов В. А. Телемеханика. К., 1974.

Ф. О. Катков.

ТЕЛЕНО́МУС (Telenomus) — рід комах род. сцеліонідових ряду *перетинчастокрилих*. Належить до групи *яйцеїдів*. Переважна більшість видів — паразити яєць метеликів, деякі — клопів, цикадок, двокрилих; є природними регуляторами чисельності шкідливих комах. Тіло компактне, чорне, довж. 0,5—1,6 мм, жилкування передніх крил значно редуковане. Вусики самок булавовидні, 11-, рідко 10-членикові, у самців — 12-членикові, ниткоподібні. Яйця відкладає в яйця ін. комах. Пересічна плодючість 30—100 яєць. Тривалість розвитку 2—6 тижнів. В помірних широтах має 3 покоління, на Пд.— більше, зокрема в Ірані — 14—15. Поширення всесвітнє. У фауні СРСР — понад 120 видів, України — понад 50 Деякі види застосовують для боротьби з шкідниками сільського та лісового г-ва, у т. ч. T. tetratomus — для придушення вогнищ сибірського та соснового шовкопрядів, T. laeviusculus — *кільчастого шовкопряда*, T. chloropus — *хлібних клопів*.

С. В. Кононова.

ТЕЛЕОЛО́ГІЯ [від грец. τέλος (τέλεος) — завершення і λόγος — вчення] — ідеалістичне вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети і все в розвитку природи і суспільства доцільне. Головне для Т.— ідеалістична антропоморфізація (див. *Антропоморфізм*) природних процесів, приписування мети природі, перенесення на неї здатності до *цілепокладання*, що властива лише людській діяльності. В різних варіантах Т. поширена в філософії (вчення про *ентелехію* Арістотеля, *стоїцизм*, *неоплатонізм*, концепція наперед визначеної гармонії Г. *Лейбніца*, вчення про «світову душу» Ф. *Шеллінга*, об'єктивний ідеалізм Г. В. Ф. *Гегеля*, *неокантіанство*, *неотомізм*, *персоналізм* та ін.). Телеологічний погляд на живу природу був поширений у біол. теоріях 17—19 ст. (див., зокрема, *Віталізм*). Сучас. *фідеїзм*, а також *холізм*, *неовіталізм* та ін. використовують для модернізації Т. ідеалістично витлумачені дані генетики, кібернетики, психології. Т. несумісна з наук. розумінням причинної зумовленості (див. *Причинність*) і закономірності розвитку предметів та явищ об'єктивного світу, служить теор. виправданням реліг. світогляду.

ТЕЛЕПА́ТІЯ (від грец. τῆλε — далеко і πάθος — відчуття) — «відчування на віддалі»; одна з форм т. з. надчуттєвого сприймання, що розглядається *парапсихологією* як можливість мисленого спілкування між людьми на віддалі або відчуттів людиною стану іншої живої істоти без участі відомих органів чуття. Наук. обґрунтування Т. як об'єктивно існуючого явища немає. Питання про наявність у живих організмів особливих форм чутливості, невідомих науці, потребує експериментального вивчення.

ТЕЛЕ́СКО́П (від грец. τηλεσκόπος — далекоглядний) — оптичний астрономічний інструмент для дослідження космічних об'єктів. Збирає енергію від об'єкта і будує його зображення, яке можна розглядати оком або реєструвати *астроспектрографом*, *астрофотометром* чи іншими пристроями. За оптичною схемою Т. поділяють на лінзові (*рефрактори*), дзеркальні (*рефлектори*) та дзеркально-лінзові (напр., *менісковий телескопи*). Для розрахунку Т., як і ін. *оптичних систем*, використовують формули *геометричної оптики*. Більшість Т. монтують на установці, яка дає можливість наводити їх на світило і стежити за ним. Деякі Т. встановлюють нерухомо. За допомогою їх вивчають лише певні ділянки *зоряного неба*. Т. поділяють на астрофізичні — для дослідження *зір*, *планет*, туманностей, *Сонця* (*коронограф* та ін. сонячні Т.) тощо і астрометричні, напр. *Меридіанний круг*. Для дослідження космічних об'єктів у радіодіапазоні *електромагнітних хвиль* використовують *радіотелескопи*.

Перший Т. збудував 1609 Г. *Галілей* на основі *зорової труби*. Пізніше Т. розробляли Й. *Кеплер*, Д. *Грегорі*, В. *Гершель* та ін. У 2-й пол. 20 ст. в СРСР і США ведуться роботи по створенню великих Т. зі складеними дзеркалами.

Такий Т. є, зокрема, на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР. Для спостерігання ультрафіолетового випромінювання космічних об'єктів Т. встановлюють на *штучних супутниках Землі*. Див. також *Обсерваторії та інститути астрономічні, Спеціальна астрофізична обсерваторія* АН СРСР. Іл. див. до ст. *Астрономічні інструменти*.

Літ.: Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976; Астрономический календарь. Постоянная часть. М., 1981.

ТЕЛЕСТУ́ДІЯ, телевізійна студія — приміщення, з якого передають концертні та ін. телевізійні програми; частина *телецентру*. Відзначається доброю *звукоізоляцією* і високими акустичними якостями.

Телестудія Республіканського телецентру. Київ.

В Т. (мал.) розміщують *телевізійні камери* і *мікрофони*. Є система спец. освітлення і система примусової вентиляції з *кондиціюванням повітря*. При Т. обладнують кімнати для акторів, буфорські та живописні майстерні, ін. допоміжні приміщення і служби. Площа Т. становить від кількох десятків до 1000 м².

ТЕЛЕТА́ЙП (англ. teletype, від грец. τῆλε — далеко і англ. type — відбиток) — рулонний *стартстопний апарат*.

ТЕЛЕ́ТОВ Іван Сергійович [18 (30).XI 1878, Астрахань — 30.V 1947, Харків] — укр. рад. хімік. Закінчив Ризький політехнічний ін-т (1903). Професор (з 1912) Новоолександрійського ін-ту сільського господарства та лісівництва, пізніше Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, а також Харків. ун-ту (з 1914), де 1934 організував першу на Україні кафедру та н.-д. відділ колоїдної хімії. Осн. наук. праці присвячені макро- та мікрогетерогенному каталізу, неорганічним пероксидам, фіз. хімії та синтезу органічних сполук, технології виготовлення добрив на Україні з місцевої сировини, технології сірки тощо.

ТЕЛЕФІ́ЛЬМ, телевізійний фільм — твір, створений спеціально для демонстрування по мережі *телебачення*, з урахуванням його технічних можливостей. Т. знімають на кіноплівку, а також створюють у вигляді магнітних відеофонограм, у яких зображення і звук записані за допомогою відеомагнітофона на магнітній стрічці. В сучасній практиці до Т., як правило, відносять повнометражні і багатосерійні худож., документ. та ін. фільми, розраховані на багаторазовий показ. На Україні Т. випускає Київ. студія «*Укртелефільм*», а також *Київська кіностудія художніх фільмів* ім. О. П. Довженка. Див. також *Телевізійне мистецтво*.

ТЕЛЕФО́Н (від грец. τῆλε — далеко і φωνή — звук) — 1) Електроакустичний пристрій, що перетворює електричні сигнали на звукові. До найпоширеніших належать електромагнітні Т. (мал.), що їхня *мембрана* коливається і відтворює звук під впливом змінного магн. поля, збуджуваного змінним електр. струмом телефонного сигналу. Є також Т. електродинамічні та п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*). Т.— складова частина *телефонних апаратів, телефонних комутаторів*, приладів для *аудіометрії*, різних радіотех. пристроїв тощо. 2) Скорочена назва телефонного апарата.

ТЕЛЕФОНІ́Я — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телефонного зв'язку*, створенням відповідної апаратури, а також з оцінкою якості передавання інформації. Грунтується на заг. теорії *зв'язку, електроакустиці*, теор. основах *електротехніки, імовірностей теорії, масового обслуговування теорії*, теорії телефон. повідомлень тощо. Одне с осн. завдань Т. як науково-тех. дисципліни полягає у вивченні властивостей і характеристик звукового поля (простору, де поширюються звукові хвилі), яке зумовлює взаємозв'язок між органами мови і слуху людини та електроакустичними перетворювачами (*мікрофоном, телефоном*), у дослідженні фіз. сутності процесів, що відбуваються при такій взаємодії. Ін. завданнями Т. є: розрахунок і конструювання електроакустичних перетворювачів і *телефонних апаратів* з заданими *параметрами*; розробляння тех. засобів телеф. *багатоканального зв'язку*; розрахунок і конструювання комутаційної і керуючої апаратури *телефонних станцій*; проектування *телефонних мереж*; створення методів контролю і підвищення надійності комутаційної апаратури. Розвиткові Т. сприяли праці та винаходи А. Г. *Белла*, Т. А. *Едісона*, Г. Г. *Ігнатьєва*, Ю. *Охоровича* та ін. В СРСР проблеми Т. досліджують в Центр. н.-д. ін-ті зв'язку (Москва), у його відділеннях у Ленінграді та Києві.

Літ.: Васеньов Г. С. Основи телефонії та телеграфії. К., 1962; Тарасова Ц. Л., Корнеев А. С. Основы телефонии и уплотнение кабельных цепей ГТС. М., 1973; Ковалева В. Д., Коханова З. С., Панкратова О. И. Телефония и системы автоматической коммутации. М., 1976; Автоматические системы коммутации. М., 1978.

ТЕЛЕФО́ННА МЕРЕ́ЖА — сукупність абонентських установок (*телефонних апаратів*), *телефонних станцій* і телефонних *ліній зв'язку*, що з'єднують ці установки і станції між собою. По Т. м. здійснюється *телефонний зв'язок*. Т. м. бувають внутрішні (на території однієї країни) та міжнародні. В СРСР розрізняють Т. м. місцеві (сільські, або внутрішньорайонні, і міські), внутрішньозонові, зонові та міжміські. Сільські Т. м. будують за радіально-вузловим принципом: кінцеві телефонні станції з'єднують з центральною станцією району безпосередньо (одноланковий телеф. зв'язок) або через вузлові станції (дволанковий телеф. зв'язок); центральна станція зв'язана з автом. міжміською телеф. станцією (АМТС). Міські Т. м. бувають нерайоновані (з однією телеф. станцією для всіх абонентів міста) і районовані (з кількома телеф. станціями). Створення внутрішньозонових і зонових Т. м. пов'язане з розділенням (для найдоцільнішого використання дорогих споруд зв'язку) території СРСР на умовні зони (можливо до 1000); в кожній з зон діють одна або дві АМТС і *автоматичні телефонні станції* місцевих мереж, що обслуговуються ними. Внутрішньозонова Т. м. являє собою сукупність АМТС, ліній зв'язку, що з'єднують їх між собою, і місцевих мереж даної зони; зонова Т. м. є сукупністю місцевих і внутрішньозонових мереж. Міжміські Т. м. об'єднують АМТС всіх зон, вузли автом. *комутації* і лінії зв'язку, що з'єднують їх між собою. Міжнародні Т. м. складаються з міжнар. АМТС, вузлів автом. транзиту і ліній зв'язку, що їх з'єднують. В СРСР Т. м.— складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*).

В. А. Балезін.

ТЕЛЕФО́ННА СТА́НЦІЯ — станція для з'єднування абонентів *комутацією* телефонних *ліній зв'язку*. Є частиною *телефонної мережі*, з'єднує певні з'єднувальні й *абонентські лінії* на час телефонних переговорів і роз'єднує їх, коли переговори закінчено. Розміщують Т. с. звичайно в спец. будинку. В СРСР розрізняють Т. с. міжміські, міські, сільські і відомчі (установські). Т. с. поділяють на ручні — РТС (з *телефонними комутаторами*) й автоматичні — АТС (мал.). Принцип дії АТС грунтується на з'єднанні абонентських

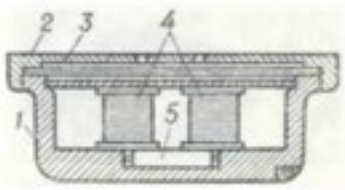

Телефон:
1 — пластмасовий корпус;
2 — пластмасова кришка з отворами:
3 — мембрана;
4 — обмотка електромагніту;
5 — постійний магніт.

Автоматична **телефонна станція:**
1 — автоматний зал з багаторазовими координатними з'єднувачами;
2 — приміщення з апаратурою, якою контролюють і перевіряють дію устаткування автоматного залу.

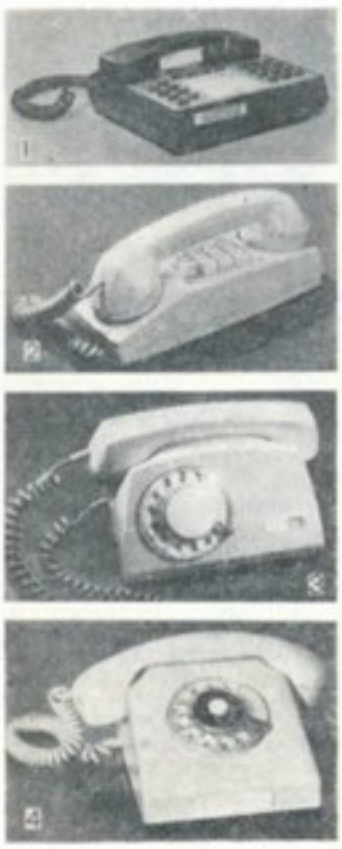

Автоматичні **телефонні апарати:**
1 — з кнопковим номеронабирачем і автонабором (СРСР);
2 — з кнопковим номеронабирачем (Японія);
3 — з дисковим номеронабирачем (ПНР);
4 — з дисковим номеронабирачем (НДР).

ліній за допомогою шукачів (див., напр., *Кроковий шукач*), багаторазових координатних з'єднувачів, *реле*, електронних та ін. комутаційних пристроїв, що діють під впливом імпульсів (короткочасних розмикань) в електричному колі номеронабирача *телефонного апарата* (див. також *Автоматична телефонна станція*). Залежно від комутаційного устаткування Т. с. бувають з шукачами, з багаторазовими координатними з'єднувачами, релейні, механоелектронні, квазіелектронні (напівелектронні) та електронні. До найперспективніших належать квазіелектронні й електронні Т. с. Вони компактні, надійні і зручні в експлуатації, їх легко виготовляти. Ємність Т. с.— від 50 до 20 000 і більше номерів. В УРСР налічується (1982) понад 13 тис. Т. с. різної ємності.

В. А. Балезін.

ТЕЛЕФО́ННИЙ АПАРА́Т, телефон — апарат для телефонних переговорів; кінцева абонентська установка *телефонної мережі*. Перший приймально-передавальний телефонний пристрій, застосований на практиці, винайшов (1876) А. Г. *Белл*. Згодом Т. а. були значною мірою удосконалені вченими і винахідниками різних країн. До найпоширеніших сучасних належать автоматичні Т. а. (мал.), в яких розрізняють розмовну частину (*телефон* і *мікрофон*, об'єднані в телефонній трубці), викличну частину (сигнальний дзвоник, дисковий або кнопковий номеронабирач), а також комутаційний пристрій, що перемикає викличну частину апарата на розмовну. Створено автоматичні Т. а. з автонабором — магн. пам'яттю найпотрібніших номерів абонентів. За способом живлення мікрофонних кіл постійним струмом Т. а. бувають системи місцевої батареї (МБ) і центральної батареї (ЦБ)— від центр. батареї телеф. станції. У ручних Т. а. немає номеронабирача, а в системі МБ вони оснащені *індукторами* виклику абонентів. Крім звичайних, є Т. а. шахтні (вибухобезпечні), диспетчерські, таксофони (телефони-автомати) та ін. Т. а. з пультом керування і телевізійним блоком наз. *відеотелефоном*.

ТЕЛЕФО́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання за допомогою *телефонних апаратів* мовної інформації, що нею обмінюються *абоненти*; вид *електрозв'язку*. Здійснюється по лініях *телефонної мережі*, забезпечує ведення телефонних переговорів практично на будь-якій віддалі. Почався з винайдення (1876) А. Г. *Беллом* електроакустичного пристрою — *телефону* і спорудження (1878) першої телефонної станції (Нью-Хейвен, США). В 1878 рос. фізик П. М. Голубицький створив досконаліший телефон. Того ж року англ. фізик Д. Е. Юз розробив конструкцію вугільного стержньового *мікрофона*. В Росії конструкцію досконалішого мікрофона (з вугільним порошком) запропонував (1879) М. Махальський. У 1880 Г. Г. *Ігнатьєв* створив і успішно випробував (у Києві) систему одночасного (по одному проводу) телеграфування й телефонування. Тривалий час над удосконаленням телефону працював Т. А. *Едісон*. В Росії перші *телефонні станції* з ручним обслуговуванням системи МБ (місцевої батареї) почали діяти в Петербурзі, Москві, Одесі та Ризі (1882), Києві (1886), Харкові (1888). В наступні роки почалась експлуатація досконаліших станцій ручного обслуговування — системи ЦБ (центральної батареї). Ідею таких станцій висловив 1885 П. М. Голубицький. Проект першої найпростішої автоматичної телеф. станції (АТС) запропонував (1887) рос. винахідник К. А. Мосцицький. Одним з творців складнішої АТС, розробленої 1893, був рос. винахідник М. П. Фрейденберг. Першу міжміську телефонну лінію великої протяжності (Москва — Петербург) відкрито 1908, пізніше (1910—12) споруджено лінію телефонного зв'язку між Харковом і Катеринославом. В СРСР Т. з. почав розвиватися з 20-х рр.: стали до ладу лінії прямого зв'язку Харків — Петроград і Москва — Катеринослав (1924), Харків — Київ та ін. Першу міську АТС (з машинними шукачами — з'єднувачами абонентів) було збудовано у Ростові-на-Дону (1929). У 1939 відкрилась найдовша в світі лінія багаторазового зв'язку Москва — Хабаровськ. У 1946—47 рад. спеціалісти розробили АТС з *кроковими шукачами*, з 1960 почалось впровадження АТС з координатними з'єднувачами. В 60-х рр. створено квазіелектронні АТС, у 70-х рр.— перші зразки електронних АТС. В СРСР розрізняють Т. з. заг. користування місцевий, міжміський і міжнародний. Є також зв'язок внутрішньовідомчий і внутрішньовиробничий (див. *Диспетчерський зв'язок*), з рухомими об'єктами (див. *Космічний зв'язок, Поїзний радіозв'язок, Радіотелефонний зв'язок*), спец. призначення (див. *Звукопідводний зв'язок*). Набуває розвитку телефонний *далекий зв'язок*. Впроваджується зв'язок з передаванням мови у закодованому вигляді (див. *Вокодер*). Розширюється мережа *міжміських кабелів зв'язку*, дедалі ширше застосовується апаратура *лінії зв'язку ущільнення*.

В. А. Балезін.

ТЕЛЕФО́ННИЙ КОМУТА́ТОР— пристрій для ручного з'єднування (*комутації*) на *телефонній станції* абонентів, що вступають у телефонні переговори. Розрізняють Т. к. системи місцевої батареї (МБ), центр. батареї (ЦБ) і комбіновані. Т. к. складається з лінійних (або абонентських) комплектів, приладів шнурових пар і приладів робочого місця телефоністки. Лінійні комплекти Т. к. (гнізда для вмикання телеф. ліній, викличні клапани у системі МБ або сигнальні лампи у системі ЦБ) дають змогу одержувати від *абонента* сигнал виклику, надавати йому необхідну для переговорів лінію. За допомогою приладів шнурових пар (опитувально-викличного ключа, штепселів з шнурами, відбійного клапана у системі МБ або відбійної лампи у системі ЦБ) запитують абонента, з'єднують його з ін. абонентом та одержують сигнал про закінчення переговорів. Користуючись приладами робочого місця (*мікрофонами, телефонами*, телефонними *індукторами* та ін.), телефоністка розмовляє з абонентом, надсилає виклик іншому абонентові. Є Т. к. на 10, 20, 30, 40, 50, 100 і більше номерів.

ТЕЛЕЦЕ́НТР, телевізійний центр — сукупність споруд і технічних засобів для підготовки і передавання телевізійних програм; в СРСР— установа системи Державного комітету по телебаченню і радіомовленню. Осн. структурний підрозділ Т. (мал.) — апаратно-студійний комплекс, що складається з апаратно-студійних блоків: *телестудій*, технічних апаратних (з устаткуванням, яким підсилюють і перетворюють *відеосигнали*, що надходять від *телевізійних камер*, розміщених у телестудіях), режисерських (з *відеоконтрольними пристроями*) і телекінопроекційних (з *телекінопередавачами*) апаратних, апаратних *відеозапису*, *пересувних телевізійних станцій* і пересувних відеозаписувальних станцій. В Т. є цех спец. освітлення, ін. цехи і допоміжні служби. З Т. програми надходять на телевізійну станцію, що її антени розміщено на телебашті. Поряд із створенням власних телевізійних програм Т. може одержувати по міжміських *лініях зв'язку* програми з ін. міст, ретранслювати їх. В СРСР налічується (1982) 118 Т., зокрема в УРСР — 14. Найбільший на Україні — Республіканський Т. (Київ), передачі якого почались 1951 (кольорові — 1968). З 1982 він передає тільки кольорові зображення.

В. П. Оркуша.

Телецентр. 1 — технічна апаратна; 2 — режисерська апаратна.

ТЕЛЕ́ЦЬ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — *Альдебаран*, Нат, *Альціона* і ξ Тельця відповідно 0,8; 1,6; 2,9; 3,0 візуальної *зоряної величини*. В Т. містяться два розсіяні *зоряні скупчення* — *Гіади* і *Плеяди*. Видно на всій території СРСР восени і взимку, найкраще — в листопаді й грудні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ТЕЛЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО, Алтинколь — озеро в межах Алт. краю РРФСР. Лежить у передгір'ях

Алтаю на вис. 436 м над р. м. Довж. 78 км, пересічна шир. 5 км, площа 223 км², глиб. до 325 м. Береги переважно скелясті, урвисті. В озеро впадає бл. 70 річок, витікає р. Бія. Льодостав нестійкий. Водиться 13 видів риб (сиг, харіус, таймень, щука). Т. о. входить до Алтайського заповідника. Об'єкт туризму.

ТЕЛЕ́ШЕК Кирило Георгійович [19(31).III 1894, с. Козельщина, тепер смт Полтавської обл.— 7.VIII 1974, Харків] — укр. рад. економіст, професор (з 1944). Член КПРС з 1947. Під час громадян. війни брав участь у боях проти денікінських військ. У 1928 закінчив Харків. ін-т народного господарства і з того часу працював на науково-викладацькій роботі. З 1945 — заст. директора Харків. зоотехнічного ін-ту, з 1960 — зав. кафедрою економіки і організації с. г. Харківського с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. Автор ряду праць з питань економіки с. г. України, в т. ч. праці «Проблема сільськогосподарського освоєння Нижньодніпровських пісків» (Х., 1948).

Я. Л. Доценко.

ТЕЛЕШО́В Микола Дмитрович [29.X (10.XI) 1867, Москва — 14.III 1957, там же] — рос. рад. письменник, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1938). Друкуватися почав 1884 як пост. У збірках оповідань «На тройках» (1895), «За Урал» (1897), «Повісті та оповідання» (1899) показав тяжке становище селян-переселенців, уральських шахтарів. Оповідання «Між двома берегами» (1904) — про талановитість простих людей. В оповіданнях 1905—07 висловив думку про неминучість соціальних перетворень («Чорної ночі», «Петля», «Крамола»). У повісті «Початок кінця» (1933) показав боротьбу нар. мас проти царизму. У худож. мемуарах «Нотатки письменника» (1943) відтворив картину літ. життя на зламі двох епох, згадував про своє перебування в Дніпропетровську, писав про Т. Шевченка. Автор творів для дітей.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1956; Записки писателя. М., 1980; Укр. перекл.— Скрута. К., 1908.

О. В. Бобир.

ТЕЛЛА́ЛОВ Петро Абрамович [1853—12 (24).XII 1883, Петербург] — рос. революціонер, народник. З міщан. Навчався в Петерб. гірничому ін-ті (1870—74). Учасник революц. руху з 1874. З осені 1879 — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». Очолював харківську, з 1880 — моск. орг-цію народовольців. Вів революц. пропаганду серед студентів і робітників. Був заарештований у грудні 1881. За «*процесом 17-ти*» засуджений до смертної кари, яку згодом замінено довічною каторгою. Помер у Петропавловській фортеці.

ТЕ́ЛЛЕР (Teller) Едвард (н. 15.I 1908, Будапешт) — амер. фізик, член Національної АН (з 1948). Вчився і працював у Німеччині, Данії, Великобританії. З 1935 — у США (1935—41 — професор ун-ту у Вашінгтоні, 1946—52 — Чікагського ун-ту, 1953—75 — Каліфорнійського ун-ту). Наук. праці — з квантової механіки, ядерної фізики, проблеми керованого термоядерного синтезу, спектроскопії багатоатомних молекул, фіз. хімії, фізики космічного промінення, фізики елементарних частинок. Брав участь у створенні (1941—53) амер. атомної бомби, під його безпосереднім керівництвом створено водневу бомбу. Підтримував агресивну політику імперіалістичних кіл США, зокрема антигуманні плани щодо використання нейтронної зброї.

Теллус (біля неї — символи повітря й води). 13—9 до н. е. Мармуровий рельєф. «Вівтар миру». Рим.

ТЕ́ЛЛУС (лат. Tellus) — у давньоіталійській і давньорим. міфології богиня матері-землі, втілення її родючості. Вшановували Т. і як богиню життя (оскільки земля дає життя) й смерті (бо вона приймає в своє лоно померлих). У пізніші часи її культ був витіснений культом *Церери*.

ТЕЛОМЕ́РА (від грец. τέλος — кінець і μέρος — частина) — особливий сегмент на вільному кінці *хромосоми*. При *хромосомних перебудовах*, викликаних *мутагенами*, окремі фрагменти хромосоми можуть знову приєднуватися, але лише тим кінцем, на якому немає Т. Таким чином Т. перешкоджає приєднанню ін. хромосом чи хромосомних фрагментів.

ТЕЛОФА́ЗА (від грец. τέλος — кінець і φάσις — прояв) — заключна стадія поділу клітин (*мітозу* і *мейозу*), що настає за *анафазою*. Т. мітозу характеризується реконструкцією дочірніх *ядер*, появою ядерної оболонки і *ядерця*; *хромосоми* деспіралізуються і стають невидимі; *цитоплазма* ділиться з утворенням двох дочірніх клітин. В Т. першого поділу мейозу відбувається реконструкція дочірніх ядер навколо гаплоїдних хромосом, які розміщені біля полюсів клітини і складаються з двох пов'язаних між собою *хроматид*. Після цього на короткий час утворюються два інтерфазних ядра (див. *Інтерфаза*), і починається другий мейотичний поділ, Т. якого принципово не відрізняється від Т. мітозу. Термін «телофаза» запропонував 1884 нім. вчений Е. Страсбургер.

ТЕ́ЛУГУ — народ у Пд. Індії. Див. *Андхра*.

ТЕ́ЛУГУ ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра народу *андхра телугу мовою*. Найраніша писемна пам'ятка, що збереглася,— «Андхра Махабхарата» (поч. 11 ст.) — переказ із *санскриту* кількох частин «*Махабхарати*». Його здійснив Нанная Бхатта, який заклав основи класичної поезії і літ. мови телугу. Визначний поет кін. 12—1-ї пол. 13 ст., представник релігійно-реформаторського руху бхакті — Палкуріка Соманатха (писав простою нар. мовою, започаткував жанр героїчної балади). В 13—14 ст. Тіккана і Єрапрагада завершують «Андхра Махабхарату». Найвідоміші поети 15 ст.: Шрінатха і Баммера Потана. В л-рі 16 ст., що переживала пору розквіту й набувала нац. характеру, виступили Крішнадеварая, Аласані Педдана, Нанді Тіммана, Дхурджаті, Теналі Рамакрішна, Мадайягарі Маллана, творчості яких притаманний інтерес до людської особистості, ліризм і психологічна глибина. В 17—18 ст. помітні нахил до формалістичної вишуканості, витонченість в еротичній поезії і водночас пошук нових напрямів. Найцікавішим поетом цього періоду, в який починає народжуватися нова культура, був Вемана. Він виступав за рівність, проголошував ідеї любові до людини. В кін. 19 — на поч. 20 ст. зароджується новітня л-ра телугу, основоположником якої став Кандукурі Віресалінгам, автор першого соціально-побутового роману телугу «Життя Раджасекхари», багатьох драм. творів. З істор. драмами та романами виступили Чілакамарті Лакшмінарасімхам, Чілукурі Вірабхадра Рао, В. Венкатарайя Шастрі, К. Шрініваса Рао та ін. Рух за демократизацію л-ри, наближення телугу мови до народної очолив Гуразада Аппарао — автор першої п'єси, написаної розмовною мовою телугу, «Викуп за наречену» (1896), перших новел мовою телугу, зачинатель лірико-романтичної і патріотичної поезії в л-рі телугу. Його вірш «Любов до батьківщини» став нац. гімном штату *Андхра-Прадеш*. На поезії перших десятиліть 20 ст., представленій іменами Раяпролу Суббарао, Девулапаллі Крішнашастрі, Аббурі Рамакрішни Рао, Вішванатхи Сатьянараяни, Нандурі Суббарао, відчутний значний вплив англ. романтиків і Р. *Тагора*. Важливе значення для прози 20-х рр. мав соціальний роман Уннави Лакшмінараяни «Село недоторканних» (1921), а в 30—40-х рр. — соціально-психологічні романи Адаві Бапіраджу («Нараяна Рао»), Вішванатхи Сатьянараяни («Морський берег»), новели Чінти Дікшітулу, Гудіпаті Венкатачалама, Малладі Рамакрішни Рао. Найвидатніший поет 30-х рр.— Шріранґам Шрініваса Рао, один із основоположників течії революц. романтизму «абх'юдаям» (прогрес), до якого належали також Арудра, Дасаратхі та ін. В 40-х рр. з'явилися драми В. Бхаскарарао та С. Сатьянараяни, поезія Рамани Редді, Кундурті та ін.

Після завоювання Індією незалежності (1947) найрізноманітніші суспільні проблеми порушують у своїх творах поет А. Сомасундар, романісти М. Рамамохан Рао («Колісниця», 1956), К. Кутумба Рао («Навчання»), новелісти Т. Гопічанд, К. Кутумба Рао, Каруна Кумар, Палагуммі Падмаразу, Буччібабу, Рачаконда Вішванатхі Шастрі (гостро соціальні «Шість оповідань про сухий закон», 1962), Муніманік'ям Нарасімха Рао.

К. Т. Б. Тельжанов.

Укр. мовою перекладено вірші Гуразади Аппарао, Раяпролу Суббарао та ін. («Всесвіт», 1962, № 9).

Літ.: Гуров Н., Петруничева З. Литература телугу. М., 1967.

Ю. В. Покальчик.

ТЕ́ЛУГУ МО́ВА, телунгу, тенугу, тенунгу — мова народу *андхра* (телугу). Належить до *дравідійських мов*. Розрізняють дві форми Т. м.: архаїчну книжну (грантхіку) і сучасну загальновживану (в'явахарику). В Т. м. виділяють 4 осн. діалекти. Характерні риси Т. м.: втрата давніх альвеолярних шумних і ретрофлексного сонанта, часте випадання кореневого голосного; розрізнювання в однині двох родів: чоловічого й нечоловічого. Найдавніші писемні пам'ятки належать до 7 століття.

Літ.: Петруничева З. Н. Язык телугу. М., 1960.

М. С. Андронов.

ТЕЛУ́Р [лат. Tellurium, від tellus (telluris) — Земля], Te — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 52, ат. м. 127,60. Природний Т. складається з 8 стабільних ізотопів з масовими числами 120, 122—126, 128, 130. Відомо 16 радіоактивних ізотопів з $T_{1/2}$ від 2 хв. до 154 днів. Відкрив 1782 угор. дослідник Ф. Й. Мюллер фон Рейхенштейн (1740—1825), назву дав 1798 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Вміст Т. у земній корі $1 \cdot 10^{-7}$ % за масою. У природі буває у вигляді *телуридів* і самородного Т.; часто супутній *сірці* й *селену*. Т.— сріблясто-біла крихка кристалічна речовина з металевим блиском; густ. 6330 кг/м³; $t_{пл}$ 452 °С; $t_{кип}$ 990° С; *напівпровідник*. За хім. властивостями Т.— *неметал*. На повітрі стійкий, при високій т-рі горить з утворенням твердого діоксиду TeO_2, який майже не розчиняється у воді, з лугами утворює телурити, напр. Na_2TeO_3. Т. легко реагує з галогенами. Розчиняється у концентрованій сірчаній к-ті. З металами утворює телуриди. Одержують в осн. з відходів *електролізу* міді. Застосовують для *легування* свинцю з метою підвищення мех. властивостей, як барвник скла й емалей та ін.

В. Л. Павлов.

ТЕЛУРИ́ДИ — сполуки *телура* з електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. Аналоги *сульфідів* і селенідів. Кристалічні речовини, багато з них відзначаються напівпровідниковими властивостями (див. *Напівпровідники*) і високою чутливістю до різних випромінювань (інфрачервоного, рентгенівського та ін.). Зустрічаються у вигляді природних мінералів, напр. геситу Ag_2Te, калаверіту $AuTe_2$, рикардиту Cu_4Te_3, мелоніту $NiTe_2$. Застосовують Т. при виготовленні *фотоелементів*, фоточутливих шарів телевізійних трубок, дозиметрів, приймачів інфрачервоного випромінювання.

ТЕЛУРИ́ЧНІ ЛІ́НІЇ [від лат. tellus (telluris) — Земля] — темні *спектральні лінії* (точніше — смуги), що утворюються в спектрах небесних світил внаслідок поглинання світла земною *атмосферою*. Помітні Т. л. спричиняють лише ті гази, яких в атмосфері є значна кількість або які здатні сильно вбирати світло в доступній для спостерігання частині спектра. Найінтенсивніші Т. л. зумовлюють водяна пара та озон, менш інтенсивні — кисень. Т. л. в окремих ділянках інфрачервоної та ультрафіолетової областей *спектра оптичного* роблять земну атмосферу непрозорою для відповідного випромінювання. Вперше Т. л. виявив 1832 англ. фізик Д. Брюстер (1781—1868).

ТЕЛУРИ́ЧНІ СТРУ́МИ — природні електр. струми у твердих оболонках Землі й *гідросфері*. Останні наз. також мор. струмами. Осн. джерела Т. с.: процеси в космосі, *магнітосфері* й *іоносфері*, які зумовлюють змінні електромагн. поля; процеси в *атмосфері* та індукція (див. *Індукція* у фізиці) при рухові провідників (течії, хвилі тощо) в геомагн. полі; електрохім., термоелектр. та ін. процеси в *гірських породах*. Електр. поля Т. с. незначні (напруженість 10^{-8}—10^{-4} В/м), проте ці струми впливають на *біосферу* (напр., спостерігається зміна поведінки мор. риб), *радіозв'язок* тощо. Інтенсивність і напрям Т. с. змінюються у часі з періодом від часток секунд до доби і більше. Дані про Т. с. використовують при вивченні глибинної будови Землі й розвідці *корисних копалин*, діагностиці магнітосфери (див. *Магнітотелуричні методи розвідки*), вимірюванні швидкості мор. течій тощо. На Україні Т. с. вивчає Ін-т геофізики АН УРСР.

І. І. Рокитянський.

ТЕЛЯЗІО́З, інвазійний кератокон'юнктивіт — гельмінтозна хвороба очей с.-г. тварин (найчастіше великої рог. худоби). Збудники — дрібні черви *нематоди* роду телязія, які паразитують у кон'юнктивальному мішку, під третьою повікою ока і в сльозовивідних каналах. Паразити ушкоджують рогівку ока і кон'юнктиву, внаслідок чого тварина іноді сліпне. Самка нематоди народжує личинок, яких з очними виділеннями хворих тварин заковтують польові мухи, де паразити набувають інвазійної стадії (див. *Інвазія*) і проникають у хоботок комахи. При контакті хоботка мухи з кон'юнктивою тварини личинки потрапляють в око тварини, де досягають статевої зрілості і паразитують. Заходи боротьби: промивання очей розчином борної кислоти, йоду, лізолу, антибіотиками. Профілактична дегельмінтизація. Див. також *Нематодози*.

В. М. Хрящевський.

ТЕЛЬ-АВІ́В — гол. екон. і культур. центр Ізраїлю. Порт на Середземному м., вузол з-ць і автошляхів; поблизу міста — міжнар. аеропорт Лідда. 343 тис. ж. (1978). Т.-А. засн. 1909 євр. колоністами. З утворенням 1948 д-ви Ізраїль став її столицею. В 1950 уряд Ізраїлю, порушивши рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947 про особливий статус *Єрусалима*, оголосив його столицею країни. Цю незаконну акцію не визнала більшість д-в — членів ООН. У Т.-А. перебувають майже всі дипломатичні місії. У місті зосереджено бл. 50 % пром. підприємств країни — маш.-буд., металообр., хім., фарм., паперові, поліграф., шкіряно-взут., текст., харчосмакові та ін. Обробка довізних алмазів. Ун-т, ізраїльські хім. та геронтологічне т-ва, Ізраїльська мед. асоціація, Держ. комісія по використанню атомної енергії та ін. наук. заклади. Муніципальна, ун-ту та ін. б-ки. Серед музеїв — Гаарец-музей, старожитностей Т.-А.— Яффи, етнографії і фольклору, скла, нумізматики, археол., мистецтва, Музей Т.-А. Нац., Камерний, Оперний та ін. театри, консерваторія.

Тель-Авів. Панорама частини міста.

ТЕЛЬ-ЕЛЬ-АМА́РНА, Ель-Амарна, Амарна — поселення на сх. березі Нілу (за 287 км на Пд. від Каїра), біля якого розміщені залишки однієї з столиць Стародавнього Єгипту — Ахетатона («Горизонт Атона»), що була перенесена з Фів фараоном Аменхотепом IV (Ехнатоном) у кін. 15 ст. до н. е. З 1891 в Т.-ель-А. провадяться систематичні розкопки, під час яких було відкрито залишки численних будов з сирцевої цегли (палаців фараонів, палацу царищі *Нефертіті*, будинків урядовців і ремісників), відомі скульптури Ехнатона і Нефертіті. Інтерес становлять виявлені під час дослідження залишків канцелярії численні клинописні глиняні таблички, що містять частину дипломатичного листування фараонів. Місто існувало бл. 15 років; після смерті Ехнатона воно занепало.

ТЕЛЬЖА́НОВ Канафій Темір Булатович (н. 1.V 1927, аул Байтюєк, тепер Ом. обл.) — казах. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1978), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у М. І. Авілова. Твори: «Жамал» (1955), «На землі дідів» і «Звуки домбри» (обидва — 1958), «Мирні вогні» (1961), «Тиша» (1964), «На Карої» (1979), «На сторожі революції»

К. Т. Б. Тельжанов. Жамал. 1955. ДТГ у Москві.

(1981). З 1978 викладає в Алма-Атинському театрально-художньому ін-ті (з 1981 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ТЕ́ЛЬМАН (Thälmann) Ернст (16.IV 1886. Гамбург — 18.VIII 1944. концтабір Бухенвальд, поблизу м. Веймар, тепер НДР) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху. Трудову діяльність почав 1900. Працював чорноробом, портовим вантажником. У 1903 вступив до С.-д. партії Німеччини, 1904 — до профспілки транспортних робітників. Один з організаторів молодіжного профспілкового руху в Гамбурзі. З початку 1-ї світ. війни 1914—18 став на інтернаціоналістські позиції. В 1915 мобілізований до армії і відправлений на Зх. фронт. Вів революц. антимілітаристську пропаганду серед солдатів, за що зазнав переслідувань. У 1917 вступив до Незалежної с.-д. партії Німеччини (НСДПН). В період *Листопадової революції 1918* в Німеччині — член Ради робітн. і солдат. депутатів Гамбурга. З 1919 — голова гамбурзької організації НСДПН. Боровся проти опортуністичного керівництва НСДПН, за об'єднання її з КП Німеччини (КПН; створена 1918—19) і приєднання до Комінтерну. В 1920, під час об'єднання партій, завдяки Т. переважна більшість членів гамбурзької орг-ції НСДПН на чолі з ним вступила до КПН. З 1920 — голова гамбурзької орг-ції КПН. З 1923 — член ЦК КПН. Керівник *Гамбурзького повстання 1923*. З 1924 — деп. парламенту. З лютого 1925 очолював *Союз червоних фронтовиків*. З вересня 1925 — голова ЦК КПН. Учасник III (1921), V (1924) і VI (1928) конгресів Комінтерну. З 1928 — член Президії ВККІ, один із заст. голови ВККІ. Після встановлення в Німеччині в січні 1933 фашист. диктатури працював у підпіллі. 3.III 1933 заарештований. Незважаючи на широкий рух за його визволення, що розгорнувся в усьому світі, в т. ч. на Україні, 1933—44 перебував в ув'язненні в тюрмах Берліна, Ганновера, Баутцена. В серпні 1944 Т. було перевезено до концтабору Бухенвальд і таємно застрелено, а його тіло спалено в крематорії.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и речи, т. 1—2. М., 1957—58.
Літ.: Бредель В. Эрнст Тельман. Пер. с нем. М., 1955; Германии бессмертный сын. Пер. с нем. М., 1963; Давидович Д. С. Эрнст Тельман. Страницы жизни и борьбы. М., 1971.

ТЕ́ЛЬМАНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 38,9 тис. чол. (1983). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тельманове*. Т. р. в основному розташований на пд.-сх. схилах *Приазовської височини*. Поверхня характеризується чергуванням вододільно-рівнинного та яружно-балкового типів місцевості. Осн. корисна копалина — граніт. Річки — *Кальміус* з прит. Кічиксу та *Грузький Єланчик* — належать до бас. Азовського м. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Каранський гранітний кар'єр (смт Мирне). Комбінат побутового обслуговування (Тельманове). 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 116,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,9 тис. га. Зрошується 11,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві. Скотарство, птахівництво, вівчарство. В Т. р.— 16 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Карань і Кічиксу. Автомоб. шляхів— 433 км, у т. ч. з твердим покриттям — 397 км. У районі — сільс. професс.-тех. уч-ще (с. Гранітне), 25 заг.-осв. та музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 21 клуб, 44 кіноустановки, 33 б-ки. В Т. р. видається газ. «Путь Октября» (з 1935). *А. О. Пронін*

ТЕ́ЛЬМАНОВЕ — селище міського типу Донецької області УРСР, райцентр, за 34 км від залізничної ст. Карань. 4,4 тис. ж. (1983). Засн. в середині 19 ст. як німецька колонія. Рад. владу встановлено в кін. 1917. З 1935 має сучас. назву. З 1971 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— комбікормовий з-д та цех Донец. міськ. мол. з-ду, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ТЕ́ЛЬФЕР (англ. telpher, від грец. τῆλε — далеко і *φέρω* — несу) — вантажопідйомний пристрій (*таль* з електр. приводом), що переміщується по монорейковій підвісній колії. Найпоширеніші Т. вантажопідйомністю 1—5 т. Т.— засіб внутрішньоцехового транспортування вантажів.

ТЕ́МА — місто на Пд. Гани. Порт на узбережжі Гвінейської зат. Атлантичного ок., залізнична станція. Т.— місто-супутник *Аккри*. 60,8 тис. ж. (1970). Металург. (сталеливарний і алюм. з-ди), суднорем., автоскладальна, нафтопереробна, хім., буд. матеріалів, текст., харч., у т. ч. рибоконсервна, пром-сть. ТЕС. Рибальство.

ТЕ́МА (від грец. θέμα — питання для обговорення) — 1) В науковій роботі — частина наукової проблеми, що обіймає одне або кілька питань, які треба розв'язати на основі спеціальних досліджень в лабораторіях, клініках, у полі та ін. 2) В літературі — основна філософська, соціальна, етична або інша ідеологічна проблема епічного та драм. твору, реалізована через зображення й ідейну інтерпретацію певних життєвих подій і явищ. Т. конкретизується в *сюжеті*, але вона міцно пов'язана з ідеєю і створює з нею ідейно-тематичну єдність. Вибір і формування теми зумовлюються світоглядом автора. Поряд з основною, як правило, існують і побічні теми, складаючи в сукупності тематику твору, яка охоплює все, в ньому зображене, і осягається лише при сприйманні твору в ідейно-художній цілісності. В ліриці існує особлива, лірична тема (як поєднання кількох мотивів або образів), що, при відсутності чи недостатній вираженості сюжету, виконує роль організуючого центру твору.

3) В образотворчому мистецтві як основна ідейно-філософська проблема часто виконує жанроутворюючу роль (історичний, побутовий жанри, портрет). В рад. мистецтвознавстві існує термін «тематична картина» — худож. твір на значні теми (істор.-революційні, батальні, трудові, побутові).

4) В музиці — муз. побудова, що виражає осн. думку твору або якоїсь його частини. Т. поліфонічного твору (напр., *фуги*) — коротка мелодична побудова (звичайно 1—4 такти), що переходить з голосу в голос. Т. гомофонного твору (*сонати, варіації*) — довша (8—16 тактів), передається одним (головним) голосом. Великі форми (напр., *сонатна форма*) мають кілька Т., які пов'язані з різними муз. образами.

В. С. Брюховецький (література), *М. К. Боровик* (музика).

Е. Тельман.

ТЕМБР (франц. timbre; першоджерело: грец. τύμπανον — барабан) — якість звуку, за якою розрізняють *тони* однакової висоти. За Т. відрізняють звучання одного муз. інструмента чи голосу від іншого. Т. залежить від кількості, інтенсивності та послідовності виникнення гармонічних *обертонів*, що супроводять осн. тон звука, тобто від *спектра акустичного*. Перші 5—6 обертонів надають звукові повного Т., а обертони з більшими номерами — різного Т. На Т. впливають матеріал тіла, що звучить, спосіб утворення звуку та форманти (призвуки), особливо характерні для мовної інтонації. *М. К. Боровик.*

ТЕ́МЗА — ріка у Великобританії. Довж. 334 км, площа бас. 15 тис. км². Бере початок на височині Котсуолд і тече Пд.-Східною рівниною (Лондонський бас.). Впадає у Північне м., утворюючи естуарій. Береги Т. у пониззі обваловані. На нижню течію поширюються мор. припливи заввишки понад 6 м. Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води у нижній течії 260 м³/с. Каналами з'єднана з Брістольською зат. та пром. районами країни. Судноплавна. На Т.— м. Лондон, до якого піднімаються мор. судна. Іл. с. 192.

Ю. Х. Темірканов.

ТЕ́МІН (Temin) Говард Мартін (н. 10.XII 1934, Філадельфія) — амер. вірусолог, член Нац. АН США, Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив коледж в Суортморі (1955). Працював в Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1959—доктор філософії). З 1969 Т.— професор онкології ун-ту м. Мадісон (шт. Вісконсін). Осн. праці присвячені вивченню РНК-вмісних *пухлинотворних вірусів* (онкорнавірусів). Автор теорії провірусу, що припускає перенесення генетич. інформації з РНК на ДНК. У 1970 Т. (незалежно і одночасно з Д. *Балтімором*) виявив у складі онкорнавірусу ревертазу — фермент, що забезпечує зворотну *транскрипцію*. Нобелівська премія, 1975 (разом з Д. Балтімором і Р. Дульбекко).

ТЕМІРКА́НОВ Юрій Хатуйович (н. 10.XII 1938, с. Зарагіж Совєтського р-ну Каб.-Балк. АРСР) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчив Ленінгр. консерваторію (класи альта — 1961, диригування — 1966, аспірантуру — 1968). В 1965—68 — диригент Ленінгр. Малого оперного театру, 1968—76 — головний диригент і худож. керівник симф. оркестру Ленінгр. філармонії, з 1976 — головний диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Брав участь у перших постановках опер «Петро Перший» А. Петрова (1976), «Мертві душі» Р. Щедріна (1977), вокально-хореографічної симфонії «Пушкін» А. Петрова (1979). У репертуарі Т. опери: «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Поргі і Бесс» Дж. Гершвіна та ін., симф. музика Г. Малера, Р. Штрауса, Й. Брамса, С. Рахманінова, І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1976. *І. Д. Гачкало.*

ТЕМІРТА́У — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташоване на березі Самаркандського водосховища. Залізнична станція. 223 тис. ж. (1983). У Т.— металург. комбінат, з-ди синтетичного каучуку, цем. та ін. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Утворене 1945. Нагороджене орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ТЕМП (від лат. tempus — час) — 1) Ступінь швидкості руху, розвитку тощо. 2) У фізичних вправах визначена частота повторення рівномірно виконуваних багаторазових рухів, напр. кроків при ходьбі, бігу тощо. Див. також *Темп у музиці*, *Темп мовлення*.

ТЕМП у музиці — швидкість руху (частота перебігу) метричних одиниць у муз. творі (див. *Метр у музиці*). Т. визначає абсолютну швидкість, з якою виконується твір, зумовлюється змістом і характером музики. До 17 ст. за абсолютну швидкість приймали середній Т. і уповільнення або прискорення позначали: 2/1 — вдвоє швидше; 1/3 — втроє повільніше. З 17 ст. Т. позначають італ. термінами (в порядку зростання) — *ларго, ленто, адажіо* (повільні Т.), *анданте, модерато* (помірні), *алегро*, віваче (віво), *престо* (швидкі). Цими термінами спочатку визначали й характер музики (напр., алегро — букв. «весело», ларго — «широко»). Сталість Т.— істотний чинник у виконанні, проте відхилення від основного Т. допускаються в інтерпретації окремих епізодів чи фраз твору. Точний Т. визначається за допомогою метронома. Інколи для позначення Т. вживають назви жанрових п'єс (в темпі *маршу, вальса* тощо). Деякими темповими позначеннями наз. п'єси чи окремі частини циклу: адажіо, анданте та ін.

Літ.: Назайкинский Е. В. О музыкальном темпе. М., 1965.

ТЕМП МО́ВЛЕННЯ — швидкість усного *мовлення*, яка вимірюється кількістю *звуків* або *складів*, що вимовляються за секунду. Т. м. пов'язаний з різними формами мовлення, пристосованими до різних цілей і умов комунікації, з індивідуальними особливостями мовця та його психо-фіз. станом, а також зі змістом мови. Т. м. залежить і від кількості звуків (складів) у слові: чим більше звуків (складів), тим менша середня тривалість звука (складу). Темп позначається тою чи ін. мірою на вимові звуків. У мовах із сильно концентрованим наголосом, напр., у російській, при швидкому Т. м. з особливою силою виявляється редукція ненаголошених голосних (див. *Редукція* в мовознавстві). Мови з відносно слабким наголосом, напр. українська, не мають такого різкого контрасту у вимові тих самих слів залежно від темпу.

М. Ф. Наконечний.

ТЕ́МПЕРА (італ. tèmpera) — 1) Фарби для живопису, в яких сполучною речовиною є натуральні (з води та яєчного жовтка) або штучні (водяний розчин клею з олією) *емульсії*. 2) Твори, виконані цими фарбами. Т. відома з часів Старод. Єгипту; була дуже поширеною в середньовічному станковому живописі. Іконописці писали Т. на загрунтованих дошках, потім їх покривали шаром оліфи або олійним лаком. З 15 ст. Т. почав витісняти олійний живопис, з кін. 19 ст. її знову застосовують у станкових та декоративно-прикладних творах. Колір і тон Т. стійкіші до зовн. впливів, ніж колір і тон фарб олійного живопису.

ТЕМПЕРА́МЕНТ (лат. temperamentum — розмірність, належне співвідношення частин) — індивідуальні особливості психіки людини й вищих тварин, в основі яких лежить відповід. природжений *тип нервової системи*. Т. виявляється в силі, швидкості, напруженості й урівноваженості перебігу психічних процесів індивіда, в яскравості та стійкості його емоцій і настроїв. Т. є заг. характеристикою особистості, що накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та діяльності. Поняття «темперамент» з'явилося ще за часів Гіпократа. Тоді ж було висунуто гуморальну (рідинну) теорію, за якою Т. розглядався як результат різного змішування осн. життєвих рідин — крові, слизу, жовтої й чорної жовчі. В античні часи було виділено чотири осн. Т.: *сангвінік, холерик, меланхолік* і *флегматик*. Згодом виникли ін. теорії анатомо-фізіологічного пояснення Т. Але найбільш науково обгрунтованим залишається вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності як основи класичних чотирьох Т. За І. П. Павловим, в основі сангвінічного Т. лежить сильний урівноважений і рухливий тип нервової системи; холеричний Т. зумовлений сильним і неврівноваженим нервовим складом (збудження переважає над гальмуванням); флегматичний Т. породжується сильним урівноваженим інертним типом вищої нервової діяльності, а меланхолічний — слабким, гальмівним типом. Т. значною мірою піддається педкорекції, вольовій регуляції.

Літ.: Губко О. Т. Темпераменти дітей. К., 1966; Мерлин В. С. Очерк теории темперамента. Пермь, 1973.

О. Т. Губко.

ТЕМПЕРАТУ́РА (від лат. temperatura — належне співвідношення, розмірність; нормальний стан) — фіз. величина, якою характеризують тепловий стан тіла. Вона є найважливішим *параметром стану* із застосовуваних у *термодинаміці* і одним з семи параметрів, на яких базується *Міжнародна система одиниць* (СІ). Т. характеризує макроскопічну систему в стані *термодинамічної рівноваги*. Якщо система не перебуває в рівновазі, відбувається *теплообмін*. Т. визначає розподіл частинок за *рівнями енергії* і за *швидкостями* (див. *Максвелла розподіл*), спектральну густину випромінювання (див. *Планка закон випромінювання*) тощо. В уявленнях *кінетичної теорії газів* Т. пропорційна середній *кінетичній енергії* мікрочастинок. Т. визначають, вимірюючи зміну якої-небудь величини (*об'єму, тиску, електропровідності* та ін.), зумовлену зміною Т. (див. *Термометр, Термометрія*). Метрологічне забезпечення вимірювання Т. здійснюють за допомогою *температурних шкал*. Одиницею вимірювання Т. в Міжнародній системі одиниць (СІ) є *кельвін* (К). Поняття «температура» вперше запровадив на поч. 17 ст. Г. *Галілей*.

О. А. Геращенко.

ТЕМПЕРАТУ́РА ПОВІ́ТРЯ — одна з характеристик фіз. стану *атмосфери*. При метеорологічних спостереженнях за Т. п. біля поверхні землі приймають т-ру, виміряну *термометрами* або зареєстровану *термографами*, встановленими у спец. метеорологічних

Ріка **Темза**.

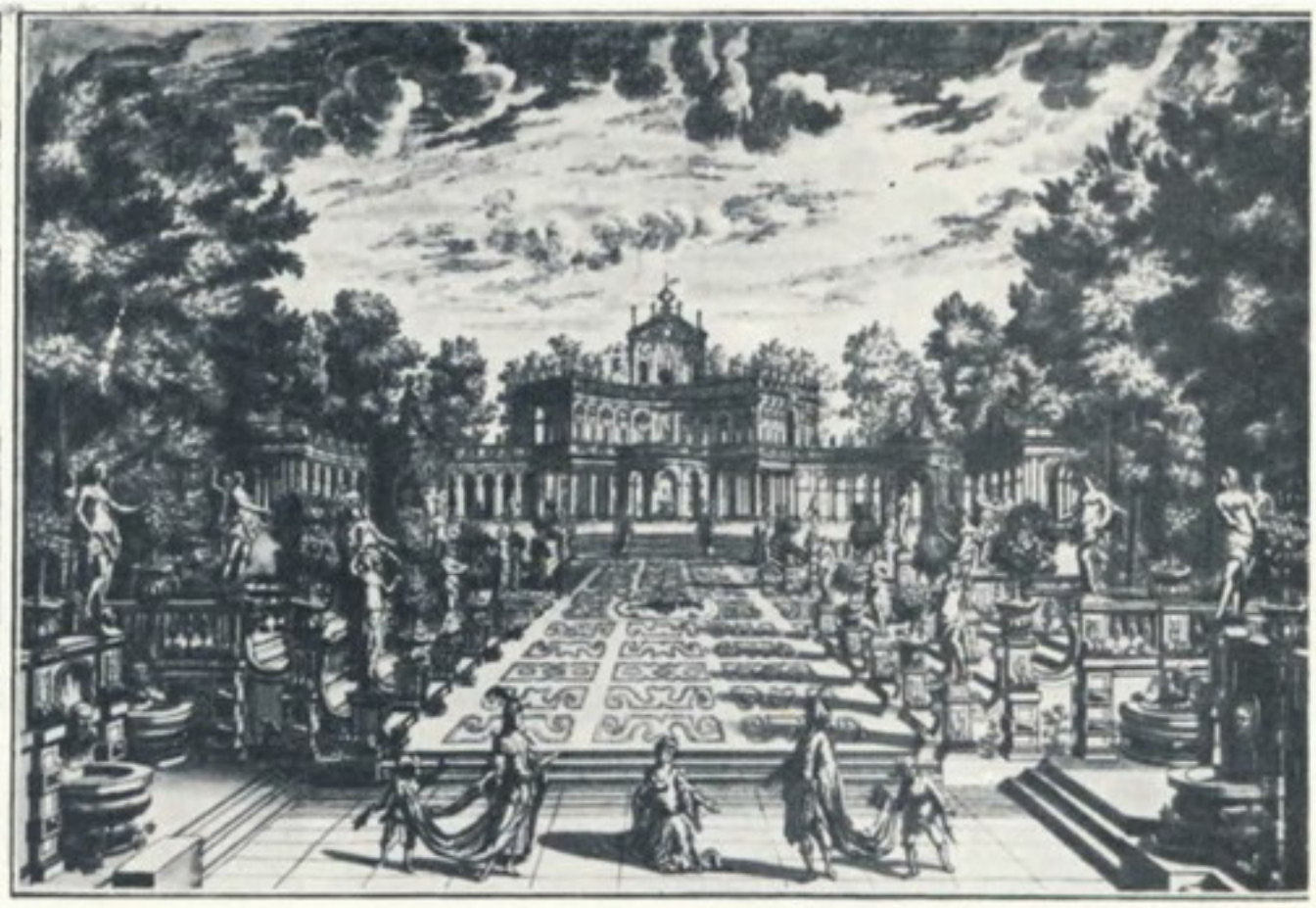

До ст. **Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.**

1. Сцена з вистави Міма. Фреска. Помпеї.

2. Дж. Бібієна. Ескіз декорації. 18 ст.

3. П. Гонзаго. Вид на Ермітажний театр. Ескіз видової завіси. Початок 19 ст.

4. О. Я. Головін. Ескіз декорації до опери «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Антреприза С. П. Дягілєва. Москва. 1908.

5. В. А. Симов. Ескіз декорації до вистави «Три сестри» А. П. Чехова. МХТ. Москва. 1901.

6. В. Ф. Риндін. Ескіз декорації до вистави «Оптимістична трагедія» В. В. Вишневського. Камерний театр. Москва. 1933.

7. В. Я. Левенталь. Ескіз декорації до опери «Гравець» С. С. Прокоф'єва. Великий театр СРСР. Москва. 1974.

8. С. Б. Вірсаладзе. Ескіз декорації до балету «Спартак» А. І. Хачатуряна. Великий театр СРСР. Москва. 1968.

9. К. Свобода. Ескіз декорації до вистави «Ян Гус» И. К. Тила. Національний театр. Прага. 1953. Чехословаччина.

10. М. Б. Уманський. Ескіз декорації до кінофільму «Подвиг розвідника». Київська кіностудія художніх фільмів. 1947.

11. Є. Є. Еней. Ескіз декорації до кінофільму «Король Лір» за У. Шекспіром. «Ленфільм». 1969. 1—3 — Італія.

1
2

3
4

До ст. **Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.**

1. І. М. Бурячок. Ескіз декорації до вистави «Камінний господар» Лесі Українки. Театр Миколи Садовського в Києві. 1914.

2. В. Г. Меллер. Ескіз декорації до вистави «Загибель ескадри» О. Є. Корнійчука. Театр «Березіль» у Харкові. 1933.

3. А. Г. Петрицький. Ескіз декорації до опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенка. Київський театр опери та балету. 1937.

4. О. В. Хвостенко-Хвостов. Ескіз декорації до опери «Продана наречена» Б. Сметани. Київський театр опери та балету. 1936—37.

5. П. О. Злочевський. Ескіз декорації до вистави «Лимерівна» Панаса Мирного. Одеський український музично-драматичний театр імені Жовтневої революції. 1982.

6. Ф. Ф. Нірод. Ескіз декорації до опери «Арсенал» Г. І. Майбороди. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1962.

5
6

будках на вис. 2 м від поверхні землі, на певній віддалі від житл. приміщень. В СРСР при вимірюванні Т. п. користуються різними *температурними шкалами*: біля земної поверхні — стоградусною шкалою Цельсія (°С); вимірювання проводять з точністю до 0,1°; у високих шарах атмосфери — також шкалою Кельвіна (К). Т. п. вимірюють 8 разів на добу з інтервалом у 3 години. За одержаними даними визначають пересічні Т. п. за добу, декаду, місяць, сезон та рік. Для визначення крайніх значень Т. п. за будь-який період у метеорологічних будках встановлюють макс. і мінім. термометри. За допомогою термографа проводять безперервний запис т-ри. Для спостережень за Т. п. у високих шарах атмосфери застосовують метеорографи та *радіозонди*. Додаткові відомості про Т. п. на різних висотах одержують за допомогою спеціальних метеорологічних ракет і космічних супутників. Т. п. характеризується добовим і річним ходом, який залежить від тривалості дня і ночі, висоти Сонця, інтенсивності сонячної радіації та особливостей *підстилаючої поверхні*. Неперіодичні коливання Т. п. пов'язані з *адвекцією* різних повітр. мас. Розподіл Т. п. на земній кулі або на окремих її частинах відображають на картах за допомогою ізотерм (див. *Ізолінії*). На тер. УРСР пересічна Т. п. у липні змінюється від +18, +20° на Пн. до +24° на Пд., у січні — відповідно від —7, —8° до +4°. Макс. Т. п. на Україні становлять +36, +42° (крайній Пд. республіки), мінімальні — до —42° (у сх. частині Ворошиловгр. обл.). Дані про Т. п. використовують у різних галузях нар. г-ва, медицині тощо.

М. І. Щербань.

ТЕМПЕРАТУ́РА ТІ́ЛА — показник теплового стану організму тварин і людини; є балансом між *теплопродукцією* та *тепловіддачею* організму. Середньостатистична Т. т. може бути розрахована на підставі вимірювань т-ри окремих органів з урахуванням їхньої відносної маси. Для практичних потреб вимірюють Т. т. *термометром* звичайно у пахвовій ділянці, ротовій порожнині або прямій кишці. Завдяки механізмам *терморегуляції* Т. т. у *гомойотермних тварин* і людини підтримується на відносно сталому рівні (від 36 до 38 °С; у птахів — від 40 до 42 °С). Т-ра шкіри або м'язів кінцівок може бути набагато нижчою (на 5—10 °С) за т-ру внутр. органів і може змінюватись залежно від т-ри навколишнього середовища (аналогічно Т. т. *пойкілотермних тварин*). Т. т. зазнає також коливань протягом доби: мінімальна т-ра спостерігається вночі (бл. 2—4 годин), максимальна — вдень (бл. 12—16 годин) в період найбільшої рухової активності. Інфекційні захворювання, отруєння порушують терморегуляцію і підвищують Т. т. (*гіпертермія*). Виснаження, голодування, наркоз, *гіпоксія* знижують Т. т., переводять організм у стан *гіпотермії*.

В. Я. Березовський.

ТЕМПЕРАТУ́РНІ ШКА́ЛИ — системи відліку числових значень *температури* (див. *Термометрія*). Т. ш. базуються на виборі реперних (сталих) точок, початку відліку і розміру одиниці т-ри (*градуса*), які пов'язані з певною термометричною (робочою) речовиною і відповідною властивістю її. Такі Т. ш. наз. емпіричними. Вони є рівноподіленими. Серед них особливе місце належить газовим Т. ш., в яких термометричною речовиною є гази («азотна», «воднева», «гелієва» Т. ш. та ін.). Першу досконалу Т. ш. запропонував 1715 нім. фізик Г. Фаренгейт (1686—1731). За реперні точки він спочатку обрав т-ру суміші снігу з нашатирем, позначивши її числом 0, і т-ру тіла людини, яку позначив +96. Згодом другою реперною точкою було обрано точку кипіння води при норм. атм. тискові, яку позначено числом +212. За одиницю т-ри в ній прийнято $^1/_{180}$ температурного інтервалу у ртутному *термометрі* з рівноподіленою шкалою між точками танення льоду (за Фаренгейтом +32) і точкою кипіння води. Другу Т. ш. запровадив 1730 франц. природознавець Р. Реомюр (1683—1757). За реперну точку в ній обрано точку танення льоду, за градус — різницю т-р, при якій об'єм спирту змінюється на 0,001. Третю Т. ш. запропонував 1742 А. *Цельсій*, який за одну реперну точку теж взяв температуру танення льоду, а за другу — точку кипіння води за норм. умов і температурний інтервал між ними поділив на 100. Одиниці т-ри за цими Т. ш. позначаються відповідно °F, °R, °С. Співвідношення між ними таке: 1 °С = 0,8 °R = 1,8 °F (мал. 1). В 1848 У. *Томсон* (лорд Кельвін) запровадив абс. емпіричну Т. ш., на якій відлік т-ри провадиться від абс. нуля т-ри. За одиницю т-ри в ній править градус, визначений на основі стоградусної шкали газового термометра. Недоліком емпіричних Т. ш. є їхня залежність від властивостей термометричних речовин. Щоб уникнути цього, У. Томсон запропонував побудувати Т. ш. на підставі другого *термодинаміки начала*. Ця Т. ш. дістала назву *термодинамічної температурної шкали*. Між т-рами, що виражені в цій шкалі (в *кельвінах*) і в шкалі Цельсія, існує співвідношення $T[K] - t[°C] = 273{,}15$ (мал. 2). Розмір градусів у цих шкалах однаковий. Довільна емпірична Т. ш. зводиться до термодинамічної введенням поправок, що враховують характер зв'язку певної термометричної властивості з термодинамічною т-рою. У 1968 Міжнародним комітетом з мір і ваги було стверджено *Міжнародну практичну температурну шкалу* (МПТШ-68). Т-ри, виміряні за нею і за термодинамічною Т. ш., збігаються з ступенем точності, якої досягнуто для техніки експерименту на час декларації МПТШ.

Літ.: Гордов А. Н. Температурные шкалы. М., 1966; Международная практическая температурная шкала 1968 г. (МПТШ-68 редакция 1975 г.). М., 1976.

О. А. Геращенко.

ТЕМПЕРА́ЦІЯ (від лат. temperatio — належне співвідношення, розмірність) — в музиці упорядкування висотних співвідношень між ступенями звукової системи. Т. буває нерівномірною і рівномірною. Різні Т. поділяють звукоряд на 12, 17, 18, 24, 36 і т. д. частин. Питання Т. вперше на Україні порушив у «Граматиці музикальній» М. *Ділецький* (1675). Внаслідок розвитку ладотональної і гармонічної систем на межі 17 і 18 ст. було запроваджено в європ. музиці рівномірну Т.— поділ октави на 12 рівних частин (*півтонів*). Ця Т. створює інтервали, що не збігаються з *натуральним звукорядом*. Вона дає можливість необмеженого модулювання (див. *Модуляція* в музиці) і транспонування (див. *Транспозиція* в музиці), полегшує виготовлення і настроювання муз. інструментів з фіксованим звукорядом. Нетемперовані інтервали і співзвуччя іноді застосовуються на інструментах з т. з. вільною інтонацією (напр., смичкових), а також у муз. фольклорі, особливо сх. народів.

Літ.: Барановский П. П., Юцевич Е. Е. Звуковысотный анализ свободного мелодического строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964.

В. Н. Золочевський.

ТЕ́МПЕРЛЕЙ (Темперлі; Temperley) Гарольд Уїльям Вазейл (20.IV 1879, Кембрідж — 11.VII 1939, там же) — англ. історик і політ. діяч. З 1906 — викладач Кембріджського ун-ту (крім 1914—21), з 1931 — професор. Член англ. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Осн. праці присвячено історії англ. зовн. політики. Був редактором ряду публікацій з історії міжнар. відносин, у т. ч. (разом з Дж. Гучем) серії «Британські документи про походження війни. 1898—1914» (ч. 1—11, 1926—38).

ТЕ́МПИ ЗРОСТА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — ступінь швидкості зростання обсягу виробництва. Їх виражають у процентах або у вигляді простих відношень, які наз. коефіцієнтами зростання. Т. з. в. можна обчислити до постійної і до змінної баз порівняння. В першому випадку їх наз. базисними, в другому — ланцюговими. Поряд із вартісними показниками Т. з. в. застосовують показники темпів зростання різних видів продукції в натуральному виразі. Т. з. в. зумовлюються *виробничими відносинами* і характером виробництва. Див. також *Економічна ефективність соціалістичного виробництва*.

ТЕМУ́КО — місто в центр. частині Чілі, адм. ц. провінції Каутін. Вузол з-ць. 156,9 тис. ж. (1978). Деревообр., паперові, шкіряні, борошномельні підприємства. Торг. центр с.-г. району.

ТЕН Борис [справж. прізв., ім'я та по батькові — Хомичевський Микола Васильович; 27.XI (9.XII) 1897, с. Дермань, тепер с. Устенське Друге Здолбунівського р-ну Ровенської обл.— 13.III 1983, м. Житомир] — укр. рад. поет і перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Житомир. ін-т нар. освіти (1922) та Моск. муз.-пед. ін-т. Учителював, викладав лат. мову в Житомир. ін-ті

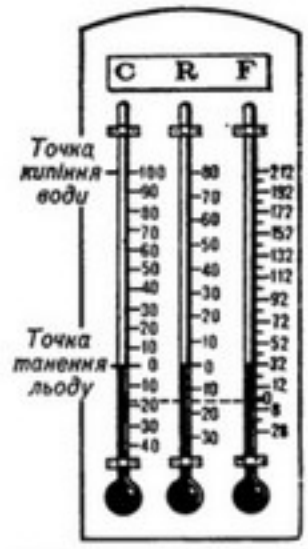

Мал. 1. **Температурні шкали** Цельсія, Реомюра і Фаренгейта.

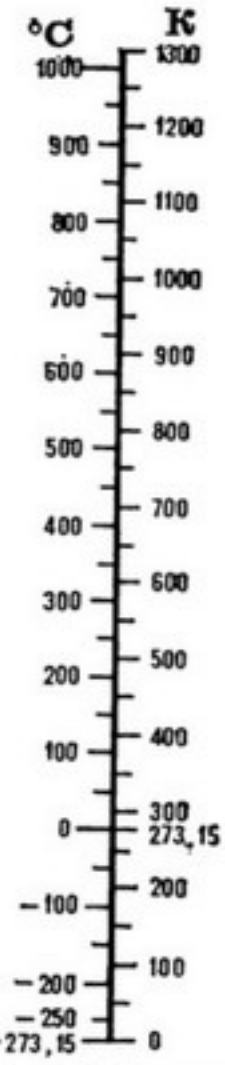

Мал. 2. **Температурні шкали** Цельсія і Кельвіна.

іноз. мов та в пед. ін-ті. Літ. діяльність почав 1923. Високими худож. якостями відзначаються його переклади з давньогрец. та лат. мов (твори Есхіла, Гомера, Арістофана, Арістотеля), а також переклади творів У. Шекспіра, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін. Автор зб. сонетів «Зоряні сади» (1970). За переклади «Одіссеї» та «Іліади» Гомера удостоєний премії ім. М. Рильського (1979).

С. П. Пінчук.

Борис Тен.

ТЕН (Taine) Іпполіт Адольф (21. IV 1828, Вузьє, тепер деп. Арденни — 5.III 1893, Париж) — франц. теоретик л-ри і мистецтва, філософ, історик. Член Французької академії (з 1878). Представник позитивізму. Відіграв важливу роль у формуванні естетичної теорії *натуралізму*, один із зачинателів *культурно-історичної школи* в літературознавстві. З вульгарно-матеріалістичних позицій прагнув з'ясувати літ. явища, завданням критики проголошував «нейтральний», без моральних та ідеологічних оцінок, аналіз творів і процесу. В основу своєї методології поклав геогр. і кліматичні умови («середовище»), вроджені, «природні» якості («раса») і буття «раси» та «середовища» на певному істор. етапі («момент»). Ця тріада у взаємодії, за його концепцією, породжує стилі, жанри, школи. Після Паризької комуни 1871 з поміркувано-ліберальних позицій, які займав до того, перейшов на бік реакції. Еволюція Т. позначилась і на його осн. працях: «Критичні досліди» (1858), «Історія англійської літератури» (т. 1—4, 1863—64), «Філософія мистецтва» (1865—69), «Походження сучасної Франції» (т. 1—3, 1876—93).

Тв.: Укр. перекл.— Філософія штуки, ч. 1. Львів, 1902; Нариси із старинного світа. Львів, 1905; Рос. перекл.— Философия искусства. М., 1933.

О. Р. Мазуркевич.

ТЕНА́Р (Thénard) Луї Жак (4.V 1777, Ла-Луптьєр, поблизу м. Ножан-сюр-Сен — 20.VI 1857, Париж) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1810), іноз. почесний член Петерб. АН (з 1826). Професор Колеж де Франс (1804—40), з 1810 — професор Паризького ун-ту і Політехнічної школи у Парижі. Разом з Ж. Л. *Гей-Люссаком* розробив спосіб одержання калію й натрію, виділив вільний бор, запропонував метод аналізу органічних речовин, довів, що натрій, калій та хлор є елементи. Відкрив пероксид водню. Автор праць з хімії та хім. технології.

ТЕНАРДИ́Т — мінерал класу сульфатів. $Na_2[SO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,66. Твердість 2,5—3. Безбарвний, іноді жовтуватий, червонуватий. Блиск скляний. У Рад. Союзі великі родовища Т. є в РРФСР (самосадочні озера Барабинського і Кулундинського степів, зат. *Кара-Богаз-Гол*), в Туркменії; за рубежем — в США і Канаді. Т. одержують і штучно. Застосовують для виробн. скла і соди.

ТЕНГІЗ — солоне безстічне озеро на *Казахському дрібносопковику*, в Цілиногр. обл. Каз. РСР. Площа 1590 км², глиб. до 8 м. Береги дуже розчленовані, є острови. Живиться за рахунок поверхневого стоку та атм. опадів. У озеро впадає р. *Нура*. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Входить до складу *Кургальджинського заповідника*.

ТЕНДЕ́НЦІЇ НО́РМИ ПРИБУ́ТКУ ДО ЗНИ́ЖЕННЯ ЗАКО́Н — об'єктивний екон. закон капіталістичного виробництва, згідно з яким середня *норма прибутку* з розвитком капіталізму має тенденцію до зниження. Вперше діяння Т. н. п. до з. з. науково обгрунтував К. Маркс. Основною причиною зниження середньої норми прибутку є зростання *органічної будови капіталу*. В гонитві за надприбутками в умовах гострої конкурентної боротьби кожний окремий капіталіст впроваджує нову техніку, вдосконалює технологію, внаслідок чого підвищується *продуктивність праці* і знижується індивідуальна вартість порівняно з суспільно-нормальною. Це призводить до зростання тех. і вартісної, а в остаточному підсумку і до зростання органічної будови капіталу на окремому підприємстві, в галузі і в рамках всього капіталістичного виробн. При цьому частка *змінного капіталу* порівняно з *постійним капіталом* в сукупному й *авансованому капіталі* зменшується, що при незмінній нормі *додаткової вартості* зумовлює зниження середньої норми прибутку. Іншою причиною діяння цього закону є сповільнення швидкості обороту сукупного капіталу (див. *Оборот капіталу*), що пов'язане з більш швидкими темпами зростання осн. капіталу порівняно з оборотним, із зростаючими труднощами в реалізації товарів. Це спричинює зменшення річної норми додаткової вартості, а отже і зниження середньої норми прибутку. При цьому маса прибутку зростає, оскільки збільшення сукупного капіталу супроводиться абсолютним зростанням розмірів змінного капіталу, тобто зростає кількість найманих робітників, які виробляють більшу масу додаткової вартості. Діяння Т. н. п. до з. з. стримується протидіючими факторами. До них належать: підвищення ступеня *експлуатації* найманих робітників, зниження *заробітної плати* нижче вартості *робочої сили*, здешевлення елементів постійного капіталу, зростання відносного перенаселення, *нееквівалентний обмін* у зовнішній торгівлі з економічно відсталими країнами, встановлення монопольно низьких цін на продукцію підприємств держ., немонополізованого та дрібнотоварного секторів, додаткові пільги та *субсидії* монополіям, надприбутки воєнних концернів, держ. регулювання економіки, застосування дешевої робочої сили емігрантів тощо.

С. В. Мочерний.

ТЕНДЕ́НЦІЯ (від лат. tendo — направляю) — 1) Напрям *розвитку* якогось явища, думки чи ідеї, здійснювання *закону* за внутрішньо притаманною йому логікою руху. В природі і суспільстві реалізація закону відбувається не в «чистому вигляді», а визначається внутр. і зовн. умовами, що спроможні прискорити, уповільнити або взагалі припинити діяння закону. В об'єктивній дійсності діє не один закон, а сукупність взаємопов'язаних за змістом законів (закономірність), що забезпечують стійку, тривалу Т. руху *системи*. «Таким чином,— зазначає К. Маркс,— закон діє тільки як тенденція, вплив якої виразно виступає тільки за певних обставин і на протязі тривалих періодів часу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 244). Слід розрізняти осн. Т., які надалі реалізуються, і другорядні, а також такі, що через збіг обставин не могли здійснитися. Осягнення об'єктивних, провідних Т. є умовою наук. *прогнозування* й управління соціальними процесами. 2) В мистецтві — складова частина худож. *ідеї*, ідейно емоційна спрямованість твору, авторське осмислення й оцінка проблематики, характерів через систему худож. образів.

В. І. Плотников.

ТЕ́НДРІВСЬКА ЗАТО́КА — мілководна затока на Пн. Чорного м., від якого відокремлена *Тендрівською косою*. Довж. бл. 45 км, пересічна шир. до 7 км, глиб. до 6 м. Взимку замерзає. У затоці є острови. Акваторія та узбережжя Т. з.— у складі *Чорноморського заповідника*.

ТЕ́НДРІВСЬКА КОСА́, Тендра — видовжений вузький острів у пн. частині Чорного м., в межах Херсон. обл. УРСР. Від узбережжя відокремлена *Тендрівською затокою* та вузькою протокою. Довж. бл. 65 км, шир. до 1,8 км. Складається з піщаних відкладів і ракушняку. Значна частина Т. к. входить до складу *Чорноморського заповідника*. Місце гніздування та зимівлі птахів.

ТЕНДРЯКО́В Володимир Федорович (н. 5.XII 1923, с. Макарівське, тепер Верховазького р-ну Волог. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1947. Перша книга нарисів і повістей — «Серед лісів» (1953). У романах «За швидкоплинним днем» (1959), «Побачення з Нефертіті» (1964), повістях «Не підійшов» (1954; фільм «Чужа рідня», 1956), «Тугий вузол» (1956; фільм «Саша вступає в життя», 1957), «Чудотворна» (1958; однойменний фільм, 1960), «Кончина» (1968), «Три мішки сміттєвої пшениці» (1973), «Затьмарення» (1977), «Розплата» (1979) та ін. порушив злободенні морально-етичні й соціальні проблеми сучасності. Автор наук.-фантастичної повісті «Мандрівка довжиною в вік» (1963), п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; Укр. перекл.— Тугий вузол. К., 1959; Чудотворна. К., 1960; За швидкоплинним днем. К., 1962; Коротке замикання. К., 1963; Надзвичайне. К., 1963.

В. Я. Буран.

ТЕНЕ́ТА Борис [спр. прізв., ім'я та по батькові — Гурій Борис Йосафович; 26.III (8.IV) 1903, смт Покровське, тепер Дніпроп. обл.— 6.II 1935] — укр. рад. письменник. Належав до літ. орг-цій «*Ланка*» і «*Марс*». Друкуватися почав 1924

у журн. «Червоний шлях». На деяких творах 20-х рр. позначилось нерозуміння ним суті непу, причин соціальних контрастів у тогочасній дійсності (повість «Гармонія і свинушник», 1927). В ряді оповідань Т. відобразив боротьбу за ідеї Жовтня, соціалістичне будівництво (зб. оповідань «Листи з Криму», 1927; «Десята секунда», 1929; «Будні», 1930; «В бою», 1931 та ін.). *П. П. Кононенко.*

ТЕНЗО́МЕТР (від лат. tensus — напружений і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють *деформації* у твердих тілах. Найпоширеніші Т. механічні та електричні. В більшості механічних Т. (мал.) вимірювана деформація зумовлює зміну віддалі між двома призмами, що контактують з тілом, і ця зміна передається на спец. відліковий пристрій важільним, важільно-гвинтовим або гвинтово-зубчастим механізмом. В електр. Т. вимірювана деформація спричинює зміну розмірів провідника, що утворює тензодатчик, який прикріплюють до тіла. Внаслідок зміни розмірів тензодатчика змінюється і його електр. опір, що виявляється потенціометром або електричним мостом (див. *Міст вимірювальний*). Є також Т. оптико-механічні, пневматичні та ін. Т. дають змогу досліджувати розподіл деформацій у деталях машин, конструкцій і споруд, випробовувати матеріали.

ТЕ́НЗОР (від лат. tensus — напружений) — математичний об'єкт, що узагальнює скалярні чи векторні *величини, матриці* тощо. В кожній системі *координат* або *системі відліку* Т. задається деякою сукупністю чисел, які взяті в певному порядку і змінюються при переході від однієї системи до іншої за спец. законом. Напр., у тривимірному просторі Т. визначається 3^r числами, де число r наз. рангом Т. Коли Т. визначений у кожній точці деякої множини чи диференційовного многовиду, кажуть про тензорне поле (див. *Поля теорія*). Т. широко використовують у математиці, *відносності теорії* (Т. енергії — імпульсу), *електродинаміці класичній* (Т. напруженості електромагн. поля), *кінетиці фізичній*, теорії *пружності* (Т. зусиль, деформацій) тощо. Див. також *Тензорний аналіз*.

Літ.: Кочин Н. Е. Векторное исчисление и начала тензорного исчисления. М., 1965; Векуа И. Н. Основы тензорного анализа и теории ковариантов. М., 1978.

М. С. Синюков.

ТЕ́НЗОРНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ математики, що вивчає *тензори* і тензорні поля засобами *математичного аналізу*. Т. а. є розвитком і узагальненням векторного аналізу (див. *Векторне числення*), теорії *матриць* і класичного матем. аналізу. Т. а. вивчає закони диференціювання, інтегрування та ін. операцій над тензорами і тензорними полями, в результаті яких знову одержують тензори. Найважливішою особливістю Т. а. є те, що він дає змогу формулювати і досліджувати геом., фіз. та ін. закономірності у формі, інваріантній (див. *Інваріантність*) щодо вибору системи *координат* або *системи відліку*. Поряд з векторним аналізом Т. а. є осн. матем. апаратом *поля теорії*.

Т. а. широко застосовується в *диференціальній геометрії* (*поверхонь теорія, ріманова геометрія*, теорія диференційовних многовидів тощо), механіці (теорія *пружності*, класична динаміка, механіка рідини і газу), теор. фізиці (теорія гравітаційних і електромагн. полів, *квантова механіка, ядерна фізика*), *кристалофізиці* тощо. Сформувався він у працях італ. вчених Г. Річчі-Курбастро (1853—1925) і Т. Леві-Чівіта (1873—1941). Значний внесок у розвиток Т. а. та його застосувань зробили А. *Ейнштейн*, нідерл. математик Я. А. Схоутен (1883—1971), амер. математик Д. Дж. Стройк (н. 1894), рад. вчені М. Є. *Кочин*, О. З. *Петров*, Б. Л. Лаптєв (н. 1905), П. О. Широков (1895—1944) та інші.

Літ.: Широков П. А. Тензорное исчисление. Казань, 1961; Петров А. З. Новые методы в общей теории относительности. М., 1966; Синюков Н. С. Геодезические отображения римановых пространств. М., 1979; Схоутен Я. Тензорный анализ для физиков. Пер. с англ. М., 1965; Сокольников И. С. Тензорный анализ. Пер. с англ. М., 1971.

М. С. Синюков.

ТЕНІО́ЗИ ТВАРИ́Н — група гельмінтозних хвороб, що їх спричинюють *стьожкові черви*. Паразитують в кишечнику хижих ссавців, рибоїдних птахів, від чого тварини виснажуються і часто гинуть. Проміжні хазяї паразитів — гризуни і *жуйні* тварини. Заходи боротьби: *дегельмінтизація*, запобігання поїданню проміжних хазяїв, профілактич. дегельмінтизація свійських м'ясоїдних і *хутрових звірів* у неблагополучних щодо теніозів господарствах.

ТЕ́НІРС (Teniers) Давід Молодший (хрещений 15.XII 1610, Антверпен — 25.IV 1690, Брюссель) — флам. живописець. Навчався у батька — Давіда Тенірса Старшого. Працював у Антверпені та Брюсселі. З 1647 — придворний художник і директор картинної галереї ерцгерцога Леопольда Вільгельма. Ініціатор заснування антверпенської АМ (1665). Твори: «Гірський пейзаж» (1640), «Караульня» (1642), «Блудний син» (1644), «Сільське свято» (1646), «Кабінет аматора мистецтв» і «В селянській оселі» (обидва — Київ. музей зх. та сх. мистецтва), «Гра на флейті» (Львів. картинна галерея). Картини Т. зберігаються також у ДЕ в Ленінграді, Дрезденській картинній галереї, у Прадо в Мадріді та ін. зібраннях.

Д. Тенірс Молодший. В селянській оселі. Київський музей західного та східного мистецтва.

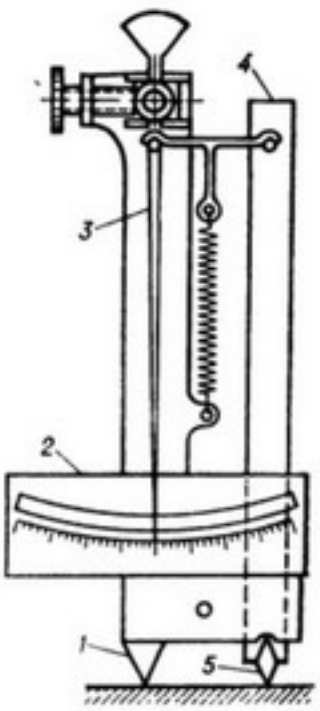

Механічний **тензометр:**
1 — нерухома призма;
2 — шкала;
3 — стрілка;
4 — важільний механізм;
5 — рухома призма.

Літ.: Смольская Н. Ф. Тенирс. Л., 1962.

ТЕ́НІС (англ. tennis) — спорт. гра з м'ячем і ракеткою на спец. майданчику — *корті*, що має різне покриття. Ракетка масою 255—340 г (9—12 унцій) — для дітей, 340—400 г (12—14 унцій) — для дорослих; виготовлена з дерева, легкого металу чи пластмаси, на обід натягнено натуральні або синтетичні струни. М'яч — із гуми, обклеєний ворсистою тканиною, масою 56,7 г і діаметром 6,35—6,67 см. Сучас. Т. виник у Великобританії в 2-й пол. 19 ст. Мета гри — ударом ракетки перекинути м'яч через сітку на бік противника так, щоб той не зміг його відбити (ударом з льоту або після першого відскоку) або припустився помилки. Розиграш кожного очка починається з подачі, при якій м'яч повинен потрапити в певне поле (при помилці дозволяється друга спроба). Рахунок очок ведуть від того, хто подає; за реалізацію першої і другої подачі нараховують по 15, третьої — 10, четвертої (підряд) — виграш гейму (частини партії). Право подачі переходить через гейм. Для перемоги у партії (сеті) необхідно виграти не менше ніж 6 геймів при перевазі не менше ніж у 2 очка. Змагання проводяться одиночні (чоловічі й жіночі) та парні (чоловічі, жіночі або мішані). В 1912 створено Міжнар. федерацію Т. (ІТФ). У 1896—1924 Т. входив до програми *Олімпійських ігор*. Офіційної першості світу ІТФ не організує; неофіційними чемпіонатами є: особистий (чоловічий і жіночий) — Уїмблдонський турнір (проводиться на трав'яних кортах з 1877 у Лондоні), Відкритий чемпіонат Франції (з 1891 у Парижі на грунтових кортах); для чоловічих команд — Кубок Девіса (з 1900); для жінок — Кубок Федерації (з 1963). З 1969 проводяться чемпіонати Європи. В Росії Т. культивується з кінця 70-х рр. 19 ст.; чемпіонати проводились з 1907. В СРСР перший чемпіонат проведений 1924. В 1923 створено Всесоюзну секцію Т., яку 1956 перетворено на Федерацію Т. СРСР (з 1956 входить до складу ІТФ). Рад. спортсмени з 1962 беруть участь у змаганнях на Кубок Девіса, з 1958 — в Уїмблдонському турнірі, з 1960 — у Відкритому чемпіонаті Франції, з 1968 — на Кубок Федерації, з 1969 — в чемпіонатах Європи. Найкращих успіхів у міжнар. змаганнях досягли рад. спортсмени О. Метревелі та О. Морозова — багаторазові чемпіони Європи. Чемпіонами Європи були, зокрема, і укр. тенісисти М. Крошина (1972, 1977), О. Єлисеєнко (1980, 1981) та Л. Савченко (1983).

І. С. Хохлов.

ТЕ́ННЕР Григорій Самійлович (13. X 1889, м. Акерман, тепер Білгород-Дністровський Одес. обл.— 31.X 1943, Уфа) — укр. рад. скульптор. Навчався в петерб. АМ у Г. Залемана. В 1914 закінчив мюнхен. АМ. Твори: пам'ятник В. І. Леніну в Дніпропетровську (1925), портрети — О. І. Герцена (1927), Г. В. Плеханова (1930), О. Шовкуненка (1933), С. М. Халтуріна (1934); композиції — «Ленін

Теодорік. Отець церкви. Близько 1365. Замок Карлштейн, каплиця Чесного хреста.

Теодоліт ОТ-2М

на броньовику» (1930), «О. С. Пушкін» (1935), «Карл Маркс» (1935—36), «К. Є. Ворошилов на коні» (1937—39); проекти пам'ятників — Т. Шевченкові (1925), В. І. Леніну (1927), К. Марксу, Ф. Е. Дзержинському (1940). З 1932 викладав у Одес. худож. училищі.

Літ.: Котляр М. Скульптор Г. С. Теннер. «Образотворче мистецтво». 1940. № 7.

ТЕННЕССІ́ — штат на Пд. Сх. США. Площа 109,4 тис. км². Нас. 4,3 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Нашвілл. Середню частину штату займає плато Камберленд, на Сх. — гори *Аппалачі*, на Зх.— Міссісіпська низовина. Найбільші ріки — *Міссісіпі* й Теннессі. На схилах гір поширені листяні ліси. Видобування вугілля, цинку, фосфоритів, мармуру. Розвинуті електроенергетика, хім. (виробн. штучного волокна, мінеральних добрив), металург. (зокрема, виплавка алюмінію) та атомна пром-сть. Значне машинобудування (автомобіле-, с.-г., електротех.). Деревообр., поліграфічні, текст., харч. та ін. підприємства. Гол. пром. центри: Мемфіс, Ноксвілл, Чаттануга. Більшість товарної продукції с. г. дає тваринництво м'ясо-молочного напряму (велика рогата худоба, свині). Осн. с.-г. культури — тютюн і соя. Вирощують також кукурудзу, пшеницю, бавовник, кормові культури.

ТЕ́ННІСОН (Tennyson) Альфред (6.VIII 1809, Сомерсбі, Лінкольншір — 6.X 1892, Олдуорт, Суррей) — англ. поет. Перша зб. «Вірші двох братів» (1827, у співавт. з братом Чарлзом), як і переважна більшість творів Т.-поета й драматурга, пов'язані з традиціями сентименталізму й консервативного романтизму. Але в кращих віршах і поемах Т. «Дочка млинаря» (1832), «Локслі Холл» (1842), «Мод» (1855), «Північний фермер», «Енох Арден» (обидві — 1864) та ін. релігійно-моралізаторські тенденції й політ. конформізм суперечливо поєднуються з утопічно-гуманістичними та демократичними мотивами. Вірші Т. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, рос.— О. Плещеєв, М. Михайлов, С. Маршак.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ТЕ́НОР (італ. tenore, від лат. teneo — тримаю) — 1) За середньовіччя (з 12 ст.) — осн. голос (партія) поліфонічного твору, виконував провідну мелодію. 2) Високий чоловічий співочий голос (діапазон: до першої — до третьої октав). На нотоносці позначається октавою вище від натурального звучання. Різновиди: ліричний, драм., лірико-драм., а також Т.-альтино. 3) Назва муз. інструментів мідної духової групи. Т. наз. також деякі муз. інструменти, звичайно середнього регістру, що належать до одного сімейства (саксофон-Т., домра-Т. тощо).

О. В. Іовса.

ТЕНОЧТІТЛА́Н — місто в 14 — на поч. 16 ст. в долині Мехіко, столиця держави *ацтеків*. За легендами, заснований 1325 на острові в зх. частині оз. Тескоко. Розміри городища — бл. 7,5 км². Місто було прорізане численними каналами і з'єднувалося з материком трьома дамбами з підйомними мостами. Т. поділявся на 4 райони (Куепопан, Теопан, Мойотлан і Астакалько), а кожний район — на 5 кварталів. У центрі Т. було розташовано монументальні храми (основний — вис. 30 м) і палаци правителів і знаті; в смузі міста існували особливі поселення ремісників — Амантлан та ін. Під час ісп. завоювання Мексіки Т. було зруйновано (1521), на його місці засновано м. Мехіко.

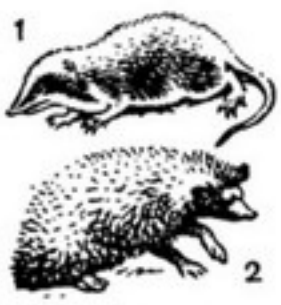

Тенрекові:
1 — рисовий тенрек;
2 — великий тенрек.

ТЕНРЕ́КОВІ (Tenrecidae) — родина комахоїдних *ссавців*. Довж. тіла до 40 см, хвоста 1—22 см. Голова довгаста, лицьовий відділ іноді видовжений у хобот. Волосяний покрив м'який, грубий щетинистий або голчастий. Поширені на Мадагаскарі, Коморських о-вах, в Зх. і Центр. Африці, акліматизовані на деяких о-вах Індійського ок. Населяють ліси, степи, чагарникові зарості, болота. Живуть у норах. Живляться червами, молюсками, комахами, а також плодами рослин. У виплоді до 24 малят. В родині 11 родів, 31 вид, зокрема рисовий Т. (Oryzorictes talpoides) завдає шкоди рисовим полям, м'ясо Т. звичайного (Tenrec eucaudatus) та Т. великого (Setifer setosus) вживають у їжу. Викопні Т. відомі з міоценових відкладів Кенії.

ТЕНТАКУЛІ́ТИ (Tentaculita) — клас викопних морських *молюсків*. З'явилися в силурійському, повністю вимерли в кін. девонського періоду. Входили до складу *планктону*. Раковина Т. (довжиною від часток мм до 30—50, іноді 70 мм) конусовидна, з кутом при вершині 2—10°, зовні скульптурована поперечними, поздовжніми, бугристими ребрами або ямками; всередині поділяється на камери: початкову, септальну і найбільшу, кінцеву, в якій містилося тіло молюска. В центр. частині кожної септи (перегородки) є отвір. Комірки між септами були наповнені газом, який виділювався молюском, що мало важливе значення для балансування Т. в товщі води.

Д. Є. Макаренко.

ТЕОБРОМІ́Н — лікарський препарат рослинного походження, що належить до *серцево-судинних засобів*. Виділяють з шкірки бобів какао. Виробляється також синтетичним способом. За хім. будовою Т.— *алкалоїд* пуринового ряду. Білий кристалічний порошок, гіркий на смак. Легко розчиняється в розбавлених лугах та кислотах. Стимулює серцеву діяльність, розширює вінцеві судини серця і мускулатуру бронхів, посилює сечовиділення, викликає слабке збудження центральної нервової системи. Застосовується гол. чин. при спазмах судин серця і мозку.

ТЕОГО́НІЯ (грец. θεογονία, від θεός — бог і γονή — народження, походження) — сукупність *міфів* про походження і родовід богів. Притаманна політеїстичним релігіям (див. *Політеїзм*). Широко відомою є Т. в грец. міфології; її найповніше виклав давньогрец. поет *Гесіод* (8—7 ст. до н. е.) в поемі «Теогонія». Т. існували і у слов'ян. народів.

ТЕОДИЦЕ́Я (франц. théodicée, від грец. θεός — бог і δίκη — справедливість), «боговиправдання» — релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого бога і наявністю зла на землі шляхом «доказу», що саме зло є добром. Термін «теодицея» вперше запровадив Г. В. *Лейбніц*.

ТЕОДОЛІ́Т (від грец. θεάομαι — розглядаю і δολιχός — довгий) — кутомірний прилад для вимірювання на місцевості кутів у горизонтальній і вертикальній площинах. Застосовують при геодезичних (див. *Геодезія*), маркшейдерських (див. *Маркшейдерія*), астр. та ін. роботах. Осн. частини Т.: *зорова труба*, горизонтальний та вертикальний лімби (скляні або металеві круги з поділками в градусах або його частинах), алідада з пристроєм для відрахування кутових поділок лімба, рівні для встановлення осей обертання. Т. має дві взаємно перпендикулярні осі обертання — вертикальну та горизонтальну. Існують спеціалізовані Т.— астрономічні, *тахеометри*, маркшейдерські, кодові (автоматично записують результати на стрічку для введення в електронні обчислювальні машини).

В. М. Сердюков.

ТЕОДОРА́КІС (Θεοδωράκης) Мікіс (н. 29.VII 1925, о. Хіос) — грец. композитор і громадсько-політ. діяч. Учасник антифашист. Руху Опору. Під час монархії був заслан̆ий на о. Ікарія та ув'язнений у концтаборі на о. Макронісос (1948—49). У 1950 закінчив Афінську консерваторію, 1953—59 вдосконалював майстерність у Паризькій консерваторії. З 1959 жив у Греції. Був депутатом парламенту від Єдиної демократичної партії. Після військ. перевороту був ув'язнений (1967 і 1969). У 1970 емігрував до Франції, 1974 повернувся до Греції. Більшість творів присвячена боротьбі греків проти фашист. окупації та громадян. війні у Греції. Автор опер «Пісня загиблого брата» (1962), «Квартал ангелів» (1965), балетів (у т. ч. «Орфей і Еврідіка», 1958), ораторій, симф. творів, концерту для фп. з оркестром (1960), камерно-інструм. ансамблів, пісень (цикли «Епітафія», «Греція», «Пісні боротьби»), музики до вистав (зокрема, «Едіп-цар» Софокла) і кінофільмів. Гастролював у СРСР. Премія Ленінського комсомолу, 1967. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1982.

В. С. Мурза.

ТЕОДО́РІК (Детршіх; Theodorik, Theodoricus, р. н. невід.— бл. 1381) — чес. живописець. Серед творів — численні ікони у каплиці Чесного хреста, в замку Карлштейн поблизу Праги. В них художник намагався відійти від умовних готичних традицій, надати образам життєвих, реальних рис.

ТЕОДО́РІХ Великий (Теодеріх; Theodoricus, Theoderich; бл. 454, Паннонія — 26.VIII 526, Равенна) — король *остготів*, з 475. Син остготського короля Теодемира. В 493 остготи, очолені Т., загарбали Італію і заснували на її території своє королівство. В д-ві Т.

в інтересах остготської феод. верхівки, що намагалася зблизитися з рим. рабовласницькою знаттю, були збережені рабовласницькі порядки, рим. адміністрація і фінанс. система. У виданому Т. «Кодексі» було узаконено рабство і велику зем. власність. Проте постійні конфлікти, що відбувалися між остготами і римлянами, ослаблювали д-ву Т. У 555 її розгромила *Візантія*.

ТЕОКРА́ТІЯ (від грец. θεός — бог і κράτος — влада) — форма держ. правління, за якої політ. влада в державі належить духівництву, а глава д-ви є водночас главою церкви. Теократичною д-вою є, напр., *Ватікан*.

ТЕОЛО́ГІЯ (грец. θεολογία, від θεός — бог і λόγος — вчення), богослов'я — вчення про *бога*, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень «священого письма», яке вважається богонатхненним, божественним одкровенням (свідченням бога про себе самого). Т. виступає догматичним обгрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною *релігії* (див. *Теїзм*). Гол. ідеєю її є ідея абс. надприродного бога — особи. Найширше системи Т. розроблено в *християнстві*, *ісламі* та *іудаїзмі*. Т.— ідеалістичне, метафіз. вчення, сповнене нездоланних внутр. суперечностей, які виникають при намаганні поєднати твердження про надраціональний, недоступний людському пізнанню характер «одкровення» і спробу раціонально пояснити його смисл. Т. являє собою систему богословських дисциплін. У християнстві це — основне, догматичне, моральне, біблійне, пастирське богослов'я. Т. претендує на роль науки, але не має з нею нічого спільного, бо вихідні положення Т. не є відображенням реальності, вони базуються на незмінних догмах при відсутності аргументованих доказів. Гол. призначення Т.— обгрунтування, виправдання і захист релігії в цілому або конкретних віровчень, а також боротьба проти *атеїзму*. Вона завжди протистояла науці й матеріалістич. філософії. З часу *Відродження* Т. викривали передові мислителі (*Еразм Роттердамський*, Б. *Спіноза*, франц. матеріалісти 18 ст., Л. *Фейєрбах*, революційні демократи). Марксистсько-ленінська філософія довела повну неспроможність Т. Соціальний і *науково-технічний прогрес* неухильно руйнує Т., як і саму релігію. Криза Т. змушує її апологетів вдаватися до модернізму (див. *Модернізм* у релігії), що знаходить свій вияв, зокрема, у спробі тлумачити за допомогою Т. реальні соціальні й духовні явища (революцію, політику, працю тощо). Спростування Т.— одне з осн. завдань наукового атеїзму.

Літ. див. до ст. *Релігія*.

О. С. Онищенко.

ТЕОРЕ́МА (грец. θεώρημα, від θεωρέω — розглядаю) — твердження, правильність якого встановлюють за допомогою спеціальних міркувань (доведень). При доведенні Т. спираються на *аксіоми* та на раніш доведені Т. В будь-якій Т. розглядають умову, тобто те, що пропонується як дане, і висновок — те, що потрібно довести. Якщо умову і висновок Т. поміняти місцями, то одержують о б е р н е н у Т. З правильності прямої Т. не випливає правильність оберненої. Напр., для *Піфагора теореми* обернена Т. правильна, а для Т.: «якщо у трикутнику один кут прямий, то два інші гострі» обернена Т. неправильна. Якщо в Т. умову і висновок замінити їхніми запереченнями, то одержують п р о т и л е ж н у Т. Пряма Т. і обернена протилежній або обернена Т. і протилежна Т. (до прямої) є рівносильними. Це іноді дає змогу замість прямої Т. легше довести обернену протилежній до неї Т. (т. з. метод доведення від супротивного). Допоміжна Т., яку використовують при доведенні однієї або кількох ін. Т., наз. *лемою*. Кожна Т. має точний зміст та силу лише як твердження тієї аксіоматичної теорії, в якій її сформульовано та доведено або спростовано. Напр., Т. про те, що сума внутр. кутів трикутника дорівнює 180°, справедлива лише в *евклідовій геометрії*.

«ТЕОРЕТИ́ЧЕСКАЯ И ЭКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНАЯ ХИ́МИЯ» — журнал, орган Відділення хімії і хім. технології АН УРСР. Заснований 1965. В журналі висвітлюються питання квантової хімії, теорії хім. будови речовин, механізму хім. реакцій, фотохімії, хім. термодинаміки, теорії розчинів і суміжних з хімією питань фізики. Публікуються статті, присвячені використанню нових фіз. методів, аналізу їхніх можливостей і теор. обгрунтуванню сфер їхньої дії і меж застосування. Виходить у Києві 6 раз на рік; перекладається англ. мовою у США.

К. Б. Яцимирський.

ТЕОРЕТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрономії*, що вивчає методи визначення і прогнозування орбітального та обертального руху тіл *Сонячної системи* на базі астрометричних спостережень і траєкторних вимірювань. Включає в себе розділи *небесної механіки*, пов'язані: з вивченням збуреного руху (див. *Збурення руху небесних тіл*) і обертання конкретних небесних тіл; розробкою методів визначення елементів *орбіт*, параметрів обертання та ін. параметрів, від яких залежать спостережувані положення й орієнтація небесного тіла; розробкою методів обчислювання положень небесних тіл на орбіті чи їхньої орієнтації в майбутньому (методи прогнозування руху, складання *ефемерид*).

Т. а. виникла в 17 ст. з потреби розмежувати роботу по проведенню спостережень (тепер це завдання *астрометрії*) і по теор. осмисленню їхніх результатів. У розвиток Т. а. великий внесок зробили Й. *Кеплер*, І. *Ньютон*, К. Ф. *Гаусс*, П. С. *Лаплас*, Ж. Л. *Лагранж* та ін. математики й астрономи. Особливо швидко Т. а. почала розвиватись після запуску першого *штучного супутника Землі* та здійснення перших міжпланетних польотів.

Ю. В. Батраков.

ТЕОРЕТИ́ЧНОЇ ФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений у Києві 1966 на базі теоретичного відділу Інституту фізики АН УРСР. У складі ін-ту (1983) 14 відділів та відділення статистичної фізики у м. Львові. Осн. напрями наук. діяльності: теорія твердого тіла, фізична кінетика, теорія плазми, матем. методи теор. фізики, теорія елементарних частинок, статистична фізика, теорія ядра та ядерних реакцій, біофізика, теорія екситонів та солітонів. З ін-том пов'язана діяльність М. М. *Боголюбова*, О. С. *Давидова*, В. Г. *Бар'яхтара*, О. С. *Парасюка*, О. З. *Петрова*, О. Г. *Ситенка*, І. Р. *Юхновського* та ін. При ін-ті є аспірантура.

А. Г. Загородній.

ТЕО́РІЇ, ІСТО́РІЇ І ПЕРСПЕКТИ́ВНИХ ПРОБЛЕ́М РАДЯ́НСЬКОЇ АРХІТЕКТУ́РИ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Засн. 1946 в Києві як Ін-т історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР. З 1956 — Ін-т теорії та історії архітектури і буд. техніки Академії буд-ва і архітектури УРСР. З 1964 — в системі Держкомітету по цивільному буд-ву і архітектурі при Держбуді СРСР. Осн. напрями роботи: питання теорії рад. архітектури, історії архітектури і буд. техніки, охорони пам'яток архітектури УРСР, аналіз забудови міст і сіл та ін. Серед видань ін-ту — «Нариси історії архітектури Української РСР» (у 2 томах), «Сучасна архітектура Радянської України». Брав участь у підготовці «Історії українського мистецтва» (в 6 томах). З 1979 видає збірники наук. праць.

В. П. Дахно.

ТЕО́РІЯ (грец. θεωρία — розгляд, міркування, вчення). 1) В широкому розумінні — особлива сфера людської *діяльності* та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну дійсність, протистоїть *практиці* як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. Т. виростає з практики, узагальнює її та обгрунтовується нею, а практика осмислюється, організовується і спрямовується Т. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що сила Т.— в її єдності з практикою. Прикладом цього може служити діалектичний взаємозв'язок революц. Т. і революц. практики в процесі розвитку *суспільства*. 2) У вузькому розумінні — форма вірогідних наук. знань, що дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві характеристики об'єктів. Від ін. форм наук. *відображення* (*абстракції*, *гіпотези* тощо) Т. відрізняється насамперед будовою і пізнавальними функціями. Характерним для будови Т. є те, що всі її твердження і поняття поділяються на дві групи. Перша з них, вихідна, формулює фундаментальні закони чи властивості об'єктів і становить основи Т. Друга, похідна група, формулює залежні від фундаментальних закони або властивості, що з тією чи ін. силою логічної необхідності виводяться з першої. Вихідні твердження називають *принципами*, *постулатами* або *аксіомами*, похідні — логічними наслідками, висновками або *теоремами*. Тісний логічний зв'язок між *по-*

А. Теннісон.

М. Теодоракіс.

Г. С. Теннер. Проект пам'ятника Ф. Е. Дзержинському. Тонований гіпс. 1940.

няттями і твердженнями, що визначається способом *доведення* їхньої істинності (шляхом логічного виведення або аргументації фактами), надає Т. характеру цілісної *системи* знання. Тому побудова Т. виступає водночас і систематизацією наук. знань. У пізнавальному відношенні Т. є узагальненням об'єктивних фактів, способом опису та пояснення закономірностей реальної дійсності, засобом *передбачення наукового*. Кожна розвинена *наука* будується з багатьох пов'язаних між собою Т., особливе місце серед яких посідають т. з. фундаментальні Т., що становлять основу розвитку науки і формують пануючий у ній стиль мислення. Т. здебільшого виникає у вигляді наук. гіпотези, яка перетворюється на теорію внаслідок підтвердження її експериментом, спостереженням тощо. Остаточним критерієм істинності теорій є суспільно-істор. практика. *П. Ф. Йолон.*

ТЕО́РІЯ ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА — юридична наука, яка становить систему знань про специфічні закономірності і загальні закони виникнення, розвитку та функціонування *держави* і *права* та держ.-правових явищ. У системі марксистсько-ленінських сусп. наук Т. д. і п. найтісніше пов'язана з *історичним матеріалізмом*, теорією *наукового комунізму, політичною економією*. Категорії, закони, принципи, що формулюються цими науками. Т. д. і п. використовує як методологічну основу, насамперед для розкриття сутності й розробки типології держ.-правових систем, виходячи з їхньої соціально-класової природи. Головне в предметі марксистської Т. д. і п.— закономірності д-ви і права соціалістичного типу. Досліджуючи д-ву і право в цілому, Т. д. і п. відіграє провідну роль щодо інших, зокрема галузевих, *юридичних наук*. Вона розробляє найзагальніші держ.-правові поняття, методологічні можливості яких використовуються цими науками (напр., поняття типу, змісту, функції, форми, структури, механізму, органу держави; типу, змісту, форми, структури галузі права, *реалізації права*; юрид. норми, правосуб'єктності, правового відношення, *законності*, правопорушення, юрид. відповідальності тощо). Т. д. і п. здійснює свої функції як шляхом безпосереднього вивчення держ.-правової та ін. соціальної практики, так і на основі узагальнення даних ін. юрид. наук, використовуючи філос. принципи пізнання, загальнонаук. підходи й поняття, а також специфічно-юрид. дослідницькі методи і процедури. Завдяки цьому вона поєднує філос., соціологічний та суто юрид. напрями дослідження. Марксистська Т. д. і п. органічно поєднує науковість з *партійністю*, виходить з позицій робітн. класу, який заінтересований у науковому пізнанні соціальної дійсності для її перетворення відповідно до об'єктивних законів сусп. розвитку, веде непримиренну боротьбу проти бурж. та ревізіоністських фальсифікацій питань держави і права.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970; Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971; Керимов Д. А. Общая теория государства и права. Предмет, структура, функции. М., 1977.

П. М. Рабинович.

ТЕОСО́ФІЯ (від грец. θεός — бог і σοφία — мудрість) — 1) Містичне богопізнання. На відміну від *теології*, Т. будується не на певних засадах віровчення (догматах), а на особистих реліг. враженнях людини. 2) Реакційне релігійно-філос. вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної *інтуїції* і «одкровення», доступних обраному колу «посвячених» осіб. Представники Т., на відміну від традиційних містиків (див. *Містицизм*), намагаються дати суб'єктивному містичному досвідові «богопізнання» формально-логічне обґрунтування. Засновником сучас. Т. вважають рос. письменницю О. П. Блаватську, за ініціативою якої 1875 в Нью-Йорку було організовано теософське т-во. Центр т-ва 1879 перемістився в Індію. Визнання можливості безпосередніх контактів з надприродними, потойбічними силами зближує Т. зі *спіритизмом* та *окультизмом*. Різновидом Т. є *антропософія*. 3) Заг. назва всіх містичних учень

ТЕОФІ́ПОЛЬ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Полтві (прит. Горині), за 30 км від залізничної ст. Суховоля. 6,0 тис. ж. (1983). Вперше згадується в документах 1420 під назвою Камінь (до 1740 — Човганський Камінь, Човган, з 1740 — сучасна назва) як одна з фортець лит. феодалів. Після *Люблінської унії 1569* її загарбала шляхет. Польща. Населення містечка брало активну участь у *Наливайка повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54*, антифеод. повстанні 1664—65 на чолі з С. *Височаном, Палія повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Т. був одним з важливих пунктів пересилання газ. «*Искра*» та ін. марксистської л-ри з-за кордону в Росію. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (6.VII 1941 — 4.III 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1959 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— цукр., сироробний, комбікормовий та цегельний з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ТЕОФІ́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 36,7 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Теофіполь*. Т. р. розташований на пн.-сх. схилах *Подільської височини*. Поверхня — переважно слабо розчленована рівнина. Поширені піщані дюни і пасма. Річки — *Горинь, Случ, Полтва*, Жердь та інші (усі — басейну Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб, граб) займають 1,8 % тер. району. Провідна галузь пром-сті — харчова (теофіпольські сироробний та цукр. з-ди, хлібокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Теофіполь), 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується

на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, виробн. молока, м'яса і яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 61 тис. га, у т. ч. орні землі — 57 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Т. р.— 20 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 152 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (в Теофіполі і Базалії), 28 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 17 будинків культури, 38 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 42 б-ки. У с. Мануїльському Т. р. (кол. Святець), на батьківщині рад. парт. і держ. діяча Д. З. *Мануїльського*, відкрито музей. У Т. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931).

А. К. Медвідь.

ТЕОФРА́СТ (Феофраст; Θεόφραστος; справж. ім'я — Тіртам; бл. 370 до н. е., Ерес на о. Лесбос — бл. 287, Афіни) — давньогреч. природодослідник, один з перших ботаніків давнього часу, філософ *перипатетичної школи*. Спочатку був учнем *Платона*, потім — послідовником *Арістотеля*. Т.— автор багатьох творів з ботаніки, фізики, етики, медицини, психології, логіки тощо. Серед небагатьох творів, що дійшли до нашого часу, найвідомішими є «Дослідження про рослини», «Про причини рослин», «Етичні характери».

ТЕ́ПЛА ПРОКА́ТКА — обробка тиском (*прокатка*) нагрітих металевих сплавів (переважно сталей). Відбувається при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації* (для сталі — при т-рі 200—600 °С). Теплою прокаткою одержують гол. чин. труби з нержавіючої сталі на *трубопрокатних агрегатах* холодної прокатки. Т. п. сприяє інтенсивнішому пластичному деформуванню, ніж *холодна прокатка*.

ТЕ́ПЛИК — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Кублич. 5,9 тис. ж. (1983). Вперше згадується в писемних джерелах 15 ст. як прикордонний пункт *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т.— під владою *Речі Посполитої*. Населення Т. брало участь у *гайдамацькому русі*, *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. У 20—30-х рр. 19 ст. поблизу Т. діяли повстанські загони У. *Кармалюка*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1956 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— з-ди: сухого знежиреного молока, хлібний, комбікормовий, цегельний та «Зоря» вінн. виробничого об'єднання «Жовтень» (виробн. електрокалориферів), птахофабрика, харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ТЕПЛИ́ЦЯ — спеціальне опалюване приміщення з покриттям із світлопрозорого матеріалу (скла, поліетиленової плівки тощо) для цілорічного вирощування *тепличних культур* і *розсади*. Т. бувають і неосвітлені, напр., Т. для вирощування *печериць*. Використовують Т. також в селекційній роботі для скорочення строків виведення нових сортів і гібридів с.-г. культур, одержуючи не одну, а 2—3 репродукції насіння за рік; в наук. установах (для проведення різних біол. досліджень); для зберігання і розмноження теплолюбних рослин в сх. і пн. широтах. За внутр. обладнанням Т. бувають стелажні й грунтові. В стелажних Т., переважно розсадних, рослини вирощують на стелажах (полицях). У грунтових Т. рослини висаджують безпосередньо в грунт. На Україні розроблено високоефективний метод і безгрунтового вирощування овочів у Т. на щебені або гравії, що їх зволожують розчином поживних речовин (див. *Гідропоніка*). За часом використання Т. поділяють на зимові, що функціонують цілий рік, і весняні, в яких овочі вирощують навесні й восени. За конструкцією Т. бувають одно- і двосхилі; ангарні і блокові. Ангарні Т.— це великі двосхилі споруди, де немає внутрішніх підпор, що дає можливість механізувати догляд за рослинами. Блокові Т. складаються з двох або кількох з'єднаних одна з одною двосхилих Т. (блоків) без перегородок між ними. Особливо економічні Т., які обігрівають тепловими відходами пром. підприємств. *Ф. Я. Попович.*

ТЕ́ПЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,3 тис. чол. (1983). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані селищній та 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — смт *Теплик*. Т. р. розташований на пд. схилах *Придніпровської височини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина з глибоковрізаною системою річок та балок. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Удич*, *Кіблич* (бас. Пд. Бугу). Грунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен. липа) займають 4,9 тис. га. Провідна галузь пром-сті — харч. (найбільші підприємства — Удицький та Соболівський цукр., Бджільнянський спиртовий, Теплицький сухого знежиреного молока з-ди). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Теплик), 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь) і тех. (цукр. буряки, соняшник) культур; тваринництво — м'ясо-мол. напряму (скотарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 64,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У Т. р. — 25 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Кублич, Розкошівка, Дукля. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та 2 муз. школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, 46 кіноустановок, 44 б-ки, музей укр. рад. композитора М. Д. *Леонтовича* у с. Марківці (де його поховано). У с. Тополівці Т. р. народився укр. рад. економіст П. І. *Багрій*, у с. Пологах — укр. рад. хімік К. Б. *Яцимирський*. У районі видається газ. «Зірка» (з 1931).

Г. В. Ажула.

ТЕПЛИ́ЧНІ КУЛЬТУ́РИ — овочеві, квіткові, плодові та ягідні рослини, що їх вирощують у *теплицях* за штучних умов клімату, грунтового і повітряного живлення. В СРСР, у т. ч. й на Україні, значного поширення набуло тепличне *овочівництво*, що постачає населенню свіжі овочі в період, коли відкритий грунт не дає овочевої продукції. Осн. Т. к. є огірки й помідори. В теплицях вирощують ще й зелень селери, петрушки, буряків та цибулі. У великих тепличних г-вах взимку і навесні вирощують цвітну капусту, солодкий перець, баклажани, кавуни, дині тощо. З плодоягідних культур у теплицях культивують виноград, персики, абрикоси, лимони, апельсини, суниці, а з квіткових — троянди, бузок, левкої, примули, гіацинти, тюльпани тощо. В теплицях вирощують і *розсаду* овочевих та квіткових рослин.

Г. Р. Титаренко.

ТЕ́ПЛІЦЕ — місто на Пн. Зх. Чехословаччини, в Пн.-Чеській обл. Вузол з-ць. 52 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., хім., скляної, керамічної, текст., швейної, харч. пром-сті. В районі Т.— видобування поліметалевих руд і бурого вугілля. Краєзнавчий музей. Бальнеологічний курорт з радіоактивними мінеральними джерелами.

ТЕПЛОБА́ЧЕННЯ — перетворення *теплового випромінювання* об'єктів на їхнє видиме зображення. Пристрої, що виконують таке перетворення, наз. тепловізорами. Вони бувають скануючого (див. *Сканування*) і нескануючого типів. У тепловізорах першого типу приймачі теплового випромінювання (*болометри*, *термопари*) перетворюють його на електр. сигнали, а оптико-мех. скануюча система підсилює ці сигнали і синхронно реєструє їх на екрані у вигляді чорно-білих або кольорових картин. У тепловізорах другого типу теплове зображення об'єкта безпосередньо проеціюється на екран, що покритий тонким шаром теплочутливого матеріалу (кристалічним *люмінофором*, *рідкими кристалами* та ін.). Завдяки зміні характеристик цих матеріалів при їхньому нагріванні теплове зображення стає видимим. Прикладом тепловізорів нескануючого типу є піроелектр. відикон. Т. застосовують у мед. і тех. діагностиці, навігації, геол. розвідці, у військ. справі. Див. також *Інфрачервона техніка*, *Теплопеленгація*.

Л. С. Кременчуцький.

ТЕПЛО́В Борис Михайлович [9 (21).X 1896, Тула — 28.IX 1965, Москва] — російський радянський психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1957). Закінчив Моск. ун-т (1921). З 1929 працював у н.-д. ін-ті заг. та пед. психології АПН РРФСР. Гол. редактор журналу «Вопросы психологии» (1958—65). Т. досліджував проблеми зорових та слухових відчуттів, історію психології, проблему здібностей та ін. індивідуально-психологічних особливостей людини, розробив нову методику експериментального вивчення індивідуальних відмінностей. Т.— автор та редактор п'яти збірників «Типологічні особливості вищої нервової діяльності людини», підручника з психології для серед. школи, а також підручників та навч. посібників з психології для вузів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Ю. Малков.*

ТЕПЛОВА́ ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ТЕС — промислове підприємство, де теплова енергія, що виділяється при згорянні органічного палива, перетворюється на електричну; основний вид *електричних станцій*. Розрізняють Т. е.: на твердому, рідкому, газоподібному паливі та мішаного типу; з *паровими турбінами*, *газовими турбінами* і *двигунами внутрішнього згоряння*; базові, що відзначаються рівномірним навантаженням про-

тягом доби, і *пікові електростанції*. Серед Т. е. переважають *конденсаційні електростанції*, що виробляють тільки електр. енергію. Менш поширені *теплоелектроцентралі*, які постачають споживачам, крім електричної енергії, ще й тепло (у вигляді пари, гарячої води). Іноді до Т. е. умовно відносять *атомні електростанції* і *геотермальні електростанції*. В СРСР встановлена потужність ТЕС досягає 3 ГВт, проектуються ТЕС на 4,5 ГВт і більше.

ТЕПЛОВА́ МЕРЕ́ЖА — сукупність *трубопроводів* (*теплопроводів*), якими переміщують і розподіляють *теплоносій* (воду, пару) при централізованому *теплопостачанні*. Розрізняють Т. м.: магістральні (радіальні, або тупикові, та кільцеві) й розподільні; однотрубні (підвідні магістралі), двотрубні (з підвідною і зворотною магістралями), три- та багатотрубні (з різними теплоносіями або з теплоносієм різних потенціалів). Труби Т. м.— гол. чин. сталеві, діам. від 50 (підвідні до окремих будинків) до 1400 мм (магістральні). Прокладають їх під землею (у непрохідних або напівпрохідних каналах, у *колекторах*, безпосередньо у грунті), а також над нею (на *естакадах*, опорах тощо). Щоб забезпечити безперебійність постачання теплом, деякі магістральні Т. м. з'єднують між собою, а між їхніми відгалуженнями влаштовують перемички. На магістральних Т. м. значної протяжності встановлюють насосні підстанції. Тепловтрати знижують *теплоізоляцією* мережі. Зовн. поверхню труб Т. м. захищають від корозії водонепроникними покриттями (їх наносять на шар теплоізоляційного матеріалу або на поверхню труби); корозії внутр. поверхні труб і утворенню накипу запобігають *водопідготовкою*.

ТЕПЛОВЕ́ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ, температурне випромінювання — електромагнітне випромінювання тіла за рахунок його *внутрішньої енергії*. Виникає в умовах детальної рівноваги в тілі (див. *Детальної рівноваги принцип*) і визначається його абс. т-рою і оптичними властивостями. До осн. характеристик Т. в. і поглинання тіла належать випромінювальна здатність тіла, що дорівнює спектральній густині його *світності енергетичної* при Т. в., і поглинальна здатність тіла, що дорівнює спектральному коеф. поглинання. Для Т. в., що перебуває в *термодинамічній рівновазі* з нагрітим тілом, виконуються *Кірхгофа закон випромінювання*, для *абсолютно чорного тіла — Планка закон випромінювання, Стефана — Больцмана закон випромінювання* тощо.

ТЕПЛОВЕ́ ПО́ЛЕ Землі — теплове поле, зумовлене діянням глибинних джерел тепла, що виникають гол. чин. в результаті розпаду *радіоактивних елементів*, і сонячного випромінювання. Розподіл Т. п. зумовлений особливостями поширення і потужністю джерел теплогенерації й поглинання тепла, теплофіз. властивостями речовини Землі тощо. Інтенсивність теплових потоків у Т. п. збільшується від давніх тектонічних структур до молодших, т-ра зростає з глибиною. Макс. значення теплових потоків характерні для *серединноокеанічних хребтів*, мінімальні — для кристалічних *щитів*. На Україні найбільші теплові потоки зафіксовано в *Закарпатському прогині*, найменші — на *Українському щиті*. У верх. шарах *земної кори* Т. п. визначають вимірюванням т-ри і теплових потоків у свердловинах та на дні морів і океанів; у більш глибоких геосферах — шляхом розрахунків. За значеннями т-р і теплових потоків Т. п. можна зробити висновки про інтенсивність тектонічних (див. *Тектоніка*) і магматичних (див. *Магма*) процесів у *літосфері*, наявність у надрах Землі теплових аномалій, пов'язаних з покладами нафти і газу, поліметалевих руд та деяких ін. корисних копалин. Ділянки Землі з макс. значеннями т-р і теплових потоків перспективні для буд-ва *геотермальних електростанцій*. Див. також *Геотермія*.

Літ.: Кутас Р. И., Гордиенко В. В. Тепловое поле Украины. К., 1971.

В. І. Лялько.

ТЕПЛОВИДІЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — конструктивні елементи *ядерного реактора*, що містять *ядерне пальне*, яке під час дії реактора виділяє тепло. Розміщують їх в *активній зоні* реактора. Кожний такий елемент складається з осердя (стрижня, пластини тощо), сформованого з керамічного або металевого ядерного пального, і герметизуючої оболонки навколо нього, яка перешкоджає попаданню у *теплоносій* радіоактивних продуктів поділу пального. Між керамічним осердям і оболонкою залишають вільний об'єм на випадок зміни розмірів осердя при нагріванні, опроміненні тощо. Оболонку виготовляють з графіту, цирконієвих і алюмінієвих сплавів (Т. е. *водо-водяних реакторів, графіто-водних реакторів, графіто-газових реакторів, важководних реакторів*), з нержавіючих сталей і жароміцних сплавів (Т. е. *реакторів-розмножувачів* з рідкометалевим або газовим теплоносієм). На оболонці роблять ребра, що підвищує стійкість і поліпшує охолодження її теплоносієм. Т. е. завантажують у реактор звичайно у вигляді блоків. З використаних Т. е. вилучають невигоріле або знову нагромаджене ядерне пальне. Іноді такі Т. е., як джерела іонізуючого випромінювання, застосовують у різних технологічних процесах, для наук. досліджень.

В. С. Карасьов.

ТЕПЛОВИ́Й БАЛА́НС Землі — співвідношення між надходженням і витратами енергії на земній поверхні та в *атмосфері* Землі. Осн. джерелом енергії для більшості фіз., хім. і біол. процесів в атмосфері, *гідросфері* та верх. шарах *літосфери* є *сонячна радіація*. Тому розподіл і співвідношення складових Т. б. характеризують її перетворення в цих оболонках. Т. б. являє собою окремий випадок формулювання закону збереження енергії (див. *Збереження закони*). Т. б. земної поверхні може бути виражений таким рівнянням: $R + P + F_0 + LE = 0$, де R — радіаційний баланс, P — турбулентний потік тепла між земною поверхнею й атмосферою, F_0 — потік тепла між земною поверхнею і глибшими шарами літосфери та гідросфери, LE — витрати тепла на випаровування (дорівнюють добутку маси випаруваної води E на теплоту випаровування L). Рів-

Табл. 2. **Тепловий баланс атмосфери** (ккал/см² на рік)

Широта, в градусах	R_a	L_r	P	F_a
70—60 пн. ш.	—70	28	9	33
60—50	—60	43	13	4
50—40	—60	47	17	—4
40—30	—69	46	23	0
30—20	—82	42	24	16
20—10	—83	70	15	—2
10—0	—76	115	9	—48
0—10 пд. ш.	—74	90	8	—24
10—20	—76	74	11	—9
20—30	—74	51	15	8
30—40	—71	55	12	4
40—50	—64	61	9	—6
50—60	—57	58	8	—9
Земля в цілому	—72	60	12	0

Табл. 1. **Тепловий баланс земної поверхні** (ккал/см² на рік)

Широта, в град.	Океани				Суходіл			Земля (пересічно)			
	R	LE	P	F_0	R	LE	P	R	LE	P	F_0
70—60 пв. ш.	23	—33	—16	26	20	—14	—6	21	—20	—9	8
60—50	29	—39	—16	26	30	—19	—11	30	—28	—13	11
50—40	51	—53	—14	16	45	—24	—21	48	—38	—17	7
40—30	83	—86	—13	16	60	—23	—37	73	—59	—23	9
30—20	113	—105	—9	1	69	—20	—49	96	—73	—24	1
20—10	119	—99	—6	—14	71	—29	—42	106	—81	—15	—10
10—0	115	—80	—4	—31	72	—48	—24	105	—72	—9	—24
0—10 пд. ш.	115	—84	—4	—27	72	—50	—22	105	—76	—8	—21
10—20	113	—104	—5	—4	73	—41	—32	104	—90	—11	—3
20—30	101	—100	—7	6	70	—28	—42	94	—83	—15	4
30—40	82	—80	—9	7	62	—28	—34	80	—74	—12	6
40—50	57	—55	—9	7	41	—21	—20	56	—53	—9	6
50—60	28	—31	—8	11	31	—20	—11	28	—31	—8	11
Земля в цілому	82	—74	—8	0	49	—25	—24	72	—60	—12	0

няння Т. б. атмосфери $R_a + L_r + P + F_a = \Delta W$, де R_a — радіаційний баланс атмосфери, L_r — надходження і витрати тепла при фазових перетвореннях води в атмосфері (де r — сума опадів), P — надходження або витрати тепла, які зумовлені теплообміном атмосфери з земною поверхнею, F_a — надходження або витрати тепла, зумовлені теплообміном через вертикальні стінки стовпа, який пов'язаний з впорядкованими рухами атмосфери і макротурбулентністю, ΔW — зміна вмісту тепла всередині вертикального стовпа атмосфери.

Дані про Т. б. використовують при розробці проблем кліматології, гідрології, океанології, дослідженнях у галузі фізіології рослин, вивченні теплового режиму живих організмів та закономірностей геогр. зональності тощо.

М. І. Будико.

ТЕПЛОВИ́Й БАЛА́НС АТМОСФЕ́РИ — див. *Тепловий баланс* Землі.

ТЕПЛОВИ́Й ДВИГУ́Н — двигун, що перетворює теплову енергію на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Найпоширеніший з первинних *двигунів*, що використовують природні енерг. ресурси, напр. органічне паливо. Є Т. д. поршневі (див. *Поршнева машина*), роторні (напр., двигуни Ванкеля — з обертовими роторами-поршнями) і реактивні (див. *Реактивний двигун*). Їх поділяють також на *двигуни внутрішнього згоряння* (з внутр. нагріванням *робочого тіла*) і двигуни зовн. згоряння — з підведенням теплової енергії ззовні (див. *Парова машина, Ядерна силова установка*).

ТЕПЛОВИ́Й ЕФЕ́КТ РЕА́КЦІЇ — тепло, що виділяється або поглинається при даній *хімічній реакції*. Т. е. р. визначається зміною *ентальпії* (тепловмісту) системи, але з оберненим знаком. Зміна тепловмісту дорівнює різниці між тепловмістом продуктів реакції і тепловмістом вихідних речовин. Визначений так Т. е. р. стосується реакцій, які відбуваються при сталому зовн. тиску. Залежно від знака Т. е. р. хім. реакції поділяють на *ендотермічні реакції* і *екзотермічні реакції*. Т. е. р. можна безпосередньо виміряти, проводячи реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*), або розрахувати за рівнянням ізобари реакції. Т. е. р. утворення речовини визначають також за тепловим ефектом іншої реакції, в якій бере участь дана речовина, підсумовуючи *теплоту утворення* всіх речовин. Див. *Гесса закон*.

ТЕПЛОВИ́Й РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, в якому реакція поділу *ядерного пального* спричинюється переважно тепловими, або повільними, нейтронами (див. *Нейтронна фізика*). На відміну від *швидкого реактора* в *активній зоні* Т. р. (мал.) є ефективні сповільнювачі нейтронів (вода, *вода важка*, графіт тощо), у середовищі яких і міститься ядерне пальне: природний уран або ізотопи ^{235}U, ^{239}Pu чи ^{233}U. Крім *тепловидільних елементів*, що їхні осердя містять ядерне пальне, в цій зоні розміщують керуючі стрижні з *вбирними елементами*. Оточують активну зону відбивачами нейтронів — берилієвими, графітовими або ін. *Теплоносіями*, що охолоджують ядерне пальне, служать переважно вода (звичайна, важка), гелій, вуглекислий газ, органічні рідини. Порівняно з швидкими реакторами, де поділ атомних ядер зумовлюється дією в основному швидких нейтронів, у реакторів на теплових (повільних) нейтронах менша критична маса ядерного пального, їхня конструкція простіша, застосовують їх майже в усіх країнах світу. Проте Т. р. менш перспективні як *реактори-розмножувачі*. Розрізняють Т. р. енергетичні та дослідні (див. *Важководний реактор, Водо-водяний реактор, Двоцільовий реактор, Дослідний реактор*). В СРСР перший Т. р. (див. *Уран-графітовий реактор*) споруджено 1946 (Москва). В УРСР з 1960 діє дослідний Т. р. Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Енергетичні Т. р. встановлено на *Ровенській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*.

В. П. Вертебний.

ТЕПЛОВИ́Й УДА́Р, теплова гарячка — гостре захворювання людини і тварин, зумовлене порушенням *терморегуляції* при тривалій дії на організм високої т-ри зовн. середовища. У людини до Т. у. може призвести праця у гарячих цехах (при незадовільному обладнанні їх та при недодержанні правил безпеки праці), при тривалому поході та марші, носінні щільного одягу, який не пропускає повітря, в жарку погоду, що створює умови для Т. у. Виникає Т. у. тому, що при перегріванні і надмірному потінні організм витрачає велику кількість рідини, кров густішає, порушуються рівновага солей в організмі і теплообмін. В тяжких випадках це призводить до *кисневого голодування* тканин, зокрема головного мозку. Ознаки Т. у.: почервоніння шкіри, головний біль, нудота, *запаморочення*, підвищення т-ри тіла, інколи — втрата притомності, судороги тощо, при несвоєчасній допомозі іноді можлива смерть. Лікування: переведення хворого у прохолодне місце, холодні обтирання; вливання фізіологічних розчинів; вдихання кисню, застосування *серцево-судинних засобів*; при розладах дихання — *дихання штучне* тощо. Див. також *Сонячний удар*. Утварин Т. у. виникає при високій т-рі і вологості повітря, від неправильного використання робочої худоби, перевезення або утримання тварин у тісних, жарких, погано вентильованих приміщеннях. Уражуються гол. чин. центр. нервова і серцево-судинна системи. Сприяють виникненню Т. у. хвороби серця, *ожиріння*, густий волосяний покрив, обмежене пиття тощо. Ознаки, заходи боротьби і профілактика такі самі, як при сонячному ударі.

ТЕПЛОВІДДА́ЧА в техніці — теплообмін між поверхнею твердого тіла і стичним з нею *теплоносієм*. Відбувається гол. чином внаслідок *конвекції* й *теплопровідності*. Розрізняють Т. при вільному (під дією сили тяжіння) і примусовому (за допомогою насосів, вентиляторів тощо) русі теплоносія, а також при зміні його агрегатного стану (напр., *конденсації* пари). Інтенсивність такого теплообміну характеризують коеф. Т.— кількістю теплоти, що її передано за одиницю часу через одиницю поверхні при різниці т-р між поверхнею і теплоносієм в 1 К. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) коеф. Т. виражається у Вт/(м² · К).

ТЕПЛОВІДДА́ЧА у фізіології — виділення тепла з організму тварин і людини, що утворюється в процесі їхньої життєдіяльності, в навколишнє середовище. Організм людини у стані спокою безперервно втрачає тепло: шляхом теплового випромінювання (бл. 45 %), випаровування води з поверхні легень і шкіри (бл. 22 %), за рахунок конвекції — нагрівання повітря, що оточує організм (бл. 30 %), із сечею й калом (бл. 3 %). Під час фіз. навантажень Т. збільшується (гол. чин. за рахунок *потовиділення*) і може дійти до 90 % всієї добової *теплопродукції*. Т. залежить також від різниць температур шкіри і навколишнього середовища, від вологості середовища, в якому перебуває організм тощо. Порушення Т. може викликати підвищення *температури тіла* і перегрів організму (*гіпертермію* або *тепловий удар*).

ТЕПЛОВМІ́СТ — див. *Ентальпія*.

ТЕПЛОВО́З — *локомотив*, що приводиться в рух двигуном внутрішнього згоряння — *дизелем*. Попередниками його були автодрезини, *мотовози* та ін. малопотужні трансп. машини, обладнані бензиновими або гасовими двигунами і застосовувані гол. чин. для переміщення вагонеток по заводських коліях. Перший в світі поїзний Т. (з електропередачею) для залізничних магістралей побудовано 1924 в Ленінграді за проектом Я. М. Гаккеля (1874—1945). Розрізняють Т. (мал.) магістральні (вантажні, пасажирські) та маневрові. Їхніми основними частинами, крім первинного двигуна (дизеля), є: *силова передача* (переважно електрична) від первинного двигуна до ведучих коліс; екіпажна частина (головна рама, візки з колісними парами, буксами і ресорною *підвіскою*) та допоміжне устаткування, напр. вентилятори, компресори, насоси, гальма. На головній рамі розміщено кузов з кабіною машиніста, апаратною камерою і машинним відділенням. Кабіна машиніста обладнана пультом керування, системою пильності, радіостанцією. В апаратній камері є прилади й апарати для

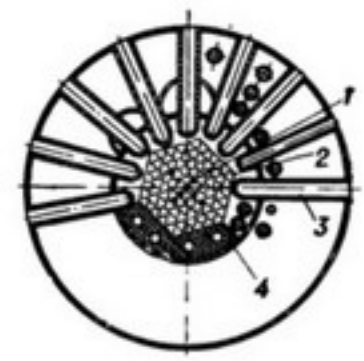

Дослідний **тепловий реактор** (без бетонного захисту):
1 — тепловидільний елемент;
2 — керуючий стрижень;
3 — канал, яким виводять пучки нейтронів з активної зони;
4 — відбивач нейтронів.

Двосекційний магістральний вантажний тепловоз.

перемикань у силовому колі, в машинному відділенні — дизель, гол. генератор (при електр. передачі) або гідравлічні апарати (в разі гідравлічної передачі), акумуляторні батареї тощо. Дизельне паливо, масло, вода і пісок зберігаються в спец. ємкостях. Т. бувають одно-, дво-, три- і чотирисекційні (одно-, дво-, три- і чотирикузовні). Кількома секціями керує, як правило, одна локомотивна бригада з пульта першої секції. Переваги Т. порівняно з *паровозом*: більший ккд (0,29—0,33), менший вплив на навколишнє середовище, мінімальне споживання води. До того ж експлуатація Т. дає змогу збільшувати (в 5—8 раз) віддаль між пунктами заправки паливом. Потужність маневрових Т. (первинного двигуна) — 300—1000, магістральних — 4000 кВт і більше, швидкість руху Т. відповідно 80—100 та 160 км/год і більше. В СРСР Т. випускають *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування*, Коломенський тепловозобудівний з-д. Див. також *Транспортне машинобудування*.

П. С. Скалецький.

ТЕПЛОВОЗОБУДУВА́ННЯ — галузь залізничного машинобудування, підприємства якої виробляють магістральні, маневрові і промислові тепловози. Див. також *Машинобудування, Важке машинобудування*.

ТЕПЛОГІ́РСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Стахановській міськраді, на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. У місті — шахта ім. XXII з'їзду КПРС, центр. збагачувальна ф-ка «Стахановська», завод гідроустаткування, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, 3 лікарні, поліклініка, 2 клуби, 2 б-ки, музей шахтарської доблесті.

ТЕПЛОДА́Р — селище міського типу Біляївського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташований на березі Барабойського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Вигода. 1,5 тис. ж. (1983). У селищі будується (1983) Одес. атомна теплоелектроцентраль. Комплексний приймальний пункт районного комбінату побутового обслуговування. Середня школа, поліклініка, б-ка. Засн. 1981, с-ще міськ. типу — з 1983.

ТЕПЛОЕЛЕКТРОЦЕНТРА́ЛЬ, ТЕЦ — *теплова електростанція*, що водночас виробляє електр. енергію і тепло, використовуване споживачами у вигляді пари і гарячої води; в СРСР — одне з осн. джерел централізованого *теплопостачання*. Комбіноване вироблення на ТЕЦ тепла й електр. енергії значно підвищує ефективність використання палива порівняно з роздільним виробленням електр. енергії на *конденсаційних електростанціях* і тепла у котельних установках (питома витрата умовного палива на найекономічніших ТЕЦ — 150—160 г/кВт·год, на конденсаційних електростанціях— 320 г/кВт·год), знижує собівартість електроенергії, зменшує забрудненість навколишнього середовища (див. *Теплофікація*). До найпоширеніших належать паротурбінні ТЕЦ на органічному *паливі*, обладнані *теплофікаційними турбінами, парогенераторами* і допоміжним устаткуванням. Розрізняють також газотурбінні ТЕЦ, де тепло одержують при охолодженні продуктів згоряння від *газових турбін* і охолоджені повітря, стискуваного компресорами газотурбінної установки, та ТЕЦ комбіновані — парогазові, на яких використовують газові та *парові турбіни*. Перспективні атомні ТЕЦ на *ядерному пальному*. Є ТЕЦ опалювального типу — для *опалення* і гарячого *водопостачання* житлових або громад. будинків (теплоносій — гаряча вода) і ТЕЦ пром. типу — для постачання пари (одного або кількох параметрів) пром. підприємствам. СРСР посідає перше місце в світі за кількістю і потужністю Т. Сумарна установлена потужність теплофікаційних турбін на них становить (1982) 68,97 ГВт. Щороку вони виробляють 344,47 млрд. кВт × × год електроенергії і відпускають споживачам 5,025 млрд. ГДж тепла. Ефективність ТЕЦ підвищують, збільшуючи питоме вироблення електроенергії на тепловому споживанні (кількість електроенергії, виробленої на одиницю відпущеного споживачам тепла). З цією метою застосовують пару з високими початковими параметрами (тиск 13—25 МПа, т-ра 540—565° С), максимально знижують тиск пари, що відбирається (до 0,05—0,25 МПа — для опалення). В СРСР налічується понад 30 ТЕЦ, що їхня одинична потужність становить 400 МВт і більше. Серед найпотужніших — Київська ТЕЦ-5.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОЕНЕРГЕ́ТИКА — *енергетика*, що грунтується на перетворенні тепла на (переважно) механічну та електричну енергію; галузь *теплотехніки*. Для перетворення тепла на механічну енергію застосовують теплосилові установки, до осн. частин яких належать *теплові двигуни*. Одержана в них мех. енергія може приводити в дію робочі машини різних видів або електромех. генератори, що виробляють електричну енергію. Перетворювати тепло на електр. енергію можна і без електромех. генераторів — в установках прямого перетворення енергії, напр. *магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах*, термоемісійних перетворювачах енергії. Основою сучасної Т. є стаціонарні паротурбінні *теплові електростанції*, що виробляють переважну частину загальної кількості електр. енергії. Для енергопостачання магістральних газопроводів та покривання пікових навантажень застосовують *газотурбінні електростанції*. В СРСР, крім осн. джерела електропостачання— районних *конденсаційних електростанцій*, діють *теплоелектроцентралі* й *атомні електростанції*. Набувають поширення *парогазотурбінні установки*, що дають змогу зменшувати (бл. 5 %) питому витрату тепла на виробн. електроенергії. Для потужних електростанцій розробляються установки, до складу яких входять магнітогідродинамічні. генератори у поєднанні з звичайними паротурбінними станціями. В районах, віддалених від ліній електропередачі, джерелом електроенергії служать *дизельні електростанції*. Крім стаціонарних, є трансп. теплосилові установки — з поршневими *двигунами внутрішнього згоряння*, застосовувані на тепловозах, автомобілях тощо. Руху літальним апаратам надають поршневі *авіаційні двигуни, турбогвинтові двигуни, реактивні двигуни*. Дальший розвиток Т. сприяє підвищенню енергоозброєності пром-сті та ін. галузей господарства.

В. І. Толубинський.

ТЕПЛОЄ́МНІСТЬ — теплофізична властивість речовини. І с т и н н а Т. C дорівнює відношенню нескінченно малої кількості *теплоти* dQ, яку одержала або віддала речовина при нескінченно малій зміні її стану в будь-якому процесі, до нескінченно малої зміни її температури dT, тобто $C = dQ/dT$. С е р е д н я Т. дорівнює відношенню кількості теплоти, яку поглинула або віддала речовина відповідно в процесі нагрівання або охолодження, до зміни її т-ри, що сталася внаслідок цього процесу. Т. одиниці маси наз. п и т о м о ю, Т. 1 моля — м о л ь н о ю. Т. залежить від т-ри й *агрегатного стану речовини*, будови її молекул, а також умов, **за** яких відбувається передача теплоти. Розрізняють Т. при незмінному *тиску* C_p і незмінному *об'ємі* C_v. Завжди $C_p > C_v$, оскільки при нагріванні тіла при сталому тиску поглинута тілом теплота витрачається як на збільшення внутрішньої енергії тіла, так і на виконання роботи по його розширенню, а при нагріванні тіла при сталому об'ємі вся теплота йде тільки на збільшення його *внутрішньої енергії*. Напр., для мольних Т. *ідеального газу* $C_p - C_v = R$, де R — *газова стала*. Для теор. розрахунку Т., зокрема її залежності від т-ри, застосовують методи *статистичної фізики*. Для т-р $T \gg h\nu/k$, де ν — частота коливання атомів або молекул речовини, h — *Планка стала*, k — *Больцмана стала*, застосовують методи класичної *статистичної фізики*, для інших т-р — методи *квантової статистики*. Т. визначають також експериментально. Т. газів (крім одноатомних) при *ізобарному процесі* зростає з підвищенням т-ри. Т. більшості рідин також пропорційна т-рі. Т. багатьох твердих тіл при $200 \leqslant T \leqslant 500$ К не залежить від т-ри (див. *Дюлонга і Пті закон*). При *низьких температурах* їхня Т. зменшується із зниженням т-ри за законом Дебая (див. *Дебая температура*). Т. *плазми* може як зростати, так і спадати з підвищенням т-ри. Значення Т. різних тіл (табл.) застосовуються в наук. та інженерних розрахунках.

Є. Т. Базєєв.

ТЕПЛОІЗОЛЯЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для *теплоізоляції*. Відзначаються низькою теплопровідністю [коеф. теплопровідності — до 0,2 Вт/(м · К)], високою пористістю (70—98 %) і невеликою об'ємною масою. Залежно від

Питома теплоємність С різних речовин *

Речовина	С [кДж/(кг · К)]
Азот	28,492
Алюміній	0,880
Вода	4,223
Водень	28,660
Залізо	0,436
Кварц	0,729
Мідь	0,381
Свинець	0,126
Спирт етиловий	2,292

* Дані наведені для речовин при температурі 273, 15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325Па).

об'ємної маси Т. м. поділяють на особливо легкі (марки 15—100), легкі (125—350) і важкі (400—600). Вони бувають: поштучні (у вигляді плит, блоків, цегли, сегментів, шкаралуп та ін.), рулонні (мати, матриці, штаби), шнурові (джгути, шнури), пухкі й сипкі; м'які, напівжорсткі та жорсткі (ступінь стисливості відповідно до 30; 6—30 і до 6 %). За видом осн. сировини розрізняють Т. м. органічні, неорганічні й мішаного типу. До органічних Т. м. належать *деревностружкові плити, деревноволокнисті плити,* комишитові та торф'яні плити, будів. *повсть,* коркові вироби, *пінопласти, поропласти* та ін. Більшість з них схильні до загнивання, ушкоджування комахами, невогнестійкі, через що їх піддають спец. обробці. Неорганічними Т. м. є *мінеральна вата, скляна вата* та вироби на основі їх, спучені *вермікуліт* та *перліт,* а також *вермікулітобетон, перлітобетон,* вироби на основі *азбесту, ніздрюватий бетон,* легковагі *вогнетривкі матеріали,* піноскло, ін. *піноматеріали* тощо. Т. м. мішаного типу (*арболіт, фіброліт* та ін.) одержують із суміші мінеральної в'яжучої речовини й органічного заповнювача.

ТЕПЛОІЗОЛЯ́ЦІЯ, термоізоляція, теплова ізоляція — захист будинків, теплових промислових установок, холодильних камер, трубопроводів та ін. об'єктів від небажаного *теплообміну* з навколишнім середовищем. Забезпечується влаштуванням одно- або багатошарових огороджень (напр., оболонок, покриттів) з *теплоізоляційних матеріалів,* зокрема високопористих (якщо переважає *теплопровідність*), повітронепроникних (в разі конвективного теплообміну) або таких, що відбивають теплове випромінювання (при променистому теплообміні). Т. сприяє зниженню втрат тепла (або запобігає надходженню зайвого тепла) у будинках, системах тепло- і холодопостачання, кондиціювання повітря, в теплових і холодильних агрегатах та ін. об'єктах, зменшенню товщини і маси *огороджувальних конструкцій,* дає змогу економити паливо та електроенергію, підвищувати ккл теплових агрегатів тощо.

ТЕПЛОКРО́ВНІ ТВАРИ́НИ — те саме, що й *гомойотермні тварини.*

ТЕПЛОЛІКУВА́ННЯ, термотерапія — застосування з лікувальною метою різних фізичних засобів теплової дії. Різновидом Т. є *грязелікування,* глинолікування, парафіно-, озокеритолікування, гарячі та теплі *ванни,* душі, грілки, припарки, зогрівальні компреси. Для Т. також використовують різні лампи розжарювання з рефлекторами для заг. і місцевих світлових ванн, лампи інфрачервоного випромінювання та ін. (див. *Світлолікування*), процедури електролікування тощо. Механізм дії Т. визначається місцевими і заг. реакціями, які виявляються залежно від інтенсивності теплової дії, тривалості та розмірів зони застосування тепла. Місцеві реакції проявляються гол. чин. в покращенні крово-і лімфообігу, що зумовлює протизапальний, знеболюючий і розсмоктувальний ефект лікування, посилює процеси відновлення тканин. Усі види Т. застосовують тільки за призначенням лікаря при захворюваннях *периферичної нервової системи,* внутрішніх органів, опорно-рухового апарату, гінекологічних, шкіри та ін.

ТЕПЛОНОСІЙ — речовина, що переносить теплоту від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Розрізняють Т. (напр., киплячі рідини, пара, що конденсується), агрегатний стан яких (див. *Агрегатні стани речовини*) в процесі перенесення теплоти змінюється (переноситься *теплота фазового переходу,* а їхня т-ра залишається сталою), і Т. (некиплячі рідини, перегріта пара тощо), що їхній агрегатний стан залишається незмінним (знижується або підвищується — в т. з. холодоносіях — т-ра). Найпоширенішими Т. є топкові (димові) та ін. гази, вода, водяна пара, рідкі метали (калій, натрій, ртуть), аерозависі сипких матеріалів, *фреони.* Т. застосовують у системах *теплопостачання, опалення,* охолодження, вентиляції, в сушильних та ін. технологічних агрегатах, ядерних реакторах (в них теплоносій часто служить і сповільнювачем нейтронів). Див. також *Теплообмінний апарат.*

ТЕПЛООБМІН — процес передачі *теплоти* в просторі, зумовлений різницею температур об'єктів, між якими він відбувається. Осн. форми Т.: *теплопровідність, конвекція* і *теплове випромінювання.* Окремим випадком Т. є *теплопередача.* Т. визначає різні процеси в природі, техніці тощо, зокрема фіз. стан і еволюцію небесних тіл, кліматичні умови та погоду на Землі. Дані про Т. використовують у буд-ві, с. г., побуті. Див. також *Тепловий баланс Землі.*

М. І. Будико.

ТЕПЛООБМІ́ННИЙ АПАРА́Т, теплообмінник — апарат (пристрій) для перенесення тепла від одного *теплоносія* до другого або від теплоносія до поверхні тіла, що його нагрівають. Розрізняють Т. а.: рекуперативні (див. *Рекуператор*), в яких теплоносії розділені стінкою; регенеративні (див. *Регенератор* у теплотехніці), де теплоносії поперемінно омивають розвинуту поверхню насадки, що акумулює, а потім віддає тепло, та змішувальні, де теплоносії безпосередньо стикаються (контактують) між собою. До рекуперативних Т. а. належать, напр., *випарники, економайзери,* поверхневі *конденсатори, льодогенератори, парогенератори, пароперегрівники,* повітронагрівники (див. також *Калорифер*), до регенеративних Т. а., напр., — повітронагрівники доменних печей (каупери), до змішувальних Т. а.— *градирні,* контактні конденсатори тощо. Є також Т. а., в яких нагрів (охолодження) теплоносія зумовлюється дією «внутрішніх» джерел тепла (холоду), напр. *ядерні реактори,* охолоджувачі льодом, електронагрівники (електрокалорифери). Т. а. застосовують у теплоенергетиці, промисловості, с. г., в системах опалення, вентиляції тощо.

ТЕПЛОПЕЛЕНГА́ТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на земні або небесні об'єкти за їхнім власним тепловим випромінюванням. До осн. частин Т. (мал.) належать: оптична система, що вловлює теплове (інфрачервоне) випромінювання і спрямовує його на чутливу площадку спец. приймача; система *сканування,* яка дає змогу оптичній системі «переглядати» досліджуваний простір, виявляючи в ньому об'єкти; індикаторний блок (з *електроннопроменевою трубкою*), що фіксує сигнал, який надходить від приймача випромінювання (у вигляді плями на екрані індикатора, за положенням якої визначають напрям на об'єкт). Порівняно з *радіопеленгатором,* що діє на довших хвилях, Т. відзначається точнішою пеленгацією, підвищеною перешкодозахищеністю і скритністю дії. Вадою Т. є залежність від метеорологічних умов. Т. використовують у мор. і повітр. навігації, у військ. справі тощо.

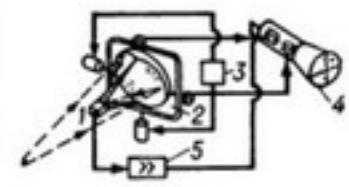

Теплопеленгатор:
1 — приймач теплового випромінювання;
2 — оптична система, що вловлює теплове випромінювання;
3 — блок керування системи сканування;
4 — індикаторний блок;
5 — підсилювач електричних сигналів.

ТЕПЛОПЕЛЕНГА́ЦІЯ — визначення напряму (*пеленгу*) на об'єкти по їхньому власному *тепловому випромінюванню,* різновид пеленгації (пасивна теплолокація). Дає змогу виявляти і пеленгувати об'єкти, теплове випромінювання яких перевищує випромінювання навколишнього фону (літальні апарати, ін. техніка) або менше за нього (айсберги). Здійснюється за допомогою теплопеленгаторів (ТП). Кожний ТП складається з оптичної системи, що вловлює теплове випромінювання об'єкта, приймача випромінювання, блоків синхронізації, керування і живлення. ТП має більші порівняно з радіопеленгаторами точність пеленгації (кілька кутових мінут), перешкодозахищеність і скритність дії, але в складних метеорологічних умовах (хмарність, опади) його можливості різко знижуються через сильне поглинання випромінювання. Дальність дії — від 1—2 до кількох десятків км. Т. не дає можливості визначати дальність об'єкта, але його місцезнаходження визначають на перетині двох пеленгів, узятих з двох ТП. Т. застосовується у військ. справі, а також у мор., повітряній і космічній навігації.

В. О. Симоненко.

ТЕПЛОПЕРЕДА́ЧА — *теплообмін* між двома *теплоносіями* або тілами, які відокремлені між собою твердою стінкою чи іншою поверхнею розділу. Характеризується коефіцієнтом Т., який чисельно дорівнює кількості теплоти, що передається через одиницю поверхні стінки або розділу за одиницю часу при різниці т-р середовищ в 1 К. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) розмірність коефіцієнта Т.— Вт/(м² · К).

ТЕПЛОПОСТАЧА́ННЯ — постачання тепла споживачам для комунально-побутових (*опалення, вентиляції,* гарячого *водопостачання*) і технологічних потреб. Здійснюється системами Т. централізованими (в СРСР — найпоширеніші) та місцевими. *Теплоносієм*

Коефіцієнти теплопровідності λ для деяких речовин *

Речовина	λ[Вт/(м·К)]
Кисень	0,0239
Гелій	0,1411
Водень	0,1655
Ртуть	7,82
Свинець	35,6
Олово	68,2
Залізо	86,5
Мідь	403
Срібло	429

* Дані наведені для речовин при температурі 273, 15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325 Па).

в них служить вода (т-ра звичайно до 150 °С) або пара (тиск 0,5—4,0 МПа). Централізовані системи Т. обслуговують багатьох споживачів у пром. або житл. районах (віддаль транспортування теплоносія — до кількох десятків кілометрів), місцеві системи Т. постачають тепло одному або кільком будинкам (віддаль — до кількох десятків метрів). Системи централізованого Т. складаються з одного або кількох джерел тепла (*теплоелектроцентралей*, котельних установок великої потужності, атомних станцій теплопостачання, пристроїв для утилізації теплових відходів підприємств тощо), *теплової мережі* і теплоспоживних установок (їх приєднують через теплові пункти). Ці системи бувають з залежним приєднанням споживачів (теплоносій з теплової мережі подається безпосередньо у теплоспоживні установки) і з приєднанням незалежним (з проміжним *теплообмінним апаратом*, де теплоносій передає тепло вторинному теплоносію, який і надходить споживачеві). Системи такого типу поділяють на однотрубні (теплоносій повністю використовується споживачем), двотрубні (теплоносій частково або повністю повертається до джерела теплової енергії, де підігрівається) і багатотрубні (з виділенням окремих видів теплового навантаження). В системах місцевого Т. джерелом тепла служать печі (див. *Пічне опалення*), водогрійні котли, водопідігрівники. Витрату тепла в системах Т. регулюють зміною т-ри або кількості теплоносія, періодичним припиненням його надходження, комбінованими методами. Централізація Т. сприяє економії паливних ресурсів і капіталовкладень, підвищує надійність забезпечення споживачів теплом, поліпшує умови захисту повітр. басейну від забруднення.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОПРО́ВІД — сукупність інженерних споруд для переміщення *теплоносія* у системах *теплопостачання* від джерела тепла до споживача (пром. підприємства, будинку тощо); складова частина *теплової мережі*. До Т. належать *труби* з *арматурою* і допоміжні конструкції (будівельні, опорні). Розрізняють Т. одно-, дво- і багатотрубні. Щоб запобігти втратам тепла, вдаються до *теплоізоляції* теплопроводів.

ТЕПЛОПРОВІ́ДНІСТЬ — один з видів перенесення *теплоти* від більш нагрітих ділянок тіла до менш нагрітих його ділянок (див. *Переносу явища*); вид *теплообміну*. Має атомно-молекулярний характер і не пов'язана з макроскопічним перенесенням речовини. Якщо *температура* тіла незначно змінюється на віддалі, що дорівнює *довжині вільного пробігу* частинки, справджується основний закон Т.: $\vec{q} = -\lambda \operatorname{grad} T$, де $\vec{q}$ — вектор потоку теплоти, T — абс. т-ра, λ — коефіцієнт Т., що залежить від природи і стану речовини (табл.). Для *ідеального газу* $\lambda = \frac{1}{3}\rho\bar{v}\bar{l}C_V$, де ρ — *густина*, C_V — питома *теплоємність* при сталому об'ємі, $\bar{v}$ — середня *швидкість* і $\bar{l}$ — середня довжина вільного пробігу молекул газу, що хаотично рухаються. Т. в *металах* здійснюється *електронами* провідності, в *діелектриках* — за рахунок пов'язаних коливань частинок, що утворюють *кристалічну гратку*. Т. в суцільному середовищі описується *теплопровідності рівнянням*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) λ вимірюється в Вт/(м К).

ТЕПЛОПРОВІ́ДНОСТІ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* вигляду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \cdots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = \frac{1}{a^2}\cdot\frac{\partial u}{\partial t} + f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t),$$

де $u(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — шукана, $f(x_1, x_2, \ldots, x_n, t)$ — задана функції, a — стала, що визначається з фіз. умов задачі. При $n = 3$ Т. р. описує процес *теплопровідності* (звідси назва). Осн. задачами для Т. р. є задача Коші та мішана *крайова задача*. Перші дослідження Т. р. належать Ж. Б. Ж. *Фур'є* та С. Д. *Пуассону*. Важливі результати в дослідженні Т. р. одержали І. Г. *Петровський*, А. М. *Тихонов*, С. Л. *Соболєв* та ін.

ТЕПЛОПРОДУ́КЦІЯ, теплоутворення — утворення тепла в процесі життєдіяльності організму тварин і людини; відбувається здебільшого внаслідок окисних процесів. Величина Т. залежить від віку організму, його морфологічних особливостей, т-ри навколишнього середовища, живлення, інтенсивності *обміну речовин*. Найбільша Т. відбувається в скелетних *м'язах*, *залозах*, печінці й нирках. Після приймання їжі Т. збільшується на 10—20 %, при охолодженні Т. посилюється. Т. на одиницю маси тіла збільшується в міру зменшення його розмірів (табл.). В звичайних умовах Т. відносно зрівноважує *тепловіддачу* завдяки *терморегуляції*. Якщо процеси Т. переважають над процесами тепловіддачі, підвищується *температура тіла* і настає перегрів організму. Про Т. у людини див. табл. до ст. *Основний обмін*.

Теплопродукція різних тварин за добу

Тварини	Маса, кг	Теплопродукція, кДж на 1 кг
Слон	3672	54,47
Кінь	703	71,23
Свиня	122	83,80
Вівця	45	108,94
Собака	14	146,65
Гуска	5	226,26
Кішка	3	213,69
Кріль	2,6	188,55
Голуб	0,280	427,38
Миша	0,021	716,49

ТЕПЛОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, яким притаманна значна *теплостійкість*. Ними є *вогнетривкі матеріали*, матеріали жаростійкі (напр., *жаростійкий бетон*, *жаростійкі сплави*) та жароміцні (*жароміцні сплави*). Т. м. поділяють на *конструкційні матеріали* (для деталей конструкцій, що їх експлуатують при високих т-рах), матеріали інструментальні (напр., теплостійкі *інструментальні сталі*) і *теплоізоляційні матеріали*. Т. м. застосовують як осн. матеріал виробів (конструкцій) або у вигляді захисних покриттів, які наносять на вироби напилюванням, намазуванням, *емалюванням*, дифузійним (див. *Дифузія*) насичуванням тощо.

ТЕПЛОСТІ́ЙКІСТЬ — здатність матеріалу зберігати експлуатаційні властивості при підвищених температурах; здатність матеріалу зберігати структурний і фазовий стан в діапазоні робочих температур. Стосовно металів (сплавів) Т. являє собою умовний еквівалент *жароміцності* і *жаростійкості* при т-рі до 600 °С. В разі короткочасного мех. навантажування при підвищеній т-рі або постійного навантажування при періодичній дії високих т-р критерієм Т. є короткочасна статична *міцність* і пружні властивості матеріалу. Якщо на навантажений матеріал підвищені т-ри діють тривалий час, характеристикою Т. служить опір *повзучості*. У *теплостійких матеріалів* при тривалому або короткочасному навантажуванні в діапазоні робочих т-р не повинна спостерігатись теплова *крихкість*.

ТЕПЛОТА́, кількість теплоти — енергія; кількість енергії, яку одержує (віддає) система при *теплообміні*. Визначається *кінетичною енергією* мікрочастинок (*електронів*, *атомів*, *молекул* тощо), з яких складається тіло, і *потенціальною енергією* їхньої взаємодії. Набута тілом Т. йде на збільшення *внутрішньої енергії* тіла і на виконання зовн. *роботи*. Кількість Т. Q, яка виділяється (поглинається) тілом в якомусь процесі, залежить від виду цього процесу і тому не може обчислюватись лише за початковим і кінцевим значенням термодинамічних параметрів (див. *Параметри стану*). Для *оборотних процесів* за другим *термодинаміки началом* елементарна кількість Т. $dQ = TdS$, де T — абс. т-ра, dS — зміна *ентропії*; для необоротних процесів $dQ \leqslant TdS$. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) її вимірюють у *джоулях*. Поняття Т. широко застосовують у *термодинаміці* й *теплотехніці*.

Г. В. Коваленко.

Питома теплота пароутворення $q_{пар}$ деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{кип}$ °С	$q_{пар}$ Дж/кг
Водень	−252,6	$4{,}48\cdot10^5$
Азот	−195,8	$1{,}99\cdot10^5$
Вода	100	$22{,}6\cdot10^5$
Ртуть	357	$2{,}82\cdot10^5$
Свинець	1740	$8{,}55\cdot10^5$
Мідь	2600	$48{,}2\cdot10^5$
Залізо	бл. 3200	$61{,}2\cdot10^5$

ТЕПЛОТА́ ПАРОУТВО́РЕННЯ, теплота випаровування — кількість теплоти, яку необхідно надати речовині в ізобарно-ізотермічному рівноважному процесі (при температурі насичення пари), щоб повністю перетворити цю речовину на пару (див. *Випаровування, Кипіння*; табл.). Розрізняють питому та мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль. Т. п. можна визначати як теоретично (напр., за *Клапейрона — Клаузіуса рівнянням*), так і експериментально.

ТЕПЛОТА́ ПЛА́ВЛЕННЯ — кількість *теплоти,* що поглинається речовиною, нагрітою до точки *плавлення,* в процесі її переходу з твердого стану в рідкий (табл.). Частинний випадок *теплоти фазового переходу*. Розрізняють питому і мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль.

Питома теплота плавлення $q_{пл}$ для деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{пл}$ °С	$q_{пл}$, Дж/кг
Водень	−259,1	$5,82 \cdot 10^4$
Азот	−209,86	$2,55 \cdot 10^4$
Ртуть	−38,89	$1,18 \cdot 10^4$
Лід	0	$33,3 \cdot 10^4$
Олово	231,9	$6,03 \cdot 10^4$
Свинець	327,4	$2,74 \cdot 10^4$
Мідь	1083	$20,5 \cdot 10^4$
Залізо	1539	$27,2 \cdot 10^4$

ТЕПЛОТА́ УТВО́РЕННЯ — *теплота,* що виділяється або поглинається при утворенні даної *хімічної сполуки* (див. *Тепловий ефект реакції*). Залежно від стану і властивостей речовин, між якими відбуваються хім. реакції, Т. у. може бути позитивною (*екзотермічна реакція*) і негативною Т. у. (*ендотермічна реакція*). Т. у. можна безпосередньо виміряти при проведенні реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*) або визначити, зокрема, за *Гесса законом*.

ТЕПЛОТА́ ФА́ЗОВОГО ПЕРЕХО́ДУ — кількість *теплоти,* яку необхідно надати речовині (або відвести від неї) при рівноважному переході речовини з однієї *фази* в іншу. Дорівнює добуткові різниці *ентропій* фаз, між якими відбувається *фазовий перехід,* на т-ру цього переходу. Для фазових переходів 1-го роду Т. ф. п. (*теплота пароутворення, теплота плавлення* та ін.) відмінна від нуля. Для фазових переходів 2-го роду вона дорівнює нулеві. Розрізняють питому та мольну Т. ф. п., що віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини.

ТЕПЛОТЕ́ХНІКА — галузь *техніки,* пов'язана з виробленням, розподілом, транспортуванням і використанням тепла в різних галузях г-ва і побуті; наука, що вивчає осн. закономірності перетворення хім. енергії палива на тепло, механічну та електричну енергію, а також властивості *робочих тіл,* застосовуваних в енергетичних установках, принципи дії і конструювання теплотех. установок тощо. Теор. основами Т. є *термодинаміка, теплопередача* і теорія *горіння*. В Т. осн. джерелом тепла служить природне органічне *паливо*. Використовують також *ядерне пальне,* сонячну енергію (див. *Геліотехніка, Геліоустановка*) та глибинне тепло Землі (див. *Геотермальна електростанція*). Застосовують і вторинні теплові ресурси (напр., гази металург. печей), тепло, одержуване в результаті перетворення електроенергії на енергію ін. видів (див. *Джоуля — Ленца закон, Електротермія*). За способами і методами використання тепла розрізняють основні напрями Т.— тепловикористання і теплоенергетику. Тепловикористання — споживання тепла без перетворення його на енергію інших видів — має велике значення у металургії, хімічній та харчовій промисловості, нафтопереробці, інших галузях г-ва, де застосовують апарати, машини та установки, дія яких грунтується на підведенні й відведенні тепла, *теплообміні* між тілами (див. також *Опалення*). Теплоенергетика пов'язана з перетворенням тепла на енергію механічну (у *теплових двигунах*), електричну (в *магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах*) та ін., а також з подальшим перетворенням одержаної мех. енергії на станціях різних видів, напр. *електричних станціях, насосних станціях* (див. також *Теплоенергетика*). Грунтовні дослідження в галузі Т. провели І. *Ньютон,* М. В. *Ломоносов,* Г. В. *Ріхман,* Н. Л. С. *Карно,* Ж. Б. Ж. *Фур'є,* М. В. *Остроградський,* Ю. Р. *Майєр,* Р. Ю. Е. *Клаузіус,* Дж. П. *Джоуль,* У. *Томсон,* А. *Стодола*. Значний внесок у розвиток Т. зробили радянські вчені В. П. *Глушко,* М. А. *Доллежаль,* М. В. *Кирпичов,* А. М. *Люлька,* О. О. *Мікулін,* Л. К. *Рамзін,* Б. С. *Стечкін,* М. А. *Стирикович,* О. Ю. *Шейндлін* та ін., у т. ч. укр. вчені В. Ф. *Копитов,* О. О. *Кремньов,* В. І. *Толубинський,* І. Т. *Швець,* Л. О. *Шубенко-Шубін* та ін. В УРСР дослідження з Т. провадять у *Технічної теплофізики інституті* АН УРСР, *Електродинаміки інституті* АН УРСР, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, ін. н.-д. установах. Див. також *Будівельна теплофізика*.

Літ.: Арутюнов В. А., Миткалинный В. И., Старк С. Б. Металлургическая теплотехника, т. 1. М., 1974; Теоретические основы тепло- и хладотехники, ч. 1—2. Л., 1974—76; Теплотехника. К., 1976; Швець І. Т., Кураковський М. Ф. Загальна теплотехніка та теплові двигуни. К., 1977; Телегин А. С., Швыдкий В. С., Ярошенко Ю. Г. Термодинамика и тепло-массоперенос. М., 1980; Теплотехника. М., 1981.

О. М. Алабовський.

ТЕПЛОФІКАЦІ́ЙНА ТУРБІ́НА — парова турбіна, застосовувана для потреб *теплофікації*: комбінованого вироблення тепла й електричної енергії. Розрізняють Т. т. з протитиском (тиск за турбіною становить звичайно 0,7—1,5 МПа) — з них пара, частину енергії якої використано для вироблення електроенергії, потрапляє до пром. споживачів, і Т. т. з *конденсацією* та регульованим відбиранням пари (її тиск 0,05—0,25 МПа) — з них частина пари надходить споживачам, а решта йде в *конденсатор*. Є також Т. т. з регульованим відбиранням пари: під тиском 0,7—1,5 МПа (для промислових споживачів) і 0,05—0,25 МПа (для комунально-побутових споживачів). Т. т. з протитиском діють, як правило, тільки в *енергетичній системі* або паралельно з *конденсаційними турбінами,* Т. т. з конденсацією і регульованим відбиранням пари можна експлуатувати ізольовано. Електр. потужність Т. т.— до 250 МВт. Встановлюють Т. т. на *теплоелектроцентралях*.

ТЕПЛОФІКА́ЦІЯ — централізоване *теплопостачання,* що грунтується на комбінованому виробленні тепла і електричної енергії на *теплоелектроцентралях*. При Т. термодинамічна ефективність використання палива значно вища, ніж при роздільному виробленні тепла (в котельних установках) і електроенергії (на *конденсаційних електростанціях*); питомі витрати тепла на 1 кВт · год електроенергії у 1,5—2 рази нижчі (це дає змогу в масштабах СРСР щороку економити бл. 30 млн. т умовного палива). До складу теплофікаційних систем входять джерела теплопостачання (теплоелектроцентралі, водогрійні котельні тощо), *теплові мережі* і пристрої для споживання тепла (систем *опалення,* гарячого *водопостачання,* технологічні). У СРСР Т. почалась у Ленінграді (1924), згодом впроваджена у Москві (1928), Києві (1937) та ін. містах. За розвитком Т. СРСР посідає провідне місце в світі: тепло великих ТЕЦ використовують (1982) бл. 800 міст. Потужність *теплофікаційних турбін,* встановлених на ТЕЦ СРСР, дорівнює бл. 30 % всієї потужності *теплових електростанцій* країни. Т. сприяє зниженню кількості шкідливих викидів у атмосферу, поліпшує умови захисту навкол. середовища, підвищує надійність та якість теплопостачання. Дальший розвиток Т. передбачає буд-во атомних джерел теплопостачання (атомних теплоелектроцентралей — АТЕЦ і атомних станцій теплопостачання — АСТ), що сприятиме значній економії органіч. палива.

Літ.: Соколов Е. Я. Теплофикация и тепловые сети. М., 1975; Рыжкин В. Я. Тепловые электрические станции. М., 1976; Ионин А. А. [та ін.]. Теплоснабжение. М., 1982; Соколов Е. Я. Состояние теплофикации в СССР и проблемы дальнейшего ее развития. «Теплоэнергетика», 1982, № 8.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОХІ́Д — морське або річкове самохідне судно, що приводиться у рух тепловим двигуном — *двигуном внутрішнього згоряння,* звичайно *дизелем*. Найпоширеніший тип самохідного судна. На Т. потужність від гол. *суднового двигуна* передається на *судновий рушій* безпосередньо або за допомогою *редуктора,* іноді через з'єднувальну *муфту*. Перші в світі Т. побудовано в Росії: річ-

кове судно «Вандал» (1903) і морське судно «Дело» (1908). Порівняно з *пароплавом* Т. відзначається більшою економічністю (внаслідок меншої питомої витрати палива), меншими габаритами *силової установки*, полегшеними умовами її експлуатації. В СРСР 1934—35 створено Т. на повітр. подушці (див. *Судно на повітряній подушці*), 1957 — Т. на підводних крилах (див. *Судно на підводних крилах*).

Г. П. Тепчегорський. Богородиця. Гравюра на міді. 1711.

ТЕПСЕ́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — середньовічне городище на пагорбі Тепсень на Пд. від с-ща Планерського, підпорядкованого Феодосійській міській Раді народних депутатів Крим. обл. Досліджувалося 1929—31 і 1949—61, 1967. Поселення виникло на рубежі 7 і 8 ст. Виявлено залишки житл. будинків і християнських храмів 8—9 ст. Знайдено знаряддя гончарського і ювелірного ремесел. На прибережній ділянці розкопано залишки житл. будівель 13—15 ст. Т. г. належало місц. осілому сарматизованому населенню, яке зберегло деякі традиції культури пізньої античності та мало тісні зв'язки з носіями *салтівської культури*.

ТЕПЧЕГО́РСЬКИЙ Григо́рій Павлович (рр. н. і см. невід.) — рос. гравер на міді і поет кін. 17 — поч. 18 ст. Родом з України. Твори: гравюри до «Лицевої біблії» до святців, гравюри на 8 дошках із зображенням царів і богоматері, портрети Д. Кантеміра та ін. Автор віршів на біблійні сюжети, якими часто супроводжував свої гравюри.

Теракота. Погруддя Деметри з Керчі. 5 ст. до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

ТЕРАКО́ТА (італ. terracótta, від tèrra cotta — випалена глина) — вид *кераміки*. Вироби з неглазурованої випаленої кольорової пористої глини. Застосовується з часів античності для виготовлення архіт. деталей, облицювальних плит, посуду, декоративних ваз, невеликих статуеток. Виробництво Т. було відоме й у Київській Русі. В сучас. скульптурі широко застосовується у пластиці малих форм.

ТЕРАМА́РИ (від італ. tèrra — земля і marna — мергель) — археологічна культура *бронзового віку* на тер. Пн. Італії. Для цієї культури характерні невеликі укріплені поселення пл. 1 — 2 га. Осн. заняття носіїв культури Т.— землеробство, скотарство, мисливство. Були розвинуті також ремесла, зокрема гончарство, ткацтво. Обряд поховання — трупоспалення в урнах.

Г. Терборх. Келих лимонаду. Близько 1665. ДЕ у Ленінграді.

ТЕРАПІ́Я (від грец. θεραπεία — лікування) — один з найважливіших розділів *медицини*, завданням якого є вивчення т. з. *внутрішніх хвороб* (патології серцево-судинної системи, органів дихання і травлення, нирок, обміну речовин та ін.) у їхніх різних клінічних формах, причин їхнього походження, *патогенезу*, *профілактики* і лікування. Історія розвитку Т. збігається з історією медицини в цілому. Виділенню терапії в окрему науку сприяло запровадження таких методів дослідження, як вистукування (перкусія — австр. лікар Л. Ауенбруггер, 1761), вислуховування (*аускультація* — франц. лікар Р. Лаеннек, 1819), термометрія (франц.— де Гаен, 1758; нім.— Л. Траубе, 1850), зондування шлунка (нім. — А. Кусмауль, 1867), *пальпація* органів черевної порожнини (В. П. *Образцов*, 1887), рентгенівські дослідження (В. К. *Рентген*, 1895), електрокардіографічні дослідження (В. *Ейнтховен*, 1903). Вже починаючи з 19 ст. з Т. став виділятися ряд ін. дисциплін. Так, у Відні вперше (1847) викладається курс з клініки *шкірних хвороб*, в середині 19 ст. у Франції та Росії починають окремо вивчати захворювання *нервової системи*. Ще у 18 ст. Д. С. *Самойлович* виділив з клініки внутрішніх хвороб захворювання, які передаються від хворої людини до здорової (*інфекційні хвороби*). З 2-ї пол. 20 ст. в зв'язку з необхідністю тісніших відношень між експериментальними дисциплінами (*патологічною фізіологією, фармакологією*) і клінікою і в зв'язку з розширенням методів хірургічного лікування багатьох хвороб в окремі дисципліни виділяються *кардіологія, пульмонологія, гастроентерологія, ендокринологія* та ін. Сучасна терапія вивчає патологічні процеси з позицій цілісного організму, нерозривно пов'язаного з навколишнім середовищем, з соціальними та біол. факторами. Перші терапевтичні клініки в Росії почали з'являтися при університетах з 1-ї пол. 19 ст. (Москва, Петербург, Харків, Київ, Одеса). Розвиткові Т. значною мірою сприяли роботи вчених, які працювали в галузі інфекційних захворювань, заг. патології, мікробіології (О. М. *Шумлянський*, М. М. Тереховський, В. В. *Підвисоцький* та ін.). В. П. Образцов разом зі своїм учнем М. Д. *Стражеском* вперше в світі описав прижиттєву діагностику *інфаркту міокарда*. Велике значення для розвитку Т. мали дослідження І. І. *Мечникова* про *фагоцитоз* та автоагресію та В. К. *Високовича* про активну роль ендотеліальних елементів. Значний внесок в подальший розвиток Т. зробили рад. вчені: М. П. Кончаловський, М. Ф. *Ланг*, В. М. Виноградов, О. Л. Мясников, А. І. Нестеров, М. Ф. *Гамалія* та ін., на Україні — Ф. Г. *Яновський* (вивчення захворювань органів дихання і нирок), М. Д. Стражеско [дослідження етіології, патогенезу та клініки ревматизму; класифікація недостатності системи кровообігу (разом з В. Х. Василенко)], М. М. *Губергріц* (вивчення захворювань органів травлення). Осн. напрямом Т. в СРСР стала її профілактична спрямованість, широке впровадження в практику здобутків експериментальної медицини, застосування найновіших досягнень таких наук, як фізика, хімія, кібернетика. Це дає змогу досконаліше одержувати і вивчати матеріал методом *біопсії*, досліджувати усі органи, причому як в стані спокою, так і при навантаженнях (радіонуклідні методи дослідження, використання ультразвуку — метод ехографії, волоконної техніки для одержання інформації про стан шлунка, кишок, комп'ютерної *томографії*). Великим успіхам Т. сприяло впровадження нових високоефективних засобів лікування, таких як *сульфаніламідні препарати* (1935), *антибіотики* (1942), *гормони* надниркових залоз, бетаблокуючі препарати тощо. Водночас в Т. широко використовуються такі ефективні методи лікування, як *лікувальна фізична культура, лікувальне харчування*, фізіотерапевтичне, санаторно-курортне лікування. Розробка актуальних проблем з терапії в УРСР здійснюється на кафедрах Т. мед. ін-тів (Києва, Харкова, Донецька, Львова та ін.), ін-тів удосконалення лікарів (Києва, Харкова, Запоріжжя та ін.), в н.-д. ін-тах: *Кардіології українському науково-дослідному інституті* ім. акад. М. Д. Стражеска, *Гастроентерології дніпропетровському науково-дослідному інституті, Курортології одеському науково-дослідному інституті, Гігієни харчування київському науково-дослідному інституті* та ін. Проблеми Т. в СРСР висвітлює журнал «Клиническая медицина», в УРСР — «Врачебное дело» та ін. мед. журнали.

Т. ветеринарна — 1) Комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я і продуктивності хворих тварин. Вибір методів і засобів лікування залежить від виду тварини, віку, статі, хвороби, стану організму тощо. 2) Наукова дисципліна, що вивчає причини виникнення, закономірності перебігу внутр. незаразних хвороб тварин і розробляє методи лікування та профілактики їх. Т. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають нормальний і патологіч. стан організму, дію ліків та ін. Розрізняють Т. загальну і спеціальну. Загальна Т. вивчає принципи лікарської допомоги хворим тваринам, види лікування (специфічне, симптоматичне, неспецифічне, дієтичне та ін.), приготування лікарських форм, диспансеризацію тощо. Спеціальна Т. вивчає конкретні патологіч. процеси, що відбуваються в органах і системах організму тварин, методи розпізнавання хвороб, ліквідації та профілактики їх.

Літ.: Тареев Е. М. Внутренние болезни. М., 1957; Клиника внутренних болезней в Украинской ССР. К., 1977. *І. М. Ганджа* (Т.— розділ медицини).

ТЕРА́РІУМ, терарій (від лат. terra — земля) — приміщення або посудина для утримання дрібних наземних тварин, гол. чин. земноводних, плазунів і гризунів, з метою проведення спостережень за їхнім життям. В Т. мають бути постійні вологість, т-ра, приплив свіжого повітря. Найпростіший Т. являє собою посудину з заскленими стінками, зверху прикриту решітчастою кришкою.

ТЕРА́СА (франц. terrasse, від лат. terra — земля) — 1) Горизонтальний або дещо похилий майданчик у формі уступу на схилі місцевості. Т. бувають природні (див. *Тераси*) або штучні (див. *Терасування*). 2) Літня (неопалювальна) прибудова до будинку, з дахом на стовпах, відкрита з боків або засклена.

ТЕРА́СИ у геоморфології — форми *рельєфу*, які являють собою горизонтальні або злег-

ка похилі площадки з майже рівними поверхнями, обмежовані уступами. За походженням розрізняють річкові, морські й озерні Т. Найпоширеніші річкові Т. Вони утворюються в результаті врізання *річища* в дно і схили річкової долини, зумовленого *тектонічними рухами* та зміною положення *базису ерозії*. За будовою річкові Т. поділяють на акумулятивні (складаються з *алювію*); ерозійні, або структурні (з *корінних порід*, на яких лише локально зберігся алювій); ерозійно-акумулятивні, або цокольні (нижня частина уступів складається з корінних порід, верхня — з алювію). Серед акумулятивних розрізняють накладені і вкладені Т. (мал.). Нерідко річкові Т. розміщені в кілька ярусів одна над одною, що свідчить про кілька циклів розмивів і акумуляції. Найнижча (наймолодша) Т. наз. *заплавою*. Над нею піднімаються надзаплавні — *борова тераса* та ін. Мор. й озерні Т. розвинуті відповідно на узбережжях морів і озер. Вони утворюються в результаті *абразії* (абразивні Т.) та нагромадження мор. і озерних відкладів (акумулятивні Т.). Іноді Т. наз. форми рельєфу ін. походження, напр. денудаційні (див. *Денудація*), зсувні (див. *Зсув*), соліфлюкційні (див. *Соліфлюкція*). Т. є зручними природними майданчиками для буд-ва різних споруд, прокладання шосейних доріг і з-ць. На них нерідко розміщуються населені пункти. Т. використовують і під с.-г. угіддя. З алювієм Т. іноді пов'язані розсипні родовища золота, ільменітів та ін. Вивчення Т. має й велике наук. значення для з'ясування палеогеографічної обстановки (див. *Палеогеографія*) певної території, прояву *коливальних рухів земної кори*, змін рівня водойм.

А. М. Муліка.

ТЕРАСУВА́ННЯ — штучне перетворення поверхні схилів на горизонтально вирівняні чи похилі східцеподібні протиерозійні майданчики (*тераси*) для припинення змиву грунту і використання схилів під с.-г. і лісові культури. На Україні Т. застосовують у районах з виявленою *ерозією грунтів* на схилах крутизною понад 14° та землях, що їх відводять під заліснення. Розпушене полотно терас добре вбирає опади, а при надлишку води швидкість стікання її гаситься на кожній терасі, і це зменшує руйнівну силу течії води до незначного змиву. Т. запобігає замулюванню річок та ін. водойм. При закладанні терас користуються в основному трьома способами: наорним (найпростіший, дає змогу терасувати схили звичайним тракторним плугом); плантажним — за допомогою плантажних плугів (див. *Плантаж, Виноградникові машини*); виїмково-насипним, — за якого на будівництві терас перший прохід роблять трактором з чагарниково-болотним *плугом* на всіх смугах, відведених під тераси, потім плуг замінюють на *грейдер* (на схилах до 20°), яким розширюють полотно терас до потрібної ширини.

В. В. Февчук.

ТЕРАТОЛО́ГІЯ [від грец. *τέρας* (*τέρατος*) — потвора, виродок і *λόγος* — вчення] — розділ медицини, зоології і ботаніки, що вивчає *виродливості* людини, тварин і рослин. Основний напрям Т. тварин і людини — дослідження причин і механізмів виникнення спадкових і неспадкових природжених патологічних станів і вад розвитку з метою запобігання їм. Т. рослин вивчає причини виникнення гігантизму, карликового росту, *махровості квітки, проліфікації*, порушення розвитку зародка тощо, що має важливе значення, зокрема, для вивчення *еволюції* органів рослин, встановлення закономірностей патології рослинних організмів, для селекції рослин та ін.

ТЕРАТО́МА [від грец. *τέρας* (*τέρατος*) — потвора, виродок і *ὄγκωμα* — пухлина], ембріома, дизембріома — пухлина у людини і тварин, що виникає внаслідок порушення *зародкового розвитку*. Найчастіше Т. локалізується в крижово-куприковій ділянці, середостінні, заочеревинному просторі, яєчниках і яєчках тощо. При гістологічному дослідженні виявляються тканини різного походження: епітеліальна, сполучна, нервова, м'язова та ін. Зустрічається Т. переважно у ранньому дитячому або молодому віці, росте повільно. Поділяються Т. на зрілі (злоякісне перетворення спостерігається зрідка) і незрілі (ростуть швидко і дають численні *метастази* в *лімфатичні вузли* і легені). Лікування — хірургічне.

ТЕ́РБІЙ (Terbium; від назви місточка Іттербю в Швеції), Tb — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 65, ат. м. 158, 9254; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1843 швед. хімік К. Г. Мозандер. Вміст Т. у земній корі $1{,}0 \cdot 10^{-4}$ %. Т.— метал світло-сірого кольору; густ. 8270 кг/м³; $t_{пл}$ 1356 °С; $t_{кип}$ 3230 °С. Хімічно активний, на повітрі окислюється. Утворює сплави й сполуки з багатьма елементами. Одержують Т. металотерміч. відновленням фториду Т. кальцієм. Застосовують для виготовлення *люмінофорів*, лазерних матеріалів тощо.

ТЕ́РБОРХ (Terborch, Ter Borch) Герард (1617, Зволле — 8.XII 1681, Девентер) — голл. живописець. У 1633—35 навчався у батька Герарда Терборха Старшого і П. Молейна в Гарлемі. Зазнав впливу Ф. *Гальса*. Працював у Амстердамі, Зволле, Девентері; відвідав Лондон, Іспанію, Італію, Францію. Твори: «Солдати, що грають у карти» (бл. 1640), «Сім'я точильника» (поч. 50-х рр. 16 ст.), «Мюнстерський мир» (1648), «Жінка, що пише листа» (бл. 1655), «Галантний офіцер» (бл. 1662), «Урок музики», «Келих лимонаду» (бл. 1665), «Концерт» (бл. 1672—75), портрети. Картини Т. зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Дрезденській картинній галереї, в Луврі в Парижі та ін. зібраннях.

Літ.: Виппер Б. Р. Очерки голландской живописи эпохи расцвета. М., 1962.

ТЕРЕ́БЛЕ-РІ́ЦЬКА ГЕС. Споруджена в Хустському р-ні Закарпатської обл., в долинах річок Тереблі і Ріки. Будівництво почато 1949. Перший пром. струм одержано 1956. Проектна потужність ГЕС — 27 тис. кВт. До складу осн. споруд входять: будинок ГЕС у заплаві р. Ріки з 3 агрегатами потужністю 9 тис. кВт кожний; водозливна залізобетонна гравітаційна гребля висотою 45 м; водоприймач з глибинним водозабором на р. Тереблі; напірний тунель завдовжки 3610 м і діаметром 2,5 м; зрівняльна шахта глибиною 60 м; металевий напірний трубопровід завдовжки 350 м, підвищувальна електр. підстанція. Після спорудження греблі ГЕС утворилося Теребле-Ріцьке водосховище.

В. Й. Голуб.

ТЕРЕ́БЛЯ — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. *Тиси* (бас. Дунаю). Довж. 91 км, площа бас. 750 км². Утворюється злиттям потоку Розтока та Слободянської Ріки, що беруть початок на пд. схилах *Горганів*. Тече глибокою долиною, порожиста. На Т. споруджено водосховище, з якого вода тунелем подається у р. *Ріку* і використовується *Теребле-Ріцькою ГЕС*. У Т. має стік оз. *Синевир*. У басейні річки — джерела мінеральних вод.

ТЕРЕБО́ВЛЯ — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнізні (прит. Серету). Залізнична ст. Трембовля. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1097. З кін. 11 ст.— центр *Теребовльського князівства*. В 1349 Т. загарбала шляхет. Польща. В 1389 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення міста брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у русі *опришків*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 Т. у складі *Тернопільського округу* входила до Росії. За *Ризьким мирним договором 1921* Т. відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. В 30-х рр. в Т. діяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т.— місто. У Т. — ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») ф-ки, з-д сухого знежиреного молока, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Культурно-осв. уч-ще, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архітектурні пам'ятки: фортеця (14—17 ст.), Миколаївська церква (16 ст.), комплекс споруд монастиря кармелітів (1635). В Т. народилась українська актриса Ю. *Миколаєнко*.

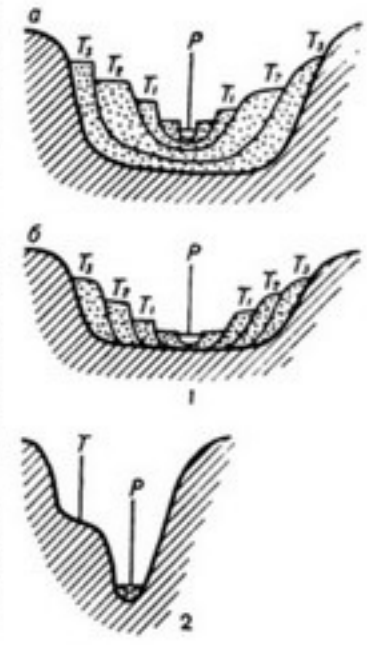

Тераси:
1 — акумулятивні: а — накладені, б — вкладені;
2 — ерозійна.

Теребовля.
Фортеця 14—17 ст.

О. Теремець. Селянин з волами. Горельєф на будинку Бессарабського критого ринку в Києві. Бетон. 1910.

Тередо корабельний всередині ушкодженого ним дерева.

ТЕРЕБО́ВЛЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,1 тис. км². Нас. 82,1 тис. чол. (1983). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 37 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Теребовля*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. В рельєфі переважають плескаті, місцями легкохвилясті межиріччя і широкі пологі річкові долини. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Серет* з притокою *Гнізна* та *Стрипа* (бас. Дністра). Ґрунти в межах району опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза, сосна) займають 9,2 тис. га. У межах району — частина Семенівського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства: теребовлянські ф-ки ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») і з-д сухого знежиреного молока; комбікормовий з-д у с-щі Дружба. Комбінат побутового обслуговування (Теребовля). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 89 тис. га, у т. ч. орні землі — 82,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, цукр. буряки. В Т. р.— 29 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Трембовля, Деренівка, Микулинці-Струсів. Автомоб. шляхів — 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353 км. У районі — культурно-осв. (Теребовля) та сільс. профес.-тех. (с. Буданів) уч-ща, 62 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 27 будинків культури, 51 клуб, 28 кінотеатрів, 72 кіноустановки, 74 б-ки, музей історії с. Великий Говилів. У с. Острівці Т. р. народилися укр. рад. біохімік С. З. *Гжицький* та укр. рад. письменник В. З. *Гжицький*, у с. Струсові — укр. рад. літературознавець М. Д. *Деркач* та укр. рад. письменник А. М. *Іванчук*, у с. Могильниці (тепер с. Трудове) — укр. рад. математик М. О. *Зарицький*. У районі видається газ. «Трудова слава» (з 1939). *В. Ю. Франчук.*

ТЕРЕБО́ВЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство, до якого входили землі пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Першим князем Т. к. (з 1092) був Василько Ростиславич (див. *Василько*). З 40-х рр. 12 ст. Т. к. ввійшло до складу об'єднаного *Галицького князівства*. В 1211 Т. к. було уділом Ізяслава Володимировича (онука кн. *Ігоря Святославича*). Осн. міста й оборонні замки Т. к.: Теребовль (тепер м. Теребовля), Микулин (тепер смт Микулинці), *Василів*, Кучелмин, Бакота, Ушиця, Калюс та інші.

ТЕРЕВЕ́РКО Георгій Семенович [23.IV (5.V) 1888, с. Вільшана Слобідка, тепер Уманського району Черкаської області — 21.I (3.II) 1912, Тбілісі] — один із перших укр. планеристів. Закінчив (1904) однокласну церковнопарафіяльну школу. Шукаючи заробітків, переїхав (1907) до Тбілісі, де працював поштарем. Захопився планеризмом. Протягом 1910—12 виконав понад 30 польотів на власноручно виготовлених планерах, у т. ч. рекордний на той час політ тривалістю 1 хв 33 с, а також перший політ з пасажиром. Розрахував і побудував літак, але не мав коштів на придбання двигуна. Вмер від травм, що їх дістав при катастрофі планера.

ТЕРЕ́ДО, деревосвердлун (Teredo) — рід морських *двостулкових молюсків*. Тіло (довж. 2—80 см) червовидне, на передньому кінці з невеликою (довж. 3—4 см) зазубленою раковиною. Живуть в деревині у висвердлених ними довгих ходах. Живляться дрібними планктонними організмами та деревиною. Гермафродити. Личинки — *трохофора, велігер*. В роді кілька десятків видів, поширених у морях обох півкуль. В СРСР — 4 види, у т. ч. у Чорному та Азовському морях — 3, з яких найвідоміший Т. корабельний (T. navalis). Т. часто завдають шкоди, руйнуючи гідротехнічні дерев'яні споруди, частини дерев'яних суден тощо. Заходи боротьби. Просочують деревину креозотом, фарбують отруйними фарбами, заводять морські судна у прісну воду тощо. *А. Л. Путь.*

ТЕРЕЗИ́ — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша зоря 2,6 візуальної *зоряної величини*. Видно в центр. і пд. районах СРСР взимку, навесні й на поч. літа (найкраще — в квітні й травні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ТЕ́РЕК Павло Ференцович (15.I 1898, с. Пояні Краловсько-Хлумецького округу, Словаччина — 13.IV 1936, Прага, похований у м. Мукачевому, тепер Закарп. обл.) — діяч революц. руху на Закарпатській Україні. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921. Брав участь у боротьбі за Рад. владу в Угорщині 1919. Один з керівників Закарп. крайової комуністичної орг-ції. З 1926 — постійний член крайкому, з 1929 — член ЦК КПЧ. Редактор газ. «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета»). У 1931 і 1935 — депутат чехословацького парламенту від КПЧ. *М. П. Якименко.*

ТЕ́РЕК — ріка на Кавказі, в межах Груз. РСР, Пн.-Осет. АРСР, Каб.-Балк. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і Даг. АРСР. Довжина 623 км, площа бас. 43,2 тис. км². Бере початок з льодовика на Головному хребті Великого Кавказу, в пониззі перетинає Терсько-Кумську низовину, впадає у Аграханську зат. Каспійського м., утворюючи дельту. Гол. притоки: Ардон, Урух, Чегем, Малка (ліві), Сунжа (права). Живлення переважно дощове і снігове. Пересічна витрата води біля м. Моздока 300 м³/с. Льодостав нестійкий. У пониззі вилов риби (сазан, судак, лосось). ГЕС. Т. має велике іригаційне значення (споруджено зрошувальні канали Терсько-Кумський, ім. Леніна, ім. Дзержинського та ін.). На Т.— міста Орджонікідзе, Моздок, Кизляр. У верхів'ї по долині річки частково проходить траса *Військово-Грузинської дороги*; створено Казбегський заповідник.

ТЕ́РЕМ (від грец. τὲρεμνον — житло) — 1) Верхній житловий ярус хоромів (давньоруських великих житлових будинків), який споруджували над сіньми. 2) Окрема висока житлова будівля над підвалом або над брамою, з'єднана з хоромами переходами.

Теремний палац Московського Кремля. 1635—36.

ТЕРЕМЕ́ЦЬ Олександр (поч. 90-х рр. 19 ст.— 1916 або 1917) — укр. скульптор. Навчався у Київ. художньому уч-щі у Ф. *Балавенського*. Працював у галузі меморіальної скульптури (1910—12), у портретному та побутовому жанрах (горельєф «Селянин з волами» на будинку Бессарабського критого ринку в Києві, 1910; «Погруддя товариша», 1911).

ТЕ́РЕН — деревні рослини родини *розових*. Дуже розгалужені з колючими гілками кущі, іноді невеликі дерева (до 5 м заввишки). Листки дрібні, еліптичні. Квітки білі, поодинокі. Плід — округла *кістянка*. Пошир. в Європі, Зх. Сибіру, на Кавказі, ростуть на узліссях, серед чагарників, у степах тощо. На Україні пошир. 3 види: Т. звичайний (Prunus spinosa) — росте в Закарпатті, зх. Поліссі, в Лісостепу; Т. степовий (P. stepposa) — в Степу й Криму; Т. молдавський (P. moldavica) — в придністровських районах, зх. частині Степу і в Криму. В плодах Т. міститься 3—5 % цукру, 1,5—3 % кислоти, до 1 % дубильних речовин. Їх використовують для виготовлення варення, повидла, наливок, сушать і консервують. Медонос. Запроваджено в культуру. Квітки Т. застосовують у народ. медицині як проносне. *І. Б. Чорний.*

ТЕРЕ́НІН Олександр Миколайович [24.IV (6.V) 1896, Калуга —

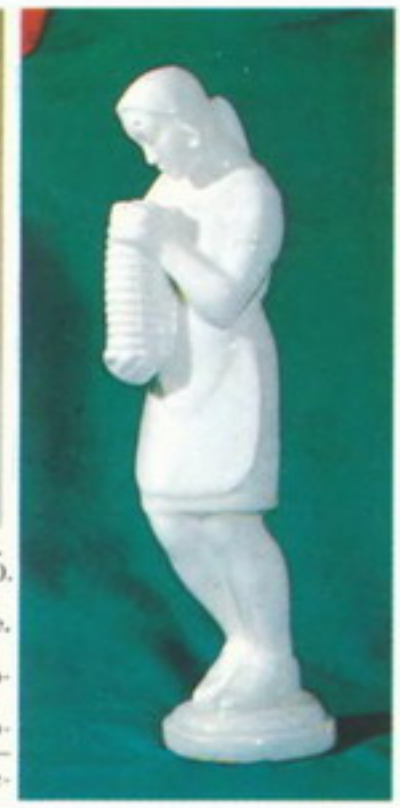

1
2
3
4

До ст. **Фарфор.**

1. Чайник. Корецький фарфоровий завод. Волинь. 90-і рр. 18 ст.
2. Футляр для годинника. Волокитинський фарфоровий завод. Сумщина. Середина 19 ст.
3. Супова ваза. 1-а третина 19 ст.
4. Ж. Діндо. Скульптура «Посудниця». Городницький фарфоровий завод. Житомирщина. 1928.
5. Тарілка «Індустрія». 30-і рр. 20 ст.
6. В. Трегубова. Скульптурна композиція «Сорочинський ярмарок». 1967.
7. В. Трегубова, М. Трегубов. Десертний набір «Дюшес». 1972.
8. В. Щербина. Композиція «Українські пісні». Київ, 1980.
9. В. Єрмоленко. Сервіз «Золотий серпень» . Суми. 1975.
10. М. Козак, З. Олексієнко. Чайний набір «Левада». Полонне. Хмельницька область. 1982.
11. Масова продукція Коростенського та Баранівського фарфорових заводів. 80-і рр. 20 ст.

3 і 5 — Баранівський фарфоровий завод. Волинь. 6 і 7 — Коростенський фарфоровий завод. Житомирська область. 1—9 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ.

5
6

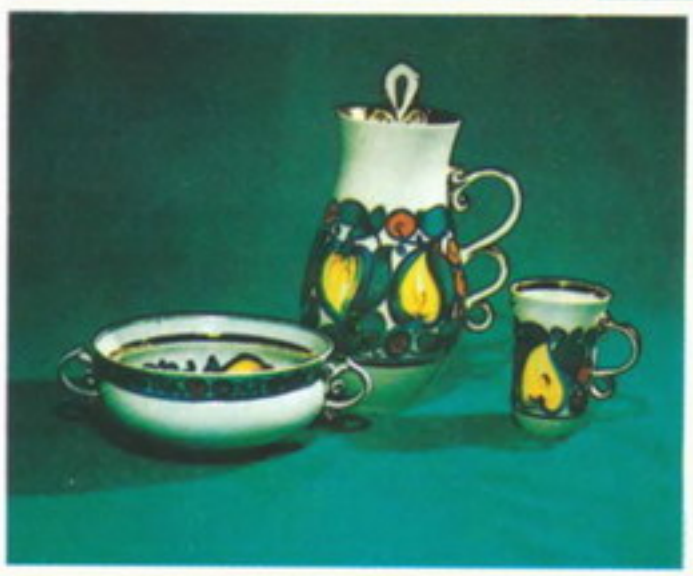

7
8
9

10
11

1
2
3

4
5

6
7
8
9

До ст. **Фарфор.**

1. Ваза. 19 ст.; вазочка. 16—17 ст.; таріль. 18 ст. Всі — Китай. **2.** І. Імаемон. Таріль. Полі-хромний розпис. Японія. Музей мистецтва народів Сходу. Москва. **3.** Чайник. Мейсен. Німеччина. 18 ст.; ваза. Париж. Франція. 19 ст. **4.** Предмети із сервізу короля баварського. Севр. Франція. 1810. **5.** Баб'єгонський сервіз (частина). Імператорський фарфоровий завод. 2-а чверть 19 ст. **6.** Скульптурна композиція «Селяни танцюють». Завод Попова. 2-а чверть 19 ст. **7.** Чайниця. Гжель. 2-а чверть 19 ст. **8.**. Чашка з блюдцем. Завод Гарднера. 1-а третина 19 ст. **9.** Ваза. Імператорський фарфоровий завод. Початок 20 ст. **10.** С. Чехонін. Таріль з емблемою «РРФСР». 1921. Музей Ленінградського фарфорового заводу ім. М. В. Ломоносова. **11.** О. Щекатихіна-Потоцька. Сервіз «Золотий півник». Надглазурний розпис. 1949. **12.** О. Воробйовський, О. Борисов. Сервіз «Самовар». 1977. **11** і **12** — Ленінградський фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова. **1** і **3** — Київський музей західного та східного мистецтва. **5—9** — Державний історичний музей. Москва.

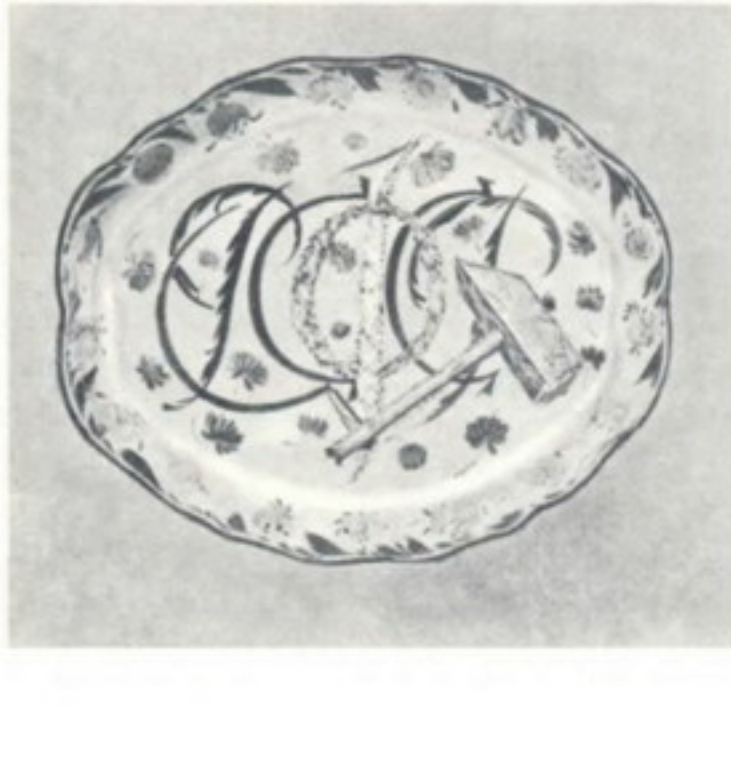

10
11
12

18.I 1967, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1939). Герой Соціалістичної Праці (1966). Після закінчення (1922) Петрогр. ун-ту працював там же і одночасно — у Держ. оптичному ін-ті (1945—56), з 1932 — у Ленінгр. ун-ті. Осн. наук. праці — в галузі дослідження фіз. і хім. процесів, що відбуваються в речовині під діянням світла. Відкрив розщеплення молекул солей у пароподібному стані під діянням світла, що супроводиться утворенням світних атомів. Оснований на цьому процесі метод поширив на багатоатомні молекули неорганічних та органічних сполук. Вперше дав пояснення фосфоресценції молекул органічних сполук і барвників. Поклав початок спектральним і оптичним дослідженням для з'ясування стану молекул, адсорбованих на поверхні твердих тіл, природи впливу каталізаторів тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Золота медаль ім. С. І. Вавилова АН СРСР, 1953.

ТЕРЕНО́ЖКІН Олексій Іванович (26.XI 1907, м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 19.V 1981, Київ) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1949. У 1930 закінчив Моск. ун-т. У 1930—38 працював у різних музеях, 1939—41 і 1945—48 — в Ін-ті історії та археології АН Узб. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Провадив археол. дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часу на тер. України. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2. К., 1971). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.
Тв.: Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961; Киммерийцы. К.,1976; Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983 [у співавт.].

ТЕРЕ́НСЬКИЙ Микола (1723—90) — укр. живописець з с. Перекопаної біля Перемишля (тепер Пшемисля, ПНР). У 1753 в костьолі с. Дубецького (тепер на тер. ПНР) намалював груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красицьких — фундаторів костьолу — на тлі пейзажу.

М. Теренський. Груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красицьких. 1753.

ТЕРЕ́НТЬЄВ Віктор Сергійович (н. 21.XI 1928, м. Серпухов, Моск. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981), засл. діяч мист. РРФСР (з 1976). Член КПРС з 1974. Після закінчення 1959 Ленінгр. ін-ту театр. мистецтва ім. О. Островського працював режисером театрів Мурманська, Архангельська, Вологди, Нижнього Тагіла, Брянська, з 1978 — гол. режисер Одес. російського драм. театру ім. А. Іванова. Вистави «Банкрот» О. Островського, «Тихий Дон» за М. Шолоховим, «Ленініана» за М. Погодіним (у співавт.), «Відродження» М. Мірошниченка, «Аеропорт» за А. Хейлі та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

І. М. Давидова.

ТЕРЕ́НТЬЄВ Олег Костянтинович (н. 30.I 1928, Одеса) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. *Касіяна*. Працює в галузі політ. плаката: «Комунізм — це молодість світу, і його будувать молодим» (1959), «Мир народам» (1961), «Рости і будуй» (1964), «Слався, Україно Радянська» (1967); «Шість орденів ВЛКСМ» (1968), всі — з Ю. *Мохором*: «Ми наш, ми світ новий збудуєм» (1969). «Наша могутня ідеологічна зброя» (1970), «Народ і партія — єдині!» (1976), «Є така партія!» (1977), «Ленінізм живе і перемагає!» (1978), триптих «Карл Маркс. Фрідріх Енгельс. В. І. Ленін» (1981).

ТЕРЕ́НТЬЄВ Сергій Миколайович (н. 19.II 1919, Самара, тепер м. Куйбишев) — рад. вчений у галузі інформаційно-обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Закінчив (1950) Військовоповітряну академію імені М. Є. Жуковського. Викладав у вищих військ. учбових закладах. З 1975— зав. кафедрою Харків. політех. ін-ту. Осн. праці — з теорії передавачів дециметрових хвиль, теорії кодування, цифрового передавання повідомлень. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ТЕРЕ́НЦІЙ Публій (Публій Теренцій Афер; Publius Terentius Afer; бл. 195—159 до н. е.) — рим. драматург. Родом із Карфагена. Був привезений до Риму як раб. Завдяки талантові здобув там добру освіту, був звільнений з рабства і взяв участь в аристократичному літературному гуртку Сціпіона Молодшого. Між 166 і 160 до н. е. написав лат. мовою 6 комедій з життя простих людей: «Дівчина з Андроса» (166), «Свекруха» (165), «Той, що сам себе карає» (163), «Євнух» (161; мала найбільший успіх за життя Т.), «Форміон» (161), «Адельфи» («Брати», 160). Слідом за Плавтом використовував сюжети нових аттічних комедій, часто контамінуючи їх (див. *Контамінація*). Осн. зразками для нього були твори *Менандра*. Т. пристосовував грец. комедії до рим. життя, зберігаючи реалії оригіналів.
Тв.: Укр. перекл.— Форміон. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— Комедии. М.—Л., 1934; Адельфы. М., 1954.

А. О. Білецький.

ТЕРЕ́СВА — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. *Тиси* (бас. Дунаю). Довж. 56 км, площа бас. 1225 км². Бере початок на пд. схилах *Горґанів*, у пониззі тече Верхньотиською низовиною. Має переважно гірський характер. Живлення снігове і дощове. Воду Т. використовують для тех. і побутового водопостачання.

ТЕРЕ́СВА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, поблизу впадіння р. Тересви в Тису. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1983). У Т.— деревообр. комбінат, рем.-мех. з-д, млинокомбінат, соко-винний з-д, тячівські райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, нижній склад Усть-Чорнянського лісокомбінату, будинок побуту. Середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Виникла у 1-й пол. 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ТЕ́РЕХОВ Роман Якович [1 (13).X 1890, с. Александровка, тепер Совєтського р-ну Курс. обл.— 2.I 1979, Москва]—рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1912. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. З 1924 — в апараті ЦКК КП(б)У — НКРСІ УРСР. У 1928—30 — секретар Артемівського окружкому партії. В 1930—33 — секретар ЦК КП(б)У, Харків. міськкому і Донец. обкому КП(б)У. З 1933 — на відповідальній рад., профспілковій і госп. роботі в Москві. З 1956 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК, на XVI з'їзді ВКП(б) — кандидатом у члени ЦК партії. На XVIII конференції, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦКК, на XI з'їзді КП(б)У — членом її ЦК. У 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТЕРЕХО́ВСЬКИЙ Мартин Матвійович [1740, с. Велика Павлівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— 21.VI (2.VII) 1796, Петербург] — укр. та рос. лікар і натураліст. Навчався в *Київській академії* (1753—63), мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталі (1763—65), Страсбурзькому ун-ті (1770—75), де 1775 захистив дисертацію «Про наливковий хаос Ліннея», в якій спростовується теорія довільного зародження *найпростіших*. З 1777 викладав фармакологію в мед. школі при Кронштадтському морському, з 1779 — анатомію та ботаніку в мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталях (з 1783 — професор). Одночасно з 1783 — директор Петерб. бот. саду: в 1796 склав каталог рослин цього саду. Автор поеми «Користь, яку рослини смертним приносять» (1796). Учасник реформи мед. освіти у Росії.

М. К. Бородій.

ТЕРЕШКО́ВА Валентина Володимирівна — перша в світі жінка-космонавт. Див. *Ніколаєва-Терешкова* В. В.

ТЕРЕ́ЩЕНКИ — укр. капіталісти і землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з козаків-торговців м. Глухова (тепер Сум. обл.). На поч. 20 ст. їм належало понад 150 тис. дес. землі, цукр. і лісопильні з-ди, суконна ф-ка, гуральні в Київ., Волин., Подільській,

О. М. Терентін.

В. С. Терентьєв.

О. К. Терентьєв, Ю. І. Мохор. Плакат із серії «Шість орденів ВЛКСМ». 1968.

Терен звичайний. Гілка з квітками і гілка з плодами.

М. С. Терещенко.

Черніг., Харків., Катеринославській, Орловській губерніях. Головна контора «Товариства братів Терещенків» (містилася у Києві) вела оптову торгівлю цукром на внутр. і світовому ринках. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 маєтки і пром. підприємства Т. були націоналізовані Радянською владою. Художня колекція Т. лягла в основу *Київського музею російського мистецтва*. Артем Якович Т. (р. н. невід.— п. 1873) — землевласник-цукрозаводчик. Під час *Кримської війни 1853—56* розбагатів на поставках д-ві корабельного лісу, провіанту, на торгівлі хлібом, цукром і худобою. Після *селянської реформи 1861* скуповував поміщицькі маєтки, будував цукроварні та пром. підприємства, став великим землевласником. Михайло Іванович Т. [18 (30).III 1886, Київ — 1.IV 1956, Монако] — землевласник, капіталіст-цукрозаводчик. Був близький до партії *кадетів*. З березня по травень 1917 — міністр фінансів, з травня по жовтень 1917 — міністр закорд. справ бурж. Тимчасового уряду. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 емігрував за кордон.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Калень Мефодійович [30.VII (11.VIII) 1879, с. Попівка, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл.— 3.VI 1969, Звенигородка Черкас. обл.] — укр. рад. скульптор. У 1902—08 навчався в петерб. Уч-щі тех. малювання Штігліца, 1908—14 працював у майстерні В. *Беклемішева* — в Петербурзі. В дожовтневі часи брав участь у декоративному оздобленні палаців Петергофа (тепер Петродворець) і Царського Села (тепер м. Пушкін). Автор погруддя К. Маркса в м. Городищі Черкас. обл. (1923, не збереглося), пам'ятників Т. Шевченкові на могилі у Каневі (1923, тепер у Музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка»), в м. Шполі Черкас. обл. (1926, не зберігся), в с. Моринцях Звенигородського р-ну Черкас. обл. (1927, не зберігся), в с. Кирилівці (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл., 1930). У 1924—25 створив погруддя В. І. Леніна.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Марко Степанович [6 (19).I 1894, с. Ковалиха, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл. — 18.VIII 1982, Харків] — укр. рад. актор і режисер театру і кіно, засл. арт. УРСР (з 1930). В 1914 закінчив *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Творчу діяльність почав як актор *«Молодого театру»*. В 1921—26 очолював *«Центростудію»* (Київ), де на основі композицій за творами відомих письменників створив монументальні видовища, т. з. масові «мистецтва дійства»: «Будинок Нового світу» за творами П. Тичини, «Універсальний некрополь» за творами І. Еренбурга, «Насіння» за романом Ю. Либединського «Тиждень» та ін. У 1927—29 — художній керівник Одеської держдрами (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції), ін. театрів України. Серед вистав — «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Диктатура» І. Микитенка, «97» М. Куліша, «Рейки гудуть» В. Кіршона, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. В 30-і рр. поставив кінофільми «Микола Джеря», «Навздогін за долею», обидва — 1927, та ін. Автор книг «Мистецтво дійства» (1921), «Будова і методи роботи» (1921), «Режисер і театр» (1971), «Крізь лет часу» (1974), «Театральні горизонти» (1981). В 1945—76 викладав в Харків. ін-ті культури.

Л. І. Барабан.

К. М. Терещенко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Чавун. 1923. Державний Музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» в Каневі.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Микола Іванович [1 (13).IX 1898, с. Щербинівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 30.V 1966, Київ] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. політех. ін-ті (1917—22). Друкуватися почав 1918. Перша книжка — переклади віршів Е. Верхарна (1922). Був членом літ. орг-цій *Комункульт*, ВУСПП. У 1925—34 — редактор журн. *«Життя й революція»*. У книгах 20—30-х рр. («Лабораторія», 1924; «Країна роботи», 1928; «Риштування», 1930; «Порив», 1932; «Поеми», 1935, та ін.) відобразив рад. дійсність. Оспівав героїзм рад. народу в боротьбі проти фашизму («Дівчина з України», 1942; «Верба рясна», 1943, та ін.). Мирна праця рад. людей — тема збірок «Ужинок» (1946), «Серце людське» (1962) та ін. Перекладав твори рос., білорус. і зарубіж. письменників, зокрема франц. поетів («Сузір'я французької поезії», т. 1—2, 1971). Уклав «Літературний щоденник» (1966). Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1973).

Тв.: Твори. т. 1—2. К., 1968.

П. П. Кононенко.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Олексій Іванович (н. 21.III 1923, Харків) — укр. рад. фізик, доктор технічних наук (з 1969), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Харків. ун-т, де й працював до 1963. З 1963 — ректор Харків. ін-ту радіоелектроніки (до 1966— Харків. ін-т гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки); одночасно (з 1965) завідує кафедрою фізики надвисоких частот (НВЧ). Осн. напрями наук. досліджень: техніка і прилади НВЧ, радіовимірювання НВЧ, взаємодія радіовипромінювання НВЧ з пасивними й активними середовищами, зокрема з хім. та медико-біол. об'єктами. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани» та медалями.

ТЕРИГЕ́ННІ ВІ́ДКЛАДИ (від лат. terra — земля, суходіл і грец. γεννάω — породжую, створюю) — геол. відклади, що складаються з уламків різних *гірських порід* і *мінералів*. Утворюються в результаті знесення продуктів руйнування, що виникли внаслідок *вивітрювання*, діяльності рік (див. *Алювій*), *абразії*, виверження *вулканів*, і перевідкладання їх на схилах, у долинах рік, мор. та озерних басейнах. З Т. в. утворюються *уламкові гірські породи*. Див. також *Морські відклади*, *Озерні відклади*.

В. О. Міщенко.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — властива певній суспільно-екон. формації система територіальної організації суспільного виробництва, форма координації екон. діяльності в межах певної території — окремого міста, *економічного району* і всього *народного господарства*. Т. о. в. за капіталізму з його *анархією виробництва* відбувається стихійно, супроводиться гострою конкурентною боротьбою, спрямована на вибір найбільш вигідного для окремого капіталіста або монополістичного об'єднання розміщення підприємства або галузі з метою одержати макс. *прибуток*. За соціалізму Т. о. в. відбувається планомірно, забезпечує послідовне вирівнювання рівнів екон. розвитку республік і регіонів. Вона передбачає найраціональніше розміщення *продуктивних сил*, поглиблення *спеціалізації виробництва* і розвиток його *кооперації* для макс. використання *потенціалу економічного* і дедалі повнішого задоволення потреб трудящих. Високий рівень Т. о. в. передбачає як оптимальну спеціалізацію цілих екон. районів, беручи до уваги їхні природні особливості (напр., Серед. Азії — на виробн. бавовни, півночі Тюм. обл.— на видобуванні нафти і газу), так і багатогалузевий розвиток економіки для забезпечення власних потреб, перш за все продовольством, буд. матеріалами, широким асортиментом товарів нар. споживання. При цьому досягається єдність загальнонар. і місцевих інтересів, єдність економік галузей і екон. районів. В умовах існуючої в СРСР галузевої структури управління Т. о. в. здійснюється перш за все у формі *територіально-виробничих комплексів*, створення яких найбільш повно відповідає вимогам сучас. *науково-технічної революції*. Важливу роль у досягненні оптимальної Т. о. в. виконують місцеві Ради нар. депутатів, у структурі яких на районному, міському та обласному рівнях є спец. планові органи, що організовують управління пром-стю місцевого підпорядкування і координують діяльність непідвідомчих даній Раді виробництв. Ефективною формою Т. о. в. є також створення місцевих *рад директорів*. В ході розвитку Т. о. в. здійснюється екон. освоєння нових районів. Напр., будівництво Байкало-Амурської магістралі дасть змогу залучити в екон. оборот величезні й раніше недоступні багатства Пд. Якутії й Далекого Сходу. Планомірно здійснювана Т. о. в. сприяє зростанню соціалістичного виробн., підвищенню його ефективності, розв'язанню екон. і соціальних завдань комуністичного будівництва.

О. М. Розенко.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННЯ — побудова управлінських органів і структур, а також забезпечення функціонування та взаємодії їх з метою планування і управління соціально-екон. розвитком територій — республік, регіонів, областей, міст, районів. Як невід'ємна складова частина нар.-госп. управління Т. о. у. включає розв'язання питань раціонального *розміщення продуктивних сил*, формування *тери-*

торіально-виробничих комплексів, раціонального використання сировинних, енергетичних, водних, трудових ресурсів, охорони навколишнього середовища, кооперування діяльності госп. об'єктів у межах даної території, формування соціальної й побутової *інфраструктури*, підвищення життєвого рівня населення в регіонах країни, враховуючи їхні нац. і місцеві особливості. У розв'язанні цих питань повинно бути забезпечене органічне поєднання галузевого й територіального підходу, централізму й ініціативи з місць в *управлінні народним господарством*. Т. о. у. здійснюють різні держ. органи: найвищі директивні органи країни та міжгалузеві (функціональні) органи — Держплан, Держпостач, Держ. к-т по цінах, Держ. к-т по праці та соціальних питаннях, М-во фінансів і ін.; в республіках — Президії Верховних Рад і Ради Міністрів, Держплани та ін. респ. функціональні органи; на рівнях областей, міст, районів — Ради нар. депутатів. Поєднання загальнодерж. і місцевих інтересів досягається також союзно-респ. (подвійним) підпорядкуванням нар.-госп. об'єктів — формуванням союзно-респ. м-ь і відомств. Винятково важливу роль у Т. о. у. відіграють респ. та терит. (обласні, міські, районні) парт. органи, комсомольські, профспілкові. Терит. органи влади та органи парт. керівництва координують і організують взаємодію підприємств, установ і орг-цій різної відомчої належності, розміщених на даній території. В сучас. умовах важлива роль їм належить в організації розробки і реалізації цільових наук.-тех. програм. Принципово новим кроком у системі планування, в управлінні соціалістичною економікою є підготовка і здійснення *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Відповідно до Конституції СРСР (1977) розширюються права і компетенції Рад нар. депутатів, зокрема в питаннях орг-ції управління.

В. Г. Гуляватий, Ю. М. Канигін.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА СПЕЦІАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Спеціалізація виробництва, Територіальний поділ праці*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА СТРУКТУ́РА ВИРОБНИ́ЦТВА — форми розміщення суспільного виробництва на певній території. Див. *Територіальна організація виробництва, Територіально-виробничі комплекси*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — див. *Планування народного господарства*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ І ПЕРЕ́ДІЛ СВІ́ТУ — одна з характерних екон. ознак *імперіалізму*, форма колоніального закабалення, гноблення та експлуатації трудящих мас колоніальних, залежних та економічно слаборозвинутих країн. Протягом 19 ст. (в основному) і на поч. 20 ст. в результаті тер. загарбань капіталістичними д-вами утворилася *колоніальна система імперіалізму*. Нерівномірний, стрибкоподібний розвиток капіталізму в епоху імперіалізму (див. *Нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*) змінив співвідношення сил між імперіалістичними д-вами. Це було причиною виникнення світових і локальних воєн за переділ світу. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістична революція 1917 зумовили початок *загальної кризи капіталізму*. Великий Жовтень став вирішальним фактором розвитку *національно-визвольного руху* колоніальних народів. Після 2-ї світової війни й утворення світової системи соціалізму почався розпад, а згодом і крах колоніальної системи імперіалізму. Країни, що раніше були під ярмом колоніального і напівколоніального гніту, стали на шлях незалежного соціально-екон. розвитку.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ, географічний поділ праці — одна з форм суспільного *поділу праці*, що означає спеціалізацію окремих районів і країн на виробництві певних видів продукції та наданні послуг; об'єктивний процес просторової виробничої спеціалізації, утворення на цій основі *економічних районів*, розвитку між ними обміну, кооперації та ін. міжрайонних зв'язків. Т. п. п. існує в системі певної сусп.-екон. формації. Він може бути в межах однієї країни (внутрішньодержавний, міжрайонний і внутрішньорайонний) або між окремими країнами (міжнародний). *Міжнародний поділ праці* є вищою формою сусп. Т. п. п., є політико-екон. категорією і одним з осн. теор. понять екон. і соціальної географії. З ним пов'язані всі екон. просторові процеси, зокрема районування (див. *Економічне районування*), *розміщення продуктивних сил*, *територіальна організація виробництва* та ін. Т. п. п.— закономірний процес розвитку *продуктивних сил*, один з факторів підвищення сусп. *продуктивності праці*. Т. п. п. зумовлюється соціально-екон., природними, нац.-істор. особливостями окремих територій і країн та їхнім геогр. положенням. Характер та особливості Т. п. п. відмінні за різних соціально-екон. систем і зумовлюються їхніми об'єктивними *економічними законами*. Див. також *Міжнародний капіталістичний поділ праці, Міжнародний соціалістичний поділ праці*.

С. Л. Корецький.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ ВО́ДИ, територіальне море — смуга морських прибережних вод певної ширини вздовж берегів держави, які є частиною її території. Правовий статус та режим Т. в. закріплено в Женевській конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958, учасницями якої є СРСР, УРСР і БРСР. За конвенцією, Т. в., поверхня та надра морського дна під ними і повітряний простір над ними підлягають *суверенітетові* д-ви, яка має виключне право на регламентацію тут режиму судноплавства, використання природних ресурсів, на каботажні перевезення (див. *Каботаж*), прикордонний, сан., митний та ін. види контролю. Конвенція визнає за іноз. невійськ. суднами т. з. право мирного проходження Т. в. з метою або перетнути ці води, або пройти у *внутрішні води* чи з внутр. вод у *відкрите море*. Конвенція встановлює правила визначення ширини Т. в., проте не визначає самої ширини. У новій Конвенції по морському праву (1982) ширина Т. в. обмежена 12 мор. милями.

О. Ф. Висоцький.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ НАРОДНО-ГОСПОДА́РСЬКІ ПРОПО́РЦІЇ — див. *Пропорції суспільного виробництва*.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНІСТЬ у тварин — форма використання тваринами території або *акваторії*, що виникла в ході *еволюції* і визначає просторові відносини між особинами одного або різних видів. Т. регулює розміщення організмів у просторі, рівномірне використання ними *екологічних ніш*, обмежує зайве зростання чисельності *популяцій*, сприяє зустрічі особин різної *статі* в період розмноження тощо. Потреби тварин в території певних розмірів (територіальних ділянках) і способи задоволення цих потреб пов'язані з морфофізіол., екологічними та ін. особливостями, а також способом життя окремих видів. Т. найбільше вивчена у птахів і ссавців; відома у риб, ракоподібних, комах. Територіальні ділянки бувають гніздовими, кормовими (у т. ч. мисливськими), сімейними, груповими, колоніальними. Окремі особини або сім'ї осілих тварин (ракоподібних, молюсків, скатів, деяких акул та кісткових риб, комах, ящірок, змій, черепах та ін.) займають певні ділянки, які часто охороняють. У мігруючих тварин (див. *Міграція тварин*) територіальні ділянки локалізовані в період розмноження. зимівлі; кочуючі тварини (напр., копитні, китоподібні, ластоногі, примати) переміщуються з однієї кормової ділянки на іншу, охороняючи перш за все місця розмноження під час парування або всього періоду виведення потомства. У моногамних тварин звичайно самець закріплює територію, на яку приваблює самку.

В. А. Мельничук.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНО - ВИРОБНИ́ЧІ КО́МПЛЕКСИ (ТВК) — економічно й соціально доцільні поєднання виробничих підприємств та їхніх систем на певній території; один з типів *виробничо-територіальних комплексів*. ТВК — це сучас. форма *територіальної організації виробництва*. Вона дає можливість раціональніше використовувати природні, трудові, матеріальні та ін. ресурси території, підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва*, поліпшувати умови життя населення, створювати раціональні системи *розселення*. Така форма організації є об'єктивною основою для створення *виробничих об'єднань*. Формування ТВК відбувається на основі процесів і закономірностей тер. розвитку сучас. сусп. *виробництва*. Найважливішими з цих процесів є усуспільнення і тер. концентрація виробн. *Усуспільнення виробництва* веде до дедалі ширшого охоплення зв'язками виробничих об'єктів, перетворює виробн. районів, країн не лише на єдність економічну, а й територіальну. В економіці роз-

М. І. Терещенко.

ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ НЕДОТОРКАННОСТІ ПРИНЦИП

винутого соціалізму в результаті високого рівня розвитку продуктивних сил, панування сусп. власності на засоби виробн., соціалістичного характеру усуспільнення госп. діяльності, поєднання галузевого планування з територіальним та ін. умов формування ТВК відбувається інтенсивно і стає планово керованим. Тер. *концентрація виробництва* створює форми зосередження підприємств, що є основою для певних видів ТВК. Формування будь-якого з них пов'язане з посиленням взаємодії суспільства й природи і вимагає раціонального використання природних ресурсів не лише з точки зору тер. *поділу праці* і підвищення ефективності виробн., а й в аспекті збереження екологічної рівноваги і охорони природи. Найважливішими факторами формування ТВК є рівень екон. розвитку території і характер усуспільнення виробн., природні умови й ресурси, *науково-технічний прогрес*, нар.-госп. потреби в продукції ТВК країни в цілому і даної території, особливості розселення, наявність великих систем розселення, забезпеченість трудовими ресурсами, трансп. умови, екон.-геогр. положення району. Найважливішими закономірностями процесів формування ТВК є спеціалізація і комплексний екон. та соціальний розвиток території. ТВК розрізняють за структурою, спеціалізацією, видами тер. спільності й комплексності виробн. В цілому їх поділяють на два підтипи: регіональний, що формується на основі єдності за ланками тер. поділу праці (союзна республіка, край, область, екон. район) та ареальні, основою яких є форми тер. концентрації виробн. (пром. вузол, спеціалізований район, зона). На дальший розвиток ТВК спрямовані рішення XXVI з'їзду КПРС. В одинадцятій п'ятирічці дальшого розвитку набудуть, зокрема, Зх.-Сибірський, Саянський, Ангаро-Єнісейський, Тімано-Печорський, Пд.-Якутський, Павлодар-Екібастузький, Пд.-Таджицький та ін. тер.-виробничі комплекси. *М. М. Паламарчук.*

ТЕРИТОРІА́ЛЬНОЇ НЕДОТОРКА́ННОСТІ ПРИ́НЦИП — в *міжнародному праві* принцип недоторканності і цілісності державної території, одна з гарантій *мирного співіснування* держав з різним соціальним ладом. Він означає заборону загарбання чужих територій шляхом погрози силою або її застосування, недоторканність і непорушність *кордону державного*, протиправність використання держ. *території* без згоди на це територіального суверена, недопустимість використання своєї території таким чином, щоб заподіяти шкоду ін. д-ві. Додержання Т. и.п. є необхідною умовою існування будь-якої д-ви, здійснення її *суверенітету*, самостійності у зовн. справах, гарантування міжнар. миру та безпеки. Т. н. п. закріплений численними *договорами міжнародними* і угодами тощо. Статут ООН (п. 4 ст. 2) покладає на держави — члени ООН зобов'язання утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй. Декларація про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) оголосила міжнар. злочинами агресивну війну, збройні *репресалії*, організацію або заохочення організації іррегулярних сил, озброєних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви, військ. окупацію чужої території. СРСР і соціалістичні країни здійснили вирішальний вплив на розвиток принципів тер. цілісності й недоторканності кордонів як принципів європ. безпеки, проголошених в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Принцип непорушності кордонів і тер. цілісності д-в закріплено в ст. 29 Конституції СРСР серед принципів, на яких будуються відносини Рад. Союзу з ін. країнами.

Імперіалістичні д-ви, насамперед США, систематично порушують цей принцип міжнар. права, визначений Статутом ООН.

А. М. Шостак.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-МІЛІЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — побудова збройних сил, основана на утриманні державою в мирний час у з'єднаннях і частинах мінімальної кількості кадрових військовослужбовців і навчання в цих з'єднаннях приписного до них перемінного складу. Поповнення з'єднань у разі необхідності проводиться шляхом мобілізації військовозобов'язаних, приписаних до них за тер. принципом. Військовозобов'язані проходять дійсну військ. службу в цих з'єднаннях на щорічних короткочасних навч. зборах. Комплектування збройних сил більшості капіталістичних д-в побудовано на кадровій системі (див. *Кадрова армія*). В СРСР 1923—35 Т.-м. с. застосовувалась у поєднанні з кадровою системою. У 2-й пол. 30-х рр. у зв'язку із зростанням загрози війни проти СРСР, оснащенням військ новою зброєю та військ. технікою Збройні Сили СРСР було повністю переведено на кадрову систему побудови.

ТЕРИТО́РІЯ (від лат. territorium — область) у п р а в і — певна частина земної поверхні, що перебуває під *суверенітетом* даної держави. Держ. Т. включає суходіл, внутр. води, *територіальні води*, підвладні д-ві острови, *анклави*, надра її суходолу, вод і *континентального шельфу*, а також повітряний простір над її суходолом і водами. До держ. Т. належать літаки, морські судна і військ.-мор. судна незалежно від місця перебування їх, а також підводні кабелі, що з'єднують частини однієї д-ви. Т. різних д-в відокремлюється одна від одної та від відкритого моря *кордонами державними*. Міжнар. право виділяє Т. з особливим режимом: *кондомініуми*, міжнар. зони, нейтралізовані й демілітаризовані Т., *відкрите море, протоки міжнародні* тощо. Відповідно до ст. 75 *Конституції СРСР* територія Союзу РСР єдина і включає Т. союзних республік. Суверенітет СРСР поширюється на всю його Т. Територія союзних республік не може бути змінена без їхньої згоди. Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР. *Р. С. Павловський.*

ТЕРІОДО́НТИ — підряд вимерлих плазунів підкласу *звіроподібних*. Те саме, що й *звірозубі*.

ТЕРІОЛО́ГІЯ (від грец. θηρίον — звір і λόγος — вчення) — розділ *зоології*, що вивчає будову, *систематику*, походження, спосіб життя ссавців. Термін «теріологія» застосовують в СРСР; в ін. країнах частіше вживають термін «мамаліологія».

ТЕРКС І КА́ЙКОС ОСТРОВИ́ — володіння Великобританії у пд. частині архіпелагу Багамських о-вів в Атлантичному ок., розташоване на 30 невеликих островах. Площа 430 км². Нас. 7,4 тис. чол. (1980). Адм. ц.— м. Гранд-Терк. Офіц. мова — англійська. Острови коралового походження, рівнинні (вис. до 60 м). Клімат тропічний, пасатний. Острови 1512 відкрили іспанці. В 17 ст. їх заселили колоністи з Бермудських о-вів. З 1873 по 1962 Т. і К. о. входили до складу колонії Великобританії — Ямайки. В 1959 Т. і К. о. дістали внутр. самоврядування, залишившись англ. колонією. Діють партії: Прогресивна нац. партія (правляча), Нар. демократичний рух, а також Профспілка пром. робітників Сент-Джорджеса. Т. і К. о. входять до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Економіка розвинута дуже слабо. Осн. галузь г-ва — обслуговування туристів. У невеликій кількості видобувають кам. сіль; рибальство, мор. промисли. Дрібні рибоконсервні підприємства. Вирощують кукурудзу, бобові, сизаль, цитрусові, овочі. Кустарне виготовлення сувенірів. Автошляхів — 121 км. Є два аеропорти. На о. Гранд-Терк — військ. база США.

ТЕРЛЕМЕЗЯ́Н Фанос Погосович (11.III 1865, Ван, Туреччина — 30.IV 1941, Єреван) — вірм. рад. художник, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). В 1895—97 навчався в школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі, 1899—1904 — в Академії Жюльєна в Парижі. З 1928 жив у Вірменії. Був членом *АХРР*. Твори: «Робітниця біля колодязя» (1900), «Лорійський чабан» (1905), «Робітничий квартал у Парижі» (1910), портрет Комітаса (1913), «Вид гори Сіпан з острова Ктуц» (1915), «Береги Ламаншу» (1921), серія індустріальних пейзажів (1929—31), всі — в Картинній галереї Вірменії у Єревані. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТЕРЛЄЦЬКИЙ Валентин Михайлович [8 (21).II 1916, Київ — 20.X 1979, там же] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1938. Закінчив Київ. ун-т (1949). З 1937 — на комсомольській роботі. В 1938—45 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—48 — перший секретар Київ. міськкому і обкому ЛКСМУ, 1948—58 — на роботі в Київ. обкомі партії. В 1958—67 — відпові-

дальний секретар Гол. редакції Української Радянської Енциклопедії. В 1967—68, 1972—78 — зав. відділом Ін-ту д-ви і права АН УРСР, 1968—72 — гол. редактор журн. «Комуніст України», з 1978 — професор кафедри наук. комунізму Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Автор праць з історії рад. суспільства, теорії та історії д-ви і права. На XXIV з'їзді Компартії України обраний членом Ревізійної комісії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у колективній монографії «История государства и права Украинской ССР»).

Тв.: Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). К., 1966; Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства. К., 1972.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Євген Петрович [1 (13).III 1892 — 22.X 1938] — учасник революц. руху і боротьби за встановлення Рад. влади на Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Лозовий Яр (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Навчався в Петерб. психоневрологіч. ін-ті (1910—16), закінчив Аграрний ін-т червоної професури у Москві (1932). З 1910— есер, вів роботу в Петербурзі і на Україні. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради, лівий есер. У квітні — грудні 1917 — член Полтав. Ради, пізніше — її голова. У грудні 1917 — квітні 1918 — нар. секретар у зем. справах Рад. України, член її мирної делегації на Брестських переговорах. У 1918—19 — один з керівників партизан. руху на Україні; з грудня 1919 —член Всеукрревкому. В 1920—22 — нарком юстиції УРСР, 1922—23 — повпред УРСР у Латвії, Литві й Естонії. З 1923— на відповідальній рад. і госп. роботі. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. Обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Кирило Семенович (р. н. невід.— п. 1607) — укр. церковний діяч, один з ініціаторів *Брестської унії 1596*. Походив з укр. шляхти. Належав до угруповання вищого православного духівництва й верхівки укр. шляхти, що орієнтувалися на шляхет. Польщу і прагнули зміцнити своє привілейоване становище об'єднанням православної церкви з католицькою. Бл. 1572 польс.-шляхет. уряд призначив Т. єпископом пінським і турівським, 1585 — єпископом луцьким і острозьким. У 1595 Т. разом з Іпатієм *Потієм* приїхав у Рим, де домовився з папою Климентом VIII про об'єднання православної церкви з католицькою. На скликаному польс. королем *Сигізмундом III* 1596 в Бресті церк. соборі Т. та його однодумці офіц. проголосили запровадження на Україні і в Білорусії унії православної церкви з католицькою.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Остап Степанович (літ. псевд.— В. Кістка, Ів. Заневич, В. Мак; 5.II 1850, с. Назірна, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.—22.VII 1902. Львів) — укр. публіцист, літературознавець, громадський діяч революц.-демократичного напряму. Н. в сім'ї священика. Закінчив філос. ф-т Львівського ун-ту (1872) та юрид. ф-т Віденського ун-ту (1883). Був членом *Руської української радикальної партії*. Виступав в укр. пресі (в журн. «*Світ*», «*Житє і слово*» та ін.) як прогресивний історик, критик, економіст. Разом з С. А. *Подолинським* організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. На світогляді Т. позначився вплив марксизму. Він одним з перших у Галичині закликав до створення політ. орг-ції робітн. класу. Єдиний порятунок для селян від розорення вбачав у боротьбі за соціалізм. Але соціалістичні ідеї Т. мали утопічний характер. Досліджуючи питання укр. літератури, Т. відстоював принципи народності, закликав до зміцнення її зв'язків із сусп. життям. Осн. праці: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894—95), «Галицько-руське письменство (1848—1865 рр.)» (Львів, 1903).

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Сидір Іванович (7.VI 1892, Чернівці — 8.II 1953, Бад-Зальцуфлен, ФРН) — укр. актор, режисер і театр. діяч. У 1910—14 виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові під керівництвом Й. *Стадника*. В 1918—28 очолював укр. драм. театр при Нар. будинку в Чернівцях. У 1928—39 грав у різних укр. драм. трупах і в аматорських гуртках на Буковині. У 1940—41 працював у Чернів. укр. драматичному театрі (тепер ім. О. Кобилянської). В роки Великої Вітчизн. війни був ув'язнений фашистами в концтаборах Аушвіц (Освєнцім) і Бухенвальд. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого).

Літ.: Демочко К. Мистецька Буковина. К., 1968. *К. М. Демочко.*

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Теофіл (1870, Львів — 1902) — укр. графік. У 1890—93 навчався в Кракові, з 1894 — в Мюнхені. Створював малюнки та карикатури до укр., польс. і нім. журналів: «Зоря», «Тигоднік ілюстрований» («Ілюстрований тижневик»), «Югенд» («Молодь»), «Флігенде блеттер» («Летючі листки»).

ТЕРМА́ЛЬНІ ВО́ДИ (від грец θέρμη — тепло) — *підземні води*, що мають температуру понад 20°. Утворюються внаслідок нагрівання за рахунок тепла, що виділяється навколишніми гірськими породами, т-ра яких підвищується з глибиною відповідно до *геотермічного градієнта* даної місцевості. Т. в. поділяють на теплі (20—35°), гарячі (35—50°), дуже гарячі (50—100°) і перегріті (понад 100°). У районах розвитку *вулканів* Т. в. циркулюють на невеликих глибинах (біля земної поверхні) й утворюють численні виходи гарячих джерел, *гейзерів*, струменів пари. В артезіанських басейнах (див. *Артезіанські води*) Т. в. залягають на глиб. 500—1000 м і більше. У Рад. Союзі Т. в. виявлено в РРФСР (п-ів Камчатка, Памір, Тянь-Шань, Кавказ), на Україні (Кримський п-ів, зокрема в районі курортів Саки і Євпаторії та на Закарпатті). Використовують Т. в. для пром. і побутового теплопостачання, а також для одержання електроенергії (див. *Геотермальна електростанція*), в *бальнеотерапії*.

Літ.: Бабинец А. Е., Гордиенко Е. Е., Денисова В. Р. Лечебные минеральные воды и курорты Украины. К., 1963; Мавринский Б. Ф. Термальные воды складчатых и платформенных областей СССР. М., 1971; Ресурсы термальных вод СССР. М., 1975.

А. Є. Бабинець.

ТЕРМЕ́З — місто, центр Сурхандар'їнської обл. Узб. РСР. Розташований на правому березі Амудар'ї. Залізнична станція, річковий порт. 62 тис. ж. (1983). Т. (названо на згадку про давнє місто Термез, що існувало неподалік) виник 1910 в результаті злиття поселення Паттагіссар (засн. в серед. 19 ст.) і рос. прикордонного поста (з кін. 19 ст.). З 1928 Т.— місто. У Т.— бавовноочисний та цегельний з-ди, комбінати — буд. матеріалів, залізобетонних виробів і конструкцій, м'ясо-мол. та ін. підприємства. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий музей. В Т. та на його околицях численні архіт. пам'ятки. Серед них — буддійський культовий центр Кара-Тепе, де знайдено численні пам'ятки буддійської худож. культури (руїни монастирів, кам. скульптури, настінні розписи, всі — 2—3 ст.), заміський палац Киркиз (9 або 10 ст.), мавзолей Хакім-аль-Термезі (11—12 ст.), ансамбль мавзолеїв термезьких сеїдів Султан-Саадат (11—17 ст.).

ТЕ́РМИ (лат. thermae, від грец. θέρμη — тепло) — 1) Давньоримські громадські лазні, до складу яких входили також спортивний зал, зал для зборів, приміщення для відпочинку тощо. 2) Природні теплі або гарячі мінеральні джерела та підземні води. Див. *Термальні води*.

ТЕ́РМИ СПЕКТРА́ЛЬНІ (від англ. term — межа, рівень) — величини, різниці яких являють собою *хвильові числа* спектральних ліній *спектрів атомних* і *спектрів молекулярних*. Визначають *рівні енергії* атома або молекули. Величина Т. с. $T(n) = E_n/hc$, де E_n — енергія атома або молекули у стані, що характеризується *квантовим*

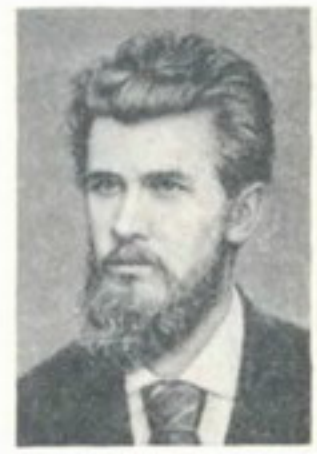

О. С. Терлецький.

Термез. Мавзолей Хакім-аль-Термезі. 11—12 ст.

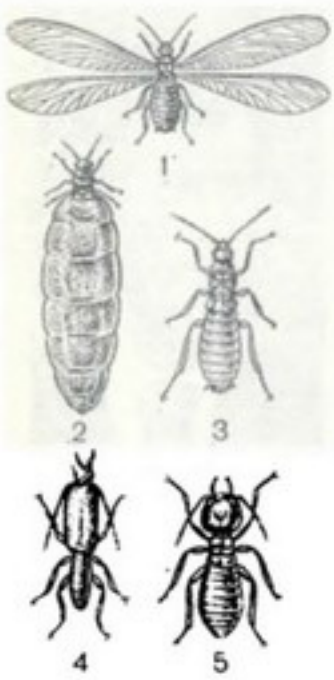

Терміти.
Терміт європейський:
1 — крилата самка;
2 — плідна самка — «цариця»;
3 — плідний самець;
4 — «солдат»;
5 — «робочий» терміт.

числом n, ħ — *Планка стала*, *c* — *швидкість світла* в вакуумі. Т. с. однієї з *спектральних серій* атома водню обчислюються за формулою $T(n) = R/n^2$, де R — *Рідберга стала*. Для ін. атомів Т. с. обчислюють за складнішими формулами. Напр., для лужних металів вони мають вигляд

$$T(n) = \frac{R}{(n + \alpha + \beta/n^2)^2},$$

де α і β — дробові числа, значення яких залежать від будови атома. Позначення Т. с. збігається з позначеннями відповідних рівнів енергії. Так, для атомів з одним зовн. електроном залежно від значення орбітального квантового числа $l = 0, 1, 2, 3, \ldots$ розрізняють відповідно *S*-, *P*-, *D*-, *F*-рівні і т. п.

ТЕРМІДОРІА́НСЬКИЙ ПЕРЕВОРО́Т — контрреволюц. переворот 27/28.VII 1794 (9 термідора 2-го року за *республіканським календарем*) у Франції, внаслідок якого було повалено *якобінську диктатуру* (див. *Велика французька революція*). До влади прийшла велика контрреволюц. буржуазія (уряд *Директорії*), яка підготувала умови для встановлення 1799 військ. диктатури Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*).

ТЕ́РМІН (від лат. terminus — кордон, межа, кінець) — 1) У рим. м і ф о л о г і ї — божество меж, кордонів. 2) У м о в о з н а в с т в і — слово або словосполучення, яке точно позначає спец. поняття і його співвідношення з ін. поняттями певної галузі науки, техніки, мистецтва, сусп. життя тощо. В межах даної системи понять Т. повинні бути однозначними, стилістично нейтральними. Т. створюються шляхом термінологізації слів загальнонар. мови, запозичення або калькування іншомовних. Т. підлягають словотвірним, граматичним і фонетичним правилам даної мови. Т. і нетермінологічні слова можуть переходити одні в одних («атом», «питома вага»). 3) У л о г і ц і — складовий елемент *судження* (*суб'єкт*, *предикат*) або *силогізму*. 4) Визначений проміжок часу; певний строк.
А. В. Крижанівська.

ТЕРМІНА́Л (від лат. terminalis — заключний, остаточний) — пристрій для оперативного введення та виведення *інформації*, який використовують при взаємодії людини з *обчислювальною машиною*, що входить до складу *обчислювального центру* (часто віддаленого від користувача). Розрізняють Т. п а с и в н і (які не переробляють інформацію) і а к т и в н і (які мають засоби переробки інформації). Пасивними Т. можуть служити телетайпи (див. *Стартстопний апарат*), різні пристрої відображення інформації на електронно-променевих трубках та ін.; активні Т.— це малі (напр., *міні-ЕОМ*) і навіть серед. ЕОМ (як частини обчислювальної системи). Т.— складова частина будь-якої *мережі ЕОМ*. Див. також *Операційна система*.

ТЕРМІНА́ТОР (від лат. termino — розмежовую) — лінія на диску несамосвітного небесного тіла, що відділяє його освітлену частину від темної. Для точок поверхні тіла Сонячної системи, які містяться на Т., Сонце або сходить (ранковий Т.), або заходить (вечірній Т.). На видимий з Землі диск світила (напр., *Місяця*) Т. проеціюється у вигляді половини еліпса. Його зміщення по диску визначає явище зміни фаз (див., напр., *Фази Місяця*). Якщо тіло має атмосферу, Т. дещо зміщується внаслідок впливу *рефракції атмосферної* і *присмерків*.

ТЕРМІНОЛО́ГІЯ (від *термін* і грец. λόγος — вчення) — 1) Сукупність термінів певної галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, пов'язана з відповідною системою понять, а також сукупність усіх термінів даної мови, яку наз. термінологічною системою. Формування Т. зумовлене сусп. і наук. розвитком, бо кожне нове поняття в спец. сфері позначається терміном. Укр. Т. набула всебічного розвитку за рад. часу. Вона спиралась на наявні в дореволюц. час фіксації термінів з живої укр. нар. мови. Основу її становить нар. Т. При створенні Т. використовуються терміни й терміноелементи з ін. мов, зокрема інтернац. терміни (див. *Інтернаціоналізми*), що сформувались у європ. мовах на базі грец. і лат. мов. Особливу роль у формуванні укр. Т. відіграє рос. мова. Т. піддається впорядкуванню й стандартизації. Важливу роль у цьому відіграють тлумачні й перекладні двомовні та багатомовні галузеві термінологічні *словники*. Т. пов'язана з проблемами перекладу спец. текстів, зокрема *машинного перекладу*, розробкою інформаційно-пошукових систем, патентознавством, документалістикою. Проблеми Т. розробляють в СРСР Комітет наук.-тех. термінології АН СРСР і Держстандарт СРСР, зокрема в УРСР — Комітет наук. термінології АН УРСР. Є ряд міжнар. організацій, які займаються питаннями Т.,— РЕВ, ЮНЕСКО (INFOTERM) та ін. 2) Розділ *лексикології*, який у сучас. мовознавстві здебільшого наз. термінознавством.

Літ.: Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961; Панько Т. І. Від терміна до системи. Львів, 1979; Науково-технічний прогрес і проблеми термінології. К., 1980; Богуцкая М. Ф., Лагутина А. В. Терминоведение на Украине. К., 1982.
А. В. Крижанівська.

ТЕРМІ́СТОР — те саме, що й *терморезистор*.

ТЕРМІ́Т (від грец. θέρμη — жар, тепло), термітна суміш — порошкувата суміш алюмінію з оксидами металів (переважно залізною *окалиною*), здатна інтенсивно згоряти, виділяючи велику кількість тепла. Запалюють Т. спец. речовинами (сумішшю алюмінію або магнію з пероксидом барію чи хлоратом натрію), т-ра його займання бл. 1300 °С, т-ра, до якої нагріваються продукти реакції згоряння,— понад 2000 °С. Т. застосовують при алюмінотермічних процесах (див. *Алюмінотермія*), термітному *зварюванні* великих металевих деталей, телефонних і телеграфних проводів, у військовій справі тощо.

ТЕРМІ́ТИ (Isoptera) — ряд *комах* з неповним перетворенням. Довж. тіла 2,5—140 мм. Гуртосімейні комахи з різко виявленим *поліморфізмом*. Живуть у надземних або підземних гніздах — термітниках великими сім'ями, в яких є плідні самка («цариця») і самець, неплідні особини — «робочі» і «солдати». Всеїдні, але здебільшого живляться деревиною, засвоюваною завдяки життєдіяльності деяких *джгутикових*, які живуть у кишечнику Т. як симбіонти (див. *Симбіоз*). Відомо 5 родин Т. (бл. 2600 видів), поширених переважно у тропіках і субтропіках. В СРСР — 8 видів (4 родини), у т. ч. на Україні — 1: Т. є в р о п е й с ь к и й, або з в и ч а й н и й (Reticulitermes lucifugus). Часто Т. пошкоджують стовбури дерев, дерев'яні споруди, стовпи тощо. З а х о д и б о р о т ь б и. Застосовують фосфорорганічні та ін. *інсектициди*, ізоляцію дерев'яних будівель за допомогою кам'яних або залізобетонних основ тощо. У викопному стані Т. відомі починаючи з юрського періоду.
В. М. Єрмоленко.

ТЕРМІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у нагріванні їх, витримуванні (якщо потрібно) у нагрітому стані й охолодженні з заданою швидкістю. Відома з кінця 3-го тис. до н. е. Наукові основи Т. о. заклав Д. К. *Чернов*. Режими обробки встановлюють за *діаграмами стану*, провадять її в *термічних печах*, використовуючи різні способи *нагріву металу* (у т. ч. *безокислювальний нагрів*). Т. о. застосовують як проміжну операцію, щоб поліпшити технологічні властивості металу (напр., оброблюваність тиском, різанням), і як заключну — для надання металові комплексу фіз.-мех. властивостей. До різних видів Т. о. належать *відпал*, *відпуск металу*, *гартування*, *електротермічна обробка*, *ізотермічна обробка*, *нормалізація*, *патентування*, штучне *старіння металів*, *термомеханічна обробка*, *термохіміко-механічна обробка*, *хіміко-термічна обробка*. Є Т. о. лазерна, в процесі якої метал нагрівають концентрованим електромагн. випромінюванням, яке генерує *лазер*. Вона особливо ефективна для багаторазового підвищення стійкості інструментів. Створено спосіб термоциклічної обробки, яка полягає у чергуванні нагріву й охолодження металу без витримування при високій т-рі. Така обробка дає змогу одержувати дрібнозернисту структуру металу, підвищувати рівень його міцнісних і пластичних характеристик.

ТЕРМІ́ЧНА ПІЧ — промислова піч для термічної або хіміко-термічної обробки металевих виробів. За джерелом тепла розрізняють Т. п. електричні (див. *Електрична піч*) і полуменеві (див. *Полуменева піч*). За конструкцією їх поділяють на *камерні печі*, *обертові печі*, *прохідні печі*, *тунельні печі*, печі ковпакові, конвеєрні та ін.; за призначенням — на гартувальні (див. *Гартування* в металообробці), відпалювальні (див. *Відпал*), цементаційні (див. *Це-*

ментація) тощо. Т. п. бувають періодичної, напівбезперервної, пульсуючої і безперервної дії; з контрольованим захисним газовим (напр., з продуктами неповного окислення вуглеводневих газів) і неконтрольованим повітр. середовищем, а також з середовищем рідким. Набувають поширення потокові гартувально-відпускні, нормалізаційно-відпускні, нітроцементаційні та ін. печі.

ТЕРМІ́ЧНИЙ ЕКВА́ТОР — паралель з найвищою пересічною річною або місячною т-рою повітря. Т. е. (для річних значень т-р) лежить приблизно на 10° пн. ш., де т-ра досягає +27°. У січні він збігається з геогр. екватором (пересічна т-ра бл. +26°), у липні зміщується на 20—25° пн. ш. (пересічна т-ра бл. + 28°). Т. е. наз. також лінію, що з'єднує на земній поверхні точки з найвищою пересічною (річною або місячною) т-рою повітря. У такому розумінні Т. е. (у середньому за рік) розміщений у Пн. півкулі між 20 і 25° пн. ш. Іноді під Т. е. розуміють зону з найвищими пересічними річними т-рами, що лежить між 20° пн. ш. та 10° пд. ш., де пересічні річні т-ри повітря змінюються від +25° до +26,5°. Зміщення Т. е. у пн. напрямі зумовлене більшим прогріванням Пн. півкулі, у якій зосереджена переважна частина суходолу (див. *Материкова півкуля*). *М. І. Щербань.*

ТЕРМО... (від грец. θέρμη — жар, тепло) — частина складних слів, що вказує на їхній зв'язок з поняттями «теплота», «температура» (*термоелемент, термометрія, термостат*).

ТЕРМОБАРОКА́МЕРА (від *термо...* та *барокамера*) — герметична камера, в якій можна змінювати не тільки тиск повітря (як у звичайній барокамері), а і його температуру. В Т. є, крім устаткування, що ним обладнують звичайну барокамеру, пристрої, якими регулюють т-ру повітря. За допомогою Т. вивчають вплив на людей, тварин і рослини коливань тиску і т-ри, тренують космонавтів і льотчиків перед польотами, лікують людей тощо.

ТЕРМОБАТИГРА́Ф (від *термо...*, грец. βαθύς — глибокий і γράφω — пишу) — судновий автоматичний прилад, яким реєструють зміну температури води за глибиною в напрямі руху судна. Осн. частиною Т. (мал.) є датчик т-ри води — довгий мідний капіляр (трубка), намотаний на хвостове оперення приладу і заповнений *толуолом*. Зміна т-ри води і, отже, об'єму толуолу записується стрілкою (з'єднаною за допомогою манометричної пружини з капіляром) на закопченій скляній пластині, яка в міру занурення приладу у воду переміщується датчиком глибини — герметизованим *сильфоном*. Глибина занурення Т. — до 200 м, межі вимірювання т-ри від —2 до 30 °С, точність визначення т-ри води 0,1 °С і вище. Створено електронні Т., що їх занурюють на глибину понад 200 м. Іноді Т. наз. батитермографом. Т. використовують при океанографічних дослідженнях, промисловому розвідуванні риби.

ТЕРМО́ГРАФ (від *термо...* і грец. γράφω — пишу) — автоматичний прилад для вимірювання і реєстрації т-ри повітря, води та ін. Приймачем (мал.) є вигнута біметалева пластинка, що деформується при змінах т-ри; незакріплений кінець пластинки передає цю деформацію на стрілку з пером. На діаграмній стрічці, закріпленій на барабані з годинниковим механізмом, перо викреслює криву, що відображає коливання т-ри за добу або тиждень (1 мм відповідає 1°). Показання Т. контролюють за даними ртутного термометра.

ТЕРМОДИНА́МІКА (від *термо...* і *динаміка*) — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються властивості *термодинамічних систем*, що перебувають у стані *термодинамічної рівноваги*, і процеси їхнього переходу з одного рівноважного стану в інший. За заг. методикою досліджень розрізняють феноменологічну Т., або власне Т., яка досліджує системи без урахування властивостей і характеру руху частинок, що її складають, та статистичну Т., яка становить осн. зміст *статистичної фізики*. Т. охоплює комплекс наукових дисциплін — загальну, або фіз. Т., *термодинаміку хімічну* та механічну Т. Всі явища в Т. розглядаються з позицій енерг. перетворень. Вона дає повний кількісний опис *оборотних процесів*, що відбуваються в системах, а для *необоротних процесів* встановлює лише певні нерівності і вказує на напрям їхнього протікання. Система в рівноважному стані характеризується невеликою кількістю *параметрів стану*, зокрема *температурою* (існування т-ри, єдиного параметра для всіх частин рівноважної системи, наз. нульовим началом Т.). Т. грунтується на *термодинаміки началах*. Основне рівняння Т. для простих термодинамічних систем є наслідком 1-го і 2-го її начал. Воно має вигляд: $T\Delta S = \Delta E + p\Delta V$, де T — абс. т-ра, S — *ентропія* системи, E — *внутрішня енергія*, p — тиск, V — об'єм, Δ — символ, що означає зміну відповідних параметрів у процесі. Основою всіх розрахунків у Т. є встановлення за допомогою рівнянь для *термодинамічних потенціалів* зв'язків між внутрішніми і зовнішніми параметрами системи (зовнішні параметри відповідають конкретним умовам, в яких перебуває система). Методи Т. ефективно застосовують при вивченні тих явищ природи, в яких істотними є теплові ефекти.

Літ.: Леонтович М. А. Введение в термодинамику. М.—Л., 1952; Зоммерфельд А. Термодинамика и статистическая физика. Пер. с нем. М., 1955; Кубо Р. Термодинамика. Пер. с англ. М., 1970. *І. Р. Юхновський.*

ТЕРМОДИНА́МІКА НЕРІВНОВА́ЖНИХ ПРОЦЕ́СІВ — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються процеси, що відбуваються в термодинамічній системі і спрямовані на відновлення (або встановлення) в ній *термодинамічної рівноваги*. Т-ра, тиск та ін. параметри, якими описується система в Т. н. п., вважаються неперервними функціями координат простору і часу. Зміна цих параметрів визначається балансовими співвідношеннями, що грунтуються на відповідних *збереження законах*. В основі Т. н. п. лежить т. з. гіпотеза локальної термодинамічної рівноваги. Вважається, що потоки I_i заряду, теплоти, частинок і т. п., що виникають внаслідок відхилення системи від стану рівноваги, лінійно залежать від термодинамічних сил X_k, які пов'язані з *градієнтами* електр. поля, т-р, концентрації і т. п. Ці потоки описуються рівнянням типу $I_i = \sum_k L_{ik}X_k$, де L_{ik} — кінетичні коефіцієнти, або коеф. переносу (див. *Переносу явища*), які при відсутності зовн. магн. поля є симетричними ($L_{ik} = L_{ki}$). Такі рівняння є узагальненнями *Ома закону*, законів *теплопровідності* і *дифузії*. Методами Т. н. п. описуються *термоелектричні явища, термомагнітні явища*; зокрема, ці методи широко застосовують в біології для дослідження відкритих систем (див. *Термодинамічна система*). *І. Р. Юхновський.*

ТЕРМОДИНА́МІКА ХІМІ́ЧНА — розділ *фізичної хімії*, в якому хім. та фіз.-хім. процеси вивчаються з використанням законів *термодинаміки* (див. також *Термодинаміки начала*). Т. х. оборотних процесів розглядає застосування першого закону термодинаміки для розрахунку теплових ефектів хім. процесів і фазових перетворень (див. *Термохімія*), другого і третього законів — для визначення умов *рівноваги хімічної*, розрахунку констант рівноваги і визначення оптимальних умов проведення хім. і фіз.-хім. процесів. Вона встановлює зв'язок між гіббсовою або гельмгольцовою енергією процесу (див. *Термодинамічні потенціали*) і його тепловим ефектом та зміною *ентропії* при сталих т-рі й тиску (об'ємі). Т. х. *необоротних процесів* вивчає термодинамічні характеристики стаціонарних і нестаціонарних, зокрема кінетичних, процесів (див. *Кінетика хімічна*). До Т. х. належить також термодинаміка розчинів, пов'язана з вивченням термодинамічних ефектів утворення їх, рівноваги між компонентами розчину тощо, та статистична Т. х., що її завданням є розрахунок термодинамічних характеристик хім. речовин і процесів на основі даних про будову молекул. Термодинамічні дані і співвідношення широко застосовують для обгрунтування режимів технологічних процесів у хім., металургійній та ін. галузях промисловості.

Літ.: Карапетьянц М. Х. Химическая термодинамика. М., 1975; Товбин М. В. Физическая химия. К., 1975; Хаазе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967.

Ю. Я. Фіалков.

ТЕРМОДИНА́МІКИ НАЧА́ЛА — фундаментальні закони, на яких базується *термодинаміка*. Перше начало термодинаміки еквівалентне *збереження закону* енергії у теплових процесах. Г. *Гельмгольц* сформулював (1847) його так: *внутрішня енергія*, що є функцією стану системи, поповнюється за рахунок *теплоти* ззовні і витрачається на ви-

Термобатиграф:
1 — корпус приладу, всередині якого вміщено датчик глибини;
2 — трос;
3 — хвостове оперення;
4 — капіляр.

Термограф:
1 — приймач;
2 — перо самописця;
3 — барабан із стрічкою.

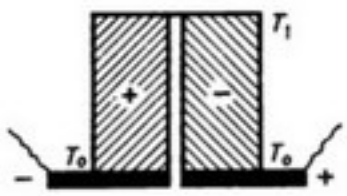

Термоелемент: T_0 — температура неспаяного (ненагріваного) місця; T_1 — температура спаяного (нагріваного) місця.

конання роботи. Енерг. еквівалентність теплоти і роботи довели Ю. Р. *Майєр* (1842) і Дж. *Джоуль* (1843). Перше Т. н. рівнозначне твердженню про неможливість створення *вічного двигуна* 1-го роду. Друге начало термодинаміки є узагальненням висновку С. *Карно* (1824, див. *Карно цикл*) на довільні термодинамічні процеси і вказує на їхню необоротність (див. *Необоротний процес*). Р. *Клаузіус* сформулював (1850) його так: теплота не може самочинно перейти від системи з меншою т-рою до системи з більшою т-рою. Незалежно від нього (1851) У. *Томсон* дав цьому принципу еквівалентне формулювання: неможливо перетворити на роботу всю теплоту, взяту від тіла з однією т-рою, так, щоб у системі або в середовищі, що її оточує, не відбулись інші одночасні зміни. Друге Т. н. рівноцінне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 2-го роду. Третє начало термодинаміки, або т. з. теплова теорема В. *Нернста*, сформульована ним (1906) так: при абсолютному нулі т-ри *ентропія* тіла дорівнює нулеві. Це Т. н. дає можливість числового визначення *термодинамічних потенціалів*. Воно рівнозначне твердженню про недосяжність абсолютного нуля температури.

Літ. див. до ст. *Термодинаміка*.

І. Ю. Юхновський.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА РІВНОВА́ГА — стан макроскопічної фізичної системи, в який вона завжди переходить сама собою, якщо перебуває в незмінних зовнішніх умовах або є замкненою. Процес переходу в стан Т. р. наз. *релаксацією*. При Т. р. в системі припиняються такі *необоротні процеси*, як *дифузія*, *теплопровідність*, *хімічні реакції* тощо. Необхідними умовами Т. р. є однаковість у всіх точках системи *температури*, *тиску*, *хімічних потенціалів* кожної її компоненти. Проте ці параметри не є абсолютно фіксованими і можуть в невеликих об'ємах зазнавати малих коливань біля своїх серед. значень (*флуктуацій*). Залежно від зовн. умов достатньою умовою Т. р. є екстремум того чи іншого *термодинамічного потенціалу*. Напр., ізольована система, тобто система з фіксованими енергією й об'ємом, при Т. р. має максимум *ентропії*, система з фіксованими т-рою й об'ємом — мінімум *вільної енергії*. Всі достатні умови Т. р. визначають, виходячи з другого *термодинаміки начала*.

М. Я. Кошаренко.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА СИСТЕ́МА — система частинок, поведінка якої в часі підпорядковується законам *термодинаміки*. Складається з такої великої кількості частинок, що при розділенні її на кілька підсистем, кожна з них сама є Т. с. Визначається *параметрами стану*, зокрема *температурою*. Стан Т. с. повністю описується *термодинамічними потенціалами*. Однорідна, однофазна, однокомпонентна Т. с. наз. простою. Т. с. може бути *гетерогенною системою*. Т. с., що обмінюється частинками й *енергією* з ін. системами, наз. відкритою, в противному разі вона є ізольованою. Процеси, що відбуваються в Т. с., можуть бути *оборотними процесами* і *необоротними процесами*. Властивості рівноважних Т. с. і процесів у них вивчає термодинаміка, властивості нерівноважних Т. с.— *термодинаміка нерівноважних процесів*.

І. Р. Юхновський.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА ТЕМПЕРАТУ́РНА ШКАЛА́, шкала Кельвіна — *температурна шкала*, яка базується на другому *термодинаміки началі*. При її визначенні виходять з ідеального *Карно циклу*. Якщо тіло, що здійснює цей цикл, при т-рі T_1 поглинає теплоту Q_1, а при т-рі T_2 віддає теплоту Q_2, то співвідношення $T_1/T_2 = Q_1/Q_2$ не залежить від властивостей термометричного (робочого) тіла і дозволяє за величинами Q_1 і Q_2 встановлювати відносні зміни його т-ри. Для визначення абс. значень т-ри необхідна домовленість про осн. інтервал т-р, величину *градуса*. Спочатку осн. інтервал т-р в Т. т. ш. був заданий точками танення льоду (початок відліку) і кипіння води при норм. атм. тискові; за одиницю т-ри було взято $^1/_{100}$ цього інтервалу. В 1968 Генеральна конференція з мір і вагів встановила Т. т. ш. з однією реперною точкою — *потрійною точкою* води (273,16 К). Т-ра в цій шкалі вимірюється в *кельвінах* (К). Т. т. ш. здійснюється не безпосереднім проведенням циклу Карно з термометричною речовиною, а за допомогою ін. процесів, пов'язаних з термодинамічною т-рою. Так, в широкому діапазоні т-ру визначають за допомогою газового *термометра*, в області *низьких температур* — за температурною залежністю магн. сприйнятливості парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*), високих т-р — за інтенсивністю випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Т. т. ш. запропонував У. *Томсон* (Кельвін).

О. А. Геращенко.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНІ ПАРА́МЕТРИ — див. *Параметри стану*.

ТЕРМОДИНАМІ́ЧНІ ПОТЕНЦІА́ЛИ — характеристичні функції *термодинамічної системи*, що разом із своїми першими похідними по незалежних змінних (*ентропії* S, об'єму V, т-рі T, тиску p) повністю описують її стан і можливі в ній *оборотні процеси*. Т. п. термодинамічної системи є *внутрішня енергія* $U(S, V)$, *ентальпія* $H(S, p)$, ізохорно-ізотермічний потенціал $F(T, V)$, або гельмгольцова енергія (одна з його назв — *вільна енергія*), ізобарно-ізотермічний потенціал $\Phi(T, p)$, або гіббсова енергія. Т. п. *гетерогенної системи* залежать також від числа частинок у ній. Вибір того чи іншого Т. п. для опису системи залежить від умов, у яких відбувається розглядуваний процес, тобто від вибору незалежних змінних. Напр., якщо процес відбувається при змінних т-рі T і об'ємі V, він повністю описується вільною енергією системи $F(T, V)$, причому $-(\partial F/\partial V)_T = p$ є *рівнянням стану* системи, а $-(\partial F/\partial T)_V = S$ — ентропією системи. Т. п. пов'язані між собою, напр. $F = U - TS$. Їхнє існування є наслідком 1-го і 2-го начал термодинаміки (див. *Термодинаміки начала*). Процеси, що відбуваються в термодинамічній системі, описуються диференціальними рівняннями, з яких з точністю до адитивних констант визначаються Т. п. Ця невизначеність усувається за допомогою 3-го начала термодинаміки. Застосування Т. п. є основою всіх розрахунків у *термодинаміці*.

Літ. див. до ст. *Термодинаміка*.

І. Р. Юхновський.

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на залежності термоелектрорушійної сили від наявності у виробі дефектів. Термоелектрорушійну силу, зумовлену різницею т-р (див. *Термоелектричні явища*), найчастіше вимірюють в електр. колі, складеному з різнорідних провідників (досліджуваного виробу й еталонного зразка), місця з'єднання яких нагрівають. За допомогою Т. д. виявляють дефекти в зливках, аналізують якість металу в застиглих пробах, визначають товщину гальванічних покриттів, сортують вироби тощо.

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють, використовуючи *термоелектричні явища*, силу змінного струму, рідше — електричні напругу і потужність; вид електричного *вимірювального приладу*. Складається з одного або кількох *термоперетворювачів*, що нагріваються змінним (вимірюваним) струмом і стають джерелом постійного струму, і магнітоелектр. вимірювача, в який надходить постійний струм (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний). Забезпечує порівняно велику точність вимірювання, незалежність показань від форми кривої сили струму, що проходить через нагрівник перетворювача. Вади Т. п.— залежність показань від т-ри навколишнього середовища, значне власне споживання потужності, мала перевантажувальна здатність. Т. п. використовують як *амперметри* або *вольтметри* (до 30 В) в широкому діапазоні частот (до десятків мегагерц).

ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНІ Я́ВИЩА — явища виникнення в провідних середовищах *електрорушійної сили* внаслідок їх нерівномірного нагрівання (термоерс) або утворення тепла, додаткового до джоулевого (див. *Джоуля — Ленца закон*), при протіканні крізь середовище *електричного струму*. До них належать *Зеєбека явище*, *Пельтьє явище*, *Томсона явище термоелектричне*. В ізотропному середовищі можливе явище Бенедікса, що полягає у виникненні термоерс при наявності в середовищі несиметричного *градієнта* температури. В анізотропному середовищі (див. *Анізотропія*) мають місце: явище Бріджмена, яке полягає у додатковому виділенні або поглинанні тепла в об'ємі при викривленні в ньому напряму

електр. струму і зумовлене зміною при цьому енергії носіїв заряду; поперечне явище Пельтьє на поверхні кристалу, яке призводить до потоку тепла, спрямованого перпендикулярно до струму; поперечний ефект Зеєбека, що полягає у виникненні перпендикулярної до теплового потоку термоерс. Т. я. застосовують при створенні холодильників, *термоелементів*, *термоелектрогенераторів* тощо.

Літ.: Иоффе А. Ф. Полупроводниковые термоэлементы. М.—Л., 1960; Антычук Л. И. Термоэлементы и термоэлектрические устройства. Справочник. К., 1979. *Л. І. Анатичук.*

ТЕРМОЕЛЕКТРОГЕНЕРА́ТОР (від *термо...*, *електро...* і *генератор*), термоелектричний генератор — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну, що його принцип дії грунтується на одному з термоелектр. явищ — *Зеєбека явищі*; вид *джерела струму*. До осн. частин Т. належать термобатареї (сукупності різнорідних напівпровідникових *термоелементів*), де внаслідок різниці т-р виникає *електрорушійна сила*, і теплообмінні пристрої їхніх нагріваних (спаяних) і ненагріваних (неспаяних) місць з'єднання. Т. розрізняють за інтервалом робочих т-р (20—300, 300—600, 600—1000 °С) і джерелом тепла (ізотопні, сонячні, газові та ін.). Переваги Т. перед традиційними електромашинними перетворювачами енергії (напр., *турбогенераторами*) — відсутність рухомих частин, висока надійність, нескладність тех. обслуговування. Вади Т.— низький ккд (у найдосконаліших 0,15), порівняно висока вартість. За допомогою Т. живлять електроенергією віддалених і важкодоступних споживачів — автом. маяки, навігаційні буї, метеоролог. станції, космічні апарати тощо.

ТЕРМОЕЛЕКТРО́ННА ЕМІ́СІЯ — *емісія електронна*, що виникає при нагріванні тіла. Спостерігається, зокрема, в вакуумі у чистих металів (W, Mo, Ta) при т-рі 2000—2500 К і в складних напівпровідникових катодах при т-рі 1000 К. Осн. характеристикою тіл щодо Т. е. є величина густини т. з. термоелектронного струму насичення j при заданій т-рі T. При відсутності зовн. електр. полів вона описується формулою Річардсона — Дешмана: $j = A_0(1 - \bar{r})\,T^2 \exp[-e\varphi/kT]$, де $A_0 = 4\,\pi mek^2/h^3 = 120,4\ A/см^2K^2$ — універсальна стала, m і e — маса і заряд *електрона*, k — *Больцмана стала*, h — *Планка стала*, $e\varphi$ — *робота виходу*, $\bar{r}$ — коеф. відбиття електронів від *потенціального бар'єра* на межі метал — вакуум. Цю залежність виводять на основі *електронної теорії* металів або із законів *термодинаміки*, розглядаючи Т. е. як випаровування електронів з твердого тіла. При великих зовн. електр. полях до струму Т. е. додається струм *автоелектронної емісії*. Т. е. лежить в основі роботи багатьох *електровакуумних приладів* та *іонних приладів*. Т. е. вперше дослідив 1900—01 О. *Річардсон*. Значний внесок у вивчення Т. е. напівпровідникових катодів зробив укр. фізик Н. Д. *Моргуліс*.

Літ.: Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В. Эмиссионная электроника. М., 1966; Фоменко В. С. Эмиссионные свойства материалов. К., 1970.
С. В. Свєчников.

ТЕРМОЕЛЕМЕ́НТ (від *термо...* і *елемент*) — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну або електричної енергії на теплову, що його принцип дії грунтується на одному з *термоелектричних явищ*. До осн. частини Т. (мал.) належать два різнорідні електр. *провідники* або *напівпровідники*, з'єднані (спаяні) лише в одному місці. В Т., якими теплову енергію перетворюють на електричну, різниця т-р у спаяному (нагріваному) і неспаяному (ненагріваному) місцях зумовлює появу *електрорушійної сили* (див. *Зеєбека явище*). Такі Т. використовують як *вимірювальні перетворювачі* для визначення т-ри та ін. фіз. величин (тиску газів, швидкості потоку рідини, сили струму тощо), зміни яких пов'язані зі змінами т-ри. У вимірювальній і перетворювальній техніці Т. наз. *термопарою*. Напівпровідникові Т., що діють на основі явища Зеєбека, використовують також у *термоелектрогенераторах*. В Т., якими електр. енергію перетворюють на теплову, при пропусканні струму від стороннього джерела в одному місці з'єднання тепло поглинається, в іншому — виділяється (див. *Пельтьє явище*). Т. такого типу використовують у термоелектр. *холодильних машинах*, *термостатах* тощо.

ТЕРМОЗИ́Т (від грец. θερμός — теплий) — те саме, що й *шлакова пемза*.

ТЕРМОЗИТОБЕТО́Н — те саме, що й *шлакопемзобетон*.

ТЕРМОКОПІЮВА́ННЯ — відтворювання копій з графічних і текстових оригіналів на термочутливих матеріалах, здатних змінювати свій стан під впливом тепла *інфрачервоного проміння*; спосіб *копіювання документів*. Джерелом інфрачервоного проміння в термокопіювальних процесах є звичайно *лампи розжарення* — складові частини термокопіювальних апаратів (див. *Копіювальний апарат*), в які вміщують оригінали. В процесі Т. світлі ділянки оригіналу (пробіли) відбивають більшу частину проміння, а темні ділянки (елементи зображення) поглинають його і нагріваються. Розрізняють Т. пряме і посереднє. В разі прямого Т. (способом *контактного копіювання*) тепло нагрітого оригіналу передається чутливому шару термореактивного паперу, на якому й утворюється зображення. При посередньому Т. чутливий шар термопластичної плівки (або термокопіювального паперу) під дією тепла оригіналу розплавляється і переноситься на звичайний папір. Т.— спосіб оперативного виготовлення копій з друкованих і рукописних документів.

ТЕРМОМАГНІ́ТНІ СПЛА́ВИ — сплави, що їхня *намагніченість* значною мірою залежить від робочої температури в інтервалі від —60 до 170°С; вид магнітно-м'яких матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). У Т. с. немагн. властивості майже однакові: питомий електрич. опір 0,9—1,0 мкОм м, густина 8,0—8,15 г/см³, коефіцієнт термічного розширення (13—15,5) 10^{-6} град$^{-1}$, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 180—220. Найпоширенішими є залізонікелеві Т. с. (30—38 % Ni), піддані *легуванню* хромом, алюмінієм або марганцем. На їхній основі створено багатошарові термомагн. матеріали, що відзначаються випрямленою термомагн. характеристикою. Необхідних магн. властивостей Т. с. набувають після *холодної прокатки* або *відпалу*. З Т. с. виготовляють термокомпенсатори і терморегулятори магн. потоку у вимірювальних приладах, їх застосовують у *реле*. Див. також *Компенсатор*.

ТЕРМОМАГНІ́ТНІ Я́ВИЩА — явища, що виникають у провідному середовищі під діянням *магнітного поля* і теплового потоку. Як і *гальваномагнітні явища*, вони зумовлені впливом магн. поля на рух носіїв електр. заряду (див. *Лоренца сила*). Т. я., що вимірюються в напрямі, перпендикулярному або паралельному відносно первинного *градієнта* т-ри, наз. відповідно поперечними і поздовжніми. До них належать: поперечне явище Нернста — Еттінгсгаузена [виникнення *електрорушійної сили* (ерс), напрямленої перпендикулярно до градієнта т-ри і магн. поля]; поздовжнє явище Нернста — Еттінгсгаузена (виникнення ерс, напрямленої вздовж градієнта т-ри й перпендикулярно до магн. поля); поперечне явище Рігі —Ледюка (виникнення градієнта т-ри в напрямі, перпендикулярному до первинного градієнта т-ри і магн. поля); поздовжнє явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна *теплопровідності* в магн. полі, напрямленому вздовж градієнта т-ри); явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна теплопровідності вздовж напряму градієнта т-ри і перпендикулярно до магн. поля), а також зміна термоерс у магн. полі вздовж градієнта т-ри. Т. я. описуються методами *термодинаміки нерівноважних процесів*. *Л. І. Анатичук.*

ТЕРМО́МЕТР (від *термо...* і грец. μετρέω — вимірюю — прилад для вимірювання *температури*. Дія Т. грунтується на залежності об'єму, електр. опору та ін. фіз. властивостей газів, рідин і твердих (т. з. термометричних) тіл від т-ри. Чутливий елемент Т. перебуває у безпосередньому контакті з досліджуваним середовищем (на відміну від *пірометра*). Розрізняють Т. газові, рідинні, термоелектричні (див. *Термопара*), Т. опору. В газових Т. (мал. 1) термометричними тілами здебільшого є азот, водень, гелій. Ці Т. основані на властивості газів змінювати тиск при сталому об'ємі пропорційно до зміни т-ри (див. *Гей-Люссака закон*). Їх застосовують для вимірювання т-р у діапазоні від 3 до 2300 К. У рідинних Т. термометричними тілами є ртуть, спирт, пентан, толуол. Дія таких

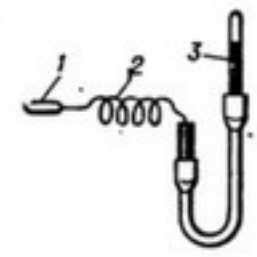

Мал. 1. Схема газового **термометра:**
1 — резервуар з газом (гелієм для низьких температур або азотом для високих температур);
2 — капіляр;
3 — ртутний термометр.

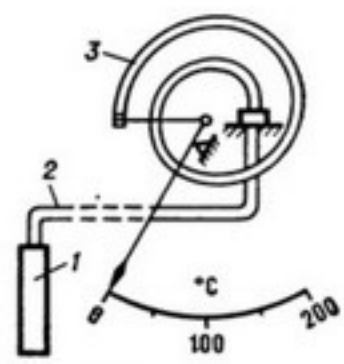

Мал. 2. Схема манометричного **термометра:**
1 — термометричний балон;
2 — капіляр;
3 — манометрична пружина.

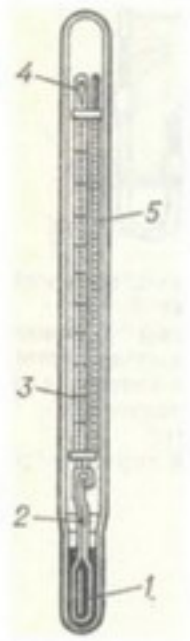

Мал. 3. **Термометр глибоководний:**
1 — терморезервуар;
2 — вилка головного термометра;
3 — головний термометр;
4 — розширення;
5 — допоміжний термометр.

Т. грунтується на тому, що в певних інтервалах т-р зміни об'єму рідин пропорційні до зміни т-ри. Ці Т. застосовують для вимірювання т-р в діапазоні від 70 до 1500 К. Важливого значення набули Т. о п о р у, що їх дія грунтується на залежностях *електричного опору* чистих *металів*, сплавів, *напівпровідників* від т-ри. Серед них поширені Т. опору з бронзи (в діапазоні т-р 1—4 К), германію (4,2—13,8 К), індію (4—300 К), платини (14—900 К). Є також манометричні Т. (мал. 2), дія яких грунтується на властивості газів, рідин і пари в замкненому об'ємі змінювати тиск при зміні т-ри. Їх використовують для вимірювання т-ри в діапазоні від 200 до 800 К. Існують Т. спец. призначення, напр., метеорологічні і глибоководні Т. (мал. 3), гіпсотермометри та ін. Т. застосовують у різних галузях науки і техніки, а також в побуті (рідинні Т.).

ТЕРМОМЕ́ТРІЯ (від *термо...* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ експериментальної фізики і *метрології*, який об'єднує методи і засоби вимірювання *температури*. В основі вимірювань, що здійснюються в Т., лежить *Міжнародна практична температурна шкала*. Завданням Т. є визначення термометричних, тобто залежних від т-ри, властивостей речовини, розробка осн. правил конструювання, експлуатації і градуювання *термометрів*, встановлення можливих і припустимих похибок у вимірюванні т-ри. *О. А. Геращенко.*

ТЕРМОМЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у послідовному нагріванні їх до т-ри, вищої за верхню *критичну точку*, пластичному деформуванні й *гартуванні* протягом одного технологічного процесу. Розрізняють кілька видів Т. о., призначених гол. чин. для обробки сталей. Осн. серед них — Т. о. високо- і низькотемпературна. Якщо сталь піддавати високотемпературній обробці, її деформують в області т-р стійкого *аустеніту*, що виключає (частково або повністю) *рекристалізацію* в процесі деформування. Під час низькотемпературної обробки сталь деформують в області т-р метастабільного (див. *Метастабільний стан*) аустеніту, нижчих т-ри його рекристалізації. При гартуванні сталі після деформування *мартенсит* наслідує зміни структури аустеніту. Т. о. забезпечує високі *міцність* і *пластичність* сталі, а також *витривалість* і *холодостійкість*, зменшує її схильність до *крихкості* при відпуску (див. *Відпуск металу*). Т. о. деяких сплавів (напр., алюмінієвих, мідних) провадять за схемою: гартування — холодне деформування — штучне *старіння металів*. Т. о.— важливий засіб підвищення експлуатаційних характеристик конструкційних матеріалів та одержання *високоміцних сталей*.

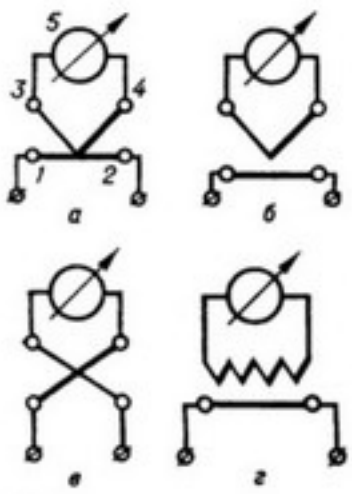

Термоперетворювачі (схеми):
а — контактний;
б — безконтактний;
в — хрестоподібний;
г — багатоелементний;
1 — *2* — нагрівник;
3 — *4* — термоелемент;
5 — вимірювач магнітоелектричної системи.

ТЕРМОПА́РА — пристрій для вимірювання температури, складається з двох сполучених різнорідних електропровідних матеріалів. Дія Т. грунтується на *Зеєбека явищі*. Застосовується у вимірювальних і перетворювальних приладах. За допомогою Т. визначають температури в діапазоні від 4 до 3800 К. Для термоелектродів використовують хромель (сплав нікелю з хромом) у парі з золотом, легованим залізом (4—80 К), платину, платинородій (сплав платини з родієм), мідь, константан (сплав на основі міді, що містить нікелю 39—41 % і марганцю 1—2 %), копель (сплав на основі міді та нікелю з добавками заліза, марганцю та вуглецю), алюмель (сплав на основі нікелю, до якого входять алюміній, марганець, кремній та ін. елементи), вольфрамренієві сплави (60—2300 К). Для вимірювання більш високих т-р застосовують Т. з карбідів і силіцидів вольфраму, молібдену, ніобію, цирконію. Див. також *Термоелемент*. *О. А. Геращенко.*

ТЕРМОПЕРЕТВО́РЮВАЧ — пристрій, яким, використовуючи *термоелектричні явища*, змінний струм перетворюють на постійний. Т. (мал.) складається з нагрівника (тугоплавкої нитки), по якому протікає, нагріваючи його, перетворюваний змінний струм, і *термоелемента* (термопари), в якому під впливом тепла нагрівника виникає постійний струм. Розрізняють Т. контактні (з безпосереднім приєднанням нагрівника до термоелемента), безконтактні та хрестоподібні. Щоб зменшити втрати тепла і підвищити чутливість, Т. роблять багатоелементними і вміщують у вакуум. Застосовують їх гол. чин. у вимірювальних *термоелектричних приладах*.

ТЕРМО́ПСИС (Thermopsis) — рід рослин родини *бобових*. Багаторічні трави з довгим розгалуженим кореневищем. Листки чергові, трійчасті, з прилистками. Квітки зібрані у верхівкові китицевидні суцвіття, жовті. Плід — біб. Бл. 30 видів, поширений в Євразії і Пн. Америці. В СРСР — 13 видів, переважно в горах, степах і напівпустелях. В УРСР в дикому стані відсутні. Т.— отруйні рослини, тварини їх не їдять, більшість з них — злісні *карантинні бур'яни*. Надземну частину Т. ланцетного, або п'яної трави (Th. lanceolata), і деяких ін. близьких видів використовують у медицині як відхаркувальне: з насіння одержують цитизин — препарат, що стимулює дихання і кровообіг. *А. П. Лебеда.*

ТЕРМОРЕГУЛЯ́ЦІЯ (від *термо...* і лат. regulo — впорядковую), теплорегуляція — здатність *гомойотермних тварин* підтримувати на сталому рівні *температуру тіла* незалежно від змін т-ри зовн. середовища. Це можливо лише при умові рівноваги між процесами *теплопродукції* і *тепловіддачі*. Розрізняють хім. та фіз. Т. Х і м і ч н а Т. забезпечує зміни рівня заг. енерговитрат і теплопродукції тканин (терморегуляційний тонус м'язів, теплопродукцію мозку, міокарда, печінки тощо); відбувається внаслідок змін інтенсивності окисних процесів. Ф і з и ч н а Т. забезпечує зміни тепловіддачі за рахунок судинних реакцій шкіри, *потовиділення*, теплової задишки тварин, сезонних змін теплоізолюючих властивостей хутра та ін. Т. здійснюється рефлекторно (див. *Рефлекси*), під впливом подразнень, що надходять з *терморецепторів* шкіри, внутр. органів і слизових оболонок. Центр Т. знаходиться в *гіпоталамусі* й підпорядкований *корі великих півкуль головного мозку*. Т. розвинулася в процесі *еволюції* як пристосовна реакція організму на мінливість температурних умов існування. Т. у немовлят — недосконала, здійснюється переважно за рахунок судинних реакцій і змін теплопродукції. Зниження т-ри середовища на 1°С підвищує *основний обмін* у немовлят на 5 %, у дорослої людини — лише на 1 %. В похилому і старечому віці Т. частково порушується, збільшується амплітуда добових і сезонних коливань т-ри тіла.

Літ.: Слоним А. Д. Животная теплота и её регуляция в организме млекопитающих. М.—Л., 1952; Иванов К. П. Мышечная система и химическая терморегуляция. М.—Л., 1965; Иванов К. П. Биоэнергетика и температурный гомеостазис. Л., 1972.

В. Я. Березовський.

ТЕРМОРЕЗИ́СТОР (від *термо...* і *резистор*), термістор — напівпровідниковий резистор, що його електричний опір істотно залежить від зміни температури. Осн. параметрами Т. є діапазон робочих т-р (у більшості Т. від 170—210 до 370—500 К, у високотемпературних — 900—1300 К, у низькотемпературних 4,2—77 К) і температурний коеф. опору (відносне приростання електр. опору у процентах при зміні т-ри на 1 К). Розмір Т. від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Виготовляють Т. з суміші оксидів перехідних металів, з синтетичних алмазів, твердих розчинів на основі титанату барію тощо. Т. застосовують у системах теплового контролю, компенсації термічної нестабільності електр. кіл, у вимірювачах потужності тощо.

ТЕРМОРЕЦЕ́ПТОРИ, терморецептори (від *термо...* і *рецептори*) — чутливі закінчення нервових волокон на поверхні покривів в різних тканинах і органах людини й багатьох тварин, що реагують на зміни температури тіла. При зміні т-ри частота *імпульсів нервових*, що надходять у центр *терморегуляції* по нервових волокнах, змінюється. Розрізняють холодові та теплові Т. На поверхні шкіри вони розташовані неоднаково. Кількість холодових звичайно перевищує кількість теплових (у людини на 1 см² шкіри 23 холодові і 3 теплові Т.). Найбільшу чутливість до коливань т-ри у людини має шкіра обличчя, живота; меншу — кінцівок.

ТЕРМОСТА́Т (від *термо...* і грец. στατός — нерухомий) — пристрій для підтримання сталої *температури*. Являє собою металеву, скляну або ін. посудину, теплоізольовану від навколишнього середовища. Для забезпечення сталої т-ри в Т. використовують стабільність т-р *фазових переходів*, напр. т-ри *плавлення* і *кипіння* чистих речовин та рівноважних сумішей, або застосовують спец. пристрої — терморегулятори. Т. для кріогенних т-р (див. *Низькі температури*) наз. *кріостатами*. *Теплоносіями* в Т. для середніх т-р (200—800 К) є спирти, вода і різні масла; в Т.

для високих т-р (понад 800 К) застосовують розплавлені солі і метали. Перші Т. з наук. метою створили М. В. *Ломоносов*, А. Л. *Лавуазьє*, Г. Д. Фаренгейт (1686—1736). *О. А. Геращенко.*

ТЕРМОСТІЙКІСТЬ, термічна стійкість — властивість крихких матеріалів зберігати механічні характеристики і структуру при одно- або багаторазовій термічній дії. Визначається здатністю матеріалу чинити опір, не руйнуючись, термічним напруженням, зумовленим зміною т-ри при нагріванні або охолодженні. Залежить від коеф. термічного розширення і *теплопровідності* матеріалу, його пружних та ін. властивостей, форми і розмірів виробів. Т. максимальна у матеріалів з малими значеннями *модуля пружності*, коеф. термічного розширення і високою мех. *міцністю*. Т. оцінюють звичайно кількістю циклів нагрівання і охолодження, що їх витримує матеріал (виріб) до появи тріщин, до часткового чи повного руйнування, а також т-рою або різницею т-р матеріалу (виробу) і охолоджуючого середовища, при яких він руйнується або різко знижується його мех. міцність.

ТЕРМОСФЕ́РА (від *термо...* і грец. *σφαῖρα* — куля) — шар верхньої *атмосфери*, що лежить між *мезопаузою* і *екзосферою*, пересічно на вис. від 80 км до 1000 км. Для Т. характерне збільшення т-ри з висотою (до 1000 К і більше), що зумовлене поглинанням короткохвильового випромінювання, а також корпускулярного і рентгенівського випромінювання Сонця. У межах Т., на вис. бл. 120 км, починається процес дифузійного розподілу атм. газів, частина молекул і атомів цих газів перебуває в іонізованому стані (див. *Іоносфера*). Вище 200—300 км переважає легкий атомарний кисень, вище 500 км — значні концентрації ще легших елементів — водню і гелію. Осн. параметри Т. зазнають значних змін залежно від геогр. положення, сонячної активності, пори року, а також протягом доби. Термін «термосфера» прийнято Міжнар. геодезичним і геофіз. союзом 1951. *М. Б. Барабаш.*

ТЕРМОФІ́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ, термофіли (від *термо...* і грец. *φιλέω* — люблю) — організми, що існують при т-рі понад 45 °С (небезпечної для більшості живих організмів). До Т. о. належать деякі риби, безхребетні (черви, комахи, молюски), мікроорганізми (найпростіші, бактерії, плісневі гриби, водорості тощо), деякі папоротеподібні і квіткові рослини. Т. о. живуть у *термальних водах*, зокрема у воді гарячих джерел (напр., рачок Thermosbaena mirabilis існує при т-рі 45—48 °С і гине, якщо т-ра води стає нижче 30 °С), верхніх шарах грунту, який дуже нагрівається сонцем, тощо. У широкому розумінні Т. о.— це мешканці теплих кліматичних зон (напр., тропічних), а також *сапрофіти* та *паразити*, що живуть у тілі *гомойотермних тварин* (при т-рі 35—40 °С).

ТЕРМОФО́БНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від *термо...* і грец. *φόβος* — страх) — організми, що здатні нормально існувати та розмножуватись лише при відносно низьких т-рах (звичайно не вище 10°С). Т. о. живуть в глибинах Світового океану, в районах суші з холодним кліматом (Арктики, Антарктики, високогір'їв). Термофобні мікроорганізми наз. також *психрофільними мікроорганізмами*, а термофобні рослини — *психрофітами*.

ТЕРМОФОСФА́Т — *фосфорне добриво*, що його одержують сплавленням або спіканням розмелених *фосфоритів* чи *апатитів* з лужними солями (содою, поташем тощо), природними силікатами, шлаками і вапном. Містить від 18 до 34 % P_2O_5, який добре засвоюється рослинами. Т. можна застосовувати при *основному удобренні* на всіх грунтах, але як лужне добриво найефективніше на кислих грунтах.

ТЕРМОХІ́МІКО - МЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає в нагріванні їх, витримуванні в хімічно активному середовищі і пластичному деформуванні. При Т.-м. о. хім. елемент просочується з активного середовища (напр., азоту) в поверхневі шари металів швидше, ніж у процесі *хіміко-термічної обробки*, що зумовлене збільшенням під час деформування заг. протяжності границь зерен, концентрацією *вакансій*, підвищенням густини *дислокацій*. Т.-м. о. провадять при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації*, і навіть при т-рі рекристалізації. Застосовують її переважно для поверхневого *зміцнення* металів (сплавів), що їх піддано *гартуванню, термомеханічній обробці*.

ТЕРМОХІ́МІЯ — розділ *термодинаміки хімічної*. В Т. вивчають теплові ефекти, що супроводять хім. реакції (теплоту утворення, теплоту згоряння), фізико-хім. процеси, напр. зміну *агрегатних станів речовини* (*плавлення, сублімація, випаровування, кристалізація* та *конденсація*), розчинення тощо. Для визначення *теплових ефектів реакцій*, що їх неможливо провести у калориметрі (див. *Калориметрія*), широко застосовують *Гесса закон*. Щоб перерахувати теплові ефекти утворення сполук з стандартних умов (25 °С і тиск 101325 Па) на іншу т-ру, використовують рівняння Кірхгофа, в якому подано залежність теплового ефекту від т-ри. Для такого перерахування необхідно знати залежність *теплоємності* від т-ри для всіх речовин, які беруть участь у реакції, а також їхні теплоти перетворень та переходів. Термохім. дослідження провадяться також для вивчення теплоти утворення розчинів, енергій *хімічного зв'язку*, визначення теплоти змочування, набухання, адсорбції тощо.

ТЕРМОЯДЕРНА ЗБРО́Я — зброя, вибухова дія якої основана на використанні енергії, що враз виділяється під час *термоядерної реакції* в умовах надвисоких температур (до десятків мільйонів градусів). Ця зброя відома у вигляді водневих (термоядерних) бомб, які мають велику руйнівну силу. Умови для протікання термоядерної реакції створюються вибухом атомного заряду. Осн. ядерною вибуховою речовиною, здатною до термоядерної реакції, є ізотопи важкого та надважкого водню, суміш *дейтерію* з *тритієм*. Як термоядерний заряд у водневих бомбах застосовують гідрид *літію*. Див. також *Ядерна зброя*.

ТЕРМОЯДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — *ядерні реакції* між легкими *атомними ядрами*, що відбуваються при високих температурах (понад 10^7 К). Найчастіше це реакції перетворення легших ядер на важчі. Ядра можуть «злитися», якщо віддаль між ними дорівнює радіусові дії *ядерних сил*. Високі т-ри необхідні для подолання електростатичного бар'єра, зумовленого взаємним відштовхуванням однойменно заряджених ядер. Т. р. супроводяться вивільненням значної енергії (табл.), яка забезпечує збереження високої т-ри і подальший розвиток реакцій. Енергія, вивільнювана при синтезі ядер, пов'язана зі зменшенням їх сумарної маси (див. *Дефект маси*). У Всесвіті Т. р. є одними з основних джерел енергії зірок, а також механізмами народження атомних ядер. На Сонці, напр., відбувається Т. р. перетворення *водню* на *гелій* ($4p \to {}^4He + 2e^+$) з виділенням величезної кількості енергії. При т-рах порядку десятків мільйонів градусів і вищих будь-яка речовина перетворюється на *плазму*. Завдяки великій масі зорі є ідеальними термоядерними реакторами, оскільки плазма в них утримується силами гравітаційного притягання (див. *Тяжіння, Колапс гравітаційний*). Т. р. здійснюються при вибухах термоядерних (водневих) бомб (див. *Ядерна зброя*). Імовірнісна схема таких реакцій включає Т. р. 4, 5, 7, 10 (табл.). Перспективним є використання Т. р. в мирних цілях — для розв'язання енерг. проблем шляхом здійснення керованого термоядерного синтезу (КТС), оскільки на відміну від усіх інших видів палива на Землі запаси дейтерію, палива для Т. р., у Світовому океані є практично невичерпними. Найбільші труднощі на цьому шляху становить тривала термоізоляція плазми, нагрітої до дуже високої т-ри, від навколишнього середовища. В *токамаках*, *стелараторах*, прямих пастках плазма утримується магнітним полем. Розробляються також методи з використанням енергії лазерів (т. з. лазерний термоядерний синтез), іонних та електронних пучків. При цьому використовують Т. р. 4, 5, 7 (табл.), а також 10 (для відтворення тритію). Здійснення КТС являє собою одну з найголовніших наук.-тех. проблем сучасності.

Літ.: Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969; Арцимович Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979; Хеглер М., Кристиансен М. Введение в управляемый термоядерный синтез. Пер. с англ. М., 1980.

В. Т. Толок.

ТЕРН — річка у Сум. обл. УРСР, права прит. *Сули* (бас. Дніпра). Довж. 77 км, площа бас. 885 км². Тече Придніпровською низовиною у широкій долині. Живлення снігове і дощове. Воду річки використовують для пром. і побутового водопостачання, частково для зро-

Величини енерговиділення для деяких термоядерних реакцій

Реакція	Енерговиділення, МеВ
1. $p + p \to Д + e^+ + \nu$	2,2
2. $p + Д \to {}^3He + \gamma$	5,5
3. $p + T \to {}^4He + \gamma$	19,7
4. $Д + Д \to T + p$	4,0
5. $Д + Д \to {}^3He + n$	3,3
6. $Д + Д \to {}^4He + \gamma$	24,0
7. $Д + T \to {}^4He + n$	17,6
8. $T + T \to {}^4He + 2n$	11,3
9. $Д + {}^3He \to {}^4He + p$	18,4
10. $n + {}^6Li \to {}^4He + T$	4,8

p — протон; Д — дейтрон (ядро *дейтерію* ^2H); T — тритон (ядро тритію ^3H); n — нейтрон, e^+ — позитрон, ν — нейтрино, γ — *фотон*, ^3He і ^4He — *ізотопи* гелію.

Термопсис ланцетний: *1* — верхня частина рослини; *2* — кореневище і основи стебел; *3* — гілка з плодами.

А. Г. Терличенко.

К. С. Терновий.

Тернопіль. Церква Різдва. 1602—08.

шування. У долині Т., біля с. Городища, поселення сіверян (8—10 ст.) та залишки давньорус. фортеці (12 ст.).

ТЕРНА́ВА — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 62 км, площа бас. 381 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній (глиб. до 130 м) долині. Живлення снігове і дощове. Використовують для рибництва. На Т.— м. *Дунаївці*, поблизу якого виявлено поселення *трипільської культури* (3-є тис. до н. е.).

ТЕ́РНЕР (Turner) Джозеф Мелорд Уїльям (23.IV 1775, Лондон — 19.XII 1851, там же)— англ. живописець, рисувальник і гравер, представник романтизму. Навчався у Т. Молтона (бл. 1789) та в лондонській АМ (1789—93), її академік — з 1802. Відвідав Францію, Швейцарію, Голландію, Бельгію, Німеччину, Італію. Писав картини на істор. та міфологічні сюжети, найбільш відомий як пейзажист. Твори: «Мол в Кале» (1802—03), «Схід сонця в тумані» (1807), «Дідона будує Карфаген» (1815), «Байська затока» (1823), «Улісс і Поліфем» (1828—29). «Останній рейс корабля ,,Відважний''» (1838), «Снігова буря» (1842), «Дощ, пара і швидкість» (1844). Виконав також багато малюнків та гравюр. Картини Т. зберігаються в галереї Тейт і Британському музеї у Лондоні. Викладав у лондонській АМ (з 1808 — професор).

ТЕ́РНЕР (Turner) Нат (2.X 1800, Саутгемптон, шт. Віргінія — 11.XI 1831, Єрусалим, тепер Кортленд, Віргінія) — борець проти рабства в США. Негр. Був рабом, самотужки навчився грамоти, став баптистським проповідником. У серпні 1831 Т. очолив збройне повстання негрів-рабів у Віргінії, до якого приєдналися і білі бідняки. Повстання було придушене урядовими військами. Сотні повстанців було ув'язнено, Т. і найближчих його сподвижників страчено. Незважаючи на поразку, повстання сприяло дальшому піднесенню боротьби проти рабства в США.

ТЕРНИ́ — селище міського типу Недригайлівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташоване на р. Терні (бас. Дніпра), за 29 км від залізнич. ст. Білопілля. 5,2 тис. ж. (1983). Засн. 1643. В 70-х рр. 18 ст. населення Т. брало участь у виступах селян, очолених С. І. *Гаркушею* (Т. були одним з опорних пунктів повстанців). Під час революції 1905—07 в Т. відбулися виступи робітників і селян. В серпні 1917 в Т. виникла оргція РСДРП(б). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1957 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр. комбінат, цегельний з-д, виробниче відділення Недригайлівської райсільгосптехніки. З заг.-осв. школи, філіал Недригайлівської муз. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, 3 б-ки. В Т. народився укр. рад. співак А. Ю. *Мокренко*.

ТЕРНИЧЕ́НКО Аристарх Григорович [3 (15).IV 1882, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 1.II 1927, Київ] — укр. агроном. В 1914 закінчив с.-г. відділ Київського політехнічного ін-ту. В 1910, спираючись на підтримку агрономів, студентів, активу сільської молоді, організував у Києві с.-г. видавництво «Рілля», 1913 перетворене на т-во «Український агроном», з завданням — видавати науково-популярну с.-г. літературу укр. мовою і цим «давати агрономічну поміч селянській людності на Україні». В 1919—23 Т. працював спочатку в Наркомземі УРСР, а потім у Київському губземвідділі, одночасно редагував видання (часописи) «Трудове господарство», «Село» та «Агроном». З 1922 — доцент, а з 1923— професор ветеринарно-зоотехнічного і с.-г. ін-тів у Києві. Праці Т.— з різних питань агрономічної науки, в т. ч. кілька підручників.

ТЕРНІ́ВКА, Велика Тернівка — річка в УРСР, у межах Харків. і Дніпроп. областей, права прит. Самари (бас. Дніпра). Довж. 78 км, пл. бас. 942 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Використовують для зрошування і с.-г. водопостачання.

ТЕРНІ́ВКА — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташована на р. Тернівці (бас. Дніпра), за 17 км від залізнич. ст. Павлоград I. Засн. 1777. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1976 Т.— місто. У Т.— 4 кам.-вуг. шахти («Тернівська», «Самарська», «Дніпровська», ім. Ленінського комсомолу), центр. збагачувальна ф-ка «Павлоградська», птахофабрика, радгосп, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ТЕРНІ́ВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, підпорядковане Центр. райраді м. Миколаєва. Розташована на р. Інгулі, за 9 км від залізнич. ст. Миколаїв. 9,0 тис. ж. (1983). Більшість жителів Т. працює на пром. підприємствах Миколаєва. В селищі — радгосп, філіал Микол. швейно-галантерейної ф-ки, цех Микол. пром. комбінату, харч. комбінат, підприємства побутового обслуговування та ін. Школи — заг.-осв. та мистецтв, філіал міськ. лікарні, Будинок культури, б-ка. Т. засн. болгари-переселенці 1801, с-ще міськ. типу — з 1949.

ТЕРНОВИ́Й Костянтин Сергійович (н. 16.IV 1924, Одеса) — укр. рад. ортопед-травматолог, академік АН УРСР (з 1982), заслужений лікар УРСР (з 1965), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив Одес. мед. ін-т (1949). В 1949—53 працював в лікувальних закладах м. Ворошиловграда, в 1953—70 — в Одес. обл. лікарні і одночасно в Одес. мед. ін-ті. З 1970 — заступник міністра охорони здоров'я УРСР і завідуючий клінічним відділенням Київ. н.-д. ін-ту ортопедії. Осн. наук. праці присвячені вивченню взаємозв'язків в кістково-суглобовій системі; порушень будови, хім. складу кісток, їх опору навантаженню при патології кістковомозкового кровотворення; деяких питань регенерації та трансплантації кісткової тканини, пухлинних захворювань системи опори і руху, патогенезу та диференціальній діагностиці обмінно-дистрофічних захворювань суглобів, кістково-суглобового туберкульозу і травм кісток. Запропонував кілька апаратів і пристосувань для лікування складних і ускладнених переломів кісток та вивихів. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом «Знак Пошани», медалями.

Д. М. У. Тернер. Честерський канал. 1829. Національна галерея. Лондон.

ТЕРНО́ПІЛЬ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташований на р. Сереті (прит. Дністра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 168 тис. ж. (1983). Уперше згадується в привілеї польс. короля Сигізмунда I 1540, за яким в урочищі Тернопілля (звідси, очевидно, й назва міста) почалося буд-во фортеці. В 1548 місто дістало *магдебурзьке право*. В кін. 16 ст. в Т. створено *братство*, яке відіграло значну роль у боротьбі проти католицтва і унії. В 1655 сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло місто. Проте місто залишилося під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 місто в складі Росії, центр *Тернопільського округу*. На Тернопільщині відбулися *Тернопільські селянські страйки 1900*. В 1901—03 через місто доставляли на Україну і в Росію ленінську газету «*Искра*». Під впливом революції 1905—07 в Росії відбувся *Тернопільський робітничий виступ 1905*. Під час 1-ї світової війни в Т. перебували рос. війська (1914—17). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Т. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. З липня по вересень 1920 у визволеному Червоною Армією Т. діяли *Галицький революційний комітет* і ЦК Компартії Сх. Галичини. В місті було встановлено Рад. владу. Т. став центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. У вересні 1920 Т. знову загарбаний бурж. Польщею. Під керівництвом підпільного окружкому КПЗУ в місті відбулися страйки, політ. демонстрації (1926—27, 1929—30, 1932—34, 1937). Тут проходив «*Тернопільський процес 51-го*» *1937*. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Т.— обл. центр (див. також *Тернопільська обласна партійна організація*).

До возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у місті працювало кілька дрібних підприємств, в основному по переробці с.-г. сировини. Сучас. Т.— один із пром. центрів республіки, який швидко розвивається. На поч. одинадцятої п'ятирічки обсяг випуску пром. продукції зріс проти 1939 в 160 раз. У Т. зосереджено майже 45 %

пром. виробн. області. За роки Рад. влади значних змін зазнала галузева структура пром-сті. Провідна роль належить легкій (49,7 % валової пром. продукції міста, 1982), маш.-буд. і металообр. (31,7%) та харч. (10,7 %) галузям. У Т. працюють 43 пром. підприємства. За післявоєнні роки особливо зросла легка (*Тернопільський бавовняний комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виробниче швейне об'єднання, *Тернопільський завод штучних шкір*, галантерейна фабрика) та маш.-буд. і металообр. (виробничі об'єднання: «Тернопільський комбайновий завод» — випускає бурякозбиральні комплекси; «Ватра» — світильники, пускорегулюючі апарати; з-ди: експеримент.-мех. «Молода гвардія»—торг. обладнання; рем.-мех., авторемонтний тощо) пром-сть. Розташування міста в зоні розвинутого с.-г. виробн. зумовило розвиток харч. пром-сті (цукр., молочні, хлібні, пивоварні, прод. товарів, безалкогольних напоїв з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати тощо). Виробн. буд. матеріалів (комбінати «Будіндустрія», домобуд.; цегельний з-д, три з-ди залізобетонних виробів тощо), меблів (меблевий комбінат). Працюють фарфоровий з-д, фармацевтична ф-ка. Будинок побуту і понад 190 пунктів побутового обслуговування.

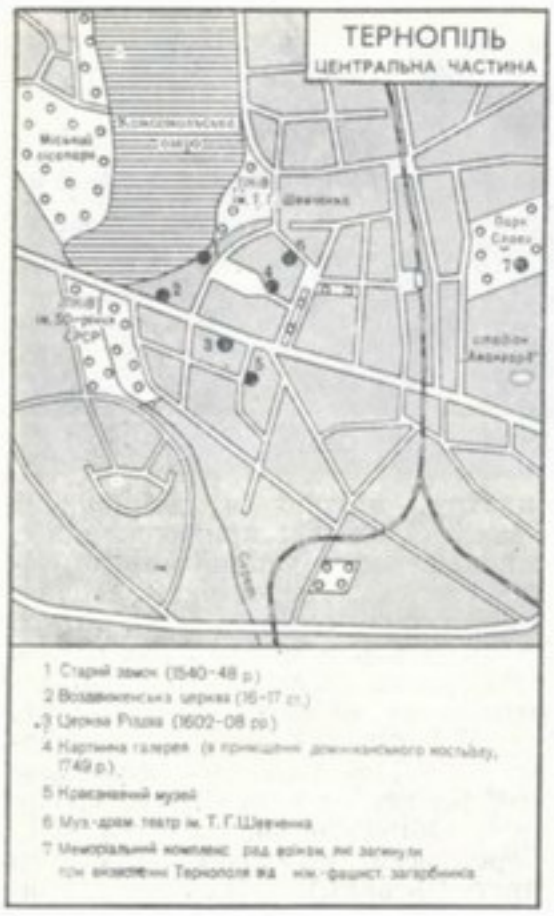

Т. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в Т. було 20 загальноосв. шкіл усіх видів (23 тис. учнів), 2 муз. та художня школи, 3 серед. спец. навчальні заклади (2 тис. учнів), 7 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Тернопільський медичний інститут, Тернопільський педагогічний інститут* і *Тернопільський фінансово-економічний інститут* (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал *Львівського політехнічного інституту*. У місті працюють Всесоюзний проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії та ін. У Т. 29 б-к (фонд — 1,3 млн. одиниць зберігання), 24 клубні заклади, палац культури «Октябрь», 4 кінотеатри, 20 кіноустановок із платним показом, два театри — *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка і *Тернопільський театр ляльок*, обл. філармонія. Працюють *Тернопільський краєзнавчий музей* і його відділ — картинна галерея.

Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, учбово-виробничий комбінат, станції: юних натуралістів, юних техніків, дит. екскурсійно-туристська, 2 спорт. школи. В місті виходять 2 обл. газети — «*Вільне життя*» та «Ровесник», 4 багатотиражні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр. Архітектурні пам'ятки: Старий замок (1540—48, перебудовувався у 17 ст., в стилі ренесансу, та в 19 ст.); Здвиженська церква (16—17 ст.; обидві споруди реставровано в 60-х рр. 20 ст.); церква Різдва (в плані триконхова, з оборонною баштою, 1602—08); домініканський костьол (18 ст., в стилі барокко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор О. Роберман), Т. Г. Шевченку (1982, скульптор М. Невеселий) та ін. В Т. народилися укр. рад. композитор і піаніст В. О. *Барвінський*, укр. педагог М. *Білецька*, польс. славіст О. *Брюкнер*, укр. учений-правознавець С. С. *Дністрянський*, укр. рад. математик В. Й. *Левицький*, укр. письменник Ю. *Опільський*, укр. актриса і співачка С. А. *Стадникова*. В с. Біла (тепер передмістя Т.) народилася укр. співачка Г. А. *Крушельницька*. В 1882, 1887, 1898, 1905, 1911 в Т. бував І. Я. Франко, 1903—М. В. Лисенко. У Т. виступали М. К. Садовський (1905—06) та М. К. Заньковецька (1906). Тут навчалися укр.співачка С. А. *Крушельницька*, укр. рад. актор і режисер Л. *Курбас*.

Літ.: Ельгольт Б. Б. [та ін.]. Тернопіль. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1979. *В. М. Шемчук.*

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних орг-цій *Комуністичної партії України*, створена 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР. Перші марксистські с.-д. гуртки на Тернопільщині виникли наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Важливе значення для поширення марксистських ідей серед населення краю мала ленінська «*Искра*», яка транспортувалася з-за кордону в Росію, зокрема через Тернопільщину.

В 1905—07 значну роль у розгортанні революц. боротьби трудящих відіграли групи сприяння РСДРП. Під їхнім керівництвом у січні — лютому 1905 в Тернополі відбулися масові політ. мітинги і демонстрації трудящих. Під час 1-ї світової війни на тер. Тернопільщини, яка була в той час фронтовим районом, вели революц. роботу більшовики, що служили в рос. армії. Після підписання *Брестського миру 1918* організатором і керівником революц.-визвольного руху на Тернопільщині були комуністичні орг-ції, що виникли наприк. 1918 — на поч. 1919 і влились у засновану в лютому 1919 Комуністичну партію Сх. Галичини [КПСГ, з 1923— *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ)]. В кінці 1918—1919 під керівництвом комуністів розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*», з липня 1919 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Під час *радянсько-польської війни 1920*, коли Червона Армія визволила частину Сх. Галичини, в т. ч. Тернопільщину, Тернопіль став центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (ГСРР). У містах і селах створювалися парт. осередки, які стали ініціаторами соціалістичних перетворень на визволених землях. Після окупації восени 1920 Зх. України білополяками комуністичні орг-ції, діючи в умовах підпілля і терору, очолили революц. боротьбу трудящих. Ряди Терноп. окружної парт. орг-ції КПЗУ зростали. В 1924 вона налічувала 7 осередків з 34 комуністами, в серпні 1925—67 осередків і 335 членів партії. Під керівництвом орг-цій КПЗУ на Тернопільщині відбувалися масові революц. виступи трудящих. Після визволення Червоною Армією зх.-укр. земель у вересні 1939 для подання допомоги парт. і рад. орг-ціям ЦК КП(б)У в кін. 1939 відрядив сюди досвідчених парт. і рад. працівників. Важливу роль в орг. і політ. зміцненні Т. о. п. о. відіграла І обл. парт. конференція (23—25.IV 1940). На той час в області працювали 38 райкомів, 3 міськкоми партії, 201 первинна орг-ція, яка налічувала 2674 комуністи. Під керівництвом парт. орг-цій були здійснені перші соціалістичні перетворення. Значних успіхів було досягнуто в галузі промисловості, на початку червня 1941 в області було створено 532 колгоспи, які об'єднали 46 402 сел. господарства (15,3 %). З поч. Великої Вітчизн. війни 80 % комуністів пішли до Червоної Армії. В 1941—44 на окупованій ворогом території області діяли підпільна патріотична органі-

Тернопіль. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від німецько-фашистських загарбників. Архітектори Б. Гаврилюк, Є. Гронський, Є. Приймаченко. 1970.

Тернопіль. Площа Свободи.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ГЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,8 тис. км²
Населення — 1162,1 тис. чол. (на 1.I 1983)
Центр — м. Тернопіль

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1982, %)

Тернопільська область. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям у місті Збаражі. Скульптор Л. Гром. 1948.

зація на чолі з Я. А. Кравченком, антифашист. підпільна орг-ція на чолі з комуністом М. М. Погодою, антифашист. підпільна орг-ція, яку створили кол. рад. воїни комуніст В. П. Семенов, комсомольці О. М. Артамонов, В. Г. Бєляєв, П. С. Козлов, та антифашист. група, створена кол. головою сільради, секретарем комсомольської орг-ції с. Літовище Шумського р-ну З. І. Бондаруком і кол. військовослужбовцем О. В. Комелягіним, та ін. У березні 1943 обидві групи приєдналися до партизан. з'єднання А. З. *Одухи*. Після визволення області від окупантів Т. о. п. о. мобілізувала трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва. На кін. грудня 1947 Т. о. п. о. об'єднувала 510 первинних парт. орг-цій, в яких налічувалося понад 6300 комуністів. Велику роботу проводила Т. о. п. о. по соціалістичній перебудові с. г. Зламавши опір куркульства, трудящі області під керівництвом комуністів навесні 1950 завершили колективізацію с. г. Значну роль в орг.-госп. зміцненні колгоспів, ідейно-політ. зміцненні сільс. парт. орг-цій відіграли політвідділи МТС, створені в зх. областях УРСР 1949—50 за постановою ЦК ВКП(б). Під керівництвом парт. орг-цій в області успішно здійснювалась культурна ревслюція. Завдяки постійній увазі КПРС і Рад. уряду, братерській допомозі всіх союзних республік, самовідданій праці трудящих області Тернопільщина за роки соціалістичного будівництва зробила великий крок уперед. На кін. 1981 обсяг пром. продукції області зріс проти довоєнного майже в 30 раз. На підприємствах і в колгоспах масового розмаху набуло соціалістичне змагання, на чолі якого йдуть комуністи і комсомольці. Рік у рік шириться і міцніє соцзмагання між трудящими Терноп., Вінн., Хмельн. областей УРСР і Пензенської обл. РРФСР, а також Сливенського округу НРБ. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 37 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а Є. О. *Долинюк* цього звання удостоєна двічі. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червневого (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністич. будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. Д. Компанець, В. М. Дружинін, І. І. Профатілов, Г. І. Шевчук. На 1. I 1983 Т. о. п. о. об'єднувала одну міську і 16 районних парт. орг-цій, в яких налічувалося 45 054 комуністи. На 1983 у Т. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій.

Активним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 163 817 чол. (на 1.I 1983). Друк. органом Т. о. п. о. є газ. «*Вільне життя*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Тернопільська область*.

Літ.: Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. К., 1973.

А. І. Корнієнко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. Розташована на З. республіки. В області — 16 районів, 424 сільради, 16 міст, 15 с-ш міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окр. арк., с. 112—113.

Природа. Більша частина Т. о. лежить у межах *Подільської височини*, крайня пн.-зх. частина — у *Малому Поліссі*. Подільська височина (макс. висота в межах області 443 м) поступово знижується з Пн. на Пд. і Пд. Сх. На Пн. цієї височини підносяться *Вороняки* та *Кременецькі гори* (вис. до 408 м), які крутим уступом обриваються до Малого Полісся. З Пн. Зх. на Пд. Сх. простягаються скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Товтри*, або Медобори. На крайньому Пд. Зх.— *Опілля*. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери подільські*), лійки, понори, карри. Серед корисних копалин переважають мінеральні буд. матеріали: вапняки, цегельні й черепичні глини, кварцові піски, пісковики, гіпс, крейда, мергель, гравій, галька. Є також поклади торфу, бурого вугілля (Бриківське родовище), бентонітових глин (Почаївське, Бережанське, Смиковецьке родовища), доломітів, глауконітових пісків, фосфоритів, самородної сірки: мінеральні води й лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн.— 5,5°, на Пд. — 4,5°, липня відповідно +18 та +19°. Опадів 520—700 мм на рік, бл. 75 % їх припадає на теплий період. Інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період 203—208 днів. Річки Т. о. належать до басейнів Дністра (*Золота Липа, Коропець, Стрипа, Джурин, Серет, Нічлава, Збруч*) та Прип'яті (*Іква*, верхів'я *Горині* й *Вілії*). В області 380 ставків площею понад 1 га і 14 водосховищ заг. пл. 7825 га. Проводиться комплекс заходів щодо охорони вод від забруднення й раціонального використання їх. У грунтовому покриві переважають різні види чорноземів, сірі і темно-сірі опідзолені грунти. На Зх. і Пд. Зх.— світло-сірі й сірі опідзолені грунти. Дернові та болотні грунти поширені у пн. частині. Область розташована в лісостеповій зоні. Ліси займають 189,6 тис. га, в основному по долинах річок, у Товтрах, Кременецьких горах та на вододілах. Найпоширеніші широколистяні ліси (дуб, граб, ясен, в'яз, липа), трапляються букові ліси з домішкою граба, липи; у Придніпров'ї — діброви. На Пн.— соснові й дубово-соснові ліси. Із ссавців на тер. області найпоширеніші козуля, дика свиня, лисиця, борсук, куниці — лісова та кам'яна, заяць-русак, тхори, ласка, видра (поблизу річок), білка. Акліматизовано

Долина річки Серету.

ондатру, нутрію (в звірівничих г-вах). З птахів: крижень, чирок, чайка, бекас, річковий мартин, білий лелека, перепілка, зяблик, дрозди, сіра куріпка, сови, яструб та ін. В карстових печерах багато рукокрилих. Серед 373 природоохоронних об'єктів області (заг. пл. 47,9 тис. га) — 9 держ. заказників («Дача Галілея», Жижавський, Касперівський, «Криве урочище», Обіжевський, Семиківський, Серетський, «Суразька дача» та Чистилівський). Пам'ятки природи респ. значення — Подільська бучина, Заліщицька діброва, урочище Глоди, Кременецькі гори та ін.; печери — *Оптимістична, Озерна, Кристальна, Млинківська печера, Вертеба* та ін.; пам'ятки садово-паркового мист. респ. значення — Скала-Подільський, Більче-Золотецький, Кременецький, Вишнівецький, Раївський парки та Гермаківський дендропарк.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї. Пересічна густота нас. — 84,2 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені центр. і пд. частини області. Міське населення становить 35 % (1983). Найбільші міста: *Тернопіль, Чортків, Кременець, Бережани*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР тер. сучасної Т. о. була агр. районом. Пром-сть була відсталою, переважали дрібні й напівкустарні підприємства по переробці деревини та с.-г. сировини (млини, спиртові і маслоробні з-ди, бойні). За роки Рад. влади

Тернопіль. Бульвар К. Маркса.

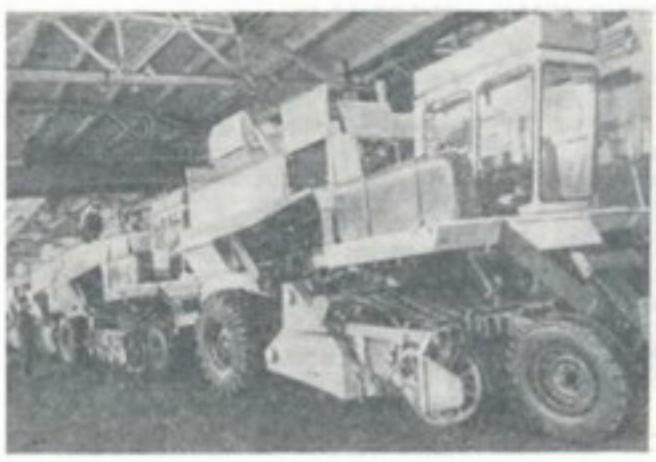

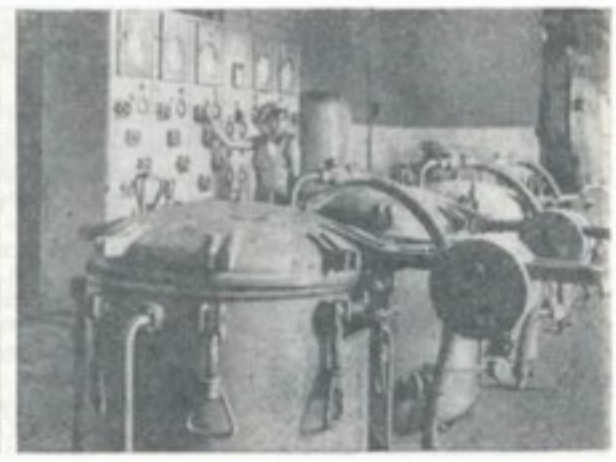

ернопільщина перетворилася на ндустр.-агр. область з багатогалузевою пром-стю і високоінтенсивим с. г. Створено маш.-буд. і металообр., енерг., хім., легку та ін. галузі пром-сті, технічно переснащено харч. пром-сть. На соціалістичних засадах перебудовано с.-г. виробництво.

Промисловість. Промисловий комплекс Т. о. становлять харчова (40,3 % валової продукції промисловості області, 1982), легка (27,5 %), машинобуд. і металообробна (17,4 %), буд. матеріалів (4,2 %), лісова і деревообр. (2,3%) та ін. галузі. Паливно-енерг. базу області становлять довізні газ, кам. вугілля, енергія *Бурштинської ДРЕС* (Івано-Фр. обл.) та *Ладижинської ДРЕС* (Вінн. обл.). В області діють 150 пром. підприємств. Харч. пром-сть представлена цукр. (9 з-дів, з них 8 збудовано за роки Рад. влади — у Борщеві, Хоросткові, Збаражі, Козовій, Бучачі, Ланівцях, Кременці, Чорткові; 1982 вироблено 524,8 тис. т цукру-піску), молочною і маслосироробною (Тернопіль, Бережани, Борщів, Заліщики, Кременець, Лановці та ін.), м'ясною (комбінати Тернополі й Чорткові), плодоовочеконсервною (Заліщики, Бережани), спиртовою, тютюново-махорковою (Кременець, Борщів, Монастириська. с. Ягільниця Чортківського р-ну) та ін. галузями. Розвинуті текст. (*Тернопільський бавовняний комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кременецька ф-ка ватину, Заліщицька ф-ка текст.-худож. виробів), швейна (Тернопіль, Чортків), взут. (Тернопіль, Теребовля), шкіряно-галантерейна (Тернопіль, Заложці, Вишнівець), галузі легкої пром-сті. Найбільші підприємства машинобудування і металообробки — тернопільські виробничі об'єднання «Тернопільський комбайновий завод» (бурякозбиральні комплекси) та «Ватра» (світильники, пускорегулюючі апарати), з-ди: рем.-мех., госп. виробів, авторем., Чортківський авторемонтний, Бучацьке виробн. об'єднання металовиробів, Збаразький з-д госп. литва. Виробн. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів у Тернополі, Бережанах, Зборові, Кременці та ін., комбінати «Будіндустрія» та домобуд.; з-ди: залізобетонних виробів, цегельний у Тернополі, холодного асфальтобетону в Скалі-Подільській, залізобетонних конструкцій у с. Великій Березовиці Терноп. р-ну). Працюють Підволочиська ф-ка пластмас. виробів, тернопільські фарфор. з-д, фармацевтична ф-ка. Серед галузей лісової і деревообр. пром-сті найбільше значення має меблева (Тернопіль, Бережани, Кременець, с. Озеряни Борщівського р-ну). Розвинуті художні промисли, зокрема ткацтво, вишивання, лозоплетіння, килимарство.

Сільське господарство. Т. о.— важливий район високотоварного зернового г-ва і м'ясомол. тваринництва. Широко розвинуті вирощування тех. культур і садівництво. На кін. 1982 в області було 336 колгоспів, 20 радгоспів, 29 райоб'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 16 райоб'єднань сільгоспхімії. С. г. високомеханізоване (табл.). У Т. о. високий рівень с.-г. освоєння земель. З 1180 тис. га земель, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1061 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 958 тис. га орних земель, 88 тис. га сіножатей і пасовищ (1982). Проводяться великі роботи по осушуванню перезволожених і заболочених земель (у заплавах річок Стрипи, Коропця, Золотої Липи, Горині, Збруча, Вілії та ін.). Всього осушено 117,6 тис. га (кін. 1982). Посівна площа 1982 становила 964 тис. га. Гол. зернові культури — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, гречка, горох; технічні — цукр. буряки; кормові — викосуміші, конюшина, люцерна, кормові коренеплоди. Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, вишні) — 24,1 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 16,0 тис. га. Важливе місце у с.-г. виробництві займає тваринництво (скотарство м'ясомол. напряму, свинарство, птахівництво). Розвивається бджільництво, ставкове рибництво, вівчарство, звірівництво. Кормову базу тваринництва області становлять польове кормовиробництво, пром. виробн. кормів (14 комбікормових з-дів, у т. ч. Борщівський, Тернопільський, Чортківський та ін., 1982), використання відходів харч. пром-сті, зокрема цукр., спиртової; природні сіножаті й пасовища. Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба, червона польська, симентальська; свиней — велика біла, овець — прекос. В області діють 21 міжгосп. підприємство по виробн. м'яса, 16 птахівницьких, 2 рибницькі, агропром. об'єднання «Тернопільплодоовочгосп».

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування в межах області 1982 становила 574 км. Територією області проходять з-ці Київ — Жмеринка — Тернопіль — Львів — Чоп, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Ярмолинці — Тернопіль — Ходорів. Залізничні вузли: Тернопіль, Чортків. Довж. автошляхів — 5,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Тернопіль — Стрий, Вінниця — Львів — Краковець, Кам'янець-Подільський — Чортків — Івано-Франківськ. Аеропорт у Тернополі. Судноплавство по Дністру (пристань Заліщики). Територією області проходить *газопровід «Союз»* та ін. магістральні газопроводи.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за 1976—82 становили (у порівнянних

На головному підприємстві тернопільського виробничого об'єднання «Тернопільський комбайновий завод».

У ткацькому цеху Тернопільського бавовняного комбінату імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В одному з цехів консервного заводу колгоспу імені Радянської Армії Кременецького району.

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1982
Трактори (фіз. одиниць)	10,6
Зернозбиральні комбайни	3,2

бирання цукрових буряків у колгосі імені О. Я. Пархоменка Підволоського району.

майстерні Микулинецького виробичого відділення Теребовлянської ійсільгосптехніки.

Міжгосподарське підприємство по виробництву свинини у Підволочиському районі.

цінах) 2024 млн. крб., у т. ч. 296 млн. крб. 1982. В області діють 47 держ. і кооп. та 36 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—82 держ. і кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки заг. площею 2387 тис. м², у т. ч. 300 тис. м² 1982.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1982 в області працювало 4,8 тис. підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1982 зріс проти 1975 у 1,4 раза. Підприємств побутового обслуговування було 1619, в т. ч. 692 в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1982 зріс проти 1975 в 1,8 раза.

Охорона здоров'я. У 1982 в області було 14,3 тис. лікарняних ліжок (123,5 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3785 лікарів (32,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 11,0 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 155 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. В області — 5 санаторіїв (на 1025 ліжок).

Культура. В 1982/83 навч. р. в області було 882 загальноосв. школи (183 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (12,2 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (11,5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Тернопільський медичний інсти-*

Здвиженська церква в Тернополі. 16—17 ст.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Пам'ятник З. І. Бондаруку — керівникові підпільно-партизанської групи, що діяла 1942—44 на території Шумського р-ну.
2. Місце народження польс. поета-демократа Ю. *Словацького*. Пам'ятник поетові.
3. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко.
4. Місце народження укр. рад. композитора М. І. *Вериківського* та рос. географа і геолога О. Л. *Чекановського*.
5. У 1860—61 тут жив М. М. *Пржевальський*.
6. Кладовище укр. козаків, які загинули в боях за визволення Кременця 1648 і в битві проти польс.-шляхетського війська 1651.
7. Пам'ятки архітектури: замок 13—16 ст., ансамбль *Кременецького ліцею* 1731—43 з костьолом 1743, Миколаївський собор 16—17 ст., житлові будинки 17—18 ст., Богоявленський монастир 17 ст.
8. Краєзнавчий музей.
9. Пам'ятник піонеру-герою Васі Шишковському, який загинув 1944.
10. Городище 10—13 ст.
11. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко.
12. Пам'ятка архітектури — ансамбль *Почаївської лаври*.
13. Музей атеїзму.
14. Пам'ятний знак на честь перемоги загонів Червоної Армії під командуванням Г. І. Котовського над білополяками 1920.
15. Тут 1846 був Т. Г. Шевченко, а 1848 — франц. письменник Оноре де *Бальзак*.
16. Пам'ятка архітектури — палац 18 ст.
17. Парк 18 ст.
18. Пам'ятка архітектури — замок 1516.
19. Кладовище, де поховані рад. воїни (в т. ч. Герой Рад. Союзу С. Є. Жогін), які загинули в липні 1944 в боях проти нім.-фашист. загарбників.
20. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
21. Пам'ятний знак на честь газети «Искра», яку 1901—02 нелегально транспортували через Збараж.
22. Братське кладовище, де поховані рад. воїни, які загинули під час визволення Збаража від нім.-фашист. загарбників 1944 та від рук укр. бурж. націоналістів. Тут поховані Герої Рад. Союзу М. Г. Пігорєв і А. В. Дяченко.
23. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
24. Пам'ятний знак на честь героя *визвольної війни українського народу 1648—54* полковника С. Морозенка.
25. Пам'ятки архітектури: замок 1626—31, ансамбль монастиря бернардинців 1627.
26. Пам'ятник партизанам-ковпаківцям, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками в урочищі Малинник у липні 1943.
27. Місце народження укр. рад. художниці О. Л. *Кульчицької*.
28. Пам'ятки архітектури: замок 1534—54, костьол 1620, костьол бернардинців 1630, Миколаївська церква 1691, Троїцький собор 17 ст., ратуша 1811.
29. Будинок, в якому 1920 розміщувався ЦК Компартії Східної Галичини.
30. Будинок, у якому в липні — вересні 1920 перебував Галицький революц. комітет.
31. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від нім.-фашист.-загарбників.
32. Монумент-танк на честь визволення Тернополя від нім.-фашист. загарбників.
33. Пам'ятник артилеристам — учасникам визволення Тернополя в березні — квітні 1944.
34. Пам'ятник рад. льотчикам — учасникам боїв за Тернопіль у роки Великої Вітчизн. війни.
35. Меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від нім.-фашист. загарбників.
36. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
37. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
38. Пам'ятник О. М. Горькому.
39. Тут 1882, 1887, 1898, 1905, 1911 був І. Франко.
40. Пам'ятки архітектури: Старий замок 1540—48, Здвиженська церква 16—17 ст., церква Різдва 17 ст.
41. *Тернопільський краєзнавчий музей*.
42. Картинна галерея (в приміщенні домініканського костьолу — пам'ятки архітектури 1749—79).
43. Тут минули дитинство і юність укр. співачки С. А. *Крушельницької*.
Меморіальний музей у будинку, де вона жила. Пам'ятник на могилі батьків С. А. Крушельницької.
44. Кладовище рад. воїнів і жертв фашист. окупації, де поховано Героя Рад. Союзу В. І. Осипова, який загинув під час визволення Підволочиська.
45. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено 1760).
46. Тут 1904—35 жив укр. письменник Т. І. *Бордуляк*. Могила письменника.
47. Пам'ятник керівникові підпільної антифашист. орг-ції «Вуйко» Я. А. Кравченку, який загинув 1943.
48. Пам'ятки архітектури: руїни замку 16 ст., палац 18—19 ст., костьол 1779.
49. Тут 1900—07, 1910—12 жив укр. рад. режисер і актор Лесь *Курбас*. Кімната-музей митця.
50. Пам'ятка архітектури — замок 1630.
51. Могила Героя Рад. Союзу Я. М. Топоркова і капітана М. В. Зубкова, які загинули в бою за визволення Підгайців від нім.-фашист. загарбників у серпні 1944.
52. Пам'ятник А. *Міцкевичу*.
53. Пам'ятки архітектури: костьол 1463—1643, Успенська церква 1653, синагога 17 ст., церква 18 ст.
54. Місце народження укр. рад. письменника А. М. *Іванчука* і укр. поета С. Ф. Будного. Літературна кімната-музей А. М. Іванчука і С. Ф. Будного.
55. Могила укр. актора В. М. *Юрчака*.
56. Пам'ятки архітектури: замок 17 ст., Миколаївська церква 16 ст., монастир кармелітів 1635, Угорницький монастир 17 ст.
57. Пам'ятник партизанам, які загинули під час рейду з'єднання під командуванням двічі Героя Рад. Союзу С. А. Ковпака в Карпати в липні 1943.
58. Місце народження укр. рад. живописця А. І. *Манастирського*.
59. Місце народження укр. рад. співачки С. А. Крушельницької.
60. Місце народження укр. рад. актора, режисера і педагога М. М. *Крушельницького*.
61. Могильник періоду *комарівської культури* 15—12 ст. до н. е.
62. Місце народження укр. фольклориста і етнографа В. М. *Гнатюка*. Погруддя В. М. Гнатюка. Меморіальний музей В. М. Гнатюка.
63. Городище 10—13 ст.
64. Пам'ятки архітектури: ратуша 1751, замок 14—16 ст., Василіанська церква 1753, Покровська церква 1751, Миколаївська церква 1610, костьол 18 ст.
65. Кладовище, де поховані рад. воїни, які загинули в боях проти

тут, Тернопільський педагогічний інститут і *Тернопільський фінансово-економічний інститут* (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал *Львівського політехнічного інституту*. Працюють Всесоюзний проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії — в Тернополі, Укр. дослідна станція по тютюну та махорці в смт Мельниця-Подільська (Борщівський р-н), Тернопільська обл. дослідна станція в м. Хоростків (Гусятинський р-н). Функціонують обл. літературне об'єднання, *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Тернопільський театр ляльок*, обл. філармонія. В Т. о. 1028 масових б-к (фонд 10,3 млн. одиниць зберігання), 1064 клубні заклади, 995 кіноустановок з платним показом. Музеї: *Тернопільський краєзнавчий музей* та його відділи — картинна галерея в Тернополі, Меморіальний музей В. Гнатюка в с. Велеснів Монастириського району, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Гусятинський та Бережанський краєзнавчі музеї; Кременецький краєзнавчий музей та Музей атеїзму в Почаєві, 350 музеїв на громад. засадах, серед яких 11 присвоєно звання народних. У 8640 колективах худож. самодіяльності Т. о. бере участь понад 156 тис. учасників. 95 колективів удостоєно звання народних, серед них — засл. капела бандуристів УРСР Струсівського сільс. будинку культури; Кременецький та Копичинський нар. театри; нар. ансамбль танцю «Кременчанка» Кременецького районного будинку культури; нар. ансамбль пісні і танцю «Дністер» Заліщицького районного будинку культури; фольклорний ансамбль с. Підзамочок Бучацького р-ну. Тернопільщина здавна славиться самобутнім мистецтвом нар. майстрів. Тут поширені такі види декор.-ужиткового мистецтва, як вишивання, килимарство, худож. ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, плетіння з рогози. Серед 541 позашкільного закладу — 9 станцій юних техніків, 4 станції юних натуралістів, дит. екскурсійно-туристська станція, 27 будинків піонерів, 10 дит. спорт. шкіл. Виходять дві обл. газети — «*Вільне життя*» і «Ровесник», 16 районних і 9 багатотиражних газет. Працює вид-во обкому Компартії України «Збруч». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Тернополі. Тер. Т. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В Т. о. багато пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю ідомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Тернопільської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Руїни замку 16 ст. у Микулинцях. Теребовлянський район.

нім.-фашист. загарбників 1944; серед них — Герої Рад. Союзу М. І. Собко, С. Ф. Сингаївський і працівники рад. парт. органів, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів.

66. Місце народження керівника нар. повстання 1594—96 на Україні та в Білорусії С. *Наливайка*.
67. Пам'ятки архітектури: Онуфріївська церква 2-ї половини 16 ст., костьол і монастир бернардинців 16 ст., ратуша 17 ст.
68. Меморіальний комплекс Героям Рад. Союзу І. І. Дворському, А. Т. Кживонь та односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни та від рук укр. бурж. націоналістів.
69. Городище 10—13 ст.
70. Пам'ятки архітектури: замок 15 ст., Миколаївська церква 17 ст., костьол 16 ст.
71. Братська могила керівників партизанського загону «*Червона дванадцятка*» С. О. Мельничука і П. М. Шеремети, страчених 11 листопада 1922.
72. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули в квітні 1944 в боях за визволення Чорткова від нім.-фашист. загарбників. Могила Героя Рад. Союзу І. В. Лавроненка.
73. Пам'ятки архітектури: Вознесенська церква 1717, Успенська церква 17 ст., замок 17 ст.
74. Краєзнавчий музей.
75. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули під час визволення Пробіжної від нім.-фашист. загарбників у березні 1944. Могила Героя Рад. Союзу В. М. Вітвинського.
76. Місце народження укр. рад. художника Л. І. *Левицького*.
77. Городище 10—13 ст.
78. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено 1800).
79. Пам'ятки архітектури: старослов'янський печерний храм із жертовним каменем 10—17 ст., Вознесенська церква 17 ст.
80. Краєзнавчий музей.
81. Місце народження укр. актора В. М. Юрчака.
82. Пам'ятка архітектури — замок 1518.
83. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено в кінці 18 ст.).
84. Монумент на честь рад. воїнів — героїв форсування Дністра 24 березня 1944.
85. Могила укр. письменника О. С. *Маковея*. Пам'ятник О. С. Маковею.
86. Пам'ятки архітектури: палац 18 ст., ратуша 18 ст., костьол 17 ст.
87. Краєзнавчий музей.
88. Парк 18 ст.
89. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква 1777.
90. Пам'ятка архітектури — замок 1650.
91. *Кристальна* печера.
92. Дендропарк (закладено 1956).
93. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 (серед них — Герой Рад. Союзу Я. Г. Митяшкін).
94. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці Є. О. *Долинюк*.

Літ.: Чайковський М. П. Пам'ятки природи Тернопільщини. Львів, 1977; Природа Тернопільської області. Львів, 1979; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

А. І. Корнієнко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ Федір Якович (рр. н. і см. невід.) — укр. співак і хормейстер 17 ст. Навчався в Києво-Могилянській колегії, де здобув і муз. освіту. В 40—50-і рр. — регент капели цієї колегії. З 1652 був регентом Придворної капели в Москві (куди приїхав з 11 київ. співаками). За істор. документами — «творец строчного пения» (*партесного співу*).

І. М. Лисенко.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ БАВОВНЯ́НИЙ КОМБІНА́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство бавовняної промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1965. Перші прядильні верстати введено в дію 1967, перші ткацькі верстати — 1969. До складу комбінату (1982) входять прядильне, ткацьке, обробне виробн., центр. рем. майстерні. Підприємство виробляє бавовняну основу та піткальну пряжу. тканини (міткаль, бязь, ситець, сатин, репс та ін.).

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ «БОЯ́Н» — укр. муз.-хорове товариство. Створене 1901 на основі міськ. хору для пропаганди укр. муз. культури в Галичині й муз. виховання населення. Утримував б-ку, муз. школу (1913—14; з 1928 — філіал львів. Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка), курси диригентів сільс. хорів, скрипковий ансамбль, мішаний хор. Влаштовував концерти в Тернополі та за його межами. В них брали участь співаки Г. *Крушельницька*, О. *Любич-Параконяк*, цитрист Є. *Купчинський*, скрипаль І. Левицький, диригенти О. Герлецький, В. Березовський та ін. У репертуарі хору були твори Д. Бортнянського, М. Лисенка, М. Леонтовича, В. Матюка, Ф. Колесси, Д. Січинського, С. Людкевича, Г. Топольницького, П. Чайковського. На основі т-ва 1939 створено Терноп. обласну хорову капелу.

П. К. Медведик.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ШТУ́ЧНИХ ШКІР — підприємство легкої промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1956. Введено в дію 1959. До складу підприємства входять (1982) осн. цехи — штучної шкіри і плівкових матеріалів та допоміжні цехи й дільниці. Річна проектна потужність з-ду — 500 тис. м² листової штучної шкіри на волокнистій основі. На Т. з. ш. ш. освоєно виробн. рулонної штучної шкіри для виготовлення верху літнього взуття, поліхлорвінілових галантерейних плівок, модифікованих поліетиленом.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1912 як «Регіональний музей Подільського т-ва нар. школи». Має відділи (1983): природи, історії дорад. періоду та рад. суспільства. На правах відділів музею працюють картинна галерея в Тернополі, районні краєзнавчі музеї в Бережанах, Борщові, Гусятині, Заліщиках, Чорткові, меморіальний

Тернопільська область. Михайлівська дерев'яна церква в селі Скориках Підволочиського району. 17 ст.

Тернопільська область. Домініканський костьол у Тернополі. 1749.

Тернопільська область. Пам'ятник О. С. Маковею в місті Заліщиках. 1956.

музей акад. АН УРСР В. М. Гнатюка в с. Велесневі Монастириського р-ну. Фонди музею становлять понад 80 тис. (1983) експонатів. Серед них — палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції; матеріали з історії рад. часу — про діяльність *Галицького революційного комітету,* реліквії Великої Вітчизняної війни, документи екон. і культур. розвитку краю. У збірці живопису — твори І. Ю. Рєпіна, І. І. Шишкіна, С. І. Васильківського, М. К. Пимоненка, А. І. Манастирського, К. Д. Трохименка, В. І. Касіяна, зарубіжних художників 17—19 ст.

В. А. Лавренюк.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий мед. навч. заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1957. Має 2 ф-ти: лікувальний (з 1957) і удосконалення лікарів (з 1979). В 1982/83 навч. р. навчалось 2331 студент і 680 курсантів. За

час існування ін-т підготував бл. 7140 лікарів. В ін-ті 37 кафедр. 2 окремі доцентські курси, методичний кабінет, музей з історії ін-ту та історії розвитку охорони здоров'я Тернопільської обл., бібліотека, яка налічує понад 250 тис. томів. Гол. напрями наукової роботи: фізіологія і патологія серцево-судинної та травної систем, морфологія людини, процеси старіння.

І. С. Сміян.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ГУРТО́К — історико-краєзнавче наукове товариство, що діяло 1892—95 в Тернополі. Т. н. г. мав історико-літ. та природничу комісії. Видав «Рочнік кулка наукового Тарнопольскего» («Щорічник Тернопільського наукового гуртка») за 1892, 1893 та 1895, де опубліковано польс. та укр. мовами ряд матеріалів з історії соціально-екон. відносин на Зх. Поділлі 16—18 ст.

І. П. Герета.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ О́КРУГ — частина території Сх. Галичини, що протягом 1809—15 перебувала у складі Росії. Територію Т. о. (частина сучас. Терноп. обл.) передано Росії відповідно до Віденського мирного договору 1809 (див. *Шенбруннський мир 1809*) між Австрією і Францією. Рос. війська, що воювали на боці Франції, фактично зайняли цю територію 14 (26).XII 1809, формально її було передано 15 (27).VI 1810. Населення Т. о. вітало приєднання до Росії, оскільки це сприяло поліпшенню його екон. становища, розвитку нац. культури, зміцненню дружби між укр. і рос. народами. Після розгрому наполеонівської Франції відповідно до прийнятого *Віденським конгресом 1814—15* заключного (генерального) акта Т. о. було передано Австрії.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Я. О. Галана — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 в м. Кременці як учительський ін-т, 1950 реорганізований у педагогічний, який 1969 перебазовано в Тернопіль. Ім'я Я. О. Галана присвоєно 1979. В 1982/83 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: природничий, філол., фіз.-матем., фізичного виховання, підготовки вчителів поч. класів, викладачів заг.-тех. дисциплін, на яких навчалося 4,6 тис. студентів, з них 2,8 тис.— на денному відділенні. Є заочне й підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації вчителів. При ін-ті працюють б-ка (фонд — 395 тис. одиниць зберігання), музей історії ін-ту, кімнати-музеї В. І. Леніна, Я. О. Галана. За роки існування ін-т підготував 17 тис. учителів.

А. М. Ломакович.

«ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 51-го» 1937 — суд. розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над групою зх.-укр. трудящих по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і *Комуністичної спілки молоді Західної України.* Процес відбувався 7—30.XII 1937 в м. Тернополі. Підсудні використали його для викриття антинар. політики польс. правлячих кіл. За процесом 36 чол. було засуджено до різних строків ув'язнення, решту віддано під суворий нагляд поліції.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1967. Площа 0,8 тис. км². Нас. 60,0 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тернопіль.* Т. р. розташований в межах Подільської височини. На Сх. скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Товтри.* Корисні копалини: кварцовий пісок, глини, вапняки, пісковики, горф, самородна сірка. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Серет* з прит. *Гнізна* (бас. Дністра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, бук, ясен, сосна, ялина та ін.) займають 5,1 тис. га. В межах району — Чистилівський держ. заказник та частина Серетського держ. заказника. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Тернопіль. У районі найбільші промислові підприємства — заводи: цукр. «Поділля» та залізобетонних конструкцій (с. Велика Березовиця), спиртовий (с. Мишковичі), фабрика госп. виробів (смт Великі Бірки). Районний комбінат побутового обслуговування (Великі Бірки). Основна спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 55 тис. га, луки і сіножаті — 1,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, жито, гречка, просо, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво. У Т. р. — 23 колгоспи, 2 радгоспи, міжгосп. підприємство (по виробництву яловичини), гол. підприємство обл. міжколг. виробничого об'єднання по птахівництву, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Бірки Великі, Глибочок Великий і Березовиця-Острів. Автомоб. шляхів — 293 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 12 будинків культури, 44 клуби, 55 кіноустановок, 56 б-к. У с. Острові Т. р. народився укр. історик М. М. *Кордуба,* у с. Баворові — польс. природознавець М. *Ломніцький,* у с. Кип'ячці — укр. літературознавець К. Й. *Студинський.* У Т. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1967).

С. О. Костинський.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ ВИ́СТУП 1905 — політ. виступ робітників Тернополя під впливом рос. революції 1905—07. Був складовою частиною загальноавстр. політ. страйку, що ставив вимогу здійснення демократичної виборчої реформи. 28.XI 1905 у Сх. Галичині припинили роботу майже всі пром. підприємства. В Тернополі відбувся заг. страйк. У загальноміському мітингу 29.XI взяло участь 10 тис. трудящих, які вимагали видати новий виборчий закон, висловили солідарність з рос. пролетаріатом, що боровся проти царського самодержавства. Місц. влада, щоб припинити страйк, привела в бойову готовність війська, поліцію і жандармерію. Під тиском нар. мас правлячі кола Австрії провели в січні 1907 реформу виборчої системи, за якою надавалося право голосу всім чоловікам, які досягли 24-річного віку.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1980. В репертуарі: «Клоун і мишенятко» Ю. Чеповецького, «Сембо» Ю. Єлисєєва, «Куди ти, лоша?» Р. Москова, «Русалочка» за Г. К. Андерсеном та ін.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР, «Український театр» у Тернополі — товариство акторів під

художнім керівництвом М. *Бенцаля*. Діяв 1918—19. Членами т-ва були актори «*Тернопільських театральних вечорів*», *Театру товариства «Руська бесіда»*. В репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Молодість» М. Гальбе та ін. В березні 1919 Т. у. д. т. реорганізувався у *Новий львівський театр*. *П. К. Медведик.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка. Діяв 1939—41 і 1944—45. Засн. П. Карабіневичем і М. Комаровським на базі реорганізованих зх.-укр. антрепренерських труп — Театру ім. М. Садовського, театру «Промінь» і мандрівної оперети. В репертуарі: твори — І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, О. Корнійчука, Ю. Яновського, М. Горького, О. Островського, К. Симонова, Ф. Шіллера та ін. В складі трупи: режисери — І. Дехтяр, М. *Терещенко*; художники — О. Шатківський, В. Кулик; серед акторів — Б. Антків, В. *Варецька*, В. Пчолкін, Н. Байкова, М. Жарська, Л. Кравчук, П. Кущієнко. В 1945 об'єднався з *Охтирським українським робітничо-колгоспним пересувним театром* імені Т. Г. Шевченка і дістав назву *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка. *П. К. Медведик.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1930 в м. Охтирці на Харківщині (з 1939 — Сум. обл.) як Другий пересувний робітн.-сел. театр ім. В. Еллана-Блакитного (з 1933 робітничо-колгоспний пересувний театр ім. Т. Г. Шевченка; див. *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* імені Т. Г. Шевченка). У 1945 переведено до Тернополя (з того ж року — сучас. назва). В 1945 поповнився провідними акторами колишнього Тернопільського укр. драм. театру ім. І. Франка. В репертуарі: «Ой піду я в Бориславку» за І. Франком, «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького, «Не судилось» М. Старицького, «Як сходило сонце» І. Микитенка, «Незабутнє» за О. Довженком, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Доля людини» за М. Шолоховим, «Поки гарба не перевернулась» О. Іоселіані, «Країна Айгуль» М. Каріма, «Баладина» Ю. Словацького, «Кар єра Артуро Уї» Б. Брехта. В різний час в театрі працювали: нар. арт. СРСР В. *Грипич*, нар. артисти УРСР Я. *Геляс*, С. *Онипко*, М. *Клименко*, засл. діячі мист. УРСР С. *Данилишин*, О. *Ріпко*, засл. артисти УРСР С. *Коваль*, М. *Терещенко*, К. Капатський, режисер Р. Степаненко. В трупі (1983) нар. артисти УРСР П. Загребельний (з 1974 — гол. режисер), П. Ластівка, засл. артисти УРСР І. Биков, А. Бобровський, М. Гонта, А. Горчинський, Е. Корницький, В. Хім'як, В. Ячмінський. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

Літ.: Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980. *О. З. Корнієнко.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ФІНА́НСОВО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої освіти УРСР. Створений 1971 на базі фінанс.-екон. ф-ту Київського інституту народного господарства. Має ф-ти: фінанс.-екон., планово-екон., обліково-екон., кредитно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації фінанс. працівників м-в і відомств республіки, навч.-обчислювальний центр, н.-д. сектор. У фонді б-ки — 192 тис. одиниць зберігання (1983). В 1982/83 навч. році налічувалось 5152 студенти, у т. ч. на денному відділенні — 2290. З часу заснування підготовлено 11 241 спеціаліст (1983). *П. Д. Гуменюк.*

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ СТРА́ЙКИ 1900 — масові виступи сільськогосп. пролетаріату на Тернопільщині. В квітні 1900 селяни Турильчого, Бабинців, Панівців, Ніври, Мельниці та ін. сіл Борщівського пов. відмовилися від роботи на поміщицьких землях, вимагаючи підвищення заробітної плати. Для придушення страйку влада направила в Борщівський пов. каральні загони. Страйкуючих підтримували селяни сусідніх сіл. У кінці квітня на Тернопільщині страйком було охоплено понад 50 сіл. Він тривав до середини червня. Поміщики змушені були піти на деякі поступки і задовольнити вимоги страйкарів, зокрема збільшити плату за роботу в поміщицьких маєтках.

«ТЕРНО́ПІЛЬСЬКІ ТЕАТРА́ЛЬНІ ВЕЧОРИ́» — перший укр. стаціонарний професійний муз.-драм. театр у Тернополі. Діяв з 1915 до липня 1917. Організатор і режисер — Лесь *Курбас*. З квітня 1916 художній керівник — М. *Бенцаль*. В театрі працювали: Т. Бенцалева, Я. *Бортник*, О. Волинець, Т. Демчук, С. Зубрицький, В. *Калин*, *М. Крушельницький*, М. Калинівна, Ф. *Лопатинська*, Ф. *Лопатинський*, А. *Осиповичева*, І. *Рубчак*, Я. Сеньків, С. *Стадникова*, М. Чернявська, П. Чубатий (хормейстер), Г. Юрчакова та ін. Театр мав симф. оркестр (диригенти О. Басса і Й. Баумволя) і хор. В репертуарі драм. твори — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Ведмідь» А. Чехова, «Верховинці» Ю. Коженьовського, «Молодість» М. Гальбе; муз. твори — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Вечорниці» П. Ніщинського та ін. Театр давав концерти, зокрема пам'яті Т. Шевченка, І. Франка.

Літ.: Медведик П. У «Тернопільських театральних вечорах». «Жовтень», 1964, № 4; Демчук Т. Тернопільські театральні вечори. В кн.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969. *П. К. Медведик.*

ТЕРНОСЛИ́ВА (Prunus insititia) — плодовий кущ або деревце родини *розових*. Іноді Т. виділяють як підвид або одну з форм сливи звичайної (Prunus domestica). Батьківщина невідома. Деякі дослідники висловлюють припущення, що Т. — гібридного походження від схрещування *терну* й *аличі*. Гілки з колючками, пагони опушені. Листки еліптичні або обернено-яйцевидні. Плоди (кістянки) невеликі, круглі або овальні, з м'ясистим оплоднем. Споживають їх свіжими, а також переробляють на варення, повидло, компоти тощо. З насіння вирощують *підщепи* для сливи, абрикоса і персика. На Україні поширений в пн. районах.

Тернослива.
Гілка з плодами і плід у розрізі.

ТЕРНУВА́ТЕ — селище міського типу Новомиколаївського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнична ст. Гайчур. 1,9 тис. ж. (1983). Меблева ф-ка, елеватор, будинок побуту. Середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Засн. 1900, с-ше міськ. типу — з 1957.

ТЕРОМО́РФИ — підклас вимерлих плазунів; те саме, що й *звіроподібні*.

ТЕРО́Р (франц. terreur, букв.— страх, жах, із лат. terror) — політика залякування, насильства, розправа з політ. противниками аж до їх фіз. знищення. Термін почали вживати після *Великої французької революції*. Т.— осн. метод боротьби бурж. *контрреволюції*, фашист. режимів проти прогресивних сил.

ТЕРОРИ́ЗМ міжнародний (від *терор*) — вбивства чи інші посягання на життя глав держав, глав або членів уряду, дипломатичних представників та інших *службових осіб*, захоплення заложників, насильницький *угон повітряного судна*, *піратство*, напади на приміщення посольств і прогресивних організацій та інші аналогічні злочини, здійснювані й організовувані імперіалістичними колами з

Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. Архітектори І. Михайленко, Ф. Чорновіл, В. Новикон. 1955.

Головний корпус **Тернопільського педагогічного інституту** імені Я. О. Галана.

О. М. Терпигорєв.

І. О. Терсков.

Е. А. Террі.

наміром зміни внутр. або зовн. політики ін. держав, провокації з метою викликання міжнар. ускладнень або початку війни, придушення *національно-визвольних рухів*. Сучас. імперіалізм широко використовує Т. як засіб здійснення своєї внутр. і особливо зовн. політики, спрямованої насамперед на посилення гонки озброєнь, підготовку термоядерної війни, повалення прогресивних режимів, насадження й підтримку реакц. диктатур, на підрив позицій світової системи соціалізму. СРСР, ін. д-ви соціалістичної співдружності рішуче виступають проти актів Т., які порушують дипломатичну діяльність д-в та їхніх представників, транспортні зв'язки, нормальний хід міжнар. контактів і зустрічей. Сучас. *міжнародне право* засуджує Т. і кваліфікує його як тяжкий злочин, проти якого повинні боротися всі міжнар. орг-ції, всі д-ви. Це знайшло своє відображення і закріплення в таких міжнар.-правових актах, як Женевська конвенція про недопущення і відвернення тероризму 1937, Статут ООН, Заг. декларація прав людини 1948, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949, міжнар. пакти про права людини 1966, Декларації принципів міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) тощо. Надаючи великого значення міжнар. співробітництву в боротьбі проти Т., СРСР послідовно відстоює необхідність розробки і застосування всіма д-вами ефективних заходів, прийняття заг. міжнародно-правового акту, що реально сприяли б викоріненню Т. Цьому всіляко перешкоджають США та їхні союзники по НАТО. В рад. законодавстві (зокрема в УРСР — ст. 59 КК УРСР) терористичний акт проти представників іноземних держав з метою провокації війни або міжнар. ускладнень розглядається як особливо небезпечний *державний злочин*.

Б. М. Бабій.

ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ — за рад. правом, один з особливо небезпечних *державних злочинів*, що полягає у вбивстві або заподіянні тяжких тілесних ушкоджень держ. чи громадському діячеві або представникові влади, вчинених у зв'язку з його держ. чи громадською діяльністю, з метою підриву або ослаблення Радянської влади. Характеризується наявністю прямого антирадянського умислу. За вчинення Т. а. до кримінальної відповідальності притягаються громадяни СРСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, що вчинили Т. а. на тер. СРСР. Згідно ст. 3 Закону про кримінальну відповідальність за держ. злочини (в УРСР — ст. 58 КК УРСР) Т. а., який призвів до вбивства, карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або смертною карою. Див. також *Тероризм* міжнародний.

ТЕРПЕ́НИ (від *терпентин*) — природні *вуглеводні* заг. формули $(C_5H_8)_n$. Всі Т. розглядають як продукти полімеризації *ізопрену*. Розрізняють монотерпени, або Т. ($n = 2$), сесквітерпени ($n = 3$), дитерпени ($n = 4$), тритерпени ($n = 6$) тощо. До політерпенів (n до десятків тисяч) належать *каучук* натуральний і *гутаперча*. Залежно від будови молекули розрізняють Т. ациклічні (з відкритим ланцюгом вуглецевих атомів), напр. мірцен, і циклічні (містять одне або кілька неароматичних кілець), напр. лімонен, камфен. Т. (за винятком політерпенів) — легкорухливі безбарвні рідини з густ. менше 1000 кг /м³: $t_{кип}$ 150—300 °С; нерозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках (спирті, ефірі та ін.). Мають приємний запах, легко окислюються на повітрі; здатні до реакцій приєднання (напр., кисню), *ізомеризації*, *полімеризації*. Т. та їхні похідні є складовими частинами різних *ефірних олій*, які виділяють з квітів, плодів, листя та ін. частин рослин; особливо багаті на Т. *хвойні* породи дерев. Добувають їх *ректифікацією*, виморожуванням (напр., *ментол* із м'ятної олії) та ін. методами. До Т. відносять: *камфору*, ментол, *пінени*, *стерини*, *гормони*, *терпінгідрат*, *скипидар*, *канфоль* тощо. Застосовують Т. та їхні похідні в парфюмерії, у виробн. лікар. препаратів, мастил, флотореагентів, інсектицидів та ін.

ТЕРПЕНТИ́Н (нім. Terpentin, від грец. τερέβιντος) — те саме, що й *живиця*.

ТЕРПИГО́РЄВ Олександр Митрофанович [9 (21).XI 1873, Тамбов — 8.XI 1959, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1897) Петерб. гірничого ін-ту працював на шахтах Донбасу. З 1900 викладав (з 1906 — професор) у Катеринославському вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпропетр. гірничий ін-т), з 1922 — професор Моск. гірничого ін-ту (1933—36 — директор). Одночасно з 1935 працював у Ін-ті гірничої справи АН СРСР. Осн. праці — з проблем підземної розробки родовищ корисних копалин, механізації й автоматизації гірничих робіт, конструювання гірничих машин і механізмів, раціоналізації праці в гірничій пром-сті, гідромеханізації і підземної газифікації. Багато уваги приділяв організації гірничотех. освіти. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ТЕРПІНГІДРА́Т, *пара*-ментандіол-1,8 — лікарський препарат, що належить до *відхаркувальних засобів*. Безбарвні прозорі кристали або білий кристаліч. порошок без запаху, гіркуватого смаку. Застосовується всередину у вигляді порошків і таблеток при гострому та хроніч. *бронхіті*.

ТЕРПСІХО́РА (Τερψιχόρα) — 1) У грец. міфології одна з дев'яти *муз*, покровителька танців і хорового співу. Зображували її вродливою дівчиною з лірою в руках. 2) Переносно — балерина.

ТЕРРАЧІ́НІ (Terracini) Умберто Еліа (н. 27.VII 1895, Генуя) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. За освітою — юрист. У 1916 вступив до Італ. соціалістич. партії (ІСП; засн. 1892). З 1919 — член групи «Ордіне нуово» («Новий лад»), утвореної 1919 революц. крилом ІСП, секретар орг-ції ІСП Туріна і член Керівництва ІСП. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921), на І з'їзді ІКП (1921) обраний членом її Керівництва. В 1921—24 — член ВККІ. В 1926 — директор видання ЦО ІКП газ. «*Уніта*» в Мілані. В 1926—43 перебував в ув'язненні і на засланні. В 1944—45 — один з керівників *Руху Опору*. З 1946 — член ЦК і кандидат у члени Керівництва, з 1955 — член Керівництва ІКП. Депутат парламенту з 1948. З 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*.

ТЕ́РРІ (Terry) Еллен Аліс (27.II 1847, Ковентрі, графство Уорксшір — 21.VII 1928, Смолл-Гайт, поблизу м. Тентерден, графство Кент) — англ. актриса. Н. в актор. родині. На сцені — з 9 років. В 1859—63, 1867—68 гастролювала по країні. В 1878—1902 — провідна актриса театру «Ліцеум» (Лондон), яким керував Г. *Ірвінг*. Серед ролей — Офелія, Порція, Віола («Гамлет», «Венеціанський купець», «Дванадцята ніч» Шекспіра), Маргарита («Фауст» Гете). В 1902—03 керувала театром «Імпіріал тіетр» (Лондон), у ньому разом з сином Г. *Крегом* поставила п'єси «Вояки в Гельгеланні» Г. Ібсена (роль Йордіс) і «Багато галасу даремно» Шекспіра (роль Беатріче). З 1910 гастролювала по містах Англії, США, Австралії, виступала з лекціями про творчість У. Шекспіра, супроводжуючи їх виконанням уривків з вистав.

Тв.: История моей жизни. Л.—М., 1963.

ТЕ́РРОР — згаслий вулкан в Антарктиді, на п-ові Росса. Заввишки 3262 м. Складений гол. чин. з базальтів. Вкритий льодовим покривом. Відкрив вулкан англ. полярний дослідник Д. К. *Росс* 1841; названий на честь експедиційного судна «Террор».

ТЕРСКО́В Іван Олександрович (н. 11.IX 1918, с. Яково,, тепер Новоселівського р-ну Краснояр. краю) — рад. біофізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Краснояр. педагогіч. ін-т (1939). В 1952—63 — зав. кафедрою фізики Красноярського медичного ін-ту. З 1957 Т. працює в Ін-ті фізики Сибір. відділення АН СРСР (з 1969 — директор), а з 1981 — директор Ін-ту біофізики того ж відділення. Осн. праці присвячені вивченню керованого біосинтезу і біофізики популяцій (методи диференційного аналізу червоної крові, зокрема метод еритрограм; автоматизованого культивування водоростей, дріжджів і водневих бактерій; створення автономної системи забезпечення життя, заснованої на керованому біосинтезі мікроорганізмів і вищих рослин). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТЕ́РСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода верхових коней. Виведена на Терському *кінному заводі* схрещуванням укр. стрілецької породи коней, арабської, донської, чистокровної верхової, кабардинської та ін. з наступним розведенням *помісей* «в собі». Масть переважно сіра, рідше руда. Коні цієї породи відзначаються

міцною конституцією та роботоздатністю. За *екстер'єром* нагадують арабських коней, але більші й краще пристосовані до суворих умов утримання. Розводять в г-вах Ставр., Краснодар. країв і кавказьких республіках. Див. також *Кінь свійський*.

Б. М. Гопка.

ТЕ́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Існувала протягом березня 1918 — лютого 1919 на тер. Терської обл. Спочатку входила до РРФСР, з липня 1918 — у складі *Північно-Кавказької Радянської Республіки*. Столиця — П'ятигорськ, згодом Владикавказ (тепер м. Орджонікідзе). Проголошена 3(16).III 2-м з'їздом народів Тереку. До складу уряду Т. р. р.— Раднаркому ввійшли більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, ліві есери. Уряд скасував приватну власність на землю, ліси і надра, готувався до розподілу землі серед сел. бідноти. Пром. підприємства були під контролем фабзавкомів і органів Рад. влади. В лютому 1919 тер. Т. р. р. захопила білогвардійська *добровольча армія*. Рад. владу відновлено в березні 1920. Територія Т. р. р. ввійшла до новоствореної Горської АРСР (існувала до 1924).

ТЕ́РСЬКІ КОЗАКИ́ — до 1917 складова частина *козацтва* в царській Росії, розміщувалися в Терській обл. (включала територію тепер. пд. частини Ставропольського краю, Каб.-Балк. АРСР, Пн.-Осет. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і пн. частини Даг. АРСР). Сформувалися в кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. з нащадків селян-утікачів і переселенців з Дону. В 1577 було створено Терське козаче військо. Т. к. брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689*, рос.-тур. війнах 18—19 ст., *Кавказькій війні 1817—64*. На тер. Терської обл. після сел. реформи 1861 було чимало переселенців з України. В 1916 в Терській обл. жило 255 тис. козаків. Під час громадян. війни 1918—20 бідніша частина козацтва боролася за встановлення Рад. влади, заможна була на боці білогвардійців. У 1918 — на поч. 1919 на тер. Терської обл. існувала *Терська радянська республіка*. В 1920 терське козацтво як військ. стан було скасоване. В 1936 у складі Червоної Армії сформовано Терсько-Ставропольську козачу д-зію, що брала участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45.

Жеребець **терської породи.**

ТЕРТУЛЛІА́Н Квінт Септімій Флоренс (Quintus Septimius Florens Tertullianus; бл. 160, Карфаген — після 220, там же) — християнський богослов і письменник. Дістав юридичну освіту у Римі. Прийнявши християнство, повернувся до Карфагена. Був одним із засновників християн. богослов'я. Проголошував зверхність віри над розумом, підкреслював їхню несумісність і на цій підставі заперечував значення науки. Стверджував незбагненність розумом реліг. істин. Звідси парадоксальність мислення Т. і нехтування законами логіки («Це гідне віри, бо абсурдне, це вірогідно, тому що неможливо»). Осн. твори: «Апологія, або Захист християн від поганців», «Про терпіння».

Д. П. Кирик.

ТЕРТЯ́ — 1) Т. з о в н і ш н є — механічна взаємодія між твердими тілами, що виникає в місцях їхнього дотику і перешкоджає відносному переміщенню цих тіл. За станом руху розрізняють статичне Т., або Т. спокою, і кінетичне Т. С т а т и ч н и м Т. наз. протидію зовн. силі до початку ковзання або кочення, а к і н е т и ч н и м Т.— протидію їй з того моменту, як рух почався. Т. між тілами, поверхні яких не змащені, наз. с у х и м Т., при густому змащенні поверхонь — р і д к и м Т. Сила Т. залежить від тиску, швидкості руху, вібрацій, наявності продуктів «спрацьовування тіл» тощо. Напр., сила сухого Т. ковзання за законом Дерягіна дорівнює $F_{ков} = \mu (N + p_0 s)$, де μ — коеф. Т., N — сила норм. тиску одного тіла на інше, p_0 — додатковий тиск, зумовлений силами мол. зчеплення, s — заг. площа дотику між тілами. В техніці роль Т. буває негативною (напр., воно зменшує *коефіцієнт корисної дії* механізмів, спричинює їхнє зношування) і позитивною (зокрема, створює можливість передачі зусиль від одних деталей машин до інших). 2) Т. в н у т р і ш н є — сукупність процесів, що відбуваються в твердих, рідких і газоподібних тілах і приводять до необоротного перетворення їхньої мех. енергії на *внутрішню енергію*. Його мірою в твердих тілах є відношення *енергії*, що перетворена під час замкненого циклу *деформації*, до пружної енергії, яку набуло тіло при найбільшій деформації. Про внутр. Т. в рідинах і газах див. *В'язкість*.

ТЕРЦЕ́Т (італ. terzetto, від лат. tertius — третій) — 1) У в і р ш у в а н н і — тривірш, строфа, яка складається з трьох віршових рядків. Найчастіше вживається у поєднанні з ін. Т., з яким пов'язаний системою рим. Часом Т. виступає як частина складнішої строфи; напр., двома Т. завершується *сонет*. 2) В м у з и ц і — муз. ансамбль з 3 виконавців (*тріо*, переважно вокальне), а також муз. твір для цього ансамблю (вокальний Т. буває з інструментальним супроводом або без нього).

ТЕРЦИ́НА (італ. terzina) — особливий вид трирядкової строфи, що виник в італ. поезії 12 ст. Т. написана «Божественна комедія» Данте. В Т. римуються між собою перший і третій рядки, а другий — з першим і останнім рядками наступної строфи. Закінчується вірш одним рядком, який римується з середнім рядком останньої Т. і разом з нею по суті становить чотирирядкову строфу з перехресним римуванням. Т. писали О. Пушкін, О. Блок, В. Брюсов. В укр. поезії цю форму використовували І. Франко («Пролог» до поеми «Мойсей»), П. Тичина, М. Рильський.

С. П. Пінчук.

ТЕ́РЦІЯ (від лат. tertia — третя) в м у з и ц і — *інтервал*, вимірюваний трьома ступенями діатонічного звукоряду; 3-й *ступінь* діатонічного звукоряду.

ТЕ́РЦІЯ в п о л і г р а ф і ї — друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 16 *пунктам*, або 6,02 мм. Застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) заголовків у книгах, журналах і газетах, тексту обкладинок, титульних аркушів тощо.

ТЕРЯ́Н Ваан [справж. прізв. та ім'я — Тер-Григорян Ваан Сукіасович; 28.I (9.II) 1885, с. Гандзак, тепер Богдановського р-ну Груз. РСР — 7.I 1920, Оренбург] — вірм. рад. поет і громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Член ВЦВК (1918—19). Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Мрії сутінків» (1908), в якій переважали мотиви смутку й одинокості. Згодом в поезії Т. частіше звучать патріотичні мотиви (цикл «Країна Наїрі», 1915). Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію, пропагував ленінські ідеї («Тебе співаю», «Пісня Жовтня», «Руйнуйте без жалю», публіцистична кн. «Про що каже Ленін селянам», 1919). Переклав вірм. мовою праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Карл Маркс».

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Кочевський В. Сонячні весла. Х., 1965.

С. Г. Амірян.

ТЕС — скорочена назва *теплової електростанції*.

ТЕ́САРЖІК (Tesařik) Ріхард (3.XII 1915, Прага — 27.III 1967, Усті) — чехосл. військовослужбовець, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти легких танків *Першої чехословацької окремої бригади в СРСР*. Рота під командуванням Т., зокрема, брала участь в боях 5—9.XI 1943 за визволення Києва. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами СРСР і ЧССР.

ТЕСЕ́Й (Тезей; Θησεύς) — один з героїв грец. міфології (за силою й мужністю подібний до *Геракла*), легендарний афінський цар (за традицією, прибл. 13 ст. до н. е.). Т. брав участь у поході *аргонавтів*, у війні проти *амазонок* (цариця амазонок Антіопа стала дружиною Т.), убив розбійника *Прокруста*, знищив *Мінотавра*, впіймав марафонського бика та здійснив багато ін. подвигів. Антична традиція приписувала Т. ряд істор. діянь: визволення Афін від гегемонії Кріту, синойкізм (об'єднання) Аттіки, перший соціальний поділ афінських громадян на три класи, встановлення деяких свят, звичаїв та реліг. обрядів. На честь Т. в Афінах щомісяця справляли свято — тесеї.

Терпсіхора. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Тесей і Антіопа. Мармур. Близько 520 до н. е.

ТЕСИТУ́РА (італ. tessitura, від tèssere — ткати; складати) — висотне положення звуків у муз. творі відповідно до діапазону співочого голосу або муз. інструмента. Умовою худож. виконання (природності, вільності і краси звучання) є відповідність Т. у вокальному творі характерові голосу співака, а в інструментальному — тех. можливостям інструмента.

Н. Тесла.

ТЕ́СЛА (Tesla) Николо (10.VII 1856, с. Сміляни, кол. Австро-Угорщина, тепер у Хорватії, СФРЮ — 7.I 1943, Нью-Йорк) — сербський фізик і винахідник у галузі електро- і радіотехніки. Вчився у Вищому тех. училищі у Граці і Празькому ун-ті (1875—80). Працював інженером телегр. т-ва у Будапешті (до 1882), у компанії Едісона в Парижі (1882—84). У 1884 переїхав до США. У 1888 дав (незалежно від італ. вченого Г. Феррариса) науковий опис явища обертового магн. поля. Розробив багатофазні електр. машини і схеми розподілу багатофазних струмів; створив електромех. генератори високої частоти, а також високочастотний трансформатор (1891). Досліджував (1896—1904) можливість передачі сигналів і енергії без проводів. Медаль Т.-А. Едісона, 1917. У Белграді створено Нац. музей Н. Тесли.

А. Ю. Тесленко.

ТЕ́СЛА, Тл, Т — одиниця *магнітної індукції* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Дорівнює магн. індукції, при якій *магнітний потік,* що пронизує поперечний переріз площиною 1 м², дорівнює 1 *веберу*; 1 Т = 10^4 Гс (див. *Гаус*). Названо за ім'ям Н. *Тесли*.

ТЕСЛЕ́НКО Архип Юхимович [18.II (2.III) 1882, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 15 (28).VI 1911, там же] — укр. письменник. Навчався в Харківецькій початковій та церковно-учительській школі, звідки був виключений за вільнодумство й атеїстичні виступи. Наймитував, був писарем. Брав участь у революції 1905—07. В 1906 перебував на нелегальному становищі в Києві. Восени цього року Т. заарештовано в Харківцях, засуджено за сфабрикованим куркулями звинуваченням і заслано на 2 роки у Вятську губ. На поч. січня 1909 Т. повернувся хворий на туберкульоз додому, де згодом і помер. Літ. діяльність почав 1902 рос. мовою (вірші, етнографічно-побутові нариси). Пробував свої сили в драм. жанрі («Не стоїть жить», 1903). Справжнє визнання здобув у жанрі реалістичного оповідання. Перші друковані твори Т. з'явились 1906. Осн. тема ранніх оповідань Т. («Хуторяночка», «За паспортом», «Школяр», «Син») — осуд самодержавно-кріпосницького ладу, який прирікав трудящу людину на злидні і безправ'я. Т. розвінчував Державну думу («Радощі»), показав контрреволюційну роль попівства і ченців («Любов до ближнього», «У схимника», «Наука»), розкрив огидне обличчя чорносотенства (оповідання рос. мовою «Істинно російська людина», 1906, п'єса «Патріоти», 1906). Після повернення з заслання Т. написав автобіографічні оповідання («Поганяй до ями!», «Немає мастусі», «Що б з мене було?»), в яких змалював виразний образ сільського революціонера, що не зрадив своїх переконань перед лицем переслідування й тюремних тортурів. Найвидатніший твір Т.— повість «Стрічене життя» (1911), в центрі якої — знівечена доля обдарованої сільської жінки. Важливе місце в прозовій спадщині Т. посідають його кореспонденції до київ. газет «Рада» та «Село», спрямовані проти глитаїв, царських урядовців, місцевої влади. Т.— визначний представник критичного реалізму в укр. прозі поч. 20 ст. У м. Лохвиці та на могилі письменника в с. Харківцях встановлено пам'ятники.

Пам'ятник на могилі **А. Ю. Тесленка** в селі Харківцях. Скульптор Г. Л. Пивоваров. 1940.

Тв.: Твори. К., 1956; Повне зібрання творів. К., 1967; Твори. К., 1977; Рос. перекл.—Избранное. М., 1958.

Літ.: Смілянська В. Л. Архип Тесленко. К., 1971; Сарана Ф. К. До біографії А. Ю. Тесленка. «Радянське літературознавство», 1966, № 6; Півторадні В. І. Архип Тесленко. К., 1982.

В. І. Півторадні.

ТЕСЛЮ́К Михайло Миколайович (н. 12.XI 1899, м. Кам'янка-Струмилівська, тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.) — професійний революціонер, активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в сім'ї робітника. Член Комуністичної партії з 1921. Був секретарем Кам'янсько-Струмилівського партійного комітету, Дрогобицького, Стрийського та Львівського окружкомів КПЗУ. В 1924—27 — секретар ЦК КПЗУ, член Політбюро ЦК КПЗУ. За революц. діяльність Т. не раз зазнавав арештів. З 1928 працював в УРСР. З 1962 — пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна. Автор спогадів «У боротьбі за возз'єднання» (1979).

М. П. Тесленко.

ТЕ́СЛЯ Мартин (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з селян містечка Володарки (тепер смт Київ. обл.). Втік на Запорізьку Січ, де наймитував у заможних козаків. Навесні 1750 організував на рибних промислах у Гарді на Пд. Бузі з селян-втікачів і запорізької сіроми гайдамацький загін (55 чол.). Очолені Т. гайдамаки перейшли російсько-польський кордон і вчинили напади на Володарку та навколишні шляхет. маєтки. Після невдалих сутичок з польс. каральними загонами під Ставищем (тепер смт Київ. обл.) і Буками (тепер смт Черкас. обл.) гайдамацький загін розпався. Дальша доля Т. невідома.

ТЕСЛЯ́РСЬКІ РОБО́ТИ — будівельні роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням (*монтажем*) *дерев'яних конструкцій* і виробів. Порівняно з *столярними роботами* відзначаються грубішою обробкою деревини. Полягають у влаштуванні дерев'яних фундаментів (*паль*), стін, перегородок, перекриттів, підлог, дахів, елементів каркаса будинків, у зведенні щитових і каркасних будинків, дерев'яних інженерних споруд (напр., *дерев'яних гребель* і мостів) та допоміжних пристроїв (*риштовань, опалубки,* помостів тощо). Деревину (у вигляді колод, дощок, фанери або ін.) використовують з обмеженими розмірами дефектів (сучків, косошарості) і вологістю до 15 %. Конструкції і вироби виготовляють в осн. на деревообробних з-дах і комбінатах, обладнаних *деревообробними верстатами,* сушарками та ін. устаткуванням. При невеликих обсягах робіт застосовують дискові електропилки, електросвердла та ін. *механізований інструмент,* а також інструмент ручний: *долота,* рубанки, сокири тощо. Елементи конструкцій і виробів з'єднують між собою переважно врубками, спец. стрижнями (нагелями), цвяхами і водостійкими клеями. Якщо маса конструкцій (виробів) менша за 90 кг, їх встановлюють вручну. Повністю підготовлені конструкції монтують кранами. Довговічність конструкцій (виробів) підвищують обробкою їх *антисептичними засобами, інсектицидами,* нанесенням на них вогнезахисних покриттів (див. *Вогнезахищені матеріали*).

Літ.: Технология строительного производства. К., 1978; Крейндлин Л. Н. Плотничные работы. М., 1980.

О. О. Литвинов.

ТЕСТ (англ. test — випробування) у психології — система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис та властивостей людини. Застосовується у наукових і в практичних цілях. Неодмінними для здійснення дослідження є: обов'язковий для всіх досліджуваних комплекс випробувальних завдань; наявність стандартної системи оцінювання; використання при оцінюванні спец. розроблених кількісних норм, за які правлять серед. показники виконання даного Т. представницькою добіркою піддослідних за певною віковою, статевою або профес. категорією та ін. Тестові оцінки мають відносний характер. Вони вказують лише на місце, яке посідає досліджуваний щодо відповідної норми. Розрізняють Т. успішності, тобто знань, умінь і навичок; Т. здібностей; Т. особистісні. Т. почали застосовувати з 1864 у Великобританії; термін «тест» запровадив амер. психолог Дж. Кеттел (1890). Значного поширення набули Т. в *психотехніці*. У 20-х рр. тестування практикувалося в рад. школі (див. *Педологія*). Системи Т. базуються на різних теор. засадах (напр., у США — на базі *біхевіоризму, гештальтпсихології, неофрейдизму* тощо). В рад. психології розробка методики Т. грунтується на діалектико-матеріалістичній методології. В СРСР Т. застосовують у профес. доборі, психодіагностиці, при встановленні потенціальних психофізіологічних можливостей людини в окремих видах спорту тощо. За допомогою Т. визначається ефективність нових методів навчання.

ТЕСТОСТЕРО́Н (від лат. testis — чоловіче яєчко, чоловіча сила і грец. στερεόω — зміцнюю) — чоловічий статевий гормон; за хім. природою — *стероїд*. Т. виробляється гол. чин. в *яєчках,* а також (менше) у плаценті та надниркових залозах. У чоловіків за добу утворюється бл. 10 мг, у жінок — 0,4 мг. Т. є найбільш активним *андрогеном*. В крові Т. циркулює в неактивній формі у комплексі з

β-глобуліном. Т. стимулює розвиток чоловічих статевих органів та *вторинних статевих ознак* (зокрема, ріст волосся на обличчі); сприяє також росту кісток. Т. застосовується для лікування порушень статевої системи чоловіків; при чоловічому *клімаксі* (іноді при жіночому) і пов'язаних з ним судинних і нервових розладах; при *акромегалії*. Вживають Т. строго за призначенням лікаря.

ТЕТАНІЯ (від грец. τέτανος — заціпеніння, корчі) — захворювання, що полягає в нападах загальних і місцевих *судорог* і підвищенні збудливості *нервової системи* і м'язів. Спричинюється Т. порушенням *обміну речовин* (зниженням вмісту в крові іонізованого кальцію і порушенням кислотно-лужної рівноваги). Т. може розвиватися внаслідок недостатності або повного випадіння функції *паращитовидної залози*, що найчастіше спостерігається після деяких інфекційних захворювань (напр., після тифу), при інтоксикаціях (напр., при свинцевому, морфійному, алкогольному отруєннях), частих і посилених блюваннях, *вагітності* та ін. Лікування залежить від причини захворювання.

ТЕ́ТАНУС (лат. tetanus, спочатку — правець, від грец. τέτανος — заціпеніння, корчі) — тривале скорочення скелетних м'язів людини і тварин, що виникає при послідовному надходженні в м'яз ряду *імпульсів нервових*, розділених між собою малими інтервалами (0,05—0,003 с). Т. є результатом часової *сумації* поодиноких скорочень, що слідують одне за одним. Розрізняють зубчастий (неповний) Т.— виникає у відповідь на подразнення м'яза, який ще не встиг повністю розслабитися після попереднього скорочення (розрізняються ще окремі скорочення), і гладенький (повний) Т.— утворюється при більш високій частоті подразнень (понад 30—50 імпульсів на с), при цьому черговий імпульс надходить у фазу, коли м'яз ще не почав розслаблюватись (окремі скорочення розрізнити неможливо; мал.). Величина Т. залежить від рівня збудливості м'яза.

ТЕТЕЛЬБА́УМ Семен Ісакович [24.VI (7.VII) 1910, Київ — 24.XI 1958, там же] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Закінчив (1932) Київ. політех. ін-т, працював у цьому ж вузі (з 1940 — професор). У 1941—44 — декан радіотех. ф-ту Середньоазіатського індустріального ін-ту, з 1945 працював в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно — у Київ. політех. ін-ті (зав. кафедрою радіопередавальних пристроїв). Осн. праці присвячені питанням телебачення і радіолокації, створенню генераторів надвисокої частоти, ефективним методам модуляції, безпроводовому передаванню енергії на значну відстань.

ТЕ́ТЕРЕВ, тетерук (Lyrurus) — рід птахів род. *тетеревових*. Довж. до 60 см, маса до 2 кг. Оперення самців чорне, нижні покривні пера хвоста і «дзеркальце» на крилі — білі, гола шкіра над оком («брови») яскраво-червона; самки — буро-рудуваті. Т. населяють розріджені й острівні мішані ліси. Навесні (квітень) самці токують, збираючись на відкритих ділянках (галявинах, полонинах). Гнізда на землі; в кладці 8—12 яєць, насиджує самка протягом 23 діб. *Виводковий птах*. Живиться насінням та вегетативними частинами рослин, ягодами, комахами. 2 види: Т. звичайний (L. tetrix), поширений в лісовій та лісостеповій зонах Євразії; Т. кавказький (L. mlokosiewiczi), *ендемік* Кавказу, включений в *Червону книгу* СРСР. Т. звичайний — мисливський птах, на якого полювати на Україні заборонено. *Л. О. Смогоржевський.*

ТЕТЕРЕВО́ВІ (Tetraonidae) — родина птахів ряду *куроподібних*. Довж. 30—100 см, маса від 300 г до 5 кг і більше. Від ін. близьких родин (напр., *фазанових*) відрізняються тим, що у Т. ніздрі прикриті пір'ям, *цівка* оперена, по боках пальців є рогова оторочка, особливо розвинена взимку. 18 видів (11 родів), поширених в Євразії та Пн. Америці; в СРСР — 8 видів (5 родів), у т. ч. на Україні 4 види з 4 родів: *біла куріпка, рябчик, глухар, тетерев*. Т.— мешканці рівнинних та гірських лісів, деякі види живуть в тундрі, лісостепу, степу. Живляться переважно рослинною їжею. Моногами або полігами. Гнізда на землі; в кладці 6—12 яєць, насиджує лише самка протягом 3—4 тижнів. *Виводкові птахи*. Цінні об'єкти спорт. та промисл. полювання. Викопні рештки відомі з раннього еоцену.

ТЕТЕРЕВ'Я́ТНИК, яструб великий (Accipiter gentilis) — птах род. *яструбових*. Довж. до 68 см, маса до 1,5 кг (іноді до 70 см і до 2 кг). Забарвлення верху сіре, низу — сірувато-біле з темними поперечними смугами. Поширений в Євразії, Пн. Африці та Пн. Америці. В УРСР відомі 2 підвиди: Т. середньоєвропейський (A. g. gentilis) — зустрічається по всій території, Т. кавказький (A. g. caucasicus) — в Криму. В кладці 2—4 яєць; насиджує самка 35—38 діб. Живиться птахами і дрібними ссавцями (білками, зайцями, гризунами). Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів Європи. *В. М. Зубаровський.*

ТЕ́ТЕРІВ — річка в УРСР, у межах Житомир. і Київ. областей, права прит. Дніпра (впадає у Київське водосховище). Довж. 365 км, площа бас. 15,1 тис. км². У верхів'ї тече вузькою долиною, нижче, в межах Київського Полісся, долина розширюється до 4 км. Гол. притоки: *Гнилоп'ять, Гуйва, Здвиж* (праві), Ірша (ліва). Живлення переважно снігове і дощове. Є водосховища. У пониззі судноплавний. Використовують для пром. та побутового водопостачання, а також зрошування культур. пасовищ. Рибництво. На Т.— міста *Житомир, Коростишів, Радомишль*; бази відпочинку. В бас. річки — поклади гранітів і мармуру; є мінеральні джерела. На берегах Т., біля с. Корчака, досліджено *Корчацький могильник*; біля с. Городського розкопано давньорус. м. *Городськ*.

Річка Тетерів.

ТЕТЕ́РЯ Павло Іванович (Моржковський, Мережковський; р. н. невід.— п. бл. 1670) — гетьман Правобережної України (1663—65). Походив з реєстрових козаків Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Учасник *Переяславської ради 1654*. Був у складі укр. посольства, що підписало в Москві *Березневі статті 1654*. Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*. Вів з польс.-шляхет. урядом переговори про відрив України від Росії, брав участь у підписанні *Гадяцького договору 1658, Слободищенського трактату 1660*, за якими на Україні відновлювалася влада шляхет. Польщі. Після відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства Т. за домовленістю з польс.-шляхет. урядом оголосив себе 1663 гетьманом Правобережної України. За допомогою шляхет. Польщі й крим. татар Т. жорстоко придушив сел.-козац. повстання 1663 під проводом І. *Поповича, Варениці повстання 1664—65*. Зазнавши поразки в боротьбі проти повстанського антифеод. руху нар. мас Правобережної України, Т. 1665 втік до Польщі.

ТЕТІЇВ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росьці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Відомий з 12 ст. Згадується в документах 1514, коли Т. був під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т. загарбала шляхет. Польща. В 1606 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення Т. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54, Коліївщині*, під час придушення якої в Т. було скарано на смерть бл. 1 тис. учасників гайдамацького повстання. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941—3.I 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1968 Т.— місто. У Т.— маслоробний, прод. товарів та цегельний з-ди, філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 9 б-к, краєзнавчий музей.

ТЕТІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 41,0 тис. чол. (1983). У

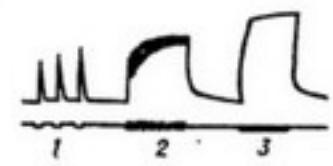

Тетанус. Крива скорочення м'яза при різній частоті подразнень: *1* — поодинокі скорочення; *2* — зубчастий тетанус; *3* — гладенький тетанус.

Тетерев звичайний. Самець і самка (вгорі).

Тетерев'ятник.

К. Тетмайєр.

районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тетіїв*. Т. р. розташований в межах Придніпровської височини. Поверхня пн.-зх. частини району розчленована глибокими балками та ярами; пд.-сх.— слабохвиляста рівнина. Поклади торфу, глин, піску. Річки — *Рось* з прит. *Роська* та Молочна (бас. Дніпра). Грунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, вільха, осика, ясен) займають 6,4 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: Кашперівський та Шевченківський (с. Денихівка) цукрові, Стадницький спирт. з-ди, тетіївські філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання та з-д прод. товарів. Комбінат побутового обслуговування (Тетіїв). Спеціалізація с. г.—землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 56,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. У Т. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини і свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Тетіїв. Автомоб. шляхів — 560 км, у т. ч. з твердим покриттям — 228 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 33 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Скибинцях Т. р. народився укр. рад. композитор А. Д. *Лебединець*, у с. Кашперівці — укр. рад. актриса Л. В. *Маціївська*, у с. Теліжинцях — укр. рад. поет І. Ф. *Драч*. У Т. р. видається газ. «Ленінські заповіти» (з 1931).

Д. Г. Столярчук.

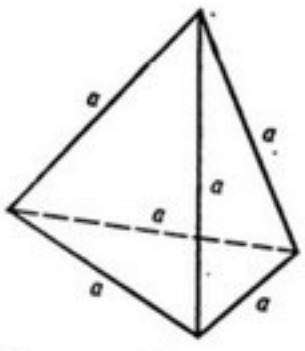

Правильний **тетраедр** з ребром *a*.

ТЕ́ТІС (від грец. Θέτις — *Фетіда*) — давній океанічний басейн, що простягався через сучасну тер. Пн.-Зх. Африки, Пд. Європи, Малої Азії, Кавказу, Гімалаїв, Індокитаю. Існував з палеозойської до поч. кайнозойської ери. Вважають, що сучас. Середземне, Чорне і Каспійське моря є залишками Тетісу.

ТЕТМА́ЙЄР (Пшерва-Тетмайєр; Przerwa Tetmajer) Казімеж (12.II 1865, с. Людзьмеж біля м. Новий Targ — 18.I 1940, Варшава) — польс. письменник. Літ. діяльність почав 1886. Належав до літ. групи «*Молода Польща*». «Поезії» Т. (кн. 1—8) видано 1891—1924. В циклі новел «На скелястім підгір'ї» («На скелястім Підгаллі», 1903—10) у романтичному дусі змалював життя польс. горців, майстерно використав їхній фольклор і діалект, оспівав природу Татр. У романах «Марина з Грубого», «Яносік Нендза Літмановський», що становлять істор. дилогію «Легенда Татр» (т. 1—2, 1910—11), відтворив події селянських повстань і воєн серед. 17 ст., показав, зокрема, зв'язки керівника польс. антифеод. повстання 1651 К. Наперського з визвольним рухом укр. народу під проводом Б. Хмельницького. В романі про війну 1812 «Кінець епопеї» (т. 1—4, 1913—17) розвінчано культ Наполеона I в Польщі. В драмі «Революція» (1906) висловив симпатію до рос. революції 1905—07, хоч і не зрозумів до кінця її суті. Відстоював принципи т. з. чистого мистецтва, за що зазнав критики І. Франка. Укр. мовою твори Т. перекладали В. Щурат, М. Рильський, В. Гжицький, Д. Павличко.

Тв.: Укр. перекл.— На скелястім підгір'ї. Х.— К., 1930; Про людську біду. Х.—К., 1930; Легенда Татр. К., 1967; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная проза. М., 1956.

Літ.: Франко І. Сучасні польські поети. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 31. К., 1981.

В. Т. Полєк.

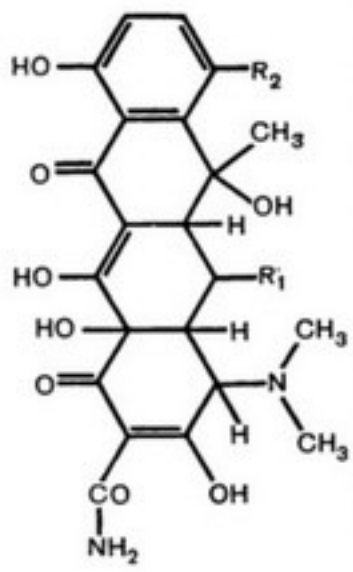

Тетрацикліни: $R_1 = H$, $R_2 = H$ — тетрациклін; $R_1 = H$, $R_2 = Cl$ — хлортетрациклін; $R_1 = OH$, $R_2 = H$ — окситетрациклін.

ТЕТРАГОНА́ЛЬНА СИНГОНІ́Я (від грец. τετράγωνον — чотирикутник, квадрат) — кристалографічна сингонія, що характеризується наявністю однієї осі *симетрії* четвертого порядку. Геом. константи Т. с.: $a = b \neq c$; $\alpha = \beta = \gamma = 90°$ (див. *Сингонія*). Т. с. об'єднує 7 видів симетрії: 1) тетрагонально-пірамідальний; 2) тетрагонально-трапецоедричний; 3) тетрагонально-дипірамідальний; 4) дитетрагонально-пірамідальний; 5) дитетрагонально-дипірамідальний; 6) тетрагонально-тетраедричний; 7) тетрагонально-скаленоедричний. Найпоширенішими простими формами Т. с. є тетрагональні *призма, піраміда, дипіраміда*, скаленоедр, *трапецоедр, тетраедр*. За оптичними властивостями речовини, що кристалізуються в Т. с., належать до анізотропних (див. *Анізотропія*) одновісних. В Т. с. кристалізується біля 10 % вивчених *мінералів*, серед них — халькопірит, рутил, каситерит, шеєліт, циркон.

Т. М. Агафонова.

ТЕТРА́ДА [від грец. τετράς (τετράδος) — чотири] — 1) Чотири гаплоїдні (див. *Гаплоїд*) клітини, що утворюються у рослин (мохів, грибів, водоростей) внаслідок двох поділів *мейозу*. Мейоз макроспороцита спричинює утворення Т. *мегаспор*, мейоз мікроспороцита — Т. *мікроспор*. 2) При *тетрадному аналізі* — чотири культури, що одержані *вегетативним розмноженням* спор, які утворились з однієї гаплоїдної клітини в результаті мейозу.

ТЕТРА́ДНИЙ АНА́ЛІЗ — генетичний аналіз усіх похідних, що утворюються з однієї клітини внаслідок *мейозу*. Застосовується при вивченні нижчих організмів (деяких мохів, дріжджів, плісеневих грибів, водоростей), у яких після мейозу з однієї клітини утворюються *тетради* спор, що поєднані однією оболонкою. За допомогою Т. а. можна встановити *генотип* вихідних диплоїдних клітин (див. *Диплоїд*), прослідкувати за поведінкою окремих генів і навіть цілих *хромосом*. Т. а. вперше було доведено, що *розщеплення* генів є не тільки статистичною, а й біол. закономірністю, в основі якої лежить мейоз.

В. А. Труханов.

ТЕТРАЕТИЛСВИНЕ́ЦЬ, ТЕС $(C_2H_5)_4Pb$ — *металоорганічна сполука*, безбарвна, олійста, летка рідина; густ. 1652 кг/м³; $t_{кип}$ 195 °С (з розкладанням). Нетривкий щодо діяння світла, галогенів, к-т тощо. Одержують Т. при взаємодії хлористого етилу з сплавом свинцю з натрієм. Застосовують як *антидетонатор* моторних палив у карбюраторних двигунах внутр. згоряння. Т. отруйний, уражає центральну нервову систему.

ТЕТРАКО́КИ (від грец. τετράς — чотири і *коки*) — *бактерії* кулястої форми, які містяться по чотири на одній площині. Розмножуються *поділом*, що відбувається в двох взаємно перпендикулярних площинах. Т.— звичайно *сапрофіти* (напр., представники родів Planococcus, Aerococcus, Nitrosococcus та ін.); іноді зустрічаються як супутники патогенної *мікрофлори* при деяких захворюваннях людини (напр., Т. з роду Peptococcus).

ТЕТРАКО́НХ (від грец. τετράς — чотири і *конха*) — центрична споруда з чотирма напівциркульними в плані виступами (конхами).

ТЕТРАЛО́ГІЯ (грец. τετραλογία, від τετράς — чотири і λόγος — слово, розділ твору) — великий літературний твір, який складається з чотирьох відносно самостійних частин, пов'язаних єдністю провідної ідеї і, як правило, спільними дійовими особами. У Стародавній Греції Т. була лише драм. жанром, складалася з трьох трагедій і сатиричної драми («драма сатирів»), що виставлялися в дні святкування *діонісій* (напр., трагедія «Орестея» і сатирична драма «Протей» Есхіла). В новітні часи Т. з'явилася і в розповідних жанрах (напр., твір А. Франса «Сучасна історія», що складається з чотирьох романів, тетралогія Л. Смілянського «Вічні вогні вершин», до якої ввійшли дві повісті, роман і п'єса). Прикладом музично-драм. Т. може бути «Перстень Нібелунгів» Р. Вагнера.

В. Д. Тимченко.

ТЕТРАЦИКЛІ́НИ — група близьких за хім. будовою і біологічною активністю природних, напівсинтетичних та синтетичних *антибіо-*

тиків. Природні Т.— окситетрациклін (тераміцин), хлортетрациклін (*біоміцин*, ауреоміцин) та тетрациклін — одержано 1949—52 з продуктів життєдіяльності різних видів *актиноміцетів* (стрептоміцетів). Основою молекули Т. є чотириядерна гідроароматична сполука (мал.). В мед. практиці застосовують також доксициклін, метациклін (рондоміцин), морфоциклін, глікоциклін, реверин — напівсинтетичні та синтетичні похідні природних Т.

Т. мають широкий спектр дії: пригнічують ріст грампозитивних та грамнегатив. (див. *Грама метод*) бактерій, спірохет, рикетсій, великих вірусів (напр., збудника *трахоми*), деяких найпростіших (*амебоподібних, трихомонад*). Ефективні при захворюваннях, що спричинюються стійкими до ін. антибіотиків бактеріями. Для запобігання виникненню стійких до Т. *штамів* бактерій використовують комбіновані препарати Т. (напр., *олететрин*). Застосовують Т. тільки за призначенням лікаря.

ТЕТРО́Д [від грец. τετράς — чотири і (*електр*)*од*] — чотириелектродна *лампа електронна*. Т. (мал.) являє собою герметичний балон з *анодом, катодом* і двома сітками — керуючою екрануючою. Застосовується в радіоелектронній апаратурі для підсилення, перетворення (приймально-підсилювальний Т.) або генерування (генераторний Т.) електр. коливань. Розрізняють Т. малої, середньої та великої потужності на частотах до кількох сотень мегагерц. Бувають Т. мініатюрні і надмініатюрні (напр., *нувістори*). Вадою приймально-підсилювальних Т. є наявність динатронного ефекту — шкідливого впливу вторинної *емісії електронної* з анода. Усувають цю ваду в променевих Т., де спеціальна конструкція електродів утруднює рух вторинних електронів з анода до екрануючої сітки.

ТЕТУА́Н — місто на Пн. Зх. Марокко, адм. ц. пров. Тетуан. Розташований на р. Мартін, за 10 км від узбережжя Середземного м. (аванпорт — м. Мартіль). 137 тис. ж. (1973). Металообр., хім., деревообр., цем., текст. і харчова пром-сть. Кустарні промисли (вироби з металу, шкіри, виробн. прикрас, килимарство тощо). Школа красних мистецтв. Б-ки. Музеї марокканського мистецтва і фольклору та археологічний. Архітектурні пам'ятки 17 ст. Т. засн. у 9 ст.

ТЕ́ТЧЕР (Thatcher) Маргарет (н. 13.X 1925, Грентем, Лінкольншір) — політ. і держ. діяч Великобританії. Закінчила Оксфордський ун-т. За фахом хімік. Потім вивчала юриспруденцію, 1954—57 мала адвокатську практику. З 1959 — член палати громад брит. парламенту від *Консервативної партії*. В 1970—74 — міністр освіти і науки. В 1975 обрана лідером Консервативної партії. З травня 1979 — прем'єр-міністр Великобританії. Уряд Т. виражає інтереси найреакційніших кіл монополістичного капіталу. Внутр. політика уряду Т. призвела до небувалого збільшення безробіття, скорочення витрат на соціальні потреби, прийняття ряду антипрофспілкових законів, зменшення держ. регулювання в галузі економіки, посилення наступу на націоналізовані галузі пром-сті тощо. Реакційний курс у зовн. політиці уряду Т. виявився в нарощуванні темпів *гонки озброєнь*, антирад., антисоціалістичному спрямуванні, наступі на нац.-визвольний рух, в агресії Великобританії проти *Фолклендських (Мальвінських) Островів* 1982, розміщенні на тер. Великобританії амер. ракет серед. дальності.

В. О. Горбик.

ТЕТЯ́НА — укр. нар. танець-пісня жартівливого характеру. Муз. розмір $^{2}/_{4}$. Темп жвавий. У тексті йдеться про вродливу, але ледачу жінку, до якої залицяються чоловіки. При виконанні Т. важливе значення мають міміка та імпровізація.

ТЕТЬО́РА Антон Кирилович (н. 23.VII 1927, с. Чернещина, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. В 1950—56 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Пащенка* та І. *Селіванова*. Працює в галузі книжкової графіки: іл. та оформлення до книжок — «Ялинка» М. Коцюбинського (1958), «Вечірня зіронька» Т. Шевченка (1960), оформлення збірки поезій П. Тичини «Арфами, арфами...» (1968), збірки худож. нарисів «Ленін мріяв...» (1970), «Слова про Ігорів похід» (1977). Автор станкових творів: «Мені тринадцятий минало...» (1978), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1980).

ТЕУЧЕ́Ж Цуг (Тагір) Алійович [3 (15).VIII 1855, аул Габукай, тепер Теучежхабль Адиг. а. о. — 26.I 1940, аул Понежукай, тепер Теучежського р-ну Адиг. а. о.]— адиг. рад. народний поет. Знавець і виконавець нар. пісень, в яких відтворено боротьбу трудящих проти визискувачів. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції оспівував нове щасливе життя адиг. народу (поема «Батьківщина», 1939; вірші «Старе і нове життя», «Чудові зорі Кремля» та ін.). Автор істор. поем «Війна з князями та орками» (1938). «Урисбій Мефоко» (1939). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТЕФ, абіссінська трава (Eragrostis teff, син. E. abyssinica) — однорічна кормова рослина родини *злакових*. Відома тільки в культурі. Здавна вирощують як хлібну рослину в гірських районах Ефіопії. Як корм для худоби Т. використовують в Африці, Індії, Австралії, США. В СРСР завезений 1927. Коренева система мичкувата. Стебла 60—160 см заввишки, густо вкриті лінійними листками. Кущистість — 5—25 пагонів і більше. Суцвіття — багатоколоскова волоть 15—35 см завдовжки. Плід — плівчаста яйцевидна *зерни́вка*. Зерно і сіно Т. високопоживні. Середня врожайність зеленої маси Т. 140—150 ц/га, сіна — 35—40 ц/га (за 2 укоси), зерна — 4—8 ц/га.

В. І. Мойсеєнко.

ТЕФІ́Я [від грец. Τηθύς — Тефія (міфологічний персонаж, дружина бога моря *Океана*)] — супутник планети *Сатурн*. Діаметр Т. бл. 1050 км, віддаль від центра планети 294700 км. Відкрив 1684 Дж. *Кассіні*. Ін. назва — Фетіда. Див. *Супутники планет*.

ТЕ ХАНЬ (Tế Hanh; н. 20.VI 1921, провінція Куангнгай) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1947. Учасник війни Опору в'єтнам. народу проти франц. колонізаторів 1946—54. Секретар правління Спілки письменників В'єтнаму. Осн. збірки: «Квітуча юність» (1944), «Народ одностайний» (1953), «Серце Півдня» (1956), «Моїй Півночі» (1958), «Південь і Північ, закохані одне в одного» (1963), «Риси рідного краю» (1966), «Нові наспіви» (1966), «В ритмі днів і місяців» (1974), «В дні весни» (1977) та ін. Чільне місце в творчості посідають вірші, присвячені В. І. Леніну, Рад. Союзу, соціалістичним країнам. Перекладач, зокрема переклав добірку віршів Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К. 1970: [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; [Вірші]. В кн.: Літопису рядки багряні. К., 1979; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Из современной вьетнамской поэзии. М., 1973.

М. Д. Кашель.

ТЕХА́С — штат на Пд. США. Площа 692,1 тис. км². Нас. 12,8 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Остін. На Пд. Сх. омивається водами Мексіканської зат. Сх. частину займає Примексіканська низовина, що поступово переходить у плато Едуардс і Льяно-Естакадо. На крайньому Зх.— відроги *Скелястих гір*. Найбільші ріки — *Ред-Рівер, Ріо-Гранде*. Подекуди збереглися ділянки рослинності типу саван та дубово-соснові ліси. За обсягом гірничодобувної та с.-г. продукції Т. посідає провідне місце в країні. Видобувають нафту, природний газ, сірку, поліметалеві руди, уран, кам. вугілля, гелій. Гол. галузі обробної пром-сті — нафтопереробна, нафтохім. і хімічна. Розвинуті також кольорова металургія (особливо виплавка алюмінію та магнію) і аерокосмічна пром-сть. Маш.-буд., металообр., швейні та харчосмакові підприємства. Гол. пром. центри: Х'юстон, Даллас, Форт-Уерт і Сан-Антоніо. В с. г. переважає землеробство. За збором бавовнику і рису та поголів'ям великої рогатої худоби Т. на 1-му місці в США. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, овочі, люцерну, арахіс, цитрусові тощо. Осн. мор. порт — Х'юстон.

ТЕХА́СЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася після 2-ї світової війни 1939—45. Об'єднує кілька сімей *олігархії фінансової*. Утворення групи пов'язано із значним зростанням видобутку нафти в Техасі та з розвитком ракетно-електронної пром-сті. Значна частина акцій Т. ф. г. зосереджена в кредитно-фінанс. сфері. Фінанс. центром групи є холдингова компанія «Ріпаблік оф Техас корпорейшен» і банки, які вона контролює,— «Ріпаблік нейшенал банк оф Даллас» і «Х'юстон нейшенал банк». До складу групи входять найбільші пром. концерни «Лінг-Темко-Воут» (засн.

А. К. Тетьора. Малюнок на оправі клавіру опери «Лісова пісня» В. Д. Кирейка. 1965.

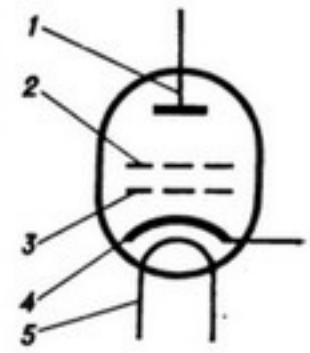

Тетрод:
1 — анод;
2 — екрануюча сітка;
3 — керуюча сітка;
4 — катод;
5 — підігрівник катода

Теф:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — волоть;
3 — колосок.

1958) і «Техас — інструментс» (засн. 1938). Т. ф. г. є частиною *воєнно-промислового комплексу* в США. *С. В. П'ятенко.*

ТЕХМІНІМУМ — мінімальний обсяг тех. знань, якими повинен володіти робітник певної професії і кваліфікації. Його визначає *тарифно-кваліфікаційний довідник*. Вимоги до Т. зростають у міру впровадження у виробн. нової техніки, досконаліших технологічних процесів. Гуртки Т. як форму масової тех. підготовки і підвищення кваліфікації робітників на підприємствах СРСР без відриву від виробн. запроваджено 1932.

ТЕХНЕ́ЦІЙ (Technetium; від грец. τεχνητός — штучний), Tc — радіоактивний хім. елемент VII групи періодичної системи Менделєєва, ат. н. 43, ат. м. для ^{99}Tc 98,9062. Стабільних ізотопів не має. З *радіоактивних ізотопів* найстійкіші ^{97}Tc і ^{99}Tc з періодами півроспаду відповідно $2{,}6 \cdot 10^6$ та $2{,}12 \cdot 10^5$ рр. Існування Т. передбачив Д. І. Менделєєв; одержали його штучно 1937 італ. учені Е. *Сегре* і К. Перр'є. У земній корі практично не трапляється, входить до складу деяких зір. Т.— метал сріблясто-сірого кольору; густ. 11487 кг/м^3; $t_{пл}$ 2200 ± 50 °С; $t_{кип}$ 4700 °С. У хім. відношенні Т. є аналогом *ренію*. Нерозчинний у соляній к-ті, але легко розчиняється в азотній к-ті і в суміші обох к-т. Утворює оксиди TcO_2 і Tc_2O_7, реагує з *неметалами*. Одержують Т., переробляючи продукти розпаду *урану* в *ядерних реакторах*. Застосовують як ефективний інгібітор корозії; ізотоп ^{99m}Tc — у медицині (див. *Радіоізотопна діагностика*, *Радіоактивні препарати* в медицині). *Ю. Я. Фіалков.*

ТЕ́ХНІКА (від грец. τεχνικός — вправний, досвідчений; τέχνη — мистецтво, майстерність) — сукупність засобів людської діяльності, створюваних для здійснення процесу матеріального *виробництва* і задоволення невиробничих *потреб* суспільства; засоби праці, один з основних елементів *продуктивних сил* суспільства. Поняття «техніка» вживають також для характеристики сукупності навичок і прийомів, що їх застосовують в якійсь справі (Т. живопису, Т. танцю тощо). К. Маркс зазначав, що «засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет. Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176—177).

Осн. призначення Т.— часткова або повна заміна виробничих функцій людини з метою полегшити працю і підвищити її продуктивність, розширити можливості людини в процесі доцільної трудової діяльності. Розрізняють виробничу і невиробничу Т. До в и р о б н и ч о ї Т. відносять машини, двигуни, механізми, інструменти, апаратуру, засоби керування машинами й технологічними процесами, засоби транспорту, комунікацій, зв'язку тощо. Найактивнішою частиною виробничої Т. є машини — найреволюційніший елемент продуктивних сил. Осн. групи машин: технологічні (металообробні, будівельні, гірничі, металургійні, с.-г., текстильні та ін.), транспортні (автомобілі, тепловози, електровози, літаки, теплоходи тощо), транспортувальні (конвейєри, елеватори, крани та ін.), контрольно-керуючі, інформаційні та обчислювальні машини, енергетичні (електричні, двигуни внутр. згоряння, турбіни та ін.). До складу н е в и р о б н и ч о ї Т. належать засоби комунальної та побутової техніки, Т. освіти і культури, спортивна Т. та ін. Швидко прогресує космічна Т., зростає роль її в розвитку нар. г-ва. Особливу групу тех. засобів становить Т. військова. Універсальної класифікації Т. ще не створено. Переважно її класифікують за галузевою структурою виробн. (напр., Т. пром-сті, Т. транспорту, Т. с.-г.) або за природничонаук. принципом (напр., ядерна Т., холодильна Т., обчислювальна Т. тощо).

Осн. етапи розвитку Т. відповідають етапам розвитку сусп. виробн. За первіснообщинного ладу виникли й поширилися прості знаряддя праці (списи, луки, стріли, сокири, мотики та ін.). В умовах рабовласницького способу виробн. розвинулися складні знаряддя праці (напр., водопідйомні пристрої), було освоєно виплавлення заліза, поширилося *ремесло*. За феодалізму використовували знаряддя праці, які приводила в рух людина (напр., ткацькі верстати). проте вже було створено тех. засоби, що їх приводили в дію воляні й вітряні двигуни (млини тощо). Проста капіталістична *кооперація* і *мануфактура* підготували перехід до фаб.-зав. капіталістичного виробн. Розвиток великої пром-сті став можливим внаслідок того, що вона оволоділа найхарактернішим для неї засобом виробн.— машиною. Саме робоча машина мала революціонізуючий вплив на виробн., який полягав у тому, що в результаті з'єднання багатьох раніше ручних знарядь праці в єдиному механізмі, вона дала змогу працівникові одночасно впливати на предмет праці значно більшою кількістю інструментів. В ході *промислового перевороту* кін. 18 — поч. 19 ст. було здійснено передачу машинам осн. функцій — виконання трудових рухів і джерела енергії. Якщо спочатку мех. верстати, парові та ін. машини створювалися ручним способом, то пізніше, із збільшенням потужності робочих машин, рушійного механізму, ускладненням і вдосконаленням їх, з появою нових матеріалів, що важко піддаються обробці, виникла об'єктивна необхідність пром. виробн. машин, виробн. «машин машинами», тобто виникла галузь *машинобудування*. Почалося широке застосування машинної Т. в осн. галузях виробн., що поступово витіснила традиційні форми виробничого процесу, основані на ручній праці. З появою робочих машин на базі парових двигунів на Україні, напр., розвинулося заводське цукроваріння, виникли великі текст. і папероробні мануфактури, вдосконалилася Т. для одержання металів, видобування корисних копалин. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. збудовано перші маш.-буд. з-ди в Харкові, Луганську, Одесі та ін. містах.

З розвитком великої пром-сті вдосконалювалися конструкції, збільшувалися одиничні потужності, продуктивність тех. засобів. З кін. 19 ст. у виробн. впроваджується екон. і компактний двигун внутр. згоряння, що дав можливість створити нові типи робочих і трансп. машин (автомобілі, трактори, екскаватори, літаки, теплоходи та ін.). З появою і вдосконаленням електр. двигунів у 1-й пол. 20 ст. починається повсюдне використання їх як групового й індивідуального приводу робочих машин. Впровадження у виробн. системи машин (сукупність різнорідних машин, які взаємно доповнюють одна одну) дало змогу здійснювати технологічний процес безперервно-потоковим методом, широко застосовувати *автомати*, які самостійно, без безпосередньої участі людини, виконують усі осн. і допоміжні операції за заздалегідь заданою програмою.

Характеризуючи еволюцію мех. засобів праці як найважливішу складову частину техніки, К. Маркс дав таку схему їхнього розвитку: «Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів у дію силами природи: машина; система машин, що має один двигун; система машин, що має автоматично діючий двигун, — ось хід розвитку машин» (там же, т. 4, с. 151).

Процес *автоматизації виробництва* широко здійснюється в умовах *науково-технічної революції* з серед. 50-х рр. 20 ст. (див. *Комплексна механізація і автоматизація виробництва*).

Гол. показниками діючої і заново створюваної Т. є її продуктивність, надійність, економічність виробн. і експлуатації. Продуктивність Т. безпосередньо пов'язана з економією живої і уречевленої праці. Вона визначається кількістю продукції, яку виготовляють (обробляють, перевозять та ін.) з її допомогою за одиницю часу. Надійність Т. характеризується її здатністю випускати продукцію заданої якості та в установленій кількості або відповідати своєму технологічному призначенню протягом обумовленого періоду часу (на тривалості строку перебування Т. у процесі виробн. позначається також *моральне зношування*). Економічність виробн. і експлуатації Т. визначається витрачанням сировини, матеріалів, палива, енергії, затратами на обслуговування, оплату праці, а також вартістю допоміжних пристроїв. Осн. напрями вдосконалення Т.: підвищення безперервності, точності, швидкості роботи і розширення можливостей суміщення операцій; збільшення одиничної потужності при одночасному зменшенні ваги і габаритів; поліпшення ремонтоздат-

ності на основі взаємозамінюваності вузлів і деталей. Важливим заходом щодо підвищення цих тех.-екон. показників є модернізація Т. і виробн. Крім того, Т. має бути на рівні вимог *ергономіки, технічної естетики, екології*. З розширенням масштабів сусп. виробн. важливого значення набуває необхідність охорони навколишнього середовища, оптимізації умов життєдіяльності людини.

Найважливішою умовою динамічного розвитку Т. і сусп. прогресу в цілому є тісний взаємозв'язок (взаємодія) *науки* і Т. Роль такого зв'язку зростає в умовах сучас. *науково-технічного прогресу*, коли наука дедалі більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства. Розвиток Т. зумовлюється ступенем відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Будучи залежною у своєму розвиткові від соціально-екон. факторів, Т. як революціонізуючий елемент продуктивних сил водночас має вирішальний вплив на соціально-екон. розвиток суспільства. К. Маркс підкреслював, що «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (там же, т. 23, с. 177). Докорінні зміни в Т., технологічному способі виробн. спричинюють і суттєві зміни у *виробничих відносинах* даної формації. В капіталістичному суспільстві гонитва за високими прибутками зумовлює розвиток виробн., в т. ч. і Т., що водночас призводить до загострення всіх його суперечностей, посилює невідповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами.

Прогрес Т. за *капіталізму* зумовлює процес концентрації і *усуспільнення виробництва*, призводить до розорення дрібних товаровиробників, супроводиться посиленням експлуатації *робітничого класу*, зростанням *безробіття*, зниженням життєвого рівня трудящих (див. *Класова боротьба*). Виробничі відносини капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, гальмують використання досягнень науки і Т. в інтересах суспільства. Імперіалістичні д-ви широко використовують ці досягнення у воєнних цілях (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*). Соціалізм створює умови для органічного з'єднання досягнень науково-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва. «Соціалізм, — вказував В. І. Ленін,— неможливий без ... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 283). В СРСР розвиток Т. має планомірний характер і підпорядкований завданню забезпечити значне піднесення матеріального й культур. рівня життя народу на основі підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, прискорення науково-тех. прогресу і підвищення *продуктивності праці*. Значно розвинулася Т. в СРСР у процесі соціалістичної *індустріалізації* та *електрифікації* країни, *хімізації* народного господарства, поглиблення *спеціалізації виробництва* й *кооперування виробництва*. Цьому великою мірою сприяли міцний зв'язок Т. з наукою, науки з виробн., масове *винахідництво*. За короткий істор. строк СРСР перетворився на могутню індустріальну д-ву з розвинутим, високомеханізованим с. г., транспортом, буд-вом та ін. галузями нар. г-ва. Прискореними темпами розвиваються галузі, що забезпечують тех. прогрес усіх галузей нар. г-ва,— машинобудування, *приладобудування, хімічна промисловість*. Широко впроваджується комплексна *механізація* і автоматизація виробн. За період 1976—82 в країні створено 25216 зразків нових типів машин, устаткування, апаратів і приладів, зокрема енерг. устаткування—233 (у т. ч. в УРСР—69), електротех. устаткування — 2838 (584), металорізальних верстатів— 2164 (326), металург. і гірничого устаткування — 671 (251), автомобілів, тракторів і автотракторного устаткування — 200 (46), с.-г. машин — 566 (160), буд. і шляхових машин — 480 (86), приладів, засобів автоматизації і засобів обчислювальної Т.— 6157 (1439). Із заг. кількості створених зразків за 1976—82 в СРСР освоєно виробн. і почато серійний випуск нових видів машин, устаткування, апаратів і приладів 19,4 тис. назв. На кін. 1982 у пром-сті країни налічувалося майже 190 тис. механізованих потокових і автом. ліній, понад 85 тис. од. устаткування з програмним керуванням. Важливою умовою виконання завдань, накреслених КПРС, є оновлення осн. виробничих фондів (див. *Основні фонди*) в усіх галузях нар. г-ва на основі дедалі ширшого розгортання н.-д. і проектно-конструкторських робіт, створення і впровадження у виробн. таких машин і технологічних процесів, які б економили фонди, сировину, матеріали і працю. Розвиток Т. в СРСР відбувається на основі *єдиної технічної політики*. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки Комплексної програми науково-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками), *цільових комплексних програм* по розв'язанню найважливіших наук.-тех. проблем, розроблено заходи щодо екон. стимулювання створення і впровадження у виробн. нової Т. на рівні кращих вітчизн. і зарубіжних зразків. Запроваджено *паспорт промислового підприємства*, що дасть можливість посилити *технічний контроль виробництва*, контроль за використанням об'єднаннями (підприємствами) виробничих потужностей. Прогрес Т. і широке впровадження її у всі галузі нар. г-ва значною мірою прискорюється *соціалістичною економічною інтеграцією*, яка здійснюється на основі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Розвиток деяких видів Т. через свою складність і необхідність використання великих коштів вимагає об'єднання зусиль наук. установ багатьох країн. Напр., співробітництво в галузі телебачення дало можливість створити системи *Інтербачення, Євробачення* та ін.; науково-тех. кооперація в атомній енергетиці координується Міжнародним агентством по атомній енергії (див. *МАГАТЕ*), соціалістичні країни здійснюють тех. співробітництво в орг-ціях «*Інтерелектро*», «*Інтерметал*», «*Інтерхімволокно*», «*Інтератоміструмент*» тощо, в галузі космонавтики успішно реалізується міжнар. співробітництво цих країн за програмою «*Інтеркосмос*» та ін. СРСР розширює і поглиблює співробітництво з країнами соціалістичної співдружності в усіх галузях науки і Т. на основі спільної розробки і реалізації довгострокових цільових програм. Заінтересовані соціалістичні країни братимуть участь у здійсненні *Енергетичної програми СРСР* (див. т. 12, Додаток), розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, поглиблюватиметься наук.-тех. співробітництво з країнами — членами РЕВ у процесі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Див. також *Матеріально-технічна база комунізму, Управління науково-технічним прогресом*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 23. Одна з великих перемог техніки; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Замітки про електрифікацію; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Кузин А. А. К. Маркс и проблемы техники. М., 1968; Мелещенко Ю. С., Шухардин С. В. Ленин и научно-технический прогресс. Л., 1969; История техники. М., 1962; Каныгин Ю. М., Даниловцев П. А. Цикл «наука — производство»: границы, структура, пути ускорения. Новосибирск, 1976; Научно-техническая революция. М., 1976; Ускорение процесса «исследование — производство». М., 1979; Прогнозирование технико-экономических параметров новой техники. К., 1982; Управление научно-техническим прогрессом. М., 1982; Лилли С. Люди, машины и история. Пер. с англ. М., 1970.

С. П. Тимошенко.

«ТЕХНІКА» — республіканське видавництво виробничо-технічної літератури з питань промисловості й транспорту. Засн. 1930 у Харкові (з 1935 — у Києві) як Державне технічне видавництво (теперішня назва — з 1964). Видає укр. і рос. мовами виробничу і науково-популярну л-ру, довідники, посібники, монографії, респ. міжвідомчі науково-тех. збірники, плакати і буклети. Випускає журн. «*Уголь Украины*» і науково-виробничі збірники журнального типу «Автодорожник Украины», «Легка промисловість», «Лісове господарство, паперова і деревообробна промисловість», «Нефтяная и газовая промышленность», «Пищевая промышленность» і «Энергетика и электрификация». За 1930—82 видано 8787 назв книг і брошур тиражем 98,3 млн. прим. Видавництво нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

М. Г. Писаренко.

ТЕ́ХНІКА БЕЗПЕ́КИ — в СРСР складова частина *охорони праці;* система організаційних і тех. заходів, які запобігають впливові на працюючих шкідливих виробничих факторів. Вимоги додержання Т. б. стосуються як виробничого середовища, виробничого процесу, обладнання, так і самих працюючих. Обов'язкові вимоги по Т. б. законодавчо закріплено у ст. 60 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю,* кодексах законів про працю союзних республік (в УРСР — ст. 157 КЗпП УРСР). Правила по Т. б. викладено й у спец. інструкціях, положеннях, наказах м-в і відомств, погоджених з ВЦРПС або галузевими профспілками. Вони, залежно від сфери своєї дії, можуть бути єдиними для всіх галузей нар. г-ва, міжгалузевими або галузевими.

До організаційних заходів по Т. б. належать розробка і втілення заходів щодо поліпшення *умов праці,* які насамперед містяться в Номенклатурі заходів по охороні праці, затвердженій постановою Президії ВЦРПС від 31.III 1980. Вона є основою для складання угод по охороні праці, колективних договорів, комплексних планів поліпшення умов праці, охорони праці та сан.-оздоровчих заходів тощо. Тех. вимоги по Т. б. містяться в усіх стандартах і тех. умовах на конкретні об'єкти *стандартизації.* В СРСР створено єдину для всього нар. г-ва систему стандартизації безпеки праці (ССБП), яка містить заг. вимоги безпеки до виробн. обладнання та виробн. процесів, до засобів захисту працюючих. Т. б. забезпечується й тех. засобами, визначеними в стандартах і тех. умовах (ТУ) в розділі «Вимоги безпеки». На кожний виріб машинобудування, напр., встановлено конкретні вимоги безпеки, які можуть бути різними залежно від характеру і призначення виробу (продукту, процесу). Обов'язок втілення Т. б. покладено законом (зокрема, в УРСР — ст. 153 КЗпП УРСР) на *адміністрацію.* Контроль за виконанням правил та інструкцій по Т. б. здійснюють інженери по Т. б., к-ти профспілки, тех. інспекції праці.

Літ.: Лесенко І .В. Организация безопасности труда на производстве. К., 1977; Лапай О. П. Охорона праці в суспільстві розвинутого соціалізму. К., 1980. *І. С. Александров.*

ТЕ́ХНІКА УПРАВЛІ́ННЯ — комплекс тех. засобів, що забезпечують механізацію і автоматизацію орг.-управлінських процесів у різних ланках нар. господарства. Об'єднує велику кількість устаткування (від конторських рахівниць і арифмометрів до складних автом. пристроїв та ЕОМ). Т. у. поділяють на такі групи: засоби реєстрації, збирання й формування первинної інформації; засоби зберігання й пошуку даних; засоби обробки й передавання даних; засоби аналізу і приведення інформації у форму, зручну для прийняття рішень; обладнання робочих місць і приміщень, що поліпшують умови праці адм.-управлінського персоналу. Т. у. заміняє людину у виконанні багатьох функцій управління, полегшує її працю, забезпечує скорочення чисельності адм.-управлінського персоналу, підвищення ефективності управляючої системи. Тех.-екон. показники використання Т. у. поліпшуються при спец. підготовці об'єкта до її впровадження, при переході до комплексної обробки управлінської інформації. В сучас. умовах, коли відбувається перехід від механізації окремих дільниць планування і управління до інтегрованих систем машинної обробки інформації, дедалі зростаючу роль у комплексі Т. у. відіграє електронна обчислювальна техніка як основа створення *автоматизованих систем управління* (АСУ) різних класів і призначення.

Ю. М. Каниґін.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — у соціалістичних країнах комплексне дослідження виробничо-госп. діяльності галузей матеріального виробництва, об'єднань, підприємств та їхніх підрозділів для виявлення впливу на виробничо-госп. практику розвитку *техніки, технології* та *організації виробництва.* Тісно пов'язаний із заг. екон. *аналізом господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань.*

Основними завданнями Т.-е. а. є оцінка результатів виконання плану за кількісними й якісними показниками, пошук резервів виробн. і шляхів макс. використання їх. Т.-е. а. виробничої діяльності може бути повним і частковим (спеціальним). При повному аналізі використовують узагальнюючі *техніко-економічні показники,* які відображають найважливіші сторони роботи підприємства, об'єднання в тісному взаємозв'язку з технікою і технологією виробн. (випуск валової і товарної продукції та ін.). Проводячи частковий аналіз, з'ясовують причини браку у виробн., ефективність раціоналізаторських пропозицій, норм витрат сировини й матеріалів тощо. Т.-е. а. буває періодичним (за місяць, квартал, рік) або оперативним (змінним, денним, тижневим, декадним тощо). Т.-е. а. охоплює такі осн. питання виробничо-госп. діяльності: виконання плану виробн. продукції за всіма показниками, використання виробничих потужностей і окремих видів устаткування, а також сировини, матеріалів, палива, інструментів тощо, *продуктивність праці*; витрати осн. фондів, заробітної плати; *собівартість* продукції та ін. Т.-е. а. проводять на основі звітності, широкого використання даних проектних розрахунків, тех. і технологічних нормативів і коефіцієнтів, суцільних і вибіркових, хронометражних та ін. *спостережень статистичних,* даних оперативно-тех. обліку, диспетчерського контролю та ін.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНІ НО́РМИ — планові величини, що визначають основні характеристики використання виробничих та трудових ресурсів підприємств — запроектованих, тих, що будуються, та діючих. Охоплюють усі елементи виробничого процесу — техніку, технологію та *організацію виробництва.* Т.-е. н. з праці визначають затрати *робочого часу* на одиницю продукції (т. з. нормо-година) або виробн. певної кількості продукції за одиницю часу, зони обслуговування машин і механізмів тощо. Т.-е. н. використання знарядь праці регулюють розміри виробничих площ, режим роботи та ступінь завантаження машин, механізмів і споруд, строки служби інструменту та ін. допоміжних засобів, штампів, приладів тощо з максимальним використанням виробничого потенціалу. Т.-е. н. організації виробн. охоплюють увесь технологічний процес, встановлюючи найбільш ефективні методи й прийоми праці, параметри виробничих процесів, їхню послідовність тощо. Особливе значення надається Т.-е. н. *якості продукції,* що їх встановлюють, як правило, на рівні найвищих світових і вітчизняних досягнень і найчастіше фіксують у державних *стандартах.*

Т.-е. н. за призначенням поділяють на оперативні, проектні та перспективні; за ступенем деталізації — на індивідуальні та групові. Встановлюють як у загальнодерж. масштабі, так і для республік, окремих регіонів, галузей, підприємств. Т.-е. н. мають бути прогресивними, науково обґрунтованими.

О. М. Розенко.

ТЕ́ХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНІ ПОКА́ЗНИКИ — величини, що характеризують матеріально-виробничу базу підприємства, а також ступінь її використання. Т.-е. п. відображають наявність виробничих потужностей, їхній тех. рівень, забезпеченість кадрами, матеріальними ресурсами тощо. Аналізуючи екон. діяльність підприємства, визначають Т.-е. п., що відображають дійсний рівень використання виробничого потенціалу (*основних фондів*), при цьому їх зіставляють з *техніко-економічними нормами.* Виявляють фактичний час роботи устаткування, коефіцієнт змінності, тривалість простоїв машин і механізмів та їх причини, визначають ступінь використання проектної потужності устаткування. За допомогою Т.-е. п. проводиться аналіз вироблюваної продукції. Так, виробн. машин, механізмів, приладів аналізують за складними показниками, що враховують кількість виробленої продукції в одиницях, потенціальну продуктивність, характеристики якості. Т.-е. п. використання *оборотних фондів* характеризують фактичні затрати сировини, матеріалів, палива та енергії на одиницю продукції, фіксують обсяг виробничих запасів, залишки незавершеного виробництва, допомагають виявити виробничі втрати і їхні причини.

Складну систему Т.-е. п. застосовують при аналізі використання *трудових ресурсів.* Визначають рівень озброєності праці електр. і мех. енергією, коефіцієнт механізації праці, ступінь використання робочого часу, процент виконання норм виробітку, як узагальнюючий показник — *продуктивність праці* тощо.

О. М. Розенко.

ТЕ́ХНІКО-ПРОПАГАНДИ́СТСЬКЕ КІНО́, науково-виробниче кіно — один із видів *науково́го кіно,* що пропагує досягнення науки і техніки, прогресивні методи праці в нар. г-ві. Орієнтується на масову, переважно спеціалізовану аудиторію. Фільми створюють на документальному матеріалі. Виникло 1920 («Способи добування торфу» та ін. фільми). Широко розвинулося в 30-х рр. у зв'язку з необхідністю вирішувати проблему підготовки кадрів, підвищення кваліфікації робітників масових професій. Сучасне Т.-п. к. пропагує досягнення науки і техніки в різних галузях г-ва, популяризує досвід передових підприємств тощо. Існує в усіх промислово розвинутих країнах. На Україні тех.-пропагандистські фільми випускають Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів та Київ. студія хронікально-документальних фільмів.

ТЕ́ХНІКУМ (від грец. τεχνικόν — досвідченість, уміння) — прийнята в СРСР і ряді інших країн назва основного типу середнього спеціального навч. закладу, що готує кадри з *середньою спеціальною освітою* для різних галузей пром-сті, с. г., будівництва, транспорту, зв'язку. Т. почали виникати у 18 ст. з розвитком пром-сті і тех. освіти. В Росії, зокрема на Україні, перші навч. заклади під назвою «технікуми» з'явились на поч. 20 ст. У зх. областях України в кінці 19 — на поч. 20 ст. серед. спец. освіту давали тех. ліцеї. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції Т. було включено в єдину держ. систему підготовки кадрів. З 1922 по 1930 в Укр. РСР Т. випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. В 1931 Т. було реорганізовано в середні спец. навч. заклади. Строк навчання в Т. для осіб з освітою 10 класів — до 3 років, 8 класів — до 4 років. Учні Т. проходять виробничу практику. Навчання проводиться з відривом і без відриву від виробництва (вечірнє й заочне). У 1982/83 навч. р. в УРСР налічувалося 499 Т. (620,7 тис. учнів). Див. також *Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Технічні училища, Технічна освіта.*

І. В. Капелюшний.

«ТЕХНИ́ЧЕСКАЯ ЭЛЕКТРОДИНА́МИКА» — науково-прикладний журнал. Орган Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР. Видається у Києві з 1979, 6 разів на рік. Висвітлює проблеми генерування, передавання, перетворення і використання електромаги. енергії, вдосконалення існуючого і створення принципово нового електротех. устаткування. Вміщує наук. огляди і повідомлення про розвиток електроенергетики, електротехніки і приладобудування, про впровадження результатів наук. досліджень у нар. господарство.

В. І. Куковальський.

ТЕХНІ́ЧНА БУДО́ВА КАПІТА́ЛУ — відношення маси *засобів виробництва,* застосовуваних на капіталістичних підприємствах, до кількості зайнятих робітників, які приводять у рух ці засоби; будова *капіталу,* яка розглядається за натурально-речовою формою. Т. б. к. відображає відношення минулої, *уречевленої праці* до живої, рівень тех. розвитку *виробництва.* Одним з екон. показників, що відображають Т. б. к., є капіталоозброєність праці — відношення осн. капіталу, в постійних цінах, до числа зайнятих. З підвищенням сусп. *продуктивності праці* Т. б. к. зростає, тому що маса застосовуваних засобів виробн. збільшується швидше, ніж кількість робітників. Конкурентна боротьба, гонитва капіталістів за найвищим прибутком зумовлюють необхідність зростання тех. озброєності праці, що зрештою веде до зростання Т. б. к., підвищення ступеня експлуатації найманих робітників і зростання *безробіття.* Підвищення Т. б. к. спричинює зростання *органічної будови капіталу.*

ТЕХНІ́ЧНА ДІАГНО́СТИКА — 1) Наукова дисципліна, пов'язана з дослідженням відмов технічного об'єкта (повної або часткової втрати ним експлуатаційних властивостей), спричинених порушенням умов його експлуатації, старінням конструктивних елементів, впливом середовища та ін. чинниками; один із засобів забезпечення *надійності виробів* та ін. об'єктів. Т. д. розробляє методи виявлення відмов і принципи конструювання діагностичних систем (сукупності об'єкта і засобів діагностування), створює оптимальні програми діагностування і діагностичні тести. Вона досліджує як самі об'єкти, так і відповідні матем. моделі (див. *Моделювання математичне*); пов'язана з теоріями автом. контролю, вимірювальних інформаційних систем, надійності, прогнозування тощо. Перспективною є голографічна Т. д. (див. *Голографія*). В УРСР питання Т. д. досліджують в *Автоматики інституті, Кібернетики інституті* АН УРСР, ін. установах. 2) Сукупність операцій по контролю за тех. станом машин, механізмів, приладів тощо.

Літ.: Пархоменко П. П., Согомонян Е. С. Основы технической диагностики. М., 1981.

О. В. Касілов.

ТЕХНІ́ЧНА ДОКУМЕНТА́ЦІЯ — сукупність графічних і текстових документів, використовуваних при *конструюванні,* виготовленні, випробовуванні та експлуатації промислових виробів, а також *проектуванні,* зведенні, експлуатації і ремонті будинків (споруд). Осн. її видами є документація проектна і робоча (у буд-ві), конструкторська і технологічна (у пром-сті) та нормативно-технічна (*стандарти* всіх категорій, *технічні умови,* заг. тех. вимоги, інструкції, методики випробувань тощо). В СРСР склад Т. д. регламентується комплексом державних стандартів (напр., ЄСКД — Єдиною системою конструкторської документації, СПДБ — Системою проектної документації для буд-ва, ЄСТД — Єдиною системою технологічної документації, ЄСТПВ — Єдиною системою технологічної підготовки виробництва) і *Будівельними нормами і правилами.* Ці документи встановлюють правила і положення щодо розробки, оформлення, комплектації й обернення (обліку, зберігання, дублювання, внесення змін тощо) Т. д. залежно від виду і стадії створення виробу або будинку (споруди).

В. М. Шимановський.

ТЕХНІ́ЧНА ЕСТЕ́ТИКА — наукова дисципліна, що вивчає методи *художнього конструювання* предметного середовища, яке оточує людину, створюється засобами пром. виробництва і відповідає матеріальним та духовним потребам людини; теоретична основа *дизайну.* Т. е. висвітлює особливості худож. конструювання, місце його в процесі *проектування,* методи і засоби діяльності художника-конструктора. Досліджує також соціально-культурну сутність, умови виникнення і перспективи розвитку дизайну, взаємозв'язок його з технікою, мистецтвом і культурою, формулює вимоги до пром. продукції та принципи формування асортименту її. В СРСР при Держ. комітеті по науці і техніці і Держ. комітеті по стандартах діє (з 1978) Міжгалузева рада з проблем технічної естетики. Наук. методологічним центром з Т. е. є Всесоюзний н.-д. ін-т технічної естетики (Москва). Ін-т вивчає худ.-конструкторський рівень нових видів товарів і виробів, разом з відповідними м-вами і відомствами складає і вирішує «дизайн-програми». Філіали ін-ту є в 10 містах країни, зокрема в Києві.

Літ.: Техническая эстетика (Труды Всесоюзного научно-исследовательского института технической эстетики), в. 1—11. М., 1971—76; Фольта О. В. [та ін.]. Основы художественного конструирования. К., 1978.

О. В. Касілов.

ТЕХНІ́ЧНА ОСВІ́ТА — складова частина комплексу спеціальної освіти в єдиній системі *народної освіти* СРСР, яка забезпечує підготовку для промислово-тех. галузей нар. г-ва фахівців трьох осн. категорій — інженерів, техніків і кваліфікованих робітників. Відповідно у структурі Т. о. виділяється вища, середня і нижча. Нижчу Т. о. дає мережа *професійно-технічних навчальних закладів,* які готують кваліфікованих робітників відповідних професій (профес.-тех. уч-ща, серед. профес.-тех. уч-ща, *технічні училища,* профес. *курси,* індивідуально-бригадне *учнівство* на виробництві тощо). Здобуття середньої Т. о. забезпечується спеціалізованими закладами *середньої спеціальної освіти.* Осн. центрами такої підготовки є тех. середні спец. навч. заклади — *технікуми.* У 1983 в Укр. РСР функціонувало 314 тех. серед. спец. навч. закладів (434,8 тис. учнів). Створено мережу серед. профес.-тех. уч-щ на базі 8- або 10-річної загальноосв. підготовки, які поряд з загальноосв. знаннями і необхідною теор. і практичною підготовкою за спеціальністю надають робітничу кваліфікацію.

Вищу Т. о. здобувають на базі серед. загальної освіти або серед. спец. освіти у вищих тех. навч. закладах (інженерно-тех. ін-тах, вищих тех. уч-щах, академіях). У 1983, зокрема в Укр. РСР, функціонувало 65 тех. вузів (512 тис. студентів). Навчання проводиться

з відривом (денна форма) або без відриву від виробництва (вечірня і заочна форми). Для тих, хто навчається заочно, в Укр. РСР створено розгалужену мережу *загальнотехнічних факультетів* (здебільшого розміщених у великих пром. районах). Для інженерно-тех. працівників передбачено постійне оновлення спец. знань шляхом *підвищення кваліфікації*. Див. також *Професійна освіта, Професійно-технічна освіта, Вища освіта, Завод-втуз.*

В. М. Красников.

ТЕХНІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу сировини, напівфабрикатів і готової продукції, що їх виробляє або споживає пром-сть. З хім. методів у Т. а. використовують в осн. *гравіметричний аналіз, титриметричний аналіз, газовий аналіз*; з фізико-хімічних — *електрохімічні методи аналізу*, полярографічний, хроматографічний, потенціометричний та ін., з фізичних — *спектральний аналіз, радіоактиваційний аналіз, масспектрометрію* тощо. Розрізняють методи Т. а.: маркувальні — для встановлення відповідності якості матеріалу його марці (сорту); швидкісні, або експресні, що їх використовують для *технічного контролю виробництва*; арбітражні, що є контрольними і здійснюються так само, як і маркувальні. Види аналізів, методи, техніка, реактиви і правила відбору проб для Т. а. передбачено Державними загальносоюзними стандартами (ГОСТами) або тех. умовами (ТУ).

ТЕХНІ́ЧНИЙ КОНТРО́ЛЬ ВИРОБНИ́ЦТВА — система заходів, спрямованих на перевірку технічних і технологічних елементів виробничого процесу. Т. к. в. має забезпечити постійну й точну відповідність зазначених елементів тех. документації як необхідну умову поліпшення *якості продукції* та збільшення її випуску при найменших затратах, підвищення *продуктивності праці*. Див. *Техніко-економічний аналіз, Технічний аналіз.*

ТЕХНІ́ЧНИЙ ПРОГРЕ́С — див. *Науково-технічний прогрес.*

ТЕХНІ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ на Україні — спеціалізовані періодичні видання технічного профілю. Поява на Україні видань такого типу пов'язана з діяльністю Російського тех. т-ва — РТТ (засн. 1866 у Петербурзі), його відділень у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та Катеринославі. Перший журнал «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» (1871—1916) було засновано за ініціативою П. П. *Алексєєва* та М. А. *Бунге*. Багатогалузеві видання «Записки Харьковского отделения РТО» (1881—1908), «Записки Одесского отделения РТО» (1885—1916), «Записки Николаевского отделения РТО» (1904—1905, 1914, 1916), галузеві видання «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» і «Записки Екатеринославского отделения РТО» (1902—1916), а також журнали «Технический листок» (1878—1881) та «Инженер» (1882—1916), що їх видавало Київ. відділення РТТ, висвітлювали наук. і тех. проблеми, які стосувались усіх галузей пром-сті України. Одними з перших галузевих журналів, що поряд з теоретичними статтями публікували матеріали виробничого характеру, були «Южно-русский горный листок» (1880—1887; 1888—1909 — «Горнозаводской листок»; 1910—1916 — «Горнозаводское дело»), «Новости техники и промышленности» (1908—1913; 1914—1916 — «Южный инженер»). Питання буд. справи висвітлював «Листок инженерного кружка» (1901—1912), проблеми залізнич. буд-ва — «Вестник юго-западных железных дорог» (1903—1916), «Вестник Екатерининской железной дороги» (1907—1916) та ін. Значно більшого розвитку набуло видання тех. журналів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У роки перших п'ятирічок було організовано систему видань Укр. науково-тех. товариства, центральною ланкою якої був багатогалузевий журнал «Науково-технічний вісник» (1926—1936), з якого згодом виділились журнали «Проблеми теплотехніки» (1927—1931), «Сільськогосподарська машина» (1928—1938), «Українські силікати» (1929—1932), «Будівництво» (1929—1935; 1936—1937 — «Індустріальне будівництво»), «Харчова та сільськогосподарська промисловість» (1930—1934). В цих журналах публікувались статті Є. О. *Патона*, О. О. *Потебні*, С. В. *Серенсена*, О. О. *Скоморохова* та ін. вчених. Друкувались журнали «Автогенный работник» (1932—1937), «Инженерный работник» (1924—1932), «Научные записки по сахарной промышленности» (1924—1941), «Теория и практика металлургии» (1929—1940), «Энергетика» (1930—1937), «Новый горняк» (1929—1941), «Сталь» (1931—1940), «Кокс и химия» (1931—1941), «Химическое машиностроение» (1932—1938). Видавались популярні журнали «Техніка масам» (1929—1937), «Рабочий металлург» (1931—1935) і «*Радіо*» (1930—1941). З кінця 40-х рр. і в наступні роки почався вихід у світ видань АН УРСР. Серед них — «*Автоматическая сварка*», «*Автоматика*», «*Кибернетика*», «*Металлофизика*», «*Порошковая металлургия*», «*Прикладная механика*», «*Проблемы прочности*», «*Промышленная теплотехника*», «*Сверхтвёрдые материалы*», «*Техническая электродинамика*», «*Управляющие системы и машины*», «*Физико-химическая механика материалов*», «*Хімия и технология воды*». Відомчими є «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», «*Строительство и архитектура*», «*Строительные материалы и конструкции*», «*Уголь Украины*». Популярний тех. журнал — «*Сільське будівництво*». Річний тираж тех. журналів в УРСР становить (1981) 1228 тис. екземплярів.

Літ.: Меженко Ю. А. Русская техническая периодика 1800—1916 гг. Библиографический указатель. М.—Л., 1955; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Черняк А. Я. История технической книги, ч. 1—2. М., 1969—73; Печать СССР в 1981 году. Статистический сборник. М., 1982.

О. Б. Платонова.

ТЕХНІ́ЧНІ ЗА́СОБИ НАВЧА́ННЯ — системи, комплекси, обладнання й апаратура, що застосовуються в навч. процесі з метою підвищення його ефективності. Використовуються на уроках та в позакласній роботі для групового й індивідуального навчання. Т. з. н. поділяють на тех. засоби зберігання і подачі навч. інформації та засоби контролю знань. До Т. з. н. належать дидактична техніка (кінопроектори, діапроектори, епіпроектори, графопроектори, телевізори, магнітофони, відеомагнітофони, електрофони, лінгафонне обладнання, контролюючі та навчаючі прилади) та носії навч. інформації — аудіовізуальні (від лат. audio — слухаю і vidio — бачу), або екранно-звукові, засоби навчання: діафільми, діапозитиви, транспаранти, кінофільми, навч. радіо- й телепередачі, відеозаписи, фонозаписи та ін. Залежно від дидактичного призначення аудіовізуальні засоби використовуються як джерело знань, посібник для самостійної роботи, засіб ілюстрації, повторення та систематизації тощо. Застосовують Т. з. н. як окремо, так і в комплексі — одночасно або послідовно поєднують різні за навч. та виховними можливостями засоби перед поясненням, під час пояснення або повторення навч. матеріалу тощо. В навч. закладах запроваджується нова форма використання Т. з. н.— тех. центр — телевізійна система з двостороннім зв'язком, що дає змогу централізовано подавати аудіовізуальну інформацію у навч. кабінети, а також удосконалювати керівництво і контроль навч.-виховного процесу. Комплексне використання Т. з. н. усіх видів створює умови для вирішення осн. завдань навчання — поліпшення якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог наук.-тех. прогресу. Див. також *Програмоване навчання.*

Л. В. Чашко.

ТЕХНІ́ЧНІ НАУ́КИ — *науки*, що вивчають та визначають закономірності розвитку *техніки*, а також способи найефективнішого її використання. До таких наук, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, належать *металургія, гірнича наука, машинознавство, матеріалознавство, електротехніка, теплотехніка, гідротехніка, радіотехніка, електроніка, космонавтика*, науки будівельні (див. *Будівельна механіка, Будівельна фізика*) та ін. Їхні досягнення є основою *науково-технічного прогресу*, необхідною умовою *соціального прогресу*. В СРСР у процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму* належні темпи зростання *продуктивності праці* забезпечуються плановим, всебічним і гармонійним розвитком науки і техніки, підвищенням культур.-тех. рівня трудящих. При цьому високим темпам розвитку сусп. виробництва відповідають ще вищі темпи розвитку техніки, а їх, у свою чергу, випереджають темпи розвитку всієї науки і особливо

наук технічних. Заг. керівництво наук.-тех. дослідженнями в СРСР здійснює Рада Міністрів СРСР; органом, що відповідає за наук.-тех. прогрес, є Держ. комітет СРСР по науці і техніці. Найвища наукова установа СРСР — *Академія наук СРСР*. Осн. напрями сучас. Т. н. визначаються необхідністю розв'язання паливно-енерг., сировинної і продовольчої проблем, потребою знижувати енерго- і матеріаломісткість виробн., створювати досконаліші матеріали і технології, розширювати виробн. високоякісної продукції, охороняти навколишнє середовище тощо. Проблеми, що їх розв'язують Т. н., є, як правило, комплексними, щільно пов'язаними з проблемами ін. наук. Так, проблему освоєння космічного простору тех. науки (*автоматика*, електроніка, радіотехніка, *телемеханіка* та ін.) розв'язують разом з багатьма природничими (див. *Природознавство*) і *суспільними науками*. Використання нових джерел енергії (особливо атомної, див. *Атомна енергетика*) неможливе без застосування досягнень не лише, напр., фізики та хімії, а й металургії, теплотехніки, телемеханіки, автоматики, електротехніки, гідротехніки. На межі між технічними, природничими та сусп. науками виникають нові галузі науки: тех. *кібернетика*, тех. теплофізика, *ергономіка*, *біоніка*, *технічна естетика* тощо.

На Україні Т. н. почали формуватися у 18 ст. У 19 — на поч. 20 ст. провадились дослідження в галузі доменного виробн., гірничої справи, металознавства, термічної обробки металів, машинобудування, теор. проблем електротехніки, теорії електр. машин тощо. Було створено перші тех. учбові заклади: Харків. технологічний ін-т (див. *Харківський політехнічний інститут*), *Київський політехнічний інститут*, Катеринославське Вище гірниче училище (тепер *Дніпропетровський гірничий інститут*). Наукову і педагогічну роботу провадили О. М. *Динник*, Є. О. *Патон*, М. М. *Протодьяконов*, О. М. *Терпигорєв*, М. М. *Федоров* та ін. У 1919 почала діяльність Укр. Академія наук (див. *Академія наук Української РСР*). Дослідження в галузі Т. н. виконують н.-д. інститути АН УРСР: *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона, *Лиття проблем інститут*, *Надтвердих матеріалів інститут* та ін., галузеві н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти, вузи тощо. Розвиткові Т. н. сприяли праці укр. рад. вчених Б. Є. *Патона*, В. М. *Глушкова*, М. М. *Доброхотова*, З. І. *Некрасова*, О. П. *Чекмарьова*, М. К. *Янгеля* та ін. XXVI з'їзд КПРС приділив значну увагу розвиткові тех. наук, зокрема проблемам розвитку ядерної і створення основ термоядерної енергетики, вдосконалення методів перетворення і передачі енергії, підвищення якості, надійності, економічності і продуктивності, зменшення шуму і вібрації машин, устаткування та ін. виробів машинобудування, зниження їхньої матеріаломісткості й енергоспоживання, створення наук. основ технологій комплексного використання сировини та побічних продуктів. В УРСР довгострокова (до 2005 року) перспектива розвитку Т. н. визначена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Літ.: Патон Б. Е. Плодотворное воздействие. «Коммунист», 1981, № 2; Добров Г. М., Коренной А. А. Системы управления научно-техническим прогрессом. К., 1982; Патон Б. Є. Науково-технічному прогресу — високі темпи, єднанню науки і виробництва — найвищу ефективність. «Вісник АН УРСР», 1982, № 5.

Г. М. Добров.

ТЕХНІ́ЧНІ УМО́ВИ, ТУ — в СРСР нормативно-технічний документ, що містить вимоги до споживних (експлуатаційних) показників і методів контролю якості одного або кількох видів (групові ТУ) продукції всіх галузей народного г-ва; частина *технічної документації* на продукцію. В розділах ТУ звичайно наводять: призначення і галузь застосування продукції (вступна частина), осн. *параметри* її, розміри, властивості та ін. показники (технічні вимоги), порядок і умови проведення контрольних випробувань (правила прийому), способи і методику визначення осн. показників, правила вибору і підготовки необхідного устаткування, способи обробки результатів випробувань (методи контролю). Розділи ТУ містять також вказівки щодо умов транспортування і зберігання продукції, експлуатації (застосування) її та гарантії постачальника. ТУ розробляють, коли немає *стандартів* на продукцію або необхідно доповнити вимоги до неї. ТУ — осн. правовий документ при укладанні договорів на постачання продукції, встановленні ціни на неї і пред'явленні *рекламацій*. Складають ТУ відповідно до *ГОСТу*, затверджують і реєструють їх органи Держ. комітету СРСР по стандартах. Строк дії ТУ обмежений, після досягнення певного рівня виробництва ТУ замінюються створеними на їхній основі ГОСТами.

В. М. Шимановський, В. Б. Барський.

ТЕХНІ́ЧНІ УЧИ́ЛИЩА — навч. заклади системи *професійно-технічної освіти*. Готують кваліфікованих робітників більш як з 600 професій для різних галузей нар. г-ва з числа випускників серед. загальноосв. шкіл. Створені 1954. В 1959—64 їх було реорганізовано в міські й сільські *професійно-технічні навчальні заклади*. З 1966 Т. у. створено при великих пром. підприємствах, радгоспах, будівельних та ін. організаціях.

Молодь у Т. у. приймають шляхом конкурсного відбору за оцінками в атестатах про закінчення серед. школи. Строк навчання — 1—3 роки. Учні Т. у. одержують стипендію, а також грошові виплати за роботу, виконувану під час виробничого навчання та практики. Час навчання в Т. у. зараховується до безперервного трудового стажу. Випускникам видається диплом про присвоєння відповідної кваліфікації (розряду, класу, категорії) з певної професії. В системі вищої освіти СРСР є військово-технічні уч-ща (див. *Військова освіта*) та Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана.

Літ.: Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. М., 1981; Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980.

Н. Г. Ничкало.

ТЕХНІ́ЧНОГО ВУГЛЕЦЮ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *нафтохімічної промисловості*, підприємства якої виробляють різні види тех. вуглецю. В СРСР для виробн. бл. 80% його використовують фракції та масла нафт. й коксохім. походження з великим вмістом ароматичних вуглеводнів; бл. 20 % одержують з природного й коксового газу. Осн. технологією в виробн. тех. вуглецю є розщеплення вуглеводнів при високій т-рі, в результаті чого виділяється вільний вуглець у порошковому стані. Застосовують його в гумовій пром-сті як один з осн. компонентів для виготовлення шин, гумотех. виробів, гумового взуття, а також у виробн. барвників, у поліграф. пром-сті тощо. В Росії перший сажовий з-д засн. в Петербурзі (1911). В СРСР Т. в. п. розвинулася в післявоєнні роки. На Україні перший сажовий з-д став до ладу 1946 в Дашаві (Львів. обл.) на базі природного газу, другий—1950 в Кадіївці (тепер м. Стаханов Ворошиловгр. обл.), де виробляють тех. вуглець з відходів коксохім. пром-сті. В 1965 введено в дію *Кременчуцький завод технічного вуглецю*, який як сировину використовує продукти нафтопереробки.

А. Ф. Єременко.

ТЕХНІ́ЧНОЇ МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1980 у Дніпропетровську на базі Дніпропетровського відділення Ін-ту механіки АН УРСР. В складі ін-ту (1983)—11 відділів, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. Є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності ін-ту: динаміка складних мех. і гідромех. систем і керування рухомими об'єктами; міцність, несуча здатність і надійність складних мех. систем; динаміка двофазних середовищ; аерогазодинаміка рухомих об'єктів.

В. В. Пилипенко.

ТЕХНІ́ЧНОЇ ТЕПЛОФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1964 у Києві на базі Ін-ту теплоенергетики АН УРСР. У складі ін-ту (1983) — 5 відділень, 18 відділів, дослідно-конструкторське технологічне бюро, дослідні виробництва, експеримент.-мех. з-д. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: теплофізичні дослідження процесів в енерг. устаткуванні теплових і атомних електростанцій; розвиток заг. теорії теплообміну та її застосування для підвищення ефективності процесів передачі і використання тепла в машинах і апаратах нової техніки; розвиток теорії тепломасообміну. Розробляються методи інтенсифікації процесів перенесення тепла і речовин з метою підвищення ефективності тепломасообмінних технологічних процесів, наук. і метрологічні основи теплофі-

зичного приладобудування. Ін-т видає журн. «*Промышленная теплотехника*». *Г. Ф. Селявін.*

ТЕХНОГЕНЕ́З (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і γένεσις — походження) у геології — сукупність інженерно-геол., геоморфологічних і геохім. процесів у *земній корі*, пов'язаних з виробничою діяльністю людини. При добуванні *корисних копалин*, проведенні буд. робіт, с.-г. обробітку ґрунтів тощо відбувається перерозподіл мінеральної речовини земної кори. З Т. пов'язані водна і вітрова *ерозія ґрунтів*, зрушення, осідання та провали *гірських порід*, розвиток *зсувів* і *селів*, відтавання *багаторічної мерзлоти*, виснаження і забруднення водоносних горизонтів тощо. Внаслідок Т. виникають *антропогенні форми рельєфу*. Техногенні процеси нерідко завдають шкоди нар. г-ву. Запобігти руйнівному діянню їх на земну кору можна за умов раціонального використання мінеральних ресурсів і охорони геол. середовища. Т. вивчають *інженерна геологія, геоморфологія, геохімія*. На Україні Т. досліджують Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР, Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР, відповідні кафедри ун-тів та ін. установи. *П. Ю. Кущ.*

ТЕХНОКРА́ТІЇ ТЕО́РІЇ — буржуазні соціологічні концепції, що поширюють принципи управління капіталістичним виробництвом на весь істор. процес і утверджують вирішальну роль техніки й тех. інтелігенції в розвитку суспільства. Т. т. базуються на методологічному принципі *технологічного детермінізму*. Ідеї Т. т. були висунуті амер. економістом Т. *Вебленом* і набули поширення з 30-х рр. 20 ст. Для Т. т. характерним є затушовування соціально-екон. і класових суперечностей бурж. суспільства, ідеалізація реальних процесів зростаючого значення науки та інж.-тех. спеціалістів у функціонуванні сусп. виробництва в умовах науково-тех. революції. Різновидом Т. т. є *менеджеризм*.

Б. Б. Жилін.

ТЕХНОКРА́ТІЯ (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і κράτος — влада, панування) — управлінський апарат держ.-монополістичного і монополістичного секторів капіталістичної економіки, тісно пов'язаний з держ. апаратом, є знаряддям панування *олігархії фінансової*. Т. — це здебільшого представники монополістичної буржуазії, власники великого капіталу. Термін «технократія» в бурж. соціології було запроваджено в 30-х рр. 20 ст. Див. також *Технократії теорії, Менеджеризм, «Революція керуючих»*.

ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ДЕТЕРМІНІ́ЗМ — методологічний принцип т. з. технологічного напряму в бурж. *соціології*, сутність якого становить вульгарно-матеріалістичне тлумачення істор. процесу як безпосередньої функції прогресу науки і техніки. Засновниками технологічного напряму, що виник у кін. 19 — на поч. 20 ст., були Т. *Веблен*, Е. *Бернштейн*, К. *Каутський*. Нині Т. д. представлений працями У. *Ростоу*, Р. *Арона*, Д. *Белла*, Дж. К. *Гелбрейта* та ін. (див., зокрема, «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Стадії економічного зростання*»). Характерними рисами Т. д. є: абсолютизація соціальної цінності науки і техніки аж до заперечення залежності їхнього розвитку від соціальних умов, перетворення науково-тех. розвитку на визначальний фактор усіх соціальних змін; психологізація сусп. відносин; підміна виробничих відносин орг.-управлінськими; твердження про однаковість соціальних наслідків науково-тех. прогресу незалежно від соціально-екон. ладу суспільства, проповідь конвергенції капіталізму і соціалізму (див. «*Конвергенції теорія*»); положення про деідеологізацію сучас. суспільства з розвитком техніки і тех. мислення; заперечення необхідності й можливості соціалістичної революції, зведення *революції соціальної* до *науково-технічної революції*. Т. д. є однією з теор. підвалин сучас. *антикомунізму* і виступає як одна з осн. форм апологетики капіталізму. *Б. Б. Жилін.*

ТЕХНОЛО́ГІЯ (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і λόγος — вчення, наука) — сукупність прийомів і способів одержання, обробки або переробки (зміни стану, властивостей, форми) сировини, матеріалів, напівфабрикатів чи виробів у різних галузях промисловості, в будівництві тощо; наукова дисципліна, що розробляє і вдосконалює ці прийоми і способи. Т. (або технологічними процесами) наз. також самі процеси одержання, обробки, переробки, складання або буд-ва. Крім того, Т. наз. опис виробничих процесів, інструкції щодо їх виконання, технологічні карти тощо. До складу сучасної Т. включають і *технічний контроль виробництва*. Т. значною мірою зумовлює якість і в багатьох випадках кількість вироблюваної продукції, її собівартість, продуктивність праці тощо. Вона пов'язана з *науково-технічним прогресом, науковою організацією праці*, досвідом новаторів виробництва. Як наук. дисципліна Т. сприяє впровадженню найефективніших і найекономічніших виробничих процесів, що потребують найменших затрат часу і матеріальних ресурсів. Розвиток Т. зумовлюється ширшим застосуванням малооперацій них, маловідходних та безвідходних технологічних процесів, досконалих методик, систем матем. аналізу і прогнозування, засобів електронної техніки. Див. також *Геотехнологія, Електроннопроменева технологія, Космічна технологія, Технологія металів*. *Г. Е. Таурит.*

ТЕХНОЛО́ГІЯ МЕТА́ЛІВ — сукупність прийомів і способів одержання та обробки металів; наукова дисципліна, що розробляє ці прийоми і способи. Т. м. охоплює питання підготовки (збагачування) металевих руд, вилучення з них металів, виробн. металевих сплавів, одержання з цих сплавів заготовок і деталей. Включає також технологію *ливарного виробництва, зварювання, паяння, обробку металів різанням, обробку металів тиском*, нанесення *захисних покриттів, термічну обробку*. Як наукова дисципліна пов'язана з матеріалознавством, фіз. хімією, хімією тощо. В Росії наук. основи Т. м. заклали П. П. *Аносов* і Д. К. *Чернов*. Значний внесок у розвиток Т. м. зробили рад., в т. ч. укр., вчені О. О. *Байков*, А. А. *Бочвар*, Г. В. *Курдюмов*, Є. О. *Патон*, В. М. *Свєчников*, К. Ф. *Стародубов* та ін. Проблеми Т. м. досліджують в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (Москва), *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Металів українському науково-дослідному інституті, Київському політехнічному інституті, Харківському політехнічному інституті*, ін. установах.

Г. Е. Таурит.

ТЕХНОСФЕ́РА (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і σφαῖρα — куля) — складова частина *ноосфери;* сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини, та природних об'єктів, змінених цим процесом.

«ТЕХНОТРО́ННОГО СУСПІ́ЛЬСТВА ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. соціологічна концепція т. з. технологічного напряму, висунута в 70-х рр. 20 ст. амер. соціологом З. Бжезинським. Абсолютизуючи деякі риси *науково-технічної революції*, він, на противагу марксистсько-ленінському вченню про *суспільно-економічні формації*, намагається довести, ніби нова технологія й електроніка (звідси назва «технотроніка») розвиваються поза реально існуючими соціально-клас. відносинами і є вирішальним і самодостатнім фактором соціального прогресу. За «Т. с. т.», весь світ рухається в напрямі «технотронної ери», до якої людство перейде не внаслідок *революції соціальної*, а поступово, в міру нагромадження наук.-тех. потенціалу. «Т. с. т.» ігнорує ті очевидні факти, що напрям і цілі використання наук.-тех. прогресу зумовлені характером певної соціально-екон. системи, що за капіталізму розвиток науки і техніки регулюється д-вою в інтересах монополістичного капіталу, а це аж ніяк не змінює експлуататорської сутності капіталізму. Див. також *Технологічний детермінізм*.

Б. Б. Жилін.

ТЕХПРОМФІНПЛА́Н — розгорнута програма виробничо-господарської діяльності і соціального розвитку колективу виробничого об'єднання (підприємства), спрямована на успішне виконання держ. планових завдань з найбільшою ефективністю. Т. складають на рік з розбивкою по кварталах. Містить такі взаємопов'язані розділи: заг. таблиця осн. показників виробничо-госп. діяльності; виробн. і реалізація продукції; тех. розвиток і підвищення екон. ефективності виробн.; планові техніко-екон. норми і нормативи; капітальне буд-во; *матеріально-технічне постачання*; праця і кадри; собівартість, прибуток і рентабель-

ність; *фонди економічного стимулювання*; фінанс. план; *план соціального розвитку колективу*; охорона природи і раціональне використання природних ресурсів. Кожному розділові Т. відповідає своя система показників. Розрізняють планові затверджувані і розрахункові показники. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) виробничим об'єднанням (підприємствам) затверджують такі показники: по виробництву — зростання чистої продукції (нормативної), а в окремих галузях — товарної продукції у *порівнянних цінах*; виробн. осн. видів продукції в натуральному виразі, в т. ч. продукції на експорт; зростання виробн. продукції вищої категорії якості: з праці й соціального розвитку — зростання *продуктивності праці*, обчислюване за чистою продукцією (нормативною), норматив заробітної плати на 1 крб. продукції (в деяких галузях — заг. фонд заробітної плати), ліміт чисельності робітників і службовців, завдання щодо скорочення застосування ручної праці, нормативи утворення фондів матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва; по фінансах — заг. сума прибутку, а в деяких галузях — зниження собівартості продукції, заг. норматив розподілу прибутку, а також платежі в держ. бюджет і асигнування з держ. бюджету; по капітальному будівництву — введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у т. ч. приріст потужностей за рахунок тех. переозброєння і реконструкції діючих підприємств, ліміти держ. капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт, у т. ч. витрати на тех. переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, нормативи утворення *фонду розвитку виробництва*; по впровадженню нової техніки — осн. завдання щодо виконання наук.-тех. програм, розробки, освоєння і впровадження нових високоефективних технологічних процесів і видів продукції, осн. показники тех. рівня виробн. і найважливіших видів вироблюваної продукції, екон. ефект від проведення наук. тех. заходів; по матеріально-технічному забезпеченню — обсяг поставок осн. видів матеріально-тех. ресурсів, необхідних для виконання річного плану, завдання щодо середнього зниження норм витрат найважливіших видів матеріальних ресурсів. Ін. показники Т. розробляють і використовують планові органи як розрахункові матеріали до обґрунтування цих планів. Роботу щодо розробки Т. очолює керівник виробничого об'єднання (підприємства). Безпосередню участь у складанні Т. беруть функціонуючі відділи і служби, громад. орг-ції, весь колектив підприємства. Після затвердження Т. стає юрид. документом, обов'язковим для виконання. Деталізовані завдання Т. доводять до виробничих підрозділів і служб підприємства. Т. мають включати *зустрічні плани*. Див. також *Планування народного господарства, Поточне планування*.

Т. І. Таланова.

ТЕЦ — скорочена назва *теплоелектроцентралі*.

ТЕ́ШИК-ТАШ, Тешикташ — печера в горах Байсунтау (Сурхандар'їнська обл. Узб. РСР), де 1938—39 досліджено стоянку *мустьєрської культури* і виявлено рештки кістяка (череп і деякі кістки) дитини-*неандертальця* 8—9 років. На стоянці знайдено численні кам'яні вироби, а також кістки гірської кози, дикого коня, ведмедя та ін. тварин. Осн. засіб існування мешканців Т.-Т., які кілька разів оселювались у печері (про це свідчить наявність п'яти *культурних шарів*), становило мисливство.

ТЄНІН Борис Михайлович [н. 10 (23).III 1905, Кузнецьк, тепер Пенз. обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1981). З 20-х рр. виступав в театрі ім. В. Мейєрхольда і «Синій блузі» (обидва — в Москві), в Ленінград. театрі комедії (1937—46), в Театрі сатири (1955—62), драм. театрі (тепер на Малій Бронній, 1962—73), театрі ім. В. Маяковського (з 1973), всі — в Москві. Серед ролей: Синичкін («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Пархоменко («Син народу» Германа), Альфред Ілл («Візит старої дами» Дюрренматта), Родіон Миколайович («Старомодна комедія» Арбузова). Ролі в кіно: «Безприданниця», «Людина з рушницею», «Російське питання» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ТИ́ВЕРЦІ — один із сх.-слов'янських племінних союзів. Вперше згадуються в недатованій частині «*Повісті временних літ*» поряд з ін. сх.-слов'ян. племенами серед. 9 ст. Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Осн. заняттям Т. було орне землеробство. З 1-ї пол. 10 ст. Т.— у складі *Київської Русі*. В 12 ст. землі Т. входили до *Галицького князівства*. Археол. пам'ятками Т. є численні залишки давньорус. поселень і городищ на тер. Молдавії (*Алчедарське поселення, Єкімауци*).

ТИ́ВРІВ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Пд. Бузі, за 16 км від залізнич. ст. Гнівань. 4,9 тис. ж. (1983). Т. уперше згадується 1505, коли він був під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т. загарбала шляхет. Польща. Тиврівці брали активну участь у *Палія повстанні 1702—04, гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1965 Т.— с-ще міськ. типу. У Т.— цегельний, асфальтобетонний, комбікормовий, пластмасових виробів, хлібний та пивоварний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. 1925 в Т. було встановлено один з перших на Україні пам'ятників В. І. Леніну. В Т. працював укр. композитор К. Г. *Стеценко* (1910—11); жив укр. поет К. О. *Андрійчук* (тут його і поховано).

Б. М. Тєнін.

ТИ́ВРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 54,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тиврів*. Т. р. розташований у межах *Подільської височини* в центр. частині Подільського Побужжя. Хвилясто-горбисті межирічні пасма чергуються з плоскодонними долинами; розвинута яружно-балкова сітка. Корисні копалини: граніти, глина, пісок. Гол. річка — *Південний Буг*. Грунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, береза, клен, ялина, сосна) займають 9,8 тис. га. Найбільші підприємства: сутиський «Автоелектроапаратура», гніванські спецзалізобетону і цукр. з-ди, шиноавторемонтний комбінат, тиврівські пивоварний, пластмасових виробів, Шершнівський плодоконсервний (с. Гута-Шершнівська) заводи. Комбінат побутового обслуговування (Тиврів), 5 будинків побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, просо, кукурудза, горох, цукр. буряки. Садівництво, овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство і птахівництво. В Т. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Гнівань. Автомоб. шляхів — 285 км, у т. ч. з твердим покриттям — 231 км. У районі — вечірній маш.-буд. технікум (смт Сутиски), профес.-тех. уч-ще (м. Гнівань), 36 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 54 клубні установи. 44 кіноуста-

Тигр.

новки, 57 6-к, історико-краєзнавчий музей. У с. Латанцях (тепер у складі с. Тростянця Т. р.) народився укр. рад. поет К. О. *Андрійчук*, у с. Уяринцях — укр. рад. економіст-історик Д. Ф. *Вірник*, у с. Жахнівці — укр. рад. мовознавець і літературознавець М. Я. *Калинович*, у с. Маянові — укр. рад. поет В. Ю. *Свідзінський*. У Гнівані (1924) й Тиврові (1925) встановлено одні з перших на Україні пам'ятники В. І. Леніну. У Т. р. видається газ. «Маяк» (з 1932). *В. С. Постригач.*

ТИ́ГЕЛЬ (нім. Tiegel, від грец. τήγανον — сковорода) — 1) Посудина, в якій матеріали плавлять, варять, нагрівають, а в лабораторних умовах сплавляють, спалюють або сушать. Т. для тугоплавких металів виготовляють з *вогнетривких матеріалів*, для деяких кольорових металів і солей — з сталі, чавуну. Лабораторні Т. (мал.) бувають фарфорові, сталеві, платинові та ін. Пром. печі з тиглями, в яких плавлять, варять або нагрівають матеріали (вироби), наз. тигельними. 2) Масивна металева плита ручних друкарських верстатів або тигельних *друкарських машин*, якою притискують папір до вкритої фарбою *друкарської форми*.

ТИ́ГЕЛЬНА ПЛА́ВКА металів, тигельний процес — одержання металів (сплавів) у рідкому стані в *тиглях*. Відома з 4 ст. до н. е. в Індії, Персії, Сірії та деяких ін. країнах, застосовувалась для виробн. кольорових металів і сплавів, високоякісної сталі (інструментальної, булатної, див. *Булат*). В Європі литу тигельну сталь почали виготовляти з 40-х рр. 18 ст. переплавлянням цементованої (див. *Цементація*) сталі або кричного заліза (див. *Криця*). Відкритий П. П. *Аносовим* процес газової цементації заліза при Т. п. дав змогу скоротити тривалість виробн. литої сталі з кількох днів до 9—10 год. П. М. *Обухов* запропонував використовувати для Т. п. залізну руду, що забезпечувало у певних умовах одержання сталі постійного хім. складу. Т. п. полягає у плавленні чистої (без домішок сірки і фосфору) металевої *шихти* в закритих тиглях, кипінні металу і його заспокоюванні. Під час Т. п. розплавлений метал не контактує з пічними газами, що виключає можливість окислення металу і насичення його шкідливими газами. З розвитком *мартенівського виробництва, конверторного виробництва* й електросталеплавильного процесу (див. *Електрометалургія*) Т. п. сталі втратила своє значення. Т. п. кольорових металів (сплавів) застосовують в осн. в невеликих ливарних і ремонтних майстернях.

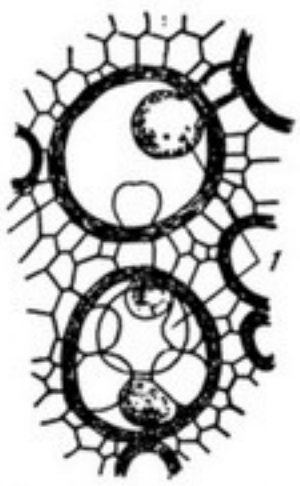

Тили (1), які заповнюють порожнину судин деревини в'яза.

Тимелея горобина:
1 — верхня частина рослини;
2 — плід з приквітком;
3 — плід.

ТИ́ГР (Pantera tigris) — ссавець род. *котячих*. Довж. тіла 160—290 см, хвоста — до 110 см, маса до 320 кг. Волосяний покрив червонувато-рудий з поперечними чорними смугами. Поширений в Центр. і Пд.-Сх. Азії, на Малайському архіпелазі; в СРСР — на Далекому Сході, до 1966—68 зустрічався в Серед Азії, Закавказзі. Живе в густих заростях очерету, бамбука, чагарників, у долинах річок, в гірських лісах. Живиться переважно дикими копитними, нападає на свійських тварин, рідко — на людину. Самка раз у 2—3 роки після 105 днів вагітності народжує 2—4 (зрідка 5—6) тигренят. Занесений у міжнародну *Червону книгу*.

ТИГРА́Ї — народ у Пн. Ефіопії. Більша частина компактно живе в провінціях Тигре і Ерітрея. Чисельність — 2,6 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — тиграї (тигринья), належить до *семітських мов*. За релігією Т.— християни-монофісити (див. *Монофіситство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст.— до Ефіопії. Осн. заняття Т.— землеробство, тваринництво. Багато Т. займається ремеслами і торгівлею.

ТИГРЕ́ — народ у Пн. Ефіопії, що населяє пн. райони Ерітреї (Ефіопія), а також о-ви Дахлак. Чисельність — 570 тис. чоловік (1978, оцінка). Мова — тигре, належить до *семітських мов*. За релігією більшість Т.— мусульмани, частина — християни-монофісити (див. *Монофіситство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст.— до Ефіопії. На поч. 19 ст. існувало самостійне феод. князівство Тигре. Осн. заняття — скотарство, землеробство, рибальство, добування перламутру і перлин.

ТИГРИ́НЬЯ МО́ВА, тиграї мова — мова народу *тиграї*. Належить до ефіопської групи *семітських мов*. У Т. м. розрізняють діалекти: адуа, хамасен, танбен, акеле-гузай. Порівняно з класичним семітським типом Т. м., як і ін. нові ефіопосемітські мови, зазнала ряду змін, особливо в галузі синтаксису. Для Т. м. використовують ефіопське складове письмо.

В. Я. Порхомовський.

ТИ́ГРОВА БА́ЛКА — заповідник у пониззі р. Вахшу, в Тадж. РСР. Площа 47,4 тис. га. Засн. 1938. Розташована на лівобережжі ріки, в межах її заплави й першої надзаплавної тераси. Висота не перевищує 330 м. Серед *тугаїв* (тип. лісу) — єдиний у країні масив тополі туранги, в підліску — тамарикс і ериантус (завишки до 5—6 м). Навколо старииць — зарості з лоху різнолистого. Природні комплекси піщаної пустелі представлені бугристими пісками з *солончаками* й *такирами*. Характерний білосаксаульник з черкезом. Флора заповідника налічує бл. 120 видів. З тварин особливій охороні підлягають полосата гієна, бухарський благородний олень, джейран, середньоазіатська видра, змієїд — види, занесені до *Червоної книги* СРСР; численні плазуни (сірий варан, кобра, гюрза та ін.). Напрям наук. досліджень заповідника — вивчення тугайної рослинності, розробка методів охорони й збільшення чисельності бухарського оленя, джейрана, таджицького фазана, а також птахів, що зимують на водоймищах.

В. І. Олещенко.

ТИ́ЖДЕНЬ — період часу в сім діб з певною назвою кожного дня. Виникнення поділу року на Т. зумовлене необхідністю організованої праці людей. Семиденний Т. вперше ввійшов у вжиток на Старод. Сході. В 1 ст. н. е. ним стали користуватися в Римі, звідки він поширився по всій Зх. Європі. Є думка, що виникнення семиденного Т. пов'язане з *фазами Місяця*. У багатьох зх.-європ. мовах дні Т. названо за 7 небесними світилами. Так, неділя — день Сонця, понеділок — Місяця, вівторок — Марса, середа — Меркурія, четвер — Юпітера, п'ятниця — Венери, субота — день Сатурна. Слов. назви пов'язані гол. чином з порядковими номерами днів Т. після неділі. В більшості слов. мов «неділя» — день, коли «не роблять ніякого діла», не працюють; понеділок — перший день після неділі, вівторок — другий, середа — середина Т. і т. д.; назва «субота» походить від староєвр. слова «сабат» — відпочинок (шабаш). У деяких народів у певні періоди місяць ділився на п'ятиденні (напр., в Старод. Єгипті) або на десятиденні Т.— *декади* (в Старод. Єгипті, у Франції в епоху Великої франц. революції).

ТИК (голл. tijk, англ. tick) — густа лляна або бавовняна тканина полотняного, саржового, атласного чи дрібновізерунчастого *переплетення ниток* найчастіше з строкатотканими поздовжніми кольоровими смугами. Буває з вибивним малюнком. Тиком оббивають матраци, з нього виготовляють чохли для меблів, шиють наволоки, напірники тощо.

ТИК (франц. tic) у медицині — швидкі мимовільні скорочення м'язів, що повторюються стереотипно. Найчастіше спостерігається Т. м'язів обличчя, шиї, рук, зрідка м'язів язика, діафрагми. Виникає в зв'язку з ураженням певних відділів мозку внаслідок перенесеного *енцефаліту*, травм тощо. Розрізняють генералізовану (з участю всієї мускулатури) і місцеві форми Т. (зустрічаються частіше). Лікування залежить від причини, що викликала тик. Див. також *Гіперкінез*.

ТИ́КВА (Lagenaria, син. L. vulgaris) — однорічна однодомна рослина родини *гарбузових*. Стебло шорсткоопушене, лазяче за допомогою двічі поділених вусиків. Листки серцевидні, по краю нерівномірнозубчасті, на довгих черешках. Квітки поодинокі одностатеві, з колесовидним білуватим віночком. Плід циліндричний, округлий або пляшкоподібний, голий, міцний, водонепроникний. Культивують переважно в зх. та пд. районах України заради плодів, які використовують для виготовлення посуду. Іноді Т. вирощують як декоративну рослину.

ТИКО́ЦЬКИЙ Євген Карлович [14 (26).XII 1893, Петербург — 23.XI 1970, Мінськ] — білорус. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1948. У 1914—15 навчався в Петрогр. ун-ті, одночасно — в муз. уч-щі З. Бонч-Бруєвич. В 1919—24 перебував у Червоній Армії. Потім жив у Білорусії. В 1950—63 — голова Спілки композиторів БРСР. Твори: опери — «Михась Підгорний» (1939, 2-а ред. 1957), «Алеся»

(1944, нова ред. «Дівчина з Поліся», 1953; остання ред.— 1967), «Анна Громова» (1970); героїчна поема «Пісня про Буревісника» (1944), 6 симфоній (1927—63), симф. поеми «50 років» (1966), концерти для інструментів з оркестром, хори, пісні, музика для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Гусин И. Л. Евгений Карлович Тикоцкий. М.—Л., 1965; Нісневіч С. Яўген Цікоцкі. Мінск, 1972.

ТИЛ (Tyl) Йосеф Кайетан (4.II 1808, м. Кутна Гора — 11.VII 1856, Пльзень, похований у Празі) — чес. письменник, театр. і культур. діяч, один із засновників чес. нац. театру. В 30—40-і рр. редагував ряд журналів. У прозі, позначеній традиціями сентиментально-романтичної л-ри, показав життя «маленької» людини (оповідання «Старий шарманщик», «З життя бідних». обидва — 1845; «Злодій», 1849; повість «Будь чесним — не пропадеш», 1846, тощо). В драматургії, створеній в основному в реалістичній манері, порушував важливі питання соціального та морально-етичного характеру (п'єси-казки «Волинщик із Страконіць», 1847, «Іржикове видіння», 1849, «Лісова діва», 1850; істор. та побутові п'єси «Фідловачка», 1834, «Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи», 1848, «Ян Гус», 1849, та ін.). Автор літ.-критичних і театрознавчих статей, чес. нац. гімну «Де моя батьківщина?..».

Тв.: Укр. перекл.— Волинщик із Страконіць. К., 1954; Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи. К., 1956; Рос. перекл.— Избранное. М., 1954; Театр. М., 1957.

В. А. Моторний.

ТИЛ — складова частина збройних сил, завданням яких є тилове забезпечення військ (сил). Включає з'єднання, частини, установи та підрозділи, призначені для забезпечення у мирний і воєнний час військ (сил) матеріальними засобами; а також для забезпечення підготовки, експлуатації, технічного прикриття і відбудування шляхів, військ. оперативних та інших перевезень; для відновлення і обслуговування різної техніки та майна: для забезпечення базування авіації і сил флоту; для подання мед. допомоги пораненим і хворим, евакуації їх і лікування; проведення протиепідемічних, лікувально-профілактичних, сан.-гігієнічних і ветеринарних заходів; для подання допомоги військам (силам) у відновленні їхньої боєздатності і ліквідації наслідків ударів противника. Т. Рад. Збройних Сил створювався одночасно з формуванням Червоної Армії та ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. Рад. Збройних Сил завдяки своїй належній організації виконав великий обсяг завдань по забезпеченню військ (сил). Десятки тисяч воїнів Т. було нагороджено орденами і медалями, 52 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу і понад 30 — Героя Соціалістичної Праці. Сучас. Т. Рад. Збройних Сил має *спеціальні війська,* ППО, допоміжний флот та ін. частини, установи, підрозділи різних видів забезпечення. Кожний вид Збройних Сил має свій тил.

Літ.: Тыл Советской Армии. М., 1968.

І. М. Голушко.

ТИЛИ (від грец. θυλάκιον — мішок) — пухирчасті вирости клітин деревинної *паренхіми,* що через замикаючі плівки пор в бічних стінках *трахей* (рідко *трахеїд*) *ксилеми* випинаються в порожнину цих судин. В Т. відкладаються запасні речовини, утворюються вторинні оболонки; іноді Т. перетворюються на *кам'янисті клітини,* або склереїди. Т. закупорюють судини в процесі формування ядрової *деревини,* надаючи останній великої міцності. Утворення Т. в *заболоні* відбувається тільки при ушкодженні. Масове утворення Т. властиве дубу білому, робінії, винограду, шовковиці, катальпі, горіху чорному, маклюрі.

ТИЛІГУ́Л — річка в Одес. обл. УРСР. Довж. 173 км, площа бас. 3550 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Подільської височини, тече Причорноморською низовиною, впадає у *Тилігульський лиман* Чорного м. Живлення переважно снігове. Влітку місцями пересихає. На річці споруджено дві греблі, є ставки. На Т.— міста *Ананьїв* і *Березівка.*

ТИЛІГУ́ЛЬСЬКИЙ ЛИМА́Н — лиман на узбережжі Чорного м., у межах Одес. і Микол. областей УРСР. Довж. до 80 км, пересічна шир. 3,5 км. Площа лиману залежно від коливань рівня змінюється від 150 км² до 170 км². Пересічна глиб. 3 м, макс.— 21 м. Від моря відокремлений піщано-черепашковим пересипом завширшки 4 км. У Т. л. впадає р. *Тилігул.* Живлення за рахунок поверхневих вод та фільтрації мор. вод. Солоність до 13 ‰. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Рибальство.

ТИМЕЛЕ́Я (Thymelaea) — рід однорічних трав'янистих рослин родини тимелеєвих. Листки чергові, лінійно-ланцетні. Квітки дрібні, зеленувато-жовті. Плід — сухий горішок, оточений квітколожем, що залишається при плодах. Понад 20 видів, поширений у теплих і помірних областях земної кулі. В СРСР, у т. ч. УРСР,— один вид: Т. звичайна, або Т. горобина (T. passerina), до 40 см заввишки; росте на вапнякових, крейдяних і глинистих схилах, як бур'ян на полях і вздовж шляхів.

А. П. Лебеда.

ТИМІ́Н, 5-метил-2,4-діоксипіримідин, 5-метилурацил — циклічна органічна сполука. Належить до головних *піримідинових основ.* Т. являє собою білі кристали (платівки або голки), добре розчинні у гарячій воді. У складі *нуклеозидів* (зокрема, тимідину), *нуклеотидів, коферментів* та *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) Т. міститься в клітинах усіх організмів. В парі з *аденіном,* утворений за принципом *комплементарності,* Т. забезпечує максимальну стабільність молекули ДНК.

ТИМКІ́ВСЬКИЙ Ілля Федорович [15 (26).VII 1773, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 15 (27).II 1853, с. Туранівка Глухівського повіту Черніг. губ., тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.] — рос. і укр. педагог, письменник і освітній діяч. Дядько М. О. *Максимовича.* Закінчив Київ. академію (1789) й Моск. ун-т (1797). Викладав рос. право в Петерб. сенатському юнкерському ін-ті (1797—1801), працював у м-ві юстиції, зробив першу спробу систематизації рос. законів, склав проект *третейського суду.* Брав активну участь у заснуванні Харків. ун-ту, до 1811 викладав у ньому право, історію і словесність, з 1805 — доктор права Моск. і Харків. ун-тів. З 1803 одночасно був куратором Харків. уч. округу. Виступав за демократизацію освіти й виховання. При сприянні Т. відкрито гімназії й повітові уч-ща в Харкові, Чернігові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Воронежі, Новгороді-Сіверському й Одесі. В 1825—38 — директор *Новгород-Сіверської гімназії.* Т. вплинув на формування пед. і наук. світогляду К. Д. *Ушинського,* який закінчив цю гімназію. Автор ряду літ. творів, надрукованих у 50-х рр. 19 ст. у журн. «Москвитянин» та «Русский архив».

М. Ф. Коваль, П. Д. Соломуха.

ТИМОКРА́ТІЯ (грец. τιμοκρατία, від τιμή — ціна, вартість. честь і κράτος — сила, влада) — форма правління, за якої держ. влада перебуває в руках привілейованої меншості, що має високий майновий ценз. Т.— варіант *олігархії.*

ТИМО́Л 2-ізопропіл-5-метилфенол — лікарський препарат, що належить до *протиглистних засобів.* Міститься у тиміановій олії, яку одержують з листя *чебрецю.* Безбарвні кристали з характерним запахом і пряно-пекучим смаком. У мед. практиці застосовують при лікуванні *анкілостомідозу,* некаторозу, *трихоцефальозу* тощо. У зв'язку з антисептичними властивостями Т. призначають також при проносах і *метеоризмі* для зменшення *бродіння* у кишечнику; для дезинфекції порожнини рота, носоглотки.

ТИМОФЄЄВ Борис Борисович [н. 5 (18).X 1915, Петроград] — укр. рад. учений в галузі системотехніки і теорії систем, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Груз. індустріальний ін-т у Тбілісі. У 1937—39 працював у н.-д. ін-ті гідроенергетики (Тбілісі). У 1944—59 — в Тбіліському н.-д. інституті гідроенергетики і споруд; з 1960 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (1962—64 — заст. директора). З 1964 — директор ін-ту автоматики. Наук. праці присвячені дослідженню поверхневого ефекту у феромагнетиках, розробці магнітопружних датчиків, нових засобів обчислювальної техніки й автоматики. Т. працює також у галузі теор. аспектів системотехніки, розробки матем., інформаційних і тех. засобів автоматизованих систем управління пром. призначення. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обраний членом ЦК Компартії України. Нагоро-

Є. К. Тикоцький.

Б. Б. Тимофєєв.

Лабораторні тиглі.

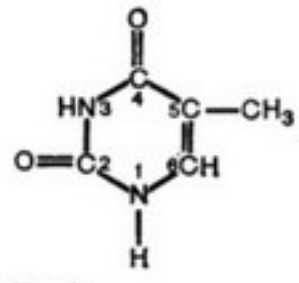

Тимін.

Н. В. Тимофєєва.

В. І. Тимохін.

Л. П. Тимош.

С. К. Тимошенко.

джений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1973. Держ. премія СРСР, 1980. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1982.

ТИМОФЄЄВ Володимир Федорович [5 (17).VIII 1858, Полтава — 14.XII 1923] — укр. рад. хімік. Закінчив Харків. ун-т (1881), в якому викладав 1882—99 (професор з 1894). У 1900—07 — професор Київ. політех. ін-ту, з 1907 — Харків. ун-ту. З 1922 — директор Українського ін-ту прикладної хімії Укрраднаргоспу (Харків). З 1923 — керівник н.-д. кафедри фіз. хімії Наркомосвіти УРСР. Осн. наук. праці присвячені дослідженню розчинності неорганічних і органічних речовин у неводних розчинниках залежно від т-ри. На основі вимірювання теплових ефектів підтвердив наявність хім. процесів під час утворювання неводних розчинів.

ТИМОФЄЄВА Ганна Гаврилівна [парт. псевд.— Галя Тимофєєва; 9 (21).IX 1896, с. Попівка, тепер смт Кіровськ Краснолиманського р-ну Донец. обл.— 4.II 1919, Київ] — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. В 1914 активно включилася в революц. роботу. Усвідомлюючи хибність політ. лінії дрібнобурж. націоналістичної *Української соціал-демократичної партії*, з якою вона була зв'язана, поступово зблизилася з більшовиками. В 1917 брала участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Харкові. Під час австронім. окупації проводила велику роботу по організації повстанського руху на Київщині — в Звенигородці, Таращі та ін. В жовтні 1918 заарештована гетьманською «державною вартою», але під тиском робітників Києва звільнена. Через деякий час разом з групою більшовиків київ. підпілля її знову заарештували. Перед визволенням Києва рад. військами Т. по-звірячому вбили петлюрівці.

ТИМОФЄЄВА Ніна Володимирівна (н. 11.VI 1935, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1969). У 1953 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще, 1981 — Моск. ін-т театрального мистецтва. В 1953—56 — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1956 — Великого театру СРСР. Партії: гол. партії в балетах П. Чайковського; Кітрі («Дон-Кіхот» Мінкуса), Асель («Асель» Власова), Мехмене-Бану («Легенда про любов» Мелікова), Егіна («Спартак» Хачатуряна), леді Макбет («Макбет» Молчанова). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИМОФЄЄВ-РЕСОВСЬКИЙ Микола Володимирович [7 (20).IX 1900, Москва — 28.III 1981, м. Обнінськ] — рад. біолог, один із засновників *радіаційної генетики*, радіаційної *біогеоценології*. Закінчив Моск. ун-т (1922). Учень С. С. *Четверикова* і М. К. *Кольцова*. В 1922—25 — співробітник Ін-ту експериментальної біології. В 1925—45 працював у Біол. ін-ті в Берліні. В 1955—64 — керівник відділу Ін-ту біології Уральського філіалу АН СРСР, 1964—69 — керівник відділу Ін-ту мед. радіології АМН СРСР (м. Обнінськ); 1969—81 — консультант Ін-ту медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. Т.-Р. сформулював осн. уявлення сучас. радіобіології — «принцип влучення» та *мішені теорію*; створив першу біофіз. модель структури *гена*; праці також з популяційної генетики, еволюційної теорії, феногенетики тощо. Член Академії «Леопольдіна» (НДР, з 1969), Академії мистецтв і наук США (з 1973) та ряду ін. академій. Нагороджений Дарвінівською медаллю (НДР, 1959), Менделівськими медалями (ЧССР, 1965, і НДР, 1970). Кімберівська премія з генетики і Золота медаль «За видатний науковий внесок в генетику» (США, 1966).

В. А. Труханов.

ТИМОФЄЄВСЬКИЙ Олександр Дмитрович [н. 8 (20).II 1887, Москва] — рос. та укр. рад. патофізіолог і онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1947). В 1912 закінчив мед. ф-т Томського ун-ту, де залишився працювати (1922—34 — зав. кафедрою). В 1934—41 — зав. відділом Харків. рентгено-онкологічного ін-ту, 1941—53 — зав. лабораторією Ін-ту клінічної фізіології, 1953—55 — Ін-ту фізіології АН УРСР (Київ); 1956—63 — зав. відділом Ін-ту експериментальної клінічної онкології АМН СРСР (Москва).

Основні праці присвячені проблемам експериментальної *гематології* і *онкології*. В 1912 вперше в Росії (разом із своїм вчителем П. П. Авроровим) застосував метод культивування клітин і тканин; описав малігнізацію тканин (перетворення на злоякісні) при дії *канцерогенних речовин* і *пухлинотворних вірусів*. Нагороджений орденом Леніна, медаллю. Держ. премія СРСР, 1948.

ТИМОФІЇВКА (Phleum) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Понад 15 видів, поширених у Європі, Азії й Африці. В СРСР — 12 видів, з них на Україні — 9. Ростуть на луках, гірських полонинах, у степах, на кам'янистих схилах, піскуватих місцях тощо. Однією з найкращих багаторічних сінокісних і пасовищних кормових рослин нечорноземної смуги і зони Полісся та Лісостепу є Т. л у ч н а (Ph. pratense). Стебла прямі, 100—200 см заввишки. Утворює багато листя (50—65 % заг. маси) яскраво-зеленого або синьо-зеленого забарвлення. Листки плоскі, по краях шорсткі. Суцвіття — густа шорстка колосовидна волоть, часто з фіолетовим відтінком. Колоски дрібні, одноквіткові, сплюснуті з боків. Насіння — дрібні плівчасті зернівки, округлоовальної форми ясно-сірого або жовтувато-бурого кольорів. Т. в травостої тримається від 3 до 5 років і більше. В сприятливих умовах дає за два укоси 60—120 ц/га сіна. Врожай насіння 4—8 ц/га. В 100 кг сіна Т. міститься 49 кормових одиниць і 3 кг перетравного білка.

На Україні поширені (1983) сорти: Зоринська місцева, Карпатська, Казаровицька, Люлинецька 1, Сарненська 35. На гірських сіножатях і полонинах Карпат поширена тимофіївка альпійська (Phleum alpinum) — цінна кормова трава. На гірських схилах, суходільних луках, по чагарниках на Закарпатті, в Карпатах і Криму зустрічається Т. гірська (Ph. montanum). На сухих луках, по чагарниках і на узліссях у зоні Степу УРСР росте Т. степова (Ph. phleoides) з стеблами, нижчими, як у Т. лучної; є також цінною кормовою рослиною. Іл. с. 246.

Г. С. Кияк.

ТИМОХІН Володимир Ілліч (н. 19.VI 1929, с. Дмитрівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1965. У 1975 закінчив Київ. консерваторію (з 1976 — її викладач). У 1953—56 — соліст Ленінгр., 1956—78 — Київ. театрів опери та балету, з 1978 — Укрконцерту. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Олекса («Арсенал» Г. Майбороди). Концертна діяльність.

ТИМОШ Лідія Петрівна (н. 12.XII 1918, Миколаїв) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (1968). Після закінчення Одес. театр. технікуму (1941) працює в Кіровогр. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Л. Кропивницького. Серед ролей — Тетяна («Суєта» Карпенка-Карого), Мавра («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Безсмертна («Правда і Кривда» Стельмаха), Ковалиха («Голубі олені» Коломійця), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

К. О. Силіна.

ТИМОШЕНКО Леонід Васильович (н. 6.V 1921, с. Ловинь Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1968. У 1948 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1964—71 — зав. кафедрою, професор Львів. мед. ін-ту. З 1971 — зав. кафедрою акушерства і гінекології № 1 Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці Т. присвячені фізіології і патології скоротливої здатності матки, матковим кровотечам, антенатальній охороні плода, механізмам *адаптації* вагітних в нормі і патології, імунологічним аспектам вагітності, зокрема *резус-фактору*, тощо. Заст. голови Укр. наук. т-ва акушерів-гінекологів (з 1970), почесний член національних наукових товариств акушерів-гінекологів НРБ, УНР, СРР.

ТИМОШЕНКО Олег Семенович (н. 4.XII 1932, м. Кремінна, тепер Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1958. У 1960 закінчив Київ. консерваторію (з 1963 — її викладач, з 1980 — професор, з 1983 — ректор). Очолював хори Вінниці, Харкова, Ворошиловграда, Києва (з 1973 — худож. керівник Засл. хорової капели УРСР Пд.-Зх. залізниці). Автор науково-методичних праць з історії та теорії

хорового мистецтва і виконавства, з питань сучас. хорової партитури і виконавської практики.

ТИМОШЕ́НКО Семен Костянтинович [6 (18).II 1895, с. Фурманка, тепер с. Фурманівка Кілійського р-ну Одес. обл.— 31.III 1970, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). Член КПРС з 1919. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1922 і 1927 закінчив Вищі військ. академічні курси, 1930 — курси командирів-єдиноначальників при Військ.-політ. академії ім. В. І. Леніна. З липня 1937 — команд. військами Пн.-Кавказ., з вересня 1937 — Харків., з лютого 1938 — Київ. особливого військ. округів. У вересні 1939 командував військами Укр. фронту, що брали участь у визволенні зх.-укр. земель. З травня 1940 до 19.VII 1941 — нарком оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР (липень — вересень 1941) і головнокоманд. військами Зх. (з липня 1941) і Пд.-Зх. (вересень 1941 — червень 1942) напрямів, одночасно командував Зх. (липень — вересень 1941), Пд.-Зх. (вересень — грудень 1941, квітень — липень 1942) фронтами, представник ставки Верховного Головнокомандування. В 1945—60 — команд. військами ряду військ. округів. З 1960 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—70 — голова Рад. к-ту ветеранів війни. В 1939—52 — член ЦК ВКП(б), з 1952 — — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—40 — член ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Перемога», ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ТИМОШЕ́НКО Степан Прокопович [11(23).XII 1878, с. Шпотівка, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.— 29.V 1972, Вуппертальт, ФРН] — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1919), іноз. член АН СРСР (з 1928), член багатьох академій світу. Закінчив (1901) Петерб. ін-т інженерів шляхів, викладав у цьому ж вузі. У 1907—11 і 1917—20 — професор Київ. політех. ін-ту, 1912—17 — професор петерб. ін-тів — політехнічного, інженерів шляхів, електротехнічного, 1919—20 — директор Ін-ту тех. механіки Укр. АН. У 1920 емігрував у Югославію. У 1922 переїхав до США. Працював (1923—27) у компанії «Вестінгауз», професор Мічіганського (1927—36) і Станфордського (1936—60) ун-тів. З 1960 — у ФРН. Осн. праці — з механіки твердих деформівних тіл і розрахунку споруд. Виконав цикл робіт щодо згину, кручення, коливань і удару стрижнів, з теорії тонких пластин та оболонок. Розв'язав задачу про концентрацію напружень поблизу отворів. Виконав розрахунки висячих мостів, валів, рейок, зубчастих коліс тощо. Створив класичні посібники — «Курс опору матеріалів» (1911) і «Курс теорії пружності» (т. 1—2, 1914—16).

ТИМОШЕ́НКО Юрій Трохимович (н. 2.VI 1919, Полтава) — укр. рад. артист естради (псевд. — Тарапунька) і кіно, нар. арт. УРСР (з 1960). В 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. На естраді — з 1940 (виступає разом з Ю. *Березі́ним*). В 1941—45 — у складі Червоноармійського фронтового ансамблю пісні і танцю. З 1946 працює в Укр. респ. естраді (з 1959 — Укрконцерт). Знімався в кіно. Ролі: Кореспондент («Центр нападу», 1949), Зінченко («Падіння Берліна», 1950), Зоценко («Поема про море», 1959) та ін. Т.—один із сценаристів, постановників і виконавців гол. ролей у кінокомедіях «Штепсель женить Тарапуньку» (1958), «І́хали ми, і́хали» (1963), «Од і до» (1976). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТИМО́ШИН Валентин Петрович (н. 6.VIII 1929, с. Пчела, тепер Брасовського р-ну Брян. обл.) — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (1956—61 — режисер, 1961—66 — гол. режисер). У 1968—83—гол. режисер Ворошиловгр. рос. драм. театру, з 1983—Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театру. Вистави: «Варвари», «Міщани» М. Горького, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика, «Камінний господар» Лесі Українки, «Фауст і смерть» О. Левади, «Цимбелін» У. Шекспіра. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТИМО́ШКО Тамара Михайлівна (по чоловіку — Головіна; н. 11.VII 1942, Астрахань) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1979. Після закінчення 1961 студії при Київ. театрі оперети працює в ньому. Серед ролей — Хівря, Своячка («Сорочинський ярмарок», «Майська ніч» Рябова, за мотивами творів М. Гоголя), Віра Холодна («На світанку» Сандлера), Атуєва («Весілля Кречинського» Колкера за мотивами п'єси Сухово-Кобиліна), Юліана, Мірабела («Сільва», «Циганський барон» Кальмана) та ін.

Ю. В. Петров.

ТИМПА́Н (від грец. τύμπανον — барабан) — 1) Стародавній ударний муз. інструмент. Попередник *литавр*. 2) Рід мідних тарілок (кімвали).

ТИМПА́Н в архітектурі — 1) Трикутне поле *фронтону*. 2) Ніша напівциркульного, трикутного або стрільчастого окреслення над вікном або дверима. У Т. звичайно розміщують скульптуру, живописні зображення тощо.

Тимпан в архітектурі.

ТИМПАНІ́Я (від грец. τύμπανον — барабан) — хвороба *жуйних* тварин; розширення газами *рубця* й *сітки* шлунка. Перебіг гострий, рідше хронічний. Гостра Т. виникає при поїданні великої кількості кормів, що легко піддаються бродінню (зелена маса бобових, борошно, висівки, прокислий жом тощо), при отруєнні, закупорці стравоходу сторонніми тілами; хронічна — при хроніч. запаленні передшлунка (сітки) й очеревини, а у телят — порушенні функції *сичуга*. Ознаки: відсутність ремигання, відмова від корму, випирання лівої черевної стінки, синюшність слизових оболонок. Заходи боротьби: при гострій Т.— зондування, масаж лівого боку черева, газовбирні (молоко, палена магнезія) і протибродильні (іхтіол, креолін) засоби, водні емульсії леткого лініменту й вазогену; при отруєннях — промивання рубця і протиотруйні засоби. В тяжких випадках — проколювання рубця троакаром.

ТИМУ́РІВЦІ — піонери і школярі, учасники дитячого руху в СРСР по наданню допомоги ветеранам Великої Вітчизн. війни і праці, пенсіонерам похилого віку, багатодітним матерям. Рух виник і поширився на поч. 40-х рр. під впливом повісті А. *Гайдара* «Тимур і його команда». В роки Великої Вітчизн. війни тимурівські команди й загони шефствували над госпіталями, дит. будинками, сім'ями фронтовиків, працювали у фонд оборони. Т. ведуть, зокрема, пошукову роботу по вивченню життя А. Гайдара (на кошти, зібрані ними, в м. Каневі організовано б-ку-музей письменника), беруть участь в охороні природи тощо. При редакції журн. «Пионер» діє Всесоюз. штаб Т., на місцях — респ., обл., районні та міські штаби. В 1973 в Артеку відбувся 1-й Всесоюзний зліт тимурівців.

Т. Л. Пономаренко.

ТИМФ, тинф (польс. tynf) — низькопробна срібна монета *Речі Посполитої*. Назва походить від прізвища керівника королівських монетних дворів 60-х рр. 17 ст. А. Тимфа. Карбування почалося з його ініціативи 1663 на Львів. монетному дворі. Т. мали номінальну вартість 30 грошів, тоді як срібла містили ледве на 12 грошів. Емісія Т. призвела до кризи грош. ринку Речі Посполитої, де Т. в 2-й пол. 17—18 ст. були однією з найпоширеніших монет. На Україні Т. були в обігу лише на тер. Галичини й Волині.

ТИМЧАСО́ВА КОМІ́СІЯ ДЛЯ РО́ЗГЛЯДУ ДА́ВНІХ А́КТІВ — наукова установа, створена 1843 в Києві при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання і видання документальних матеріалів. Комісія проводила археографічну і видавничу діяльність, збирала документи в держ., монастирських і приватних архівах, у б-ках Правобережної України, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві та за кордоном. На основі зібраних документів було створено 1852 *Київський центральний архів давніх актів*. У 1845, після ліквідації Тимчасового к-ту для дослі-

С. П. Тимошенко.

Ю. Т. Тимошенко.

В. П. Тимошин.

Т. М. Тимошко.

ТИМЧАСОВА НЕПРАЦЕЗДАТНІСТЬ

Й. А. Тимченко.

М. М. Тим'як. Глечик. Кераміка. 1958.

дження старожитностей у Києві (існував з 1835), на комісію було покладено обов'язки виявляти й досліджувати археол. пам'ятки. Комісія опублікувала ряд цінних джерел з історії України 14—18 ст. («*Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов*», «*Літопис Самовидця*», «*Архив Юго-Западной России*» та ін.). В роботі комісії брали участь М. В. *Довнар-Запольський*, В. С. *Іконников*, І. М. *Каманін*, М. І. *Костомаров*, О. М. *Лазаревський*, О. І. *Левицький*, М. О. *Максимович* та ін. В 1845—47 співробітником комісії був Т. Г. Шевченко. В 1921 вона ввійшла до складу *Археографічної комісії АН УРСР*.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ТИМЧАСО́ВА НЕПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — за рад. трудовим законодавством, тимчасові перерви у робітників і службовців у трудовій діяльності внаслідок захворювання, каліцтва, *карантину*, догляду за хворим членом сім'ї, вагітності і родів. При Т. н. працівники, звільнені від роботи за *листками непрацездатності*, одержують допомогу за держ. *соціальним страхуванням*. Допомоги по Т. н. видаються й при необхідності санаторно-курортного лікування, протезування з вміщенням до стаціонару протезно-ортопедичного підприємства. За Т. н. у зв'язку з каліцтвом або *професійними хворобами* передбачено й тимчасове переведення на ін. роботу. Право на допомогу по Т. н. мають усі робітники й службовці, а також прирівняні до них особи незалежно від місця, характеру і тривалості роботи і форм оплати праці. Члени колгоспів одержують допомогу по Т. н. за рахунок централізованого фонду соціального страхування колгоспників.

Є. О. Монастирський.

ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ 1917 — сформований 27.II (12.III) в Петрограді радою старшин 4-ї *Державної думи*. До к-ту ввійшли представники більшості фракцій Держ. думи. Очолив к-т один з лідерів *октябристів* катеринославський поміщик М. В. Родзянко. Побоюючись, що Петроградська Рада робітн. і солдатських депутатів оголосить себе новою владою, Т. к. Д. д. вирішив заявити про взяття влади в свої руки (див. *Двовладдя*). К-т робив спроби зупинити нар. революцію і врятувати монархію. 1(14). III к-т домовився з есеро-меншовицьким керівництвом Виконкому Петроградської Ради про створення нового уряду Росії. 2(15).III було створено *Тимчасовий уряд*, до складу якого ввійшло багато членів Т. к. Д. д. Комітет перетворився на один з центрів контрреволюції. Пізніше члени колишнього Т. к. Д. д. увійшли до *Передпарламенту*.

Тимофіївка лучна:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — колосовидна волоть;
4 — плоди (насіннини).

ТИМЧАСО́ВИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ У́РЯД УКРАЇ́НИ — революц. уряд Рад. України. Створений 28.XI 1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську для керівництва революц. повстанським рухом трудящих мас України проти австро-нім. окупантів і бурж.-поміщицької *гетьманщини*, для відновлення влади Рад на тер. України, здійснення невідкладних соціально-екон. заходів та підготовки умов для скликання *Третього Всеукраїнського з'їзду Рад*. До складу Т. Р.-С. у. У. входили В. К. *Аверін*, К. Є. *Ворошилов*, В. П. *Затонський*, Е. Й. *Квірінг*, Ю. М. *Коцюбинський*, *Артем* (Ф. А. Сергєєв), М. І. *Подвойський*, О. Г. *Шліхтер*, О. І. *Хмельницький* та ін. *Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 1918* проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад на Україні.

Мобілізуючи всіх трудящих на збройну боротьбу проти бурж.-поміщицького ладу, інтервентів і бурж.-націоналістичної контрреволюції, Т. Р.-С. у. У. водночас проводив велику роботу по організації рад. органів влади на місцях, створенню військ. частин, по націоналізації підприємств, організації охорони здоров'я, утворенню волосних і сільс. *комітетів бідноти*, організації нар. освіти, продовольчої справи та ін. 25.I 1919 Т. Р.-С. у. У. видав Декларацію, в якій констатував успішний розвиток соціалістичної революції та повсюдне відновлення влади *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*, накреслював широку програму соціалістичного будівництва, вказував на необхідність зміцнення єдності трудящих України з рос. народом і об'єднання Укр. Рад. Республіки з Рад. Росією на засадах соціалістичної федерації. Політ., матеріальна та військ. допомога укр. народові, подана рос. народом, ЦК РКП(б) і Раднаркомом РРФСР на чолі з В. І. Леніним, була вирішальним фактором остаточного розгрому австро-нім. та англо-франц. інтервентів, бурж.-поміщицької гетьманщини і петлюрівської *Директорії* в кінці 1918 — на початку 1919. 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10.III 1919) висловив Т. Р.-С. у. У. повне довір'я, цілковито схвалив його внутр. і зовн. політику і ухвалив, що Рад. уряд України надалі буде називатися Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Б. М. Бабій.

ТИМЧАСО́ВИЙ У́РЯД в Росії — центр. орган держ. влади, сформований після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Утворений за згодою між *Тимчасовим комітетом Державної думи 1917* і есеро-меншовицькими керівниками Виконкому Петрогр. Ради; існував з 2(15).III до 25.X (7.XI) 1917. Оскільки поряд з місц. органами Т. у.— губернськими і повітовими комісарами діяли *Ради робітничих і солдатських депутатів*, у країні встановилося *двовладдя*. Т. у. був урядом імперіалістич. буржуазії та поміщиків. Визначальну роль у ньому відігравали *кадети*, до складу його входили також представники *октябристів* і *есерів*. Т. у. не розв'язав і не міг розв'язати жодного з гол. питань революції: війни й миру, аграрного (див. *Земельні комітети*), робітничого, боротьби з розрухою і голодом, держ. устрою тощо, формально відклавши вирішення їх до скликання *Установчих зборів*. Т. у., виходячи з ідеї «єдиної і неділимої» Росії, не розв'язав і нац. питання. В статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянине Керенський!» В. І. Ленін гнівно затаврував політику Т. у. щодо України як прояв політики великодержавного шовінізму. Водночас нац.-визвольний рух всіляко прагнула використати місц. буржуазія. Укр. бурж. націоналісти створили контрреволюц. *Центральну раду*, яка заявила про свою підтримку Т. у.

Єдиною політ. партією, яка відразу ж виступила проти всякої підтримки Т. у., була партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Перехід від бурж.-демократичної революції до соціалістичної під лозунгом «Вся влада Радам!» став курсом партії, що його визначили *Квітневі тези В. І. Леніна*. Дальше поглиблення революції яскраво виявилося в політ. кризах, що викликали кризи Т. у. (див., зокрема, *Квітнева криза 1917*). Загострення зовн. і внутрішньополіт. обстановки в результаті провалу червневого наступу на фронті викликало *Червневу кризу 1917* (див. також *Липневі дні 1917*). В країні було ліквідовано двовладдя, встановлено диктатуру буржуазії. Есеро-меншовицькі Ради перетворилися на придаток Т. у. В цій обстановці партія більшовиків узяла курс на повалення бурж. диктатури шляхом збройного повстання [див. *Шостий з'їзд РСДРП(б)*]. Т. у. перейшов у наступ проти революції. В Петрограді було оголошено воєнний стан. Почалися репресії і арешти більшовиків. 7(20).VII уряд видав указ про арешт і притягнення до суду В. І. Леніна. 12(25).VII на фронті було запроваджено смертну кару. 24.VII (6.VIII) було сформовано 2-й коаліційний уряд під головуванням О. Ф. *Керенського*. Діяльність цього уряду свідчила про початок переходу до відкритої військ. диктатури. Для мобілізації сил контрреволюції Т. у. скликав 12(24).VIII московську *Державну нараду*. Однак реакційна буржуазія і вояччина не були задоволені політикою Т. у. Лідером цих сил став ген. Корнілов, який 25.VIII(7.IX) вчинив заколот. *Корніловщину* було придушено революц. народом під керівництвом більшовиків. Почалася нова, найдовша й найгостріша урядова криза. Правлячі кола вирішили 1(14).IX тимчасово передати владу «Раді п'яти», або «Директорії». Урядову кризу не було ліквідовано і *Демократичною нарадою* [14—22.IX (27.IX—5.X)].

25.IX (8.X) сформовано 3-й коаліційний уряд, 7(20).X в результаті змови есеро-меншовицьких лідерів, кадетів і Керенського створено Тимчасову раду Рос. республіки (*Передпарламент*). Прагнучи всіма засобами придушити революцію, Т. у. посилив терор, готуючи нову корніловщину. В ході Жовтневого збройного повстання вночі проти 26.X (8.XI) о 2 год. 10 хв. Т. у. було заарештовано в

Зимовому палаці [за винятком Керенського, який утік із столиці вранці 25.X (7.XI)]. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід усієї влади до Рад і створив перший Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція*).

І. Ф. Курас.

ТИМЧАСО́ВІ ПРАЦІВНИКИ́ — за рад. трудовим законодавством, робітники й службовці, яких прийнято на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їхнє місце роботи (посада), — не більше чотирьох місяців. На Т. п. розповсюджується законодавство про працю за винятками, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.IX 1974 «Про умови праці тимчасових робітників і службовців». Так, для Т. п. при укладенні *трудового договору* не встановлюється випробувальний строк. За ініціативою Т. п. цей договір може бути розірваний при попередженні адміністрації про це за три дні. Правом на відпустку або заміну її грошовою компенсацією Т. п. не користуються. Розірвання трудового договору з Т. п. до закінчення його строку провадиться адміністрацією без погодження з к-том профспілки. Трудовий договір з Т. п. вважається продовженим на невизначений строк, якщо вони працювали відповідно більше двох або чотирьох місяців і жодна з сторін не зажадала припинення трудових відносин, а також коли звільненого Т. п. знову прийнято на роботу після перерви, що не перевищує одного тижня. Т. п. підлягають держ. *соціальному страхуванню* незалежно від строку їхньої роботи. Робота Т. п. включається до загального і безперервного *трудового стажу*.

В. І. Прокопенко.

ТИМЧАСО́ВІ УПРАВЛІ́ННЯ НА ЗА́ХІДНІЙ УКРАЇ́НІ — органи нар. влади в містах і повітах Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939); перехідна форма управління, що замінила стару бурж.-поміщицьку держ. владу. Обиралися на зборах представників трудового населення. Разом з *селянськими комітетами* утворювали систему тимчасових органів нар. влади Зх. України.

Керівництво Т. у. на З. У. та сел. к-тами здійснювали обласні тимчасові управління, організовані 3.X 1939 в центрах кол. воєводств — містах Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі і Луцьку. Т. у. на З. У. створили робітн. гвардію, відновили роботу підприємств і установ, запровадили робітн. контроль, відкрили школи рідною мовою, підготували скликання *Народних Зборів Західної України*. Існували до утворення на Зх. Україні органів Рад. влади.

ТИМЧАСОВОЗОБОВ'Я́ЗАНІ СЕЛЯ́НИ — категорія колишніх поміщицьких селян, звільнених від кріпацтва Положеннями 19.II (3.III) 1861, але не переведених на викуп (див. *Викупна операція*). Строк тимчасовозобов'язаних відносин встановлено не було. За користування землею Т. с. відбували феод. повинності (*оброк* або *панщину*). На Правобережній Україні в період *польського повстання 1863—64* царський уряд оголосив про припинення тут усіх обов'язкових відносин між поміщиками і Т. с. з 1 (13).IX 1863. До 19.II 1870 на викуп перейшло 66,59 % селян. Категорію Т. с. в Росії, у т. ч. й на Україні, ліквідовано указом від 28.XII 1881 (9.I 1882), за яким усі селяни до 1 (13).I 1883 повинні були обов'язково викупити надільні землі.

Літ.: Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968.

ТИМЧЕ́НКО Євген Костянтинович [27.X (8.XI) 1866, Полтава — 22.V 1948, Київ] — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1911 працював у Варшавському ун-ті, 1918—32 — профе́сор Київ. ун-ту. У 1919—48 (з перервами) — наук. співробітник АН УРСР. Осн. праці: «Курс історії українського язика» (1927), «Функції генетива в південноруській мовній області» (1913), «Локатив в українській мові», «Номінатив і датив в українській мові» (обидві — 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928), «Програма до збирання діалектних одмін української мови» (1910, у співавт.), «Історичний словник українського язика», вип. 1—2 (співавтор і редактор, 1930—32) та ін. Автор шкільних підручників: «Українська граматика» (1907) та «Українська граматика для шкіл середніх» (1918). Т. належать переклади укр. мовою карело-фінського епосу «*Калевала*» та окремих пісень ест. епосу «*Калевіпоег*», творів М. Метерлінка, Г. Мопассана та ін.

М. А. Жовтобрюх.

ТИ́МЧЕНКО Йосип Андрійович (26.XI 1852, с. Окіп, тепер Золочів. р-ну Харків. обл.— 20.V 1924, Одеса) — укр. рад. механік-винахідник. Син кол. кріпака. Перші знання здобув як учень мех. майстерні Харків. ун-ту. З 1880 працював механіком у Новоросійському ун-ті в Одесі, де устаткував майстерню. Винайшов електрич. сигналізатор для телеграф. проводів на залізниці, апарати для визначення пошкодження рейок, корабельних двигунів, ряд конструкцій автоматич. метеорологічних приладів (сейсмограф, барограф тощо). Створив макет першої в світі телефонної станції. В 1893 виготовив два апарати — «снаряд для аналізу стробоскопічних явищ» (за участю проф. М. Любимова) і кінетоскоп (у співавторстві з М. Фрейденбергом), що здійснювали знімання та проекцію рухомих зображень на екрані — прототип сучас. кінознімального і кінопроекційного апаратів. Окремі вузли апаратів Т. було використано в моделях кіноапаратів поч. 20 ст. У рад. час Т. та його учні брали участь в обладнанні першого рад. кінотех. підприємства — одес. з-ду «Кінап».

Літ.: Цесевич В. П., Корпун Я. Ю. Механік-винахідник Й. А. Тимченко. К., 1961; Шимон О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964.

О. О. Шимон.

ТИ́МЧЕНКО Марфа Ксенофонтівна (н. 25.III 1922, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, нар. художник УРСР (з 1977). Мистецтву розпису навчалася 1936—38 у Петриківській школі декоративного малювання у Т. *Пати*, 1938—41 — у Київ. школі майстрів нар. творчості. В 1954—77 — художник Київ. експериментального заводу худож. кераміки. Оздоблює вироби з фарфору в традиціях петриківського розпису, застосовуючи техніку надглазурного та підглазурного розпису на фарфорі. Твори: вази — «Ювілейна ваза» (1962), «І вітряки на полі... І долом геть собі село» (1964), «Коло млину, коло броду» (1972); декоративне блюдо «Багатство» (1970) та ін. Автор плакатів, книжкової графіки, підлакового розпису на дереві. Виконує також розписи на папері та картоні: «У морі» (1963), «Сиві птахи» (1966), «Курінь» (1970), «Ведмежа сім'я» (1972—73), «Дощ у Седневі» (1975). Працює і в галузі монументального декоративного розпису (художнє оформлення магазину «Казка» в Києві, 1979, у співавт. з І. Скицюком та О. Скицюк). Твори Т. експонуються на республіканських, всесоюзних та міжнародних виставках. Зберігаються в ДМУНДМ у Києві та інших музеях. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

М. К. Тимченко.

М. К. Тимченко. Столовий сервіз. Фарфор, розпис. 1975.

Літ.: Марфа Тимченко. Альбом. К., 1974.

Г. А. Мєстечкін.

ТИМ'ЯК Марія Михайлівна (19.I 1889, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 1970, там же)— укр. рад. майстер художньої кераміки. Створила оригінальні зразки глиняного посуду (миски, полумиски, глечики, вазочки), фігурки баранів, розписані геом. орнаментом. Твори зберігаються в музеях Києва і Львова.

ТИН — 1) Огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт. 2) Огорожа з жердин, покладених горизонтально й закріплених між стовпчиками.

Тин.

ТИНАМУПОДІ́БНІ, тинаму, схованохвости (Tinamiformes) — ряд *птахів*. Довж. до 40 см, маса 0,2—1,5 кг; самки більші за самців. Т. схожі на *куріпок*, але дзьоб видовжений, тонкий, трохи загнутий донизу. Рульові пера хвоста сховані під покривними (звідси й інша назва — схованохвости). Забарвлення бурувате або коричневе, у деяких видів самки яскравіші від самців. В ряді 9 родів, що об'єднують 42 види. Поширені на рівнинах і в горах Центр. і Пд. Америки. Трапляються в лісах, чагарникових заростях і степових ландшафтах. Осілі. Тримаються на землі. Живляться рослинними кормами, іноді дрібними тваринами. Ведуть сутінковий або нічний спосіб життя. Частина видів полігами (*поліандрія*). Гніздо на землі. Кладку з 1—12 яєць насиджує самець протягом 16—20 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Викопні рештки відомі починаючи з пліоцену.

Л. О. Смогоржевський.

Тинамуподібні. Криптурела (Crypturellus variegatus).

ТИ́НДА (до 1975 — с-ще Тиндинський) — місто обласного підпорядкування Амур. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Тинді (бас. Амуру). 55 тис. ж. (1983). Залізнична станція *Байкало-Амурської магістралі*, 1975 з-цею з'єднана з Транссибірською магістраллю. Підприємства по обслуговуванню буд-ва та експлуатації Байкало-Амурської магістралі, Управління Байкало-Амурської з-ці; лісозаготівельне об'єднання.

ТИНЯКО́В Юхим Дмитрович (парт. псевд.— Федя Некрасов; 1893, с. Олексіївка, тепер Первомайського р-ну Харків. обл.— 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Працював у кравецьких майстернях Москви, Лозової, Харкова. В 1912—14 проводив роботу в правлінні профспілки кравців, у більшовицькій організації Міського р-ну Харкова. В 1915—17 — член Харків. к-ту РСДРП. З серпня 1917 — член Виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, працював в агіт. колегії Харківського і Донецько-Криворізького обласного к-тів РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ЦВК. З грудня 1917 — політ. комісар Харків. загону Червоної гвардії, що воював проти контрреволюц. військ Каледіна в Донбасі і на Дону. Розстріляний каледівцями.

ТИНЯ́НОВ Юрій Миколайович [6 (18).X 1894, м. Рєжиця, тепер м. Резекне Латв. РСР — 20.XII 1943, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Перша кн. «Достоєвський і Гоголь» (1921). Літературознавчі праці — «Проблема віршованої мови» (1924), зб. «Архаїсти і новатори» (1929). Автор історико-біографічних романів «Кюхля» (1925), «Смерть Вазір-Мухтара» (1927—28) — про О. Грибоєдова, «Пушкін» (ч. 1—3, 1935—43, незак.), повістей і оповідань «Підпоручик Кіже» (1928; однойменн. фільм, 1934), «Воскова персона» (1931), «Малолітній Вітушишников» (1933), кіносценаріїв, статей з історії кіно. Подіям на Україні присвятив оповідання «Чернігівський полк чекає» (1932). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М.—Л., 1959; Пушкин и его современники. М., 1969. Пушкин. М., 1981; У к р. п е р е к л.— Кюхля. Х.— Одеса, 1937; Пушкін, ч. 1. К.—Х., 1937.

М. М. Радецька.

ТИП (від грец. τύπος — відбиток, форма, зразок) — 1) Зразок, модель для групи предметів, форма чого-небудь; вид, рід, різновид. 2) Одиниця розчленування, що вивчається в *типології*. 3) Найвища систематична категорія або одиниця класифікації в *ландшафтознавстві* (Т. ландшафту, Т. місцевості) та в ін. науках, що вивчають окремі компоненти природного середовища,— Т. рельєфу, Т. клімату тощо. 4) Людина, наділена характерними властивостями, яскравий представник якоїсь групи людей — стану, класу, нації, епохи. 5) В літературі й мистецтві характер, образ, який в узагальненій формі втілює певні риси характеру, зовнішності (див. *Образ художній*).

ТИП у б і о л о г і ї — вища систематична категорія, що об'єднує споріднені *класи* тварин. Так, Т. *молюсків* об'єднує 7 класів: *панцирні молюски, борозенчасточереві молюски,* моноплакофори, *черевоногі молюски, лопатоногі молюски, двостулкові молюски, головоногі молюски*. Деякі Т. поділяють на *підтипи*. Напр., Т. *хордових* поділяють на 3 підтипи: покривники, *безчерепні* й *хребетні*. В ботаніці Т. відповідає *відділ*. Розрізняють також т и п в и д у — зразок (екземпляр), за яким встановлено *вид* рослин чи тварин. т и п р о д у — найтиповіший вид даного *роду* та ін. Див. також *Систематика* біологічна.

ТИП ДЕРЖА́ВИ — історичний різновид *держави*, який визначається її екон. основою, класовою сутністю і соціальним призначенням. Кожній *суспільно-економічній формації* відповідає конкретний Т. д. Історії відомі рабовласницький, феод., бурж. та соціалістичний Т. д. Перші три є типами д-в експлуататорських класів і грунтуються на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації трудящих. *Соціалістична держава* — якісно новий Т. д. Вона виступає знаряддям влади трудящих на чолі з робітн. класом (на 1-му етапі розвитку — це д-ва *диктатури пролетаріату*, в умовах зрілого соціалізму — соціалістична загальнонар. д-ва). Її призначення — ліквідація соціальної нерівності між людьми, побудова соціалістичного й комуністичного суспільства. За певних істор. умов можливе виникнення перехідних типів д-в. Це, насамперед, д-ви, які стали на шлях некапіталістичного розвитку, та д-ви, що здійснюють перехід від бурж.-демократичної до соціалістичної революції (д-ви революційно-демократичної диктатури робітн. класу та непролет. трудящих мас). Див. також *Форма правління*.

В. П. Зенін.

ТИП РОСЛИ́ННОСТІ — сукупність схожих за будовою і зовнішнім виглядом *формацій рослинних, домінантні види* яких належать до тієї самої *життєвої форми* (часто до тієї самої *екобіоморфи*). Т. р. є найвищою класифікаційною одиницею рослинного покриву. Т. р. виділяють за екологоморфологічним принципом. На території УРСР є такі Т. р.: ліси, чагарники, пустища, степи, фриганоподібні, напівчагарники, луки, болота, солончаки. Існують також класифікації Т. р. за ін. принципами.

ТИ́ПИ НЕРВО́ВОЇ СИСТЕ́МИ, типи вищої нервової діяльності — сукупність основних природжених властивостей нервових процесів, що відбуваються в *корі великих півкуль головного мозку* і визначають індивідуальні особливості *вищої нервової діяльності* хребетних тварин і людини. В основу класифікації Т. н. с., створеної І. П. *Павловим*, покладено силу, урівноваженість і рухливість процесів *збудження* і *гальмування*. Павлов вважав, що 4 осн. Т. н. с., спільні для тварин і людини, відповідають давньогрец. класифікації Гіпократа про *темпераменти* людини. Розрізняють 4 Т. н. с.: сильний неврівноважений із значним переважанням процесу збудження над гальмуванням, нестримний; сильний урівноважений з рухливими процесами збудження і гальмування; сильний урівноважений з інертними процесами збудження і гальмування; слабкий з повільними процесами збудження і гальмування. Тварини першого типу збудливі, агресивні. Люди з таким Т. н. с. (*холерики*) легко збуджуються, нестримані; вони енергійні, сміливі в судженнях і схильні до рішучих діянь, але іноді необачні в своїх вчинках. У тварин другого типу легко виробляються як *умовні рефлекси*, так і всі види внутр. гальмування. Люди з таким Т. н. с. (*сангвініки*) відрізняються широкими інтересами, допитливі, енергійні, з великим самовладанням і стриманістю характеру. Характерна особливість третього Т. н. с.— уповільненість, «солідність», виняткова врівноваженість у поведінці. Люди з таким Т. н. с. (*флегматики*) енергійні і наполегливі, їм властива постійність у звичках і прихильностях. Люди з слабким Т. н. с. (*меланхоліки*) характеризуються боязкістю, замкненістю, надмірною чутливістю, схильні перебільшувати труднощі. Існують також проміжні (середні) Т. н. с. Кожний Т. н. с. виявляється характерними рисами поведінки, але поведінка людини в цілому зумовлена також вихованням і навчанням (в широкому розумінні). У людини умови життя, насамперед соціальні, можуть змінити не тільки поведінку, але й весь психічний склад. Крім Т. н. с., спільних для людини і тварин, І. П. Павлов виділяв окремі (притаманні лише людині) Т. н. с., що визначаються співвідношенням першої і *другої сигнальних систем*: розумовий — із значним переважанням другої сигнальної системи; художній — з яскравим виявом *першої сигнальної системи*; середній — обидві системи певною мірою урівноважені (до цього типу належить переважна більшість людей). Окремі Т. н. с. людини вивчені ще недостатньо. Вчення про Т. н. с. має велике практичне і теор. значення, зокрема при вивченні перебігу і розробці діагностики *психічних хвороб*, при підборі лікарняної тактики під час лікування конкретного хворого, а також для *генетики, селекції, ветеринарії, психології, педагогіки*.

Літ.: Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. М., 1951; Красногорский Н. И. Труды по изучению высшей нервной деятельности человека и животных, т. 1. М., 1954; Типологические особенности высшей нервной деятельности. М., 1956; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981.

І. В. Пінчук.

ТИ́ПІВ ТЕО́РІЯ — спосіб побудови формальної (математичної) логіки, при якому вводиться розріз-

нення об'єктів різних рівнів (типів); один із способів виключення з логіки і *множин теорії* парадоксів та *антиномій*. Вперше Т. т. розвинув нім. математик і логік Е. Шредер, використовував Б. *Рассел* та ін.

ТИПІЗА́ЦІЯ в техніці і будівництві — зведення численних і різноманітних форм виробів (деталей, конструкцій, споруд) або технологічних процесів до мінімальної кількості раціональних *типів*, марок, видів на основі загальних технічних характеристик; один з методів *стандартизації*. Т. здійснюється на основі *уніфікації*, даючи змогу виявляти необхідний мінімум схожих конструктивних, технологічних і функціональних ознак, номенклатуру *параметрів* і типорозмірів. У техніці Т. є основою для групових методів обробки деталей і вузлів, організації потоково-масового або серійного виробництва за найдосконалішою технологією (див. *Потокове виробництво*) з застосуванням типової *оснастки технологічної*. У буд-ві Т., здійснювана на основі модульної системи (див. *Модуль* в архітектурі та будівництві), характеризується використанням *типових проектів*, типових секцій і конструкцій, стандартних деталей. Вона прискорює *проектування* об'єктів, створює умови для *індустріалізації* буд-ва, скорочує строки зведення будинків і споруд. Т. сприяє впровадженню прогресивних методів виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості і поліпшенню якості продукції.

В. М. Шимановський, В. Б. Барський.

ТИПО́ВЕ (від грец. τύπος — зразок) — нормальне, зразкове, найімовірніше для даної конкретної системи об'єктивного світу. Категорія Т. застосовується в різних галузях науково-філос. думки, особливо в *естетиці*. Поняття «типове» стає визначальним в естетиці 19 ст. (В. Г. Бєлінський, І. Тен, Г. Брандес та ін.), пов'язаній з художнім *реалізмом*, який Ф. Енгельс охарактеризував як «правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 33). Створення засобами типізації худож. образів вимагає специфічного худож. узагальнення. Т. в мистецтві й л-рі передбачає реалістичне відображення типових явищ життя, розкриття сутності процесів і суперечностей, які лежать в основі сусп. розвитку. Взаємозв'язок Т. з *партійністю, ідейністю* й *народністю* в мистецтві становить одну з осн. особливостей мистецтва *соціалістичного реалізму*.

ТИПОВИ́Й ПРОЄ́КТ — *проект* однотипних житлових будинків, громадських і пром. споруд, призначений для масового будівництва в містах і селах. В СРСР Т. п. складають проектні ін-ти за держ. планом типового проектування і погоджують з відповідними держ. органами. Затверджує Держбуд СРСР. Вони обов'язкові для всіх міністерств та відомств. Буд-во за Т. п. провадиться після прив'язки проектів до конкретних буд. майданчиків.

ТИПОВІ ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО ТРУДОВО́ГО РОЗПОРЯ́ДКУ — основний нормативний акт, що регулює внутрішній трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях. Затверджений Держ. к-том з питань праці і заробітної плати СРСР за погодженням з ВЦРПС 29.IX 1972. Мета правил — сприяти вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці, зміцненню соціалістичної дисципліни праці та її організації на наук. основі, раціональному використанню *робочого часу*, високій якості праці, підвищенню її продуктивності та ефективності сусп. виробництва. Т. п. в. т. р. містять розділи: заг. положення, порядок прийому і звільнення працівників; осн. обов'язки працівників; осн. обов'язки *адміністрації*; робочий час і його використання; заохочення за успіхи в роботі; стягнення за порушення *дисципліни трудової*. На підставі Т. п. в. т. р. м-ва і відомства за погодженням з відповідними центр. (республіканськими) к-тами профспілок видають галузеві правила з урахуванням особливостей даної галузі нар. г-ва, а адміністрація за погодженням з к-том профспілки встановлює правила відповідно до умов даного підприємства, установи, орг-ції. В колгоспах правила затверджуються заг. зборами. При прийомі на роботу працівника адміністрація зобов'язана ознайомити його з цими правилами. В деяких галузях нар. г-ва (залізнич., водний, повітряний транспорт, зв'язок) і стосовно окремих категорій працівників діють *статути про дисципліну*.

Б. С. Беззуб.

ТИПОВО́ГО І ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНОГО ПРОЕКТУВА́ННЯ ЖИТЛОВИ́Х ТА ГРОМА́ДСЬКИХ БУДИ́НКІВ ІНСТИТУ́Т зональний науково-дослідний та проектний (ЗНДІЕП) — установа Держцивільбуду при Держбуді СРСР. Організований 1963 у Києві. Гол. ін-т у галузі житловоцивільного буд-ва в УРСР та Молд. РСР. Комплексний інститут, діяльність якого базується на циклі «наука — експеримент — проектування — виробництво». У складі ін-ту (1983) — 4 відділення: наукове, проектне, архітектурно-будівельної кібернетики з експериментальним проектно-обчислювальним центром, виробничо-експериментальна база. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка ефективних конструкцій громад. будинків для районів із складними геолого-кліматичними умовами, проектування жител і громад. будинків, автоматизація проектного процесу. З 1964 ін-т видає респ. міжвідомчий наук.-тех. збірник «Строительство и архитектура», з 1973 — збірники «Архитектура жилых зданий», «Архитектура общественных зданий», «Автоматизация проектирования объектов гражданского строительства», «Эффективные конструкции гражданских зданий».

О. І. Заваров.

ТИПОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — *класифікація мов* світу на основі подібності їхньої граматичної будови незалежно від походження й розвитку цих мов. За Т. к. м., яка розвинулася з морфологічної класифікації мов, існують такі типи мов: ізолюючий (див. *Ізолюючі мови*), аглютинативний (див. *Аглютинативні мови*), флективний (див. *Флективні мови*) та полісинтетичний (див. *Полісинтетичні мови*). Є й більш загальний поділ на *синтетичні мови* й *аналітичні мови*.

С. В. Семчинський.

ТИПОЛО́ГІЯ (від *тип* і грец. λόγος, тут — визначення, виділення у групи) — засіб наукової *класифікації* об'єктів за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. Найважливіша особливість Т. полягає в тому, що вона дає змогу охопити класифікацією не тільки пізнані об'єкти, а й указати на можливість існування об'єктів, ще невідомих на той чи ін. час науці (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). Т. використовується в багатьох науках, але найістотнішу роль вона відіграє там, де об'єкти особливо різнорідні за своїми властивостями, — в біології, хімії, географії, мовознавстві, психології тощо. Т. у мовознавстві — розділ *мовознавства*, який встановлює й узагальнює найістотніші риси структури мови взагалі на основі вивчення будови окремих мов і широкого їх зіставлення. Типологічна методика спрямована на виявлення подібності у *фонології*, *морфології*, *синтаксисі* та *лексиці* різних мов і встановлення *універсалій лінгвістичних*, а також типів мови — узагальнених ідеалізованих понять про характер будови мови. Типи мов визначаються за способом вираження понять, технікою вираження відношень і ступенем синтезу в граматиці. Типологічні дослідження проводяться і на базі окремих підсистем мовної системи, тому розрізняють фонологічну, морфологічну, синтаксичну й семантичну Т. Встановлювані типологічні ознаки відображають найхарактерніші особливості даної підсистеми, але в будові мови вони поєднуються в різних співвідношеннях, тому одна з них визначається провідною. На основі структури слова побудовано *типологічну класифікацію мов*, але типи мов не засвідчено в чистому вигляді, бо в процесі еволюції тип мови може змінюватись. Типологічні дослідження в мовознавстві започаткував Ф. *Шлегель*. Пізніше Т. мов розробляли нім. вчені А. В. *Шлегель*, В. *Гумбольдт*, Г. *Штейнталь*, А. *Шлейхер*; амер. Е. *Сепір*, Дж. Грінберг; франц. А. *Мартіне*; чес. В. Скалічка; рос. дореволюц. вчений П. Ф. *Фортунатов* і рад.— І. І. *Мещанинов*, Б. О. Успенський, Ю. В. Рождественський, Г. А. Климов, В. М. Ярцева та ін.

Літ.: Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969; Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980.

А. Т. Ішмуратов, С. В. Семчинський (у мовознавстві).

ТИПОМЕТРІ́Я (від грец. τύπος — відбиток і μετρέω — вимірюю) —

Газонаповнений тиратрон.

друкарська система одиниць довжини, якими вимірюють лінійні розміри *лі́тер*, рядків, книжкових, журнальних або газетних шпальт тощо. Одиницями Т. є *пункт* (в СРСР та більшості європ. країн дорівнює 0,376, в США і Великобританії — 0,351 мм) і квадрат (див. *Квадрат* у поліграфії), що складається з 48 пунктів. Між пунктом і квадратом розрізняють проміжні одиниці: $^1/_8$ квадрата (*нонпарель*), $^1/_6$ (*петит*), $^1/_4$ (*цицеро*), $^1/_2$ квадрата та ін.

ТИПОМОРФІ́ЗМ МІНЕРА́ЛІВ (від *тип* і грец. μορφή — вигляд, форма, обрис) — сукупність ознак *мінера́лів* і мінеральних асоціацій, за якими можна судити про процеси й умови, в яких вони утворюються. Типоморфні властивості (ознаки) мінералів, типоморфні мінерали й асоціації безпосередньо характеризують умови середовища мінералоутворення (лужності, кислотності, *парціального тиску* газів, складу розчинів або розплавів тощо). До типоморфних властивостей мінералів належать: типоморфізм конституції мінералів, *включень в мінералах*, обрису, габітусу й анатомії кристалів та зерен мінералів, фіз. властивостей мінералів. Поняття «типоморфізм мінералів» ввів австр. мінералог Ф. Бекке 1903. Т. м.— одна з основних проблем сучас. *мінералогії*. Типоморфні ознаки мінералів мають велике значення при оцінці рудоносності геол. утворень і розшуках родовищ *корисних копалин*. *В. І. Павлишин.*

ТИПЧА́К, костриця борозниста (Festuca sulcata) — рослина з роду *костриця* родини злакових. Заввишки до 50 см. Утворює густі щільні дернини. Росте по степах, кам'янистих схилах, сухих луках і лісових галявинах. Має добрі кормові якості. Придатний для згодовування всім видам худоби.

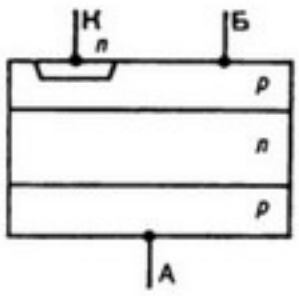

Тиристор (структура): А — анод; К — катод; Б — керуючий електрод; *n* — область з провідністю *n*-типу; *p* — область з провідністю *p*-типу.

ТИР (франц. tir, від tirer — тягнути; натягувати тятиву, звідси — стріляти) — спорт. споруда для безпечної стрільби по мішенях з ручної вогнепальної або пневматичної нарізної зброї на учбово-тренувальних заняттях і змаганнях. Розрізняють Т. закриті, напівзакриті й відкриті (польові). Т. має стрілецьку галерею з вогневим рубежем, вогневу зону (довжина дорівнює дистанції стрільби), кулеприймач, підсобні й учбові приміщення, склади зброї та патронів. У Т. можна вести стрільбу на відстані від 10 до 300 м. Існують також Т.-атракціони, в яких стрільба ведеться з пневматичної або малокаліберної зброї.

ТИРА́ДА (франц. tirade, з італ. tirata, від tirare — тягнути) — довга фраза, багатослівна репліка, монолог, виголошені в піднесеному тоні.

ТИРА́Ж (франц. tirage, від tirer, тут — друкувати) — 1) Розіграш облігацій держ. позики, білетів лотереї або рахунків виграшних вкладів. 2) Кількість примірників друкованого видання.

ТИРА́Ж у поліграфії — кількість примірників друкованого видання однієї назви. В СРСР та ін. соц. країнах Т. періодичних видань (*газет, журналів*) визначається вид-вом за кількістю (разом з роздрібним продажем) передплатників. Т. *книг, брошур* та ін. видань вид-во встановлює разом з книготорговельними організаціями. Вказують Т. у вихідних даних видання. Розрізняють звичайно Т. малий (до 15 тис. екз.), середній (до 100), великий (до 200) і масовий (понад 200 тис. екз.). Т. масовий друкують частинами (їх наз. заводами).

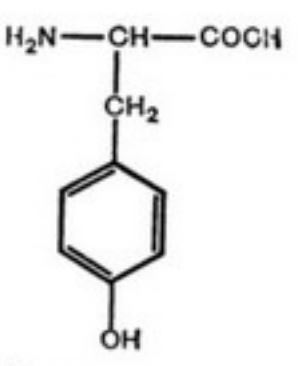

Тирозин.

ТИРА́Н (грец. τύραννος) — 1) У Стародавній Греції і ряді середньовічних міст-держав Пн. і Серед. Італії одноособовий правитель, який прийшов до влади насильницьким шляхом. 2) Правитель, що діє шляхом сваволі й насильства, деспот. 3) Переносно — жорстока людина, мучитель.

ТИРАНІ́Я (грец. τυραννίς)— 1) У Стародавній Греції форма держ. влади, встановлена насильницьким шляхом і основана на одноособовому правлінні *тирана*. 2) Форма політ. ладу ряду середньовічних міст-держав у Пн. і Серед. Італії. 3) Переносно — правління, засноване на деспотизмі.

ТИРА́СПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Молд. РСР. Розташований на лівому березі Дністра. Залізнична станція, пристань. 154 тис. ж. (1983). Засн. 1795 як місто поблизу військ. укріплення, спорудженого з ініціативи О. В. *Суворова* 1792. В 1873 з'єднаний з-цею з Кишиневом. Під час громадян. війни 1918—20 був визволений 12.II 1920 бригадою Г. І. *Котовського* від білогвардійців. У 1929—40 Т.— столиця Молд. АРСР. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Т.— значний центр харчової (агропром. об'єднання «Молдплодоовочпром», м'ясокомбінат, винно-коньячний завод та ін.) і маш.-буд. (заводи: ливарних машин, «Електромаш», електроапаратний, «Металолітографія», «Молдавізолит», металовиробів, автопричепів та ін.) пром-сті. Молдавська ДРЕС. Серед ін. підприємств — об'єднання: бавовняне, швейне, прядильно-ватне, «Автополив»; ф-ки: типоофсетна, сувенірів та меблева. У Т.— пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр. Історико-краєзнавчий музей. Уродженцем Т. був рад. хімік М. Д. *Зелінський*.

ТИРАТРО́Н [від грец. θύρα — двері, вхід і (*елек*)*трон*] — триелектродний (анод, катод, керуюча сітка) *іонний прилад* тліючого розряду (з холодним катодом) або розряду несамостійного дугового (з розжареним катодом). Є прилади і з кількома керуючими сітками (звичайно молібденовими або нікелевими дисками з отворами). Т. (мал.) являє собою герметичний балон, заповнений інертними газами, парою ртуті або воднем, у середовищі яких при певному значенні напруги на сітці й виникає електр. розряд. Т. тліючого розряду застосовують в осн. як *реле*, елемент запам'ятовуючих пристроїв обчислювальної техніки, перетворювач електр. сигналів малої потужності. Т. дугового розряду — переважно в колах формування потужних імпульсів електр. струму (імпульсні Т.), напр. у *модуляторах* радіолокаційних станцій. Т. з густою сіткою з молібденового або нікелевого дроту наз. таситроном.

ТИРЕОЇ́ДИН (від грец. θυρεοειδής — щитовидний) — лікарський гормональний препарат, виготовлений з *щитовидної залози* забійної худоби. Жовто-сірий порошок з слабким запахом. Містить два гормони: *тироксин* і трийодтиронін. Дія Т. визначається гол. чин. вмістом тироксину. Механізм її зводиться до посилення *обміну речовин*, енергетичних процесів, зокрема *основного обміну*, стимуляції росту тканин. Т. викликає підвищення потреби тканин в кисні, гальмує *біосинтез* і виділення в кров *тиреотропного гормону*. Показання: *гіпотиреоз* первинного і вторинного походження, автоімунний тиреоїдит, ендемічний і спорадичний *зоб*, рак щитовидної залози тощо. Призначають Т. у порошках та таблетках всередину. Дози ретельно підбираються, враховуючи вік хворого, характер і перебіг хвороби. При передозуванні Т. можливі явища *тиреотоксикозу, стенокардії* тощо. Т. слід застосовувати під ретельним лікар. наглядом. *А. С. Єфімов.*

ТИРЕОТОКСИКО́З (від грец. θυρεός — щит і *токсикоз*), базедова хвороба — одне з найпоширеніших і тяжких ендокринних захворювань, що характеризується підвищенням функціональної активності *щитовидної залози* і супроводиться збільшенням в крові вмісту гормонів (*тироксину*, трийодтироніну). Надмірна кількість цих гормонів викликає порушення діяльності різних органів і систем організму, зміни процесів *обміну речовин* (збільшення *основного обміну*) і гормональні зрушення (у жінок — порушення менструального циклу — кровотечі, у чоловіків — гіпотрофія яєчок, порушення процесу розвитку *сперматозоїдів* тощо). Причинами виникнення Т. можуть бути психічні травми, інфекції (грип, ангіна, скарлатина та ін.), в останні роки провідна роль у виникненні цього захворювання відводиться *автоімунним процесам*. Ознаки Т.: збільшення щитовидної залози (див. *Зоб* у людини), прискорене серцебиття, зменшення маси тіла при нормальному або підвищеному апетиті, поширена пітливість, тремтіння рук, посилення збудливості, м'язова кволість, проноси, витрішкуватість тощо. Лікування: тиреостатичні препарати (препарати йоду, мерказоліл тощо); коли протягом 4—6 місяців лікування не дає ефекту, вдаються до хірургічного втручання або радіотерапії.

В. П. Комісаренко.

ТИРЕОТРО́ПНИЙ ГОРМО́Н, ТТГ, тиреотропін (від грец. θυρεός — щит і τρόπος — напрям) — *гормон* передньої частки *гіпофіза* вищих тварин та людини, що впливає гол. чин. на *щитовидну залозу*. *Біосинтез* Т. г. регулюється специфічним тиреотропін-рилізинг-фактором (див. *Рилізинг-гормони*) гіпоталамуса і здійснюється в ендоплазматичному ретикулумі тиреотрофів — базофільних (див. *Базофілія*) клітин аденогіпофіза; виділюється Т. г. через канали

ретикулуму. За хім. природою — *глікопротеїд* з мол. м. 28 000. Молекула Т. г. складається з субодиниць, що відрізняються за вмістом і послідовністю амінокислот. Т. г. стимулює розщеплення білка тиреоглобуліну в фолікулах щитовидної залози та біосинтез *тироксину* і трийодтироніну і виділення їх у кров; сприяє збільшенню фолікулярних клітин. В мед. практиці застосовують тиротропін (очищений водний екстракт тканин передньої частки гіпофіза великої рогатої худоби) для диференційної діагностики *гіпотиреозу* і пухлин щитовидної залози.

А. С. Єфімов.

ТИРИ́СТОР [від грец. θύρα — двері, вхід і (*рез*)*истор*] — контактний *напівпровідниковий прилад* на основі переважно монокристала кремнію з властивостями електр. *вентиля*. В Т. використовуються нелінійні властивості специфічної області монокристала кремнію — *електронно-діркового переходу*, де відбувається перехід від електронної (*n*) до діркової (*p*) електропровідності, що й зумовлює вентильну провідність приладу. До найпоширеніших належать тріодні Т. (мал.), або триністори (з трьома зовн. виводами — катодом, анодом, керуючим електродом), що в їхньому монокристалі кремнію розрізняють дві області з провідністю *n*-типу і дві — з провідністю *p*-типу. Є також діодні Т., або диністори (без керуючого електрода). За призначенням Т. бувають з односторонньою провідністю, з двосторонньою (симетричні), швидкодіючі, високочастотні, імпульсні, двоопераційні та спеціальні. Створено Т., що їх перемикають світлом (фототиристори),— засоби *оптоелектроніки*, а також швидкодіючі Т. на основі арсеніду галію. Т. застосовують гол. чин. в енергетиці та перетворювальній техніці.

ТИРКЕ́ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. 1280 м. Складений з вапняків. Розвинуті карстові (див. *Карст*) форми рельєфу — воронки, каррові поля. Вершина вкрита гірсько-луково-степовою рослинністю, на схилах — буковий ліс, збереглась заповідна ділянка тиса ягідного (бл. 800 дерев). У межах Т.— заказник лікар. рослин.

О. В. Єна.

ТИРЛИ́Ч (Gentiana) — рід рослин родини тирличевих. Одно- і багаторічні трави та півкущі з супротивними, сидячими листками. Квітки сині, блакитні, рідше жовті. Плід — коробочка. Бл. 400 видів, пошир. переважно в помірних широтах земної кулі. В СРСР — 93 види, в т. ч. в УРСР — 12, напр. Т. звичайний (G. pneumonanthe), Т. вирізаний (G. excisa), Т. карпатський (G. carpatica), Т. жовтий (G. lutea) та ін. Корені і кореневища Т. жовтого використовують в медицині і в коньячно-горілчаному виробництві. Деякі види вирощують як декоративні.

ТИ́РНОВО — колишня (до 1965) назва м. *Велико Тирново* у Болгарії.

ТИ́РНОВСЬКА КОНСТИТУ́ЦІЯ 1879. Прийнята болгарськими Установчими зборами 16.IV 1879 в м. Тирново (тепер м. Велико Тирново) після визволення країни від тур. ярма в ході рос.-тур. війни 1877—78. Встановлювала рівність громадян перед законом, скасовувала поділ на стани, передбачала загальне виборче право для чоловіків, що досягли 21 року, свободу друку, обов'язкову безплатну початкову освіту, недоторканність особи і майна. Для розробки законів і затвердження бюджету було запроваджено однопалатний парламент. Виконавча і військ. влада в країні зосереджувалася в руках спадкоємного князя, законодавчу владу якого обмежував парламент. У 1881 Т. к. було скасовано. Відновлена 1883 з поправками, що посилювали владу князя. Повністю відновлена 1884. Після фашист. перевороту (19.V 1934) чинність Т. к. було припинено. Офіційно скасована 4.XII 1947 рішенням Великих нац. зборів.

ТИРОЗИ́Н, α-аміно-β-*пара*-оксифенілпропіонова кислота — ароматична *амінокислота*. Існує у вигляді оптично активних D-, L- та рацемічної DL-форм. Т.— замінна амінокислота, в організмі тварин і людини утворюється при ферментативному окисленні *фенілаланіну* (порушення цього процесу призводить до розвитку тяжкої спадкової хвороби — фенілпіровиноградної *олігофренії*). Т. є складовою частиною білків тваринного і рослинного походження і попередником у *біосинтезі* багатьох біологічно важливих сполук — *гормонів* (зокрема, *тироксину* і трийодтироніну, *адреналіну*, *норадреналіну*), *алкалоїдів*, *пігментів* (*меланінів*).

ТИРОКСИ́Н, 3, 5, 3′, 5′-тетрайодтиронін — основний *гормон*, що виробляється *щитовидною залозою* хребетних тварин і людини. За хім. будовою Т.— ароматична *амінокислота*. Діє на ріст та диференціювання клітин організму. Механізм дії Т. пов'язаний безпосередньо з впливом на *основний обмін* і енергетичний *метаболізм* в мітохондріях. Т. здатний викликати роз'єднання *окислювального фосфорилювання*, тобто відключати синтез аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) від переносу електронів по дихальному ланцюгу мітохондрій. В організмі тварин і людини Т. утворюється в результаті метаболічних перетворень *тирозину*. *Біосинтез* Т. проходить всередині фолікулярних тиреоїдних клітин і складається з ряду послідовних етапів. Вихід Т. в кров здійснюється шляхом піноцитозу. В крові Т. міститься у вигляді тиреоглобуліну, який розщеплюється *протеолітичними ферментами* і *пептидазами*. Біосинтез і секреція Т. регулюються *тиреотропним гормоном* (ТТГ) гіпофіза і центр. нерв. системою. Показником гормональної активності щитовидної залози є рівень зв'язаного з білками (на 90 %) Т. в крові (в нормі дорівнює 51—141 нмоль/л). Утворення Т. і ТТГ регулюється за принципом *зворотного зв'язку*: підвищення вмісту Т. в крові гальмує секрецію ТТГ і зменшує секрецію Т.; при зниженні вмісту Т. в крові секреція ТТГ збільшується і баланс Т. відновлюється. Порушення балансу Т. (і трийодтироніну) у людини призводить до різних захворювань (див. *Тиреотоксикоз*, *Гіпертиреоз*, *Гіпотиреоз*, *Зоб* у людини, *Кретинізм*).

А. С. Єфімов.

ТИ́РСА, ковила волосиста (Stipa capillata) — рослина з роду *ковила* родини злакових. Заввишки до 90 см. Стебло міцне, голе. Листки вузьколінійні, вздовж згорнені, всередині опушені, зовні голі. Суцвіття багатоколоскове. Пошир. в Європі, Малій і Серед. Азії, Пд. Сибіру. Росте по різнотравних степах, степових луках, по кам'янистих схилах (на Україні — в Степу). Випасання овець на тирсових степах під час плодоношення Т. небезпечне, оскільки плоди Т. чіпляються за шерсть овець, а довгі остюки розкручуються й впинаються в їхнє тіло. Іл. див. т. 5, с. 250.

ТИРШ (Tyrš) Мирослав (17.IX 1832, Дечін, тепер Північно-Чеської обл.— 8.VIII 1884) — чес. педагог. Закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. В 1862 створив у Празі першу масову фізкультурну орг-цію — гімнастичне т-во «Сокіл» (керував ним до кінця життя), принципи роботи якого дуже поширилися. З 1881 викладав у Празькому ун-ті. Протягом 1871—84 (з невеликою перервою) видавав журн. «Sokol» («Сокіл»). Займався проблемами фіз. та естетичного виховання.

ТИС (Taxus) — рід хвойних рослин родини тисових. Вічнозелені дводомні дерева й кущі з лінійними черговими листками. Т. росте повільно, доживає до 3—4 тис. років. Бл. 10 видів, пошир. в Європі, Пн. Африці, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 2 види, на Україні (в Карпатах і Криму) — Т. ягідний, або негній-дерево (T. baccata); *релікт*, підлягає охороні. Тіньовитривалий, добре витримує обрізування (стриження); використовують у зеленому будівництві. Деревина Т. з великим червоно-бурим ядром (т. з. червоне дерево), важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується, використовується у меблевій пром-сті, машинобудуванні, підводному будівництві тощо.

ТИ́СА — ліва, найбільша притока *Дунаю*. Тече в межах СРСР (Закарп. обл. УРСР), Угорщини і Югославії, частково по кордону СРСР з Румунією та Угорщини з Чехословаччиною. Довж. 966 км, площа бас. 157,1 тис. км² (в УРСР — відповідно 233 км і 11,3 тис. км²). Утворюється злиттям річок Білої Т. і Чорної Т. на пд.-сх. схилах *Карпат Українських*. У верхів'ї — гірська, порожиста. Вийшовши з гір, перетинає *Закарпатську низовину*; шир. річища досягає 150 м, у пониззі — понад 400 м. Найбільші притоки — ліві (Самош, Кереш, Марош). Живлення в основному снігове і дощове. Бувають великі повені (остання 1970). Пересічна річна витрата води у верхів'ї 20 м³/с, у пониззі — понад 700 м³/с. Льодовий покрив

Тирлич звичайний.

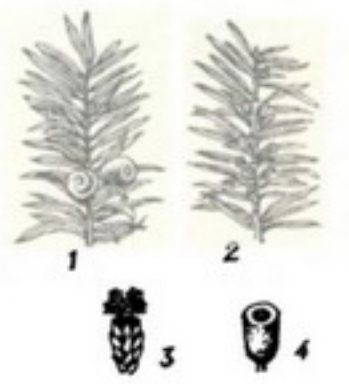

Тис ягідний:
1 — пагін з шишкоягодами;
2 — пагін з тичинковими колосками;
3 — тичинковий колосок;
4 — шишкоягода.

нестійкий. На Т. споруджено гідровузли (найбільші — Тисалек і Кішкере в Угорщині), її водами живляться численні зрошувальні й судноплавні канали, зокрема Дунай — Тиса. Проведено роботи по обвалуванню берегів та випрямленню річища з метою захисту їх від руйнування і для регулювання стоку. Судноплавна до м. Тисакарад (Угорщина). На Т.— міста Рахів, Тячів (УРСР), Сольнок, Сегед (Угорщина). У бас. Т. — добування кам'яної солі, природного газу і нафти. *М. О. Куниця.*

ТИСАГЕ́ТИ, фісагети (грец. Θυσσαγέται) — давні племена, згадувані деякими античними авторами. За свідченням *Геродота,* Т. жили за сім днів дороги на Сх. та Пн. Сх. від *будинів.* Осн. заняттям Т. було полювання. Звичайно Т. відносять до племен, які жили в лісовій смузі Заволжя і зх. районах Уралу. Вважають, що Т. належали до давніх фінно-угор. племен півночі Сх. Європи.

ТИСК — фізична величина p, що характеризує інтенсивність нормальних (перпендикулярних до поверхні) сил, з якими одне тіло діє на поверхню іншого. Т. дорівнює границі відношення значення нормальної сили ΔF_n, що діє на ділянку поверхні тіла з площею ΔS, до величини цієї площі при умові, що ΔS прямує до нуля: $p = \lim_{\Delta S \to 0} \frac{\Delta F_n}{\Delta S} = \frac{dF_n}{dS}$. При рівномірному розподілі нормальної сили F_n, що діє на поверхню S, Т. на довільну ділянку цієї поверхні дорівнює F_n/S. Поряд з т-рою і густиною Т. є осн. макроскопічним *параметром стану* рідини та газу. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Т. є *паскаль*; позасистемні одиниці Т.— *атмосфера, бар,* мм рт. ст., мм вод. ст. та ін.

ТИСКИНЕ́ВИЧ Григорій (рр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких козаків (1610). В тогочасних істор. джерелах збереглися згадки про участь Т. в поході запорожців 1609 на Крим.

ТИ́СМЕНИЦЯ — селище міського типу Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, за 11 км від Івано-Франківська. 8,5 тис. ж. (1983). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1143. З кін. 14 ст. Т. була під владою шляхет. Польщі. В 1449 Т. здобула *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1935 в Т. створено місцевий і районний к-ти КПЗУ. У 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — виробниче хутрове об'єднання «Тисмениця», деревообр. ф-ка, харч. комбінат, лісгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування тощо. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки. В Т. народився укр. церк.-освітній діяч, письменник-полеміст І. *Княгиницький.*

«ТИ́СМЕНИЦЯ» — хутрове виробниче об'єднання. Розташоване в смт Тисмениці Івано-Фр. р-ну Івано-Фр. обл. Утворено 1963 в результаті об'єднання хутрових ф-к — Тисменицької (засн. 1880) та Львівської. Об'єднання переробляє шкурки кроля, їнондатри, норки, лямки. Випускає чол. головні убори, пальта жіночі й дитячі, рукавиці, коміри з шкурок каракуля і норки, жіночі головні убори. *М. М. Мельник.*

ТИ́СМЕНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — в Івано-Фр. обл. УРСР. До 1982 — *Івано-Франківський район.*

ТИ́СНЕННЯ — спосіб художньої обробки металу, шкіри, оксамиту та ін. матеріалів видавлюванням зображень на їхній поверхні; відбиток, зроблений цим способом. Зображення, що його треба видавити на матеріалі, вирізують на металевих матрицях, які за допомогою преса притискують до матеріалу. При Т. оксамиту, шкіри тощо матриці попередньо нагрівають. Т. відоме з давніх часів. Ще в 10 ст. Т. застосовували у Київ. Русі при виготовленні металевих оправ ікон, у 12 ст.— в Англії для оздоблення шкіряних обкладинок книг, у 15 ст.— в Італії для прикрашення оксамиту, призначеного для одягу тощо. На Україні Т. використовували в 14 ст. як засіб прикрашення шкіряних книжкових обкладинок. У 17—18 ст. орнаментика укр. Т. значно збагатилася і досягла високого рівня. Найкращі зразки укр. Т. створено в друкарнях Києва, Львова і Почаєва. У 20 ст. Т. широко використовують у палітурному виробництві, у шкіряно-галантерейному виробництві тощо.

ТИ́СЯЦЬКИЙ — 1) Начальник *«тисячі»* у військ. ополченні в *Київській Русі* (9—10 ст.). 2) Військ. керівник міського ополчення («тисячі») в давньорус. князівствах до серед. 15 ст. В *Новгородській феодальній республіці* Т. обирався на *вічі* з бояр і був найближчим помічником *посадника.* В містах, де не було вічового управління, Т. призначався *князем* з числа знатних бояр. Після ліквідації *Дмитрієм Донським* цієї посади в Москві Т. почали замінювати *воєводами* й намісниками.

«ТИ́СЯЧА» — ополчення в *Київській Русі* в 9—10 ст., згодом — території (в Києві, Новгороді, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя — тисяцькі.

«ТИ́СЯЧА» — революц. загін італійських патріотів на чолі з Дж. *Гарібальді,* що діяв на Пд. Італії під час Італійської революції 1859—60. Налічував понад 1000 волонтерів (у числі їх був і рос. географ Л. І. *Мечников*). 6.V 1860 з ініціативи італ. демократичної Партії дії загін було відправлено на допомогу населенню о. Сіцілія, яке повстало проти влади *Бурбонів.* В результаті походу «Т.», що став одним з етапів *Рисорджименто,* Пд. Італію було визволено з-під гніту Бурбонів і на о. Сіцілія проголошено революц. диктатуру.

«ТИ́СЯЧА Й ОДНА НІЧ» — пам'ятка середньовічної араб. л-ри. Збірка фантастичних казок, побутових новел, дидактичних історій, анекдотів. Як гадає більшість учених, виникла на основі перекладеної в 9 ст. в Багдаді араб. мовою збірки іран. казок «Тисяча розповідей», що ввібрала в себе й інд. елементи. В Багдаді вона поповнилась араб. фольклором. Ця редакція до нашого часу не дійшла. В 13—14 ст. виникла загальновідома єгип. редакція. Для всіх сюжетів збірки «Т. й о. н.» спільною є героїня Шахрезада (Шехерезада), яка 1001 ніч розповідає казки правителеві Шахріяру, щоб уникнути смерті. Казки записані близькою до народної мовою, багаті на гумор і поетичні вставки. Перший російський переклад — 1763—74. З мови оригіналу вперше рос. мовою збірку переклав М. Сальє (1929—39). Укр. переклад виходив 1905 і за участю І. Франка — 1912—13. Збірка мала великий вплив на л-ру. музику, живопис.

Тв.: Укр. перекл.— Тисяча й одна ніч, в. 1—3. Львів, 1912—13; Рос. перекл.— Книга тысячи и одной ночи, т. 1—8. М., 1958—59; Тысяча и одна ночь. М., 1977.
Літ.: Горстер А., Крымский А. К литературной истории «Тысячи и одной ночи». М., 1900. *Ю. М. Кочубей.*

ТИ́СЬКА КУЛЬТУ́РА, Тиси культура — археологічна культура часів *неоліту* (кін. 5 — поч. 4-го тис. до н. е.). Пам'ятки Т. к. поширені в басейні р. Тиси на тер. Угорщини, в деяких районах Чехословаччини, а також на тер. СРСР, зокрема в Закарп. обл. УРСР (поселення поблизу м. Мукачевого на Малій горі, виявлене в 2-й пол. 19 ст.). Поселення розміщалися на берегах річок (на Пд.— довгочасні з наземними житлами, на Пн.— короткочасні з житлами-землянками). Осн. заняття носіїв Т. к.— землеробство, скотарство, рибальство, мисливство. Обряд поховання — скорчені трупопокладення. При дослідженні пам'яток Т. к. знайдено кераміку (посудини для зберігання зерна, чаші на ніжках, глеки, миски, часто з багатоколірним розписом); знаряддя праці (кам'яні тесла і молоти, рогові сокири) тощо.

Літ.: Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. М., 1973.

ТИ́СЬМЕ́НИЦЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система, збудована в заплаві р. Тисьмениці та її приток. Загальна площа понад 7,9 тис. га. Т. о. с. розташована на тер. господарств-землекористувачів Дрогобицького та Миколаївського р-нів Львів. обл. Перші меліоративні роботи проведені до 1939. В 1956—60 Т. о. с. реконструйована. Відрегульовано 56,4 км русла р. Тисьмениці, вздовж берегів споруджено 84,3 км водозахисних дамб, збудовано 129 гідротехніч.

споруд. Для інтенсивнішого с.-г. *освоєння осушених земель* на 3,4 тис. га прокладено закритий гончарний дренаж. На 213 га забезпечується додаткове зволоження місцевим стоком, що затримується в зашлюзованій відкритій мережі і надходить на *підґрунтове зрошення* по гончарних дренах. Поряд із штучними сіножатями та пасовищами на значній площі меліорованих земель г-ва вирощують кукурузу, картоплю, овочі та ін. культури. *О. Ф. Рубан.*

ТИТ (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві поч. 18 ст. Працював у Києві між 1706 і 1709. Твори: «Собор святих Апостолів», «Св. Микола» (1706), «Собор Печерських преподобних», «Іоанн Хреститель», іл. до «Акафістів» (друкарня Києво-Печерської лаври).

ТИТА́Н (від імені міфологічних *Титанів*) — найбільший за масою супутник *Сатурна*. Діаметр 5140 км, віддаль від центра планети 1221,8 тис. км. Відкрив 1655 Х. *Гюйгенс*. Див. *Супутники планет*.

ТИТА́Н (Titanium; від імені міфологічних *Титанів*), Ti — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 22, ат. м. 47,90. Природний Т. складається з стабільних ізотопів ^{46}Ti (7,99 %), ^{47}Ti (7,32 %), ^{48}Ti (73,99 %), ^{49}Ti(5,46 %) і ^{50}Ti (5,25 %). Одержано також радіоактивні ізотопи Т. з масовими числами 43—52. Відкрив Т. 1791 англ. аматор-мінералог У. Грегор. Вміст Т. у земній корі 0,63 % за масою. Входить до складу понад 100 мінералів, найважливішими з яких є *ільменіт, рутил,* титаномагнетит, *перовськіт,* лопарит, анатаз та ін. (див. *Титанові руди*). Т.— тугоплавкий сріблясто-білий метал, густ. 4500 кг/м^3; $t_{пл}$ 1665 °С; $t_{кип}$ 3260 °С. Чистий Т. пластичний, багато які домішки (особливо H, C, N, O) надають йому крихкості. Існує у вигляді двох алотропних модифікацій (див. *Алотропія*). Нижче т-ри 882,5 °С — стійка α-форма з гексагональною щільноупакованою кристалічною граткою, вище цієї т-ри—β-форма з кубічною об'ємноцентрованою граткою. За звичайних умов Т. тривкий щодо діяння кисню й води. Хім. активність Т. різко зростає при підвищенні т-ри. Т. взаємодіє з галогенами, киснем, азотом, кремнієм та ін., утворюючи *титану сполуки*. Поглинає водень і утворює *тверді розчини* й *гідриди*.

Одержують Т. відновленням хлориду $TiCl_4$ магнієм при високій т-рі, а дуже чистий — розкладанням йодиду TiI_4 на розжареному дроті. Т. служить основою багатьох відносно легких і міцних, корозійностійких сплавів (див. *Титану сплави. Титаномагнієва промисловість*). *В. Н. Єременко.*

ТИТА́НИ (Τιτᾶνες) — 1) У грец. міфології божества, шість братів і шість сестер (діти *Урана* і *Геї*). У боротьбі проти богів *Олімпу*, очолюваних *Зевсом*, Т. зазнали поразки й були скинуті в *Тартар*. У пізніших міфах Т. ототожнювали з *гігантами*. Дітей і внуків Т. наз. титанідами (а іноді — та-кож Т.). 2) Переносно Т.— людина, яка відзначається винятковим талантом.

ТИТА́НИСТИЙ ЗАЛІЗНЯ́К — те саме, що й *ільменіт*.

ТИТАНІ́Т, сфен — мінерал класу *силікатів*. CaTiO [SiO_4]. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,51. Твердість 5,5—6,0. Колір жовтий, коричневий, зелений, червоний, сірий. Блиск алмазний, жирний. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал), на Україні (*Український щит*). При значних концентраціях використовують як *титанову руду*.

ТИТА́НІЯ (від імені міфологічних *Титанів*) — найбільший за діаметром (бл. 1000 км) супутник *Урана*. Віддаль від центра планети 438 000 км. Відкрив 1787 В. *Гершель*. Площина орбіти Т. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Див. *Супутники планет*.

ТИТА́НОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *титану* в таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучас. стану розвитку техніки. Осн. пром. мінерали Т. р.: *ільменіт* (містить 43,7—52,8 % TiO_2), лейкоксен (до 96,4 % TiO_2), *перовськіт* (до 58,9 % TiO_2), *титаніт* (до 40,8 % TiO_2), лопарит (Na, Ce) TiO_3 (понад 39 % TiO_2), анатаз TiO_2 і *рутил* (містять до 60 % Ti). Родовища Т. р. поділяють на магматичні, вулканогенно-осадочні, метаморфогенні й розсипні; осн. пром. значення мають магматичні й розсипні родовища. Великі поклади Т. р. є в СРСР, Австралії, Індії, Бразилії, США, Канаді, Норвегії, Новій Зеландії, Малайзії, Шрі-Ланці та ін. країнах. *В. В. Науменко.*

ТИТА́НО-МА́ГНІЄВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують титано-магнієву сировину і виробляють *титан* і *магній*. Тісний технологічний зв'язок між виробн. титану і магнію зумовив об'єднання їх в одну галузь пром-сті, незважаючи на різні властивості цих металів. В СРСР титан у пром. масштабі вперше одержано 1954 на Подольському хіміко-металург. з-ді (Моск. обл.). У 1962 виробн. титану освоєно на Березниківському титано-магнієвому комбінаті (Перм. обл.), 1965 — на Усть-Каменогорському титано-магнієвому комбінаті (Каз. РСР). На Україні виробн. титану почато 1956 на Дніпровському титано-магнієвому з-ді (з 1971 *Запорізький титано-магнієвий комбінат*). У 1958—60 введено в експлуатацію потужності на *Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті*, 1961 — першу чергу *Верхньодніпровського гірничо-металургійного комбінату*. В основу технології виробн. титану покладено магній-термічну схему, в якій поєднується виробн. титану і магнію з використанням хлору для хлорування титановмісної сировини й магнію як відновника титану. Розвиткові титанового виробн. в СРСР значною мірою сприяло створення власного пром. виробн. магнію. В 1931 в Ленінграді став до ладу дослідний магнієвий з-д. На ньому було випробувано та освоєно технологічні схеми виробн. магнію, розроблено апаратуру та підготовлено кадри робітників та інженерно-тех. персоналу для перших вітчизн. з-дів. Із введенням в дію 1935 першого магнієвого з-ду в Запоріжжі було почато пром. виробн. магнію в країні. В 1936 став до ладу Солікамський магнієвий з-д, 1943 введено в експлуатацію Березниківський магнієвий з-д. У післявоєнні роки магнієве виробн. швидко розвивається в основному в складі титано-магнієвих комбінатів. Крім того, збудовано магнієвий з-д у *калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл»*. Наук. розробками проблем Т.-м. п. в країні займаються *Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут* та Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т алюмінієвої, титанової та електродної пром-сті (ВАМІ, Ленінград). *О. Г. Щукін.*

ТИТАНОТЕ́РІЄВІ, бронтотерієві (Brontotheriidae) — родина викопних ссавців ряду *непарнокопитних*. Включає 41 рід. Т. були переважно великими (вис. в холці до 2,5 м) рослиноїдними тваринами з відносно короткими товстими кінцівками (передні чотирипалі, задні трипалі) та масивним тулубом. На лобних і носових кістках у деяких форм були парні рогоподібні вирости. Рештки відомі з відкладів нижнього еоцену — середнього олігоцену Євразії та Пн. Америки, зокрема в СРСР — з відкладів верхнього еоцену Примор'я (Rhinotitan) та Пн. Казахстану (Epimanteoceras). *В. О. Топачевський.*

ТИТА́НУ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва кольорової металургії СРСР. Засн. 1956 у Запоріжжі (1956—57 — філіал Держ. спеціального проектного ін-ту, 1958—65 — Український держ. проектний ін-т кольорової металургії, з 1965 — теперішня назва). З 1976 — у віданні всесоюзного виробничого об'єднання «Союзрідмет». У складі ін-ту (1983) — проектна (15 відділів) і науково-дослідна (9 відділів, 17 лабораторій) частини, експериментальний цех, металургійний дослідний з-д. Філіал у м. Березники Пермської обл. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка технологічних процесів і апаратів, використовуваних у виробн. титану, магнію і титанових порошків; переробка відходів титано-магнієвого виробництва; аналітичний контроль виробн. титану і магнію; розробка проектів буд-ва і реконструкції заводів, цехів, дільниць титано-магнієвого виробництва. Ін-т видає зб. з металургії та хімії титану і магнію, переробки відходів титано-магнієвого виробництва. *А. М. Петрунько.*

ТИТА́НУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *титану* з добавками алюмінію, олова, марганцю, молібдену, заліза, хрому та ін. елементів. Відзначаються високою мех. *міцністю, жароміцністю,* значною *корозійною стійкістю* в агресивних середовищах, багато які з них — доброю *зварюваністю*. За мех. характеристиками Т. с. поділяють на маломіцні (високопластичні), середньої міцності та високоміцні. Є Т. с. для експлуата-

Тит. Панорама Києва з лівого берега Дніпра. Фрагмент гравюри на дереві «Святий Микола» з книги «Пречестные акафисты...». 1706.

ції при низьких т-рах і ливарні. Мех. властивості Т. с. поліпшують *термомеханічною обробкою*. Т. с. застосовують як конструкційний матеріал в авіац. і космічній техніці, в хім. і нафтовій пром-сті, суднобудуванні тощо.

ТИТА́НУ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *титан* у ступені окислення +4 (найхарактерніший), рідше +3 і +2. Похідні титану з ступенем його окислення +2 дуже нестійкі. Крім TiO, Ti_2O_3, TiO_2 відомі також проміжні оксиди заг. формули Ti_nO_{2n-1}, де $n = 3, ..., 10$. Найбільше практичне значення має діоксид титану TiO_2 — білий порошок, вихідна сировина для багатьох галузей пром-сті, особливо лакофарбової, т. з. т и т а н о в і б і л и л а. Гідрати діоксиду титану (титанові к-ти) утворюють численні мета-, орто- і політитанати, з яких найширше використовується титанат барію $BaTiO_3$ (як *сегнетоелектрик*). Серед *галогенідів* значне місце займає хлорид титану, який у великих кількостях застосовують для одержання металевого титану і діоксиду TiO_2. Титану нітрид TiN, карбід TiC, силіциди $TiSi_2$, Ti_5Si_3, TiSi, бориди TiB, Ti_2B_5, TiB_2 — тугоплавкі сполуки, застосовуються у техніці високих т-р, як *абразивні матеріали* і для виготовлення *твердих сплавів*. Титан утворює численні *сульфіди, телуриди,* селеніди та *інтерметалеві сполуки.* Багато Т. с. гідролізуються (див. *Гідроліз*).

В. Н. Єременко.

О. А. Титаренко.

ТИТАРЕ́НКО Надія Калістратівна (18.IV 1903, с. Македони, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.— 26.I 1976, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1946). Закінчила театр. студію при «*Кийдрамте*» (1920—21, педагог — Л. *Курбас*). У 1921 працювала в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, 1922—34 — в театрі «*Березіль*», пізніше — в Харків. театрі Революції, 1941—52 — в Харків. (з 1944 — Львівському) театрі юного глядача. Серед ролей — Мотронька, Параска («Комуна в степах», «97» М. Куліша), Лотоцька («Дівчата нашої країни» Микитенка), Маша («Бронепоїзд 14-69» Іванова), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

К. О. Силіна.

ТИТАРЕ́НКО Олексій Антонович [н. 17 (30).III 1915, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.] — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1930 на металург. з-ді в Маріуполі. Після закінчення 1937 Маріупольського металург. ін-ту працював майстром на металург. з-ді ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську. В 1937—39 служив у Рад. Армії. В 1939—41, 1946—48 — майстер, інженер-технолог, нач. цеху Маріупольського металург. з-ду. В 1941—46 — нач. цеху Нижньотагільського з-ду. З 1948 — перший секретар Іллічівського райкому партії м. Жданова, з 1951 — зав. відділом, секретар Сталінського обкому Компартії України. В 1952—60 — перший секретар Сталінського міськкому, з 1960 — другий секретар Сталінського обкому партії. В 1962—66 —перший секретар Запорізького обкому партії. З 1966 — секретар, з 1982 — другий секретар ЦК Компартії України. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1952 — кандидат у члени ЦК, з 1965 — член ЦК Компартії України. З 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТИТЛЕ́ВСЬКИЙ (Tytlewski) Мацей (рр. н. і см. невід.) — польс. дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любені. На підставі реляцій очевидців, зокрема записок Т. Шемберга (нім. військовий, перебував на польс. службі) і Я. Остророга (познанський воєвода, письменник) Т. описав Цецорський і Хотинський походи укр. козаків (див. *Хотинська війна 1620—21*). Цей твір видано лат. мовою під назвою «Розповідь про битви між поляками і турками 1620—1621 рр.» (Неаполь, 1622). Укр. мовою його перекладали С. *Величко* і С. В. *Лукомський.*

Я. Д. Ісаєвич.

ТИ́ТЛО, титла (від грец. τίτλος — напис) — надрядковий значок у давньогрец., лат., старослов'янській, давньорус. писемності, який вказував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер). Ставили його здебільшого в часто вживаних словах. Т. завжди позначали літери з числовим значенням, а також букви, винесені над рядком. Спочатку Т. мало форму, подібну до прямої лінії: —, ⌐, ~, пізніше кількість його варіантів збільшилася. В *палеографії* дослідження графічних варіантів Т. допомагає встановити час створення рукопису.

ТИТО́В Володимир Георгійович (н. 1. I 1947, м. Срєтенськ, Читинської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник авіації. Член КПРС з 1971. Після закінчення (1970) Черніг. вищого військ. авіац. уч-ща льотчиків служив у військово-повітр. силах льотчиком-інструктором, а потім — командиром ланки авіац. полку. В загоні космонавтів з 1976. Разом з Г. М. *Стрекаловим* і О. О. *Серебровим* 20—22.IV 1983 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Союз Т-8» (див. «*Союз*»). Нагороджений орденом Леніна.

ТИТО́В Герман Степанович (н. 11. IX 1935, с. Верхнє Жиліно Косихинського р-ну Алт. краю) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-лейтенант авіації, Герой Радянського Союзу (1961), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1962), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1962). Член КПРС з 1961. Закінчив Сталінградське військове авіац. уч-ще (1957), Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968) та Військову академію Генштабу ім. К. Є. Ворошилова (1972). Канд. військ. наук (з 1980). З 1960 — в загоні космонавтів. 6—7.VIII 1961 здійснив другий в історії людства орбітальний політ у космос на кораблі «Восток-2» (див. «*Восток*»). За 25 год 11 хв корабель зробив понад 17 обертів навколо Землі. Політ дав змогу оцінити вплив невагомості на організм людини та її працездатність протягом добового перебування в космічному просторі. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями та багатьма іноз. орденами. Ім'ям Т. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ТИТО́В Федір Іванович [8 (20).II 1864, м. Суджа, тепер Курської обл.— 20.XII 1935, Бєлград] — рос. книгознавець, історик. Закінчив Київську духовну академію (1890), де пізніше викладав рос. церковну історію. З 1901 був редактором неофіційної частини журн. «Киевские епархиальные ведомости». Брав участь у роботі кількох вчених товариств та комісій. Автор праць з історії книгодрукування й освіти («Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания», в. 1. К., 1911; «История типографии Киево-Печерской лавры», т. 1. К., 1918, та ін.). У 1918 емігрував.

Тв.: Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. К., 1924; Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. К., 1924.

С. І. Білокінь.

ТИТО́В Юрій Євлампійович (н. 27.XI 1935, Омськ) — укр. рад. спортсмен-гімнаст, засл. майстер спорту (з 1956). Член КПРС з 1969. Олімпійський чемпіон з спорт. гімнастики у командній першості (1956), абсолютний чемпіон світу (1962), Європи (1959), СРСР (1958, 1961); в 1957—62 — неодноразовий чемпіон світу, Європи і СРСР в окремих видах багатоборства. З 1976 — президент Міжнар. федерації гімнастики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИТО́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — пізній вік юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (вапняки, глини, аргіліти, алевроліти, конгломерати, пісковики, фліш) поширені на Донбасі, в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Кримських горах, Карпатах. Їхня потужність становить здебільшого 100—500 м. З відкладами Т. я. пов'язані родовища мармуровидних вапняків. Див. також *Юрський період і юрська система.*

ТИТР (франц. titre, букв.— заголовок) в а н а л і т и ч н і й х і м і ї — один із способів вираження *концентрації* розчину. Т. розчину — маса речовини, що міститься в одному кубічному сантиметрі або в одному мілілітрі розчину (г/см³; г/мл). Застосовують в *титриметричному аналізі.*

ТИ́ТРИ в к і н о — напис на кадрі кіно- і телефільмів. Т. поділяються на вступні і заключні (назва фільму, перелік осн. учасників, рік створення фільму, студія тощо), проміжні (назви серій, сценарних розділів, пояснювальні тексти тощо), а також внутрішньокадрові — субтитри (у «німому» кіно, у зарубіжних недубльованих фільмах, а також у фільмах для глядачів з вадами слуху). Суб-

титри передають зміст діалогів, повідомляють про зміни часу і місця дії.

ТИТРИМЕТРИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ (від *титр* і грец. μετρέω — вимірюю) — метод *кількісного аналізу*, що грунтується на вимірюванні об'єму розчину реагенту, витраченого на реакцію з визначуваною речовиною. Реагент звичайно застосовують у вигляді розчину точно відомої концентрації, т. з. робочого розчину. У Т. а. використовують реакції, при яких взаємодія між визначуваною речовиною і реагентом відбувається у відповідних стехіометричних відношеннях (див. *Стехіометрія*), по можливості швидко, при цьому не повинні відбуватись ніякі побічні реакції. Залежно від типу хім. реакцій розрізняють три осн. методи Т. а.: окислювально-відновний (оксидиметрія), який грунтується на застосуванні *окислювально-відновних реакцій*, робочим розчином служать розчини $KMnO_4$, I_2, $Na_2S_2O_3$ та ін.; метод кислотно-основного титрування, в якому використовуються реакції *нейтралізації*; метод осадження і комплексоутворення, що супроводиться утворенням осаду або *координаційних сполук* у процесі реакції. Т. а. здійснюють *титруванням* до т. з. точки еквівалентності, яку встановлюють за допомогою індикаторів (див. *Індикатори* в хімії) або інструментально (див. *Електрохімічні методи аналізу*). Чим точніше визначено точку еквівалентності, тим менша похибка аналізу. Переваги Т. а. перед ін. методами аналізу: швидкість, широкий вибір визначуваних речовин, автоматизація аналізу тощо.

І. В. П'ятницький.

ТИТРУВА́ННЯ в аналітичній хімії — поступове додавання розчину реагенту з відомою концентрацією (див. *Титр* в аналітичній хімії) до виміряного об'єму досліджуваного розчину в *титриметричному аналізі*. Закінчення Т. (точку еквівалентності) встановлюють: за допомогою індикаторів (див. *Індикатори* в хімії), за зміною інших фіз.-хім. властивостей досліджуваного розчину, напр. *електропровідності* (кондуктометричне Т.), або потенціалу електрода, зануреного в розчин для аналізу (потенціометричне Т.). Існують непрямі методи Т., напр. метод залишків, коли до досліджуваного розчину додають відомий надлишок робочого розчину, який потім відтитровують іншим робочим розчином. Застосовують Т. для визначення *концентрації* розчину.

І. В. П'ятницький.

ТИ́ТУЛ (від лат. titulus — напис; почесне звання) — 1) Спадкове або надане монархом почесне дворянське звання (граф, князь, барон, віконт тощо). 2) В бурж. юриспруденції — підстава якого-небудь права (напр., Т. купівлі-продажу). 3) В СРСР — найменування кошторису капітального будівництва об'єктів, включених до т. з. титульних списків. 4) Перша сторінка книги, на якій вміщено заголовок, прізвище автора, назву видавництва, рік і місце видання.

ТИ́ТУЛЬНИЙ СПИ́СОК — в СРСР затверджений у відповідному порядку список об'єктів, що їх будують або реконструюють чи включено до плану *капітальних вкладень*. В Т. с. зазначають: назву та місцезнаходження будови; рік початку і закінчення буд-ва; проектну потужність; кошторисну вартість завдання за об'ємом капітальних вкладень і введенням у дію виробничих потужностей та осн. фондів. На основі Т. с. планують підрядні роботи, фінансують буд-во, надають кредити, виділяють фонди на матеріально-тех. ресурси. Залежно від особливості й кошторисної вартості буд-ва Т. с. затверджують Рада Міністрів СРСР, Ради Міністрів союзних республік, м-ва й відомства СРСР, респ. м-ва й відомства, крайові й обл. виконкоми Рад народних депутатів, міськвиконкоми міст респ. підпорядкування. Складаючи Т. с., передбачають найефективніше використання капітальних вкладень у плановану періоді, скорочення строків буд-ва, спрямування коштів насамперед на пускові об'єкти. В Т. с. включають тільки ті будови, що до початку планованого періоду мають затверджені проекти і кошториси. Розрізняють Т. с. будов і пооб'єктні, або внутрішньобудівельні Т. с. В Т. с. будов наводять перелік перехідних об'єктів і тих, що їх заново розпочинають. Пооб'єктні Т. с. розробляють на основі затверджених Т. с. будов і використовують для оперативного планування. Їх заповнюють відповідно до номенклатури об'єктів, робіт і витрат зведених кошторисів. Пооб'єктні Т. с. незалежно від кошторисної вартості щорічно затверджують замовники у погодженні з генеральним підрядником.

ТИФ (від грец. τῦφος — дим, чад) — спільна назва ряду *інфекційних хвороб*, схожих в деяких своїх проявах (гарячкою і потьмаренням свідомості), але різних за своєю *етіологією*, а саме *висипного тифу*, *паратифів*, *поворотного тифу* і *черевного тифу*.

ТИФЛІ́С — колишня (до 1936) назва м. *Тбілісі*.

ТИФЛОГРА́ФІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *графіка*) — теорія побудови рельєфних малюнків і креслень, які використовують для навчання сліпих малюванню та кресленню або з метою унаочнення навч. матеріалу з ін. предметів. Т. враховує особливості дотикового сприймання сліпими графічних зображень і на цій основі створює систему наочних засобів навчання, спрямовану на формування в учнів конкретних уявлень про предмети і явища реального світу, розвиток їхньої пізнавальної активності й самостійності. У *школах для сліпих* рельєфне малювання і креслення виконуються за допомогою тифлографічних приладів, які дають змогу учням одержувати на папері або планшеті з спец. мастиковим покриттям зображення геом. фігур, різних предметів, графіків, схем, діаграм тощо. Див. також *Тифлотехніка*.

І. С. Моргуліс.

ТИФЛОПЕДАГО́ГІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *педагогіка*) — галузь *дефектології*, наука про особливості виховання і навчання сліпих і слабозорих дітей. Осн. завданням Т. є розробка системи педагогічного впливу, спрямованої на всебічний розвиток учнів з вадами зору, формування у них процесів компенсації сліпоти та корекції вторинних відхилень, зумовлених зоровою недостатністю, а також підготовка їх до суспільно корисної трудової діяльності. Т. досліджує питання спец. орг-ції навч.-пізнавальної діяльності учнів на основі всебічного використання ними збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору); обладнання пед. процесу спец. наочними посібниками та тифлотех. приладами (див. *Тифлотехніка*); психолого-пед. особливості дітей з вадами зору тощо. Т. пов'язана з суміжними науками: загальною і *спеціальною педагогікою*, психологією, офтальмологією, патофізіологією, дит. психоневрологією та ін. Наук. розробка проблем Т. здійснюється у Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР, у *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, на кафедрі тифлопедагогіки Ленінгр. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена. Значний внесок у розвиток Т. зробили рад. вчені М. І. Земцова, І. О. *Соколянський*, Б. Г. Коваленко, Ю. О. Кулагін, Р. С. Муратов, О. І. Мещеряков, В. С. Сверлов, Л. І. Солнцева та ін. Див. також *Тифлографіка*, *Школа для сліпих*.

Літ.: Земцова М. И. Пути компенсации слепоты в процессе познавательной и трудовой деятельности. М., 1956; Кулагин Ю. А. Восприятие средств наглядности учащимися школы слепых. М., 1969; Солнцева Л. И. Развитие компенсаторных процессов у слепых детей дошкольного возраста. М., 1980; Акимушкин В. М., Моргулис И. С. Основы тифлологии. К., 1980; Акимушкин В. М., Моргулис И. С. Трудовая реабилитация инвалидов по зрению. К., 1983.

І. С. Моргуліс.

ТИФЛОТЕ́ХНІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *техніка*) — розділ *дефектології*, що розробляє принципи конструювання і використання технічних засобів (приладів, машин тощо) для корекції й компенсації дефектів зору; сукупність цих технічних засобів. Осн. принцип конструювання Т. полягає у компенсаторному використанні збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору). З цією метою застосовуються фотоелектричні сигналізатори, які перетворюють світлові сигнали на звукові або дотикові, моделі, макети, рельєфні схеми, допоміжні оптичні прилади, прилади для рельєфного письма та креслення тощо. Н.-д. робота у галузі Т. проводиться в тифлотех. лабораторії Н.-д. ін-ту дефектології АПН СРСР. Див. також *Тифлопедагогіка*, *Тифлографіка*, *Читальна машина* для сліпих і сліпоглухих, *Школа для сліпих*, *Брайля шрифт*.

І. С. Моргуліс.

ТИХЕ́НКО Сергій Іванович (6.VI 1896, м. Шемаха, тепер Аз. РСР — 19.X 1971, Київ) — укр. рад. юрист, професор (з 1960), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). Н. в сім'ї службовця. В 1918 закінчив юрид. ф-т Петрогр. ун-ту. З 1928 по 1938 працював в Укр.

Н. К. Титаренко.

В. Г. Титов.

Г. С. Титов.

ін-ті вивчення злочинності, 1935—41 — в Київ. ін-ті науково-судової експертизи, одночасно в 1938—41 — в Укр. ін-ті юрид. наук. З 1944 викладав у Київ. ун-ті; з 1947 — зав. кафедрою кримінального права. В 1947—52 був членом Верховного суду УРСР. Осн. праці присвячено питанням кримінального права та криміналістики.

ТИ́ХИЙ Іван Антонович (10.I 1927, с. Савинці, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл.—

І. А. Тихий. Чорногузи. 1960.

27.VI 1982, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у С. *Григор'єва* і В. *Костецького*. Твори: «Щасливий батько» (1951), «Прийом до піонерів» (1953), «Материнство» (1957), «Чорногузи» (1960), «Рідна земля» (1963), «Вічний вогонь» (1964—65), «Жменя землі» (1967), «В Смольний» (1970), «Здрастуй, Славутиче!» (1975). В 1964—82 викладав у Київ. художньому інституті.

ТИ́ХИЙ Наум Миронович (справж. прізв., ім'я та по батькові — Штілерман Наум Меєрович; н. 28.V 1920, с. Ємільчине, тепер смт Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). Працював у періодичній пресі (1947—55). Перша зб. віршів «Розмова з друзями» вийшла 1947. Автор книг віршів і поем «Листи з гуртожитку» (1949), «Любов і труд» (1956), «Що серце знає» (1958), «Колиска на вітрах» (1964), «Цілую хліб твій» (1972), романів «В дорогу виходь на світанні» (1959), «Рахунок за сонце» (1979) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Будень вічної вулиці. К., 1979.

Г. Г. Єжелов.

ТИ́ХИЙ ОКЕА́Н — найбільший океан земної кулі. Розташований між Азією та Австралією на Зх., Америкою на Сх., Антарктидою на Пд. Площа 178,7 млн. км² (бл. половини площі *Світового океану*), об'єм водної маси 724 млн. км³. Найглибший з океанів, його пересічна глиб. 3984 м, максимальна — 11 022 м (*Маріанський жолоб*). Берегова лінія на Зх. дуже розчленована, тут розташовані всі окраїнні й міжострівні моря (див. таблицю). Сх. береги відносно рівні, найбільші затоки — *Аляска, Каліфорнійська затока*. На Зх. переважають абразійні та акумулятивні, подекуди фіордові береги, на Сх.— абразійно-денудаційні. В Т. о. налічують понад 10 тис. островів. Найпоширеніші океанічні острови коралового та вулканічного походження, особливо у пд. та пд.-зх. частинах океану (див. *Океанія*). Виділяють також материкові острови (*Сахалін, Японські острови, Філіппінські острови, Нова Гвінея* тощо) та острови перехідної зони, переважно вулканічні — більшість *Курильських островів, Алеутських островів*, о-ви *Рюкю* (Нансей) та ін. Через Т. о. проходить *лінія зміни дати*.

Р е л ь є ф д н а. У Т. о. представлені різні форми рельєфу дна — від *морфоструктур* планетарного порядку до *мікрорельєфу*. Підводна окраїна материків (10 % площі дна) найбільшу ширину має у зх. частині океану, де шир. *материкової обмілини* (шельфу) досягає 800 км (зокрема, у *Берінговому морі*). У перехідній зоні (понад 13 % площі дна) найкраще виявлені *глибоководні западини* (жолоби) з максимальними для Світового ок. глибинами (див. таблицю). Ложе Т. о. займає понад 65 % площі дна. В його межах виділяють глибоководні абісальні улоговини завглибшки 5000—6000 м, розділені підводними підняттями. Серед найбільших — *Північно-Східна улоговина* (пл. 32,5 млн. км²), розчленована численними широтними розломами, Північно-Західна улоговина з *Шатського підняттям*, а також *Центральна улоговина* та *Південна улоговина*. Рельєф улоговин переважно горбистий. Більшість підводних хребтів у межах ложа Т. о. являють собою брилово-склепінні підняття, ускладнені горами переважно вулканічного походження, які подекуди утворюють острови (*Гавайї*, Самоа, *Пасхи острів* та ін.). Крім цих піднять, відомі підводні гори Магеллана, Музикантів, Картографів. Система серединноокеанічних хребтів (11% площі дна) представлена *Південно-Тихоокеанським підняттям, Східно-Тихоокеанським підняттям* та Чілійським підняттям у сх. та пд.-сх. частинах океану. Порівняно з ін. океанами ця морфоструктура має більшу ширину. менш розчленовані схили, не завжди чітко визначену рифтову долину (див. *Рифт*). У Т. о. виявлено всі типи донних відкладів. Характерною особливістю є значне поширення глибоководної червоної глини, що вкриває дно океанічних улоговин. У пн. частині океану поширені кремнисті осадки, гол. чин. діатомовий мул, в екваторіальній зоні — радіолярієвий мул. На Пд. від екватора окремі ділянки дна вкриті форамініферовим мулом, поблизу узбережжя переважають *теригенні відклади*. Найбільша товща донних відкладів у котловинах окраїнних морів (2—3 км і більше), на дні улоговин ложа — до 1 км. Див. також *Рельєф океанічного дна*.

К л і м а т Т. о. дуже різноманітний, що пов'язано з його положенням у різних кліматичних поясах — від екваторіального до субарктичного на Пн. та антарктичного на Пд. У субтропічних широтах розвиваються Пн.-Тихоокеанський та Пд.-Тихоокеанський максимуми, розділені Екваторіальною депресією, у Пн. півкулі — Алеутський мінімум, у Пд. (між 40° і 60° пд. ш.) — протягом року переважає низький атм. тиск. Під дією цих центрів у субтропічних і тропічних широтах виникають *пасати*, у помірних широтах — сильні зх. вітри. Для зх. частини Т. о. характерні *мусони*, у тропічних широтах цієї частини океану формуються *тайфуни*. У лютому пересічна т-ра повітря над океаном зменшується від +26, +27° біля екватора до —20° у Берінговому м. та до —10° (літо в Пд. півкулі) біля берегів Антарктиди, у серпні відповідно +26, +28°, +6, +8° та —25°. Макс. кількість опадів біля екватора до 3000 мм на рік, у помірних широтах — 1000—1500 мм, у високих — 300—500 мм, у субтропічних — 100—200 мм на рік.

Г і д р о л о г і ч н и й р е ж и м Т. о. визначається його кліматичними умовами та водообміном з ін. океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод +19,1°, усієї водної маси +3,7°. Т-ра змінюється від від'ємних значень у високих широтах до +29° і більше в районі *термічного екватора*. Широтний хід ізотерм порушують теплі й холодні течії. З глибиною т-ра зменшується (до глиб. 1000 м), нижче її зміни незначні, у придонному шарі становить від +2° до —1°. Найбільша солоність поверхневих вод у пасатних зонах — 35,9 ‰ (на Пн.) та 36,9 ‰ (на Пд.). Під впливом пануючих вітрів поверхневі течії мають гол. чин. зх. напрям у низьких широтах та сх. у високих. У помірних широтах переважають субтропічні антициклональні кругообіги, що включають течію *Куросіо, Каліфорнійську течію* та *Північну Пасатну течію* у пн. частині океану, *Східно-Австралійську течію, Перуанську течію* та *Південну Пасатну течію* у пд. частині.

У високих широтах Пд. півкулі виникає Антарктична циркумполярна течія, у Пн.— циклонічний кругообіг, що включає *Курильську течію*, Пн.-Тихоокеанську та Аляскинську течії. Під Пд. Пасатною течією існує потужна глибинна протитечія — течія Кромвелла. Найбільші хвилі спостерігаються в районі дії зх. вітрів — у Пн. півкулі на Пн. від 40° пн. ш., у Пд.— між 40° і 60° пд. ш. Вис. їх понад 20 м (напр.. у зат. Аляска). У пн. частині океану виникають *цунамі*. Припливи найчастіше бувають добові та змішані. Макс. вис. припливів — 13 м (у Пенжинській губі Охотського м.), у відкритому океані — 0,5—2,5 м. Лід у вигляді плавучої криги та *айсбергів* утворюється у крайній пн. частині океану і біля берегів Антарктиди.

Р о с л и н н и й і т в а р и н н и й с в і т. Найбільший розвиток життя спостерігається вздовж узбережжя на малих глибинах. Серед донних водоростей (бл. 4 тис. видів) у помірних широтах багато фукусових і ламінарієвих, у тропічних широтах їх замінюють саргасові, деякі зелені і червоні водорості. Для мілководдя в тропічних широтах характерні коралові рифи, на узбережжі — *мангрові ліси*. Біомаса і чисельність водя-

ТИХИЙ ОКЕАН

Середня межа плавучих льодів у період найбільшого поширення

Середня межа плавучих льодів у період найменшого поширення

Теплі й холодні течії для зими в Північній півкулі

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1:100 000 000

1000 0 1000 2000 км

ТУРЕЧЧИНА

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Виробництво мінеральних добрив
- Виробництво штучного й синтетичного волокна
- Гумова
- Скляна і фарфоро- фаянсова

Видобування

- (Б) боратів (пандерміту й колеманіту)
- (С) сепіолітy (морської пінки)

Потужність електростанцій (тис. кВт)

- від 100 до 700
- від 10 до 100

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Фрукти, овочі, зернові й технічні культури
- Фрукти (виноград, оливи, інжир), технічні культури (бавовник) і цитрусові
- Різні рільничі культури і тваринництво
- Зернові культури (пшениця, ячмінь) і пасовищне тваринництво (вівці, кози)
- Тваринництво і зернові культури (пшениця, ячмінь)
- Молочне скотарство
- Дрібна-рогата худоба (вівці, кози) і землеробство

Райони поширення

- опійного маку
- горіха (фундука)
- Район розведення ангорських кіз

них організмів у напрямі від помірних широт до екватора зменшується, зокрема біомаса зоопланктону (див. *Планктон*) — у 5—10 раз, *бентосу* — в 40 — 80 раз, риб — у 2 — 3 рази, а видова різноманітність зростає. З глибиною в Т. о. зменшується як чисельність, так і кількість видів гідробіонтів; на великих глибинах Т. о. живуть *глибоководні тварини*.

В складі фітопланктону Т. о. бл. 1300 видів; переважають одноклітинні водорості, гол. чин. діатомові, перидинеї і коколітофориди, в складі зоопланктону — веслоногі ракоподібні, евфаузиди, радіолярії, сифонофори, медузи, реброплави. Тваринний світ Т. о. за видовим складом в 3—4 рази багатший, ніж в ін. океанах; багато які його представники є *ендеміками* (наприклад, морські їжаки, морський котик, сивуч, більшість лососевих), трапляються кашалот, кити смугачі тощо. Найважливіше промислове значення мають: риби (анчоуси, лососеві, оселедець, сардина, сайра, тунці, камбала, минтай та ін.), ссавці (мор. котик, калан, морж, сивуч), безхребетні (краби, креветки, устриці, гребінець, головоногі молюски та ін.), рослини (*морська капуста*, агаронос-анфельція, морська трава зостера тощо).

Історія дослідження Т. о. має кілька етапів. Ще у стародавні часи (1 тис. до н. е. та перші ст. н. е.) по Т. о. плавали китайці, малайці, полінезійці. Першим з європейців берегів океану досяг іспан. конкістадор В. Н. де *Бальбоа* (1513). У 1521 Ф. *Магеллан* під час першої кругосвітньої подорожі переплив океан і дав йому назву «Тихий». Доповнили відомості про океан плавання іспан. мореплавця А. Сааведри (1528—29), англ. Ф. Дрейка (1577—80), голл. А. *Тасмана* (1642—43) та ін. З 17 ст. рос. мореплавці почали досліджувати пн. та пн.-сх. частини Т. о. У 1648 С. І. *Дежньов* уперше вийшов з Пн. Льодовитого ок. у Тихий ок. В. *Берінг* та О. І. *Чириков* (1728, 1741), І. Федоров та М. С. Гвоздєв (1732) нанесли на карту пн.-сх. узбережжя Т. о. Нові відомості про центр. та пд. частини океану дали плавання Дж. *Кука* (1768—79). Під час першої рос. кругосвітньої подорожі І. Ф. *Крузенштерна* та Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06) вивчались, зокрема, фіз. властивості води. У 1823—26 під час експедиції на судні «Предприятие» рос. фізик Е. Х. *Ленц* провів перше визначення питомої ваги води. Глибоководні спостереження проводили Ж. С. С. *Дюмон-Дюрвіль* (1828), американець Ч. Уїлкс (1839—40) та ін.

Наступний період вивчення Т. о. характеризується розвитком комплексних океанографічних досліджень — англ. експедиція на судні «Челленджер» (1872—76), амер. на судні «Тускарорі» (1873—76), рос. на судні «Витязь» (1886—1889) під керівництвом С. О. *Макарова* та ін. Після Великої Вітчизн. війни у Т. о. проводять дослідження рад. вчені на спеціально обладнаних кораблях («Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський», «Ю. М. Шокальський», «О. І. Воєйков», «Об» та ін.). Комплексне вивчення окремих районів Т. о. здійснюється за міжнар. програмами «Норпак» (з 1955), «Еквапак» (з 1956) та Міжнар. геофіз. року (1957—58). У 1965—70 проводились міжнар. дослідження течії Куросіо та прилеглих районів, 1976 — тропічний експеримент «Тропекс-76» тощо. У дослідженнях Т. о. беруть участь Тихоокеанський ін-т географії Далекосхідного наукового центру АН СРСР, Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, на Україні, зокрема, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР та ін.

Тихий океан. Моря
(за даними 1981)

Моря	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Амундсена	98	585
Балі	40	1589
Банда	714	7440
Беллінсгаузена	487	4115
Берінгове	2315	5500
Жовте	416	106
Коралове	4068	9174
Молуккське	274	4970
Новогвінейське	338	4164
Охотське	1603	3521
Південно-Китайське	3537	5560
Росса	960	2972
Саву	104	3475
Серам	161	5319
Соломонове	755	9103
Сомова	1000	—
Сулавесі	453	5914
Сулу	335	5576
Східно-Китайське	836	2719
Тасманове	3336	6015
Фіджі	3177	7633
Філіппінське	5726	10265
Хальмахера	75	3225
Яванське	552	1272
Японське	1062	3720

У бас. Т. о. живе половина населення планети, зосереджено значні біол., мінеральні, а також рекреаційні ресурси. На Т. о. припадає понад 50 % світового вилову риби, важливе місце займає продукція *аквакультури*. Серед мінеральних ресурсів Т. о. (переважно у шельфовій зоні) — нафта та газ (30—40 % усіх запасів Світового ок.), вугілля, олов'яна руда, золото, ільменіт, рутил, циркон, монацит та ін., поширені глауконіт, фосфорит, різноманітні буд. матеріали. У донних відкладах зосереджені залізо-марганцеві конкреції, алюміній (у червоних глинах). Через Т. о. проходять важливі мор. та повітр. шляхи, що з'єднують чотири континенти й численні острови. За обсягом мор. перевезень Т. о. займає друге місце після Атлантичного ок., повітр. транспорт має особливе значення через велику протяжність океану. Для безпеки мореплавства діють радіонавігаційні системи «Омега», «Лоран-А», «Лоран-С», космічні навігаційні системи («Транзит» та ін.), а також гідрометеорологічні служби спостереження за тайфунами й цунамі. Раціональне використання та охорона природних ресурсів Т. о. можливі за умови всебічного міжнар. співробітництва. Карту див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Экономическая география Мирового океана. Л., 1979; Бурков В. А. Общая циркуляция Мирового океана. Л., 1980; Тихий океан. Л., 1981; Тихий океан. М., 1982. *Ю. Ф. Безруков, М. П. Булгаков.*

Тихий океан. Глибоководні жолоби

Жолоб	Найбільша глибина, м (за даними 1981)
Маріанський	11 022
Тонга	10 882
Філіппінський	10 265
Кермадек	10 047
Ідзу-Огасавара (Бонін)	9810
Курило-Камчатський	9717
Пн. Новогебридський	9174
Волкано	9157
Бугенвільський	9103

ТИ́ХОВ Гаврило Адріанович [19.IV (1.V) 1875, с. Смолевичі, тепер Смолевицького р-ну Мін. обл. — 25.I 1960, Алма-Ата] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1927), акад. АН Каз. РСР (з 1946). Закінчив Моск. ун-т (1897). В 1906—41 працював у Пулковській, з 1941 — в Алма-Атинській обсерваторіях. Осн. праці — в галузі астрометрії і спектрофотометрії. Т.— основоположник астроботаніки і астробіології. Розробив методику фотометричних спостережень за допомогою світлофільтрів. Окремі праці Т. стосуються також атм. оптики та аерознімання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТИХОМАНДРИ́ЦЬКИЙ Матвій Олександрович [17(29).I 1844, Київ — 1921] — укр. математик. Закінчив (1865) Петерб. ун-т, у 1879—83 працював там же, у 1885—1904 — у Харків. ун-ті (з 1888 — професор). В останні роки свого життя працював у Крим. ун-ті (Сімферополь). Наук. праці Т. присвячені вищій алгебрі, еліптичним функціям, абелевим інтегралам, теорії імовірностей. Т.— автор підручників з вищої алгебри та матем. аналізу.

ТИХО́МЕЛЬ, Тихомль, Тихомля — давньоруське місто. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152. За літописом, Т. був розташований на Волино-Подільському прикордонні. В 13 ст., можливо, входив до складу т. з. *Болохівської землі*. Археол. залишками Т. вважають городище 11—12 ст. поблизу однойменного села Білогірського р-ну Хмельн. області.

ТИХОМИ́РОВ Дмитро Іванович [24.X (5.XI) 1844 — 14(27).X 1915] — рос. педагог і осв. діяч. У 1866 закінчив Моск. учительську семінарію. Діяльність Т. тісно пов'язана з громадсько-пед. рухом 60-х рр. Був організатором і керівником однієї з перших у Росії вечірніх фабричних шкіл у Москві. Відомий і як діяч земських шкіл і пед. курсів (зокрема, курсів Моск. т-ва вихователь ок та учительок, пізніше названих «тихомировськими»). В 1894—1915 — редактор журн. «Детское чтение». Створив навч. посібники для поч. школи: «Буквар для сумісного навчання читанню й письму...» (1873; витримав 161 видання); «Початки граматики» (1885); у читанці «Весняні сходи» (1896; перевидавалася 50 разів) умістив уривок з поеми Т. Шевченка «Перебендя». В 1911 за редакцією Т. і з його вступною статтею вийшла рос. мовою збір-

М. М. Тихомиров.

А. М. Тихонов.

В. В. Тихонов.

ка вибраних віршів Т. Шевченка. Виступав з лекціями перед учителями на Україні.

ТИХОМИ́РОВ Михайло Миколайович [19 (31).V 1893, Москва — 2.IX 1965, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Н. в сім'ї службовця. В 1917 закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту. Був на музейній, бібліотечній, а також на викладацькій роботі (з 1934 — в Моск. ун-ті). З 1935 — в Ін-ті історії АН СРСР, потім — в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР. В 1953—57 — академік-секретар Відділення істор. наук АН СРСР; з 1956 — голова Археографічної комісії. З 1959 — дійсний член Польс. АН. Т.— автор монографій з історії Росії періоду феодалізму, праць з історіографії та джерелознавства, статей з історії рос. культури, зокрема книгодрукування, пд.-слов'ян. країн, істор. географії тощо, а також публікацій істор. джерел. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

ТИ́ХОН [справж. прізв.— Бєлавін Василь Іванович; 19 (31).XII 1865, м. Торопець, тепер Калінін. обл.— 7.IV 1925, Москва] — патріарх Московський і всія Русі. Закінчив Петерб. духовну академію. З 1897 — єпископ. В 1898 — 1907 — архієпископ у Пн. Америці, 1907—13 — архієпископ Ярославський і Ростовський. Був активним діячем монархічної орг-ції «*Союз руського народу*». З 1917 — Московський митрополит, у листопаді на помісному соборі *Руської православної церкви* обраний патріархом. Т. оголосив *анафему* Рад. владі й намагався перетворити церкву на оплот контрреволюції, виступав проти декрету Рад. влади про *відокремлення церкви від держави*. За контрреволюц. діяльність 1922 притягнений до суд. відповідальності. В 1923 помісний собор, скликаний *обновленцями*, позбавив Т. сану. Переконавшись, що боротьба проти Радянської влади призводить до втрати церквою впливу на віруючих, Т. публічно відмовився від контрреволюц. діяльності і закликав духівництво та віруючих до лояльного ставлення до Радянської влади.

ТИ́ХОНОВ Андрій Миколайович [н. 17 (30).X 1906, Гжатськ, тепер м. Гагарін Смол. обл.] — рад. математик і геофізик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1953). Закінчив (1927) Моск. ун-т; з 1930 працює в ньому ж і в Ін-ті прикладної математики АН СРСР (з 1953). Наук. праці присвячені *топології*, функціональному аналізу, теорії диференціальних рівнянь, матем. фізиці, геофізиці, обчислювальній математиці. Т.— один з основоположників теорії диференціальних рівнянь з малим параметром при старшій похідній. Здійснив фундаментальні дослідження з теорії і методики застосування електромагн. полів для вивчення внутр. будови земної кори (1950). Під керівництвом Т. створено алгоритми розв'язування багатьох прикладних задач. Розвинув теорію (1956—63) однорідних різницевих схем (разом з О. А. *Самарським*). Введене Т. поняття регуляризації (1943, 1963) дало змогу розвинути методи розв'язування некоректно поставлених задач, зокрема обернених задач класичної математики і природознавства. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1976. Ленінська премія, 1966.

ТИ́ХОНОВ Вячеслав Васильович (н. 8.II 1928, м. Павловський Посад, тепер Моск. обл.) — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1982). Член КПРС з 1976. В 1950 закінчив ВДІК. Перша роль в кіно — Володя Осьмухін у фільмі «Молода гвардія» (1948). Інші ролі в кіно: Матвій Морозов («Діло було в Пенькові», 1958), Віктор Райський («Надзвичайна пригода», 1959), Олексій («Оптимістична трагедія», 1963), князь Андрій («Війна і мир», 1966—67), Мельников («Доживемо до понеділка», 1968), полковник Ісаєв — Штірліц (багатосерійний телефільм «Сімнадцять миттєвостей весни», 1972), Микола Стрєльцов («Вони воювали за Батьківщину», 1974), Іван Іванович («Білий Бім чорне вухо», 1977). Читав текст від автора у фільмі «Відродження» (1980, київ. кіностудія «Укртелефільм»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970. Ленінська премія, 1980. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

ТИ́ХОНОВ Микола Олександрович [н. 1 (14).V 1905, Харків] — рад. держ. і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1975, 1982), доктор тех. наук (1961). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Дніпроп. металург. ін-т (1930). Трудову діяльність почав з 1924 пом. машиніста паровоза. З 1930 — на інженерно-тех. роботі; 1933—47 — нач. цеху, гол. інженер на з-дах у Дніпропетровську та Первоуральську. В 1947—50 — директор Південнотрубного з-ду в Нікополі. В 1950—55 — нач. Гол. управління М-ва чорної металургії СРСР. У 1955—57 — заст. міністра чорної металургії СРСР. У 1957—60 — голова Дніпроп. радваргоспу. В 1960—63 — заст. голови Держ. науково-екон. ради Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. У 1963—65 — заст. голови Держплану СРСР — міністр СРСР. З 1965—заст. Голови, з 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. У 1961—66 — кандидат, з 1966 — член ЦК КПРС. У 1978—79 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З листопада 1979 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червового Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1951.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1980.

ТИ́ХОНОВ Микола Семенович [22.XI (4.XII) 1896, Петербург — 8.II 1979, Москва] — рос. рад. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1966). Учасник 1-ї світової, громадянської і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Поема «Самі» (1920) — один з перших творів на ленінську тему. Збірки «Орда» і «Брага» (обидві — 1922) — про героїку і романтику революції. У зб. «Пошуки героя» (1927) звернувся до теми соціалістичного будівництва. Цикл віршів «Юрга» (1930), зб. «Вірші про Кахетію» (1935) присвячені дружбі народів СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами — поема «Кіров з нами» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), нариси «Ленінград приймає бій» (1942) та ін. Важливе місце у творчості Т. посідає тема Сходу, тема пролет. інтернаціоналізму, боротьби за мир [цикли віршів «Афганська балада» (1922), «Грузинська весна» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Два потоки» (1951; Держ. премія СРСР, 1952); «На другому Всесвітньому конгресі прихильників миру» (1953); книга повістей і оповідань «Шість колон» (1968; Ленінська премія, 1970)]. Писав оповідання, літ. мемуари, виступав як публіцист, перекладач (зокрема, поезій Т. Шевченка). Автор «Віршів про Україну» (1953—54), статей про Т. Шевченка, І. Франка, Н. Рибака. Твори Т. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, М. Терещенко, А. Малишко. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. Був членом Всесвітньої Ради Миру, головою Рад. Комітету захисту миру (1949—79). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами» (1957). Золота медаль Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1964).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1973—77; Укр. перекл.— Вамбері. Х., 1929; Війна. Х., 1933; Риси радянської людини. К., 1945; Оповідання про Пакистан. К., 1952; Вибрані поезії. К., 1957; Вибрані твори. К., 1967; Шість колон. К., 1972.

Літ.: Гринберг И. Творчество Николая Тихонова. М., 1972; Бєляєва С. Поет-інтернаціоналіст Микола Тихонов. К., 1976; Гур'єв Б. М. Микола Тихонов. К., 1976; Шошин В. Николай Тихонов. Л., 1981; Бажан М. Співець великого братерства (Про Ніколая Тихонова). В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982; Морщихина А. Николай Семенович Тихонов. Библиографический указатель его произведений и литературы о нем. 1918—1970 гг. Л., 1975. *І. Т. Крук.*

ТИХОНО́ВИЧ Йосип Кирилович (рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. військ. лікар. Доктор медицини (з 1823). Н. у Києві. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1813), де працював до 1828. Перебував на військ. службі; брав участь в російсько-турецькій війні (1828—29); працював у Кременчуку та Лубнах (1839—48); з 1848 до відставки 1855 — у Москві лікарем губернської управи. Автор двотомної праці про охорону здоров'я вагітних, породіль та новонароджених (1825), а також опису хірургічних інструментів (1838), виданих у Москві. *М. О. Оборін.*

ТИХОНО́ВСЬКИЙ Олексій Лаврентійович (н. 15.IX 1935, м. Корюківка Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі вакуумної металургії, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1958) Київ. політехнічного ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з питань електронопроменевого плавлення і рафінування металів і сплавів, теорії фіз.-хім. процесів у вакуумі. Держ. премія УРСР, 1974.

ТИХОНРА́ВОВ Микола Савич [3 (15).X 1832, с. Шеметове, тепер Мещовського р-ну Калуз. обл.— 27.XI (9.XII) 1893, Москва] — рос. літературознавець, археограф, акад. Петерб. АН (з 1890). Представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Автор праць з історії рос. громад. думки — «Бояриня Морозова» (1865), «Московські вільнодумці початку XVIII ст. і Стефан Яворський» (1870), статей про давню і нову рос. л-ру і зх.-європ. л-ру (Данте, Шекспір) та ін. Вивчав і публікував рукописні матеріали; досліджував «Слово о полку Ігоревім», апокрифи, рос. та укр. драму, творчість А. Кантеміра, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, Д. Фонвізіна, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін.

ТИХОНРА́ВОВ Михайло Клавдійович [16 (29).VII 1900, Владимир — 4.III 1974, Москва] — рос. рад. вчений і конструктор у галузі ракетобудування і космонавтики, засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1925) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1932 — у Групі вивчення реактивного руху, з 1934 — керівник відділу у Реактивному н.-д. ін-ті. Керував створенням перших рад. ракет з двигунами на рідкому паливі. Досліджував рідинні ракетні двигуни, розробляв ракети для вивчення верх. шарів атмосфери, займався питаннями підвищення купчастості стрільби некерованими реактивними снарядами. Працював над проблемами проектування складених ракет. Брав участь у створенні перших штучних супутників Землі, пілотованих космічних кораблів, автом. міжпланетних апаратів. Т.—чл.-кор. Міжнар. астронавтичної академії (з 1968). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

ТИХООКЕА́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ — те саме, що й *мезозойська складчастість*.

ТИХООКЕА́НСЬКИЙ ФЛОТ (ТОФ) — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР, створене для захисту морських рубежів і забезпечення держ. інтересів СРСР на Далекому Сході. Основою ТОФ були сформовані 1922 Морські сили Далекого Сходу (нач. І. К. *Кожанов*), що існували до 1925. В 1932 їх було відновлено (команд.—М. В. *Вікторов*), 11.I 1935 перейменовано на ТОФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ТОФ перебував у постійній бойовій готовності. З початком *радянсько-японської війни 1945* ТОФ (команд.— І. С. *Юмашев*) разом з рад. військами Забайкальського, 1-го і 2-го Далекосхідних фронтів брав участь у розгромі *Квантунської армії*, здійснював десантні операції по визволенню Пд. Сахаліну та Курильських островів. За виявлену мужність понад 30 тис. моряків, льотчиків і мор. піхотинців ТОФ нагороджено орденами і медалями, понад 50 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 19 кораблям і частинам ТОФ присвоєно найменування гвардійських, 16 — нагороджено орденами. За бойові заслуги ТОФ нагороджений орденом Червоного Прапора (1965).

В. В. Сидоров.

ТИХООКЕА́НСЬКІ КАМПА́НІЇ 1941—45 — воєнні дії між збройними силами Японії і США та їхніми союзниками під час *другої світової війни 1939—45* на Тихоокеанському театрі війни (Тихий ок., Індокитай, Бірма, Китай) з 7.XII 1941 по 2.IX 1945. Війна на Тихому ок. була результатом міжімперіалістичних суперечностей, викликаних прагненням япон. правлячих кіл до загарбання колоній та встановлення екон. і політ. контролю над Китаєм та ін. країнами цього регіону. В 1941 Японія, використовуючи напружене міжнар. становище, викликане нападом фашист. Німеччини на СРСР, вирішила силою зброї розв'язати суперечності з США і Великобританією. Т. к. поділяють на 3 періоди.

Кампанія 1941—42. Почалася 7.XII раптовими ударами япон. авіації по Тихоокеанському флоту США в *Перл-Харборі*, по амер. військ. об'єктах на Філіппінах і вторгненням япон. військ на тер. Таїланду і Малайї. 25.XII япон. війська захопили англ. базу Гонконг. 21.XII 1941 уряд Таїланду уклав союз з Японією і в січні 1942 оголосив війну США і Великобританії. 8.XII 1941—15.II 1942 япон. війська захопили Сінгапур, 8.XII 1941—6.V 1942 — о. Лусон і п-ів Батаан; у ході Бірманської операції 20.I—20.V 1942 — Рангун. Внаслідок Яванської операції (18.II—10.III 1942) зазнали поразки голл. війська та англо-голл. флот. Япон. війська зайняли о-ви Борнео (Калімантан), Целебес (Сулавесі), Балі, Суматра, Ява. Окупація Голландської Індії дала в руки Японії великі запаси стратегічної сировини. В січні 1942 япон. збройні сили захопили зх. і центр. частини о-вів Нова Гвінея, Нова Британія, о-ви Гілберта, більшу частину Соломонових о-вів та ін. Але в мор. битві в Кораловому морі (7—8.V 1942) і в битві біля атола Мідуей (4—5.VI 1942) япон. ударні з'єднання зазнали поразки. Внаслідок кампанії 1941—42 Японія втратила стратегічну ініціативу і перейшла до оборони.

Кампанія 1942—43. В її результаті амер. війська оволоділи о-вами Гілберта, Соломоновими (крім о. Бугенвіль), зх. частиною о. Нова Британія, пд.-сх. частиною Нової Гвінеї, Алеутськими о-вами (Атту і Киска).

Кампанія 1944—45. Включає десантні операції союзників по захопленню Маршаллових (1—23.II 1944), Маріанських (15.VI—10.VIII 1944), західної частини Каролінських (15.IX—12.X 1944), Філіппінських (17.X 1944 — травень 1945) островів і пн. частини Нової Гвінеї (січень — вересень 1944). В кінці 1944 союзні війська зайняли більшу частину Пн. Бірми. В результаті Хенаньської (17.IV—25.V), Хубей-Хунаньської (27.V—10.VIII) і Гуансійської (1.IX 1944 — січень 1945) операцій японці захопили сухопутні комунікації, що зв'язували пн. та пд. райони Китаю. Однак в цілому стратегічна обстановка в кінці 1944 різко змінилася на користь союзників. У 1945 амер. війська оволоділи о-вами Іводзіма (19.II—16.III) і Окінава (1.IV—21.VI). В 1-й пол. 1945 союзні війська успішно діяли в Бірмі. Союзники планували вторгнення на острови япон. метрополії лише в кін. 1945 — на поч. 1946. Вступ СРСР у війну проти Японії 9.VIII 1945 поставив її в безвихідне становище і зробив неможливим продовження війни. 6 і 9.VIII 1945 амер. авіація скинула атомні бомби на *Хіросіму* і *Нагасакі*, що не було викликане воєнною необхідністю. В ході Маньчжурської операції 1945 рад. війська розгромили япон. *Квантунську армію*. 2.IX 1945 Японія змушена була капітулювати. Під час Т. к. япон. військ. сили втратили понад 893 тис. чол. убитими, 11 лінкорів, 21 авіаносець, 39 крейсерів, 130 есмінців і 130 підводних човнів. США у боях на Тихому ок. втратили бл. 160 тис. чол., у т. ч. бл. 29 тис. убитими і бл. 38 тис. таких, що пропали безвісти. Флот США втратив 2 лінкори, 11 авіаносців, 10 крейсерів, 70 есмінців і 56 підводних човнів. Карту див. до ст. *Друга світова війна 1939—45*.

Н. М. Маркіна.

ТИХОРЄ́ЦЬК — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. 65 тис. ж. (1983). Маш.-буд. (з-ди: трансп., хім., торг. устаткування) та харч. пром-сть. Технікум залізнич. транспорту. Засн. 1874, місто — з 1926.

ТИХО́РСЬКИЙ Хома Трохимович [12 (23).X 1733, с. Домантове, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 2 (14).II 1814, Петербург] — вітчизняний лікар, почесний акад. Петерб. АН (з 1798). В 1750—56 навчався в *Київській академії*, у 1759 закінчив мед. школу при Петерб. адміралтейському госпіталі; 1761 — 65 навчався у Лейденському ун-ті, де 1765 захистив дисертацію про причини *подагри*. З 1765 викладав фармакологію в петерб. госпітальних школах. В 1771—75 був старшим доктором Петерб. адміралтейського госпіталю, 1776 — 1806 очолював Петерб. сухопутний госпіталь. У 1774—79 — член Мед. колегії, з 1804 — Мед. ради. Т.— автор посібника з судової медицини; переклав рос. мовою ряд іноземних праць з медицини.

М. К. Бородій.

ТИХОХО́ДКИ (Tardigrada) — група безхребетних тварин, яка вважається додатковим класом типу *членистоногих*; іноді Т. виділяють у самостійний тип. Довжина 0,1—1,2 мм. Описано бл. 300

М. О. Тихонов.

М. С. Тихонов.

М. К. Тихонравов.

П. Г. Тичина.

Я. Тишка.

Тичинки:
1 — блекоти;
2 — підсніжника;
3 — пахучої трави;
4 — золототисячника;
5 — шавлії;
6 — цибулі,
7 — аконіту;
8 — кульбаби;
9 — гороху;
10 — любки.

видів, поширений від Арктики до Антарктики. В УРСР — 70 видів і підвидів. Живуть у прісних, іноді морських водах, на суходолі в скупченнях крапельної вологи, переважно у ґрунті, серед мохів або лишайників. Живляться вмістом клітин нижчих рослин, деякі — паразити нематод, коловерток, голотурій, морських жолудів. Т.— роздільностатеві. Розмноження статеве (запліднені яйця відкладають у скинуту шкурку), відомий також *партеногенез*. Розвиток прямий з *линяннями*. За несприятливих умов впадають в *анабіоз*; можуть, не втрачаючи життєздатності, витримувати тривале висихання, високі (до 150 °С) або низькі (до —272 °С) температури. Іл. с. 262.

В. І. Мончeнко.

ТИЧИ́НА Павло Григорович [15 (27).I 1891, с. Піски, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.— 16.IX 1967, Київ] — укр. рад. поет, державний та громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1967), чл.-кор. Болгарської АН (з 1947). Член КПРС з 1944. Н. в сім'ї сільського дяка. Після закінчення Черніг. духовної семінарії навчався у Київ. комерційному ін-ті (1913—17). В 1923 працював співредактором журн. «Червоний шлях». У 1923—25 належав до літ. орг-ції «*Гарт*», згодом до *Вапліте*. Учасник Міжнар. конгресу на захист культури (Париж, 1935). Почав друкуватися 1912. Перші вірші — в дусі демократичних традицій укр. та рос. дожовтневої л-ри. Під час навчання в Чернігові відвідував «суботи» М. Коцюбинського, де познайомився з революційно настроєною молоддю — Ю. *Коцюбинським*, В. *Примаковим* та ін. Визначальну роль в ідейному і худож. становленні Т. відіграли М. Коцюбинський і М. Горький. Перша зб. віршів «Сонячні кларнети» (1918) сповнена настроями революц. змін і перетворень, тонкою музичністю, багатством ритмомелодики, поєднанням засобів новітньої поезії з укр. народно-пісенною традицією. Як співець Великої Жовтн. соціалістич. революції Т. виступив у зб-ках «Плуг» та «Замість сонетів і октав» (обидві—1920). У віршах «На майдані», «Як упав же він...», «Псалом залізу» показав боротьбу трудящих за соціалістичне перетворення світу, змалював «красу нового дня». Ряд викривальних віршів («Плюсклим пророкам» та ін.) спрямовано проти укр. бурж. націоналістів. Осн. теми і мотиви зб. «Вітер з України» (1924) — соціалістичне будівництво, праця в колективі, рад. патріотизм, дружба народів. 21 листопада 1933 в газ. «Правда» опубліковано укр. мовою вірш Т. «Партія веде», відзначений у передовій статті газети як вдалий поетичний вираз ролі партії в будівництві соціалізму. Вірш став програмним для збірки «Партія веде» (1934) і наступних збірок «Чуття єдиної родини» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Сталь і ніжність» (1941). У 30-і рр. Т. опублікував також ряд епічних творів «Шабля Котовського» (1938), «Шевченко і Чернишевський» (1939), поему про Г. Сковороду та ін. В роки Великої Вітчизн. війни вірші Т., зібрані в книгах «Перемагать і жить!» (1942), «День настане» (1943), сповнені віри в перемогу рад. народу в його боротьбі проти фашист. загарбників. Філос. осмислення подій війни становить зміст поеми «Похорон друга» (1943). Велике значення для виховання патріотичних почуттів рад. людей мали публіцистичні виступи Т. «Геть брудні руки від України!» та «Тремтіть, супостати!». Публіцистичну діяльність продовжував і в наступні роки. Післявоєнний період творчості Т. позначений новими ідейно-худож. звершеннями. Ідеї мирної творчої праці, дружби народів, духовного зростання рад. людей є основними у збірках «І рости, і діяти» (1949), «Могутність вам дана» (1953), «Ми — свідомість людства» (1957), «Зростай, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Срібної ночі» (1964), в посмертній книзі «У серці у моїм» (1971). Т. видав багато книжок для дітей: «Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950), «Слухаєм про Леніна» (1956) та ін. Творчість Т.— видатний внесок у розвиток л-ри соціалістичного реалізму, майстерний літопис піввікової історії укр. народу періоду великих революц. перетворень. В худож. узагальнюючих образах він втілив головні риси характеру і свідомості рад. людини: почуття рад. патріотизму та інтернаціоналізму, вірність ідеям комуністичного оновлення світу. В історію укр. л-ри Т. увійшов як поет-новатор, що збагатив лексику, ритміку, муз.-зображувальні можливості укр. вірша. Поетичне багатство нар. пісні у творчості Т. поєднується з сучас. публіцистичною лексикою, з усім багатством літ. форм, вироблених класичною й рад. поезією. Багато віршів Т. покладено на музику. Т. належать численні поетичні переклади з рос., білорус., вірм. та ін. мов народів СРСР, а також з нім., польс., болг., кит., турецької та ін. мов. Значним внеском у рад. філологічну науку є праці Т. про творчість Т. Шевченка, О. Пушкіна, Я. Купали, М. Гафурі, К. Хетагурова, Х. Ботева. За «Вибрані твори» в 3-х томах (1957) Т. присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1962). У 1936—39 та 1941—43 Т. очолював Ін-т укр. літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В 1943—48 — міністр освіти УРСР. На XVII—XIX, XXI —XXIII з'їздах обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. В 1953 — 59 — голова Верховної Ради УРСР. Заст. голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві 1980 відкрито *Тичини П. Г. музей*. Пам'ятники Т. встановлено в с. *Пісках* і на його могилі в Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також у т. 7, с. 202.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Твори, т. 1—2. К., 1976; З минулого — в майбутнє. К., 1973; Із щоденникових записів. К., 1981; Про мистецтво і літературу. К., 1981; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1981.

Літ.: Шаховський С. М. В майстерні поетичного слова. К., 1958; Павлові Тичині. К., 1961; Білецький О. І. Павло Тичина. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 2. К., 1960; Співець нового світу. К., 1971; Про Павла Тичину. К., 1976; Новиченко Л. М. Поезія і революція. К., 1979; Тельнюк С. Павло Тичина. К., 1979; Губар О. Павло Тичина. К., 1981; Співець єдиної родини. К., 1981; Тичина Павло. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. К., 1974; Бойко І. З. Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К., 1951.

С. А. Крижанівський.

ТИЧИ́НИ П. Г. МУЗЕ́Й, Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини. Відкритий 1980 у Києві в будинку, де з 1944 по 1967 жив і працював поет. Експозиція складається з двох частин: літературної та меморіальної. До меморіального комплексу входять кабінет поета, вітальня, спальня і бібліотека, де зберігається понад 15 тис. книг. Літ. експозиція знайомить з осн. етапами біографії, літ., держ. та громадсько-політ. діяльності П. Г. Тичини. Серед експонатів багато унікальних: перші видання творів поета, його портрети різних років життя, документи, нагороди, автографи, особисті речі, зокрема, муз. інструменти, на яких він грав. Експонуються малюнки самого Тичини. Серед творів живопису — картини, подаровані поетові художниками О. Шовкуненком (бл. 40 картин), М. Глущенком, К. Трохименком, О. Кульчицькою, К. Білокур, В. Заболотним та ін.

Літ.: Блюдо І. Д. Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини в м. Києві. Короткий путівник. К., 1982.

І. Д. Блюдо.

ТИЧИ́НКА — орган *квітки*, в якому утворюються *пилкові зерна*; є гомологом мікроспорофіла голонасінних рослин. Звичайно складається з *пиляка* і тичинкової нитки. Сукупність Т. квітки наз. *андроцеєм*. На квітколожі Т. містяться по спіралі або колами. В одній квітці може бути від однієї (напр., у канни) до кількох сотень Т. (напр., у півонії). Т. можуть зростатися одна з одною нитками (напр., у мальвових), пилячками (напр., у складноцвітих), а також з ін. частинами квітки — віночком (напр., у зрослопелюсткових), стовпчиком маточки (напр., у зозулинцевих). Редуковані (див. *Редукція* в біології) Т., т. з. стамінодії, часто перетворюються на *нектарники*. Кількість, форма, розміщення Т. в квітці тощо є важливими систематичними ознаками.

ТИ́ША Іван (Тишик; рр. н. і см. невід.) — звягельський полковник, учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був кушніром у м. Звягелі (тепер м. Новоград-Волинський). У 1648—49 — сотник, згодом — полковник *Звягельського полку*. Козаки на чолі з Т. брали участь у боях проти польс.-шляхет. війська, зокрема 3 (13).II 1649 визволили м. Острог. Після *Зборівського договору 1649* звягельський полк було розфор-

мовано. В «Реєстрі Війська Запорізького» 1649 Т. записано козаком Овруцької сотні Київського полку.

ТИШЕ́ВСЬКИЙ Іван Дмитрович [1760, с. Сачковичі на Стародубщині, тепер Климовського р-ну Брян. обл.— 7 (19).VIII 1830, Полтава] — укр. лікар. Навчався в Чернігівському колегіумі (1776—83), 1785 закінчив мед. школу при Петерб. сухопутному госпіталі. З 1785 працював військ. медиком, брав участь в рос.-турецькій війні 1787—91. В 1792—94 — лікар Катеринославського намісництва. З 1797 — повітовий лікар у Полтаві, де збудував і утримував власним коштом лікарню і аптеку. В 1803—30 — акушер Полтав. губернської лікарської управи. Праці Т. присвячені питанням хірургії та отруєння ріжками. *М. К. Бородій.*

ТИ́ШИК Іван Никандрович (26.IX 1908, с. Седлище, тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.— 18.VIII 1944) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1927. Н. в сел. сім'ї. З 1934 — секретар Ковельського підпільного окружкому КПЗУ. В 1934—36 — на роботі в апараті ЦК КПЗУ, з 1934 — член ЦК КПЗУ. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1939, після возз'єднання Зх. України з УРСР, обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. В 1940—41 — заст. директора бібліотеки АН УРСР у Львові. Під час Великої Вітчизн. війни з жовтня 1943 —комісар партизан. загону в партизан. з'єднанні ім. В. Н. Боженка. З квітня 1944 — в лавах Рад. Армії. Загинув у бою.

ТИ́ШКА (Tyszka) Ян (справж. прізвище та ім'я — Йогіхес Лео; 17.VI 1867, Вільнюс — 10.III 1919, Берлін) — діяч польс. і нім. робітн. руху. Чоловік Р. *Люксембург*. Н. в заможній сім'ї. В 1887— один з керівників революц. гуртка у Вільнюсі. В 1888 — 89 зазнавав арештів, 1890 емігрував до Швейцарії, де співробітничав з *групою «Визволення праці»*. Один із засновників і керівників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ; 1893), ред. багатьох її друк. органів. З 1900 — в Берліні. З 1903 — член Гол. правління СДКПіЛ. В 1905 приїхав до Варшави, взяв участь у революції 1905—07. У 1906 заарештований і засуджений до 8 років каторги і довічного заслання в Сибір. В 1907 здійснив втечу; виїхав до Берліна. Учасник V з'їзду РСДРП (1907), де обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. В роки 1-ї світової війни 1914—18 відіграв значну роль у формуванні інтернаціоналіст. течії в нім. соціал-демократії. Один з організаторів і керівників *«Спартака союзу»*. У 1918 ув'язнений, звільнений під час *Листопадової революції 1918*. Брав участь у заснуванні КП Німеччини (КПН; 1918—19), секретар її ЦК з часу заснування. Після вбивства в січні 1919 К. *Лібкнехта* і Р. Люксембург очолив КПН. 9.III 1919 заарештований. Вбитий у тюрмі.

ТИ́ЩЕНКА РЕА́КЦІЯ — конденсація *альдегідів* з утворенням складних *ефірів* під дією алкоголятів алюмінію:

$$2RCHO \xrightarrow{(R'O)_3Al} RCOOCH_2R$$

(R — алкіл або арил). Використовується для пром. і лабораторного синтезу складних ефірів. Відкрив 1906 В. Є. *Тищенко.*

ТИ́ЩЕНКО Вячеслав Євгенович [7 (19).VIII 1861, Петербург — 25.II 1941, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1884) Петерб. ун-ту там же був асистентом Д. І. *Менделєєва*. З 1891 читав курси хімії у Петерб. (потім Ленінгр.) ун-ті; з 1934 — директор НДІ при Ленінгр. ун-ті. Осн. праці присвячені дослідженню складу скипидарів, живиці, кубової смоли тощо. Запропонував пром. спосіб синтезу камфори з скипидару. Розробив рецептуру нового скла для хім.-лабораторного посуду; запропонував новий тип склянок для промивання й осушування газів («склянки Тищенка»). Відкрив реакцію конденсації альдегідів у складні ефіри (*Тищенка реакція*). Розробив технологію виробн. йоду з водоростей і способи виготовлення багатьох хімічно чистих реактивів. Держ. премія СРСР, 1941.

ТИ́ЩЕНКО Георгій Пилипович (н. 25.V 1921, с. Засілля, тепер с. Бармашове Жовтневого р-ну Микол. області) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Омелько («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Самоход («На сьомому небі» Зарудного), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гордій («Шануй батька свого» Лаврентьєва), Анатолій Іванович («... І змовкли птахи» Шамякіна), Аздак («Кавказьке крейдяне коло» Брехта) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *К. О. Силіна.*

ТИ́ЩЕНКО Петро Іванович [24.VIII (6.IX) 1903, с. Дениси, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.— 6.I 1967, Київ] — укр. рад. кобзар. Замолоду осліп. Грати на кобзі вчився в П. В. *Носача*, потім сам удосконалював свою майстерність. У репертуарі Т. нар. пісні, пісні на слова Т. Г. Шевченка, рад. поетів. Автор слів і музики пісень «Про сліпого партизана Батюка», «Переяславська рада» та ін. *М. П. Полотай.*

ТІАМІ́Н, вітамін B_1, аневрин — водорозчинний *вітамін*. В природі Т. синтезується рослинами і деякими мікроорганізмами (в найбільшій кількості міститься в дріжджах, хлібних злаках, картоплі). В організм людини і більшості тварин Т. надходить з їжею. Недостача Т. в раціоні викликає *авітаміноз*, призводить до розвитку хвороби *бері-бері*. Фізіологічне значення Т. зумовлюється участю у процесах *обміну речовин*. У формі ефіру — тіамінпірофосфату (*кокарбоксилази*) Т. виконує функцію *коферменту*. Потреба в Т. для дорослої людини 2—3 мг на добу і збільшується узимку, при вживанні великої кількості вуглеводів. В медицині застосовуються одержані синтетично препарати Т.— тіамін хлорид або тіамін бромід — для запобігання гіповітамінозу та лікування невритів, радикулітів, невралгій, периферичних паралічів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки, атонії кишечника тощо.

ТІАУАНА́КО — індіанська цивілізація, що існувала на Пн. Болівії в кін. 1-го тис. до н. е.— 1-му тис. н. е. Центр її містився на Пд. Сх. від оз. Тітікака, де збереглося городище пл. 40 га з житл. кварталами і будівлями з базальтових і пісковикових блоків (серед них — 15-метрова піраміда Акапана, храмовий комплекс, який включає монолітні ворота з фризом, що зображає божество і ряд фантастичних істот; т. з. «Палац саркофагів» тощо). В Т. знайдено багатоорнаментовані кам'яні статуї, фігурну й розписну кераміку та ін. Осн. заняттями творців Т. були землеробство, скотарство. Культура Т. мала великий вплив на давнє мистецтво Андської області. В кін. 1-го тис. н. е. Т. припинило існування, і її територію зайняли предки сучас. індіанців *аймара*.

Літ.: Башилов В. А. Древние цивилизации Перу и Боливии. М., 1972.

ТІ́БА — місто в Японії, адм. ц. префектури Тіба. Значний морпорт на Сх. о. Хонсю на узбережжі Токійської зат. Вузол з-ць. 574 тис. ж. (1973). Розвинута металургія (зокрема, виплавка сталі та алюмінію). Підприємства суднобуд., нафтохім., хім., деревообр., паперової, текст., харч. пром-сті. Поблизу Т.—авіац. з-д. Ун-т. Курорт.

ТІБЕ́РІЇ ЮЛІЇ — династія правителів *Боспорської держави* в перших століттях н. е. Родоначальником династії був Рескупорід I [9 (або 8) до н. е.— 37 (або 38) н. е.], який на честь рим. імператора Тіберія взяв собі ім'я Тіберій Юлій. Майже всі наступні правителі Боспору, крім власних особових імен, мали ще рим. імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з Римом.

ТІБЕ́СТІ — нагір'я на Пн. Африки в Сахарі, на тер. Республіки Чад. Простягається майже на 1000 км. Вис. до 3415 м (вулкан Емі-Кусі). Складене з кристалічних сланців, лав, пісковиків. Поверхня розчленована глибокими ущелинами з тимчасовими водотоками. Вздовж підніжжя та по долинах до вис. 1200 м — фінікова пальма, пальма дум, акація та ін., вище 1600 м — напівпустельна й гірсько-пустельна рослинність.

ТІБЕ́Т — див. *Тібетський автономний район.*

ТІБЕ́ТО-БІРМА́НСЬКІ МО́ВИ— гілка (або група) *китайсько-тібетських мов*. До Т.-б. м. належать *бірманська мова, тібетська мова*, кукі-чинські, гаро-нага-качинські, тангутська (тепер мертва), кам, неварська, гурунг, лісу, акха та ін. Між Т.-б. м. є значні типологічні відмінності. У ряді мов виникли тони. Писемними є бірманська, тібетська, тангутська й неварська, решта — безписемні. *Н. В. Омелянович.*

В. Є. Тищенко.

Г. П. Тищенко.

Керамічна посудина культури **тіауанако.**

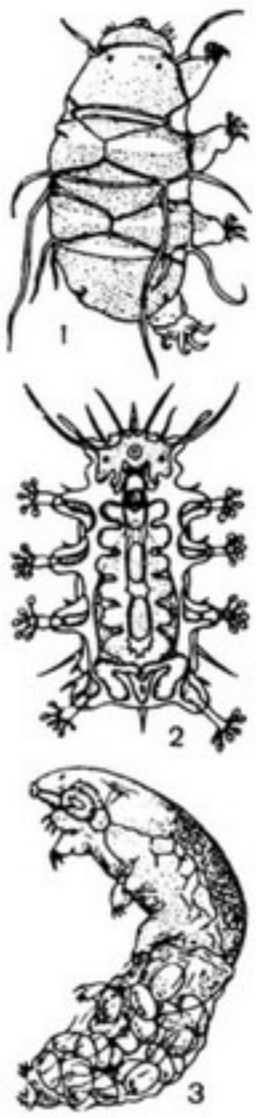

Тихоходки:
1 — прісноводна тихоходка Echiniscus trisetosus;
2 — морська тихоходка Batillipes mirus;
3 — самка Hypsibius megalonyx, що відкладає яйця в скинуту під час линяння шкурку.

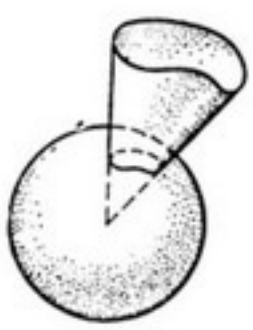

Тілесний кут.

ТІБЕ́ТСЬКА МО́ВА — мова *тібетців*. Належить до *тібето-бірманських мов* китайсько-тібетської сім'ї. В Т. м. розрізняють кілька діалектів. В основі літ. Т. м.— лхаський діалект. Гол. риси Т. м.: збіг складу й морфеми, фіксована кількість складів, наявність системи тонів. За типологією належить до *ізолюючих мов* (є й елементи аглютинації, флективності та аналітизму). Є номінативна й ергативна будова речення. Характерна риса Т. м.— наявність форм ввічливості (в лексиці й граматиці). Тібетське письмо базується на *деванагарі*.

До виникнення писемної літератури (7 ст.) у Тібеті існувала багата усна нар. творчість (легенди, істор. перекази, епос «Гесеріада», казки тощо). Л-ра 7—10 ст. позначена впливом буддизму й мала здебільшого реліг. характер. В 11—14 ст. зародилася житійна, істор., філос. та наук. л-ра. На поч. 18 ст. почала розвиватися світська лірична поезія. Але ця традиція не була продовжена. Світська л-ра відродилася починаючи з 50-х рр. 20 ст.

Літ.: Рерих Ю. Н. Тибетский язык. М., 1961; Парфионович Ю. М. Тибетский письменный язык. М., 1970.

І. Н. Комарова (мова), *І. К. Чирко* (література).

ТІБЕ́ТСЬКЕ НАГІ́Р'Я — одне з найбільших і найвищих нагір'їв земної кулі. Лежить у пд. частині Центр. Азії, на тер. Китаю, частково Індії. Обмежоване на Зх. *Каракорумом*, на Пн.— *Куньлунем*, на Сх.— *Сіно-Тібетськими горами*, на Пд.— системою *Гімалаїв*. Площа бл. 2 млн. км². Являє собою платоподібне підняття з пересічними висотами 3500—4500 м, окремі гірські пасма підносяться на 6000—7000 м. Складається з кристалічних порід (переважно гранітів і гнейсів), перекритих гол. чин. глинистими сланцями, кварцитами, вапняками та пісковиками. Район активної сейсмічної діяльності. З корисних копалин є кам. вугілля, поліметалеві руди, золото та ін. Є гейзери й гарячі джерела. Клімат Т. н. різко континентальний, холодний і сухий. Навіть влітку морози досягають —5, —10° С, взимку —30, —40° С. Майже постійно дмуть сильні вітри. Лише в річкових долинах пд. частини Т. н. клімат м'якший: літо тепле і вологе, зима суха й малосніжна. Опадів 100—200 мм, на окраїнах нагір'я — до 500 мм; у пд. районах — до 700—1000 мм на рік. Завдяки сухості клімату *снігова межа* лежить високо (на вис. бл. 5500—6000 м). У зв'язку з значними висотами хребтів тут панують *сніжники* й *льодовики*. З Т. н. беруть початок великі ріки Азії: *Хуанхе, Янцзи, Меконг, Брахмапутра, Інд*. Багато озер (найбільше — Намцо, пл. бл. 2 тис. км²), заболочених і засолених улоговин. Більша частина Т. н. являє собою гірські пустелі й напівпустелі з жорсткими низькими травами (тібетська осока, кобрезія, рідше — тонконіг, типчак). В улоговинах пд.-сх. частини нагір'я — хвойні й листяні ліси (ялина, сосна, тополя, верба, японська береза). По долинах великих рік — зарості рододендрону, ялівцю та ін. чагарників, ділянки *тугаїв*. Для тваринного світу Т. н. характерні куку-яман, дикий як, антилопи оронго й ада, кулан, джейран, барс, сурки, полівки. Про населення і господарство Т. н. див. *Тібетський автономний район*.

В. С. Гаврилюк.

ТІБЕ́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н, Тібет — автономний район на Пд. Зх. Китаю. Площа 1200 км². Населення 1,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. *Лхаса*. Розташований в межах *Тібетського нагір'я*. Ядро тібетського народу становили племена цянів, які переселилися на тер. Тібету з району Кукунору бл. 6—5 ст. до н. е. і змішалися з автохтонами. В 7 ст. виникла Тібетська імперія. В 787 держ. релігією тут став *буддизм*. У 13—14 ст. Т. був у залежності від монголів. У 17 ст. завершився процес об'єднання Т. і склалася теократична форма правління (на чолі л-ви став *далай-лама*). В 18 ст. Т. увійшов до складу Кит. імперії *Цін* (влада далай-лами на тер. Т. зберігалася). В період *Сіньхайської революції* (1911—13) далай-лама оголосив про припинення всіх зв'язків з Китаєм. 4.XI 1949 тібетські Великі нар. збори офіційно проголосили незалежність Т. В жовтні 1950 частини Нар.-визвольної армії Китаю почали просування до центр. районів Т. 23.V 1951 між представниками уряду КНР і владою Т. було підписано «Угоду про заходи по мирному визволенню Тібету», яка надала Т. автономію в складі Китаю. Великодержавна політика кит. уряду щодо Т. викликала в березні 1959 повстання, після придушення якого в Т. було запроваджено систему військ.-контрольних комітетів. 14-й далай-лама емігрував до Індії. В 1965 було утворено Т. а. р. Провідна галузь економіки — с. г. Землеробство розвинуто в долинах пд. частини Т., зокрема, у великій долині Цангпо (верхня та середня течія Брахмапутри). Вирощують гол. чин. місцеві скоростиглі сорти ячменю овес, горох, пшеницю, рис, картоплю тощо. Поширене пасовищне скотарство. Розводять яків, овець, коней, кіз, ослів та мулів. Пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають вугілля, буру, кам. сіль, золото. Обробна пром-сть має місц. значення. Окремі невеликі підприємства по виробн. чавунного литва, енерг. устаткування, цегли, шкір, килимів, фарм. препаратів, тканин тощо. Кустарні промисли. Гол. шляхами до внутр. районів Т. є Цінхай-Тібетське та Сікан-Тібетське шосе (збудовані 1951—54). У Лхасі — аеропорт.

Ю. В. Чудодєєв (історія).

ТІБЕ́ТЦІ (самоназва — пьоба) — народ, корінне населення Тібету. Переважна більшість Т. живе в Китаї (*Тібетський автономний район*, провінції Ганьсу, Цинхай, Сичуань, Юньнань), частина — в Індії, Непалі, Бутані. Заг. чисельність — 3,5 млн. чол. (1980, оцінка). Т. говорять на діалектах *тібетської мови*. За релігією Т.— ламаїсти (див. *Ламаїзм*). Осн. заняття Т.— землеробство, скотарство. Розвинуті також ремесла (гончарство, ткацтво, металообробка). Т. мають давній фольклор, л-ру, мистецтво.

ТІБО́ (Thibaud) Жак (27.IX 1880, Бордо — 1.IX 1953, Мон-Семе, Барселоннет) — франц. скрипаль і педагог. У 1896 закінчив Паризьку консерваторію. Гастролював у багатьох країнах Європи (в Росії вперше — 1901; 1936 — в СРСР). Виступав також у складі тріо (разом з піаністом А. Корто і віолончелістом П. *Касальсом*). Викладав у Нормальній муз. школі (Париж). У 1943 разом з М. *Лонг* організував у Парижі конкурс піаністів і скрипалів (з 1946 — міжнародний конкурс ім. М. Лонг — Ж. Тібо).

ТІБР — ріка на Апеннінському п-ові, в Італії. Довж. 405 км, площа бас. бл. 16,5 тис. км². Бере початок у Пп. Апеннінах, впадає у Тірренське м., утворюючи дельту. У верх. та серед. течії гірська, у пониззі — рівнинна. Живлення переважно дощове. Взимку часті паводки, влітку міліє. Пересічна витрата води 260 м³/с. Використовують для зрошування. На Т. — м. *Рим* (поч. пункт судноплавства).

ТІБУ́ЛЛ Альбій (Albius Tibullus; бл. 50—19 до н. е.) — рим. поет. Був у дружніх стосунках із *Горацієм* та *Овідієм*. Під ім'ям Т. збереглося три книги елегій та ін. віршів, з яких йому належать дві перші, а в третій зібрано твори різних поетів із гуртка його покровителя, оратора Мессали. Елегії Т. відзначаються простотою мови, витонченістю стилю, сповнені ненависті до війни, прагнення до мирного життя на лоні природи.

Тв.: Укр. перекл.— Свято хліборобів. «Питання класичної філології», 1963, в. 3; Війна і мир. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Похвала миру. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Валерий Катулл, Альбий Тибулл, Секст Проперций. М., 1963.

А. О. Білецький.

ТІГР — ріка у Пд.-Зх. Азії, в межах Туреччини, частково на кордоні Сирії з Туреччиною та Іраном, а також в Іраку. Довж. 1850 км, площа бас. 375 тис. км². Бере початок на схилах Вірменського Тавру, перетинає *Месопотамську рівнину*; в пониззі зливається з р. *Євфратом*, утворюючи р. Шатт-ель-Араб, що впадає у Перську зат. Гол. притоки: Великий Заб, Малий Заб, Діяла (ліві). Живлення снігове і дощове. Пересічна річна витрата води у серед. течії 1150 м³/с. Судноплавний від гирла до м. Багдада, при найвищому рівні води — до м. Мосула (обидва в Іраку). Для регулювання стоку на Т. збудовано греблі, русло на окремих ділянках обваловане; за допомогою СРСР 1976 споруджено канал Тартар — Євфрат. Воду ріки інтенсивно використовують для зрошування. У басейні ріки — добування нафти. Долина Т.— давній центр цивілізації (див. *Месопотамія*).

ТІГРА́Н II, Тігран II Великий (р. н. невід.— п. 56 до н. е.) — цар Вірменії 95—56 до н. е. За його правління було об'єднано в єдину д-ву майже всі вірм. земл[і] уклав

політ. союз і породичався з понтійським царем *Мітрідатом VI Євпатором*. Тривалий час боровся проти Риму, однак 66 до н. е. визнав свою залежність від нього.

ТІГРАНАКЕ́РТ, Тіграна — давньовірменське місто, одна з столиць держави *Тіграна II*; засноване ним 77 до н. е. Розміщувався на Пд. Зх. від оз. Ван на місці сучас. с. Фаркін (Туреччина). В 69 до н. е. місто зруйнували римляни. В 6 ст. н. е. мав грец. назву Марітрополь, у 7—8 ст.— араб. назву Майафарікін.

ТІК ЗЕРНООЧИСНИ́Й — спеціально підготовлений майданчик з обладнанням для додаткового очищення та сушіння зерна, що надходить від комбайнів і молотарок. Див. *Зерноочисно-сушильний комплекс*.

ТІКА́ЛЬ — умовна назва одного з найбільших міст-держав давніх *майя* на тер. Гватемали, що існувало в 6 ст. до н. е.— 9 ст. н. е. Археол. розкопки провадять вчені США і Гватемали з поч. 20 ст. Відкрито сотні храмів (головний— 71 м заввишки), палаци знаті (один з них 5-поверховий) та ін. архітектурні пам'ятки, стели з рельєфними зображеннями і написами, вівтарі; твори ужиткового мистецтва тощо. Найважливіші пам'ятки частково реставровані.

ТІ́КИЧ — річка у Черкас. обл. УРСР, один з витоків *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 4,5 км, площа бас. 6657 км². Утворюється злиттям *Гірського Тікичу* і *Гнилого Тікичу*. Має рівнинний характер.

ТІ́КСІ БУ́ХТА— бухта в морі Лаптєвих, у зх. частині губи Буор-Хая. Вдається в суходіл на 21 км на Сх. від дельти р. Лени, шир. біля входу 17 км, глиб. до 12 м. З жовтня по липень вкрита кригою. Припливи півдобові, вис. їх до 0,3 м. На зх. березі бухти — с-ще міськ. типу Тіксі, порт на трасі *Північного морського шляху*.

ТІЛА́ ОБЕРТА́ННЯ — геометричні *тіла*, утворювані внаслідок обертання плоских фігур навколо осі, що лежить у площині цих фігур. Напр., *кулю* можна вважати утвореною внаслідок обертання півкруга навколо його діаметра, *циліндр* — внаслідок обертання прямокутника навколо однієї з його сторін, *еліпсоїд* обертання — обертанням *еліпса* навколо однієї з його осей.

ТІЛА́К Балгангадхар (23.VII 1856, м. Ратнагірі, Махараштра—1.VIII 1920, Бомбей) — діяч інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Декансьский коледж у м. Пуві. Юрист. З 1881 видавав газети «Махратта» (англ. мовою) і «Кесарі» («Лев», *маратхі мовою*), в яких викривав режим, встановлений англ. колонізаторами в Індії. Закликаючи нар. маси до боротьби проти колонізаторів, у т. ч. і за допомогою насильства, Т. намагався використати для цієї мети реліг. та істор. традиції Індії; це приводило до ідеалізації Т. феод. ладу, *каст* тощо. Після заснування партії *Індійський національний конгрес* (1885) Т. очолив його ліве крило (крайніх, або екстремістів), яке засуджувало мирні методи боротьби проти англ. колонізаторів, яких дотримувалося керівництво партії. В період піднесення нац.-визвольного руху в Індії 1905—08 Т. під впливом рос. революції 1905—07 закликав нар. маси до запозичення методів боротьби рос. пролетаріату. Не раз зазнавав репресій англ. колонізаторів, 1908 був засуджений до 6 років каторги. Цей вирок став приводом до *Бомбейського страйку 1908*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 в Росії Т. почав виступати з пропагандою необхідності боротьби пролетаріату Індії за політ. владу. Т. вітав перемогу Великого Жовтня, діяльність більшовиків під керівництвом В. І. Леніна, який назвав Т. демократом (див. Повне зібр. тв., т. 17, с. 167).

ТІ́ЛЬБЕРГ (Тільберг) Янис Роберт Крістапович [Йоганн Роберт Христофорович; 20.VI (2.VII) 1880, Рига — 7.XI 1972, там же] — лат. рад. живописець, графік і скульптор, нар. художник Латв. РСР (з 1955). В 1901—09 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського*. У 1918 за ленінським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Шевченкові в Петрограді (не зберігся). Твори: живописні — «Ринок в Єлгаві» (1906), «Портрет литвинки» (1908), «Пієта» (1908—09), «Вид Риги» (1912), «Портрет Яна Райніса» (1925), «До міста» (1940), «Портрет композитора Е. Мелнгайліса» (1946); графічні — іл. до творів Я. Нієдра, А. Упіта; скульптурні — погруддя матері (1908), художника Я. Розентала (1922), письменника Р. Блаумана (1923) та ін. В 1911—15 викладав у Ризькій міській худож. школі, 1921—32 та 1947—57 — професор Латв. АМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Латвійська РСР*, т. 6, с. 448—449.

Літ.: Сидорова В. А. Янис Тильберг. М., 1952.

ТІ́ЛБУРГ — місто на Пд. Нідерландів. Порт на Вілгелміна-каналі, вузол з-ць. 152 тис. ж. (1975). Гол. центр вовняної пром-сті країни. Підприємства маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Екон. університет.

ТІЛЕ́СНИЙ КУТ, просторовий кут — частина простору, обмежена *конічною поверхнею*. Окремими випадками Т. к. є *многогранний кут* і тригранний кут. Мірою Т. к. з вершиною в деякій точці є відношення площі, що вирізується Т. к. на поверхні *кулі* довільного радіуса, центр якої міститься в цій точці, до квадрата радіуса кулі (мал.). Одиницею цієї міри є *стерадіан*.

ТІЛЕ́СНІ УШКО́ДЖЕННЯ — наслідки протиправної дії або бездіяльності, що завдали здоров'ю іншої людини шкоди. Остання полягає в порушенні функцій або цілості органів і тканин. За рад. законодавством заподіяння Т. у. є одним із *злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*. Закон (в УРСР ст. 101—106 КК УРСР) розрізняє Т. у. тяжкі (небезпечні для життя, такі, що спричинили втрату якого-небудь органа або його функції, призвели до психічної хвороби тощо; за умисне вчинення таких ушкоджень закон передбачає позбавлення волі на строк до 12 років); середньої тяжкості (спричинили тривале порушення функції якого-небудь органа або ін. тривалий розлад здоров'я — позбавлення волі на строк до 4 років); легкі (призвели до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати *працездатності* — позбавлення волі на строк до 1 року). Характер тяжкості Т. у. визначається *судово-медичною експертизою*.

І. П. Лановенко.

ТІ́ЛЛІ (Tilly) Йоганн Церклас (лютий 1559, Брабант — 30. IV 1632, Інгольштадт) — полководець часів *Тридцятилітньої війни 1618—48*, фельдмаршал (1605), граф. З 1574 — на військ. службі в Іспанії, Австрії, з 1610— в Баварії. Був головнокомандуючим *Католицької ліги* 1609. В ході Тридцятилітньої війни здобув ряд перемог над військами Протестантської унії (створена 1608, союз нім. протестантських князів) та її союзників. З 1630 Т.— головнокомандуючий армією «Священної Римської імперії». 17.IX 1631 армія Т. зазнала поразки від швед. армії біля Брейтенфельда. Т. було смертельно поранено в битві зі шведами на р. Лех.

Б. Тілак.

ТІ́ЛЛО Олексій Андрійович [13 (25).XI 1839, Київ. губ.— 30.XII 1899 (11.I 1900), Петербург] — рос. географ, картограф і геодезист. Генерал-лейтенант (1894). Чл.-кор. Петерб. АН (1892). Закінчив Михайлівську арт. академію (1862) і геодезичне відділення Академії Ген. штабу в Петербурзі (1866). Склав гіпсометричні карти Європ. Росії (вид. 1890 і 1896), визначив довжину гол. річок Росії, а також різницю рівнів Каспійського та Аральського морів. Праці з питань геодезії, гіпсометрії, земного магнетизму (склав перше зведення всіх магн. визначень на тер. Росії) та метеорології. В 1910 Рос. геогр. т-во заснувало премію ім. О. А. Тілло.

Т. Тільвітіс.

ТІ́ЛО геометричне — будь-яка обмежена *область* простору разом з її межею: одне з основних понять *геометрії*. В підручниках елементарної геометрії Т. звичайно визначають як «частину простору, обмежену з усіх сторін».

ТІЛОРІ́З — рід багаторічних водяних рослин; те саме, що й *водяний різак*.

ТІЛЬВІ́ТІС Теофіліс [15 (28).I 1904, с. Гайджяй, тепер Утенського р-ну Лит. РСР — 5.V 1969, Вільнюс] — лит. рад. поет, нар. поет Лит. РСР (з 1954). Член КПРС з 1951. Друкувався з 1923. Перша зб. пародій «Три гревадери» (1926) спрямована проти символістів і романтиків. До 1940 переважали сатиричні твори (поеми «Плугатарі», 1930—47; «Дичюс», 1934). У романі «Мандрівка навколо столу» (1936) висміяв чиновників — кар'єристів. За рад. часу творив переважно в жанрах лірики та епічної поеми (зб. віршів «Вітер Балтики», 1948; «На просторах Батьківщини», 1953). В поемі «Усніне» (1949, рос. перекл.— «На землі литовській», Держ. премія СРСР, 1951) показав шлях лит.

Я. Р. К. Тілберг. Актор Крістап Лінде. 1923. Художній музей Латвійської РСР. Рига.

В. Д. Тімаков.

селянина до соціалізму. Героїчна поема «Пісня ціною життя» (1962) присвячена лит. поету В. *Монтвілі*. Автор збірок сатиричних віршів «Мій рідний дім» (1958), «На жаль, буває» (1964). Перекладач творів Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Крилова, М. Некрасова, В. Маяковського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Поэмы. М., 1958; Стихи. М., 1964.

В. Кубілюс.

ТІЛЬЗІ́ТСЬКИЙ МИР 1807 — 1) Мирний договір між Росією і Францією, підписаний 25.VI (7.VII) в Тільзіті (тепер м. Совєтськ Калінінградської обл.) внаслідок переговорів між імператорами *Олександром I* і *Наполеоном I*. Поклав кінець російсько-прусько-французькій війні 1806—07, яку вела Росія в складі 4-ї коаліції європейських держав (Великобританія, Росія, Пруссія, Швеція) проти Франції. За Т. м. Пруссія втрачала прибл. половину території і населення: з цих земель створювалися Вестфальське королівство і *Варшавське герцогство*; м. Бялисток з прилеглим до нього округом відходило від Пруссії до Росії; Данціг (тепер Гданськ) оголошувався вільним містом. Росія зобов'язувалася припинити війну з Туреччиною і стати посередником у мирних переговорах між Францією і Великобританією. Франція зобов'язувалася виступити посередником у переговорах між Туреччиною і Росією. Росія приєднувалася до *континентальної блокади* і визнавала суверенітет Франції над Іонічними о-вами, зобов'язувалася вивести свої війська з Валахії і *Молдавського князівства*. 2) Мирний договір між Францією та Пруссією, підписаний 27.VI (9.VII) в Тільзіті, за яким Пруссія визнала тер. зміни, записані в статтях Т. м. між Росією і Францією. Пруссія зобов'язувалася сплатити Франції контрибуцію в 100 млн. франків, скоротити свою армію до 40 тис. чол. і приєднатися до континентальної блокади. Т. м. поставив у безпосередню залежність від наполеонівської Франції всю Німеччину. Обидва договори зберігали силу до вторгнення Наполеона I в Росію 1812.

ТІМАКО́В Володимир Дмитрович [26.VI (9.VII) 1905, с. Пустотіно, тепер Кораблінського р-ну Рязан. обл.— 21.VI 1977, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1968) і АМН СРСР (з 1952; чл.-кор. з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Закінчив мед. ф-т Томського ун-ту (1929). В 1938—41 — директор ін-ту епідеміології і мікробіології в Ашхабаді. В 1941 — 45 — нарком охорони здоров'я Туркм. РСР. В 1945—53 — директор, з 1953—зав. відділом Н.-д. ін-ту епідеміології і мікробіології ім. М. Ф. Гамалії АМН СРСР (Москва). В 1953—57 — акад.-секретар АМН СРСР, 1957—63 — віце-президент АМН СРСР. З 1968 по 1977 — президент АМН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню закономірностей епідеміч. процесу; теоретич. і прикладних питань імунології, вірусології, зокрема бактеріофагії; розробці засобів і методів профілактики інфекц. хвороб, дослідженню ролі L-форм бактерій і мікроплазм в інфекційній патології. Т.— делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1952. Ленінська премія, 1974.

ТІМА́НО-ПЕЧО́РСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія з промисловими запасами нафти і газу на Пн. Європейської частини СРСР. Міститься в Комі АРСР і Ненец. авт. окрузі Арх. обл. РРФСР. Пл. 376 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язана з пн.-сх. частиною *Східно-Європейської платформи*. Складається з товщі осадочних відкладів рифею, палеозою і мезозою. У межах Т.-П. н. п. виявлено 7 нафтогазоносних поверхів; відкрито 48 родовищ нафти й газу. Родовища в основному пластового і масивного типів. Нафти родовищ слабо- і середньосірчисті, парафінисті (0,4—6,6 % парафіну), малосмолисті, рідше — смолисті, густ. 826—962 кг/м³. Газ метановий (понад 80 % метану), збагачений важкими вуглеводнями. Перші розшукові роботи в межах Т.-П. н. п. було розпочато 1918 за ініціативою В. І. Леніна. В 1930 відкрито перший поклад нафти на Чиб'юській ділянці; 1935 — перше газове родовище. Газ надходить до газопроводу «Сяйво Півночі», нафта — до нафтопроводу Усинськ — Ярославль.

ТІМА́НСЬКИЙ КРЯЖ — височина на Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини, в межах Комі АРСР і Арх. обл. РРФСР. Довж. бл. 900 км, вис. до 471 м. Складається з численних пасом (Косьминський Камінь, Тіманський Камінь, Четласький Камінь) і окремих височин — «парм». Поверхня розчленована долинами річок Цільми, Піжми та ін. Складений зі сланців, пісковиків, глин, вапняків та ін. порід. Родовища нафти, газу, буд. матеріалів тощо. Пн. частина Т. к. лежить у межах тундри та лісотундри, південна — у межах тайги.

ТІ́МЕ Іван Августович [11 (23).VII 1838, Златоустовський з-д — 5.XI 1920, Петроград] — рос. вчений і гірничий інженер. Після закінчення (1858) Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів працював на заводах Уралу (1859—66) і Донбасу (1866—70). В 1866—68 брав участь у будівництві металург. з-ду в Лисичанську (Донбас); 1868—69 провів у майстернях Луганського з-ду дослідження, результати яких використав при розробці теорії виникнення стружки. У 1870—1915 (з перервами) — професор Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів, 1873— 1917 — член Гірничого ученого комітету і консультант Петербурзького монетного двору. Праці Т. стосуються теорії різання металів і деревини, наук. основ машинознавства і гідромеханізації, питань гірничої механіки тощо.

Літ.: Будницкий И. М. Иван Августович Тиме. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ТІМІРЯ́ЗЄВ Дмитро Аркадійович [1837—2 (15).III 1903, Петербург] — рос. статистик. Брат К. А. *Тімірязєва*. Закінчив Київ. ун-т. У 1876—94 очолював статистичний відділ м-ва фінансів, з 1894 — відділ с.-г. економії та статистики м-ва землеробства. Як представник *Вільного економічного товариства* входив у Комісію по дослідженню кустарної пром-сті Росії. Був членом Гол. комісії по загальному перепису населення 1897. В останні роки життя працював у редакції журн. «Сын отечества». Т. захищав розвиток агр. сфери і кустарних промислів у Росії. Праці з питань пром. статистики, торгівлі.

ТІМІРЯ́ЗЄВ Климент Аркадійович [22.V (3.VI) 1843, Петербург — 28.IV 1920, Москва] — рос. природодослідник-дарвініст, один з основоположників рос. школи фізіологів рослин, чл.-кор. Петерб. АН (з 1890). В 1866 закінчив Петерб. ун-т як вільний слухач (1861 Т. було виключено з ун-ту за участь у студент. заворушеннях). У 1868 — 70 Т. вчився і працював за кордоном в лабораторіях нім. (Г. *Кірхгофа*, Г. *Гельмгольца*, Р. *Бунзена*, В. Гофмейстера) та франц. (П. *Бертло*, Ж. *Буссенго*, К. *Бернара*) вчених. В 1870—92 Т. викладав в Петровській с.-г. академії (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), з 1875 — ординарний професор, з 1877 — зав. першою в Росії кафедрою анатомії і фізіології рослин; одночасно з 1877 — професор Моск. ун-ту. У 1911 Т. залишив Моск. ун-т (на знак протесту проти дій реакційного міністра освіти Кассо). Останні 10 років життя Т. займався лише науковою та літературно-публіцистичною діяльністю. Наук. праці Т. присвячені експериментальній і теор. розробці проблеми *фотосинтезу*. Т. встановив, що фотосинтез здійснюється відповідно до закону збереження енергії; інтенсивність фотосинтезу тісно пов'язана з інтенсивністю світла, що поглинається *хлорофілом*, та спектральним складом світла. Т. висловив думку, що хлорофіл не тільки фізично, а й хімічно бере участь у фотосинтезі, передбачивши цим сучас. уявлення. Дослідження Т. енергетичних закономірностей фотосинтезу мало важливе значення в обгрунтуванні вчення про єдність і зв'язок живої і неживої матерії в процесі кругообігу речовин і енергії в природі. Т. порушив проблему *еволюції* фотосинтезу, яка знайшла розвиток в сучас. науці. Т. розробляв також питання водного режиму та мінерального живлення рослин; у впровадженні досягнень фізіології рослин і агрохімії в с.-г. практику бачив основи раціонального землеробства. Т. був найбільш послідовним пропагандистом і теоретиком *дарвінізму* в Росії, уточнив визначення багатьох важливих його понять, захищав вчення Ч. Дарвіна, зокрема в публічних лекціях, від нападок консервативних вчених.

Світогляд Т. формувався під впливом ідей рос. революційних демо-

кратів. Т. був прихильником матеріалізму. Природу розглядав як сукупність різних форм рухомої матерії, а її розвиток — як поступальний, висхідний рух від простого до складного, що поряд з еволюційною не виключає й стрибкоподібної. революц. форми. З матеріалістичних позицій розв'язував питання теорії пізнання, відкидаючи *агностицизм,* нещадно критикуючи прихильників *емпіріокритицизму, інтуїтивізму* тощо. Т. вважав принцип *історизму* найважливішим методологічним принципом наук. дослідження. Т. одним з перших рос. вчених вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію. В. І. Ленін високо оцінив публіцистичні статті й промови Т., опубліковані в зб. «Наука і демократія» (1920). Т. брав участь у роботі Наркомосвіти РРФСР, організації Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії сусп. наук, членом якої його було обрано 1918. В 1920 робітники обрали Т. депутатом Моск. Ради. Т. споруджено в Москві пам'ятник; ім'я Т. присвоєно Моск. с.-г. академії, Ін-ту фізіології рослин АН СРСР. Щороку АН СРСР проводить Тімірязєвські читання; запроваджена премія ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. Т. був членом Лондонського королівського т-ва, чл.-кор. Едінбурзького бот. т-ва, почесним доктором багатьох рос. і іноземних ун-тів.

Тв.: Сочинения, т. 1—10. М., 1937—40; Вибрані твори, т. 1—4. К.— Х., 1949—50; Наука и демократия. М., 1963.

Літ.: Сенченкова Е. М. К. А. Тимирязев и учение о фотосинтезе. М., 1961; Манорик А. В. К. А. Тімірязєв — основоположник наукового землеробства. К., 1962; Ложечко А. Б. Климент Тимирязев. М., 1964.

ТІМІШОА́РА — місто на Зх. Румунії, адм. ц. повіту Тіміш. Розташована на каналі (річці) Бега. Вузол з-ць і автошляхів. 213 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (виробн. с.-г. машин та електромоторів) і харчосмакова (цукр., плодоконсервна та ін.) пром-сть. Хім., нафтохім., деревообр., фарфоро-фаянсові, текст., шкіряно-взут. підприємства. Ун-т. Повітовий музей. Театр. Філармонія. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Т. згадується з 14 ст. як фортеця.

ТІММ Василь Федорович [Георг Вільгельм; 9 (21).VI 1820, Зоргенфрей, тепер Цесіського р-ну Латв. РСР — 7.IV 1895, Берлін] — рос. художник. Походженням з Латвії. У 1835—38 навчався в петербурзькій АМ, академіком якої став з 1855. Автор малюнків до зб. «Наші, списані з натури росіянами» (1841), в ілюструванні якого брав участь Т. Шевченко; до кн. І. Мятлєва «Сенсації та зауваження пані Курдюкової» (1840—44). У 1851—62 видавав збірку літографій «Русский художественный листок», в якому вміщував власні твори, зокрема на укр. тематику («Золоті ворота в Києві», «Пам'ятник Володимиру в Києві», «Аскольдова могила на березі Дніпра», портрети Т. Шевченка та ін. художників).

Літ.: Тарасов Л. Василий Федорович Тимм. М., 1954.

ТІ́МОНЕН Антті Миколайович [н. 18.IV (1.V) 1915, с. Луусалма, тепер Калевальського р-ну Кар. АРСР] — карел. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Пише фін. мовою. Перша зб. оповідань— «Аероплан» (1933). Повість «Від Карелії до Карпат» (1948) — про події Великої Вітчизн. війни; повісті «Освітлені береги» (1951), «У затоці вітрів» (1953) — про працівників лісу Карелії. Романи «Рідними стежками» (1957), «Білокрилий птах» (1961), «Тут мій дім» (1966) присвячені дружбі народів. Роман «Ми — карели» (1971) — про роки громадян. війни в Карелії. Зб. оповідань і нарисів «Під грозою і сонцем» (1971), кн. оповідань «Під шум лісів» (1974). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— У лісі [Уривок]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952.

З. М. Кузьміна.

ТІМО́РСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок., між Австралією і о. Тімор. Площа 615 тис. км². Переважні глибини до 200 м, найбільша — 3310 м. У рельєфі дна виділяють Тіморську улоговину і шельф Сахул; у межах шельфу — *коралові рифи* і *атоли*. Т-ра води на поверхні від +25 до +29°. Солоність до 35 ‰. Найбільший порт — Дарвін (Австралія).

ТІМУ́Р, Тамерлан, Тімурленг (1336, с. Ходжа-Ільгар, поблизу м. Шахрісабза, тепер Сурхандар. обл. Узб. РСР — 18.II 1405, Отрар; поховано в мавзолеї *Гур-Емір* у Самарканді) — середньоазіатський держ. діяч і полководець. У 1366 Т. у союзі з правителем Балха і Самарканда еміром Хусейном придушив повстання *сербедарів*. Боротьба за владу, що розгорнулася між Т. і Хусейном, закінчилася перемогою Т., який 1370, вбивши Хусейна, прийняв титул еміра і став єдиновладним правителем *Мавераннахру*. Столицею д-ви Т. був Самарканд. Унаслідок трьох походів проти *Тохтамиша* (1389, 1391, 1394—95) Т. розгромив *Золоту орду*. Здійснював загарбницькі походи в сусідні країни. На кінець правління Т. його д-ва включала Мавераннахр, *Хорезм,* Хорасан. Закавказзя, Іран і Пенджаб. Похід на Китай, що почався 1404, через смерть Т. було перервано. Див. *Тімуриди.*

ТІМУРИ́ДИ — феод. династія в Середній Азії, заснована *Тімуром*; правила 1370—1507. Після смерті Тімура Т.— його сини і внуки — оголосили себе незалежними правителями і почали міжусобну боротьбу за верховну владу. Найвідоміші: Шахрух (1377—1447), *Улугбек* (1394—1449), *Бабур* (1483 — 1530) — засновник в Індії дин. *Великих Моголів* (1526). Династія Т. перестала існувати після завоювання *Мавераннахру* узбеками-кочовиками.

ТІ́НБЕРГЕН (Tinbergen) Ніколас (н. 15.IV 1907, Гаага) — нідерл. етолог і зоолог, доктор філософії (з 1932), професор (з 1966). Працював у Лейденському ун-ті (1932—49). В 1949 Т. організував в Оксфорді дослідницьку кафедру з вивчення поведінки тварин і став її завідуючим. Спільно з К. *Лоренцом* розробив вчення про інстинктивну поведінку та її розвиток в онто- і філогенезі. Автор праць з поведінки тварин, зокрема першого підручника з *етології*. Нобелівська премія, 1973.

ТІ́НБЕРГЕН (Tinbergen) Ян (н. 12.IV 1903, Гаага) — нідерл. економіст, представник сучасної математичної економії, член Нідерл. АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті. З 1933 — професор Нідерл. школи екон. наук у Роттердамі, 1945—55 — керівник Центр. бюро планування, 1963—72 — голова К-ту по плануванню ООН. Висунув концепцію «оптимального ладу» — один з варіантів «*конвергенції теорії*». Під «оптимальним ладом» Т. розуміє синтез обох систем — деяких елементів «капіталістичної ефективності» та «соціалістичної рівності». Апологетичний характер концепції полягає в тому, що синтез передбачається на капіталістич. основі — приватній власності на засоби виробництва. Праці з питань теорії екон. політики, проблем капіталістич. циклу, моделювання екон. розвитку. Нобелівська премія, 1969.

ТІНГ (Ting) Семюел (Тін Чжаочунь; н. 27.I 1936, Анн-Арбор, шт. Мічіган) — амер. фізик. Закінчив Мічіганський ун-т (1959), у 1962 одержав ступінь доктора філософії. У 1963 працював у Європ. центрі ядерних досліджень (Женева). З 1964 — у Колумбійському ун-ті, з 1967 — у Массачусетському технологічному ін-ті (з 1969 — професор). Осн. праці — з фізики елементарних частинок. Нобелівська премія, 1976.

ТІНДА́ЛЯ Я́ВИЩЕ — *розсіяння світла* в мутному середовищі. Мутним наз. середовище, в якому містяться дрібні частинки з розмірами, значно меншими за *довжину хвилі* світла, і *заломлення показниками*, що відрізняються від показника заломлення середовища, напр. *емульсії, суспензії*. Т. я. експериментально відкрив (1869) англ. фізик Дж. Тіндаль (1820—93), а теоретично обгрунтував Дж. У. *Релей* (див. *Релеївське розсіяння світла*).

ТІ́НСЬКИЙ Михайло Львович [справж. прізв.— Перепелицин; 1894 (?), Ромни, тепер Сум. обл.— 1948, с. Долина, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.] — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч. Творчу діяльність почав в аматорських гуртках. У 1918 вступив до Держ. драм. театру (Київ, згодом — *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка). Зіграв ролі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Хлестаков, Кочкарьов («Ревізор», «Одруження» Гоголя), Освальд («Примари» Ібсена), Збишек («Мораль пані Дульської» Запольської). Працював режисером театрів Києва, Чернігова, Одеси, Дніпропетровська, Харкова та в ін. містах України. Серед вистав: «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «За двома зайцями» М. Старицького, «97» М. Куліша, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Вороги» М. Горького, «Міщанин-шляхтич» Ж. Б. Мольєра.

П. І. Тернюк.

К. А. Тімірязєв.

В. Ф. Тімм. Продавець бубликів. Олівець. 1843.

Я. Тінторетто. Введення Марії у храм. Фрагмент. Близько 1555. Церква Санта-Марія дель Орто у Венеції.

ТІНТОРЕ́ТТО Якопо [Tintoretto; власне — Робусті (29.IX 1518, Венеція — 31.V 1594, там же] — італ. живописець доби Пізнього *Відродження*, представник *Венеціанської школи живопису*. Навчався у *Тіціана*. Творчість Т. формувалася під впливом Парміджаніно, *Мікеланджело*. Твори: «Чудо св. Марка» (1548), «Введення Марії у храм» (бл. 1555, церква Санта-Марія дель Орто, Венеція), «Спасіння Арсіної», «Таємна вечеря» (бл. 1560, церква Сан-Тровазо, Венеція), «Викрадення тіла св. Марка» (1562), цикл панно в Скуола ді Сан-Рокко в Венеції (1565—88); «Вакх і Аріадна» (1578), «Битва при Зарі» (бл. 1585), «Рай» (1588), всі — Палац дожів у Венеції; «Автопортрет» (бл. 1590) та ін. Полотна Т. зберігаються також у Луврі, Дрезденській картинній галереї, ДЕ в Ленінграді.

Літ.: Виппер Б. Р. Тинторетто. М., 1948; Якопо Робусти Тинторетто. [Альбом репродукций]. М.—Л., 1964.

ТІНЧУ́РІН Карім Галійович [3 (15). IX 1887, с. Аккуль, тепер Бєднодем'яновського р-ну Пенз. обл.— 7.V 1947] — тат. рад. письменник, засл. артист Тат. АРСР (з 1926). Керівник і режисер першої держ. театр. трупи в Казані (1918). Друкуватися почав 1906 (комедія «Дискусія»). Автор комедій «Юсуф і Зулейха», «Папуга» (обидві — 1918) та ін. В сатиричній комедії «Без вітрил» (1926) показав крах відщепенців, які виступали під час революції проти свого народу. В п'єсах «На річці Кандрі» (1932), «Їх було троє» (1935) створив образ позитивного героя-сучасника. Популярністю користуються мелодрама «Блакитна хустка» (1926) й муз. драма «Казанський рушник» (1923). *З. М. Кузьміна.*

ТІНЬОВИТРИВА́ЛІ РОСЛИ́НИ — рослини, які здатні рости в затінених місцях з недостатнім сонячним освітленням. Інтенсивність *фотосинтезу* у Т. р. при ослабленому освітленні така сама або навіть більша, ніж при повному освітленні. Деревні Т. р. (напр., липа, граб, ялина, ялиця та ін.) мають густо облиствлену крону, темно-зелене, багате на *хлорофіл* листя. Серед трав'янистих рослин Т. р. є, напр., копитняк, яглиця, підмаренник, зеленчук, зубниця та ін. рослини широколистяних лісів. Див. також *Світлолюбні рослини*.

ТІОБАКТЕ́РІЇ (від грец. θεῖον — сірка та *бактерії*) — те саме, що й *сіркобактерії*.

ТІОЕФІ́РИ (від грец. θεῖον — сірка та *ефіри*) — сіркаорганічні сполуки заг. формули R — S — R′ (R і R′ — вуглеводневі радикали). Т. є, напр., $CH_3—S—CH_3$, $C_2H_5—S—C_2H_5$. Нижчі аліфатичні Т.— безбарвні рідини, нерозчинні у воді, розчинні в органічних розчинниках. Т. поширені в природі, напр. у *нафті*. До них належать біологічно важливі природні продукти *метіонін, біотин* тощо. Застосовують як антиокислювачі і стабілізатори моторних палив, мастил, латексів, як лікар. препарати, барвники, розчинники. Т. нетоксичні, галогенпохідні Т.— токсичні, напр. *іприт*.

ТІОСПИРТИ́ (від грец. θεῖον — сірка та *спирти*) — те саме, що й *меркаптани*.

ТІОСУЛЬФА́Т НА́ТРІЮ, $Na_2S_2O_3$ — натрієва сіль тіосірчаної к-ти $H_2S_2O_3$. Безводний Т. н. — гігроскопічна маса, утворює кілька *кристалогідратів*. Найширше вживаний пентагідрат $Na_2S_2O_3 \times 5H_2O$. Безбарвні кристали; густ. 1715 кг/м³; $t_{пл}$ 48,5 °С; добре розчиняються у воді, солонувато-гіркі на смак. Т.— відновник. Одержують його розчиненням подрібненої сірки в гарячому розчині сульфіту натрію. Т. н. є побічним продуктом у виробн. *гідросульфіту*, при очищенні пром. газів від сірчистих сполук та ін. Застосовують для виготовлення фіксажних розчинів (див. *Фіксування фотографічне*), завдяки яким розчиняються галогеніди срібла, що не розклалися під дією світла у фотокіносвітлочутливих матеріалах; у текст. і шкіряній пром-сті, у ветеринарії, в медицині — як протиотрута при отруєнні ціанистоводневою к-тою, йодом, солями важких металів, миш'яком, ртуттю тощо, в аналітичній хімії та ін.

ТІОФЕ́Н, C_4H_4S — *гетероциклічна сполука*; безбарвна рідина з запахом *бензолу*; $t_{пл}$ — 38,3 °С; $t_{кип}$ 84,1 °С; добре розчинний в органічних розчинниках, погано — у воді. Т.— типова ароматична сполука: легко піддається галогенуванню, *сульфуванню, алкілуванню*. Міститься разом з бензолом у кам.-вуг. смолі (звідки його й виділяють), а також у продуктах напівкоксування поволзьких сланців. Похідні Т. використовують як лікар. препарати, стимулятори росту, гербіциди, полімери, реагенти для аналітичної хімії тощо.

ТІПА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина прядильного виробництва для *тіпання* бавовняних, вовняних або лляних волокон. Найпоширенішими є Т. м. (мал.), на яких обробляють бавовну: її волокна піддають багаторазовим ударам ножами барабанів та билами тіпал, внаслідок чого волокна розпушуються, а сміттєві домішки відокремлюються і видаляються у спец. камери. Швидкість обертання ножових барабанів — 500—600, тіпал — 900—1000 об/хв.

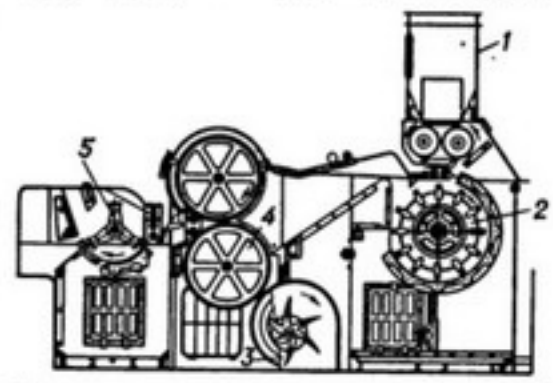

Тіпальна машина для бавовни (схема): *1* — живильний бункер; *2* — ножовий барабан; *3* — вентилятор; *4* — сітковий барабан; *5* — тіпало.

ТІПА́ННЯ — розпушування волокон бавовни, вовни, льону, а також очищення їх від сміттєвих домішок; один з процесів *прядіння* та первинної обробки *луб'яних волокон*. Грунтується на руйнуванні зв'язку між волокнами та волокнами й домішками; провадиться на *тіпальних машинах*, як правило, після попереднього розпушування волокон. В процесі Т. з волокнистого матеріалу видаляються тільки найбільші і найменш чіпкі домішки. Розділення на окремі волокна й очищення волокнистого матеріалу від чіпких домішок відбуваються при наступному *чесанні*.

ТІР Костянтин Вадимович [н. 12 (25).XI 1904, м. Миколаїв] — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1930) Харків. технолог. ін-ту працював в інституті «Діпрошахт», на авіаційному з-ді (до 1933), в Українському н.-д. ін-ті поліграфії (всі — у Харкові). У 1946 — 53 — викладач Львів. лісотехнічного ін-ту, у 1953 — 83 — Укр. поліграфічного ін-ту ім. І. Федорова (Львів). Праці стосуються методів критеріального синтезу циклових механізмів і машин. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

ТІР — раннє рабовласницьке місто-держава у Фінікії (тепер м. Сур у Лівані). Засн., ймовірно, у 4-му тис. до н. е. В 2-му тис. до н. е. Т. (з перервами) перебував під владою Єгипту. Найбільшого розквіту Т. досяг у серед. 10 ст. до н. е. за правління царя Хірама I. В кін. 9 ст. до н. е. вихідці з Т., колонізуючи Пн. Африку, заснували *Карфаген*, Утіку та ін. У 8 ст. до н. е. Т. потрапив під владу *Ассирії*, з поч. 6 ст. до н. е.— Ново-Вавілонського царства, з 2-ї пол. 6 ст. до н. е.— д-ви *Ахеменідів* (формально зберігаючи суверенітет). Т. відігравав важливу роль у торгівлі між країнами Середземномор'я і Передньої Азії. В 332 до н. е. Т. здобутий і зруйнований армією *Александра Македонського*. Згодом відбудований. Перебував під владою *Птолемеїв* і *Селевкідів*. У 64 до н. е. ввійшов до складу рим. провінції Сірія, зберігши внутр. автономію. До араб. завоювання (7 ст.) лишався великим торг. центром Сх. Середземномор'я. Розкопки Т. вели франц. археологи Ж. Е. *Ренан* (2-а пол. 19 ст.) і А. Пуадебар (40-і рр. 20 ст.). *Г. І. Підлуцький.*

ТІРА, Тірас — давньогрец. місто-держава на правому березі Дністровського лиману на території сучас. м. Білгорода-Дністровського Одес. обл. УРСР. Засн. переселенцями з грец. міста *Мілета* в 6 ст. до н. е. Екон. базу Т. становили землеробство, виноробство, ремесла, торгівля. Т. мала торг. зв'язки з Афінами, містами Малої Азії, Пн.-Зх. Причорномор'я і населенням Подністров'я. З 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Т. карбувала власну монету. 4—3 ст. до н. е. — період найбільшого розквіту її економіки та культури. В серед. 1 ст. до н. е. Т. зруйнували *гети*. На початку нашої ери екон. і політ. життя в Т. відновилося. З 57 н. е. Т. входила до складу римської провінції *Мезії*. Наприкінці 3 ст. Т. як античне місто занепала. Епізодичні археол. розкопки Т. провадилися з 1900. Систематичні

роботи ін-т археології АН УРСР розпочав 1945. Відкрито залишки житл. будинків, оборонних мурів, башти післягетського часу. Знайдено посуд, знаряддя праці, епіграфічні пам'ятки, монети тощо.
Літ.: Зограф А. Н. Монеты Тиры. М., 1957; Фурманская А. И. Античный город Тира. В кн.: Античный город. М., 1963; Античная Тира и средневековый Белгород. К., 1979.

ТІРАДЕ́НТІС (Tiradentes; справж. ім'я та прізв.— Жоакін Жозе да Сілва Шав'єр; 12.XI 1748, Помбал — 21.IV 1792, Ріо-де-Жанейро) — діяч визвольного руху браз. народу проти португ. панування. Лейтенант португ. армії. Очолив таємну революц. орг-цію інконфідентів («невірнопідданих»), що діяла з 1789 в пров. Мінас-Жерайсі і мала на меті визволення Бразілії з-під влади Португалії та проголошення країни республікою. Після викриття 1789 орг-ції португ. колоніальною владою Т. було заарештовано і страчено. Бразільський народ шанує пам'ять Т. як національного героя.

ТІРА́НА — столиця Албанії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована за 40 км від узбережжя Адріатичного м. Залізнична станція, вузол автошляхів. Поблизу Т.— аеропорт Рінас. Бл. 200 тис. ж. (1980). Адміністративно виділена в окрему одиницю. Вперше Т. згадується в 15 ст. як невелике поселення. На поч. 17 ст. тут було засновано місто. Т. постійно була ареною боротьби алб. народу проти тур. загарбників і місц. феодалів. З січня 1920 — столиця Албанії. В квітні 1939 — вересні 1943 окупована фашист. Італією, з вересня 1943 — фашист. Німеччиною. В листопаді 1941 в Т. засновано Компартію Албанії (з 1948 — Алб. партія праці). 17.XI 1944 Т. визволена від нім.-фашист. загарбників Нац.-визвольною армією. 11.I 1946 у Т. було проголошено Народну Республіку Албанію (з грудня 1976 — Народна Соціалістична Республіка Албанія). У Т.— підприємства металообр., буд. матеріалів, деревообробної, склоробно-керамічної, взут., текст. і харчосмакової промисловості. Численні кустарні майстерні. ТЕЦ. У районі Т.— видобування вугілля, ГЕС ім. В. І. Леніна (збудована з допомогою СРСР). Ун-т; с.-г., красних мистецтв, пед. ін-ти та ін. вузи. Албанська АН, н.-д. заклади. Нац. та університетська б-ки. Музеї: археології та етнографії, боротьби за нац. визволення, природничонауковий та ін. Театри: опери й балету (з балетною школою), Нар., естради та цирку, ляльок. Консерваторія, Філармонія.
Т. має радіально-кільцеве планування. Адм. та культурний центр забудовувався в 20—30-х рр. 20 ст. (ансамбль площі Скандербега, банк, ун-т, театр опери та балету). В 1953—58 проведено реконструкцію міста. Створено нові житл. комплекси; споруджено: будівлі кіностудії «Нова Албанія» (1952, рад. арх. Г. Лавров), пам'ятники В. І. Леніну (50-і рр., скульптор К. Хоші), Партизану (1947, скульптор А. Мано). Іл. див. до ст. *Албанія*. т. 1, с. 448—449.

ТІ́РАС (Τύρας)— давньогрец. назва р. *Дністра*.

ТІРІДА́Т III (Тірідат III Великий, Трдат) — вірм. цар (287—332) з династії *Аршакідів*, за правління якого зміцнилося політ. становище Вірменії. Бл. 301 Т. III оголосив християнство держ. релігією.

ТІРІ́НФ — стародавнє місто в Арголіді на Пелопоннеському п-ові, один з центрів *егейської культури*. З поч. 2-го тис. до н. е. — центр ранньокласової д-ви *ахейців*. Екон. і культур. розквіту досяг у 16—13 ст. до н. е. В той час у Т. було споруджено палац, монументальні «циклопічні» мури тощо. Під час *греко-перських воєн* ополчення громадян Т. взяло участь у битві біля *Платей* (479 до н. е.). Бл. 470 до н. е. Т. зруйнували аргосці. Перші археол. дослідження Т. почалися з 1831; розкопки Т. 1884—85 провадив Г. *Шліман*.

ТІРІТА́КА — місто *Боспорської держави* на місці сучасного с-ща Аршинцевого (тепер у складі Керчі). Засноване греками в 2-й пол. 6 ст. до н. е. Розкопками (провадилися з перервами з 1932) відкрито залишки кам'яних оборонних мурів і бойових башт, житл. будинків і госп.-виробничих споруд (рибозасолювальних підприємств, винобень), грошові скарби тощо. Населення Т. займалося також землеробством і ремеслами. В околицях Т. відкрито святилище *Деметри*, на місці якого знайдено багато теракот 5—4 ст. до н. е. з зображенням богині. В 70-х рр. 4 ст. н. е. місто зруйнували *гунни*.

ТІРІЧМІ́Р— найвища вершина гірської системи *Гіндукуш*, на Пн. Пакистану. Вис. 7690 м. Складається з кристаліч. гірських порід. На схилах—льодовики та фірнові (див. *Фірн*) поля, є сніжники.

ТІРО́ЛЬ — історична область в Європі, в Альпах. В давнину була населена племенами ретів та *іллірійців*. Бл. 15 до н. е. була завойована Стародавнім *Римом*. В 4—5 ст. н. е. зх. частина Т. була зайнята *алеманами*, пн. і пн.-сх. частини в 6 ст.— баварами, частково *слов'янами*, південна — *лангобардами*. В 11—13 ст. на тер. Т. (входила до складу *«Священної Римської імперії»*) існував ряд феод. володінь (у т. ч. графство Т.). Граф Т. Мейнхард II (правив 1258—95) об'єднав під своєю владою Т., Горіцію і Карінтію. В 1363 графством Т. заволоділи *Габсбурги*. Селяни та рудокопи Т., очолені М. Гайсмайром, взяли активну участь у *Селянській війні 1524—26*. У 1805 Т. був приєднаний до *Баварії*, 1809 поділений між Баварією, Італ. королівством та Іллірійськими провінціями. *Віденським конгресом 1814—15* знову приєднаний до імперії Габсбургів. У 1867—1918 Т.— одна з коронних земель *Австро-Угорщини*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Т. був поділений між Австрією (земля Тіроль) та Італією (з 1948 — авт. обл. Трентіно-Альто-Адідже).

ТІРРЕ́НСЬКЕ МО́РЕ — частина Середземного м. між Апеннінським п-овом та островами Сіцілія, Сардінія і Корсіка. Площа 240 тис. км², глиб. до 3830 м. Улоговина має тектонічне походження, у її центр. частині — вулкан ім. акад. С. І. Вавилова заввишки 2850 м. У пд.-сх. частині моря — Ліпарські о-ви. Бувають землетруси. Т-ра води на поверхні влітку +23, +25°, взимку +13°. Солоність понад 38 ‰. Рибальство. Гол. порти: Неаполь, Палермо, Кальярі (Італія).

ТІРСО ДЕ МОЛІ́НА (Tirso de Molina; справж. ім'я та прізв.— Габрієль Тельєс; 1571 або бл. 1583, Мадрід — 12.III 1648, Сорія) — ісп. драматург. Був ченцем. Займав високі духовні посади. За літ. діяльність зазнав переслідувань церкви. Написав понад 400 п'єс різних жанрів (збереглося бл. 90). Перша зб. новел і драм — «Толедські вілли» (1621). В комедії «Сором'язливий у палаці» (1621) критикував лицемірство і користолюбність придворних. В істор. п'єсі «Обачність жінки» (1634) подав широку картину боротьби королівської влади проти феодалів і араб. завойовників. У драмах «Господиня в домі», «Засуджений за недостатню віру» (обидві — 1635) відобразив протест народу проти тиранії, висміював реліг. святенництво. П'єса «Дон Хіль зелені штани» (1635) — визначний зразок комедії-інтриги в світовій л-рі. В п'єсі «Севільський спокусник, або Камінний гість» (1630) перший у світовій л-рі створив на основі легенди образ Дон-Жуана. Т. де М. належать також п'єси «Благочестива Марта» (1636; пост. в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки), «Селянка з Вальєкаса» та ін.
Тв.: Рос. перекл.— Комедии, т. 1—2. М., 1969; Толедские виллы... М., 1972. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

Тірсо де Моліна.

Е. К. Тіссе.

ТІСНЯКИ́, тісні соціалісти — революц. марксистська течія в болг. робітн. русі кін. 19 — поч. 20 ст. З часу заснування 1891 Болг. с.-д. партії (з 1894 — Болг. робітн. с.-д. партія — БРСДП) очолюване Д. *Благоєвим* марксистське ядро вело непримиренну боротьбу проти дрібнобурж. опортуністів. Внаслідок цієї боротьби 1900 відбувся розкол БРСДП на тісних соціалістів (т. с.), які виступали за тісну, згуртовану партію, і широких соціалістів (ш. с.), які вважали, що партія повинна бути відкрита для всіх бажаючих, у т. ч. й для буржуазії, а її члени не мають бути зв'язані суворою парт. дисципліною. В 1903 опортуністів виключено з партії, а її перейменовано на БРСДП (т. с.); вона стала самостійною марксистською партією болг. робітн. класу. В ряді важливих теор. питань Т. не займали послідовних марксистсько-ленінських позицій (недооцінювали значення диктатури пролетаріату, применшували революц. можливості селянства, його роль як союзника робітн. класу, не ставили конкретно питання про владу, схилялися перед стихійністю в робітн. русі та ін.). Перетворенню БРСДП (т. с.) на справжню марксистсько-ленінську партію сприяла Велика Жовтн. соціалістич. революція. В 1919 БРСДП (т. с.) вступила до Комінтерну і прийняла назву БКП (т. с.). Див. *Болгарська комуністична партія*.

Й. Броз Тіто.

Тітта Руффо.

Тіфон. Близько 500 до н. е. Теракота. Музей вілли Джулія. Рим.

ТІССЕ́ Едуард Казимирович [1 (13).IV 1897, Ліепая — 18.XI 1961, Москва] — рос. рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935) і Латв. РСР (з 1947). Член КПРС з 1940. В кіно працював з 1914 (в Ліепаї), знімав перші латис. документальні стрічки, згодом — події громадянської війни. Знімав В. І. Леніна; цей матеріал увійшов до фільму «Володимир Ілліч Ленін» (1949). Був оператором фільмів С. *Ейзенштейна*: «Страйк» (1925), «Броненосець „Потьомкін"», (1925), «Жовтень» (1927), «Старе і нове» (1929), «Бежин луг» (1937), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (2-а серія, разом з А. *Москвіним*, 1946, вихід на екран — 1958). Зняв також фільми «Зустріч на Ельбі» (1949), «Композитор Глинка» (1952). Режисер (спільно з З. Аграненком) та оператор фільму «Безсмертний гарнізон» (1956). З 1921 викладав у ВДІКу (з 1943 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950. Портрет с. 267.

ТІССЕН (Thießen) Петер Адольф (н. 6.IV 1899, Швейдніц, тепер Свідниця, ПНР) — нім. фізикохімік, член Німецької АН у Берліні (з 1957), іноз. член АН СРСР (з 1966). Після закінчення Геттінгенського ун-ту (1923) працював там же, потім був директором кількох хім. ін-тів Німеччини. У 1945—56 вів наук. роботу в СРСР. У 1956—64 — професор фіз. хімії ун-ту ім. Гумбольдта в Берліні; з 1956 — директор Ін-ту фіз. хімії Німецької АН у Берліні. Осн. праці присвячені неорганічній, фіз., колоїдній хімії і розробці хім. методів дослідження. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951, 1956.

«ТІССЕН — ОППЕНГЕЙМ» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп ФРН. Почала створюватися у кін. 19 ст. Включає сталевий концерн «Тіссен» і банкірський дім Оппенгейма. До складу групи входять також концерни «Гельзенкірхенер бергверке АГ» і страхові компанії «Рейніше інтересенгемайншафт». У сферу діяльності «Т.—О.» входить також виробн. пасажирських і товарних вагонів, дизельних двигунів, ескалаторів, ліфтів тощо. Банкірський дім Оппенгейма очолює консорціум по емісії цінних паперів у групі страхових компаній «Рейніше інтересенгемайншафт», тісно пов'язаний з концернами «Вергана» і «Вольфа—Штумма» тощо. *С. В. Мочерний.*

ТІТ Флавій Веспасіан (Titus Flavius Vespasianus; 30.XII 39, Рим — 13.IX 81, там же) — римський імператор 79—81 з династії *Флавіїв*. Син імператора *Веспасіана*. Правив у згоді з *сенатом*. Під час *Іудейської війни 66 — 73* очолені Т. рим. війська зруйнували *Єрусалим*. За правління Т. 24.VIII 79 сталося виверження вулкана Везувію, від якого загинули три міста в Кампанії — *Помпеї*, *Геркуланум* і Стабії.

ТІТІКА́КА — солоне озеро у Пд. Америці, на кордоні Перу і Болівії. Лежить у Центр. Андах, на вис. 3812 м над р. м. Площа 8300 км² (найбільше з високогірних озер світу), глиб. до 304 м. Улоговина озера тектонічного походження. Є острови. Через р. Десагуадеро має стік у оз. *Поопо*. Рибальство, судноплавство. На пд.-сх. берегах Т. та островах — пам'ятки індіанської архітектури, зокрема *Тіауанако*.

ТІТМАР МЕРЗЕБУ́РЗЬКИЙ (Thietmar von Merseburg; 25.VII 975—1.XII 1018) — нім. церковний діяч і хроніст. З 1009 — єпископ Мерзебурга. Автор «Хроніки» (написана 1012—18), що висвітлює події 908—1018 в Німеччині і сусідніх країнах. Містить відомості про взаємини Київ. Русі з Польщею та «Священною Римською імперією» на поч. 11 ст., зокрема про київ. похід 1018 польс. князя *Болеслава I*, а також опис Києва як великого міста (400 церков, 8 ринків, багато мешканців).

ТІТО (Броз Тіто; Broz Tito) Йосип (25.V 1892, с. Кумровець, Хорватія—4.V 1980, Любляна; похований у Белграді) — діяч югослав. і міжнарод. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. У 1910 вступив до С.-д. партії Хорватії і Славонії (1894—1919). В 1913 призваний до австро-угор. армії. Після поч. 1-ї світ. війни 1914—18 заарештований за антивоєнну пропаганду, 1915 відправлений на Сх. фронт. Того ж року був поранений, потрапив до рос. полону. В 1917 в Петрограді брав участь у липневій демонстрації проти Тимчасового уряду, був заарештований і висланий на Урал. У 1917 в Омську вступив до *Червоної гвардії*. Разом з більшовиками вів революц. роботу серед селян. У 1920 повернувся на батьківщину, вступив до КП Югославії (КПЮ; з 1952 — СКЮ). В 1928 обраний секретарем к-ту КПЮ м. Загреба. В 1928—34 — в ув'язненні. З 1934 — член Політбюро ЦК КПЮ. В 1935—36 перебував у Москві, працював у Комінтерні. Учасник VII конгресу Комінтерну (1935). У 1936 нелегально повернувся до Югославії, 1937 очолив КПЮ. З 1940 — ген. секретар ЦК КПЮ. В період нар.-визвольної війни в Югославії 1941 — 45 — верховний головнокомандуючий Нар.-визвольною армією і партизан. загонами Югославії, з 1943 одночасно — голова Нац. к-ту визволення Югославії (тимчас. революц. уряд). У березні 1945 призначений головою тимчас. уряду, міністром оборони і верховним головнокомандуючим збройними силами Демократичної Федеративної Югославії. В 1945—63 — голова уряду Федеративної Нар. Республіки Югославії, голова *Соціалістичного союзу трудового народу Югославії*. З 1952 — ген. секретар, з 1966 — голова СКЮ. З 1953 — президент Югославії. З 1971 очолював Президію СФРЮ. Маршал Югославії (1943). Тричі Нар. герой Югославії (1944, 1972, 1977). Герой Соціалістичної Праці Югославії (1950). На честь Т. в Югославії названо м. *Тітоград* та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, орденом Суворова 1-го ступеня.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и речи. М., 1973.

ТІТОГРА́Д (до 1952 — Підгориця) — місто на Пд.-Зх. Югославії, столиця Соціалістич. Республіки Чорногорії. Розташований при впадінні р. Рибниці в р. Морачу. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 63 тис. ж. (1978). Підприємства металург. (алюм. комбінат), металообр., меблевої і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Ун-т. У давнину на місці сучас. Т. було римське поселення. Архіт. пам'ятки 15—19 ст. Перейменоване на честь Й. *Тіто*. З 1963 — столиця Соціалістичної Республіки Чорногорії.

ТІТТА РУ́ФФО (Titta Ruffo; справж. ім'я та прізв.— Руффо Каф'єро Тітта; 8.VI 1877, Піза — 6.VII 1953, Флоренція, похований в Мілані) — італ. співак (баритон). У 1898 дебютував у Римі. Виступав у театрах Італії, гастролював у країнах Європи і Америки. У 20-і рр. співав у «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). Після 1931 залишив сцену. У мистецтві Т. Р. унікальні вокальні дані поєднувалися з досконалою майстерністю і талантом драм. актора. Партії: Гамлет («Гамлет» Тома), Ріголетто, Яго («Ріголетто», «Отелло» Верді), Тоніо («Паяци» Леонкавалло), Демон («Демон» Рубінштейна). Гастролював у Росії, зокрема на Україні (Одеса, 1904—05; Харків, Київ, 1906). Антифашист, активний борець за мир, делегат 1-го Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949).

Тв.: Рос. перекл. Парабола моей жизни. Воспоминания. Л., 1974.

ТІТЧЕНЕР (Titchener) Едуард Бредфорд (11.I 1867, Чічестер, Великобританія — 3.VIII 1927, Ітака, США) — амер. психолог, представник *інтроспективної психології*. Учень і послідовник В. *Вундта*. В 1892—1927 — професор Корнеллського ун-ту, де створив великий центр *експериментальної психології*. В 1904 засн. Т-во експериментальної психології. Методом психології вважав *самоспостереження*. Належав до т. з. структурної школи (завдання психології вбачав у пошуку елементарних психіч. процесів і законів та сполученні їх у складні процеси). Стверджував існування трьох груп «психічних елементів» — відчуттів, почуттів та образів, заг. характеристиками яких вважав якість, інтенсивність, тривалість. Досліджував відчуття, увагу, мислення, розробляв прилади для психологічних експериментів.

А. М. Гірник.

ТІУ́Н, тивун — у Київській Русі, на рос. і укр. землях за часів феод. роздробленості, а також після загарбання укр. земель феод. Литвою і в *Російській централізованій державі* (до 17 ст.) — господарський управитель князя, боярина або іншого феодала. В окремих місцевостях, де зберігало чинність лавньоруське право, Т. були виборними представниками сільс. громад.

ТІФОН (Τυφῶν) — у грецькій міфології стоголове вогнедишне страховище. Син *Геї* і *Тартара*, батько лернейської гідри, *Цербера*, *Химери*, немейського лева та

ін. страховищ. Т. боровся проти Зевса за владу над світом і зазнав поразки. Зевс скував переможеного Т. і навалив на нього гору Етну. Ворушачись під горою, Т. спричинює землетруси, вивергає вогонь, дим і каміння. Т.— уособлення вулканічних явищ.

ТІХВІН — місто обласного підпорядкування Ленінгр. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Тіхвінці (бас. Ладозького оз.). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 65 тис. ж. (1983). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1974). У місті — підприємства маш.-буд., деревообр., лісохім., харчової та швейної галузей промисловості. Ливарний і мех. технікуми, мед. уч-ще. Будинок-музей М. А. Римського-Корсакова. Архіт. пам'ятки 16—17 ст. Відомий з 1383, місто — з 1773. В районі Т. провадилися оборонні та наступальні операції рад. військ під час *Ленінградської битви 1941—44*.

ТІХВІНСЬКИЙ Сергій Леонідович (в. 1.IX 1918, Петроград) — рад. історик і дипломат, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1941. В 1939—57 перебував на дипломатичній роботі в Китаї, Великобританії і Японії. У 1960—61 — директор Ін-ту китаєзнавства АН СРСР, 1961—63 — заст. директора Ін-ту народів Азії АН СРСР, 1963—65 — заст. директора Ін-ту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР. З 1965 — на відповідальній роботі в центр. апараті М-ва закордонних справ СРСР. З 1974 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». З 1980 — ректор Дипломатичної академії М-ва закорд. справ СРСР, з 1982 — академік-секретар Відділу історії АН СРСР. З 1980 — голова Нац. к-ту істориків СРСР. Автор праць з нової і новітньої історії країн Далекого Сходу, переважно Китаю. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТІХЕ (Τύχη) — у грецькій міфології богиня випадку, долі, щастя. Зображували її з кермом, кулею чи *рогом достатку* в руках. У рим. міфології їй відповідає *Фортуна*.

ТІХО БРА́ГЕ — див. *Браге* Тіхо.

ТІХУА́НА — місто на Пн. Зх. Мексіки, на кордоні з США. Вузол автошляхів, залізнична станція. 412 тис. ж. (1976). Бавовноочисна та харчосмакова пром-сть. Центр великого району зрошуваного землеробства (бавовник, зернові, овочеві культури, фрукти). Курорт. Об'єкт туризму.

ТІЦ Михайло Дмитрович [24.II (8.III) 1898, Петербург — 12.X 1978, Харків] — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1924 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. *Богатирьова*), з 1922 викладав у цьому ін-ті (з 1934 — консерваторія, з 1963 — Ін-т мистецтв), з 1935 — професор. Серед його учнів — П. *Гайдамака*, Л. *Колодуб*. Твори: опери «Перекоп» (1939), «Гайдамаки» (1941), обидві — у співавт., кантата «Пісня Червоної кінноти» (1936), твори для оркестру («Комсомольська увертюра»), камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, хори, романси, пісні, музика до драм. вистав; теоретичні праці «Про тематичну і композиційну структуру музичних творів» (1962), «Про сучасні проблеми теорії музики» (1976), «Підручник поліфонії» (1978, рукопис).

ТІЦ Олексій Олексійович (н. 2.V 1916, Петроград) — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. У 1939 закінчив архіт. ф-т Харків. інженерно-буд. ін-ту. Осн. споруди і проекти: планування і забудова передзаводської та заводської площ з-ду ім. С. Орджонікідзе в Краматорську (1946), типові проекти ремісничих уч-щ (1947), комплекс адм. будівель Новокраматорського з-ду (1950), числені пром. споруди (1942—55). Автор наук. праць з історії й теорії архітектури. Викладає у Харків. інженерно-будівельному інституті (з 1947; з 1960 — професор).

Тв.: Русское каменное жилое зодчество XVII века. М., 1966; Загадки древнерусского чертежа. М., 1978; Архитектура, стандарт, красота. К., 1972; Основы архитектурной композиции и проектирования. К., 1976; Харьков. Архитектурно-исторический очерк. К., 1983 [в співавт.].

ТІЦІА́Н [Tiziano; власне — Тіціано Вечелліо; 1476 або 1477 (за ін. даними, 80-і рр. 15 ст.), П'єве-ді-Кадоре, Венеція — 27.VIII 1576, Венеція] — італ. живописець, представник *венеціанської школи живопису* доби Високого *Відродження*. Навчався у Дж. *Белліні*. Працював у Венеції, Падуї, Феррарі, Мантуї, Урбіно, Римі та Аугсбурзі. Ранні картини Т. написані під впливом *Джорджоне*, пізніше Т. виробив власну художню манеру, що позначена чуттєвим повнокровним сприйняттям і відтворенням краси людини і навколишнього життя. Серед творів: «Флора» (бл. 1515), «Любов земна і небесна» (бл. 1515—16), «Вознесіння Марії» (т. з. «Ассунта», бл. 1516—18, церква Санта-Марія Глоріоза деї Фрарі, Венеція), «Динарій кесаря» (1518), «Вакх і Аріадна» (1523), «Венера Урбінська» (1538), «Се людина» (1543), «Даная» (бл. 1554), «Венера перед дзеркалом» (50-і рр. 16 ст), «Марія Магдалина, що кається» (60-і рр. 16 ст.), «Св. Себастьян», «Оплакування Христа» (1573—76). Портретам роботи Т. властиве глибоке проникнення в людські характери, уміння підкорити всі засоби живописного виразу психологічному розкриттю образів: портрети — П. Аретіно (1545), папи Павла III з Алессандро і Оттавіо Фарнезе (1545—46), Іпполіто Рімінальді (бл. 1548), Карла V (1548) та ін. Т.— один із найвизначніших колористів в історії зх.-європ. живопису. Твори Т. зберігаються в музеях Італії, в Парижі, Лондоні, Відні, Мадріді, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273.

Літ.: Тициано Вечеллио. [Альбом]. М., 1960; Тициан. [Альбом репродукций]. М., 1977; Пощца Н. Тициан. Пер. с итал. М., 1981.

Н. П. Рипська.

ТІЦІУСА — БО́ДЕ ЗАКО́Н, Тіціуса — Боде правило — емпіричний закон (правило), що встановлює залежність між віддалями *планет* від *Сонця*. Виражається формулою: $a_n = 0{,}4 + 0{,}3 \cdot 2^n$, де a_n — серед. віддаль планет від Сонця в *астрономічних одиницях*, $n = -\infty$ для Меркурія, 0 для Венери, 1 для Землі, 2 для Марса, 3 для серед. частини кільця *малих планет*, 4 для Юпітера, 5 для Сатурна, 6 для Урана (Нептун і Плутон випадають з цієї залежності). Точніша формула має вигляд $a_n = 0{,}205 \cdot (1{,}89^n)$, де $n = 1, 2, \ldots$ Т.—Б. з. запропонував 1766 нім. вчений Й. Д. Тіціус (1729—96), він став відомим 1772 завдяки працям Й. Е. *Боде*. Для систем *супутників планет* знайдено співвідношення: $r_n = 3{,}0 + 3{,}0 \cdot 2^n$ (Юпітер) та $r_n = 4{,}5 + 1{,}6 \cdot 2^n$ (Сатурн), де r_n — віддаль супутника від планети, виражена в її радіусах, $n = -\infty$, 0, 1, 2 ... (у випадку Сатурна четвертої й шостої орбіт немає).

Літ.: Бронштэн В. А. Беседы о космосе и гипотезах. М., 1968; Ньето М. М. Закон Тициуса — Боде. Пер. с англ. М., 1976.

К. І. Чурюмов.

С. Л. Тіхвінський.

ТІ́ЧКА, еструс, охота — одна зі стадій *статевого циклу* самки ссавців. Відбувається періодично після досягнення статевої зрілості (до покриття самки) з інтервалами в кілька днів, тижнів і місяців, залежно від виду тварин. Характеризується морфологічними змінами в статевому апараті самки та її збудженням. Під час Т. пробуджується *інстинкт* парування і у більшості видів відбувається *овуляція*.

ТКАНИ́НА ТЕКСТИ́ЛЬНА — тканина, що її виготовляють *переплетенням ниток* основи і піткання на *ткацькому верстаті*. Розрізняють Т. т.: однорідні (*бавовняні тканини, вовняні тканини, лляні тканини, шовкові тканини* та ін.), мішані (напр., льонолавсанові) і неоднорідні (напр., з бавовняною *основою* і вовняним *піткання*м); побутові і технічні (див. *Тканина технічна*). Є сирові Т. т. (безпосередньо зняті з ткацького верстата), що їх в подальшому піддають *вибілюванню, фарбуванню*, а також опоряджувальним операціям (див. *Текстильне виробництво*). Т. т. бувають: строкатоткані (з різнокольорових ниток), меланжеві (див. *Меланжева тканина*), гладкофарбовані та вибивні (див. *Вибивання тканин*); з гладенькою, ворсованою, рубчиковою або ін. поверхнею; одно- та багатошарові. Властивості і зовн. вигляд Т. т. зумовлюються їхньою будовою, властивостями ниток і видом опорядження. Товщина Т. т.— 0,1—15 мм, ширина звичайно — 0,4—1,5, іноді — до 12 м. Довжина відрізків, що надходять у продаж, — 20—40 м. Тканини, ширина яких менша 0,4 м, наз. стрічками. Види Т. т., що відрізняються один від одного хоча б одним з показників (напр., товщиною ниток), позначають умовними номерами — артикулами. В СРСР заг. кількість артикулів, що їх виробляють підприємства *текстильної промисловості*, становить бл. 4000.

Л. Н. Федотова.

Тіціан. Автопортрет. Фрагмент. 50-і роки 16 ст. Державний музей. Берлін.

Тіхе. Мармурова римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Ватікан.

А. С. Ткач. Портрет зварника. 1973.

ТКАНИ́НА ТЕХНІ́ЧНА — тканина, що є основним або допоміжним матеріалом для виготовлення деталей машин, споруд та різних технічних виробів; різновид *тканини текстильної*. Т. т. виробляють переважно полотняним *переплетенням ниток*, яке забезпечує найміцніший зв'язок між *основою* і *піткання*м. Вона буває одно- і багатошаровою. До найпоширеніших належать тканини кордні (див. *Корд*), ремінні та транспортерні (див. *Бельтинг*), рукавні, пресові і фільтрувальні. Рукавні Т. т. виробляють з лляних, бавовняних, комбінованих або синтетичних ниток. З таких тканин виготовляють пожежні та ін. рукави, що їх експлуатують під тиском або розрідженням. Для пресових Т. т. використовують вовняну або бавовняну *пряжу*. Такими тканинами обтягують віджимальні вали, з них виготовляють прокладки (див. *Сукно*) тощо. Фільтрувальні Т. т. виробляють з бавовняної, вовняної або лляної пряжі, синтетичних ниток. З їх допомогою вловлюють тверді частинки з рідин, газів і повітря. Технічними служать деякі побутові тканини (напр., *марля, міткаль, саржа*) у виробн. клейонки, прокладок, кальки та ін. З Т. т. виготовляють також парашути (див. *Перкаль*), оболонки надувних споруд, спец. захисний одяг (див. *Брезент*) тощо.

Л. Н. Федотова.

ТКАНИ́НИ в біології — система клітин і неклітинних елементів, що характеризуються спільністю походження, будови та функцій. В організмі тварин та людини розрізняють 4 типи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову та нервову. Епітеліальна тканина (див. *Епітелій*) вкриває тіло тварин, утворює оболонки внутр. органів, виконує захисну функцію; її похідні, напр. секреторний епітелій печінки та підшлункової залози,— секреторну функцію: розвивається з *зародкових листків*: ектодерми, ентодерми, мезодерми. Власне *сполучна тканина* та її похідні (див. *Кров, Лімфа, Хрящ, Кістка*) виконують захисну, опірну, трофічну функції; розвиваються з *мезенхіми*. *М'язовій тканині* властива здатність до скорочення, внаслідок чого організм переміщується у просторі і відбуваються скоротливі рухи його органів; гладенька м'язова тканина походить з мезенхіми; поперечносмугаста — з *мезодерми*. *Нервова тканина*, що походить з *ектодерми*, регулює і координує життєдіяльність організму, сприймає сигнали із зовн. середовища і визначає відповідні реакції організму. Т. тварин і людини вивчає *гістологія*.

Серед Т. рослин виділяють малодиференційовані — твірні та високодиференційовані — постійні. Твірні тканини (див. *Меристема*) забезпечують ріст, розвиток внутр. структури, формують постійні тканини, які становлять в рослинах системи: покривних, провідних, осн. тканин та провітрювальну. *Покривні тканини рослин* вкривають всі органи рослин, виконують захисну функцію; складаються з клітин *епідермісу*, який замінюється в кінці вегетац. періоду *корком*, пізніше в стовбурах та гілках дерев — *кіркою*. Провідні тканини рослин представлені ксилемою (*деревиною*), що здійснює проведення води по *трахеях* та *трахеїдах*, та флоемою (*лубом*), що проводить органічні речовини по *ситовидних трубках*. Провітрювальна система забезпечує газообмін через *продихи, сочевички, аеренхіму, міжклітинники*. До системи основних тканин відносять мех., асиміляційні, запасальні, секреторні, всисні Т. *Механічні тканини рослин* виконують гол. чин. опірну функцію і включають *коленхіму* та *склеренхіму*. Асиміляційні тканини, в яких здійснюється *фотосинтез*, складаються з паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин з *хлоропластами*. В запасальних тканинах плодів, коренів, стебел тощо відкладаються органічні речовини та вода. Секреторні, або видільні, тканини (див. *Залозисті тканини рослин*) представлені *гідатодами, нектарниками, молочниками*, смоляними та слизовими ходами. Всисні (адсорбційні) тканини вбирають воду з розчиненими мінеральними та органічними речовинами (напр., кореневі волоски, ризоїди, гаусторії). Т. рослин вивчає *анатомія рослин*.

Л. Ф. Кучерява (тканини рослин), *В. А. Мельничук.*

ТКАНИ́НИ ХУДО́ЖНІ — ткані вироби (ручні або машинні), що відзначаються художністю орнаментації, барвистістю кольорів і способом виготовлення; один з видів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Т. х. застосовують для прикрашення жител і громадських інтер'єрів, одягу тощо. Орнаментують Т. х. за принципом ритмічного повторення (рапорту) шляхом переплетення різних за кольором ниток основи і піткання або набивним способом (див. *Вибійка*), а також *вишивкою*. Ці засоби відомі з глибокої давнини у різних народів світу і мають свої нац. особливості. Візерунки Т. х. складаються з геом., рослинних або тематичних орнаментальних композицій.

З давніх часів вироблялися високоякісні Т. х. у Китаї, Індії, Ірані, Єгипті, Візантії. В 14 ст. Т. х. почали виробляти в Італії, у 16 ст.— в Іспанії, в 17 ст.— у Франції. На території СРСР Т. х. мають багатовікові традиції. Яскравою нац. своєрідністю позначені Т. х. у народів Серед. Азії, Закавказзя, Прибалтики. Виробництво худож. тканин існувало і в Київ. Русі. У 15—16 ст. різноманітний асортимент Т. х. вироблявся в Росії, Білорусії та на Україні (килими, коци, плахти, пояси, рушники, перемітки, серпанки та ін. вироби). В 16—17 ст. склалося шовкоткацьке виробництво, яке досягло розквіту у 18 ст. (кріпацькі майстерні). У 17—18 ст. широко розвинулося цехове виробництво Т. х. у містах. На Україні, зокрема, килимарські та ткацькі майстерні існували на Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині, в Галичині. Найвідомішими були мануфактури в Бродах, Львові, Сокалі, Бучачі, Києві, Корсуні і Ніжині, де виготовляли шпалери, килими, шовкові золотолиті тканини. У 18 ст. Т. х. уславилася Слобожанщина (тепер Сум. і Харків. області). Найбільше Т. х. давав сел. домашній промисел, що в кожному районі мав свої стильові особливості. З 2-ї пол. 19 ст. з інтенсивним розвитком кустар. художніх промислів виникли центри виробництва Т. х.: *Кролевець, Дігтярі, Решетилівка, Косів* та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. кустарні ткацькі промисли занепали. В рад. час виробництво Т. х. досягло широкого розвитку. На Україні на новій основі відроджено традиційні осередки ручного ткацтва, види якого [зокрема, кролевецькі рушники, дігтярівські плахти, вироби з *богуславської тканини* (скатерки і портьєри тощо), косівські верети] здобули широку популярність у багатьох республіках СРСР, експортуються в зарубіжні країни. Серед майстрів сучас. укр. Т. х.— Г. *Верес*, В. *Сисуненко*, П. *Сисуненко*, С. Нечипоренко. Зразки Т. х. зберігаються в ДМУНДМ у Києві, Укр. музеї етнографії та худож. промислу у Львові та ін. музеях. Великого розвитку на Україні набуло машинне виробництво Т. х. Сучасна текстильна промисловість республіки випускає широкий асортимент бавовняних, шовкових, лляних, вовняних тканин як одягового, так і декоративно-інтер'єрного призначення з вибивними, пістрявоткаными і жаккардовими візерунками. В розробці рисунків для тканин машинного виробн. художники широко використовують багатовікову мистецьку спадщину і мотиви традиційного народного мистецтва. Високими худож. якостями відзначається продукція Херсонського бавовняного, Київського і Луцького шовкових, Донецького і Тернопільського бавовняних комбінатів, київської хусткової фабрики «Киянка» та ін.

Іл. див. на окр. арк. до статей *Килим*, т. 5, с. 48 — 49; *Орнамент*, т. 8, с. 64 — 65; *Рушник*, т. 9, с. 96—97.

Літ.: Українське народне декоративне мистецтво. Декоративні тканини. К., 1956; Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979.

А. К. Жук.

ТКАНИ́ННА НЕСУМІ́СНІСТЬ — неможливість спільного існування в межах одного організму або в умовах експерименту клітин, тканин і органів, що належать генетично неідентичним (відрізняються *антигенами*) особинам. Див. *Несумісність імунологічна, Трансплантація*.

ТКАНИ́ННА РІДИНА́ — рідина, що виповнює міжклітинні й навколоклітинні простори тканин і органів тварин і людини; разом з *кров'ю* і *лімфою* є внутр. середовищем організму. За хім. складом близька до складу *плазми крові*, але містить меншу кількість білка. До Т. р. з плазми крові надходять кисень і поживні речовини, необхідні клітинам, а з клітин — продукти їхнього обміну. Склад і властивості Т. р. мають певну сталість, що забезпечується механізмами *гомеостазу*. Відтікаючи від

органів в лімфатичні судини, Т. р. перетворюється на лімфу.

ТКАНИ́ННА ТЕРАПІ́Я — метод лікування консервованими тканинами тваринного або рослинного походження (плацента, скловидне тіло ока, алое та ін.) або препаратами з цих тканин. Метод Т. т. вперше був запропонований укр. рад. вченим В. П. *Філатовим* (1933). Спочатку цей метод був застосований для лікування *очних хвороб* (атрофія зорового нерва, ускладнена короткозорість, глаукома та ін.), а потім і ін., зокрема шкірних. Т. т. відносять до неспецифічних методів лікування. Активізуючи імунні і регенеративні функції організму, вона нерідко буває ефективною при в'ялому перебігу патологічних процесів різної *етіології* — запальних, дегенеративних, атрофічних та ін. Т. т. призначають гол. чин. у комплексі з вітамінами, антибіотиками, *кортикостероїдами* та ін. препаратами. Застосовують Т. т. в осн. шляхом впорскування екстрактів та відгонів з консервованих тканин, а також шляхом пересадки під шкіру шматочків консервованих або свіжих стерилізованих тканин. Див. також *Трансплантація, Біогенні стимулятори*.

У ветеринарії Т. т. застосовують для лікування довгонезагойних ран, виразок, метритів, *маститів*, уражень шкіри тощо, іноді для підвищення продуктивності с.-г. тварин — як стимулятор росту при відгодівлі молодняка, підвищення молочності корів, вовнової продуктивності овець та ін.

ТКАНИ́ННЕ ДИ́ХАННЯ, клітинне дихання — багатоетапний ферментативний процес використання кисню клітинами тварин і рослин для окислення органічних *субстратів* з утворенням вуглекислого газу та води. Утворення води на кінцевому етапі не супроводжується значним виділенням енергії. Основна частина енергії звільнюється на проміжних етапах перенесення водню і електронів від продуктів розщеплення субстрату до молекулярного кисню та йде на *біосинтез* білків, нуклеїнових кислот, механічну роботу, транспортування іонів тощо. Субстратами першого етапу Т. д. можуть бути різні органічні речовини (амінокислоти, білки, вуглеводи, жири). Субстратами окислення в дихальному ланцюгу (в послідовних реакціях переносу водню) може бути лише обмежена кількість органічних речовин. Це гол. чин. *карбонові кислоти*, перетворення яких відбувається у *трикарбонових кислот циклі* (циклі Кребса). Саме цей цикл постачає уніфіковані субстрати для подальшого їх окислення *дегідрогеназами* карбонових кислот циклу Кребса — *ферментами* дихального ланцюга, локалізованими в певному порядку в *мітохондріях* клітин. Молекули цих ферментів містять переносників водню (*нікотинамідаденіндинуклеотид* — НАД і флавінаденіндинуклеотид — ФАД), які, відновлюючись, передають водень до *цитохромів* — вмісників дво- або тривалентного заліза (залежно від того, в окисленому чи відновленому стані перебуває переносник). Цитохроми переносять водень до кисню з утворенням води. Енергія, що звільнюється в процесі перенесення воднюі електронів, акумулюється в молекулах *макроергічних сполук* — аденозиндифосфорної та аденозинтрифосфорної (АДФ та АТФ) кислот, які є універсальними носіями енергії, необхідної тканинам для здійснення біосинтезу речовин, механічної роботи та ін. процесів. У процесі Т. д. акумулюється (у формі АТФ) енергія *окислення біологічного* завдяки *фосфорилюванню* молекули АДФ за рахунок енергії переносу електронів у дихальному ланцюгу. Сполучення окислювально-відновних процесів дихального ланцюга і біосинтезу АТФ є головним (у кількісному відношенні) механізмом акумуляції енергії у більшості організмів. Крім того, Т. д. контролює інтенсивність *гліколізу*. Енергегична ефективність Т. д. оцінюється відношенням кількості фосфату, акумульованого у складі АТФ, до кількості використаного кисню — коефіцієнтом Р/О (моль). Цей коефіцієнт був введений (1937) В. О. *Бєліцером*. Зміна просторового розташування ферментів дихального ланцюга приводить до роз'єднання процесів дихання і фосфорилювання, а енергія, необхідна для окислення субстратів, перетворюється на енергію тепла. Таке роз'єднання можна досягти деякими хім. речовинами (напр., 2,4-динітрофенолом, азидом натрію тощо) та гормонами, зокрема *тироксином*, що використовується в експериментальних дослідженнях процесу тканинного дихання. Про біологічне значення Т. д. див. *Дихання*.

Літ.: Белицер В. А., Цыбакова Т. Е. О механизме фосфорилирования сопряжённого с дыханием. «Биохимия», 1939, т. 4, в. 5; Скулачев В. П. Аккумуляция энергии в клетке. М., 1969; Кребс Г., Кориберг Г. Превращения энергии в живых системах. Пер. с англ. М., 1959.

І. А. Безвершенко.

ТКАНКО́ Олександр Васильович [н. 10 (23).XII 1916, с. Макіївка, тепер Варвинського р-ну Чернігів. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, підполковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. В 1935 закінчив Ніжинський ін-т соціального виховання, вчителював. З 1940 — в Рад. Армії. З лютого 1943 — у розпорядженні представництва Укр. штабу партизан. руху при штабі Пд.-Зх. фронту. З серпня 1943 на чолі десантної групи, загону, з'єднання брав участь у партизан. боротьбі на тер. Полтав., Чернів. областей, на Закарпатті. З листопада 1944 по серпень 1945 — нач. Центр. штабу нар. дружин Закарп. України. В 1945—53 — директор учительських ін-тів у Чернівцях, Конотопі. З 1953 працює в Черкас. пед. ін-ті (1953—79 — його ректор). Професор (з 1969). Автор праць з історії революц. руху на Черкащині. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червового Прапора, ін. орденами, медалями.

ТКА́ЦТВО — виготовлення сирових (необроблених) *тканин текстильних* на *ткацькому верстаті*. Ручне Т. (на ручному ткацькому верстаті) відоме з часів *неоліту*. В Київській Русі було одним з важливих ремесел. Машинне Т. почалось наприкінці 18 ст., коли було створено мех. ткацький верстат. Розрізняють бавовноткацтво, вовноткацтво, шовкоткацтво та ін. В широкому розумінні слова Т. означає сукупність технологічних процесів, що становлять *ткацьке виробництво*. Див. також *Ткацтво художнє*.

ТКА́ЦТВО ХУДО́ЖНЄ — ручне або машинне виготовлення тканин, які завдяки художньому орнаментальному оздобленню, гармонійному поєднанню кольорів та майстерності виконання є творами *декоративно-ужиткового мистецтва* (див. *Тканини художні*).

ТКА́ЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням сирових (необроблених) *тканин текстильних*. Складається з підготовки *пряжі*, виготовлення з неї сирової тканини (ткацтва) і заключної обробки тканини. Підготовка пряжі має на меті сформувати паковки (з ниток *основи* або *піткання*), що їхня форма забезпечувала б проведення наступного технологічного процесу — створення тканини. В процесі такої підготовки нитки основи перемотуються (з прядильних паковок) на *мотальних машинах* або автоматах у бобіни (рідше — на котушки), а нитки піткання — в бобіни або на шпулі. Після цього нитки основи піддають *снуванню* і *шліхтуванню*; нитки піткання в разі потреби зволожують і запарюють (іноді на них наносять емульсію). Підготовлені належним чином нитки основи і піткання надходять на *ткацький верстат*, де з них виробляють тканину певних *переплетень ниток*, густини і ширини. Заключна обробка (на *потокових лініях*) полягає у перевірці якості сирової тканини, вимірюванні її довжини, чищенні і упаковуванні. За кількістю дефектів визначають сорт тканини. Далі сирову тканину піддають опоряджувальним операціям (див. *Текстильне виробництво*), одержуючи готову тканину з заданими властивостями і зовн. виглядом. Розвиток Т. в. зумовлений автоматизацією виробничих процесів, застосуванням *безчовникових верстатів*, верстатів багатозівних (з безперервним формуванням тканини) тощо.

Літ.: Гордеев В. А., Арефьев Г. И., Волков П. В. Ткачество. М., 1970.

Р. І. Харечко.

ТКА́ЦЬКИЙ ВЕРСТА́Т — верстат, на якому виготовляють *тканини текстильні*; осн. машина *ткацького виробництва*. Ручними Т. в. з вертикальним розміщенням основи користувались ще прибл. за 5—6 тис. років до н. е. У 1785 Е. *Картрайт* одержав патент на механічний верстат. Осн. частини сучасного Т. в.: зівоутворювальний механізм, що розділяє нитки *основи* відповідно до малюнка переплетення і створює між ними простір (зів); механізм, що прокладає у

О. В. Тканко.

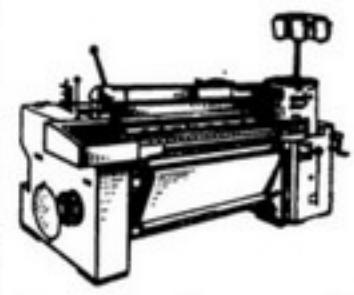

Багатозівний **ткацький верстат.**

Н. О. Ткаченко.

П. Д. Ткаченко.

О. П. Ткачов.

С. П. Ткачов.

зів нитки *піткання*; батанний механізм, який просуває нитку піткання в зону формування тканин і прибиває її до краю тканини; товарний регулятор, що в міру вироблення відводить тканину з робочої зони. В разі обриву нитки основи верстат зупиняється основоспостерігачем. Наявність нитки піткання у зіві контролюють спец. пристрої (вилочка, *фотоелемент* та ін.). Т. в. бувають: плоскі і круглі (з безперервним примусовим рухом човників по кругу); вузькі (розраховані на тканину завширшки до 100 см) і широкі. Залежно від типу зівоутворювального механізму їх поділяють на ексцентрикові (для тканин найпростіших *переплетень ниток*), кареткові (для складних переплетень) і жаккардові (див. *Жаккарда машина*). Крім того, розрізняють верстати човникові (одно- і багаточовникові) і безчовникові (див. *Безчовниковий верстат*) — з періодичним утворенням тканини, а також багатозівні — з безперервним її утворенням. На човникових Т. в. нитки піткання прокладаються *човником*, що несе шпулю з пряжею. Такі Т. в. відзначаються малою продуктивністю через невелику швидкість руху і велику масу (0,25—5 кг) човника. В багатозівних Т. в. (мал. с. 271) нитки піткання прокладаються човниками в кількох місцях за шириною основи. Човники переміщуються з невеликою швидкістю. Удосконалення Т. в. пов'язане в основному з підвищенням надійності їхньої експлуатації при високих швидкостях прокладання ниток піткання.

ТКАЧ Анатолій Степанович (н. 11.IV 1939, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1963. У 1957—65 (з перервами) навчався в Дніпроп. худож. уч-щі, 1965—72 — у Київ. худож. ін-ті у В. *Костецького* та В. *Шаталіна*. Твори: «Метал і люди» (1972), «Поєдинок» (1973), «Романтики дев'ятої» (1974), «Гірники Кривбасу» (1975), «Липень. 1918 рік» (1976), «Фронтова весна» (1979), «Комунари» (1980), «Метал іде» (1981); портрети. Іл. с. 270.

ТКАЧ Дмитро Васильович [н. 11(24).IX 1912, с. Орлик, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював у редакціях газет, журналу «*Дніпро*», у видавництвах. Друкуватися почав 1932. Гол. теми творчості: подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, життя робітничого класу, виховання молоді. Окремими виданнями вийшли оповідання і повісті «Моряки» (1948), «Чергове завдання» (1951), «Небезпечна зона» (1958), «Суду не буде» (1971), «Спокійне море» (1974), романи «Плем'я дужих» (1957), «Арена» (1960), «У нас в гуртожитку» (1966), «Шторм і штиль» (1971) та ін. Твори для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Респ. літ. премія ім. Лесі Українки, 1981.

В. Х. Косян.

ТКАЧ Клим Автономович [9 (21). X 1882, с. Сичівка, тепер Христинівського р-ну Черкас. обл.— 12.VIII 1943, с. Катеринівка, тепер Сарненського р-ну Ровен. обл.] — укр. поет і громад. діяч. Був активним учасником революц. підпілля на Зх. Україні. Член літ. об'єднання «*Горно*». В 1939 — депутат Народних зборів Зх. України. Друкуватися почав 1905 (вірші, фейлетони). У поемах «Поліський месія» (1924), «Листи за кордон» (1926), «Поліщуки» (1928), у віршах «Заклик», «Січнева пісня ріки» показав боротьбу зх.-укр. трудящих за возз'єднання з Рад. Україною. Замордований в застінках гестапо.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Революційні поети Західної України. К., 1958.

ТКАЧ Михайло Миколайович (н. 26.XI 1932, с. Лукачівка, тепер Кельменецького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Закінчив Чернів. мед. ін-т (1957) та Вищі літ. курси при Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (Москва, 1961). Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Йдемо на верховини» (1956), «На перевалі» (1957), «Житній вінок» (1961), «На смерекових вітрах» (1965), «Пристрасть» (1968), «Повернення» (1974), «Поворот землі» (1976). Автор багатьох популярних пісень («Марічка», «Ясени», «Сніг на зеленому листі» та ін.), повісті «Хліб з добрих рук» (1981). Написав сценарії художніх («Наймичка», «Серед літа») та документальних («Леся Українка» та ін.) фільмів. За сценарій фільму «Радянська Україна» удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1973).

Л. М. Коваленко.

ТКАЧЕ́НКО Валентина Данилівна (6.III 1920, м. Корюківка, тепер Черніг. обл. — 19.XII 1970, Київ) — укр. рад. поетеса. Член КПРС з 1948. Навчалася в Київ. ун-ті (1940—41). Під час Великої Вітчизн. війни працювала на *радіостанції імені Т. Г. Шевченка*. Друкуватися почала 1938. Автор поетичних збірок «Зелена сторона» (1940), «Просторами України» (1943), «Дівоча лірика» (1946), «Майбутнє кличе» (1952), «Осінь тільки починається» (1958), «Життя єднає руки» (1960), «Сад мого літа» (1968), «Зелене передзим'я» (1970) та ін. Писала вірші для дітей.

Тв.: Обриси. К., 1971; Рос. перекл.— Благодарность земле. М., 1968.

В. Х. Косян.

ТКАЧЕ́НКО Михайло Степанович (1860, Харків — 1916, поблизу Слов'янська) — укр. живописець. Початкову художню освіту здобув у Д. *Безперчого*. У 1879 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*, 1888—92 — в академії Кормона у Франції. Оселився в Парижі, щороку приїздив на Україну. Твори: «Сільське кладовище» (1887), «У майстерні скульптора» (1891), «Захід сонця на морі» (1901), «Прибій на морі» (1902—06). «Весна» (1906). Картини Т. зберігаються в ДРМ у Ленінграді, Львів. музеї укр. мистецтва, Харків. худож. музеї.

М. С. Ткаченко. Сільське кладовище. 1887. Львівський музей українського мистецтва.

Літ.: Дюженко Ю. Ф. Михайло Степанович Ткаченко. К., 1963.

ТКАЧЕ́НКО Надія Володимирівна (н. 9.IX 1948, м. Кременчук Полтав. обл.) — укр. рад. спортсменка-легкоатлетка; засл. майстер спорту (з 1975), олімпійська чемпіонка (1980) з п'ятиборства. Рекордсменка світу (1977, 1980), чемпіонка Європи (1974), володарка Кубка Європи (1977), чемпіонка СРСР (1973—75, 1978). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТКАЧЕ́НКО Нінель Олександрівна (н. 21.XI 1928, Харків) — укр. рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1973. У 1958 закінчила Харків. консерваторію. Була солісткою оперної студії Київ. консерваторії (1958—60), Львів. (1960—62), Білорус. (1962—68, Мінськ) театрів опери та балету. З 1968 — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Дездемона, Аїда («Отелло», «Аїда» Верді), Тоска (однойменна опера Пуччіні), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любка («Семен Котко» Прокоф'єва), Мавка («Лісова пісня» Кирейка). В камерному репертуарі: твори світової класики, а також укр., рос., білорус. рад. композиторів.

І. Д. Гамкало.

ТКАЧЕ́НКО Павло Дмитрович (справж. прізвище, ім'я і по батькові — Антипов Яків Якович; 20.IV 1901, станція Новосавицька, тепер Слободзейського р-ну Молд. РСР — 5.IX 1926, Кишинів) — діяч молд. і рум. робітн. руху. Н. в сім'ї залізничника. З 14 років працював у залізничних майстернях у м. Бендери, брав участь у роботі с.-д. гуртка. З 1916 навчався в Петроград. ун-ті. Учасник Лютн. бурж.-демократичної революції 1917. В серпні 1917 вступив до *Червоної гвардії*. З 1918 — член РКП(б). Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Бессарабії. Після окупації Бессарабії 1918 Румунією — один з організаторів нар. боротьби проти загарбників. У 1919 обраний секретарем підпільного Кишинівського міськкому, 1920 — підпільного Бессарабського обкому РКП(б). За революц. діяльність двічі заочно засуджений рум. трибуналом до страти. Один з організаторів Ясської конференції комувістичних груп Румунії (березень 1921), проведеної з метою створення КП Румунії (КПР), на якій обраний членом тимчас. ЦК КПР. В 1921 заарештований, 1923 звільнений під тиском громадськості; нелегально виїхав до СРСР. З 1924 — член ЦК КПР. Нелегально повернув-

шись до Румунії (1924), продовжував революц. діяльність. У серпні 1926 заарештований і незабаром вбитий поліцією.

ТКАЧЕ́НКО Петро Федорович [21.XII 1878 (2.I 1879), с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл. — 3.I 1919, там же] — укр. кобзар. У дитинстві осліп. Учень Т. *Пархоменка*. У репертуарі Т. були укр. народні (істор., соціально-побутові, жартівливі), революційні пісні, пісні на слова Т. Шевченка та ін. Під час революції 1905—07 поширював нелегальну літературу, був зв'язківцем між революційно-демократичними гуртками. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції вступив до комнезаму.

Літ.: Полотай М. П. Кобзар Петро Ткаченко. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 5.

М. П. Полотай.

ТКАЧЕ́НКО Юлія Семенівна (н. 25.VII 1928, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1959. З 1950, після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, — актриса Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед ролей — Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Варка («Дума про Британку» Яновського), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Вероніка («Сторінка щоденника» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Поєдинок» Синельникова), Шура, Васса («Єгор Буличов та інші», «Васса Желєзнова» М. Горького), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Антігона («Антігона» Софокла), леді Макбет («Макбет» Шекспіра). Нагороджена орденом Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

К. О. Силіна.

ТКА́ЧИКОВІ (Ploceidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 7—30 см, маса 7—100 г. Оперення щільне, забарвлення різноманітне; деяким видам властивий статевий *диморфізм*. Гніздяться переважно групами, часто великими колоніями. Кладку (1—3 на рік) з 4—8 яєць насиджують 11—12 діб. Живляться насінням, зокрема зерном, різними ягодами та ін. плодами, пташенят вигодовують комахами. При масовому скупченні Т. можуть бути шкідниками (поїдають дозріваюче зерно, вишні, виноград тощо). В родині—до 272 видів (37 — 68 родів), поширених на всіх материках; більшість видів зустрічається в тропіч. і субтропічних зонах Сх. півкулі. В СРСР відомо 11 видів (5 родів), у т. ч. в УРСР — 2 види роду *горобець*.

А. П. Федоренко.

ТКАЧО́В Петро Микитович [29.VI (11.VII) 1844, с. Сивцово, тепер Великолуцького р-ну Псков. обл.— 23.XII 1885 (4.I 1886), Париж] — рос. революціонер, один з ідеологів *народництва*, публіцист і літ. критик. З дрібнопомісних дворян. Закінчив екстерном юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1868). Літ. діяльність почав 1862. Учасник революц. руху 60-х рр. Прихильник змовницької тактики (див. *Бланкізм*) та індивідуального терору. В 1869 заарештований і засуджений за участь у керівництві (разом з С. Г. *Нечаєвим*) таємною орг-цією нечаєвців. У 1873 емігрував за кордон. У 1875—81 видавав журн. «Набат», у якому закликав до негайного знищення царизму, захоплення влади шляхом змови. Концепцію Т. від ідей ін. ідеологів революц. народництва 70-х рр.— П. Л. *Лаврова* та М. О. *Бакуніна*— відрізняли проповідь політ. боротьби, вимога організації революц. сил, визнання необхідності революц. диктатури. В. І. Ленін, високо оцінивши заслуги Т. і «*Народної волі*» (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 163), різко критикував змовницьку тактику (див. Повне зібр. тв., т. 13, с. 73).

ТКАЧО́ВИ, брати — рос. рад. живописці і графіки. О л е к с і й П е т р о в и ч Т. (н. 11.IX 1925, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсн. член АМ СРСР (з 1978). В 1945—51 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у Г. Г. Ряжського. З 1952 працює разом з С. П. Ткачовим. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

С е р г і й П е т р о в и ч Т. (н. 10.XI 1922, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсний член АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938—41 навчався у Вітебському худож. уч-щі, 1945 — 46 — у Свердловському худож. уч-щі, 1946—52—в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. В. Герасимова і Ф. О. Модорова. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

Твори Т.: ілюстрації до роману М. Островського «Як гартувалася сталь» (1954—55), картини: «Мати» (1955), «Пралі» (1956—57), «Між боями» (1958—60), «На мирних полях» (1965), «До колгоспу» (1970), «Червнева пора» (1977), «На рідній землі» (1977 — 80), «Травень сорок п'ятого» (1980—81). Картини Т. зберігаються в ДГТ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї.

Літ.: Круглый И. Алексей и Сергей Ткачевы. Л., 1979.

Н. А. Володіна

С. П. Ткачов. О. П. Ткачов. Між боями. 1958—60. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ТКАЧУ́К Григорій Іванович (н. 12.IV 1918, с. Підвербці, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) — організатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), заслужений працівник сільського господарства Української РСР (з 1978). Член КПРС з 1948. З 1945 — голова ордена Леніна колгоспу «Україна» Городоцького р-ну Хмельницької обл. Під керівництвом Т. колгосп «Україна» став високорентабельним г-вом, його досягнення демонструвались на виставках в США (Нью-Йорк, 1959), Індії (Делі, 1960), НДР (1965), ЧССР (1967), УНР (1971). Делегат XX — XXVI з'їздів КПРС та XX — XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. П. Лисенко.

ТКАЧУ́К Іван Васильович (25.IX 1891, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 9.X 1948, Львів) — укр. рад. письменник і журналіст. Навчався в Коломийській гімназії. В роки громадян. війни брав участь у визвольному поході Рад. Армії на зх.-укр. землі. Був редактором ряду рад. газет і журналів. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». Автор збірок оповідань «Помста» (1927), «Над Збручем» (1931), «На вкраденій землі» (1933), «На Верховині» (1955, посмертно) та ін. В оповіданні «Мати» (1948) та ін. творах показав соціальні перетворення в зх. областях України.

Тв.: На Верховині. Львів, 1968.

В. І. Півторадні.

ТКАЧУ́К Лук'ян Григорович [15 (28).X 1902, с. Немиринці, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл. УРСР — 20.VI 1981, Київ] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1956. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). У 1945—61 — зав. лабораторією Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР у Львові і зав. кафедрою Львів. політех. ін-ту. В 1961—68 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР, 1968—81 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань *літології* осадочних і осадочно-вулканогенних формацій Українських Карпат і пд.-зх. частини Сх.-Європ. платформи та *петрографії* магматичних і метаморфічних гірських порід Укр. щита. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. М. Палій.

ТКАЧУ́К (Tcaciuc) Степан (н. 13.I 1936, с. Деніла, тепер Сучавського пов., СРР) — рум. письменник. Пише укр. мовою. Збірки віршів «Розколоте небо» (1971), «Навроченні роки» (1973), «Час без часу» (1975), «Кочівницька душа» (1980), «Подорож у вічність» (1982), роман «Нічия пора» (1979), зб. оповідань «Сузір'я предків» (1974) — на сучасну тематику. Автор циклу есе про укр. письменників Румунії «Слово про побратимів» (альманах «Обрії», Бухарест, 1979, 1981, 1982, 1983).

О. С. Романець.

ТЛУ́МАЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 56,6 тис. чол. (1983). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тлумач*. Т. р. розташо-

Ю. С. Ткаченко.

Г. І. Ткачук.

І. В. Ткачук.

Л. Г. Ткачук.

ваний у пн.-зх. частині Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня — хвиляста рівнина з розвинутими карстовими формами рельєфу (воронки, западини, озера). Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергелі, гравій, червоні глини. Гол. річка — *Дністер*. Грунти сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, бук, дуб, явір) займають 11,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: сокоекстрактний з-д, хлібокомбінат (Тлумач), з-д буд. матеріалів (с. Олешів),

склозавод (с. Кутище). Комбінат побутового обслуговування (Тлумач). У землеробстві переважає зерново-буряківничий напрям, у тваринництві — мол.-м'ясний. Площа с.-г. угідь 1982 становила 43,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, льон, овочеві, кормові. В Т. р.— 18 колгоспів, радгосп, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Довжина автомоб. шляхів — 273 км (усі з твердим покриттям). У Т. р.—с.-г. технікум бухгалтер. обліку, 43 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 35 клубів, 2 кінотеатри, 53 б-ки; музеї: рад. скульптора М. Ф. *Бринського* на його батьківщині в с. Долині та історії першого колгоспу на Івано-Франківщині в с. Буківній. У смт Обертині Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент М. П. *Гринишин*, у с. Підвербцях — новатор с.-г. виробництва Г. І. *Ткачук*. У Т. р. видається газ. «Дністровська зірка» (з 1939).

В. П. Тинкован.

ТЛУ́МАЧ — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тлумачику (прит. Дністра), за 27 км від Івано-Франківська. Виникло в 12 ст. як поселення товмачів (перекладачів), які служили в митницях *Ярослава Осмомисла* (звідси і назва міста). Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1213. В 14 ст. був загарбаний шляхет. Польщею. В 1448 дістав *магдебурзьке право*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* Т. був одним з повстанських вогнищ (див. *Покутське повстання 1648*). Після 1-го поділу Польщі (1772) Т.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), з 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. З 1929 в Т. діяли районний і місц. підпільні к-ти КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т.— місто. В місті — сокоекстрактний, комбікормовий, насіннєвий, цегельний з-ди, хлібокомбінат, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, Будинок культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

ТЛУМА́ЧЕННЯ ЗАКО́НУ — встановлення справжнього змісту норм закону з метою юрид. оцінки (кваліфікації) фактів суспільного життя і правильного висвітлення їх на основі цих норм. Одна з стадій реалізації *норм права* (див. *Реалізація права*). Т. з. допомагає виявити виражену в законі волю законодавця як заг. правила і встановити, чи відповідає цьому правилу конкретний випадок сусп. життя. Існують спец. способи Т. з., які лише в сукупності забезпечують правильне розуміння його як заг. правила поведінки, що визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*. У рад. юрид. науці й практиці застосовують граматичне (в т. ч. етимологічне і синтаксичне), систематичне, логічне, істор. і телеологічне тлумачення правових норм. Граматичне Т. з. полягає у з'ясуванні значення слів, застосовуваних законодавцем у їхньому повсякденному вжитку, і спеціального значення їх у *юриспруденції* тощо; систематичне — у встановленні змісту правової норми залежно від місця, яке вона займає в даному правовому акті, та ін. Логічне Т. з. досягається шляхом порівняння норми з заг. принципами права або з принципами окремих його галузей, з'ясування взаємозалежності окремих елементів даної норми (*диспозиції, гіпотези, санкції*). Істор. Т. з. полягає в порівнянні правових норм з тими, що діяли раніше; телеологічне — у з'ясуванні приписів окремої норми залежно від мети, що її викладено в преамбулі законодавчого акта або встановлено шляхом аналізу заг. змісту його. Конституцією СРСР (ст. 121, п. 5) Т. з. покладено на *Президію Верховної Ради СРСР*. В УРСР Т. з. згідно з п. 5 ст. 108 Конституції УРСР дає Президія Верховної Ради УРСР.

ТМЕ́НОВ Дзантемир Миколайович (н. 27.XII 1929, с. Хумалаг Правобережного р-ну Півн.-Осет. АРСР) — укр. рад. вчений у галузі нафтохімії та переробки нафти, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1955. Закінчив (1952) Азерб. індустріальний (тепер нафти і хімії) ін-т. Працював у Ін-ті нафтохімічних процесів АН Аз. РСР (1955 — 68) і секторі нафтохімії Ін-ту хімії високомол. сполук АН УРСР (1968—76). З 1977 — директор Всесоюзного н.-д. і проектного ін-ту хім. пром-сті (Київ). Осн. праці стосуються хімії та технології каталітичного і термічного перетворення нафти й газу на мономери та паливо.

ТМУТАРАКА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Тмутороканське князівство — давньорус. князівство на Таманському півострові з центром у м. *Тмутаракані*. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов'янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988, коли кн. *Мстислав Володимирович* дістав його в уділ від свого батька великого кн. *Володимира Святославича*. В 1024 Мстислав Володимирович захопив Чернігівську землю. Відтоді Т. к. протягом 11 ст. було тісно зв'язане з Черніговом. У Т. к. були розвинуті землеробство, виноградарство, рибальство, ремесла і торгівля. Т. к. відігравало роль опорного пункту давньорус. д-ви на Пн. Кавказі й у Криму в розвитку екон. і культур. зв'язків Русі з країнами Сходу. В 1054 ввійшло до складу володінь черніг. князя *Святослава Ярославича*. В 2-й пол. 11 ст. в Т. к. правили його сини Гліб, Роман і Олег. В 1079 Романа вбили *половці*, а Олега взяли в полон *хозари* і відправили до Константинополя. В 1083 він повернувся на Русь і став тмутараканським князем (до 1094). Після 1094 Т. к. в літописах не згадується. Є підстави вважати, що Т. к. існувало під зверхністю половців або Візантії до 13 ст., коли орди *Батия* остаточно знищили його.

Літ.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1. М., 1953.

ТМУТАРАКА́НСЬКИЙ КА́МІНЬ — мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом. Знайдений 1792 на сх. березі Керченської протоки. На Т. к. вирізьблено: «В літо 6576 індикту 6 (тобто року 1068) Гліб князь міряв море по льоду від Тмутороканя до Корчева (Керчі) 14 000 сажнів». Відомості, що є в напису, підтверджуються даними літописів про князювання в *Тмутараканському князівстві* Гліба Святославича. На місці знахідки розкопано залишки м. *Тмутаракані*.

Віддаль між нею і Керчю (23 км) відповідає віддалі, зазначеній у напису. Т. к., очевидно, був поставлений біля переправи через Керченську протоку. З 1851 Т. к. зберігається в *Ермітажі*.

ТМУТАРАКА́НЬ, Тмуторакань — давньорус. місто на Таманському п-ові, на місці сучас. станиці Таманської Краснодар. кр. РРФСР. На місці Т. за античних часів існувало місто *Гермонасса*, у 8—9 ст. — поселення Таматарха, що перебувало під владою *Хозарського каганату*. Після його розгрому 965 київським кн. *Святославом Ігоревичем* на місці Таматархи виникла Т., що стала центром *Тмутараканського князівства*. Залишками Т. є Таманське городище, на якому з 19 до серед. 20 ст. прово-

дили археол. дослідження. Виявлено фундаменти церкви Богородиці, збудованої 1023 кн. *Мстиславом Володимировичем* Хоробрим. У кін. 11 ст. Т. загарбали *половці*, потім *Візантія*, в 13 ст. — генуезці, а згодом — *Золота орда*. В 15 ст. на місці Т. — генуезька колонія Матрега; 1475 її зруйнували турецькі війська.

ТНЯ — річка в Житомир. обл. УРСР, права притока *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 75 км, площа бас. 1030 км². Має рівнинний характер. Замерзає у грудні, скресає в березні. Використовують для зрошування культур. пасовищ. У бас. річки — поклади торфу.

ТОБА́ГО — острів в Атлантичному ок., на Пн. Сх. від о. *Трінідад*, разом з яким входить до складу держави *Трінідад і Тобаго*. Пл. 300 км². Нас. 39,3 тис. чол. (1970). Гористий, вис. до 576 м. Клімат субекваторіальний. Вічнозелені ліси. Плантації какао та кокосової пальми. Головне місто — Скарборо.

ТОБЕ́ЧИКСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на Сх. Керченського п-ова. Довж. 9 км, шир. до 5 км, глиб. до 0,5 м. Площа 18,7 км². Береги переважно високі, подекуди урвисті. Від моря озеро відокремлене пересипом. Живиться гол. чин. за рахунок фільтрації мор. води, частково — підземними водами. Дно вкрите шаром чорного мулу (завтовшки до 20 м), що має лік. властивості. Ропа насичена хлоридно-сульфатними солями. Взимку спостерігається садка глауберової солі (*мірабіліту*).

А. М. Оліферов.

ТОБІЛЕ́ВИЧ Іван Карпович (1845—1907) — укр. драматург, актор, режисер, театральний діяч. Див. *Карпенко-Карий*.

ТОБІЛЕ́ВИЧ Софія Віталіївна [дівоче прізв.— Дітковська; 3 (15). X 1860, с. Новоселиця, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.— 7.X 1953, Київ] — укр. актриса, фольклористка, письменниця. Дружина І. *Карпенка-Карого*, племінниця З. *Сераковського*. У 1880—83 співала у хорі М. Лисенка у Києві. Сценічну діяльність почала як хористка (1883—84) у *трупі М. П. Старицького*. У 1884—85 жила в Новочеркаську (де перебував на засланні І. Карпенко-Карий), 1887—88 — на хуторі Надія (див. *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*). Як драм. актриса виступала 1888 — 90 в *Садовського М. К. трупі*, 1890—1907 — у *трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого*. У 1908—16 працювала в *Театрі Миколи Садовського* в Києві. У 1920—21 грала у Новому драм. театрі ім. І. Франка під керівництвом Г. Юри (Черкаси). У 1926—30 гастролювала разом з М. Садовським і П. Саксаганським у різних периферійних театрах. Ролі: Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), баба Бушля, Тетяна («Чумаки», «Сує-та» Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» Панаса Мирного). У співавторстві з І. Карпенком-Карим здійснила драм. переробки: «Чортова скала» (з польс. однойменної п'єси Я. Галасевича), «Гуцули» (з польс. п'єси «Карпатські верховинці» Ю. Коженьовського), «Суженого конем не об'їдеш» (твір «Наш друг Фріц» Еркмана-Шатріана). Переклала укр. мовою «Весілля Фігаро» П. Бомарше, «Ганнеле» Г. Гауптмана, «В липневу ніч» Б. Горчинського, «Зачароване коло» Л. Риделя. Автор спогадів про діячів укр. театру. Досліджувала українську нар. творчість, укладала збірники укр. і польс. нар. пісень, укр. нар. казок та приказок.

Тв.: Життя Івана Тобілевича. К., 1945; Корифеї українського театру. К., 1947; Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич. К., 1982.

Р. Я. Пилипчук.

ТОБІЛЕ́ВИЧІ — родина видатних діячів укр. театр. культури, брати — *Карпенко-Карий*, М. *Садовський*, П. *Саксаганський*, сестра — М. *Садовська*, дружина Карпенка-Карого — С. *Тобілевич*.

ТОБО́Л — ріка у Каз. РСР і РРФСР, ліва прит. *Іртиша* (бас. Обі). Довж. 1591 км, площа бас. 426 тис. км². Бере початок на Тургайському плато, нижче виходить на Зх.-Сибірську рівнину. Річище звивисте, заплава заболочена, багато озер. Гол. притоки: Аят, Уй, Ісеть, Тура, Тавда (ліві), Убаган (права). Живлення в основному снігове і дощове. Пересічна витрата води у гирлі 805 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. На Т. споруджено водосховища для водопостачання пром. центрів. Сплавний, у нижній течії судноплавний. На Т.— міста Лисаковськ, Рудний, Кустанай, Курган. У бас. верх. течії Т.— родовища заліз. руди (Соколовське, Сарбайське та ін.).

ТОБО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Тюмен. обл. РРФСР, райцентр. Порт на Іртиші, поблизу впадіння в нього р. Тоболу. Розташований за 14 км від залізнич. ст. Тобольськ, аеропорт. 69 тис. ж. (1983). Засн. 1587. З 1708 Т. — центр Сибірської губ., з 1782 — Тобольського намісництва, з 1796 — Тобольської губ. За царизму був місцем політ. заслання. Тут були на поселенні деякі *декабристи*, зокрема В. К. *Кюхельбекер* (похований у Т.). У місті 1899—1902 відбував заслання П. А. *Грабовський* (тут і похований). Радянську владу в Т. встановлено 9.IV 1918. У Т. — нафтохімічний комбінат, судноверф, ремонтно-механічний завод; ф-ки: килимова, худож. різьблення на кістці, швейна та ін. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. У Т. існує худож. промисел різьблення на кістці (вироби відомі з поч. 18 ст.; див. *Тобольська різьблена кістка*). Уроджен-

Тобольська різьблена кістка. В. Синицьких. Ловіння оленя. Кістка, об'ємне різьблення. 1953.

цями Т. були Д. І. *Менделєєв* О. О. *Аляб'єв*, В. Г. *Перов*.

ТОБО́ЛЬСЬКА РІЗЬБЛЕНА КІСТКА — один з видів рос. різьблення на кістці, худож. промисел у Тобольську (Тюмен. обл.). Вироби Т. р. к. відомі з поч. 18 ст., косторізний промисел виник у 2-й пол. 19 ст. Традиційні вироби — мініатюрна скульптура (нерідко групові композиції) переважно з мамонтової кістки на теми життя народів Півночі. У 1960 на базі артілі «Тобольський косторіз» (засн. у 30-х рр. 20 ст.) створено Тобольську ф-ку худож. косторізних виробів. Відомі майстри Т. р. к.— Г. Кривошеїн, Г. Хазов, В. Денисов, Т. і К. Пєскови та ін.

Т. Б. Митлянська.

ТОБРУ́К — місто на Пн. Лівії. Мор. порт на узбережжі Середземного м. Розташований на приморському автошляху. Бл. 55 тис. ж. (1974). Харчосмакова пром-сть (виробн. вина, борошна, масла тощо). Кустарні промисли.

С. В. Тобілевич.

ТОВА́Р — продукт праці, який задовольняє певну потребу людини і виготовлений не для власного споживання, а для *обміну* через купівлю-продаж. Товарної форми продукти праці набувають на певному етапі істор. розвитку, з виникненням сусп. *поділу праці* і спеціалізації виробників на випуску конкретного продукту. За цих умов для задоволення сусп. потреб стає необхідним обмін продуктів як товарів. Обмін Т. виник на стадії розкладу *первіснообщинного ладу*. Дальший розвиток *товарного виробництва* пов'язаний з виникненням приватної власності на засоби виробн. як основи екон. відокремленості виробників (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). Але панівним у цих формаціях залишалося *натуральне господарство*. Лише з переходом до *капіталізму* товарне виробн. набуває заг. і всеохоплюючого характеру. Т. стають не тільки продукти праці, а й *робоча сила* людини. Т. за капіталізму — найпростіша, найпоширеніша екон. клітинка складного капіталістичного г-ва, яка містить у собі всі його властивості й суперечності і з якої постійно виростають капіталістичні *виробничі відносини*. Наук. теорія Т. і товарного виробн., створена К. Марксом, дала можливість розкрити глибинні основи капіталістичного *способу виробництва*, що виростає з простого товарного г-ва, обгрунтувати теорію *додаткової вартості*, яку В. І. Ленін назвав «наріжним каменем» екон. вчення К. Маркса, показати об'єктивні закономірності й тенденції розвитку капіталізму.

Т. має дві властивості — *споживну вартість* і *мінову вартість* (див. також *Вартість*). Як споживні вартості Т. якісно відмінні й непорівнянні, а як вартості вони якісно однорідні і різняться лише кількісно, залежно від величини праці, затраченої на їхнє виробн. Дві властивості Т. зумовлені двоїстим характером праці, втіленої в Т. (див. *Праця*). Відкриття К. Марксом двоїстого характеру праці відіграло важливу роль у створенні наук. теорії трудової вартості, в обгрунтуван-

ні осн. відносин капіталістичного способу виробн. Суперечності Т., виробленого в умовах приватної власності, є зародком суперечностей простого товарного і приватнокапіталістичного виробн. Виробн. Т. існує і в соціалістичному суспільстві, однак за соціалізму воно базується на сусп. власності, здійснюється об'єднаними виробниками і в плановому порядку. На відміну від капіталізму, де для приватного товаровиробн. на перший план виступає вартість, у соціалістичному суспільстві, де метою виробн. є не одержання *прибутку*, а найповніше задоволення потреб людини, особливого значення набуває споживна вартість Т. Тому в процесі планування встановлюють не тільки заг. обсяги виробн. продукції, а й її *номенклатуру*, асортимент, якісні показники. Це стосується як засобів виробн., так і предметів споживання. Соціалістичне суспільство враховує також і вартісні показники виробн., спрямовані на зниження суспільно необхідних затрат і вартості Т., їхньої *ціни*, а отже і підвищення *купівельної спроможності* населення. За соціалізму Т. не має антагоністичних суперечностей, але неантагоністичні суперечності між вартістю і споживною вартістю Т. існують, що зумовлюється низькою якістю деяких виробів, невідповідністю товарної структури потребам споживача, затрат праці окремого підприємства суспільно необхідним затратам та ін. За соціалізму перестає бути Т. робоча сила людини, оскільки всі трудящі є колективними власниками засобів виробництва і вироблюваної продукції. Не є Т. земля, її надра, фабрики, заводи, залізниці, комунальні та ін. підприємства. Т. перестає бути всеохоплюючим, процес його виробництва і обміну не знає анархії й конкуренції, вільної гри цін і виражає нові, соціалістичні виробничі відносини співробітництва і взаємодопомоги.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 26. Карл Маркс; т. 43. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Лінійчук Я. У. Ленінське вчення про товарне виробництво і сучасність. К., 1970; Островитянов К. В. К вопросу о товарном производстве при социализме. М., 1971; Політична економія, т. 1. К., 1980; Политическая экономия. т. 1. М., 1982.

В. О. Хилько.

ТОВАРИ́СТВА НАРО́ДНИХ УНІВЕРСИТЕ́ТІВ — добровільні просвітницькі організації в дореволюц. Росії. Створювалися з метою розповсюдження серед населення наук. знань шляхом читання на різних курсах лекцій з сусп. і природничих наук, організації б-к, видання наук.-популярної л-ри. До складу Т. н. у. входили професори, вчителі, лікарі, інженери, адвокати та ін., які читали лекції у створених т-вами *народних університетах* (перший—Пречистенські курси — був відкритий 1897 у Москві). Т. н. у. діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та ін. містах.- Спрямування діяльності т-в у цілому було бурж.-просвітницьким. У 1908 відбувся 1-й Всерос. з'їзд діячів Т. н. у. Більшовики широко використовували т-ва нар. ун-тів для пропаганди марксизму серед трудящих. У 1908—09 царський уряд заборонив діяльність товариств.

ТОВАРИ́СТВА ОСТРОВИ́ — група островів на Пд. Сх. Тихого ок., у Полінезії. Входять до складу *Полінезії* Французької. Площа 1,6 тис. км². Нас. понад 100 тис. чол. Гол. місто і порт — Папеете (на о. *Таїті*). Т. о. переважно вулканічного походження, оточені *кораловими рифами*. Вис. до 2241 м (г. Орохена на о. Таїті). Вологі тропічні ліси. Плантації кокосової пальми, ванільного дерева, цитрусових, бананів, ананасів. Вирощують таро, ямс, маніоку, цукр. тростину. Рибальство, мор. промисли (добування перлів та раковин). Туризм. Острови названо на честь *Лондонського королівського товариства*.

ТОВАРИ́СТВО АВІА́ЦІЇ ТА ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ УКРАЇ́НИ І КРИ́МУ, ТАПУК — патріотичне оборонне об'єднання аматорів авіації та повітроплавання. Засноване 1923 у Харкові з ініціативи уряду України та військ. командування. Головою Ради ТАПУКу був Г. І. *Петровський*, його заст.— М. В. *Фрунзе*, потім В. П. *Затонський*. Мета т-ва полягала у сприянні розвиткові повітр. флоту країни та залученні до цієї справи широких мас трудящих. Т-во налічувало (1925) 416 тис. членів, об'єднаних у 7115 гуртків. Ним засновано Центр. аероклуб і авіац. школу в Харкові, школу інструкторів планерного спорту в Києві, 72 планерних і 97 авіамодельних гуртків, відкрито 1475 авіабібліотек. Члени т-ва зібрали на розвиток повітр. флоту понад 1,5 млн. крб., були учасниками численних змагань, створення регулярних *авіаліній* на Україні. У 1925 ТАПУК і т-во «Укрдоброхім» були об'єднані у Товариство друзів авіахімічної оборони і промисловості («Авіахім»).

М. Б. Ляховецький.

«ТОВАРИ́СТВО ДЛЯ РО́ЗВОЮ РУ́СЬКОЇ ШТУ́КИ у Львові» — перше професійне об'єднання укр. художників Галичини. Засн. 1898 у Львові. Його фундаторами були художники Ю. *Панкевич*, І. *Труш*, А. *Пилиховський* і архітектор В. *Нагірний*. В 1898 — 1905 т-во організовувало виставки, на яких експонувалися твори І. Труша, Ю. Панкевича, А. Пилиховського, К. Устияновича, С. Томасевича, М. Івасюка, О. Скрутки, І. Кавки, А. Манастирського, О. Новаківського, Я. Пстрака, Є. Турбацького та ін. У 1905 спільно з *Товариством прихильників української літератури, науки і штуки* організувало першу у Львові виставку укр. художників і майстрів ужиткового мистецтва Галичини і Наддніпрянщини. Діяльність Т-ва сприяла розвитку мистецтвознавчої критики у Львів. пресі («Артистичний вістник», «Літературно-науковий вістник» та ін.). З 1906 — об'єднання художників-ремісників, 1914 Т-во припинило діяльність.

Літ.: Каталог виставки для розвою руської штуки у Львові. Львів, 1900.

П. К. Медведик.

ТОВАРИ́СТВО ДОПОМО́ГИ ВИЗВОЛЬНОМУ РУ́ХОВІ НА ЗА́ХІДНІЙ УКРАЇ́НІ — організація прогресивних українців Канади, що діяла 1931—39. Об'єднувало 4500 членів. Метою т-ва було подання моральної та матеріальної допомоги трудящим зх.-укр. земель у боротьбі проти окупаційних режимів бурж.-поміщицької Польщі, королівської Румунії та бурж. Чехословаччини, за возз'єднання з Рад. Україною. Т-во організовувало масові виступи трудящих Канади проти військ.-поліцейського терору на зх.-укр. землях, викривало зрадництво укр. бурж. націоналістів, подавало допомогу КПЗУ. Орг-цію очолювала Гол. керуюча рада. Активним діячем її був П. Д. *Прокопчак*. У 1939 перетворено на Т-во захисту Зх. України і Т-во захисту Буковини і Бессарабії. Обидва т-ва ввійшли в Демократичний союз оборони укр. народу. Т-ва виступали проти перетворення Зх. України на плацдарм фашист. Німеччини для нападу на СРСР. Після возз'єднання 1939 Зх. України з УРСР і 1940 Пн. Буковини і Бессарабії обидва т-ва припинили свою діяльність.

ТОВАРИ́СТВО ДРАМАТИ́ЧНЕ імені І. Котляревського — прогресивне громадське товариство діячів укр. культури, метою якого було сприяння розвитку театр. мистецтва. Діяло 1898 — 1910 у Львові. Збирало кошти для підтримки *Театру товариства «Руська бесіда»* та аматор гуртків, надання стипендій талановитим акторам і співакам для здобуття освіти; Т-во створило муз.-театр. б-ку, проводило конкурси на нові драм. твори, видавало п'єси (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Цеглинського та ін.); утримувало вокально-драм. студію (1904—07, викладали А. *Вахнянин*, Л. *Лопатинський*, Ф. *Лопатинська*, М. Волошин). При Т. д. діяв аматорський театр (режисер Л. Лопатинський, актори — Ф. Лопатинська, Г. *Крушельницька*, О. *Левицька*, М. і Е. Крушельницькі, М. Арданівна, М. Гарасевич, І. *Сологуб*, Р. Прокопович, актор і письменник М. *Яцків*; диригент Л. Домалин. Протягом 1904—10 колектив здійснив вистави «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Украдене щастя», «Учитель» І. Франка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці» М. Старицького (за Я. Кухаренком), «Дядя Ваня» А. Чехова.

П. К. Медведик.

ТОВАРИ́СТВО ДРУ́ЗІВ РА́ДІО — перша в СРСР громадська організація радіоаматорів (див. *Радіоаматорство*). Центральне Т. д. р. організовано 1924 у Москві. На Україні відділення т-ва було створено (1925) у Києві, Одесі, Чернігові, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах. Усього в республіці налічувалось (1927) 28 орг-цій Т. д. р. У жовтні 1928 засн. укр. республіканське Т. д. р., що видавало з 1930 масовий жур-

нал «*Радіо*». Т. д. р. відіграло значну роль у розвитку вітчизн. радіотехніки. Діяльність його була спрямована на поширення радіотех. знань серед населення, масову радіофікацію країни. Члени т-ва провадили дослідження радіохвиль, брали участь у польотах на повітр. кулях, обладнаних радіоапаратурою, у рятуванні експедиції У. *Нобіле*, криголама «Челюскін». З участю членів Т. д. р. на Україні було збудовано перші радіомовні станції у Києві (1925), Харкові, Дніпропетровську та Одесі (1926). Існувало т-во до 1933.

ТОВАРИ́СТВО ЗАОХО́ЧУВАННЯ ХУДО́ЖНИКІВ — об'єднання аматорів мистецтва. Засн. 1820 у Петербурзі для сприяння розвитку та пропагування вітчизн. образотворчого мистецтва, а також з метою матеріальної підтримки художників. Т. з. х. влаштовувало виставки, лотереї і конкурси, відряджало митців за кордон, видавало навч. посібники, журнали «Искусство и художественная промышленность» (1898—1902) та «Художественные сокровища России» (1901—07), мало музей ужиткового мистецтва, утримувало рисувальну школу (з 1857). Т-во підтримувало, зокрема. й укр. художників — Т. Шевченка, І. Сошевка, Г. Лапченка, А. Мокрицького, П. Бориспольця, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Самокиша; брало участь у викупі з кріпацтва художників О. А. Іванова, В. Раєва, А. Безлюдного та ін.

Літ.: Макаренко Н. Е. Школа Императорского общества поощрения художеств. Пг., 1914; Затенацький Я. П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва XIX—XX ст. «Вісник АН УРСР». 1954, № 9.

ТОВАРИ́СТВО КАРПА́ТОРУ́СЬКИХ КАНА́ДЦІВ — етнічна прогресивна культурно-освітня організація в Канаді. Створено у вересні 1929. Об'єднує вихідців з Лемківщини та їхніх нащадків, які виїхали до Америки в кін. 19 — на поч. 20 ст. Керівний орган — Центр. к-т. Т-во співробітничає з «*Лемко-союзом*» у США. Бере участь у боротьбі за мир і розрядку міжнар. напруженості, співробітничає з Канадським конгресом миру виступає за розширення культур. зв'язків з СРСР, за добросусідські відносини Канади з СРСР.

Т. Т. Новицька.

ТОВАРИ́СТВО КИЇ́ВСЬКИХ ЛІКАРІ́В — одне з перших в Росії і перше на Україні наукове медичне товариство. Засн. 1840 за ініціативою лікарів К. Ф. Боссе, Л. Ф. Гротковського, Ф. Ф. Мерінга. В різний час Т. к. л. очолювали В. О. Караваєв, Н. А. Хржонщевський, Ю. І. Мацон, Г. М. Мінх, В. К. Високович, М. М. Волкович та ін. Серед почесних та дійсних членів т-ва були І. І. Мечников, С. П. Боткін, М. І. Пирогов, І. М. Сєченов, Л. Пастер, В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський та ін. Завданням Т. к. л. було об'єднання лікарів з метою сприяння дальшому розвиткові мед. науки та практики. На засіданнях обговорювалися наук. доповіді, демонструвалися хворі, обговорювалися заходи щодо поліпшення сан. стану міста тощо. Т. к. л. розробило ряд інструкцій в галузі боротьби з інфекційними хворобами, проекти побудови міської лікарні та нічліжних притулків; вжило заходів щодо впровадження *віспощеплення* та ін.; при т-ві працювало санітарно-статистичне бюро. В 1881 Т. к. л. вперше в Росії організувало нічні чергування лікарів для відвідування хворих вдома; з 1886 при т-ві вперше в світі почали провадитися систематичні «народні медичні читання». Т. к. л. видавало свої «Праці» і «Протоколи».

ТОВАРИ́СТВО КУЛЬТУ́РНИХ ЗВ'ЯЗКІ́В З УКРАЇ́НЦЯМИ ЗА КОРДО́НОМ — див. *Товариство «Україна»*.

ТОВАРИ́СТВО ЛЮБИ́ТЕЛІВ КНИ́ГИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — добровільна масова громадська орг-ція, покликана сприяти пропаганді книги та ін. неперіодичних видань, активному використанню їх у комуністичному вихованні трудящих, залученню громадськості до розповсюдження л-ри, об'єднання та координації діяльності книголюбів республіки. Засн. 1974, є складовою частиною Всесоюз. добровільного т-ва любителів книги. Керівний орган т-ва — респ. правління (міститься в Києві), обирається з'їздом один раз на п'ять років. У 1974—81 його очолював письменник В. *Собко*, з 1982 голова правління — письменник В. *Канівець*.

В 1982 т-во об'єднувало 25 обласних, Київську та Севастопольську (респ. підпорядкування) міські, 116 міських, 588 районних, 30 022 первинні орг-ції; 11 570 орг-цій — колективних членів, всього — 2402 тис. чол. У складі респ. орг-ції працювало 5 тис. громад. лекторів (1982). Т-во видає (разом з Держкомвидавом УРСР) тижневик «*Друг читача*».

В. Д. Конашевич.

ТОВАРИ́СТВО «НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР» — творча громадська організація. Створена з ініціативи представників укр. літ.-мистецької громадськості (зокрема, *Театру Миколи Садовського*, театр. студії, очолюваної Л. Курбасом, *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*) з метою піднесення худож. рівня укр. театр. мистецтва. Існувало з квітня 1917. Серед членів т-ва: актори — М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицька, І. Мар'яненко, Л. Курбас, О. Мишуга, П. Коваленко; письменники — Л. Яновська, О. Косач, С. Васильченко, В. Самійленко, О. Олесь, М. Вороний, художники — М. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, Ф. Балавенський, композитор — О. Кошиць та ін. У серпні 1917 т-вом було створено Нац. зразковий театр. Його трупу укомплектували актори Театру М. Садовського, трупи І. Мар'яненка, театр. молодь. Творчий склад: режисери Г. Гаєвський, І. Мар'яненко, зав. літ. частиною М. Вороний, художник С. Худяков, зав. муз. частиною В. Верховинець; актори Д. Антонович, Ф. Левицький, І. Замичковський, П. Коваленко, М. Петлішенко, Г. Маринич та ін. Театр мав хор і оркестр. У репертуарі: «Оборона Буші» М. Старицького, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана та ін. В грудні 1917 Т. «Н. т.» самоліквідувалося. В липні 1918 припинив діяльність і Нац. зразковий театр т-ва, на базі якого виник *Народний театр* на чолі з П. Саксаганським.

П. І. Тернюк.

«ТОВАРИ́СТВО НОВО́Ї ДРА́МИ» — рос. театр, створений за ініціативою В. Е. *Мейєрхольда*. Відкрився 1902 у Херсоні виставою «Три сестри» А. Чехова. Пізніше виступав у Миколаєві, Севастополі, Тбілісі, Полтаві. В складі театру: О. *Загаров*, О. Нелідов, В. Мейєрхольд (виступав як актор) та ін. В репертуарі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Вишневий сад», «Дядя Ваня», «Іванов» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого, «Чудо св. Антонія» М. Метерлінка та ін. У 1907 театр припинив діяльність.

ТОВАРИ́СТВО ОБ'Є́ДНАНИХ СЛОВ'Я́Н — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено на поч. 1823 в Новограді-Волинському (тепер місто Житомир. обл.) кол. організаторами «Товариства першої згоди» офіцерами-артилеристами братами А. І. та П. І. *Борисовими* і учасником польс. визвольного руху Ю. К. *Люблінським*. Члени т-ва походили здебільшого з дрібнопомісних дворян. До т-ва ввійшли офіцери 8-ї та 9-ї арт. бригад і 8-ї та 9-ї піхотних д-зій, які дислокувалися на Волині і Київщині: В. О. Бечаснов, І. І. *Горбачевський*, П. Ф. *Громницький*, І. І. Іванов, А. Д. *Кузьмін*, О. С. *Пестов*, В. М. *Соловйов*, О. І. Тютчев, пізніше вступили Я. М. *Андрієвич*, М. О. *Щепилло* та ін. У програмних документах т-ва («Правила», «Клятвена обіцянка») містились ідея добровільного об'єднання слов'ян. народів, заклик до боротьби проти кріпосництва і деспотизму, за встановлення демократичного респ. ладу. Кінцевою метою т-ва було утворення респ. федерації слов'янських і сусідніх з ними народів. До федерації мали ввійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Валахія, Далмація, Кроація, Угорщина і Трансільванія. Передбачалося, що верховну владу у федерації здійснюватиме зібрання представників від усіх республік. Кожному народові належало створити свою конституцію. Весною 1825 на засіданні членів т-ва в Чорникові (тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) П. І. Борисова обрано головою, П. Ф. Громницького — заступником, І. І. Іванова — секретарем Т. о. с. До осені 1825 т-во налічувало бл. 50 чол. Члени т-ва сподівалися вчинити некровопролитний революц. переворот за допомогою армії. Відсутність у програмі конкретних завдань не задовольняла значну частину членів т-ва. У вересні 1825 воно на пропозицію членів *Південного товариства декабристів* С. І. *Муравйова-Апостола* і М. П. *Бестужева-Рюміна* об'єдналося з цим т-вом на основі його програми. Деякі

кол. члени Т. о. с. проводили агітацію серед солдатів і взяли активну участь у підготовці збройного повстання декабристів і в *Чернігівського полку повстанні*. Вплив ідей Т. о. с., зокрема про єдність слов'ян. народів, позначився на програмі *Кирило-Мефодіївського товариства*.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 4—5, 9, 13. М.—Л., 1926—75; Нечкина М. В. Общество соединённых славян. М.—Л., 1927.

М. М. Лисенко.

ТОВАРИ́СТВО ОБ'Є́ДНАНИХ УКРАЇ́НСЬКИХ КАНА́ДЦІВ (ТОУК) — прогресивна організація укр. канадців. Створено 26.VII 1941 на конференції в Торонто під назвою Укр. т-во допомоги Батьківщині на базі укр. к-тів допомоги Батьківщині, що виникли в Канаді після нападу фашист. Німеччини на СРСР, і ліквідованих прогресивних орг-цій (зокрема, *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*). Об'єднує широке коло укр. прогресивної громадськості (робітників, фермерів, інтелігенції). В 1942 перейменовано на Т-во канадських українців, 1946 — на ТОУК. Для повсякденного керівництва роботою т-ва на крайовому з'їзді обирається Крайовий виконавчий к-т, що міститься в Торонто. Т-ню має місц. відділення, які проводять культур.-осв. роботу серед канадських українців, популяризують укр. рад. л-ру і мистецтво. ТОУК бореться за мир і дружбу між народами, за зміцнення добросусідських відносин між Канадою і СРСР, виступає як активний організатор культур. зв'язків з Рад. Україною. При т-ві створено худож. колективи, зокрема ансамблі «Полтава» і «Кобзар», хор «Гагілка» та ін. Зусиллями ТОУК у Канаді встановлено пам'ятники Т. Г. Шевченкові (Палермо, 1951; Вінніпег, 1961; Торонто, 1961), І. Я. Франку (Вінніпег, 1956), Лесі Українці (Саскатун, 1976), В. С. Стефанику (Едмонтон, 1971), а також відкрито музеї Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Голова Крайового виконавчого к-ту — П. І. *Кравчук* (з 1979), крайовий секретар — В. І. *Гарасим* (з 1972).

ТОВАРИ́СТВО ПЕДАГО́ГІВ-МАРКСИ́СТІВ — добровільне товариство, створене 1929 у Москві при Комуністичній Академії. Його метою була розробка в СРСР актуальних проблем теорії і практики марксистсько-ленінської педагогіки. Головою т-ва була Н. К. *Крупська*. Активну участь в його роботі брали А. В. *Луначарський*, М. М. *Покровський*, А. С. *Бубнов*, М. О. *Скрипник*, а також С. Т. *Шацький* та ін. рад. педагоги. Т-во мало секції: марксистської педагогіки, організації нар. освіти та ін. У ряді областей, пед. вузів та наук. установ СРСР, зокрема на Україні, були організовані філіали й осередки т-ва. Т. п.-м. узагальнювало пед. досвід, створювало курси для вчителів. Припинило діяльність 1934.

ТОВАРИ́СТВО ПЕРЕСУВНИ́Х ХУДО́ЖНІХ ВИ́СТАВОК — демократичне об'єднання художників Росії (1870—1923). Див. *Передвижники*.

ТОВАРИ́СТВО ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИХ ХУДО́ЖНИКІВ в Одесі. Засн. 1890 під впливом Т-ва *передвижників*, існувало до 1922. Влаштовувало періодичні та пересувні художні виставки. Членами його були укр. живописці К. Костанді, М. Скадовський, Г. Ладиженський, П. Нілус, М. Кузнецов, П. Левченко, М. Пимоненко, О. Розмаріцин, Є. Буковецький, Г. Головков, Т. Дворников, П. Волокидін, Д. Крайнєв, скульптор Б. Едуардс, графік В. Заузе, а також рос. художники І. Айвазовський, К. Богаєвський, І. Кримов, І. Бродський. Т-во брало участь у діяльності Одес. художнього уч-ща та в заснуванні Міського худож. музею.

Літ.: Афанасьєв В. А. Товариство південноросійських художників. К., 1961.

ТОВАРИ́СТВО ПРИХИ́ЛЬНИКІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ, НАУ́КИ І ШТУ́КИ — громадська організація, що сприяла розвиткові укр. культури в Галичині. Засн. 1904 у Львові, проіснувало до 1-ї світової війни. Членами т-ва були І. Франко, І. Труш, В. Гнатюк (засновники), М. Аркас, М. Лисенко, Ф. Красицький, М. Сосенко, М. Бойчук, В. і М. Шкрібляки та ін. У 1905 т-во організувало виставку образотворчого й ужиткового мистецтва, у якій взяли участь зх.-укр. та сх.-укр. митці, зокрема І. Труш, Ф. Красицький, М. Жук, Ю. Панкевич, М. Бойчук, Ю. Шкрібляк.

О. Ф. Сидор.

ТОВАРИ́СТВО СУЧА́СНИХ АРХІТЕ́КТОРІВ УКРАЇ́НИ (ТСАУ) — перше об'єднання рад. архітекторів. Створене 1928 у Харкові (філіали в Києві та Одесі). Архітектори, члени ТСАУ, стояли на позиціях *конструктивізму*, деякі застосовували композиційні прийоми та форми укр. *барокко*, інші звертались до традицій укр. нар. архітектури. Членами ТСАУ були Д. Дяченко, П. Альошин, М. Холостенко, В. Троценко, Ф. Мазуленко та ін. Існувало до 1932.

ТОВАРИ́СТВО «УКРАЇ́НА», Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном — громадська організація, заснована 1960 у Києві. Метою т-ва є розвиток культур. зв'язків з українцями, які живуть у капіталістичних країнах, всебічне ознайомлення їх з життям і діяльністю рад. народу, подання їм допомоги у збереженні укр. мови і культури, нац. традицій. Т-во має відділення в багатьох областях республіки. В роботі його беруть участь представники робітн. класу, колг. селянства, науки, культури, мистецтва. При т-ві працюють секції: літературна, образотворчого мистецтва, музична, педагогічна, медична, молодіжна та ін. Т-во підтримує зв'язки з прогресивними укр. орг-ціями, з окремими самодіяльними худож. колективами, університетами, коледжами і школами в США і Канаді, а також з клубами співвітчизників, навч. закладами в Зх. Європі, Лат. Америці і Австралії. Видає газети «Вісті з України» і «Ньюс фром Юкрейн» («Новини з України»), а також брошури з питань соціального, екон. і культур. життя укр. народу.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-ФЕ́РМЕРСЬКИЙ ДІМ (ТУРФдім) — прогресивна організація укр. трудящих в Канаді. Створене в березні 1918 у Вінніпегу. До 1925 називалося Стоваришення Укр. робітничий дім. Проводило культурно-освітню роботу, організовувало матеріальну допомогу укр. емігрантам — робітникам і фермерам, підтримувало зв'язки з громад. орг-ціями Рад. України, допомагало визвольному рухові на зх.-укр. землях. У 1940 в ТУРФдомі налічувалося 300 відділів, 113 укр. робітн. домів, 120 б-к, понад 50 шкіл. У 1940 канад. уряд заборонив діяльність ряду прогресивних орг-цій, у т. ч. ТУРФдому. В 1942 під тиском громадськості т-во було легалізовано. В 1946 17-й з'їзд ТУРФдому в Торонто прийняв рішення про розпуск т-ва, закликавши його членів вступити до Т-ва канад. українців (згодом — *Товариство об'єднаних українських канадців*). Активними діячами ТУРФдому були М. *Попович*, І. М. *Навізівський*, М. М. *Шатульський*.

«ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ АРТИ́СТІВ під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського» — професійний укр. театр. колектив. Засн. у Києві 1915. До складу т-ва входили Л. Ліницька, О. Полянська, М. Петлішенко, С. Бутовський, Є. Доля, О. Жулінський, Т. Садовська, В. Василько та ін. Тут почали творчий шлях І. Козловський, Б. Романицький. В репертуарі — переважно твори класиків укр. драматургії: І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Трупа виступала у Києві та в ін. містах України. Т-во припинило діяльність 1916.

Літ.: Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953.

Є. С. Хлібцевич.

«ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ НАУКО́ВИХ ВИ́КЛАДІВ імені Петра Могили» — культурно-освітня громад. орг-ція, засн. у Львові 1907 професором Львів. ун-ту О. *Колессою* як нар. ун-т. Займалось поширенням наук. знань, заснуванням загальнодоступних бібліотек і музеїв, читанням популярних лекцій з різних наук для осіб, які не мали змоги навчатися у серед. і вищих навч. закладах. В 1921—25 т-во підтримувало тісний зв'язок з Львів. таємним ун-том. У 1934—39 т-во очолював Д. Я. *Лукіянович*. Припинило діяльність 1939.

П. Д. Соломуха.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ ПОСТУПО́ВЦІВ (ТУП) — укр. бурж.-націоналістична партія. Засн. 1908 в Києві. Лідером та ідеологом партії був М. С. *Грушевський*. ТУП об'єднувало представників буржуазії, поміщицтва й ліберально-бурж. інтелігенції. Стояло на позиціях укр. бурж. націоналізму, відображало й захищало інтереси укр. експлуататорських класів, виступало проти революц.-визвольного руху мас. За програмою і тактикою примикало

до *кадетів*, хоч і відрізнялося від них вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Було одним із засновників бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. В березні 1917 перейменовано на Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 — на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

ТОВАРИ́СТВО ХУДО́ЖНИКІВ ІМЕНІ А. І. КУ́ІНДЖІ — творче об'єднання, засн. у Петербурзі 1909 з ініціативи і на кошти А. І. *Куїнджі*. Існувало до 1930. Виступало за збереження й розвиток реалістич. традицій рос. мистецтва. Т-во влаштовувало виставки, щороку видавало 24 премії за кращі художні твори (зокрема, премії одержали укр. живописці С. *Колесников* і О. *Шовкуненко*, скульптор Є. *Трипільська*), купувало картини для своєї галереї, організовувало вечори, доповіді, присвячені мистецтву.

ТОВАРИ́СТВО ХУДО́ЖНИКІВ ІМЕНІ К. К. КОСТА́НДІ, Художнє товариство імені К. К. Костанді — творче об'єднання художників і аматорів мистецтва. Засн. в Одесі 1922. Існувало до 1929. Обстоювало творчі принципи *передвижників*. Членами т-ва були живописці Д. Крайнєв, П. Волокидін, О. Шовкуненко, Є. Буковецький, графіки В. Заузе, П. Васильєв. Активну участь у діяльності т-ва брали письменник і художник-аматор А. Кіпен (голова), професори медицини В. Філатов і В. Снєжков.

ТОВАРИ́СТВО ЧЕРВО́НОГО ХРЕСТА́ УРСР (ТЧХ УРСР) — добровільна громадська організація, діяльність якої спрямована на здійснення заходів, що сприяють зміцненню та охороні здоров'я народу, подання допомоги населенню, що потерпіло від війни або стихійного лиха, організацію служби донорства та ін. Товариство Червоного Хреста на Україні організоване 1918. Основою ТЧХ УРСР є первинні організації Червоного Хреста на підприємствах в установах, колгоспах, радгоспах, навч. закладах та ін. ТЧХ УРСР об'єднує 25 обласних та 6 дорожніх комітетів. У всіх містах і районах республіки створені міські та районні комітети, а на базі сільських дільничних лікарень — дільничні комітети. Комітет Червоного Хреста створений також на залізничному транспорті (в усіх відділеннях та залізничних вузлах). На 1.1 1983 ТЧХ УРСР об'єднувало 68 903 тис. первинних організацій (24 011 643 члени). ТЧХ УРСР входить на добровільних засадах до складу Союзу товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР та через його Виконавчий комітет здійснює зв'язок з міжнародними організаціями Червоного Хреста в інтересах миру та дружби між народами. Див. також *Червоний Хрест*.

ТОВАРИ́СЬКИЙ СУД — в СРСР виборний громад. орган, покликаний активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, поважання гідності й честі рад. людей. Порядок організації й діяльності Т. с. регулюється законодавством союзних республік. Положення про товариські суди УРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 23.III 1977. Т. с. можуть бути створені на підприємствах, в установах і орг-ціях, у вищих і серед. спец. навч. закладах, колгоспах, при жеках, а також у сільс. населених пунктах і с-щах. Т. с. у кількості не менше 5 чол. обирається заг. зборами трудового колективу або громадян за місцем проживання відкритим голосуванням строком на 2 роки. Члени суду з свого складу обирають голову, його заступників і секретаря. Т. с. не менш як один раз на рік звітує про свою діяльність перед заг. зборами відповідних колективів. Т. с. розглядають справи про порушення трудової дисципліни, дрібне розкрадання держ. чи громад. майна, дрібну спекуляцію, лихослів'я тощо за поданням профспілкових к-тів, добровільних нар. дружин, установ, органів міліції, прокуратури й суду, за заявами громадян, за власною ініціативою суду. Якщо Т. с. переконується в необхідності притягнення правопорушника до кримінальної чи адм. відповідальності, він приймає рішення про передання матеріалів до відповідних органів.

«ТОВА́РИШ» — літ.-наук. журнал революц.-демократичного напряму. Засн. 1888 у Львові передовою студентською молоддю. До його редакції, крім студентів, входили І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик. Вийшов один номер, підготовлений І. Франком. Тут надруковано його соціально-викривальне оповідання «Домашній промисл», памфлет проти націоналістичної преси «Наша публіка», переклад антиклерикальних епіграм К. Гавлічека-Боровського, вірші М. Старицького, О. Маковея, К. Попович, статтю М. Павлика «Русини в Америці», лист Т. Шевченка до М. Макарова із згадкою про О. Герцена, лист Ю. Федьковича, виступ М. Драгоманова проти бурж.-націоналістичних тенденцій брошури О. Стодольського (О. Конiського) «Етнографія Слов'янщини» та ін.

О. І. Дей.

ТОВА́РНА БІ́РЖА — див. *Біржа*.

ТОВА́РНА ПРОДУ́КЦІЯ — в СРСР обсяг продукції, виробленої на промислових і с.-г. підприємствах, у грошовому виразі і призначеної для реалізації на сторону і для власних непромислових потреб у плановому році. Т. п. пром. підприємств включає: вартість готових виробів, призначених для реалізації на сторону; вартість власного капітального буд-ва; вартість напівфабрикатів (власного виробн.) і продукції допоміжних і підсобних підприємств, призначених на сторону: вартість робіт пром. характеру, виконаних на замовлення з сторони або на замовлення непром. т-в і орг-цій власного підприємства. Показник Т. п. використовують у внутрізаводському плануванні при визначенні *собівартості*, *прибутку*, *рентабельності*; при нар.-госп. розрахунках заг. обсягу продукції пром-сті країни, обсягу продукції по групах «А» і «Б», а також галузевої структури пром. виробн. у планах і звітах у цілому по пром-сті СРСР, по союзних і авт. республіках, краях, областях, районах і містах (у порівнянних цінах 1975). Для галузей, яким затверджують зростання нормативної *чистої продукції*, показник Т. п. визначається розрахунково. Т. п. відрізняється від чистої продукції на величину матеріальних затрат. Т. п. сільс. г-ва — це частина валової продукції с. г., що реалізується на сторону. Вона включає продукцію, реалізовану д-ві, споживчій кооперації, робітникам і службовцям радгоспів і підсобних г-в, колгоспникам, а також населенню на колг. ринку. В Т. п. на відміну від валової не включають затрати на насіння, корми та ін. виробниче призначення, на особисте споживання, збільшення запасів. Відношення Т. п. до валової характеризує товарність с. г.— показник, використовуваний при розміщенні с.-г. виробн. та його спеціалізації.

К. Я. Петрова.

ТОВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для *обміну* через купівлю-продаж. Заг. умовами виникнення та існування Т. в. є, по-перше, сусп. *поділ праці* і *спеціалізація виробництва* і, по-друге, екон. відокремленість і самостійність товаровиробників. Т. в. завжди передбачає існування *ринку* як особливої сфери обміну *товарів*. Виробн. і обмін товарами виникають «з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло,— писав Ф. Енгельс,— виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 158). В умовах рабовласницького ладу і феодалізму набуває поширення просте Т. в. вільних селян і ремісників. Із заг. світу товарів виділяється один, специфічний товар — *гроші*, що виконує роль *загального еквівалента*, до якого прирівнюють усі ін. товари. Але на цьому етапі Т. в. все ще не стає панівною формою г-ва. Лише з переходом до капіталізму Т. в. набуває всеохоплюючого характеру, товарами виступають не тільки всі продукти праці, а й *робоча сила* людини. Товарно-грош. відносини стають внутрішньо властивою формою руху капіталістичного *способу виробництва*.

Історично капіталістичне Т. в. виростає з простого Т. в., оскільки вони мають спільну основу — приватну власність на засоби виробн. Проте вони й принципово відмінні. Просте Т. в. базується на особистій праці товаровиробників, продукт праці привласнюється самим виробником і служить його інтересам. Капіталістичне ж Т. в. основане на експлуатації *найманої праці*, продукти праці привласнюють не самі виробники, а капіталісти, власники засобів виробн., метою виробн. стає нажива, одержання *додаткової вартості*. Розвиток капіталістичного

Товкунчикові. Товкунчик звичайний.

Товста могила. Золоті підвіска з поховання жінки та окуття піхов меча.

Товстодзьобі синиці. Вусата синиця.

Товстолоб звичайний.

Т. в., процес *нагромадження капіталу* неминуче призводить до загострення всіх суперечностей капіталістичного способу виробн., насамперед осн. суперечності — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. *Продуктивні сили* бурж. суспільства переростають капіталістичну оболонку, виникає необхідність революц. заміни капіталістичних *виробничих відносин* соціалістичними.

Т. в. і товарно-грош. відносини існують і після перемоги соціалістичної революції, протягом усієї першої фази комуністичного суспільства. Їхня необхідність зумовлена не досить високим рівнем розвитку продуктивних сил, сусп. поділом праці, існуванням двох форм *соціалістичної власності* на засоби виробн., відносною екон. самостійністю і відокремленістю соціалістичних підприємств, соціально-екон. неоднорідністю праці, специфікою сусп.-виробничих відносин. Необхідність Т. в. і товарно-грош. відносин визначається також потребами *зовнішніх економічних зв'язків СРСР* та ін. соціалістичних держав з ін. країнами. Природа товарно-грош. відносин за соціалізму докорінно відрізняється від капіталістичних. Вона визначається всією системою соціалістичних сусп.-виробничих відносин. Виробн. і обмін товарів грунтуються на неподільному панування сусп. власності на засоби виробн. і продукти праці, планомірно регулюються в масштабі всього суспільства на основі свідомого використання екон. законів соціалізму, в т. ч. законів Т. в.— *вартості закону*, попиту й пропозиції закону та ін. Т. в. за соціалізму не знає анархії й конкуренції, стихійної гри цін. Воно не є всеохоплюючим, із сфери обігу вилучені земля, ф-ки, з-ди, залізниці тощо. Осн. засоби виробн. не продають окремим особам. Перестала бути товаром робоча сила. Товарно-грош. відносини мають сприяти розвиткові соціалістичного виробн. та підвищенню його ефективності, створенню *матеріально-технічної бази комунізму*, забезпеченню неухильного зростання життєвого рівня народу. Особливо зростають вимоги до ефективного використання таких категорій товарно-грош. відносин, як *господарський розрахунок, собівартість, ціна, прибуток, кредит* та ін., в сучас. умовах, коли втілюються в життя заходи КПРС і Рад. д-ви по переведенню нар. г-ва на переважно інтенсивний шлях розвитку, посиленню режиму економії та ощадливості, по вдосконаленню механізму господарювання (див. *Економічна стратегія КПРС*). Товарно-грош. відносини мають історично минущий характер. З побудовою комуністичного суспільства, з переходом до єдиної загальнонар. *комуністичної власності* і комуністичної системи *розподілу* вони зживуть себе і відімруть.

Питання про характер і роль товарно-грош. відносин за соціалізму зазнають нападок і перекручень з боку бурж. економістів і сучас. ревізіоністів. Частина бурж. економістів і «ліві» опортуністи не визнають нового соціального змісту товарно-грош. відносин, їх єдності, планомірності, товарно-грош. форм за соціалізму, розглядають використання цих форм як суто капіталістичні методи господарювання. Інша частина бурж. економістів і праві ревізіоністи всіляко пропагують теорію «*ринкового соціалізму*». КПРС і братні партії рішуче відкидають бурж. і ревізіоністські погляди на природу і роль товарно-грош. відносин у соціалістичному суспільстві, розглядають останні як особливу форму планомірних зв'язків, як необхідний елемент ефективного функціонування планової економіки на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Товарно-денежные отношения в условиях развитого социализма: тенденции и закономерности. Л., 1979; Абалкин Л. И. Диалектика социалистической экономики. М., 1981; Политическая экономия, т. 1. М., 1982. *В. О. Хилько.*

ТОВА́РНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ — в СРСР загальний обсяг *товарних ресурсів*, що їх направляють у державну й кооперативну торгівлю. Включає всі товарні ресурси продовольчих і непродовольчих товарів, призначені для продажу населенню, орг-ціям, колгоспам і держ. підприємствам через роздрібну торг. мережу та підприємства *громадського харчування*. Крім того, в Т. з. передбачаються потреби торг. орг-цій у зміні обсягу товарних запасів для приведення їх у відповідність із встановленими нормативами, відшкодуванні втрат під час зберігання, транспортування товарів згідно з встановленими нормами, від уцінки товарів застарілих фасонів, що втратили стандартний вигляд і якість тощо. Т. з. визначають у натуральних і вартісних показниках. Обчислюють його за звітний і плановий періоди за номенклатурою, встановленою ЦСУ і Держпланом СРСР.

ТОВА́РНИЙ ЗНАК — позначення, яке ставлять на товарі (або упаковці) промислове і торговельне підприємства для індивідуалізації товару і його виробника (продавця). Кожному з товарів може бути присвоєний лише один Т. з. у вигляді оригінального зображення назви товару, сполучення окремих букв, композицій та малюнків тощо. Т. з. може бути використаний і на вивісках торг. орг-цій (фірми, об'єднання) та її підприємств, на рекламних плакатах, бланках, рахунках, об'явах, прейскурантах, обгортковому папері тощо. В СРСР право на Т. з. передбачене постановою Ради Міністрів СРСР від 15.V 1962 «Про товарні знаки» (в УРСР — постановою Ради Міністрів УРСР від 6.VI 1962). Т. з. виконує функції гарантії якості товару і його реклами. Застосовують у внутр. і міжнар. торгівлі.

ТОВА́РНИЙ КАПІТА́Л — одна з функціональних форм *промислового капіталу*. Т. к. виступає у вигляді певної маси *товарів*, вироблених на капіталістичних підприємствах і призначених для продажу; у вартісному відношенні включає початкову авансовану вартість і *додаткову вартість*, створену в результаті експлуатації *робочої сили*. На певному етапі розвитку капіталізму Т. к. виділився в самостійну форму *торгового капіталу*.

ТОВА́РНІ РЕЗЕ́РВИ — вид *матеріальних ресурсів*, необхідних, для того, щоб запобігти можливим перебоям у сферах *виробництва, обігу*, у забезпеченні населення товарами народного *споживання*. Див. також *Товарні ресурси*.

ТОВА́РНІ РЕСУ́РСИ — в соціалістичних країнах *предмети споживання*, призначені для виробн. використання і реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринку. Це *товари*, вироблені у пром-сті, с. г., на виробничих підприємствах у системі торгівлі, підсобних г-вах виробничих і торг. підприємств. Джерелом Т. р. є також *зовнішня торгівля*. До Т. р. належать перехідні товарні запаси на складах пром. підприємств, оптово-збутових базах та базах заготівельних орг-цій. Осн. частина Т. р. перебуває в розпорядженні д-ви і використовується для задоволення потреб суспільства, інша залишається у виробників для внутрішньогосп. потреб і натурального споживання. Т. р. зумовлюють пропозицію товарів (див. *Попит і пропозиція*). Т. р. розподіляють за держ. планом: виробн. призначення через систему *матеріально-технічного постачання* спрямовують для задоволення потреб пром-сті, с. г. і орг-цій *невиробничої сфери*; предмети споживання — держ. і кооп. торг. орг-ціям у формі товарних фондів. Т. р., не охоплені держ. плануванням, реалізуються на місцях через колг. ринок або *споживчою кооперацією* через комісійну торгівлю. В держ. планах Т. р. розподіляють за призначенням: ринкові фонди (для продажу населенню), для експорту, на пром. переробку й споживання, постачання держ. бюджетних орг-цій та ін. держ. потреби. Розвиток і вдосконалення виробн.— необхідна умова збільшення товарних ресурсів.

К. Я. Петрова.

ТОВА́РОВ Вячеслав Володимирович [24.I (6.II) 1904, м. Суздаль, тепер Влад. обл.] —укр. рад. вчений у галузі технології в'яжучих речовин, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Закінчив (1929) Іванов. політех. ін-т, викладав у Новоросійському силікат. (тепер індустріальний) технікумі (1931—36) та Іванов. текстильному ін-ті (1936—39). У 1939—54 працював у всесоюзному ін-ті Діпро-

цемент (Ленінград), 1954 — 78 — у Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Осн. праці присвячені технології виробництва в'яжучих матеріалів. Дослідив особливості процесів подрібнення твердих матеріалів у млинах і дробарках, розробив методику розрахунку цих машин. Держ. премія СРСР, 1951.

ТОВАРОЗНА́ВСТВО — наукова дисципліна, що вивчає споживні властивості товарів, їхню класифікацію, стандартизацію, фактори, які зумовлюють якість товарів, контроль і оцінку її, закономірності формування асортименту товарів і його структуру, умови зберігання якості товарів при транспортуванні їх, у споживанні та експлуатації. Т. виникло в 16 ст. в зв'язку з розвитком зовнішньоторг. зв'язків. У Росії одним із перших посібників з Т. була «Торговельна книга» (1575) з описами товарів, що їх довозили з-за кордону. Основоположниками Т. в Росії були М. Я. Кіттари (1825—80), Я. Я. Нікітінський (1854—1924) та П. П. Петров (1850—1928); в 1906—08 видано перший підручник з Т. Товарознавство поділяють на Т. непродовольчих товарів і Т. продовольчих товарів; кожна з цих дисциплін складається з розділів, у яких йдеться про групи споріднених товарів. Т. вивчає також сировину та матеріали, з яких виготовляють товари, технологію виробн., способи пакування, транспортування, зберігання. Т. пов'язане з ін. науками і в першу чергу з *матеріалознавством*, що досліджує технологічні властивості матеріалів, з яких виготовляють товар. Вивчаючи процеси формування асортименту товарів, Т. враховує закономірності розвитку сусп. виробн. і розподілу.

М. М. Діанич.

ТОВАРООБОРО́Т — екон. категорія, що характеризує рух *товарів* від сфери *виробництва* до сфери *споживання*; стадія процесу *відтворення*. Розрізняють роздрібний, оптовий та зовнішньоторг. Т. Роздрібний Т. являє собою обсяг реалізації товарів нар. споживання безпосередньо населенню для особистого споживання, а також орг-ціям, підприємствам та установам для госп. потреб і колективного споживання (дрібнооптовий Т.). Оптовий Т. — посередній продаж товарів спец. оптовими ланками (торг. базами, складами) роздрібним підприємствам і орг-ціям для дальшого продажу. Роздрібний Т. здійснюється через торг. мережу і підприємства *громадського харчування*. За соціальними формами *торгівлі* роздрібний Т. в СРСР поділяється на оборот держ., кооп. та колг. торгівлі. В 1982 частка державної торгівлі в СРСР становила 69,8 %, кооперативної — 27,4 %, колгоспної — 2,8 % заг. обсягу роздрібного Т. країни (у фактичних цінах). На Україні частка державної торгівлі становить 71 % роздрібного Т. Зростання обсягу роздрібного Т. і розвиток його структури є показниками поліпшення матеріального *добробуту*, рівня та структури споживання населення країни. За 1940—82 обсяг роздрібного Т. держ. і кооп. торгівлі (включаючи громад. харчування) зріс більше ніж у 11 раз, у т. ч. на Україні — більше ніж у 15 раз. Зовнішньоторговельний Т. — заг. обсяг *експорту* та *імпорту* товарів на основі зовнішньоторг. відносин із зарубіжними країнами (див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*).

М. М. Лебедєв.

ТОВКУ́НЧИКОВІ, хижухові (Empididae) — родина коротковусих *двокрилих* комах. Тіло (довж. 1—15 мм) слабкоопушене; голова маленька, куляста; хоботок часто довгий, звисає донизу або загинається під груди; ноги довгі, як у комарів. Дорослі Т. зустрічаються на листках, на квітках, стовбурах дерев тощо. Влітку утворюють в повітрі скупчення на одному місці, виконуючи складні шлюбні «танці». Личинки більшості видів хижаки, розвиваються у грунті, в рослинному перегної тощо. Бл. 3 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в Європ. частині СРСР — понад 330 видів (понад 40 родів), типовий представник — товкунчик звичайний (Empis tesselata) зустрічається і на Україні.

Г. В. Бошко.

ТОВСТА́ КИ́ШКА — частина *кишечника* хребетних тварин і людини. Починається безпосередньо за тонкою кишкою і закінчується відхідниковим (анальним) отвором. В процесі *еволюції* хребетних Т. к. зазнала змін. У нижчих хребетних, рептилій і птахів Т. к. коротка і незначно відмежована від тонкої кишки. У хрящових і дводишних риб, земноводних, плазунів Т. к. впадає в *клоаку*. У більшості ссавців і в людини Т. к. має три відділи: *сліпу кишку* з *апендиксом*, *ободову кишку* (з висхідною, поперековою, низхідною і сигмовидною частинами) і *пряму кишку*. Заг. довжина Т. к. у людини бл. 150 см. Осн. функція Т. к. полягає в зневоднюванні *хімусу* й утворенні калу. Про захворювання Т. к. див. *Апендицит*, *Коліт*, *Проктит* тощо.

ТОВСТА́ МОГИ́ЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. на околиці м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Досліджували його 1971. Висота насипу 8,6 м, діаметр 70 м. Курган по колу був оточений ровом. Під насипом виявлено дві грунтові гробниці — центральну й бокову. В першій з них (завглибшки 8,5 м), в якій було поховано знатного воїна, виявлено кістяк убитого слуги й залишки дерев'яних коліс, знайдено зброю, глиняний і металевий посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливо велику художню та істор. цінність становлять меч в окутих золотом піхвах і велика золота нагрудна прикраса — *пектораль*. На Сх. від центр. гробниці відкрито дві кінські могили з кістяками семи коней, збруя яких багато опоряджена золотими, срібними й бронзовими прикрасами. Поряд з кінськими могилами виявлено три могили «конюхів». На шиї одного з них була золота *гривна*. В бокову гробницю, що містилася на глибині бл. 7 м, вели два входи, заставлені розібраними дерев'яними колісницями. Над первісною вхідною ямою знайдено великий набір бронзових прикрас поховального кортежу. В могилі було поховано вельможну скіфиню та її малолітню дитину. Біля похованих стояв коштовний посуд. Їхнє вбрання розшите золотими бляшками. На руках були золоті браслети й персні, на шиї — золоті гривни, біля скронь — сережки й підвіски. В різних місцях могили лежало четверо забитих слуг. У невеликій ніші знайдено бронзовий посуд з кістками від жертовної їжі. Т. м. — важливе джерело з історії скіфського суспільства, його соціального ладу, звичаїв, культури. Іл. див. також на окрем. аркуші, т. 1, с. 272 — 273.

Літ.: Мозолевський Б. М. Товста Могила. К., 1979.

Б. М. Мозолевський.

ТОВСТЕ́ — селище міського типу Заліщицького р-ну Терноп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1983). У селищі — з-ди: пластмасових виробів, хлібний, маслоробний, цегельний та гіпсовий; будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Відоме з 1449, с-ще міськ. типу — з 1940.

ТОВСТОДЗЬО́БІ СИНИ́ЦІ (Paradoxornithidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. 13—20 см, маса 8—20 г. Дзьоб товстий, крила короткі округлі, хвіст порівняно довгий, східчастий. Оперення м'яке, пухнасте, статевий *диморфізм* виявлений слабо. Гніздяться відкрито на деревах, у заростях чагарника, очерету тощо. Кладку (2—14 яєць) насиджують самка і самець протягом 12—16 діб. Живляться переважно комахами, також насінням. В родині до 20 видів (4—5 родів), поширених в Євразії; в СРСР — 3 види, з них в УРСР — вусата синиця (Panurus biarmicus), *довгохвоста синиця*. Викопні рештки Т. с. відомі починаючи з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

ТОВСТОЛІ́С Дмитро Іванович [27.VIII (8.IX) 1877, Чернігів — 28.VII 1939, Київ] — український рад. вчений в галузі лісівництва. В 1902 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 — професор на Стебутовських вищих жіночих с.-г. курсах у Петербурзі, з 1923 — професор Білоруського с.-г. ін-ту. З 1925 завідував кафедрою лісової таксації спочатку в Київському с.-г., потім в лісогосподарському ін-тах. Праці з питань лісівництва, таксації, теорії приросту дерев і лісостанів. Розробив (разом з Є. П. *Вотчалом*) метод організації тривалої підсочки сосни в умовах *рубок догляду* і систему лісопаркового господарства.

С. А. Генсірук.

ТОВСТОЛО́БІ, товстолобик, товпига (Hypophthalmichthys) — рід риб род. *коропових* з 1 видом — Т. звичайний, або білий (H. molitrix). Довж. до 1 м, маса до 10 кг (іноді більше). Луска дрібна. Голова велика товста, з широким ротом і низькорозміщеними очима. Спина — сірувато-зелена, боки — сріблясті. Вздовж черева проходить не вкритий лускою кіль. Живиться переважно

Товстоніжки:
1 — товстоніжка люцернова;
2 — біб люцерни з вихідними отворами, прогризеними дорослими комахами;
3 — ушкоджене насіння люцерни.

Товстотіл королівський.

Індикаторний **товщиномір.**

Г. О. Товстоногов.

Л. С. Товстуха. Килим «Квіти Перемоги». 1975.

Товстянка звичайна.

рослин ним планктоном. Нерест у травні — червні, плодючість до 500 тис. ікринок. Статевозрілим стає на 5—6-му році життя. Поширений у прісних водах Сх. Азії, в СРСР — в бас. Амуру. Об'єкт промислу і ставкового рибництва. Акліматизований в ряді країн Азії та Пд. Європи. З 1953 акліматизується в ставках і водосховищах УРСР: вирощується часто разом з *конопом*.

ТОВСТОНІЖКИ — спільна назва *перетинчастокрилих* комах — насіннєїдів з надродини *хальцид*. Тіло (довж. 1,5—4,5 мм) чорне або темно-буре. Личинки розвиваються в насінні бобових, куди самки Т. відкладають яйця. Поширені в Пн. Америці і Європі. В СРСР — 11 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найшкідливіші Т. люцернова (Bruchophagus roddi) і Т. ковюшинова (B. gibbus). Заходи боротьби. Сортують насіння, спалюють заражену стерню, застосовують *інсектициди*. Іл. с. 281.

М. Д. Зерова.

ТОВСТОНІС Віталій Павлович [літ. псевд.— Таль В. та ін.; 24.III (5.IV) 1883, ст. Знам'янка, тепер місто Кіровогр. обл. — 11.II 1936, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Перше оповідання «Гематоген» (1908, газ. «*Рада*»). З 1925 був членом літ. орг-ції «*Плуг*». Автор п'єс «Круча» (1918), «Скибині діти» (1926) та ін., повістей «Любі бродяги» (1927), «Незвичайні пригоди бурсаків» (1929), «У світ» (1930) та ін.

ТОВСТОНО́ГОВ Георгій Олександрович [н. 15(28).IX 1913, Тбілісі] — рос. рад. режисер, педагог, теоретик театру, нар. арт. СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1983). В 1938 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. Працював режисером Тбіліс. рос. драм. театру ім. О. Грибоєдова (1938—46), моск. Центрального дит. театру (1946—49), Ленінгр. театру ім. Ленінського комсомолу (1950—56), з 1956 — гол. режисер Великого драм. театру ім. М. Горького (Ленінград). Серед вистав — «Ревізор» Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Історія Коня» за оповіданням Л. Толстого «Холстомір», «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «Три сестри» і «Дядя Ваня» А. Чехова, «Варвари» і «Міщани» М. Горького, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «П'ять вечорів» О. Володіна, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Лисиця і виноград» Г. Фігейреду. Викладацька діяльність у Груз. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (1939—46), з 1955 — в Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії (з 1960 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952, 1968, 1978. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Зеркало сцены, т. 1—2. Л., 1980. *Літ.:* Рыбаков Ю. С. Г. А. Товстоногов. Проблемы режиссуры. Л., 1977.

В. Г. Давидов.

ТОВСТОРІГ — ссавець роду вівця. Те саме, що й *чубук*.

ТОВСТОТІЛ, колобус (Colobus) — рід мавп род. мартишкових. Тіло (довж. 50—70 см) стрункe, волосяний покрив м'який, шовковистий, забарвлення дуже варіює, переважно темне або рудувате, хвіст (довж. до 90 см) на кінці з китицею. Т. поширені в Екваторіальній Африці. Живуть в густих лісах невеликими стадами. Ведуть деревний спосіб життя. Живляться листками та брунь-ками. Розмножуються протягом цілого року. Народжують 1, зрідка 2 малят. Систематика Т. досить складна. В основному виділяють в роді 3 види (з багатьма підвидами): Т. королівський (C. polykomos), Т. червоний (C. badius), Т. зелений (C. verus). Були об'єктом полювання заради хутра, тепер нечисленні, включені до *Червоної книги*. Іл. с. 281.

ТОВСТУ́ХА Іван Павлович [10 (22).II 1889, Березна, тепер смт Чернігівської обл.— 9.VIII 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Навчався в Петерб. психоневрологічному ін-ті. В революц. русі з 1905. Вів революц. роботу в Чернігові. В 1909 заарештований і висланий до Сибіру. В лютому 1912 здійснив втечу, перебував у Москві і Петербурзі, потім емігрував до Галичини, згодом — у Париж. Був членом Франц. соціалістичної партії. Брав участь у роботі Паризької секції більшовиків. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В 1917—18 працював у Центр. штабі Червоної гвардії в Москві. В 1918—21 — секретар і член колегії Наркомнацу, потім — на відповідальній роботі в апараті ЦК РКП(б). В 1924—26 — пом. директора Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б). З 1931 — заст. директора Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Був членом ЦВК СРСР. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ТОВСТУ́ХА Леонід Самійлович (н. 17.X 1930, с. Орлівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. художник декоративно-ужиткового мист. (килимарство), засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1954. В 1947—51 навчався в Кролевецькому технікумі нар. худож. промислів, 1960—68 — в Моск. технологічному ін-ті. З 1952 працює в *Решетилівці* на ф-ці худож. виробів ім. К. Цеткін. Створює рисунки для орнаментальних килимів масового і тематичних килимів ручного виробництва: «Богдан Хмельницький» (1954), «Дружба народів» (1967), «Ленін» (1970), «Квіти Полтавщини» (1980), серія «Пори року» (1980) та ін. Твори експонувалися на респ., всесоюз., міжнар. виставках і виставках-ярмарках (Лейпціг, 1958; Лос-Анджелес, 1977, та ін.); зберігаються в ДМУНДМ в Києві та ін. музеях. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. М. Ханко.

ТОВСТЮК Корній Денисович (н. 22.III 1922, с. Новосілка, тепер Кіцманськ. р-ну Чернів. обл.)— укр. рад. вчений у галузі фізики напівпровідників і напівпровідникового матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1950) Чернів. ун-ту працював у ньому (1956—67 — зав. кафедрою). У 1968—69 — зав. кафедрою Львів. ун-ту, в 1969—77 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Ін-ту напівпровідників АН УРСР, в 1977—81 — заст. директора Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, з 1981 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Наук. праці присвячені дослідженню зонної структури анізотропних і шаруватих напівпровідників, магн. і фіз. явищ у напівпровідниках, фіз. основ напівпровідникового матеріалознавства тощо. Держ. премія УРСР, 1973.

ТОВСТЯ́НКА (Pinguicula) — рід *комахоїдних рослин* родини пухирникових. Невеликі багаторічні трави з розеткою видовжено-еліптичних листків. Квітки фіолетові, блакитні, рідше білі, одиночні на довгих квітконосах. Листки вкриті залозками; одні з них виділяють клейку рідину, завдяки якій до листків прилипають дрібні комахи, інші — сік, що містить фермент, який розщеплює білки тіла комахи. Бл. 45 видів, поширених у Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 6—7 видів, з них в УРСР — два: Т. звичайна (P. vulgaris) — зрідка в лісових районах і Лісостепу і Т. альпійська (P. alpina) — на скелях у вологих затінених місцях в Карпатах, Закарпатській області.

ТО́ВТРИ, Медобори — скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма в зх. частині Подільської височини, в межах Тернопільської та Хмельницької областей УРСР та на Пн. Молдавії. Т. складаються з Головного пасма, до якого примикають невеликі бічні пасма та горби. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 250 км. Пересічна шир. 5—6 км, вис. до 430 м. Над навколишньою місцевістю підносяться на 50—60 м, подекуди — на 100 — 150 м (у долинах приток Дністра — Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці). Т. — залишки розмитих бар'єрних рифів та атолів морів неогенового періоду (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Поширений *карст*. У Т. відомо кілька печер: Довбушева, Перлина, Татарська, Кармалюка. Вершини і схили Т. вкриті листяними лісами (дуб,

Товтри.

бук, граб, ліщина). Збереглися невеликі ділянки степу з ріджісною реліктовою та ендемічною рослинністю. Багато мальовничих ландшафтів. Район туризму.

В. О. Радзієвський,

ТОВЩИНОМІ́Р — прилад для вимірювання товщини контактним або безконтактним способом. У машинобудуванні застосовують головним чином індикаторні Т. і Т. мікрометричного типу (див. *Мікрометр*). Ними фіксується значення вимірюваної величини чи відхилення її від розміру контрольної, або вимірювальної, плитки. Є Т. ультразвукові, радіоізотопні, електромагнітні та ін. типів, якими визначають, напр., товщину стінок резервуарів або ін. металевих конструкцій (при односторонньому доступі до них без порушення технологічного циклу), вимірюють товщину покриттів на деталях і конструкціях. Іл. с. 281.

ТО́ГА (лат. toga, від tego — вкриваю) — верхній одяг давніх римлян у вигляді шматка вовняної тканини еліптичної форми, яким обвивали тіло, залишаючи відкритим плече та шию. Давня Т. була як буденним, так і святковим одягом; пізніше стала лише святковим офіційним одягом. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Одяг*, т. 7, с. 504—505.

ТО́ГО, Тоголезька Республіка — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається Гвінейською зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 5 областей.

Державний лад. Т.— республіка. Глава д-ви і уряду — президент, строк повноважень якого необмежений. Законодавчий орган — однопалатні Нац. збори (67 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років); виконавчий — Рада міністрів, відповідальна перед президентом.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низькі, численні лагуни. На Пн.— гористе плоскогір'я, центр. частину займає невисоке плато з найвищою точкою країни — піком Бауман, вис. 1026 м. На Пд.— примор. низовина. Надра вивчені слабо. Виявлено поклади заліз. руди, фосфоритів, золота, доломітів, вапняків, урану, хромітів, бокситів, графіту Клімат субекваторіальний. Пересічна т-ра повітря протягом року коливається від +20, +25° до +28, +32°. Опадів від 750—1000 до 1400—1500 мм на рік. Найбільші ріки — Оті й Моно. Більша частина території зайнята високотравною *саваною* на червоних фералітних грунтах, на схилах гір та по берегах річок — вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — гаї кокосової пальми.

Населення. Пд. частину країни населяють народи мовної підгрупи ква (*еве* — 1,1 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), т. з. племена Того — 100 тис. чол., *йоруба* — 70 тис. чол., пн. частину — народи вольтійської підгрупи (кабре — 540 тис. чол., гурма — 340 тис. чол., гем — 100 тис. чол., сомба, *мосі* та ін.). Живуть також народи *фульбе, хауса* та ін. Офіц. мова — французька. Середня густота нас. — 47,7 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 15,2 % (1974). Найбільше місто — *Ломе*.

Історія. Давня історія Т. мало вивчена. Археол. знахідки свідчать про появу людини на тер. Т. в далеку давнину і про наявність у той час на цій території відносно високого рівня матеріальної культури. Багато народів, які населяють тер. Т., переселилися сюди з сусідніх територій у серед. віки. В серед. 15 ст. на узбережжя Т. проникли португ. работорговці, які вивозили звідси

Ломе. В центрі міста.

до Нового світу чорних рабів (цей район Т., як і сусідні території, здобув назву Невільницького берега). Работоргівля, яка досягла особливо значних розмірів у 17—18 ст., привела до зменшення чисельності населення і надовго затримала розвиток г-ва і культури народів Т. В 2-й пол. 19 ст. на тер. Т. склалися феод. держ. об'єднання. В кін. 19 ст. почалося колоніальне загарбання тер. Т. В 1884 Німеччина встановила свій протекторат над частиною узбережжя Гвінейської затоки між Порто-Сегуро на Сх. і Ломе на Зх. Після цього почалося просування нім. колонізаторів у глиб країни. Завдяки опору населення нім. колонізатори лише 1902 змогли утвердитися на тер. сучас. Т. і частині тер. сучас. Гани (володіння здобуло назву Т.). Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. Т. окупували англ. і франц. війська. За *Версальським мирним договором 1919* зх. частина Т. перейшла до Великобританії (Брит. Т.), східна — до Франції (Франц. Т.). *Ліга націй* узаконила цей поділ, передавши 1922 мандати на управління Т. Великобританії і Франції. В 1946, після 2-ї світової війни 1939—45, Зх. і Сх. Т. були оголошені підопічними територіями ООН під управлінням Великобританії і Франції. Після 2-ї світової війни у Французькому Т. розгорнувся рух за національну незалежність, який очолив Комітет єдності Т. (КЄТ, засн. 1945). У 1956 Франц. Т. було проголошене авт. республікою у складі Франц. співтовариства. Брит. Т. внаслідок проведеного 1956 референдуму приєдналося до англ. колонії Золотий Берег (з березня 1957 — незалежна д-ва Гана). В 1958 авт. республіка Т. здобула назву Республіка Т. 27.IV 1960 (після перемоги КЄТ на виборах 1958) проголошено створення незалежної Тоголезької Республіки. В 1960 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 31.I 1963 в Т. відбувся військовий переворот. Неоколоніалістський режим, що прийшов до влади, був повалений у січні 1967 внаслідок військ. перевороту, очоленого Г. Ейадемою (після референдуму 1972 став президентом). Правлячі кола Т. проводять політику розвитку країни на основі приватнокапіталістичного підприємництва та залучення в економіку іноз. капіталу при деякому контролі з боку д-ви, яка орієнтується на зв'язки з зх. країнами. Між Т. і СРСР укладено угоди про торг. (1961), культур. (1965), екон. і тех. (1978) співробітництво. З 1960 Т.— член ООН. Т. — член *Організації африканської єдності, Загальної афро-мавріки́йської організації, Ради згоди,* асоційований член *Європейського економічного товариства.*

І. Д. Шевченко.

Узбережжя Гвінейської затоки. Обмолот проса.

Політичні партії, профспілки. Об'єднання тоголезького народу. Засн. 1969. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Того, засн. 1973.

Господарство. Т.—економічно слаборозвинута країна з аграрно-сировинною спеціалізацією г-ва. В економіці значні позиції займає іноз. (гол. чин. Франції та ФРН) капітал. Вживаються заходи щодо зміцнення держ. сектора, який контролює видобування фосфоритів, від 25 % до 90 % капіталу більшості пром. підприємств, виробн. електроенергії, частково кредитно-банкові та зовнішньоторг. операції, залізничний, мор. та повітр. транспорт, водопостачання; частково проведено агр. реформу. Для г-ва Т. характерні кризові явища — зростання цін, безробіття. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75 % самодіяльного населення. Поряд з общинним землеволодінням розви-

Герб Того.

ТОГО

Площа — 56,6 тис. км²

Населення — бл. 2,7 млн. чол. (1982 оцінка),

Столиця — м. Ломе

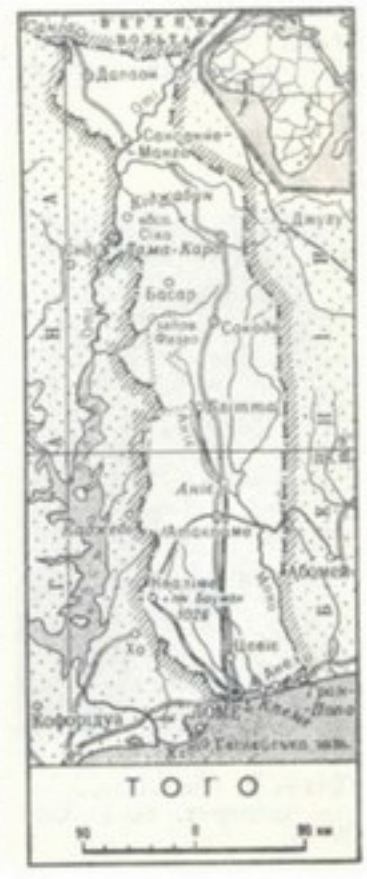

Того. Зображення божества війни Гу. Залізо. Музей людини. Париж.

Того. Офіцер. Дерево. Етнографічний музей. Лейпціг.

Того. Д. Гбеньйон. Автопортрет. 60-і роки 20 ст.

ваються капіталістичні відносини. Переважають напівнатуральні дрібні сел. г-ва. Техніка обробітку землі примітивна. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1980/81): боби какао — 16,0, кава — 8,9, бавовна-сирець — 19,7. Для власного споживання вирощують ямс, маніок, кукурудзу, просо, сорго, рис, арахіс. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 0,3, овець і кіз — 1,5, свиней — 0,2; вилов риби понад 10 тис. т. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають фосфорити (1,8 млн. т, 1982), мармур, вапняк, з мор. води — сіль. Обробна пром-сть представлена підприємствами харчосмакової (у т. ч. олійницькими, борошномельними, кавообробними), текст., взут., хім., буд. матеріалів пром-сті, працюють сталеплавильний, нафтопереробний, по складанню велосипедів та мопедів з-ди, сірникова і бавовноочисна ф-ки та ін. Кустарні промисли. ГЕС, кілька ТЕС, більша частина електроенергії надходить із Гани. Гол. пром. центр — Ломе. Довж. (тис. км, 1982): з-ць— бл. 0,6, автошляхів — 7,9 (у т. ч. асфальтованих — 2,5). Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Ломе. З Т. вивозять фосфорити, каву, боби какао (бл. 80 % вартості експорту) та ін.; довозять устаткування, трансп. засоби, нафту і нафтопродукти, товари широкого вжитку та продовольство. Гол. торг. партнери — Франція, Нідерланди, ФРН. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = = 0,02 франц. франка.

З. І. Токарєва.

Медичне обслуговування. В 1972 в країні було 1,7 тис. лікарняних ліжок (14,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 107 лікарів (0,5 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 6 зубних лікарів, 21 фармацевт. Підготовка лікарів здійснюється за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Т. значна кількість населення неписьменна (1975, бл. 50 % ж.). Лише 60 % дітей відповідного віку відвідують школу, понад 50 % школярів навчаються в місіонерських навч. закладах. Система освіти подібна до французької. Поч. школа — 6-річна (від 6 до 12 років); серед. освіта представлена школами двох типів — 4-річними загальноосв. колежами й 7-річними ліцеями. Викладання — франц. мовою, в деяких школах — місцевими мовами. В 1979/80 навч. р. було 2 тис. поч. шкіл (500 тис. учнів) і 71 серед. школа (110 тис. учнів). У системі профес.-тех. освіти — поч. 2—3-річні центри учнівства, один серед. 7-річний ліцей та чотири 4-річних тех. колежі. Вищу освіту здобувають у Бенінському ун-ті в Ломе (засн. 1965, статус ун-ту з 1970, у 1982/83 навч. р.— 4,5 тис. студентів, в Адміністративній школі, у Вищій нормальній школі в Атакпаме (засн. 1970 з допомогою ЮНЕСКО; 1980/81 навч. р.— понад 300 студентів). Усі наук. установи зосереджено в Ломе: Франц. альянс (засн. 1947), Амер. культур. центр, Тоголезька асоціація культур. зв'язку з зарубіжними країнами, Тоголезька асоціація розвитку досліджень у галузі документації, бібліотекознавства, архівної та музейної справи, Ін-т досліджень у галузі тропічної агрономії і рослинництва, Нац. ін-т природничих досліджень, Тоголезький ін-т гуманітарних наук. Найбільші б-ки: при ун-ті, Нац., б-ка Амер. культур. центру, всі — в Ломе, там же — Нац. музей.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося 6 періодичних видань заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна «Марш нувель» («Новий шлях», засн. 1962, до 1979 мала назву «Того-пресс», франц. мовою і дві сторінки мовами еве і кабре), «Евей дю травайєр тоголе» («Пробудження тоголезького трудящого», франц. мовою) — орган Нац. конфедерації трудящих Того. Осн. журнали: «Журналь офісьєль де ла Репюблік Тоголез» («Офіційний журнал Тоголезької Республіки», виходить двічі на місяць франц. мовою) — урядовий; «Того діалог» («Діалог Того», з 1975, видається щомісяця франц. мовою). Урядове інформ. агентство — Тоголезьке агентство преси, засн. 1975. Радіомовлення — з 1953, передачі франц., англ. і місц. мовами. Телебачення — з 1974.

Література Т. перебуває на поч. стадії розвитку. Осн. місце посідають фольклор і різноманітні обробки його. Найвідоміші письменники: прозаїк Давид Анану (роман «Син фетіша», 1955), поет Туссен Відеро Менса — автор збірок «Мужність, якщо хочеш жити й процвітати» (1957) і «Для тебе, негре, брате мій» (1960), у яких передрікає здобуття незалежності своєю батьківщиною, драматурги Матіас Айтнард, Гільйом Ойоно, Селестін Абало. *В. К. Кихалашвілі.*

Архітектура, образотворче мистецтво. Нар. житло — конусоподібні, круглі у плані глиняні будинки з солом'яними дахами (в лісових районах) і прямокутні будинки з стовбурів дерев із плескатими або двосхилими дахами (в гірських та пд. районах). Міста (Ломе та ін.) забудовуються спорудами європ. архітектури (з кін. 60-х рр. за проектами місц. архітекторів — Х. Екуе, А. да Сільва, С. Олімпіко). Пам'ятники (монумент Незалежності в Ломе, 1960, арх. і скульптор Ж. Кустер та ін.). В образотворчому мистецтві поширені твори дерев'яної скульптури (фігурки людини культового призначення, різьблені трони, прикрашені круглою скульптурою), вироби із заліза та глини (зображення тварин). З 60-х рр. 20 ст. розвивається нац. школа живопису (живописець і скульптор П. Айї та ін.). З худож. ремесел поширені різьблення по дереву, слоновій кістці, металі, ткацтво, плетіння.

Добування фосфоритів.

Музика, театр. Традиційне мист. народу Т.— пісні і танці (пов'язані з обрядами і святами) — стало основою для створення 1968 нац. фольклорного ансамблю «Африканські балети Того». Театр сучас. європ. типу почав розвиватися з кін. 40-х рр. 20 ст. В 60-х рр. виникли аматорські театр. гуртки, в репертуарі яких — п'єси нац. драматургів Матіаса Айтнарда, Гільйома Ойоно, Селестіна Абало та ін. В репертуарі трупи Культур. асоціації тоголезької молоді — «Ревізор» М. Гоголя. З 1970 проводяться огляди-фестивалі драм. мистецтва і нар. пісні. Вистави здійснює також Угруповання театру і фольклору Того.

Літ.: Токарева З. И. Тоголезская республика. Справочник. М., 1981.

ТОГОБО́ЧНИЙ Іван Андрійович [справж. прізв.— Щоголів; 12 (24). XI 1862, м. Городище, тепер Черкас. обл.— 9.X 1933, м. Ірпінь, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.] — український драматург, актор і театральний діяч. Створив бл. 30 оригінальних п'єс та інсценівок (творів М. Гоголя, Т. Шевченка, В. Мови, Е. Золя). Творчість Т. не виходить за рамки традиційної романтично-побутової мелодрами, і лише окремі п'єси («Борці за мрії», 1903; «Бунтарі», 1906) підносяться до реалістичної соціальної драми. У творах «Чаклувка» (1905), «Смерть за свободу» (1921) знайшли відображення події революції 1905 — 07 та Великої Жовтн. соціалістичної революції.

Тв.: П'єси. К., 1972.

В. І. Мазний.

ТОГОЛО́К МОЛДО́ (справж. прізв. та ім'я — Абдирахманов Байимбет; 10.VI 1860, місцевість Куртка на Тянь-Шані, тепер Ак-Талінського р-ну Наринської обл. Кирг. РСР — 4.I 1942, там же] — кирг. рад. нар. поет. Писав вірші-голосіння, жалібні пісні, сатирич. вірші. Створив перші кирг. байки. В сатирич. віршах і поемах «Кемчонтой», «Бабиркани» (обидві — 1900) відображав тяжку долю бідняків, викривав жадібність багатіїв; у поемі «Сказання про водяних і наземних птахів» (1908) в алегоричній формі викривав соціальні суперечності. Захоплено зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Написав поеми «Революція» (1918), «Свобода» (1923), «Насіят» (1925), «Характер людини» (1939) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотич. віршами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОДД (Todd) Александер (н. 2.X 1907, Глазго) — англ. хімік-органік, член (з 1942) і президент (з 1975) Лондон. королівського т-ва; іноз. член АН СРСР (з 1982). Після закінчення (1931) ун-ту у Франкфурті-на-Майні працював у навч. закладах і наук. установах; 1938—44 — директор хім. лабораторій Манчестерського ун-ту; з 1944 — професор органічної хімії Кембріджського ун-ту. Осн. праці — з хімії природних сполук і біоорганічної хімії, особливо хімії нуклеїнових к-т. Уперше встановив структуру і конфігурацію

нуклеозидів, нуклеотидів і багатьох коферментів, а також розробив методи синтезу відповідних структур і здійснив перші синтези найважливіших компонентів живої клітини. Встановив принципи побудови дезоксирибонуклеїнових (ДНК) і рибонуклеїнових (РНК) к-т, що лежать в основі сучас. розвитку біохімії і мол. біології. Нобелівська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1978.

ТОДЗІО Хідекі (30.XII 1884, Токіо — 23.XII 1948, там же) — один з головних япон. воєнних злочинців, генерал. З жовтня 1941 до липня 1944 — прем'єр-міністр і водночас військ. міністр, міністр внутр. справ, міністр озброєнь, з лютого 1944 — також і нач. генштабу. Був прихильником воєнного союзу Японії з фашист. Німеччиною та Італією. Один з ініціаторів розв'язання війни на Тихому океані (1941). Після беззастережної капітуляції Японії у вересні 1945 був заарештований. Страчений за вироком Міжнар. воєнного трибуналу для Далекого Сходу (див. *Токійський процес*).

ТОДОРОВ Ангел Тошков (н. 20.X 1906, м. Видин) — болг. поет, нар. діяч культури (з 1974), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1976). Член Болг. компартії з 1927. Брав участь у революц. русі, за що зазнавав переслідувань. Літ. діяльність почав 1925. Збірки віршів «Поеми без брехні» (1936), «Корисні поеми» (1938) присвячені життю і боротьбі болг. пролетаріату. В 1961—81 — гол. редактор журн. «Българо-съветска дружба». У збірках «Червоний прапор» (1949), «Гірський дуб» (1959), «Разом з народом» (1966), «Сонце наше, повітря наше» (1971), «Пролетарські пісні» (1973), «Заводське сяйво» (1976) та ін. славить соціалістичну дійсність, болг.-рад. дружбу. Автор байок, фейлетонів, сатиричних творів, літ.-критичних статей. Перекладав твори М. Некрасова, М. Лермонтова, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. Кілька разів відвідав Україну. Присвятив Україні і Т. Шевченкові ряд статей і віршів. За переклади і пропаганду рос. і укр. класичної і рад. л-р Рад. Уряд нагородив Т. орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Настала весна. К., 1977. *О. Д. Кетков.*

ТОДОРОВ Михайло Дмитрович (н. 6.VI 1915, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1939—49 (з перервами) навчався в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у Б. *Йогансона*. Твори: «Переліски» (1957), «Ластівка» (1960), «Одеса. В парку культури ім. Шевченка» (1964), «На байдарках», «Равок» (обидва — 1967), «Вічний вогонь» (1970), «Портрет чемпіонки XX Олімпійських ігор Ю. Рябчинської» (1975), триптих «Олімпіада. Москва. 1980» (1977—78), «Крим» (1980). Картини зберігаються в Одес. худож. музеї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 286.

Літ.: Михайло Тодоров. Албьом. К., 1978.

ТОДОРОВСЬКИЙ Петро Юхимович (н. 26.VIII 1925, м. Бобринець, тепер Кіровоградської обл.) — укр. і рос. радянський кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1954 закінчив ВДІК (операторський ф-т). У 1954—55 — на Кишинів. кіностудії (оператор фільму «Молдавські наспіви»). В 1955—72 — на Одес. кіностудії худож. фільмів, спочатку як кінооператор, а згодом як режисер. Зняв фільми: «Весна на Зарічній вулиці» (1956), «Два Федори» (1958), «Спрага» (1960). Поставив фільми: «Ніколи» (1962), «Вірність» (1965), «Фокусник» (1967), «Міський романс» (1970). З 1975 — режисер кіностудії «Мосфільм». Фільми: «Остання жертва» (1975, за п'єсою О. Островського), «В день свята» (1978), «Кохана жінка механіка Гаврилова» (1981). Фільми Т. відзначені нагородами на всесоюзних і міжнар. (Венеція) кінофестивалях. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

ТОЇДЗЕ Іраклій Мойсейович [н. 14(27).III 1902, Тбілісі] — груз. рад. графік і живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1951), нар. художник Груз. РСР (з 1980). Навчався у свого батька М. *Тоїдзе*, 1930 закінчив Тбіліську АМ. Твори: картини — «Лампочка Ілліча» (1927), «До нового життя» (1929), «Земний уклін Батьківщині» (1961); іл. до поеми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1937); плакати «Батьківщина-мати кличе» (1941) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1949, 1951. Іл. с. 286, а також до ст. *Агітація*, т. 1, с. 64—65.

ТОЇДЗЕ Мойсей (Мосе) Іванович [21.I (2.II) 1871, Тбілісі — 17.VI 1953, там же]—груз. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1953), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Праці (1932).

У 1896 — 99 навчався в петербурзькій АМ у І. *Рєпіна*. За участь у політ. студентській демонстрації Т. було виключено з Академії і вислано до Тбілісі. Твори: «Мцхетоба» (1899—1901), «Праля» (1902), «Щасливе життя» (1934), «Старий Тбілісі» (1935), «Лист з фронту» (1942), «Пісня Перемоги» (1948); портрети і пейзажі. Картини Т. зберігаються в Держ. музеї мистецтв Грузії та в музеї-квартирі М. І. Тоїдзе в Тбілісі. У 1922 створив художню студію, 1930—53 — професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Пиралишвили О. Мосе Тоидзе. Тбилиси, 1958.

ТОЙНБІ (Toynbee) Арнольд Джозеф (14.IV 1889, Лондон — 22.X 1975, Йорк) — англ. бурж. історик і соціолог, почесний член Британської академії. У 1919—24— професор Лондон. ун-ту, 1925—55 — Лондон. школи екон. наук, один з керівників Королівського ін-ту міжнар. відносин. На формуванні поглядів Т. позначився вплив концепції локальних культур О. *Шпенглера, есхатології* Августина Блаженного, *індуїзму, інтуїтивізму* А. *Бергсона*. Т. еволюціонував від концепції замкнених цивілізацій до теорії розвитку їх у напрямі єдиної загальнолюдської цивілізації, яку він розумів як синтез релігій, від ліберально-бурж. позицій до радикального «соціального критицизму», близького до поглядів «*нових лівих*». У публіцистичних працях останніх років відійшов від відвертого *антикомунізму*, виступав за мирне співіснування та взаєморозуміння між Заходом і Сходом. Осн. праця — «Дослідження історії» (т. 1—12, 1934—61). *А. М. Феоктистов.*

ТОЙОТОМІ Хідейосі (1536—15.IX 1598, Фусімі) — полководець і держ. діяч феод. Японії. Походив з селян. З 1582, обіймаючи посаду канцлера, сконцентрував у своїх руках всю владу в країні. Придушив опір князів, здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення феод. д-ви. В 1589—95 провів ряд заходів, метою яких була реставрація кріпацтва. В 1592—98 япон. феодали під керівництвом Т. вели загарбницьку війну проти Кореї, проте зазнали поразки.

ТОКА Салчак Колбакхорекович [2(15).XII 1901, місцевість Мерген Урянхайського краю, тепер Каа-Хемський р-н Тувинської АРСР — 11.V 1973, Кизил] — тувин. рад. письменник, парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1971), один з зачинателів тув. рад. літератури. З 1929 член Тув. нар.-революційної партії. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1931. Автор автобіографічного роману-трилогії «Слово арата» (кн. 1, 1950; Держ. премія СРСР, 1951; кн. 2, 1956; кн. 3 під назвою «Нова Тува», 1964), документальної повісті «Чого не бачив батько — син побачить» (1963), п'єс «Жінка», «Тонгур-оол», «Здійснена мрія», нарисів. Ген. секретар ЦК Тув. нар.-революц. партії (з 1932), перший секретар Тув. обкому КПРС (1944—73). Канд. в члени ЦК КПРС (1952—71), член ЦК КПРС (1971—73). Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Слово арата. К., 1952; Рос. перекл.— Слово арата, кн. 1—3. М., 1972.

Д. С. Куулар.

ТОКАМАК (скор. від «тороїдна камера з магнітним полем») — замкнена магнітна пастка для утримання високотемпературної *плазми*, що має форму *тора*. Т. схожий на *трансформатор* з короткозамкненою вторинною обмоткою у вигляді плазмового витка, в якому збуджується *електричний струм*. Плазма міститься в тороїдній вакуумній камері, на яку надягнено котушки, що створюють тороїдне *магнітне поле*. Плазмовий виток стійко утримується сумарним магн. полем, що його створюють поле струму в плазмі, тороїдне поле котушок і слабке поле кільцевих провідників, укладених вздовж камери. *Силові лінії* сумарного поля утворюють систему замкнених магн. повер-

М. І. Тоїдзе.

С. К. Тока.

М. І. Тоїдзе. Портрет старого. 1952. Музей-квартира М. І. Тоїдзе. Тбілісі.

В. В. Токарєв.

М. Д. Тодоров. «Олімпіада. Москва. 1980». Центральна частина триптиха. 1977—78.

І. М. Тоїдзе. Портрет сестри (актриси О. Тоїдзе). 1925. Державний музей мистецтв Грузії. Тбілісі.

хонь, вкладених одна в одну. Початкове нагрівання плазми здійснюється струмом, що протікає по плазмовому витку, додаткове — високочастотними *електромагнітними полями* або (і) інжекцією (впусканням) *атомів*, що мають високу енергію. На основі Т. існує кілька проектів термоядерних реакторів. Т. запропонований (1950) в СРСР. Осн. внесок в розробку Т. зробили Л. А. *Арцимович*, М. О. *Леонтович*, Б. Б. *Кадомцев*, В. С. Стрєлков (н. 1933) та ін. *В. Т. Толок.*

ТОКАНТІ́НС — ріка у Пд. Америці, на Сх. Бразілії. Довж. 2850 км, площа бас. 770 тис. км². У верх. та серед. течії перетинає *Бразільське плоскогір'я*, порожиста, є водоспади. У пониззі виходить на *Амазонську низовину*, впадає у рукав естуарію р. Амазонки — Пара. Живлення дощове. Характерні повені (жовтень — березень), під час яких вода піднімається до 7—9 м. Пересічна витрата води у гирлі 16 800 м³/с. Судноплавна на 350 км від грила. У бас. ріки — нац. парк Токантінс.

ТО́КАРЄВ Вячеслав Васильович [н. 26.VII (8.VIII) 1917, м. Богородицьк, тепер Тул. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1933—38 навчався в Рязанському худож. уч-щі, 1939—48 (з перервами) — в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «На відкритті колгоспної ГЕС» (1956—57), «Доярки» (1960—61), «Літо» (1961—62), «Нова школа» (1963—65), «Солдати» (1965), «Комісар» (1966—67), «Правда» (1967), «Тачанка» (1969—70), «Жовтень на робітничій околиці» (1970—71), «Жовтнева поема» (1973—74), «Зігріті солдатським теплом» (1975), «Поети революції. В. Маяковський, О. Блок, Е. Багрицький» (1977—78), «Натюрморт з самоваром» (1979). Картини зберігаються в Київ. ДМУОМ, Одес. худож. музеї та в ін. музеях. В 1949— 55 викладав в Одес. худож. уч-щі. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. див. також до ст. *Живопис*. т. 4, с. 120—121.

ТО́КАРЄВ Федір Васильович [2 (14).VI 1871, станиця Єгорлицька, тепер Єгорлицького р-ну Ростов. обл.— 7.VI 1968, Москва, похований в Тулі] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї донського козака. З 1907 навчався в стрілецькій школі в Оранієнбаумі (тепер м. Ломоносов), де створив перший зразок автом. гвинтівки, переробленої з магазинної гвинтівки зразка 1891 (С. І. *Мосіна*). В наступні роки створив ряд автом. гвинтівок. З 1921 Т. працював на Тульському збройовому з-ді, де розробив ряд систем автом. зброї, зокрема ручний кулемет МТ, автом. пістолет ТТ, самозарядні гвинтівки СВТ-38, СВТ-40, АВТ-40, прийняті на озброєння Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1940.

ТОКА́РНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) *Металорізальний верстат*, на якому *точінням* обробляють заготовки (вироби) переважно у формі тіл обертання. Один з найдавніших і найпоширеніших верстатів, на основі якого створено верстати свердлильної, розточувальної та ін. груп. Осн. частини Т. в.: *станина*; передня (нерухома) бабка з *шпинделем* і *коробкою швидкостей* (іноді коробку розміщують в основі верстата); задня (рухома) бабка, призначена для підтримування заготовки і закріплювання інструмента; *коробка подач*; *супорт*; фартух, де розміщено механізми, що перетворюють обертовий рух ходового гвинта (або ходового валика) на поступальне переміщення супорта. На Т. в., крім звичайних токарних робіт (обточування поверхонь, розточування отворів та ін.), можна нарізувати зубці, зовн. і внутр. різьбу, свердлити отвори тощо. Розрізняють Т. в. (мал.) універсальні — токарно-гвинторізні (найпоширеніші), револьверні (див. *Револьверний верстат*), карусельні (див. *Карусельний верстат*) та лобові; напівавтомати й автомати; спеціальні — *затилувальні верстати*, багаторізцеві, вальцетокарні, колесотокарні тощо. Т. в. обладнують копіювальними пристроями, системами програмного керування. 2) *Деревообробний верстат* для обробки заготовок (виробів), що мають форму тіл обертання. За принципом дії та конструкцією деревообробні Т. в. схожі на Т. в. металорізальні. Деревообробні Т. в. поділяють на центрові, де заготовку затискують у *центрах*; лобові, на яких обробляють заготовки великого діаметра і невеликої довжини, і спеціальні. *Л. Г. Лубенець.*

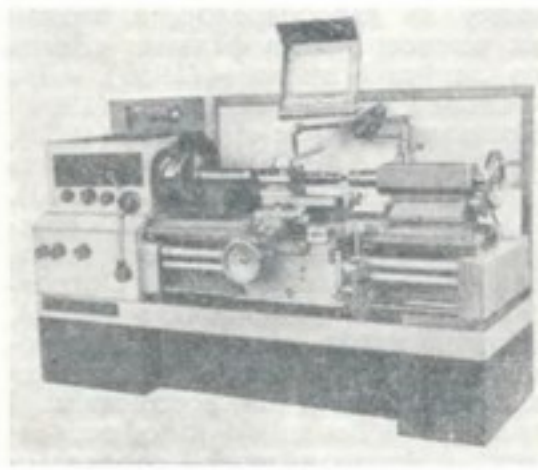

Металорізальний токарний верстат (токарно-гвинторізний).

ТОКА́ТА (італ. toccata, букв.— торкання) — віртуозна муз. п'єса для фортепіано або органа, написана в швидкому темпі, чіткому ритмі, звичайно з перевагою ударної акордової техніки (напр., фортепіанна токата Р. Шумана). В 16—18 ст. Т. писали у вільній імпровізаційній формі, близькій до прелюдій і фантазій (напр., органні токати Й. С. Баха). Серед авторів Т. — і рад. композитори С. Прокоф'єв, В. Кирейко, А. Кос-Анатольський, І. Шамо.

ТОКІЙСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес над головними япон. воєнними злочинцями, що відбувався в Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу з 3.V 1946 по 12.XI 1948 у Токіо. До суду було віддано колишніх прем'єр-міністрів Хірота. *Тодзіо*, Хіранума, Койсо, найвищих урядовців і військових мілітаристської Японії Аракі, Доїхара, Хата, Осіма, Хосіно, Ітагакі, Того, Сігеміцу, Сато, Кідо та ін. (всього 28 чол.). Трибунал визнав усіх підсудних винними в тому, що протягом 1928—45 вони планували, готували і вели агресивні війни проти СРСР, Китаю, США, Великобританії та ін. країн, разом з гітлерівською Німеччиною і фашист. Італією прагнули світового панування. Підсудні були також визнані винними у вчиненні воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Трибунал засудив до повішення сім чоловік, у т. ч. Хірота і Тодзіо. Шістнадцять підсудних було засуджено до довічного, інших — до різних строків тюремного ув'язнення. Двоє підсудних померли під час процесу, один через хворобу був визнаний неосудним. Вирок щодо засуджених до смертної кари було виконано вночі проти 23.XII 1948 в Токіо. Див. також *Міжнародні воєнні трибунали*.

ТО́КІО — столиця Японії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташоване в пд.-сх. частині о. Хонсю, на зх. узбережжі мілководної Токійської зат. Тихого ок., в місці впадіння в неї річок Аракави, Едогави, Суміди, Тами. Вузол з-ць, автошляхів і авіаліній, у т. ч. міжнародних. Мор. порт. Метрополітен (з 1927). Т. — одне з найбільших міст світу. Площа власне Т. (23 міські райони) 577 км², Великого Т. (столичної префектури Токіо-то, в яку, крім міських районів, входять 26 невеликих прилеглих міст, 24 поселення сільс. і міськ. типу та о-ви Ідзу й Огасавара) — 2,14 тис. км². Столична префектура з прилеглими префектурами Канагава, Тіба, Сайтама та ін. утворюють т. з. Токійську агломерацію (Сютокен). Нас. Т.—11,6 млн. чол. (1981). На місці сучас. Т. 1457 збудовано палац Едо (дослівно — «вхід до затоки»), навколо якого виникли поселення ремісників і торговців. У 1590 Едо захопив феодал Іеясу Токугава. В 1603—1867 Едо — резиденція

В. В. Токарєв. Поети революції. В. Маяковський, О. Блок, Е. Багрицький. 1977—78. Одеський літературний музей.

сегунів з роду *Токугава*. В 18 ст. Едо став одним з найбільших міст світу. З 1869 Едо — резиденція імператора, столиця д-в (перейменований на Т.— «східна столиця»). В 1918 в Т. відбувалися «*рисові бунти*». В 1922 в Т. засновано *Комуністичну партію Японії*. Після війни Т.— важливий центр япон. робітн. і демократичного руху. В 1964 в Т. відбулися XVIII *Олімпійські ігри*. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (виробн. електронного і електро-

Театр кабукі (старий будинок). Архітектор О. Сіньїтіро. 1924.

тех. устаткування та апаратури, точних машин, оптико-мех. виробів, автомобілів, літаків, суден, тепловозів, залізничного устаткування, верстатів, дорожніх машин та ін.) і металообробка. Значна металург., хім. (гол. чин. виробн. ліків, косметичних виробів, лаків, фарб), нафтохім. і поліграф. пром-сть. Численні підприємства буд. матеріалів, керамічної, шкіряно-взут., меблевої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті. В Т. концентруються найбільші фінанс.-пром. групи (Міцубісі, Сумітомо, Міцуї та ін.) і банки країни, нац. й іноз. монополії. Товарна і фондова біржі. Токійський, Токійський муніципальний, с.-г., пед., красних мистецтв і музики та приватні ун-ти, технологічний ін-т та ін. вузи. Академія наук, академія мистецтв. Численні н.-д. ін-ти (охорони здоров'я, гігієни, природних ресурсів, проблем народовселення та ін.), лабораторії (у т. ч. Нац. аерокосмічна), наук. центри (зокрема, Нац. онкологічний, Нац. дослідний захисту від стихійних лих). Найбільші б-ки: Нац. парламентська та ун-тів. Серед музеїв: Токійський нац., Окура Сюкокан, Недзу, Національні науковий, зх. мистецтва, сучасного мистецтва; каліграфії, нар. ремесел, транспорту; художні галереї. Численні театральні приміщення, концертні зали. Т. забудовувалося хаотично; майже половина міста була знищена землетрусом 1923, а також під час 2-ї світової війни 1939—45. Сучас. Т. історично поділяється на «Старе місто» (райони Тійода, Асакуса, Канда та ін.) та «Нове місто» (р-ни Сібуя, Сіндзюку, Ікебукуро та ін.). Архіт. пам'ятки: в історичному центрі міста (р-н Ніхонбасі) — комплекс імператорського палацу, колишньої резиденції сегунів роду Токугава (будівництво почато бл. 1600, перебудови 19 та 20 ст.); храми богині Каннон і бога Тосьогу (обидва — 17 ст.); палац Акасака (1908, арх. О. Катаяма), парламент (1915—36, арх. Т. Охама та ін.), центр. поштамт (1934, арх. Т. Іосіда, М. Ямада). Метрополітен фестівал холл у парку Уено (1960—61, арх. К. Майокава), Олімпійський спорт. комплекс (1963—64, арх. К. *Танге*), собор св. Марії (1964, арх. К. Танге), Нац. театр кабукі (новий будинок, 1967, арх. І. Хіраюкі), будинок Верховного суду (1974, арх. О. Сіньїтіро), ресторан «Ні-бан-кан» (1977, арх. Т. Мінору).

ТОКМАГАМБЕ́ТОВ Аскар [6 (19).IX 1905, тепер радгосп ім. XVIII партз'їзду Теренозекського р-ну Кзил-Орд. обл.—21.VIII 1983, м. Кзил-Орда]— казах. рад. письменник. Член КПРС з 1931 Друкуватися почав 1924. Перша зб. віршів — «Пісні праці» (1928). Осн. теми творчості Т.— Ленін і партія, дружба народів, творча праця. Збірки віршів і поем «На вулицях Берліна» (1932), «Путівка в життя» (1939), «Весна агронома» (1954), «Доля поета», «Журавлі» (обидві — 1965), «Золоте листя» (1975) та ін. Автор романів і повістей «Батько і син» (1961), «Акмоншак» (1973), «Купол поезії» (1975). Твори для дітей. Написав вірш «Рідній Україні». Шевченкові присвятив поезії «В дні ювілею» та «Думи на Косаралі» (обидві — 1954). Автор статті «Досвід перекладу творів Шевченка» (1939). Переклав поеми Шевченка «Кавказ», «Тополя», «Наймичка». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *Б. Іскаков.*

ТОКМА́К — річка у Запоріз. обл. УРСР. Див. *Молочна*.

ТОКМА́К — місто обласного підпорядкування Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на р. Молочній (Токмаку). Залізнич. ст. Великий Ток-

Токіо. Вид частини міста.

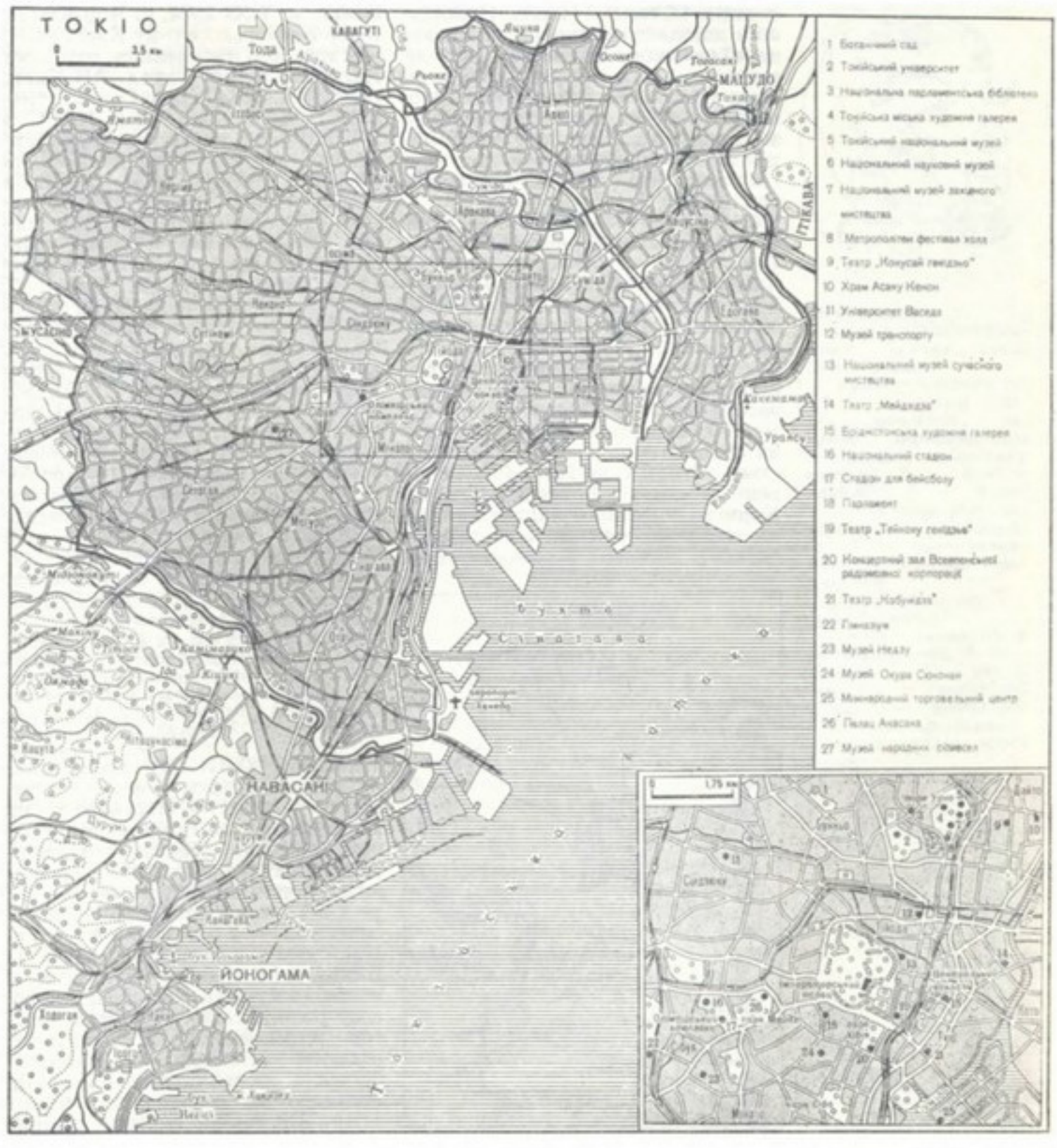

А. Токомбаєв.

мак. Засн. 1784 під назвою Великий Токмак. На поч. 20 ст. в містечку виникла с.-д. орг-ція. Під час революції 1905—07 у Великому Токмаку відбулися страйки робітників. У 1910—12 тут вів революц. роботу П. О. *Мойсеєнко*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Великий Токмак — місто. З 1962 має сучас. назву. У місті: дизелебуд., ковальсько-штампувальний, металевих госп. виробів, консервний, комбікормовий, м'ясокісткового борошна, буд. матеріалів, хлібобулочних виробів з-ди; меблевий, молочноконсервний комбінати, швейна ф-ка, гранітний кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. Мех. технікум, профес.-тех. уч-ще, 18 заг.-осв., 2 муз., 2 художні й спортивна школи, 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, 5 клубів, палац спорту, 29 б-к; музеї: істор. та бойової і трудової слави дизелебуд. з-ду. В Т. народився рад. конструктор авіадвигунів О. Г. *Івченко*.

ТОКМА́К — місто респ. підпорядкування Кирг. РСР. Розташований у сх. частині Чуйської долини, на лівому березі р. Чу. Залізнична станція. 66 тис. ж. (1983). Найбільші підприємства: виробн. об'єднання «Токмакбудматеріали» та консервне; м'ясокомбінат, два авторем., цукр., мол. з-ди; ф-ки: первинної обробки вовни та камвольно-прядильна. Технікум механізації та електрифікації с. г., мед. і культур.-осв. уч-ща. Т. утворений 1927.

ТОКМА́К-МОГИ́ЛА — гора на *Приазовській височині*. Див. *Синя*.

ТОКМА́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 22,2 тис. чол. (1983). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Токмак*. Поверхня району — низовинна рівнина, що поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх., поширені замкнуті зниження (поди). Корисні копалини: марганцева руда (*Нікопольський марганцевий басейн*), цегельні й керамічні глини, піски, граніти. Річки — *Молочна* та її прит. Курушан, Юшанли. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Токмак. У районі найбільші підприємства — комбікормовий та по виробн. м'ясо-кісткового борошна (Токмак) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Токмак). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику, овочевих і баштанних культур, рицини та виробництві м'яса, молока, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 130,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 110,8 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га земель. У Т. р.— 13 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Великий Токмак, Молочанськ. Автомоб. шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 371 км. У районі — 19 заг.-осв. та 2 муз. школи; 39 мед. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 32 клуби, 45 кіноустановок, 25 б-к. У Т. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1931).

В. В. Тимінюк.

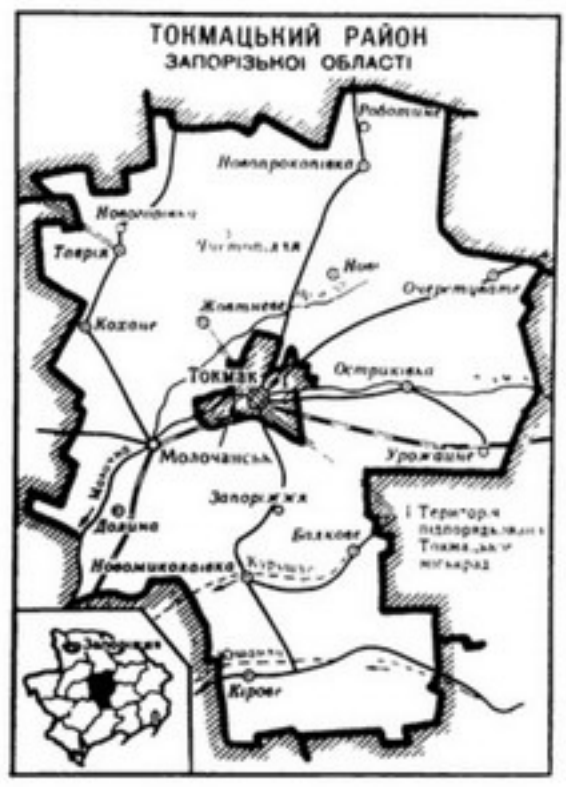

ТОКОМБА́ЄВ Аали (псевд.— Балка; н. 7.XI 1904, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. письменник, нар. поет Киргизії (з 1945), акад. АН Кирг. РСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1924. Перша зб. поезій — «Про Леніна» (1927). У зб. віршів «Квіти праці» (1932), «Ранні вірші» (1934), повісті «Поранене серце» (1940), поемах «Своїми очима» (1952), «Мелодія комуза» (1960) показав життя трудящих за Рад. влади. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами (поема «Земляк Манаса», 1941; зб. віршів «Подяка», 1944). Автор поеми «Жива історія» (1969), зб. «Голос часу» (1966), п'єс «Слідство триває» (1962), «Зерно безсмертя» (1966). Роман у віршах «Перед світанком» (1962)— про боротьбу кирг. народу проти царизму. Автор повісті «Дністер впадає в глибоке море» (1939), в якій відобразив життя трудящих Зх. України, статей про Т. Шевченка. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Хвиля Іссик-Кулю. К., 1975; Рос. перекл.— Мелодия комуза. Фрунзе, 1962; Стихотворения. М., 1974; Древо. Фрунзе, 1978.

К. Саматов.

ТОКОФЕРО́ЛИ (від грец. τόκος — пологи, φέρω — несу і лат. oleum — олія) — *вітаміни* групи Е. Належать до природних похідних хроману (бензо-γ-дигідропірану). Існують 4 похідні з насиченими бічними ланцюгами: α-, β-, γ- і δ-Т. та 4 похідні з ненасиченими — токотриеноли. Найбільшу активність має α-Т. Біол. значення Т. полягає в їх необхідності для нормального процесу розмноження (Т.— т. з. фактор розмноження або антистерильний вітамін), у виконанні функцій *антиокислювачів* по відношенню до ненасичених ліпідів тощо. В організм тварин і людини Т. надходять з їжею. Гол. джерело Т.— рослинні олії. Недостача Т. викликає безплідність, дистрофію м'язової тканини, дегенерацію нервових клітин. В медицині застосовують синтетичний препарат вітаміну Е — Т. ацетат і концентрат вітаміну Е з природної сировини для лікування безплідності, нервових, шкірних захворювань (зокрема, *псоріазу*), гіпотрофії у дітей тощо. Т. мають промислове значення: захищають рослинні олії від згіркнення.

Т. П. Угарова.

ТОКСИКО́З (від грец. τοξικόν — отрута) — хворобливий стан, що виникає внаслідок діяння на організм людини або тварин різних *токсинів* і *отрут*. Розрізняють ендогенний та екзогенний Т. Перший з них зумовлений утворенням отруйних продуктів у самому організмі; виникає при порушеннях *обміну речовин*, зокрема у зв'язку з порушенням знешкоджувальної функції печінки, при захворюваннях нирок, ендокринних органів, при патологічному перебігу вагітності (див. *Токсикози вагітності*) тощо. Екзогенний Т. спричинюється проникненням в організм різноманітних шкідливих речовин з навколишнього середовища (див. *Отруєння*). Стан Т. спостерігається при *харчових токсикоінфекціях та інтоксикаціях*, а також при багатьох інфекц. хворобах. Перебіг Т. залежить від особливостей хвороботворного чинника й опірних властивостей організму. Див. також *Уремія*.

ТОКСИКО́ЗИ ВАГІ́ТНОСТІ — ускладнення вагітності, що характеризуються розладами обміну речовин і судинними розладами. *Патогенез* Т. в. повністю не вивчено. Т. в. найчастіше зустрічаються у немолодих вперше вагітних жінок і у жінок з захворюваннями нирок, печінки, серцево-судинної системи, органів травлення, нервової і ендокринної систем. Велике значення у виникненні Т. в. має зовн. середовище — умови праці, побуту та ін. При повторних вагітностях імовірність розвитку Т. в. різко зменшується. Розрізняють ранні Т. в. (у першу половину вагітності — 10—12 тижнів) і пізні (у другу половину — 26—40 тижнів). У кожній з цих двох груп є дві підгрупи — чисті (первинні) Т. в., що розвиваються на фоні клінічно здорового організму, і поєднані (вторинні) Т. в., які виникають на фоні ін. захворювань. До ранніх Т. в. відносять посилену і тривалу слинотечу, блювання і неспинне блювання (20 раз на добу), яке веде до збезводнювання організму, *інтоксикацій*, зниження артеріального тиску (*гіпотонія*), прискорення пульсу тощо. До пізніх Т. в. відносять набряки тіла, які з'являються на ногах, а потім поширюються на все тіло (водянка вагітних), нефропатії (набряки, підвищений артеріальний тиск, поява білка в сечі — протеїнурія), прееклампсія (головний біль, мигтіння «мушок» перед очима — пов'язані з порушенням мозкового кровообігу, біль під грудьми тощо), еклампсія (виявляється нападами судорог з непритомністю, під час яких може наста-

ти смерть від набряку легень, крововиливу у мозок тощо). Профілактика: гігієнічний режим під час вагітності, ранній і систематичний лікарський догляд за вагітними в жіночій консультації. Лікування усіх видів Т. в. проводять тільки стаціонарно.

О. Т. Михайленко.

ТОКСИКОЛО́ГІЯ (від грец. τοξικόν — отрута і λόγος — вчення) — розділ *медицини,* що вивчає фізичні і хімічні властивості *отрут* та їх діяння на організм людини і тварин. Т. досліджує процеси надходження токсичних сполук в організм, розподіл, перетворення і виділення з організму (токсикокінетику), вплив на органи і системи, механізм дії (токсикодинаміку), причини і механізми вибіркової токсичності, розробляє засоби лікування і профілактики *отруєнь*. Предметом вивчення Т. є продукти хім. синтезу, промислові отрути і *пестициди,* токсичні речовини рослинного, тваринного і мінерального походження. Відомості про отрути та їх дію на організм відомі ще з глибокої давнини, але становлення Т. як науки відноситься до 2-ї пол. 19 ст. Значний внесок у розвиток Т. зробили франц. вчені К. Бернар, Ф. Мажанді, нім.— Л. Герман, Д. Драгендорф, англ.— Р. Коберт та ін., а також вітчизн. вчені І. М. Сєченов, С. П. Боткін, Є. В. Пелікан, І. П. Павлов, М. П. Кравкова та ін. Стимулом до розвитку Т. в СРСР став розвиток *фармакології,* хімічної промисловості і хімізації с. г. В 1930—40 школи М. В. Лазарєва (Ленінград), М. С. Правдіна (Москва), О. І. *Черкеса* (Харків) інтенсивно розвивали промислову Т. У ці ж роки почала розвиватися Т. пестицидів (Г. Л. Шкавера, Л. І. *Медведь,* Київ), яка в 1950—60 переросла в самостійну галузь— с.-г. Т., що набула значного розвитку після створення у 1964 *Гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас всесоюзного науково-дослідного інституту* у Києві. У зв'язку з проблемою охорони навколишнього середовища в 1970—80 сформувалися харчова, комунальна, побутова, ветеринарна та ін. галузі профілактичної (гігієнічної) Т. Подальший розвиток одержали судова, військова, лікарська і клінічна Т. Тепер Т. переросла в науку про *патологію* хімічного походження, оскільки вона вивчає не лише гострі і хронічні отруєння, а й усі найближчі і віддалені результати дії на організм хім. речовин (ембріотоксичний, тератогенний, мутагевний, канцерогенний, алергенний та ін. ефекти). Т. використовує методи експериментальної патології, фармакології, *ембріології* і *тератології, онкології, генетики, алергології* та ін. наук. Т. тісно пов'язана з *гігієною,* бо її завданням є обгрунтування нешкідливих для організму концентрацій речовин і встановлення гігієнічних стандартів вмісту шкідливих речовин в повітрі робочої зони і об'єктів навколишнього середовища, а також розробка методів прогнозування токсичності і гігієнічних нормативів. Викладання питань з Т. провадиться на кафедрах фармакології, гігієни, внутр. хвороб мед. учбових закладів, результати наукових досліджень з Т. в СРСР публікуються в журн. «Фармакология и токсикология», «Гигиена и санитария», «Гигиена труда и профзаболеваний», «Судебно-медицинская экспертиза», науково-відомчих збірниках. Т. ветеринарна вивчає токсичну дію отрут (рослинних, синтетичних, мінеральних) на організм с.-г. і промислових тварин, а також причини, особливості та умови їх отруєнь. Розробляє методи швидкої діагностики, подання першої допомоги, лікування і профілактику отруєнь тварин, ветеринарно-санітарну експертизу при отруєннях. Наук. центри вет. Т.— Всесоюзний ін-т експериментальної ветеринарії (Москва), Укр. н.-д. ін-т експериментальної ветеринарії (Харків).

Літ.: Саноцкий И. В., Уланова И. П. Критерии вредности в гигиене и токсикологии при оценке опасности химических соединений. М., 1975; Справочник по пестицидам. К., 1977.

Ю. С. Каган.

ТОКСИ́НИ (від грец. τοξικόν — отрута) — хімічно неоднорідна група речовин мікробного, рослинного або тваринного походження, що здатні викликати різноманітні специфічні патологічні зміни в структурі та функціях клітин, тканин, органів — типові захворювання людини та тварин. Початок вивчення Т. відноситься до кінця 19 ст. В 1884 вперше Р. *Кохом* був описаний Т. збудника холери, в 1888 франц. вченим Е. Ру та швейц. вченим А. Ж. Е. Йєрсеном — дифтерії, а в 1890 нім. епідеміологами К. Фабером, Е. Берінгом та япон. вченим С. Кітазато — правцевий Т. Бактеріальні Т. поділяються на екзотоксини та ендотоксини. Деякі бактерії за певних умов можуть продукувати як ендо-, так і екзотоксини. До екзотоксинів відносять Т., що виділюються бактеріями в навколишнє середовище в процесі їх життєдіяльності (збудниками *дифтерії, ботулізму,* правця тощо). Для них характерні висока токсичність, органотропність — вибірковість ураження окремих органів і тканин, *інкубаційний період* від кількох годин до кількох діб, антигенна активність (див. *Антигени*). За хім. структурою екзотоксини — білки, малостійкі до дії світла, кисню, за винятком деяких (ботулінного, стафілококового), термолабільні, під дією формаліну та т-ри 38—50 °С переходять в *анатоксини*. Мають властивості ферментів (напр., розщеплюють лецитин, викликають *гемоліз* еритроцитів, руйнують лейкоцити тощо), що зумовлюється наявністю в молекулі екзотоксинів активних центрів. Ендотоксини міцно зв'язані з мікробною клітиною і вивільняються після її зруйнування. Це — високомолекулярні комплекси ліпополісахаридів з білками, які характеризуються менш тривалим інкубаційним періодом (кілька годин), як правило, термостабільні, пірогенні, але менше токсичні, діють менш вибірково, ніж екзотоксини, є слабими антигенами; під дією формаліну та т-ри частково знешкоджуються, але втрачають імуногенні властивості (див. *Імунітет*). Ендотоксини специфічно діють на епітелій кишечника, викликають зниження опірності організму до інфекцій, впливають на процес *зсідання крові,* можуть спричинювати інфекційно-токсичні шоки. Ендотоксини характерні для ентеробактерій, бруцел, гонококів, менінгококів та ін. Продуцентами Т. є також мікроскопічні гриби. Їх мікотоксини — багатокомпонентні сполуки, які містять в собі пептиди, органічні к-ти, фурани, терпени, глікозиди та ін. За своїми хім. і біол. властивостями до Т. бактерій дуже близькі деякі продукти тваринного та рослинного походження. До них належать зміїна отрута (кобр, гадюк), отрута скорпіонів, павуків, бджіл, мурашок та ін. *отруйних тварин.* Токсичні речовини *отруйних рослин* (рицин, абрин; вивчені ще П. *Ерліхом,* 1891) являють собою токсичний білок. Т. знайшли застосування у виробництві анатоксинів, що використовуються як *вакцини,* для одержання лікувальних сироваток (див. *Серотерапія, Серопрофілактика*), лікувальних препаратів (що містять бджолину або зміїну отруту, пірогени).

А. П. Дем'яненко.

ТОКСОПЛА́ЗМА (Toxoplasma) — рід паразитичних найпростіших ряду *кокцидій*. Єдиний вид роду Т.— T. gondii, має складний цикл розвитку із зміною хазяїв, паразитує в ссавців, у т. ч. й людини, та птахів (проміжні хазяї), розмножуючись в їхніх органах і тканинах нестатевим шляхом (ендодіогенією — внутрішнім брунькуванням) з утворенням ендозоїтів розміром 4—7 мкм. При хронічному ураженні Т. утворюють в органах *цисти* з сотнями одноядерних цистозоїтів всередині. Ендозоїти і цистозоїти є джерелом зараження остаточних хазяїв — переважно котів та ін. котячих. В їхньому організмі відбувається статевий процес Т., що завершується утворенням ооцист з 2 спорами, які містять по 4 спорозоїти. Т. уражає клітини різних органів, гол. чин. ретикулоендотеліальної системи, м'язів і мозку, спричинюючи тяжке захворювання — *токсоплазмоз.*

В. П. Коваль.

ТОКСОПЛАЗМО́З — паразитарне захворювання людини та ряду тварин, що спричинюється *токсоплазмами.* Джерелом інфекції можуть бути дикі та свійські тварини (свині, кролі, собаки, кішки, кози, велика рогата худоба, олені, лисиці, білки, ховрахи, птахи тощо) або хвора людина. Зараження відбувається при вживанні в їжу заражених і недостатньо термічно оброблених продуктів (м'яса, молока і яєць), через слизові оболонки, ушкоджену шкіру (найчастіше заражуються працівники боєнь, м'ясокомбінатів). Потрапляючи в організм людини, збудник розноситься з плином крові, викликаючи ураження різних органів (мозку, очей, селезінки, печінки, лімфатичних вузлів тощо). Розрізняють Т. природжений і набутий (гострий і хронічний). При природженому Т. лити-

Токсоплазма.
А. Схема субмікроскопічної будови Toxoplasma gondii:
1 — коноїд—опірний утвір; *2* — роптрії (містять речовину, що сприяє проникненню токсоплазми в клітину хазяїна); *3* — апарат Гольджі; *4* — ядро; *5* — ультрацитостом (пора); *6* — мітохондрія; *7* — ендоплазматичний ретикулюм з рибосомами.
Б. Цикл розвитку Toxoplasma gondii:
1 — стадії розвитку в кишечнику кота; *2—4* — ооцисти; *5—6* — стадії розвитку в організмі миші; *7* — новонароджене мишеня, заражене токсоплазмами через плаценту.

Токтогул Сатилганов.

К. Токуда.

Ф. І. Толбухін.

Е. Толлер.

на заражується від матері під час внутрішньоутробного розвитку. При Т. вагітність може закінчуватися мимовільним *абортом*, мертвонародженням, передчасними родами або народженням дитини з різними *виродливостями* внаслідок порушення розвитку мозку, серця та ін. органів (такі діти нерідко відстають в психічному розвитку). Набутий гострий Т. супроводиться *гарячкою*, головним болем, болем у м'язах. Можливі ураження лімфатичних вузлів, очей, шкіри, головного мозку і його оболонок, внутрішніх органів. Перебіг хронічних Т. триває роками і характеризується нездужанням, заг. кволістю, субфебрильною т-рою, головними болями, дратливістю, зниженням пам'яті, збільшенням лімфатичних вузлів, печінки, селезінки. Перебіг Т. може бути за типом *гепатиту, міокардиту*, запалення легень тощо. Профілактика: своєчасне виявлення хворих тварин та їх ізоляція, додержання правил особистої гігієни. Лікування: хлоридин у поєднанні з *сульфаніламідними препаратами*.

О. Т. Михайленко.

ТОКТОГУ́Л САТИЛГА́НОВ (25. X 1864, кишлак Кушчусу, тепер Токтогульського р-ну Ошської обл. Кирг. РСР — 17.II 1933, с. Сасик-Джийде, того ж р-ну, похований у с. Чолпон-Ата) — кирг. рад. акин. Почав складати пісні ще в дитячі роки. За сатиричні твори «П'ять кабанів» та ін. зазнав переслідувань. В 1898 був засланий у Сибір. В 1910 втік і повернувся в Киргизію. З перших днів Рад. влади Т. С. став її співцем («Хай живе Радянська влада!», «Наша епоха» та ін.). Перший у кирг. л-рі створив образ В. І. Леніна («Що за жінка народила такого сина, як Ленін?», «Пісня про Леніна», «Ленін вказав шлях»). Відомий і як композитор (пісні, інструментальні п'єси). Т. С. присвячено оперу «Токтогул» (лібретто Д. Боконбаєва, муз. В. Власова, А. Малдибаєва, В. Фере), п'єсу «Співець народу» (1950) К. Джантошева. В 1965 в Кирг. РСР встановлено республіканську держ. премію ім. Токтогула.

Тв.: Укр. перекл. — Поезії. Вибране. К., 1977; Рос. перекл. — Избранное. Фрунзе, 1964.

М. М. Плісецький.

ТОКТОГУ́ЛЬСЬКА ГЕС — гідроелектростанція, розташована на р. Нарині в Ошській обл. Кирг. РСР. Введена в дію протягом 1975. На ГЕС встановлено 4 агрегати по 300 тис. кВт кожний. Утворено Токтогульське водосховище.

ТОКТОМУ́ШЕВ Абдрасул [н. 2 (15).IX 1912, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР] — кирг. рад. поет, нар. поет Кирг. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Літ. діяльність почав у 30-і рр. Перша зб.— «Борці» (1936). Автор збірок віршів і поем «Сонце» (1947), «Моя країна» (1953), «Дорога життя» (1958), «Весна життя» (1960), «Дружба» (1972), «Шамбет» (1974) та ін. Поема «Лист з Какшаала» (ч. 1, 1937; ч. 2—3, 1950) — про безправне становище кирг. жінки в минулому. Роман у віршах «Золота гора» (кн. 1—2, 1965—68) — епічний твір про дореволюц. життя кирг. народу, про боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади. Т. Шевченкові присвятив вірші «Поету Тарасу» (1961), «Тарасу» (1968). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів.

К. Саматов.

ТОКУВА́ННЯ — своєрідна поведінка багатьох птахів перед паруванням. Одна з форм *спілкування тварин*. Т. має видові особливості. Під час Т. птахи співають, приймають певні пози, роблять специфічні рухи, демонструють (див. *Демонстрація* в етології) певного кольору та форми оперення (напр., для цього деякі райські птахи іноді зависають на гілці вниз головою), влаштовують «шлюбні ігри» на землі («турніри»), на воді та в повітрі (токовий політ), роблять уявні гнізда тощо (див. *Ритуал* у біології). У полігамних птахів (напр., турухтанів, глухарів, тетеревів) самці збираються для групового Т. Іноді (при поліандрії) Т. характерне для самок (напр., у куликів-плавунчиків), а самці мають *захисне забарвлення*. Самець альтанкових птахів для приваблювання самки будує і прикрашає альтанку.

В. А. Мельничук.

ТОКУГА́ВА — династія *сегунів* (військ.-феод. правителів) Японії (1603—1867). Заснована феодалом Іеясу Токугавою. За правління перших сегунів Т. було завершено об'єднання країни, зміцнено феод. відносини, населення поділено на стани (*самураї*, селяни, ремісники і торговці). Після придушення 1638 Сімабарського повстання сегуни Т. з метою збереження феод. відносин майже цілком припинили зносини з ін. країнами, що призвело до екон. і культур. відставання Японії. З кін. 18 ст. д-ва Т. вступила в період кризи, причиною якої був розклад феод. ладу в Японії. Криза була посилена зовн. фактором — США та Великобританія 1854—58 нав'язали Японії нерівноправні договори, примусили сегунат відмовитися від політики самоізоляції країни. В 1867—68 внаслідок незавершеної бурж. революції (див. *Мейдзі ісин*) сегунат Т. було ліквідовано.

ТОКУ́ДА Кюїті (12.IX 1894, с. Наго, префектура Окінава — 14.X 1953, Пекін) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сім'ї робітника-друкаря. В 1918 в Токіо брав участь у *«рисових бунтах»*. У 1920 закінчив юрид. ф-т ун-ту Ніхон (Токіо). Один з організаторів Соціалістичної ліги Японії (1920). Учасник I з'їзду комуністичних і революц. партій Далекого Сходу (1922, Москва). Один із засновників КП Японії (КПЯ; 1922), член її ЦК з часу заснування. В 1926 і 1927 — учасник пленумів ВККІ. В 1928—45 — в ув'язненні. З 1945 — генеральний секретар ЦК КПЯ. В 1946—50 — депутат парламенту. З 1950 працював у підпіллі. Помер у Китаї, куди приїхав для лікування. В 1955 його прах перевезено до Японії.

ТОКУНА́ГА Сунао (11.III 1899, префектура Кумамото, о. Кюсю — 15. II 1958) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1949. В 20—30-х рр. брав участь у літ. русі «Пролетарська л-ра». Друкуватися почав 1925. Романи «Вулиця без сонця» (1929), «Токіо — місто безробітних» (1930), зб. оповідань «Робітнича родина» (1938) — про життя і боротьбу япон. трудящих за свої права. В 1945 — один із засновників прогресивного Товариства л-ри нової Японії. В романі «Спи спокійно, дружино!» (1946) змальовано тяжку долю япон. жінки, в романі «Тихі гори» (1952) — боротьбу різних прошарків япон. суспільства проти монополій і мілітаризму.

Тв.: Укр. перекл.— Вулиця без сонця. Одеса — Х., 1932; Тихі гори. К., 1954; Дні дитинства. К., 1961; Рос. перекл.— Дни детства. М.. 1958; Тихие горы. Л., 1958.

Б. П. Яценко.

ТОЛ — те саме, що й *тринітротолуол*.

ТО́ЛАНД (Toland) Джон (30.XI 1670, біля Лондондеррі, Пн. Ірландія — 11.III 1722, Патні, біля Лондона) — англ. філософ-матеріаліст. Освіту здобув в ун-тах Глазго, Едінбурга, Лейдена і Оксфорда. Т. одним із перших висунув та обгрунтував положення про рух як універсальну, найістотнішу і невід'ємну властивість *матерії*, про одвічну заг. активність природи, про єдність і взаємозв'язок руху як способу існування матерії з заг. формами її буття — *простором і часом*, про нескінченність матерії, чим сприяв подоланню метафіз. концепції руху і становленню діалектичного способу мислення. Проте Т. не зміг виявити внутр. джерело активності матерії і залишався в цілому на позиціях *деїзму*. В теорії пізнання був прихильником *сенсуалізму*. Т. піддав раціоналістичній критиці християнську релігію, засуджував реліг. нетерпимість, викривав політ. роль релігії як засобу утримання народу у вічному рабстві. Т. вніс значний вклад у розвиток філос. матеріалізму та діалектики. Осн. праці: «Листи до Серени» (1704), «Пантеїстикон» (1720).

А. О. Пашкова.

ТОЛБУ́ХІН Федір Іванович [4 (16).VI 1894, с. Андроники, тепер Ярославського р-ну Яросл. обл.— 17.X 1949, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1965), Герой Нар. Республіки Болгарії (1979). Член Комуністичної партії з 1938. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, штабс-капітан. У Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича, бурж.-поміщицької Польщі та в ін. операціях. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу ряду фронтів, команд. арміями, військами Пд., 4 і 3-го Укр. фронтів. Керовані Т. війська брали участь у боях на Волзі, у визволенні Пд. України, Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. З 1945 Т.— головнокоманд. Пд. групою військ, з 1946 — команд. військами Закавказ. військ.

округу. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Москві Т. встановлено пам'ятник. Ім'ям Т. названо місто в Болгарії.

ТОЛБУ́ХІН (до 1949 — Добрич)— місто на Пн. Сх. Болгарії, адм. ц. Толбухінського округу, вузол автошляхів, залізнична станція. 86 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша харчосмакова (м'ясна, олійна, борошномельна та ін.) пром-сть. С.-г. машинобудування, підприємства взут. і текст. пром-сті. Н.-д. с.-г. інститут. Т.— торг. центр великого с.-г. району. Місто перейменоване на честь Ф. І. *Толбухіна*.

ТОЛВІ́НСЬКИЙ (Tołwiński) Конставти [7.I 1877, на Вітебщині (Білорусія) — 15.V 1961, Краків, ПНР] — польс. геолог, дійсний член Польської Академії наук.

В юнацькі роки за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Після заслання навчався в Цюріхському ун-ті в Швейцарії. В 1911 провадив геол. розвідки нафти на о. Суматра. В 1919—39 — директор Карпатського геол.-нафт. ін-ту в Бориславі. Одночасно 1930—39 — керівник відділу Польс. ін-ту геології у Варшаві. З 1945— радник геол. установ, 1958—60 — голова наук. ради Нафт. ін-ту в Кракові. Досліджував газові родовища Передкарпаття, зокрема Дашавське і Опарське. Автор наук. праць з геології і нафтогазоносності Карпат. *Г. І. Молявко.*

ТОЛЕ́ДО — місто в центр. частині Іспанії, адм. ц. провінції Толедо. Розташоване на р. Тахо. Вузол автошляхів, залізнична ставція. 44,4 тис. ж. (1970). В давнину Т.— поселення іберійського племені карпетанів. З 192 до н. е.— під владою римлян. З серед. 6 ст.— столиця Вестготської д-ви. В 711 завойоване арабами. У 8—9 ст. населення Т. не раз повставало проти загарбників. З 1085 відвойований іспанцями, став столицею королівства Кастилії і Леону, з 1479 — об'єднаної Іспанії. В 1520—22 — один з гол. центрів повстання *комунерос*. У 1808—13 окуповане військами *Наполеона I*. Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 в Т. точилися запеклі бої між заколотниками і респ. військами.

В Т.— підприємства хім., керамічної, текстильної (виробн. шовкових і вовняних тканин), харчосмакової (зокрема, борошномельної) та ін. галузей пром-сті. Старовинний ремісничий центр по виробн. холодної зброї, у т. ч. атрибутів кориди. У Т.— Будинок-музей *Ель Греко*. Місто зберігає середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки рим. цирку, акведуку, середньовічної фортифікації, мости Сан-Мартін (13 ст., перебудовано в 14 ст.) і Алькантара (13 ст., перебудовано в 15 ст.) і мавританські брами Пуерта Бісагра Антігуа (9 ст.) та Пуерта дель Соль (бл. 1100, перебудовано на поч. 14 ст.), церкви Санто-Крісто де ла Лус (кол. мечеть Баб Мардум, 960), Санта-Марія ла Бланка (1180—13 ст.), готичний собор (осн. буд-во — в 13—15 ст.), замок Алькасар (перебудовано в 16—18 ст.), ратуша (кін. 16 ст.).

ТОЛЕРА́НТНІСТЬ [від лат. tolerans (tolerantis) — терплячий] — терпимість до чужих думок і вірувань.

ТОЛЕРА́НТНІСТЬ імунологічна, імунологічна ареактивність — нездатність організму до імунологічної відповіді на певний *антиген* — толераген. Поняття про Т. вперше було запроваджено австрал. вченими Ф. *Бернетом* і Ф. Феннером 1949. Розрізняють власну та набуту Т. Явище набутої Т. вперше (1953) відкрили та описали англ. імунологи П. *Медавар*, Р. Біллінгхем, Л. Брент та одночасно і незалежно від них чеш. вчений М. Гашек. Т. — активний процес, одна з форм імунологічного реагування організму (див. *Імунітет*); в його формуванні провідна роль належить Т-лімфоцитам, а також В-лімфоцитам. Т. легше відтворюється в умовах недозрілої імунокомпетентної системи. Для індукції Т. в умовах дозрілої імунокомпетентної системи, як правило, необхідні високі дози антигена. Розвиток Т. реєструється внаслідок відсутності відповіді на відповідний антиген. Прості антигени легше індукують розвиток Т., ніж складні (напр., бактеріальна клітина є слабким толерагеном). Т. може бути частковою і повною. Ч а с т к о в а Т.— нездатність організму давати відповідь на одні антигенні детермінанти і можливість відповіді на ін. антигенні детермінанти того ж антигена. П о в н а Т.— відсутність імунологічної відповіді на усі антигенні детермінанти даного антигена. Існує також поняття р о з щ е п л е н о ї Т. (напр., можливість пригнічення синтезу імуноглобулінів одного класу при нормальному синтезі імуноглобулінів ін. класів, можливість блокувати клітинний імунітет, але не гуморальний та ін. форми). Механізм розвитку Т. до кінця не з'ясовано. Можливість викликати Т. у дорослих має велике значення для успіху *трансплантації* органів і тканин, а також для лікування багатьох видів тяжкої патології людини (*алергії, автоімунних захворювань* та ін.). Здатність великих доз антигена викликати розвиток Т. у дорослих треба враховувати при імунізації людей. Див. також *Несумісність імунологічна, Химери* в біології. *Н. М. Бережна.*

ТОЛІ́ДО — місто на Сх. США, в шт. Огайо. Порт на узбережжі оз. Ері. Вузол з-ць і автошляхів. 368 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші машинобудування і металообробка (судно-, верстато- та автомобілебудування, виробн. електротех., ковальсько-пресового, для хім. і нафтової пром-сті устаткування). Підприємства металург., нафтопереробної, хім., скляної, буд. матеріалів, фарфорової, харчової пром-сті. Вивіз вугілля, нафтопродуктів тощо. Університет.

ТОЛКАНЬО́В Володимир Васильович (н. 26.II 1931, Омськ) — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. У 1959 закінчив Одес. консерваторію (клас К. *Пігрова*). З 1959 — викладач Ровенського музичного училища.

ТОЛКАЧО́В Зіновій Шендерович [12 (25).II 1903, с. Щедрін, тепер Жлобінського р-ну Гом. обл.— 30.VIII 1977, Київ] — укр. рад. графік і живописець. Член КПРС з 1922. У 1919—20 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі у П. *Кончаловського*, 1928—29 — в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі монументального мистецтва, станкової та книжкової графіки, журнальної сатири і плаката. Твори: настінні розписи в комсомольських клубах у Києві (1921—22), ескіз композиції, присвяченої 1-му з'їздові комсомолу України (30-і рр.); серії літографій «Ленін — маса» (1924—28), «Трипільська трагедія» (1937), «Окупанти» (1941—43); «Майданек» (1944—45), «Квіти Освенціма» (1945); портрети політ. діячів та письменників: Артема (Ф. А. Сергєєва), В. Блакитного, В. Чумака та ін.; іл. до творів О. Корнійчука, М. Горького, М. Островського, Марка Вовчка, Б. Брехта; плакати, карикатури. *Літ.:* Холостенко Є. Зіновій Толкачов. Х., 1933; Зіновій Толкачов. Освенцім [Альбом репродукцій]. К., 1965; Зиновий Толкачев. Освенцим. М., 1969.

ТО́ЛЛЕР (Toller) Ернст (1.XII 1893, Замочин, тепер Шамоцін, поблизу м. Бидгощ, ПНР — 22.V 1939, Нью-Йорк) — нім. драматург, поет, публіцист, політ. діяч. Член уряду *Баварської Радянської республіки*. В 1919—24 — в ув'язненні. В 1933 емігрував до США. Покінчив життя самогубством. Творчість Т., одного з лідерів *експресіонізму*, при певних ідейних суперечностях, сповнена ненависті до бурж. суспільства, до мілітаризму й фашизму, пройнята симпатіями до робітн. класу. Автор п'єс: «Перетворення» (1919), «Людина-маса» (1921), «Руйнівники машин» (1922), «Еуген Нещасний», «Розкутий Вотан» (обидві — 1923), «Гопля, ми живемо!» (1927), «Гасити котли!» (1930), «Пастор Галль» (1939). У 1924 драми Т. «Машиноборці» («Руйнівники машин») та «Людина-маса», 1927 сцену з п'єси «Гопля, ми живемо!» (у збірній виставі до 10-річчя Великої Жовтн. соціалістичної революції «Жовтневий огляд») поставив театр «*Березіль*».

Тв.: Рос. перекл.— Тюремные песни. М., 1925; Штурм голода. Воспоминания и наброски. М., 1926; Дело об убийстве. М., 1934; Юность в Германии. М., 1935.

Н. М. Матузова.

ТО́ЛМЕН (Tolman) Едуард Чейс (14.IV 1886, Уест-Ньютон, шт. Массачусетс — 19.XI 1959, Берклі, шт. Каліфорнія) — амер. психолог. З 1918 — професор Каліфорнійського ун-ту. Представник *необіхевіоризму*. На противагу *біхевіоризмові* слідом за *гештальтпсихологією* відстоював цілісність і цілеспрямованість актів *поведінки* як таких, що включають мотив і мету, побудову й перевірку гіпотез тощо. Запровадив термін «проміжні змінні», позначивши ним фактори, які діють між безпосередніми стимула-

Толедо. Собор. 13—15 ст.

З. Ш. Толкачов. Ілюстрація до п'єси Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти». Туш. 1965.

К. Толнаї.

В. П. Толок.

Л. К. Толопко.

І. І. Толстой.

ми і кінцевою реакцією, але «проміжні змінні» Т. вважав фіз. утвореннями, а не психічними. Розробив т. з. когнітивну теорію *навчення* і дослідив феномен «латентного» (прихованого) научіння. Хибність концепції научіння Т. у тому, що вона ототожнювала закономірності поведінки тварин і людини, а цілеспрямованості дії не знаходила причинного пояснення.

ТО́ЛНАЇ (Tolnay) Кларі (н. 27.VII 1914, Будапешт) — угор. актриса, нар. арт. УНР (з 1954). З 1946 працювала в театрі «Вігсінгаз», з 1949 — провідна актриса Театру ім. Мадача (Будапешт). Серед ролей: Мати («Марта» Мюллера), Бланш («Трамвай ,,Бажання''» Т. Уїльямса), Ірина («Три сестри» Чехова), Єлена («Міщани» М. Горького). Знімається в кіно. В 1966 під час гастролей Театру ім. Мадача відвідала СРСР.

ТО́ЛОК Віталій Павлович (н. 2.IV 1930, Канів, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1955 Київ. ін-ту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював режисером Черкас. (1955—59), Ровен. (1959—60), Вінн. (1960—69) муз.-драм. театрів, з 1969 — гол. режисер Житомир. укр. муз.-драм. театру ім. І. Кочерги. Вистави: «Лісова пісня» і «Камінний господар» Лесі Українки, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Зачарований вітряк» М. Стельмаха, «Собор Паризької богоматері» за В. Гюго та ін.

ТО́ЛОК Володимир Тарасович (н. 25.XII 1926, м. Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. Закінчив Харків. ун-т (1951). З 1952 працює в Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Наук. праці в галузі фізики і техніки прискорювачів заряджених частинок, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу. Брав участь в розробці лінійних прискорювачів протонів, а також керував спорудженням сильнострумового лінійного прискорювача електронів на 5МеВ (1955). Під керівництвом Т. розроблено методи високочастотного нагріву плазми в термоядерних установках, способи гальмування плазмових потоків, створено серію термоядерних установок стелараторного типу «Сіріус», «Сатурн», «Ураган»; винайдено також плазмовий метод нанесення покриттів за допомогою установок «Булат». Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

ТОЛОКА́ — старовинна форма трудової взаємодопомоги односельців у виконанні термінових або трудомістких робіт (збирання врожаю, вирубування або корчування лісу, будівництво житла, школи тощо). Була поширена у багатьох народів, зокрема у слов'ян. Виникла з появою сільс. громади, пізніше існувала як пережиток. У Т. односельці брали участь добровільно, без спец. оплати, хазяїн лише влаштовував частування. За часів капіталізму Т. нерідко використовували сільс. багатії для експлуатації односельців. На Пн. Росії Т. була відома під назвою «помочь».

ТОЛО́ПКО Леон Костянтинович (літ. псевд.— М. Пільний; н. 11.VIII 1902, Нью-Йорк) — укр. прогресивний журналіст, письменник і громад. діяч США. Член Компартії США з 1932. Н. в сім'ї укр. емігрантів. У 1908 повернувся з батьками до Зх. України. Закінчив учительську семінарію, викладав у Лодзинському воєводстві. В 1927 виїхав до США, працював на заводі, згодом учителював. На поч. 30-х рр. вступив до Союзу українських робітн. орг-цій (попередник *Ліги американських українців*), почав працювати в редакції газети «Українські щоденні вісті». З 1956 — відповідальний редактор газ. «Українські вісті», заступник голови, а з жовтня 1980 — голова Ліги амер. українців. Т.— автор багатьох оповідань, віршів і драм. творів. Його п'єси («Реп'ях», «Щасливі», «Американські будні» та ін.) поставлені робітн. гуртками в США і Канаді.

Т. Т. Новицька.

ТОЛОЧИ́НОВ Микола Пилипович [24.II (8.III) 1838, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. — 10 (23).V 1908, Харків] — укр. акушер-гінеколог. Закінчив петерб. Мед.-хірург. академію (1864), де й залишився працювати. В 1870—85 — викладач Київ. ун-ту, 1885—1902 — професор Харків. ун-ту; з 1902 — завідуючий земським родильним будинком у Харкові. Праці Т. присвячені питанням асептики і антисептики в акушерській практиці, механізму родів, позаматкової вагітності, а також історії акушерства і педіатрії. Т.— автор посібників з гінекології та акушерства.

ТОЛО́ЧКО Віктор Іванович (н. 22.X 1922, Мелітополь, тепер Запоріз. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1957 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у О. *Кокеля*, С. *Бесєдіна* і О. *Любимського*. Твори: «Захисники Брестської фортеці», «Медсестра», «Місячна ніч у Криму» (всі — 1960), «Севастопольці» (1967), «Роки війни» (1968), «Чайки» (1971), «В майстерні художника» (1975), «У безсмертя» (1977). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

В. І. Толочко. Роки війни. 1968.

ТОЛПИ́ГО Кирило Борисович [н. 20.IV (3.V) 1916, Київ] — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). У 1945—59 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1959—66 — у Київ. ун-ті. З 1966 — зав. відділом Донец. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР; одночасно (1967—70) — зав. кафедрою Донец. ун-ту. Наук. праці присвячені теорії твердого тіла. Удосконалив динамічну теорію кристалічних граток, запропонував метод розрахунку дефектів малого радіуса в напівпровідниках і діелектриках. Перебудував теорію екситонних станів у напрямі повнішого врахування міжелектронної взаємодії. Запропонував і розвинув квазімолекулярну модель валентних кристалів. Працює також у галузі біофізики (теорія водневого зв'язку у біополімерах і її застосування до проблеми скорочення м'язів).

ТОЛСТО́ВА-ПАРІЙСЬКА Надія Георгіївна [н. 3 (16).VII 1905, с. Курмиш, тепер Пільнинського р-ну Горьк. обл.] — укр. рад. вчений в галузі патологіч. анатомії с.-г. тварин; перша жінка в Радянському Союзі, що стала доктором ветеринарних наук (з 1938). Професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). В 1926 закінчила Казанський вет. ін-т, в якому працювала до 1939, в 1939—41 — зав. кафедрою патологіч. анатомії Білоцерківського с.-г. ін-ту, в 1941—45 — Киргизького с.-г. ін-ту, в 1945—53 — Білоцерківського с.-г. ін-ту, а в 1953—75 — Харків. зооветінституту. Наукові праці присвячені вивченню патологіч. морфології органів і тканин, розробці методів діагностики інфекційних захворювань тварин, значенню периферичної нервової системи в патогенезі цих хвороб. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Н. А. Наумова.

ТОЛСТО́Й Іван Іванович [14 (26).VIII 1880, Петербург — 27.X 1954, Ленінград] — рад. вчений, фахівець з класичної філології та античної історії, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1903). З 1908 — викладач цього ж ун-ту. В 1918—53 — професор класичної філології Ленінгр. ун-ту. Т. використовував фольклорний (у т. ч. і вітчизняний) матеріал, що дало змогу виявити в багатьох античних сюжетах долітературні джерела, уточнити соціальну спрямованість ряду античних жанрів. Досліджував пам'ятки давньогрец. мови Пн. Причорномор'я. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; Статьи о фольклоре. М.—Л., 1966.

ТОЛСТО́Й Лев Миколайович [28.VIII (9.IX) 1828, Ясна Поляна, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.— 7 (20).XI 1910, ст. Астапово, тепер ст. Лев Толстой Липец. обл.; похований у Ясній Поляні] — рос. письменник. Батько — граф М. І. Толстой, мати — уроджена княжна М. М. Волконська. В 1844—47 навчався в Казанському ун-ті. У 1851 поїхав на Кавказ у станицю Старогладківську, де служив його старший брат. Тут Т. написав повість «Дитинство» — свій перший друк. твір (опубл. у журн. «Современник», 1852, № 9). Ця повість разом з повістями

«Отроцтво» (1852—54) і «Юність» (1855 — 57) мала становити автобіографічний роман «Чотири епохи розвитку», остання частина якого — «Молодість» — так і не була написана. У 1851—53 Т. брав участь у воєнних діях на Кавказі, 1854 переїхав в Дунайську армію. Учасник Кримської війни 1853—56. Враження від севастопольської облоги Т. відтворив у худож. нарисах «Севастополь у грудні місяці», «Севастополь у травні» і «Севастополь у серпні 1855 року». Армійський побут і епізоди війни дали матеріал для оповідань «Набіг» (1853), «Рубання лісу» (1853—55). В 1855 Т. прибув до Петербурга, де зблизився з співробітниками «*Современника*», познайомився з М. Некрасовим, І. Тургенєвим, І. Гончаровим, М. Чернишевським та ін. Написав оповідання «Ранок поміщика» (1856), «Полікушка» (1861—62), в яких показав суперечності між паном і мужиком. Наприкінці 1856 вийшов у відставку і 1857 зробив першу подорож за кордон. Враження від цієї поїздки відтворив в оповіданні «Люцерн» (1857). Після повернення написав оповідання «Три смерті» (1858), роман «Сімейне щастя» (1858—59). У 1859 Т. організував у *Ясній Поляні* школу для селянських дітей. У 1863 закінчив повість «Козаки». У 1863—69 працював над романом-епопеєю про Вітчизн. війну 1812 «Війна і мир», в якому показав роль нар. мас як вирішальної сили історії. Розробляючи пед. питання, написав «Азбуку» (1871—72) і «Нову азбуку» (1874 — 75). У 1873 почав роботу над романом «Анна Кареніна» (закінч. 1877), в якому порушив соціально-філос. проблеми цілої епохи рос. життя. В кінці 70-х рр. Т. остаточно перейшов на позиції патріархального селянства. У творах «Сповідь» (1879—80), «В чому моя віра?» (1882—84) прийшов до заперечення існуючого соціального ладу, побудованого на хибних основах. Т. все більш негативно ставився до офіційної православної церкви і самодержавного ладу, до нових бурж. відносин. У 80—90-і рр. написав нар. оповідання («Свічка», «Два діди» та ін.), повісті «Смерть Івана Ілліча» (1884—86), «Крейцерова соната» (1887—89), комедію «Плоди освіти» (1886—89), драми «Влада темряви» (1886), «Живий труп» (1900). У трактаті «Що таке мистецтво?» (1897—98) виступав за мистецтво загальнозрозуміле, що відповідає потребам народу. У 1891, 1893 і 1898 брав участь у допомозі селянам голодуючих губерній, виступав з закликами і статтями про допомогу голодуючим. В листах до Олександра III і Миколи II протестував проти репресій, сваволі самодержавства. У 90-і рр. Т. працював над романом «Воскресіння» (1889—99), в якому викривав соціальні, політ. і моральні підвалини царської Росії. Різка критика церковних обрядів у цьому романі була однією з причин відлучення 1901 Т. Синодом від православної церкви. В художніх («Після балу», 1903; «За що?», 1905, та ін.) і публіцистичних творах Т. відгукувався на все те, що хвилювало передове рос. суспільство. У повісті «Хаджі-Мурат» (1896—1904) прославляв мужність боротьби і любов до життя. Жорстока реакція, що настала після революції 1905—07, численні страти, вироки спонукали Т. до написання статті «Не можу мовчати» (1908) — гнівного памфлета, спрямованого проти смертної кари. Останні роки життя провів у Ясній Поляні в безперервних душевних стражданнях. 10 листопада 1910 Т. таємно залишив Ясну Поляну, застудився в дорозі і 20 листопада помер. В. І. Ленін у своєму відгуку на смерть Т. писав, що письменник «зумів поставити в своїх працях стільки великих питань, зумів піднестися до такої художньої сили, що його твори зайняли одне з перших місць у світовій художній літературі» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 17). Творчість Т. знаменувала новий етап у розвитку рос. і світового реалізму, перекинула міст між традиціями класичного роману 19 ст. і л-рою 20 ст.

Багато творів Т. екранізовано та інсценізовано в СРСР і за кордоном. П'єси Т. ставились і ставляться на сценах рад. театрів, в т. ч. і українських. Про Т. як про великого художника писали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, С. Васильченко. І. Франко був одним із активних пропагандистів і дослідників творчості Т. Він сприяв виданню творів Т. на Зх. Україні, опублікував статті «Лев Толстой», «Толстой і земства» та ін.

Т. цікавився життям укр. народу, його культурою. Не раз бував на Україні: в роки юності — в містечку Летичеві, 1879 — у Києві, 1884 — в Чернігівській губ. (в маєтку М. Ге на хуторі Іванівському). В останнє десятиріччя 19 ст. Т. часто жив у Криму. Образи українців виведено в ранніх оповіданнях («Рубання лісу», «Севастополь у серпні 1855 року» та ін.). В оповіданні «Два діди» Т. правдиво змалював картини нар. побуту укр. села. На основі сюжету укр. легенди «Святий і чорт» написав нар. оповідання «Старий у церкві». Т. виявляв інтерес до Г. Сковороди, до творів Т. Шевченка. Був особисто знайомий з Марком Вовчком (листувався з нею), а також з Д. Яворницьким та ін. Увагу Т. привертало мистецтво М. Заньковецької, І. Тобілевича, М. Кропивницького та ін. За постановою Рад. уряду (1928) видано ювілейне повне зібрання творів Т. у 90 тт. (1928—58). Ім'ям Т. названо школи, клуби, бібліотеки тощо. Ім'я письменника присвоєно станції та селищу Астапово, а також району й районному центру в Калуз. обл. Створено музеї Т. в Ясній Поляні, у Москві, на станції Лев Толстой. Пам'ятники Т. споруджено в Москві (1953, 1972), в Тулі (1973). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—90. М.—Л., 1928—58; Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1978—83 [в 22-х т.]; Укр. перекл.— Твори. т. 1—12. К., 1958—60.

Літ.: В. І. Ленін про Л. М. Толстого. К., 1978; Л. Н. Толстой в русской критике. М., 1978; Литературное наследство, т. 35—38, 69, 75. М., 1939—65; Гусев Н. Н. Лев Николаевич Толстой [кн. 1—4]. М., 1954—70; Яснополянский сборник, в. 1—13. Тула, 1955—81; Гудзій М. Лев Толстой. К., 1950; Лев Николаевич Толстой. Сборник статей, в. 1—2. М., 1956—59; Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1978; Бурсов Б. Лев Толстой. М., 1960; Храпченко М. Б. Лев Толстой как художник. М., 1978; Шкловский В. Б. Лев Толстой. М., 1967; Крутикова Н. Є. Лев Толстой і українська література. К., 1958; Геній краси і правди. Українські радянські письменники про Л. М. Толстого. К., 1978; Лев Толстой у дослідженнях радянських літературознавців. Збірник статей. К., 1978; Міксон О. К. Світове значення творчості Л. М. Толстого. К., 1961; Библиография произведений Л. Н. Толстого. М., 1955; Библиография литературы о Л. Н. Толстом [1917—1973, кн. 1 — 4]. М., 1960—78; Лазеба Є. Л. М. Толстой і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1978.

М. М. Зозуля.

ТОЛСТО́Й Олексій Костянтинович [24.VIII (5.IX) 1817, Петербург — 28.IX (10.X) 1875, Красний Рог, тепер Почепського р-ну Брян. обл.] — рос. письменник, граф. У 1843—61 займав високі придворні посади. Друкуватися почав 1841 (повість «Упир»). З 1854 в журналі «*Современник*» друкував у співавт. пародійно-сатиричні вірші, байки під літ. псевд. *Козьма Прутков*. Автор драм. поеми «Дон Жуан» (1862), істор. роману «Князь Серебряний» (1863), істор. трилогії — трагедії «Смерть Іоанна Грозного» (1866), «Цар Федір Іоаннович» (1868), «Цар Борис» (1870), в якій подано картини суспільної боротьби й побуту 16—17 ст. У віршованих політ. сатирах «Сон Попова» (опубл. 1882), «Історія держави Російської...» (опубл. 1883) висміював царську бюрократію, монархів. Поезії Т. про російську і українську природу, його любовна лірика відзначаються задушевністю, мелодійністю. Багато віршів Т. («Средь шумного бала, случайно...», «То было раннею весной», «Колокольчики мои» та ін.) поклали на музику П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, С. Рахманінов та ін. П'єса «Цар Федір Іоаннович» за рад. часу поставлена в театрах України.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980; Укр. перекл.— Князь Серебряний. Львів, 1885; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

І. М. Давидова.

ТОЛСТО́Й Олексій Миколайович [29.XII 1882 (10.I 1883), м. Миколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 23.II 1945, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Друкуватися почав 1905. Перші твори — зб. віршів «Лірика» (1907), оповідання «Стара башта» (1908). У циклі реалістичних оповідань «Заволжя» («Під старими липами», 1910), романах «Диваки» (1911) та «Кривий пан» (1912) зобразив виродження і паразитизм дворянства. У творах «На горі» (1915), «Прекрасна дама» (1916) та ін. змальовано образи простих рос. людей на війні. Жовтневу революцію Т. не зрозумів, емігрував до Франції. У творах періоду еміграції (1919—23) звучать мотиви любові й туги за батьківщиною

Л. М. Толстой.

О. К. Толстой.

О. М. Толстой.

Ф. П. Толстой.

Ю. В. Толубєєв.

В. І. Толубинський.

В. Ф. Толубко.

Ф. П. Толстой. Автопортрет з дружиною і донькою. Барельєф. Віск. 1812. ДТГ у Москві.

(«Дитинство Микити», 1920—22). В 1923 повернувся до СРСР.

Т. започаткував жанр наук.-фантастичного роману в рад. л-рі («Аеліта», 1922—23). У творах 20-х рр., Т. викривав білу еміграцію («Пригоди Невзорова, або Ібікус», 1924), авантюризм імперіалістів та їхніх прислужників (наук.-фантастичний роман «Гіперболоїд інженера Гаріна», 1925—27, роман-памфлет «Емігранти», 1931).

Темі боротьби за Рад. владу присвячено оповідання «Блакитні міста» (1925), «Гадюка» (1928) та ін. Широкі картини революц. боротьби, ідейне визрівання рос. прогресивної інтелігенції, початок соціалістичних перетворень показано в трилогії «Ходіння по муках» («Сестри» — 1922, «Вісімнадцятий рік» — 1927—28, «Похмурий ранок» — 1940—41, Держ. премія СРСР, 1943). До роману «Вісімнадцятий рік» тематично примикає повість «Хліб» (1937). Автор істор. роману «Петро I» (1929—45, незакінч., Держ. премія СРСР, 1941). Писав істор. п'єси («Іван Грозний», 1941—43, Держ. премія СРСР, 1946), твори для дітей («Золотий ключик, або Пригоди Буратіно», 1936). В роки Великої Вітчизн. війни виступав проти фашизму з патріотичними творами. Т. не раз (з 1909) бував на Україні — в Києві, Харкові, Львові, Одесі, на Донбасі, Придніпров'ї, у Криму. Тему України відобразив у творах «Повість смутних часів», «Петро I», «По Галичині», «По Волині», трилогії «Ходіння по муках», «Ниць вбивць», «Початок відплати» та ін. Статтю «Кобзар» (1939) присвятив Шевченкові. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. В 1957 в Москві відкрито пам'ятник Толстому.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1958—61; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1972; Укр. перекл.— Хліб. К., 1940; Іван Грозний. К., 1948; Вибране. К., 1949; Петро Перший. К., 1953; Російський характер. Оповідання. К., 1960; Аеліта.— Гіперболоїд інженера Гаріна. К., 1971; Ходіння по муках. К., 1972.

Літ.: Воспоминания об А. Н. Толстом. Сборник. М., 1973; Налдеев А. П. Алексей Толстой. М., 1974; Петелин В. Судьба художника. Очерк жизни и творчества А. Н. Толстого. М., 1979; Борщевский Ф. М. Изучение творчества Алексея Толстого. К., 1979; Кущ О. П. Олексій Миколайович Толстой. Бібліографічна пам'ятка... Львів, 1953. *І. Т. Крук.*

ТОЛСТО́Й Федір Петрович [10 (21).II 1783, Петербург — 13 (25).IV 1873, там же] — рос. скульптор і графік, представник *класицизму*. Навчався в Морському корпусі (закінчив 1802), відвідував клас І. Прокоф'єва в петерб. АМ (з 1804), почесним членом якої був з 1809. Твори: барельєфи — автопортрет з дружиною і донькою (1812), 21 медальйон на теми подій Вітчизн. війни 1812 (1814—36), композиції «Морфей» (1822), «Німфа з глечиком» (1857); іл. до поеми І. Богдановича «Душенька» (1820—33) та ін. Скульптури зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київському музеї російського мистецтва. В 1825—28 викладав у петерб. АМ (1828— 59 — віце-президент, 1859—68 — товариш президента). Був близький до декабристів. За клопотанням Т. та ін. культур. діячів 1858 Т. Шевченка було звільнено з заслання. Повернувшись до Петербурга, Шевченко часто бував у родині Толстого, останній виконав портрет поета. Портрет, с. 293.

Літ.: Мроз Е. К. Федор Петрович Толстой. М.—Л., 1946; Кузнецова Э. В. Федор Петрович Толстой. М., 1977.

ТОЛСТЯКО́В Павло Нилович [16 (28).XII 1880, Москва — 25.V 1938] — укр. рад. композитор, хоровий диригент. Освіту здобув у Петерб. консерваторії. З 1903 — регент Придворної співацької капели та хормейстер Маріїнського театру в Петербурзі. В 1921 оселився в м. Лохвиці (тепер Полтав. обл.), де організував хор «Рух» (скорочена назва від «Робітничий український хор»), з яким виступав по селах Полтавщини. Разом з П. Батюком створив хор і муз. студію в м. Зінькові (тепер Полтав. обл.). З 1925 — хормейстер Харків. опери та інспектор Наркомосу. З 1933 — хормейстер Одес. театру опери та балету. Автор хорових пісень («Соціалізм», «Сів», «Пісня кузні»), фп. творів, обробок укр. нар. пісень, музики до кінофільмів (у т. ч. «Коліївщина», 1933, «Прометей», 1936). Здійснив редакцію опери «Утоплена» М. Лисенка. *І. Д. Гамкало.*

ТОЛУБЄЄВ Юрій Володимирович [18.IV (1.V) 1906, Петербург — 28.XII 1979, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1929 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Творчу діяльність почав 1926 у Ленінгр. театрі акторської майстерності, до 1941 працював у різних театрах Ленінграда, з 1942 — в Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Городничий («Ревізор» М. Гоголя; зіграв цю роль і в кіно), Вожак («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Горлов («Фронт» Корнійчука), Терентій («Життя в цвіту» Довженка), Полоній («Гамлет» Шекспіра). Знімався в кіно (Санчо Панса — «Дон Кіхот», Кузьма — «Хроніка пікіруючого бомбардувальника» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1947. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Путь к образу. М., 1952.

Літ.: Лапинский Н. Юрий Толубеев. Л., 1974.

ТОЛУБИ́НСЬКИЙ Всеволод Іванович [н. 14 (27).III 1904, с. Тартак, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. вчений у галузі теплофізики і теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив (1927) Київ. політех. ін-т, викладав (1929—64) у цьому ж вузі (1938—64 — зав. кафедрою). З 1939 працює також в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР (1953—54, 1963—72 — директор). Осн. праці — з питань теплообміну і гідродинаміки в одно- і двофазних середовищах, теорії та конструювання топок, випарників і парогенераторів. Розробив теорію і метод розрахунку потужних камерних топок, встановив основні закономірності робочого процесу випарників, розвинув теорію теплообміну при кипінні, створив методи розрахунку інтенсивності теплообміну і критичних теплових потоків, провів комплекс досліджень з теплофізики ядерних реакторів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1981.

Тв.: Работа и расчет камерных топок. К., 1939; Комплексне енерготехнологічне використання палива. К., 1957; Теплотехника. К., 1976 [у співавт.]; Теплообмен при кипении. К., 1980.

ТОЛУ́БКО Володимир Федорович [н. 12 (25).XI 1914, м. Красноград, тепер Харків. обл.] — рад. військ. діяч, головний маршал артилерії (1983), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1932. В 1941 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни — на Ленінгр., Калінін., 3-му Укр. фронтах. Після війни — на відповідальних командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1960 — перший заст. головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення, з 1968 — команд. військами Сибірського, з травня 1969 — Далекосхідного військ. округів. З 1972 — головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТОЛУО́Л (від назви колумбійського міста Толу́ і лат. oleum — олія), метилбензол, $C_6H_5CH_3$ — *ароматичний вуглеводень*, безбарвна рідина з запахом, що нагадує *бензол*; густ. 866,9 кг/м³; $t_{кип}$ 110,6 °С; $t_{пл}$ — 95 °С. Горить кіптявим полум'ям, суміш пари Т. з повітрям вибухає. У воді малорозчинний, розчиняється в органічних розчинниках. При окисленні Т. одержують *бензойний альдегід* і *бензойну кислоту*. Т. є у деяких нафтах; у пром-сті його виділяють гол. чин. з кам.-вуг. смоли і продуктів нафтоперероб-ки. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин* (*тринітротолуол*), фарм. препаратів та ін., а також як розчинник. Пара Т. отруйна і впливає на нервову систему. Гранично допустима концентрація пари толуолу у повітрі 0,05 мг/л.

ТОЛЧА́НОВ Йосиф Мойсейович [29.IV (11.V) 1891, Москва — 24.VIII 1981, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1957. В 1918 з групою т. з. Мамонтовської студії, якою керували Б. *Захава* і Ю. *Завадський*, увійшов до Студії Є. Вахтангова (з 1926 — Театр ім. Є. Вахтангова); працював у ньому до 1980. Серед ролей — Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Маякін («Фома Гордєєв» М. Горького), Іван Шадрін («Людина з рушницею» Погодіна), Гайдар, Капітан («Фронт», «Пам'ять серця» Корнійчука), Гайшук («Правда і кривда» Стельмаха), Барах («Принце-

са Турандот» Гоцці). З 1920 викладав у Театр. уч-щі ім. Б. В. Щукіна (з 1946 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОЛЬ (франц. tôle) — рулонний покрівельний і *гідроізоляційний матеріал*, одержуваний просочуванням покрівельного *картону* кам'яновугільними або сланцевими дьогтепродуктами. В СРСР Т. виготовляють з мінеральною посипкою (грубозернистою, піщаною) і без посипки — безпокривний Т., або Т.-шкіра. Ширина рулонів Т.— 750, 1000 і 1025 мм. Т. відзначається гнучкістю, легкістю, водонепроникністю, гнилостійкістю; має низьку вартість; довговічність його менша, ніж бітумних *покрівельних матеріалів*. Т. з грубозернистою посипкою застосовують для верх. шару плоских і пологих *покрівель*, Т. з піщаною посипкою — для покрівель тимчасових споруд і *гідроізоляції*, безпокривний Т.— як підкладковий матеріал у багатошарових покриттях і для *пароізоляції*.

ТОЛЬБА Веніамін Савелійович [н. 30.X (12.XI) 1909, Харків] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1957). У 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1931—33, 1935—42 — диригент Харків., у 1934—35, 1944—59 — Київ. театрів опери та балету (в 1942—44 — об'єднаного Київ. і Харків. театрів у Іркутську). В 1932—34, 1935—41 — викладач Харків. консерваторії, 1934—35 і 1944—73 — диригент оперної студії та викладач (з 1962 — професор) Київ. консерваторії. У репертуарі — бл. 50 опер. Серед них — опери українських («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка), рос. («Іван Сусанін» М. Глинки, «Пікова дама», «Євгеній Онєгін», «Іоланта» П. Чайковського, «Царева наречена» М. Римського-Корсакова), зх.-європ. («Отелло» Дж. Верді, «Чарівна флейта» В. А. Моцарта) композиторів. За його диригуванням було вперше виконано ряд творів укр. рад. композиторів: опери — «Наймичка» М. Вериківського (1943), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1947), «Милана» (1957) й «Арсенал» (1960) Г. Майбороди; балет «Ростислава» Г. Жуковського (1955). Виступав і як симф. диригент. Здійснив інструментовку опери «Ноктюрн» М. Лисенка, оркестрову ред. 2-ї симфонії Л. Ревуцького, 3-ї симфонії Р. Шумана та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. *І. Д. Гамкало.*

ТОЛЬТЕ́КИ — давній індіанський народ *Мексіки*. У 8 ст. н. е. Т. вторглися з Пн. в Центр. Мексіку і в 9 ст. утворили велику державу з столицею в Серро-де-ла-Естрелья, а згодом у Тольяні (сучас. Тула). Осн. заняттям Т. було землеробство. Т. мали розвинуті архітектуру, скульптуру, ремесла (кераміка, обробка металів). У 10 ст. військ. загони Т. підкорили окремі групи *майя* на Юкатані і в гірській Гватемалі, де містилися великі міста-держави майя — Чічен-Іца, *Ушмаль* та ін. В 2-й пол. 12 ст. нова навала з Пн. войовничих племен, серед яких були й *ацтеки*, поклала кінець володарюванню Т. в Мексіці. Культура Т. мала вплив на формування культури ацтеків.

ТОЛЬЯ́ТТІ (Togliatti; псевд.— Ерколі та ін.) Пальміро (26.III 1893, Генуя — 21.VIII 1964, поблизу смт Гурзуф Кримської області УРСР, похований у Римі) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї службовця. В 1915 закінчив юрид. ф-т Турінського ун-ту. В 1914 вступив до Італ. соціалістичної партії (ІСП). Перекладав італ. мовою і пропагував твори В. І. Леніна, документи більшовицької партії. В 1919 увійшов до ред. органу ІСП газ. «*Аванті!*». Один із засновників журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»; 1919), навколо якого згуртувалося в однойменну групу революц. крило ІСП. Зі створенням в ІСП в кін. 1920 комуністичної фракції і перетворенням журн. «Ордіне нуово» на її орган став ред. цього журналу. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921). З 1922 — член ЦК, з 1923 — Керівництва ІКП. В 1924 брав участь у заснуванні органу ІКП газ. «*Уніта*». Не раз зазнавав арештів. З 1924 — член ВККІ. В 1926 — представник ІКП при ВККІ. Після арешту 1926 А. *Грамші* Т. очолив ІКП. В 1927 в Парижі організував і очолив закорд. центр партії, що перебувала в підпіллі. З 1927 — ген. секретар ІКП. З 1928 — член Президії ВККІ, з 1935 — секретар ВККІ. Брав участь у нац.-революц. війні іспанського народу 1936—39, один з організаторів *Інтернаціональних бригад*. У 1939—40 — в ув'язненні у Франції. В 1940—44 жив в СРСР. З березня 1944 — на батьківщині. В 1944—46 входив до складу коаліц. урядів. З 1944 — одночасно директор теор. органу ІКП журн. «Рінашіта» («Відродження»). В 1946—47 — депутат Установчих зборів, з 1948 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху, філософії, історії. Помер, перебуваючи на відпочинку в Криму. В СРСР на честь Т. місто Ставрополь Куйбишев. обл. перейменовано на *Тольятті*.

Тв.: Рос. перекл.— Единственно правильный путь для человечества. М., 1959; Избранные статьи и речи, т. 1 — 2. М., 1965; Лекции о фашизме. М., 1974.

Літ.: Комолова Н. П., Филатов Г. С. Пальмиро Тольятти. М., 1983; Жарова А. А. Пальмиро Тольятти. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ТОЛЬЯ́ТТІ (до 1964 — Ставрополь) — місто обласного підпорядкування, центр Ставропольського р-ну Куйб. обл. РРФСР. Розташоване на лівому березі р. Волги (Куйбишевського водосховища). Залізнична станція, річковий порт. 560 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. У Т.— *Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів*. ТЕЦ. Підприємства машинобуд., хім., харч. пром-сті. Політехнічний ін-т, філіал Моск. технологічного ін-ту та ін. 9 серед. спец. навч. закладів; н.-д. ін-ти: цем. машинобудування, нерудних матеріалів та ін. Театр ляльок, краєзнавчий музей. Засн. 1737, місто — з 1780. Перейменований в пам'ять П. *Тольятті*.

ТОМ — ріка у Зх. Сибіру, в межах Хакас. а. о. та Кемер. і Том. областей РРФСР, права притока *Обі*. Довж. 827 км, площа бас. 62 тис. км². Бере початок на схилах Абаканського хр. Має звивисте річище, багато перекатів. Гол. притоки: Мрас-Су і Кондома (ліві), Уса (права). Живлення переважно снігове. Сплавна, судноплавна до м. Томська, під час паводків — до м. Новокузнецька. Крім цих міст, на Т.— м. Кемерово; у бас. ріки — *Кузнецький вугільний басейн*.

ТОМА́ (Thomas) Шарль Луї Амбруаз (5.VIII 1811, Мец — 12.II 1896, Париж) — франц. композитор, член Ін-ту Франції (з 1861). В 1832 закінчив Паризьку консерваторію (з 1852 — професор, з 1871 — директор). Серед його учнів — Ж. *Массне*. Автор опер («Сон літньої ночі», 1850, «Міньйон», 1866, «Гамлет», 1868, «Франческа да Ріміні», 1882, та ін.), а також балетів (зокрема, «Буря», 1889), інструм., вокально-інструм. та вокальної музики. *О. В. Іовса.*

ТОМАГА́ВК (алгонкінське) — метальна зброя індіанців Пн. Америки у вигляді кам'яної сокири або палиці. В 16—18 ст. були поширені мідні, залізні Т., що їх європ. колонізатори постачали індіанцям. У військ. обрядах індіанців Т. мав символічне значення. Пофарбований у червоний колір, він був знаком оголошення війни. Вираз «поховати томагавк» означав «укласти мир». Іл. с. 296.

ТОМА́ ДЕ ТОМО́Н (Thomas de Thomon) Жан [1 (12).IV 1760, Берн, Швейцарія — 23.VIII (4.IX) 1813, Петербург] — рос. архітектор, представник рос. *класицизму*, акад. петерб. АМ (з 1800). Француз за походженням. Освіту здобув у паризькій АМ та Римі (90-і рр. 18 ст.). З 1799 жив і працював у Росії. З 1810 — професор петерб. АМ. Осн. споруди: в Петербурзі — ансамбль з будинком Біржі на стрілці Василівського о-ва (1805—10), перебудова житл. будинку Лаваля (1806—10, тепер Центр. істор. архів), перебудова Великого театру (1802—04, не зберігся); мавзолей у Павловську (1805—08). На Україні за проектами Т. де Т. споруджено колону Слави в Полтаві (1805—11, за участю скульптора Ф. *Щедріна*), театр (1804—09, не зберігся) і госпіталь (1806—21, тепер клініка мед. ін-ту) в Одесі, надгробок на могилі П. О. Румянцева-Задунайського в Києві (поч. 19 ст., не зберігся). Іл. див. також до ст. *Полтава*, т. 8, с. 491.

Літ.: Эрнст Ф. Авторы надгробия Румянцева-Задунайского в Киевской лавре. «Среди коллекционеров», 1923, январь — февраль; Ощепков Г. Д. Архитектор Томон. М., 1950.

ТОМА́КІВКА — річка в УРСР, у межах Запоріз. і Дніпроп. областей, права прит. Дніпра (впадає у *Каховське водосховище*). Довж. 53 км, площа бас. 1020 км². Бере початок на схилах Придніпровської височини. У по-

Й. М. Толчанов.

В. С. Тольба.

П. Тольятті.

Тома де Томон. Госпіталь (тепер клініка медичного інституту) в Одесі. 1806—21.

Томагавк.

низші Т. для регулювання стоку споруджено водосховище та захисну дамбу. Багато ставків. Воду річки використовують для зрошування. На Т.— м. Марганець; у басейні — *Нікопольський марганцевий басейн*.

ТОМА́КІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Томаківці (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Мирова. 7,0 тис. ж. (1983). Засн. 1740. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1956 Т.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, комбікормовий і керамзитового гравію з-ди, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії району.

ТОМА́КІВСЬКА СІЧ — головне укріплення запорізьких козаків на о. Томаківка. Після зруйнування крим. татарами Т. С. (1593) запорізькі козаки заснували *Чортомлицьку Січ*.

ТОМА́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 32,3 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Томахівка*. На Пд. район омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня — полого нахилена з Пн. на Пд. рівнина з розвинутою мережею долин, балок та ярів. Корисні копалини: марганцеві руди (*Нікопольський марганцевий басейн*), буре вугілля, гіпс, каолін, польовий шпат, граніт. Осн. річка — *Томахівка* (прит. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — томаківські маслоробний і керамзитового гравію з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Томаківка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь на кін. 1982 становила 92,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 81,9 тис. га. Зрошується 9,0 тис. га (Вищетарасівська зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, соя, рицина, баштанні, овочеві, картопля. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У Т. р. — 11 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Мирова. Автомоб. шляхів — 400 км (усі з твердим покриттям). У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 23 заг.-осв. та музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 29 будинків культури і клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки, музей історії району. У с. Вищетарасівці Т. р. народилися укр. рад. актор Ф. О. *Балабуха*, парт. діяч УРСР О. С. *Капто*. У Т. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1931).

Д. Д. Байраченко.

ТО́МАН (Toman) Йосеф (6.IV 1899, Прага — 27.I 1977, там же) — чес. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1974). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В романах «Давид Грон» (1929), «Людина нізвідки» (1933), «Осине гніздо» (1938), «Люди під горами» (1940) викривав бурж. мораль, соціальну нерівність у капіталістичному суспільстві. Автор істор. романів «Дон Жуан» (1944), «Слов'янське небо» (1948), «Після нас хоч потоп» (1963), «Там, де гори зелені...» (1957), «Сократ» (1975, обидва у співавт. з дружиною М. *Томановою*). В драмах «Чорне сонце» (1929), «Світ без вікон» (1933) та ін. порушував гострі соціальні й морально-етичні проблеми. Патріотична й антифашист. спрямованість притаманні п'єсі «Король з народу» (пост. 1938, у співавт. з М. Томановою, опубл. 1951). Писав також радіоп'єси, публіцистичні статті (деякі опубліковано і в рад. пресі).

Тв.: Укр. перекл.— Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]; Дон Жуан. К., 1968; Сократ. К., 1979 [у співавт.]; Рос. перекл.— Дон Жуан. М., 1973; После нас хоть потоп. М., 1973; Сократ. М., 1981 [у співавт.].

В. А. Моторний.

ТО́МАНОВА (Tomanová) Мирослава (н. 9.X 1906, м. Градець-Кралове) — чес. письменниця, засл. письменниця ЧССР (з 1972). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Дружина Й. *Томана*. Дитинство провела на Україні (Чернівці). В 30—40-х рр. разом з Й. Томаном створила драми «Приятелька» (1936), «Жаба в джерелі» (1937), «Король з народу» (пост. 1938, опубл. 1951), «Виноградник» (1941) та ін., в яких порушувалися гострі соціальні й моральні проблеми, звучав заклик до боротьби проти фашизму. Ці тенденції властиві й п'єсам Т. «Дзвони мого міста» (1944), «Весільні калачі» (1951). Роман «Срібна рівнина» (1970) — про бойову співдружність рад. і чехословац. воїнів у боях за визволення України, про битву за Київ. Антифашист. тема звучить у новелі «Роздуми про пропалого безвісти» (1974). Разом з Й. Томаном написала романи «Там, де гори зелені...» (1957; про працю лісників у перші повоєнні роки), «Сократ» (1975) та ін. Автор спогадів «З особистого архіву» (1978).

Тв.: Укр. перекл.— Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]; Срібна рівнина. К., 1974; Сократ. К., 1979 [у співавт.]; [Відповідь на анкету «Всесвіту»]. «Всесвіт», 1981, № 12; Рос. перекл.— Серебряная равнина. М., 1977; Сократ. М., 1981 [у співавт.].

В. А. Моторний.

ТО́МАС (Thomas) Ділан (27.X 1914, Суонсі — 9.XI 1953, Нью-Йорк) — англ. поет з Уельсу. Послідовник У. *Блейка* та романтичної традиції. Поезія Т. складна й метафорична (збірки «Вісімнадцять віршів», 1934; «Двадцять п'ять віршів», 1936; «Карта любові», 1939; «Смерті і входи», 1946, та ін.), але вона сприяла відродженню в англ. поезії 40—50-х рр. ліризму й емоційності. Автор повісті «Портрет художника — молодого пса» (1940) та радіоп'єси «В молочному лісі» (вид. 1954). Під час 2-ї світової війни писав сценарії документальних антивоєнних фільмів («І це — люди», 1943, та ін.). Після війни брав участь у русі на захист миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 5; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Из современной английской поэзии. М., 1976.

Літ.: Ионкис Г. Э. Поэзия Дилана Томаса. В кн.: Ионкис Г. Э. Английская поэзия XX века. М., 1980.

Н. Ю. Жлуктенко.

ТО́МАС (Thomas) Сідні Джілкріст (16.IV 1850, Канонбері, поблизу Лондона — 1.II 1885, Париж) — англ. металург. Здобув гуманітарну освіту в коледжі. Служив писарем у лондонському суді, слухав лекції в Королівській гірничій школі. З участю двоюрідного брата (Персі Джілкріста) розробив (1878) спосіб переробки високофосфористих чавунів у конверторі на сталь (див. *Томасівський процес*). На виготовлення сталі цим способом одержав протягом 1877—82 кілька патентів.

ТОМАСЕ́ВИЧ Степан (1859, с. Микулинці, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл.— 1932) — укр. живописець і графік. Малюванню навчався в Збаражі у церковного маляра Копровського, 1886—87 — в школі при Краківській академії красних мистецтв. Писав портрети («Портрет чоловіка з бородою», 1892; «Портрет Дукевича», 1896), жанрові («Ой не ходи, Грицю...», «Гагілки», «Сільська наука», «Квашення капусти») та історичні картини («Візія князя», «Напад татар на церкву»), пейзажі. В 90-х рр. 19 ст. Т. разом з К. *Устияновичем* розписував церкву в с. Бутинах (тепер Сокальського району Львівської області). Т. малював декорації для *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Автор карикатур до гумористично-сатиричного журн. «*Страхопуд*», що виходив у Львові.

ТОМА́СІВСЬКА СТАЛЬ — сталь, що її виплавляють з *томасівського чавуну* в томасівських *конверторах* (див. *Томасівський процес*). Порівняно з *мартенівською сталлю* (з тим самим вмістом вуглецю) в ній більше азоту (0,010—0,020 %), сірки і фосфору (по 0,05—0,06 %), внаслідок чого вона відзначається вищою міцністю,

меншими пластичністю та ударною в'язкістю. Т. с. схильна до старіння (див. *Старіння металів*), ламкості у холодному стані. Якість її підвищують, продуваючи повітрям, збагаченим киснем, парокисневою сумішшю, сумішшю кисню і вуглекислого газу. З Т. с. виготовляють фасонні профілі, штаби, листи, вироби, що не зазнають навантаження на розтяг, тощо.

ТОМА́СІВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С (за ім'ям англ. металурга С. Д. *Томаса*), томасування чавуну — процес виробництва *томасівської сталі* продуванням крізь рідкий *томасівський чавун* повітря, збагаченого киснем, або атм. повітря чи суміші кисню з вуглекислим газом чи водяною парою; різновид *конверторного виробництва*. Перевага Т. п. перед *бесемерівським процесом* — можливість переробляти чавун з вмістом фосфору до 2,2 %. До того ж, томасівська сталь дешевша за сталь, одержану ін. способами. Т. п. починається з заливання чавуну в томасівський *конвертор*, де він перетворюється на сталь внаслідок окислення (при продуванні) домішок (кремнію, марганцю, заліза, вуглецю, фосфору), що супроводиться виділенням тепла. Після продування (див. *Дуття* в техніці) сталь піддають *розкисленню*, додаючи *феросплави*, і навуглецьовуванню коксом, графітом, термоантрацитом або деревним вугіллям. Тривалість продування (в конверторах місткістю 18—70 т) 16—22 хв, тривалість усього процесу 25—40 хв. Пром. застосування Т. п. почалось у Німеччині (перші плавки 1879), згодом в інших країнах. В Росії цей процес було впроваджено з 80-х рр. 19 ст. на Керченському, Маріупольському і Таганрозькому з-дах. В середині 70-х рр. 20 ст. Т. п. практично витиснений (через підвищені вимоги до якості сталі) *кисневo-конверторним процесом*.

ТОМА́СІВСЬКИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його переробляють на *томасівську сталь* у томасівських *конверторах*; вид *переробного чавуну*. Порівняно з чавуном бесемерівським, використовуваним у *бесемерівському процесі*, і *мартенівським чавуном* містить менше кремнію (0,2—0,6 %) і більше фосфору (1,6—2,2 %). Виплавляють Т. ч. в доменних печах з високофосфористих залізних руд.

ТОМАСШЛА́К — багаті на фосфор відходи металургійної промисловості, що їх одержують при виплавці сталі з чавуну *томасівським процесом*. Після розмелювання використовують як *фосфорне добриво*; містить 14 — 20% P_2O_5. Застосовують при *основному удобренні*.

ТОМА́Т — те саме, що й *помідор*.

ТОМА́ШГОРОД — селище міського типу Рокитнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1983). В селищі — 2 щебеневі та кам'янодробильний з-ди, лісництво, будинок побуту. З заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, б-ка. Засн. на поч. 20 ст. у зв'язку з буд-вом залізнич. станції. С-ще міськ. типу — з 1960.

ТОМАШЕ́ВИЧ Дмитро Людвігович [27.IX (9.X) 1899, містечко Рокитне, тепер смт Рокитне Київ. обл.— 7.VIII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, доктор технічних наук (з 1961), професор (з 1962). Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, працював на Київ. ремонтно-повітряному з-ді. Брав участь у роботі *Авіаційного науково-технічного товариства*. Займався дослідницькою (з 1929) і викладацькою (з 1935) роботою. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Борис Вікторович [17 (29).XI 1890, Петербург — 24.VIII 1957, Гурзуф] — рос. рад. літературознавець. Друкуватися почав 1915. Наук. праці Т. присвячені питанням теорії л-ри, віршознавства, текстології, пушкінознавства, франц. поезії. Найзначніші з них — «Теорія літератури. Поетика» (1925), «Письменник і книга. Нарис текстології» (1928), «Стилістика і віршування», «Вірш і мова. Філологічні нариси» (обидві — вид. 1959), «Пушкін. 1813—1824» (кн. 1, 1956, незакінчена).

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Мартин (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор кін. 17 ст. Разом з арх. И. *Баптистом* 1684—92 будував Преображенський собор *Мгарського монастиря* біля Лубен (тепер Полтав. області).

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ Сергій Петрович [6 (18).X 1854, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 8(21). III 1916, Київ] — укр. дерматовенеролог. Закінчив петерб. Мед.-хірургіч. академію (1876). В 1887 став доцентом, 1897 — 1916 — професор кафедри сифілідології Київ. ун-ту. Т.— один з організаторів, а згодом і директор мед. відділення Вищих жіночих курсів у Києві (1906—16). Засновник і голова Київ. т-ва дерматовенерологів (1900—16). Праці Т. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу.
М. К. Бородій.

ТОМАШЕ́ВСЬКИЙ (Tomaszewski) Тадеуш (н. 12.VII 1910) — польс. психолог, професор (з 1948). Закінчив Львів. ун-т (1935). В 1935—41 і 1944—45 працював у цьому ун-ті. Під час нім.-фашист. окупації вів нелегально пед. роботу. З 1945 Т. працював у Люблінському ун-ті ім. М. Склодовської-Кюрі, з 1949 — у Варшав. ун-ті. Голова К-ту пед. і психологічних наук Польс. академії наук. З 1963 — член виконавчого к-ту Міжнар. психологічної асоціації. Розробляє теор. і методологічні проблеми взаємодії людини й оточення, питання психології свідомості й регуляції діяльності особистості. Осн. праці: «Методи дослідження складних диспозицій» (1939), «Вступ до психології» (1963). Під ред. Т. вийшла фундаментальна праця «Психологія» (1975).
В. О. Татенко.

ТОМА́ШЕК (Tomašek) Вацлав Ян (17.IV 1774, Скутеч, Чехія — 3.IV 1850, Прага) — чес. композитор, піаніст, педагог. З 1790 жив у Празі. Відомий як піаніст-віртуоз. З 1793 давав уроки фп. гри, 1824 відкрив власну муз. школу. Твори: опери «Серафіна, або Великодушність і кохання» (1808), «Альваро та Сакунтала» (не поставлена), кантати, меси, симфонії, камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, романси.

ТОМА́ШПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Томашпільці (бас. Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Вапнярка. 6,2 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1616, коли Т. був під владою *Речі Посполитої*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на початку 1918. З 1924 Т.— с-ще міськ. типу. У Т. — цукр. комбінат, хлібний з-д, цех Тульчинської меблевої ф-ки, філіал калинівського швейного об'єднання «Подолянка», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. У 1924 і 1936 Т. відвідав Г. І. *Петровський*.

ТОМА́ШПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Томашпіль*. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня району — хвиляста рівнина з розвинутим яружно-балковим рельєфом. Корисні копалини: пісок, біла глина. Є мінеральні води. Річки: Русава з прит. Томашпількою, Марківкою, Бушанкою (усі — бас. Дністра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, осика, берест, липа, граб) займають 7,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Вапнярський комбінат хлібопродуктів і Томашпільський цукр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Томашпіль), 2 будинки побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 56,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,6 тис. га. Гол. культури — пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. Садівництво (яблуні, груші). У Т. р.— 20 колгоспів, радгосп, плодошовківницький розсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Вапнярка, Княжеве. Автомоб. шляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 174 км. У районі —

С. Томасевич. Козак-бандурист. Олівець. Львівський музей українського мистецтва.

Є. С. Томберг.

Г. О. Томенко.

Е. М. Томм.

Г. О. Томенко. Широке поле. 1974.

сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Комаргород), 26 заг.-осв. та 2 муз. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 16 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кіноустановок, 39 б-к, краєзнавчий музей. У с. Вербовій Т. р. — музей І. Д. *Черняховського*, який 1915—23 жив і навчався тут. Архіт. пам'ятки: в с. Марківці — дерев'яна церква (18 ст.), в с. Антополі — палац (18 ст.), в с. Комаргороді — палац (19 ст.). В Т. р. видається газ. «Шляхом комунізму» (з 1931). *М. С. Мороз.*

ТО́МБЕРГ Єлизавета Степанівна [н. 15 (28).I 1909, с. Войскорово, тепер Тосненського р-ну Ленінгр. обл.] — карел. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1959). Творчу діяльність почала 1932 в Ленінграді. З 1940 — у Фін. драм. театрі в Петрозаводську. Ролі: Гурмижська («Ліс» О. Островського), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Васса Железнова (однойменна п'єса М. Горького), Меланья («Чи приймеш мене, земле карельська?» Тімонена), фру Бон («Люди з Данґора» Андерсена-Нексе), Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОМБУКТУ́, Тімбукту — місто в центр. частині Малі. Розташоване на р. Нігері. Вузол караванних шляхів. Понад 10 тис. ж. Осередок торгівлі сіллю, фініками, тютюном. У Т.— центри документації та істор. досліджень, а також по вивченню араб. л-ри. Краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Т. засн. в 11—12 ст. У 13—15 ст.— один з центрів мусульманської культури в Африці.

ТОМЕ́НКО Григорій Олексійович [н. 3 (16).XI 1915, с. Велика Рогозянка, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1966). Член КПРС з 1948. Навчався в Харкові — в Худож. технікумі (1934—38) та Худож. ін-ті (1938—42) у М. *Федорова*, С. *Прохорова* і О. *Хвостенка-Хвостова*. Твори: «Опівдні» (1957), «Майбутні хлібороби» (1960), «Громадою обух сталить!» (1961), «Над Дніпром» (1964), «Улюблені вірші» (1965), «Перші радощі» (1967—68), «Травневий ранок» (1969), «Широке поле» (1974), «Веселка у полі» (1975), «Наставник» (1979). В 1947—53 викладав у Харків. художньо-пром. ін-ті. Картини зберігаються в Харків. худож. музеї, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. зібраннях.

ТОМИ́ЛЕНКО Василь [р. н. невід.— п. 4 (14).XII 1654] — учасник *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. Реєстровий козак. Брав участь у воєнних діях 1648—49 як один з начальників козацької артилерії. Очолював 1650 посольство в Польщу, 1653 — в Литву, брав участь у переговорах гетьманської адміністрації з рос. послами. В 1653 — чигиринський полковник, 1654— військ. осавул. У грудні того самого року як наказний гетьман очолював козацькі полки. Загинув у бою проти польсько-шляхетських загарбників під м. Брацлавом.

ТОМИ́ЛІН Сергій Аркадійович [7 (19).X 1877, м. Сувалки, тепер Бялистоцького воєводства ПНР — 19.VII 1952, Київ] — укр. рад. гігієніст, санітарний статистик та історик медицини. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1901). В 1924—34 — зав. кафедрою соціальної гігієни Харків. мед. ін-ту; 1934—38 — співробітник Ін-ту демографії та сан. статистики АН УРСР; з 1933 працював у н.-д. мед. установах Києва. Праці Т. присвячені вивченню сан. стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертності, фітотерапії (застосування лікарських рослин) тощо.

ТОМІ́ЗМ (від лат. Thomas — Фома) — напрям філософії *католицизму*, заснований на вченні *Фоми Аквінського*. Намагався пристосувати вчення *Арістотеля* до потреб християнської релігії. В 13 ст. Т. посів домінуюче становище в *схоластиці*, відтіснивши платонізм *Августина* Блаженного і *аверроїзм*. За Т., Всесвіт являє собою *ієрархію* ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить матерія, природа, вищий — абс. божественна свідомість, яка творить світ і управляє ним. Центр. місце в Т. посідає принцип гармонії віри і людського розуму, який нібито неспроможний осягати сутність явищ, однак може давати «докази» буття бога шляхом осмислення «ідей», закладених богом у матеріальному світі. Крах феодалізму, що зумовив підрив політ. та ідеологічних позицій католицької церкви, призвів у 17—18 ст. до занепаду Т. Зусиллями Ватікану Т. з серед. 19 ст. відроджено у формі *неотомізму*.

В. А. Стокяло.

ТОММ Елеонора Миколаївна [н. 13 (26).VI 1915, Петроград] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. консерваторію (клас Д. *Євтушенка*). У 1948—73 — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Ваня («Іван Сусанін» Глинки), Любов («Мазепа» Чайковського), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Ортруда («Лоенгрін» Вагнера), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича), Лукерія («Зоря над Двіною» Мейтуса) та ін. Виступала як камерна співачка. Держ. премія СРСР, 1949. *І. Д. Гамкало.*

ТОМОГРА́ФІЯ (від грец. τόμος — скиба, шар і γράφω — пишу) — методика рентгенологічного дослідження, за допомогою якого можна одержати знімок шару тканин, що лежать на певній глибині досліджуваного об'єкта. Принцип Т. полягає в тому, що рентгенівська трубка, плівка і досліджуваний об'єкт під час знімання взаємно переміщуються (звичайно переміщуються трубка і касета з плівкою при нерухомому об'єкті дослідження). Т. широко використовують для дослідження легень, трахеї, бронхів, органів черевної порожнини і малого таза, мозку, кісток, суглобів тощо. Див. також *Томофлюорографія*.

ТОМОНА́ГА Сіньїтіро (31.III 1906, Кіото — 8.VII 1979, там же) — япон. фізик-теоретик, іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив ун-т в Кіото (1929). З 1932 працював у н.-д. ін-ті фізики і хімії. У 1937—39 вдосконалював свої знання в Лейпцігському ун-ті. З 1941 — професор ун-ту в Токіо. Наук. праці Т. присвячені квантовій електродинаміці, квантовій теорії поля, теорії мезонів, ядерній фізиці, фізиці космічного проміння тощо. Передбачив (1940) мезоатоми, 1942 перший запропонував коваріантне формулювання квантової теорії поля, 1955 розробив теорію квантовомех. колективних рухів тощо. Нобелівська премія, 1965. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1964.

ТОМОФЛЮОРОГРА́ФІЯ — метод рентгенологічного пошарового дослідження організму людини, оснований на використанні методів *томографії* і *флюорографії*. При Т. зображення тканинного шару проеціюється на флюоресціюючий екран рентгенівського апарата, а з екрана фотографується на плівку. Велика кількість пошарових знімків (томограм) дає можливість досконаліше досліджувати організм, полегшує діагностування туберкульозу легень, пухлин стравоходу, легень, нирок тощо.

ТО́МСЕН (Thomsen) Вільгельм Людвіг Петер (25.I 1842, Копенгаген — 12.III 1927, там же) — дат. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Професор Копенгагенського ун-ту (1887—1913). Автор праць з заг. мовознавства, з фінно-угорських, тюркських та ін. мов. Розшифрував *орхоно-єнісейські написи* (1893).

Тв.: Рос. перекл.— История языковедения до конца XIX века. М., 1938.

ТО́МСОН (Thomson) Джозеф Джон (18.XII 1856, Чітем-Гілл, поблизу Манчестера — 30.VIII 1940, Кембрідж) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1884; 1915—20 — президент), почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив Оуенс-коледж в Манчестері (1876) і Трініті-коледж Кембріджського ун-ту (1880). В 1884 — 1919 — професор Кембріджського ун-ту і керівник Кавендішської лабораторії. Т.—один з основоположників електронної теорії металів. Розвинув теорію електромагн. поля. Запровадив поняття про електромагн. масу, зумовлену магн. полем рухомого електр. заряду. Відкрив 1897 *електрон* та визначив його заряд і масу, запропонував 1903 одну з перших моделей атома, досліджував електричні розряди в газах. Пояснив походження суцільного спектра *рентгенівського проміння*, теоретично обгрунтував *розсіяння світла* вільними електронами. Нобелівська премія, 1906.

ТО́МСОН (Thomson) Джордж Паджет (3.V 1892, Кембрідж — 10.IX 1975, там же) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1930). Син Дж. Дж. *Томсона*. Закінчив Кембріджський ун-т (1914). Наук. праці — з атомної і ядерної фізики, квантової механіки, аеродинаміки тощо. Відкриттям дифракції електронів [1926—27, незалежно від Л. Джермера (1896—1971) і К. Дж. *Девіссона*] експериментально довів їхню хви-

льову природу. Нобелівська премія, 1937.

ТО́МСОН Олександр Іванович [3 (15).VI 1860, поблизу м. Дерпта, тепер Тарту — 27.XI 1935, Одеса] — рос. та укр. рад. мовознавець; чл.-кор. Петерб. АН (згодом — АН СРСР) з 1910. Закінчив Петерб. ун-т (1882). Професор Новоросійського (тепер Одеський) ун-ту (1897 — 1932). Організував при університеті в Одесі один з перших у дореволюц. Росії кабінет експериментальної фонетики. Автор праць: «Історична граматика сучасної вірменської мови м. Тифліса» (1890), «До синтаксису й семасіології російської мови» (1903), «Загальне мовознавство» (1906), «До питання про виникнення родово-знахідного відмінка в слов'янських мовах» (1908) та ін. Укр. мові присвячено розвідки: «Про дифтонгізацію е, о в українській мові», «Пом'якшення і ствердіння губних в українській мові» (обидві — 1927), «Замітки про південноукраїнське і з о, е» (1929).

Ю. О. Карпенко.

ТО́МСОН (Thomson), лорд Кельвін Уїльям (26.VI 1824, Белфаст— 17.XII 1907, Ларгс, поблизу Глазго, похований у Вестмінстерському абатстві) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851; 1890 — 95 — президент), почесний член Пе́терб. АН (з 1896). Закінчив Кембріджський ун-т (1845). Наук. праці стосуються різних розділів фізики, математики й техніки. Зокрема, ряд праць присвятив застосуванню рядів Фур'є до питань фізики, розробив 1845 електр. метод одержання зображень. Запровадив (1848) поняття *абсолютної температури* та абс. *температурної шкали*, яку названо на його честь шкалою Кельвіна. Виявив (1851) зміну електр. опору феромагнетиків при їх намагнічуванні (див. *Томсона явище* у феромагнетиках). Заснував теорію електромагн. коливань, *термоелектричних явищ* (див. також *Томсона явище термоелектричне*). Незалежно від Р. *Клаузіуса* сформулював (1851) друге *термодинаміки начало* і запровадив поняття розсіяння енергії. Висловив гіпотезу про «теплову смерть» Всесвіту (див. *Космологічні парадокси*). Спільно з Дж. П. *Джоулем* 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адіабатичному протіканні через пористу перегородку — т. з. явище Джоуля — Томсона, що його широко застосовують для одержання низьких т-р. Наукові дослідження Т. стосуються також проблем гідродинаміки, зокрема мор. припливів, поширення хвиль на поверхні тощо. Винайшов багато вимірювальних приладів.

ТО́МСОНА ЯВИЩЕ у феромагнетиках — зміна питомого *електричного опору* ρ феромагнетиків при намагнічуванні їх у зовн. магнітних полях (див. *Феромагнетизм*). Належить до *гальваномагнітних явищ*. В Т. я. виявляється специфічна особливість феромагнетиків — самочинна *намагніченість*. В слабких полях опір ρ може як зменшуватись, так і збільшуватись, а в сильних полях він завжди зменшується із зростанням напруженості поля. Залежно від кута α між векторами густини *електричного струму* і напруженості магн. поля розрізняють повздовжнє ($\alpha = 0$) і поперечне ($\alpha = 90°$) Т. я. Відкрив 1851 У. *Томсон*.

ТО́МСОНА ЯВИЩЕ ТЕРМОЕЛЕКТРИ́ЧНЕ — явище виділяння або поглинання теплоти (теплоти Томсона) в неоднорідно нагрітому провіднику з *електричним струмом*, додаткової до джоулевої теплоти (див. *Джоуля — Ленца закон*). Пояснюється тим, що *електрони* на гарячому кінці провідника мають більшу енергію і швидкість, ніж електрони на холодному кінці. Крім того, в *напівпровідниках* концентрація вільних електронів або дірок збільшується із зростанням *температури*. Тому за наявністю перепаду т-р виникає потік вільних носіїв заряду від гарячого кінця напівпровідника до його холодного кінця. Він призводить до виникнення *електрорушійної сили* (ерс), яка компенсує цей потік. Наявність такої ерс спричинює виникнення теплоти Томсона. Кількість теплоти Томсона Q обчислюють за формулою $Q = sIt\Delta T$, де I — *сила струму*, t — час, ΔT — перепад т-р, s — коеф. Томсона, що залежить від т-ри і матеріалу провідника. Відкрив 1856 У. *Томсон*.

ТОМСЬК — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташований на правому березі р. Томі. 2 залізничні станції, річковий порт, аеропорт. 459 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1604 як укріплений пункт. У 1804—1925 — губернський центр. У 1880 засновано перший в Азіат. частині Росії ун-т (відкрито 1888), 1896 — технологічний ін-т (відкрито 1900). З 80-х рр. 19 ст. до 1917 Т.— місце політ. заслання. Перший марксистський гурток виник 1894 серед студентів ун-ту. С.-д. групу створено 1896. З ініціативи томських соціал-демократів 1901 створено Сибірський союз РСДРП; 1903 оформлено Томську міську орг-цію РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у революції 1905—07. В Т. вели революц. роботу С. М. *Кіров* (1904—08) і В. В. *Куйбишев* (1907—10). Рад. владу проголошено 6 (19).XII 1917. З 1944 Т.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1980). Т.— один з важливих пром. центрів Зх. Сибіру. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (виробничі об'єднання «Сибкабель», «Сибелектромотор» та «Контур»; заводи: підшипниковий, електроламповий, ріжучих інструментів, по виробництву манометрів тощо). Серед ін. підприємств — з-ди: гумового взуття, хіміко-фармацевтичний; олівцева й сірникова ф-ки; лісопром., меблевий та меблево-дзеркальний комбінати. Харч. і буд. матеріалів пром-сть. У Т.— філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР. 6 вузів, у т. ч. *Томський університет*, 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз., юного глядача та ляльок. Краєзнавчий і худож. музеї. Сибірський бот. сад.

ТО́МСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.VIII 1944. Площа 316,9 тис. км². Нас. 921 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, татари та ін. Міськ. нас.— 68 %. Поділяється на 16 районів, має 4 міста та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Томськ*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в пд.-сх. частині *Західно-Сибірської рівнини*, в середній течії Обі, яка ділить її територію на дві частини: лівобережну, зайняту широкою озерно-болотною Васюганською рівниною, та правобережну — значно підвищену. На Пд. Сх.—відроги Кузнецького Алатау. В надрах Т. о. — поклади нафти та газу (*Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), торф, буд. матеріали, великі запаси підземних вод (Зх.-Сибірський артезіанський район). Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —19, —21°, липня +17, +18°. Опадів 400—550 мм на рік. Найбільша ріка — *Об* (у межах Т. о. протікає протягом бл. 1100 км). Гол. її притоки: *Том*, *Чулим*,

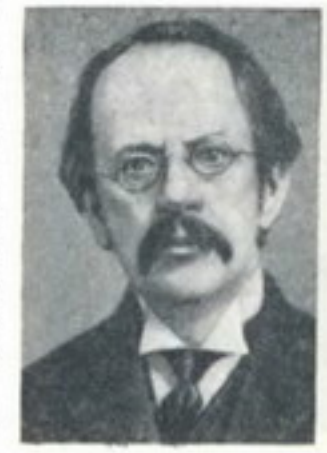

Дж. Дж. Томсон.

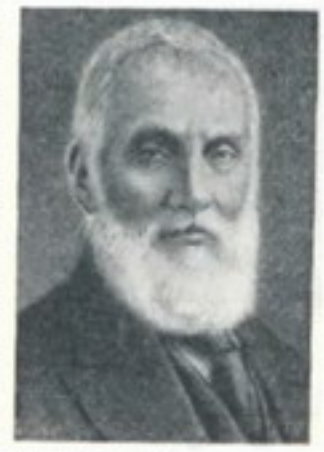

У. Томсон.

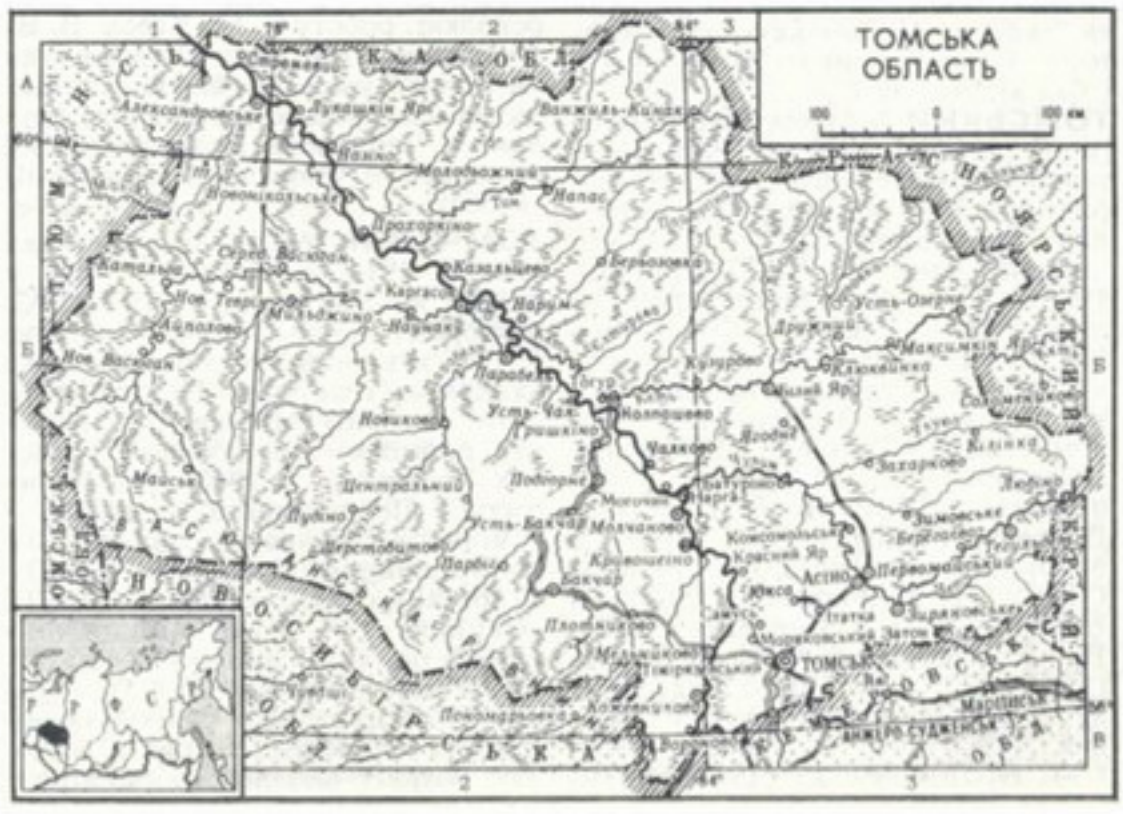

М. В. Томський.

Тон Дик Тханг.

М. В. Томський. Пам'ятник В. І. Леніну в Берліні. Граніт. 1970.

Кеть, Тим (праві), Парабель, *Васюган* (ліві) та ін. В області багато озер, бл. 30 % території заболочено. Переважають дерново-підзолисті й торфово-болотні грунти. В пд.-сх. частині — сірі лісові, а також вилугувані й опідзолені чорноземи. Під лісом (береза, осика, сосна, кедрова сосна, ялиця, ялина) 61 % території. За роки Рад. влади в Т. о. створено важку пром-сть, у т. ч. машинобудування та металообробку (електротех., приладобудування, інструм. та підшипникове виробн., важке машинобудування та ін. галузі). Підприємства цих галузей розміщені гол. чин. у Томську та Колпашево. На значних запасах деревини базується лісова та деревообр. пром-сть (лісопром. комплекси в Асіно, Колпашево, Білому Яру). Розвиваються харч. (м'ясна, маслосироробна, мол., борошномельно-круп'яна, рибна) та легка (працює гол. чин. на довізній сировині) галузі. Нафтодобувна пром-сть. У Томську—хімічний завод. Створено пром-сть буд. матеріалів. Для с. г. області характерна значна концентрація та спеціалізація виробництва. Провідна галузь — м'ясо-мол. тваринництво. Розвинуті також хутровий промисел та кліткове звірівництво. Вирощують зернові, технічні (у т. ч. льон) та кормові культури, картоплю, овочі (у закритому грунті). Гол. види транспорту — водний та автомобільний. Судноплавство на ріках Обі, Томі та їхніх притоках. Залізниця: Тайга — Томськ — Асіно — Білий Яр. Автобусні лінії: Томськ — Асіно, Томськ — Юрга, Томськ — Бакчар. Розвинутий повітр. і трубопровідний (нафтопроводи: Александровське — Нижньовартовськ, Александровське — Томськ — Анжеро-Судженськ, газопровід Нижньовартовськ — Томськ — Кузбас) транспорт. У Т. о.— філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР, 6 вузів, у т. ч. *Томський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Музеї: худож. та краєзнавчий — у Томську (з філіалом у м. Колпашево), політ. засланців-більшовиків — у Наримі. Театри: драматичний, юного глядача, музичний та ляльок у Томську. На території Т. о. — понад 20 будинків і баз відпочинку.

ТО́МСЬКИЙ Микола Васильович [н. 6 (19).XII 1900, с. Рамушево, тепер Староруського р-ну Новгород. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1960), дійсний член АМ СРСР (з 1949; 1968 — 83 — президент), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1950. В 1923—27 навчався в Ленінгр. художньо-промисловому технікумі у В. *Лішева*. Твори: композиція «Танкіст» (1934); пам'ятники — С. М. Кірову в Ленінграді (1938), В. І. Леніну у Воронежі (1940), в Орлі (1949), в Мурманську (1957), у Вологді (1958), в Куйбишеві (1960), в Берліні (1970) і Ташкенті (1974); Й. Р. Апанасенку в Белгороді (1944—49), двічі Герою Рад. Союзу І. Д. Черняховському у Вільнюсі (1950), М. В. Гоголю (1952) і М. В. Ломоносову (1953, обидва — в Москві), П. С. Нахімову в Севастополі (1959), Льоні Голикову в Новгороді (1964), М. І. Кутузову в Москві (1973); бюсти-монументи. встановлені на батьківщині тричі Героя Рад. Союзу І. М. Кожедуба в с. Ображіївці Сум. обл., двічі Героя Рад. Союзу П. О. Покришева в м. Голій Пристані Херсон. обл. (обидва — 1949). Т.— автор багатьох портретів — М. Гарєєва (1947), франц. робітника Ж. Гельтона (1954), мексіканського художника Дієго Ріверо, волгогр. робітника (обидва — 1956—57) та ін. Твори Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді та ін. музеях. З 1948 — професор Моск. художнього ін-ту ім. В. І. Сурикова. Делегат XXIV — XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1941, 1947, 1949, 1950, 1952, 1979. Ленінська премія, 1972.

Тв.: Прекрасное и народ. Сборник статей. М., 1961.

Літ.: Минина В. Б. Николай Томский. М., 1980. *Д. М. Колесникова.*

ТО́МСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. В. Куйбишева — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР, найстаріший вуз Сибіру та Далекого Сходу. Засн. 1880. В 1934 ун-ту присвоєно ім'я В. В. Куйбишева. В 1983/84 навч. р. в Т. у. було 12 ф-тів: істор., філол., юрид., екон., фіз., радіофіз., фізико-тех., механіко-матем., прикладної математики та кібернетики, хім., геолого-геогр., біолого-грунтовий, на яких навчалося 8,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6,1 тис. Є ф-т підвищення кваліфікації викладачів вузів, вечірнє, заочне та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 н.-д. ін-ти: Сибірський фізико-тех., прикладної математики та механіки, біології та біофізики; обчислювальний центр; Сибірський бот. сад.; б-ка (фонд понад 3,5 млн. одиниць зберігання); музеї В. В. Куйбишева, археології та етнографії Сибіру, зоологічний, палеонтологічний, мінералогічний; гербарій ім. П. М. Крилова. Ун-т видає журн. «Физика». В Т. у. навчались і вели революц. роботу С. М. Кіров, В. В. Куйбишев. За роки Рад. влади ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Жовтневої Революції (1980). *О. П. Бичков.*

ТОМЧА́НІЙ Михайло Іванович (16.VII 1914, с. Горяни, тепер у складі м. Ужгорода — 19.I 1975, Ужгород) — укр. рад. письменник. У 1936 закінчив Мукачівську торг. академію (технікум). Під час угорської окупації Закарпаття працював поштовим службовцем у містах Угорщини. З 1945 жив в Ужгороді. Перша книга оповідань і гуморесок «Шовкова трава» (1950). Автор повістей «Наша сім'я» (1953), «Терезка» (1957), «Вітчим» (1962), «Скрипка — його молодість» (1968), романів «Жменяки» (1961—64), «Тихе містечко» (1969), «Брати» (1972), кількох збірок оповідань та ін. творів, у яких відобразив розквіт оновленого Закарпаття, духовну красу рад. людини. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *В. С. Поп.*

ТОН (від грец. τόνος — натяг, напруга) в музиці — 1) Звук, що має точно визначену висоту. Може бути чистим синусоїдальним коливанням (чистий Т.) або містити в собі гармонічні призвуки і шуми. 2) *Інтервал* в $^1/_6$ октави (велика секунда, зменшена терція, двічі збільшена прима). 3) Ступінь ладу: I ступінь — основний Т., II і VII — ввідні. 4) Звук *акòрду* (Т. основний, терцовий, квінтовий, септимовий). 5) Частковий Т.— *обертон*. 6) Звук для тонального настроювання муз. інструмента або слуху співака. 7) Якість звучання інструмента; Т. м'який, Т. рівний тощо. Див. *Тональність*.

ТОН в образотворчому мистецтві — одна з основних характеристик кольору (поряд з його яскравістю і насиченістю), яка визначає його відтінок. У живописі Т. наз. також основний відтінок, який узагальнює і підпорядковує собі всі кольори твору і надає колориту цільності. В тональному живописі фарби підбираються таким чином, щоб кольори могли об'єднатися спільним Т. Терміном «тон» визначають також ступінь яскравості кольору.

ТОНА́ЛЬНІСТЬ — у музиці висотне положення *ладу*, що визначається абсолютною висотою осн. тону (*тоніки*). Лад виражає функціональний зв'язок та інтервальні співвідношення; Т.— абсолютну висоту звуків ладу. Єдність ладу і Т. виражається терміном «ладотональність» (замість нього на практиці використовують термін «тональність»). Назва тональності складається з назв тоніки і ладу (напр., ля-бемоль мажор). У сучас. 12-звуковій муз. системі кожний лад можна викласти у 12 Т. (за числом ступенів хроматичної гами). У великих муз. творах поряд з гол. Т. є кілька побічних, їй підпорядкованих. Поняття «тональність» у серед. 19 ст. запровадив бельг. композитор і музикознавець Ф. Ж. Фетіс.

ТО́НГА, Королівство Тонга — держава в пд.-зх. частині Тихого ок. Розташована на островах тієї ж назви, що включають три острівні групи: Вавау, Хаапай, Тонгатапу та бл. 150 окремих дрібних островів. Населення — переважно *тонганці*. Офіц. мови — тонганська та англійська.

Державний лад. Т.— конституційна монархія. Діє конституція 1875 з наступними змінами. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви— король. Законодавчий орган — однопалатна Законодавча асамблея; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови архіпелагу Т. простягаються двома паралельними смугами. Зх. смугу (довж. понад 700 км) становлять гористі вулканічні острови заввишки до 1031 м, східну — невисокі острови коралового походження. Клімат тропічний, морський. Пересічна т-ра січня +26, серпня +20°. Опадів бл. 2000 мм на рік. Поширені вологі тропічні ліси на червоноземних грунтах.

Історія. В 2-му тис. до н. е. о-ви Т. заселили *полінезійці*. В 10 ст. тут виникли перші держ. утворення з спадковою владою вождів. У 17 ст. групу островів Т. відкрили голл. мореплавці. В 1845 острівні групи було об'єднано під владою вождя о-вів Хаапай. За володіння Т. точилася боротьба між Великобританією, Німеччиною та США. В 1900 за договором «дружби» між Т. і Великобританією королівство Т. було проголошено самоврядною д-вою під протекторатом Великобританії. За англо-тонганською угодою 1968 брит. контроль над островами було ослаблено. 4.VI 1970 проголошено незалежність королівства Т. В 1981 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. *Н. П. Челінцева.*

Господарство. Т.— слаборозвинута агр. країна. Основа економіки — вирощування бананів і томатів на експорт та виробн. копри. Більшість с.-г. угідь належить королівській сім'ї. Поширена оренда землі.

Головні експортні культури — кокосова пальма, банани, томати. Для власного споживання вирощують батат, ямс, таро, цитрусові тощо. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, домашню птицю тощо. Рибальство, заготівля деревини. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини. Довж. автошляхів — понад 300 км. Гол. мор. порти — Нукуалофа і Неїафу. З Т. вивозять копру, банани, томати; довозять машини і устаткування, пром. товари та продовольство. Гол. торг. партнери — Нова Зеландія, Австралія та Японія. Грош. одиниця — паанга. 1 паанга = 1 долару США (1982).

Літ.: Страны и народы. Австралия и Океания. М., 1981; Океания. Справочник. М., 1982.

ТОНГА ЖОЛОБ — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок. Простягається на Сх. від о-вів Тонга, між о-вами Самоа та жолобом *Кермадек*. Довж. 1600 км, глиб. до 10 882 м (найглибший після *Маріанського жолоба*). Район значної сейсмічності.

ТОНГА́НЦІ — народ, основне населення о-вів *Тонга* (Полінезія). Чисельність — 94 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Т.— тонганська, полінезійської групи (див. *Полінезійські мови*). За релігією більшість Т.— протестанти. Антропологічно і за культурою близькі до ін. полінезійських народів, хоч певною мірою зберегли свою культурну самобутність. Осн. заняття Т.— землеробство.

ТОНГАРІ́РО — нац. парк у Новій Зеландії, в центр. частині о. Північного. Пл. 67,4 тис. га. Засн. 1894. Поверхня гориста, заввишки до 2797 м (вулкан Руапеху). Район активного вулканізму (найбільші вулкани Руапеху, Нгаурухое, Тонгаріро). Є термальні джерела. Переважають луки, вічнозелені чагарники з різноманітними субтропічними деревами. З тварин характерні олені, свиня дика, опосуми; серед птахів — численні папуги (червонолобий, зелений нестор), північний ківі, славкові. На тер. Т. — ботанічний сад, де зібрано понад 450 видів місц. флори. Дві ділянки парку пл. 14,8 тис. га охороняються як абсолютно заповідні. Туризм, спорт. рибальство. *В. І. Олещенко.*

ТОН ДИК ТХАНГ (Tôn Đú'c Thăng; 20.VIII 1888, пров. Лонгсюйєн — 30.III 1980, Ханой) — держ. діяч СРВ. Член Компартії В'єтнаму (КПВ) з 1930. Н. в сел. сім'ї. В 1912—19 перебував на службі у ВМФ Франції, учасник *Чорноморського повстання французького флоту 1919*. В 1920 повернувся на батьківщину, брав активну участь у революц. боротьбі. В 1929—45 перебував на засланні на о. Пуло-Кондор. З 1951 — член ЦК Партії трудящих В'єтнаму (з 1976 — КПВ). В 1955—60 — голова Постійного к-ту Нац. зборів ДРВ, 1960—69 — віце-президент ДРВ. У 1951—55 — голова Постійного к-ту Льєн-В'єту (Нац. фронту), 1955—76 — голова Президії ЦК Вітчизняного фронту В'єтнаму (ВФВ), з 1977 — почесний голова ВФВ. У 1969—76 — президент ДРВ, 1976—80 — президент СРВ. Нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

ТОНЗИЛІ́Т (від лат. tonsillae — мигдалеподібні залози) — запалення мигдаликів. Здебільшого уражаються піднебінні мигдалики. Розрізняють гострий Т. (див. *Ангіна*) та хронічний Т., який розвивається після перенесених ангін і деяких інфекційних захворювань. В розвитку Т. велику роль відіграє мікробна (стрептокок і аденовірус) *алергія*. Хронічний Т. нерідко супроводиться субфебрильною т-рою (див. *Субфебрилітет*), хворий відчуває дряпання, невеликий біль у глотці, спостерігаються виразки слизової оболонки, гнояки мигдаликів, розростання *сполучної тканини* тощо. Розрізняють просту форму хронічного Т. (для неї характерні лише місцеві *симптоми*— біль у горлі) і токсико-алергічну (для якої характерні заг. явища — *лімфаденіт*, зміни з боку серця та ін.). Перебіг хронічного Т. може ускладнюватися *ревмокардитом*, *сепсисом* тощо. Лікування: простих хронічних форм — промивання лакун мигдаликів розчинами антибіотиків, фізіотерапія; при токсико-алергічній — хірургічне (видалення мигдаликів — тонзилектомія).

ТО́НІКА (від *тон*) — 1) Головний стійкий звук *ладу* (I ступінь *гами*), до якого тяжіє решта звуків (див. *Тональність*). Позначається римською цифрою I і літерою Т. 2) Назва *тризвука* — акорду, побудованого на I ступені (тоніці) ладу. Див. також *Гармонія* в музиці.

ТОНІ́ЧНИЙ ВІРШ — система віршування. Див. *Акцентний вірш.*

ТОНКА́ КИ́ШКА — відділ *кишечника* хребетних тварин і людини, що міститься між *шлунком* і *товстою кишкою*. У рослиноїдних тварин Т. к. найдовша (27—49 м), у м'ясоїдних — найкоротша (0,8—1,3 м). У людини, як і у всіх ссавців, Т. к. поділяється на *дванадцятипалу кишку*, порожню й клубову кишки. Довжина Т. к. бл. 6—7 м. Діаметр Т. к. в початковому відділі становить 48 мм, а в місці впадіння в товсту кишку — 27 мм. Стінки всіх відділів Т. к. складаються з слизової, підслизової, м'язової і серозної оболонок. В стінці Т. к. є травні залози, які виробляють кишковий сік. В просвіт Т. к. виділяються також секрети великих травних залоз: печінки та підшлункової залози — жовч і підшлунковий сік, які сприяють інтенсивному перетравленню (див. *Травлення*) їжі і всмоктуванню поживних речовин. Стінки Т. к. багаті на кровоносні та лімфатичні судини і *сплетення нервові*. Перетравлення та всмоктування їжі в Т. к. супроводиться скоротливою активністю її стінки, що забезпечує перемішування, розтирання та просування (див. *Перистальтика*) *хімусу* по кишечнику. Див. також *Травна система*.

ТОНКА́ЛЬ Володимир Юхимович (н. 12.IV 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1958) Київ. політех. ін-ту працював на Донецькому металург. з-ді. З 1961 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії електр. кіл, теорії і практичного застосування силових напівпровідникових та електромагн. перетворювачів електр. енергії, оптимізації їхніх конструкцій та енерг. показників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ТОНКО́В Володимир Миколайович [2 (14).I 1872, с. Коса, тепер Перм. обл.— 6.X 1954, Ленінград] — рос. рад. анатом, академік АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1934), генерал-лейтенант мед. служби. Член КПРС з 1932. В 1895 закінчив Військ.-мед. академію (Петербург). В 1905—15 — професор Казан. ун-ту, з 1915 — Військ.-мед. академії (1917—25 — її начальник). Праці з питань нормальної і порівняльної анатомії, ембріології та гістології судинної системи людини і тварин. Т. вперше описав багатоядерні клітини плоского епі-

Герб Тонга.

ТОНГА

Площа — 699 км²

Населення — близько 100 тис. чол. (1982, оцінка)

Столиця — Нукуалофа

Д. Ф. Тонюк. Декоративне блюдо. Дерево, інкрустація. 1975.

Тонконіг лучний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини (волоть);
3 — колосок.

телію; застосував метод рентгеноскодії для вивчення анатоміч. будови органів. Створив школу анатомів. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

ТОНКОНІГ (Poa) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Багаторічні, рідше однорічні трави з волотевидним суцвіттям. Колоски дво- або багатоквіткові. Бл. 300 видів, поширених в помірних і холодних зонах земної кулі (в тропіках — тільки в горах). В СРСР — 100 видів, в т. ч. на Україні — понад 20. Багато видів Т.— цінні *кормові трави*. В УРСР найбільше значення мають Т. лучний (P. pratensis), Т. звичайний (P. trivialis) і Т. болотний (P. palustris) — багаторічні кореневищні низові злаки, які охоче їдять тварини. Т. лучний — рослина з великою кількістю прикореневих листків; поширений на низинних, заплавних і суходільних луках Полісся і Лісостепу та на полонинах в Карпатах. Використовується для створення культурних пасовищ і газонів. Т. звичайний поширений на заплавних луках і болотах Полісся. Т. болотний росте на вологих луках і болотах.

ТОНКОРУ́ННІ ВІ́ВЦІ — породи і породні групи овець з густою, однорідною *вовною,* що складається з пухових волокон. На 1 см² площі шкіри у них 4—11 тис. волокон 64—80 якості, які мають хвилясту звитість і зовні покриті великою кількістю жиропоту. Т. в. дають найвищі настриги вовни (барани 8—12 кг і до 32 кг, матки 4—6 кг і до 18 кг), з якої виготовляють найцінніші вовняні вироби високої якості. Т. в. поділяються на воввові (грозненські вівці, *азербайджанський гірський меринос, ставропольська порода овець* та ін.), вовново-м'ясні (*асканійська порода овець, радянський меринос,* алтайська і кавказька породи), м'ясо-вовнові (*прекос, казахський архаромеринос,* казахська тонкорунна, вятська, красноярська породи та ін.). Всього в СРСР розводять 19 вітчизн. порід тонкорунних овець, поголів'я яких разом з їхніми *помісями* становить 65—68 % від заг. кількості породних овець. Т. в. вимогливі до умов годівлі й утримання. Розводять їх у Європ. частині СРСР, на Поволжі, в Сибіру, Киргизії, Казахстані. Т. в. часто наз. *мериносами*. Див. також *Вівця свійська*.

Д. К. Міхновський.

ТОНКОСТІ́ННІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що їхні основні несучі елементи виготовлено з тонких листів або *плит*. Є водночас *несучими конструкціями* й *огороджувальними конструкціями* будинків і споруд. Особливості Т. к.— економічність, висока несуча здатність, легкість і архітектурна виразність форм, найчастіше просторових (див. також *Просторова система* в будівельній механіці). Тонкостінними конструкціями є *куполи, оболонки, склепіння, силосні споруди,* складки (див. *Складчасті конструкції*), резервуари, башти (напр., сталевих циліндричних шахтних *копрів*) тощо. Тонкостінними роблять також деякі конструктивні елементи (напр., гнуті профілі *металевих конструкцій*). Т. к. виготовляють з сталі (товщ. листів до 2—6 мм, див. також *Листові конструкції, Сталеві конструкції*), залізобетону (приведена товщ. плит — до 6—7 см), армоцементу (див. *Армоцементні конструкції*), деревини (зокрема, *клеєні конструкції*) або пластмас.

М. М. Жербін.

Тонкотіл. Гульман.

ТОНКОТІ́Л, лангур (Pygathrix, синонім Semnopithecus) — рід мавп род. мартишкових. Довж. тіла 43—78 см, хвоста 53—106 см. Тіло видовжене, голова кругла з укороченою лицевою частиною, защічні мішки відсутні. Кінцівки тонкі, довгі. Волосяний покрив в осн. однотонний буруватий, сіруватий або чорнуватий, у Т. немійського — строкатий, дуже яскравий. Т. поширені в Пд.-Сх. Азії і на прилеглих о-вах. Живуть в рівнинних і гірських лісах. Тримаються групами до 40 особин. Живляться плодами, листками, квітками і т. п. Вагітність 180—210 діб. В роді 14 видів, з них найвідоміший гульман (P. entellus), що його в Індії вважають священною твариною, Т. немійський (P. nemaeus) — рідкісний, включений до *Червоної книги*. Т. наз. також мавп ін. родів, напр. власне лангурів (Presbytis), ринопітеків (Rhinopithecus).

ТОНЛЕСА́П — озеро на п-ові Індокитай, у Кампучії. Див. *Сап*.

ТО́ННА (франц. tonne) — 1) Позасистемна одиниця *маси*. Розрізняють: метричну Т., яка дорівнює 1000 кг; брит. довгу Т., яка відповідає 1016,05 кг; брит. коротку Т., що дорівнює 907,18 кг. 2) Міра об'єму приміщення для вантажу (у судноплавстві). Цій, т. з. реєстровій, Т. відповідає 2,83 м³. 3) Ядерний еквівалент *тринітротолуолу*. Дорівнює $4{,}2 \cdot 10^9$ Дж.

ТОННА́Ж (від франц. tonnage) — вимірник перевізної здатності судна або сукупності суден, який визначають такими показниками: тонною повної вантажопідйомності (*дедвейту*) і *реєстровою тонною*.

ТО́ННО-КІЛОМЕ́ТР — вимірник *вантажообороту* на залізничному, водному, автомобільному, повітряному і гужовому *транспорті,* а також один з вимірників перевізної роботи, виконаної рухомим складом транспорту. Розрізняють Т.-к. тарифні (визначають, як правило, за найкоротшими тарифними віддалями) та експлуатаційні (визначають за фактично пройденими віддалями).

ТО́ННО-МИ́ЛЯ — одиниця виміру транспортної роботи морського *судна*. Кількість Т.-м. обчислюють, множачи вагу перевезеного судном вантажу в тоннах на пройдену судном віддаль у мор. милях. Мор. миля дорівнює довжині 1′ земного меридіана, тобто 1,852 км. В СРСР Т.-м. застосовують для планування й обліку *вантажообороту* суден *морського транспорту*.

ТО́НУС (лат. tonus, від грец. τόνος — напруга) — стан тривалого скорочення або напруги м'язів і тривалого збудження *нервових центрів* без виявленої стомлюваності. Т. скелетних м'язів забезпечує підтримку пози тіла; Т. гладеньких м'язів травних органів, сечового міхура, матки, кровоносних судин та ін. регулює тиск в цих органах, а також підтримує *кров'яний тиск* на певному рівні. М'язовий Т. в цілісному організмі підтримується діяльністю різних відділів центр. нервової системи, зокрема *ретикулярної формації*. При тонічному збудженні нервових центрів з них безперервно надходять до органів *імпульси нервові,* які забезпечують певний функціональний стан органів і тканин, напр. Т. центрів блукаючого нерва і симпатичної нервової системи регулює діяльність серця.

ТОНХА́КІВ ПОВСТА́ННЯ — одне з найзначніших антифеод. і антиколоніальних повстань у Кореї 1893—94. Причиною повстання було погіршення становища селянства після укладення 1879 японо-кор. договору, який поклав початок закабаленню Кореї япон. буржуазією. Назву здобуло від реліг. секти Тонхак («східне вчення»), члени якої брали участь у повстанні. Центром повстання був повіт Чхонджу пров. Чхунчхондо. До весни 1893 заворушення поширилося на центр. і пн. провінції. В травні 1893 повстання було розгромлене урядовими військами, чому сприяла капітулянтська позиція його керівництва з секти Тонхак. У січні 1894 почалося повстання в пров. Чолладо (Пд. Корея). В травні 1894 повстання поширилося також на ін. провінції. В червні 1894 кор. уряд звернувся по допомогу до Китаю, який направив у район повстання свій загін. Японія, скориставшись з цього, при сприянні США і Великобританії розв'язала війну проти Китаю (1894—95), окупувала Корею. До повстанців приєдналися всі патріотичні сили Кореї. 23.XI 1894 япон. війська, які об'єдналися з кор. урядовими і добровільними каральними загонами, завдали поразки повстанцям. У грудні япон. війська придушили повстання. Але окремі збройні виступи селян тривали до кінця 1895.

ТОНЮ́К Дмитро Федорович (29. VII 1924, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 17.I 1977, Косів, Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер худож. різьблення на дереві, засл. майстер нар. творч. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Навчався у Я. та В. Тонюків. Виготовляв декоративні тарілки, рами для портретів, обкладинки для альбомів і книжок, скриньки, прикрашені різьбленням та інкрустацією. У композиціях поєднував геом. мотиви гуцульського орнаменту з сюжетно-тематичним зображенням. Твори зберігаються в музеях Києва, Івано-Франківська, Коломиї.

ТОПА́З (грец. τόπαξος) — мінерал класу *силікатів*. $Al_2(F, OH)_2[SiO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,4—3,64. Твердість 8. Безбарвний, жовтий, голубий, зелений, рожевий, червонуватий. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища Т. є в РРФСР (Урал, Забайкалля), на Україні (Волинь); за рубежем — у Норвегії, Бразилії, Мадагаскарі, Шрі-Ланці. Т. одержують і штучно. Прозорі безбарвні й

гарно забарвлені Т. використовують як *дорогоцінне каміння*.

ТОПАЧЕ́ВСЬКИЙ Вадим Олександрович (н. 16.VII 1930, м. Черкаси) — укр. рад. зоолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. Син О. В. *Топачевського*. У 1953 закінчив Київ. ун-т. З 1956 працює в Ін-ті зоології АН УРСР (з 1973 — директор). Основні праці з питань систематики, філогенії, екологічної морфології, зоогеографії викопних і сучас. ссавців. Один з засновників наук. напряму на Україні — мікропалеотеріології. Ряд наук. праць присвячений сліпаковим і хохулевим, а також пізньопліоценовим комахоїдним і гризунам України. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОПАЧЕ́ВСЬКИЙ Олександр Вікторович [1 (13).III 1897, хутір Бобрівка, кол. Таращанського пов. Київ. губ., тепер Київ. обл.— 1.XII 1975, Київ] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. У 1930 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1935—59 працював у Київ. ун-ті (з 1959 — професор), одночасно у 1932—52 — в Ін-ті ботаніки АН УРСР. З 1959 — директор Ін-ту гідробіології АН УРСР. Наукові праці з питань морфології, систематики і філогенії водоростей, з заг. питань *гідробіології*. Виступав з критикою джгутикової теорії походження водоростей. Досліджував гідробіол. режим штучних водойм, їхній сан. стан, якість води у зв'язку з її цвітінням. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями

ТОПИЛЬНЯ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1873 — виступ селян с. Топильної (тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.) проти насильницького відмежування їхніх земель від поміщицьких, внаслідок якого вони втрачали 317 десятин землі, що нею користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*. Починаючи з 31.V (12.VI) 1873 селяни кілька разів виганяли з села мирового посередника і землеміра. 25.VI (7.VII) до села прибув з двома ескадронами драгунів київ. віцегубернатор, який сподівався з допомогою солдатів здійснити грабіжницьке розмежування. Селяни вчинили опір. Проте заворушення було придушено, 107 селян віддано до суду.

ТОПІНА́МБУР, земляна груша (Heliantus tuberosus) — багаторічна бульбоплідна рослина родини *складноцвітих*. Стебла прямостоячі, заввишки до 3 м. Нижні листки серцевидно-яйцевидні, верхні — довгасто-яйцевидні. Суцвіття — кошик із зовнішніми язичковими і внутрішніми трубчастими квітками. Плід — сім'янка. Коренева система добре розвинута, мичкувата. На коротких підземних пагонах утворюються бульби, які містять вуглеводи (18—22 %, з них 16—18 % інуліну), азотисті речовини й вітаміни С і B_1. Кормова цінність Т. майже така сама, як і картоплі та цукрових буряків: 100 кг бульб містить 24 корм. од. і 1,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 23 корм. од. і 1,9 кг перетравного протеїну. Бульби Т.— цінна тех. сировина: їх переробляють на спирт і фруктозу. Батьківщиною Т. є Пн. Америка. В Європу його завезли в 17 ст. В культурі поширений в багатьох країнах світу. В СРСР його найбільше вирощують на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Серед. Азії, на Україні. Урожайність бульб залежно від району і умов вирощування становить 100—300 ц/га, зеленої маси — 200—600 ц/га і більше. На Україні поширені (1983) сорти Т.: Білий врожайний, Білий київський, Вадим. Створено гібриди Т. з соняшником, які за врожайністю зеленої маси і вмістом сухих речовин в бульбах перевищують сорти топінамбура.

ТО́ПКА — частина *парогенераторів* або *печей*, в якій горить органічне тверде, рідке чи газоподібне паливо і утворюються гарячі димові гази. Тепло топкових газів використовують безпосередньо для технологічних або інших цілей (плавлення, сушіння тощо), а також для нагрівання *робочого тіла* (переважно води або пари), що його потім застосовують у теплообмінних апаратах, парових двигунах та ін. До осн. частин Т. (мал.) належать *пальник* (або сукупність пальників) і топкова камера (або топковий простір), де відбувається і закінчується горіння. У деяких Т. є топкові екрани (системи сталевих труб, всередині яких рухається вода або пароводяна суміш), застосування яких дає змогу захищати («екранувати») стінки топки від налипання *шлаку* і впливу високих т-р, знижувати т-ру димових газів на виході з топки. В Т. парогенераторів продукти згоряння віддають своє тепло *теплоносієві*, що циркулює по екранних трубах, розміщених на стінках топкової камери. В печних технологічних Т. тепло димових газів використовується у робочому просторі печі для теплової обробки матеріалів (або виробів). Т. для твердого палива бувають шарові (в них горіння протікає частково в шарі палива, частково— в топковому просторі) і камерні (факельні і вихрові, або циклонні); для рідкого (мазут) і газоподібного палива — тільки камерні.

ТОПОГРАФІ́ЧНІ КА́РТИ — детальні загальногеографічні карти місцевості, по яких можна визначити планове і висотне положення точок. Т. к.— один з видів *карт географічних*.

За масштабом Т. к. поділяють на оглядово-топографічні (масштаб 1 : 500 000 — 1 : 1000 000), власне топографічні карти (1 : 5000 — 1 : 200 000) і топографічні плани (1 : 500—1 : 2000). Т. к. мають опорну *геодезичну сітку* і стабільну систему умовних знаків. Створюють їх у проекціях: рівнокутній поперечно-циліндричній Гаусса—Крюгера (1 : 500 000 і крупніше) та видозміненій поліконічній (1 : 1 000 000), які зберігають геом. подібність обрисів місцевості й практично постійний масштаб у всіх напрямах. Осн. методи створення Т. к.— фототопографічні (див. *Топографія, Аерофототопографія*). Т. к. складають на окремих аркушах, об'єднаних єдиною системою розграфлення та номенклатури. Вони відображають водні об'єкти (річки, озера тощо), рельєф у горизонталях, рослинність, населені пункти, шляхи, деякі об'єкти госп. і культур. призначення, межі тощо. Їх широко використовують при розв'язанні різних завдань в галузі науки, культури, нар. г-ва та оборони країни. Т. к. необхідні для детального вивчення місцевості, орієнтування на ній, для різних інженерних пошуків, при створенні *карт тематичних* і *карт спеціальних*. Виділяють також Т. к. спеціалізовані, які складають з урахуванням інтересів певної галузі науки або практики; фотографічні, при створенні яких поєднують фотографічне зображення з штриховим малюнком місцевості; розробляють морські Т. к. на райони *материкової обмілини*.

В. П. Павлова.

ТОПОГРА́ФІЯ (від грец. τόπος — місце і γράφω — пишу) — розділ геодезії, що вивчає земну поверхню в геом. і геогр. відношенні й розробляє способи зображення цієї поверхні на площині шляхом створення *топографічних карт* або *планів*. Осн. завдання Т.: розробка та вдосконалення методів знімання місцевості, змісту і класифікації топографічних карт, методики їх створення і поновлення та одержання по них різної інформації. Т. має тісний зв'язок з *картографією, ландшафтознавством, геоморфологією, гідрологією*, математикою та ін. науками. Топографічні карти і плани створюють за допомогою топографічних, фототопографічних (див. *Аерофототопографія, Фотограмметрія*) та картографічних методів. При цьому широко застосовують *окомірне знімання*, бусольне (див. *Бусоль*), екерне (див. *Екер*), теодолітне (див. *Теодоліт*), *тахеометричне знімання* і *мензульне знімання*, фототеодолітне знімання та *аерофотознімання*. Вибір типу знімання визначають відповідно до розмірів території, строків і заданої точності робіт. Для великих територій найбільшу економічність забезпечує аерофотознімання. Фототеодолітне знімання застосовують у гірських районах, мензульне — при зніманнях невеликих ділянок. Для виготовлення дрібномасштабних топографічних карт у Т. використовують космічні фотознімки. Великомасштабні топографічні знімання здійснено вперше в Зх. Європі в 16 ст. Наземне топографічне знімання одержало розвиток у 18 ст., аерофототопографічне — на поч. 20 ст., космічне — в останній третині 20 ст. Значний вклад у розвиток Т. внесли рад. вчені О. С. Чеботарьов, В. В. Вітковський, М. Г. Відуєв та ін. Сучас. етап розвитку Т. характеризується широким впровадженням засобів автоматизації при створенні топографічних карт. Див. також *Топографія військова*.

Літ.: Господинов Г. В., Сорокин В. Н. Топография. М., 1974.

В. М. Сердюков.

ТОПОГРА́ФІЯ ВІЙСЬКО́ВА — спец. військ. дисципліна про способи вивчення та оцінки місцевос-

О. В. Топачевський

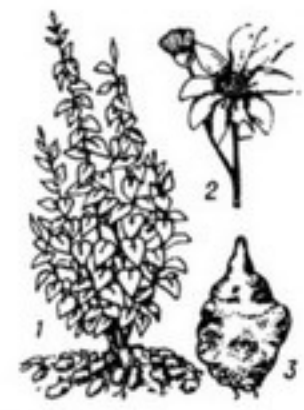

Топінамбур:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — суцвіття;
3 — плід.

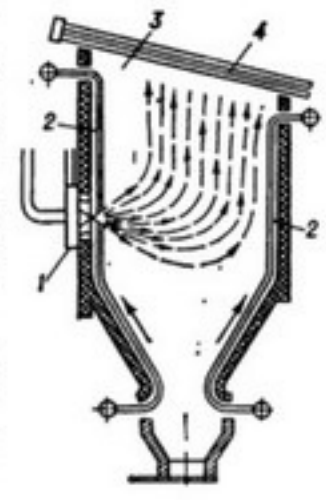

Факельна топка:
1 — пальник;
2 — топковий екран;
3 — топкова камера;
4 — конвективна поверхня нагріву.

Тор. Бронзова статуетка. Національний музей. Рейк'явік.

ті, орієнтування на ній і виконання польових вимірів для забезпечення бойової діяльності військ. Т. в. виникла в період створення масових армій, у рос. армії — у 2-й пол. 19 ст. Базується на наук. висновках заг. *топографії*. Т. в. дає знання про тактичні та захисні властивості місцевості, засоби її вивчення та оцінки під час організації та ведення бойових дій, прийоми і способи орієнтування, правила ведення робочих карт командирів і складання бойових графічних документів і схем місцевості, прогнозування змін місцевості в районі ядерного вибуху. Джерелами інформації про топографічні елементи місцевості є топографічні карти, аерофотознімки, фотосхеми, фотоплани, *карти спеціальні*, а також результати безпосередньої розвідки. Топографічне забезпечення військ здійснює військ.-топографічна служба (спец. органи штабів, *спеціальні війська* і установи).

В. Ф. Северинов.

ТОПО́ЗЕРО — озеро на Пн. Кар. АРСР. Площа 986 км², глиб. до 56 м. Лежить в улоговині льодовиково-тектонічного походження. Береги розчленовані, багато островів (бл. 100). Живлення переважно снігове. Взимку замерзає. Через канал та р. Поньгому має стік у Біле м. Після спорудження Кумської ГЕС Т. злилося з Пяозером, утворивши Кумське водосховище. Сплав лісу. Рибальство.

ТОПОЛОГІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям у бурж. психології, розроблений у 30-х рр. 20 ст. нім. психологом К. *Левіном*. Намагаючись математично, графічно передати свою концепцію «динамічного поля», за якою особистість і середовище створюють єдиний мотиваційно-силовий комплекс, К. Левін вдався до принципів *топології* та векторного аналізу. Т. п. виявилася методологічно неспроможною. Проте це була перша спроба запровадити матем. моделі в психологію. Принцип матем. моделювання психіки пізніше був розвинутий кібернетикою.

О. Т. Губко.

ТОПОЛОГІ́ЧНИЙ ПРО́СТІР — множина, на якій запроваджено топологічну структуру. Топологічною структурою на множині X наз. задана сукупність Г її підмножин, що задовольняє такі умови (аксіоми *топології*): вся множина X і порожня множина $\varnothing$ належать Г; об'єднання довільного числа і перетин скінченного числа множин з Г належать Г; при цьому елементи множини X наз. точками, а множини сімейства Г — відкритими множинами Т. п. (X, Г). В Т. п. можна визначити всі осн. поняття, пов'язані з *неперервністю* (*відкриті і замкнені множини, окіл*, граничну точку множини — точку, у будь-якому околі якої є нескінченне число точок цієї множини, тощо). Будь-яка підмножина A Т. п. (X, Г) має природну топологічну структуру, що складається зі всіх перетинів з A відкритих множин X. Підмножина A разом з цією топологічною структурою називається підпростором Т. п. (X, Г). Є різні види Т. п., напр., *хаусдорфів простір*, бікомпактний (відповідно фінально компактний) простір [у будь-яке відкрите покриття U якого можна вписати відкрите скінченне (відповідно зліченне) покриття V].

Прикладом хаусдорфового Т. п. є *метричний простір*, зокрема *евклідів простір*. Бікомпактні хаусдорфові Т. п. наз. бікомпактами; метризовані бікомпакти — компактами.

Літ.: Александров П. С., Пасынков Б. А. Введение в теорию размерности. Введение в теорию топологических пространств и общую теорию размерности. М., 1973; Александрян Р. А., Мирзаханян Э. А. Общая топология. М., 1979; Бурбаки Н. Общая топология. Пер. с франц. М., 1969; Келли Дж. Л. Общая топология. Пер. с англ. М., 1981. *А. В. Бондар.*

ТОПОЛО́ГІЯ (від грец. τόπος — місце і λόγος — вчення) — розділ *математики*, в якому вивчаються властивості *топологічних просторів*, що не змінюються при топологічних (взаємно однозначних і взаємно неперервних) *відображеннях* цих *просторів*. В Т. виділяються самостійні напрями, які відрізняються предметом і методом дослідження.

Напрям Т., в якому надається матем. зміст інтуїтивним поняттям *околу*, *границі* та *неперервності* і в якому аксіоматично досліджуються ці поняття, наз. загальною Т. В заг. Т. вивчають також зв'язність, *компактність*, повноту, метризованість топологічних просторів, змінюваність цих властивостей при неперервних відображеннях просторів. Поряд з алгеброю заг. Т. складає основу сучас. теоретико-множинного методу в математиці. Напрям Т., пов'язаний з вивченням топологічних просторів і їхніх неперервних відображень за допомогою алгебр. об'єктів — груп (див. *Груп теорія*), *кілець*, *гомоморфізмів*, наз. алгебраїчною Т. Напрям Т., що вивчає гладкі многовиди (див. *Алгебраїчна геометрія*) засобами матем. аналізу й алгебр. Т., наз. диференціальною Т., а поліедри та їхні кусково-лінійні відображення — кусково-лінійною Т. Формування Т. в самостійну науку було підготовлено працями К. Ф. *Гаусса*, О. Л. *Коші*, Б. *Больцано*, Н. Г. *Абеля*, Г. Ф. Б. *Рімана*, К. Т. В. *Вейєрштрасса* та ін. математиків 19 ст. Основи заг. Т. заклав Г. *Кантор*. Великий внесок у її подальший розвиток зробили Ф. *Хаусдорф*, М. Р. *Фреше*, Л. Е. Я. *Брауер*, польс. математики В. Гуревич (1904—57) і К. Куратовський (1896 — 1980), рад. математики П. С. *Урисон* і П. С. *Александров* та ін. Перші поняття алгебр. Т. в явній формі з'явились у працях А. *Пуанкаре*. Подальший розвиток її зумовлений працями Е. *Нетер*, Е. *Чеха*, амер. математика С. Лефшетця (1884—1972), франц. математика С. Ейленберга (н. 1913), рад. математиків П. С. Александрова, А. М. *Колмогорова*, Л. С. *Понтрягіна* та ін.

Літ.: Понтрягин Л. С. Основы комбинаторной топологии. М., 1976; Александров П. С. Общая теория гомологий. М., 1979; Введение в топологию. М., 1980; Мищенко А. С., Фоменко А. Т. Курс дифференциальной геометрии и топологии. М., 1980; Куратовский К. Топология, т. 1—2. Пер. с польс. М., 1966—69; Спеньер Э. Алгебраическая топология. Пер. с англ. М., 1971. *А. В. Бондар.*

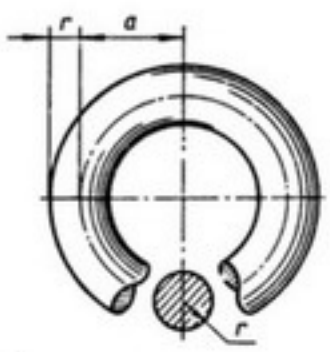

Тор.

Тополя біла:
1 — гілка з листками;
2 — суцвіття з тичинковими квітками;
3 — суцвіття з маточковими квітками.

ТОПО́ЛЯ Кирило (справж. прізв. — Тополинський; рр. н. і см. невід.) — укр. письменник 1-ї пол. 19 ст. Біографічні відомості про нього не збереглися. Як свідчать його твори, походив з Правобережжя і добре знав нар. побут та звичаї. Т. належать п'єси «Чари» (1837) і «Чур-чепуха» (1844), у яких подано побутові і зрідка соціальні картини. Т. широко використовував фольклорний матеріал, зокрема, п'єсу «Чари» побудував на мотивах пісні «Ой, не ходи, Грицю».

Тв.: Чары, или несколько сцен из народных былин и рассказов украинских. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

ТОПО́ЛЯ (Populus) — рід рослин родини вербових. Листопадні дводомні дерева заввишки 18—45 м і більше. Листки чергові еліптичні, яйцевидні, серцевидні, іноді ланцетні чи лінійні. Квітки одностатеві, зібрані в сережки. Плід — *коробочка*. Бл. 110 видів, поширено переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 45 видів, з них на Україні — 11. Найпошир. є Т. тремтяча, або *осика* (P. tremula); Т. чорна, або *осокір* (P. nigra); Т. біла (P. alba); Т. пірамідальна (P. pyramidalis); Т. дельтолиста, або канадська (P. deltoides, син. P. canadensis); Т. бальзамічна (P. balsamifera); Т. сірувата (P. canescens) — гібрид Т. білої і Т. тремтячої. Т. широко використовують в озелененні міст і доріг (стійкі до задимлення) та в *полезахисних лісових насадженнях*. Деревина м'яка, легка, біла, її використовують в паперовому, сірниковому та фанерному виробництвах, у будівництві, для виготовлення штучного шовку.

І. Н. Гегельський.

ТОПОЛЬНИ́ЦЬКИЙ Генрик Генрикович (7.VII 1869, м. Золочів, тепер Львів. обл.— 1920, Тернопіль) — укр. композитор, піаніст. Навчався у Львів. консерваторії. В 1891—95 — активний діяч львів. т-ва «Боян», 1896—1914 працював у Тернополі. Твори: кантата «Хустина» («У неділю не гуляла...», 1891), хори без супроводу — «Три шляхи» (бл. 1887), «В своїй хаті своя правда» (1892), «Перебендя» (1896); переробка написаних для чоловічого складу творів С. *Воробкевича*, «Думи мої» та «Ой чого ти почорніло...» на мішані хори (всі — на слова Т. Шевченка); хорові твори, обробки нар. пісень. Створив музику на вірші П. Грабовського, В. Навроцького, Г. Цеглинського, Я. Щоголева, М. Шашкевича. Концертна діяльність. Автор праць «Перегляд XIX століття для музичних русинів» (1894), «Пару слів про стан музики русько-української» (1900), «„Катерина" Т. Шевченка, музика Й. Кишакевича» (1901).

Літ.: Медведик П. Генрих Топольницький. «Жовтень», 1969, № 12. *П. К. Медведик.*

ТОПОНІ́МІКА (від грец. τόπος — місце, місцевість і ὄνυμα — ім'я.

До ст. **Трактор.**

Загальна будова колісного трактора МТЗ-80: *1* **— двигун;** *2* **— органи керування;** *3* **— робоче обладнання;** *4* **— трансмісія;** *5* **— ходова частина.**

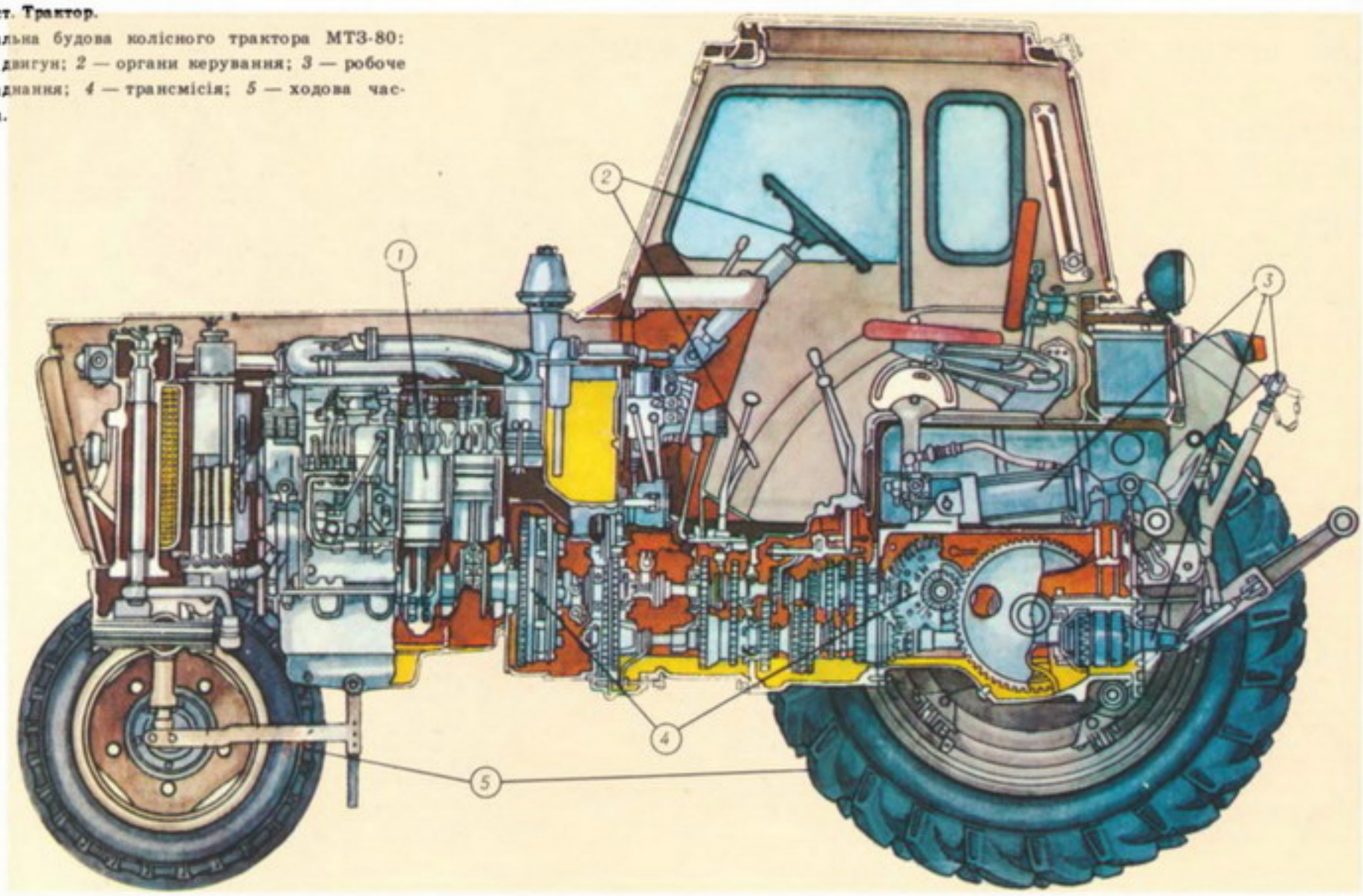

До ст. **Трактор.**

Загальна будова гусеничного трактора Т-150: *1* **— двигун;** *2* **— органи керування;** *3* **— трансмісія;** *4* **— робоче обладнання;** *5* **— ходова частина.**

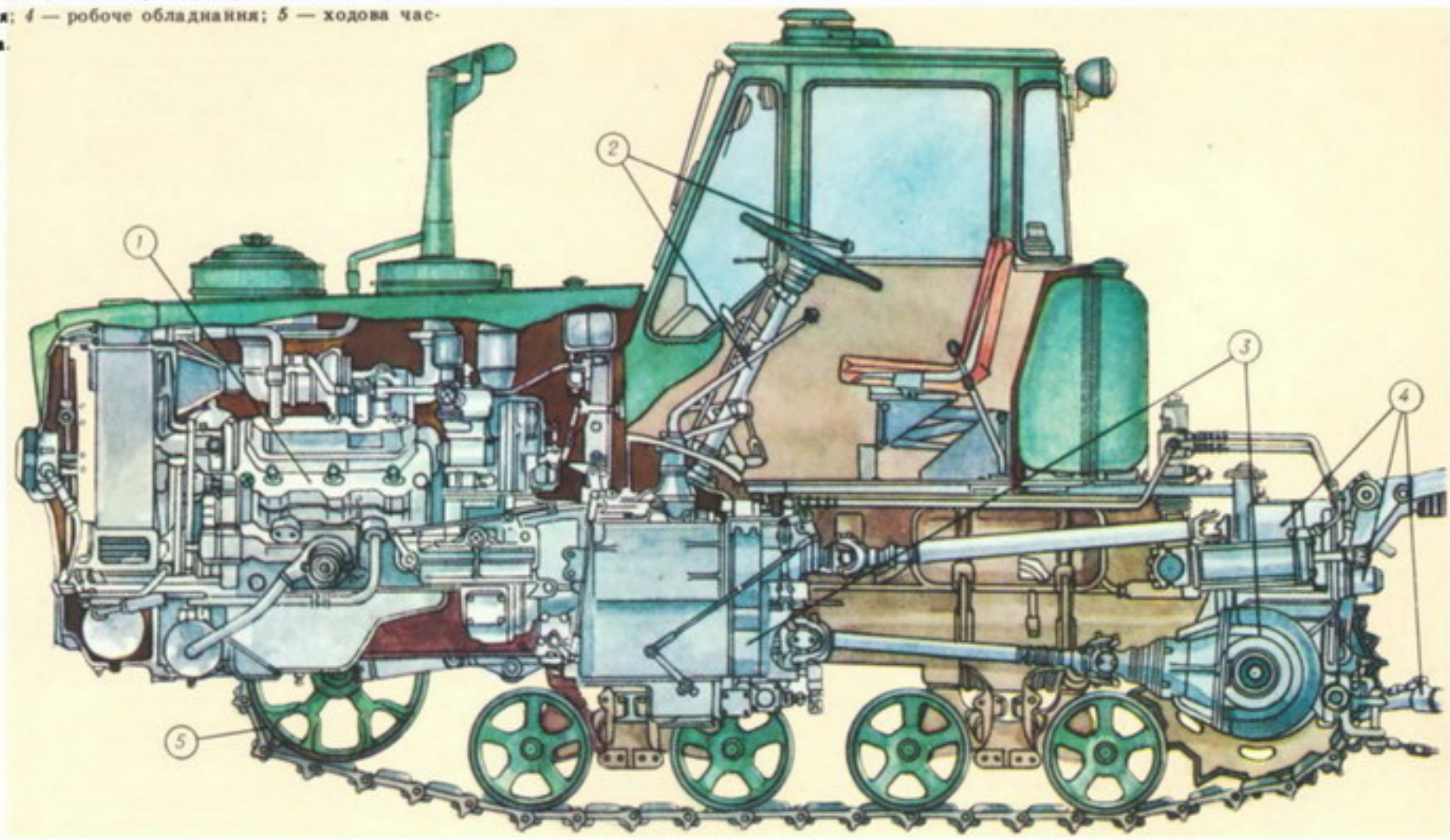

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

До ст. **Трактор.**

Основні типи і марки тракторів. **1.** Колісний універсальний Т-25А1. **2.** Трелювальний ТДТ-55. **3.** Колісний універсальний Т-40АМ. **4.** Гусеничний універсальний Т-70С. **5.** Гусеничний ДЕТ-250. **6.** Колісний універсальний МТЗ-80Х. **7.** Гусеничний Т-150. **8.** Гусеничний ДТ-75М. **9.** Колісний Т-150К. **10.** Гусеничний Т-4 («Алтай»). **11.** Колісний К-701. **12.** Гусеничний Т-130.

назва), топономастика — галузь *ономастики*, що вивчає походження, структуру, функціонування, розвиток і поширення власних географічних назв — топонімів. У Т. виділяють такі осн. розділи: гідроніміку, що досліджує назви водних об'єктів; ойконіміку — назви поселень; оронімику — назви елементів рельєфу земної поверхні; урбаноніміку — назви будь-яких об'єктів всередині населеного пункту; мікротопоніміку, яка розглядає сукупність топонімів якогось мікрооб'єкта тощо. Т. розвивається у тісному зв'язку з географією, історією, етнографією, дає цінний матеріал для дослідження історії мови. Якщо назви фіз.-географічних об'єктів Землі зіставляють з назвами об'єктів ін. планет, то їх наз. найзагальнішим терміном «геоніми», а Т.— геонімікою.

Літ.: Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965; Жучкевич В. А. Общая топонимика. Минск, 1980; Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981; Словник гідронімів України. К., 1979.

О. С. Стрижак.

ТОПОРКО́В Василь Йосипович [4 (16).III 1889, Петербург — 25. VIII 1970, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). В 1909 закінчив Петерб. театр. уч-ще. У 1909—14 працював у Петерб. театрі літ.-худож. т-ва, 1919—27 — в Моск. кол. Театрі Корша, з 1927 — в МХАТі. Ролі: Чичиков («Мертві душі» за М. Гоголем), Щасливцев («Ліс» О. Островського), Єпіходов («Вишневий сад» Чехова), Кругосвєтлов («Плоди освіти» Л. Толстого), Битков («Останні дні» Булгакова), Берест, Хрипун («Платон Кречет», «Фронт» Корнійчука), Оргон («Тартюф» Мольєра). Викладав у моск. Школі-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1948 — професор). Автор ряду книжок і статей, присвячених пропаганді *Станіславського системи*, а також проблемі акторської майстерності. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

Тв.: Станиславский на репетиции. М.—Л., 1949.

Літ.: Рогачевский М. Л. Василий Осипович Топорков. М., 1969.

ТО́ПОРОВ Адріан Митрофанович (н. 5.IX 1891, с. Стойло, тепер Старооскольського району Бєлг. обл.) — рос. рад. письменник і педагог. Вчителював у селах Курської губернії, потім на Алтаї. Брав участь у становленні Рад. влади, був одним з організаторів першої в Сибіру комуни «Травневий ранок». Здійснив унікальний експеримент селянської літ. критики, узагальнений у книзі «Селяни про письменників» (1930, витримала п'ять видань). Автор багатьох педагогічних, науково-популярних праць, мемуарів. З 1949 живе в Миколаєві.

Тв.: Крестьяне о писателях. М., 1982; Воспоминания. Барнаул, 1970; Я — учитель. М., 1980.

Літ.: Гуселыников В. В. Счастье Адриана Топорова. Барнаул, 1965; Карпенко В. Литература — его любовь. «Радуга», 1981, № 9; Пересунько Т. К. Спасибо вам, старые учителя! «Русский язык и литература в школах УССР», 1981, № 2.

О. Т. Губко.

ТОПОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ (від грец. τόπος — місце і лат. centrum — осереддя, центр) — три величини, що визначають просторове положення літака, супутника або іншого об'єкта в системі *координат*, початок якої збігається з пунктом спостереження на земній поверхні (топоцентром). Застосовують в астрономії, астрометрії та геодезії. Залежно від вибору осн. координатної площини Т. к. бувають екваторіальні, горизонтальні та орбітальні.

ТОПУРІ́ДЗЕ Валентин Багратович [31.XII 1907 (13.I 1908), Тбілісі—17.II 1980, там же]—груз. рад. скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. В 1924—31 навчався в Тбіліській АМ у Я. *Ніколадзе*. Твори: пам'ятник Л. Кецховелі у Тбілісі (1935—36), монументальна статуя «Перемога» на фронтоні театру в Чіатурі (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Тбілісі (1956), Калінінграді (1958) та Руставі (1961); композиції «Актор Е. Буш» (1966), «Мислитель» (1980). В 1937—80 викладав у Тбіліській АМ (професор — з 1962). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950. Іл. с. 306.

ТО́ПЧІЄВ Олександр Васильович [27.VII (9.VIII) 1907, слобода Михайловка, тепер Волгогр. обл.— 27.XII 1962, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1949). Член КПРС з 1932. Після закінчення (1930) Моск. хіміко-технологічного ін-ту працював там же; у 1938—41 — професор Моск. технологічного ін-ту харч. промсті. Професор, директор (1943—47) Моск. нафт. ін-ту. У 1947—49 — заст. міністра вищої освіти СРСР; 1949—58 — гол. учений секретар Президії АН СРСР. З 1958 — віце-президент АН СРСР; одночасно (з 1958) — директор Ін-ту нафтохім. синтезу АН СРСР. Осн. наук. праці присвячені процесам нітрування, галогенування, полімеризації й алкілування вуглеводнів, а також синтезу кремнійорганічних сполук і вивченню їхніх фіз.-хім. властивостей. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962. Член Пагуошського постійного к-ту (з 1958).

ТОР (давньосканд. Thórr) — у сканд. міфології один з головних богів, бог грому, блискавки й плодючості. Син *Одіна*. Зображували його богатирем, з молотом у руках.

ТОР (від лат. torus — опуклість) у геометрії — геометричне тіло, утворене внаслідок обертання *круга* навколо осі, яка лежить у площині цього круга і не перетинає його (мал.). Поверхня Т. $S = 4\pi^2 ar$, об'єм $V = 2\pi^2 ar^2$, де r — радіус круга, a — віддаль від центра круга до осі обертання, $\pi = 3{,}14159....$

ТО́РА (давньоєвр. торах, букв.— вчення, закон) — 1) В *іудаїзмі* сукупність усіх заповідей, нібито даних богом євр. народові через пророка *Мойсея*, а також перших п'яти книг *Біблії* — *П'ятикнижжя*. 2) Предмет религ. культу — «священний» сувій зі шкіри з текстом П'ятикнижжя.

ТОРА́ДЖІ, тораджа — група споріднених народностей і племен (сангі, палу, посо, коро та ін.), які становлять корінне населення центр. частини о. Сулавесі (Індонезія). Чисельність — 1,35 млн. чол. (1980, оцінка). Мови Т. належать до *індонезійських мов*. У Т. в основному поширені традиційні племінні культи; з кін. 19 ст. поширилися також *християнство* та *іслам*. У побуті Т. збереглися пережитки первіснообщинних відносин. Осн. заняття — землеробство, тваринництво (розводять буйволів), ремесла.

ТОРАЙГИ́РОВ Султанмахмут [16 (28).X 1893, аул Жантай, тепер Баянаульського р-ну Павлодар. обл.— 21.V 1920, там же] — казах. поет-демократ. Друкуватися почав 1913. Автор одного з перших казах. романів «Красуня Камар» (1914, вид. 1933), роману «Хто винен?» (1915) — про тяжку долю казах. жінки, народний побут, продажність баїв, мулл, волосних управителів. В епічних поемах «Життя в омані» (1918), «Бідняк» (1919; обидві вид. 1922), «Суперечка» (1920) критикував соціальну несправедливість і насильство, показав тяжке життя казах. бідняків. Писав вірші, публіцистичні статті.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Алма-Ата, 1971.

Б. Іскаков.

ТОРАКОПЛА́СТИКА [від грец. θώραξ (θώρακος) — груди і πλαστική, тут — формування, утворення] — хірург. операція, що полягає у видаленні усіх або кількох ребер з одного боку грудної клітки з метою викликати зменшення її об'єму і стиснення легені. Т. роблять з розтином і без розтину плеври (інтраплевральна і екстраплевральна Т.). Застосовується при лікуванні каверн легень, хронічній *емпіємі* плеври (гнійний плеврит).

ТОРАКОСКОПІ́Я [від грец. θώραξ (θώρακος) — груди і σκοπέω — розглядаю], плевроскопія — метод дослідження плевральної порожнини (див. *Плевра*) за допомогою спеціального приладу — торакоскопа. Торакоскоп, що складається з металевої трубки, оптичної та освітлювальної систем, вводять у плевральну порожнину через прокол стінки грудної клітки. При Т. визначають наявність і характер плевральних зрощень, ступінь спадання легені, наявність пухлини тощо. Т. може поєднуватися з введенням антибіотиків у плевральну порожнину, промиванням антисептичними препаратами, *біопсією*.

ТОРБА́Н — укр. і польс. струнний щипковий муз. інструмент. Близький до басової лютні—теорби і *бандури*; на відміну від неї має додаткову голівку для низьких басових струн. На Т.— 25—60 струн. Був поширений на Україні, в Польщі і Росії також під назвою «панська бандура» (17 — кінець 19 ст.). Існували капели торбаністів (переважно з кріпаків). Серед відомих укр. торбаністів — родина Відортів, Іван Кошовий (серед. 19 ст.). Іл. с. 306.

Г. Г. Топольницький.

В. Й. Топорков.

В. Б. Топурідзе.

О. В. Топчієв.